David S. Landes

Historia

AVUȚIA ȘI SĂRĂCIA NAȚIUNILOR

De ce unele țări sunt atât de bogate, iar altele atât de sărace

POLIROM

Colecţia *Historia* este coordonată de Mihai-Răzvan Ungureanu.

DAVID S. LANDES este profesor emerit de economie la Harvard University şi profesor de istorie la George Washington University, specialist în istoria economică europeană modernă. Dintre volumele publicate menţionăm: *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present* (1969), *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World* (1983), *Dynasties: Fortunes and Misfortunes of the World's Great Family Businesses* (2006).

David S. Landes, *The Wealth and Poverty of Nations. Why Some Are So Rich and Some So Poor*, W. W. Norton & Company, Inc., New York

Copyright © 1999, 1998 by David S. Landes
All rights reserved
First published as a Norton paperback 1999

© 2013 by Editura POLIROM, pentru ediţia în limba română

Această carte este protejată prin copyright. Reproducerea integrală sau parţială, multiplicarea prin orice mijloace şi sub orice formă, cum ar fi xeroxarea, scanarea, transpunerea în format electronic sau audio, punerea la dispoziţia publică, inclusiv prin internet sau prin reţele de calculatoare, stocarea permanentă sau temporară pe dispozitive sau sisteme cu posibilitatea recuperării informaţiilor, cu scop comercial sau gratuit, precum şi alte fapte similare săvârşite fără permisiunea scrisă a deţinătorului copyrightului reprezintă o încălcare a legislaţiei cu privire la protecţia proprietăţii intelectuale şi se pedepsesc penal şi/sau civil în conformitate cu legile în vigoare.

Pe copertă: Abel Grimmer (cca 1570 – cca 1619), *Încoronarea Fecioarei Maria* (detaliu)

www.polirom.ro

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4; P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, Splaiul Unirii nr. 6, bl. B3A, sc. 1, et. 1,
sector 4, 040031, O.P. 53, C.P. 15-728

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

LANDES, DAVID S.

Avuţia şi sărăcia naţiunilor: de ce unele ţări sunt atât de bogate, iar altele atât de sărace / David S. Landes; trad. de Lucia Dos. – Iaşi: Polirom, 2013
Bibliogr.
Index

ISBN print: 978-973-46-2884-1
ISBN ePub: 978-973-46-2924-4
ISBN PDF: 978-973-46-2925-1

I. Dos, Lucia (trad.)

33(100)

Printed in ROMANIA

David S. Landes

AVUȚIA ȘI SĂRĂCIA NAȚIUNILOR

De ce unele țări sunt atât de bogate, iar altele atât de sărace

Traducere de Lucia Dos

POLIROM
2013

Cuprins

Prefaţă şi mulţumiri 11
Introducere. 15

Capitolul 1. Inegalităţile naturii 19
Capitolul 2. Răspunsurile date geografiei: Europa şi China 31
Capitolul 3. Caracterul excepţional al Europei: o cale diferită. 41
Capitolul 4. Inventarea invenţiei 55
Capitolul 5. Marea deschidere 67
Capitolul 6. Spre est! 81
Capitolul 7. De la descoperiri la imperiu 99
Capitolul 8. Insulele dulci-amărui 111
Capitolul 9. Imperiul din Est 121
Capitolul 10. De dragul câştigului 131
Capitolul 11. Golconda 141
Capitolul 12. Câştigători şi perdanţi: bilanţul Imperiului 155
Capitolul 13. Natura Revoluţiei Industriale 169
Capitolul 14. De ce Europa? De ce atunci? 181
Capitolul 15. Marea Britanie şi ceilalţi 191
Capitolul 16. Pe urmele Albionului 205
Capitolul 17. Ai nevoie de bani ca să faci bani 225
Capitolul 18. Avuţia cunoaşterii 241
Capitolul 19. Teritorii neocupate 253
Capitolul 20. Calea sud-americană. 267
Capitolul 21. Imperiul Celest: stază şi retragere. 287
Capitolul 22. Japonia: iar cel din urmă va fi cel dintâi 299
Capitolul 23. Restauraţia Meiji 315
Capitolul 24. Istoria deraiată? 331
Capitolul 25. Imperiul şi după 355

Capitolul 26. Pierderea supremaţiei 371
Capitolul 27. Învingători şi. 389
Capitolul 28. ...Perdanţi 411
Capitolul 29. Cum am ajuns aici? Încotro ne îndreptăm? 429

Epilog 1999 439
Note 445
Bibliografie 489
Index. 555

Copiilor şi nepoţilor mei, cu dragoste

...cauzele avuţiei şi sărăciei naţiunilor – obiectul tuturor cercetărilor din domeniul economiei politice.

Malthus către Ricardo, scrisoare din 26 ianuarie 1817*

* J.M. Keynes, *Collected Works*, X, pp. 97-98, *apud* Skidelsky, *John Maynard Keynes: The Economist as Saviour 1920-1937*, p. 419. Îi mulţumesc lui Morton Keller pentru acest citat.

Prefaţă şi mulţumiri

Am scris această carte cu scopul de a aborda istoria lumii. Totuşi, nu în sensul multicultural, antropologic al paralelismului intrinsec: toate popoarele sunt egale, iar istoricul încearcă să le trateze pe toate. Mai curând, m-am gândit să urmăresc şi să înţeleg filonul principal al progresului economic şi al modernizării: cum am ajuns să fim ceea ce suntem şi să ne aflăm acolo unde ne aflăm, vorbind despre ceea ce producem, obţinem şi cheltuim. Acest scop îngăduie o concentrare mai mare şi o acoperire mai redusă. Chiar şi aşa, aceasta este o sarcină de proporţii, care necesită o îndelungă pregătire şi care, în cel mai bun caz, reprezintă doar o aproximare iniţială. O asemenea sarcină ar fi imposibilă fără observaţiile şi sfaturile celorlalţi – colegi, prieteni, studenţi, jurnalişti, martori ai istoriei, în viaţă sau care nu mai sunt printre noi.

Le sunt îndatorat în primul rând studenţilor şi colegilor de la cursurile susţinute la Columbia University, University of California at Berkeley, Harvard University, precum şi în alte locuri unde am predat perioade mai scurte. Am avut foarte multe de învăţat lucrând şi predând în cadrul programelor de Studii Sociale şi Curriculum de Bază de la Harvard. În cadrul ambelor programe, profesorii intră în contact cu studenţi şi asistenţi din gama completă de grupuri şi alte facultăţi şi sunt nevoiţi să răspundă provocărilor venite din partea unor persoane inteligente, independente, deschise la polemică, neintimidate de diferenţele de vârstă, statut şi experienţă.

În al doilea rând, graţie, în bună parte, înţelegerii solidare de care a dat dovadă dr. Alberta Arthurs, această lucrare a beneficiat de la început de sprijin din partea Fundaţiei Rockefeller, care a finanţat cercetarea şi scrierea şi a reunit mai mulţi savanţi pentru inspiraţie şi schimb intelectual în frumoasa Villa Serbelloni din Bellagio, Italia – acolo unde Plinius cel Tânăr a adus laolaltă frumuseţea, munca şi plăcerea, pe malurile Lacului Como. E uşor să cazi pradă ispitei. Întâlnirea a condus la publicarea volumului *Favorites of Fortune* (editat de Patrice Higonnet, Henry Rosovsky şi de mine) şi mi-a oferit oportunitatea de a scrie un prim eseu pe tema recentei istoriografii econometrice a dezvoltării Europei. Printre cei care m-au ajutat atunci şi cu alte ocazii se numără şi cei doi coeditori, Higonnet şi Rosovsky; de asemenea, Robert Fogel, Paul David, Rudolf Braun, Wolfram Fischer, Paul Bairoch, Joel Mokyr, Robert Allen, François Crouzet, William Lazonick, Jonathan Hughes, François Jequier, Peter Temin, Jeff Williamson, Walt Rostow, Al Chandler, Anne Krueger, Irma Adelman şi Claudia Goldin.

Fundaţia Rockefeller a susţinut şi două conferinţe tematice – una asupra Americii Latine, în 1988, şi cealaltă privind rolul genului în activitatea şi dezvoltarea economice, în anul următor. Printre cei care au contribuit la aceste dialoguri incitante, exerciţii de instrucţie în forţă, vreau să-i menţionez pe David Rock, Jack Womack, John Coatsworth, David Felix, Steve Haber, Wilson Suzigan, Juan Dominguez, Werner Baer, Claudia Goldin, Alberta Arthurs şi Judith Vichniac.

De asemenea, le sunt profund recunoscător lui Armand Clesse şi organizaţiei Luxembourg Institute for European and International Studies. Domnul Clesse a devenit una dintre figurile-cheie ale mobilizării savanţilor şi intelectualilor în vederea dezbaterii şi analizei problemelor politice, sociale şi economice contemporane. Tema sa predilectă este „vitalitatea naţiunilor", care a fost interpretată în sens larg, referindu-se la aproape orice aspect relevant pentru performanţa naţională. Rezultatul a constat într-o serie de conferinţe, care, pe lângă faptul că au generat volume colective, au promovat o reţea valoroasă, din ce în ce mai mare de contacte personale între savanţi şi specialişti. O conferinţă Clesse reprezintă o combinaţie extraordinară de dezbatere şi socializare – de

obicei, un exercițiu prietenesc de aprobare și dezaprobare. În 1996, domnul Clesse a organizat tocmai o astfel de întrunire pentru a discuta despre manuscrisul neterminat al acestei cărți. Printre cei prezenți: William McNeill, specialist în istoria lumii și succesor în materie de atotștiință al lui Arnold Toynbee, specialistul în istoria Greciei; Stanley Engerman, conferențiarul Americii în istorie economică și critic extraordinar; Walt Rostow, probabil singurul erudit care s-a întors la cărțile sale după ce a lucrat în guvernul Statelor Unite; Rondo Cameron, cruciat singuratic împotriva conceptului și sintagmei *Revoluție Industrială*; Paul Bairoch și Angus Maddison, care au cules și au calculat cifrele legate de dezvoltare și productivitate.

O întâlnire similară, pe tema „Caracterului singular al civilizației europene", a fost organizată în iunie 1996 în Israel, fiind sponsorizată de Yad Ha-Nadiv Rothschild Foundation (coordonator: Guy Stroumsa), reunind, în bună parte, aceleași persoane, precum și o altă echipă, printre care specialiști în istorie medievală: Patricia Crone, Ron Bartlett, Emanuel Sivan, Esther Cohen, Yaacov Metzer, Miriam Eliav-Feldon, Richard Landes, Gadi Algazi și alții.

Alte împrejurări în care am putut să pun la încercare o parte din materialul de față includ întâlnirile de la Ferrara și Milano (University Bocconi) din 1991; cel de-al treilea Curso de Historia de la Técnica din cadrul Universidad de Salamanca din 1992 (organizatori: Julio Sánchez Gómez și Guillermo Mira); un Convegno în 1993 al Società Italiana degli Storici dell'Economia (secretar: Vera Zamagni) pe tema „Innovazione e Sviluppo"; mai multe sesiuni ale Atelierului de Istorie Economică de la Harvard; „Jornadas Bancarias" ale Asociación de Bancos de la República Argentina din Buenos Aires, în 1993, pe tema „Las Estrategias del Desarrollo"; un congres la Hull, Anglia, în 1993 (Economic History Society, Tawney Lecture); o conferință la Cambridge University pe tema „Schimbarea tehnologică și creșterea economică" (organizator: Emma Rothschild), în 1993; colocviul lui Jacques Marseille și Maurice Lévy-Leboyer (Institut d'Histoire économique, Paris, 1993) pe tema „Les performances des entreprises françaises au XXe siècle"; o conferință pe tema „Convergență sau declin în istoria economică britanică și americană" la Notre Dame University, în 1994 (organizatori: Edward Lorenz și Philip Mirowski; inițiator: Donald McCloskey); o sesiune pe tema Revoluției Industriale (organizator: John Komlos) la cea de-a XI-a ediție a Congresului Internațional de Istorie Economică de la Milano din 1994; și o sesiune la Social Science History Association de la Atlanta din 1994.

De asemenea, conferințe la universitățile din Oslo și Bergen, în 1995 (organizatori: Kristine Bruland și Fritz Hodne); un simpozion la Paris în 1995 asupra operei lui Alain Peyrefitte (*Valeurs, Comportements, Développement, Modernité*, organizator: Raymond Boudon), care a abordat, *inter alia*, diferențele regionale în dezvoltarea economică europeană; alte simpozioane în 1995 pe tema „Avuția și sărăcia națiunilor" la Reggio Emilia și la Universitatea Bocconi din Milano (organizator: Franco Amatori).

De asemenea, o conferință la Universitatea din Oslo, în 1996, pe tema „Revoluții tehnologice în Europa, 1760-1860", sub conducerea lui Kristine Bruland și Maxine Berg; tot în 1996, la Fondazione Eni Enrico Mattei de la Milano, pe tema „Tehnologie, mediu înconjurător, economie și societate" (organizatori: Michele Salvati și Domenico Siniscalco). Și, în 1997, o întâlnire la Madrid de planificare a celei de-a XII-a ediții a Congresului Internațional de Istorie Economică, pe tema „Consecințe economice ale Imperiului, 1492-1989" (organizatori: Leandro Prados de la Escosura și Patrick K. O'Brien).

Este inutil să mai spun că fiecare dintre aceste întâlniri s-a concentrat asupra punctelor de interes ale participanților, ajutându-mă să înțeleg atât tema de ansamblu, cât și aspectele sale speciale.

Date fiind multitudinea acestor întâlniri, precum și numărul mare al discuțiilor și consultărilor particulare, nu îmi este ușor să alcătuiesc o listă completă a celor care m-au ajutat cu aceste prilejuri, însă nu numai. Înainte de toate, profesorii mei, ale căror lecții și exemplu nu le-am uitat: A.P. Usher, M.M. Postan, Donald C. McKay, Arthur H. Cole. De asemenea, colegii mei din cadrul departamentelor de economie și istorie de la Columbia University (Carter Goodrich, Fritz Stern, Albert Hart și mai ales George Stigler); de la University of California at Berkeley (Kenneth Stampp, Hans Rosenberg, Richard Herr, Carlo Cipolla, Henry Rosovsky și mai ales

Albert Fishlow); şi de la Harvard (Simon Kuznets, C. Crane Brinton, Alexander Gerschenkron, Richard Pipes, David şi Aida Donald, Benjamin Schwartz, Harvey Leibenstein, Robert Fogel, Zvi Griliches, Dale Jorgensen, Amartya Sen, Ray Vernon, Robert Barro, Jeff Sachs, Jess Williamson, Claudia Goldin, Daniel Bell, Nathan Glazer, Talcott Parsons, Brad DeLong, Patrice Higonnet, Martin Peretz, Judith Vichniac, Stephen Marglin, Winnie Rothenberg).

Nu pot să trec cu vederea imboldul extraordinar de care am avut parte în anul petrecut la Center for Advanced Study in the Behavioral Sciences din Palo Alto. Asta se întâmpla în 1957-1958 şi am profitat de pe urma unui grup remarcabil de economişti: Kenneth Arrow, Milton Friedman, George Stigler, Robert Solow (patru viitori laureaţi ai Premiului Nobel!). Dacă reuşeai să treci de ei cu o lucrare, erai pregătit pentru orice fel de public.

Apoi, pe lângă colegii sus-menţionaţi, şi alţii – de acasă şi din străinătate. În Statele Unite: William Parker, Roberto Lopez, Charles Kindleberger, Liah Greenfield, Bernard Lewis, Leila Fawaz, Alfred Chandler, Peter Temin, Mancur Olson, William Lazonick, Richard Sylla, Ivan Berend, D.N. McCloskey, Robert Brenner, Patricia Seed, Margaret Jacob, William H. McNeill, Andrew Kamarck, Tibor Scitovsky, Bob Summers, Morton şi Phyllis Keller, John Kautsky, Richard Landes, Tosun Aricanli. În Marea Britanie: M.M. Postan, Lance Beales, Hrothgar John Habakkuk, Peter Mathias, Barry Supple, Berrick Saul, Charles Feinstein, Maxine Berg, Patrick K. O'Brien, P.C. Barker, Partha Dasguppa, Emma Rothschild, Andrew Shonfield. În Franţa: François Crouzet, Maurice Lévy-Leboyer, Claude Fohlen, Bertrand Gille, Emmanuel Leroy-Ladurie, François Furet, Jacques LeGoff, Joseph Goy, Rémy Leveau, François Caron, Albert Broder, Pierre Nora, Pierre Chaunu, Rémy Prudhomme, Riva Kastoryano, Jean-Pierre Dormois. În Germania: Wolfram Fischer, Hans Ulrich Wehler, Jürgen Kocka, John Komlos. În Elveţia: Paul Bairoch, Rudolf Braun, J.-F. Bergier, Jean Batou, François Jequier. În Italia: Franco Amatori, Aldo de Madalena, Ester Fano, Roby Davico, Vera Zamagni, Stefano Fenoaltea, Carlo Poni, Gianni Toniolo, Peter Hertner. În Japonia: Akira Hayami, Akio Ishizaka, Heita Kawakatsu, Isao Sutō, Eisuke Daitō. În Israel: Shmuel Eisenstadt, Don Patinkin, Yehoshua Arieli, Eytan Shishinsky, Jacob Metzer, Nahum Gross, Elise Brezis. Şi în alte ţări: Herman van der Wee, Francis Sejersted, Erik Reinert, H. Floris Cohen, Dharma Kumar, Gabriel Tortella, Leandro Prados de la Escosura, Kristof Glamann. Tuturor acestora, precum şi altora le datorez sugestii, critici, informaţii, observaţii. Nu ne-am pus mereu de acord, dar a fost cu atât mai bine.

Vreau să-i mulţumesc în mod deosebit redactorului meu extraordinar, Edwin Barber, care, pe lângă faptul că a provocat şi a îmbunătăţit textul, m-a învăţat şi câteva lucruri despre cum să scriu. Nu e niciodată prea târziu să înveţi.

În sfârşit, vreau să-i mulţumesc soţiei mele, Sonia, care, vreme de mulţi ani, a tolerat teancurile de cărţi, articole, lucrări, scrisori şi alte materiale. Nici măcar analizele multiple nu au fost îndeajuns de ample şi doar computerul a salvat situaţia. Acum să trecem la curăţenie.

Introducere

Nu s-a aruncat nici o lumină nouă asupra motivului pentru care ţările sărace sunt sărace, iar ţările bogate sunt bogate.

Paul Samuelson, 1976[1]

În iunie 1836, Nathan Rothschild a plecat de la Londra la Frankfurt pentru a participa la nunta fiului său Lionel cu nepoata sa (verişoara lui Lionel, Charlotte) şi pentru a discuta cu fraţii săi despre intrarea copiilor lui Nathan în afacerea familiei. Nathan era probabil cel mai bogat om din lume, cel puţin în active lichide. E inutil să mai spunem că îşi putea permite absolut orice.

Nathan, la vremea respectivă în vârstă de 59 de ani, avea o stare bună de sănătate, deşi era puţin corpolent, plin de energie, neobosit în pasiunea lui pentru muncă şi înzestrat un temperament îndărătnic. Cu toate acestea, atunci când a plecat de la Londra, suferea de o inflamaţie în zona lombară, spre baza coloanei vertebrale. (Un medic german a pus diagnosticul de furuncul, însă este posibil să fi fost un abces[2].) În ciuda tratamentului medical, această inflamaţie a supurat şi a devenit dureroasă. Însă nu a contat: Nathan s-a ridicat din patul de suferinţă şi a participat la nuntă. Dacă ar fi fost ţinut la pat, nunta s-ar fi oficiat la hotel. În ciuda durerilor sale, Nathan a continuat să se ocupe de problemele de afaceri, iar soţia lui scria după dictare. Între timp, marele doctor Travers a fost convocat de la Londra şi, cum nu a reuşit să rezolve problema, a fost chemat un chirurg german de seamă, probabil ca să deschidă şi să cureţe rana. Nimic nu a avut efect; otrava s-a răspândit; iar în data de 28 iulie 1836, Nathan a murit. Se spune că porumbelul călător al lui Rothschild a purtat următorul mesaj înapoi la Londra: *Il est mort.*

Probabil că Nathan Rothschild a murit în urma unei septicemii cu stafilococ sau streptococ – ceea ce se numea infecţie a sângelui. În lipsa unor informaţii mai amănunţite, este greu de spus dacă l-a ucis furunculul (abcesul) sau infecţia secundară, generată de bisturiele chirurgilor. Asta se întâmpla înainte de apariţia teoriei microbiene, deci înaintea oricărei noţiuni de importanţă a igienei. Pe vremea aceea nu existau substanţe bactericide, cu atât mai puţin antibiotice. Şi iată cum omul care îşi permitea să cumpere orice a murit din pricina unei banale infecţii, tratată cu uşurinţă astăzi de oricine ajunge la un medic sau la un spital, ba chiar la o farmacie.

Medicina a evoluat enorm faţă de epoca lui Nathan Rothschild. Însă medicina mai bună, mai eficientă – tratamentul bolilor şi vindecarea rănilor – este doar un aspect al situaţiei. Speranţa crescută de viaţă din ultimii ani a fost dată, în bună parte, mai curând de câştigurile legate de prevenire şi de un trai mai curat decât de o medicină mai bună. Apa curată şi înlăturarea promptă a reziduurilor, alături de îmbunătăţirea igienei personale, au contat enorm de mult. Foarte multă vreme, principalul ucigaş a

fost infecţia gastrointestinală, transmisă de pe reziduuri pe mâini, iar apoi pe alimente şi în tractul digestiv ; iar acest inamic nevăzut, însă mortal, omniprezent, era susţinut din când în când de microbi cauzatori de epidemii, precum vibrionul holeric. Cea mai propice cale de transmitere o reprezenta toaleta aflată în afara casei, unde contactul cu reziduuri era favorizat de lipsa hârtiei igienice şi a lenjeriei intime lavabile. Cine poartă haine din lână - care nu se spală bine - are mâncărimi şi se scărpină. Aşa că mâinile erau murdare, iar marea greşeală consta în faptul că oamenii nu se spălau pe mâini înainte de a mânca. Iată de ce grupurile religioase ce recomandau spălatul pe mâini - evreii, musulmanii - prezentau rate mai scăzute ale îmbolnăvirii şi mortalităţii, lucru ce nu era întotdeauna în avantajul lor. Oamenii se lăsau uşor convinşi că, dacă mureau mai puţini evrei, asta se întâmpla deoarece otrăviseră fântânile creştinilor.

Soluţia a fost găsită nu în schimbarea credinţelor sau doctrinelor religioase, ci în inovaţia industrială. Principalul produs al noii tehnologii pe care o cunoaştem drept Revoluţia Industrială a fost bumbacul ieftin, care se mai şi spală ; şi, odată cu el, săpunul fabricat în masă din uleiuri vegetale. Pentru prima oară, omul de rând îşi putea permite lenjerie intimă, cunoscută odinioară drept olandă de corp, deoarece acesta era materialul lavabil pe care oamenii cu stare îl purtau direct pe piele. Aceştia se puteau spăla cu săpun, ba chiar puteau face baie, deşi îmbăierea prea frecventă era văzută drept un semn de murdărie. De ce ar fi nevoiţi oamenii curaţi să se spele atât de des ? Mă rog, nu mai contează. Igiena personală s-a schimbat radical, astfel încât, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, oamenii de rând duceau adesea o viaţă mai curată decât regii şi reginele veacului anterior.

Cel de-al treilea element al scăderii ratei îmbolnăvirii şi mortalităţii a fost reprezentat de alimentaţia mai bună. Aceasta s-a datorat în bună parte creşterii rezervelor de alimente şi, mai mult decât atât, transportului mai eficient şi mai rapid. Perioadele de foamete, deseori produsul penuriilor locale, au devenit din ce în ce mai rare ; alimentaţia s-a diversificat tot mai mult şi s-a îmbogăţit în proteine animale. Aceste schimbări s-au tradus, printre altele, în constituţii mai înalte şi mai puternice. Acesta a fost un proces mult mai lent decât câştigurile ce au ţinut de medicină şi igienă, care au putut fi instituite de sus în jos, deoarece a depins în bună parte atât de obiceiuri şi gusturi, cât şi de venituri. În Primul Război Mondial, turcii care au înfruntat corpul expediţionar britanic la Gallipoli au fost uimiţi de diferenţa de înălţime dintre trupele hrănite cu fripturi şi carne de oaie din Australia şi Noua Zeelandă şi tinerii piperniciţi din orăşelele britanice. De asemenea, oricine urmăreşte populaţiile care au emigrat din ţări sărace în ţări bogate va observa că odraslele acestora sunt mai înalte şi mai bine făcute decât părinţii lor.

În urma acestor progrese, speranţa de viaţă a crescut simţitor, în vreme ce diferenţele dintre ţările bogate şi cele sărace s-au estompat. Cauza majoră a mortalităţii în rândul adulţilor nu mai este infecţia, cu precădere infecţia gastrointestinală, ci e reprezentată mai curând de bolile degenerative ale vârstei a treia. Cele mai mari câştiguri s-au înregistrat în rândul naţiunilor industriale bogate ce oferă asistenţă medicală tuturor, însă şi unele ţări mai sărace au obţinut rezultate impresionante.

Progresele înregistrate în medicină şi igienă ilustrează un fenomen mult mai amplu : câştigurile obţinute în urma aplicării cunoaşterii şi ştiinţei în tehnologie. Acestea ne dau motive de speranţă în ceea ce priveşte problemele ce se abat asupra prezentului şi a viitorului. Mai mult decât atât, ele ne îndeamnă spre iluzii precum viaţa veşnică sau chiar tinereţea veşnică.

Totuşi, aceste iluzii, atunci când se sprijină pe ştiinţă, adică pe realitate, reprezintă visul celor bogaţi şi norocoşi. Câştigurile din domeniul cunoaşterii nu au fost distribuite în mod uniform, nici măcar în cadrul naţiunilor bogate. Trăim într-o lume a inegalităţii şi diversităţii. În mare, această lume este împărţită în trei tipuri de naţiuni: cele care cheltuiesc foarte mulţi bani ca să-şi menţină greutatea la un nivel scăzut; cele ai căror membri mănâncă pentru a supravieţui; şi cele ai căror membri nu ştiu de unde va proveni următoarea masă. Aceste diferenţe sunt însoţite de contraste pronunţate în ceea ce priveşte rata îmbolnăvirii şi speranţa de viaţă. Membrii naţiunilor bogate îşi fac griji legate de bătrâneţe, care se tot prelungeşte. Fac mişcare ca să se menţină în formă, măsoară şi combat colesterolul, îşi omoară timpul cu televizorul, telefonul şi jocurile, se consolează cu eufemisme precum „epoca de aur" şi *le troisième âge*. Cuvântul „tânăr" e bun; „bătrân" e peiorativ şi problematic. În acelaşi timp, locuitorii ţărilor sărace se chinuie să supravieţuiască. Ei nu au de ce să-şi facă griji în privinţa colesterolului şi a arterelor îngroşate, pe de o parte din pricina alimentaţiei sărace, iar pe de altă parte deoarece mor de tineri. Aceştia se străduiesc să-şi asigure bătrâneţea, dacă mai ajung până acolo, făcând mulţi copii, cărora să le insufle simţul obligaţiei filiale.

Vechea împărţire a lumii în două blocuri de putere, Estul şi Vestul, nu mai este valabilă. Acum, provocarea şi ameninţarea majore le reprezintă discrepanţa privind bogăţia şi sănătatea care îi separă pe bogaţi de săraci. Aceştia sunt deseori numiţi Nord şi Sud, deoarece separarea este de ordin geografic; însă o categorisire mai precisă ar fi Vestul şi Restul, întrucât separarea este, de asemenea, de ordin istoric. Iată cea mai mare problemă şi principalul pericol cu care se confruntă lumea celui de-al treilea mileniu. Următorul motiv de îngrijorare este deteriorarea mediului înconjurător, iar cele două sunt strâns legate între ele – de fapt, sunt unul şi acelaşi. Sunt unul şi acelaşi deoarece bogăţia nu generează numai consum, ci şi reziduuri, nu numai producere, ci şi distrugere. Iar tocmai reziduurile şi distrugerea, care au sporit enorm odată cu productivitatea şi venitul, ameninţă spaţiul în care trăim şi în care ne desfăşurăm activităţile.

Cât de mare este discrepanţa dintre cei bogaţi şi cei săraci şi ce se întâmplă cu ea? În mare şi pe scurt: diferenţa de venit pe cap de locuitor dintre cea mai bogată naţiune industrială, să zicem Elveţia, şi cea mai săracă ţară neindustrială, Mozambic, este de circa 400 la 1. În urmă cu 250 de ani, această discrepanţă dintre cei mai bogaţi şi cei mai săraci era, probabil, de 5 la 1, iar diferenţa dintre Europa şi, să zicem, Asia de Est sau de Sud (China ori India) era de aproximativ 1,5-2 la 1[3].

Se acutizează această discrepanţă în zilele noastre? La extreme, categoric da. Anumite ţări nu numai că *nu* câştigă, ci devin din ce în ce mai sărace, în mod relativ şi, uneori, absolut. Unele abia dacă mai supravieţuiesc. Altele se redresează. Sarcina noastră (a ţărilor bogate), atât în interesul nostru, cât şi al lor, este de a le ajuta pe cele sărace să devină mai sănătoase şi mai bogate. Dacă nu vom face acest lucru, ele vor încerca să ia ceea ce nu pot produce; şi, dacă nu pot câştiga din exportul bunurilor de larg consum, vor exporta oameni. Pe scurt, bogăţia este un magnet irezistibil; iar sărăcia are potenţialul unui teribil agent de contaminare: nu poate fi izolată, iar pacea şi prosperitatea noastră depind, pe termen lung, de bunăstarea altora.

Cum vor face alţii acest lucru? Cum putem fi de ajutor? Volumul de faţă se va strădui să *contribuie la* o soluţie. Accentuez cuvântul „contribuie". Nimeni nu deţine o soluţie simplă şi toate panaceele propuse se încadrează în aceeaşi categorie cu milenarismul.

Propun să abordăm aceste probleme din punct de vedere istoric. Asta pentru că sunt istoric prin pregătire şi temperament, iar în situaţiile dificile de acest gen, este mai bine să faci ceea ce ştii şi faci cel mai bine. Însă fac asta şi întrucât cea mai bună modalitate de a înţelege o problemă este să te întrebi: cum şi de ce am ajuns în această situaţie? Cum au ajuns ţările bogate atât de bogate? De ce sunt ţările sărace atât de sărace? De ce a preluat Europa („Vestul") controlul în privinţa schimbării lumii?

O abordare istorică nu asigură un răspuns. S-au gândit şi alţii la aceste chestiuni şi au oferit diverse explicaţii. Majoritatea se încadrează în una dintre următoarele două teorii. Unii văd bogăţia şi dominaţia occidentale drept triumful binelui asupra răului. Europenii, spun ei, au fost mai inteligenţi, mai bine organizaţi, mai muncitori; ceilalţi au fost ignoranţi, aroganţi, leneşi, înapoiaţi, superstiţioşi. Ceilalţi inversează categoriile: europenii, spun ei, au fost agresivi, nemiloşi, lacomi, fără scrupule, ipocriţi; victimele lor au fost fericite, nevinovate, slabe – victime pasive şi, drept urmare, victimizate până la capăt. Vom vedea că ambele viziuni maniheiste au atât un sâmbure de adevăr, cât şi o doză de fantezie ideologică. Lucrurile sunt întotdeauna mai complicate decât ne-ar plăcea nouă să fie.

O a treia teorie ar susţine că dihotomia Vestul-Restul este pur şi simplu falsă. În curentul amplu al istoriei mondiale, Europa este un participant întârziat, beneficiind în mod gratuit de realizările celor de dinaintea sa. Această afirmaţie este, în mod evident, incorectă. După cum o arată dovezile istorice, în ultimii o mie de ani, Europa (Vestul) a fost principalul vehicul al dezvoltării şi modernităţii.

Rămâne însă aspectul moral. Unii ar spune că eurocentrismul nu este benefic pentru noi, pentru lumea întreagă, şi că ar trebui, prin urmare, evitat. Persoanele respective ar trebui să-l evite. Cât despre mine, eu prefer adevărul în detrimentul curentelor de gândire. Mă simt mai stăpân pe terenul meu.

Capitolul 1

Inegalităţile naturii

Geografia trece prin vremuri dificile. Ca elev în şcoala gimnazială, am fost nevoit să descifrez şi să trasez hărţi, ba chiar să le desenez din memorie. Am învăţat lucruri despre locuri, popoare şi obiceiuri ciudate, iar asta cu mult înainte ca termenul „multiculturalism" să fi fost inventat. În acelaşi timp, la niveluri înalte din locuri îndepărtate, şcolile de geografie economică şi culturală au înflorit. În Franţa, nimănui nu i-ar fi trecut prin cap să realizeze un studiu de istorie regională fără să fi stabilit mai întâi condiţiile materiale de viaţă şi activitate socială[1]. Iar în Statele Unite, Ellsworth Huntington şi discipolii săi studiau modalităţile prin care geografia, cu precădere climatul, influenţa dezvoltarea umană.

Cu toate acestea, în ciuda numeroaselor sale cercetări utile şi revelatorii, Huntington a creat geografiei o reputaţie proastă[2]. A mers prea departe. A fost atât de impresionat de legăturile dintre mediul fizic şi activitatea umană, încât a atribuit tot mai multe proprietăţi geografiei, începând cu influenţe de ordin fizic şi, de aici, cultural. În cele din urmă, a ajuns să clasifice civilizaţiile în mod ierarhic şi să le pună pe cele mai bune – cele pe care le-a definit el ca fiind cele mai bune – pe seama avantajelor climatului. Huntington a predat la Yale University şi nu este o coincidenţă faptul că era de părere că New Haven, Connecticut, avea cel mai tonic climat din lume. Ce om norocos! Restul lumii ocupa locurile următoare, iar teritoriile populaţiilor de culoare se situau înspre coada clasamentului sau chiar la urmă de tot.

Totuşi, afirmând aceste lucruri, Huntington nu făcea decât să reia tradiţia geografiei morale. Filosofii asociau cu uşurinţă mediul cu temperamentul (de unde şi contrastul de lungă durată dintre rece şi fierbinte, dintre raţiunea lucidă, pe de o parte, şi căutarea fervent a plăcerii, pe de altă parte), în vreme ce disciplina antropologiei, aflată încă în faşă în secolul al XIX-lea, îşi propunea să demonstreze efectele geografiei asupra distribuţiei meritului şi a înţelepciunii, mai mari în mod invariabil în grupul din care făcea parte scriitorul[3]. În zilele noastre, situaţia stă uneori cu totul altfel, iar creatorii afroamericani de mituri îi pun în antiteză pe „oamenii solari", creativi, cu „oamenii glaciali", reci, inumani.

E posibil ca acest tip de analiză mulţumită de sine să fi fost acceptabil într-o lume intelectuală căreia îi plăcea să definească performanţa şi personalitatea în termeni rasiali, însă şi-a pierdut din credibilitate şi acceptabilitate pe măsură ce oamenii au fost sensibilizaţi şi au devenit ostili faţă de comparaţiile jignitoare pentru anumite grupuri. Şi geografia a pierdut odată cu ea. Când Harvard University a desfiinţat pur şi simplu Departamentul de Geografie, după al Doilea Război Mondial, nimeni nu a

protestat – cu excepţia grupului restrâns de persoane concediate[4]. Ulterior, o serie de universităţi de seamă – Michigan, Northwestern, Chicago, Columbia – i-au urmat exemplul, din nou, fără obiecţii demne de luat în seamă.

Aceste repudieri nu au nici un echivalent în istoria educaţiei superioare americane şi reflectă, fără îndoială, slăbiciunile intelectuale ale domeniului: absenţa unei baze teoretice, oportunismul atotcuprinzător (eufemistic vorbind, deschiderea catolică), „uşurinţa" specială a geografiei umane. Însă în spatele acestor critici se află o nemulţumire în ceea ce priveşte anumite rezultate. Geografia fusese mânjită cu o pensulă rasistă şi nimeni nu voia să se contamineze.

Cu toate acestea, dacă prin termenul „rasism" înţelegem asocierea, indiferent dacă e bine sau rău, a performanţei şi comportamentului individual cu statutul de membru al unui grup, mai ales al unui grup definit biologic, nici un subiect şi nici o disciplină nu pot fi mai puţin rasiste decât geografia. Avem de-a face aici cu o disciplină care, limitându-se la influenţa mediului, abordează orice, mai puţin caracteristicile generate de grup. Nimeni nu poate fi lăudat sau învinovăţit pentru temperatura aerului, pentru volumul de precipitaţii şi momentul în care plouă sau pentru configuraţia terenului.

Chiar şi aşa, geografia emană un miros pătrunzător de erezie. De ce? Şi alte discipline intelectuale au cultivat aberaţii şi excese, însă nici una nu a fost atât de depreciată şi de compromisă, chiar dacă doar din neglijenţă. Părerea mea este că geografia e discreditată, dacă nu şi discreditabilă, prin natura ei. Dă glas unui adevăr neplăcut, şi anume că natura, aidoma vieţii, e nedreaptă şi părtinitoare în ceea ce priveşte avantajele pe care le oferă; mai mult decât atât, că lipsa de corectitudine a naturii nu poate fi remediată cu uşurinţă. Unei civilizaţii ca a noastră, mânată de dorinţa de stăpânire, nu îi place să i se pună beţe în roate. Ea dezaprobă cuvintele descurajatoare, de care comparaţiile geografice abundă[5].

Pe scurt, geografia aduce veşti proaste şi toată lumea ştie ce păţeşte un astfel de mesager. Potrivit spuselor unui specialist: „Spre deosebire de celelalte tipuri de istorie... cercetătorul poate fi tras la răspundere pentru rezultatele sale, la fel cum este tras la răspundere meteorologul pentru faptul că nu apare soarele atunci când vrem să mergem la plajă"[6].

Totuşi, nu avem nimic de câştigat dacă negăm. Pe o hartă a lumii în funcţie de produsul sau venitul pe cap de locuitor, ţările bogate se situează în zonele temperate, cu precădere în emisfera nordică; ţările sărace, la tropice şi sub tropice. După cum spunea John Kenneth Galbraith pe vremea când era economist specializat în agricultură: „[Dacă] cineva delimitează o fâşie lată de circa două mii de kilometri care să înconjoare Pământul la ecuator, nu descoperă înăuntrul ei *nici o* ţară dezvoltată... Peste tot, nivelul de trai este scăzut, iar speranţa de viaţă e redusă"[7]. Iar Paul Streeten, care remarcă în treacăt rezistenţa instinctivă în faţa veştilor proaste:

> Poate cel mai izbitor lucru este că majoritatea ţărilor subdezvoltate se situează în zonele tropicale şi subtropicale, între Tropicul Cancerului şi Tropicul Capricornului. Autorii din ultima perioadă au trecut cu prea multă uşurinţă peste acest fapt şi l-au considerat mai curând fortuit. Aceasta scoate la iveală predispoziţia optimistă adânc înrădăcinată cu care abordăm problemele ce ţin de dezvoltare şi reticenţa de a recunoaşte diferenţele enorme în ceea ce priveşte condiţiile iniţiale cu care se confruntă ţările sărace din prezent, în comparaţie cu faza preindustrială a ţărilor mai avansate[8].

Cu siguranţă, geografia este doar unul dintre factorii implicaţi aici. Unii specialişti dau vina pe tehnologie şi pe ţările bogate care au dezvoltat-o: acestea sunt acuzate de faptul că au inventat metode adaptate climatelor temperate, astfel încât solul tropical potenţial fertil rămâne necultivat. Alţii acuză puterile coloniale de perturbarea societăţilor ecuatoriale, care au pierdut astfel controlul asupra mediului lor. Prin urmare, comerţul cu sclavi, prin depopularea unor zone vaste, redevenite astfel pârloage, ar fi încurajat proliferarea muştei ţeţe şi răspândirea tripanozomiazei (boala somnului). Majoritatea autorilor preferă să nu comenteze absolut deloc acest subiect.

Însă nu trebuie să alegem calea cea mai uşoară. Istoricul nu poate să şteargă sau să rescrie trecutul pentru a-l face mai plăcut; iar economistul, cu supoziţia sa facilă că fiecare ţară este menită să se dezvolte mai devreme sau mai târziu, trebuie să fie pregătit să înfrunte eşecul[9]. Orice s-ar spune despre destinderea actuală a constrângerilor geografice, într-o epocă a medicinei tropicale şi a tehnologiei de vârf, ele nu au dispărut, iar înainte au fost cu siguranţă mai puternice. Lumea nu a fost niciodată un mediu uniform şi totul are un preţ.

Începem cu efectele simple, directe ale mediului şi continuăm cu legăturile mai complexe, mediate.

Mai întâi, climatul. Lumea dispune de o gamă variată de temperaturi şi evoluţii ale temperaturii, ce reflectă localizarea, altitudinea şi declinaţia Soarelui. Aceste diferenţe afectează în mod direct ritmul activităţii tuturor speciilor: în iernile reci din nord, unele animale se cuibăresc pur şi simplu şi hibernează; în deşerturile fierbinţi, fără strop de umbră, şopârlele şi şerpii caută răcoarea sub pietre sau chiar sub pământ. (Iată de ce fauna atâtor deşerturi e alcătuită mai mult din reptile: reptilele sunt târâtoare.) Omenirea în general evită extremele. Oamenii trec, însă nu rămân; de unde şi denumiri precum „Pătrimea goală" din deşertul Arabiei. Numai lăcomia – căutarea aurului sau a petrolului – ori îndatoririle cercetării ştiinţifice pot să înfrângă repulsia raţională în faţa acestor condiţii vitrege şi să justifice şi costul.

În general, disconfortul provocat de căldură îl depăşeşte pe cel provocat de frig*. Cunoaştem cu toţii fabula cu soarele şi vântul. Facem faţă frigului îmbrăcându-ne cu haine, construind sau găsind adăpost, făcând focul. Aceste tehnici datează de zeci de mii de ani şi explică răspândirea timpurie a oamenilor din Africa spre climate mai reci. Cu căldura, lucrurile stau altfel. Trei sferturi din energia eliberată de muşchii solicitaţi iau forma căldurii, pe care organismul, la fel ca orice maşinărie sau motor, trebuie să o elibereze sau să o elimine pentru a-şi păstra temperatura optimă. Din păcate, omul dispune de puţine mecanisme biologice în acest scop. Cel mai important este transpiraţia, mai ales atunci când este susţinută de o evaporare rapidă. Climatele umede, „năduşitoare" reduc efectul de răcire al transpiraţiei – asta dacă nu aveţi un slujitor sau un sclav care să vă facă vânt cu un evantai şi să accelereze evaporarea. Folosirea evantaiului poate fi de ajutor doar din punct de vedere psihologic, însă adevăratul efect de răcire va fi anulat de căldura produsă de activitatea motorie. Aceasta este o lege a

---

* În general. Este mai uşor să păstrezi căldura dacă ai mijloacele necesare – îmbrăcămintea şi adăpostul adecvate. Faujas de Saint-Fond, un călător francez de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, observă că, în vreme ce cultivatorii englezi aveau locuinţe confortabile şi călduroase mulţumită cărbunelui, ţăranii francezi stăteau adesea în pat iarna, accentuându-şi astfel sărăcia din cauza lipsei forţate de activitate.

naturii: nimic pentru nimic; sau, în termeni tehnici, legea conservării energiei şi masei.

Cea mai uşoară cale de a reduce această problemă a pierderii este să nu generaţi căldură; altfel spus, staţi nemişcat şi nu munciţi. De unde şi adaptările sociale precum siesta, care este menită să-i menţină pe oameni inactivi pe durata caniculei de la amiază. În India britanică, se spunea că doar câinii turbaţi şi englezii ieşeau în soarele amiezii. Băştinaşii erau mai deştepţi.

Prin intermediul sclaviei, alţii fac munca de jos. Nu este o întâmplare faptul că munca sclavilor a fost asociată de-a lungul istoriei cu climatele tropicale şi subtropicale*. Acelaşi lucru este valabil şi în ceea ce priveşte diviziunea muncii în funcţie de gen: mai ales în zonele calde, femeile trudesc pe câmp şi tind să se ocupe de gospodărie, în vreme ce bărbaţii se specializează în războaie şi vânătoare – sau, în societatea modernă, în cafea, cărţi de joc şi vehicule motorizate. Scopul este de a pune munca şi chinul pe umerii celor incapabili să spună nu.

Soluţia supremă în faţa căldurii a fost aerul condiţionat. Însă acesta a fost inventat foarte târziu – după al Doilea Război Mondial, deşi în Statele Unite era cunoscut dinainte, în cinematografe, în cabinetele doctorilor şi dentiştilor şi la locurile de muncă ale unor persoane importante, precum angajaţii Pentagonului. În America, aerul condiţionat a făcut posibilă prosperitatea economică a Sudului. Fără el, oraşe precum Atlanta, Houston şi New Orleans ar fi rămas şi acum nişte orăşele apatice.

Însă răcirea aerului este o tehnologie costisitoare, pe care majoritatea ţărilor sărace ale lumii nu şi-o permit. Mai mult decât atât, ea redistribuie pur şi simplu căldura de la cei norocoşi către cei lipsiţi de noroc. Necesită şi consumă energie, iar atât producerea, cât şi folosirea generează căldură (nimic pentru nimic), determinând astfel creşterea temperaturii şi a umidităţii spaţiilor nerăcite din jur – după cum ştie oricine a trecut pe lângă supapa de evacuare a unui aparat de aer condiţionat. Şi, desigur, nu a fost disponibilă cea mai bună parte a istoriei. Productivitatea muncii în ţările tropicale a fost redusă în consecinţă**.

Şi cu asta am încheiat cu efectele directe. Căldura, mai ales căldura permanentă, are o consecinţă şi mai nocivă: încurajează proliferarea formelor de viaţă ostile omului. Insectele se înmulţesc pe măsură ce temperatura creşte, iar paraziţii dinăuntrul lor ajung la maturitate şi se înmulţesc mai rapid. Rezultatul constă în transmiterea mai rapidă a bolilor şi în dezvoltarea imunităţii la contramăsuri. Această rată a reproducerii reprezintă măsura critică a pericolului epidemiei: o rată de 1 înseamnă că boala este stabilă – un caz nou pentru unul vechi. În cazul bolilor infecţioase, precum oreionul sau difteria, rata maximă este aproximativ 8. Pentru malarie, e 90. Bolile transmise

---

* *Cf.* Adam Smith, *Avuţia naţiunilor*, cartea a IV-a, cap. 7, partea II: „În toate coloniile europene, cultura trestiei-de-zahăr se face cu sclavi negri. Se crede că oamenii născuţi în clima temperată din Europa nu pot suporta, din cauza constituţiei lor, munca la sapă sub arşiţa dogoritoare...". [vol. II, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, Bucureşti, 1965, p. 71, n.tr.]

** Nu toată lumea ar fi de acord. *Cf.* Blaut, *The Colonizer's Model*, p. 70, care afirmă că a devenit limpede, „din mai multe surse ce oferă dovezi, inclusiv studii fiziologice, că organismele umane de toate tipurile pot munci la fel de eficient la tropice ca oriunde altundeva, dacă organismele în cauză ar avea timp să se adapteze la condiţiile tropicale". Blaut contestă ideologic ideea potrivit căreia avantajele oferite de natură ar putea fi distribuite în mod inegal.

de insecte în climatele calde pot deveni extrem de violente[10]. Prin urmare, iarna, în ciuda a ceea ce pot spune poeţii despre ea, este aliatul suprem al omenirii: tăcutul ucigaş alb, distrugătorul insectelor şi paraziţilor, care combate molimele.

Ţările tropicale, mai puţin la altitudini mari, nu ştiu ce e aceea gheaţă; temperatura medie în luna cea mai rece depăşeşte 18°C. Prin urmare, există aici o intensă activitate biologică, o bună parte din aceasta dăunând fiinţei umane. Africa Subsahariană îi ameninţă pe toţi cei care locuiesc sau care merg acolo. Abia acum aflăm adevărata dimensiune a problemei, după apariţia unor naţiuni noi, cu armate şi controale medicale pentru recruţi. De exemplu, acum ştim că numeroşi oameni găzduiesc mai mulţi paraziţi; aşadar, sunt prea bolnavi ca să muncească, iar starea lor de sănătate se deteriorează treptat.

Unul sau două exemple vor zugrăvi o imagine absolut înspăimântătoare.

Apele calde africane şi asiatice, indiferent dacă e vorba despre canale, lacuri sau râuri, adăpostesc un melc ce găzduieşte un vierme (genul *Schistosoma*) care se reproduce eliberând mii de larve minuscule cu coadă (*cercari*) în apă, pentru a căuta şi a pătrunde în corpul unui mamifer-gazdă prin înţepături, zgârieturi sau alte crăpături ale pielii. Odată instalate confortabil într-o venă, larvele se transformă în viermişori şi se împerechează. Femelele depun mii de ouă cu cili – pentru a împiedica gazda să le elimine. Acestea se deplasează către ficat sau intestine, distrugând pe parcurs ţesuturile. Vă puteţi închipui efectul lor asupra organelor: fac ravagii asupra ficatului, provoacă hemoragie intestinală, produc leziuni canceroase, perturbă digestia şi excreţia. Victima suferă de frisoane şi febră, îndură tot felul de dureri, nu poate să muncească şi este atât de vulnerabilă în faţa altor boli şi paraziţi, încât deseori e greu de spus ce anume o ucide.

Cunoaştem această afecţiune sub numele febra melcului, gălbează sau, în jargon ştiinţific, *schistozomiază* ori *bilharzioză*, după numele medicului care a asociat pentru prima oară viermele cu boala, în 1852. Este cu precădere răspândită în Africa tropicală, însă afectează întregul continent, precum şi zonele subtropicale din Asia şi, într-o formă asociată, America de Sud. Constituie o problemă majoră acolo unde oamenii lucrează în apă – în plantaţiile de orez, de exemplu[11].

În ultimele decenii, ştiinţa medicală a conceput diverse remedii parţiale, deşi puterea distructivă a acestor vermicide face ca tratamentul să fie aproape la fel de rău ca boala însăşi. Acelaşi lucru este valabil şi pentru atacurile chimice asupra melcului-gazdă: substanţele împotriva moluştelor ucid atât peştii, cât şi melcii. Câştigurile dintr-un an sunt anulate de pierderile din anul următor: schistozomiaza se află în continuare printre noi. A avut un potenţial mortal şi mai pronunţat în trecut.

Mai cunoscută este *tripanozomiaza* – o încrengătură de boli ce include nagana (o boală la animale), boala somnului şi, în America de Sud, boala Chagas. Sursa acestor boli este reprezentată de tripanozome, protozoare parazitare numite astfel deoarece au corpul fusiform, ca un sfredel. *Trypanosoma brucei* este, de asemenea, „o bestie vicleană, cu o capacitate unică de a-şi modifica antigenii"[12]. Acum cunoaştem o sută de astfel de protozoare; e posibil să existe însă mii. Sistemul nostru imunitar nu le poate combate, deoarece nu le poate depista. Prin urmare, singura speranţă de rezistenţă este reprezentată de medicamente – încă în fază experimentală – şi de atacurile asupra animalului purtător.

În cazul tripanozomiazei africane, animalul purtător este musca ţeţe, o insectă mică şi periculoasă care s-ar usca şi ar muri dacă nu ar suge frecvent sânge de mamifer.

Chiar şi în zilele noastre, când avem la dispoziţie medicamente puternice, din cauza densităţii acestor insecte, zone întinse din Africa tropicală nu pot fi populate de bovine şi îi sunt ostile omului. În trecut, înainte de apariţia medicinei şi farmacologiei tropicale, întreaga economie era denaturată de această molimă: creşterea şi transportul animalelor erau imposibile; numai bunurile de preţ şi puţin voluminoase puteau fi transportate, şi doar de către oameni. E inutil să mai spunem că nu existau prea mulţi voluntari pentru această muncă. Soluţia a fost găsită în sclavie, propria formă de molimă ce creează dependenţă, expunând o bună parte a continentului la atacuri interminabile şi nesiguranţă. Toţi aceşti factori au descurajat comerţul şi comunicarea între triburi şi au făcut viaţa urbană, dependentă de alimentele din exterior, aproape imposibilă. Efectul a constat într-o diminuare a raporturilor ce stimulează dezvoltarea culturală şi tehnologică*. (Tabelul 1.1 conţine date privind bolile tropicale şi subtropicale.)

Tabelul 1.1. Anvergura şi incidenţa bolilor tropicale, 1990

Boala	*Ţările afectate*	*Numărul persoanelor afectate ('000)*	*Numărul persoanelor expuse riscului ('000.000)*
Malarie	103	270.000	2.100
Schistozomiază	76	200.000	600
Filarioză limfatică	76	90.000	900
Oncocercoză	34	17.000	90
Boala Chagas	21	16.000-18.000	90
Leishmanioză	80	12.000	350
Lepră	121	10.000-12.000	1.600
Boala africană a somnului	36	25	50

Sursa: Organizaţia Mondială a Sănătăţii (OMS), Programul Special de Cercetare şi Pregătire în Bolile Tropicale, 1990, *apud* Omar Sattaur, „WHO to Speed Up Work on Drugs for Tropical Diseases", p. 17.

Cu siguranţă, medicina a făcut progrese enorme în ceea ce priveşte combaterea acestor boli. Rolul său datează aproape de la începutul prezenţei europene: europenii,

* Anumiţi specialişti nu ar fi de acord cu această cronologie. Ei nu văd comerţul cu sclavi ca fiind indigen, ci mai curând importat, în urma cererii europene de forţă de muncă. Acest comerţ „a transformat tripanozomiaza, dintr-o boală endemică în faţa căreia atât oamenii, cât şi vitele aveau o oarecare imunitate şi expunere, care era ţinută sub control, având în vedere ocuparea aproape completă a teritoriilor, într-o boală devastatoare ce, de la sfârşitul secolului trecut, a împiedicat cu adevărat dezvoltarea creşterii animalelor în anumite zone ale Africii" (Blaut, *The Colonizer's Model*, pp. 79-80, care îl citează greşit pe Giblin, „Trypanosomiasis Control"). (Giblin nu este preocupat de efectele comerţului atlantic cu sclavi care începuse în secolul al XVI-lea, ci mai curând de cele ale administraţiei coloniale din anii 1890 [pp. 73-74], o cu totul altă poveste.) Până şi în privinţa acestei perioade ulterioare, specialiştii nu se pun de acord. *Cf.* Waller, „Tsetse Fly", p. 100. De asemenea, remarcaţi că există numeroase mărturii în ceea ce priveşte existenţa sclaviei în Africa cu mult înainte de venirea europenilor, precum şi comerţul intens cu sclavi practicat de către arabi, aflaţi în căutare de prizonieri pentru teritoriile musulmane. Gordon, *Slavery*, pp. 105-127. Pe de altă parte, indiferent de originile şi efectele acestor manifestări timpurii, comerţul atlantic cu siguranţă le-a agravat. *Cf.* Law, „Dahomey and the Slave Trade"; şi Lovejoy, „Impact". Totuşi, nici în această privinţă, Eltis, *Economic Growth*, p. 77, nu este de acord.

nepregătiţi din punct de vedere fizic pentru condiţiile speciale şi pericolele climatelor calde, şi-au adus cu ei şi medici. Fireşte, la început, doctorii ignoranţi, deşi bine intenţionaţi, au făcut mai mult rău decât bine; însă au reuşit să pună capăt suferinţei oamenilor. Abia în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea teoria microbiană a bolii a pus bazele cercetării controlate şi ale prevenirii şi tratamentului eficiente. Înainte, oamenii se bazau pe un empirism speculativ şi pe imaginaţie. Din fericire, aceste tehnici nu au fost aleatorii. Accentul pe observaţie şi principiul realităţii – poţi să crezi ceea ce vezi atâta vreme cât vezi ceea ce văd şi eu – nu au contribuit doar la o mai bună înţelegere.

Să luăm cazul principalului ucigaş din lume: malaria. Înainte de a se descoperi agenţii patogeni microbieni, medicii puneau „febrele" pe seama miasmelor care emanau din mlaştini – o cauză greşită, însă deducţia indusă de vecinătate nu este lipsită de logică. În mod identic, francezii din Algeria, oripilaţi de decesele cauzate de boală, au început să asaneze în mod sistematic mlaştinile ca să scape de aerul rău (*malaria*). Indiferent dacă aceste proiecte au purificat sau nu aerul, ele au îndepărtat cu siguranţă ţânţarii. Decesele militarilor survenite din cauza malariei au scăzut cu 61% din perioada 1846-1848 până în 1862-1866, în vreme ce rata mortalităţii a scăzut şi mai mult din anii 1830 până în anii 1860[13]. Mai mult decât atât, aceste măsuri au înregistrat efecte secundare benefice. Nu avem cifrele pentru populaţia civilă, însă şi starea sa de sănătate s-a îmbunătăţit în mod cert – atât a băştinaşilor, cât şi a coloniştilor francezi. Orice aţi spune despre politicile şi măsurile impuse de francezi în Algeria, ele le-au permis milioanelor de algerieni să trăiască mai mult şi mai sănătos. (Un musulman algerian ar putea replica: asanarea a extins şi teritoriile disponibile coloniştilor europeni.)

Experienţa algeriană ilustrează câştigul reprezentat de îmbunătăţirea mediului înconjurător: e mai bine să-i împiedici pe oameni să se îmbolnăvească decât să-i vindeci odată ce s-au îmbolnăvit. De-a lungul ultimului secol, medicina în alianţă cu igiena publică au contribuit enorm la creşterea speranţei de viaţă – cifrele pentru populaţiile tropicale şi sărace s-au apropiat de cele pentru climatele mai blânde şi mai bogate. Aşadar, în 1992, un copilaş născut într-o economie cu venituri scăzute (o populaţie de peste un miliard de oameni, dacă excludem China şi India) se putea aştepta să trăiască până la 56 de ani, în vreme ce un copil născut într-o ţară bogată (o populaţie de 828 de milioane de oameni) se putea aştepta să împlinească şi 77 de ani. Această diferenţă (cu 37,5% mai mult timp), care nu este mică, însă e mai mică decât înainte, va continua să se diminueze pe măsură ce ţările sărace se vor îmbogăţi, iar creşterea longevităţii în societăţile bogate se va ciocni de un prag biologic şi de bolile civilizaţiei[14]. Cele mai hotărâtoare dezvoltări au fost înregistrate în îngrijirea sugarilor (sub 1 an): o scădere a mortalităţii de la 146 de decese la mia de naşteri în 1965, în ţările cele mai sărace (114 în China şi India), la 91 în 1992 (79 în India, 31 în China). Cu toate acestea, discrepanţa faţă de ţările bogate persistă: mortalitatea lor scăzută în rândul sugarilor s-a diminuat şi mai rapid, de la 25 la 7, în aceeaşi perioadă[15]. Mai jos de atât nu mai poate scădea.

Toate acestea nu justifică mulţumirea de sine. Medicina modernă poate să salveze nou-născuţi şi să prelungească durata de viaţă a oamenilor, însă asta nu înseamnă neapărat că ei sunt sănătoşi. Într-adevăr, mortalitatea şi morbiditatea sunt, statistic vorbind, contradictorii. Persoanele decedate nu sunt luate în considerare ca fiind bolnave, după cum sugera cercetătorul angajat de industria americană a tutunului atunci

când susţinea, cu o faţă ce nu trăda pic de emoţie, că estimările privind costurile medicale ridicate ale fumatului ar trebui reduse, dată fiind speranţa de viaţă mai mică a fumătorilor. Aşadar, inversând lucrurile, pentru tropice: antibioticele, injecţiile şi vaccinurile salvează oameni, însă, adesea, aceştia trăiesc nesănătos. Simplul fapt că există o specializare cunoscută sub numele medicină tropicală dezvăluie natura problemei. Oricât de mult a realizat acest domeniu, nota de plată, atât pentru cercetătorii ştiinţifici, cât şi pentru victimele indigene şi feluriţii imperialişti, a fost usturătoare[16].

În acelaşi timp, prevenţia este costisitoare, iar tratamentul presupune adesea administrarea prelungită a unor medicamente, pe care instituţiile locale nu le pot oferi şi pe care pacienţii le administrează cu dificultate. Din 1990, majoritatea pacienţilor cu boli tropicale locuiesc în ţări cu venituri anuale medii mai mici de 400 de dolari. Guvernele lor cheltuie mai puţin de patru dolari pe cap de locuitor pentru îngrijirea medicală. Aşadar, nu e surprinzător faptul că firmele de produse farmaceutice, care afirmă că e nevoie de aproximativ 100 de milioane de dolari pentru a produce un medicament sau un vaccin şi a-l lansa pe piaţă, ezită să servească un astfel de client[17]. Până şi în ţările bogate, costul medicamentelor poate depăşi resursele pacienţilor şi acoperirea asigurării medicale. Ultimele tratamente pentru SIDA, de exemplu, costă între 10.000 şi 15.000 de dolari pe an, pe toată durata vieţii – o avere de neimaginat pentru victimele din Lumea a Treia[18].

În sfârşit, obiceiurile şi instituţiile pot să favorizeze boala şi să zădărnicească soluţiile medicale. Bolile sunt modelate, aproape invariabil, de tiparele comportamentului uman, iar remediile presupun nu numai medicamentaţie, ci şi schimbări de comportament. Aici e problema: e mai uşor să-ţi faci o injecţie decât să-ţi schimbi stilul de viaţă. Să luăm cazul bolii SIDA în Africa. Spre deosebire de alte locuri, boala afectează în mod egal femeile şi bărbaţii, fiind transmisă în mod covârşitor în urma contactelor heterosexuale. Epidemiologii încă mai caută răspunsuri, însă printre factorii sugeraţi se numără următorii: promiscuitatea răspândită şi probabilă a bărbaţilor; recursul la sexul anal ca metodă de contracepţie; şi rana persistentă a circumciziei la femei (clitoridomie), menită să inhibe plăcerea şi apetitul sexual. Nici unul dintre aceşti factori nu este de ordin medical, aşa că medicii nu pot să facă altceva decât să aline suferinţa victimelor şi să amâne declanşarea propriu-zisă a bolii. Având în vedere sărăcia acestor societăţi, asta nu înseamnă mult.

Pe lângă constrângerile de ordin material, medicina modernă este nevoită să înfrunte şi obstacolele ideologice şi religioase – pretutindeni, însă cu precădere în societăţile sărace, înapoiate din punct de vedere tehnic. E posibil ca oamenii să prefere leacurile tradiţionale şi invocaţiile magice în detrimentul remediilor străine, păgâne. Un occidental orientat către ştiinţă va respinge superstiţia şi ignoranţa. Cu toate acestea, e posibil ca aceste practici să ofere o alinare psihosomatică, iar licorile băştinaşilor, chiar dacă nu sunt pure din punct de vedere chimic sau concentrate, funcţionează uneori. Iată de ce oamenii de ştiinţă moderni şi companiile farmaceutice cheltuie bani explorând virtuţile exoticelor *materia medica*.

Tiparul succesului empiric ocazional, în combinaţie cu resentimentele anticoloniale şi ataşamentul sentimental faţă de cultura indigenă (ca să nu mai vorbim de interesul legitim al practicanţilor medicinei tradiţionale), a generat anumite critici politice şi antropologice la adresa medicinei tropicale (moderne) şi apărarea, deşi rezervată, a practicii „alternative"[19]. În cazul Africii, aceste lucrări susţin că medicina tropicală,

în mândria şi aroganţa sa şi în dispreţul faţă de terapiile indigene, a făcut mai puţin decât ar fi putut face ; în plus, că frontierele trasate de Europa şi agricultura comercială în stil european au şters barierele tradiţionale din calea agenţilor purtători de boală (insecte, paraziţi etc.). Până şi măsurile „pe deplin raţionale" de sănătate publică i-ar putea jigni pe indigenii susceptibili, în vreme ce testele medicale şi măsurile de precauţie ar putea fi văzute drept condescendente şi exploatatoare[20].

Apa reprezintă o altă problemă. În zonele tropicale plouă în medie suficient, însă momentele sunt adesea neregulate şi imprevizibile, iar ploile sunt deosebit de violente. Stropii de ploaie sunt mari, iar ploaia se abate torenţial. Mediile nu mai înseamnă nimic atunci când se trece dintr-o extremă în cealaltă, de la un an ori un anotimp la altul sau de la o zi la alta[21]. În nordul Nigeriei, 90% dintre ploi se abat sub formă de furtuni de peste 25 mm pe oră ; asta echivalează cu jumătate din media ploilor lunare de la Kew Gardens, lângă Londra. Java are ploi mai puternice : un sfert dintre ploile anuale se abat cu 60 mm pe oră.

În asemenea climate, cultivarea plantelor nu face faţă uşor concurenţei cu jungla şi pădurea tropicală : aceste comori ale biodiversităţii favorizează toate speciile, mai puţin omul şi gama sa limitată de culturi. Rezultatul constă într-un tip de război pierdut atât de natură, cât şi de om. Încercările de a tăia plante şi copaci preţioşi iau forma unor vânători necruţătoare şi costisitoare. Iar exuberanţa junglei nu oferă nici un indiciu clar despre ce s-ar putea întâmpla dacă ar fi cultivată. Dacă se defrişează şi se plantează, soarele arde şi nu mai este pic de umbră ; ploile puternice atacă pământul – iar căderea lor nu este amortizată de frunze sau ramuri –, extrag nutrienţii din sol şi creează un nou tip de reziduuri. Dacă solul este argilos, alcătuit în bună parte din oxizi de fier şi aluminiu, soarele şi ploaia coc pământul, transformându-l într-un strat dur ca o armură. După doi-trei ani de culturi, terenul rămâne forţat necultivat pe termen nedeterminat. Terenul proaspăt defrişat este abandonat rapid, iar în scurt timp plantele agăţătoare sufocă locuinţele şi templele impunătoare. Din nou, oraşele nu pot prospera, deoarece au nevoie de surplusurile de alimente din zonele învecinate. Astăzi, urbanizarea Africii, deseori haotică, se sprijină masiv pe importurile de alimente din afara graniţelor.

La celălalt pol, zonele aride se transformă în deşerturi, iar nisipurile acestora devin un invadator implacabil, înăbuşind teritoriile odinioară fertile de la periferie. În jurul anului 1970, deşertul Sahara înainta în Sahel cu 5,5 metri pe oră – în termeni geologici, cu un *gallop*[22]. Astfel de extinderi ale deşerturilor reprezintă o problemă în toate climatele semiaride : în regiunea Great Plains din Statele Unite (amintiţi-vă grupul de *okies* din *Fructele mâniei* de Steinbeck), în deşertul Negev din Israel şi în zonele aflate la est de Iordan, în vestul Siberiei. Dacă plouă mai puţin, culturile mor, iar stratul superior al solului se distruge. Totuşi, la latitudini temperate, culturile îşi revin atunci când plouă din nou ; deşerturile tropicale şi subtropicale sunt mai puţin iertătoare.

Una dintre soluţiile umidităţii neregulate o reprezintă acumularea şi irigarea ; însă acestora li se opun, în aceste regiuni, ritmuri incredibil de mari ale evaporării. În regiunea Agra din India, de exemplu, ploaia depăşeşte nevoile curente ale agriculturii numai două luni pe an, iar excesul acumulat în sol în aceste luni umede se evaporă în doar trei săptămâni.

Prin urmare, nu este o întâmplare faptul că aşezările şi civilizaţia au urmat cursurile fluviilor, care aduc apă din bazinele lor hidrografice şi, odată cu ea, un depozit anual

de sol fertil: este cazul fluviilor Nil, Ind, Tigru şi Eufrat. Aceste centre ale civilizaţiei antice au fost, înainte de toate, centre de hrană – deşi Biblia ne aminteşte că până şi egiptenii îşi făceau griji în privinţa foametei. Nu toate fluviile sunt la fel de generoase. Fluviul Volta străbate 100.000 de kilometri pătraţi în Africa de Vest – jumătate din teritoriul Marii Britanii –, însă, când nivelul său este scăzut, are la gura de vărsare un flux mediu de numai 28 de metri cubi pe secundă, spre deosebire de 3.500-9.800, cât are la apogeu. Seceta în bazinul Voltei se manifestă în perioada cea mai caniculară a anului, când bat vânturile cele mai puternice, iar pierderea apei prin evaporare este descurajator de accentuată[23].

Iar apoi mai sunt catastrofele – aşa-zisele inundaţii, furtuni şi secete care au loc o dată la o sută de ani şi care se petrec de fapt o dată sau de două ori pe deceniu. În perioada 1961-1970, 22 de ţări din „zone climatice ostile" (zonele predispuse la inundaţii sau la secete, deşerturile) au suferit pagube de aproximativ zece miliarde de dolari din cauza cicloanelor, taifunurilor, secetelor şi altor dezastre asemănătoare – aproape la fel de mult cât împrumutaseră de la Banca Mondială, rămânând cu mai nimic pentru dezvoltare. Ciclonul din 1970 din Bangladesh, care este o câmpie situată la nivelul mării, uşor inundabilă, a ucis aproximativ jumătate de milion de oameni şi a alungat de două ori mai multe persoane din casele lor. În India, care s-a străduit să realizeze o creştere anuală de 2-3% în ceea ce priveşte culturile, un anotimp neprielnic poate diminua producţia cu peste 15%[24]. Impactul unor astfel de excepţii deloc excepţionale poate fi extrem de costisitor chiar şi pentru societăţile bogate, mărturie stând pierderile cauzate de uraganul Andrew din 1992 şi de marile inundaţii din 1993 şi 1997 din partea central-vestică a Statelor Unite. Pentru populaţiile sărace care trăiesc la limita subzistenţei, efectele sunt devastatoare. Ştim câte ceva despre acestea dacă sunt prezente camere de luat vederi ale unor echipe de televiziune; în caz contrar, cine aude sau vede milioanele de oameni care se îneacă sau care mor de foame? Şi, dacă aceştia nu sunt auziţi şi văzuţi, cui îi pasă?

Prin urmare, viaţa în climatele sărace este precară, tristă, sălbatică. Greşelile omului, oricât de bine intenţionate, agravează cruzimile naturii. Nici măcar ideile bune nu scapă nepedepsite. Nu e de mirare că aceste regiuni rămân sărace, că multe dintre ele au devenit şi mai sărace, că numeroase proiecte de dezvoltare mult trâmbiţate au eşuat teribil (auzim despre ele mai curând înainte decât după aceea), că progresele medicale se sfârşesc în noi boli şi cedează în faţa contraatacurilor vechilor boli.

În special Africa s-a luptat din greu cu aceste handicapuri şi, cu toate că s-au înregistrat numeroase progrese, după cum o arată datele privind rata mortalităţii şi speranţa de viaţă, morbiditatea rămâne ridicată, hrana este inadecvată, foametea e urmată de foamete, iar productivitatea se menţine scăzută. Capabilă odinioară să-şi hrănească populaţia, acum nu mai e în stare de acest lucru. Sprijinul extern constă în primul rând din alimente. Oamenii de acolo lucrează la o frântură din potenţialul lor. Guvernul nu poate face faţă. În lumina acestor aspre poveri naturale, este uimitor că africanii s-au descurcat atât de bine până acum.

Cu toate acestea, ar fi o greşeală să identificăm geografia cu soarta. Semnificaţia ei poate fi redusă sau ocolită, însă, în mod invariabil, cu un preţ. Ştiinţa şi tehnologia sunt elementele-cheie: cu cât ştim mai multe, cu atât putem face mai multe pentru a preveni bolile şi a oferi condiţii mai bune de trai şi de muncă. Cu siguranţă putem face mai multe astăzi decât ieri, iar pronosticul zonelor tropicale este mai bun decât

înainte. În acelaşi timp, progresul acestor regiuni necesită conştientizare şi atenţie. Trebuie să renunţăm la ochelarii de cal. Definirea sau ignorarea problemei nu o va face să dispară şi nu ne va ajuta să o rezolvăm.

„Întotdeauna m-am simţit revigorat şi stimulat de climatul temperat"

Experienţele personale pot fi amăgitoare, chiar şi numai din pricina diversităţii indivizilor. Disconfortul unei persoane este plăcerea altuia. Cu toate acestea, legea epuizării cauzate de căldură ni se aplică tuturor şi puţini oameni reuşesc să muncească la capacitate maximă în condiţii de căldură şi umiditate. Iată ce spune un diplomat din Bangladesh ce-şi aminteşte experienţa de care a avut parte împreună cu compatrioţii săi atunci când au vizitat ţări cu climate temperate:

> În ţări precum India, Pakistan, Indonezia, Nigeria şi Ghana m-am simţit întotdeauna copleşit chiar şi de cel mai mic efort fizic sau mental, în vreme ce în Marea Britanie, Franţa, Germania sau Statele Unite întotdeauna m-am simţit revigorat şi stimulat de climatul temperat, nu numai pe durata şederilor prelungite, ci şi în cursul vizitelor scurte. Şi ştiu că toate popoarele tropicale care vizitează ţări temperate au avut parte de o experienţă asemănătoare. De asemenea, am văzut sute de oameni din zona temperată moleşiţi şi extenuaţi la tropice ori de câte ori nu se aflau într-o cameră cu aer condiţionat.
>
> În India şi în alte ţări tropicale, am observat că fermierii, muncitorii industriali şi, de fapt, toate tipurile de lucrători manuali şi funcţionari lucrau într-un ritm lent, cu pauze lungi şi dese. Însă în zona temperată am remarcat aceleaşi categorii de oameni lucrând într-un ritm alert, cu vitalitate şi energie şi cu foarte puţine pauze. Am aflat din proprie experienţă, dar şi din experienţa altor popoare din ţări tropicale din zona temperată că această diferenţă colosală în ceea ce priveşte energia şi eficienţa muncii nu se poate datora în totalitate sau chiar în primul rând nivelurilor diferite de nutriţie[25].

Capitolul 2

Răspunsurile date geografiei: Europa şi China

Neuniformitatea naturii arată contrastul dintre acest tablou nefericit şi condiţiile mult mai favorabile din zonele temperate; şi, în rândul acestora, mai ales din Europa; şi, din Europa, înainte de toate, din Europa de Vest.

Să începem cu climatul. Europa are parte de ierni îndeajuns de reci încât să înăbuşe agenţii patogeni şi molimele. Asprimea iernii creşte pe măsură ce ne deplasăm spre est, în climatele continentale, însă până şi formele mai blânde ţin la distanţă morbiditatea virulentă. Bolile endemice sunt prezente, însă nu se compară cu cele incapacitante şi mortale din zonele calde. Parazitismul este excepţia. Unii au susţinut că acesta este răspunzător pentru vulnerabilitatea europenilor în faţa epidemiilor: nu au fost îndeajuns de expuşi la diverşi agenţi patogeni încât să-şi creeze imunitate.

Chiar şi iarna, temperaturile din Europa de Vest sunt moderate. Dacă trasăm linii care să unească punctele de temperatură egală de pe glob (izoterme), punctele cele mai nordice pe care le ating se situează de-a lungul coastei atlantice a Europei. În zonele de coastă ale Norvegiei, situate la latitudinea de 58-71 de grade, temperatura medie din timpul iernii o depăşeşte pe cea din Vermont sau Ohio, care se află cu circa 20 de grade mai aproape de ecuator. Prin urmare, europenii au putut cultiva pământul pe tot parcursul anului.

Din acest punct de vedere, lor le-a venit în ajutor un tipar relativ uniform al ploilor, distribuite pe tot parcursul anului şi rareori cu caracter torenţial: „Ea picură din cer, ca ploaia lină". Este vorba despre un tipar care se regăseşte doar în mod excepţional pe glob. Ploile de vară sunt abundente pe întinderea Eurasiei; ploile de iarnă, nu. Precipitaţiile care vin dinspre Atlantic în timpul iernii se epuizează până ajung în câmpiile Europei Centrale şi de Est. Stepele din Asia înconjurate numai de uscat, nu au parte de apă; astfel au apărut regiuni precum deşertul Gobi. Partea de sud şi cea de est a Chinei sunt salvate de ploile care vin dinspre mările din jurul fostei Indochina; acelaşi lucru este valabil şi pentru partea de sud-est a Statelor Unite, care beneficiază de umiditate datorită Golfului Mexic.

Această rezervă constantă, uniformă de apă a făcut posibil un tipar diferit al organizării sociale şi politice faţă de cel ce predomină în civilizaţiile fluviale. De-a lungul fluviilor, controlul asupra alimentelor era exercitat, în mod inevitabil, de către cei care controlau cursul apei şi canalele pe care le alimenta. Guvernarea centralizată a apărut devreme, deoarece stăpânul alimentelor era şi stăpânul oamenilor. (Relatarea biblică cu Iosif şi Faraon ne descrie alegoric acest proces. Pentru a primi mâncare, egiptenii înfometaţi i-au dat lui Faraon mai întâi banii lor, apoi vitele, apoi pământurile,

iar apoi pe ei înşişi [Facerea, 47,13-22].) Nimic din toate astea nu era posibil în Europa.

Acest climat european privilegiat a fost darul marelui curent cald pe care îl cunoaştem drept Curentul Golfului şi care se formează în apele tropicale ce scaldă coasta africană, se deplasează spre vest, peste Atlantic şi Marea Caraibilor, iar apoi traversează din nou Atlanticul, îndreptându-se în general spre nord. Mişcarea de rotaţie în sensul acelor de ceasornic este produsă de rotaţia Pământului, în combinaţie cu ridicarea apei pe măsură ce se încălzeşte; în emisfera sudică, curenţii ecuatoriali se deplasează în sens invers acela de ceasornic (vezi harta 1). În ambele emisfere, curenţii ecuatoriali se deplasează de la est spre vest, transportând căldură şi o bogată viaţă marină.

În mod normal, curenţii ecuatoriali de nord şi sud ar trebui să aibă un volum aproape egal, însă, în Atlantic, un accident geologic transformă curentul ecuatorial de nord în cel mai mare curent oceanic din lume. Iată despre ce accident este vorba: forma adoptată de America de Sud atunci când plăcile tectonice continentale s-au deplasat şi Americile s-au desprins de Africa – mai precis, marea protuberanţă estică a Braziliei (care corespunde, în linii mari, scobiturii vestice de pe coasta atlantică a Africii). Protuberanţa Braziliei împarte în două curentul ecuatorial de sud şi trimite cam jumătate din el spre nord, unindu-se cu echivalentul său nordic, producând o masă uriaşă de apă caldă care ajunge în cele din urmă pe coasta Irlandei şi a Norvegiei (vezi harta 1). Acest noroc geologic oferă Europei de Vest vânturi calde şi ploi blânde, apă în toate anotimpurile şi ritmuri scăzute ale evaporării – condiţiile optime pentru recolte bune, şeptel mare şi păduri dese cu arbori de esenţă tare.

Desigur, Europa nu are un singur climat. Ploile sunt cele mai abundente şi mai regulate de-a lungul Atlanticului, acolo unde vânturile din vest încărcate de umiditate ajung pe uscat dinspre apă. Pe măsură ce ne deplasăm spre est, către stepa poloneză şi rusă, climatul devine mai „continental", cu extreme mai pronunţate ale umidităţii şi temperaturii. Acelaşi lucru este valabil şi pentru regiunile mediteraneene: temperaturile sunt moderate, însă ploile sunt mai rare, mai neregulate. În Spania, Portugalia, sudul Italiei şi Grecia, solul produce mai puţin, măslinii şi strugurii se dezvoltă mai bine decât cerealele, păşunatul e mai rentabil decât agricultura. Unii ar susţine că aceste handicapuri geografice duc la sărăcie, ba chiar la întârziere industrială, în Europa de Sud, spre deosebire de Europa de Nord[1]. (Vom vedea mai jos că e posibil ca alte cauze, culturale, să fi fost cel puţin la fel de importante.)

În acest caz, de ce s-a dezvoltat Europa atât de târziu, cu mii de ani după Egipt şi Sumer? Răspunsul este, din nou, din pricina geografiei: e vorba de pădurile cu arbori de esenţă tare. Edmund Burke avea dreptate atunci când îi punea în antiteză pe indieni şi pe britanici: „Un popor civilizat şi cultivat de secole întregi... pe când noi eram încă în păduri"[2]. Abia când oamenii au avut unelte de tăiat din fier, în mileniul I î.e.n., au reuşit să defrişeze câmpiile altfel fertile la nord de Alpi. Aşadar, nu e o întâmplare faptul că populareа teritoriului ce avea să devină Europa a avut loc mai întâi de-a lungul malurilor lacurilor (aşezări lacustre, deseori pe stâlpi din lemn) şi pe pajişti – nu neapărat cele mai fertile zone, însă accesibile tehnologiei rudimentare, care nu era făcută din fier. Abia mai târziu a putut Europa să cultive îndeajuns de mult încât să susţină populaţii mai dense şi să aibă rezerve suficiente pentru centrele urbane ale schimburilor şi dezvoltării culturale. Chiar şi aşa, majoritatea pădurilor au rămas,

având câştig de cauză odată cu diminuarea populaţiei în secolele de după căderea Romei. Memoria populară ni se transmite prin intermediul legendelor şi al poveştilor, precum *Scufiţa-Roşie*, *Hänsel şi Gretel*, *Tom Degeţel* şi alte povestiri cu păduri, lupi, vrăjitoare şi pericolele asociate.

După cum arată aceste poveşti, ar fi o greşeală să prezentăm mediul geografic european ca fiind idilic. Europa a avut parte de foamete şi boli, valuri prelungite de răcire şi încălzire, epidemii şi pandemii. Ţăranii ştiau că puteau supravieţui după o recoltă proastă sau, eventual, două, însă după aceea mureau de foame. Şi din acest punct de vedere, pădurile au jucat un rol crucial – surse de fructe de pădure, nuci, ba chiar ghinde şi castane. Şi aici, din nou, cantităţile constante de apă însemnau că agricultura nu era marginală, că perioadele de secetă aveau să fie urmate în scurt timp de o revenire a ploilor şi a recoltelor. Trebuie să analizăm zonele aride, unde agricultura este un joc de noroc, iar pământul riscă să se transforme în deşert – nu numai regiunile aflate în sudul cotropitoarei Sahara sau teritoriile aflate la est de fluviul Iordan, la limita nordică a deşertului Arabiei, ci şi câmpiile americane situate la vest de meridianul 100 sau stepa siberiană unde Hruşciov a încercat să cultive grâu ori plantaţiile de bumbac din jurul Lacului Baikal – pentru a înţelege cât de îngustă este porţiunea unde ploile sunt capricioase şi rare.

Acest mediu favorabil le-a permis europenilor să păstreze mai multe păduri şi terenuri necultivate şi să crească animale fără a fi nevoiţi să caute păşuni prea departe. Animalele lor erau mai mari şi mai puternice decât cele din alte zone. Calul mongol, teroarea stepei, era mic în comparaţie cu un cal de luptă european ; acelaşi lucru este valabil şi în cazul calului arab. În o bună parte din India nu se puteau creşte deloc cai din cauza climatului. Cu toate acestea, atât animalele mici, cât şi cele mari ofereau anumite beneficii. Mongolii şi tătarii puteau traversa cu uşurinţă marea lor continentală, cotropind cu repeziciune şi cruzime populaţiile sedentare din jur. Calul european, care purta un luptător în armură, echivala cu un tanc viu, cu atacuri implacabile şi de neînfrânt în luptele organizate.

Conflictul dintre aceste două tactici a generat unele dintre cele mai încrâncenate lupte din istorie. În 732, Carol Martel, bunicul lui Carol cel Mare şi majordom al statului franc, a condus o armată de cavaleri împotriva cotropitorilor arabi lângă Tours şi a impus o limită vestică expansiunii musulmane care la vremea aceea părea de necontrolat*. Circa 450 de ani mai târziu, în 1187, trupele sarazine ale lui Saladin i-au lăsat pe cavalerii europeni să-i atace la Hattin, dându-se la o parte în ultimul moment pentru a-i lăsa să treacă. Caii cruciaţilor, care îşi purtaseră călăreţii toată ziua în soarele dogoritor, erau deja epuizaţi. Sarazinii nu mai trebuiau decât să le blocheze europenilor retragerea. Aşa au luat sfârşit regatul cruciat al Ierusalimului şi puterea feudală creştină din Ţara Sfântă.

Totuşi, pe termen lung, europenii au câştigat. Animalele mai mari reprezentau un avantaj în ceea ce priveşte munca grea şi transportul. Caii de tracţiune puteau ara pământurile argiloase din întinsa câmpie nordică (calul este mai puternic decât boul, adică se deplasează mai rapid şi dă mai mult randament într-un timp mai scurt) şi

---

* Gibbon, marele istoric al *Declinului şi prăbuşirii Imperiului Roman*, accentuând însemnătatea acestei victorii, remarca faptul că, dacă arabii ar fi câştigat, toată Europa ar fi citit acum Coranul şi toţi bărbaţii ar fi circumcişi.

transportau recoltele proaspete către pieţele urbane. Ulterior, aveau să care artileria pe câmpul de luptă, pe timp de război. Turmele europenilor erau, de regulă, mai mari şi produceau cantităţi mari de îngrăşământ animal (spre deosebire de dejecţiile umane folosite pe post de îngrăşăminte în Asia de Est). Aceasta a făcut posibile o cultivare mai intensivă şi recolte mai bogate, care au oferit mai multă hrană – şi aşa mai departe, într-o spirală ascendentă. Drept urmare, europenii au avut o alimentaţie bogată în produse lactate, carne şi proteine de origine animală. Ei au crescut mai mult în înălţime şi au devenit mai puternici, ţinându-se totodată relativ departe de infestările cu viermi care s-au abătut asupra Chinei şi a Indiei*. (Cu doar câţiva ani în urmă, o cincime dintre chinezii care au făcut transfuzii de sânge s-au îmbolnăvit de hepatită, deoarece ficatul donatorilor fusese atacat de paraziţi, iar analizele sângelui au fost necorespunzătoare.[3]) Europenii mai sănătoşi au trăit mai mult şi s-au apropiat într-o mai mare măsură de desăvârşirea potenţialului lor**[4].

Asta nu înseamnă că recoltele europene *pe regiune* sau *densităţile* populaţiei erau mai mari decât cele din societăţile din zone calde care foloseau irigaţiile. Beneficiile oferite de îngrăşămintele de origine animală, de arat (care aduce la suprafaţă nutrienţi) şi de terenurile necultivate nu erau pe măsura aluviunilor fertile aduse de Nil, de Eufrat sau de Ind; cu atât mai puţin pe măsura depunerilor aluviale ale Fluviului Galben şi ale fluviului Yangtze şi a recoltelor diversificate facilitate de căldura de pe tot parcursul anului***. Pe de altă parte, întreruperile neregulate în cultivarea de-a lungul fluviilor, din pricina nevoii sau a excesului de apă ori a stricăciunilor provocate de duşmani împotriva sistemelor de irigaţie, puteau face mult mai mult rău decât perioadele scurte de secetă sau umiditate într-un climat ploios****. Mediile sunt înşelătoare. Ploile musonice, generoase de-a lungul vremii, variază foarte mult de la un anotimp la altul şi de la an

* Eric Jones, *The European Miracle*, pp. 6-7: „Materiile fecale deversate în apă au transformat China în rezervorul mondial de viermi pulmonari, hepatici şi intestinali şi trematode orientale, cauze grave ale unor boli cronice. Dejecţiile umane erau folosite ca îngrăşăminte, iar infecţia cu viermi intestinali transmisă prin intermediul solului era un risc profesional pentru fermier. Potrivit lui Han Suyin, la începutul secolului XX, infestările cu viermi afectau 90% dintre copiii din Beijing, iar viermii puteau fi văzuţi pretutindeni, pe drumuri, dar şi pe lângă clădiri... Trecând peste obiceiurile antisociale, aceasta era pedeapsa pentru faptul că o populaţie densă practica agricultura bazată pe irigaţii într-un climat cald, cu surse inadecvate de îngrăşăminte". E posibil ca India, din pricina obiceiului neigienic al locuitorilor săi de a defeca în spaţiile publice, adesea în păraie şi râuri a căror apă era folosită şi pentru spălat şi băut, să fi fost într-o situaţie şi mai proastă.

** Jones, *European Miracle*, care îl citează pe Narain, *Indian Economic Life*, pp. 332-333. Însă datele lui Narain provin de la sfârşitul secolului al XIX-lea şi începutul secolului XX, când Europa a înregistrat progrese substanţiale faţă de nivelurile anterioare ale mortalităţii. Diferenţele dintre Europa şi Asia ar fi fost, din câte se presupune, mai mici cu cinci sute sau cu o mie de ani mai devreme.

*** Numai fluviul Yangtze depune mai multe aluviuni decât Nilul, Amazonul şi Mississippiul laolaltă; iar Fluviul Galben depune de trei ori mai multe decât Yangtze (Link, „A Harvest", p. 6).

**** Din pricina dependenţei de subterfugii, aceste societăţi erau extrem de vulnerabile. S-a susţinut, de exemplu, că distrugerea (în secolul al XIV-lea) de către Timur şi hoardele lui de tătari a cisternelor şi a sistemelor de alimentare cu apă din Persia nu a fost remediată niciodată, transformând un teritoriu odinioară populat şi fertil într-o întindere pustie. Regatele şi popoarele din această zonă nu s-au redresat niciodată.

la an. Inundaţiile şi secetele reprezintă norma. În China şi India, aprovizionarea şi reaprovizionarea erau cu atât mai presante. Chiar şi fără o catastrofă, cererea de forţă de muncă în anotimpul ploios şi producţia ridicată a plantaţiilor de orez favorizau creşterea densităţilor populaţiei – de 30 de ori mai mari faţă de cele din Africa pe unitate de teren arabil, de 40 de ori mai mari faţă de cele din Europa şi de o sută de ori mai mari faţă de cele din America[5]. De aici şi căsătoria timpurie şi aproape universală, fără a ţine seama de resursele materiale*.

În opoziţie, Europa creştină şi mai ales cea de Vest au acceptat celibatul, căsătoria târzie (până când oamenii îşi puteau permite să se căsătorească) şi naşterile la intervale mai mari una faţă de cealaltă. Europenii medievali vedeau copiii ca pe o potenţială povară în vremuri de restrişte. Amintiţi-vă poveştile cu Hänsel şi Gretel şi Tom Degeţel – copii lăsaţi să moară în pădure, departe de ochii părinţilor lor. Civilizaţiile fluviale sporeau populaţia; europenii se concentrau asupra gospodăriilor restrânse şi a strategiilor de neîmpărţire a moştenirii şi de alianţe interfamiliale.

Aşadar, cifrele nu spun întreaga poveste, iar unii ar afirma că, atunci când sunt luate în calcul sănătatea şi sprijinul oferit de animale, e posibil ca Europa să fi investit mai multă energie în agricultură (pe regiune cultivată) decât populaţiile mult mai numeroase din Asia. Mai mult decât atât, aceste mulţimi de ţărani i-au determinat pe conducătorii asiatici să-şi asume proiecte ostentative bazate pe muncă forţată. Acestea urmau într-o bună zi să-i surprindă şi să-i scandalizeze pe vizitatorii europeni – mari atracţii turistice –, fiind uluitoare prin contrastul dintre bogăţia arogantă şi sărăcia mistuitoare. „Splendorile curţilor asiatice, monumentele religioase şi funerare şi lucrările de inginerie hidraulică, produsele de lux şi meşteşugurile de excepţie păreau doar să arate că organizarea politică era în stare să stoarcă sânge şi din pietre dacă pietrele erau îndeajuns de numeroase."**

Europenii nu au fost nevoiţi să construiască piramide***. Europa, cu precădere Europa de Vest – a fost foarte norocoasă.

Acum să analizăm China, unde „agricultura e în floare... şi omenirea roieşte"[6].

---

* În realitate, acest tipar al reproducerii maxime a sporit puterea politică, atât în termeni de carne de tun, cât şi de resurse în vederea expansiunii teritoriale. În ultimă instanţă, aceasta a fost povestea evoluţiei Chinei, spre deosebire de societăţile mai puţin prolifice.

** Jones, *The European Miracle*, p. 5. Jones citează un partizan care susţine că este posibil ca multe dintre aceste proiecte să nu fi implicat până la urmă chiar atât de mulţi muncitori, că e posibil ca aceştia să fi fost răspândiţi de-a lungul vremii, generaţii la rând ducând la bun sfârşit lucrările, şi că se poate ca muncitorii să fi fost voluntari motivaţi de fervoarea religioasă (p. 10). Oricine poate să creadă una ca asta va crede orice: aceste proiecte implicau de regulă supraveghetori înarmaţi şi rate spectaculos de ridicate ale mortalităţii. Pentru pierderile generate de construirea Marelui Canal şi a Marelui Zid Chinezesc – vorbim de milioane de morţi –, vezi *ibid.*, p. 9.

*** Nu e întocmai adevărat: şi europenii au avut propriile forme de despotism. Cei care vizitează astăzi marea bazilică de la Vézelay ar putea fi interesaţi să afle că sclavii care au fost mobilizaţi să o construiască s-au răsculat de trei ori împotriva autorităţilor bisericeşti. Şi animalele au avut de suferit; *cf.* catedrala din Laon, care se află pe un deal, iar în turnul său se găsesc statuile a patru boi, cu faţa spre nord, sud, est şi vest, comemorând animalele care au murit cărând piatră din câmpia din vale. Dar mai bine boi decât oameni. Iar asta a fost un fel de justificare. Pentru un exemplu mai recent, *cf.* calea ferată (din anii 1840) ce leagă Sankt-Petersburgul de Moscova – câte un cadavru pentru fiecare traversă.

Oricine doreşte să înţeleagă istoria economică mondială trebuie să studieze China, cel mai precoce şi, vreme îndelungată, cel mai de succes creator în toate domeniile. Iată o ţară ce deţine 7% din teritoriul globului şi care susţine circa 21% din populaţia lumii. Vechiul slogan chinezesc rezumă lucrurile: „Teritoriul este restrâns, iar oamenii sunt numeroşi"[7].

În urmă cu aproximativ 2.000 de ani, circa 60 de milioane de oameni populau ceea ce avea să devină regiunea nordică a Chinei – o cifră enormă pentru un teritoriu restrâns. Această cifră s-a menţinut mai mult sau mai puţin şi în mileniul următor, însă apoi, din secolul al X-lea până la începutul secolului al XIII-lea, aproape s-a dublat, ajungând la circa 120 de milioane. În acest moment a început să scadă, în bună parte din cauza pandemiilor care s-au abătut şi asupra Europei şi a Orientului Mijlociu; iar apoi, de la un minimum de 65-80 de milioane în jurul anului 1400, numărul chinezilor a crescut la 100-150 de milioane în 1650, 200-250 de milioane în 1750, peste 300 de milioane la sfârşitul secolului al XVIII-lea, circa 400 de milioane în 1850, 650 de milioane în 1950 şi 1,2 miliarde în zilele noastre, mai bine de o cincime din populaţia totală a globului. Această creştere extraordinară este rezultatul unei strategii îndelungate (până în prezent) de reproducere: căsătoria timpurie, universală, şi foarte mulţi copii. Pentru asta e nevoie de hrană, iar pentru hrană e nevoie de oameni. Cerc vicios.

Această strategie data de mii de ani, de pe vremea când anumite populaţii din partea de est a stepei asiatice au înlocuit păstoritul nomad cu agricultura sedentară, mai productivă. De la bun început, conducătorii lor au observat legătura dintre numărul populaţiei, hrană şi putere. Înţelepciunea lor politică poate fi dedusă din (1) mobilizarea potenţialilor cultivatori, care erau repartizaţi (mutaţi pe) terenuri potenţial arabile; (2) depozitarea grânelor pentru a hrăni viitoarele armate; (3) concentrarea lor asupra aprovizionării cu alimente a centrelor administrative fixe (spre deosebire de tabere). Pe acest subiect, avem „Cronica celor trei regate", care ne prezintă războiul în jurul anului 200 al erei noastre:

> Ts'ao Ts'ao spunea: „Bazele unui stat se pun cu ajutorul unor soldaţi puternici şi al hranei îndestulătoare. Dinastia Qin a pus stăpânire pe imperiu acordând atenţie imediată agriculturii. Hsiao-wu s-a folosit de coloniile militare pentru a stabili ordinea în regiunile vestice. Aceasta este o metodă bună, folosită de generaţiile anterioare". În acest an, el a recrutat oameni de rând care să cultive pământul din coloniile statale din jurul lui Hsu [în centrul provinciei Henan] şi a obţinut un milion de măsuri de cereale. Apoi el... a pornit campanii în toate direcţiile. Nu a fost nevoie să depună efort cu transportul grânelor. În consecinţă, a nimicit mulţimile de bandiţi [forţele conducătorilor politici rivali] şi a adus pacea în imperiu.

O jumătate de secol mai târziu, potrivit aceleiaşi surse, „s-au dorit extinderea zonei cultivate şi strângerea unei rezerve de cereale care să facă posibilă distrugerea «bandiţilor»". În acest scop, „ar fi, de asemenea, necesar, să săpăm canale ca să obţinem apă pentru irigaţii, să facem posibilă acumularea unor mari rezerve de cereale pentru trupe şi să servim drept căi de transport al grânelor statului...". Urmează şi câteva calcule: „În şase sau şapte ani, treizeci de milioane de măsuri de grâne s-ar acumula pe Huai He. Ar fi de ajuns să hrănim 100.000 de bărbaţi vreme de cinci ani. Astfel, statul Wu ar fi cucerit, iar Wei ar domni pretutindeni"[8]. Şi aşa a şi fost.

Această pendulare capricioasă între pământul lipsit de forţă de muncă şi forţa de muncă lipsită de hrană a adus cu sine, în mod inevitabil, perioade şi locuri caracterizate

prin sărăcie, ba chiar prin foamete. Nu mai era loc şi pentru animale. În jurul anului 300 e.n., un memorialist pe nume Shu Hsi se plângea:

> Situaţia este cu atât mai dificilă în San-Wei şi, cu toate acestea, pe tot cuprinsul acestei regiuni sunt răspândite păşuni pentru porci, oi şi cai. Ar trebui să scăpăm de toate acestea, ca să facem provizii pentru cei care au puţin pământ sau care nu au deloc. [...] Toate păşunile ar trebui distruse, astfel încât caii, vitele, porcii şi oile să pască iarba din câmpiile goale, în vreme ce oamenii care cutreieră în căutarea unui mod de a-şi câştiga existenţa să primească pământ din partea statului[9].

În mod evident, agricultura chineză nu s-a putut dezvolta niciodată îndeajuns de mult. Statul şi societatea s-au străduit întotdeauna să obţină teritorii noi şi producţii mai mari, crescând numărul de locuitori şi folosindu-i pe oameni cu scopul de a-i hrăni pe oameni. În timpul domniei împăratului T'ai-wu (424-452, aşadar mai bine de un secol mai târziu), conducerea nu avea de gând să lase nimic la voia întâmplării. Ţăranii fără boi erau forţaţi să-şi vândă forţa de muncă pentru a lua cu împrumut boi. Familiile erau luate în evidenţă, oamenii erau număraţi, îndatoririle de muncă şi performanţa erau notate cât se poate de clar. „Numele lor erau înregistrate acolo unde lucrau, astfel încât era posibil să faci diferenţa între rezultatele lor variabile. De asemenea, ei nu aveau voie să bea vin, să meargă la spectacole de teatru sau să renunţe la agricultură în favoarea producerii vinului sau a comerţului."[10]

Aşadar, oamenii nu aveau timp pentru distracţie sau bani. Ci doar pentru agricultură şi făcut copii.

Privit de-a lungul vremii, acest proces circular îşi dezvăluie mai multe etape.

1. Chinezii – sau poporul Han, cum au ajuns să se autointituleze, au pornit din nord, din pădurile de la marginea aridei stepe asiatice interioare. Au defrişat zona (cu ajutorul focului?) şi au lucrat pământul cât de bine au putut; însă, dat fiind că ploile erau neregulate şi nu existau copaci care să împiedice alunecările de teren, eroziunea masivă a distrus în scurt timp recolta. Apoi ei s-au mutat, însă nu în zonele aride şi pustii din vest, care nu puteau susţine o populaţie densă deja, ci la sud, pe solurile cu loess de pe cursul superior al Fluviului Galben*.

2. Din agricultura practicată pe terenuri cu loess s-au tras învăţăminte în ceea ce priveşte controlul apei şi tehnologia irigaţiei. Ea a pregătit calea pentru următoarea mişcare, în mediul bazinului fluvial mai umed, mai fertil, dar şi mai precar de pe

---

* Loessul este o rocă fărâmicioasă, ce variază între sol argilos şi nisip, fertil dacă este bine udat, adecvat cultivării cerealelor. Nu era cea mai bogată regiune din zonă, însă era îndeajuns de bogată şi avea calitatea de a putea fi lucrată cu uşurinţă, deoarece nu erau copaci groşi şi putea fi defrişată şi cultivată cu unelte nemetalice. În părţile vestice ale Chinei de Nord, principalele depuneri de loess au chiar şi 250 de metri adâncime. Solul este fin şi friabil, prin urmare uşor de arat – vezi Bray, „Swords into Plowshares", p. 23. Pentru importanţa critică a uşurinţei cultivării în opoziţie cu fertilitatea posibilă în fazele incipiente ale agriculturii, vezi mai sus experienţa europeană. Pentru China, vezi Lattimore, *Inner Asian Frontiers*, pp. 29-30. În nota 8, îl citează pe Wittfogel pentru a arăta că agricultura egipteană nu a început în delta Nilului, ci în amonte, în jurul a ceea ce avea să devină oraşul Memfis. De asemenea, pe antropologul-arheolog Carl Sauer, care sublinia importanţa unui sol „supus câtorva unelte lipsite de forţă" şi observa că amerindienii au cultivat la început soluri mai sărace, dar mai uşor de lucrat.

cursul inferior al Fluviului Galben şi al afluenţilor săi*. Acolo poporul Han a descoperit orezul, o cultură care producea mult mai multe calorii pe regiune, deşi cerealele tradiţionale – meiul, sorgul şi orzul – şi-au păstrat importanţa. Grâul a fost cultivat mai târziu.

Până în jurul anului 500 î.e.n., chinezii învăţaseră să-şi îmbunătăţească aprovizionarea cu apă şi modul de utilizare a ei prin intermediul unor dispozitive şi montaje artificiale; foloseau animalele de tracţiune (mai ales bivolul indian) la arat, pliveau intens şi puneau deoparte deşeurile animale, inclusiv dejecţiile umane, pentru a le folosi ca îngrăşăminte. Pentru toate acestea era nevoie de o muncă extraordinară, însă ea a dat roade. Producţiile au crescut la 1.100 de litri de cereale pe hectar, ceea ce ar fi generat un surplus substanţial pentru întreţinerea celor ce nu produceau alimente. Sistemul energetic chinezesc fusese instituit.

3. Între secolele al VIII-lea şi al XIII-lea e.n., a avut loc o a doua revoluţie agricolă. Poporul Han a continuat să se deplaseze spre sud, în bazinul fluviului Yangtze şi dincolo de acesta, împingându-i din calea lor pe băştinaşii nomazi care defrişau terenurile. Majoritatea dintre aceştia şi-au găsit în cele din urmă adăpost în munţi şi în alte regiuni necorespunzătoare cultivării intensive. Încă trăiesc acolo – cea mai mare minoritate a Chinei.

În acest climat mai umed, mai cald, iernile blânde şi verile lungi permiteau culturile duble: iarna grâu, de exemplu, recoltat în mai, şi vara orez, plantat în iunie şi recoltat în octombrie sau noiembrie. Acolo unde permiteau condiţiile, chinezii mergeau şi mai departe, cultivând orez în plantaţii aflate sub apă. Folosind soiuri ce creşteau mai rapid, obţineau minimum trei recolte pe an. Pentru asta, păstrau şi foloseau fiecare fărâmă de gunoi de grajd şi materii fecale, pliveau fără încetare şi maximizau utilizarea pământului crescând răsaduri în pepiniere (densitate mare), iar apoi sădind lăstarii maturi (care aveau nevoie de mai mult spaţiu) pe plantaţiile de orez. În termeni economici, au înlocuit pământul cu forţa de muncă, folosind 60-80 de persoane pe hectar acolo unde un cultivator american de grâu ar fi folosit unul singur şi obţinând producţii de două sau trei ori mai mari decât rezultatele deja bune atinse în cultivarea pământului fără irigaţii – chiar şi 2.700 de litri pe hectar. Cel mai mult, din alimentele produse pe un kilometru pătrat aveau din ce trăi o mie de oameni. „Prin urmare, în secolul al XIII-lea, China avea, probabil, cea mai sofisticată agricultură din lume, India fiind singurul rival imaginabil."[11]

Având în vedere toate acestea, rămânea puţin loc pentru animale, cu excepţia celor de care era nevoie la arat şi la cărat şi a cailor de luptă. Porcul reprezenta o altă excepţie – principalul animal al Chinei care se hrănea cu resturi şi sursa majoră de carne pentru masa bogatului. Însă puţine vite sau oi: alimentaţia chinezilor conţinea puţine produse lactate sau proteine de origine animală, iar îmbrăcămintea din lână era în bună parte necunoscută. Atunci când britanicii au încercat să le vândă chinezilor confecţiile lor din lână, li s-a spus că hainele lor erau mult prea aspre pentru un popor obişnuit cu bumbacul şi mătasea. Cu siguranţă că aşa stăteau lucrurile.

---

* Precipitaţiile neregulate din amonte au condus la variaţiuni pronunţate în ceea ce priveşte volumul apei, iar din pricina acumulării depunerilor aluviale în cotul estic, Fluviul Galben îşi tot schimba cursul pe măsură ce scălda şi inunda Marea Câmpie Chineză. De unde şi porecla: Mâhnirea Chinei.

4. Inovaţiile ulterioare au contribuit marginal la grânarul chinez. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, au fost aduse plante noi din regiuni îndepărtate – arahide, cartofi, cartofi-dulci, bataţi. Acestea creşteau bine în zonele muntoase mai aride, însă, în ultimă instanţă, nu reprezentau decât un supliment la orezul care nu mai făcea faţă cererii*.

5. Concentrarea covârşitoare asupra orezului nu a fost întru totul benefică. Apetitul orezului pentru nutrienţi (în special fosfat şi carbonat de potasiu) este mai scăzut decât cel al altor alimente de bază ; şi se cultivă mai greu. Randamentul său caloric pe pogon îl depăşeşte pe cel al cerealelor din zona temperată, cum sunt grâul, secara şi ovăzul ; cu toate acestea, conţinutul său de proteine este de două ori mai mic[12]. Orezul este o cereală rezistentă : creşte în diverse habitate şi este singura care oferă producţii bune pe soluri sărace, an după an, atâta vreme cât are parte de suficientă apă. Pe de altă parte, intrând în apă şi folosind materii fecale umane pe post de îngrăşământ, oamenii au fost deosebit de expuşi la trematode şi alţi paraziţi periculoşi, ceea ce a dus la scăderea productivităţii şi, implicit, la cerinţe şi mai serioase de lucru.

Acest model bazat pe multă forţă de muncă şi un consum mare de apă a avut consecinţe importante pentru istoria Chinei. În primul rând, dat fiind faptul că se bazau pe populaţia indigenă, chinezii nu au încercat niciodată să includă sclavi străini în forţa lor de muncă. (Desigur, o bună parte din populaţia lor trăia în robie, deşi nu erau sclavi propriu-zişi.) În al doilea rând, ei s-au extins doar prin forţa numărului. Grupurilor răspândite ici-colo, mai puţin organizate şi mai puţin dezvoltate din punct de vedere tehnic le-a fost foarte greu să-i ţină pe chinezi departe.

În acelaşi timp, gestionarea apei reclama nevoia unei puteri supralocale şi favoriza autoritatea imperială. Această legătură dintre apă şi putere a fost remarcată de timpuriu de către observatorii europeni, începând cu Montesquieu, fiind reluată apoi de Hegel şi copiată ulterior de Marx. Totuşi, cea mai amănunţită analiză este mai recentă şi îi aparţine lui Karl Wittfogel, care a denumit guvernarea bazată pe apă „despotism oriental", cu toată dominaţia şi înrobirea pe care le implică acesta[13]. (Alţii au oferit argumente similare, îndepărtând cu prudenţă implicaţiile sociale şi culturale de rău augur[14].)

Teza asociată cu apa a fost aspru criticată de o generaţie de sinologi occidentali plini de zel în ceea ce priveşte corectitudinea lor politică (maoismul şi avatarurile sale ulterioare sunt bune), care s-au grăbit să apere devotamentul Chinei faţă de democraţie. Wittfogel este ţinta predilectă. Un erudit vede în teza lui un program uşor mascat de neoimperialism : „În mod evident, mesajul acestei teorii este de a recomanda şi a justifica acţiunea"[15]. Se pare că aceste declaraţii de loialitate încearcă să-i convingă pe cititorii chinezi, dacă nu şi pe cei occidentali, deoarece mai toate criticile la adresa legăturii cu apa caută să câştige favoarea unui regim dificil, care acordă invitaţii şi acces.

Faptele îi contrazic. Opozanţii teoriei apei atrag atenţia că primele centre ale populaţiei chineze nu s-au bazat prea mult pe irigaţii ; că şi atunci, şi mai târziu o cantitate mare de apă era scoasă din fântâni, nu era adusă din altă parte ; şi că anumite aspecte ale gestionării apei au fost dintotdeauna concepute şi finanţate la nivel local – ca şi când o asemenea activitate contrazicea oarecum responsabilitatea supremă a autorităţilor superioare în acest domeniu, mai ales în ceea ce priveşte recrutarea şi repartizarea forţei de

* Ingeniozitatea şi munca încă pot spori producţia agricolă, dacă nu pe cea de orez şi cereale, atunci pe cea a recoltelor secundare. Vezi Emily M. Berstein, „Ecologists Improve Production in Chinese Farming Village", *N.Y. Times*, 10 august 1993, p. C4, pentru creşterea cantităţii de peşte şi economia de îngrăşământ.

muncă pentru sarcinile de amploare: marile baraje, diguri şi canale, controlul inundaţiilor, reparaţiile şi ajutoarele. Astfel de intervenţii depăşeau cu mult posibilităţile locale. Mizele erau enorme. În primul rând, cu cât transformarea naturii era mai pronunţată, cu atât amploarea şi preţul eşecului sau ale catastrofei erau mai mari[16]. În al doilea rând, surplusurile de hrană erau cele care susţineau maşinăria conducerii.

Aceasta era realitatea. După cum spunea o echipă de specialişti, repudiindu-l în acelaşi timp pe Wittfogel, „trebuie să existe terenuri irigabile disponibile, hegemonie socială şi control statal adecvate şi aşa mai departe"[17]. Într-adevăr.

Capitolul 3

Caracterul excepţional al Europei: o cale diferită

Europa a fost norocoasă, însă norocul este doar un început. Oricine a privit lumea, să zicem cu o mie de ani în urmă, nu ar fi preconizat niciodată lucruri măreţe pentru această protuberanţă la capătul vestic al teritoriului eurasiatic pe care o numim continentul european. În termeni populari în rândul noilor istorici economici de astăzi, probabilitatea dominaţiei globale a Europei era la momentul respectiv undeva în jur de zero. Cinci sute de ani mai târziu, se apropia de unu.

În secolul al X-lea, Europa tocmai ieşea dintr-o perioadă dezastruoasă de invazii, jafuri şi prădăciuni de către duşmani care o înconjurau din toate părţile. Din zona pe care acum o cunoaştem drept Scandinavia, normanzii sau vikingii, piraţi ale căror ambarcaţiuni uşoare puteau face faţă celor mai aprige mări şi, cu toate acestea, erau capabile să navigheze pe râuri puţin adânci pentru a ataca şi a prăda zone aflate departe de ţărm, au ajuns pe coastele Atlanticului şi în Marea Mediterană, până în Italia şi Sicilia. Alţii s-au îndreptat spre est, în regiunile slave, stabilindu-se aici ca o nouă clasă domnitoare (Rus, de unde provine numele Rusia, au stăpânit acest teritoriu mohorât circa 700 de ani) şi înaintând în cele din urmă până aproape de zidurile Constantinopolului.

Aceşti prădători erau atât de înspăimântători, iar tacticile lor atât de crude (le făcea plăcere să arunce bebeluşi în aer şi să-i prindă în lănci sau să-i izbească cu capul de ziduri), încât doar zvonul că sosesc a înmuiat genunchii populaţiei şi i-a pus pe lideri, inclusiv pe îndrumătorii spirituali, pe fugă, împreună cu averea lor mobilă. Clerul le-a lăsat enoriaşilor câteva rugăciuni proaspăt create cu ajutorul cărora Atotputernicul să-i apere, însă altarul nu a fost un refugiu bun, deoarece vikingii ştiau unde se afla prada şi se îndreptau direct spre biserici şi castele.

Tot dinspre mare, de dincolo de Mediterană, veneau şi sarazinii (maurii), care şi-au instalat taberele în Alpi şi pe Côte d'Azur, de unde porneau să atace rutele comerciale dintre Europa de Nord şi cea de Sud. Aceste fortăreţe greu accesibile, însă, legate de teritoriile musulmane pe mare erau inexpugnabile, iar legenda spune că, până şi în zilele noastre, anumiţi săteni din regiunile înalte ale Alpilor au moştenit culoarea pielii şi trăsăturile strămoşilor lor magrebieni.

În sfârşit, din est, pe uscat, însă extrem de mobili în ciuda acestui fapt, veneau maghiarii sau ungurii, încă un val de invadatori din Asia, păgâni ce vorbeau o limbă ural-altaică (o rudă îndepărtată a limbii turce), ce atacau an după an, alegându-şi ţintele în funcţie de zvonurile privind disensiunile din Europa şi problemele dinastice şi fiind atât de rapizi, încât ajungeau într-o singură campanie din taberele lor dunărene în

partea de est a Franţei sau în sudul Italiei. Spre deosebire de normanzi, care erau pregătiţi să se instaleze în tabere pentru un anumit număr de ani, fiind astfel mai uşor să li se dea de urmă, sau care chiar s-au instalat aproape permanent ca domnitori într-o parte a Angliei, în Normandia (care a preluat numele lor) şi în Sicilia, ungurii se deplasau înainte şi înapoi, cărându-şi prada şi sclavii cu ei, în căruţe sau pe animale de povară.

Nimeni nu se supune unui astfel de abuz pentru totdeauna. Europenii au învăţat să contracareze aceste atacuri, cu sau fără ajutorul conducătorilor lor, care se grăbeau să încheie înţelegeri cu invadatorii pe socoteala ţăranilor. În loc să încerce să-i ţină departe pe normanzi, sătenii îi lăsau să intre, îi încercuiau şi tăbărau pe ei din toate părţile*. Ungurii, care erau mult prea rapizi ca să poată fi înfruntaţi atunci când năvăleau, se deplasau cu încetineală la întoarcere ; câteva ambuscade asupra convoaielor arogante şi supraîncărcate i-au convins că trebuiau să existe şi alte modalităţi mai bune de a-şi câştiga existenţa. Cât despre sarazini, soluţia a constat, ca şi în cazul teritoriilor musulmane, în escorte militare pentru convoaiele de catâri şi căruţe (caravane). Pe scurt, europenii au mărit preţul agresiunilor. În mod ironic, în toate aceste cazuri, europenii au fost ajutaţi chiar de către duşmani. De-a lungul anilor, triburile nordice şi cotropitorii unguri s-au stabilit în Europa şi s-au integrat. Regatele au luat locul taberelor nomade de luptă, iar conducătorii lor i-au privit dezaprobator pe aceste „căpetenii" arogante, cu armatele lor personale şi poveştile lor de cutezanţă nesăbuită, care se întorceau după raiduri încărcaţi de prăzi şi de laude şi ameninţau pacea. Regii nu au nevoie de scandalagii de profesie. O combinaţie de ameninţări şi recompense a reuşit să-i convingă pe tâlhari şi piraţi că aveau mai multe de câştigat dacă deveneau moşieri şi tundeau oi acasă decât dacă erau războinici şi omorau oi departe de casă.

S-a sugerat că, punându-se capăt acestui pericol provenit din exterior, Europa a păşit pe calea spre creştere şi dezvoltare. Aceasta este viziunea clasică a economiştilor : creşterea este naturală şi va avea loc oriunde există oportunităţi şi siguranţă. Dacă îndepărtăm obstacolele, dezvoltarea va veni de la sine. Alţii ar susţine că eliberarea de agresiuni este o condiţie necesară, însă nu suficientă. Creşterea şi dezvoltarea reclamă iniţiativă, iar iniţiativa nu trebuie să fie considerată de la sine înţeles. În plus, Europa medievală nu a dus lipsă de obstacole în calea unor astfel de iniţiative.

Pentru a înţelege natura mai amplă a acestui proces, trebuie să considerăm Evul Mediu puntea dintre o lume antică amplasată în bazinul Mediteranei – Grecia şi mai apoi Roma – şi o Europă modernă, la nord de Alpi şi Pirinei. În acei ani de mijloc, s-a născut o nouă societate, foarte diferită faţă de cea de dinainte, şi a urmat o cale care a separat-o net de alte civilizaţii.

Fără îndoială, Europa s-a considerat dintotdeauna diferită de societăţile din est. Marile bătălii dintre greci şi persani – Salamina, Termopile – au rămas în memoria populară şi la cursurile de istorie un simbol al luptei dintre Vest şi Est, dintre oraşul liber (*polis*, de unde provine cuvântul „politică") şi imperiile aristocratice[1], dintre suveranitatea populară (cel puţin pentru oamenii liberi) şi despotismul oriental (robie pentru toţi). La acea vreme, oamenii învăţau că grecii inventaseră democraţia, cuvântul

* Aceasta este tema, însă nu şi sursa de inspiraţie a filmului *Cei şapte magnifici*. Situaţiile comparabile duc la tactici comparabile.

și ideea. Aceasta a rămas în continuare părerea generală, deși a fost modificată substanțial prin conștientizarea sclaviei la greci și a excluderii femeilor de către aceștia din procesul politic (deși nu și din spațiul public).

Asociată opoziției dintre democrația greacă și despotismul oriental era cea dintre proprietatea privată și conducătorului atotstăpânitor. Într-adevăr, caracteristica frapantă a despotismului era că liderul, care era văzut ca fiind un zeu sau ca având o latură divină, așadar diferit și cu mult deasupra supușilor săi, putea să facă tot ce voia cu viețile și lucrurile lor, de care dispunea după bunul lui plac. Iar ceea ce era valabil pentru conducător li se aplica și simpatizanților săi. Aristocrația marțială deținea de regulă monopolul asupra armelor, iar oamenii de rând aveau grijă să nu o jignească, să îi stârnească lăcomia sau chiar să îi atragă atenția; a-i privi în ochi pe nobili era un act de neobrăzare care putea atrage cea mai dură pedeapsă.

Firește, astăzi, suntem conștienți că o asemenea formă de guvernare înăbușă inițiativa și stă în calea dezvoltării; căci de ce ar investi cineva capital sau forță de muncă în crearea sau dobândirea unei averi pe care e posibil să nu aibă voie să o păstreze? Potrivit spuselor lui Edmund Burke, „o lege împotriva proprietății este o lege împotriva industriei"[2]. Cu toate acestea, în despotismele asiatice, astfel de orânduiri erau văzute drept un fel de *raison d'être* al societății umane: pentru ce existau oamenii de rând, dacă nu pentru a contribui la plăcerea conducătorilor lor?

Cu siguranță nu pentru a face ce voiau. Experiența populației din Balkh (Asia Centrală) este emblematică. S-a întâmplat că liderul său era plecat la război cu indienii, iar un popor nomad aflat nu departe a profitat de absența lui pentru a cuceri orașul. Locuitorii le-au ținut piept, apărându-și nu numai propriile case și familii, ci și pe acelea ale conducătorului lor absent; însă au pierdut. Când liderul lor s-a întors, a preluat din nou controlul asupra orașului; iar când a aflat de vitejia supușilor săi, i-a dojenit. Războiul, le-a spus el, nu era treaba lor; datoria lor era de a-i plăti biruri și a-i da ascultare celui care îi conduce. Liderii oamenilor de rând i-au cerut iertare cum se cuvine și au promis să nu repete această *lèse-majesté*[3].

În aceste împrejurări, noțiunea propriu-zisă de *dezvoltare economică* a fost o invenție vestică. Imperiile aristocratice (despotice) erau, în mod tipic, operațiuni de constrângere: atunci când elitele își doreau mai mult, nu gândeau în termeni de productivitate sporită. De unde să fi provenit aceste câștiguri? Pur și simplu presau (și oprimau) mai mult și obțineau de regulă încă puțin. Uneori calculau greșit și făceau presiuni exagerate, iar asta putea însemna fugă, răzmeriță și ocazii de rebeliune. Aceste autocrații, deși erau definite ca fiind divine, nu erau nemuritoare. În același timp, numai societățile ce îngăduiau inițiative multiple, mai curând de jos decât de sus, se puteau gândi la câștiguri care să crească pentru toată lumea.

Grecii antici făceau distincția între liber și supus, nu atât prin prisma beneficiilor materiale (nu agreau în mod deosebit inițiativa economică, pe care o asociau cu străinii ce plăteau o anumită taxă ca să locuiască într-un oraș grecesc și cu alte persoane grosolane) sau a avantajelor propriului sistem, cât a imoralității celuilalt, pe care îl considerau o tiranie. Cu toate acestea, grecii au cedat în fața despotismului, într-un mod cu totul spectaculos în imperiul creat de Alexandru și condus de succesorii săi asiatici și egipteni; mai târziu, romanii s-au îndreptat în aceeași direcție, alunecând cu prea multă ușurință pe aceeași pantă a autocrației tiranice. În formă finală, lumea mediteraneeană clasică a început să semene din punct de vedere politic cu civilizațiile

din Est – o elită restrânsă şi puternică, înconjurată de clienţi, slujitori şi sclavi şi condusă de un autocrat. Însă doar semăna. Disidenţii ştiau că era greşit, au vorbit şi au scris despre asta şi au avut de suferit din cauza îndrăznelii lor. Idealul republican a murit cu greu.

În acelaşi timp, drepturile de proprietate trebuiau să fie redescoperite şi reafirmate după căderea Romei. Această lume, pe care acum o cunoaştem drept medievală – perioada dintre –, a fost o societate de tranziţie, un amalgam de moştenire clasică, legi şi cutume tribale germanice şi ceea ce numim în prezent tradiţia iudeo-creştină. Toate acestea au oferit sprijin instituţiilor de proprietate privată. Potrivit obiceiului germanic, exista o comunitate nomadă, iar fiecare războinic era stăpân pe bunurile sale modeste – care rămâneau modeste din pricina nestatorniciei. Nimic nu era îndeajuns de special sau de valoros încât să dea naştere unor probleme de proprietate sau unor ambiţii de putere*.

Asta nu înseamnă că nu existau alte atracţii ale puterii sau că situaţia acestor popoare nomade era imuabilă. Pe parcursul peregrinărilor şi cuceririlor lor, au apărut şi asemenea chestiuni. Fiecare elev francez de gimnaziu obişnuia să înveţe povestea potirului de la Soissons, un obiect de o frumuseţe deosebită, furat dintr-o biserică de către franci în timpul războiului cu galii. Regele Clovis a vrut să-l înapoieze, ca să facă pe placul unei femei creştine ce îl fermecase, însă soldatul care îl luase (sau căruia îi revenise atunci când fusese împărţită prada) a refuzat. Îi aparţinea de drept şi l-a spart în faţa lui Clovis ca să se facă înţeles. În realitate, i-a spus el regelui său, ce-i al tău e al tău şi ce-i al meu e al meu. Următoarea dată când trupele au fost aliniate în formaţie, Clovis s-a oprit în faţa soldatului care spărsese potirul şi l-a întrebat ce e cu sandala sa; iar când bărbatul s-a aplecat să se uite, Clovis i-a zdrobit ţeasta cu o halebardă. Într-adevăr, ce-i al tău e al tău, însă tu îmi aparţii**.

Aşadar, tensiuni şi ambiguităţi. Însă ceea ce a contat pe termen lung au fost constrângerile impuse de fragmentarea politică şi nesiguranţa generală. În secolele ce au urmat căderii imperiului, braţul autorităţii a fost scurt. Puterea a decurs în principiu din supunerea liber consimţită a grupului sau a unei elite din cadrul acestuia şi a fost limitată în mod corespunzător. Negreşit, tradiţia alegerilor a cedat în faţa domniei ereditare (germanii au fost influenţaţi în mare măsură de exemplul sau mai curând de principiul roman). Însă cutumele şi aparenţele străvechi au dispărut cu greu: conducătorul, chiar şi atunci când era numit din naştere, era ales nominal. Aşadar, el era lumesc, mai curând uman decât divin, iar puterea sa, la fel.

Unii au încercat să restabilească imperiul de odinioară. Visul renaşterii Romei nu a pierit nicicând[4]. Dacă ei ar fi reuşit, ne-am fi putut aştepta la o renaştere a despotismului

---

* „Astfel posesia unei proprietăţi, de o oarecare valoare şi o anumită întindere, cere neapărat, existenţa unei autorităţi de stat. Acolo unde nu există proprietate sau cel puţin o proprietate care să depăşească valoarea a două sau trei zile de muncă, nu este necesară o astfel de autoritate" – Adam Smith, *Avuţia naţiunilor*, vol. II, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, Bucureşti, 1965, cartea V, cap. I, partea II, p. 162. Smith se gândea aici la protejarea proprietăţii private; însă aceste consideraţii se aplică şi modalităţilor de utilizare a puterii.

** După ani de zile în care au povestit această faptă apocrifă (variantele diferă, însă aşa se întâmplă în folclor), profesorii francezi au început să se teamă să-şi mai întrebe elevii cine a spart potirul de la Soissons, deoarece întotdeauna se găsea câte unul mai deştept din clasă care să conteste totul. *Cf.* Bonheur, *Qui a cassé*, p. 77.

arbitrar. Însă aceste eforturi au eşuat din pricina comunicării defectuoase, a transportului inadecvat, a provocărilor legate de legitimitate, a puterii antagonice a conducătorilor locali, a triumfului realităţii asupra ilūziei. În acest context, proprietatea privată reprezenta ceea ce putea fi deţinut şi apărat. Uneori, era obţinută cu forţa, la fel cum ar fi cineva jefuit în zilele noastre. Însă principiul nu a pierit niciodată: proprietatea era un drept, iar nici confiscarea, nici jaful nu puteau schimba acest lucru.

Conceptul drepturilor de proprietate data din vremurile biblice şi a fost transmis şi transformat de doctrina creştină. Ostilitatea evreilor faţă de autocraţie, chiar şi a lor, a prins formă în Egipt şi în deşert: a existat vreodată un popor mai încăpăţânat ca acesta? Îngăduiţi-mi să citez două exemple, în care reacţia în faţa iniţiativei populare este asociată în mod direct cu sfinţenia posesiunilor. Atunci când preotul Core conduce o revoltă împotriva lui Moise în deşert, Moise se apără de acuzele de uzurpare spunând: „Eu niciunuia dintre ei nu i-am luat asinul şi rău n-am făcut nici unuia din ei" (Numeri 16,15). În mod similar, atunci când israeliţii, stabiliţi în Ţara Făgăduinţei, cer un împărat, profetul Samuel le îndeplineşte dorinţa, însă îi avertizează în privinţa urmărilor: împăratul, le spune el, nu va fi ca el. „Mărturisiţi asupra mea înaintea Domnului şi a unsului Lui, de am luat cuiva boul, am luat cuiva asinul." (1 Regi 12,3)

Această tradiţie, care i-a deosebit pe israeliţi de toate împărăţiile din preajmă şi cu siguranţă a atras ostilitatea conducătorilor din vecinătate – cine are nevoie de asemenea scandalagii? –, a avut tendinţa să se piardă în creştinism, când această comunitate de credinţă a devenit o Biserică şi mai ales odată ce acea Biserică a devenit religia oficială, privilegiată a unui imperiu autocrat. Nu poţi să muşti mâna care te finanţează. În plus, cuvântul Domnului nu se răspândea, deoarece Biserica a decis în scurt timp că doar persoanele competente, anumiţi membri ai clerului, de exemplu, ar trebui să cunoască Biblia. Aceasta, cu legile şi principiile sale egalitariste, reproşurile sale profetice la adresa puterii şi preamărirea umilinţei, genera indisciplină în rândul credincioşilor şi dezacorduri cu autorităţile laice. Numai după cenzură şi temperare putea fi comunicată mirenilor. Astfel, abia odată cu apariţia unor secte eretice precum valdensienii (Waldo, cca 1175), lollarzii (Wycliffe, cca 1376), luteranii (începând cu 1519) şi calvinii (jumătatea secolului al XVI-lea), cu accentul lor pe religia personală şi pe traducerea Bibliei în limba de zi cu zi, această tradiţie iudeo-creştină a pătruns cu adevărat în conştiinţa politică europeană, amintindu-le conducătorilor că deţineau bogăţia şi puterea lui Dumnezeu, cu condiţia să dea dovadă de comportament adecvat. O doctrină deloc convenabilă.

Cu toate acestea, creştinismul medieval occidental a ajuns să condamne revendicările conducătorilor lumeşti – mai puţini monarhi, fără îndoială, decât împăraţii Romei. (Biserica răsăriteană nu i-a înfruntat pe cezarii Imperiului Bizantin*.) Astfel, apăra în mod implicit proprietatea privată. De vreme ce reclamarea puterii de către Biserică se intensificase, nu putea decât să sublinieze principiul iudaic mai vechi potrivit căruia adevăratul stăpân al tuturor lucrurilor era Domnul din ceruri, precum şi principiul

* Această schismă între Apusul şi Răsăritul Europei reprezintă doar un aspect al unei prăpăstii adânci ce există şi în zilele noastre. Iar majoritatea oamenilor din Europa de Est ştiu de ce parte a baricadei vor să fie. De unde şi expansiunea Europei „Centrale", pentru includerea tuturor celor din afara Rusiei. De asemenea, planurile incluzive ale Uniunii Europene şi ale NATO.

creştin mai nou conform căruia papa era trimisul Său pe pământ. Conducătorii laici nu aveau libertatea de a proceda cum voiau şi nici măcar Biserica, locţiitoarea Domnului pe pământ, nu putea să neglijeze drepturile şi să ia orice după placul inimii. Teancul de hârtii ce însoţeau transferul darurilor oferite de credincioşi stau mărturie acestei datorii de bună execuţie şi procedură corectă.

Prin toate acestea, Europa s-a diferenţiat profund de civilizaţiile din jur.

În China, chiar şi atunci când statul nu lua, el superviza, reglementa şi reprima. Autoritatea nu ar trebui să depindă de bunul plac, de atitudinea potrivită sau de virtutea personală. Cu trei sute de ani înaintea erei noastre, un moralist chinez îi spunea unui prinţ cum să guverneze: nu câştigând afecţiunea supuşilor săi, ci asigurându-se că aceştia îi dau ascultare. Un prinţ nu poate să vadă şi să audă totul, aşa că trebuie să-şi transforme întregul imperiu în ochii şi urechile sale. „Deşi e posibil să trăiască într-o profundă izolare în palatul său, la capătul unor culoare întortocheate, nimic nu îi scapă, nimic nu îi este ascuns, nimic nu poate scăpa ochiului său vigilent."[5] Un asemenea sistem depinde de cinstea şi capacitatea supuşilor transformaţi în ochi şi urechi. Conducătorul se află la mila unor subordonaţi ambiţioşi, a căror capacitate de înşelăciune şi ipocrizie nu cunoaşte margini. Slăbiciunea autocraţiei constă în materia brută umană. Din fericire.

Un erudit, insensibil la eufemisme, numeşte sistemul „totalitarist":

> Nici o iniţiativă privată şi nici un alt aspect al vieţii publice nu puteau scăpa reglementării oficiale. În primul rând, exista o întreagă serie de monopoluri de stat. [...] Dar tentaculele statului moloh, omnipotenţa birocraţiei, se extindeau mult mai departe de atât. [...] Acest stat al bunăstării supraveghea, în cel mai mic detaliu, fiecare pas pe care îl făceau supuşii săi din leagăn până în mormânt[6].

Formele despotice au existat din belşug şi în Europa, însă au fost atenuate de lege, de împărţirea teritorială şi, în interiorul statelor, de împărţirea puterii între centru (coroană) şi autoritatea seniorială locală[7]. Fragmentarea a dat naştere concurenţei, iar concurenţa a facilitat bunul tratament acordat supuşilor ascultători. Exista posibilitatea ca aceştia să plece altundeva dacă erau trataţi într-un mod nepotrivit.

Imperiile ecumenice nu se temeau că oamenii vor fugi în altă parte, mai ales atunci când, precum China, se autodefineau drept centrul universului, leagănul şi vatra civilizaţiei, orice altceva reprezentând întunericul barbar. Nu existau alte meleaguri, astfel încât graniţele simbolice erau de ajuns, precum „palisada sălciilor", un zid de joasă înălţime care se întindea de la Marele Zid Chinezesc până la mare şi care separa China de regiunile mongolo-tătare din nord. Într-o poezie pe această temă, împăratul Qianlong subliniază tocmai această idee: „Ridicând hotare şi rânduindu-i pe oameni, vechile metode sunt păstrate,/ Căci este de ajuns pur şi simplu să legi o sfoară pentru a sugera interdicţia/[...] Să construieşti şi să nu construieşti e totuna:/ Atâta vreme cât ideea există şi cadrul e acolo, nu trebuie să dezvolţi ideea"[8].

Concurenţa pentru putere în societăţile europene (remarcaţi pluralul) a dat naştere şi fenomenului tipic european al oraşului semiautonom, organizat şi cunoscut sub numele comună. Fireşte, oraşe se găseau pe tot globul – oriunde agricultura producea suficient surplus încât să susţină o populaţie de conducători, soldaţi, meşteşugari şi

alte persoane ce nu produceau alimente. Multe dintre aceste centre urbane au ajuns să dobândească o importanţă semnificativă ca pieţe, ca să nu mai vorbim de rolul lor de centre administrative. Însă în afara Europei Occidentale nu a apărut nimic asemănător comunei[9].

Esenţa comunei consta, în primul rând, în funcţia sa economică: aceste unităţi erau „guvernări ale negustorilor, de către negustori şi pentru negustori"[10]; şi, în al doilea rând, în puterea sa civilă excepţională: capacitatea ei de a le conferi statut social şi drepturi politice rezidenţilor săi – drepturi cruciale pentru afaceri şi pentru absenţa intervenţiilor din exterior. Asta însemna totul într-o societate ierarhică, agrară, în care cea mai mare parte a populaţiei era subjugată, fie prin dependenţa personală faţă de stăpânii locali, fie prin legăturile cu locul respectiv. Astfel, oraşele au devenit porţi către libertate, fisuri în reţeaua de robie ce acoperea zonele rurale. *Stadtluft macht frei* era dictonul medieval – aerul de oraş te eliberează. Literal: când contele de Flandra a încercat să recupereze un şerb fugar pe care l-a întâlnit întâmplător în piaţa din Bruges, târgoveţii i-au alungat pe el şi pe alaiul său din oraş.

Urmările s-au făcut simţite în întreaga societate. Dat fiind acest caracter excepţional, oraşele au devenit poluri de atracţie, locuri de refugiu, noduri de comunicare cu zonele rurale. Strămutarea la oraş a crescut venitul şi statutul nu doar ale migranţilor, ci şi ale celor rămaşi în urmă. (Însă nu le-a ameliorat şi starea de sănătate. Oraşele erau murdare, aglomerate, iar oamenii se puteau molipsi uşor de diverse boli, astfel încât doar strămutarea dintr-o regiune în alta a menţinut numărul locuitorilor şi le-a permis să se dezvolte.) În Europa Occidentală, emanciparea şerbilor a fost asociată în mod direct cu explozia numărului de sate şi comune urbane eliberate, privilegiate, precum şi cu densitatea şi apropierea acestora. Acolo unde oraşele erau încă puţine şi subjugate, ca în Europa de Est, şerbia a persistat şi s-a agravat.

De ce le-au acordat conducătorii asemenea drepturi ţăranilor şi orăşenilor, abandonând (transferând) de fapt o parte din propriile puteri? Din două motive, mai presus de orice. În primul rând, pământurile noi, culturile noi, comerţul şi pieţele aduceau venituri, iar veniturile aduceau putere[11]. (Şi plăcere.) În al doilea rând, în mod paradoxal, conducătorii voiau să-şi sporească puterea în interiorul propriilor regate: fermierii liberi (observaţi că nu spun „ţăranii") şi orăşenii (*burghezia*) erau duşmanii naturali ai aristocraţiei ce poseda pământ şi aveau să susţină coroana şi pe alţi mari stăpâni în conflictele lor cu seniorii locali.

Mai remarcaţi faptul că stăpânii întreprinzători şi conducătorii europeni care urmăreau să-şi sporească astfel veniturile erau nevoiţi să *atragă* participanţi prin intermediul libertăţilor şi privilegiilor – pe scurt, încheind diverse înţelegeri. Trebuiau să-i *convingă* să vină[12]. (Nu la fel se petrecea şi în China, unde conducătorii strămutau ca pe vite mii şi zeci de mii de oameni şi-i transplantau pe pământuri, ca să cultive mai bine diverse lucruri.) În plus, aceste scutiri de la poverile materiale şi acordarea unor privilegii economice au condus adesea la concesii politice şi autoguvernare. În acest caz, iniţiativa a venit de jos, şi acesta fiind un tipar esenţialmente european. El a implicat ideea de drepturi şi contract – dreptul de a *negocia*, precum şi acela de a *înainta petiţii* –, cu câştiguri pentru libertatea şi siguranţa activităţii economice.

Prin urmare, în mod ironic, marele noroc al Europei a constat în prăbuşirea Romei şi în slăbiciunea şi fragmentarea ce au urmat. (S-a zis şi cu lamentaţiile atâtor generaţii de clasicişti şi profesori de latină.) Visul roman de unitate, autoritate şi ordine (*pax*

Romana) a rămas, de fapt a persistat până în prezent. La urma urmei, considerăm de obicei fragmentarea drept un mare nenoroc, o reţetă de conflict; nu e o întâmplare faptul că unificarea europeană este văzută azi drept remediul pentru războaiele de ieri. Totuşi, în acei ani dintre antic şi modern, fragmentarea a constituit cea mai puternică piedică în calea comportamentului îndărătnic, tiranic. Rivalitatea politică şi dreptul de a pleca au contat nespus de mult[13].

A fost de ajutor şi o altă fisură: separarea dintre laic şi religios. Spre deosebire de societăţile islamice, în care religia era, în principiu, supremă, iar guvernul ideal era cel al oamenilor sfinţi, creştinismul, tânjind după îngăduinţa imperială, a făcut de timpuriu deosebirea între Dumnezeu şi cezar. Fiecare cu ce-i al lui. Astfel, nu mai încăpea loc de neînţelegeri sau conflicte: nimic nu este la fel de instabil ca o supremaţie dublă; ceva trebuie să cedeze. În cele din urmă, a cedat Biserica, iar asta însemna să i se dea cezarului ce era al cezarului şi apoi o bună parte din ce era al Domnului. Printre lucrurile care au cedat, ortodoxia omogenă: acolo unde autoritatea este divizată, dezacordurile înfloresc. Poate că acest lucru nu este benefic pentru certitudine şi conformitate, însă e cu siguranţă benefic pentru spirit şi iniţiativele populare.

Şi în acest caz fragmentarea a cântărit greu. Biserica a reuşit să se afirme politic în unele ţări, cu precădere în cele din sudul Europei, dar nu şi în altele; astfel încât în Europa s-au dezvoltat regiuni ale gândirii potenţial libere. Această libertate şi-a găsit mai târziu expresia în Reforma protestantă, însă chiar şi înainte, Europa a fost cruţată de controlul gândirii care s-a dovedit a fi un blestem în Islam.

Cât despre China, care nu avea nici o credinţă consacrată şi unde predomina într-adevăr o toleranţă religioasă extraordinară, mandarinatul şi curtea imperială serveau drept păstrători ai unei moralităţi laice superioare, perfect formată, şi, în această calitate, defineau doctrina, judecau gândirea şi comportamentul şi înăbuşeau opoziţia şi inovaţia, chiar şi inovaţia tehnologică. Aceasta era o societate homeostatică din punct de vedere cultural şi intelectual: adică putea supravieţui cu schimbări minore (e adevărat că nu putea înăbuşi absolut orice schimbare); însă, de îndată ce aceste schimbări ameninţau statu-quoul, statul intervenea şi restabilea ordinea. Tocmai deplinătatea şi maturitatea acestei norme moştenite şi ale acestei etici, ideea de desăvârşire şi superioritate, au transformat China într-o ţară atât de ostilă faţă de ideile şi metodele din exterior, chiar dacă acestea erau utile.

Un ultim avantaj al fragmentării: prin descentralizarea autorităţii, ea a pus Europa la adăpost de cuceririle dintr-o singură lovitură. Istoria imperiului este presărată cu asemenea răsturnări – una sau două înfrângeri şi întreaga autocraţie ecumenică se năruie. De exemplu, Persia după bătălia de la Issus (333 î.e.n.) şi cea de la Gaugamela (331 î.e.n.); Roma după invazia lui Alaric (410); şi Imperiul Sasanid după Kadisiya (637) şi Nehawand (642). De asemenea, Mexicul aztec şi Perúul, pe vremea incaşilor.

În opoziţie, Europa nu-şi pusese toate ouăle în acelaşi coş*. În secolul al XIII-lea, cotropitorii mongoli din stepa asiatică au terminat rapid cu regatul slavic şi cel khazar

---

* Încă din epoca romană târzie, triburile germanice luptau ca aliate alături de forţele imperiale pentru a-i ţine departe pe invadatorii ulteriori: francii salieni, vizigoţii şi alţii, cu generalul roman Aetius împotriva hunilor lui Attila la aşa-numita bătălie de la Câmpiile Catalunice (undeva în apropiere de Troyes), în 451. Attila şi hunii săi au rămas în tradiţia europeană

de pe teritoriul actual al Rusiei şi Ucrainei, însă tot trebuiau să-şi croiască drum printr-o mulţime de state central-europene, inclusiv prin noile regate ale anteriorilor invadatori – polonezii, lituanienii, germanii, ungurii şi bulgarii –, înainte de a ajunge să înfrunte statele care au succedat Imperiului Roman. Ar fi fost posibil să facă acest lucru dacă nu ar fi fost distraşi de tulburările din ţara lor; însă ar fi plătit scump dacă ar fi ajuns departe, mai ales în zonele împădurite. Puţin mai târziu, turcii, care se stabiliseră în Anatolia, au început să se extindă în Europa, cucerind Balcanii, apoi cursul inferior al Dunării şi ajungând de două ori sub zidurile Vienei, capitala teritoriului estic al Germaniei. În drumul lor, i-au îngenuncheat pe sârbi, bulgari, croaţi, sloveni, albanezi, unguri şi felurite alte popoare din acest repertoriu confuz şi arţăgos. Dar asta a fost tot; până când au ajuns la Viena, îşi epuizaseră resursele*.

Firește, fragilitatea acestor imperii era dată, pe de o parte, de natura lor exploatatoare, devoratoare de surplusuri, precum şi de indiferenţa supuşilor cu privire la identitatea conducătorilor lor: un despot era la fel ca următorul; un clan străin, la fel de arogant şi de prădalnic ca oricare altul. De ce le-ar fi păsat locuitorilor Persiei ce urma să păţească Darius din cauza lui Alexandru? Sau ce s-a întâmplat 900 de ani mai târziu cu monarhia sasanidă din cauza arabilor? De ce să le pese „cetăţenilor" romani obosiţi, oprimaţi în ultimele zile ale imperiului că Roma urma să se prăbuşească? Sau de ce le-ar fi păsat triburilor supuse din Mexic de ceea ce a păţit Moctezuma? Grecii antici (secolul al V-lea î.e.n.), care se considerau apărătorii libertăţii în faţa tiraniei asiatice, au perceput această indiferenţă ca pe o armă secretă:

> Acolo unde există regi, trebuie să existe cei mai mari laşi. Deoarece sufletele oamenilor sunt înrobite şi refuză să-şi asume riscuri grabnic şi nechibzuit pentru a spori puterea altcuiva. Însă oamenii independenţi, care-şi asumă riscuri în numele lor, şi nu pentru alţii, sunt dispuşi şi dornici să se avânte în calea pericolului, deoarece ei înşişi se bucură de câştigurile victoriei[14].

De îndată ce europenii s-au aflat la adăpost de agresiunile exterioare (începând cu secolul al XI-lea), au fost capabili, ca nicicând altcândva şi ca nicăieri altundeva, să-şi exploateze avantajele. Nu se pune problema ca violenţa internă să fi încetat. Secolele al X-lea şi al XI-lea nu au dus nici pe departe lipsă de tâlhării ale baronilor, atenuate în cele din urmă de revolta şi reacţia dură ale populaţiei, sprijinite de Biserică, care şi-au găsit expresia în adunările „de pace", şi, de sus în jos, slăbite de o conducere centrală mai puternică, având interese urbane[15]. Timpul şi banii erau de partea ordinii. La fel şi devierea scandalagiilor către graniţele externe (*cf.* cruciadele). Un economist ar spune că, îndată ce şocurile exogene aveau să ia sfârşit, sistemul putea să se ocupe de scandalagiii endogeni.

---

simboluri prin excelenţă ale barbarismului şi sălbăticiei. Însă turcii zilelor noastre nu sunt de aceeaşi părere: Attila este unul dintre numele lor preferate.

* Când au ajuns la Viena a doua oară, în 1683, turcii s-au trezit în conflict nu doar cu germanii, ci şi cu polonezii conduşi de Sobieski. Europenii puteau colabora atunci când considerau că se confruntă cu un inamic comun. Faptul că aceasta a fost ultima suflare a otomanilor este dovedit de rapida lor retragere ce a urmat. Într-un interval scurt, de doar 16 ani, ei au părăsit Ungaria şi s-au retras în Bosnia şi Serbia, cedând astfel cursul mijlociu al Dunării orânduirii creştine (Tratatul de la Karlowitz).

A urmat o lungă perioadă de creştere a populaţiei şi dezvoltare economică, până spre jumătatea secolului al XIV-lea, când europenii au fost doborâţi de ciumă („Moartea Neagră"), în formele sale bubonică şi pulmonară, iar mai bine de o treime din populaţie a murit; o jumătate, dacă punem la socoteală şi pierderile provocate de sechele. A fost un obstacol, însă nu o oprire definitivă. Următorii 150 de ani au fost o perioadă de reconstrucţie, de progres tehnologic şi dezvoltare continuă. În mod deosebit, în aceste secole a avut loc expansiunea unei civilizaţii care a devenit mai puternică decât vecinii săi şi au început exploararea şi cucerirea altor teritorii.

Această maturizare îndelungată, de-a lungul mai multor secole (1000-1500), s-a sprijinit pe o revoluţie economică, o transformare a întregului proces de producere, obţinere şi consumare nemaivăzută de la aşa-zisa revoluţie neolitică. Aceasta din urmă (între cca 8000 şi 3000 î.e.n.) s-a desfăşurat pe parcursul câtorva mii de ani. Epicentrele sale fuseseră inventarea agriculturii şi domesticirea animalelor, care au contribuit enorm de mult la energia necesară pentru muncă. (Esenţa tuturor revoluţiilor economice [industriale] este sporirea raportului de energie, deoarece aceasta alimentează şi modifică toate aspectele activităţii umane.) Această distanţare de vânat şi cules, care a reprezentat un salt în ceea ce priveşte asigurarea hranei, a permis o creştere substanţială a populaţiei şi un nou tipar al aşezării concentrate. Revoluţia neolitică a fost cea care a făcut posibilă apariţia oraşelor, cu tot ceea ce au avut ele de oferit pentru schimbul şi progresul culturale şi tehnice.

Şi revoluţia economică medievală s-a construit pe câştigurile obţinute în producerea şi aplicarea energiei şi în sporirea concomitentă a capacităţii de muncă. În primul rând, asigurarea hranei: aceasta a fost o perioadă de inovaţie în ceea ce priveşte tehnicile de cultivare. Spun mai curând inovaţie, şi nu invenţie, deoarece aceste tehnici noi datau de mai devreme. Astfel, plugul cu roţi, cu brăzdar tăios de fier, fusese introdus de cotropitorii germani; însă nu prea fusese folosit într-o lume cu putere animală limitată şi densitate scăzută a populaţiei. Acum el s-a răspândit în toată Europa la nord de fluviul Loara, a deschis văile bogate ale râurilor, a transformat zone defrişate şi asanate în terenuri fertile – pe scurt, a făcut minuni peste tot unde solul cleios, argilos rezistase în faţa vechilor pluguri romane din lemn, care dăduseră rezultate destul de bune pe solurile nisipoase din bazinul mediteraneean.

Plugul cu roţi care ara solul argilos necesita animale pe măsură. Am avut deja ocazia să discutăm despre boii mari, bine hrăniţi, care nu se mai găseau nicăieri altundeva, şi despre caii de tracţiune, mai eficienţi, dacă nu cumva chiar mai puternici decât boii. Aceste motoare vii, mobile ofereau un avantaj însemnat într-o economie bogată în terenuri, dar săracă în forţă de muncă. Pentru că şi timpul era limitat: momentele culminante ale muncilor agricole sunt semănatul şi culesul, când oamenii trebuie să profite de vremea bună şi să semene sau să strângă recolta. Acest lucru era cu atât mai adevărat în cazul agriculturii din comunele europene, unde proprietăţile împrăştiate şi amestecate şi câmpurile deschise generau o forfotă grozavă, iar graba unui ţăran însemna şi graba tuturor vecinilor săi. Animalele puternice, rapide puteau conta nespus de mult, iar cultivatorii puneau laolaltă resurse pentru ca animalele să se ridice la nivelul aşteptărilor.

Aceste tehnici superioare au avut drept cauză şi efect o cultivare mai intensă, îndeosebi deplasarea de la un sistem de rotaţie a culturilor cu două asolamente (jumătate din teren lăsat necultivat în fiecare an) la un sistem cu trei asolamente (semănatul de

iarnă, semănatul de primăvară şi o treime din teren rămas necultivat). Astfel, s-a obţinut un câştig de o treime în ceea ce priveşte productivitatea pământului (o şesime din pământul total cultivabil, însă o treime din jumătatea cultivată anterior), care a contribuit şi mai mult la capacitatea de a întreţine animale, ceea ce a sporit aportul de îngrăşământ, ce a alimentat recolta şi aşa mai departe, într-o spirală ascendentă. Date fiind natura distribuţiei pământurilor şi utilizarea colectivă a animalelor de tracţiune, această schimbare radicală a necesitat o conducere şi o cooperare comunale puternice, faclitate prin puterea exemplului şi rezultate.

E greu de spus în ce măsură a fost vorba despre reacţia la presiunile populaţiei şi în ce măsură despre un stimul de creştere. Fără îndoială că a fost vorba de amândouă. Dar s-ar părea că, în timp, populaţia a început să-şi depăşească mijloacele de subzistenţă, deoarece aceste secole au fost şi martore ale unui efort uriaş de creştere a terenurilor arabile, fie prin defrişare (scoaterea din rădăcini a copacilor şi a tufişurilor), prin asanare – amplasarea unor canale de scurgere, drenaj şi pompare. Pentru toate acéste operaţiuni, este nevoie de multă energie şi capital, iar reuşita lor dovedeşte nu numai iniţiativa colectivă şi privată, ci şi ingeniozitatea unei societăţi care învăţa să folosească maşinile în locul forţei umane şi animale. În special moara de vânt, neobosită şi de nădejde, a constituit cheia asanării cu succes a mlaştinilor şi marşelor. Moara de vânt a creat Olanda.

Istoricii subliniază pe bună dreptate creşterea productivităţii terenurilor şi a producţiei într-o societate preponderent rurală, pe care aceasta a obţinut-o deoarece a fost silită să folosească majoritatea resurselor ca să se hrănească. Totuşi, aceste progrese erau, în esenţă, facultative. Minoritatea urbană era cea care deţinea majoritatea germenilor şi a secretelor transformării – tehnice, intelectuale, politice. Desigur, oraşele şi orăşelele erau modelate de mediul rural: imigranţii din câmpii au adus cu ei valori, obiceiuri şi atitudini de la ţară şi le-au impus asupra activităţii urbane. Astfel, organizarea negustorilor şi meşteşugarilor în bresle a luat forma unui joc cu sumă nulă – creşterea unei persoane însemna scăderea alteia –, aidoma parcelelor unui teren delimitat. În plus, însuşi mediul urban necesita raţionalizarea spaţiului şi a timpului, din nou, cu scopul de a descuraja creşterea puterii şi influenţei personale. Aşadar, nu se putea vinde înaintea unui anumit moment sau după un anumit moment; preţurile nu erau concurenţiale; nu se făceau compromisuri în ceea ce priveşte calitatea şi străinicia pentru preţuri mai scăzute; nu se putea cumpăra la un preţ mai mic (fără „târguieli evreieşti", în termeni populari – obiceiurile proaste îi aparţin întotdeauna altcuiva) pentru a vinde la un preţ mai mare; pe scurt, piaţa nu era competitivă. Toţi cei care făceau asta aveau dreptul la un trai bun. Lăudabil, dar static. Obiectivul îl reprezenta dreptatea socială egalitaristă, însă a generat constrângeri serioase asupra iniţiativei şi dezvoltării economice – o plasă de siguranţă în defavoarea profitului.

Acesta era principiul. Ar trebui să pornim întotdeauna de la premisa că, atunci ca şi acum, regulile au fost făcute ca să fie încălcate. Dragostea nu cunoaşte piedici. A fost şi cazul Europei medievale, unde tendinţa de control al breslelor era, în aceeaşi măsură, o reacţie la comerţul liber şi expresia unei moralităţi mai vechi. Oraşe şi orăşele au apărut peste noapte, dense şi ambiţioase; în Franţa, Ţările de Jos, Renania, conducătorii le-au încurajat prin acordarea generoasă a unor privilegii. Însă tentativele de susţinere a monopolului local au fost zădărnicite de dezvoltarea suburbiilor (*faubourgs*), unde legile urbane nu se aplicau. Aici s-au stabilit străinii şi evreii, iar calfele lucrau

pentru stăpâni a căror afacere căpătase proporţii. Aici, restricţiile de piaţă nu erau respectate. De unde şi perechi precum Hamburg-Altona şi Nürnberg-Fürth: bogăţie veche, bogăţie nouă; bună-cuviinţă, dezordine; acces limitat, intrare liberă.

O consecinţă inevitabilă a comerţului activ a fost selecţia în funcţie de merit. Aceasta contrazicea principiul paritătii (egalitatea rezultatelor), însă nu se putea impune uniformitatea performanţei. Unii meşteşugari pur şi simplu făceau treabă mai bună şi atrăgeau cumpărători dincolo de capacitatea lor. În acelaşi timp, efortul de a înăbuşi concurenţa limitând accesul la calitatea de maestru însemna talent irosit. Nu a durat mult până când asemenea maeştri şi calfe au început să se asocieze. Întrucât calfelor nu li se îngăduia adesea să lucreze în magazinul din oraş al maestrului (din pricina dimensiunii limitate a acestuia), ei lucrau *en chambre* sau în suburbii. Acesta a reprezentat începutul subcontractării forţei de muncă la domiciliu şi al diviziunii muncii, care au determinat creşteri substanţiale de productivitate.

Închiderea urbană a fost zădărnicită şi de pătrunderea producţiei industriale în mediul rural. Agricultura, cu tiparul său sezonier şi neregulat de activitate, oferea o rezervă neexploatată de forţă de muncă, cu atât mai mare cu cât, în afara oraşelor, constrângerile în ceea ce priveşte folosirea femeilor şi copiilor nu se mai aplicau. Femeile şi copiii, plătiţi mult mai prost, produceau mai mult pentru fiecare penny. Prin urmare, încă din secolul al XIII-lea, negustorii au început să angajeze muncitori de la ţară pentru îndeplinirea unora dintre sarcinile mai laborioase, care nu necesitau calificare. În ramura cea mai importantă, industria textilă, ţărăncile torceau la ele acasă: negustorii le duceau materia primă – lâna şi inul brut şi, mai târziu, bumbacul – şi strângeau produsul finit.

Această tendinţă de externalizare a întâmpinat la început puţină rezistenţă din partea muncitorilor de la oraş; însă când negustorii au început să le ducă materiale textile ţesătoarelor de la ţară, au atacat unul dintre cele mai puternice grupuri de interese de la momentul respectiv, şi anume breasla ţesătorilor de la oraş. Şi aşa a izbucnit conflictul. În Italia, oraşele autonome, care deţineau controlul politic asupra regiunilor rurale din preajmă, au reuşit să distrugă o bună parte din această concurenţă „neloială". În Ţările de Jos, celălalt mare centru medieval al industriei textilelor, ţesătorii de la oraş au pornit spre sate să distrugă războaiele de ţesut; şi, cu toate că ţesătorii de la ţară au opus rezistenţă, sistemul de subcontractare la domiciliu a fost ţinut în şah secole la rând. Singura ţară în care acest sistem a avut mână liberă a fost Anglia, unde autonomiile politice locale nu prea i-au îngăduit monarhiei să dea curs pretenţiilor breslelor de monopol şi unde aceste bresle au fost reduse în scurt timp la asocieri convenţionale. Până în secolul al XV-lea, mai bine de jumătate din hainele de lână ale naţiunii erau confecţionate în casele de la ţară. Recurgându-se la mâna ieftină de lucru, costurile faţă de concurenţii de peste hotare au scăzut, astfel încât până în secolul al XVI-lea o ţară care fusese odinioară mare exportatoare de materii prime, inclusiv lână brută, era pe cale să devină principala naţiune industrială din Europa.

Dezvoltarea economică a Europei medievale a fost aşadar încurajată de o succesiune de inovaţii şi adaptări organizaţionale, majoritatea iniţiate de jos şi difuzate prin puterea exemplului. Conducătorii, chiar şi seniorii locali, s-au chinuit să ţină pasul, să se arate primitori, să creeze locuri de muncă, să atragă iniţiativă şi venituri pe care acestea le generau. În acelaşi timp, mediul de afaceri a inventat noi forme de asociere, contractare şi schimb, menite să asigure investiţii şi să faciliteze plata. De-a lungul acestor secole,

au intrat în uz o gamă cu totul nouă de instrumente comerciale; au fost elaborate şi implementate coduri comerciale; şi s-a încheiat parteneriate pentru a încuraja alianţele dintre creditori şi executanţi, între cei care puneau la dispoziţie fondurile şi marfa şi cei care plecau pe meleaguri îndepărtate să vândă şi să cumpere. Aproape toată această „revoluţie comercială" s-a datorat comunităţii comerciale, ocolind acolo unde era necesar regulile vreunui oraş sau stat, inventând şi improvizând noi locuri de întâlnire şi schimb (porturi şi porturi exterioare, foburguri, pieţe locale, târguri internaţionale), creând, pe scurt, o lume de sine stătătoare, aidoma unui strat ce acoperea mozaicul complicat şi neplăcut al unităţilor politice.

Au obţinut astfel mult mai multă siguranţă, reducerea pronunţată a costurilor afacerilor (ceea ce economistul numeşte „costurile tranzacţiei"), lărgirea pieţei ce promova specializarea şi diviziunea muncii. Era lumea lui Adam Smith, care se contura deja cu 500 de ani mai devreme.

Capitolul 4

Inventarea invenţiei

Când Adam Smith a scris despre aceste lucruri în secolul al XVIII-lea, el a subliniat faptul că diviziunea muncii şi lărgirea pieţei încurajează inovaţia tehnologică. În realitate, exact asta s-a întâmplat în Europa Evului Mediu – una dintre cele mai inventive societăţi din istorie. Unii dintre cititori ar putea fi surprinşi: multă vreme, aceste secole au fost considerate un interludiu sumbru între măreţia Romei şi genialitatea Renaşterii. Acest clişeu nu mai ţine în ceea ce priveşte chestiunile de ordin tehnologic[1].

Câteva exemple:

1. *Roata hidraulică.* Le fusese cunoscută şi romanilor, care începuseră să facă lucruri interesante cu ea în ultimul secol al imperiului, după ce luaseră sfârşit cuceririle, iar rezerva de sclavi se micşorase aproape complet. Însă atunci era prea târziu; ordinea şi comerţul se prăbuşeau. E posibil ca acest dispozitiv să fi supravieţuit pe proprietăţile Bisericii, unde îi deconecta pe clerici pentru rugăciune. În orice caz, a fost reactivată în secolele al X-lea şi al XI-lea, răspândindu-se cu uşurinţă într-o regiune cu ploi considerabile şi cursuri de apă omniprezente. În Anglia, această insulă periferică, întârziată, registrul cadastral din 1086 indica existenţa a 5.600 de astfel de mori; continentul avea mult mai multe.

Şi mai impresionant este modul în care a evoluat tehnica hidraulică. Proiectanţii au sporit presiunea şi eficacitatea construind diguri şi iazuri şi aliniind roţile pentru a utiliza energia în scădere pentru diverse sarcini, începând cu cele care necesitau energia maximă şi tot aşa, în mod descrescător. În acelaşi timp, inventarea sau îmbunătăţirea dispozitivelor auxiliare – manivele, transmisia prin roţi dinţate – au permis folosirea energiei la distanţă, schimbarea direcţiei sale, transformarea ei din mişcare de rotaţie în mişcare rectilinie şi aplicarea ei într-o gamă tot mai largă de sarcini: nu numai la măcinarea cerealelor, ci şi la baterea ţesăturilor, transformând astfel industria lânii; forjarea metalului; tragerea metalului pentru a obţine tablă şi sârmă; pasarea hameiului pentru bere; zdrobirea deşeurilor textile pentru obţinerea hârtiei. „Hârtia, care era fabricată cu ajutorul mâinilor şi picioarelor vreme de circa o mie de ani după inventarea ei de către chinezi şi adoptarea de către arabi, a fost produsă mecanic de îndată ce a ajuns în Europa medievală, în secolul al XIII-lea. [...] Hârtia călătorise aproape jumătate de glob, însă nici o cultură sau civilizaţie din drumul ei nu încercase să o producă mecanic."[2] Europa, spre deosebire de orice altă zonă, era o civilizaţie bazată pe energie.

2. *Ochelarii.* O chestiune aparent banală, genul de lucru ce pare atât de comun, încât ajunge să fie banal. Cu toate acestea, inventarea ochelarilor a dublat viaţa profesională a meşteşugarilor calificaţi, mai ales a celor care aveau meserii de fineţe:

scribii (foarte importanţi înaintea inventării tiparului) şi cititorii, creatorii de instrumente şi unelte, ţesătorii, muncitorii metalurgi.

Problema este de natură biologică: întrucât cristalinul ochiului uman devine mai dur în jurul vârstei de 40 de ani, generează o afecţiune similară prezbitismului (de fapt, presbiopie). Ochiul nu mai poate focaliza obiectele situate în apropiere. Însă în jurul vârstei de 40 de ani, un meşteşugar din Evul Mediu se putea aştepta pe bună dreptate să mai trăiască şi să muncească încă 20 de ani, cei mai buni ani din viaţa sa profesională... dacă putea să vadă cum se cuvine. Ochelarii au rezolvat această problemă.

Credem că ştim unde şi când au apărut primii ochelari. Lupele şi cristalele neprelucrate (*lapides ad legendum*) fuseseră descoperite mai devreme şi folosite la citit[3]. Problema era prelucrarea lor în vederea reducerii distorsiunilor şi în montarea unei perechi într-un dispozitiv care să poată fi purtat, pentru a avea mâinile libere. Se pare că acest lucru s-a întâmplat pentru prima oară la Pisa, spre sfârşitul secolului al XIII-lea. Avem un martor contemporan (1306) care afirmă că îl cunoştea pe inventator:

> Nu toate artele [în sensul de arte şi meşteşuguri] au fost descoperite; acestea nu se vor termina niciodată. În fiecare zi pot fi descoperite noi arte. [...] Nici 20 de ani nu au trecut de când a fost descoperită arta creării ochelarilor, care îi ajută pe oameni să vadă bine, o artă care se numără printre cele mai bune şi mai necesare în lume. A trecut atât de puţin timp de când a fost inventată o nouă artă, care nu a existat înainte. [...] Eu însumi l-am văzut pe cel care a descoperit şi a practicat această artă şi am stat de vorbă cu el[4].

Evident că aceste lentile convexe nu erau uniforme sau de calitatea impusă de o reţetă din zilele noastre. Însă tehnologia optică medievală, oricât ar fi fost ea de primitivă, a fost salvată de natura dificultăţii: lentilele ce corectează presbiopia nu trebuie să fie extrem de precise. Principala lor funcţie este aceea de a mări şi, deşi unele măresc mai mult decât altele, mai toate le sunt de folos celor care le poartă. Iată de ce oamenii împrumută uneori ochelarii altora pentru a citi meniul într-un restaurant şi de ce magazinele cu produse ieftine au la vânzare cutii întregi de astfel de ochelari. Clientul probează pur şi simplu câteva perechi şi o alege pe cea mai potrivită. Miopii nu pot face asta.

Acesta a fost începutul. Până la jumătatea secolului al XV-lea, Italia, cu precădere Florenţa şi Veneţia, producea mii de perechi de ochelari, prevăzute atât cu lentile concave, cât şi convexe, pentru miopi, dar şi pentru presbiopi. De asemenea, cel puţin florentinii (dar se pare că nu numai ei) au înţeles că acuitatea vizuală scade odată cu vârsta şi, prin urmare, au făcut conceput lentile convexe de puteri diferite, pentru cinci ani, şi lentile concave pentru doi, permiţându-le utilizatorilor să cumpere mai multe deodată şi să le schimbe în timp.

Ochelarii au permis executarea unor lucrări de fineţe şi utilizarea unor instrumente delicate. Dar şi reciproca este valabilă: ochelarii au încurajat inventarea instrumentelor fine, orientând Europa într-o direcţie necunoscută în altă parte. Musulmanii ştiau să folosească astrolabul, dar cam atât. Europenii au mers mai departe, inventând aparate de măsurat, micrometre, freze-disc fine – o gamă de instrumente asociate cu măsurarea şi controlul de precizie. Astfel, ei au pus bazele maşinăriilor articulate cu componente montate.

Lucrul de aproape: când alte civilizaţii îl efectuau, era nevoie de o acomodare de lungă durată. Mâna era cea pricepută, nu ochiul şi unealta. Şi au obţinut rezultate

remarcabile, însă nici o piesă nu semăna cu alta; în vreme ce Europa se îndrepta deja spre copiere – mai întâi producţie în serie mică, apoi de masă. Mai mult decât atât, această ştiinţă a lentilelor a reprezentat o bază pentru progresele optice ulterioare, şi nu numai în Italia. Atât telescopul, cât şi microscopul au fost inventate în jurul anului 1600 în Ţările de Jos, de unde s-au răspândit cu repeziciune.

Europa s-a bucurat de un monopol al lentilelor de corecţie vreme de 300-400 de ani. În realitate, ele au dublat forţa calificată meşteşugărească, sporind-o şi mai mult dacă luăm în considerare valoarea experienţei[5].

3. *Ceasul mecanic.* O altă banalitate, un lucru atât de comun, încât nu ne mai batem capul cu el. Cu toate acestea, Lewis Mumford îl numea destul de corect „maşinăria-cheie"[6].

Înaintea inventării acestei maşinării, oamenii măsurau timpul cu ajutorul Soarelui (al cadranelor solare) şi al ceasurilor cu apă. Ceasurile solare funcţionau, evident, doar în zilele senine; ceasurile cu apă nu mai funcţionau corect când temperatura scădea spre 0°C, ca să nu mai spunem că rămâneau în urmă pe perioade îndelungate din pricina sedimentelor şi a faptului că se înfundau. Ambele dispozitive funcţionau destul de bine în zonele însorite; însă la nord de Alpi pot trece săptămâni la rând fără vreo rază de soare, în vreme ce temperaturile variază nu numai de la un anotimp la altul, ci de la zi la noapte.

Europa medievală a conferit o nouă importanţă măsurării corecte a trecerii timpului. Mai întâi Biserica, cu cele şapte slujbe de rugăciune zilnice ale sale, dintre care una, utrenia sau slujba de dimineaţă, era un ritual nocturn, în ciuda denumirii sale, şi implica rânduiala de a-i trezi pe clerici înaintea zorilor. (De unde şi cântecelul pentru copii *Frère Jacques*: fratele Jacques a dormit până târziu şi nu a tras clopotele de utrenie.) Iar apoi noile târguri şi oraşele aveau obligaţiile lor temporale. Împrejmuite de ziduri, ele trebuiau să cunoască şi să rânduiască timpul pentru a organiza activităţi colective şi a raţionaliza spaţiul. Şi-au stabilit câte o oră pentru a se trezi, a merge la muncă, a deschide piaţa, a închide piaţa, a pleca de la muncă şi, în cele din urmă, pentru a stinge focurile şi a merge la culcare.

Toate acestea erau compatibile cu vechile dispozitive atâta vreme cât exista un singur ceasornic exact; însă, date fiind dezvoltarea urbană şi multiplicarea semnalelor temporale, discrepanţele au generat dezacorduri şi conflicte. Societatea avea nevoie de un instrument mai de nădejde de măsurare a timpului şi l-a găsit în ceasul mecanic.

Nu ştim cine şi unde a inventat această maşinărie. Se pare că a apărut în Italia şi Anglia (probabil o invenţie simultană) în ultimul sfert al secolului al XIII-lea. Odată cunoscut, el s-a răspândit rapid, înlocuind ceasurile cu apă; însă nu şi cadranele solare, de care era nevoie pentru a verifica noile maşinării cu sistemul pentru situaţii extreme. Aceste prime versiuni erau rudimentare, inexacte şi predispuse să se strice – în aşa măsură încât, odată cu ceasul, trebuia să-ţi cumperi şi un ceasornicar.

În mod ironic, noua maşinărie a avut tendinţa de a submina autoritatea ecleziastică. Deşi ritualul Bisericii susţinuse interesul pentru măsurarea timpului de-a lungul secolelor de prăbuşire urbană ce au urmat căderii Romei, timpul Bisericii era timpul naturii. Ziua şi noaptea erau împărţite în acelaşi număr de intervale, astfel încât, cu excepţia echinocţiilor, orele zilei şi ale nopţii nu erau egale; şi, atunci, bineînţeles, mărimea orelor varia în funcţie de anotimp. Însă ceasul mecanic avea ore egale, ceea ce implica o nouă apreciere a timpului. Biserica a opus rezistenţă şi nu a adoptat noile ore vreme

de aproape un secol. Totuşi, încă de la bun început, oraşele şi târgurile au adoptat varianta cu ore egale, iar ceasurile publice amplasate în turnuri şi în clopotniţele primăriilor şi pieţelor au devenit însuşi simbolul unei noi autorităţi municipale laice. Toate oraşele îşi doreau un astfel de ceas; cuceritorii le confiscau ca pe o pradă de război deosebit de valoroasă; turiştii veneau să vadă şi să audă aceste maşinării aşa cum mergeau în pelerinaje la moaştele sfinte. Vremuri noi, obiceiuri noi.

Ceasul a reprezentat cea mai mare realizare a ingeniozităţii mecanice medievale. Revoluţionar în concept, ceasul era mai inedit decât ar fi putut să creadă făuritorii săi. Acesta a fost primul exemplu de dispozitiv digital, opus unuia analogic: el cuantifica o succesiune regulată, repetitivă de acţiuni discrete (pendulările unui regulator oscilant), în loc să urmărească o mişcare continuă, regulată, cum ar fi umbra mobilă a unui cadran solar sau curgerea apei. Astăzi ştim că o asemenea frecvenţă repetitivă poate fi mai regulată decât orice fenomen continuu şi mai toate dispozitivele de înaltă precizie se bazează acum pe principiul digital. Însă nimeni nu ar fi putut şti acest lucru în secolul al XIII-lea, când se credea că, întrucât timpul este continuu, el ar trebui urmărit şi măsurat prin intermediul unui alt proces continuu.

Ceasul mecanic trebuia să se ridice la standardele nemiloase ale Pământului şi Soarelui; neajunsurile sale nu puteau fi trecute cu vederea sau ascunse. Rezultatul a constat într-o presiune neabătută de a îmbunătăţi tehnica şi designul. În fiecare etapă, ceasornicarii se apropiau tot mai mult de acurateţe şi precizie: maeştri ai miniaturizării, ei detectau şi îndreptau erorile şi căutau metode noi, mai bune. Aceştia rămân pionierii ingineriei mecanice – exemple şi modele pentru alte domenii.

În sfârşit, ceasul a adus cu sine ordine şi control, atât la nivel colectiv, cât şi individual. Etalarea sa publică şi deţinerea privată au pus bazele autonomiei temporale: acum oamenii puteau coordona venirile şi plecările fără a mai avea nevoie de poruncă de sus. (Spre deosebire de armată, unde numai ofiţerii trebuie să cunoască orele.) Ceasul a început să guverneze activitatea grupurilor, îngăduindu-le oamenilor să-şi organizeze activitatea (şi pe a celorlalţi) pentru a spori productivitatea. Într-adevăr, însăşi noţiunea de productivitate este un rezultat adiacent al ceasului: odată ce putem raporta performanţa la unităţi temporale uniforme, munca nu mai este niciodată la fel. Ne deplasăm de la conştientizarea timpului orientată pe sarcini a ţăranului (o sarcină după alta, după cum permit timpul şi lumina) şi de la activitatea continuă a slugii (întotdeauna există ceva de făcut) la efortul de a maximiza produsul pe unitate de timp (timpul înseamnă bani). Inventarea ceasului mecanic anticipă prin efectele sale analiza economică a lui Adam Smith: creşterea avuţiei naţiunilor decurge în mod direct din dezvoltarea forţelor eficiente de muncă.

Ceasul mecanic a rămas un monopol european (occidental) vreme de circa 300 de ani; în formele sale avansate, până în secolul XX. Celelalte civilizaţii admirau şi râvneau să aibă ceasuri – sau, mai bine zis, conducătorii şi elitele lor făceau asta; însă nici una nu a reuşit să confecţioneze ceasuri la standard european.

Chinezii au construit câteva ceasuri astronomice cu apă în timpul dinastiilor Tang şi Sung – obiecte complicate şi făcute cu dibăcie care măsurau, probabil, de minune timpul pe termen scurt, înainte să înceapă să se înfunde. (Din cauza sedimentelor, ceasurile cu apă au un randament slab în timp.) Aceste maşinării monumentale erau proiecte imperiale, executate şi rezervate împăratului şi astrologilor săi. Chinezii vedeau timpul şi cunoaşterea lui ca pe un aspect confidenţial al suveranităţii, ce nu trebuia

împărtăşit poporului de rând. Acest monopol a afectat atât timpul măsurat zilnic, cât şi anual. În oraşe, tobele şi alte instrumente gălăgioase anunţau orele (egale cu câte două ore din zilele noastre), iar calendarul imperial definea pretutindeni anotimpurile şi activităţile lor. Nici acest calendar nu era un parametru uniform, determinabil din punct de vedere obiectiv. În schimb, fiecare împărat avea propriul său calendar şi-şi punea pecetea pe trecerea timpului. Calculele calendaristice private nu ar fi avut nici un rost.

Aceste semnalări ale orelor în marile oraşe nu înlocuiau continua cercetare şi cunoaşterea. Zgomotele nu erau indicatori numerici. Orele aveau mai curând nume decât cifre, iar tocmai acest fapt dovedeşte absenţa unui calcul temporal. În absenţa unei baze în uzul popular şi a unui comerţ cu ceasuri, orologeria chineză a regresat şi a stagnat. Nu a depăşit niciodată faza ceasurilor cu apă, iar când a ajuns să cunoască ceasul mecanic occidental nu era în măsură să-l înţeleagă şi să-l copieze. Însă nu din lipsă de interes : curtea imperială chineză şi elitele bogate erau înnebunite după aceste maşinării ; dar, întrucât ezitau să recunoască superioritatea tehnologică europeană, s-au străduit să le banalizeze ca pe nişte jucării. Mare greşeală.

Şi Islamul ar fi putut căuta să intre în posesia ceasului şi să-l copieze, măcar pentru a stabili ora rugăciunilor. La fel ca în China, ceasornicarii musulmani confecţionau ceasuri cu apă cu mult înaintea oricărui alt tip de ceas european. Avem exemplul ceasului legendar pe care Harun-al-Rashid i l-a trimis în dar lui Carol cel Mare în jurul anului 800 : nimeni nu avea ce face cu el la curtea francă, aşa că a dispărut din ignoranţă şi desconsiderare. Asemenea chinezilor, musulmanii erau fascinaţi de ceasurile occidentale şi făceau tot posibilul să intre în posesia lor cumpărându-le sau luându-le drept bir. Însă nu le-au folosit niciodată pentru a crea o altă percepţie publică a timpului decât cea de chemare la rugăciune. Avem aici mărturia lui Ghislain de Busbecq, ambasador al Sfântului Imperiu Roman la Sublima Poartă de la Constantinopol, într-o scrisoare din 1560 : „[...] Dacă ar implementa ceasurile publice, ei cred că autoritatea muezinilor şi a riturilor lor străvechi ar avea de suferit"[7]. Sacrilegiu.

4. *Tiparul.* Tiparul a fost inventat în China (care a inventat şi hârtia) în secolul al IX-lea şi a început să fie folosit pe scară largă în secolul al X-lea. Această realizare este cu atât mai impresionantă prin faptul că limba chineză, care în scris foloseşte ideograme (nu există un alfabet), nu se pretează uşor la tiparul cu litere mobile. Aşa se explică de ce tiparul chinezesc consta în primul rând în imprimări de pagini întregi folosind gravuri şi de ce vechile texte chineze constau mai mult din desene. Dacă trebuie să tai un fragment, e mai uşor să desenezi decât să cioplești o multitudine de caractere. De asemenea, scrierea ideografică se opune alfabetizării : un copil poate să înveţe caracterele, dar dacă nu continuă să le folosească în continuare, va uita să citească. Imaginile erau de ajutor.

Tiparul după gravură limitează anvergura şi difuzarea materialelor. Este adecvat răspândirii textelor clasice şi sfinte, a mantrelor budiste şi a altor asemenea lucrări, însă sporeşte costul şi riscul publicării unor materiale inedite şi tinde să ofere tiraje mici. Unii tipografi chinezi foloseau tiparul mobil, însă, date fiind natura limbajului scris şi investiţia necesară, tehnica nu a prins niciodată aşa cum s-a întâmplat în Occident. Într-adevăr, asemenea altor invenţii chineze, e posibil să fi fost abandonată pentru o vreme, pentru a fi reintrodusă mai târziu[8].

În general, în ciuda tuturor contribuţiilor pe care le-a avut tiparul la păstrarea şi difuzarea cunoştinţelor în China, el nu a „explodat" niciodată ca în Europa. Numeroase

publicaţii depindeau de iniţiativa conducerii, iar mandarinatul lui Confucius descuraja disidenţa şi ideile noi. Până şi dovezile falsităţii cunoştinţelor convenţionale puteau fi respinse ca fiind aparenţe[9]. Prin urmare, activitatea intelectuală s-a segmentat de-a lungul unor linii personale şi regionale, iar rezultatele ştiinţifice sunt marcate de discontinuităţi surprinzătoare. „Marele matematician Chu Shih-chieh, pregătit de şcoala nordică, s-a mutat în sud, la Yang-chou, unde cărţile sale au fost tipărite, dar nu şi-a găsit nici un discipol. În consecinţă, realizările sale mai sofisticate au devenit de neînţeles pentru generaţiile ulterioare. Însă textele ştiinţifice elementare existau pretutindeni."[10] Textele elementare, un fel de scriere canonică, nu sunt de ajuns; mai rău decât atât, ele pot chiar să descurajeze gândirea.

Europa a adoptat tiparul la câteva secole după China. Cu toate acestea, nu trebuie să tragem concluzia că tiparul a dus la apariţia cărţii şi a cititului. Dimpotrivă, interesul pentru cuvântul scris a sporit rapid în Evul Mediu, îndeosebi după ce birocraţia şi apariţia târgurilor au mărit cererea de arhive şi documente. Conducerea se bazează pe hârtie. Mai mult decât atât, o bună parte din această vorbărie era scrisă în limbaj neaoş, distrugând monopolul bisericesc al unei limbi moarte, dar sfinte (latina) şi deschizând calea unei lecturi mai largi şi literaturii disidente.

Drept urmare, scribii nu mai puteau ţine pasul cu cererea. Erau concepute tot felul de aranjamente pentru a spori numărul materialelor de lectură. Manuscrisele erau pregătite şi legate în fascicule separate; astfel, se micşora volumul de muncă necesar scrierii, iar mai mulţi oameni aveau posibilitatea de a citi cartea în acelaşi timp. Şi, la fel ca în China, tiparul după gravură a apărut înaintea tiparului mobil, producând mai curând broşuri decât cărţi – desigur, ilustrate din belşug. Aşadar, când Gutenberg şi-a publicat Biblia în 1452-1455, prima carte occidentală tipărită cu ajutorul tiparului mobil (şi, probabil, cea mai frumoasă carte publicată vreodată), el a introdus noua tehnică într-o societate care îşi sporise deja considerabil producţia de lucrări scrise şi care tânjea după aşa ceva. În următorii 50 de ani, tiparul s-a răspândit din Renania în toată Europa Occidentală. Producţia estimată de incunabule (cărţi publicate înainte de 1501) a atins pragul de câteva milioane – 2 milioane numai în Italia.

În ciuda avantajelor evidente ale tiparului, acesta nu a fost acceptat pretutindeni. Ţările musulmane i s-au opus multă vreme, în bună parte din motive religioase: ideea unui Coran tipărit era de neacceptat. Evreii şi creştinii aveau tiparniţe la Istanbul, însă nu şi musulmanii. Era şi cazul Indiei: prima tiparniţă a fost instalată abia la începutul secolului al XIX-lea. Pe de altă parte, în Europa nimeni nu putea înăbuşi noua tehnologie. Autoritatea politică era prea fragmentată. Biserica încercase să suprime traducerile neaoşe ale scrierilor sfinte şi să interzică răspândirea textelor canonice şi necanonice. Acum era copleşită. Demonii ereziei ieşiseră la iveală cu mult înaintea lui Luther, iar tiparul făcea imposibilă dispariţia acestora.

5. *Praful de puşcă.* Probabil că europenii l-au obţinut de la chinezi la sfârşitul secolului al XIII-lea, începutul secolului al XIV-lea. Chinezii descoperiseră praful de puşcă în secolul al XI-lea şi îl folosiseră la început ca bombe incendiare, atât la artificii, cât şi în război, deseori sub forma aruncătoarelor de flăcări. Praful de puşcă a fost folosit mai târziu ca explozibil, începând cu tunurile ineficiente cu pietre şi aruncătoarele de săgeţi şi trecând la tunuri (sfârşitul secolului al XIII-lea). Eficienţa şi temeinicia unora dintre aceste dispozitive pot fi deduse din denumirile lor: „tunul magic cu opt laturi, vânt şi foc, care inspiră groază" sau „purtătorul de foc cu nouă

săgeţi, ce străpunge inima şi este otrăvitor ca prin farmec"[11]. Se pare că erau preţuite atât pentru zgomotul pe care îl produceau, cât şi pentru forţa lor ucigaşă. Minţii pragmatice i se pare tulburătoare această viziune metaforică, bombastică a tehnologiei.

Chinezii au continuat să se sprijine mai curând pe dispozitivele incendiare decât pe cele explozive, poate datorită numărului mai mare al acestora sau poate pentru că lupta împotriva adversarilor nomazi nu impunea asedii*. Tratatele militare din secolul al XVI-lea descriu sute de variaţiuni: „tuburi ce zboară până la cer", ce proveneau, se pare, din aruncătoarele de flăcări din urmă cu 500 de ani, folosite la pulverizarea de praf de puşcă şi bucăţi de hârtie aprinse în pânzele inamicului; „găleţi cu praf de puşcă" şi „cărămizi de foc" – grenade cu praf de puşcă şi hârtie înmuiată în otravă; alte dispozitive cu substanţe chimice şi excremente umane, menite să-l înspăimânte, să-l orbească şi, probabil, să-l dezguste pe duşman; în sfârşit, grenade letale umplute cu alice metalice şi explozibili[12]. Unele dintre acestea erau aruncate; altele, lansate cu arcurile. Această varietate încântătoare ne surprinde, ca şi când războiul ar fi o expoziţie de reţete.

Chinezii foloseau praful de puşcă sub formă de pulbere, după cum o indică şi denumirea lui, însă obţineau o reacţie slabă tocmai pentru că masa fină încetinea aprinderea. În schimb, europenii au învăţat în secolul al XVI-lea să „granuleze" praful de puşcă, transformându-l în grăunţe sau pietricele. Au obţinut astfel o aprindere mai rapidă şi, amestecând cu mai multă atenţie ingredientele, o explozie mai puternică, mai apropiată de perfecţiune. Astfel, ei se puteau concentra asupra dimensiunii şi greutăţii proiectilului; nu-şi pierdeau vremea cu zgomotul produs, cu mirosul sau efectele vizuale.

Această concentrare asupra lansării explozibilului, în combinaţie cu experienţa în turnarea clopotelor (aliajul folosit la confecţionarea clopotelor putea fi transformat în bronz pentru tunuri, iar tehnicile de turnare erau interschimbabile), i-a oferit Europei cel mai bun tun şi i-a conferit supremaţia militară[13].

După cum o ilustrează neîndoielnic aceste cazuri, celelalte societăţi rămâneau în urma Europei chiar înaintea deschiderii lumii (începând cu secolul al XV-lea) şi a marii confruntări**. Motivul pentru care s-a întâmplat aşa este o chestiune istorică importantă – tragem la fel de multe învăţăminte şi din eşecuri, şi din reuşite. Nu putem analiza aici fiecare societate sau civilizaţie noneuropeană, însă două dintre ele merită o privire mai atentă.

Prima, Islamul, a absorbit şi a dezvoltat la început cunoştinţele şi obiceiurile popoarelor cucerite. Până în perioada despre care discutăm (între 1000 şi 1500), stăpânirea musulmană se întindea de la capătul vestic al Mării Mediterane până în Indii. Înainte, în perioada 750-1100, ştiinţa şi tehnologia islamică le-au întrecut cu mult pe cele ale Europei, care trebuia să-şi recapete moştenirea şi a făcut acest lucru, într-o

---

* Chinezii se temeau, se pare, mai mult de răscoalele interne decât de invaziile din exterior. Era posibil ca armamentele mai moderne să ajungă în mâinile cui nu trebuia, inclusiv ale generalilor. *Cf.* Hall, *Powers and Liberties*, pp. 46-47.

** Din motive ce merită analizate în contextul istoriei ideilor şi al invenţiei folclorului, unii cercetători au încercat recent să propage ideea că tehnologia europeană nu a ajuns-o din urmă pe cea asiatică decât la sfârşitul secolului al XVIII-lea. Cea mai activă sursă în clipa de faţă este site-ul H-World – un magnet pentru aberaţii şi fantezii.

anumită măsură, prin intermediul contactelor cu musulmanii în zone de frontieră precum Spania. Islamul era învățătorul Europei.

Apoi ceva a mers prost. Știința islamică, denunțată drept erezie de către fanaticii religioși, a cedat presiunilor teologice din motive de conformitate spirituală. (Pentru gânditori și cercetători, aceasta ar putea fi o chestiune de viață și de moarte.) Pentru Islamul militant, adevărul fusese deja revelat. Ceea ce conducea *înapoi* la adevăr era util și admisibil; restul însemna greșeală și înșelăciune[14]. Istoricul Ibn Khaldūn, conservator în ceea ce privește chestiunile religioase, era îngrozit de ostilitatea musulmană față de cunoaștere:

> Când musulmanii au cucerit Persia (637-642) și au descoperit un număr extraordinar de mare de cărți și lucrări științifice, Sa'd bin Abi Waqqas i-a scris lui Umar bin al-Khattab, cerându-i permisiunea de a le lua și a le împărți musulmanilor ca pradă de război. Cu acea ocazie, Umar i-a scris: „Aruncă-le în apă. În cazul în care conținutul lor este un bun călăuzitor, Dumnezeu ne-a oferit o călăuză mai bună. Dacă nu, atunci Dumnezeu ne-a ferit de ele"[15].

Să nu uităm că islamul, spre deosebire de creștinism, nu separă laicul de religios. Cele două constituie un întreg integrat. Statul ideal ar fi o teocrație; iar, în absența unei astfel de realizări, un bun conducător lasă chestiunile ce țin de spirit și minte (în sensul cel mai larg) pe seama teologilor de seamă. Acest lucru poate fi dificil pentru oamenii de știință.

În ceea ce privește tehnologia, Islamul a cunoscut câteva domenii marcate de schimbare și progres: ne gândim la adoptarea hârtiei; sau la introducerea și răspândirea unor culturi noi, precum cafeaua și zahărul; sau la disponibilitatea otomană de a învăța să folosească (dar nu să confecționeze) tunurile și ceasurile. Însă majoritatea acestor progrese au provenit din exterior și au continuat să depindă de sprijinul din exterior. Izvoarele indigene de inventivitate se pare că secaseră. Chiar și în epoca de aur (750-1100), teoria s-a detașat de practică: „Vreme de aproape cinci sute de ani, cei mai de seamă oameni de știință din lume au scris în limba arabă; cu toate acestea, o știință înfloritoare nu a contribuit cu nimic la progresul lent al tehnologiei în Islam"[16].

Singura civilizație ce pare să fi depășit realizările europene a fost China. Cel puțin asta par să ne indice mărturiile. Dovadă este lunga listă a invențiilor chineze: roaba, scara de șa, căpăstrul rigid pentru cai (care să-i împiedice să se înece), busola, hârtia, tiparul, praful de pușcă, porțelanul. Cu toate acestea, în privința chestiunilor legate de știință și tehnologie, China rămâne un mister – iar asta în ciuda eforturilor extraordinare ale regretatului Joseph Needham și ale altora de a aduna date și a limpezi problema. Specialiștii ne spun, de exemplu, că industria chineză a anticipat-o mult pe cea europeană: în industria textilă, unde chinezii aveau o mașinărie acționată hidraulic pentru toarcerea cânepii în secolul al XII-lea, cam cu cinci sute de ani înainte ca Anglia Revoluției Industriale să cunoască mașina de filat cu acționare hidraulică și selfactoarele[17]; sau în industria fierului, unde chinezii au învățat timpuriu să folosească cărbunii și cărbunii bituminoși în cuptoare pentru a topi fierul (cel puțin așa ni se spune) și produceau și 125.000 de tone de fontă brută la sfârșitul secolului al XI-lea – cifră atinsă de Marea Britanie 700 de ani mai târziu[18].

Misterul îl reprezintă neputința Chinei de a-și conștientiza potențialul. Pornim de la premisa că priceperea și cunoștințele sunt cumulative; firește, o tehnică superioară, odată însușită, va înlocui metodele mai vechi. Însă istoria industriei chineze ne oferă

exemple de ignoranţă şi regres tehnologic. Am văzut că orologeria a involuat. În mod asemănător, maşinăria de filat cânepă nu a fost adaptată niciodată la producerea bumbacului, iar toarcerea bumbacului nu a fost niciodată mecanizată. Iar topirea cărbunilor a fost neglijată, împreună cu întreaga industrie a fierului. De ce?

> S-ar părea că nici una dintre explicaţiile convenţionale nu ne poate spune în mod convingător de ce progresul tehnic a lipsit din economia chineză de-a lungul unei perioade caracterizate, în ansamblu, prin prosperitate şi expansiune. Aproape fiecare element considerat de regulă de istorici drept un factor major care a contribuit la Revoluţia Industrială în nord-vestul Europei era prezent şi în China. Existase, de altfel, până şi o revoluţie în privinţa relaţiilor dintre clasele sociale, cel puţin în mediul rural; însă aceasta nu avusese nici un efect important asupra tehnicilor de producţie. Numai ştiinţa galileo-newtoniană lipsea; însă, pe termen scurt, aceasta nu era importantă. Dacă chinezii ar fi avut sau ar fi dezvoltat pasiunea europeană din secolul al XVII-lea pentru reparaţii şi îmbunătăţiri, ar fi putut construi cu uşurinţă o maşinărie eficientă de filat pe baza modelului rudimentar descris de Wang Chen. [...] Un motor cu aburi ar fi fost mai dificil; însă nu ar fi trebuit să constituie o problemă insurmontabilă pentru un popor care construise aruncătoare de flăcări cu pistoane cu dublă acţiune în timpul dinastiei Sung. Ideea esenţială este că nimeni nu a încercat. În majoritatea domeniilor, agricultura reprezentând principala excepţie, tehnologia chineză a încetat să mai progreseze cu mult înaintea momentului în care lipsa cunoştinţelor ştiinţifice devenise un obstacol serios[19].

Într-adevăr, oare de ce? Sinologii au propus mai multe explicaţii parţiale. Cele mai convingătoare sunt asemănătoare:

• Absenţa unei pieţe libere şi a drepturilor de proprietate instituţionalizate. Statul chinez perturba în mod constant iniţiativa privată – preluând activităţile profitabile, interzicând altele, manipulând preţurile, solicitând mite, retezând îmbogăţirea privată. O ţintă predilectă era comerţul maritim, pe care Regatul Ceresc din Taiping îl considera o diversiune de la preocupările imperiului, o forţă dezbinatoare şi o sursă de inegalitate a veniturilor sau, mai rău decât atât, o invitaţie la fugă. Situaţia a atins apogeul în timpul dinastiei Ming (1368-1644), când statul a încercat să interzică pe deplin comerţul peste hotare. Aceste interdicţii au dus la evaziuni şi contrabandă, iar aceasta din urmă a generat corupţie (taxă de protecţie), confiscări, violenţă şi represalii. Conducerea defectuoasă a gâtuit iniţiativa, a sporit costul tranzacţiilor şi a abătut talentul de la comerţ şi industrie.

• Valorile înalte ale societăţii. Un cunoscut specialist în sociologia istoriei vede relaţiile de gen ca pe un obstacol major: cvasiizolarea femeilor acasă făcea imposibilă, de pildă, exploatarea profitabilă a utilajelor textile într-o fabrică. Din acest punct de vedere, China se deosebea radical de Europa sau Japonia, unde femeile aveau acces liber în spaţiul public şi deseori munceau în afara casei pentru a-şi aduna o zestre sau pentru a contribui la resursele familiei[20].

• Marele sinolog maghiar-german-francez Étienne Balazs ar sublinia contextul mai larg. El vede tehnologia neizbutită a Chinei ca făcând parte dintr-un tipar mai amplu al controlului totalitar. Nu explică acest fapt prin intermediul centralismului hidraulic, însă recunoaşte absenţa libertăţii, influenţa obiceiului, acordul general, ceea ce trecea drept înţelepciune superioară. Analiza sa merită reluată:

> [...] Dacă înţelegem prin totalitarism controlul deplin al statului şi al organelor şi funcţionarilor săi executivi asupra tuturor activităţilor vieţii sociale, fără nici o excepţie, atunci societatea

chineză era profund totalitară. [...] Nici o iniţiativă privată, nici o expresie a vieţii private nu putea scăpa controlului oficial. Există din capul locului o întreagă gamă de monopoluri de stat, care cuprind principalele elemente de consum: sarea, fierul, ceaiul, alcoolul, comerţul extern. Există un monopol asupra educaţiei, păzit ca pe ochii din cap. Practic, există un monopol al literaturii (era să spun al presei): orice lucrare neoficială, care scapă de cenzură, are puţine şanse să ajungă la public. Însă tentaculele Statului-Moloh, omnipotenţa birocraţiei se extind mult mai departe. Există regulamente privind ţinuta, o lege pentru construcţiile publice şi private (dimensiunea caselor); culorile purtate, muzica ascultată, festivalurile – toate sunt reglementate. Există reguli pentru naştere şi reguli pentru moarte; statul providenţial veghează cu atenţie fiecare pas al supuşilor săi, din leagăn până în mormânt. Este un regim al birocraţiei şi hârţuirii [*paperasseries et tracasseries*], hârţogăraie şi hârţuire la nesfârşit. Ingeniozitatea şi inventivitatea chinezilor, care au oferit atât de multe omenirii – mătasea, ceaiul, porţelanul, hârtia, tiparul şi multe altele –, ar fi îmbogăţit, fără nici o îndoială, China şi mai mult şi ar fi adus-o probabil în pragul industriei moderne, dacă nu ar fi existat acest control gâtuitor din partea statului. Statul este cel care ucide progresul tehnologic în China. Nu doar în sensul că înăbuşă din faşă orice contravine sau pare să contravină intereselor sale, ci şi prin cutumele implantate inexorabil de *raison d'Etat*. Atmosfera de rutină, tradiţionalism şi imobilitate care face orice inovaţie suspectă, la fel ca orice iniţiativă ce nu este controlată şi sancţionată în avans, este nefavorabilă spiritului cercetării libere[21].

Pe scurt, nimeni nu încerca. De ce ar fi făcut-o?

Oricare ar fi fost combinaţia de factori, rezultatul a constat într-un tipar ciudat de iniţiative izolate şi discontinuităţi sisifice – sus, sus, sus, iar apoi din nou jos –, aproape ca şi când societatea ar fi fost limitată de un plafon de mătase. Rezultatul, dacă nu obiectivul, a fost o schimbare-în-imobilitate; sau poate o imobilitate-în-schimbare. Inovaţiei i s-a permis să progreseze (era capabilă să progreseze) până într-un punct, dar nu mai mult.

Europenii au avut parte de mult mai puţine asemenea imixtiuni. În schimb, în aceste secole, ei au pătruns într-o lume captivantă a inovaţiei şi emulaţiei ce provoca grupurile de interese şi tulbura forţele conservatorismului. Schimbările erau cumulative; noutatea se răspândea cu repeziciune. O nouă concepţie asupra progresului a înlocuit respectul mai vechi, epuizat, faţă de autoritate. Această stare ameţitoare de libertate a afectat (infectat) toate domeniile. Aceştia au fost anii ereziilor în cadrul Bisericii, ai iniţiativelor populare care, după cum putem vedea în zilele noastre, au anticipat ruptura Reformei; ai noilor forme de expresie şi acţiune colectivă care au provocat formele artistice mai vechi, au pus sub semnul întrebării structurile sociale şi au reprezentat o ameninţare la adresa celorlalte forme de guvernare; ai metodelor noi de a face şi produce lucruri care au transformat noutatea într-o virtute şi într-o sursă de desfătare; ai utopiilor care imaginau un viitor mai bun, în loc să evoce paradisuri pierdute.

În toate acestea, importantă a fost Biserica, în rolul său de păstrătoare a cunoaşterii şi şcoală pentru tehnicieni. Ne-am fi putut aştepta la altceva: ca spiritualitatea organizată, cu accentul său pe rugăciune şi contemplaţie, să fi fost prea puţin interesată de tehnologie. Fireşte, Biserica, cu viziunea sa asupra muncii ca pedeapsă pentru păcatul originar, nu ar fi încercat să uşureze acest chin. Însă, totul s-a îndreptat în direcţia opusă: dorinţa de a scuti clerul de sarcinile lumeşti care necesitau prea mult timp a dus la introducerea şi răspândirea maşinăriilor şi, începând cu cistercienii, la angajarea fraţilor mireni (*conversi*) pentru munca de jos. Aceste angajări au cultivat, la rândul

lor, atenţia pentru timp şi productivitate. Toate acestea au dat naştere, pe proprietăţile monahale, unor agregate remarcabile de maşinării – utilaje complexe menite să exploateze la maximum energia hidraulică disponibilă şi să o distribuie prin intermediul unei succesiuni de operaţiuni industriale. O descriere a activităţilor abaţiei din Clairvaux de la jumătatea secolului al XII-lea prezintă triumfător acest caracter multilateral: „gătit, filat, amestecat, frecat [şlefuit], transmitere [a energiei], spălat, măcinat, îndoire". Autorul, vădit mândru de aceste realizări, le spune în continuare cititorilor săi că-şi va permite să facă o glumă: ciocanele de împâslire, spune el, par să-i fi scutit pe piuari de pedeapsa pentru păcatele lor; şi îi mulţumeşte lui Dumnezeu că aceste dispozitive pot să uşureze munca anevoioasă a bărbaţilor şi să cruţe spatele cailor[22].

De unde această *joie de trouver* tipic europeană, această pasiune pentru lucrurile noi, mai bune, această cultivare a invenţiei – sau ceea ce unii au numit „inventarea invenţiei"? Diverşi savanţi au sugerat o varietate de motive, asociate în mod specific cu valorile religioase:

1. Respectul iudeo-creştin pentru munca manuală, rezumat într-un număr de porunci biblice. Un exemplu: când Dumnezeu îl avertizează pe Noe în privinţa iminentului potop şi îi spune că el va fi salvat, nu Dumnezeu este cel care îl salvează. „Tu însă fă-ţi o corabie de lemn de salcâm", îi spune El, iar Noe îşi construieşte o arcă potrivit specificaţiilor divine.

2. Subordonarea iudeo-creştină a naturii în faţa omului. Aceasta este o abatere radicală faţă de credinţele şi practicile animiste des întâlnite, care vedeau ceva divin în fiecare copac şi izvor (de unde şi naiadele şi driadele). Ecologiştii zilelor noastre ar putea considera aceste credinţe animiste preferabile lucrurilor care le-au înlocuit, însă nimeni nu le dădea ascultare păgânilor care se închinau naturii în Europa creştină.

3. Noţiunea iudeo-creştină de timp liniar. Celelalte societăţi considerau timpul ca fiind ciclic, revenind la etapele de început şi luând-o de la capăt. Timpul liniar este progresiv sau regresiv, îndreptându-se spre lucruri mai bune sau decăzând dintr-o stare anterioară, mai fericită. În cazul europenilor din perioada pe care o analizăm, predomina viziunea progresivă.

4. Totuşi, în ultimă instanţă, aş accentua piaţa. Iniţiativa era liberă în Europa. Inovaţia funcţiona şi dădea roade, iar conducătorii şi grupurile de interese erau limitaţi în ceea ce priveşte capacitatea lor de a preveni sau descuraja inovaţia. Succesul a generat imitaţie şi emulaţie; de asemenea, o viziune asupra puterii care, pe termen lung, avea să-i înalţe pe oameni aproape la nivelul zeilor. Vechile legende au rămas – izgonirea din Rai, zborul prea aproape de Soare al lui Icar, Prometeu înlănţuit – pentru a ne avertiza în privinţa mândriei. (Însăşi noţiunea de *hybris* – insolenţă cosmică – stă mărturie ambiţiilor unor bărbaţi şi eforturilor altora de a le stăvili.)

Însă persoanele implicate nu erau dispuse să le acorde atenţie.

Capitolul 5

Marea deschidere

„Cel mai important lucru de la facerea lumii, exceptând întruparea şi moartea Celui care a creat-o, este descoperirea Indiilor."

Francisco López de Gómara, *Historia general de las Indias*

„Există un eveniment istoric pe care toată lumea îl cunoaşte. Până şi cei ale căror preferinţe nu se îndreaptă spre istorie ştiu că Cristofor Columb a descoperit America. Acest fapt ştiut de o lume întreagă indică modul în care această realizare individuală, descoperirea unei Lumi Noi, a captivat simţirea întregii Europe şi Americi drept cel mai de seamă eveniment din istoria laică."

F.A. Kirkpatrick, *The Spanish Conquistadores*

„«Sunteţi o civilizaţie pierdută!» i-a strigat triumfător antropologul căpeteniei indiene.
«Nu ne deranjează să fim pierduţi», a răspuns căpetenia. «Să fim găsiţi e ceea ce ne sperie.»"

Nu cu mult timp în urmă, lumea se pregătea să sărbătorească împlinirea a cinci sute de ani de la descoperirea Americii de către Columb. Felurite grupuri s-au întrecut în omagii la adresa bărbatului şi a realizării sale. În Statele Unite, ţară pe care unii ar fi numit-o Columbia, unde aproximativ 70 de oraşe şi orăşele, precum şi un număr mare de instituţii poartă numele descoperitorului, unde persoanele de origine italiană au rivalizat cu hispanicii pentru a atrage cinstea şi mândria compatrioţilor lor (fie de origine, fie prin adopţie), ne-am putea aştepta pe bună dreptate la o reluare *en grand* a cvadricentenarului din 1892: un târg mondial (Expoziţia Columbiană); aduceri aminte din belşug; iar în anul următor, timbre comemorative bogat colorate.

Lumea îl aprecia pe Columb în perioada aceea şi se presupunea că anul 1992 avea să fie şi mai impresionant, şi mai bun (500 sună mai bine decât 400); însă mai apoi, ceva, totul, a mers prost. Columb, simbolul realizării istorice, moaşa unei lumi noi, s-a dovedit a fi o ruşine politică. A ieşit la iveală – însă ani la rând au existat păreri diferite – faptul că numeroase persoane nu îl considerau pe Amiralul Oceanului un erou, sosirea europenilor în Lumea Nouă o descoperire şi aniversarea acestui eveniment un prilej de sărbătoare[1].

Dimpotrivă. Columb era acum înfăţişat ca un răufăcător; europenii, ca nişte cotropitori; băştinaşii, ca un popor fericit, nevinovat, redus la sclavie şi, în cele din urmă, şters de pe faţa pământului de către omul alb, rapace şi purtător de boli[2]. În

Berkeley (California), multă vreme o enclavă autoguvernată, separatistă, ireverenţioasă (sau, mai curând, reverenţioasă într-un alt chip), cu propria politică externă, consiliul municipal a redenumit Ziua lui Columb Ziua Popoarelor Băştinaşe şi a oferit două concerte ale aceleiaşi opere, intitulată *Get Lost (Again), Columbus* (*Dispari [din nou], Columb*), aparţinând unui compozitor amerindian pe nume White Cloud Wolfhawk[3]. Doi ani mai târziu, consfinţind o alegere, Mexicul a decis să emită monede comemorative în cinstea aztecilor şi a unei „civilizaţii de o profunzime incredibilă în domeniul artelor, ştiinţei şi culturii"[4]. Nici un elogiu adus conchistadorilor.

Evident că ştergerea sau răsturnarea istoriei nu erau posibile. Nimeni nu avea de gând să-şi strângă lucrurile şi să se întoarcă în Europa; pentru Columb era prea târziu să-şi mai găsească drumul. Însă existau suficiente atitudini împotriva lui Columb, îndeosebi în cercurile caracterizate prin corectitudine politică, pentru a face sărbătorirea nelalocul ei, la fel ca dansul la priveghi. Aşadar fără spectacole; fără suveniruri; fără tricouri şi imprimeuri; fără tributuri; fără reconstituiri (cine ar cădea de acord asupra termenilor?); fără discursuri; fără timbre; fără monede; fără premii. Iar când Galeria Naţională de Artă de la Washington a decis să organizeze o expoziţie care să marcheze aniversarea a 500 de ani, cu un catalog impresionant, pe hârtie lucioasă, a realizat un ABC – *Anything But Columbus* (*Orice, mai puţin Columb*)[5]. Expoziţia a înglobat restul lumii, celelalte evenimente din 1492 şi anii apropiaţi. Cel mai important eveniment dintre toate a fost omis cu bună-ştiinţă. Istorie eviscerată.

Ca în majoritatea distrugerilor iconoclaste ale tradiţiei, atacul la adresa lui Columb – sau, mai bine spus, a ceea ce a urmat după sosirea sa – conţine mult adevăr, multe aberaţii şi anumite aspecte irelevante.

Adevărul constă în soarta nefericită a popoarelor băştinaşe pe care europenii le-au găsit în Lumea Nouă. Cu câteva excepţii rare, banale şi zadarnice, ele au fost tratate cu dispreţ, violenţă şi brutalitate sadică. Aproape au fost şterse de pe faţa pământului de microbii şi virusurile pe care europenii le-au adus cu ei fără să-şi dea seama. Pământul, cultura şi demnitatea lor le-au fost răpite. Ele nu au nimic de sărbătorit.

Aberaţiile sunt reprezentate de tevatura privind descoperirea: cum ar fi putut să descopere Columb Lumea Nouă? Fusese dintotdeauna acolo. Băştinaşii îşi cunoşteau pământul. Ei fuseseră cei care îl descoperiseră cu mult timp înainte*. (Poate că nu avem un nou timbru cu Columb, însă Poşta Statelor Unite, iute în mişcări şi fără cusur din punct de vedere politic, a emis un timbru comemorativ în 1992, evocându-i pe asiaticii care veniseră în America de Nord cu zeci de mii de ani în urmă, strămoşii amerindienilor.) În plus, Columb nu ştia în mod cert încotro se îndrepta. În 1492, popoarele băştinaşe au fost cele care l-au descoperit pe Columb.

Fireşte că aşa au făcut, la fel cum şi el a descoperit popoarele băştinaşe. Orice întâlnire este bilaterală. Totuşi, observarea reciprocităţii nu justifică eliminarea uneia dintre părţi[6].

---

* Jean Ziegler, *La victoire des vaincus*, p. 101, citează dintr-un roman rus din anii 1960, *Ajvanhu* de Iuri Rihten (traducerea poloneză datează din 1966), în care eroul siberian se plânge: „Nu am fost niciodată în stare să pricep cum poate cineva să descopere un teritoriu care este deja locuit de oameni. [...] E ca şi când aş merge la Iakuţk şi aş anunţa că eu am descoperit oraşul. Acest lucru nu prea ar fi pe placul locuitorilor". (*N.B.*: Aceasta este traducerea la a patra mână – din rusă în poloneză, în franceză, apoi în engleză. Însă nu cred că denaturează originalul.)

În mod interesant, acest tip de şicană reprezintă o chestiune majoră în matematică. Cercetătorul matematician găseşte şi scoate la iveală noi argumente şi teoreme. El le numeşte „adevăruri". El le-a descoperit? Sau le-a creat? Fuseseră ele dintotdeauna acolo, aşteptând să fie descoperite – înscrise de eternitate în marea „Carte", cum o numea Paul Erdős? Sau există doar în virtutea faptului că sunt inventate? Nu contează. Matematicianul le-a descoperit/creat, iar gândirea şi imaginaţia matematică sunt în acest chip transformate[7].

Irelevanţa constă în argumentul că accentul pus pe descoperirea lui Columb europenizează un proces mondial de întâlnire şi schimb; că acest eurocentrism induce un uşor triumfalism, determinându-i pe istorici să accentueze aspectele fals pozitive (marea epocă a explorărilor) şi să le ignore pe cele cu adevărat negative (consecinţele catastrofale ale invaziei).

Pe de o parte, această obiecţie este adevărată, însă un istoric bun se străduieşte să menţină echilibrul. Deschiderea Lumii Noi (pentru Europa era nouă) *a fost* un schimb, însă unul asimetric. Revelaţia europeană a fost cea care a contat. Europa a fost cea care a iniţiat procesul, a reacţionat în privinţa descoperirii şi a stabilit planul dezvoltărilor ulterioare. La nivelul acţiunii – *cine şi cui a făcut* –, aceasta a fost o chestiune unilaterală.

Cât despre măreţia auto-laudativă a acestor evenimente, oamenii, mari şi mici, se agaţă de prestigiu oriunde pot; şi, odată inventate, miturile nu dispar cu uşurinţă. Cu toate acestea, miturile privind descoperirea eroică nu au beneficiat de asentimentul eruditilor vreme de mai mulţi ani – cu siguranţă nu în literatura de specialitate. De îndată ce Carl Sauer şi Woodrow Borah şi şcoala de geografie economică din California au anunţat, pe baza vestigiilor arheologice, că sosirea omului alb şi a agenţilor patogeni care l-au însoţit (variolă, gripă etc.) provocase moartea a nouă zecimi din populaţia mexican-indiană de circa 25 de milioane de oameni, nimeni nu a mai putut privi această chestiune în aceeaşi manieră afabilă*.

Aceste dezacorduri terminologice reprezintă o formă de ispăşire şi mobilizare politică. Ele îşi propun mai curând să delegitimeze decât să clarifice. Ţinta o constituie dominaţia europeană (occidentală) şi câştigurile obţinute de pe urma ei. Scopul: acela de a atribui vina, de a provoca diverse conştiinţe, de a justifica anumite compensaţii. Putem mai mult de atât, întrebându-ne ce s-a întâmplat şi de ce.

Descoperirea Lumii Noi de către europeni nu a fost o întâmplare. Europa deţinea acum un avantaj decisiv în privinţa puterii sale de a ucide. Îşi putea livra armele oriunde le puteau transporta vasele; şi, datorită unor noi tehnicilor noi de navigaţie, vasele europene puteau ajunge acum oriunde.

Să ne oprim o clipă pentru a analiza implicaţiile mai ample ale acestei inegalităţi. Aş pune în discuţie o lege a relaţiilor sociale şi politice, şi anume aceea potrivit căreia trei factori nu pot coexista: (1) un decalaj pronunţat al puterii; (2) accesul privat la instrumentele puterii; şi (3) egalitatea grupurilor sau naţiunilor. Dacă un anumit grup este îndeajuns de puternic încât să-şi manifeste autoritatea asupra altuia şi dacă are

---

* Singura excepţie în privinţa acestei dezamăgiri a fost mulţumirea persistentă datorată răspândirii creştinismului într-o lume a religiei păgâne, a sacrificiilor umane şi a canibalismului. Departe de mine să apăr aceste practici străvechi. Cu toate acestea, istoricul trebuie să remarce faptul că cei care ofereau „izbăvirea" au plătit scump şi ar putea aprecia altfel acest schimb.

ceva de câştigat din asta, o va face cu siguranţă. Chiar dacă statul s-ar abţine de la agresiuni, companiile şi oamenii nu vor aştepta nici o permisiune. Mai curând, vor acţiona conform propriilor interese, antrenându-i şi pe ceilalţi, inclusiv statul.

Iată de ce imperialismul (dominarea unui grup de către altul) a existat dintotdeauna*. Este expresia unui puternic impuls omenesc. Există şi alte atitudini, mai înalte: impulsul altruist, idealurile de solidaritate, regula de aur (etica reciprocităţii). Însă astfel de idealuri nobile, chiar şi atunci când au fost consfinţite şi cultivate de religia organizată, au fost respectate atât în numele ei, cât şi împotrivă. Într-adevăr, cele mai alese principii, inclusiv religia, au fost invocate mult prea adesea în contextul agresiunilor. Numai o decizie voită din partea autorităţii politice, nu numai de a se abţine de la un asemenea comportament, ci şi de a-i împiedica pe membrii grupului să-l adopte, poate înfrânge acest impuls.

În Europa medievală nu exista nici o autoritate centrală care să ia o asemenea decizie. Dimpotrivă, suveranităţi concurente au oferit numeroase oportunităţi de iniţiativă privată în război, iar legăturile personale – obligaţiile şi loialităţile feudale – i-au ajutat pe războinici să se mobilizeze în vederea prădării. Astfel, Europa, după secole de presiuni şi persecuţii ale cotropitorilor, a trecut la atac începând cu secolul al XI-lea. Cruciadele (Prima Cruciadă, 1096) au reprezentat o manifestare a acestui atac peste hotare. Parţial, ele au fost promovate ca metodă de a idealiza violenţa nimicitoare şi de a o îndrepta spre exterior. Era o societate agresivă.

Şi ce adversari bine aleşi! Cruciadele au reînnoit războiul vechi de secole al creştinătăţii împotriva Islamului, al credinţei împotriva credinţei, purtat până în inima taberei inamice. Teoretic, nu exista o cauză mai sfântă; însă în realitate şi ca întotdeauna, obiectivul idealist era o acoperire pentru o tâlhărie şi o lăcomie fără margini. Trei zile bune de jaf şi crimă în Constantinopolul grecesc, cu masacre variate ale evreilor şi creştinilor pe parcurs (însă erau creştinii orientali cu adevărat creştini?), valorau toată prada Ierusalimului şi bunurile mărunte ale unor regate insignifiante din Anatolia şi Palestina musulmană**.

Invazia cruciaţilor nu a avut efectul scontat. Musulmanii i-au izgonit pe intruşi şi au preţuit de atunci această reuşită ca pe un semn de pedeapsă divină. Însă războiul împotriva musulmanilor se desfăşura şi în alte locuri, cu precădere în Spania, unde, de-a lungul următoarelor secole (victoria finală, Granada, 1492), regatele creştine au

---

* Unii ar susţine că, în mod limpede, nimic din toate acestea nu este adevărat. Lumea este alcătuită dintr-o diversitate de naţiuni de dimensiuni şi puteri inegale şi nu reuşim să-l vedem întotdeauna pe cel puternic dominându-l sau exploatându-l pe cel slab. Aşa este; însă această stăpânire de sine este condiţionată în bună parte de balanţa de putere. Dacă este nevoie, naţiunile îşi vor uni forţele pentru a preîntâmpina hegemonia; de unde şi o analiză raţională a stăpânirii de sine. Însă este vorba de o analiză fragilă, predispusă la erori de apreciere. Astfel, a fost nevoie de mai multe secole pentru a atinge un astfel de echilibru în Europa, însă balanţa a fost de două ori pusă la încercare în secolul XX, cu rezultate tragice. Recentul Război din Golf a fost tot rezultatul unui calcul greşit (bazat pe o lipsă de informare); iar motivele reacţiei de amploare au fost, în primul rând, natura mizei (petrolul), iar în al doilea rând, convingerea că era importantă afirmarea principiului numit siguranţă colectivă.
Pentru acest model al imperialismului bazat pe echilibru, vezi Landes, „Some Thoughts on the Nature of Economic Imperialism" şi „An Equilibrium Model of Imperialism".

** Când cruciaţii au cucerit Ierusalimul în 1099, ei au incendiat, violat şi masacrat; în timp ce atunci când Saladin a recucerit oraşul pentru musulmani, în 1187, el l-a cruţat.

avut parte de un succes răsunător împotriva unei multitudini de şeicate succesoare posesive. Acestea erau rămăşiţele teritoriului Al-Andalus: „Fiecare qa'id şi persoană influentă care putea atrage o suită de adepţi sau care deţinea un castel unde să se retragă la nevoie se autoproclama sultan şi îşi asuma însemnele regalităţii"[8].

În această luptă intermitentă, musulmanii au avut handicapul dependenţei lor de soldaţii berberi aduşi din Africa de Nord - mercenari lipsiţi de loialitate faţă de conducătorii care îi recrutaseră. Acestora li se opuneau nobilii de rang inferior şi creştinii nemiloşi, înclinaţi spre persecutarea ţăranilor şi a clerului, pe care monarhul castilian, la sfatul de înţeles al Bisericii, i-a trimis la război împotriva necredincioşilor. A fost o reluare a motivaţiei Primei Cruciade pe Pământul Sfânt: mai bine ei decât noi. Neîndemânatici de ambele părţi, motiv pentru care, de altfel, lupta a şi durat atât de mult. Însă logistica şi demografia au fost de partea creştinilor. „Creştinătatea se răspândea uşor spre sud, mai curând ca printr-un proces de infiltrare decât de inundare."[9]

În cele din urmă civilizaţia a cedat, iar sălbăticia a triumfat. Córdoba, odinioară cel mai mare centru cultural european, a căzut în 1236; Sevilia, marea metropolă economică din Al-Andalus, în 1248. Ambele au fost cucerite parcă într-o clipă de neatenţie: Ferdinand al III-lea de Castilia nu credea cu adevărat că era pregătit să-i adune pe mauri în valea râului Guadalquivir. Emirul a făcut o înţelegere de a se retrage, ca vasal al lui Ferdinand, în mica fortăreaţă muntoasă Granada, care a rezistat prin intermediul unei strategii de colaborare temătoare şi indiferenţă sistematică faţă de soarta semenilor musulmani din alte părţi. Cum îţi aşterni... Când a venit rândul Granadei să cadă (1490-1492), solicitările sale de sprijin au rămas fără răspuns. Şi astfel, ultimul conducător maur al Granadei a negociat o evacuare bine plătită şi a părăsit Spania ocărât de propria mamă: ştia să recunoască un laş.

Învingătorii în această *reconquista* au fost Portugalia, care şi-a eliberat teritoriul de sub stăpânirea musulmanilor până la jumătatea secolului al XIV-lea, şi Castilia, un stat expansionist de frontieră de păstori *caballero* (ceea ce am numi cowboy), barbari şi mercenari pentru care marile oraşe maure din sud, cu palatele lor de marmură şi fântânile răcoroase, cu grădinile înverzite şi centrele de studiu, reprezentau o ţintă irezistibilă[10].

Şi după *reconquista* ce-a mai urmat? Ei bine, teritoriul trebuia înşfăcat şi repopulat, proprietăţile, delimitate şi exploatate, ţăranii (îndeosebi cultivatorii musulmani) puşi la treabă pentru noii lor stăpâni. Iar regatul trebuia creştinat, întrucât regina Isabela era o credincioasă fervent㠀. Indiferent ce concesii fuseseră acordate Islamului prin negocierea cedării Granadei, nici un asemenea angajament nu putea rezista multă vreme în faţa prerogativelor adevăratei credinţe. Biserica, prin intermediul Sfântului Oficiu al Inchiziţiei, ca să nu mai vorbim de spionii şi turnătorii laici, a fost foarte ocupată. Convertirile de la iudaism, majoritatea fără voie şi, aşadar, nestatornice, trebuiau supravegheate atent; acelaşi lucru era valabil şi în cazul foştilor musulmani. Societatea castiliană era năpăstuită de un prurit pios, o scabie a spiritului.

Cu toate acestea, rămăsese suficientă energie pentru alte campanii şi aventuri. Demobilizarea nu este uşoară pentru cei care nu ştiu prea multe în afară de sabie şi cal, de camaraderia pe câmpul de luptă, plăcerea crimei şi bucuriile jafului. Chiar şi înaintea expulzării finale a maurilor din Peninsula Iberică, Portugalia şi Spania examinau terenul şi se pregăteau să atace dincolo de apă. Primele obiective au fost insulele din Marea Mediterană şi coastele Africii de Nord. Regele Iacob I de Aragon a capturat

Insulele Baleare în 1229-1235, lăudându-se mai târziu că a fost „cel mai bun lucru pe care l-a făcut vreodată omul în ultima sută de ani". La rândul lor, portughezii au capturat Ceuta în 1415; Casablanca în 1463; Tanger în 1471.

Războiul are calitatea de a-şi legitima cauza şi a-şi preamări cuceririle. Aşa s-a întâmplat şi cu aceşti noi cruciaţi: poeţii îi ridicau în slăvi şi le idealizau violenţa în coduri şi ipostaze cavalereşti. Expediţiile maritime căpătau virtuţi şi merite deosebite: „Exista mai multă onoare", spunea Iacob I, în cucerirea unui singur regat „în mijlocul mării, acolo unde a binevoit Dumnezeu să îl aşeze", decât trei pe uscat. Până la sfârşitul veacului, cronicarul său se lăuda că nici un peşte nu putea să înoate fără permisiunea regelui[II].

Pentru luptă era nevoie de bani. Tiparul acestor cuceriri „nobile" era acela al „afacerii" feudale tradiţionale. Un nobil de rang inferior – numit de un istoric „huligan aristocrat" – pornea la război în fruntea unui grup cu binecuvântarea conducătorului şi, uneori, şi cu banii acestuia, deseori în vase furnizate de negustori de pretutindeni, pentru a pune mâna pe orice ar fi putut să înşface. Ceea ce putea lua şi păstra îi aparţinea, cu condiţia împărţirii prăzii şi a răsplătirii oamenilor şi susţinătorilor săi, precum şi a unui angajament de sprijin şi loialitate faţă de stăpânul său.

Alegerea ţintelor nu era arbitrară. Aceşti tâlhari începeau cu locurile cele mai apropiate, cele mai accesibile. Un economist ar spune: cost redus de intrare pe piaţă. În plus, aceste ţinte erau deţinute de necredincioşi, iar numai acest fapt consfinţea aventura. Musulmanii numesc lumea nonmusulmană *Dar al-harb*, Casa Sabiei, indicând-o astfel ca pe o pradă legitimă în vederea cuceririi. Creştinii nu aveau un asemenea termen, însă acţionau ca şi când ar fi avut.

Dincolo de aceste victime din apropiere se întrezărea o gamă ispititoare de tentaţii îndepărtate: aurul adus cu cămila dintr-un loc necunoscut de nimeni, dincolo de deşertul african; mirodenii importate dinspre Oceanul Indian, trecând prin Marea Roşie şi Golful Persic, apoi aduse pe uscat în porturile Levantului, trecute pe parcurs prin numeroase mâini, preţul crescând cu fiecare tranzacţie; mătăsuri fabuloase aduse de caravane tocmai din China. Toate aceste lucruri de preţ trebuiau răscumpărate de la comercianţii musulmani. Dacă s-ar fi găsit o cale de a-i ocoli pe aceşti intermediari necredincioşi, oamenii s-ar fi îmbogăţit în slujba lui Dumnezeu.

Acestea erau numai comorile cunoscute ale Orientului, lucruri palpabile. Zvonurile şi legendele vorbeau de minuni şi mai mari, închipuite doar în vis: de cealaltă parte a Africii, regatul Părintelui Ioan, o enclavă creştină în lumea Islamului; undeva în apropiere, paradisul pierdut al Edenului; mai la est, ţinutul lui Xanadu; iar înspre vest, ei bine, se afla necunoscutul. Majoritatea oamenilor înţeleseseră că Pământul este rotund şi că, teoretic, se putea ajunge în est navigând spre vest. Însă Atlanticul era un ocean înspăimântător pentru cei obişnuiţi cu apele mării continentale. Până şi populaţiile coastelor maritime nu vedeau decât o întindere terifiantă. Denumiri precum Land's End sau Finisterre („capătul Pământului") nu erau doar simple date topografice.

Pe tărâmul ignoranţei, iluziile domnesc. Vestul era locul Insulelor Binecuvântate, al misterioasei Atlantide înghiţite de valuri – al unor tărâmuri magice păzite de monştri, bulboane şi şuvoaie de apă –, al tuturor primejdiilor pe care le puteau concepe realismul şi imaginaţia. Era nevoie de un curaj imens pentru a te aventura pe ocean, mult dincolo de orice reper de pe hărţile de navigaţie ce oferea siguranţă pe drumul spre punctele de coastă. Călătoriile vikingilor, spre vest şi spre nord, apoi din nou spre vest, le

dovedesc măiestria de navigatori şi curajul; de asemenea, o cunoaştere aprofundată a apei (culoare, comportament, adâncime, până şi fundul) şi a faunei (peştii şi păsările), care le-a permis să detecteze prezenţa uscatului cu mult înainte de a-l zări şi, astfel, să navigheze de la o insulă la alta a Atlanticului. Genovezii şi alţi italieni au ajuns mai târziu, învăţând mai întâi să înconjoare Peninsula Iberică şi să navigheze până în Anglia. Până în secolul al XIV-lea, în compania portughezilor şi a bascilor, ei au descoperit insulele apropiate din Atlantic: Azore, Madeira[12], Canare – cu excepţia celor din urmă, situate în apropierea continentului african, nelocuite*. (Insulele Capului Verde, situate la sud de Bojador, la latitudinea 15 grade nord, au fost descoperite de europeni abia la jumătatea secolului al XV-lea; São Tomé, în Golful Guineea, a fost deschis în vederea colonizării abia în anii 1490.)

Aceste insuliţe nu par mare lucru în zilele noastre. Au fost reduse la statutul de teritorii îndepărtate de continent, fiind vizitate doar de turişti sau de locuitorii care se întorc de la studii ori de la locurile de muncă pe care le au pe continent. Totuşi, în deceniile ce au urmat descoperirii lor, ele au reprezentat o contribuţie majoră la spaţiul european. Nu uitaţi că Insulele Canare le erau cunoscute romanilor din Antichitate, care au aflat despre existenţa lor de la regele Mauritaniei. Nu au contribuit la spaţiul roman. E nevoie de o combinaţie de cunoştinţe, mijloace şi nevoie pentru a transforma descoperirea în oportunitate.

Toate erau prezente în secolul al XV-lea. Mai ales insulele din sud (Madeira şi Canare) s-au dovedit propice pentru cultivarea trestiei-de-zahăr, menită să devină cea mai importantă recoltă a Europei. Europenii au întâlnit această plantă pentru prima oară în Orientul Mijlociu, unde arabii o aduseseră din India şi, de acolo, în zona Mediteranei: Cipru, Creta şi Magreb. La rândul lor, cruciaţii întorşi acasă au introdus-o în Europa – în Grecia, Sicilia, regiunea Algarve din Portugalia.

Zahărul este o substanţă ce creează dependenţă, plăcută la gust în mod natural (nu e un gust dobândit) şi liniştitoare pentru psihicul uman. La început costa foarte mult şi era limitat la uzul său farmaceutic; putea fi cumpărat de la spiţer, iar majoritatea europenilor îşi satisfăceau pofta de zahăr cu fructe şi miere. Însă nu era prima dată când o substanţă medicinală ajungea să-i ispitească atât pe cei sănătoşi, cât şi pe bolnavi. Datorită răspândirii cultivării sale, preţul zahărului a scăzut, acesta putând fi cumpărat şi de la băcănie. A început să fie folosit drept condiment, în orice tip de mâncare; potrivit zicalei germane, e imposibil să strici vreo mâncare adăugând zahăr (nemţii încă mai gătesc aşa). De asemenea, s-a dovedit util pe post de conservant sau pentru a masca aromele, într-o lume în care alimentele se alterau uşor. În secolele al XV-lea şi al XVI-lea, zahărul era un lux: stăpânele încuiau zahărul de teama servitorilor, însă începuse să devină o necesitate, răspândindu-se din fruntea ierarhiei sociale în jos.

---

* În Insulele Canare, spaniolii au găsit băştinaşi care încă trăiau în Epoca de Piatră. După câteva experimente timpurii, nefericite, de coabitare, aceşti guanşi, cum erau ei numiţi, au opus o rezistenţă acerbă şi, în ciuda inferiorităţii drastice a armelor (bâte *vs* oţel şi tunuri), i-au ţinut pe cotropitori la distanţă mai bine de un veac. Insulele Canare nu au fost cucerite pe deplin decât după Columb.

Guanşii puneau o problemă teologică şi spirituală. Erau ei oameni? Aveau suflet? Trăiau conform legii? Ar fi putut ei să fie creştini? Principala motivaţie a acestor dezbateri de morală era justificarea cuceririi şi a înrobirii. Spaniolii simţeau nevoia legitimării; îşi doreau o binecuvântare a iniţiativelor lor şi întotdeauna o primeau.

Oricât de prospere ar fi fost centrele mediteraneene cultivatoare, ele nu se puteau compara cu insulele din Atlantic, atât din motive climatice, cât şi sociale. Trestia-de-zahăr creşte cel mai bine în climatele tropicale sau subtropicale. Are nevoie de multă apă, în mod regulat, şi agreează căldura constantă – ambele caracterizau aceste ţinuturi apropiate de Ecuator, aşezate în calea alizeelor aducătoare de ploaie. De asemenea, necesită foarte mult efort colectiv, de genul celui pe care oamenii liberi îl ocolesc, astfel încât cultivatorii preferau sclavi, acolo unde se putea. Asta au găsit cruciaţii când au capturat insule mediteraneene precum Ciprul: industria arabă a zahărului se baza pe munca sclavilor, majoritatea fiind aduşi din Africa de Est.

Însă acest regim nu putea fi instalat cu uşurinţă în Europa creştină, unde ar fi generat o revenire la instituţiile mai vechi, devenite între timp de neacceptat. Sclavia cedase de mult locul şerbiei, pentru că, pe de o parte, creştinii nu trebuiau să fie ţinuţi sclavi (printre altele, deoarece statutul de sclav era incompatibil cu taina căsătoriei), iar, pe de altă parte, pentru că rezerva de sclavi păgâni sau necredincioşi era redusă şi nesigură – în plus, dispărea prin convertire. Ca să fim clari, negrii ar putea fi consideraţi o excepţie. Ne-am putea întreba dacă aveau suflet, dacă ar fi putut deveni creştini. Ştim că pe portughezi nu-i deranja să importe sclavi negri pentru treburile domestice sau munca pe câmpurile cultivate cu trestie-de-zahăr de pe câmpia de coastă; la jumătatea secolului al XVI-lea, se pare că aproximativ 10% din populaţia Lisabonei era de culoare[13]. Totuşi, mulţi dintre ei (cât de mulţi?) erau eliberaţi în cele din urmă şi se contopeau cu populaţia liberă. Instituţia sclaviei negrilor, în ciuda rarilor servitori de culoare pe care i-am văzut reprezentaţi în picturile în ulei din interioarele elegante, nu a rezistat niciodată în Europa. Dacă europenii aveau să folosească sclavi negri pentru munca la câmp, voiau ca aceasta să se desfăşoare cât mai departe de ei.

Insulele din Atlantic erau îndepărtate. Aici exista o *tabula rasa*, un laborator pentru noi ierarhii sociale. Putem urmări evoluţia. Insulele Azore şi Madeira au fost populate iniţial de colonişti europeni sau de persoane nelibere, care nu aveau nici un cuvânt de spus în această privinţă – condamnaţi, prostituate, victime şi orfani în urma persecuţiei religioase*. Pe de altă parte, Insulele Capului Verde, situate în largul coastei Gambiei, erau plasate de minune din punctul de vedere al exploatării comerţului cu sclavi ce înflorea la o aruncătură de băţ şi, în scurt timp, au început să expedieze negri la Lisabona şi în câteva dintre celelalte insule.

Când vasele cu sclavi din Africa au aflat că omul alb, sosit în căutare de aur şi piper, era interesat şi de acest produs omenesc, totul era pregătit. În sfertul de veac de dinaintea lui Columb, Insulele Capului Verde şi, într-o mai mică măsură, Insulele Madeira au devenit un teren de încercare pentru plantaţiile cu sclavi, urmate de São Tomé în secolul al XVI-lea. Cultivatorii care au reuşit să instruiască şi să secătuiască forţa de muncă, făcând totodată faţă vitregiilor şi climei, au făcut avere; este şi cazul

---

* Practica argentiniană recentă de a-i lua pe copiii adversarilor politici „dispăruţi" (remarcaţi verbul tranzitiv), inclusiv pe cei născuţi în închisoare, şi a-i da gardienilor sau chiar poliţiştilor care le uciseseră părinţii, pentru a-i creşte ca pe propriii copii, are antecedente vechi. *Cf.* caricul copiilor „convertiţi" ai evreilor surghiuniţi din Portugalia în cadrul evacuării din 1497, înşfăcaţi cu forţa din mâinile părinţilor şi salvaţi pentru viaţa viitoare, trimişi pe Insulele Capului Verde deoarece nu existau colonişti care să meargă de bunăvoie – Fernandez-Armesto, *Before Columbus*, p. 201. Oamenii albi au pătruns pe aceste tărâmuri tropicale, însă puţini au rezistat.

comercianţilor maritime italieni. În acelaşi timp, coroana portugheză percepea mai bine de o treime din veniturile brute sub forma onorariului pentru acordarea autorizaţiei, a contractelor şi a impozitelor. Aceste plantaţii au servit drept modele pentru dezvoltările ulterioare, şi mai profitabile, din Lumea Nouă.

Insulele din Atlantic au extins enorm de mult sfera de influenţă a Europei. Din câteva salturi îndrăzneţe, marinarii au găsit platforme de navigaţie la câteva sute de kilometri spre vest şi sud, puncte de plecare în necunoscut, porturi ştiute. Acestea erau oazele deşertului oceanic, care au alinat durerea şi au făcut imposibilul posibil. Oare norocul sau prevederea l-a condus pe Columb pe cea mai îndepărtată dintre Insulele Canare, situată tocmai în calea vânturilor de răsărit, înainte de a porni la drum? Nu contează; s-a regăsit pe ruta negoţurilor ecuatoriale, iar vânturile acelea calde, constante l-au purtat într-o lună peste Atlantic.

O nebunie. Însă în 1492 spaniolii se credeau în stare de orice. Columb a fost un nonconformist. A vrut să ajungă în Asia îndreptându-se spre vest, ceea ce nu prezenta deloc interes pentru Portugalia. Însă planul era logic pentru Spania, care fusese de acord să împartă lumea cu Portugalia şi care îi cedase rivalei sale ruta estică (africană) – o altă mărturie a hybrisului acestor regate. Spania voia spre vest sau nimic. Columb şi-a subapreciat sarcina: a crezut că lumea este mult mai mică decât în realitate. Însă acesta nu era un început prost; de fapt, oceanul era mai îngust decât credea el.

Ceea ce a descoperit Columb a fost o lume nouă. Chiar şi pe patul de moarte, nu i-a venit să creadă acest lucru, gândindu-se că ajunsese pe un arhipelag situat în largul coastei Chinei şi Cipangu (Japonia). Nu a ştiut nici că, dincolo de insule, se întindeau două teritorii vaste, continentele care au ajuns să fie cunoscute drept America de Nord şi America de Sud. A găsit oameni goi sau aproape goi, care încă trăiau în Epoca de Piatră şi care s-au tăiat când au apucat pentru prima oară, de tăiş, săbiile spaniolilor[14]. Pe câţiva dintre ei i-a dus cu el în Spania ca pe nişte specimene – animale pentru o grădină zoologică.

Însă Columb nu a găsit o uriaşă comoară de aur, mătase, mirodenii sau alte bunuri asociate cu Orientul. Voia mai presus de orice aur, nu atât pentru sine (râvnea mai mult la rang şi renume), cât pentru monarhii săi, deoarece înţelegea că nimic nu avea mai multe şanse să menţină interesul şi sprijinul Coroanei.

Raritatea aurului a fost o dezamăgire, însă a profitat cât a putut de mult de situaţie şi s-a asigurat că aceste insule aveau să fie o sursă abundentă de sclavi; şi, mai mult decât atât, că aceştia erau pe deplin potriviţi pentru cultivarea trestiei-de-zahăr, plantă cunoscută în Insulele Canare şi Madeira. De asemenea, urmau să se ocupe şi de creşterea animalelor; şi aşa a şi fost. Istoria Caraibelor după sosirea omului alb a constat în bună parte în înlocuirea omului cu vitele, urmată de o repopulare cu sclavi negri care să lucreze pe plantaţiile de trestie-de-zahăr.

Procesul de depopulare a fost precipitat de masacre, cruzime barbară şi deznădejde profundă. Băştinaşii s-au sinucis, s-au abţinut de la relaţii sexuale, şi-au avortat feţii, şi-au ucis copilaşii. De asemenea, zeci şi sute de mii au fost seceraţi de agenţii patogeni ai Lumii Vechi (variolă, gripă). Spaniolii se întrebau dacă sălbaticii pe care îi întâlniseră aveau suflet şi dacă erau oameni; însă scrierile ne arată cât se poate de limpede unde zăcea sălbăticia. Când Columb i-a întâlnit pe primii indieni, nu i-a venit să creadă cât de încrezători şi prietenoşi erau; spaniolii, împătimiţi după aur, au răspuns cu bestialităţi nedemne nici de fiare:

Au venit cu călăreţii lor bine înarmaţi cu săbii şi lănci, făcând cele mai crude ravagii şi măceluri. [...] Năpădind oraşe şi sate, unde nu au cruţat pe nimeni nefăcând nicio deosebire de sex sau vârstă; iar cruzimea lor nu a avut milă nici de femeile gravide, ale căror pântece le-au spintecat, scoţând copilul pentru a-l ciopârţi. Deseori puneau rămăşag cine avea să spintece sau să taie un om în două cu mai multă dibăcie. [...] Îi luau pe copii de picioare şi le loveau capetele nevinovate de pietre, iar când cădeau în apă, cu o batjocură ciudată şi crudă, le strigau să înoate. [...] Au înălţat câteva spânzurători [...], în care atârnau câte treisprezece oameni, afirmând blasfemator că o făceau în cinstea Mântuitorului nostru şi a Apostolilor săi, iar apoi puneau foc la picioarele lor, astfel încât bieţii nefericiţi ardeau de vii. Cei pe care mila lor i-a cruţat erau alungaţi cu mâinile tăiate pe jumătate şi atârnându-le aşa de piele[15].

Nu e nevoie să oferim mai multe asemenea mărturii. Cititorului i s-ar face rău de la atâta sânge şi răutate. Existau de toate: manifestările spontane de brutalitate nestăvilită; crimele arbitrare, nepăsătoare, nechibzuite; întrecerea amabilă în conceperea supliciilor; rafinamentele durerii; exploziile neprovocate ale delirului ucigaş colectiv; ura faţă de viaţă.

Există însă şi o surpriză: judecata era absentă, chiar şi în tratamentul aplicat preţioasei forţe de muncă. Foarte devreme, un grup de călugări dominicani i-au scris regelui Spaniei, plângându-se că atât de mulţi mineri muriseră de foame în cursul marşurilor forţate dintr-un loc în altul, încât grupurile ulterioare nu mai aveau nevoie de ghid pe care să-l urmeze. (Tom Degeţel lăsa pietricele care să-i indice drumul înapoi; spaniolii lăsau cadavre.) Aceeaşi scrisoare vorbea despre o încărcătură de peste 800 de indieni aduşi într-un loc numit Puerto de Plata (Portul de Argint) şi ţinuţi la bord vreme de două zile înainte de a fi debarcaţi. În ce condiţii? Nu se oferă detalii, dar se spune că 600 dintre ei au murit şi au fost aruncaţi peste bord, ca să plutească precum scândurile pe valuri. Sclavii africani ar fi avut o rată mai mare de supravieţuire[16].

Nimic asemănător nu se va mai întâlni până la vânătoarea evreilor de către nazişti şi atacurile ucigaşe din al Doilea Război Mondial. În câteva decenii, indienii arawak (taino) şi caraibii au fost în mare parte şterşi de pe faţa pământului*.

Firește, cucerirea Caraibilor a fost doar începutul. Setea spaniolilor după aur şi comori era de neostoit; dorinţa de răzvrătire dezbinatoare, irepresibilă. Conducătorii misiunilor, agenţi ai Coroanei spaniole, au descoperit că una dintre cele mai bune metode de a trata nesupunerea şi rebeliunea consta în trimiterea scandalagiilor pe ţărmuri necunoscute. Să fie lăsaţi să caute Izvorul Tinereţii; cu puţin noroc, puteau să moară căutându-l. Disponibilitatea disperată şi forţa acestor aventurieri sunt incredibile. Astfel, istoria cuceritilor spaniole este, parţial, povestea unor călători fără

* Există opinii diferite cu privire la dimensiunea acestui holocaust. Estimările optimiste privind populaţia Insulelor Caraibe în momentul sosirii lui Columb sunt de câteva milioane, mai bine de un milion numai pentru Hispaniola (Haiti). Ele se bazează pe o numărătoare care ar fi fost făcută de Bartolomeo Columb (fratele amiralului) în 1496 şi reluată ca sursă competentă în relatările ulterioare (Sauer, *The Early Spanish Main*, pp. 65-67). E cu neputinţă de spus ce fel de numărătoare a fost aceasta. Pe de altă parte, Sauer (p. 204), afirmă că bolile şi ciuma nu au afectat insulele până în 1518, când populaţia băştinaşă din Hispaniola scăzuse la 110.000. În acest caz, cum pieriseră persoanele dispărute? Din pricina brutalităţii, a crimelor, a muncii silnice în minele de aur şi a scăderii drastice a ratei natalităţii. Cu toate acestea, e greu de înţeles cum a putut chiar şi un grup activ de sadici, măcelari şi tirani să ucidă atât de mulţi oameni (mai bine de un milion) într-un timp atât de scurt.

noroc şi a unor marşuri zadarnice în legendă şi uitare. Însă şi a unor lovituri norocoase, precum Mexicul şi Perú. O descoperire, ba chiar o singură relatare, putea provoca şi justifica 12 expediţii. Acestea erau ingredientele imperiului : putere, lăcomie şi misiune, asezonate cu credulitate, mânie şi nebunie.

Aurul negru[17]

Aurul care a ajuns de undeva din Africa pe coasta mediteraneeană i-a subjugat pe negustorii europeni. Mergeau în locuri precum Tunis pentru a da argint, arme, textile şi piele, orez, smochine, nuci şi vin (probabil pentru re-export) pe cereale şi nutreţ, uleiuri, grăsimi, griş şi miere ; iar apoi – pentru a echilibra plăţile – pentru aur. Nisip aurifer, lingouri de aur, monede de aur (ducaţi mauri). Pe lângă faptul că metalul galben avea o atracţie aproape hipnotizantă, rata de schimb făcea aceste tranzacţii extrem de profitabile. Rata de schimb a argintului pentru aur era de 10 la 1 la Tunis în prima jumătate a secolului al XIV-lea, însă acelaşi aur echivala cu 13 unităţi de argint în pieţele din Valencia. O asemenea discrepanţă nu avea cum să persiste ; comerţul activ stă la baza unei pieţe funcţionale, iar piaţa duce la omogenizarea preţurilor. La jumătatea secolului al XIV-lea, rata era de 10,5 la 1 în Napoli, 11 la 1 în Florenţa. Afluxul din Africa era atât de mare, încât o bună parte din lumea mediteraneeană occidentală a trecut la un standard al aurului, reflectat de noile sisteme monetare : *pierrale d'oro* în Sicilia, *reial d'oro* în Mallorca, *alfonsino* în Sardinia (1339), florinul de aur în Aragon (1346).

Sursele literare şi cartografice ce datează de la jumătatea secolului al XIII-lea atestă fascinaţia latină pentru acest aur şi filonul său principal necunoscut. Totuşi, furnizorii îşi dădeau silinţa să păstreze sursa secretă – fără îndoială, un lucru înţelept, deoarece au bănuit corect că necredincioşii creştini ar ucide şi ar muri pentru aur. Acum ştim că aurul provenea din centrul Africii de Vest, de undeva de-a lungul cursurilor superioare ale fluviului Niger şi din apropierea izvoarelor fluviilor Gambia şi Senegal. Potrivit legendei, negrii care extrăgeau aurul îl schimbau prin intermediul unui troc „mut" : cumpărătorii lăsau bunuri de consum într-un loc stabilit, iar apoi se retrăgeau, după care minerii luau bunurile şi lăsau cantitatea de aur pe care o considerau adecvată, drept răsplată. Misterul, inutil să mai spunem, era o invitaţie pentru diverse plăsmuiri ale imaginaţiei. Unii spuneau că aurul creştea acolo precum morcovii ; alţii susţineau că era adus de sub pământ de furnici harnice şi săritoare ; iar alţii, că era extras de oameni goi care locuiau în vizuine.

În orice caz, metalul preţios trebuia să treacă de la sursă prin legendarul regat african Mali, care controla accesul spre Timbuktu şi rutele sahariene ale caravanelor şi era cea mai îndepărtată sursă din „amonte" pe care o cunoşteau negustorii mediteraneeni. Acolo, comercianţii de aur le plăteau un bir apăsător intermediarilor locali şi conducătorului, cunoscut drept Mansa ; potrivit legendei, Mali lua pepitele şi le lăsa comercianţilor praful. (O moară de măcinat pepitele şi de făcut foiţe de aur s-ar fi putut dovedi de folos.) Din când în când, Mansa şi agenţii săi încercau să-şi rotunjească veniturile silindu-i pe mineri să producă mai mult. Aceste eforturi se loveau de rezistenţa pasivă a minerilor, care încetau pur şi simplu să mai livreze ceva.

În acelaşi timp, Mansa obţinea mai mult decât suficient pentru acest *laisser-passer*. Un Mansa, pe nume Musa (Moise, în arabă), a plecat în pelerinaj la Mecca în 1324.

O asemenea călătorie dura mai bine de un an, iar Mansa era hotărât să călătorească într-o manieră aleasă. A stat trei luni în Egipt, iar vizita sa a fost ţinută minte secole la rând. I-a oferit 50.000 de dinari sultanului, care nu se sfia să accepte un asemenea dar generos, precum şi mii de lingouri locurilor sfinte pe care le-a vizitat şi autorităţilor care l-au întreţinut şi l-au servit. Până la sfârşitul şederii sale, ni se spune, valoarea aurului scăzuse în Egipt cu 10-25%.

Deşi Mansa venise cu o avere ca bani de cheltuială – între 80 şi 100 de cămile ce cărau fiecare câte 136 de kilograme de aur (în zilele noastre, echivalentul a 110-135 milioane de dolari!) –, până la sfârşitul pelerinajului său a rămas lefter, fiind nevoit să împrumute bani ca să se poată întoarce acasă. Creditorii săi erau bine răsplătiţi pentru încrederea lor, cu 700 de dinari pentru fiecare 300 de dinari împrumutaţi.

Opulenţa impresiona. Autorii arabi, precum Ibn-amir Hajib şi Ibn Battuta, ne-au lăsat relatări amănunţite cu privire la regele şi regatul Mali. Mansa, ne spun ei, pretindea un devotament mai mare din partea poporului său decât orice alt conducător din alte părţi. Era întruchiparea maiestăţii – de la modul cum se purta şi cum mergea până la modul în care supuşii săi îşi manifestau umilinţa abjectă în prezenţa sa, prosternându-se, atingând pământul cu capetele, reacţionând la fiecare cuvânt al său cu un freamăt de uimire şi încuviinţare. Nimeni nu avea voie să se afle în prezenţa lui îmbrăcat necuviincios; nimeni nu avea voie nici măcar să strănute. Asemenea semne de impertinenţă atrăgeau moartea.

Legenda măreţiei lui Mansa a ajuns să fie cunoscută în Europa în mod indirect. Hărţile, îndeosebi *Atlasul catalan* din 1375, îl înfăţişau pe conducător aşezat pe tron precum un monarh european, cu coroană pe cap, cu globul cu cruce şi sceptrul în mână. „Aurul care se găseşte în ţara lui este atât de abundent", nota *Atlasul catalan*, „încât acest stăpân este cel mai bogat şi mai impunărtor rege de pe întreg pământul". Însă admiraţia şi stima de care se bucura nu aveau să dureze. Comerţul cu aur s-a diminuat; Mali a intrat în declin. Spre sfârşitul secolului al XIV-lea, când portughezii au ajuns pe „coasta aurită" a Africii şi au reuşit să pătrundă în Gambia, succesorii lui Mansa Musa au început să fie văzuţi ca nişte stereotipuri grosolane, pretenţioase. *Sic transit.*

Importanţa faptului de a fi acoperit

Goliciunea nu era o chestiune trivială: a fost interpretată la început ca un semn de inocenţă edenică. Columb, de exemplu, a fost iniţial fermecat[18]. „Umblu goi ca în ziua în care s-au născut", scria el, „atât femeile, cât şi bărbaţii". Şi: „Noi, creştinii, am spus că erau incredibil de frumoşi, atât bărbaţii, cât şi femeile". Şi: „Această frumuseţe era atât morală, cât şi fizică. [...] Sunt cel mai plăcut şi mai paşnic popor din lume".

Frumuseţea era însoţită de inocenţă. „Amiralul a spus că nu crede ca vreun om să mai fi văzut vreodată un popor atât de inimos, de generos şi de timid, deoarece cu toţii ne-au oferit tot ce aveau nouă, creştinilor, şi au alergat să ne ofere tot ce aveau de îndată ce ne-au zărit." Şi: „Ca răsplată pentru orice le oferi, orice mărunţiş, ei îţi oferă îndată toate bunurile lor". Şi: „Nu râvnesc la bunurile altor oameni. [...] Orice le-ai cere şi le aparţine, nu refuză niciodată. Dimpotrivă, te roagă să-ţi iei singur şi dau dovadă de atât de multă dragoste, încât le oferi inima". Şi: „Sunt foarte blânzi şi nu ştiu nimic despre rău. Nu ştiu ce înseamnă să se ucidă între ei"[19].

Dar o asemenea imagine idilică nu avea cum să reziste multă vreme în faţa testului experienţei. Însă acest popor generos nu era dispus să ofere chiar totul – îndeosebi femeile. Şi, după luni de zile petrecute pe mare, aceşti spanioli înfierbântaţi tocmai asta voiau mai presus de orice, mai mult chiar decât aur. De asemenea, aceiaşi inocenţi care erau dispuşi să renunţe de bunăvoie la averile lor au presupus că şi spaniolii vor proceda întocmai. Aşa că au luat, fapt definit de spanioli drept furt. Acelaşi Columb extaziat la sosire a avut în scurt timp remuşcări pentru naivitatea lui şi le-a dat câteva sfaturi practice oamenilor săi: „Pe durata şederii voastre în Cibao, dacă un indian vă fură ceva, trebuie să-l pedepsiţi prin tăierea nasului şi a mâinilor, deoarece acestea sunt părţile corpului pe care nu le pot ascunde".

Aşadar sălbaticul nobil devenise acum pur şi simplu sălbatic. Ce altceva ar fi putut fi? Nimeni nu se putea ridica la înălţimea miturilor biblice în prezenţa unora dintre cei mai nemiloşi tâlhari năpustiţi vreodată asupra victimelor încrezătoare. Pascal Bruckner susţine în mod convingător că indianul a fost „condamnat de la bun început deoarece fusese declarat perfect". Această imagine nouă şi, pentru omul alb, mult mai atrăgătoare a fost întărită şi de alte aspecte ale culturii indiene – îndeosebi de aşa-zisa lor tendinţă spre canibalism. Unii oameni de ştiinţă ar infirma existenţa unei asemenea practici, cel puţin în cazul indienilor din Caraibe. (S-ar părea că nu exista nici o îndoială cu privire la aceasta în Mexic sau America Centrală.) E greu de spus cât de credibile sunt aceste negări; la urma urmei, este foarte dificil de demonstrat o trăsătură negativă, însă este clar că antropologii sunt uneori motivaţi în această privinţă de nevoia de a vedea întâlnirea europeano-amerindiană în alb şi negru, cu toată ticăloşia de o parte şi cu toată virtutea de cealaltă[20].

Uneori apărarea este indirectă. Antropologul social David Maybury-Lewis citează ca operă reprezentativă şi influentă în această chestiune o lucrare de Hans Staden, *True History and Description of the Land of the Savage, Naked and Ugly Maneating Peoples of the New World of America* (1557), şi afirmă că indienii tupinamba, care îl ţinuseră captiv pe Staden, „îşi mâncau ritualic şi regulat prizonierii". „Aceasta era considerată", continuă el, „o moarte eroică. Un războinic căzut prizonier, care, în unele cazuri, ar fi putut trăi ani la rând alături de cei care îl luaseră prizonier şi care şi-ar fi putut chiar întemeia o familie acolo, era alungat şi omorât în bătaie cu bâte în cadrul unui duel ritualic, după care întreaga comunitate îl mânca, pentru a se înfrupta din esenţa sa eroică"[21].

Maybury-Lewis mai remarcă faptul că aceiaşi indieni tupinamba erau îngroziţi de cruzimea europenilor, zugrăvită de utilizarea constantă a torturii în cadrul judecăţii şi aplicării pedepselor, precum şi de practica sclaviei; iar apoi deplânge caracterul unilateral al opiniilor şi politicii europene. Însă, firește, fiecăruia dintre noi îi este foarte greu „să se vadă aşa cum ne văd ceilalţi". Relativismul – forţa compasiunii – ne şade bine şi este o virtute deosebită a erudiţiei etnologice. Însă nu trebuie să ne aşteptăm să o întâlnim pretutindeni. În Europa secolului al XVI-lea se limita la câţiva membri ai clerului, ale căror argumente erau cel mai bine apreciate atunci când erau reanalizate în liniște.

Istorie şi legendă

Povestea fărădelegilor şi crimelor săvârşite de spanioli când au cucerit Americile este atât de înfiorătoare, încât a devenit o sursă de ruşine şi oprobriu. Ce fel de oameni erau cei care au putut comite atâtea cruzimi şi trădări? Răspunsul, după cum am

evidenţiat mai sus, se regăsea în istoria şi selecţia socială. Pe de o parte, tipul de aventuri care se întrevedeau în Lumea Nouă îi atrăgeau pe cei mai îndrăzneţi, mai avizi şi mai ticăloşi membri ai societăţii spaniole, mulţi dintre ei nişte escroci care nu puneau mare preţ nici pe propriile vieţi, darămite pe ale altora. Pe de altă parte, experienţa istorică spaniolă, războiul prelungit cu duşmanii din exterior (*reconquista*) şi din interior (persecutarea celor de altă religie) nu puteau decât să promoveze finalitatea în detrimentul mijloacelor şi să înăbuşe decenţa şi omenia. Elemente la care Tzvetan Todorov ar adăuga factorul distanţă: spaniolii acţionau departe de casă şi îşi exercitau puterea şi îşi vărsau mânia asupra unor străini, a Celuilalt definit ca specie subumană şi, drept urmare, nedemn de regulile ce guvernau comportamentul adoptat chiar şi împotriva unui duşman. În asemenea împrejurări, orice este permis; nimic nu e interzis. Aşadar, s-au întrecut în plăsmuirea şi instituirea răului, care a căpătat astfel amploare, în deliruri colective. Todorov adaugă: „«Atitudinea barbară» a spaniolilor nu are nimic atavic sau animalic în el; este pe deplin umană şi anunţă sosirea vremurilor moderne"[22].

Nefericită ziua care a adus laolaltă această amoralitate monumentală şi oportunitatea de cucerire, în care popoare mult mai slabe au ajuns în mâinile nemiloase ale unor bărbaţi lacomi, mânioşi şi imprevizibil de cruzi.

În efortul de a atenua – dacă nu de a justifica – acest rău, apărătorii, mulţi dintre ei descendenţi ai acestor conchistadori, au urmat două linii argumentative. Una dintre ele constă în discreditarea acuzaţiilor prin etichetarea lor drept mituri sau exagerări. De unde şi apelul la sintagma *leyenda negra* (legendă neagră): neagră, deci implicit excesivă (este vreodată ceva întru totul negru?); şi mai curând legendă decât istorie. Scopul este mai degrabă acela de a respinge decât de a contesta, deoarece combaterea este imposibilă. (Aceeaşi tactică şi aceeaşi terminologie au fost utilizate pentru a discredita argumentul că intoleranţa şi fanatismul religios de care spaniolii dădeau dovadă acasă, culminând cu obsesia purităţii rasiale – *limpieza de sangre* – şi cu urmărirea ereziei chiar şi în singurătatea viselor, au mutilat capacitatea naţiunii de cercetare şi învăţare. Şi în această privinţă este mai uşor să respingi veştile proaste decât să le combaţi.)

Cea de-a doua abordare constă în accentuarea fărădelegilor comise de alţi colonizatori, în special de acei protestanţi *nordamericanos*, anglo-saxoni, a căror strategie de cucerire a fost diferită şi care au făcut mai puţine victime, dar a căror capacitate de cruzime şi ipocrizie era, se pare, asemănătoare*. Ca şi când fărădelegile altora ar justifica propriile crime. Această linie argumentativă este asociată cu problemele ulterioare de putere şi cu politica imperialismului. Pentru numeroşi istorici şi ideologi din America Latină, accentuarea ticăloşiei acelor *gringos* care au venit să stăpânească Americile a fost absolut vitală. Aşadar e mai bine să laşi nenorocirile populaţiilor amerindiene la uşa lor, chiar şi în mod indirect[23].

---

* Oare chiar aşa o fi? Coloniştii britanici din America de Nord erau capabili de crime cu sânge rece; însă chin prelungit şi tortură? Iar dacă ne întrebăm cine poate cuantifica toate aceste lucruri, mi se pare că există aici o diferenţă operaţională semnificativă, şi anume aceea că, dacă eu aş fi fost indian, aş fi preferat să mor ucis de britanici, şi nu de spanioli. Moartea tot moarte rămâne, însă aşa cel puţin aş fi murit rapid şi rezonabil de întreg.

Capitolul 6

Spre est!

„Dintre toate marile evenimente care au avut loc în lume în epoca recentă, cele care au de-a face cu descoperirile şi călătoriile efectuate de *europeni* în secolele al XV-lea şi al XVI-lea pun sub semnul întrebării, şi pe bună dreptate, preferinţele. [...] În ceea ce priveşte meritul şi gloria acestor realizări, *portughezii* sunt îndreptăţiţi, fără îndoială, la principala contribuţie. [...] Trebuie să mărturisim că ei au fost primii care au extins navigaţia pe ocean şi i-au determinat şi pe conducătorii altor naţiuni să continue descoperirea unor regiuni îndepărtate.

Alte naţiuni erau atât de departe de a fi aşa precoce precum *portughezii* în ceea ce priveşte încercările de acest gen, încât aceştia din urmă îşi urmau propriile iniţiative de aproape optzeci de ani înainte ca oricare dintre vecinii lor să se gândească măcar la descoperirile străine. [...] Feluritele evenimente au arătat că planurile erau rezultatele unei judecăţi solide şi se bazau pe cele mai raţionale temelii."

Thomas Astley, *Voyages and Travels*

Aidoma spaniolilor, portughezii au început să navigheze de pe o insulă pe alta. De-a lungul coastei de vest a Africii, încercând să-i evite pe musulmani, spre Oceanul Indian. Primele obiective au fost uşor de atins. Spre sud însă, pânzele lor s-au umflat din pricina alizeelor. Iar asta însemna o revenire dificilă la Lisabona. A fost o idee genială să nu meargă împotriva vântului, ci să se îndrepte spre vest şi nord şi să se întoarcă prin Insulele Azore.

Acelaşi lucru s-a petrecut, însă oarecum diferit, şi dincolo de Insulele Canare. Navigarea spre sud s-a dovedit dificilă, deoarece vânturile şi curenţii veneau din direcţia opusă. Necazurile au început în jurul Capului Bojador (27°N), graniţă simbolică între creaţie şi haos, unde marea părea să fiarbă din cauza apelor învolburate. În ciuda unui deceniu de cercetări (1424-1434), problema acestei bariere invizibile rămăsese nerezolvată[1].

Cu toate acestea, portughezii au perseverat, expediţie după expediţie, leghe după leghe. La început au crezut că nu locuia nimeni pe coasta aceea aridă; însă apoi au întâlnit câţiva băştinaşi, au luat câţiva prizonieri, au auzit de sclavie, au văzut noi oportunităţi de profit. Fiindcă profitul era esenţa problemei: după cum scria biograful-hagiograful prinţului Henric, Zurara, „...este evident că [nici un marinar sau negustor] nu ar vrea să meargă într-un loc unde nu aveau şanse să producă bani"[2].

Atlanticul de Sud nu seamănă cu nici un alt ocean. Pe partea africană nu este mărginit de o platformă continentală convenabilă; curenţii şi vânturile se abat asupra

Curenţii oceanici de pe glob

Aceşti curenţi, alături de vânturile dominante, au dictat rutele de navigaţie în epoca vaselor cu pânze.

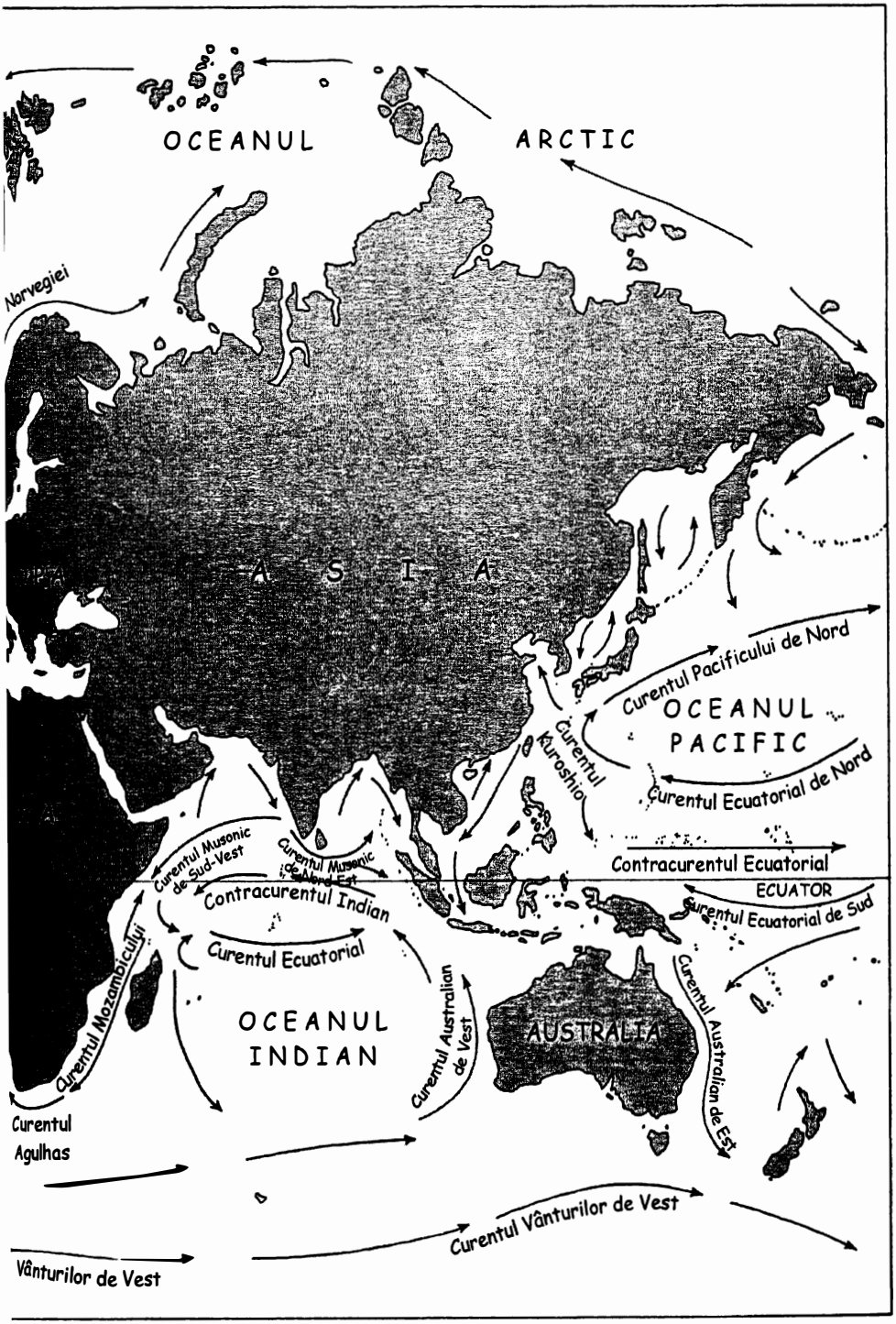
OCEANUL ARCTIC
Norvegiei
A S I A
Curentul Pacificului de Nord
OCEANUL PACIFIC
Curentul Kuroshio
Curentul Ecuatorial de Nord
Contracurentul Ecuatorial
ECUATOR
Curentul Ecuatorial de Sud
Curentul Musonic de Sud-Vest
Curentul Musonic de Nord-Est
Contracurentul Indian
Curentul Ecuatorial
Curentul Mozambicului
OCEANUL INDIAN
Curentul Australian de Vest
AUSTRALIA
Curentul Australian de Est
Curentul Agulhas
Curentul Vânturilor de Vest
Vânturilor de Vest

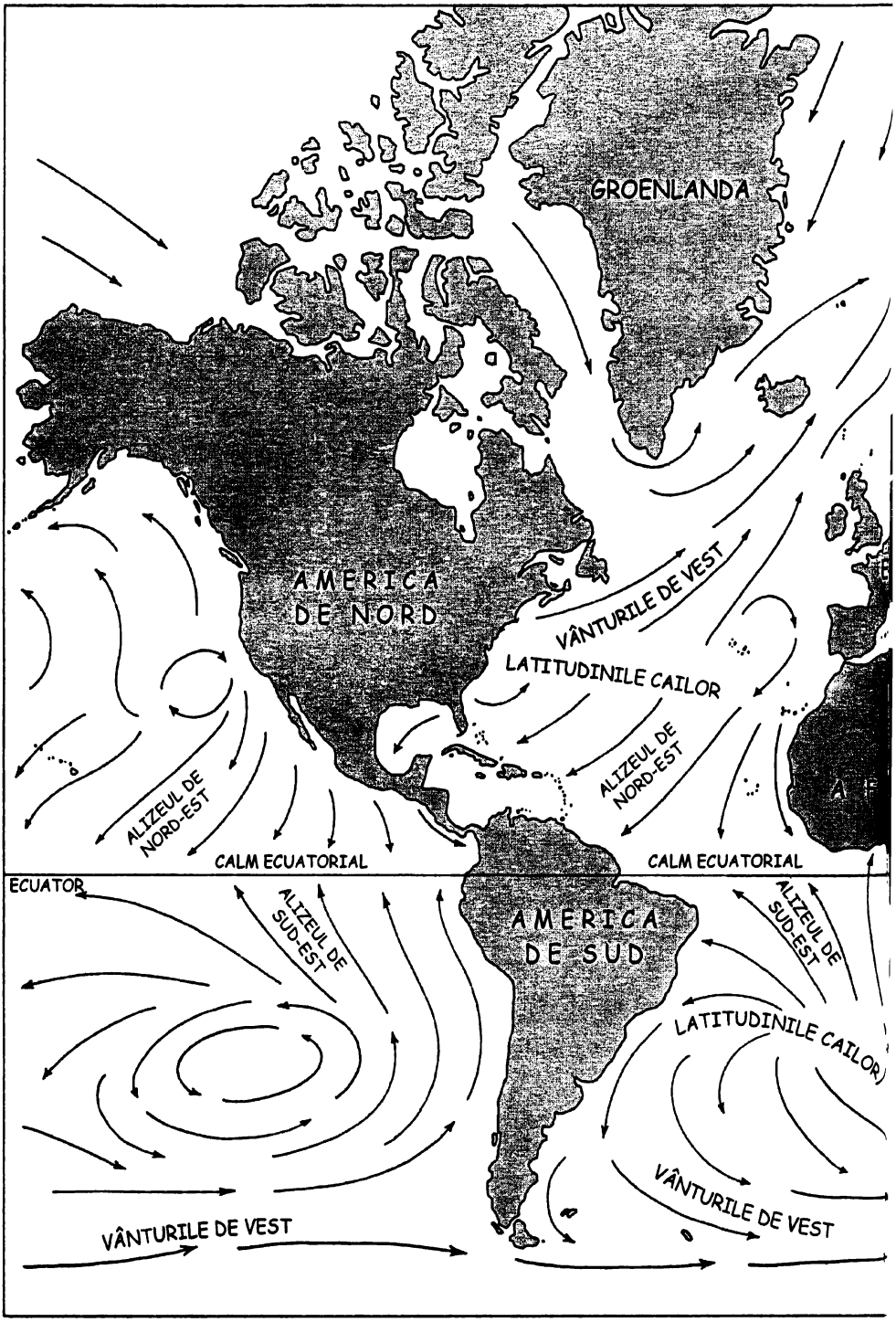

Vânturile dominante pe glob în luna ianuarie
Calmul ecuatorial se întâlneşte acolo unde se întâlnesc vânturi contrare. De evitat.

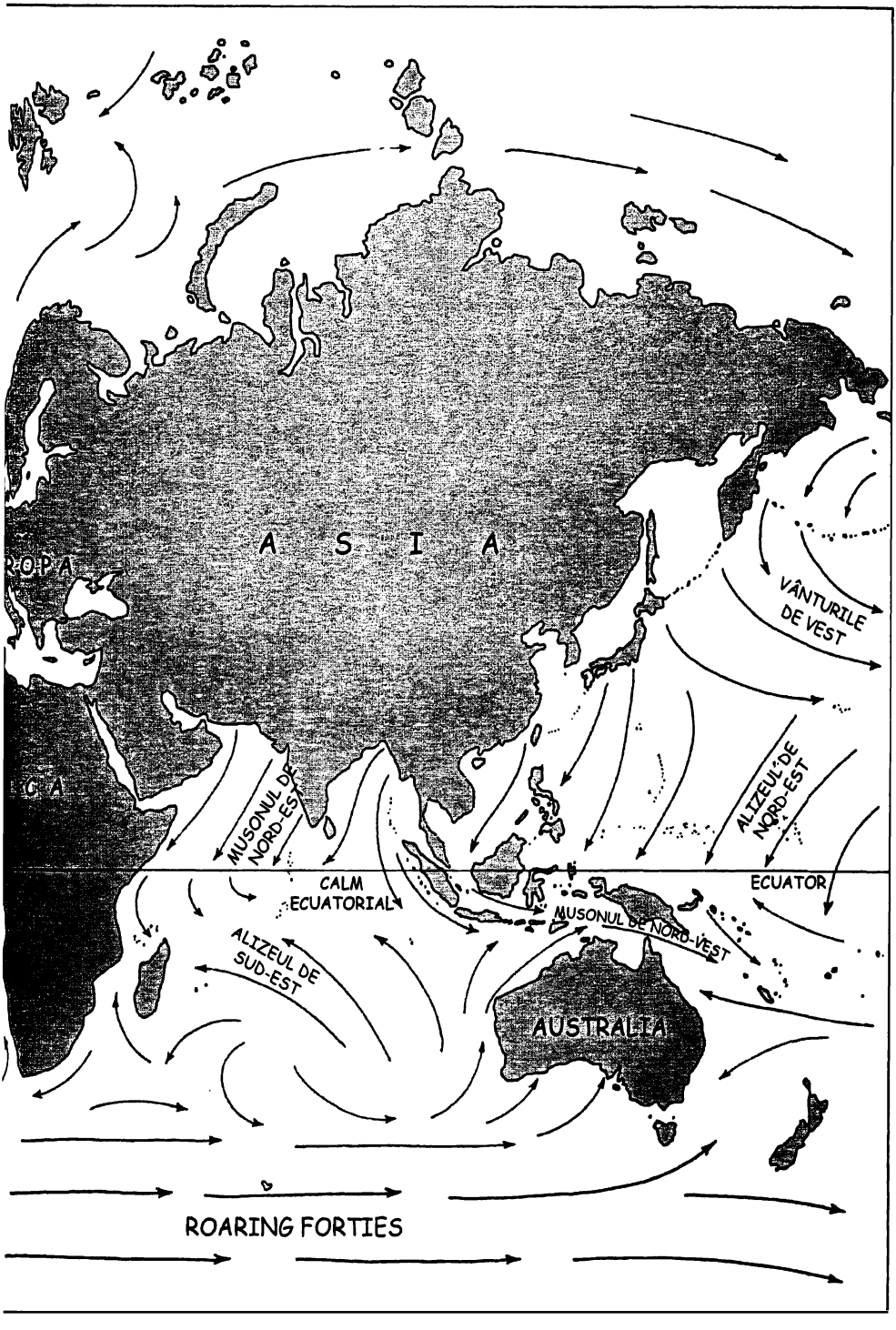
A S I A
VÂNTURILE DE VEST
MUSONUL DE NORD-EST
ALIZEUL DE NORD-EST
CALM ECUATORIAL
ECUATOR
MUSONUL DE NORD-VEST
ALIZEUL DE SUD-EST
AUSTRALIA
ROARING FORTIES

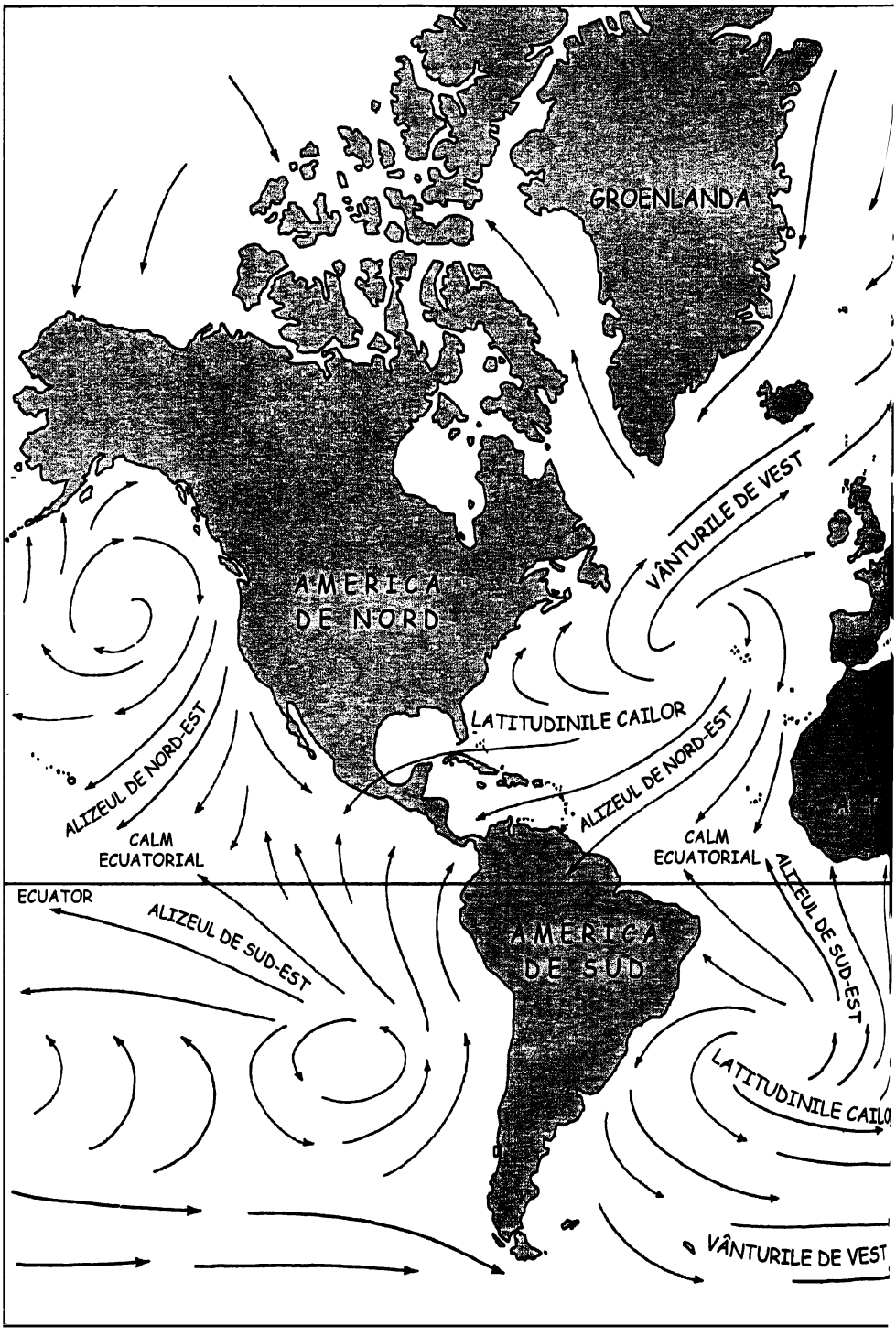

Vânturile dominante în luna iunie

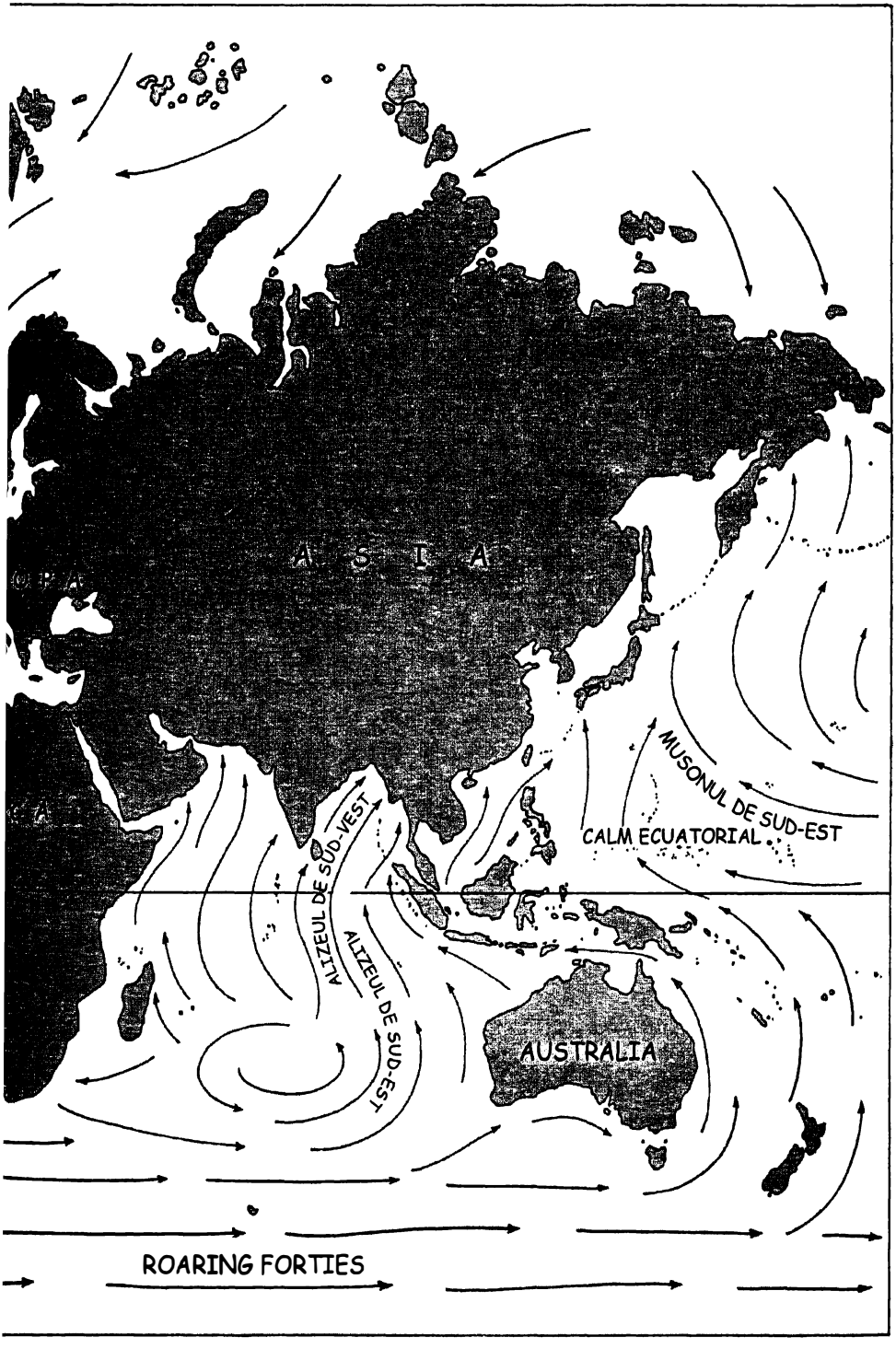
A S I A
MUSONUL DE SUD-EST
CALM ECUATORIAL
ALIZEUL DE SUD-VEST
ALIZEUL DE SUD-EST
AUSTRALIA
ROARING FORTIES

vaselor ce navighează spre sud, iar coasta este mohorâtă şi aridă. Mai mult decât atât, odată ce treci de Capul Verde găseşti puţine porturi şi puncte de alimentare între Guineea şi Cap. Prin urmare, tehnicile de cabotaj îndelung folosite şi extrem de eficiente în Atlanticul de Nord, Marea Mediterană, Oceanul Indian şi mările Chinei nu pot fi aplicate şi aici. Este vorba despre navigaţie în largul mării[3]. (Vezi hărţile 1, 2 şi 3.)

În această privinţă, experienţa anterioară a portughezilor în folosirea alizeelor pentru a-şi uşura întoarcerea de pe insule a dat roade, dar într-o direcţie diferită. După ce decenii la rând navigaseră spre sud, şi-au umflat pânzele şi au făcut pasul îndrăzneţ de a se îndrepta spre vest, străbătând astfel oceanul spre Brazilia, înainte de a se întoarce spre sud-est. Astfel, ruta se mărea cu sute de leghe, iar asta însemna săptămâni la rând, ba chiar luni în care nu se vedea nici urmă de uscat; însă efectul era acela că scurtau călătoria şi navigau fără probleme în jurul capului Africii, pe mări mai prietenoase.

Însă acest lucru nu trebuie considerat un noroc. Portughezii au reuşit asta deoarece învăţaseră să găsească latitudinea. În Atlanticul de Nord, marinarii îşi stabiliseră dintotdeauna locaţia nord-sud în funcţie de înălţimea Stelei Polare. Totuşi, pe măsură ce se apropiau de Ecuator, Steaua Polară se afla prea jos pe cer şi erau nevoiţi să se orienteze în funcţie de soare. Aici problema era complicată de poziţia schimbătoare a soarelui pe cer: în timpul verii europene se afla mai spre nord, deci mai sus; iarna, mai la sud. Această fluctuaţie a poziţiei, cunoscută sub numele de declinaţie, trebuia luată în considerare atunci când se folosea altitudinea soarelui pentru a stabili latitudinea. Poziţia Peninsulei Iberice ca frontieră şi punte între civilizaţii a dat roade. În secolele al XIV-lea şi al XV-lea, astronomii arabi şi evrei de acolo (figura-cheie era Abraham Zacut) concepeau tabele cu declinaţia solară utile pentru navigatori[4].

De îndată ce descopereai latitudinea, atât pe mare, cât şi pe uscat, deţineai cheia oceanelor, deoarece puteai şti poziţia nord-sud; iar dacă ştiai şi latitudinea destinaţiei, o puteai atinge navigând până acolo şi apoi urmând paralela. (Problemă ocazională: ar trebui să te îndreptţi spre est sau spre vest?) Cea mai importantă informaţie cu care Bartolomeu Dias s-a întors din călătoria sa (1488) a fost coordonata punctului sudic al Africii. Cunoscând-o, portughezii puteau să ajungă acolo din orice colţ al Atlanticului de Sud.

Aceste explorări le răpiseră portughezilor mai bine de o jumătate de veac. O parte din acestea erau opera Coroanei portugheze şi a prinţului său cucernic şi de neclintit (ni se spune că a murit virgin) pe care îl cunoaştem drept Henric Navigatorul, care a construit o staţie de cercetare marină la Sagres, pe un promontoriu cu vedere la ocean, şi care a investit decenii de cercetări în ştiinţa şi tehnica navigaţiei în largul mării. O altă parte a fost opera marinarilor şi navigatorilor privaţi, care au văzut bogăţii la capătul bompresului. Toate au depins de îmbunătăţirile aduse artei construcţiei navale: mai curând caravele mai lungi şi mai zvelte decât vase imense de transport; cârme rigide; o combinaţie de pânze pătrate şi vele latine; o îmbinare a tehnicilor atlantice şi mediteraneene. Când Dias s-a întors din punctul sudic al Africii, a adus cu el şi idei care au fost aplicate la construcţia vaselor (care nu se mai numeau caravele) folosite de Vasco da Gama un deceniu mai târziu. Următorii zece ani au fost martorii altor modificări. Fiecare călătorie era o experienţă, un stimulent pentru alte îmbunătăţiri.

Navigaţia pe ocean depindea şi de instrumente: busola pentru direcţie; astrolabul şi alidada pentru măsurarea altitudinilor corpurilor cereşti; dispozitivele pentru măsurarea înălţimii astrului cu spatele la soare; clepsidrele pentru cronometrare şi estimarea vitezei. Şi, nu care cumva să uităm, navigaţia depindea întru totul de tenacitatea

marinarilor încercaţi. Aceştia, o mulţime pestriţă, aveau multiple ocazii să regrete faptul că s-au aventurat pe mare. Se îmbolnăveau şi deseori mureau de scorbut în aceste călătorii interminabile, îi cicăleau pe Fecioara Maria şi pe sfinţi cu nenumărate rugăciuni şi litanii nesfârşite, menite să domolească marea prin gesturi superstiţioase; după care, ajunşi din nou pe uscat, aruncând banii pe alcool şi femei, cu buzunarele goale, se lăsau din nou ispitiţi. Acesta era traiul unui marinar. (În plus, valurile erau mereu pregătite de atac.)

Strategia portughezilor, ştiind şi făcând, era cât se poate de logică. Fiecare călătorie se baza pe cele de dinainte; de fiecare dată mergeau puţin mai departe; de fiecare dată îşi notau latitudinea, schimbau hărţile şi lăsau un indiciu al prezenţei lor acolo. Barierele psihologice au făcut ca unii paşi să fie mai dificili: de pildă, Capul Bojador, sau Capul Furtunilor, redenumit ulterior al Bunei Speranţe (simbolistica era importantă). Treptat, teama a cedat în faţa raţiunii şi metodei. Hotărârea de a naviga spre vest, în apropierea coastei Americii de Sud, înainte de a se îndrepta spre est a fost cea mai ingenioasă şi mai îndrăzneaţă dintre toate, denotând o încredere extraordinară în capacitatea lor de a-şi găsi drumul. (În comparaţie, ceea ce făcuse Columb fusese floare la ureche.) Mai degrabă te mişti întruna decât să navighezi în volte şi să stagnezi. Nici un vânt nu se compară cu cel din pupa; nici o pânză nu se compară cu cea întinsă.

Efortul portughezilor de a ajunge în Indii nu poate fi înţeles dacă nu ţinem seama de oameni precum Vasco da Gama, marinar din copilărie, un bărbat încăpăţânat, adeptul măsurilor drastice. Despre Gama nu ştim atât de multe pe cât ne-am dori, însă o poveste din cariera sa de dinaintea Indiilor este foarte revelatoare în privinţa personalităţii sale. Era în anul 1492, pe când Gama avea circa 30 de ani. O caravelă portugheză ce transporta aur din El Mina (pe coasta de vest a Africii) fusese capturată de un vas corsar francez, deşi cele două ţări nu erau în război. Ce era de făcut? Consilierii regelui portughez l-au sfătuit să abordeze problema cu diplomaţie: să trimită un emisar care să ceară vasul şi aurul înapoi. Regele Ioan nu a fost mulţumit: „Nu-mi doresc ca un trimis al meu să fie prost primit sau silit să aştepte în anticamere. Asta mi-ar provoca şi mai multă suferinţă decât pierderea aurului".

Aşadar regele Ioan l-a chemat pe Gama, „un bărbat în care avea încredere, care făcuse parte din diverse flote şi se pricepea la chestiunile maritime". Marea era principala şcoală a Portugaliei, şi nu numai în probleme de navigaţie. În dimineaţa următoare, Gama şi o poteră reunită în pripă se aflau pe chei la Setubal, unde zece vase franceze erau ancorate şi încărcau marfă scumpă. Toate au fost capturate, iar încărcăturile au fost confiscate şi puse sub sechestru; echipajele au fost aduse pe uscat. Nu mai era nevoie de altceva. Proprietarii francezi ai vaselor au trimis o petiţie regelui Franţei, care a înapoiat caravela, precum şi aurul, până la ultima uncie. Iar regele Portugaliei a ridicat sechestrul de pe vasele franceze şi încărcăturile lor, până la ultimul tub şi butoiaş.

Descoperirea unei lumi noi de către Columb i-a şocat pe portughezi. Aşa cum i-a şocat lansarea satelitului Sputnik pe americani. La urma urmei, l-ar fi putut avea, însă îl refuzaseră. Decenii la rând efectuaseră explorări costisitoare şi epuizante pentru a ajunge în apropierea Africii, iar spaniolii descoperiseră o lume nouă (sau poate Asia) din prima încercare. Nu există dreptate pe lumea asta. E timpul să-i dăm bice: în iulie 1497, o mică flotilă de patru vase aflată sub comanda lui Vasco da Gama a pornit din Lisabona, propunându-şi să reia iniţiativa eşuată a lui Bartolomeu Dias şi, înconjurând

Africa, să găsească India. Călătoria avea să însemne mai bine de 27.000 de mile în peste doi ani; şi doar 54 din echipajul iniţial de 170 de oameni s-au mai întors în viaţă.

Această iniţiativă costisitoare nu s-a dovedit a fi un succes comercial. Spre surprinderea lui da Gama, negustorii pe care i-a întâlnit în India erau musulmani şi nici prin gând nu le trecea să facă negoţ cu necredincioşii creştini; mai mult decât atât, mărgelele de sticlă, bibelourile şi cămăşile pe care le luase cu el pentru a face troc sau a le vinde, deşi erau deosebit de atrăgătoare pentru băştinaşii din Caraibe, nu valorau mai nimic în India, care ştia să facă diferenţa dintre gunoaie şi lucruri de preţ şi producea ţesături mult mai bune decât Europa. Aşadar da Gama s-a cam întors cu mâinile goale. Puţinul pe care l-a adus a fost o captură de război; în înflăcărarea şi disperarea lui, a atacat şi a capturat un mic vas musulman cu o încărcătură de condimente. Nu a fost un precedent benefic: din acel moment, pentru a se impune în Oceanul Indian portughezii aveau să se bazeze mai curând pe forţă decât pe concurenţa comercială.

Însă mult mai importante erau informaţiile aduse de da Gama. Mai întâi: că europenii erau mai puternici decât băştinaşii; că aveau vase şi arme mai bune. Iar apoi: că, deşi nu reuşise să facă negoţ, mirodeniile în cantităţi mari aveau să fie vândute la preţuri ce promiteau profituri uriaşe. Un chintal de piper putea fi vândut la Calicut cu trei ducaţi. După ce trecea prin mâinile a şase intermediari, cu taxe şi mite exorbitante pentru regi, şeici şi autorităţi pe parcurs, se vindea la Veneţia cu 80 de ducaţi. Având în vedere un asemenea câştig, care era costul echipării unei flote? Şi cât mai valora viaţa marinarilor?

Aceasta a fost răzbunarea Portugaliei. Regele Manuel le-a scris colegilor săi monarhi, Ferdinand şi Isabela („Înălţimile şi excelenţele voastre, atoputernicilor Prinţ şi Prinţesă!"), ca să le povestească despre „oraşe vaste, clădiri şi fluvii mari şi populaţii numeroase" – fără picior de sălbatic gol – şi să facă paradă cu mirodeniile, pietrele preţioase şi „minele de aur". Nici o vorbă despre scorbut sau moarte, nimic despre negustorii musulmani şi dezamăgirea comercială. Acesta era genul de loc pe care îl căutase Columb şi nu îl găsise. Să-ţi stea în gât!

La începutul anilor 1500, la mai puţin de şase luni după revenirea triumfătoare a lui da Gama, portughezii au trimis o a doua flotă spre Indii – de data asta, 13 vase şi 1.200 de oameni, inclusiv soldaţi –, sub comanda lui Pedro Álvares Cabral. L-au trimis să facă bani şi i-au spus să se ferească de necazuri; însă, dacă un vas ostil va încerca să-i facă rău, să nu-i îngăduie să se apropie, ci să-i respingă atacul şi să-l distrugă.

Nimic nu ilustrează mai bine conştientizarea superiorităţii. Deoarece este bine ştiut faptul că deţinătorii unor arme mai bune pot ucide de la distanţă fără nici un risc pentru ei înşişi; în vreme ce acei mai slabi sunt nevoiţi să se apropie şi să se sprijine pe dârzenia şi forţa personale pentru a obţine o victorie. Instrucţiunile lui Cabral semnalau o nouă balanţă a puterii mondiale. Asiaticii, mult mai numeroşi decât portughezii, mai bogaţi şi, în multe privinţe, mai civilizaţi, nu ar fi înţeles acest lucru, nici măcar nu le-ar fi trecut prin gând. Cu toate acestea, situaţia stătea în felul următor: *Europa se poate instala acum oriunde pe suprafaţa globului, graţie tunurilor navale**.

* Superioritatea decisivă a armamentului european din 1500 şi alte avantaje tehnologice deja discutate nu prea le convin savanţilor care vor să creadă că hegemonia globală europeană a fost o întâmplare norocoasă. După cum afirma un nonconformist: „Cartea mea despre perioada 1400-1800 «arată» că Asia era cu mult înaintea Europei până în 1800 şi că Europa a atins nivelul Asiei şi a întrecut-o folosind bani americani. «Expansiunea» Europei şi progresul/

Portughezii şi-au văzut de treabă cu o metodă care l-ar fi uns la inimă pe prinţul Henric. Curiozitatea şi apetitul erau prezentate ca în instrucţiunile (*Regimento*) către Diogo Lopes de Sequeira din 1508 privind explorarea Madagascarului:

1. Flota trebuia să urmeze circumferinţa insulei, acordând o atenţie deosebită coastei de vest (partea dinspre Africa); să pătrundă în fiecare port şi să-l studieze, să cerceteze mijloacele de intrare şi de ieşire, să exploreze posibilităţile de ancorare în raport cu vânturile, curenţii şi natura fundului apei; şi *să noteze absolut toate aceste lucruri* [sublinierea îmi aparţine].
2. Primul contact cu băştinaşii: să le arate o gamă variată de articole şi metale (mirodenii, ceară, cupru) ca să vadă dacă aceste lucruri sunt cunoscute pe insulă; iar dacă există şi acolo, să întrebe cum se poate ajunge la ele şi cum pot fi obţinute. Să afle ce ar vrea în schimb.
3. Să afle ce alte vase mai sosesc în aceste porturi – dacă este cazul. De unde vin ele? Ce transportă? Îşi vând marfa pe alte insule sau pur şi simplu transportă anumite lucruri în diverse locuri? De unde provin negustorii şi echipajele acestor vase? Sunt musulmani sau păgâni (*gentiles*)? Albi sau negri? Cum sunt îmbrăcaţi? Vin înarmaţi?
4. Celelalte vase sunt mari sau mici? De ce fel sunt? În ce anotimpuri vin şi pleacă? Ritmul (anual, mai des)? Metoda lor de navigaţie?
5. Insula are propriile vase şi, dacă da, unde merg, ce transportă, ce anume caută?
6. Ce produce insula, ce vor băştinaşii pentru produsele lor? Produsele respective sunt scumpe sau ieftine?
7. Structură politică: ce fel de regi sau conducători, indiferent dacă sunt musulmani sau păgâni? Cum trăiesc? Cum aplică dreptatea? Ce anume deţin? Au averi? Ce fel de statut şi prestigiu şi cum şi le menţin? Ce forţă militară şi arme: elefanţi sau cai, arme, arme de foc, artilerie de vreun fel? Soldaţii sunt temători sau războinici?
8. Conducătorii musulmani sunt separaţi, independenţi; şi îi recunosc pe conducătorii păgâni?
9. Populaţia este musulmană sau păgână? Dacă e păgână, cum convieţuiesc musulmanii cu ei? Există creştini, ca în India?* Au auzit de Sfântul Toma?
10. Care sunt obiceiurile? Seamănă ele, cel puţin parţial, cu cele ale malabarilor?
11. Există oraşe, orăşele sau sate de o însemnătate deosebită? Sunt fortificate? Cum este locuit pământul?
12. Banii? Există o unitate monetară standard sau pur şi simplu „diverse mijloace de plată", ca în Manicongo [Africa?]? În această privinţă, cuprul este un articol de comerţ şi, dacă da, ce fac din el? În special, este folosit la producerea armelor şi, în acest caz, ce fel de arme? De asemenea, tot în acest caz, cum fabrică praful de puşcă?

Un chestionar asemănător pentru Malacca (Peninsula Malaya) adaugă o întrebare detaliată referitoare la chinezii care făceau negoţ în acele regiuni: vase şi tehnici de navigaţie? arme şi stil de luptă? comerţ, negustori, puncte comerciale, marfă, preţuri? putere politică? îmbrăcăminte şi obiceiuri? dimensiunea şi forma Chinei?[5]

Aceste analize sistematice datau în Portugalia încă din 1425, începând cu explorarea Insulelor Canare. În 1537, Pedro Nuñes, cosmograful regelui Ioan al III-lea, îşi amintea cu mândrie: „Este evident că descoperirea coastelor, insulelor, continentelor nu a avut loc întâmplător, ci, dimpotrivă, marinarii noştri au pornit la drum foarte bine informaţi, dotaţi cu instrumente şi formule astronomice şi geometrice"[6]. Contrastul cu Spania este limpede. Spaniolii nu au adoptat această abordare metodică decât în ultimul sfert

---

avantajul asupra Asiei începând cu anul 1500 este un mit eurocentric" (Andre Gunder Frank, University of Toronto, pe internet, H-World@msu.edu, 7 iunie 1996).

* Primii portughezi care au ajuns în India au fost induşi în eroare de către idolatria băştinaşilor şi au crezut că hinduismul era o formă exotică a creştinismului.

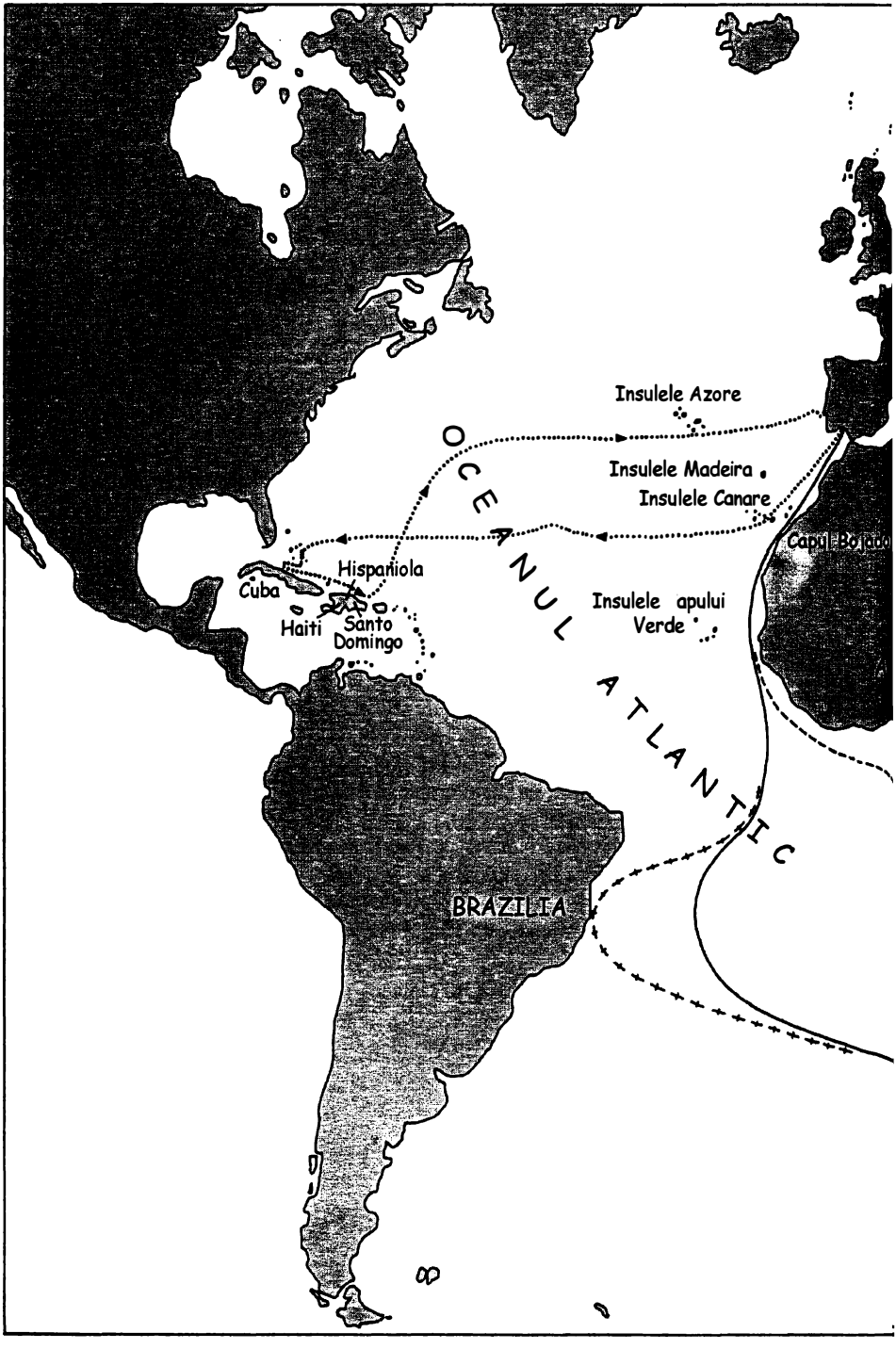

Epoca marilor descoperiri geografice: rutele principalelor călătorii
Observaţi cum vânturile şi curenţii dictau alegerea rutei. Mai bine să călătoreşti mai mult şi mai repede, decât să navighezi în volte şi să te zbaţi pe o distanţă mai scurtă.

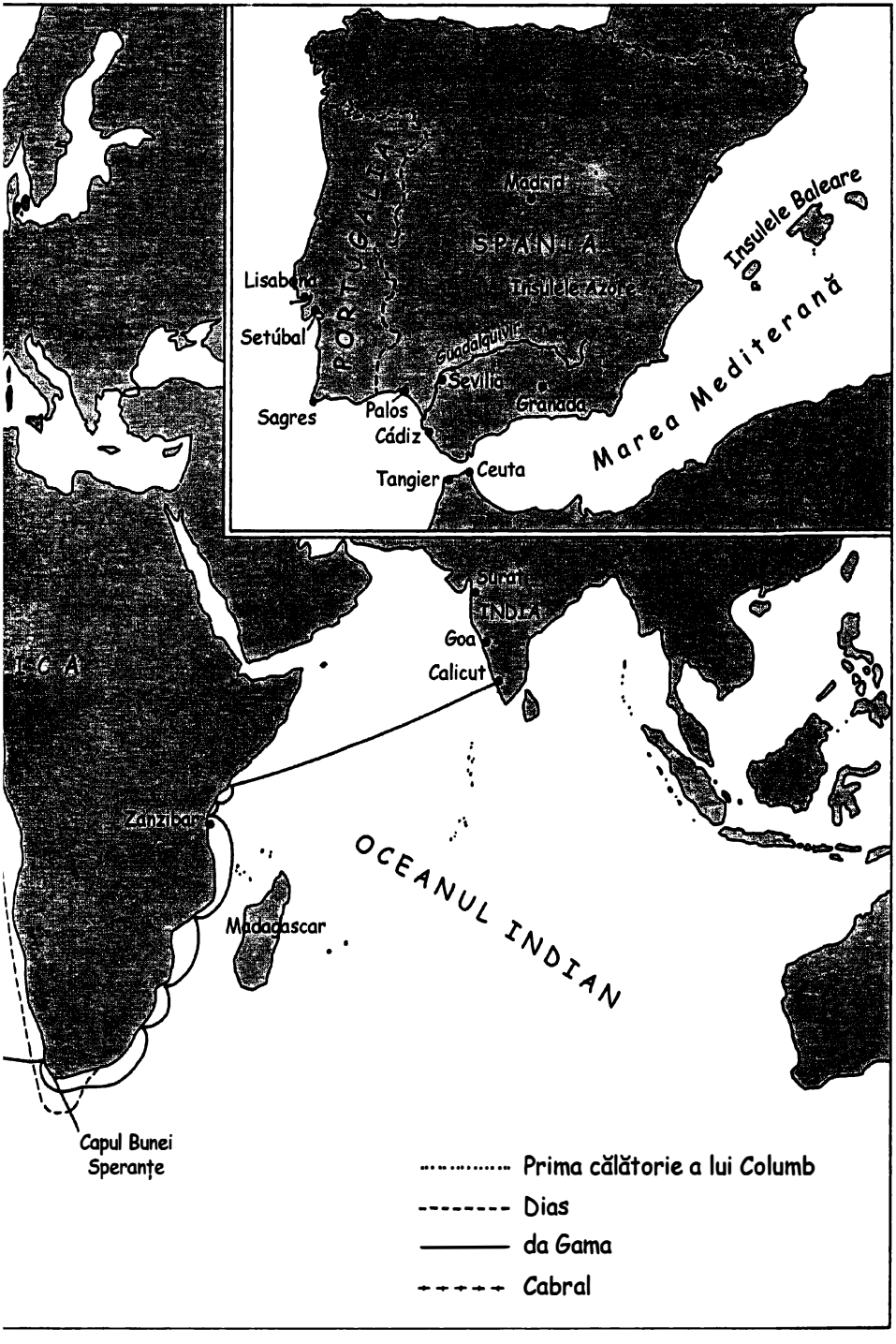
Madrid
SPANIA
Insulele Baleare
Lisabona
Insulele Azore
PORTUGALIA
Setúbal
Guadalquivir
Sevilla
Granada
Sagres
Palos
Cádiz
Marea Mediterană
Tangier
Ceuta
Surat
INDIA
Goa
Calicut
Zanzibar
OCEANUL INDIAN
Madagascar
Capul Bunei Speranțe
Prima călătorie a lui Columb
Dias
da Gama
Cabral

al secolului al XVI-lea. Fie nu au avut nevoie de ea (nu aveau concurenţă; navigaţia era mai simplă), fie aceasta nu era în concordanţă cu tradiţia şi stilul lor. În vreme ce portughezii îşi confirmau stăpânirea prin afirmarea descoperirii, adică prin introducerea latitudinilor pe hărţi, spaniolii se impuneau cu ajutorul dovezilor materiale. Plantau cruci, îi „converteau" pe băştinaşi, construiau edificii creştine, instalau tribunale şi închisori. Cât despre obiective, spaniolii căutau comori; portughezii urmăreau profituri din negoţ. Două viziuni asupra imperiului.

Istoria expansiunii comerciale şi politice a Europei în Oceanul Indian şi în Asia de Est este dominată de întrebarea: „Ce s-ar fi întâmplat dacă...?". Ce s-ar fi întâmplat dacă secolul al XVI-lea nu ar fi fost o perioadă de haos politic în Asia, de război în India între statele băştinaşe şi cotropitorii turcmeni, de izolaţionism chinez, de nivel scăzut cum era, expunând Asia atacurilor crâncene ale acestor invadatori? „Absenţa" chineză a durut cel mai mult.

În perioada 1405-1431, chinezii au efectuat cel puţin şapte expediţii navale majore în apele Indoneziei şi ale Oceanului Indian. Aceste călătorii şi-au propus să atragă atenţia asupra steagului chinez, să le facă cunoscut barbarilor Imperiul Celest, să primească omagii şi tributuri şi să-i aducă împăratului acele câteva raritäţi ce nu se găseau în interiorul graniţelor sale. Vasele s-au întors mai ales cu exemplare zoologice exotice – girafe, zebre, struţi; de asemenea, cu podoabe şi substanţe bioactive de origine animală, vegetală şi minerală, care să îmbogăţească farmacopeea chineză.

Legăturile acestor călătorii cu negoţul nu este întru totul limpede. Vasele transportau bunuri de preţ (mătăsuri, porţelan) menite să fie oferite la schimb, dar, se pare, nu pe piaţa liberă, ci mai curând în contextul oferirii de daruri: tribut din partea barbarilor, bunăvoinţă din partea chinezilor. Pe de altă parte, se pare că misiunile aveau rolul de a deschide calea negoţului normal; de aceea, la drum au pornit şi negustori care să-şi încheie propriile tranzacţii. Au urmat călătoriile comerciale independente, profitând, probabil, de pe urma prestigiului chinez sporit. Însă, dacă negoţul era unul dintre obiective, aceasta era o modalitate extrem de costisitoare de a-l aborda. În realitate, chinezii plăteau atât de mult pentru profiturile autorităţilor care organizau galioanele şi promovau comerţul privat, încât povara acestor călătorii a ajuns să depăşească posibilităţile imperiului[7].

Grandoarea acestor flotile a întrecut-o cu mult pe cea a micilor flote portugheze de mai târziu. Erau probabil cele mai mari vase pe care le văzuse lumea vreodată: corăbiile cu mai multe punţi (însă acesta este un termen înşelător) aveau rolul de tabere plutitoare, fiecare transportând sute de marinari şi soldaţi, mărturie a tehnicilor chineze avansate de construcţie de vase, navigaţie şi organizare navală[8]. Cele mai mari aveau circa 122 de metri lungime şi 49 de metri lăţime (în comparaţie cu cei 25 de metri ai vasului *Santa Maria* a lui Columb), nouă catarge mobile şi 12 pânze pătrate din mătase roşie. Acestea erau aşa-numitele galioane, vase de lux, prevăzute cu cabine mari şi culoare cu ferestre – dotări demne de reprezentanţii Fiului Cerului şi demnitarii străini care îi însoţeau înapoi în China. Alte vase satisfăceau alte nevoi: corăbii cu opt catarge, care transportau cai în Asia de Sud, unde, din motive climatice, aceste animale nu puteau fi crescute cu uşurinţă, precum şi materiale de construcţii şi reparaţii; vase de provizii, prevăzute cu şapte catarge, care transportau mai ales alimente; vase de soldaţi, cu şase catarge; vase de război cu cinci catarge, pentru conflictele navale; şi bărci

mai mici şi rapide pentru confruntările cu piraţii. Flota includea şi nave-cisternă cu apă, pentru a asigura o rezervă proaspătă pentru mai bine de o lună.

Prima dintre aceste flote, cea a amiralului eunuc Zheng He (Cheng-ho), era alcătuită în 1405 din 317 vase şi transporta 28.000 de oameni[9]. Din 1404 până în 1407, China a desfăşurat un program susţinut de construcţie şi recondiţionare navală. În acest efort au fost atrase provincii întregi de coastă, în vreme ce pădurile din interior erau defrişate. Sute de gospodării de tâmplari, fierari, fabricanţi de parâme şi vele, călăfătuitori, cărăuşi, ba chiar cronometrori au fost luate prin decret, grupate pe echipe şi amplasate la mică distanţă de locul unde munceau. Întrucât constructorii navali şi ucenicii lor erau, în general, analfabeţi, învăţarea s-a realizat prin puterea exemplului, prin folosirea unor modele lucrate manual, ale căror părţi se potriveau perfect fără cuie. Nici un amănunt nu era prea insignifiant ca să scape planificării realizate de constructorii navali: scânduri suprapuse, straturi multiple, îmbinări ale scândurilor călăfătuite cu iută şi acoperite cu var nestins cernut şi ulei de tung, cuie din fier protejate împotriva ruginii, diverse tipuri de lemn, în funcţie de scop, până şi imenşi „ochi de dragon" pictaţi la prora, astfel încât vasul să poată „vedea" încotro se îndrepta. Aceşti ochi, alături de o cârmă bună, rigidă şi echilibrată şi un lest zdravăn, sub îndrumarea experienţei de navigaţie şi a înţelepciunii folclorice, aveau să poarte vasul din port în port. Toată munca se desfăşura în uriaşe docuri uscate (din acest punct de vedere, China a anticipat tehnologia europeană cu sute de ani) care se deschideau spre Yangtze. Astfel, vreme de trei ani, chinezii au construit sau au recondiţionat circa 1.681 de vase. Europa medievală nu şi-ar fi închipuit o astfel de flotă[10].

Totuşi, această deschidere a chinezilor spre mare şi spre lume nu a dat nici un rezultat – de fapt, a fost gâtuită în mod deliberat*. În anii 1430, un nou împărat domnea la Beijing, unul care „nu îl cunoştea pe Iosif". O nouă mulţime, confucianistă, concura pentru influenţă, mandarini dispreţuitori şi care nu aveau încredere în comerţ (pentru ei, singura sursă adevărată a avuţiei era agricultura) şi îi detestau pe eunucii care planificaseră şi săvârşiseră marile călătorii. Vreme de câteva decenii, cele două grupuri au rivalizat pentru influenţă, balanţa înclinând când într-o parte, când în cealaltă. Însă fiscalitatea şi înalta moralitate chineză erau de partea confucianiştilor. Campania maritimă secătuise finanţele imperiului şi slăbise autoritatea acestuia asupra unei populaţii stoarse de taxe şi corvezi.

Decizia (de la începutul secolului al XV-lea) de a muta capitala la Beijing a înrăutăţit situaţia: noi ziduri urbane, un palat alcătuit din mai bine de nouă mii de camere, ţărani obligaţi, în principiu, la un regim de 30 de zile de muncă, însă ţinuţi în realitate ani la rând. Numai costul transportului – strămutarea curţii de la Nanking, la circa 1.290 de kilometri depărtare – a dus la creşterea taxelor[11]. Câteva autorităţi scrupuloase şi-au spus punctul de vedere, însă curtenii imperiali le-au închis gura aplicându-le pedepse aspre şi umilitoare. Un prefect care protestase împotriva măsurilor suplimentare a fost băgat într-o cuşcă şi dus în mod ruşinos în capitală, pentru a fi interogat de împărat. S-a zis şi cu datoria. În acelaşi timp, la graniţa de nord-vest, un grup schimbător, dar constant de năvălitori nomazi nu slăbea deloc imperiul, secătuind resursele şi solicitând o atenţie permanentă.

---

* Ei au explorat şi coasta de est a Asiei până în nord, în Kamceatka, însă şi acolo s-au hotărât să se abţină. (Odată ce-ai văzut un sloi plutitor de gheaţă, le-ai văzut pe toate.)

Aşadar, după câteva decenii de ezitări, de sărbători alternate cu comemorări, pe de o parte, şi dispreţ şi repudiere, pe de altă parte, s-a decis nu numai să se renunţe la explorarea maritimă, ci să se şteargă amintirea a ceea ce se întâmplase înainte, de teamă ca nu cumva generaţiile ulterioare să fie tentate să reia nebunia. Începând cu anul 1436, cererile de detaşare a unor noi meşteşugari pe şantierele navale au fost respinse, în vreme ce, dimpotrivă, străinii care solicitau reînnoirea darurilor uzuale erau refuzaţi, probabil din raţiuni economice. În lipsa construcţiilor şi a reparaţiilor, flotele publice şi private s-au redus. Piraţii au luat avânt în apele lipsite de pază (mai ales japonezii erau deosebit de activi), iar China s-a sprijinit şi mai mult pe transportul intern pe canale. În jurul anului 1500, oricine construia un vas cu mai mult de două catarge risca pedeapsa cu moartea, iar în 1525, autorităţile de coastă aveau ordine să distrugă toate vasele ce plecau pe ocean şi să-i aresteze pe proprietarii lor. În sfârşit, în 1551 era considerată o crimă să pleci cu mare pe un vas cu mai multe catarge, chiar şi pentru negoţ[12].

Abandonarea programului marilor călătorii făcea parte dintr-o politică mai amplă a închiderii, retragerii din calea riscurilor şi a tentaţiilor mării. Această interiorizare intenţionată, un important punct de cotitură în istoria Chinei, nu ar fi putut avea loc într-un moment mai prost, deoarece, pe lângă faptul că i-a dezarmat pe chinezi în faţa puterii europene în ascensiune, i-a adus, mulţumiţi de sine şi încăpăţânaţi, în situaţia de a se împotrivi învăţăturilor şi noutăţilor pe care aveau să le aducă în curând călătorii europeni.

De ce? De ce nu a făcut China un mic efort suplimentar care ar fi purtat-o în jurul extremităţii sudice a Africii şi în Atlantic? De ce, la decenii, ba chiar secole după sosirea vizitatorilor europeni în apele Chinei, nu exista nici un vas chinez în porturile Europei? (Primul asemenea vas, un vehicul diplomatic, a vizitat Londra la Marea Expoziţie din 1851.)

Ca întotdeauna, există mai multe motive. Rezultatul, în jargon sociologic, este supradeterminat.

În primul rând, chinezilor le lipseau anvergura, concentrarea şi, mai presus de orice, curiozitatea. Ei mergeau ca să se expună, nu ca să vadă şi să înveţe; să-şi afirme prezenţa, nu ca să rămână; să primească plecăciuni şi omagii, nu ca să cumpere. Erau cum erau şi nu aveau de ce să se schimbe. Aveau ce aveau şi nu erau nevoiţi să ia sau să facă. Spre deosebire de europeni, nu erau motivaţi de lăcomie sau patimă. Europenii aveau un obiectiv precis: avuţia Indiilor. Trebuiau să ocolească Africa; acela era scopul misiunii. Chinezii nu erau nevoiţi să facă asta. Puteau găsi ce pofteau în Oceanul Indian, iar ceea ce voiau era un lucru atât de mărunt, încât nu era un aperitiv, ci un desert[13].

În acelaşi timp, această dorinţă de a impune veneraţie însemna că veniturile erau cu mult depăşite de costuri. Aceste călătorii plesneau de extravaganţă. În vreme ce profiturile iniţiale (primul iz de piper) şi promisiunea unora şi mai mari, ce aveau să vină, constituiau un puternic stimulent pentru aventurierii occidentali, în China, calculul bănesc spunea nu. Această reconsiderare semăna, în felul ei, foarte mult cu cea a Statelor Unite din prezent, în ceea ce priveşte proiecte precum SuperCollider sau staţia spaţială.

Caracterul vulnerabil al programului – azi îl vezi, mâine nu mai e – a fost agravat de natura sa oficială. În Europa, oportunitatea iniţiativei private ce caracteriza până şi proiecte regale precum căutarea unei rute maritime spre Indii era o sursă de finanţare participativă şi o garanţie a temeiniciei. Nimic de acest fel în China, unde statul

confucianist nu putea să sufere succesul mercantil. Mai mult decât atât, deschiderea spre mare atrăgea cheltuieli uriaşe de apărare împotriva pirateriei: cu cât vasele erau mai active, cu atât tentaţia corsarilor era mai mare*. Aşadar, pentru autorităţile chineze, comercianţii erau călători independenţi care se îmbogăţeau pe cheltuiala imperiului.

De unde şi decizia de abandonare a mării. În 1477, un puternic eunuc pe nume Wang Zhi, aflat în fruntea poliţiei secrete, a solicitat jurnalele marilor călătorii, resuscitând interesul pentru expediţiile navale. Drept răspuns, vicepreşedintele Ministerului de Război a confiscat documentele şi fie le-a ascuns, fie le-a dat foc. Luat la rost în privinţa acestei dispariţii misterioase, el a denunţat jurnalele ca fiind „exagerări înşelătoare privind lucruri bizare, îndepărtate de mărturia ochilor şi urechilor oamenilor" – aşadar, de necrezut. Cât despre lucrurile pe care galioanele le aduseseră acasă, „betel, tije de bambus, viţă-de-vie, rodii, ouă de struţ şi alte asemenea ciudăţenii", e evident că nu îi erau de nici un folos Chinei. Aceste călătorii spre Oceanul de Vest irosiseră „o mulţime de bani şi cereale", ca să nu mai punem la socoteală şi „mulţimile" de vieţi. Şi cu asta, basta.

Întrebarea rămâne: Ce s-ar fi întâmplat dacă chinezii nu ar fi renunţat la comerţ şi explorări, dacă portughezii ar fi ajuns în Oceanul Indian şi ar fi găsit aceste uriaşe vase chineze stăpânind mările? Sau, şi mai mult, să presupunem că chinezii nu s-ar fi oprit undeva în apropierea canalului Mozambic, ci ar fi înconjurat Capul şi ar fi ajuns în Atlantic, deschizând astfel căile maritime către Africa de Vest şi Europa. Acesta este tipul de supoziţii care au ajuns să-i fascineze pe istorici şi economişti, nu atât pentru că nu putem cunoaşte răspunsurile, cât pentru valoarea lor euristică. Privind înapoi, credem că ştim ce s-a întâmplat. Privind înainte, trebuie să ne imaginăm diverse consecinţe. Asemenea întrebări se concentrează asupra cauzei şi efectului, ne ajută să distingem între influenţele majore şi minore, directe şi indirecte, sugerează posibilităţi altfel trecute cu vederea.

În ceea ce priveşte posibilitatea continuării expansiunii maritime a Chinei, de exemplu, trebuie să luăm în considerare riscul violenţei, al concurenţei decise prin forţă. La suprafaţă, chinezii erau incomensurabil mai puternici şi mai bogaţi. Cine ar fi îndrăznit să li se opună? Totuşi, realitatea era cu totul alta. Chinezii descoperiseră secretul prafului de puşcă înaintea europenilor, însă europenii aveau tunuri mai bune şi o putere de foc mai mare, mai ales de la distanţă. Chinezii aveau vase mai mari, însă europenii erau navigatori mai buni. Dacă am compara cele două tabere în jurul anului 1400, probabil chinezii s-ar situa în frunte, cel puţin în Oceanul Indian sau în Marea Chinei de Sud. (Până şi unui animal puternic îi vine greu să-şi înfrângă prada mai slabă, dar aproape de casă.) Însă cincizeci de ani mai târziu, chiar şi în apele asiatice, europenii ar fi întrecut cu mult vasele chinezilor. Desigur, chinezii ar fi putut învăţa din experienţă şi poate că i-ar fi întâmpinat pe europeni cu arme şi vase pe măsură. Asta e una dintre problemele ipotezelor: se poate întâmpla în fel şi chip, iar nivelurile de încredere scad odată cu speculaţia.

Izolaţionismul a luat numele Chinei. Desăvârşit, complet, aparent senin, inefabil de armonios, Imperiul Celest a mai funcţionat câteva sute de ani, insensibil şi imperturbabil. Însă lumea trecea pe lângă el.

---

* Marea Galbenă şi Marea Chinei de Sud au fost dintotdeauna o cunoscută pepinieră de piraţi. O atestă soarta teribilă a multora dintre aşa-zişii refugiaţi care au părăsit Vietnamul în ultimii ani.

Capitolul 7

De la descoperiri la imperiu

Vestea descoperirii lui Columb s-a răspândit cu repeziciune, mulţumită puterii tiparului*. Nimic nu atestă mai elocvent realitatea acestei descoperiri decât entuziasmul şi fascinaţia pe care le-a stârnit. Lumea se deschisese, transformând conştiinţa europeană de sine. Cine suntem? Cine sunt ei? Teologii şi moraliştii au început să pună întrebări cu privire la natura „sălbaticilor" găsiţi pe acele meleaguri îndepărtate şi la modalitatea adecvată de a-i aborda. Pentru artişti, Lumea Nouă oferea o plenitudine de imagini şi teme, nu numai în sine, ci şi ca parte a noii oicumena. Pentru cartografi, hărţile au devenit efemere, fiind retrasate în repetate rânduri, în funcţie de noile informaţii. Monştrii marini şi înfloriturile ornamentale au dispărut, făcând loc noilor teritorii ce căpătau o formă din ce în ce mai precisă.

Meleagurile noi invită la acţiune. Conducătorii Spaniei au văzut şi au oferit perspectiva unui imperiu uriaş. Aceasta nu avea nici o legătură evidentă cu războiul sfânt al creştinătăţii împotriva Islamului, însă, cu toate acestea, a fost văzută drept o prelungire a cruciadei binecuvântate de divinitate şi consfinţite de papalitate. Până şi dezamăgirea s-a transformat în atracţie, deoarece însemna că încă mai putea fi găsită comoara. Columb, neisprăvitul, pur şi simplu nu ştiuse unde să caute. Acesta era doar începutul, iar recompensele aveau să ajungă în mâinile celor mai rapizi. Comercianţii-aventurieri au cumpărat şi au recondiţionat vase mai vechi, au construit altele noi, au angajat echipaje de pe o rază de o sută de leghe. Ai necazuri? Ia viaţa de la capăt dincolo de apă. Soldaţi şi *caballeros* independenţi, huligani, tâlhari şi ticăloşi au plecat în căutarea sau refacerea norocului. Aceşti oameni preţuiau legendele şi miturile „aventurilor cavalereşti" – benzile desenate ale epocii respective –, poveştile cu amazoane, monştri fără cap ori cinocefali sau, şi mai bine, cu El Dorado (Omul de Aur). Legenda amazoanelor era îndrăgită de cei mai mulţi, întrucât îmbina tema feminităţii şi a bărbăţiei. Prezenţa acestor războinice era relatată pretutindeni, întotdeauna dincolo de următorul lanţ muntos sau pe o insulă aflată la câteva zile depărtare. Într-un caz, se spunea că veneau în Spania, zece mii, ca să rămână însărcinate „cu bărbaţii naţiunii noastre, a căror reputaţie de curtoazie este bine împământenită"**.

---

* Însuşi Columb a făcut tot posibilul să răspândească vestea. După revenirea sa în Spania, în martie 1493, scrisoarea sa ce anunţa descoperirea a fost tipărită de 13 ori – o dată în spaniolă, de nouă ori în latină, de trei ori în italiană. Gomez, *L'invention*, p. 95.

** Aceasta intenţiona probabil să fie o consolare pentru cei care nu puteau merge în Lumea Nouă pentru a întâlni amazoanele pe tărâmurile lor. Dintr-o scrisoare din anul 1533 adresată de Martin de Salinas, funcţionar în Valladolid, secretarului lui Carol Quintul (Gomez, *L'invention*,

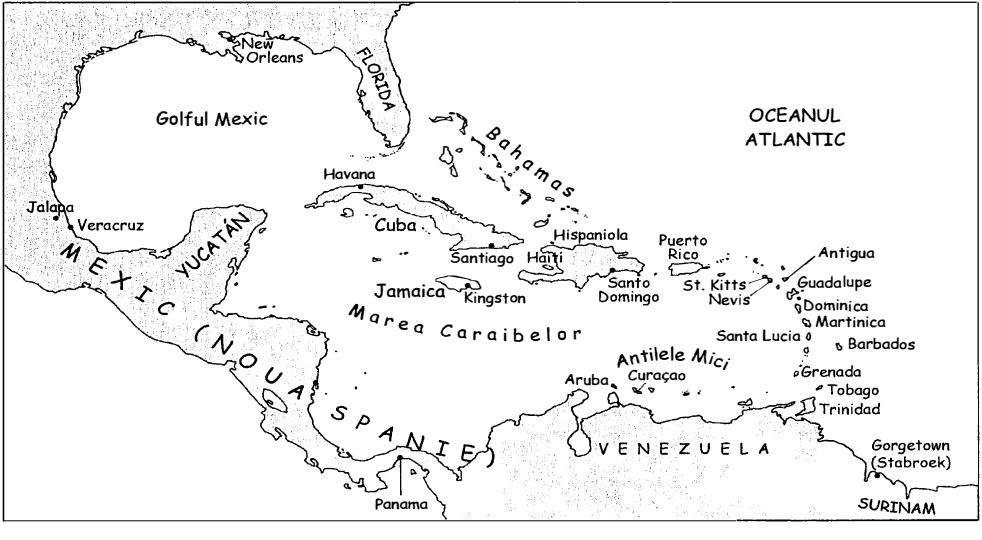

Marea Caraibelor şi ţărmurile sale continentale
Observaţi diferenţa dintre insulele mai mari (Antilele Mari) şi lanţul de insule mai mici de la est (Antilele Mici).

Tocmai extravaganţa acestor poveşti şi promisiuni le făceau credibile. Orice era posibil pe acele meleaguri îndepărtate.

Vreme de un sfert de veac, spaniolii au navigat în jurul Caraibelor, atingând continentele la sud şi la nord, întotdeauna dezamăgiţi că nu găseau comorile care s-ar fi aflat imediat dincolo de următoarea debarcare. Se consolau deocamdată cu sclavi, noutăţi botanice, faună exotică, bucăţi de aur care indicau o sursă extrem de bogată. Solii se întorceau în Spania cu podoabe şi pepite, pentru a convinge Coroana să trimită întăriri, animale şi arme. Între timp, grupuri de conchistadori se instalau, îşi arborau steagul şi îşi fixau crucea; întemeiau „oraşe" în tradiţia legalistă a comunei europene şi le dădeau numele unor divinităţi, sfinţi şi diverse obiecte sfinte; dădeau la schimb mărgele colorate pe pietricele de aur; se implicau în rivalităţile băştinaşilor şi asmuţeau triburile unul împotriva celuilalt. Se luptau, îi terorizau, torturau şi ucideau pe băştinaşi; se culcau cu soţiile, fiicele şi femeile rămase văduve de mâna spaniolilor; şi aduceau mântuirea multor suflete păgâne, adesea în timp ce le nimiceau trupul. Şi întotdeauna se interesau de aur. Perseverenţa lor e foarte grăitoare în ceea ce priveşte apetitul... şi nebunia lor: Adam Smith descrie această „sete sfântă" ca fiind, „poate, cea mai dezavantajoasă loterie din lume"[1].

Caută şi vei găsi. Navigând de-a lungul coastei Peninsulei Yucatán în al doilea deceniu al secolului al XVI-lea, spaniolii au întâlnit indieni nemaivăzuţi până atunci. Aceştia erau îmbrăcaţi în haine de bumbac şi locuiau în oraşe construite din piatră. Nu auziseră de metale grele, nici de bronz, nici de fier, însă aveau arme – praştii, săgeţi otrăvite, bâte prevăzute cu bucăţi ascuţite de obsidian – şi nu erau aşa uşor de ucis şi de intimidat precum cei de pe insule. Aşa că spaniolii au vorbit mai mieros, au făcut negoţ şi au linguşit şi au aflat de un teritoriu situat undeva la vest, dincolo de munţi, unde domnea un rege puternic, un ţinut bogat în podoabe şi comori scânteietoare. Fiecare contact confirma această promisiune, deoarece, pe de o parte, conducătorul acestui ţinut, necunoscut de străini, poruncise ca aceştia să fie împăciuiţi cu daruri, în speranţa că astfel vor pleca. E inutil să mai spunem că a fost o mare greşeală.

Acum, grupuri întregi, unul după altul, se îndrepta spre nord şi vest, de-a lungul coastei mexicane. A fost o chestiune de noroc faptul că liderul flotilei exploratoare decisive a fost un bărbat pe nume Hernándo Cortés – pe vremuri, student ticălos la Salamanca, afemeiat precoce şi prolific, cu o slăbiciune pentru cel mai periculos tip de femeie: soţia altui bărbat. Cortés a avut motive întemeiate să părăsească Spania. Era chipeş şi viril, un seducător, un intrigant şi un diplomat, genul de lider înnăscut care şi-ar fi dat viaţa pentru oamenii săi şi ai cărui oameni l-ar fi urmat până în pânzele albe. De un asemenea bărbat a fost nevoie pentru a aduce şi a ţine laolaltă o ceată de câteva sute de oameni şi pentru a cuceri cu aceştia (şi cu întăririle ulterioare) cea mai mare putere din America de Nord.

Chiar şi aşa, Cortés reprezintă doar începutul poveştii. Istoria nu este o simplă epopee a cutezanţei nesăbuite. Oamenii contează, însă Imperiul Aztec s-a prăbuşit din raţiuni mai profunde. Cea mai importantă a constat în însăşi natura imperiilor tributare,

---

pp. 120-121). Legenda spunea că amazoanele se împreunau de două-trei ori pe an pentru a avea copii, însă îi abandonau pe cei de sex masculin.

care diferă de regate şi naţiuni prin diversitatea lor etnică şi dorinţa de coeziune şi înţelegere. Distincţia noi/ei îi separă pe conducători de supuşi şi un grup de altul ; străinii nu se numără printre membri. Astfel de unităţi sunt, inevitabil, o expresie a puterii pure. Ele nu se sprijină pe o loialitate profundă ; nu se bucură de o legitimitate reală ; smulg bogăţiile ameninţând cu suferinţa fizică. Aşadar, deşi par puternice, este doar o aparenţă, iar înlocuirea unei cete de tirani cu alta este deseori bine primită de către poporul de rând, care speră zadarnic că o schimbare îl va scăpa de prigoană. În realitate, genialitatea acestor modele nu e decât o spoială ; forţa lor aparentă, doar un înveliş fragil.

Aşa s-a întâmplat şi cu aztecii sau poporul mexica. Erau un grup restrâns, un aspru popor nomad ajuns în regiunile sudice din zonele deşertice necivilizate din nord (în prezent, sud-vestul Statelor Unite). Nu au fost bine primiţi şi o vreme chiar au fost sclavii unui popor mai civilizat de pe malurile marelui lac din valea Mexicului (un lac demult secat, astăzi locul precar, ce se scufundă, al celui mai populat oraş din lume). Sclavia era şcoala războiului şi a puterii. Când s-au eliberat, aztecii au fugit în ascunzişuri acoperite cu stuf şi s-au adăpostit acolo până când au crescut numeric şi au căpătat mai multă forţă. Când au ieşit, iniţial pentru că aveau nevoie de apă potabilă, au cucerit popor după popor, cu ajutorul unei combinaţii de măiestrie şi bravură, dar, mai presus de orice, al terorii care le zdruncina adversarii şi îi făcea să se predea înainte de a fi înfrânţi[2].

Teroarea aztecă a luat forma industrializării sacrificiului uman. Este un subiect delicat, pe care antropologii şi ideologii doctrinei *indigeniste* au preferat să-l evite sau să-l ignore, ba chiar să-i găsească scuze. Cu toate acestea, nu putem înţelege punctele forte şi slăbiciunile Imperiului Aztec, ascensiunea şi decăderea sa, fără să abordăm această practică ce stârneşte ură. Sacrificiul uman în scopuri religioase era des întâlnit în regiunea respectivă (inclusiv în ţinuturile mayam de la sud) şi reflecta credinţa că îndeosebi zeul-soare avea nevoie să se hrănească cu sânge omenesc. Nehrănit, era posibil să nu mai răsară. Şi alţi zei aveau nevoie de ofrande : bebeluşi şi copii, de exemplu, pentru a asigura bogăţia recoltelor sau abundenţa ploilor ; lacrimile victimelor promiteau apă[3].

Asemenea gesturi simboliče (percepute ca acte de hrănire consubstanţială) făceau un număr restrâns de victime. Adulţii sacrificaţi proveneau cu precădere din rândul celor capturaţi în luptă, iar victima era prezentată şi i se spunea să se considere un erou pentru o cauză nobilă : aceasta era menirea din naştere. Unii cercetători au pretins că aceşti donatori de sânge şi inimi chiar se considerau eroi, însă ar trebui subliniat faptul că aveau nevoie de o doză de tranchilizant înainte de a putea fi convinşi cu blândeţe să urce scările abrupte spre altar.

Inovaţia aztecă a fost opera unui membru al familiei regale, Tlacaelel, persoană influentă şi sfătuitor al mai multor împăraţi. Acest prinţ al întunericului s-a gândit să impună şi să înlocuiască alţi zei mai blânzi cu zeul aztec tribal Huitzilopochtli, „pasărea colibri a Sudului", o divinitate însetată de sânge, toată numai aripi şi gheare ; iar în spatele aripilor deschise, să facă din cultul sacrificiului o armă de intimidare. În vreme ce sacrificiul afecta odinioară o mână de oameni, Tlacaelel a instituit orgii ale sângelui ce durau zile întregi, care aduceau sute, apoi mii de victime pe piatră, inimile le erau smulse cât încă mai băteau, sângele le era împrăştiat şi stropit pe idoli, iar corpurile lor rostogolite pe scări şi măcelărite, pentru a-i oferi aristocraţiei aztece delicatese culinare.

Această ultimă practică îi jenează pe etnologii corecţi politic care văd în asemenea descrieri ale canibalismului o justificare a dispreţului şi persecuţiei de care au dat dovadă străinii[4]. (Cu siguranţă a fost cazul conchistadorilor, absolut oripilaţi când gazdele lor mexicane şi-au dovedit ospitalitatea dregând mâncarea musafirilor cu sângele victimelor sacrificate chiar în faţa ochilor lor.) Unii au încercat să susţină că întreaga chestiune a canibalismului este un mit, o invenţie spaniolă. Alţii, dispuşi să recunoască antropofagia, au atras atenţia asupra derapajelor ocazionale ale spaniolilor – ca şi când măsurile disperate s-ar putea compara cu comportamentul instituţionalizat[5]; sau au încercat să susţină că aceasta era singura modalitate prin care aztecii (sau cel puţin aristocraţia, care deţinea un cvasimonopol pe carnea de om) puteau introduce suficiente proteine în alimentaţie. În faţa unor asemenea aberaţii, mai ales în ceea ce îi priveşte pe membrii privilegiaţi ai societăţii aztece, cel mai bun lucru pe care îl putem spune este că denotă foarte multă imaginaţie*.

(În mod ironic, europenii se vor trezi mai târziu că sunt acuzaţi de canibalism de către chinezi, care preferau oricum să-i considere pe străini nişte barbari[6]. În China, aceste zvonuri au avut rolul de a evita contactul dintre băştinaşi şi străini. În Africa, unde canibalismul nu era necunoscut, portughezii i-au avertizat pe localnici de un aşa-zis apetit al englezilor pentru carnea de om, în speranţa că băştinaşii îi vor face pe aceşti intruşi să-şi ia rapid tălpăşiţa sau chiar mai rău. Iar chinezii, care nu făceau nici o distincţie în superioritatea lor, au spus acelaşi lucru despre portughezi. Barbarii sunt barbari.)

Aceste sacrificii în masă au avut tocmai efectul dorit de acest Darth Vader mexican: au redus profund capacitatea de rezistenţă a duşmanilor aztecilor. Însă perdanţii şi-au tratat în mod natural ura. Ceremoniile aztece au creat şi o problemă de aprovizionare: de unde să facă rost de suficiente victime? În război? Asta ar fi însemnat o luptă permanentă. Din închisori sau din rândul sclavilor? Asta ar fi însemnat o intensificare a asupririi şi o potenţială instabilitate. Cu complicitatea conducătorilor popoarelor aliate/supuse? Acesta era mecanismul aşa-numitelor războaie-floare, în care colaboratorii aristocraţi din alte naţiuni urmăreau de după perdele de flori cum aztecii puneau în scenă jocuri de război şi turniruri simulate, menite să producă prizonieri în vederea sacrificiului dinaintea ochilor ascunşi ai propriilor căpetenii.

Aşadar, în ciuda puterii şi gloriei sale aparente, Imperiul Aztec a fost o frunză în vânt. Detestat pentru tirania sa şi măcinat de disensiuni, era deja scindat la venirea spaniolilor. Ura era atât de intensă, încât Cortés şi-a găsit cu uşurinţă aliaţi, care i-au oferit informaţii de preţ şi l-au ajutat cu transportul. Fără asta nu ar fi putut niciodată să-şi aducă trupa de pe coastă, cu tot cu tunuri, peste lanţul muntos, în valea Mexicului.

Odată ajunşi aici, cotropitorii s-au bucurat de un avantaj uriaş. Aveau arme superioare – nu atât puşti şi tunuri, deşi acestea s-au dovedit înspăimântătoare la început, iar Cortés a folosit salve oportune pentru a impresiona şi intimida, cât săbiile şi pumnalele din oţel. Săgeţile şi praştiile aztece şi bâtele cu vârf de obsidian mai mult

* Totuşi, s-ar părea că mexicanii aveau o alimentaţie surprinzător de diversificată, ce includea şi proteine animale, prin altele din carne de câine, cobai şi viermi. Viermii au devenit oarecum un cult pentru fanii înfocaţi ai bucătăriei americane precolumbiene, dacă ar fi să dăm crezare unui articol pe acest subiect publicat în 1990 în revista companiei American Airlines. Ca un gest de bunăvoinţă din partea mea, nu voi dezvălui numele autorului, care se laudă că a încercat şi el să mănânce viermi vii şi a fost muşcat de limbă pentru nesocotinţa sa.

răneau decât ucideau – de fapt, în acest scop erau şi concepute. Scopul războiului era acela de a schilodi şi captura, în vederea jertfelor. Potrivit standardelor aztece, spaniolii nu au luptat cinstit: loveau mai curând la corp decât la braţe şi picioare, deoarece o rană abdominală oprea un duşman, dacă nu îl ucidea direct. Tactica aztecă de împresurare şi copleşire numerică a inamicului s-a întors, în mod ironic, împotriva lor: fiecare atac spaniol nimerea în plin. Pe margine, lăncierii şi spadasinii spanioli călare erau un adevărat coşmar, cu spintecările lor rapide. La început, aztecii credeau că sunt de fapt un singur animal cu două capete*.

Toate acestea dovedesc avantajul fundamental al metalurgiei feroase. Armele nu erau decât o parte a poveştii. Spaniolii depindeau întru totul de aceste obiecte din fier, precum lopeţi, sape, topoare, ciocane, nicovale, unelte. Aveau nevoie să facă potcoave şi să le aplice, să repare armele, să înlocuiască lucrurile stricate. Fiecare cui, fiecare bucată de fier era de preţ, deoarece trebuiau să vină din Spania. O potcoavă costa 30 de pesos; cuiele, 80 de pesos suta. Numeroşi călăreţi constatau că e mai ieftin să-şi potcovească animalul cu aur[7].

Reacţia aztecilor la aceste tactici a fost profund slăbită de conducerea nesigură, şovăitoare. Împăratul Moctezuma, auzind de aceşti străini, de vasele lor înalte, de părul şi pielea lor pe alocuri deschise la culoare, de chipurile lor cu barbă, de hainele lor scânteietoare, nu a ştiut dacă să-i considere zei sau bărbaţi. Legenda mexicană spune că marele zeu Quetzalcoatl, situat în vârful panteonului, însă prins demult în capcana apetitului său cât se poate de omenesc al băuturii şi surghiunit de o zeitate rivală, avea să se întoarcă într-o bună zi de la est şi dinspre mare. Aceasta o fi fost întoarcerea făgăduită?

Spionii lui Moctezuma i-au raportat că aceşti străini se comportau mai curând ca nişte bărbaţi decât ca nişte zei. În primul rând, le plăcea să mănânce. Acest lucru putea fi interpretat în două feluri, deoarece nu se înfruptau cu sânge sau carne de om, iar asta corespundea legendei privind firea miloasă a lui Quetzalcoatl şi respingerea sacrificiului uman. În al doilea rând, aveau o predilecţie pentru femei, îndeosebi pentru femeile frumoase. Zeilor le plăcea sexul sau aveau nevoie de el? Greu de spus. Fireşte, întrebarea nu i-ar fi pus nici o problemă unui european. Dacă aztecii ar fi ştiut mitologia greacă, ar fi identificat aceste pofte carnale drept un semn al divinităţii. Sfâşiat între impulsul de a lupta şi acceptarea alungării sale, Moctezuma a încercat să-l mituiască pe Cortés să plece invitându-l să primească regatul său.

În ciuda tuturor acestor lucruri, spaniolii s-au trezit la ananghie. Erau nevoiţi să rămână acolo: Cortés îşi arsese vasele, ceea ce le-a dat de înţeles oamenilor săi că nu puteau să fugă. Trebuiau fie să lupte, fie să moară. Sau mai rău: aztecii s-au asigurat că spaniolii ştiu care era soarta prizonierilor mexicani, etalând pe ziduri cadavre însângerate şi jupuite de piele. O altă greşeală tactică. Nimic nu a contribuit mai mult la a-i face pe spanioli dârzi şi hotărâţi.

Chiar şi aşa, în ciuda întăririlor (trimise iniţial să-l aresteze pe Cortés) şi a câtorva reuşite în luptele corp la corp, spaniolii, mult depăşiţi numeric, au suferit pierderi

---

* Şi câinii de luptă erau înspăimântători – sfâşiau şi ucideau, iar armele aztece aproape că nu slujeau la nimic în faţa lor –, însă tenacitatea lor a limitat pagubele. Spaniolii i-au folosit mai ales la recunoaştere şi împotriva prizonierilor şi a trecătorilor, instrumente de teroare şi amuzament. *Cf.* Todorov, *La conquête de l'Amérique*, p. 146.

disporporţionat de mari. Poate că Moctezuma a şovăit, însă ceilalţi azteci, războinici înnăscuţi şi antrenaţi, conştienţi că sunt oameni ca şi ei, nici nu se gândeau să cedeze în faţa câtorva năvălitori aroganţi. Spaniolii au fost alungaţi din capitală. Au avut o retragere de coşmar, de-a lungul drumurilor pietruite, prin apă (aztecii tăiaseră podurile), cu duşmani din toate părţile. Mulţi spanioli au fost traşi la fund de greutatea aurului lor, pe care nu puteau suporta să-l abandoneze. Între jumătate şi trei sferturi din mica lor trupă a murit.

Noche trista, aşa au numit-o spaniolii, deşi au scăpat ca prin minune. În plus, mexicanii nu şi-au putut valorifica avantajul până la capăt anihilându-i, deoarece fuseseră afectaţi în mod tragic de cea mai subtilă şi mai secretă armă spaniolă, pe care năvălitorii nici măcar nu ştiau că o deţin. Este vorba despre agenţii patogeni ai Vechii Lumi, purtători nevăzuţi ai morţii în rândul unei populaţii ce nu mai fusese expusă niciodată la aceste boli. Făcuseră deja ravagii în Caraibe. Acum doborau sute de războinici azteci tocmai în momentul victoriei acestora.

Cortés a avut parte de un răgaz. Au trecut câteva luni. Noi flote au adus întăriri. Aliaţii săi indieni l-au ajutat să construiască părţile componente ale vaselor şi să le treacă lanţul muntos, până în valea Mexicului, unde au fost asamblate şi lansate împotriva capitalei aztece. De astă dată războiul a luat sfârşit; Imperiul Aztec a fost înfrânt; templele sale, distruse; idolii lor, răsturnaţi. Nu ar fi trebuit să se mire: hieroglifa aztecă pentru un oraş cucerit era un templu în flăcări. Zeul câştigătorului ia tot.

Cucerirea Imperiului Inca a fost, în esenţă, asemănătoare: şi de această dată, un imperiu tributar îndepărtat, centralizat şi cu structuri administrative ingenioase; însă, la fel, separări şi vrajbe interne, care-i plasau pe incaşi nu numai împotriva triburilor supuse, ci şi unul împotriva celuilalt; şi, din nou, boala europeană ca aliat din umbră al cuceririi europene. Când Francisco Pizarro a sosit cu micul său detaşament de război, ţara tocmai punea capăt unui război civil de şapte ani (se pare că incaşii muriseră de variolă) şi, aşadar, era mult mai slăbită.

Şi aici, primele contacte au fost apetisante: cele mai mici sate de coastă păreau să abunde în aur. Din nou, dispunerile eronate au facilitat înaintarea spaniolilor. Incaşii nu i-au confundat cu nişte zei, însă au subestimat enorm posibilităţile unei forţe atât de restrânse şi aveau un dispreţ străvechi faţă de locuitorii coastei. Cum ar fi putut acestea să-i înfrângă pe războinicii mai căliţi din regiunile muntoase? Din nou, spaniolii au ştiut să profite la maximum de pe urma acestor vrajbe pentru a obţine ajutorul localnicilor. Au urcat în oraşul de munte Cajamarca să-i întâlnească pe incaşi, pe care Pizarro i-a încredinţat trufaş că-i va întâmpina cu cele mai paşnice intenţii. Apoi, majoritatea s-au ascuns şi au aşteptat. Incaşii au perceput situaţia ca pe un semn de teamă – şi, într-adevăr, mulţi dintre spanioli erau înspăimântaţi.

Miile de incaşi au pătruns în oraş, bine protejaţi, însă neînarmaţi. Au umplut piaţa, cei mai de seamă nobili din regat purtându-l pe Inca Atahualpa în litiera sa regală. Un preot spaniol a înaintat pentru a-i oferi lui Inca o Biblie. Atahualpa a deschis-o, a răsfoit-o puţin şi a aruncat-o pe jos. Atât a trebuit! Călugărul a alergat înapoi la Pizarro: „Ieşiţi! Ieşiţi, creştini! Veniţi la aceşti duşmani ce resping lucrul Domnului". În măcelul ce a urmat au murit pe loc circa 7.000 de indieni şi foarte mulţi au fost răniţi. Călăreţii spanioli i-au urmărit pe cei rămaşi, străpungându-i cu lăncile după

pofta inimii, vizându-i pe cei cu haine frumoase, probabil liderii. „Dacă nu s-ar fi lăsat noaptea, puţini din cei peste 40.000 de indieni ar mai fi rămas în viaţă."

Atahualpa a fost luat prizonier, gol, dar nevătămat. Spaniolii au cerut şi au primit o răscumpărare mai mare decât ar fi putut plăti orice monarh european – îndeajuns aur cât să umple o cameră de dimensiune medie până la plafon. Aşadar indienii au plătit, iar acum spaniolii trebuiau să le elibereze ostaticul; înţelegerea e înţelegere. Însă imediat l-au arestat din nou, sub acuzaţia de trădare a Coroanei spaniole (sic!); iar după ce au înfăptuit ultimele ritualuri (mai întâi mântuirea), au decapitat, atât la propriu, cât şi la figurat, regatul*.

E o poveste însângerată, plină de cruzime şi rea-credinţă, condescendenţă şi cucernicie ipocrită; însă nu trebuie să judecăm aceste evenimente în termeni de bun, rău şi urât. Toţi s-au meritat unul pe celălalt. Înainte ca Pizarro să intre în scenă, Huayna Cápac, împărat şi tatăl lui Atahualpa, a creat premisele înfrângerii atunci când i-a decapitat pe membrii unui trib rebel şi le-a aruncat cadavrele într-un lac: „Acum sunteţi doar un morman de băieţei!"[8]. Ni se spune că numărul victimelor s-a ridicat la 20.000, că aceasta „a fost probabil cea mai sângeroasă confruntare din istoria Noii Lumi prehispanice"[9]. Locul este cunoscut şi în zilele noastre drept Lacul Sângelui[10].

Într-o analiză profundă, istoricul şi biologul Jared Diamond se întreabă de ce incaşii s-au comportat atât de naiv – potrivit standardelor noastre, chiar stupid. Explicaţia sa: diferenţa de viclenie şi experienţă dintre un popor învăţat şi unul incult. Spaniolii erau „moştenitorii unui vast volum de cunoştinţe despre comportamentul uman şi istoria omenirii"; incaşii „nu aveau nici o experienţă personală privind alţi cotropitori de peste hotare [...], nici măcar nu auziseră (sau citiseră) de ameninţări similare la adresa altcuiva, altundeva, într-un moment anterior al istoriei"[11].

Însă incaşii ar fi trebuit să se cunoască pe ei înşişi.

Popoarele din Perú au rezistat mai multă vreme şi mai bine decât mexicanii; într-adevăr, unii ar spune că această insurecţie încă nu a luat sfârşit. Pizarro l-a capturat pe Atahualpa în 1532, însă abia în 1539, când oastea incasă din Charcas a capitulat, iar Manco Inca s-a refugiat la Vilcabamba, controlul spaniol a fost impus cu adevărat. Chiar şi atunci, conducerea incasă exilată a încurajat protestele din munţi, iar locţiitorul regelui, Francisco de Toledo, a reuşit să pună capăt acestei rezistenţe abia în 1572. Tenacitatea incasă a reflectat parţial efectul mai redus al bolilor europene asupra populaţiei peruviene. Motivul nu este clar, însă în vreme ce populaţia mexicană a scăzut cu peste 90% în secolul ulterior sosirii spaniolilor, de la circa 25 de milioane la 1-2 milioane, numărul peruanilor a scăzut cu doar o cincime[12].

În ciuda reuşitelor ocazionale, aceste eforturi de a-i alunga pe cotropitori au fost în zadar. Spaniolii dispuneau de tehnologie, disciplină şi organizare, de o experienţă de război care îi făcea pe băştinaşi să pară nişte diletanţi. Au avut parte de ajutorul unor colaboratori, printre care numeroşi convertiţi la un creştinism flexibil în ceea ce priveşte tolerarea practicilor păgâne nesângeroase, însă de neclintit în devotamentul său faţă de conducerea spaniolă[13]. Au avut acces la resursele unui imperiu îndepărtat,

* L-au convins pe Inca Atahualpa să îmbrăţişeze creştinismul spunându-i că, dacă murea creştin, trupul său nu avea să fie ars; ceea ce însemna, în credinţa incasă, că ar mai avut şansa de a se reîntoarce pentru a-şi conduce poporul.

dar puternic şi au fost sprijiniţi de un număr aparent interminabil de mercenari. Şi au întors cu înţelepciune vechile structuri ale autorităţii în folosul lor. Moştenitorii incaşilor au devenit o castă ereditară nobilă, inactivă, căsătorindu-se cu demnitari spanioli. Descendenţii lor, unii dintre ei activi în afaceri şi guvern, alcătuiesc în prezent înalta societate din Lima şi Quito. Fostele căpetenii tribale (*caciques*) au făcut parte în continuare din administraţia locală. Li s-a conferit un statut aparte şi au beneficiat de scutiri de taxe şi corvezi; începând cu anul 1619, copiii lor au fost educaţi în şcoli iezuite speciale. Unii dintre aceşti copii aveau să devină cronicari nostalgici ai unui vechi regim văzut printre lacrimi de regret şi compasiune; alţii vor deveni purtători elocvenţi de cuvânt pentru o populaţie grotesc exploatată. (Asemenea comemorări ale unei lumi pierdute au avut un ecou mai mare în rândul europenilor decât al populaţiei indigene, preponderent analfabetă.) Orice protest prelungit a luat de regulă forma petiţiilor, înaintate cum se cuvine, potrivit regulilor şi ierarhiei dominaţiei spaniole. Imperiul Incas era de domeniul istoriei[14].

„Cel ce vede totul": incaşii înainte de Pizarro

Incaşii nu au lăsat nici o mărturie scrisă – nu cunoşteau scrierea. Prin urmare, trebuie să ne bazăm pe rămăşiţele arheologice, reduse substanţial de obsesia spaniolilor pentru aur şi argint care nu le-a cruţat, precum şi pe relatările romanţioase ale celor cuceriţi sau scrise de descendenţii lor ori de unii dintre primii vizitatori spanioli din acea zonă[15]. În ansamblu, aceste surse sunt consecvente în ceea ce priveşte elementele esenţiale.

Imperiul Incas a fost cel mai mare imperiu stabilit vreodată în Lumea Nouă. Se întindea, la nord, din zona Columbiei actuale (2°N) până în zona oraşului Santiago de azi, la sud (35°S), pe mai bine de 4.000 de kilometri; şi de la coastă până în zona estică a bazinului Anzilor şi ceea ce este acum platoul bolivian. Limitele sale, ca şi în cazul aztecilor din Mexic, au fost stabilite, pe de o parte, de natură – incaşii nu s-au simţit niciodată în largul lor în păduri dese –, iar pe de altă parte, de conflictele cu triburi recalcitrante precum araucanienii. Aceştia din urmă le-au opus o rezistenţă umilitoare spaniolilor şi au cedat doar în faţa armelor cu repetiţie în secolul al XIX-lea[16].

Dimensiunea Imperiului Incas uimeşte prin barierele în calea transportului pe uscat şi a comunicaţiilor. Văile şi dealurile sud-americane se întind dinspre munţi către ocean, împiedicând accesul de la nord la sud; iar aceste obstacole naturale au fost agravate de absenţa roţii (transportul se realiza cu ajutorul lamelor sau al oamenilor) şi de neputinţa de a dezvolta traficul maritim de coastă*. Secretul comunicaţiilor a constat în mesageri şi cărăuşi. De-a lungul drumurilor din imperiu, la fiecare circa

* Popoarele imperiului ştiau să construiască bărci sau mai curând plute din lemn de balsa; acestea erau făcute să plutească cu ajutorul unor piei umflate şi erau propulsate de înotători. Însă, chiar dacă plutele mai mari nu se scufundau, ele tot erau mici, instabile, se inundau uşor şi nu erau potrivite pentru largul mării. *Cf.* Rowe, „Inca Culture", p. 240: „Adevăratul obstacol în calea navigaţiei peruane nu a fost lipsa ingeniozităţii, ci absenţa unor surse convenabile de lemn corespunzător". Ceea ce ridică următoarea întrebare: de ce nu au adus lemn

1,5 leghe spaniole (aproximativ 7 kilometri) existau perechi de barăci, adăposturi pentru curieri, câte una de fiecare parte a drumului. Fiecare alergător privea într-o singură parte, aşteptând să-i transmită următorului mesajele şi pachetele care puteau sosi în orice moment. Alergătorii erau antrenaţi să facă asta de la o vârstă fragedă şi, alergând zi şi noapte, atingeau o medie de 50 de leghe pe zi (aproximativ 241 de kilometri!). Cronicarul Bernabé Cobo ne spune că drumul de la Lima la Cuzco, circa 140 de leghe de drum prost, dura trei zile[17]. Aproape un veac mai târziu, poştalionul spaniol ajungea în 12-13 zile*. În secolul al XVIII-lea, pentru ca diligenţa să ajungă de la New York la Boston, adică să parcurgă peste 320 de kilometri de drum neted, avea nevoie de o săptămână. (Fireşte, căruţele transportă mult mai mult decât animalele de povară şi cărăuşii.)

Aşadar împăratul incas putea stabili o legătură rapidă şi strânsă cu cele mai îndepărtate colţuri ale regatului său şi îşi putea impune dominaţia sa categorică, uniformă, asupra unei societăţi extrem de diversificate. El era considerat divin. În principiu, tot teritoriul îi aparţinea, iar el îl arenda cu generozitate grupurilor comunale în schimbul unui tribut în natură şi, mai ales, în muncă, aşa-zisa *mita*. Această forţă de muncă silită se ocupa de drumuri şi de apă, servea în cadrul armatei şi al curieratului, transporta bunuri şi construia structuri oficiale (de la palate la depozite), culegea şi preda produsele cuvenite, datorate. Toate hainele erau produse de incaşi. Omul de rând, cu ocazia căsătoriei sale, primea câte un rând de haine de zi cu zi, altul pentru sărbători şi o pelerină pentru vreme rea. Când acestea se uzau, mergea şi mai cerea. Pe lângă munca silnică, oamenii aveau propriile responsabilităţi. Societatea incasă semăna oarecum cu un muşuroi de furnici: toată lumea muncea, chiar şi copiii, de la vârsta de cinci ani. Femeile torceau în timp ce mergeau – legenda spune că drumurile erau construite netede tocmai ca să nu se împiedice; erau prea ocupate ca să mai fie atente pe unde calcă. Cu excepţia trocului local, negoţul era rezervat autorităţilor.

Unii savanţi au numit acest sistem socialist, prin faptul că o bună parte din produsul social era predat la centru, pentru a fi redistribuit, iar acesta ar putea fi un termen bun; dar sistemul, ca formă şi efect, nu era diferit de cele ce predominau în alte despotisme aristocrate, unde „principalul distribuitor" separa o mică elită de masa mare, relativ nediferenţiată. Aidoma acestora, societatea incasă avea aspectele sale de nivelare, de omogenizare: umili şi modeşti ca mijloace de trai şi aspect, mai toţi învăţau să mănânce şi să aştepte lăsându-se pe vine. Conducătorii se distingeau prin îmbrăcăminte, echipamentul ecvestru şi alimentaţie – printre altele, dreptul de „a se droga" mestecând coca. Ca să fim clari, omul de rând a reuşit să facă rost de această substanţă rezervată; nu şi-ar fi putut îndeplini sarcinile anevoioase fără ea. Însă plăcerea pură era cu totul altceva, iar informatorii şi inspectorii roiau, gata să-şi bage nasul în case şi oale la orice oră din zi şi din noapte, ca să aplice exclusivitatea acestor privilegii. La urma urmei, mai este un privilegiu dacă toată lumea se bucură de el?

---

din munţi? Răspunsul este dat, probabil, de lipsa uneltelor de tăiat din fier sau oţel şi de transportul anevoios.

* Ca să fie clar, aceşti alergători nu se bazau doar pe propriile forţe; frunza de coca îi stimula şi le oferea o vitalitate artificială. Într-adevăr, nu era ceva neobişnuit să cuantifici sarcinile cu ajutorul cantităţii necesare de coca (*cocadas*), la fel cum chinezii erau deprinşi să măsoare în castroane de orez.

Ochii regelui erau pretutindeni. Cuvântul pentru conducător era *tukrikuk*, „cel ce vede totul".

În veacul scurt al existenţei sale, Imperiul Incas s-a străduit să unifice popoarele aflate sub oblăduirea sa şi să impună o limbă comună, *quechua*, vorbită încă de populaţia andină – după cum a aflat Che Guevara când a încercat să o mobilizeze în spaniolă pentru cauza revoluţionară. Totuşi, în această „pace" incasă, nu totul însemna ordine şi armonie. Se pare că indienii au fost răbdători şi ascultători, însă recursul la băuturile alcoolice şi la droguri este întotdeauna un semn rău. Pe de o parte, această situaţie poate fi pusă pe seama a ceea ce noi am numi o creştere lipsită de afecţiune a copiilor: copilul nu era niciodată luat în braţe, nici măcar când era alăptat. În orice caz, cultura ştirbea iniţiativa, autonomia şi personalitatea omului de rând.

Capitolul 8

Insulele dulci-amărui

De îndată ce au descoperit imperiile continentale cu popoarele şi comorile lor, conchistadorii spanioli şi-au pierdut interesul pentru Caraibe. Au stat îndeajuns în acele insule cât să strângă tot aurul pe care l-au găsit, sub forma fie a podoabelor acumulate, fie a resturilor provenite în urma concentrării minereului, eliminând în acelaşi timp majoritatea băştinaşilor. Aveau nevoie de mâncare şi au găsit făina bogată în amidon (tapioca) nocivă şi necomestibilă*. Cultivarea cerealelor nu le-a trecut nicicând prin minte: indienii erau căutaţi pentru minerit, iar spaniolii nu veniseră ca să se facă fermieri. Aşa că au importat alimente din Europa – foarte scumpe – şi au adus vite la păşunat acolo unde oamenii vânaseră şi pescuiseră odinioară. În acei ani de început, conchistadorii au murit de foame; „în pragul foametei", spune Pierre Chaunu. În următoarea etapă au devenit cei mai mari carnivori din istorie**.

Spaniolii au amplasat mici garnizoane şi au păstrat baze navale pentru a proteja comorile care treceau prin aceste insule, ajungând de pe continent în Europa. Însă, cu excepţia câtorva administratori din Cuba, Santo Domingo (Hispaniola), Jamaica şi Porto Rico (Antilele Mari), ei s-au stabilit pe continent, să trăiască asemenea unor *doni* şi *hidalgo* de Castilia. Ulterior, nu s-au mai preocupat de posibilităţile economice ale acestor colţuri însorite de paradis. Ca să-l citâm din nou pe Chaunu: „Colonizarea spaniolă se sprijină pe indieni". Cu indienii arawak şterşi de pe faţa pământului şi caraibii ostili, *que d'îles inutiles*! Ce insule inutile![1]

Privind în urmă, patima spaniolilor pentru aur a fost o mare greşeală. Insulele puteau fi exploatate, iar eşecul Spaniei însemna oportunitatea Europei. Columb înţelesese acest lucru. Când nu a găsit aurul la care visase, le-a scris superiorilor săi că aceste insule erau bune pentru zahăr. La momentul respectiv, încerca să le menţină

---

* Chaunu vorbeşte despre „tapioca, banala şi periculoasa *pan cazabe* sau *cazabi*. Trecerea de la pâinea tradiţională la făina de manioc s-a dovedit catastrofală" – *L'Amérique*, p. 86. Maniocul, sau casava, conţine un zahăr ce produce o cianură pe care popoarele primitive au învăţat să o elimine printr-un proces complex de răzuire, presare şi încălzire. Se pare că indienii din Caraibe nu le spuneau spaniolilor cum se procedează.

** *Ibidem.* Multe dintre aceste vite scăpau de sub control şi constituiau o pradă uşoară pentru traficanţi şi piraţi. Numele acestora din urmă (*buccaneers*) este dat de grătarul (*bocan*) pe care afumau carnea, atât pentru ei înşişi, cât şi pentru a o vinde vaselor aflate în trecere. (Dicţionarul meu francez, *Le Robert*, spune că acest termen se referea la carnea afumată şi, prin extensie, la grătar.) Însă pieile au început să fie ţinta – şi, de îndată ce corsarii au început să le furnizeze, turmele nu mai aveau mult de trăit.

interesul, să-şi justifice călătoria. Şi avea dreptate. Columb descoperise trestia-de-zahăr în insulele Madeira şi Canare. În realitate, recomanda continuarea migraţiei unei plante şi a agriculturii aferente, care începuse cu câteva veacuri înainte în Asia de Sud şi era atât încurajată de epuizarea solului, cât şi vlăguită de cerere.

Saltul zahărului de pe insulele atlantico-africane în Lumea Nouă nu a avut loc odată cu spaniolii, ci cu portughezii, care au plantat timpuriu trestie-de-zahăr în Brazilia, şi cu olandezii, care comercializau, rafinau[2] şi tranzacţionau cultura braziliană. Olandezii au pus stăpânire pe coasta de nord-est (Pernambuco) vreme de câţiva ani (1630-1643), în perioada anexării Portugaliei de către Spania, şi au aflat despre sol şi trestia-de-zahăr ; chiar şi înainte de a fi alungaţi, ei căutau câmpuri noi de trestie-de-zahăr. Această căutare i-a purtat în nord, spre cel mai slab punct al apărării inamice, Antilele Mici. Aici au capturat câteva insule (Aruba, St. Martin, Curaçao, Santa Lucia), „fărâme de pământ". De asemenea, s-au instalat pe continentul sud-american (Surinam), unde au creat câteva plantaţii pe pământ virgin. Acestora le-a mers prost. Olandezii s-au priceput mai bine să transporte zahăr şi sclavi decât să cultive plante zaharifere şi să exploateze sclavi.

Între timp, englezii le dădeau ghionturi, ocupând St. Christopher (St. Kitts) în 1624, Nevis în 1628 şi alte insuliţe. Cea mai bună pradă timpurie a fost Barbados (1627), deoarece era în bună parte nelocuită – numai bună de capturat şi exploatat. Situată împotriva vântului şi la est de celelalte Antile, era rareori vizitată şi de caraibi, şi de spanioli. Jamaica, mult mai mare decât oricare dintre acestea, a urmat mai târziu (1655). Fusese cedată de către Coroana spaniolă la opt familii nobile, care nu erau dispuse să o împartă, dar nici capabile să o dezvolte ; astfel, când englezii au pus stăpânire pe insulă, albii şi negrii laolaltă nu erau mai mulţi de 3.000[3]. În realitate, Jamaica era o văgăună de gândaci şi ţânţari ce transmiteau leishmanioză sau malarie ; pe de altă parte, în Caraibe insecte erau pretutindeni, fie incredibil de mari, fie prea mici pentru a fi văzute. Până şi cele mai mărunte erau înnebunitor de zgomotoase şi înfiorător de veninoase. Nobilimea punea picioarele meselor şi paturilor în lighene cu apă, pentru ca târâtoarele să nu poată urca[4].

La început, englezii au considerat aceste insule din Caraibe drept colonii, aidoma coastei de est a Americii de Nord. Coloniştii au venit în număr mare, atraşi de pământul ieftin şi fertil, şi au cultivat tutun, plante indigofere, bumbac. (Tutunul, de o calitate extraordinar de proastă, a avut cele mai scăzute preţuri pe piaţa londoneză.) Servitorii angajaţi au venit odată cu ei, gata să lucreze câţiva ani pentru altcineva înainte de a cultiva singuri pământul. În 1640, la puţin mai bine de un deceniu după prima ocupaţie, populaţia insulei Barbados era de peste 30.000 de locuitori, fiind egală cu cea din Massachusetts şi Virginia la un loc, 200 de oameni pe mila pătrată[5].

Aceştia au fost urmaţi de cultivatorii de trestie-de-zahăr, inspiraţi de exemplul olandez, ba chiar finanţaţi parţial de aceştia ; iar zahărul a înghiţit orice altceva. Nici o cultură comercială nu se vindea mai bine. Şi nici o cultură comercială nu costa mai mult : cheltuieli masive de capital pentru instalaţiile de măcinat, cazane, rezervoare şi alambicuri (pentru rom), precum şi o proprietate vastă, pe măsură. Cele mai mari elemente de consum erau vitele, care se puteau înmulţi, şi munca sclavilor, care de obicei era aceeaşi. Populaţia de sclavi din Caraibe nu putea fi menţinută decât prin continuarea importurilor.

Succesul plantaţiilor de trestie-de-zahăr a însemnat dispariţia fermelor mici şi mijlocii de tutun şi bumbac, iar concentrarea proprietăţii asupra pământului a făcut ca

angajarea să fie mai puţin atractivă : care mai era rostul muncii de ani de zile dacă nu exista siguranţa unei gospodării la expirarea contractului ? În plus, trestia-de-zahăr necesita o muncă deosebit de solicitantă şi de neplăcută, iar deseori stăpânul îşi trata servitorii ca pe nişte câini, bătându-i până la sânge. Mulţi îşi încălcau contractul şi fugeau, încercându-şi norocul pe alte insule sau alăturându-se piraţilor. Mulţi „au murit de foame şi de greutăţi în această împrăştiere vrednică de milă"[6].

Francezii i-au urmat îndeaproape pe englezi. S-au concentrat mai întâi pe insulele Guadalupe şi Martinica (1635), care nu îi atrăseseră pe englezi deoarece erau populate de acei caraibi nesuferiţi care puneau la cale ambuscade şi foloseau săgeţi otrăvite. Spre deosebire de azteci, caraibii au încercat să-şi ucidă adversarii. Francezii au plătit scump pentru nesocotinţa lor, însă în cele din urmă au câştigat două dintre cele mai mari insule din Antilele Mici, cu sol fertil şi porturi bune, care le aparţin francezilor şi în zilele noastre, *départements d'outre-mer*. (Uneori, aceste insule minuscule erau împărţite, aşa cum este cazul insulei St. Martin şi în prezent. Fă-mi şi mie loc ! Până şi duşmanii cu tradiţie, englezii şi francezii, s-au aflat uneori unul lângă celălalt, unindu-şi forţele pentru a se apăra de inamicul comun, spaniolii.)

Totuşi, marele premiu francez, cum era Jamaica pentru englezi, a fost partea vestică a insulei Hispaniola (Saint-Domingue pentru francezi, astăzi Haiti). Partea de est a rămas spaniolă. Insula se pretează acestei împărţiri : cele două părţi sunt separate de o înaltă barieră muntoasă. De-a lungul timpului, Saint-Domingue a devenit o ascunzătoare predilectă a aşa-numiţilor *flibustiers* (piraţi) şi a sclavilor fugari. Simpla lor prezenţă era un exemplu prost, iar obiceiurile lor prădalnice – Chaunu le numeşte „o asociaţie infracţională internaţională de sorginte franceză" – atrăseseră mai multe expediţii spaniole de pedepsire, însă în zadar[7]. (Aceşti oameni ştiau să riposteze.) Francezii s-au aliat cu aceşti scandalagii şi, împreună cu ei, au preluat controlul asupra acelei părţi de insulă. Spaniolii au păstrat distanţa.

Saint-Domingue a fost ultima dintre marile insule unde s-a început producţia de zahăr şi, fiind ultima, a fost şi cea mai fertilă şi mai profitabilă. Zahărul a generat averi colosale, atât în Franţa, cât şi pe insulă ; a acoperit costul unui nivel de trai ridicat, a plătit pentru proprietăţi frumoase, trăsuri elegante şi servitori negri îmbrăcaţi ţipător (deşi, în general, desculţi). Această afacere a plantaţiilor era atât de profitabilă, încât Adam Smith, care cunoştea Indiile Englezeşti mai bine decât francezii, a considerat-o o mărturie a superiorităţii franceze : „...geniul francezilor în arta guvernării", scria el, „acordă în mod natural un mai bun tratament sclavilor negri"[8]. Nici că se putea înşela mai mult. În 1790, sclavii din Saint-Domingue, încurajaţi de doctrinele revoluţionare din Franţa, s-au răsculat şi au stabilit cea de-a doua naţiune nouă a Lumii Noi. Francezii au încercat să se întoarcă şi au dat greş, înfrânţi mai curând de boli decât de gloanţe. Până când armele au fost depuse, iar săbiile au fost băgate în teacă, toţi albii din Haiti erau morţi, de la bătrânul din pat la sugar. Excepţie au făcut câţiva doctori.

Era nevoie de multă muncă pentru a cultiva trestia-de-zahăr, a o tăia, a o măcina şi a rafina siropul : muncă colectivă sub un soare arzător ; presare, fierbere şi îndepărtarea pojghiţei – procese periculoase, efectuate în mare grabă, zi şi noapte –, înainte ca recolta să se strice. Pe câmp, bărbaţii şi femeile munceau ca nişte animale. Nu aveau pluguri, ci doar câteva unelte, totul manual. Ideea era să fie de treabă şi mâinile

să fie ocupate, pentru că inactivitatea genera probleme. La moara de trestie-de-zahăr, muncitorii introduceau tulpinile printre role ; într-o clipă de neatenţie, îşi puteau prinde o mână, un deget, iar restul urma. Cazanele aveau propriul iad în miniatură. Oamenii trebuiau să amestece cu mare grijă : un strop de sirop şi durerea era înfiorătoare. „Dacă un cazan stropeşte vreun pic de zahăr opărit, se prinde ca lipiciul sau cleiul şi e greu de salvat membrul sau viaţa."[9]

Cultivatorii de trestie-de-zahăr voiau să angajeze albi, însă albii, adică oamenii liberi, nu erau dispuşi să facă aşa ceva – cel puţin nu la salariile pe care plantatorul îşi permitea să le ofere. Spaniolii i-ar fi constrâns pe indieni, însă în Caraibe aceştia dispăruseră. În Mexic şi Perú, indienii erau legaţi de *encomenderos* ; nu puteau fi angajaţi pe piaţa liberă. În măsura în care erau siliţi să muncească, erau doriţi înainte de toate la mine. Chiar şi aşa, unii indieni erau forţaţi să muncească pe plantaţiile de trestie-de-zahăr din Vera Cruz. Nu le mergea bine. Stăpânii lor îi exploatau până la moarte – asta atunci când nu mureau din cauza bolilor.

Soluţia la nevoia de forţă de muncă, atât pe insule, cât şi pe continent, a fost aceea de a aduce sclavi africani, cu zecile de mii. Până şi Bartolomé de Las Casas, modelul de perfecţiune în ceea ce priveşte umanismul bisericesc, distingea între indieni şi africani în această privinţă. Voia să încurajeze imigraţia albilor, protejându-i în acelaşi timp pe băştinaşi, care mureau deja în număr mare şi pe care îi considera o responsabilitate specială : voia să le salveze sufletele, deoarece aveau suflete. Se pare că nu era sigur de existenţa sufletelor negrilor. Fiecare colonist, a propus el, ar trebui să aibă voie să aducă 12 sclavi negri, astfel încât indienii să fie cruţaţi[10]. E inutil să mai spunem că o asemenea propunere modestă s-a dovedit în scurt timp profund nepotrivită. În primul rând, şi africanii au murit din cauza bolilor şi a relelor tratamente aplicate.

Câţi africani au fost aduşi în Lumea Nouă ? Estimările au crescut de-a lungul anilor, amplificând fărădelegea, însă nu e deplasat să vorbim de circa zece milioane pe parcursul a trei secole. Iar aceştia sunt doar supravieţuitorii unui trafic ucigaş. Drumul dintre punctul în care sclavul era capturat sau vândut şi portul de îmbarcare era presărat cu oasele şi lanţurile celor care au murit pe drum – circa o jumătate, estimează un cercetător de seamă al subiectului[11]. Acesta era doar începutul. Pe coastă, sclavii erau ţinuţi în condiţii ce ar afecta până şi cea mai robustă constituţie. Apoi, deoarece vasele de sclavi alegeau o încărcătură plină de trupuri aparent sănătoase, iar această operaţiune dura destul de mult, numeroşi sclavi erau ţinuţi la bord şi mureau înainte ca vasul să ridice ancora. Aşa-numitul „middle passage" („trecerea de la mijloc"), o călătorie transoceanică în mizerie, cu mucozităţi, vomă şi diaree, era nimicitor. Cu toate acestea, comerciantul se temea să-şi lase marfa să părăsească fetidele sale cabine şi să urce pe punte – ar fi putut să sară peste bord. O pierdere de unu din şapte era considerată normală ; unu din trei sau patru, exagerată, dar scuzabilă.

Zilnic, orice călătorie curma vieţi omeneşti – orice vas cu sclavi era escortat de rechini. De aceea, comercianţii preferau să tragă pe uscat şi să-şi vândă încărcătura în insulele din est – cu cât mai repede, cu atât mai bine – şi erau pe deplin recompensaţi în Antilele Mari. Vasele cu sclavi îşi anunţau sosirea de la câţiva kilometri distanţă prin duhoarea lor, care le însoţea pretutindeni, chiar şi după ce sclavii erau debarcaţi, chiar şi după ce vasul pleca din port. Supravieţuitorii ajungeau atât de bolnavi, slăbiţi, terifiaţi şi deznădăjduiţi („melancolie neabătută") – negrii erau convinşi că omul alb voia să-i mănânce –, încât mulţi mureau la scurt timp după aceea, în cursul procesului de „asezonare".

Doar interesul comercial îi mai proteja pe sclavi: negustorul nu voia să piardă marfă de preţ. Echipajul, a cărui rată a mortalităţii era aproape la fel de mare ca a sclavilor, avea toate motivele, începând cu cel olfactiv, să menţină vasul în perfectă ordine şi curăţenie. Am auzit de vase care au efectuat călătoria fără nici o pierdere omenească, deci era posibil. De asemenea, ni se spune că unele ţări transportau sclavi mai bine decât altele. Se spune că olandezii erau cei mai buni, având vase special construite, cu cabine mai spaţioase sub punte şi chiar mijloace de ventilare a aerului. Unii negustori de sclavi îi înghesuiau bine, ştiind că astfel vor muri mai mulţi, dar gândindu-se să maximizeze numărul celor livraţi cu bine. Alţii nu îi îngrămădeau aşa tare, pornind de la premisa că era mai rentabil să cumperi mai puţini sclavi, dar să ajungi cu mai mulţi în port. Era însă greu ca negoţul să decurgă fără probleme, chiar şi numai pentru că atmosfera unui vas cu sclavi duhnea a teamă şi ură.

Odată ajunşi pe uscat, sclavul era vândut şi, după o perioadă de „asezonare", pus la muncă. Aclimatizarea, un proces de selecţie, îi elimina pe cei slabi şi îi îmblânzea pe cei răzvrătiţi. Biciuirea le era rezervată recidiviştilor, la care se putea renunţa pentru a fi daţi drept exemplu. Cei care fugeau erau deseori urmăriţi şi întorşi din drum de către ceilalţi sclavi, care altfel ar fi trebuit să efectueze şi munca lor şi aveau de câştigat colaborând. La fel ca alte asemenea sisteme opresive, sclavia s-a sprijinit parţial pe cooperarea victimelor.

Munca în sine, anevoioasă şi obositoare, era menită să atragă eficienţă (muncă colectivă coordonată), dar şi să inducă monotonie şi îndobitocire. Scopul nu era acela de a stimula mintea şi mâna, ci mai curând de a-i transforma pe sclavi în fiinţe indiferente şi supuse. Atunci când era nevoie de viteză, ca în perioada recoltelor, sclavii erau puşi la muncă cu biciul. Stăpânii şi supraveghetorii nu îi considerau pe negri mai presus de animale şi foloseau nestingheriţi bâtele şi biciul, uneori mutilându-i şi ucigându-i. Din motive pur materiale, femeile însărcinate erau scutite de bătaie până ce năşteau; apoi mama trebuia să muncească pe câmp cu nou-născutul în spate. Legea stipula anumite amenzi pentru uciderea unui sclav, mai mari, desigur, dacă era vorba despre sclavul altcuiva, însă, din moment ce corecţiile erau întotdeauna legitime, unui stăpân brutal nu îi era greu să scape de penalizări.

Şi aşa mai departe, într-un cerc vicios de chinuri şi umilinţe. Numărul rarisimilor stăpâni omenoşi era cu mult întrecut de cei care îi considerau un pericol la adresa societăţii şi a avuţiei. Iar stăpânii buni nici nu rezistau la nesfârşit: moarte, plecare, o schimbare de supraveghetor, iar suportabilul putea deveni de nesuportat. Societăţile sclavagiste nu-şi puteau permite să încurajeze blândeţea şi indulgenţa. Pe insula Barbados, quakerii erau aspru penalizaţi dacă îi aduceau pe negri în bisericile lor, conferindu-se astfel o măsură a umanităţii şi un sens nejustificat de zi de sărbătoare. Odihnă? Odihna era pentru cei care nu erau nevoiţi să muncească.

Datele demografice dezvăluie întreaga poveste. Sclavii din Caraibe mureau mai repede decât se reproduceau.

Însemnătatea cultivării trestiei-de-zahăr pentru dezvoltarea unei economii atlantice (intercontinentale) şi industrializarea Europei a fost îndelung dezbătută. La cel mai simplu nivel, unii au susţinut – mai cu seamă Eric Williams – că profiturile rezultate în urma comerţului cu sclavi şi a exploatării acestora prin muncă au pus bazele unui capitalism în formare sau, ca să folosim o metaforă, „au fertilizat întregul sistem

productiv al ţării"[12]. La un nivel mai complex, raţionamentul seamănă cu cel lui Adam Smith: „Sistemul atlantic bazat pe sclavi i-a oferit Angliei ocazia diviziunii muncii şi a transformării structurilor economice şi sociale [...]"[13].

Teza lui Williams a fost primită cu entuziasm şi elogii, din motive atât bune, cât şi proaste. Reacţia iniţială a fost în bună parte negativă, potrivit aşteptărilor; însă această „opoziţie aproape monolitică s-a confruntat în ultimii ani cu noi cercetări, analize şi interpretări". Această reacţie reflectă, pe de o parte, „frământările intelectuale şi morale generate de revolta împotriva colonialismului şi ascensiunii unor noi naţiuni şi de cruciada drepturilor civile, alături de amintirea amară a comerţului cu sclavi şi a sclaviei"[14]. Scopul, împărtăşit şi de Williams însuşi, este acela de a le aminti britanicilor mulţumiţi de sine, mândri de imperiul lor, de datoria lor faţă de Africa. Dacă Marea Britanie a devenit „prima naţiune industrială", a realizat acest lucru pe spinările biciuite ale sclavilor săi negri[15].

Cei care l-au criticat pe Williams nu au agreat premisele sale materialiste (marxiste): reduce totul, spun ei, la motivaţiile şi interesele economice[16]. E adevărat; dar, la urma urmei, pe cultivatori îi interesau banii. Mai convingătoare au fost atacurile empirice la adresa lui Williams: istoricii au încercat să calculeze câştigurile obţinute de pe urma sclaviei şi le găsesc mai mult decât uriaşe. Unele călătorii s-au dovedit extrem de profitabile; altele au fost o pierdere totală, inclusiv a vaselor. Potrivit unei estimări, rata profitului este comparabilă cu cea din alte ramuri ale comerţului – în medie, puţin sub 10%. Fluctuaţia (riscul) era mai mare, dar se pare că aceasta reprezenta, în egală măsură, o încurajare şi o descurajare[17]. Nu toată lumea ar fi de acord. Un critic consideră procentul de 10% scăzut, deoarece ia în considerare prea puţini sclavi transportaţi şi le subevaluează preţul cu mai bine de un sfert[18]. Chiar şi aşa, aceste câştiguri pur şi simplu nu erau îndeajuns de mari în total, darămite în partea ce revenea comerţului şi industriei, încât să schimbe cursul dezvoltării britanice. După cum recunoaşte acelaşi critic.

Însă comerţul cu sclavi a reprezentat numai o parte dintr-un complex mai amplu – ceea ce era cunoscut drept comerţ(uri) triunghiular(e), iar acum poartă numele de sistem atlantic. Munca sclavilor a făcut posibile cultivarea intensă şi rafinarea trestiei-de-zahăr. Zahărul (şi produsele sale derivate, precum romul şi melasa) a adus la rândul său propriile profituri, alimentându-i atât pe cultivatori, cât şi pe negustorii care vindeau zahărul şi finanţau plantaţiile, întreţinând totodată iluzia de hrană a băutorilor de ceai şi cafea şi a altor dependenţi de cofeină[19]. La rândul lor, cultivatorii cumpărau hrană pentru ei înşişi şi pentru sclavii lor (pentru că nu erau dispuşi să sacrifice pentru alimente terenuri ce puteau fi folosite pentru trestia-de-zahăr). O parte dintre aceste alimente proveneau din Europa; o proporţie mai mare, din coloniile nord-americane. De asemenea, cumpărau produse industriale: materiale textile ieftine din bumbac şi mătăsuri sofisticate; vase din cupru pentru resturile rămase în urma fierberii şi pentru alambicuri; fier, cuie, arme; şi utilaje şi părţi componente pentru mori. În acelaşi timp, producătorii britanici fabricau bunuri de larg consum ca monedă de schimb pentru sclavii din Africa. Totul era un întreg, iar sclavia, o parte esenţială. Efectul a constat în stimularea agriculturii şi industriei, sporirea salariilor şi a veniturilor în Marea Britanie, promovarea diviziunii muncii şi încurajarea inventării dispozitivelor de înlocuire a muncii manuale[20].

Din această perspectivă holistică, nu trebuie să sprijinim argumentul (privind importanţa sclaviei pentru industrializare) pe profituri (nici pe departe atât de mari pe

cât se credea) şi pe cheltuielile celor care cumpărau, vindeau şi foloseau sclavi. Ca să fim mai clari, aceşti bani reveneau cu precădere Marii Britanii, iar o parte dintre ei erau îndreptaţi indirect spre industrie. Cu toate acestea, au constituit un adaos minor la capitalul industrial. Cultivatorii emigranţi aveau tendinţa de a-şi direcţiona averile înspre terenuri, statut şi traiul la ţară. (Veniturile lor au avut mult de suferit, de asemenea, din pricina absenţei lor din producţie şi management.) Cu negustorii, lucrurile stăteau altfel, unii dintre ei investind în industrie; însă aceştia au reprezentat excepţia în rândul comercianţilor şi cu atât mai mult în rândul industriaşilor.

Pe de altă parte, a contat sporirea dimensiunii pieţei. (Nu vorbim aici despre profit, ci despre volum.) Africanii şi americanii voiau produse obţinute prin tehnici repetitive, care se pretau mecanizării. Să luăm ca exemplu bumbacul. O industrie în faşă la începutul secolului al XVIII-lea, bumbacul britanic era neglijent protejat de aşa-zisele tehnici în producerea pânzeturilor, îndreptate împotriva bunurilor indiene; şi, deşi era în continuare mult în urma lânii la jumătatea secolului, când inventatorii au încercat pentru prima oară să mecanizeze torsul, era mult mai dezvoltată decât înainte şi avansa rapid, în parte datorită marilor vânzări către plantaţii. Aşadar, când lâna s-a dovedit dificilă, inventatorii au încercat bumbacul; şi au reuşit.

Întrebarea rămâne în continuare dacă sistemul atlantic a jucat un rol *decisiv* în stimularea acestei schimbări revoluţionare; sau, în termeni de istorie contrafactuală, populari în prezent în rândul istoricilor economici, dacă Revoluţia Industrială ar mai fi avut loc fără el. Răspunsul, cred eu, este cu siguranţă da, ar fi avut loc. Schimbările cruciale din energie (cărbunii şi motorul cu aburi) şi metalurgie (fierul obţinut prin topirea unui amestec de minereu de fier şi cocs) au fost în mare parte independente de sistemul atlantic; la fel şi prima tentativă de a mecaniza torsul lânii.

Însă, fără sclavi, industria s-ar fi dezvoltat mult mai lent. Aceasta nu este o afirmaţie convingătoare. Am putea spune acelaşi lucru despre orice creştere a cererii: mai mult e mai bine decât mai puţin. Întrebarea cu adevărat importantă este: Cu cât mai lent? Aici trebuie să privim exporturile industriale ca o componentă a cererii şi exporturilor atlantice, ca parte din întreg. Privită statistic, ca o serie de instantanee, piaţa exporturilor era mult mai redusă decât piaţa internă; iar vânzările către America, o parte şi mai mică a pieţei interne plus pieţele tradiţionale de export din Europa Continentală. Privite însă dinamic, ca un film, exporturile creşteau mai rapid decât cererea internă, iar exporturile atlantice, mult mai rapid decât cele pentru cumpărătorii europeni. Ele contau. Potrivit spuselor Barbarei Solow şi ale lui Stanley Engerman: „Ar fi greu să afirmăm că [lărgirea pieţei datorită profiturilor de pe plantaţii] era ori necesară, ori suficientă pentru o Revoluţie Industrială şi la fel de dificil de negat că îi afecta amploarea şi sincronizarea. [...] Dacă toată emigraţia spre emisfera vestică ar fi fost voluntară şi nimeni nu ar fi fost constrâns, economia britanică şi coloniile sale nord-americane s-ar fi dezvoltat mai lent"[21].

Aşadar întrebarea rămâne: Cu cât mai lent? Dar cam asta e tot.

(Fireşte, povestea nu se va termina aşa, deoarece alte poziţii ideologice depind de acest gen de dezbatere istorică. Ţările din Lumea a Treia şi simpatizanţii lor vor să sporească lista acuzaţiilor împotriva ţărilor bogate, imperialiste, pentru a justifica mai bine nu numai învinuirile, ci pretenţiile la despăgubiri. Pentru ţările bogate, imperialiste, onoarea şi respectul de sine impun negare. Acest argument privind efectele sclaviei va dăinui pentru totdeauna, deoarece nu este susceptibil de tranşare faptică şi este un substitut pentru alte aspecte.)

Plantaţia de trestie-de-zahăr ca *hacienda*[22]

Spaniolii nu au fost niciodată actori importanţi în comerţul cu zahăr. Ei au avut la dispoziţie metode mai rapide de a se îmbogăţi, iar când şi-au îndreptat atenţia asupra zahărului, l-au privit în fond ca pe o bază materială a statutului şi a stilului de viaţă. Ei nu au înţeles niciodată, aşa cum au făcut-o cultivatorii englezi, avantajele specializării şi diviziunii muncii, ale integrării plantaţiilor de trestie-de-zahăr ca unităţi de producţie într-un sistem economic mai amplu.

Trestia-de-zahăr a ajuns devreme în Noua Spanie. În 1524, la doar câţiva ani după capturarea capitalei Tenochtitlan şi înfrângerea aztecilor, Hernán Cortés cultiva trestie-de-zahăr şi construia o moară (*ingenio*) în apropiere de Vera Cruz. (Pe acea câmpie încinsă de la nivelul mării, grâul şi porumbul nu aveau condiţii prielnice, iar spaniolii s-au grăbit să recunoască potenţialul culturilor semitropicale.) Şi alţii le-au urmat exemplul, iar în scurt timp indienii cultivau trestie-de-zahăr pe care o vindeau la moară. În 1550, Coroana spaniolă a recunoscut posibilităţile şi i-a poruncit viceregelui Noii Spanii să acorde terenuri cultivatorilor de trestie-de-zahăr şi morarilor. La 1600, în ţară existau peste 40 de mori, reprezentând o investiţie industrială şi agricolă majoră. Aceste mori erau unităţi mici (*trapiches*), care erau exploatate cu ajutorul animalelor şi chiar al oamenilor (*trapichillos a mano*); sau *ingenios* mai mari, acţionate hidraulic, care ofereau de departe cea mai mare parte a producţiei. Una dintre cele mai mari mori, Santisima Trinidad din Jalapa, avea şapte cazane şi două sisteme de evacuare. Folosea mai bine de două sute de sclavi africani, era estimată la 700.000 de pesos şi aducea un câştig net de 40.000 de pesos din aur pe an.

La început, plantaţiile de trestie-de-zahăr au încercat să folosească mâna de lucru indiană, iar faptul că unii indieni cultivau de bunăvoie trestie pe terenurile lor arăta că această recoltă nu le displăcea; dimpotrivă. Însă există cultivare şi cultivare, iar scopul plantaţiilor era acela de a obţine o producţie maximă impunând zile lungi de muncă şi ritmuri infernale, aducând forţa de muncă în pragul epuizării fizice. O perioadă, indienii şi negrii au fost folosiţi nediferenţiat la munca pe câmp şi în mori, însă africanii s-au dovedit mult mai productivi, deoarece erau mai rezistenţi. Potrivit celor implicaţi la momentul respectiv în acest tip de comerţ, un negru valora cât patru indieni. Numeroşi indieni pur şi simplu se prăbuşeau şi mureau, într-un număr atât de mare, încât Coroana spaniolă a emis în 1596 şi în 1599 decrete ce interziceau utilizarea indienilor în mori. Acest lucru crea probleme în timpul recoltei, iar cultivatorii au solicitat scutiri de urgenţă cu scopul de a-i pune la treabă pe *indios de socorro*, dar în noiembrie 1601 Filip al III-lea a interzis folosirea indienilor în orice activitate legată de plantaţii. De atunci, zahărul mexican a fost o industrie a sclavilor.

Suferinţele provocate de aceste plantaţii şi *ingenios* nu pot fi explicate decât prin ipoteza că negrii erau consideraţi doar un echipament neînsufleţit, care putea fi consumat şi înlocuit în funcţie de nevoi, sau un combustibil ce putea fi utilizat până la epuizare. În perioada măcinatului, oamenii munceau încontinuu. Supraveghetorii şi exploatatorii impuneau lucrul aproape continuu; bărbaţii adulţi munceau câte 20 de ore pe zi. De regulă, mâncarea era oferită de către stăpân, însă unii dintre stăpâni nu simţeau nici o obligaţie de a-şi hrăni mâna de lucru. Unii le dădeau sclavilor câte o duminică liberă ca să-şi lucreze loturile de pământ şi să strângă hrană pentru săptămâna

ce urma ; alţii îi lăsau pur şi simplu pe sclavi să se descurce singuri. În general, stăpânii aveau mai multă grijă de animalele lor decât de sclavi, lăsându-le să se odihnească atât cât aveau nevoie – probabil nu din dragoste faţă de animale, ci pentru că aceste fiinţe necuvântătoare s-ar fi oprit pur şi simplu, în vreme ce sclavii, înzestraţi cu raţiune şi imaginaţie, s-ar fi temut de ceva mai rău şi ar fi continuat.

E de la sine înţeles că aceste rele tratamente au generat opoziţie, atât pasivă (suicid, avort şi pruncucidere), cât şi activă (sabotaj, crimă, fugă şi tâlhărie). Sinuciderea a luat o gamă variată de forme, însă una dintre cel mai des întâlnite era aceea de a mânca pământ în loc de hrană. Albii considerau majoritatea sabotajelor drept accidente ; porneau de la premisa că negrii erau prea limitaţi ca să pună la cale astfel de şiretlicuri. Asta nu i-a împiedicat pe stăpâni să-i facă pe sclavi să plătească pentru greşelile lor – uneori, foarte scump. Cum altfel să le fi învăţat pe aceste brute să aibă grijă? În acelaşi timp, fugarii (*cimarrones*) erau la fel de feroce şi de cruzi cum îi învăţaseră stăpânii lor şi aşa cum le dăduseră de înţeles aşteptările rezonabile ale pedepselor albilor, spre groaza populaţiei albe. Nociv pentru industrie.

Cele mai mari plantaţii spaniole de trestie-de-zahăr erau domenii autosuficiente, aidoma feudelor medievale. Cultivau alimente, creşteau animale, construiau capele pentru cultivarea evlaviei şi căutarea mântuirii, uneori îşi ţeseau propriile haine pentru sclavi şi arendaşi. Stăpânul şi familia duceau o viaţă de lux ostentativ, parcă pentru a ascunde suferinţa şi sărăcia din jurul lor în spatele unei cortine de mătase şi dantelă. Comparaţi cu specializarea fermă a insulelor englezeşti pentru zahăr, lăsând un teren atât de restrâns pentru alte alimente, încât trebuiau să le importe de pe continentul nord-american sau chiar din Europa. Industria textilă ar fi fost exclusă. Iar până în secolul al XVIII-lea, ultimul lucru pe care şi l-ar fi dorit majoritatea cultivatorilor britanici era să-şi petreacă zilele pe plantaţie. Această sarcină le revenea împuterniciţilor şi administratorilor. Oamenii se bucurau de viaţă în Anglia. S-o numim diviziune a muncii de un tip ineficient.

În acelaşi timp, împuterniciţii şi administratorii se îmbogăţeau, dar trăiau mai puţin.

Capitolul 9

Imperiul din Est

Portugalia este o ţară mică, cu o rodnicie moderată. În secolul al XV-lea avea o populaţie de circa un milion de oameni, iar principalele sale produse şi exporturi constau în vin (de Porto şi, din ce în ce mai mult, Madeira – băuturi bogate, puternice) şi, în plină ascensiune, trestie-de-zahăr. Dacă portughezii de la acea vreme ar fi fost capabili să anticipeze analiza acum clasică a avantajului comparativ a lui David Ricardo, ar fi continuat pe această cale practică, văzându-şi de treaba lor şi exportându-şi produsele naturale în schimbul produselor de manufactură din alte regiuni. În schimb, au renunţat la orice urmă de raţionalitate şi şi-au transformat ţara într-o platformă pentru imperiu. Vasta reţea a stăpânirii portugheze avea să se întindă pe trei sferturi din lume, din Brazilia, în vest, până în Insulele Spice şi Japonia, în Orientul Îndepărtat.

Un asemenea salt dincolo de raţiune şi simţire nu este nemaiîntâlnit în istorie. Vom vedea mai târziu alte câteva exemple; şi, într-adevăr, tocmai acest gen de iniţiativă negândită este cea care conferă incertitudine istoriei şi se abate de la predicţii. Însă expansiunea portugheză este cu atât mai surprinzătoare cu cât Portugalia nu a avut nici un popor numeros, nici mijloace extraordinare. Populaţia sa era prea mică pentru a trimite un număr mare de oameni peste hotare; într-adevăr, unul dintre motivele pentru care Portugalia a fost atât de dornică şi de grăbită să importe sclavi din Africa a fost acela de a compensa forţa redusă de muncă de acasă. Resursele sale materiale, mai ales capacitatea de a construi şi a înarma vase care să iasă pe ocean, erau limitate. Era o ţară de categorie uşoară care se punea cu greii.

Realizarea portugheză este o mărturie a spiritului întreprinzător şi a rezistenţei lor; a credinţei religioase şi a entuziasmului lor; a abilităţii lor de a mobiliza şi a exploata cele mai recente cunoştinţe şi tehnici. Fără şovinism stupid; pragmatism înainte de toate. Au adus oameni din afară pentru banii lor, pentru experienţa practică şi forţa de muncă; i-au folosit pe sclavi ca muncitori şi, uneori, ca războinici; s-au căsătorit cu femei de orice rasă şi cu mai mult de una în acelaşi timp. Nu aveau loc pentru femeile portugheze în aceste călătorii îndelungate, însă uneori trimiteau câţiva orfani, care nu puteau refuza. Asemenea bărbaţilor, acestor câteva femei albe nu le priau climele pestilenţiale: naşterea, de exemplu, însemna de obicei o condamnare la moarte atât pentru mamă, cât şi pentru făt. Încrucişarea raselor funcţiona mai bine: bărbaţii cumpărau şi se bucurau de sclave de culoare cu zecile – ca şi când ar fi zămislit o nouă naţiune.

Singura lor investiţie emoţională era evlavia. Portughezii luau cu ei preoţi şi călugări pe fiecare vas, pentru siguranţa şi mântuirea lor (puterea rugăciunii şi a împărtăşaniei);

pentru răspândirea credinţei în rândul necredincioşilor şi al păgânilor ; şi pentru a-şi împăca propria conştiinţă. Aceşti oameni ai lui Dumnezeu legitimau şi sanctificau lăcomia.

Devotamentul religios a generat un mare dezavantaj comercial : a introdus un element de incompatibilitate în ceea ce ar fi putut fi o întâlnire mai uşoară, mai profitabilă. Pentru portughezi, musulmanii erau necredincioşi şi duşmani ai adevăratei credinţe. Nici un act de brutalitate nu era exagerat. Orice vas musulman era o pradă legitimă ; toate regatele musulmane erau definite ca fiind inamice. În cea de-a doua sa călătorie din 1502, Vasco da Gama a încununat o victorie asupra unei flotile musulmane în dreptul oraşului Calicut tăind urechile, nasurile şi mâinile a 800 de „mauri" şi trimiţându-i pe uscat la conducătorul local cu sugestia hazlie să facă din ele curry. Iar unul dintre căpitanii săi, unchiul dinspre mamă Vincente Sodre (al cărui nume merită să fie reţinut *ad opprobrium*), l-a biciuit pe principalul negustor musulman la Cannanore (coasta Malabar) până când a leşinat, apoi i-a umplut gura cu excremente şi i-a acoperit-o cu o bucată de carne de porc, să se asigure că le mănâncă[1].

Asemenea acţiuni au condus la războaie cu numeroasele ţinuturi ce mărgineau Oceanul Indian : Africa de Est, Arabia şi Persia, o bună parte din India, cea mai mare parte din arhipelagul indonezian. Potrivit unui eseu din secolul al XVI-lea despre *Excelenţa şi caracterul onorabil al unei vieţi militare în India* (*Excellency and Honourableness of a Military Life in India*) : „Acest lucru nici nu este de mirare, de vreme ce suntem duşmanii declaraţi ai tuturor necredincioşilor, aşa încât nu este o surpriză faptul că ne plătesc cu aceeaşi monedă. [...] Nu putem locui în aceste regiuni fără arme în mâini, nici nu putem face comerţ cu băştinaşii decât în acelaşi chip, mereu în gardă"[2].

S-au străduit vreodată mai tare nişte nou-veniţi să-şi creeze singuri probleme ?

Chiar şi aşa, inevitabil, strategia politică portugheză s-a îndepărtat foarte mult de cuceririle oportuniste spaniole. În primul rând, localnicii erau mult mai numeroşi, iar faptul că erau familiarizaţi cu metalele şi războiul îi făcea adversari de temut. În al doilea rând, nu erau vulnerabili la bolile aduse de portughezi. Dimpotrivă, portughezii aveau motive să se teamă de paraziţii şi bolile contagioase locale. Drept urmare, au fost nevoiţi să-şi limiteze poftele cât să nu-şi irosească forţele. Portughezii au căutat locuri strategice pentru import, puncte-cheie din care să controleze pasaje-cheie – Malindi şi Mombasa pe coasta africană (puncte de pornire pentru călătoriile spre India), Ormuz, la gura Golfului Persic, Malacca (între Sumatra şi Malaysia, pe istmul care leagă Oceanul Indian şi Golful Ceylonului de Marea Chinei de Sud şi Insulele Spice), Macao, aproape de gura râului Pearl (intrarea spre sud-estul Chinei). Voiau portul Aden (acces la Marea Roşie), însă nu au reuşit niciodată să-l obţină. Cea mai importantă bază dintre toate a fost Goa, perla coastei Malabar – depozit pentru piper, port de intrare a cailor arabi în India de Sud (climatul făcea imposibilă creşterea locală a cailor), apărat de mare şi, spre uscat, de un canal plin de crocodili.

În cele din urmă, conducătorii băştinaşi din aceste regiuni au învăţat să convieţuiască şi să facă negoţ cu aceste enclave portugheze, aşa cum procedaseră şi cu alţi străini din vremuri imemoriale. Atunci când i-au atacat pe europeni, au fost înfrânţi foarte adesea de către propriii duşmani locali. Portughezii au exploatat de minune balanţa de putere, ceea ce i-a salvat în repetate rânduri.

Însă urmau să apară duşmani mult mai serioşi. Totul s-a schimbat de îndată ce au intrat în scenă olandezii şi englezii. În 1605, olandezii au cucerit Insula Ambon şi i-au

alungat pe portughezi din alte baze din insulele Molucca (Insulele Spice). În 1622, portughezii au pierdut strâmtoarea Ormuz în faţa persanilor, care au fost sprijiniţi în mod decisiv de vasele şi tunarii englezi. În 1638, olandezii au cucerit oraşul Elmina, prima fortăreaţă portugheză de pe coasta Guineei, simbolul călătoriilor lor deschizătoare de drumuri şi piaţă pentru aurul şi sclavii africani. În 1641 a fost rândul Malaccăi, din nou în faţa olandezilor; în 1665-1667, al oraşului Macassar. Pe parcurs, olandezii pur şi simplu i-au alungat pe portughezi din Insulele Spice, scopul iniţial al acestor acţiuni. Zilele Portugaliei veniseră şi apuseseră, însă mândria sporeşte la ananghie, aşa că s-a agăţat de tot ce au putut. Astfel, a păstrat Goa până în 1961 (mult timp după ce îşi pierduse bogăţia şi importanţa comercială), când o conducere indiană mult mai puternică a intervenit şi a preluat-o, fără provocări sau pretexte. Nici o ţară independentă care se respectă nu ar putea trăi cu un asemenea freamăt colonial.

Principalul obiectiv comercial al Portugaliei în Est era acela de a obţine piper şi alte mirodenii şi de a le exporta direct în Europa, evitându-i pe intermediarii care împovărau traficul tradiţional dincolo de Asia şi în zona mediteraneană*. Portughezii au reuşit să facă acest lucru achiziţionând sau confiscând, compensând astfel prin forţă obstacolele pe care negustorii musulmani li le aduceau în cale. În primele decenii, aceste măsuri au asigurat o bună parte din comerţ. La apogeu, circa 40% din piperul importat în Europa trecea prin jurul Capului Bunei Speranţe, iar veneţienii aveau de suferit. Însă, cu timpul, vechile căi comerciale s-au reafirmat. Cota directă a portughezilor a scăzut la circa 20%, rămânând în continuare importantă, însă nu dominantă. În 1570, Coroana portugheză a renunţat la monopolul său asupra comerţului dintre Lisabona şi Est (Goa). Regele a încetat să fie negustor şi a făcut în schimb concesiuni, deseori comercianţilor străini. În 1586, casa comercială germană Welser a concesionat drepturile exclusive de a cumpăra piper din Indii. Această vânzare a marcat începutul declinului. Portughezii vindeau o mână goală[3].

(Aceste cifre privind cota de piaţă sunt doar aproximative. Nu avem decât informaţii disparate[4]. Însă ştim cu siguranţă că Veneţia, bazându-se pe exporturile pe uscat spre Levant, s-a regăsit din nou în situaţia de a fi principalul antrepozit de piper al Europei spre sfârşitul secolului al XVI-lea. Când s-au răspândit veştile privind primele călătorii olandeze de succes în Indiile de Est [Cornelis Houtman, 1595], Veneţia, ca şi Portugalia, a remarcat „răsturnarea completă", iminentă, a vechiului comerţ[5]. Până în 1625, vama veneţiană clasifica mirodeniile drept „bunuri occidentale": ele proveneau acum mai curând din Atlantic decât din Orientul Apropiat.)

Pentru a compensa reducerea comerţului cu mirodenii, portughezii s-au implicat în schimbul intraasiatic. Acesta înflorise cu mult înainte de sosirea europenilor: negustorii din Gujrati, Java şi China vindeau piper şi mirodenii în schimbul textilelor indiene şi chinezeşti şi al porţelanului chinezesc; negustorii arabi strămutau şi exportau sclavi din Africa în toată lumea musulmană; vase de pretutindeni transportau tec, lemn

---

* Potenţialele marje de profit erau substanţiale. Vasul care a supravieţuit călătoriei lui Magellan în jurul lumii a adus înapoi 26 de tone de cuişoare, care erau vândute la un preţ de 10.000 de ori mai mare, aproximativ cât să acopere costul expediţiei – Humble, *The Explorers*, p. 162. (Cuişoarele erau probabil cele mai valoroase mirodenii dintre toate în raport cu greutatea lor: o punguţă reprezenta o răsplată corectă pentru un marinar, pe lângă salariu.) E inutil să mai spunem că aceste diferenţe colosale s-au diminuat rapid, pe măsură ce alte surse de aprovizionare au intrat în competiţie.

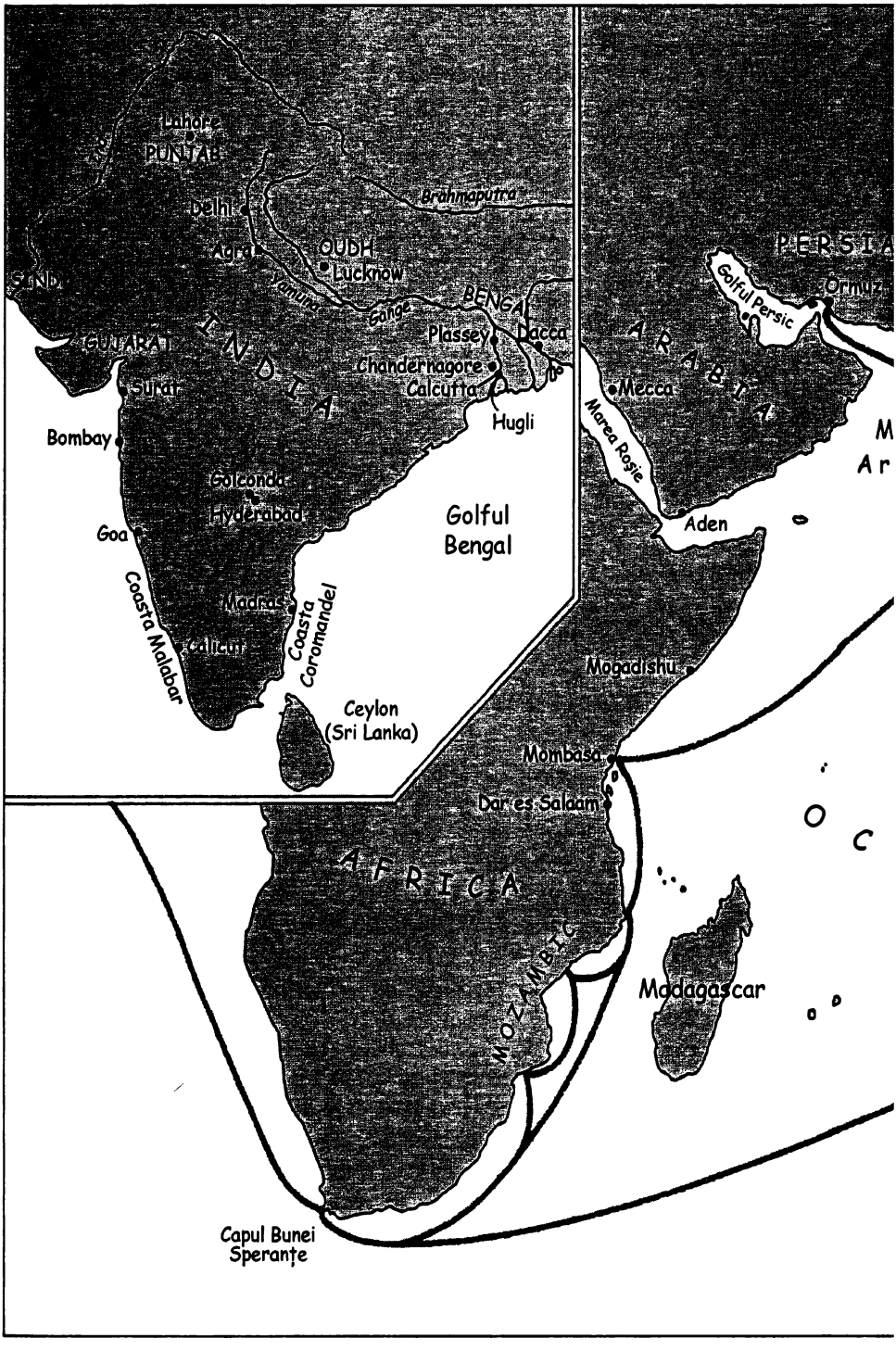

Rutele comerciale din mările orientale

Acest comerţ regional (naţional) a înflorit cu mult înainte de sosirea europenilor în secolul al XVI-lea

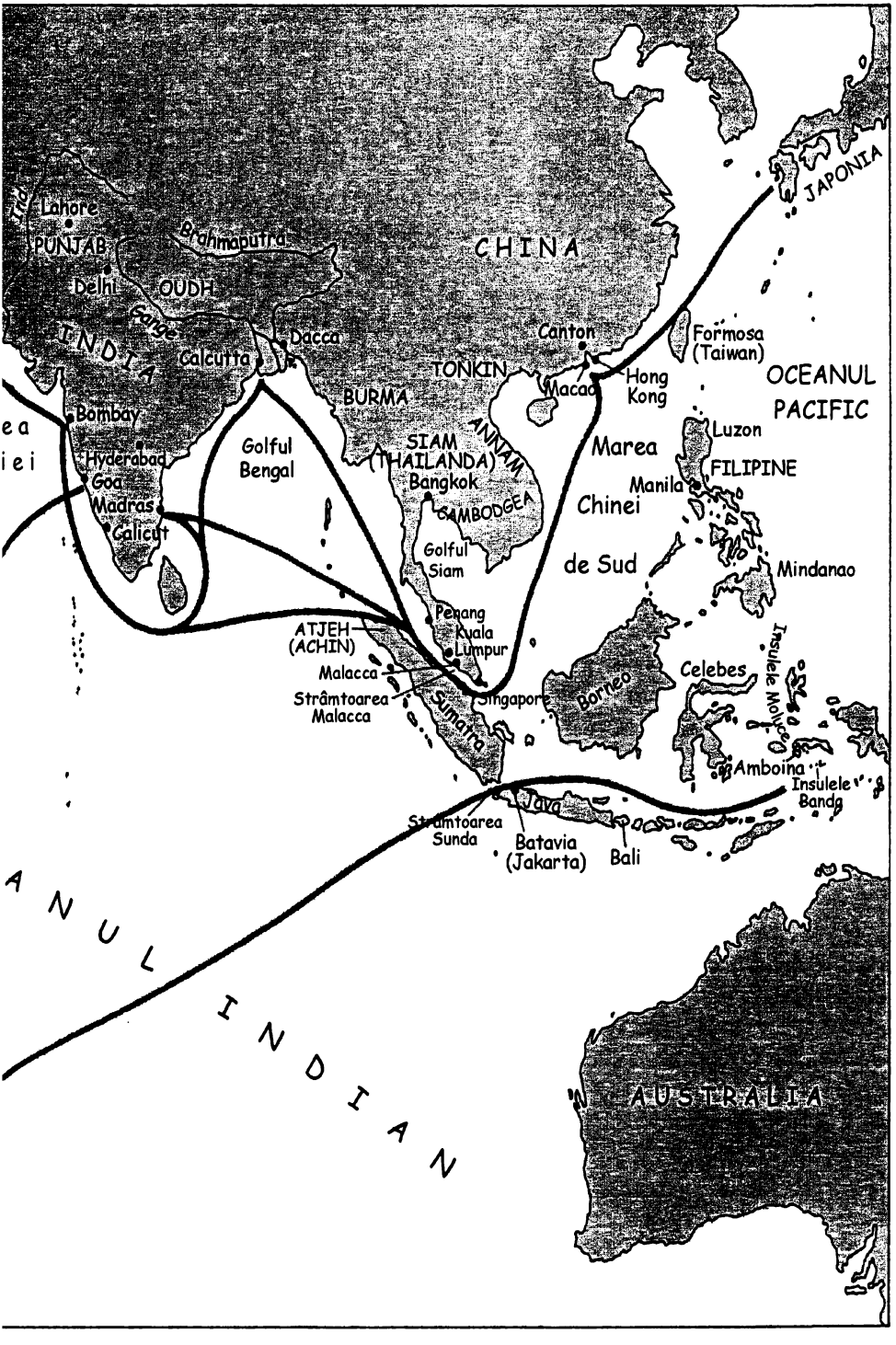
Lahore
PUNJAB
Brahmaputra
CHINA
JAPONIA
Delhi
OUDH
Gange
Dacca
INDIA
Calcutta
Canton
Formosa
(Taiwan)
TONKIN
Macao
Hong
Kong
OCEANUL
PACIFIC
BURMA
Bombay
Golful
Bengal
SIAM
(THAILANDA)
ANNAM
Marea
Luzon
Hyderabad
Goa
Madras
Galicut
Bangkok
Manila
FILIPINE
Chinei
CAMBODGEA
Golful
Siam
de Sud
Mindanao
Penang
Kuala
Lumpur
ATJEH
(ACHIN)
Malacca
Strâmtoarea
Malacca
Singapore
Sumatra
Borneo
Celebes
Insulele Molucce
Amboina
Insulele
Banda
Java
Strâmtoarea
Sunda
Batavia
(Jakarta)
Bali
AUSTRALIA

de santal şi alte tipuri de esenţe fine ; fildeş şi corn de rinocer, considerat un afrodiziac ; de asemenea, animale rare sau mai puţin rare, inclusiv maimuţe, tigri şi, mai presus de toate, cai şi elefanţi, care urmau să fie folosiţi la război sau în cadrul ceremoniilor ; şi toată lumea aducea metale preţioase pentru a-şi regla conturile (argint din Lumea Nouă pentru India şi China, aur din Africa de Est şi Japonia). O bună parte din acest comerţ asiatic era spontan şi improvizat – un fel de mişcare browniană. Vasele se deplasau acolo unde se aflau încărcăturile, din port în port. Acestea au ajuns să se numească mai târziu nave (comerciale) de curse neregulate sau *tramp steamers* – vase „hoinare"[6].

Toate acestea au fost însoţite de o trecere dinspre comerţ înspre ceea ce economistul ar numi activităţi de tip *rent-seeking*. În special portughezii au căutat să-şi folosească puterea pentru a se îmbogăţi din comerţul altora. Ei au devenit magnaţii corupţi ai Oceanului Indian. Toate vasele comerciale erau nevoite să cumpere o licenţă comercială portugheză. Cele care nu o cumpărau puteau fi confiscate. Trecerea la escrocherii şi comerţ local a făcut posibile economii importante : mult mai puţine vase călătoreau din Europa spre Asia. În folosul lor, portughezii au utilizat vase construite de indieni. Lemnul de esenţă tare putea fi procurat cu uşurinţă, iar tâmplarii indieni au învăţat rapid să lucreze potrivit specificaţiilor europene – şi pentru salarii mult mai mici. Şi echipajele au început să fie alcătuite din băştinaşi. Uneori, în afară de 15-20 de soldaţi, tunari şi ofiţeri europeni (sau eurasiatici), întregul efectiv al vasului era format din sclavi asiatici sau africani. Având în vedere dimensiunea Oceanului Indian, s-ar fi zis că nevoia de nave de patrulare era colosală, pentru a asigura supunerea în faţa controalelor portugheze. Însă topografia a fost de ajutor în această privinţă : rutele şi pasajele comerciale înguste facilitau monitorizarea. În plus, portughezii nu trebuiau să fie peste tot ; câteva controale şi confiscări erau de ajuns ca să transmită cât se poate de limpede mesajul dorit.

Problema e că şi alţii puteau face acest joc. Nou-veniţii europeni luptau mai acerb şi navigau mai bine. Relatările privind primele călătorii olandeze şi engleze în zonă (la începutul secolului al XVII-lea) abundă în pânde şi furişări, capcane şi perfidie, atacuri şi capturări. Ticălosul unei tabere era un erou pentru cealaltă. James Lancaster, un căpitan englez îndrăzneţ şi priceput, nu reuşea să obţină îndeajuns prin comerţ în cea de-a doua sa călătorie în Indii (1601) ? Nici o problemă. Când Lancaster s-a întors în Anglia doi ani mai târziu, cu vasele încărcate de pradă, regele Iacob l-a învestit cu titlul de cavaler pentru eforturile sale. Suprafaţa Oceanului Indian era o reflecţie a apelor din adâncuri, pline de prădători care se mâncau unul pe celălalt. Toate acestea erau practic o formă legalizată de piraterie, legitimată pentru olandezi şi englezi de o stare de război cu Spania, război care s-a extins şi cu Portugalia atunci când cele două regate iberice s-au unit sub aceeaşi conducere, în 1580. Acest joc era atât de profitabil, încât, chiar şi după ce regatele iberice s-au separat, în 1640, olandezii şi englezii nu erau deloc dispuşi să reinstituie starea de pace. Ce putea fi mai bun decât

Vechea rânduială, planul simplu întru tot,
Ca să ia acei ce au puterea
Şi să păstreze cei ce pot[7] ?

Puterile terestre ale Indiilor au urmărit această competiţie intraeuropeană şi s-au ţinut deoparte. Au preferat să-şi ia partea care le revenea din comerţul monopolist sau chiar să se folosească de străini ca aliaţi în propriile războaie. În plus, asiaticii erau

în mare măsură indiferenţi la puterea maritimă şi îndemânarea navală – „Războaiele purtate pe apă", spunea Bahadur Shah, conducătorul statului Gujarat şi vecin cu portughezii, „sunt treaba comercianţilor şi nu au nimic de-a face cu prestigiul regilor". Această atitudine nu era cu mult diferită de cea a chinezilor. O altă mare greşeală.

Între timp, puterea portughezilor se ofilea: un istoric vorbeşte despre „superstructura inerent fragilă a dominaţiei lor maritime"[8]. Şi ar fi putut să adauge şi infrastructura nestatornică. În scurt timp, au rămas amintirile măreţe, păstrate cu sfinţenie graţie operei poetice a lui Luís de Camões (*Lusiadele*), care slăvea căile nevăzute ale „oceanelor pe care nimeni nu le mai străbătuse înainte"[9]. Numai mândrie. După cum observa în 1737 guvernatorul oraşului Bombay: „Coroana Portugaliei şi-a menţinut multă vreme stăpânirea asupra teritoriilor sale din India, cu un anumit cost anual, vrednic de a fi luat în seamă; din câte se pare, doar dintr-o motivaţie legată de Onoare şi Religie"[10].

Mirodenia vieţii

Contemporanii noştri s-ar putea întreba de ce piperul şi alte mirodenii erau în trecut atât de valoroase pentru europeni. Motivul ţine de problema conservării alimentelor într-o lume a subzistenţei la limită. Proviziile de alimente sub forma cerealelor erau cu greu îndestulătoare şi nu era posibilă alocarea unor cantităţi mari de cereale pentru animale pe durata iernilor lungi, exceptând, fireşte, cazul animalelor pentru reproducere, al animalelor de povară şi al cailor. De unde şi masacrul tradiţional de toamnă. Pentru a păstra această carne de-a lungul anului, indiferent de temperatură, într-o lume lipsită de refrigerarea artificială, ea era afumată, sărată, condimentată şi conservată; când era gătită, carnea era puternic asezonată, pentru a masca mai bine gustul şi mirosul de stricat. De unde şi paradoxul că bucătăria ţărilor mai calde este de obicei „mai condimentată" decât cea a regiunilor mai reci – sunt mai multe lucruri de ascuns.

Condimentele mai ofereau un avantaj. Oamenii acelor vremuri nu aveau de unde să ştie acest lucru, dar condimentele mai puternice distrugeau sau slăbeau acţiunea bacteriilor şi virusurilor ce favorizau şi se hrăneau cu materii aflate în descompunere. Tabasco şi alte sosuri picante, de exemplu, fac consumul de stridii infectate mai puţin periculos pentru oameni; cel puţin ucid microorganismele în testele de laborator. Aşadar mirodeniile nu reprezentau doar un lux în Europa medievală, ci şi o necesitate, după cum o indica valoarea lor de piaţă.

„*Os cafres da Europa*" – „Negrii Europei"[11]

Pentru a înţelege ascensiunea şi decăderea imperiilor, trebuie să analizăm în aceeaşi măsură atât forţele şi condiţiile patriei, cât şi condiţiile externe. Când portughezii au cucerit Atlanticul de Sud, se aflau în avangarda tehnicii de navigaţie. Disponibilitatea de a învăţa de la savanţii străini, mulţi dintre ei evrei, le-a oferit cunoştinţe care s-au aplicat direct în practică; iar în 1492, când spaniolii au decis să-i constrângă pe evrei

să adopte creştinismul sau să plece, mulţi dintre aceştia s-au refugiat în Portugalia, pe atunci mai relaxată în ceea ce priveşte vederile sale antisemite. Dar în 1497, sub presiunea Bisericii Romane şi a Spaniei, Coroana portugheză nu a mai fost atât de îngăduitoare. Circa 70.000 de evrei au fost forţaţi să se supună unui botez fictiv – cu toate acestea, o taină validă. În 1506, Lisabona a fost martora primului său pogrom, în urma căruia au murit 2.000 de evrei „convertiţi". (Spania procedase întocmai de 200 de ani.) Din acest moment, viaţa intelectuală şi ştiinţifică a Portugaliei s-a prăbuşit într-un hău al bigotismului, fanatismului şi purităţii sângelui*.

Această prăbuşire a avut loc treptat. Inchiziţia Portugheză a fost instituită abia în anii 1540 şi a ars primul eretic în 1543; însă nu a devenit sinistru de neîndurătoare decât în anii 1580, după unirea coroanelor portugheză şi spaniolă în persoana lui Filip al II-lea. Între timp, criptoevreii, inclusiv Abraham Zacut şi alţi astronomi, au considerat că viaţa în Portugalia era prea periculoasă şi au plecat în masă. Au luat cu ei bani, competenţe comerciale, relaţii, cunoştinţe şi – lucru şi mai important – acele calităţi nemărginite care sunt curiozitatea şi disidenţa şi care reprezintă fermentul gândirii.

Aceasta a constituit o pierdere, însă, în ceea ce priveşte intoleranţa, cea mai mare pierdere a persecutorului este autoprovocată. Tocmai acest proces de autoslăbire conferă caracterul durabil al persecuţiei şi o transformă într-un eveniment nu al momentului sau al domniei, ci al unor generaţii şi veacuri la rând. În 1513, Portugalia ducea lipsă de astronomi; în anii 1520, supremaţia ştiinţifică dispăruse. Ţara a încercat să creeze o nouă tradiţie astronomică şi matematică creştină, însă a dat greş, îndeosebi pentru că astronomii de valoare ajunseseră să fie suspectaţi de iudaism[12]. (Comparaţi reacţia suspicioasă în faţa medicilor a Inchiziţiei Spaniole.)

La fel ca în Spania, portughezii s-au străduit din răsputeri să se izoleze de influenţele străine şi eretice. Educaţia era controlată de Biserică, ce menţinea un curriculum medieval axat pe gramatică, retorică şi argument scolastic. Erau favorizate exhibiţionismul şi despicarea firului în patru (247 de reguli rimate, învăţate pe de rost, privind topica substantivelor latineşti). Singura ştiinţă de nivel superior se regăsea la unica facultate de medicină de la Coimbra. Chiar şi acolo, puţini profesori erau dispuşi să renunţe la Galenus în favoarea lui Harvey sau să predea ideile şi mai periculoase ale lui Copernic, Galileo şi Newton, interzişi de iezuiţi în 1746[13].

În acelaşi timp, nici un student portughez nu mai studia peste hotare, iar importul de cărţi era strict controlat de inspectorii trimişi de Sfântul Oficiu să întâmpine vasele şi să viziteze librăriile şi bibliotecile. Un index al lucrărilor interzise a fost întocmit pentru prima oară în 1547; adăugirile succesive au culminat cu uriaşa listă din 1624 – menită să salveze sufletele portughezilor.

În interiorul regatului, dar şi peste hotare, o triplă barieră a cenzurii era îndreptată împotriva tipăriturilor şi descuraja originalitatea. Tiparniţele care erau permise (în Goa, nici una în Brazilia) erau în mâinile clericilor, în general iezuiţi, care îşi limitau publicaţiile la dicţionare şi lucrări religioase**. Din Brazilia până în Angola, până şi

---

* „Vechii creştini" portughezi au ajuns în cele din urmă să se autointituleze *puritanos*.

** Tiparul a fost introdus în Brazilia abia în 1807, când curtea portugheză s-a refugiat acolo. Birocraţiile moderne păstrează arhive şi emit decrete şi norme, iar tiparul era indispensabil – Lang, *Portuguese Brazil*, p. 195.

aceste materiale fără probleme trebuiau să fie trimise în Portugalia pentru o cenzură prealabilă.

Aşadar, nu e de mirare că ştiinţa şi gândirea s-au degradat. Câţiva privilegiaţi au fost în cele din urmă scutiţi de controale – este cazul membrilor nobili şi clerici ai Academiei Regale de Istorie (înfiinţată în 1720), cu toţii nişte diletanţi, cărora li se permitea să importe cărţi interzise, dar cărora li se părea mai uşor să scrie elogii servile adresate familiei regale.

Ca să fim clari, era imposibil să izolezi o ţară prinsă în structura Europei şi în cursa pentru imperiu. Diplomaţii şi agenţii portughezi reveneau în ţară cu mesajul că restul lumii avansa, în vreme ce Portugalia stagna. Aceşti *estrangeirados* – porecla lor peiorativă – atrăgeau numeroase suspiciuni, deoarece erau „taraţi". Respingerea lor era de la sine înţeleasă în mândria portugheză. Mare păcat. Aceştia înţelegeau ceea ce puţini portughezi puteau sau voiau să înţeleagă: că ţelul uniformităţii creştine era stupid; că Sfântul Oficiu al Inchiziţiei era un dezastru naţional; că Biserica înghiţea avuţia ţării; că neputinţa conducerii de a promova agricultura şi industria redusese Portugalia la rolul de „cea mai bună şi mai profitabilă colonie a Angliei"[14]. (Economiştii britanici clasici ar pune altfel problema. Portugalia era exemplul preferat al lui Ricardo privind câştigurile obţinute de pe urma comerţului şi a urmăririi avantajului comparativ.)

Neajunsurile intelectuale portugheze au devenit în scurt timp un subiect de batjocură: astfel, Diogo do Couto vorbea în 1603 despre „josnicia şi lipsa curiozităţii naţiunii noastre portugheze"; iar Francis Parry, trimisul englez la Lisabona în 1670, observa că „oamenii sunt atât de puţin curioşi, încât nimeni nu ştie mai mult decât îi este strict necesar"; iar vizitatorul englez din secolul al XVIII-lea Mary Brearley remarca faptul că „marea majoritate a oamenilor nu erau deloc înclinaţi spre libertatea gândirii şi, cu excepţia câtorva cazuri, erau prea abătuţi de la activitatea intelectuală încât să-şi pună întrebări în legătură cu ceea ce învăţaseră"[15].

Prin intermediul acestei izolări autoimpuse, portughezii şi-au pierdut competenţele până şi în domeniile în care deţinuseră odinioară supremaţia. „Din lideri aflaţi în avangarda teoriei şi practicii navigaţiei, [ei] au rămas în urmă."[16] Până la sfârşitul secolului al XVII-lea, mai mulţi dintre piloţii din *carreira da India* (comerţul indian) erau străini. Apuseseră zilele hărţilor de navigaţie ultrasecrete; olandezii aveau altele mai bune. Iar când şeful inginerilor l-a convins pe regele Ioan (João) al V-lea (a domnit între anii 1706 şi 1750) să reînnoiască metoda de predare a matematicii, ingineriei militare şi astronomiei, instrumentele necesare au venit de peste hotare.

Până în 1600 şi, într-o măsură mai mare, până în 1700, Portugalia devenise o ţară înapoiată, slabă. Oamenii de ştiinţă, matematicienii şi medicii criptoevrei de odinioară plecaseră; nici un disident nu părea să le ia locul. În 1736, Dom Luís da Cunha deplângea lipsa unei comunităţi reformiste (calvine) în Portugalia. El observa că provocarea hughenotă îi împiedicase pe clericii catolici francezi să se scufunde la nivelul „sordid" al semenilor lor portughezi[17]. Cuvinte foarte provocatoare, dar la obiect: deşi câştigurile obţinute de pe urma comerţului cu bunuri sunt substanţiale, ele sunt totuşi reduse în comparaţie cu comerţul de idei.

Capitolul 10

De dragul câştigului

„...Noi, cei din Amsterdam, călătorim [...]
Încotro ne îndeamnă profitul, pe orice mare şi pe orice ţărm,
De dragul câştigului porturile din lumea întreagă explorăm."

Joost von den Vondel[1]

În comparaţie cu alte ţări, Olanda este mică - aproape la fel de mică precum Portugalia şi cu siguranţă nu îndeajuns de mare încât să joace rolul unui mare imperiu. În 1500, populaţia olandeză era de circa un milion; 150 de ani mai târziu, de două ori pe atât. O ţară mică, dar puternică: în secolul al XVII-lea, jumătate din populaţie locuia în mediul urban, un procent mai mare decât oriunde altundeva în Europa. Şi activă: un observator din 1627 remarca faptul că drumurile şi canalele navigabile olandeze erau aglomerate, „că nu există atât de multe trăsuri (şi Dumnezeu ştie că există!) la Roma câte căruţe sunt aici, pline cu călători, în vreme ce canalele, care străbat ţara în toate direcţiile, sunt străbătute de bărci nenumărate"[2]. Şi mai impresionante erau porturile, mici şi mari, adevărate stupuri comerciale. Până în anii 1560, doar provincia Holland deţinea circa 1.800 de vase ce ieşeau pe mare - de şase ori mai multe decât cele care un secol mai târziu pluteau în Veneţia, aflată la apogeul prosperităţii sale. Aproximativ 500 dintre acestea erau legate de Amsterdam, însă, în realitate, întreaga coastă era înţesată de catarge: peste 500 doar pentru comerţul cu hering, majoritatea amplasate în porturi mici, demult uitate - Hoorn, Enkhuizen, Medemblik[3].

Şi de această dată, o mică naţiune europeană se autodepăşise, iar această realizare reflecta atât capacităţi intrinseci, cât şi natura deosebit de competitivă a construirii naţiunilor europene. Mai presus de toate, succesul olandez reflecta o atitudine în ceea ce priveşte munca şi comerţul cel mai bine ilustrată de fabula cu iepurele şi broasca-ţestoasă. Prada şi câştigurile sunt bune şi frumoase, dar ceea ce contează pe termen lung (nu uitaţi niciodată de el) sunt câştigurile mărunte, puţin riscante, care se acumulează şi nu dezamăgesc[4].

Noi o numim Olanda, însă olandezii o cunoşteau drept Provinciile Unite ale Ţărilor de Jos. Era o confederaţie, jumătatea nordică a unei mase de oraşe, districte şi ducate, pe vremuri cea mai importantă şi mai precoce civilizaţie urbană a Europei de Nord, ce urma să devină miza şi trofeul negocierilor feudale şi accidentului matrimonial. La începutul secolului al XVII-lea, Carol al V-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman, a devenit şi rege al Spaniei în urma căsătoriei tatălui său Filip cu Ioana, fiica lui Ferdinand şi a Isabelei. Carol a adus cu sine în colecţia sa de titluri şi proprietăţi şi

ducatul Burgundia (rodul unei alte alianţe fericite). La rândul ei, Burgundia îşi exercita influenţa şi asupra Ţărilor de Jos. Pe această cale ocolită, una dintre cele mai bogate şi mai cosmopolite regiuni din Europa – centru al industriei, comerţului şi ideilor, scăpat de multă vreme din robia faţă de seniori şi obişnuit cu diversitatea economică, intelectuală şi spirituală – a ajuns în lesa scurtă a habsburgilor spanioli. O sursă de conflict iremediabil: conducătorul Spaniei, constrâns de trecutul ţării sale, nu ar fi putut să tolereze niciodată protestantismul făţiş pe teritoriile sale[5].

Este o ironie a istoriei faptul că olandezii şi spaniolii au ajuns să se lupte între ei. Ţările de Jos (nordul şi sudul) aveau lucruri mai bune de făcut. Aceşti cetăţeni viteji, marinari, pescari şi ţărani deveniseră intermediarii Europei de Nord. Ei importau şi reexportau produsele de bază din Marea Nordului, Peninsula Scandinavică şi Europa de Est: cereale, cherestea, peşte, grăsime, smoală, piei. Confecţionau ţesături din lână şi materiale textile combinate şi erau maeştri în credite comerciale şi finanţe internaţionale. Antwerpen, marele port de pe râul Schelde, domina noua economie maritimă. Făcea legătura dintre enormul uscat european şi Atlantic, chiar şi dincolo de acesta, întrecând vechile centre precum Veneţia şi Genova şi devenind destinaţia supremă a încărcăturilor din noile lumi de peste mări. Poate că acestea poposeau mai întâi la Lisabona şi Sevilla, însă se opreau de tot în Ţările de Jos, unde erau absorbite, procesate şi redistribuite în lumea întreagă.

Pe de altă parte, acesta a fost momentul Spaniei pe scena mondială. Afluenţa uriaşă de bogăţii coloniale i-a conferit Coroanei spaniole o influenţă nemaivăzută. Spania era acum cea mai mare putere din Europa şi nimic nu mai putea sta în calea voinţei şi ambiţiilor sale. Aşadar, când aceşti olandezi enervanţi, îmbrăcaţi în straie de lână, au îndrăznit să li se împotrivească delicaţilor reprezentanţi ai Spaniei, au fost consideraţi doar o gloată de oameni de nimic (*tas de gueux*). Spania nu avea de gând să irosească nici bani şi nici oameni ca să le arate cine era cu adevărat şeful.

Aceea era o lume a avuţiei şi armelor. Însă, pe tărâmul credinţei, două lucruri au acutizat conflictul şi au modelat soarta acestei regiuni. Mai întâi, fanatismul şi intoleranţa au triumfat în Spania, ducând la expulzarea evreilor din 1492 (şi, mai târziu, la o expulzare asemănătoare a musulmanilor). Mulţi dintre evrei au căutat tihna şi demnitatea în Ţările de Jos, cunoscute pentru toleranţa lor.

Al doilea eveniment religios major a fost ascensiunea creştinismului protestant ca sistem de venerare şi credinţă organizată. Disidenţa şi erezia erau o poveste mai veche, dar în 1517, când Martin Luther şi-a afişat cele „95 de Teze" pe uşa bisericii din Wittenberg, a făcut primul pas în direcţia secesiunii. Creştinătatea era sortită scindării. În deceniile următoare, protestanţii din mai multe ţări (lollarzii englezi le-o luaseră înainte) au tradus Biblia în limba vernaculară. Oamenii au citit şi au început să gândească singuri, iar populaţia laică li s-au alăturat clericilor în luptă. Printre regiunile care au abordat inteligent noile sisteme religioase: Ţările de Jos, cu precădere provinciile nordice, unde disidenţilor li se permiseseră de multă vreme chestiuni ce ţineau de conştiinţa personală.

Prin urmare, când administratorii şi clericii spanioli s-au îndreptat spre nord, au descoperit o anarhie şi o diversitate spirituală demult smulse din rădăcini în Spania. Inadmisibil. Reacţia lor a fost aceea de a pedepsi şi reprima, în faţa lucrurilor revoltătoare şi în ciuda multitudinii de sfaturi bune. La urma urmei, ce e corect e corect şi nu e bine să-l sacrifici pe Dumnezeu în favoarea lui Mamona (fireşte, cu excepţia

zonelor coloniale). Aşadar spaniolii au adus spioni, poliţia gândirii şi soldăţimea; au introdus Sfântul Oficiu al Inchiziţiei într-o ţară ce nu mai întâlnise aşa ceva până atunci (1522-1523); şi au dispus o serie de execuţii exemplare care au scandalizat publicul şi au mobilizat rezistenţa.

Inevitabila revoltă a fost condusă de calvinii din provinciile nordice, aşa-numiţii „cerşetori ai mării"; provinciile sudice, predominant catolice, au rămas mai supuse. Totuşi, chiar şi acolo, legea marţială şi supravegherea exagerată au afectat grav piaţa deschisă şi liberă. În 1576, provinciile din sud s-au alăturat semenilor lor protestanţi în lupta împotriva cotropitorilor. La rândul lor, intruşii au capturat câteva oraşe importante – printre ele, Antwerpen şi Ghent – şi le-au prădat, după moda respectivă a războiului din secolul al XVI-lea. În câţiva ani, spaniolii au distrus prosperitatea oraşului Antwerpen şi au provocat un nou exod. Comercianţii, ţesătorii (care au adus preţioasele secrete ale „noilor draperii" în Anglia), evreii, calvinii – toţi au plecat. La fel şi catolicii, care au înţeles că nici măcar credincioşii nu aveau vreun viitor profesional într-o lume de *caballeros* aroganţi şi călugări indiscreţi.

Ţinuturile sudice au cedat; cele din nord au perseverat şi în 1609 şi-au câştigat efectiv indepedenţa. Nu erau încă preponderent calvine, însă protestanţii conduseseră revolta. La început, spaniolii îi răpuseseră pe aceşti rebeli insolenţi dintr-o lovitură de sabie şi câteva focuri de artilerie. Însă pe atunci olandezii erau de oţel. Se plecau, dar nu se frângeau şi învăţau arta războiului. Şi, asemenea flamanzilor în bătălia medievală de la Courtrai, ţăranilor elveţieni de la Morgarten, Sempach, Murat, Dornach şi alte lupte; aidoma arcaşilor englezi medievali de la Agincourt şi ţăranilor japonezi împotriva *samurailor* de la Satsuma, i-au învăţat pe moştenitorii lor trufaşi ai tradiţiei marţiale că şi oamenii mici pot să lupte.

Amsterdamul a rămas în urmă – prudent, colaboraţionist. Abia după câştigarea războiului s-a alăturat taberei independente. Totuşi, în ciuda prudenţei sale şi, probabil, datorită ei, Amsterdamul a devenit direct capitala confederaţiei, centrul afacerilor. Ceea ce îi lipsea în virtute compensa prin simţul practic. Uneori, lipsa principiilor e profitabilă.

La fel şi cu aventura colonială. Olandezii ar fi preferat să-i lase pe portughezi şi pe spanioli să lupte şi să aibă glorii, iar ei să fie intermediari, agenţi, distribuitori şi alte asemenea. Dar, când Spania a anexat efectiv Portugalia şi a închis porturile Lisabona şi Sevilla pentru vasele olandeze, în 1585, i-a silit pe aceşti locuitori ai Ţărilor de Jos să devină marinari luptători pe mări străine.

Olandezii au învăţat prin spionaj. Figurile-cheie au fost Cornelis de Houtman, marinar şi căpitan, şi Jan Huygen van Linschoten, funcţionar, călător şi geograf. Ambii bărbaţi au petrecut câţiva ani în armata portugheză, deoarece portughezii aveau nevoie de orice mână de ajutor şi nu înţelegeau că olandezii reprezentau un risc pentru siguranţa ţării. Când expatriaţii noştri s-au întors în Olanda, au adus cu ei informaţii valoroase despre teritoriile şi mările estice: ţărmurile, rocile şi recifurile; insulele şi porturile; căile, vânturile şi curenţii; furtunile sezoniere şi intervalele de acalmie; latitudinile şi direcţiile busolei; păsările care semnalează prezenţa uscatului; prietenii şi duşmanii; punctele tari şi cele slabe ale portughezilor.

Apoi olandezii au ridicat ancora. Şase vase au plecat şi s-au întors, unele goale, altele încărcate. Ideea esenţială – era ceva fezabil. S-au format şase companii, apoi încă patru, decise să pună mâna pe mirodeniile şi comorile din Indii. Era evident că

nu erau suficient de multe. Au fost convinse să se unească. Asemenea Confederaţiei: unde-s mai mulţi, puterea creşte. Aşa a luat fiinţă, în 1602, Vereenigde Oost-indische Compagnie (VOC), alias Jan Compagnie.

Olandezii au pornit pe mare ca să obţină bani din comerţ. Au descoperit o lume în care comerţul se realiza prin forţă. Nici un condiment nu putea fi cumpărat fără bunăvoinţa conducătorului local sau a agentului acestuia, care trebuia să aibă grijă de propria existenţă. Nici o achiziţie nu era sigură: conducătorii locali puteau vinde aceeaşi recoltă de două ori. Rivalităţile politice ale regiunii erau complexe şi trecătoare – musulmani *vs* infideli, căpetenii mărunte care aveau să devină regi sau sultani, loialişti *vs* rebeli, schimbându-şi în permanenţă rolurile. Toate aceste aspecte erau complicate şi exacerbate de acţiunile altor europeni. Portughezii, deja instalaţi, erau gata să mituiască, să mintă, să fure, ba chiar să ucidă pentru a sta în calea olandezilor. Era şi cazul spaniolilor, care intrau pe uşa lor filipineză din spate. Şi, imediat în spatele lor, englezii, încă prea puţini pentru a concura pentru piaţă sau teritoriu, însă compensând numărul redus prin arta de a naviga şi artilerie.

Toţi cei din apele estice erau pe jumătate bandiţi, inclusiv şacalii locali, care atacau prin ambuscadă vasele mici şi chiar şi în zilele noastre jefuiesc refugiaţi fără apărare. Însă englezii erau artileria grea, piraţii piraţilor. Nici un vas nu era prea mare pentru a fi prădat. Nu e o strategie proastă: dacă nu poţi face bani din afaceri, furi de la cei care chiar fac. Iar cei care se învârteau şi făceau manevre printre aceştia erau localnicii: comercianţii Gujrati din India, arabii din Marea Roşie şi Golf, malaysienii şi indonezienii; şi, mai presus de toţi, chinezii. Aceştia din urmă erau legaţi de mâini şi de picioare de intervenţia şi corupţia guvernamentală de acasă, însă peste hotare dădeau dovadă de un spirit de iniţiativă care îi lăsa pe rivali cu mult în urma lor.

Aşadar olandezii au învăţat să lupte. Poate că marinarii lor au părăsit insula Texel neavând deloc experienţă pe apă, însă în lunile cât a durat să ajungă în Indii au exersat în fiecare zi, curăţând punţile, amplasând tunurile pe poziţii, cărând muniţie, verificându-şi precizia la tras cu arma, manipulând dispozitivele pentru situaţii de urgenţă, pregătindu-se pentru lupta pe mare. Urmau să aibă nevoie de aceste abilităţi dacă aveau norocul să supravieţuiască primejdiilor obişnuite ale unei lungi călătorii maritime.

La Amsterdam, directorii companiilor nu prea agreau aceste costuri şi riscuri, care acopereau în bună parte diferenţa de preţ dintre achiziţie şi vânzare. Mirodeniile, de exemplu, valorau pe atunci de zece-doisprezece ori mai mult în Europa decât în Indii; însă odată ce erau luate în calcul şi cheltuielile de regie, profiturile scădeau la mai puţin de 100% – rămâneau substanţiale, însă la o distanţă ca de la cer la pământ faţă de mirajul aşteptărilor.

Să fim clari, tocmai piedicile acestei pieţe explicau uriaşa diferenţă de preţ dintre locul de proveniență şi cel de consum. O piaţă liberă, eficientă ar fi redus marjele de profit pe unitate de marfă, chiar şi în condiţiile în care ar fi mărit rentabilitatea capitalului. Însă VOC nu ar fi agreat nici această situaţie. Jan Compagnie dorea să excludă concurenţa, să impună preţurile în Indii şi să menţină diferenţe uriaşe de preţ între achiziţie şi vânzare. Aşa se obţineau profituri maxime. Însă acestea nu mai erau afaceri; ci putere şi întrebuinţările sale – ceea ce economistul numeşte activităţi de tip *rent-seeking*.

În plus, cei de la VOC erau pragmatici. Aclamau perspectiva păcii cu Spania în 1609 – în sfârşit, după aproximativ 80 de ani de război rece şi fierbinte. Acordul de

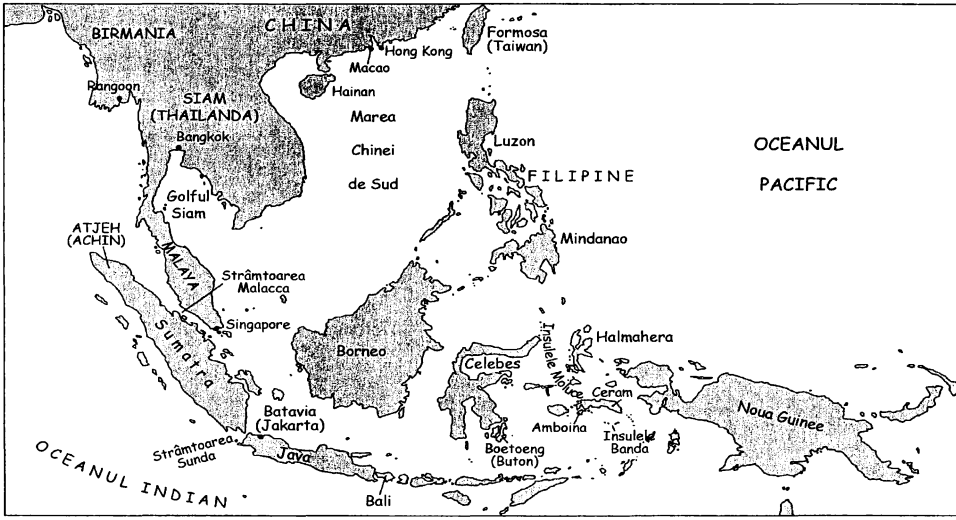

Asia de Sud-Est şi Arhipelagul Indonezian

Pentru olandezi, sursa bogăţiilor o constituiau „Insulele Mirodeniilor" – Insulele Moluce şi Banda. De aici proveneau cele mai rare condimente – cuişoarele, nucşoara, scorţişoara – şi tot aici s-au pus bazele monopolului.

pace impunea o împărţire a teritoriului pe baza statu-quoului, iar compania dorea să modifice anticipat statu-quoul. Aşadar directorii au trimis un vas rapid în Indii să le ducă vestea agenţilor lor înaintea spaniolilor din Filipine: amplasaţi fabrici şi agenţii oriunde se poate, revendicându-le. Această practică agresivă de „plantare" a unor urme avea să stârnească în mod cert conflicte, însă nu era loc de timiditate la vremea aceea. VOC voia mai presus de orice să se impună în Insulele Mirodeniilor (Moluce), singura sursă de nucşoară şi cuişoare din lume. Livrate în India, aceste mirodenii aduceau profituri de zece-cincisprezece ori mai mari. „Insulele Banda şi Moluce reprezintă principala noastră ţintă. Recomandăm cu tărie să legaţi aceste insule de Companie, dacă nu printr-un acord, atunci cu forţa!"[6]

Aceştia au fost anii de început, anii scutecelor murdare. Odată ce compania şi-a stabilizat poziţia, a ajuns să dezaprobe iniţiativa feroce. Însă agenţii săi de pe teren erau acolo ca să o informeze despre faptele vieţii asiatice de zi cu zi, cel puţin aşa cum o percepeau ei. Iată ce spunea Jan Pieterszoon Coen, tânărul şi convingătorul proconsul al companiei VOC în Batavia, acum Jakarta – oraş pe care l-a fondat pentru a servi drept sediu al companiei în Indii (Goa Olandeză) şi pentru a controla pasajul îngust spre Insulele Moluce cunoscut drept Strâmtoarea Sunda:

> Înălţimile voastre ar trebui să ştie din experienţă că, în Asia, comerţul trebuie să se desfăşoare şi să se menţină sub protecţia şi ocrotirea propriilor arme şi că armele trebuie cumpărate din profiturile obţinute din comerţ; astfel încât nu putem continua comerţul fără război şi nici războiul fără comerţ[7].

O generaţie mai târziu, aceeaşi poveste. Filiala companiei de la Delft deplângea atât vieţile, cât şi banii pierduţi în campaniile pentru Malacca şi Ceylon. „Un comerciant", observau ei, „s-ar descurca mai onorabil sporindu-şi talentul şi trimiţând încărcături bogate din Asia în Ţările de Jos, în loc să facă diferite cuceriri teritoriale costisitoare, care sunt mai curând pe măsura capetelor încoronate şi a monarhilor puternici decât a negustorilor lacomi după câştig". Afirmaţie la care Antonio van Diemen a replicat din Indii: „Există o foarte mare diferenţă între general şi particular şi între un tip de comerţ şi altul. Experienţa de zi cu zi ne învaţă că negoţul Companiei în Asia nu poate subzista fără cuceriri teritoriale"[8].

De-a lungul anilor, bărbaţii de pe teren s-au comportat precum monarhii, iar cetăţenii de acasă şi-au frânt mâinile. Cum ar fi putut directorii să ia deciziile? În general, dura circa doi-trei ani pentru ca instrucţiunile să ajungă de la Amsterdam în Indii şi să se întoarcă reacţiile. Până atunci, treaba era ca şi făcută. Istoria imperiului de peste ocean, şi nu doar în cazul Olandei, este, în bună parte, o istorie de *faits accomplis*.

Ar dura prea mult să analizăm istoria acestor fapte deja săvârşite – a atacurilor olandeze asupra portughezilor (adesea în complicitate cu conducătorii musulmani locali), a escapadelor pe teritoriul spaniol, a luptelor cu englezii, a urmăririi piraţilor şi a pirateriei (pirateria unei ţări este poliţia alteia), a expediţiilor punitive şi a loviturilor preventive la adresa conducătorilor locali, a promisiunilor şi tratatelor, a înşelătoriilor şi trădărilor. E suficient să spunem că olandezii au ajuns să „deţină" Insulele Moluce (Insulele Mirodeniilor) şi Java, stabilind în acelaşi timp o sferă eficientă de influenţă asupra restului arhipelagului indonezian. De asemenea, au preluat Ceylonul şi Formosa (Taiwanul) şi au plantat fabrici de-a lungul coastei de est a Indiei (Coromandel şi până

la nord, spre Bengal). S-au descurcat mai puţin bine pe coasta de vest (Malabar) – erau prea aproape de portughezi, care erau încă în stare să-şi apere propriul teritoriu. Olandezii au încercat fără succes să pună mâna şi pe Macao, însă au obţinut în cele din urmă permisiunea (alături de alţii) să facă negoţ la Canton; au fost singurii europeni acceptaţi în Japonia, cu condiţia să se limiteze la o insuliţă din portul Nagasaki şi să se supună unei umilinţe binemeritate. Profitul înaintea mândriei.

Din această experienţă de luptă şi comerţ olandezii au tras câteva învăţăminte clare: nimeni nu era de încredere, nici măcar ceilalţi creştini (aveau motive întemeiate să ştie asta); iar asiaticii în general şi musulmanii în particular erau nişte ticăloşi mincinoşi şi tâlhari. La rândul lor, alţi europeni au ajuns să-i considere pe olandezi nişte ipocriţi avari, care fac pe evlavioşii; în vreme ce musulmanii şi alţi băştinaşi erau convinşi prin credinţă, teamă şi contact că nici o stratagemă nu putea fi prea duplicitară pentru asemenea necredincioşi. Nici unul dintre aceste stereotipuri nu era întru totul adevărat sau întru totul fals. Viaţa şi munca în Indii nu scoteau la iveală ce era mai bun din oameni. În plus, deşi asiaticii nu aveau de unde să ştie, rareori îi întâlneau pe cei mai buni dintre olandezi. Compania VOC recruta pentru nivelurile inferioare drojdia societăţii olandeze şi germane; la nivelurile superioare, compania îi instala pe cei mai lacomi dintre lacomi. Batavia avea o reputaţie sângeroasă şi nici o fiinţă cu un dram de instinct de supravieţuire nu dorea să zăbovească prea mult pe aceste meleaguri pestilenţiale de unde puţini se mai întorceau. Aceşti bărbaţi trebuiau să se îmbogăţească rapid.

Cum să îmblânzeşti această voracitate de înţeles? Compania s-a gândit să inoculeze obiceiul modestiei prin exerciţiul cumpătării. Oferea salarii ridicol de mici. E de la sine înţeles că aceasta s-a dovedit a fi o tactică proastă. Lăcomia naşte lăcomie, iar răutatea directorilor companiei a scos ce era mai rău din reprezentanţii săi. În cele din urmă, aceştia au ajuns să fie mult mai preocupaţi să se îmbogăţească decât să-i slujească pe stăpânii lor de la Amsterdam. Un avocat bun ar spune în apărarea lor că nu au avut de ales. Au fost nevoiţi să găsească diferite modalităţi prin care să facă bani; la nevoie, au fost siliţi să fure.

Şi exact asta au şi făcut. Cea mai mare parte a afacerilor olandeze în Indii nu o constituiau transporturile maritime ale companiei spre şi din Ţările de Jos, ci mai curând transportarea mărfii dintr-un punct asiatic în altul: confecţii din bumbac din Coromandel în Indonezia şi China, mătăsuri din China, Tonkin, India şi Persia la Manila şi în Noua Spanie (Mexic), argint, aur şi monede din Japonia şi Filipine, ceai şi aur din China, cafea din Mocha şi, mai târziu, Java, sclavi din Arakan, Buton şi Bali. Şi aşa mai departe. O mulţime de vase mici şi mijlocii şi jonci (chinezii erau foarte ocupaţi) hoinăreau pe mările estice, trecând din port în port în funcţie de cerere şi de ofertă. Pe aceste vase se găseau şi comorile, cumpărate şi furate, pe care marinarii le purtau în cuferele lor sau care erau atârnate deasupra copastiilor pe vasele private sau ale companiei. Aceşti nenorociţi trăiau ca nişte câini şi erau trataţi ca nişte câini (sclavii erau îngrijiţi mai bine, deoarece valorau bani)[9]. Aşa făceau comerţ. Toţi cei de la bord erau comercianţi, iar căpitanii şi responsabilii de marfă erau nevoiţi să-şi apere teritoriul de marfa privată. Aveau propriile articole de plasat.

Un truism dovedit istoric: regulile care trebuie repetate şi consolidate în mod constant nu sunt reguli. De exemplu: VOC redefinea în permanenţă calitatea şi cantitatea bunurilor care puteau fi expediate înapoi în Olanda fără taxe şi încerca să

păstreze marfa valoroasă pentru companie. În zadar. După cum scria un istoric britanic despre regulile similare pentru Compania Engleză a Indiilor de Est, „ceea ce a produs acest aranjament remarcabil putea fi anticipat de intelectul unui iepure de mărime medie"[10]. În ciuda confiscărilor şi pedepselor ocazionale, toată lumea scăpa basma curată cu acest comerţ ilicit, poate pentru că toată lumea, până la cei din vârf, îl practica.

Mahării aveau şi mai multe stimulente decât oamenii de rând – cuferele lor erau mai mari. Până şi aşa-zişii inspectori puteau câştiga mult mai mulţi bani închizând ochii. Un guvernator general, cu un salariu oficial de 700 de florini pe lună, putea duce acasă o avere de zece milioane de florini ; un comerciant începător era dispus să ofere 3.500 de florini Comisiei de Numiri în Funcţii pentru un post plătit cu 40 pe lună, dar care aducea 40.000. În cele din urmă, compania a început să impoziteze veniturile preconizate ale funcţionarilor, ceea ce nu a făcut decât să-i încurajeze să se ocupe mai asiduu de propriile afaceri. Aşadar, nu e de mirare că, după prăbuşirea companiei VOC, logoul său a ajuns să fie citit drept *Vergaan onder Corruptie* („Distrus de corupţie")[11].

Chiar şi aşa, compania câştiga bani. Plătea dividende la o valoare medie anuală de 18% încă din momentul înfiinţării sale. Majoritatea câştigurilor companiei proveneau din monopolul asupra produselor agricole: mirodenii din Insulele Mirodeniilor, în primul rând; apoi orez din Java, deoarece acestor insule specializate nu li se putea permite să irosească teren pentru mirodenii pe alimente ; apoi cafea şi zahăr, pe care compania le-a introdus în Java. (Cafeaua provenea iniţial din zona Mocha, Peninsula Arabică, însă olandezii au adaptat-o atât de bine în Java, încât ne-au oferit un nou termen generic pentru această băutură.) Celelalte profituri proveneau din achiziţiile de pe piaţa liberă : porţelan, mătăsuri şi ceai din China ; mătăsuri şi bumbac din India ; şi aşa mai departe. Însă aici compania era nevoită să concureze cu alţi cumpărători, inclusiv cu propriii agenţi. Nu-i de mirare că directorii preferau monopolurile.

Cu toate acestea, pe termen lung, monopolurile erau precare. Pentru a le menţine, făcând faţă băştinaşilor şi intruşilor, era nevoie de uz de forţă, ceea ce era atât de costisitor, încât numai un suveran cu putere de impunere a taxelor putea spera să plătească[12]. În mod inevitabil, VOC era îndrumată să-şi înlocuiască propria conducere cu cea a prinţilor nativi. Prin urmare, VOC a făcut un gen de cheltuieli adiacente care sunt nelimitate şi imprevizibile ; care nu apar în bilanţul contabil, deoarece sunt foarte răspândite ; care se acumulează pe nesimţite până când e prea târziu. (Comparaţi deficitele bugetare care afectează statele-naţiune moderne.)

În plus, acest tip de conducere a determinat compania să impună o economie planificată. Potrivit spuselor lui J.S. Furnivall, „arhipelagul a devenit o singură proprietate vastă, efectiv o plantaţie"[13]. Poate că această strategie a sporit pe alocuri veniturile directe ale companiei, însă numai pe seama cultivatorilor băştinaşi şi a veniturilor din impozite ; astfel că pe termen lung VOC a câştigat mai puţin decât ar fi putut-o face pe o piaţă liberă[14].

Pe termen lung : în absenţa forţei (şi forţa are propriile costuri), oamenii nu vor îngădui să fie supuşi. La un anumit nivel, ar prefera mai curând să stea degeaba sau să recurgă la „infracţiuni".

Să luăm ca exemplu cuişoarele. Arborele de cuişoare, care ajunge la maturitate la o înălţime de 12 metri, se găsea numai în Amboina (Ambon) şi în câteva insule mai

mici. Olandezii, dorindu-şi monopolul, i-au mutat pe locuitorii celorlalte insule în Ambon, distrugându-le în prealabil copacii, pentru a-i controla mai bine şi a-i împiedica să vândă cuişoare altor cumpărători. În limbajul VOC, numai locuitorii insulei Ambon aveau „privilegiul" să cultive cuişoare.

Acest privilegiu a adus cu sine obligaţia de a tăia copacii la cerere; de asemenea, de a cumpăra toate alimentele de la companie, la preţurile companiei (adică ridicate). În ceea ce priveşte compania, aceasta era liberă să stabilească preţul pentru cuişoare. Scopul era probabil acela de a-i oferi cultivatorului cât mai puţin cu putinţă, însă nu atât de puţin încât să intre în faliment. E inutil să mai spunem că VOC, în lăcomia sa instinctuală, nu a plătit suficient de mult, iar ambonezii „privilegiaţi" şi-au pierdut interesul faţă de privilegiul de care se bucurau. Când olandezii au descoperit că producţia de cuişoare avea parte de o cerere diminuată, în 1656, i-au silit pe locuitorii insulei să planteze mai mulţi arbori. Însă în 1667 plantarea a fost interzisă, iar în 1692 şi 1697 cultivatorilor li s-a cerut să mai taie din copaci. La mijlocul secolului al XVIII-lea, cererea a crescut din nou, astfel încât compania a impus reluarea plantării, urmată câţiva ani mai târziu de noi tăieri. Însă acum cultivatorii erau săraci şi dezgustaţi, iar populaţia Ambonului scăzuse cu o treime. Între timp, britanicii şi francezii începuseră să cultive cuişoare pe propriile teritorii. Monopolul olandez era distrus, iar mirodeniile în general nu mai reprezentau un articol de comerţ extrem de valoros[15].

Cafeaua este un alt exemplu, mai sugestiv, de ceea ce Adam Smith numea „un sistem de distrugere atât de desăvârşit"[16]. Cafeaua a fost adusă prima oară în Olanda în 1661, iar din 1696 s-a încercat cultivarea arborelui de cafea în Java. Cultivatorii nativi erau plătiţi cu 20 de stuiveri pe kilogram, iar pentru aceşti bani se ocupau cu înflăcărare de noua recoltă. Aşadar compania, mereu cu ochii-n patru după economii, a redus preţul la 5 stuiveri pe kilogram, după care băştinaşii au început să taie arborii de cafea, chiar şi riscând să fie pedepsiţi. Compania a introdus apoi cultivarea şi livrarea obligatorii, mărind totodată preţul; însă mai târziu, când valoarea piperului a crescut, compania le-a spus cultivatorilor să taie arborii de cafea şi să planteze arbuşti de piper. În 1738 s-a decis reducerea terenului pentru cafea la jumătate, iar în anul următor compania a fixat norma de achiziţie la 1.225.000 de kilograme. Însă, când şi-a dat seama că numai Olanda avea să ia 2.722.000 de kilograme, compania a mărit cota la 1.815.000 de kilograme - nu era dispusă să rişte nimic. Cu toate acestea, îl plătea pe cultivatorul javanez atât de puţin, încât, în 1751, putea cumpăra mai puţin de 453.590 de kilograme. Arborii de cafea ajung la maturitate în patru ani, iar aceste plantări şi tăieri alternative împiedicau o reacţie flexibilă, raţională la cererea fluctuantă.

De-a lungul secolului al XVIII-lea, Compania Olandeză a Indiilor de Est a asistat la o scădere a volumului comercial (mirodeniile erau la pământ) şi, totodată, a profiturilor; însă a continuat să ofere dividende generoase, chiar şi împrumutând sumele necesare. Un semn rău prevestitor. Producea bani? Datele noastre sunt incomplete, iar metodele contabile îngreunează calculele. Profiturile şi pierderile conducerii, de exemplu, nu sunt incluse printre rezultatele comerciale şi, într-adevăr, nu sunt disponibile. Până şi Fernand Braudel, care avea la dispoziţie o armată mare de asistenţi de cercetare, a fost nevoit să renunţe: „Sistemul de contabilitate împiedică stabilirea unui bilanţ general şi, astfel, un calcul exact al profiturilor reale"[17]. De unde să ştim dacă cel puţin directorii, Heeren al XVII-lea, cunoşteau starea de fapt a afacerilor? Pornim de la premisa că afacerile mari sunt raţionale şi că raţiunea atrage vigilenţă. Analele

afacerilor ne arată însă cât se poate de limpede că o bună parte din procesul decizional constă în improvizaţie şi presupuneri. Altfel, cum reuşesc aceste companii să-şi sape o groapă atât de mare?[18]

Spre sfârşitul secolului, riscurile politicii au făcut lucrurile şi mai dificile. Olanda a fost prinsă în războiul cu Anglia din 1781-1784, iar companiei i-a venit mai greu să transporte bunurile între Ţările de Jos şi Indii. Era nevoită să solicite amânarea datoriilor şi, totodată, se împrumuta din nou. Statul era acum singurul creditor al companiei (bancherii nu făceau asemenea greşeli), iar soarta sa era legată de cea a Provinciilor Unite. Apoi a urmat Revoluţia Franceză, care a stimulat politica radicală în Olanda şi a instaurat o Republică Batavă marionetă (1795), mult mai puţin înţelegătoare în privinţa intereselor de afaceri ale fostului regim. Când reluarea războiului cu Marea Britanie a dus la scăderea vânzărilor cu aproape două treimi, rezultatul era inevitabil. Statul olandez a preluat compania – activele, datoria şi imperiul.

Acest imperiu a rămas; într-adevăr, guvernele unei Olande restaurate (1814-) s-au străduit să-l pună pe picioare până spre sfârşitul secolului al XIX-lea. Costurile administrative erau acoperite prin impunerea unor cote de livrare pe recoltele de pe plantaţii (cafea, ceai, zahăr) şi prin monopolurile profitabile de sare şi opiu. Începând cu anul 1870, olandezii au renunţat la „Sistemul de Cultură" bazat pe plantaţii, pe de o parte, datorită convingerii că o piaţă liberă ar funcţiona mai bine şi, pe de altă parte, prin prisma remuşcărilor privind munca forţată. Două produse noi, intens cultivate, au uşurat tranziţia către liberalizarea pieţei: transplantarea cauciucului brazilian în 1883 şi descoperirea şi exploatarea zăcămintelor de petrol din Borneo şi Sumatra spre sfârşitul anilor 1880 (înfiinţarea companiei Royal Dutch, 1890). Însă a rămas puţin timp la dispoziţie pentru a răscumpăra greşelile unei epoci anterioare înainte ca al Doilea Război Mondial să le permită japonezilor să pună mâna pe aceste teritorii olandeze. Ocupaţia niponă a durat doar câţiva ani, însă a fost mai mult decât suficient. Schimbarea regimului a alimentat năzuinţele de libertate. I-a învăţat pe indonezieni că asiaticii îi puteau învinge pe europeni, că europenii nu erau invincibili.

Odată cu capitularea Japoniei, arhipelagul a ajuns din nou în mâinile olandezilor, însă nu pentru mult timp. În 1949, Olanda a acordat insulelor independenţa, cu atât mai mult cu cât opinia publică olandeză fusese pregătită de câteva generaţii de autocritică penitentă. O nouă republică indoneziană a preluat conducerea. Şi aceasta era un imperiu, revendicând suveranitatea asupra tuturor teritoriilor primite de la olandezi, pe lângă alte ţări precum Timorul de Est, în ciuda aspiraţiilor şi a identităţii locale. Disidenţii nemulţumiţi din dominionul indonezian puteau căuta refugiu în Olanda – olandezii aveau să-i trateze mai bine. În mod ironic, mulţumită companiei VOC şi imperialismului occidental, visul foştilor sultani din Sumatra şi Java era în sfârşit împlinit de noii sultani ai „democraţiei populare".

Capitolul 11

Golconda*

„Britanicii sunt aidoma unui curent rapid de apă, sunt perseverenţi, energici şi au un curaj de neînfrânt. Dacă vor cu adevărat să obţină ceva, vor face uz de violenţă în acest scop. Olandezii sunt foarte capabili, inteligenţi, răbdători şi calmi. Pe cât posibil, vor încerca să-şi atingă scopul folosind arta persuasiunii, şi nu forţa armelor. S-ar putea ca insula Java să fie cucerită de către britanici."

Un prinţ javanez, cca 1780**

Romanii aveau o zicală: *Pecunia non olet* – Banii nu au miros. Poate că oamenilor nu le plac modul cum au fost făcuţi sau persoana care i-a făcut, însă le vor plăcea şi vor lua banii.

Totuşi, într-un alt sens, banii au un miros puternic, care îi va atrage pe oamenii de pretutindeni, din preajmă sau din depărtare.

În 1592, Anglia era în război cu Spania şi Portugalia, care, după cum am văzut, fusese anexată Coroanei spaniole prin căsătorie şi moştenire. Cu vreo patru ani înainte, englezii înfrânseseră şi respinseseră o invazie spaniolă maritimă (autointitulată Invincibila Armada). Acum, o escadră engleză aştepta pe coasta insulelor Azore pentru a intercepta şi captura vasele spaniole ce veneau dinspre Lumea Nouă, probabil încărcate cu diverse comori din Mexic şi Perú, când a sosit o ambarcaţiune portugheză. Aceasta se numea *Madre de Deus*, venea din Indiile de Est şi se îndrepta spre Lisabona***. Era mai mare decât orice alt vas pe care-l văzuseră vreodată englezii: 50 de metri lungime, 14 metri lăţime, 1.600 de tone, de trei ori mai mare decât cel mai impunător vas din Anglia; şapte punţi, 32 de tunuri şi alte arme, suprastructură poleită cu aur; iar cala sa era plină de comori.

Aici se găseau comori de vis – cufere doldora de bijuterii şi perle, monede de aur şi argint, chihlimbar mai vechi decât Anglia, ţesături dintre cele mai fine, tapiţerii demne de un palat, 425 tone de piper, 45 tone de cuişoare, 35 tone de scorţişoară, 6 tone

---

* Golconda: (1) Un oraş distrus din vestul statului Andhra Pradesh, India, capitala (1512-1687) unui fost regat musulman. (2) O sursă de mari bogăţii, cum ar fi o mină – *The American Heritage Dictionary of the English Language*, 1978.

** Prinţul revenise după câţiva ani de exil în Ceylon. Citat de Vlekke, *Nusantara*, pp. 225-226.

*** Din pricina vânturilor de vest (denumirile vânturilor sunt date de provenienţa lor) şi a Curentului Golfului din est, pe la insulele Azore treceau atât vasele care se întorceau din Indiile de Vest, cât şi cele din Indiile de Est. Despre rolul lor în comerţul american, vezi Landes, „Finding the Point at Sea"; vezi şi Broad, „Watery Grave of the Azores".

de nucşoară, 2,5 tone de „benjamin" (răşină balsamică deosebit de aromată, folosită ca bază pentru parfumuri şi produse farmaceutice), 25 tone de cârmâz (vopsea obţinută din gogoşile unei insecte femele ce trăieşte în climatele semitropicale), 15 tone de abanos. Înaintea revendicării prăzii de către comandantul escadrei engleze, echipajul său dezlănţuit îşi umpluse deja buzunarele cu tot ce putea căra.

Când prada a ajuns în portul Dartmouth, era mai înaltă decât celelalte vase şi micuţele case de pe chei. Comercianţii, dealerii, pungaşii şi hoţii au venit de la kilometri depărtare, de la Londra şi chiar de mai departe, precum ursul la miere – să viziteze vasul (pescarii locali făceau neîncetat şi la preţuri piperate naveta între vas şi ţărm) şi să caute marinari beţi în taverne şi spelunci, ca să obţină un preţ mai bun, să fure, să şterpelească prada şi să o revândă. Potrivit legii englezeşti, o bună parte din această pradă îi revenea reginei; iar când regina Elisabeta a aflat ce se petrecea, l-a trimis la faţa locului pe sir Walter Raleigh ca să-i recupereze banii şi să-i pedepsească pe hoţi. „Am de gând să-i dezbrac până la piele, aşa cum mama i-a făcut", a jurat curajosul sir Walter, „căci Majestatea Voastră a fost privată de cele mai rare lucruri".

Până când sir Walter s-a decis să rezolve problema, o încărcătură estimată la o jumătate de milion de lire sterline – aproape o jumătate din toată vistieria statului – fusese redusă la 140.000 de lire sterline. Chiar şi aşa, a fost nevoie de zece cargoboturi pentru a căra comorile în jurul coastei şi apoi, pe Tamisa, spre Londra. După comorile lui Atahualpa, aceasta a fost, probabil, cea mai mare captură din istorie. Şi, asemenea comorii lui Atahualpa, a constituit un aperitiv extrem de puternic. Acest iz de bogăţie, acest simbol al bogăţiilor din Est a stârnit interesul englezilor faţă de aceste tărâmuri îndepărtate şi au impus ţării (şi lumii) un nou curs.

Englezii au mai învăţat însă o lecţie de la *Madre de Deus*. Câţiva ani mai târziu, când un vas capturat, plin de bogăţii, a fost adus pe Tamisa pentru a fi descărcat, bărbaţii care s-au ocupat de asta au primit ca echipament de lucru „haine din pânză fără buzunare"[1].

Englezii au ajuns în Oceanul Indian, la fel ca olandezii, la sfârşitul secolului al XVI-lea. Făceau mai curând contrabandă şi jefuiau şi se pricepeau mai bine la luptă decât la comerţ. Abia mai târziu, şi cu precauţie, au îmbrăţişat şi ei comerţul.

Olandezii şi-au constituit VOC prin fuziunea unor companii independente şi au detaşat vase şi armament în zonă la o scară substanţială, ca să-i alunge pe portughezi şi pe alţi pretendenţi din arhipelagul indonezian. În schimb, englezii nu au avut o strategie de ansamblu, tratând fiecare călătorie ca pe o acţiune separată şi solicitându-le negustorilor care participau să-şi pună laolaltă capitalul de fiecare dată. Când englezii şi olandezii se înfruntau la început, uneori englezii câştigau, însă le lipsea forţa necesară organizării unei adevărate provocări; astfel, aflându-se în căutarea altor oportunităţi comerciale, s-au deplasat spre nord, către India. Aceasta se va dovedi o mişcare norocoasă.

Aidoma olandezilor, englezii au preferat să-i evite pe portughezi. La început s-au stabilit pe coasta estică sau Coromandel, departe de Malabar. În partea vestică a Indiei, au sărit peste Goa, pentru a obţine privilegii comerciale în Surat, principalul port al Imperiului Mogul, o cale de acces la bogăţiile din interiorul Indiei şi la comerţul cu Persia şi Arabia. Mai târziu (1661) au obţinut permisiunea de a se stabili la Bombay,

pe atunci o insulă aproape nelocuită. Aceasta era destul de ferită de agresiunile dinspre uscat (în comparaţie cu Goa), iar englezii au transformat-o în sediul unei fabrici şi centrul comercial major al coastei vestice.

Pe cealaltă parte a peninsulei, după ce s-au stabilit la Madras, englezii s-au deplasat spre nord, în Golful Bengal şi valea râului Hugli. Aici, începând cu anul 1690, şi-au construit propriul oraş comercial pe teritoriul unui sătuc numit Calcutta. Elementul-cheie l-a reprezentat achiziţia, în 1698, a unui fel de privilegiu „feudal" (drepturile *zamindari* de colectare a taxelor). Aceste drepturi, deşi au fost privite cu dispreţ la început de către autorităţile locale, nemulţumite de intruşii europeni, au fost din ce în ce mai onorate pe măsură ce comercianţii şi autorităţile indiene au ajuns să depindă de comerţul, sprijinul şi bunăvoinţa englezilor[2].

În toate acestea, scopul englezilor era să cumpere prietenia şi colaborarea interesată. Să înceapă cu marii negustori şi curtenii Marelui Mogul. Să meargă la agenţii şi vasalii locali, care le cereau englezilor cadouri (mite) şi stipendii, transportau bunurile de export cu vasele lor şi, în unele cazuri, chiar investeau în ele. Thomas Roe, ambasador la Curtea Marelui Mogul de la Agra, a definit sarcina: „Regula să fie următoarea: dacă vrei profit, caută-l pe mare şi în comerţul paşnic, deoarece, fără nici o îndoială, e o greşeală să plasezi trupe şi să te implici în războaie terestre în India"[3].

Şi olandezii au încercat acest joc în India, însă nu au avut parte de succesul englezilor. Pentru olandezi, Indonezia era prioritară, iar Indiei nu îi acordau decât o frântură din atenţia şi resursele lor. Pe insule, puterea de foc olandeză alunga concurenţa şi facilita violenţa. Au pornit de pe o poziţie puternică, iar temperamentul agresiv al unor proconsuli precum Coen a impus un tipar. Preferinţele olandezilor reflectau de asemenea oportunităţile materiale. Urmăreau să obţină monopolul în Indonezia, în detrimentul interesului localnicilor. Acest lucru nu era realizabil în India, unde conducătorii autohtoni erau mai puternici şi unde existau şi alţi concurenţi, bine împământeniţi, care-şi disputau piaţa.

Cu toate acestea, toţi oamenii de afaceri preferă monopolul, şi nu concurenţa. De îndată ce puterea englezilor a crescut, şi ei au recurs la forţă: ameninţări de blocadă navală care ar fi afectat comerţul indian cu alte ţări şi ar fi întrerupt pelerinajele la Mecca; construirea unor forturi şi întărirea lor cu garnizoane; capturarea şi răscumpărarea vaselor indiene. În 1677, Gerald Aungier, preşedintele Companiei Indiilor de Est de la Surat şi guvernator la Bombay, le-a scris directorilor de la Londra pentru a le prezenta noile condiţii ale desfăşurării afacerilor. Le-a recomandat o politică „severă şi viguroasă": „Dreptatea şi nevoile proprietăţii dumneavoastră vă impun acum să vă desfăşuraţi comerţul general cu sabia în mână". Acest sfat a fost urmat la Londra, unde Josiah Child conducea compania şi era hotărât să treacă peste capriciile politicii indiene. În 1687, instrucţiunile au fost trimise la Fortul St. George (lângă Madras): să se facă uz de forţă pentru a se asigura un venit ridicat şi continuu, care să poată pune „în India bazele unui dominion englez vast, bine statornicit, sigur pentru totdeauna"[4]. Acesta era permisul de implicare în politica şi guvernarea Indiei. Se întrezărea deja destrămarea Imperiului Mogul, care avea să-i determine pe pretendenţii indieni la putere să-şi caute aliaţi în rândul companiilor străine.

În acelaşi timp, prin natura sa, guvernarea ereditară produce atât nesăbuiţi, cât şi adevăraţi oameni de stat, iar mogulii şi-au întreţinut în mod greşit convingerea că

negustori precum englezii nu se puteau supune decât urmaşilor războinici ai lui Timur şi Babar. Nababul din Bengal i-a strâns cu uşa şi i-a muls o perioadă îndelungată – la urma urmei, la ce sunt buni bureţii?

O vreme, englezii nu au luat măsuri şi s-au conformat. Însă aceştia nu erau negustori obişnuiţi. Cotizaţiile arbitrare au stârnit gânduri de violenţă din partea intruşilor. Un englez iritat a spus-o pe şleau în 1752: „Clive, ar fi bine să-l biciuim pe câinele ăsta bătrân [pe Nabab]... Compania ar trebui să se gândească serios la asta, altfel nu va merita să facă negoţ în Bengal"[5]. Iar Clive s-a gândit serios la acest lucru.

În India, englezii au aflat că Asia avea resurse mai multe şi mai bune de comercializat decât mirodeniile. India producea cel mai bun fir de bumbac şi cele mai bune textile, iar englezii s-au grăbit de profite de această oportunitate. În această privinţă, şi-au depăşit cu mult rivalii. Portughezii erau puţin interesaţi de aceste produse şi până şi olandezii au reacţionat lent. Însă Compania Indiilor de Est (CIE) a decis să exploateze ţesăturile din bumbac şi să creeze o piaţă: „stamba este un articol de comerţ a cărui utilizare nu este în general cunoscută, piaţa de desfacere trebuie forţată, acoperind toate porturile"[6].

Desfacerea fusese orientată de obicei către cumpărătorii regionali din Indonezia şi Asia de Sud-Est, care făceau troc cu mirodenii şi alte bunuri locale pentru ţesăturile indiene. Aidoma olandezilor, englezii au perpetuat acest tipar, deoarece aveau puţine bunuri proprii de vânzare, iar bumbacul reprezenta astfel un mijloc vital de plată. (Confecţiile din lână ale englezilor nu erau la mare căutare în climatele unde oamenii trebuiau mai curând să se răcorească decât să se încălzească.) Însă inovaţia spectaculoasă a CIE a constat în introducerea acestor confecţii din bumbac în Europa. În perioada 1619-1621, VOC transporta 12.000 articole de stambă către Olanda; CIE ajunsese la 221.500 de articole în 1625. Apoi, după o perioadă de asimilare lentă şi restricţii, comerţul şi-a luat avânt spre sfârşitul secolului: circa 200.000 de articole pe an la sfârşitul anilor 1660; 578.000 în anii 1670; 707.000 în anii 1680. Olandezii i-au urmat îndeaproape, însă s-au situat la jumătate sau chiar mai puţin faţă de nivelurile atinse de englezi[7].

Confecţiile indiene din bumbac au transformat vestimentaţia Europei şi ramificaţiile sale de peste mare. Mai uşor şi mai ieftin decât lâna, cu un potenţial decorativ mai mare (prin vopsire sau imprimare), mai uşor de curăţat şi de schimbat, bumbacul era potrivit pentru o nouă lume, mai vastă. Până şi în climatele mai reci, faptul că bumbacul putea fi folosit şi pentru lenjeria intimă a transformat standardele de igienă, confort şi sănătate. Pe plantaţiile americane se potrivea de minune; după cum afirmau unii comercianţi din Jamaica (1704): „...numita insulă fiind situată într-un climat fierbinte, o bună parte din hainele locuitorilor sunt din bumbac vopsit, care, întrucât e uşor şi ieftin şi poate fi spălat frecvent, contribuie în mare măsură la igiena şi starea lor de sănătate"[8]. Iată un articol de comerţ cu o cerere atât de vastă şi de flexibilă, încât putea genera o revoluţie industrială.

Aşadar englezii au cumpărat bunuri din bumbac şi, într-o mai mică măsură, mătase neprelucrată (din Bengal), indigo şi salpetru*; de asemenea, piper, cedându-le totodată

* Salpetrul (azotat de potasiu, KNO_3) era un ingredient esenţial al prafului de puşcă, aşadar o materie primă cu o putere politică şi economică neobişnuită. Azotul era recuperat din sol, din

mirodeniile mai scumpe şi mai rare olandezilor. Însă piperul, odinioară atractia explorării şi expansiunii europene, era în declin. Apăruseră noi zone de cultivare a piperului; oferta depăşea cererea. Preţul piperului a scăzut atât de mult, încât acest condiment cândva nobil ajungea să fie folosit ca balast pe unele rute spre Europa*.

Din India s-a ajuns în China. Când europenii au pătruns în Oceanul Indian, au descoperit o reţea comercială înfloritoare ce lega estul Asiei de vestul acesteia, China, Japonia şi Filipine de staţiile caravanelor şi porturile din Levant şi Africa de Est. Intruşii şi-au forţat intrarea. În secolul al XVIII-lea, apetitul european pentru bunurile chinezeşti a crescut rapid: porţelanuri, pe care Europa nu a învăţat să le producă până în anii 1720; mătase brută; şi ceai, substanţă complementară zahărului din Indiile de Vest, ce creează dependenţă.

Aceste achiziţii au creat o problemă în ceea ce priveşte plata. Europenii ar fi preferat să plătească cu propriile produse, însă chinezii nu voiau aproape nimic din ceea ce aveau ei de oferit (ceasurile constituiau o mare excepţie). Aşa încât europenii au plătit cu lingouri şi monede, însă asta nu a făcut decât să schimbe problema: ce puteau ei să vândă pentru argintul spaniol şi pentru aurul japonez sau brazilian? Nu era uşor.

Desigur, o soluţie era să se găsească ceva ce-şi doreau chinezii. Acesta s-a dovedit a fi opiul, cultivat în Bengal, capabil să-şi asigure propria piaţă şi să creeze dependenţă. Englezii aveau în această privinţă un avantaj major asupra olandezilor. În principiu, comercianţii ambelor naţiuni aveau dreptul să concureze pentru acest articol, însă englezii şi-au folosit puterea politică crescândă din regiune pentru a-i elimina pe olandezi – o lovitură majoră.

Ulterior, deşi începuseră odată cu olandezii, englezii i-au depăşit cu mult. Mai mult decât atât, au descoperit că aveau o poziţie bună pentru a pătrunde într-un loc mult mai bogat decât Indonezia şi a-l prăda. După China, India era cea mai populată ţară din Asia. Nu avem recensăminte, însă, potrivit unei estimări, la sfârşitul secolului al XVI-lea avea o populaţie de 100 milioane de locuitori, ceea ce s-ar putea să fie chiar mai puţin decât în realitate[9]. India avea teritorii vaste deosebit de fertile, cu precădere văile marilor fluvii din câmpiile nordice – Ind, Gange, Brahmaputra –, şi o densitate scăzută a populaţiei. Un specialist indian o descrie ca fiind bogată în terenuri cultivabile şi presupune că, în secolul al XVII-lea, era capabilă încă să practice agricultura în regiunile cele mai productive; de asemenea, să profite de păşuni şi terenurile necultivate pentru a întreţine un şeptel bogat[10]. (Pe de altă parte, India obţinea mult mai puţin de pe urma vitelor pe care le creştea, în realitate mai nimic, din pricina tabuurilor

---

depunerile de urină, care conţine uree – $CO(NH_2)_2$; iar India, cu o populaţie la fel de mare ca a Europei de Vest, producea foarte multă urină, bucurându-se totodată de un sol deosebit de prielnic. Compuşii azotului constituie un ingredient esenţial al multor tipuri de explozibil (cum ar fi nitroceluloza şi nitroglicerina), iar în secolul al XV-lea, Henric al V-lea a dispus ca praful de puşcă să nu fie exportat din Anglia fără autorizaţie. Unele ţări, precum Franţa şi Germania, au încercat să dea naturii o mână de ajutor, creând ferme de salpetru sau nitriere. Accesul la o rezervă indiană de proporţii a oferit un avantaj strategic important.

* Ca balast, făcea ca unele vase ale Indiilor de Est să miroasă mai bine decât majoritatea ambarcaţiunilor de pe lungile rute oceanice, însă avea un inconvenient. Mirosul său copleşitor modifica aroma bunurilor transportate, mai ales a cafelei. Englezii au fost nevoiţi să se resemneze şi să scadă preţul cafelei transportate odată cu piperul. Însă aveau nevoie de acest balast. Asigura stabilitatea vasului în apele învolburate (Chaudhuri, *Trading World of Asia*, p. 313).

religioase.) De asemenea, India – într-o măsură mult mai mare decât Indonezia – avea o forţă de muncă industrială vastă şi calificată, ale cărei produse circulau pe tot cuprinsul regiunii. Drept urmare, economia indiană genera un surplus substanţial, care susţinea conducătorii şi curţile lor de o opulenţă legendară:

> Se spune că veniturile anuale ale împăratului mogul Aurangzeb (1658-1701) s-ar fi ridicat la 450.000.000 de dolari, de peste zece ori mai mari faţă de cele ale [contemporanului său] Ludovic al XIV-lea. Potrivit unei estimări din 1638, curtea mogulă din India ar fi acumulat averi în valoare de un miliard şi jumătate de dolari[11].

Reputaţia Indiei de ţară cu palate şi temple bogate i-a atras, rând pe rând, pe cotropitori – cu precădere populaţiile turcice nomade, războinici călare, care veneau din câmpiile Asiei Centrale să jefuiască societăţile sedentare aflate la periferia lor. Ultimii dintre aceşti conducători turcici ai Indiei au fost mogulii, dinastia lui Babar (1483-1530), un descendent al groaznicului Timur (Tamerlan), cel care-i mâna pe oameni ca pe vite şi făcea movile din capetele prizonierilor. Prima oară când au ajuns în India, englezii i-au găsit pe tron pe nepotul lui Babar, Akbar (a domnit între anii 1556 şi 1605), şi pe strănepotul său, Jahangir (a domnit între anii 1605 şi 1627).

Mogulii erau musulmani sunniţi, diferiţi de vecinii lor de la vest, din Persia şiită. În general, tolerau majoritatea hindusă şi chiar depindeau de aceasta, însă au creat în nordul Indiei o castă musulmană care a diferenţiat-o de sud. Mogulii, firește, conduceau teritoriul cu mână despotică şi nu pretindeau loialitate. Au avut parte de repetate provocări din partea statelor hinduse indigene şi au fost subminaţi prin revolte şi conspiraţii la nivel înalt. Fraţii se omorau între ei; copiii îşi ucideau taţii; taţii, copiii. Într-o lume a concurenţei pentru legitimitate, oamenii nu puteau să aibă multă încredere în străini, însă mai multă decât în rude[12].

Tirania acestor conducători musulmani – nici mai bună, nici mai rea decât cea a despoţilor hinduşi – era agravată de măsurile luate pentru a preveni răzvrătirea. Aceasta este o problemă clasică a autocraţiilor: cum să-i împiedici pe locţiitori să prindă rădăcini şi să creeze centre rivale de putere. În Europa medievală, acordarea fiefurilor funciare era la început personală şi nu se transmitea prin succesiune, însă, în timp, seniorii locali au avut tendinţa de a se stabili într-un loc şi de a le lăsa domeniile moştenitorilor lor, creându-şi legături cu elitele funciare din zonă şi dând naştere autorităţii fragmentate pe care o cunoaştem drept feudalism. În India mogulă, ca şi în alte ţări turcice, agenţii conducătorului erau strămutaţi dintr-un loc în altul. Acest fapt limita puterea locală, însă distrugea şi devotamentul agentului faţă de teritoriul său. Obiectivul său a devenit acela de a produce şi lua cât mai mult cu putinţă şi cât mai rapid posibil, investind puţin în capitalul social[13]. Numai să ia, fără să ofere nimic. În regiunile dependente de irigaţie, această neglijare a echipamentului comunal putea fi dezastruoasă, după cum stau mărturie analele perioadelor de foamete din India.

Din raţiuni similare, ţăranul (şi, în realitate, toţi supuşii) nu avea nici un motiv să îmbunătăţească starea pământurilor, de vreme ce acestea erau la discreţia conducătorului. Nu există în această ţară, scria François Bernier, (medic francez care a petrecut 12 ani în India în secolul al XVII-lea), nimic de genul *mien et tien* (al meu şi al tău), adică nici un drept sau un simţ al proprietăţii. Nimeni, scria el, nu îndrăzneşte să-şi arate averea, de teama extorcării sau a confiscării. Nimeni nu e dispus să îmbunătăţească

tehnicile sau instrumentele de producţie. De unde, scria Bernier, şi contrastul înfiorător dintre minoritatea opulentă şi majoritatea săracă; starea lamentabilă a caselor; umilinţa maselor; absenţa stimulentelor în ceea ce priveşte învăţarea şi autoperfecţionarea.

Tot de aici decurg şi constrângerile majore asupra creditelor şi posibilităţilor comerciale pe care acestea le deschid. S-au spus multe despre furnicarul comercial din Oceanul Indian atunci când au sosit europenii[14]; de asemenea, despre bogăţia *sarafilor*, care îi împrumutau cu dobânzi mari atât pe ţărani, cât şi pe negustori. Însă dobânzile mari presupuneau un risc ridicat. Ce garanţie putea să ofere debitorul? Cât îşi permitea un creditor să împrumute atunci când nevoia de a ascunde activele reduce drastic informaţiile?[15] Activitatea comercială a Indiei a lâncezit mult sub potenţialul său.

Atunci, cum se face că unii negustori, bancheri şi creditori indieni au reuşit să se îmbogăţească? Răspunsul este următorul: au făcut ouă de aur. Au plătit şi au mituit, au strâns şi au împărţit; iar când au murit, familia a ascuns cât a putut de mult. Iată câteva observaţii ale unui englez din 1689:

> Avuţia lor [a negustorilor] constă doar în numerar şi bijuterii, distincţia dintre avere personală şi imobiliară nu există în India şi o ţin cât mai aproape şi mai privată cu putinţă, ca nu cumva averea lor să ajungă în vistieria mogulă. Asta le înfrânează cheltuielile şi îi face să fie foarte secretoşi în negustoria lor...[16]

Aşadar tensiunea domnea pretutindeni – atât în rândul conducătorilor care confiscau şi economiseau, cât şi al supuşilor care ascundeau şi cheltuiau. Însă, în ultimă instanţă, despotul şi agenţii săi deţineau controlul. Din acest punct de vedere, vizitatorii europeni aveau un avantaj enorm. Nu puteau fi trataţi astfel şi puteau chiar să ia oameni de afaceri şi muncitori nativi sub aripa lor. Pe termen lung, aceasta reprezenta o apropriere a suveranităţii. Unii ar spune o uzurpare, însă, în cazul despotismelor, orice transfer de putere este o uzurpare.

Şi cum rămâne cu ţăranii din India şi cu toţi acei paria situaţi la nivelul cel mai de jos? Şi-au folosit răbdarea, încăpăţânarea, determinarea – resursele unei populaţii oprimate. De asemenea, au fugit de agresorii lor mai des decât ne-am aştepta într-o societate alcătuită din sate colectiviste, a cărei dezvoltare era incertă. În Europa medievală, fuga sau ameninţarea cu fuga descuraja abuzurile, mai ales în zonele urbane şi în cele de frontieră. Fuga aducea beneficii. În India, prin fugă, lucrurile nu se schimbau deloc, iar o nenorocire era înlocuită cu alta; chiar şi aşa, putea încuraja cumpătarea, deoarece nici unui prădător nu-i place să-şi piardă prada.

Însă comoara Indiei se perpetua – un specialist estimează surplusul Indiei la o jumătate din produsul agricol. Aceasta avea să îndrepte Compania Indiilor de Est spre activităţi de natură politică, în detrimentul celor comerciale, fiindcă putea face mai mulţi bani luând cu forţa decât câştigându-i prin comerţ. Mai mult decât atât, conflictul şi violenţa din ţară au incitat (au silit) compania să se apere prin mobilizarea puterii militare, care a încurajat intervenţia în disputele locale.

Sfaturile înţelepte de la Londra nu i-au putut descuraja pe militarii CIE să pornească pe această pantă alunecoasă. Proconsulii aveau exemplul olandez din Indonezia care să-i instruiască şi să-i justifice şi au avut câştig de cauză. Londra s-a dat pe brazdă. În 1689, când activităţile companiei din India fuseseră reorganizate în trei „preşedinţii",

directorii de la Londra au adoptat o hotărâre ce a redefinit misiunea companiei în raport cu imaginea olandeză:

> Creşterea veniturilor noastre se datorează în egală măsură atenţiei şi comerţului nostru; acestea trebuie să ne menţină forţa dacă douăzeci de accidente ne vor întrerupe comerţul; acestea trebuie să ne facă să fim o naţiune în India; fără ele, nu suntem decât un număr mare de intruşi, uniţi de carta regală a Majestăţii Sale, meniţi să facă negoţ acolo unde nici un om puternic nu consideră că e în interesul său să ne împiedice...

Acest obiectiv mai larg nu includea monopolul, ca în Indonezia. CIE era dispusă să-i lase şi pe alţii pe piaţa indiană – poate cu excepţia francezilor, care au ales să-i provoace din punct de vedere politic. Cu toate acestea, puterea şi privilegiul CIE i-au conferit un avantaj decisiv pe un teren aparent fără probleme. Angajaţii companiei s-au grăbit să profite de ocazie, nu numai făcând comerţ în nume propriu, dar şi-au împumutat numele şi autoritatea virtuală băştinaşilor şi partenerilor de afaceri dispuşi să plătească pentru acest serviciu.

Într-o lume a mândriei şi xenofobiei musulmane, această afirmare a englezilor a adus umilinţa în rândurile tuturor, de la vameş la prinţul aflat în palatul său. Aceste pretenţii păgâne au subminat demnitatea şi legitimitatea autorităţilor viceregelui şi au dus la declanşarea războiului dintre nababul din Bengal şi companie; iar războiul va genera întotdeauna motive de suferinţă şi ură. Aşadar: tânărul prinţ Siraj ud-Daulah (Sirajuddaullah) s-a hotărât să le dea englezilor o lecţie, iar în 1756 a capturat Calcutta fără nici cea mai mică rezistenţă. Apoi a comis „acea crimă de proporţii, memorabilă prin atrocitatea sa unică, memorabilă prin răzbunarea colosală de care a fost urmată"[17]. Este vorba despre masacrul „Găurii Negre", o încăpere de cinci metri lungime şi patru metri lăţime, cu doar două ferestre mici, cu gratii. În această cutie, oamenii nababului au îndesat 146 de prizonieri într-o noapte fierbinte şi înăbuşitoare de iunie – atât civili, cât şi soldaţi, inclusiv câteva femei. Rugăminţile şi protestele s-au amplificat, însă nababul se retrăsese să doarmă şi nu putea fi deranjat. Strigătele s-au atenuat. A doua zi dimineaţă, doar 23 de prizonieri mai erau în viaţă.

Crima impunea represalii, iar reprezentanţii locali ai Companiei Indiilor de Est abia aşteptau să facă o încercare în acest sens[18]. Imediat după înarmarea unei flote, acesta a plecat din Madras cu un mic detaşament de englezi şi cipai, sub comanda lui Robert Clive, un tânăr funcţionar civil al companiei, geniu al războiului. Din cauza vânturilor neprielnice, vasele au avut nevoie de două luni pentru a pleca din Golful Bengal şi să navigheze în amonte pe râul Hugli. Aici, englezii au recucerit cu uşurinţă Calcutta, i-au impus o compensaţie uriaşă lui Sirajuddaullah şi au forţat reinstituirea tuturor privilegiilor companiei. Pentru nabab, o noapte costisitoare.

Însă lucrurile nu s-au terminat aici. Războiul din Europa dintre Anglia şi Franţa a avut ecou şi în Bengal, unde nababul i-a curtat pe francezi din cele mai bune motive – răzbunarea şi oportunitatea de a se sustrage angajamentelor sale. O altă eroare mogulă de calcul. Preveniţi în legătură cu aceste manevre, englezii conduşi de Clive au atacat şi au capturat nodul comercial francez de la Chandernagore (Chandannagar), un adevărat măr al discordiei. Nababul a primit greu vestea: cine erau aceşti negustori englezi ca să se implice în război cu alţi negustori pe teritoriile sale? În plus, asemenea faraonului, se căise pentru slăbiciunea lui şi simţea că a doua oară avea să se descurce mai bine; la urma urmei, armata lui întrecea cu mult forţele britanice.

De data aceasta, englezii au hotărât să scape de Sirajuddaullah. Căutând aliaţi în rândul membrilor neloiali ai curţii indiene – „Ce minunat ar fi pentru Companie să aibă un nabab care să-i fie devotat!" –, l-au găsit pe Mir Jafar, unchiul prin alianţă al nababului şi unul dintre comandanţii forţelor sale armate[19]. Autorităţile şi comercianţii locali erau acolo pentru a fi cumpăraţi şi vânduţi, înşelaţi şi trădaţi. Folosind un negustor hindus viclean pe nume Omichund (Umichand sau Amin Chand) ca intermediar, britanicii l-au cumpărat pe Mir Jafar cu promisiunea de a-l numi nabab. La rândul lui, Mir Jafar s-a angajat să plătească o avere colosală pentru ascensiunea sa.

În cele din urmă, la 23 iunie 1757, chestiunea s-a tranşat printr-o luptă, la Plassey (Placis, Palasi), un sătuc situat la 145 de kilometri nord de Calcutta – de o parte britanicii şi aliaţii, nababul şi oamenii săi de cealaltă. Britanicii au câştigat şi, prin această victorie, au schimbat istoria Indiei. Rapsozii măreţiei imperiale îl preamăresc pe Robert Clive, contabilul devenit comandant. Vorbesc de strategie şi trădare, precum şi despre precauţii mărunte, dar decisive – de exemplu, acoperirea tunurilor în condiţiile unei ploi musonice. Contestatarii antiimperialişti resping naraţiunile, minimalizează eroismul (toată lumea e curajoasă) şi deplâng disponibilitatea autorităţilor şi magnaţilor locali de a fi cumpăraţi, absenţa loialităţii[20].

Însă, desigur, acesta este călcâiul lui Ahile în cazul imperiilor aristocratice precum cel mogul şi părţile sale: care loialitate? Nababul a pornit lupta cu 50.000 de oameni, împotriva celor 3.000 ai britanicilor. Din cei 50.000, numai 12.000 au luptat în realitate pentru el, iar aceştia s-au retras atât de rapid, încât au existat doar 500 de victime. Britanicii au pierdut patru europeni şi 14 cipai. Iar aceasta a fost una dintre bătăliile decisive ale istoriei[21].

După victorie a început numărătoarea. Suma la care s-a ajuns în cele din urmă a fost de zece milioane de rupii (1,4 milioane de lire sterline, la un curs de schimb de 7,14285 rupii pentu o liră) pentru companie ca despăgubiri; compensaţii şi mite pentru negustorii din Calcutta (cinci milioane de rupii pentru britanici; două milioane de rupii pentru armeni; un milion de rupii pentru indieni); cinci milioane de rupii pentru escadra britanică şi detaşamentul armat; şi onorarii impresionante pentru membrii consiliului companiei, de peste un sfert de milion de rupii pentru fiecare.

Suma totală s-a ridicat la 2.340.000 de lire sterline, de cinci ori mai mare decât prada capturată de pe *Madre de Deus* – sumă care astăzi ar echivala cu peste un miliard de dolari*. Lui Mir Jafar nici că i-a păsat. Banii nu aveau să iasă din buzunarul lui. Chiar şi aşa, comoara bengaleză nu putea satisface aceste cereri extravagante. În final, s-a achitat cam o jumătate din sumă, în bani gheaţă şi bijuterii. Restul a fost reprogramat, apoi încă o dată; şi, cu fiecare amânare, compania era recompensată cu privilegii, teritorii şi venituri. Cu toate acestea, membrii consiliului CIE şi-au primit banii integral – o lecţie în ceea ce priveşte priorităţile**.

---

* Conversia se bazează pe salariul predominant de atunci al unui muncitor calificat (50 de lire pe an) în salariul echivalent modern de 25.000 de dolari. În conversiile de acest tip, care acoperă perioade îndelungate, cel mai bun criteriu de comparaţie este preţul forţei de muncă.

** Recompensa în bani gheaţă a lui Clive a echivalat cu 140 milioane de dolari în banii de astăzi. Unii au considerat această sumă fabuloasă ca fiind exagerată, însă Macaulay afirmă că Clive ar fi putut foarte bine să primească de două ori mai mult, dacă ar fi cerut: „A acceptat douăzeci de sute de mii de rupii [două milioane de rupii]. Nu ar fi fost nevoie decât de un cuvânt din partea lui pentru ca acele douăzeci să devină patruzeci" (Macaulay, „Clive", p. 243).

Aceste extorcări erau însoţite de un codicil ascuns, care îi acorda companiei drepturi *zamindari* asupra unei porţiuni extinse de teren din jurul Calcuttei. Acest teren implica plata către nabab a unui cens de 23.000 de lire sterline, dar genera o rentă funciară brută de 53.000 de lire sterline – aşadar un profit net de 30.000 de lire sterline. Iar, pe măsură ce Calcutta se dezvolta, creştea şi valoarea terenurilor din jurul ei, astfel încât, după circa zece ani, rentele au crescut la 146.000 de lire sterline. În acelaşi timp, nababul îi transferase dreptul la cens lui Clive, numit guvernator al coloniilor companiei în Bengal: angajatul era acum proprietarul angajatorului său. De asemenea, Clive a primit un *jagir*, un drept feudal de comandă asupra a 6.000 de infanterişti şi 5.000 de cavaleri din armata împăratului mogul. Confuzia politică şi comercială din cadrul companiei s-a răsfrânt asupra identităţii agenţilor săi.

Prin urmare, în India, ca şi în Indonezia, puterea însemna bani, iar banii însemnau putere. Surplusul Indiei, odinioară înghiţit de statul mogul şi de dependinţele sale feudale, se îndrepta acum spre Compania Indiilor de Est, spre funcţionarii şi agenţii săi. Comercianţii şi funcţionarii civili îşi foloseau salariile inadecvate drept pretext pentru iniţiativa privată şi corupţia publică. Tinerii ambiţioşi îşi cumpărau slujbele în cadrul companiei. Membrii Parlamentului şi persoanele influente căutau locuri de muncă pentru prieteni şi cunoştinţe şi le cumpărau prin metode proprii. India House era „o organizaţie de tip loterie care îi invita pe toţi să-şi încerce norocul şi care oferea comori demne de un duce... pentru puţinii norocoşi"[22]. Evident, norocul era doar o parte a poveştii.

Desigur, India era un loc chinuit de boli. Mulţi dintre aceşti proaspăt îmbogăţiţi nu s-au mai întors niciodată în Anglia. Până şi supravieţuitorii sănătoşi şi pricepuţi îşi încasau cu greu activele; cei morţi erau nevoiţi să se bazeze pe agenţi care aveau propriile interese de alimentat şi care, deseori, nu răspundeau în faţa nimănui. Firimiturile care cădeau astfel de pe masa indiană îngrăşau o mică armată de traficanţi, avocaţi, notari, bijutieri, agenţi de schimb, contrabandişti, şarlatani şi speculanţi.

Lordul Clive (primise titlul irlandez de pair şi spera să fie învestit în scurt timp şi cu un titlu englez) avea o problemă mai mare decât majoritatea; avea mult mai multe de dus înapoi în Anglia. A trimis 180.000 de lire sterline în cambii VOC la Amsterdam, care trebuiau ulterior scontate şi folosite pentru a cumpăra lire sterline. Mai bine de 40.000 de lire sterline au ajuns în Anglia prin intermediul Companiei Indiilor de Est şi sume considerabile, însă necunoscute, prin comercianţii privaţi. De asemenea, a investit sume uriaşe în bijuterii – 25.000 de lire sterline în diamante cumpărate doar în Madras –, pe care le-a adus în Anglia să le vândă. „Am putea afirma cu certitudine", scria Macaulay, „că nici un englez care a pornit de la zero nu a strâns vreodată, în nici un sector al vieţii, o asemenea avere la vârsta de 34 de ani"[23].

Când Clive s-a întors în Anglia, şi-a folosit averea într-un mod „lăudabil". Le-a dat sume considerabile surorilor, altor cunoştinţe, prietenilor săraci; a aranjat un venit de 800 de lire sterline pe an pentru părinţii săi, circa 400.000 de dolari în banii noştri

---

Cu siguranţă că asta a dat Clive de înţeles lumii. *Cf.* Keay, *Honourable Company*, pp. 320 şi urm. Totuşi, Macaulay ridică următoarea întrebare: se cuvenea ca un supus britanic să accepte un cadou substanţial din partea unui conducător străin? Ce-i drept, nu era ceva ilegal; însă ce ar fi spus oamenii, se întreabă el, dacă Wellington ar fi acceptat un asemenea dar din partea lui Ludovic al XVIII-lea al Franţei?

de astăzi, insistând totodată să păstreze o caleaşcă ; şi i-a asigurat 500 de lire sterline pe an fostului său comandant, „ale cărui mijloace erau foarte reduse". După alocarea acestor fonduri generoase în valoare de 50.000 de lire sterline, a cumpărat teren în vederea asigurării unor locuri în Camera Comunelor pentru el şi un mic cerc de clienţi. De asemenea, a cumpărat un pachet substanţial de acţiuni (100.000 de lire sterline) ale Companiei Indiilor de Est, pe care le-a atribuit unor oameni marionetă pentru a crea un mic bloc de vot. Pe atunci, întâlnirile „Curţii de Proprietari", cum era numită, erau „vaste, impetuoase, ba chiar tumultuoase... Voturile fictive erau fabricate la o scară uriaşă". Robert Clive era o persoană demnă de luat în considerare.

Pe termen scurt, acest transfer de bogăţie şi putere politică din misteriosul Est către comitatele şi holurile Parlamentului Angliei s-a dovedit de nesuportat – prea rapid, prea nou. Cine erau aceşti nababi care cumpărau proprietăţi vaste, pretindeau ranguri sociale şi corupeau politica engleză? În mod inevitabil, s-au solicitat o investigaţie oficială şi anchete parlamentare. Acestea au dus la procese scandaloase (Warren Hastings) şi au determinat schimbări importante în alcătuirea Companiei Indiilor de Est. Noile aranjamente, care au atras o supraveghere mai atentă din partea statului a guvernării Bengalului, au îngreunat procesul prin care englezii deveneau rapid „putred de bogaţi" ; însă unii reuşeau în continuare să câştige mai mult în India în câţiva ani decât în Anglia într-o viaţă întreagă.

Pe termen lung, preluarea puterii de către Anglia asupra imperiului indian implica probleme grave de strategie politică şi etică. CIE îşi considera achiziţiile permanente – „la fel de permanente pe cât le poate face înţelepciunea omenească" (1766). Prin urmare, era nevoită „să-i protejeze şi să-i preţuiască pe locuitorii... ale căror interese şi bunăstare au devenit acum principala noastră grijă" – pentru binele companiei. India era comparată cu o proprietate funciară în care interesele arendaşului coincideau cu cele ale proprietarului[24].

Foarte înţelept şi foarte britanic ; însă deloc simplu. Chiar şi după reformă, sarcina dezvoltării s-a perpetuat, fiind complicată de o şovăială prudentă de implicare în instituţiile sociale şi culturale indiene. Economia indiană s-a schimbat şi s-a dezvoltat pe măsură ce tehnologiile noi, mai ales căile ferate, au venit din exterior. Însă a reacţionat lent în faţa Revoluţiei Industriale, mai puţin ca sursă de bumbac brut ; iar producţia de bumbac indian, odinioară cea mai mare din lume, s-a diminuat şi aproape a dispărut în totalitate. Istoricii indieni pun acest lucru pe seama asupritorului lor colonial, care nu numai că s-a împotrivit tarifelor protecţioniste (trăiască negoţul liber !), ci a taxat produsul indian pentru a nivela accesul la firele şi ţesăturile britanice. Însă nu asta era problema. Atât antreprenorii indieni, cât şi cei britanici erau liberi să experimenteze noi forme de manufactură în India, aşa cum o făceau începând cu anii 1850. Dacă s-au abţinut mai devreme, probabil că aveau motive întemeiate.

De unde ştim? Natura dovezilor

Una dintre cele mai importante lucrări de istorie a Indiei a fost scrisă de specialişti indieni, deşi, în mod ironic, aceştia au fost nevoiţi să se sprijine aproape în exclusivitate pe documente şi mărturii europene. Aproape nici o documentare scrisă nu provine din

India. Ceea ce ştim, de exemplu, despre comerţul din Oceanul Indian între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea şi îndeosebi despre producţia de textile provine aproape în întregime din arhivele companiilor comerciale şi ale guvernelor acestora ; de asemenea, din jurnalele de călătorie şi din corespondenţa către şi dinspre Europa[25]. Aceste relatări nu ne spun povestea decât la exterior. Cu toate acestea, ele sunt bogate şi sugestive – includ şi un anumit volum de material indigen – şi au constituit dovezi pentru numeroase istorii de calitate.

De unde această asimetrie reprezintă o chestiune interesantă în istoria culturală. Indienii ştiau să scrie şi să citească (deşi le lipsea tiparul) şi nici un imperiu asemenea celui mogul nu putea funcţiona fără documente şi corespondenţă. Nici negustorii indieni, activi în comerţul internaţional, nu se puteau descurca fără un sprijin asemănător pentru memorie şi comunicare. Exista o problemă de păstrare a documentelor ? În acest caz, cum s-au păstrat documentele Companiei Indiilor de Est în Madras, Bombay şi Calcutta ? Exista o diferenţă esenţială în ceea ce priveşte formele de organizare comercială ? Companiile de transport depindeau de un aparat birocratic elaborat, iar birocraţia înseamnă hârtie. Poate că e vorba de o problemă de continuitate şi custodie. Unităţile politice indiene erau efemere, la fel ca şi hârtiile lor. Poate că ar fi trebuit să scrie pe tablete din lut sau în piatră.

Un lucru este clar : europenii de atunci erau deja interesaţi de documente. Observaţi aici diferenţa dintre societăţile instruite *formal* şi cele instruite în *general*. Dat fiind analfabetismul plebei, europenii făceau parte din a doua categorie. Populaţia de nivel mediu şi superior citea, dar şi scria şi publica – nu numai autorităţile, ci şi cetăţenii de rând. Ca echivalent în lumea noneuropeană, cei mai apropiaţi ar fi fost japonezii şi evreii. De asemenea, europenii erau extrem de curioşi în legătură cu celelalte popoare şi societăţi : majoritatea copleşitoare a jurnalelor de călătorie din vremea respectivă erau scrise de ei şi pentru ei.

Această curiozitate a reprezentat un aspect important şi caracteristic al expansiunii şi dominaţiei europene. Indiferent dacă a fost voită sau involuntară (şi a fost de ambele tipuri), a deschis calea explorării şi exploatării. În ultimii ani, criticii anticolonialişti au acordat o atenţie sporită aşa-ziselor fărădelegi ale curiozităţii occidentale, includ-zându-i pe specialişti, pe spioni şi pe agenţii diplomatici în aceeaşi categorie cu ticăloşii. Cea mai cunoscută elaborare a acestor acuzaţii este intens dezbătuta lucrare a lui Edward Said *Orientalism* (1978). (Mai multe despre această carte puternică şi influentă în capitolul 24, pp. 349-351.) Câtă vreme critica susţine că doar cei din interior ştiu adevărul despre societăţile lor, se înşală. Atât timp cât această afirmaţie este folosită pentru a discredita lucrările adversarilor intelectuali, e polemică şi antiştiinţifică. Însă, atâta vreme cât subliniază puterea şi valoarea instrumentală a informaţiei, la bine şi la rău, demonstrează o teză importantă.

Hrana, venitul şi nivelul de trai

Care era situaţia „maselor" în India prebritanică ? Călătorii şi vizitatorii europeni au relatat o sărăcie generală, lucie, iar interlocutorii indieni au confirmat. De ce existau atât de multe temple în sudul Indiei ? „Solul este nespus de fertil, în vreme ce nevoile

de subzistenţă ale locuitorilor sunt extrem de reduse." Un călător englez vizitează un rege local, care îi descrie pe supuşii săi ca fiind „nişte nenorociţi despuiaţi şi înfometaţi". Nevoile lor? „Banii reprezintă un inconvenient pentru ei: daţi-le merinde şi pelinci, e de ajuns."[26]

Unii istorici ar susţine că aceşti străini vedeau şi înţelegeau mai puţin decât ar fi crezut sau că întunecau peisajul indian înseninându-l pe cel european. Câţiva dintre ei au afirmat – despre veridicitatea estimărilor privind aportul de hrană – chiar că ţăranii din India o duceau mai bine decât fermierii din Anglia[27].

Această cliometrie calorimetrică mi se pare implauzibilă în lumina prăpastiei dintre tehnicile europene şi cele asiatice. Şi nici nu sunt convins de eforturile de a proiecta estimările comparative privind venitul din secolul XX înapoi în secolul al XVIII-lea[28]. Oportunităţile de a denatura rezultatul sunt nenumărate, iar efectul unei erori cât de mici extinse pe 200 de ani este uriaş.

În cadrul acestor exerciţii speculative, putem da crezare cifrelor doar dacă sunt în concordanţă cu contextul istoric. În cazul Indiei, contextul era acela al drepturilor limitate de proprietate şi al regresului tehnologic. Europa Occidentală, care se îndrepta cu paşi repezi spre Revoluţia Industrială, inventa şi inova dispozitive mecanice ingenioase, îndeosebi aparate manuale şi cu motor. Întrecuse de mult Asia. Este cât se poate de simplu: mai multe tehnici productive se traduc prin venituri mai mari.

Ce s-a întâmplat cu Omichund?

Negocierile dintre britanici şi Mir Jafar au fost purtate de doi agenţi, unul dintre ei fiind Omichund, un negustor din Bengal care se stabilise la Calcutta pentru a beneficia de protecţia companiei şi care a suferit pierderi enorme atunci când nababul a cucerit şi a ocupat oraşul. Acest Omichund, ne spune istoricul Macaulay cu candoarea unei epoci care nu ştia ce înseamnă corectitudine politică, avea o vastă experienţă în afaceri şi era bine pregătit să medieze între englezi şi curtea nababului. „Avea o influenţă majoră în cadrul propriei rase şi îl caracterizau în mare măsură talentele hinduse – observaţia rapidă, tactul, dexteritatea, perseverenţa şi viciile hinduse – slugărnicia, lăcomia şi trădarea."

Sarcina lui Omichund era să-l îmbuneze şi să-l tragă pe sfoară pe nabab. Ceea ce a şi făcut. Graţie plăsmuirilor şi născocirilor lui, planul mergea ca pe roate; însă, cu cât înainta mai mult, cu atât mai mult totul depindea de discreţia lui Omichund. Un singur cuvânt din partea lui putea distruge întreaga conspiraţie. Tocmai în acest punct, Clive a început să audă veşti alarmante potrivit cărora Omichund avea de gând să-i trădeze dacă nu primea o compensaţie uriaşă. Uriaşă? A cerut 300.000 de lire sterline (150 milioane de dolari în banii de astăzi) şi, mai mult decât atât, voia ca acest angajament să fie inclus în tratatul care avea să-l instaleze pe Mir Jafar pe tronul Bengalului.

Clive s-a înfuriat la culme. Era o lipsă flagrantă de onestitate. De asemenea, o lăcomie crasă. S-a hotărât să răspundă la trădare prin trădare şi a întocmit două tratate – unul adevărat, pe hârtie albă, fără nici o menţiune referitoare la Omichund; iar celălalt, fals, pe hârtie roşie, cu o clauză favorabilă negustorului. Nu toţi englezii au fost dispuşi

să închidă ochii în faţa acestei fraude: amiralul Watson a refuzat să semneze varianta roşie, omisiune care avea să-i trezească cu siguranţă bănuieli lui Omichund. De aceea, Clive – dacă tot avea să fie pedepsit pentru asta – a falsificat semnătura amiralului.

Era momentul să treacă la fapte. Nababul încrezător s-a pregătit de luptă. Clive şi trupele sale engleze – genul de bărbaţi care, potrivit propriilor spuse, niciodată nu făceau cale întoarsă – l-au întâmpinat la Plassey (1757). Nababul a fugit de pe câmpul de luptă şi, ulterior, de pe tron. Învingătorii s-au întâlnit să împartă prada. Omichund a venit la discuţii plin de speranţă, întrucât Clive îi făcuse până în ultima clipă dovada unei consideraţii statornice. A fost citit tratatul alb. Nici o menţiune referitoare la Omichund. Întorcându-se spre Clive, şi-a primit răspunsul: „Tratatul roşu este fals. Nu vei primi nimic". Bietul om a leşinat, şi-a revenit, însă nu a mai putut fi readus în simţiri. Treptat, s-a adâncit în letargie şi perplexitate. Odinioară un bărbat cu o minte ascuţită şi cu port simplu, acum umbla fără nici un scop în haine ţipătoare, împodobite cu bijuterii. Peste câteva luni a murit.

Macaulay, părtinitor, fireşte, în ceea ce-l priveşte pe Clive, scoase totuşi în evidenţă această înşelăciune: „...acest bărbat, în alte aspecte ale vieţii sale un gentleman englez şi un soldat onorabil, de îndată ce a avut de-a face cu un intrigant indian, a devenit el însuşi un intrigant indian şi s-a pretat, fără scrupule, la linguşiri ipocrite, la substituire de documente şi la falsificare de semnături"[29]. Însă nu aceasta era partea cea mai gravă a acuzaţiei lui Macaulay. Subliniind neajunsurile morale ale lui Clive, Macaulay preferă să-şi instrumenteze cazul pe motive de oportunitate „pe care le-ar fi putut folosi şi Machiavelli".

Ideea era că Clive comisese „nu doar o crimă, ci o gafă colosală". Oamenii, subliniază Macaulay, se pot îmbogăţi prin perfidie, însă nu şi statele. În domeniul public, o reputaţie de sinceritate valorează mai mult decât curajul şi inteligenţa, mai ales într-o lume a vicleniei şi duplicităţii omniprezente. Nimic altceva în afara reputaţiei de onestitate necondiţionată nu i-ar fi putut permite Angliei să-şi menţină imperiul în India la un preţ atât de mic; nimic altceva nu ar fi putut scoate la iveală bogăţia naţiunii din locurile unde era ascunsă şi pusă la păstrare. Nici cei mai puternici prinţi din Est, observă el, nu-şi pot convinge supuşii să-şi împartă averea pentru profituri cămătăreşti; britanicii pot oferi zeci de milioane de rupii cu 4%.

Aceasta este judecata lui Macaulay. Are dreptate. Însă au fost urmaşii lui Clive mai scrupuloşi decât el? Sau pur şi simplu au învăţat imperialiştii şi oamenii de stat să mintă mai bine? Sau să mintă doar în anumite privinţe? Să fie sinceri doar în chestiunile legate de bani şi să-l lase pe diavol să se ocupe de restul? Ar fi o ironie. Ideea este că până şi în epoca virtuoasă a lui Macaulay sinceritatea era o funcţie a *raison d'état*. Până şi în chestiunile legate de bani – mai ales în chestiunile legate de bani. E adevărat că investitorii aveau încredere în cuvântul Angliei şi cumpărau obligaţiuni cu 4% şi că Anglia nu îi dezamăgea niciodată... până în secolul XX, când războiul şi deficitele au subminat puterea de cumpărare a lirei sterline şi au ucis etalonul aur. Este inflaţia un fel de minciună impersonală?

Capitolul 12

Câştigători şi perdanţi: bilanţul Imperiului

„Descoperirea Americii, ocolirea Africii pe mare au deschis burgheziei în ascensiune un nou câmp de acţiune. Piaţa Indiilor orientale şi cea chineză, colonizarea Americii, schimbul cu coloniile, înmulţirea mijloacelor de schimb şi a mărfurilor în genere au dat negoţului, navigaţiei, industriei un avânt necunoscut până atunci, făcând prin aceasta ca elementul revoluţionar din societatea feudală în descompunere să se dezvolte cu rapiditate."

Marx şi Engels, *Manifestul Partidului Comunist*

Începutul secolului al XVIII-lea a reprezentat atât un sfârşit, cât şi un punct de pornire. A fost martorul lichidării Companiei Olandeze a Indiilor de Est ; al interzicerii comerţului cu sclavi în Atlanticul britanic (însă nu şi al abolirii sclaviei)* ; al apogeului şi declinului zahărului (inclusiv al revoluţiei şi al eliminării cultivatorilor şi plantaţiilor din Saint-Domingue [în prezent Haiti]) ; al sfârşitului Vechiului Regim din Franţa ; al sfârşitului perioadei Vechiului Imperiu. Această nouă epocă avea să asiste la pierderea de către Europa a controlului formal asupra teritoriilor de dincolo de mare (Spania va fi marea perdantă) şi la dobândirea unei influenţe economice mai mari. De asemenea, Europa avea să pătrundă în teritorii considerate până atunci inaccesibile şi de neatins (China, Japonia) şi să creeze în altele (India, Indonezia) un nou tip de imperiu, după chipul şi asemănarea sa.

Elementul-cheie al acestei metamorfoze a fost Revoluţia Industrială, demarată în Marea Britanie în secolul al XVIII-lea şi imitată pe tot globul. Revoluţia Industrială a făcut unele ţări mai bogate şi altele (relativ) mai sărace ; sau, mai exact, unele ţări au făcut o revoluţie industrială şi s-au îmbogăţit, altele nu au făcut-o şi au rămas sărace. Acest proces de selecţie a început în realitate mult mai devreme, în perioada marilor descoperiri.

Pentru unele naţiuni (Spania, de exemplu), Deschiderea Lumii era o invitaţie la bogăţie, fast şi ambiţii – o metodă mai veche de abordare a lucrurilor, însă la o scară mai mare. Pentru altele, Olanda şi Anglia, era o şansă de a face lucruri noi prin mijloace noi, de a prinde valul progresului tehnologic. Iar, pentru altele, precum amerindienii sau tazmanienii, însemna apocalipsa, o soartă teribilă impusă din exterior.

---

* Totuşi, în locuri precum insulele din Marea Caraibelor, unde numărul sclavilor nu se putea menţine prin reproducere naturală, interzicerea importului de sclavi ar fi distrus vechiul sistem de plantaţii.

Deschiderea a adus mai întâi un schimb – aşa-numitul schimb columbian – al formelor de viaţă din două biosfere. Europenii au descoperit în Lumea Nouă popoare şi animale noi, dar, mai presus de toate, plante noi – unele hrănitoare (porumb, cacao, cartof, cartof-dulce), altele dăunătoare, care creează dependenţă (tutun, coca), altele folositoare în industrie (noi tipuri de arbori cu lemn de esenţă tare, cauciuc). Aceste produse au fost adaptate în diferite feluri în contextele Lumii Vechi, unele mai devreme, altele mai târziu (cauciucul devine important abia în secolul al XIX-lea).

Noile alimente au transformat dietele din întreaga lume. Porumbul, de exemplu, a devenit un aliment de bază în bucătăriile italiană (polenta) şi balcanică (mămăligă); în vreme ce cartoful a devenit principalul aliment cu amidon din Europa, la nord de Alpi şi Pirinei, înlocuind chiar pe alocuri pâinea (Irlanda, Flandra). Cartoful era atât de important, încât unii istorici l-au considerat sursa şi secretul „exploziei" demografice europene din secolul al XIX-lea[1]. Însă nu numai în Europa. Cultivat pe soluri sărace, de deal, cartoful, alături de arahide, cartofi-dulci şi batat, constituia un supliment alimentar valoros pentru o populaţie chineză care, în secolul al XVIII-lea, a început să aibă nevoie de o sursă de hrană mai bogată decât orezul.

La rândul ei, Europa a adus în Lumea Nouă plante noi – zahăr, cereale; şi o faună nouă – calul, cornutele, oile şi noi rase de câini. Unele dintre aceste animale au fost folosite ca arme; sau, ca în cazul vitelor şi al oilor, au luat o bună parte din teritorii de la locuitorii lor. Şi, mult mai grav, europenii şi sclavii negri pe care i-au adus cu ei din Africa aveau „bagaje" microscopice, dar periculoase: virusul variolei, al pojarului şi al frigurilor galbene; parazitul protozoar al malariei; bacilul difteriei; ricketsia tifosului; spirochetele *Framboesiei tropica*; bacteria tuberculozei. La aceşti agenţi patogeni, locuitorii Lumii Vechi deveniseră într-un fel sau altul imuni. Secolele de expunere din Eurasia avuseseră ca efect selecţia anumitor rase care rezistau în faţa acestor boli. Amerindienii, pe de altă parte, au murit în număr mare, pe alocuri în totalitate, până într-acolo încât doar răspândirea supravieţuitorilor şi existenţa câtorva grupuri norocoase şi rezistente i-au ajutat să răzbată.

E greu de spus de ce biosfera eurasiatică era mult mai virulentă decât cea americană. Să fi fost de vină densităţile mai mari ale populaţiei şi frecvenţa contagiunii? Distribuţia probabilă a agenţilor patogeni? Unde erau bolile amerindiene? Doar una ni s-a transmis şi nouă – sifilisul, pe care francezii îl numeau „boala italiană", germanii o numeau „boala franceză" şi aşa mai departe, pe măsură ce s-a răspândit din porturi în tot restul Europei*.

Cu toate acestea, invadatorii aveau propriile slăbiciuni. Vizitatorii americani în Mexic numesc diareea călătorilor „răzbunarea lui Montezuma"; vizitatorii în India îi spun „burtă de Delhi". Aceste etichete ar trebui să fie amuzante, însă, în realitate, europenii care au migrat pe aceste tărâmuri stranii în primele veacuri au căzut uşor pradă agenţilor patogeni şi infecţiilor locale şi au murit „ca muştele"[2]. În funcţie de loc. Climatul şi igiena – modalităţile de evacuare şi eliminare a deşeurilor, alimentarea cu apă şi deversările, obiceiurile personale, riturile sociale – puteau să conteze nespus

---

* Anumiţi etnologi medicali pun la îndoială originea americană a sifilisului, pornind de la existenţa bolilor venerice precolumbiene în Europa, care aveau o evoluţie şi efecte oarecum asemănătoare. Însă asemănător nu înseamnă identic şi nu încape îndoială că sifilisul a devenit un fenomen epidemic abia în secolul al XVI-lea. Comparaţi cu SIDA, care e posibil să dateze de foarte multă vreme, dar care s-a transformat în boală epidemică abia în anii 1980.

de mult. Aşadar zona Oceanului Indian era de trei-patru ori mai virulentă decât regiunile temperate; Indiile de Vest şi tropicele americane, de zece ori mai crunte; Iar Africa de Vest era un drum cu sens unic spre o moarte sigură. Rata mortalităţii era de 50 de ori mai mare[3]. În aceste regiuni mai extinse, densităţile mai mari erau adevărate focare de infecţie: Bombay în India, Batavia în Indonezia. O ilustraţie de pe supracoperta trilogiei lui Fernand Braudel (*Civilisation matérielle* etc.) ne arată o familie portugheză înstărită care ia masa în Goa într-o sală plină cu apă: picioarele mesei şi ale mesenilor se află în apă. Fără îndoială că, în felul acesta, animalele târâtoare erau împiedicate să participe la ospăţ, însă era o invitaţie pentru inamicii înotători. Ca să nu mai vorbim de cei zburători.

Aşadar migraţiile oceanice, voluntare şi involuntare (sclavii), au adus mai multă moarte în lume şi mai multe nenorociri. Însă, totodată, bogăţii şi oportunităţi pentru europeni, indiferent dacă plecau sau rămâneau. Iată care este legea migraţiei în economiile de piaţă: oamenii merg să-şi îmbunătăţească situaţia şi, astfel, să sporească puterea de negociere a celor rămaşi acasă; în acelaşi timp, în noua lor casă, creează sau confiscă averi (hrană, cherestea, minerale sau produse) ca să le expedieze sau să le ia înapoi cu ei în ţara de baştină.

Aceste progrese s-au realizat treptat. Abia în secolul al XIX-lea dezvoltarea transporturilor a deschis Vestul Mijlociu al Americii către agricultura comercială. Aceste progrese au făcut imigraţia mult mai ieftină şi mai uşoară, concomitent cu o creştere fără precedent a populaţiei Europei. Însă până şi mişcările mai reduse din perioada anterioară au făcut posibilă o contribuţie nord-americană substanţială la asigurarea hranei plantaţiilor coloniale şi a ţărilor-mamă; iar restul era acolo, în perspectivă. Creşterea economică şi demografică europeană din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea a avut parte de tensiunile şi problemele sale; însă nici un alt continent nu s-a modernizat vreodată cu mai multă uşurinţă. Acest lucru s-a datorat în bună parte Lumii Noi – mai precis, spinării amerindienilor, a sclavilor africani şi a slugilor.

> Dacă Spania nu are nici bani, nici aur, nici argint e pentru că are aceste lucruri, iar dacă este săracă e pentru că este bogată. [...] S-ar crede că s-a dorit să se facă din această republică o republică de oameni vrăjiţi care să trăiască în afara ordinii naturale.
>
> Martin González de Cellorigo, 1600[4]

Cu mult înaintea agriculturii şi manufacturilor au fost prădările şi deposedările. Schimbul columbian a redistribuit atât avuţia, cât şi flora şi fauna – un transfer direct de la vechii bogaţi la noii bogaţi. Totuşi, principala importanţă economică a influxului de bogăţie de dincolo de mare a fost dată de efectele sale inegale. Unii oameni s-au îmbogăţit numai pentru a cheltui; alţii, pentru a economisi şi a investi. Acelaşi lucru era valabil şi în cazul ţărilor: unele au ajuns în cele din urmă puţin mai bogate decât la început, în vreme ce altele şi-au folosit noua avere ca să facă şi mai mulţi bani.

În mod ironic, naţiunile care porniseră totul, Spania şi Portugalia, au ajuns în final să piardă. Iată una dintre temele majore ale istoriei şi teoriei economice. La urma urmei, toate modelele de creştere subliniază necesitatea şi puterea capitalului – capitalul ca substitut al muncii, balsam al proiectelor ratate, a doua şansă a marilor iniţiative, care facilitează creditele, repară greşelile şi constituie principala sursă a dezvoltării economice. Odată capitalul asigurat, restul ar trebui să decurgă de la sine. Şi, mulţumită imperiului, Spania şi Portugalia aveau capitalul necesar.

Mai ales Spania. Noua sa bogăţie a venit în formă brută, ca bani de investit sau de cheltuit. Spania a ales să cheltuiască – pe lux şi război. Războiul e una dintre cele mai mari risipe: mai curând distruge decât construieşte; nu cunoaşte raţiuni sau constrângeri; iar inegalitatea şi lipsa inevitabilă a resurselor duc la o iraţionalitate crudă, care pur şi simplu sporeşte costurile. Spania a cheltuit cu atât mai nestingherită cu cât averea sa era neaşteptată şi nemeritată. *Întotdeauna a fost uşor să arunci pe fereastră averi căzute din cer.*

La cine au ajuns banii? Dacă nu sunt strânşi, banii vor fi folosiţi cumva, vor circula încoace şi încolo, indiferent de rezultate. Spania şi-a lăsat o bună parte din avere pe câmpurile de luptă din Italia şi Flandra. Şi-a plătit soldaţii şi a cumpărat arme, inclusiv tunul de fier de la inamicul englez intermitent; a cumpărat provizii, multe dintre ele de la inamicii intermitenţi olandez şi flamand; cai şi vase.

În acelaşi timp, averea Indiilor s-a îndreptat tot mai puţin spre industria spaniolă, deoarece spaniolii nu mai erau nevoiţi să producă nimic; puteau cumpăra orice[5]. În 1545, producătorii spanioli aveau un portofoliu de comenzi din Lumea Nouă de şase ani. La momentul respectiv, în principiu, imperiul de dincolo de mare era obligat să cumpere doar de la producătorii spanioli. Însă clienţii şi profiturile aşteptau, iar comercianţii spanioli s-au îndreptat către furnizorii străini, folosindu-şi propriile nume, pentru a muşamaliza tranzacţiile. S-au dus pe apa sâmbetei şi regulile. Averea americană nu s-a îndreptat nici spre agricultura spaniolă; Spania putea cumpăra alimente. După cum spunea un spaniol fericit în 1675, lumea întreagă munceşte pentru noi:

> Să lăsăm Londra să producă ţesăturile care sunt pe placul inimii sale; Olanda, batisturile sale; Florenţa, postavul ei; Indiile, fetrul şi vigonia lor; Milano, brocartul său; Italia şi Flandra, pânzeturile lor, atâta vreme cât capitala noastră se poate bucura de toate acestea. Singurul lucru pe care îl dovedeşte e că toate naţiunile pregătesc meseriaşi pentru Madrid şi că Madridul este regele Parlamentelor, deoarece toată lumea îl slujeşte, iar el nu slujeşte pe nimeni[6].

O asemenea neghiobie este auzită şi astăzi, sub masca avantajului comparativ şi a teoriei neoclasice a comerţului. Am auzit specialişti serioşi spunând că Statele Unite nu trebuie să-şi facă griji în privinţa deficitului comercial uriaş cu Japonia. La urma urmei, japonezii ne dau lucruri utile în schimbul hârtiei tipărite cu chipul lui George Washington. Sună bine, dar în realitate nu e deloc aşa. Bogăţia nu e la fel de bună ca munca, după cum averile nu sunt la fel de bune precum câştigurile. Un ambasador marocan la Madrid din 1690-1691 a văzut clar problema:

> Naţiunea spaniolă de astăzi posedă cea mai mare avuţie şi cel mai mare venit dintre toţi creştinii. Însă preferinţa pentru lux şi confortul civilizaţiei i-au copleşit şi rareori vei întâlni un membru al acestei naţiuni care să se implice în comerţ sau în călătorii peste hotare în acest scop, aşa cum procedează celelalte naţiuni creştine, precum olandezii, englezii, francezii, genovezii şi semenii lor. În mod asemănător, meşteşugurile practicate de clasele inferioare şi de oamenii de rând sunt dispreţuite de această naţiune, care se consideră superioară faţă de celelalte naţiuni creştine. Majoritatea celor care practică aceste meşteşuguri în Spania sunt francezi [care] migrează în Spania în căutarea unor locuri de muncă... [şi] în scurt timp fac averi colosale[7].

Faptul că se bazează pe străini dovedeşte incapacitatea lor de a-şi dezvolta aptitudinile sau de a-şi mobiliza iniţiativa.

Altfel spus, Spania a ajuns (sau a rămas) săracă pentru că avea prea mulţi bani. Naţiunile care munceau, învăţau şi aveau obiceiuri sănătoase, căutând noi metode prin care să lucreze mai rapid şi mai bine. Spaniolii, pe de altă parte, s-au lăsat în voia predilecţiei lor pentru statut, relaxare şi distracţie – ceea ce Carlo Cipolla numeşte „mentalitatea *hidalgo* prevalentă". Nu erau singurii. Pretutindeni în Europa traiul tihnit era preţuit, iar munca manuală luată în derâdere; totuşi, în Spania, cu atât mai mult – pe de o parte, pentru că o societate avansată, dornică de luptă nu promovează răbdarea şi munca asiduă; pe de altă parte, pentru că meşteşugurile şi sarcinile industriei şi agriculturii au fost îndelung asociate mai ales cu minorităţile dispreţuite, precum evreii şi musulmanii. Potrivit cronicarului Bernaldez, care scria despre evrei la sfârşitul secolului al XV-lea:

> ...toţi erau negustori, vânzători, arendaşi; erau intendenţi ai nobilimii şi tundeau cu pricepere oile (*oficiales tondadores*), făceau curele şi mătăsuri, erau croitori, cizmari, tăbăcari, ţesători, băcani, negustori ambulanţi, fierari, aurari sau aveau alte profesii similare. Nimeni nu cultiva pământul; nici unul nu era fermier, tâmplar sau zidar. Toţi căutau afaceri uşoare şi mijloace prin care să-şi câştige existenţa cu muncă puţină.

Blestemăţiile rămâneau în seama celor consideraţi paria; iar lucrurile pe care le fac ei sunt blestemate[8]. Era mai bine să fii sărac şi să nu ai unde munci. Săracii Spaniei au jucat un rol deosebit de important: i-au ajutat pe bogaţi să-şi cumpere mântuirea[9].

Când influxul de aur şi argint s-a încheiat, la jumătatea secolului al XVII-lea, Coroana spaniolă avea datorii uriaşe, intrând în faliment în 1557, 1575 şi 1597. Ţara a intrat pe o lungă pantă descendentă. Citind aceste rânduri, s-ar putea trage şi o morală: banii câştigaţi uşor nu vă fac bine. Sunt un câştig pe termen scurt pentru care veţi plăti cu dificultăţi imediate şi regrete ulterioare*.

Naţiunile Europei de Nord ar fi fost de acord. Acestea au prosperat în urma deschiderii lumii. Au prins peşte, au extras şi au rafinat untura de balenă, au cultivat, au cumpărat şi au vândut cereale, au ţesut, au turnat şi au forjat fier, au tăiat lemn şi au extras cărbune[10]. Şi-au câştigat propriile imperii, din fericire fără să fie înzestraţi cu aur şi argint. Deşi au prădat şi au jefuit atunci când au avut ocazia, s-au dezvoltat în bună parte cu ajutorul culturilor ce puteau fi reînnoite şi al industriei continue (inclusiv al industriei sclavilor, însă acesta era un aspect negativ), şi mai puţin cu ajutorul minereurilor ce se puteau epuiza. S-au dezvoltat prin muncă.

Deplasarea centrului de greutate economic al Europei spre nord transcende, evident, eşecul ruşinos al Spaniei. Şi marile şi vechile oraşe-state mercantile şi industriale ale Italiei – Veneţia, Florenţa, Genova – au avut de pierdut. Italia fusese în prim-planul revoluţiei comerciale medievale şi realizase tranziţia de la sistemul autarhic la comerţul internaţional şi diviziunea muncii. În secolul al XVI-lea, Italia era un actor major, oferea manufacturi splendide şi predomina prin serviciile comerciale şi bancare furnizate Spaniei şi Europei de Nord. Cu toate acestea, Italia nu a profitat cu adevărat

---

* În mod ironic, economiştii de astăzi au adoptat termenul „*boală olandeză*" pentru a descrie acest sindrom, pornind de la reacţia economiei Olandei în faţa descoperirii şi exploatării gazului natural din Marea Nordului. Ca şi când olandezii nu ar fi ştiut să profite la maximum de pe urma acestor noi resurse.

de oportunităţile oferite de Marea Deschidere : vasele italiene nu se găsesc în Oceanul Indian şi nici nu traversează Atlanticul. Italia era concentrată şi blocată în Marea Mediterană. Era de asemenea victima vechilor structuri : breslele stinghereau industria, îngreunau adaptarea la gusturile în schimbare. Costurile muncii rămâneau ridicate, deoarece producţia se limita în general la atelierele urbane unde lucrau bărbaţi adulţi care îşi făcuseră anii de ucenicie[11].

Progresul Nordului în raport cu Sudul a fost remarcat. În secolul al XVIII-lea, observatorii comentau deja pe marginea diferenţei în termeni psihologici. Se spunea despre nordici că erau neînduplecaţi, mohorâţi şi sârguincioşi. Munceau din greu şi bine, însă nu aveau timp să se bucure de viaţă. În schimb, sudicii erau consideraţi comozi şi fericiţi, pasionali până într-acolo încât aveau nevoie să fie atent supravegheaţi şi predispuşi mai curând la relaxare decât la muncă. Acest contrast era asociat cu geografia şi climatul : cer înnorat *vs* cer însorit, frig *vs* căldură. Unii au găsit diferenţe asemănătoare chiar şi în sânul ţărilor : între lombarzi şi napolitani, catalani şi castilieni, flamanzi şi *les gens du midi*, scoţieni şi locuitorii din comitatul Kent.

Aceste stereotipuri aveau un sâmbure de adevăr, dar şi mai multă gândire leneşă. Sunt uşor de respins. Însă întrebarea următoare rămâne : de ce unii cad de la înălţime, iar alţii se ridică ? „Ascensiunea şi decăderea" Spaniei seamănă cu cea a Romei : pune problema fascinantă succes *vs* eşec, iar specialiştii nu se vor sătura niciodată de ea.

Probabil cea mai provocatoare explicaţie este cea oferită de sociologul german Max Weber. Weber, care a început ca istoric al lumii antice, însă a devenit o adevărată minune a ştiinţelor sociale, a publicat în 1904-1905 unul dintre cele mai influente şi mai incitante eseuri scrise vreodată : *Etica protestantă şi spiritul capitalismului*. Teza sa : protestantismul – mai exact, ramurile sale calvine – promova ascensiunea capitalismului modern, şi anume capitalismul industrial pe care îl cunoştea din Germania natală. Protestantismul făcea acest lucru, spunea el, nu prin uşurarea sau abolirea aspectelor credinţei romane care descurajaseră sau stingheriseră activitatea economică liberă (interzicerea cămătăriei, de exemplu) ; nici prin încurajarea, ca să nu mai vorbim de inventarea urmăririi înavuţirii ; ci prin definirea şi respectarea unei etici în comportamentul de zi cu zi care să conducă la succesul în afaceri.

Protestantismul calvin, spunea Weber, a făcut la început acest lucru prin afirmarea doctrinei predestinării. Aceasta susţinea că omul nu putea dobândi mântuirea prin credinţă sau fapte ; aceasta le fusese decisă tuturor de la bun început şi nimic nu le putea schimba soarta.

O asemenea credinţă ar fi putut să încurajeze cu uşurinţă o atitudine fatalistă. Dacă credinţa şi comportamentul nu contează absolut deloc, de ce să nu guşti din toate plăcerile vieţii ? De ce să fii bun ? Deoarece, potrivit calvinismului, bunătatea era un semn plauzibil al predestinării. Oricine putea fi ales, însă era logic să porneşti de la premisa că majoritatea acestor aleşi aveau să-şi arate prin caracter şi comportament calitatea sufletului şi natura destinului lor. Această asigurare implicită era un stimulent puternic în vederea adoptării unui comportament adecvat. După cum îi scria englezoaica Elizabeth Walker nepotului ei în 1689, făcând aluzie la unul dintre semnele mai puţin importante, dar mai importante de graţie divină : „Nu toţi oamenii curaţi sunt buni, însă există câţiva oameni buni, dar care sunt curaţi"[12]. Şi, deşi credinţa puternică în predestinare nu a rezistat mai mult de o generaţie sau două (nu este genul de dogmă

care să aibă o atracţie durabilă), ea a fost în cele din urmă convertită într-un cod laic de comportament: muncă asiduă, cinste, seriozitate, folosirea cumpătată a banilor şi a timpului (de care ne bucurăm de la Dumnezeu)*. „*Timpul* este *scurt*", ne reamintea puritanul Richard Baxter (1615-1691), „*iar munca* este *lungă*"[13].

Toate aceste valori favorizează afacerile şi acumularea de capital, însă Weber a subliniat că bunul calvin nu urmărea bogăţia. (Totuşi, putea să creadă cu uşurinţă că bogăţiile câştigate cinstit sunt un semn al graţiei divine.) Europa nu a fost nevoită să aştepte Reforma Protestantă ca să găsească oameni dornici să se îmbogăţească. Ideea lui Weber e că protestantismul a produs un nou tip de om de afaceri, un tip diferit de persoană, care îşi propunea să trăiască şi să muncească într-un anumit fel. Tocmai această *cale* conta, iar bogăţiile erau în cel mai bun caz un câştig adiacent.

Un bun calvin ar spune că tocmai asta era în neregulă cu Spania: bogăţiile câştigate uşor, avuţia nemeritată. Comparaţi atitudinile protestantă şi catolică în ceea ce priveşte jocurile de noroc în perioada modernă timpurie. Ambele le condamnau, însă catolicii le condamnau deoarece ai fi putut (aveai) să pierzi şi nici o persoană responsabilă nu ar periclita astfel bunăstarea sa şi pe a celorlalţi. Protestanţii, pe de altă parte, le condamnau deoarece ai fi putut să câştigi, lucru dăunător pentru caracter. Abia mult mai târziu etica protestantă a degenerat într-un set de maxime despre succesul material şi predici arogante şi servile despre virtuţile bogăţiei.

Teza lui Weber a creat dezaprobări de tot felul. Romano-catolicii nu ştiau dacă să o accepte ca pe un elogiu sau să o denunţe ca pe o critică. Istoricii materialişti au respins ideea potrivit căreia abstracţiuni precum valorile şi atitudinile, ca să nu mai vorbim de cele inspirate de religie, puteau motiva şi modela modul de producţie. Această respingere a fost cu atât mai puternică în ceea ce priveşte intenţia explicită şi infamă de a-l combate pe Marx în această privinţă. Ca să punem boii şi carul în ordinea corectă, unii au susţinut că ascensiunea capitalismului dăduse naştere protestantismului; sau că protestantismul îi atrăgea pe acei oameni – negustori, meşteşugari – ale căror valori personale le aduseseră deja muncă asiduă şi succes în afaceri[14].

Într-un studiu influent numit *Religion and the Rise of Capitalism*, istoricul social englez R.H. („Harry") Tawney a respins legătura dintre protestantism şi creşterea economică. Economia engleză, spunea el, şi-a luat avânt în secolul al XVI-lea abia atunci când influenţa religioasă s-a redus, fiind înlocuită cu atitudini laice. Un singur merit l-a recunoscut eticii ce respinge doctrina puritană: îi ferea pe negustori şi producători de atacurile dispreţuitoare ale claselor superioare. Le conferea demnitate şi un simţ al dreptăţii, o armură într-o lume a prejudecăţilor anticomerciale. Astfel, fără să cadă pradă tentaţiei unui confort sporit, calvinii buni şi-au îndeplinit sarcinile de la o generaţie la alta, acumulând averi şi experienţă pe parcurs[15].

Acelaşi tip de controversă a învăluit şi teza derivată a sociologului Robert K. Merton, care a susţinut că exista o legătură directă între protestantism şi ascensiunea ştiinţei moderne. Nu era primul care afirma acest lucru. În secolul al XIX-lea, Alphonse de Candolle, care provenea dintr-o familie hughenotă din Geneva, a calculat că, din cei

---

* Cea mai bună analiză a modelului weberian rămâne în continuare cea a lui Talcott Parsons, *Structure of Social Action*. Elaborând această paradigmă, Parsons împarte acţiunea în trei categorii: raţională (adecvată scopurilor), iraţională (fără legătură cu scopurile) şi nonraţională (acţiunea ca scop în sine). Un bun exemplu al celei din urmă: „Tată, nu pot să mint: eu am tăiat cireşul". Etica lui Weber, de sorginte calvină, se situează pe tărâmul nonraţionalului.

92 de membri străini aleşi la Académie des Sciences din Franţa în perioada 1666-1866, 71 erau protestanţi, 16 catolici, iar restul de cinci evrei sau de afiliaţie religioasă nedeterminată – asta dintr-o populaţie din afara Franţei de 107 milioane de catolici, 68 milioane de protestanţi. Un calcul similar al membrilor străini de la Royal Society de la Londra din 1829 şi 1869 a scos la iveală cifre egale de catolici şi protestanţi dintr-o populaţie în care catolicii îi întreceau pe protestanţi cu mai bine de 3 la 1[16].

Fără îndoială, o bună parte din aceste lucruri reflectau accesul sporit al catolicilor din ţările catolice la vechile profesii liberale şi la birocraţia administrativă, de unde şi preferinţa lor pentru un tip diferit de educaţie. Însă, în mare parte, era dictată de temerile ierarhiei preoţeşti, de aversiunea în ceea ce priveşte descoperirile şi paradigmele unei ştiinţe care nega doctrina religioasă. După cum spunea Joseph Priestley, chimist englez şi preot unitarian, papa, ocrotind ştiinţa, „preţuia un duşman deghizat", deoarece avea „motive să tremure chiar şi în faţa unei pompe de aer sau a unei maşinării electrice"[17].

Pe fondul tuturor acestor aspecte, un specialist a afirmat categoric că nu există nici o bază empirică pentru aşa-zisa legătură[18]; că datele lui Weber privind educaţia diferenţiată a catolicilor şi a protestanţilor din Germania începutului de secol (protestanţii erau mai înclinaţi spre programele comerciale şi ştiinţifice) sunt prost calculate; că oamenii de afaceri catolici şi noncalvini o duceau la fel de bine ca tipurile calvine ideale ale lui Weber; că am putea explica la fel de bine diferenţele dintre Europa de Nord şi cea de Sud prin intermediul geografiei sau al rasei; şi că Max Weber e asemenea croitorilor care îl îmbrăcau pe împăratul chinez, iar legătura sa protestantă era mult zgomot pentru nimic.

Într-adevăr, e cinstit să spunem că majoritatea istoricilor de astăzi ar considera teza lui Weber implauzibilă şi inacceptabilă: a avut momentul ei de glorie, care s-a terminat.

Eu nu sunt de acord cu acest lucru. Nu la nivel empiric, unde documentele arată că negustorii şi producătorii protestanţi au jucat un rol major în comerţ, sistemul bancar şi industrie[19]. În centrele de producţie (*fabriques*) din Franţa şi vestul Germaniei, protestanţii erau de regulă angajatorii, iar catolicii, angajaţii. În Elveţia, cantoanele protestante erau centrele industriei destinate exportului (ceasuri, aparate, textile); cele catolice erau preponderent agricole. În Anglia, care la sfârşitul secolului al XVI-lea era în proporţie copleşitoare protestantă, opozanţii (mai precis, calvinii) erau în mod disproporţionat activi şi influenţi în fabricile şi fierăriile Revoluţiei Industriale incipiente.

Şi nici la nivel teoretic. Miezul problemei era într-adevăr crearea unui nou tip de om – raţional, ordonat, sârguincios, productiv. Deşi nu erau noi, aceste virtuţi nu erau nici pe departe des întâlnite. Protestantismul le-a generalizat în rândul adepţilor săi, care se judecau reciproc în funcţie de aceste standarde. E o poveste în sine, pe care Weber, în mod surprinzător, nu a abordat-o decât foarte puţin: rolul presiunii grupului şi al analizei reciproce în raport cu asigurarea performanţei – toată lumea cerceta pe toată lumea şi se amesteca în treburile celorlalţi.

Două caracteristici speciale ale protestanţilor reflectă şi confirmă această legătură. Prima era accentul pe instruire şi educaţie, atât în rândul fetelor, cât şi al băieţilor. Acesta era un rezultat adiacent al lecturii Bibliei. Protestanţii buni trebuiau să citească sfintele scripturi din proprie iniţiativă. (În opoziţie, catolicii erau catehizaţi, însă nu erau siliţi să citească şi erau descurajaţi în mod explicit să citească Biblia.) Rezultatul: un număr mai mare de persoane cu ştiinţă de carte şi de candidaţi la educaţia superioară;

de asemenea, asigurarea unei continuităţi mai stabile a educaţiei de la o generaţie la alta. *Mamele cu ştiinţă de carte contează.*

Cea de-a doua era importanţa acordată timpului. Avem aici de-a face cu ceea ce un sociolog ar nume „dovadă discretă": producerea şi cumpărarea de ceasuri. Chiar şi în teritoriile catolice, precum Franţa sau Bavaria, majoritatea ceasornicarilor erau protestanţi; iar folosirea acestor instrumente de măsurare a timpului şi răspândirea lor în zonele rurale erau mult mai avansate în Marea Britanie şi în Olanda decât în ţările catolice[20]. Nimic nu ilustrează mai bine „urbanizarea" societăţii rurale decât această sensibilitate faţă de scurgerea timpului, cu toate implicaţiile ei privind răspândirea rapidă a valorilor şi a preferinţelor.

Asta nu înseamnă că „tipul ideal" de capitalist al lui Weber putea fi găsit doar în rândul calvinilor şi al avatarurilor lor sectare de mai târziu. Oameni de toate religiile sau fără nici o religie pot ajunge să devină raţionali, sârguincioşi, disciplinaţi, productivi, curaţi şi fără simţul umorului. Şi nici oameni de afaceri nu trebuie să fie. Aceste calităţi pot fi întâlnite şi se poate profita de pe urma lor în toate păturile sociale. Argumentul lui Weber, după părerea mea, e că în acel loc şi la momentul respectiv (Europa de Nord, între secolele al XVI-lea şi al XVIII-lea) religia încuraja apariţia în forţă a unui tip de personalitate care fusese excepţional şi întâmplător înainte; şi că acest tip a creat o nouă economie (un nou mod de producţie) pe care o cunoaştem sub numele de capitalism (industrial).

La aceasta s-a adăugat nevoia tot mai mare de capital fix (echipament şi fabrici) în sectorul industrial. Astfel, continuitatea a devenit esenţială – de dragul întreţinerii şi dezvoltării continue şi al acumulării de cunoştinţe şi experienţă. Aceste întreprinderi erau foarte diferite din acest punct de vedere faţă de cele mercantile, care luau adesea forma unor mobilizări ad-hoc de capital şi forţă de muncă, reunite pentru o călătorie sau o acţiune comercială şi ulterior dizolvate. (Amintiţi-vă că şi Compania engleză a Indiilor de Est opera astfel în primii săi ani, deşi şi aceasta şi-a dat seama în scurt timp că era necesară o mobilizare continuă.)

Având în vedere această necesitate a unui nou tip de economie, antreprenorul weberian era cu precădere potrivit prin temperament şi obiceiuri; iar în această privinţă, accentul pus de Tawney pe legătura dintre respectul de sine şi continuitate este în mod special pertinent. Nu este o coincidenţă faptul că, mereu dispusă şi dornică să-i cinstească pe burghezii cu ambiţii sociale (în general, oameni ai legii) privilegii nobiliare – cu un preţ, desigur –, Coroana franceză a început în secolul al XVII-lea să le permită nobililor să se implice în comerţul cu ridicata (spre deosebire de cel cu amănuntul); şi, în secolul al XVIII-lea, să le impună aspiranţilor din industrie o condiţie de continuitate. Nou-înnobilatul *négociant* sau *fabricant* trebuia să rămână „în comerţ" – condiţie care ar fi fost considerată odinioară în mod inerent *déshonorante*, incompatibilă cu un statut atât de glorificat[21]. Problema, după cum ar fi văzut-o un bun calvin, era că onorurile şi caracterul pretenţios nu li se potriveau deloc bărbaţilor din birouri şi *fabrique*. Aceştia lucrau mai bine şi mai asiduu îmbrăcaţi în haine din lână închise la culoare, fără mătase, dantelă sau perucă.

Oricât de importantă a fost proliferarea unei noi specii de oameni de afaceri, ea a reprezentat doar un aspect al deplasării puterii economice şi bogăţiei din Sud în Nord. Nu s-au mutat doar banii, ci şi cunoştinţele; şi tocmai cunoştinţele, îndeosebi cele

ştiinţifice, au fost cele care au dictat posibilităţile economice. În secolele premergătoare Reformei, Europa de Sud era un centru de studiu şi cercetări intelectuale: Spania şi Portugalia, deoarece se aflau la graniţa civilizaţiei creştine şi islamice şi prezentau avantajul intermediarilor evrei; şi Italia, care avea propriile contacte. Spania şi Portugalia au avut de pierdut de timpuriu, deoarece patima religioasă şi cruciada militară i-au alungat pe intruşi (pe evrei şi apoi pe *conversos*) şi au descurajat urmărirea străinilor şi a potenţialilor eretici; însă Italia a continuat să producă unii dintre cei mai de seamă matematicieni şi oameni de ştiinţă ai Europei. Nu întâmplător prima societate de elită (Accadémia dei Lincei, Roma, 1603) a fost înfiinţată acolo*.

Totuşi, Reforma Protestantă a schimbat regulile. A încurajat foarte mult educaţia, a generat dezacorduri şi erezii şi a promovat scepticismul şi refuzul autorităţii care se găseşte în miezul demersului ştiinţific. Ţările catolice, în loc să se ridice la nivelul provocării, au reacţionat prin închidere şi dezaprobare. Reacţia dominioanelor habsburgice, care includeau şi Ţările de Jos, a păşit pe urmele denunţării lui Luther. Prezenţa refugiaţilor *marrano*, temuţi şi urâţi ca duşmani ai adevăratei Biserici şi acuzaţi că au răspândit intenţionat noile doctrine, a agravat isteria.

Au urmat o serie de interdicţii (începând cu anul 1521), nu numai în ceea ce priveşte publicarea, ci şi lectura ereziilor, în orice limbă. Autorităţile spaniole, atât cele laice, cât şi cele preoţeşti, îi considerau pe luterani (toţi protestanţii erau pe atunci luaţi drept luterani) nu disidenţi, ci noncreştini, aidoma evreilor şi musulmanilor, duşmani ai credinţei[22]. Orice tentativă de a pune capăt Inchiziţiei era dată la o parte, iar autorităţile bisericeşti şi civile s-au unit în scopul de a controla mentalitatea, cunoaşterea şi credinţa. În 1558, pedeapsa cu moartea a fost introdusă pentru importul de cărţi străine fără acord şi pentru tiparul fără autorizaţie. Universităţile s-au transformat în centre de îndoctrinare; cărţile neortodoxe şi periculoase erau înscrise într-un *Index Librorum Prohibitorum* (1557 la Roma, 1559 în Spania), iar cărţile inofensive erau publicate cu un *imprimatur* („să fie tipărită") oficial. Dintre cărţile de pe lista spaniolă: cărţile ştiinţifice interzise deoarece autorii lor erau protestanţi. În ciuda contrabandei, periculoasă pentru sănătate, răspândirea noilor idei în societate a încetinit nespus de mult. (Amintiţi-vă recenzia de carte de la începutul romanului *Don Quijote*. Nu contează doar rolul fanteziei, ci şi motivele absurde – lucrurile minore care au adus riscul într-o societate copleşită de imaginaţie şi însetată de cunoaştere.)

Spaniolii nu aveau voie nici să studieze peste hotare, ca nu cumva să ingereze doctrina subversivă. În acelaşi an (1559), Coroana a interzis urmarea universităţilor străine, cu excepţia unor centre sigure precum Roma, Bologna şi Napoli. Efectul a fost dramatic. Studenţii spanioli efectuaseră multă vreme studii medicale la Universitatea din Montpellier; au renunţat aproape în totalitate – 248 de studenţi între 1510 şi 1559; 12 între 1560 şi 1599[23]. (Cei 12 nonconformişti ne surprind.) Oamenii de ştiinţă subversivi erau reduşi la tăcere şi siliţi să se denunţe. Regimurile ce exercită control asupra gândirii şi impun ortodoxia nu se mulţumesc niciodată cu interdicţii şi pedepse. Vinovaţii trebuie să mărturisească şi să se căiască – pentru mântuirea lor şi a celorlalţi.

Persecuţia a generat o interminabilă „vânătoare de vrăjitoare", la care se adăugau turnători plătiţi, vecini indiscreţi şi o manie rasistă a purităţii sângelui (*limpieza de sangre*). Evreii convertiţi la creştinism pentru a evita persecuţia erau prinşi prin

* *Lincei* = lincşi. Animalul a fost ales pentru văzul său considerat extrem de ascuţit.

intermediul vestigiilor practicii mozaice, care îi dădeau de gol: refuzul cărnii de porc, lenjerie curată vinerea, o rugăciune surprinsă, prezenţă neregulată la biserică, un cuvânt nelalocul lui. Îndeosebi igiena dădea de bănuit, iar îmbăierea era considerată o dovadă de apostazie, atât pentru *marrano*, cât şi pentru *morisco* (maurii spanioli). „Fraza «se ştie că acuzatul se îmbăia» este frecvent întâlnită în arhivele Inchiziţiei."[24] Murdărie moştenită: oamenii curaţi nu au de ce să se spele. Prin toate acestea, spaniolii şi portughezii se înjoseau şi se degradau. Intoleranţa îi poate dăuna persecutorului într-o măsură mai mare decât victimei.

Aşadar Peninsula Iberică şi, în realitate, Europa mediteraneeană în ansamblu au ratat ocazia aşa-numitei revoluţii ştiinţifice. În anii 1680, Juan de Cabriada, un medic din Valencia, purta un război continuu cu doctorii de la Madrid, încercând în zadar să-i convingă să accepte descoperirea lui Harvey privind circulaţia sângelui în defavoarea tradiţiei antice a lui Galenus. Ce era în neregulă, se întreba el, cu Spania? E „ca şi când am fi indieni, mereu ultimii" care află noile descoperiri[25].

Istoricul britanic Hugh Trevor-Roper a susţinut că acest curent reacţionar, antiprotestant, mai curând decât protestantismul însuşi, a pecetluit soarta Europei de Sud pentru următorii trei sute de ani[26]. Un asemenea regres nu era nici predestinat, nici impus de doctrină. Însă, odată adoptată această cale, Bisericii, depozitarul şi apărătorul adevărului, i-a venit greu să-şi recunoască greşeala şi să schimbe cursul. Cât de greu? Auzim în prezent că, în cele din urmă, Roma aproape l-a reabilitat pe Galileo după circa patru sute de ani. Atât de greu.

Condamnarea lui Galileo

Galileo Galilei nu era un sfânt, însă era un geniu şi o adevărată comoară – pentru Florenţa, Italia, Europa şi lumea întreagă. Era un pionier al ştiinţei experimentale, un observator fin (cum îi şedea bine unui membru al Academiei Lincşilor), un gânditor ager, un polemist şi un interlocutor puternic. Cu toate acestea, în 1633 a fost condamnat de Biserica Catolică pentru nesupunere şi erezie: „Părerea că Soarele se află în centrul lumii şi stă nemişcat este absurdă, falsă din punct de vedere filosofic şi eretică formal, deoarece contrazice în mod vădit Sfânta Scriptură".

(Galileo nu a fost primul; şi nici ultimul. La fel de importantă, deşi mai puţin cunoscută, a fost şi arderea pe rug la Roma, în februarie 1600, a lui Giordano Bruno, fost călugăr dominican, un filosof a cărui viziune asupra universului se apropia mult mai mult de cea actuală decât perspectiva lui Copernic sau Galileo: spaţiu infinit, miliarde de stele care ard, Pământul care se învârte în jurul Soarelui, materie alcătuită din atomi şi aşa mai departe. Toate ereziile, asociate cu misterele şi magia. În realitate, prin condamnarea lui Bruno, Biserica îşi proclama intenţia de a prelua controlul asupra ştiinţei şi a imaginaţiei şi de a le ţine în frâu la Roma[27]. Dar, atâta vreme cât Galileo lucra şi vorbea, încă mai era loc pentru libertate.)

Aceasta a fost sentinţa. Mărturisirea greşelii comise de Galileo era de 14 ori mai lungă. Scopul nu era afirmarea dogmei, ci denunţarea ereziei şi expunerea pentru toţi, în amănunt, a mărturiei păcătosului, recunoaşterea şi acceptarea de către acesta a autorităţii Sfintei Biserici, precum şi promisiunea sa sinceră că se va căi. Nu se va

repeta. Aceasta este natura controlului exercitat asupra gândirii în sistemele infailibile: acestea îşi propun mai curând să convingă decât să condamne – atât pe vinovat, cât şi pe toţi ceilalţi membri ai sistemului.

Motivul pentru care Biserica a ales să apere cu îndârjire geocentrismul rămâne un mister. Nimic nu pare să impună o asemenea credinţă în Sfânta Scriptură. Fără îndoială, Biblia foloseşte imagini cu soarele care traversează cerul sau se opreşte pe traseu, însă acestea nu sunt dificil de interpretat ca expresii, uneori metaforice, pentru ceea ce percepe ochiul pe Pământ. Curia Romană ar fi putut ignora chestiunea fără ca, în felul acesta, să zdruncine credinţa sau supunerea. Cu toate acestea, orice biserică este tentată să-şi sprijine autoritatea pe doctrină şi dogmă, simbolul şi instrumentul guvernării, mai ales în vremurile tulburi.

În acelaşi timp, Galileo, atât din raţiuni de temperament, cât şi de integritate intelectuală, agrea conflictul. Polemist puternic, nu suferea neghiobii, pe care îi întâlnea din belşug în cercurile preoţeşti. Era un joc periculos într-o lume romană a autorităţii, intrigii şi ambiţiei, defăimării şi trădării aproape fără margini. Bizanţul pe Tibru: la Roma, nimic nu-i făcea pe rivali mai fericiţi decât moartea prematură a Sfântului Părinte, întrucât orice schimbare a papei genera o redistribuire a puterii şi a funcţiilor. Azi erai, mâine nu; prieten acum, duşman mai târziu. Galileo nu se putea baza pe nimeni.

Şi mai rău, probabil, reacţia lui Galileo în faţa sugestiilor şi avertismentelor de dezaprobare a fost „să se adreseze publicului" – să publice mai curând în italiană decât în latină –, trecând astfel peste capul celor din interior şi apelând la o audienţă mai largă. În realitate, populariza (banaliza) erezia, lucru absolut intolerabil*.

Aşadar Galileo a mărturisit; şi, deşi se spune că a făcut o ultimă obiecţie încăpăţânată (*Eppur si muove* [„Orice aţi spune, totuşi se mişcă"]), a fost pus sub arest la domiciliu, menit să-l îndobitocească, care i-a pus capăt carierei de om de ştiinţă eficient şi inovator. Aceasta a reprezentat o pierdere catastrofală pentru ştiinţa italiană, care, atâta vreme cât marele om a lucrat şi a progresat, a făcut faţă constrângerii tot mai mari exercitate de Contrareformă.

Care era situaţia ştiinţei pe alte meleaguri? În ţările protestante, condamnarea nu însemna mare lucru. În cel mai bun caz, îi confirma pe cei care se răzvrăteau împotriva autorităţii Bisericii în dispreţul lor faţă de superstiţiile Romei. Părintele Gassendi, profesor la Aix-en-Provence şi excelent observator al fenomenelor astronomice, a călătorit în Olanda în 1632, de unde i-a scris unui coleg francez despre atitudinile faţă de paradigma lui Copernic: „Toţi oamenii de acolo o acceptă"[28]. E posibil să fi fost o exagerare, însă surprinde contrastul faţă de ceea ce cunoscuse acasă. Olanda, Anglia şi ţările protestante în general reprezentau o altă mentalitate.

În Franţa, savanţii oscilau între raţiune şi simţire, integritate şi supunere. Acelaşi Gassendi, într-o scrisoare către Galileo, îl implora să cadă la pace cu Roma şi cu propria conştiinţă – în acelaşi timp: „Sunt profund îngrijorat în legătură cu soarta

---

* Faceţi comparaţie cu legea italiană de lungă durată cu privire la publicarea de materiale pornografice: câtă vreme cartea era scumpă şi apărea într-o ediţie limitată, era tolerabilă; însă ediţiile ieftine nu puteau fi permise, de teama coruperii omului de rând care nu dispunea de resursele culturale necesare pentru a rezista tentaţiei şi păcatului. Despre teama Bisericii de limba vernaculară, *cf.* problemele lui Giambattista della Porta din anii 1580. Eamon, „From the Secrets of Nature", p. 361, n. 41.

care te aşteaptă pe tine, măreaţa glorie a acestui veac! Dacă papa a hotărât ceva contrar părerilor tale, respectă acel lucru, aşa cum îi şade bine unui om înţelept. Trebuie să te mulţumeşti să trăieşti cu convingerea că ai căutat numai şi numai adevărul"[29].

Numai şi numai adevărul. Dar ce era adevărul? În cadrul ştiinţei de la acea vreme, doar Copernic lăsa mult de dorit. Paradigma lui Copernic şi Kepler corespundea mai bine observaţiilor, însă dovedea acest lucru că Pământul se roteşte în jurul Soarelui? Era mai indicat şi mai sigur să te limitezi la experimente şi să nu întrebi de ce. Era vorba de o modalitate de a continua observaţiile negând consecinţele, iar această eschivare a fost îmbrăţişată de unii dintre cei mai de seamă oameni de ştiinţă francezi ai vremii*. Astfel, Mersenne, cel mai activ corespondent dintre savanţii europeni, a scris în 1634 că tot ce se spusese despre mişcarea Pământului nu dovedea teza; şi a renunţat la planul său de a scrie o carte despre heliocentrism. Gassendi, la fel. Descartes, la fel. Marele Descartes a venit cu propria idee: mişcările corpurilor cereşti nu erau guvernate de o atracţie invizibilă, magică, ci de vârtejuri de forţe care le trăgeau după ele. Atracţia avea iz de superstiţie, în vreme ce vârtejurile erau oarecum ştiinţifice. Să presupunem, spunea Descartes, că Pământul era purtat în câmpul său de forţă ca un pasager într-o barcă. Barca se mişca, însă pasagerul nu. Aşadar Pământul nu se mişca. *Q.E.D.*

În ciuda acestei ingeniozităţi, lui Descartes îi era greu să trăiască într-o ţară a subtilităţilor iezuite. S-a mutat în Olanda, lăsându-i adresa de corespondenţă doar lui Mersenne. În acelaşi timp, treptat, şovăielnic, francezii au acceptat cosmologia lui şi, ulterior, s-au agăţat de sistemul cartezian, respingând teoriile newtoniene privind mişcarea şi gravitaţia. E mai bine să împingi decât să tragi. Deoarece Newton era englez, iar francezilor, atunci ca şi acum, le venea greu să înveţe de la alţii (*nous n'avons pas de leçons à recevoir...*), cu atât mai puţin de la duşmanul lor tradiţional de la Agincourt şi Crécy. Un caz revoltător al acestui şovinism intelectual a avut loc în anii 1980, când autorităţile medicale franceze au insistat să distribuie sânge contaminat în loc să cumpere teste americane şi echipament de decontaminare. (Statele Unite luaseră locul Marii Britanii ca *bête noire*, deşi îi sprijiniseră pe galezi în două războaie mondiale.) Autorităţile franceze au expus astfel sute, poate chiar mii de oameni la SIDA, condamnându-i la moarte.

Când francezii au acceptat în cele din urmă matematica şi fizica newtoniene, le-a mers din plin. Aveau talent şi genialitate din belşug. Însă au pierdut câteva generaţii din cauza mândriei.

Tenacitatea intoleranţei şi prejudecăţilor[30]

În secolul al XV-lea, Sicilia a avut nenorocul de a fi subordonată coroanei Castiliei; prin urmare, în 1492, când Ferdinand şi Isabela au dispus expulzarea sau convertirea evreilor din Spania, Sicilia a trebuit să se conformeze şi ea. Nu că insula ar fi dus

* La fel s-a întâmplat şi în Italia. De pildă, efemera Accadémia del Cimento, organizată şi patronată de ducele Leopold al Toscanei, înfiinţată la ordinele acestuia şi dizolvată după plecarea sa la Roma pentru a urma o vocaţie superioară. Autonomie intelectuală inexistentă: membrii îşi comunicau rezultatele experimentelor lor, dar asta era tot – ştiinţă, altfel spus, fără *scientia*.

lipsă de sentimente antievreieşti, după cum arătau o serie de pogromuri anterioare. Însă evreii locuiseră acolo de secole şi jucau un rol disproporţionat în comerţul Siciliei, ca să nu mai vorbim de atribuţiile lor de medici şi spiţeri. Viceregele sicilian a ezitat, nedorind să emită decretul fatidic; însă o serie de ordine au pregătit calea, împiedicându-i pe evrei să-şi vândă bunurile, obligându-i să-şi achite toate datoriile şi – semnul cel mai prevestitor de rău – interzicându-le să poarte arme.

Nu trebuie să intrăm în detalii. Evreii de pe insulă au obţinut o scurtă amânare; de asemenea, au primit permisiunea binevoitoare să ia hainele de pe ei, o saltea, o pătură din lână sau serj, cearşafuri şi mărunţişuri, precum şi mâncare pentru drum. Ni se spune că numeroşi sicilieni regretau plecarea lor. Pe bună dreptate. Ceea ce rămăsese din comerţ a dispărut aproape în totalitate; casele şi chiar cartierele au rămas pustii; şi trebuie să presupunem că unii oameni au avut bun-simţ să se simtă ruşinaţi.

Mult mai târziu, spre sfârşitul secolului al XVII-lea, unii sicilieni i-au cerut regelui să facă ceva pentru a promova comerţul. Carol al II-lea i-a acordat oraşului Messina privilegiul de port liber şi le-a dat evreilor dreptul de a face acolo comerţ – cu condiţia să doarmă în afara oraşului şi să poarte un semn distinctiv pe haine. Această ospitalitate ambiguă nu a încurajat venirea evreilor, aşa că în 1728 evreii au primit dreptul de a face comerţ oriunde pe insulă, să locuiască la Messina, să aibă o sinagogă şi un cimitir, să deţină şi să vândă proprietăţi. Nici aceste măsuri nu au fost de ajutor, aşa că în 1740 regele i-a invitat în mod explicit pe evrei să se întoarcă. Unele familii au acceptat, însă nu au fost tratate cum se cuvine de populaţia măcinată de prejudecăţi. Apoi, dat fiind că regina nu reuşise să dea naştere unui moştenitor la tron, cuplul regal a fost convins de clerici că nu avea să aibă un băiat atâta vreme cât le îngăduia evreilor să rămână. Aşadar, şapte ani mai târziu, altă expulzare.

Intoleranţă, superstiţie, ignoranţă – sunt mai uşor de dobândit şi de cultivat decât de dezrădăcinat. Aceleaşi vicii şi fărădelegi, comise acum multă vreme de conducătorii străini (spanioli), au contribuit până în ziua de azi la regresul persistent al Siciliei.

Capitolul 13

Natura Revoluţiei Industriale

În secolul al XVIII-lea, o serie de invenţii au transformat producţia britanică de bumbac şi au dat naştere unui nou mod de producţie – sistemul de fabrici*. În acelaşi timp, alte ramuri ale industriei au făcut progrese comparabile şi adesea asociate, iar toate acestea, sprijinindu-se reciproc, au generat câştiguri pe un front în continuă extindere. Abundenţa şi varietatea acestor inovaţii aproape că sfidează catalogarea, însă respectă trei principii: (1) înlocuirea abilităţilor şi efortului depus de oameni cu maşini – rapide, sistematice, precise, inepuizabile; (2) înlocuirea surselor animate de putere cu cele inanimate, îndeosebi inventarea motoarelor pentru transformarea căldurii în lucru mecanic, ceea ce oferea astfel o sursă aproape nelimitată de energie; şi (3) utilizarea unor materii prime noi şi mult mai abundente, cu precădere înlocuirea materialelor minerale şi, ulterior, artificiale cu substanţele de origine vegetală sau animală.

Aceste înlocuiri au creat Revoluţia Industrială. Ele au generat o creştere rapidă a productivităţii şi, odată cu ea, a venitului *per capita*. În plus, această dezvoltare se autoîntreţinea. În vremurile trecute, nivelurile mai ridicate de trai fuseseră întotdeauna urmate de o creştere a populaţiei care epuiza în cele din urmă câştigurile. Acum, pentru prima dată în istorie, atât economia, cât şi cunoaşterea se dezvoltau îndeajuns de rapid încât să genereze un flux continuu de progrese. Gata cu obstacolele represive ale lui Malthus şi cu predicţiile de stagnare ale „ştiinţei întunecate"; în schimb, aveam de-a face cu o epocă plină de promisiuni şi speranţe. Revoluţia Industrială a transformat şi balanţa puterii politice – în cadrul naţiunilor, între naţiuni şi între civilizaţii; a revoluţionat ordinea socială; şi a schimbat atât mentalităţile, cât şi tehnicile.

Cuvântul *revoluţie* are multiple faţete. Evocă imagini de schimbare rapidă, ba chiar brutală sau violentă. De asemenea, poate însemna transformare fundamentală sau profundă. Pentru unii, are conotaţii progresiste (în sens politic): revoluţiile sunt bune, iar noţiunea de revoluţie reacţionară, care dă ceasul înapoi, este văzută ca o contradicţie în termeni. Alţii consideră că revoluţiile distrug în mod intrinsec lucruri de valoare şi, prin urmare, nu sunt benefice.

Toate aceste sensuri şi altele sunt legate de un cuvânt ce însemna odinioară „cotitură", în sens propriu. Să explic aşadar modul cum folosesc acest termen aici. Îl

---

* Prin *fabrică* înţelegem o unitate omogenă de producţie (muncitori care lucrează sub supraveghere), ce foloseşte o sursă centrală de energie de regulă inanimată. Fără puterea centrală, avem de-a face cu o *manufactură*.

utilizez în cel mai vechi sens metaforic al său, pentru a mă referi la un „moment de profundă schimbare sau modificare a afacerilor ori a unui anumit lucru" – definiţie ce datează din anii 1400 şi precedă cu un secol şi jumătate folosirea termenului pentru a denota schimbarea politică abruptă[1]. Studenţii abili au utilizat întotdeauna termenul de Revoluţie Industrială cu acest sens, la fel cum alţii vorbesc despre o „revoluţie comercială" medievală, o „revoluţie ştiinţifică" a secolului al XVII-lea sau o „revoluţie sexuală" a secolului XX.

Aşadar accentul cade mai curând pe profunzime decât pe rapiditate. Nu va surprinde pe nimeni faptul că progresele tehnologice extraordinare ale marii Revoluţii Industriale (cu majuscule) nu s-au înregistrat peste noapte. Puţine invenţii au apărut în lume gata coapte. Dimpotrivă: este nevoie de numeroase ajustări măruınte sau de proporţii pentru a transforma o idee într-o tehnică.

Să luăm exemplul energiei cu aburi. Primul dispozitiv care a folosit aburul pentru a crea un vid şi a acţiona o pompă a fost brevetat în Anglia de Thomas Savery, în 1698; primul motor cu aburi propriu-zis (cu piston) a fost brevetat de Thomas Newcomen, în 1705. Motorul atmosferic al lui Newcomen (numit astfel deoarece se baza doar pe presiunea atmosferică) risipea însă foarte multă energie, întrucât cilindrul se răcea şi trebuia reîncălzit de fiecare dată. Prin urmare, motorul era cel mai potrivit să extragă apa din minele de cărbune, unde combustibilul era aproape un bun gratuit.

Multă vreme – 60 de ani – s-a scurs până când James Watt a inventat un motor cu condensator separat (1768), a cărui eficienţă a combustibilului era îndeajuns de bună încât să facă aburul profitabil departe de mine, în noile oraşe industriale; şi a mai durat 15 ani până când maşinăria a fost adaptată la mişcarea de rotaţie, pentru a pune în mişcare roţile industriei. Între timp, inginerii şi mecanicii au fost nevoiţi să rezolve o infinitate de probleme mici şi mari de producţie şi întreţinere. De exemplu, sarcina de a face cilindri netezi şi cu secţiune circulară, astfel încât pistonul să funcţioneze etanş, iar aerul să nu se strecoare în partea de vid, necesita grijă, răbdare şi ingeniozitate*. În ceea ce priveşte economia de combustibil, orice neajuns costa şi exista mereu loc de mai bine.

Şi asta nu era tot. O altă direcţie rămânea să fie explorată: motoarele de înaltă presiune (mai mare decât presiunea atmosferică), care puteau fi construite mai compact şi folosite la punerea în mişcare a vaselor şi a vehiculelor terestre. Pentru asta a mai fost nevoie de un sfert de veac. Aceste utilizări făceau însă să se acorde importaţă economiei de combustibil: spaţiul era limitat şi se dorea mai mult loc pentru încărcătură decât pentru cărbune. Soluţia a fost găsită în dubla expansiune – utilizarea aburului la

---

* Tehnica ce funcţiona în cazul boilerelor (rularea unei foi de tablă, sudarea marginilor şi închiderea capetelor cu capace) nu avea să fie de folos şi pentru un cilindru de motor – prea multe scurgeri. Noua metodă, care consta în găurirea unei bucăţi de forţă, a fost invenţia lui John Wilkinson, cca 1776, care învăţase găurind ţevile de tun (brevet din 1774). Un an mai târziu, Wilkinson folosea motorul cu aburi pentru a ridica un ciocan de matriţare de 27 de kilograme folosit pentru forjarea pieselor grele. În 1783 ajunsese la 7,5 tone. Cu ajutorul acestuia, a construit în scurt timp laminoare, prese de monetărie, bancuri de trefilat (sârmă) şi alte maşinării grele asemănătoare. „Dintr-un capriciu straniu al publicului", scrie Usher, „acest personaj sumbru şi neatrăgător nu a avut niciodată parte de faima pe care o merită ca unul dintre pionierii dezvoltării comerţului cu metale grele" (*History of Mechanical Inventions*, p. 372). Nici Vulcan nu era simpatic.

presiune înaltă în vederea acționării succesive a două sau mai multe pistoane; după ce-și făcea treaba într-un cilindru de înaltă presiune, aburul ajungea într-un cilindru mai mare, de presiune scăzută. Era același principiu dezvoltat în Evul Mediu pentru obținerea de energie folosind o cădere de apă ce acționa o serie de roți. Dubla expansiune a fost inventată de J.C. Hornblower (1781) și Arthur Woolf (1804); însă nu și-a intrat propriu-zis în drepturi decât în anii 1850, când a fost folosită la motoarele de propulsor a vaselor și a contribuit imens la comerțul oceanic.

Dar nici asta nu era tot. Dimensiunea și puterea motoarelor cu aburi erau limitate de inerția pistonului. Îndreptându-se înainte și înapoi, avea nevoie de un volum enorm de energie pentru a schimba direcția. Soluția a fost găsită (Charles A. Parsons, 1884) în trecerea de la mișcarea rectilinie la mișcarea de rotație, înlocuind pistonul cu o turbină cu abur. Acestea au fost introduse în centralele electrice chiar la sfârșitul secolului al XIX-lea; pe vase, la scurt timp după aceea. În concluzie, perfectarea motorului cu aburi a durat două sute de ani*.

Între timp, energia hidraulică, și ea mult îmbunătățită (roata de apă [John Smeaton, anii 1750] și turbina [Benoît Fourneyron, 1827]), a rămas o componentă majoră a industriei manufacturilor, așa cum fusese din Evul Mediu[2].

În mod similar, prima topire cu succes a minereului de fier cu ajutorul cocsului, realizată de Abraham Darby la Coalbrookdale, data din 1709. (Am fost în furnalul abandonat de la Coalbrookdale, printre cărămizile corodate unde ardea focul, iar minereul se topea, și m-am gândit că mă aflu în pântecele Revoluției Industriale. Acum face parte dintr-un muzeu industrial, iar vizitatorii curioși îl pot privi de afară.) Însă această realizare, deși atent studiată și pregătită, a fost în realitate o lovitură norocoasă: cărbunele lui Darby era, întâmplător, potrivit[3]. Alții nu au avut un succes atât de mare și, la fel ca Darby, au fost nevoiți să limiteze utilizarea fontei topite cu ajutorul cocsului la turnătorii. Soluționarea dificultăților a durat aproximativ patruzeci de ani, iar topirea cu ajutorul cocsului și-a luat avânt abia la jumătatea secolului.

În plus, această tehnologie avea neajunsuri grave. Fonta era potrivită în producția de oale și tigăi, plăci pentru șemineuri, țevi și obiecte de mică importanță, însă o tehnologie a mașinilor nu se poate baza pe turnări. Părțile mobile necesită elasticitatea fierului forjat (sau a oțelului) și trebuie modelate (forjate sau prelucrate) mai precis decât prin turnare**. După o jumătate de secol și numeroase experimente, cei din

---

* A doua jumătate a secolului al XIX-lea a asistat la o îmbunătățire substanțială a motorului cu aburi, grație progreselor științifice din domeniul termodinamicii. Acolo unde înainte tehnologia condusese știința pe acest teren, acum știința era cea care conducea și îi dădea motorului cu aburi o nouă perspectivă asupra vieții.
Despre curba logistică a posibilităților implicite într-o secvență tehnologică dată – câștiguri lente în etapa experimentală de pregătire, urmate de un progres rapid care încetinește la un moment dat, pe măsură ce posibilitățile se epuizează –, vezi eseul clasic al lui Simon Kuznets, „Retardation of Industrial Growth".

** Fonta are un conținut ridicat de carbon (peste 4%). Este foarte dură, însă se crăpa sau se sparge în urma unui șoc. Nu poate fi prelucrată, motiv pentru care este turnată în matriță, solidificându-se în forma matriței. Fierul forjat poate fi bătut cu ciocanul, găurit sau prelucrat în fel și chip. Nu se va sparge în urma unui șoc și este deosebit de rezistent la corodare, ceea ce îl face ideal pentru balustradele balcoanelor și alte întrebuințări în aer liber (*cf.* Turnul Eiffel). Pentru a trece de la fontă la fier forjat, cea mai mare parte din carbon trebuie calcinat, ca să rămână maximum 1%. Fierul forjat a fost înlocuit de multă vreme cu oțelul (1-3%

industria fierului au reuşit să producă fontă topită cu cocs, ce urma să fie rafinată, iar rafinorii au pus la punct tehnici de prelucrare a fontei topite cu cocs (Henry Cort, brevete în 1783 şi 1784). Oţelul ieftin (Henry Bessemer, 1856) a mai necesitat trei sferturi de veac. Oţelul ieftin a transformat industria şi transporturile. În vreme ce acest metal odinioară scump fusese rezervat unor utilizări restrânse – arme, briciuri, arcuri, pile –, acum putea fi folosit la construirea de şine de cale ferată şi vase. Şinele de cale ferată din oţel erau mai durabile şi transportau mai mult; vasele din oţel aveau bordaje mai subţiri şi cărau mai mult.

În plus, dacă vrem să căutăm originile, putem împinge ambele episoade tehnice înapoi în secolul al XVI-lea, când industria engleză se baza de tipuriu pe cărbune ca materie primă şi combustibil, la fabricarea sticlei, a berii, la vopsire, fabricarea cărămizilor şi ţiglelor, forjare şi metalurgie. Un specialist a numit această trecere la combustibilii fosili, mult mai devreme decât în alte ţări europene, o „primă revoluţie industrială"[4].

Au urmat utilajele mecanice. Maşinăria în sine este doar un dispozitiv articulat care mişcă un instrument (sau mai multe) astfel încât să înlocuiască munca manuală. Scopul său ar putea fi să amplifice forţa şi viteza operatorului, ca în cazul unei tiparniţe, al unei maşini de găurit sau al unei roţi de tors. Sau ar putea să controleze instrumentul în vederea executării unor mişcări uniforme, repetitive, ca în cazul unui ceas. Ori ar putea să utilizeze mai multe instrumente pentru a multiplica operaţiunile executate dintr-o singură mişcare. Atât timp cât maşinile sunt operate manual, micile defecţiuni inevitabile sunt relativ uşor de îndreptat: muncitorul nu trebuie decât să oprească acţiunea încetând să învârtă manivela sau să tragă mânerul. Acţionarea mecanică schimbă totul*.

După cum am văzut, Evul Mediu era deja familiarizat cu o gamă variată de maşini – pentru măcinarea porumbului sau a malţului, modelarea metalelor, torsul firelor, împâslirea textilelor, curăţarea materialelor, aţâţarea cuptoarelor. Multe dintre acestea erau acţionate mecanic, de regulă cu ajutorul roţilor hidraulice. În secolele ce au urmat (după 1500), aceste dispozitive au proliferat, deoarece principiile mecanicii aveau o aplicabilitate vastă. În sectorul textil, câteva dintre cele mai importante inovaţii au fost maşina de tricotat cu maieze, războiul de ţesut „olandez" sau „cu motor", războiul de benzi; de asemenea, maşini mecanice pentru răsucirea firelor de mătase. Însă, cum se întâmplă adesea, cele mai puternice progrese erau cele mai banale:

– introducerea pedalei pentru picior care să acţioneze roata de tors, operatorul având astfel mâinile libere să manevreze firul şi să se ocupe de depănare; sau, în cazul războiului de ţesut, să ţeasă cocleţele în timp ce răsucea suveica;

– inventarea maşinii de filat (roata saxonă), care, în plus, răsucea firul şi învârtea în acelaşi timp fusul, însă la o viteză diferită;

– filarea şi bobinarea unidirecţionale şi continue.

---

carbon), care combină virtuţile fontei şi fierului forjat, adică duritatea şi maleabilitatea; drept urmare, fierul forjat este aproape de neobţinut astăzi, mai puţin sub forma fierului vechi. Dificultatea fierului timpuriu ars cu cocs era aceea că, la rafinare, producea un tip de fier sfărâmicios la roşu, adică atunci când era fierbinte. Până când problema a fost rezolvată, s-a produs fier forjat cu ajutorul fontei topite cu cărbune.

* Aparatura mecanică era, inevitabil, o nouă sursă de accidente industriale. Despre problemele morilor de zahăr şi siguranţa mai mare a dispozitivelor operate manual sau cu ajutorul animalelor, vezi Schwartz, *Sugar Plantations*, pp. 143-144. Caii erau mai periculoşi decât catârii sau boii: „...ţipetele nefericitului sclav îi făcea pe cai să alerge mai iute".

Împreună, aceste schimbări au sporit de cel puțin patru ori productivitatea filatorului[5].

Următorul pas a constat în mecanizarea filării reproducând oarecum gesturile filatorului manual. Procedeul trebuia simplificat prin segmentare : fragmentarea sarcinii într-o succesiune de procese repetabile. Pare destul de logic, însă nu era ușor. Succesul a fost obținut abia atunci când inventatorii și-au folosit dispozitivele pentru o fibră vegetală dură, bumbacul. A fost nevoie de mai multe decenii de încercări succesive, din anii 1730 până în anii 1760. Când filarea mecanică a întâlnit bumbacul, industria a fost dată peste cap.

În metalurgie, marile câștiguri decurg din înlocuirea mișcării rectilinii cu mișcarea de rotație : fabricarea tablei prin laminare, nu prin ciocănire ; producerea sârmei prin trecerea materialului printr-o succesiune de găuri din ce în ce mai înguste ; crearea găurilor prin perforare, nu prin ștanțare ; rabotarea și prelucrarea la strung, nu cu dalta și ciocanul. Cea mai importantă a fost recurgerea frecventă la măsurători și ajustări exacte. În această privință, ceasornicarii și producătorii de instrumente au dat tonul. Produceau piese mai mici și le puteau modela mai ușor la standardele înalte de precizie cu instrumente confecționate special, precum mecanismul de divizare și freza. La rândul lor, aceste dispozitive, precum și instrumentele similare concepute de mecanici, puteau fi ulterior adaptate astfel încât să funcționeze la scară mai largă ; astfel încât, nu întâmplător producătorii de bumbac, atunci când căutau meșteri pricepuți care să construiască și să întrețină mașinile, preferau ceasornicarii ; sau faptul că angrenajul de roți dințate al acestor mașini era cunoscut drept „mecanism de ceasornic". Munca repetitivă a acestor mașini a generat primele experimente ale producției de masă bazate pe părți interșanjabile (ceasuri, tunuri, afeturi, scripeți, lacăte, articole metalice, mobilă).

Toate aceste progrese, alături de inventarea de mașini pentru construcția de mașini, s-au înregistrat în ultima treime a secolului al XVIII-lea – o perioadă de inovație molipsitoare. Poate că o parte a acestui curent inovator era doar noroc. Nu a fost așa. Inovația era contagioasă deoarece principiile care stăteau la baza unei anumite tehnici puteau să îmbrace multiple forme și să aibă diverse întrebuințări. Dacă cineva putea aleza țevi de tun, putea aleza și cilindrii motoarelor cu aburi. Dacă cineva putea imprima materiale cu ajutorul cilindrilor (spre deosebire de ștampilarea mult mai lentă), în același fel putea imprima și tapet ; sau putea să imprime un text mult mai rapid decât prin mișcările sus-jos ale unei tiparnițe și să publice ziare de un penny și romane ieftine cu zecile și sutele de mii. În mod similar, modificată o mașină de filat bumbacul putea fila lână și in. Într-adevăr, contemporanii susțineau că mecanizarea producerii bumbacului a forțat și modernizarea celorlalte ramuri :

> Dacă genialii Hargreaves și Arkwright nu ar fi schimbat complet modul de dărăcire și filare a bumbacului, industria produselor din lână ar fi rămas probabil și astăzi la fel ca la început. [...] Că ar fi fost mai bine pentru societatea în ansamblu dacă ar fi rămas așa, recunoaștem cu dragă inimă acest lucru ; însă, după ce au fost descoperite modalitățile îmbunătățite de prelucrare a bumbacului, acest lucru era imposibil[6].

Și așa mai departe, într-o lume minunată și nu prea a veniturilor mai mari și a articolelor de uz curent mai ieftine, a dispozitivelor și materialelor nemaiauzite și a apetitelor de nepotolit. Nou, nou, nou. Bani, bani, bani. După cum spunea dr. (Samuel)

Johnson, mai vizionar decât contemporanii săi, „toate treburile lumii se vor derula altfel"[7]. Lumea aruncase parâmele. /

Poate cineva să dateze această revoluţie? Nu e uşor, din cauza deceniilor de experimente care precedă o anumită inovaţie şi şirului lung de îmbunătăţiri care urmează. Unde este începutul şi unde e sfârşitul? Miezul procesului mai amplu – mecanizarea industriei şi adoptarea fabricii – îl reprezentă totuşi, povestea industriei textile*. Aici, schimbarea rapidă a început cu prima roată de tors a lui James Hargreaves (cca 1766), urmată de maşina de filat cu acţionare hidraulică a lui Thomas Arkwright (1769) şi selfactoarele lui Samuel Crompton (1779), o combinaţie între roata de tors şi maşina de filat cu acţionare hidraulică. Cu selfăcătorul se puteau fila şi fire groase, mai bine şi mai ieftin decât orice filator manual. Apoi, în 1787, Edmund Cartwright a construit primul război mecanic de ţesut, care a transformat treptat ţesutul, mai întâi pentru firele groase, care făceau faţă mai bine mişcării de du-te-vino a suveicii, apoi pentru cele fine; iar în 1830 Richard Roberts, un constructor experimentat de maşini, a conceput – la solicitarea angajatorului său – un selfăcător „automat", pentru ca ţesutul să nu mai depindă de forţa şi abilităţile speciale mâinii de lucru aristocrate neascultătoare. (Selfăcătorul a funcţionat, însă aristocraţia a rămas.)

Seria invenţiilor a durat aproximativ 60 de ani şi a dominat net vechea tehnologie – spre deosebire de motorul cu aburi, care a împărţit multă vreme terenul cu energia hidraulică**. Noua tehnică a generat o scădere abruptă a costurilor şi preţurilor şi o creştere rapidă a consumului şi producţiei de bumbac[8]. Pe această bază, Revoluţia Industrială britanică s-a desfăşurat circa un secol, să zicem între anii 1770 şi 1870, „întregul interval dintre vechea ordine şi stabilirea unei relaţii oarecum stabile între diversele aspecte ale industriei sub noua rânduială"[9].

Alţi specialişti au adoptat periodizări puţin diferite[10]. Nu mai contează; vorbim despre un proces care a durat un secol, plus sau minus o generaţie. Ar putea părea

---

* Miezul procesului: John Hicks, *A Theory of Economic History*, p. 147, şi Carlo Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, p. 291, nu ar fi de acord. Hicks considera producerea mecanică timpurie a bumbacului „o anexă a evoluţiei vechii industrii", nu începutul alteia noi. Credea că aşa ceva ar fi putut foarte bine să apară şi în Florenţa secolului al XV-lea, dacă energia hidraulică ar fi fost disponibilă (însă Italia are energie hidraulică). „Chiar dacă Arkwright şi Crompton nu ar fi existat, Revoluţia Industrială tot ar fi avut loc." „Fierul şi cărbunele", scrie Cipolla, „într-o măsură mai mare decât bumbacul, reprezintă factori critici în ceea ce priveşte originile Revoluţiei Industriale". Tot ce se poate; nu e uşor să obţii îmbunătăţiri prin impact şi importanţă. Însă eu tot aş acorda rolul esenţial mecanizării ca fenomen general susceptibil de cea mai vastă aplicabilitate şi organizării forţei de muncă sub supraveghere şi disciplină (sistemul fabricii).

** Ar trebui să facem diferenţa între sectoarele de filat şi de ţesut ale industriei. În filatul bumbacului, maşinile au înlocuit în totalitate vechile tehnici manuale. Până şi filatorul indian, care lucra pentru o fărâmă din salariul englezilor, a fost nevoit să cedeze în faţa firului filat de maşină. În schimb, în ceea ce priveşte ţesutul, războiul mecanic de ţesut a reuşit abia după zeci de ani să ţeasă şi firele delicate, cu urzeală deasă. Aşadar ţesătorii manuali se agăţau de perspectiva tot mai sumbră şi de nivelul de trai din ce în ce mai scăzut în efortul de a sta departe de fabrici, până când moartea şi vârsta înaintată îi eliminau. În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, nici măcar producătorii care aveau motive întemeiate să angajeze ţesători manuali nu îi mai găseau. Tinerii nu erau dispuşi să urmeze o profesie pe cale de dispariţie.

lent pentru ceva ce se numeşte revoluţie, însă timpul economic curge mai greu decât cel politic. Marile revoluţii economice din trecut duraseră mult mai mult.

Chiar şi atunci când luăm în considerare datele cantitative oferite de practicanţii autointitulatei Noi Istorii Economice, tot întâlnim o ruptură în ceea ce priveşte tendinţa de creştere din jurul anilor 1760-1770; rate de creştere fără precedent; mai presus de toate, începuturile unei transformări profunde a modului de producţie. Tehnologia contează. Cifrele totale ilustrează acest fapt, iar logica elementară îl clarifică. Dacă ne uităm la cele mai pesimiste estimări privind creşterea pentru ultima parte a secolului al XVIII-lea şi extrapolăm *înapoi*, obţinem repede niveluri de venit insuficiente pentru subzistenţă. Aşadar ceva se schimbase.

Însă tot nu este clar de ce creşterea generală nu a fost mai rapidă. E o întrebare anacronică ce reflectă aşteptările unor vremuri mai recente – ale unei epoci caracterizate printr-o inovare mai rapidă şi mai în forţă şi prin progrese mai ample. Chiar şi aşa, această întrebare merită pusă. Răspunsul e că efectele Revoluţiei Industriale au fost inegale şi de lungă durată; că ea a pornit şi a înflorit în anumite sectoare înaintea altora; că a lăsat în urmă şi chiar a distrus îndeletniciri mai vechi, creând în acelaşi timp altele noi; că nu a putut şi nici nu a înlocuit vechile tehnologii peste noapte. (Nici măcar formidabilul computer nu a eliminat maşina de scris, darămite stiloul şi hârtia.)[11] Iată de ce estimările privind creşterea acelor ani sunt atât de sensibile la ponderi: dacă acordăm mai multă importanţă bumbacului şi fierului, creşterea pare mai rapidă; dacă le acordăm o importanţă mai scăzută, încetineşte. Fireşte, toate acestea erau evidente în ochii observatorilor mai timpurii ai schimbării tehnologice, precum A.P. Usher şi J.H. Clapham. „Noii istorici economici" care au subliniat tema continuităţii şi-au reîmprospătat opera fără să-i citeze, probabil fără să-i cunoască*.

Mulţi dintre antirevoluţionişti au săvârşit şi păcatul impunerii unei alegeri stricte între două opţiuni. Ideea lor privind continuitatea este validă. Istoria detestă salturile, iar schimbările majore şi revoluţiile economice nu vin din senin. Sunt, în mod invariabil, temeinic şi îndelung pregătite[12]. Însă continuitatea nu exclude schimbarea, nici măcar schimbarea drastică. Un partizan înfocat al validităţii teoriei economice şi cliometriei observă că venitul britanic pe cap de locuitor s-a dublat între anii 1780 şi 1860, iar apoi a crescut de şase ori între 1860 şi 1990 şi recunoaşte faptul că aici nu avem de-a face cu o simplă perpetuare a vechilor tendinţe: „Primii 80 de ani de creştere au fost absolut uluitori, însă nu au reprezentat decât un preludiu"[13]. La care aş adăuga că Marea Britanie nu a fost cel mai impresionant actor pe parcursul acestei perioade îndelungate.

Consecinţa acestor progrese a fost o prăpastie tot mai adâncă între ţările industriale moderne şi codaşi, între bogaţi şi săraci. Mai ales în Europa: în 1750, diferenţa dintre Europa de Vest (excluzând Marea Britanie) şi cea de Est în ceea ce priveşte venitul pe cap de locuitor era de circa 15%; în 1800, puţin peste 20%. În 1860 ajunsese la

* Economia este o disciplină care s-ar încadra în categoria ştiinţelor şi, după cum ştie toată lumea, ştiinţa avansează. Prin urmare, adio monografiilor şi articolelor predecesorilor. De unde şi paradoxul unei discipline la zi, dar care redescoperă în permanenţă constatările anterioare – deseori fără să-şi dea seama de asta.

64%; în anii 1900, la aproape 80%[14]. Aceeaşi polarizare, însă mult mai pronunţată, a avut loc şi între Europa şi ţările care au ajuns mai târziu să fie definite drept Lumea a Treia – pe de o parte, pentru că industriile moderne şi-au înghiţit rivalii demodaţi, atât acasă, cât şi peste hotare.

Paradox: Revoluţia Industrială a adus ţările mai aproape una de alta, a făcut lumea mai mică şi mai omogenă. Însă aceeaşi revoluţie a fragmentat mapamondul îndepărtându-i pe învingători de perdanţi. A creat mai multe lumi.

Când o revoluţie încetează să mai fie o revoluţie?

Sprijinirea primilor observatori ai Revoluţiei Industriale pe datele legate de producţie şi preţ din anumite industrii a reflectat limitările statistice ale acelei vremi: asta aveau şi cu asta ştiau să lucreze. Datele nu i-au dezamăgit. Ele reprezentau bilanţuri simple şi directe şi, acolo unde istoricul era nevoit să folosească măsuri substitutive (importurile de bumbac în formă brută, de exemplu, ca înlocuitor pentru producţia de bumbac în ţările ce nu cultivau bumbac), erau indicatori relevanţi şi oarecum stabili pentru o realitate greu definită, lipsită de ambiguitate[15].

Totuşi, începând cu ultima parte a anilor 1950, istoricii economici ce preferau cifrele au început să creeze măsuri de creştere colectivă de-a lungul secolului al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea. Aceasta era o extrapolare naturală a datelor istorice privind venitul naţional pentru perioadele mai recente, când datele erau mai bogate şi mai de încredere*. Însă, dacă te întorceai în timp înaintea sistematizării cifrelor de către guverne, aceste reconstrucţii erau un exerciţiu eroic de imaginaţie şi ingeniozitate: utilizarea şi contopirea unor cifre disparate estimate sau adunate în momente diferite, în scopuri diferite şi pe baze diferite; utilizarea substitutelor justificate de ipoteze adesea arbitrare şi nu întotdeauna specificate privind natura economiei; atribuirea unor ponderi extrase din alte contexte şi perioade; nenumărate probleme de indexare; utilizarea preţurilor uzuale sau convenţionale în locul celor de pe piaţă; interpolări şi extrapolări interminabile, atenuând şi estompând rupturile din cadrul tendinţelor. Aşadar, nu e de mirare că aceste constructe au variat în funcţie de cel care le-a realizat şi s-au modificat în timp; că ultima estimare nu este neapărat mai bună decât cea de dinaintea ei (cei care făceau estimările nu ar fi de acord); şi că iluzia de precizie nu este o garanţie a robusteţii sau un predictor al trăiniciei**.

---

* Modelul a fost dat de realizările lui Simon Kuznets şi ale colegilor săi de la National Bureau of Economic Research. După ce a analizat datele privind Statele Unite, Kuznets a contribuit şi a finanţat proiecte similare în alte ţări începând cu anii 1960. Pionieratul privind producţia industrială britanică datează de mai devreme, de la calculele lui Walther Hoffmann, însă un nou început a fost reprezentat de cercetările lui Phyllis Deane, urmată după o vreme de Charles Feinstein, Nick Crafts, Knick Harley şi alţii.

** Despre slăbiciunile şi capcanele acestor elucubraţii cantitative, vezi Hoppit, „Counting the Industrial Revolution", care îl citează (p. 189) pe Thomas Carlyle în legătură cu acest subiect: „Există, din păcate, o oarecare alchimie a cifrelor care transformă cele mai îndoielnice materiale în ceva pur şi preţios; iată de ce apelarea la statistici istorice impune o permanentă vigilenţă". Aşadar, deziluzie chiar la jumătatea secolului al XIX-lea.

Iluzia de precizie nu este însă un indicator de sens fără echivoc. Aveți încredere în date; interpretarea rămâne o problemă. Economiștii teoreticieni au luat în calcul de multă vreme această dificultate. Iată cum pune problema un laureat al Premiului Nobel, cu o sinceritate dezarmantă: „Economiștii timpurii nu erau copleșiți de statistici. Erau cruțați de povara dovezilor statistice. Se bazau pe istorie și pe observațiile personale. Acum ne încredem în date solide cu condiția să fie confirmate de teorie"[16]. În lumina acestui principiu, ne putem aștepta de la istoricii economici cel puțin să se încreadă în „date solide [adică cifre]", cu condiția ca ele să fie confirmate de dovezile istorice. În schimb, graba lor de a judeca depășește adeseori naivitatea.

Esența dezacordului în această privință a fost ceea ce unii au prezentat drept o revoluție nerevoluționară („evoluționară"). Oricât de impresionantă a fost dezvoltarea anumitor ramuri ale producției, progresul global al economiei britanice (sau al industriei britanice) pe durata secolului cuprins între anii 1760 și 1860, ce reiese din câteva calcule recente, pare modest: câteva procente pe an pentru industrie; și mai puțin pentru produsul global. Iar dacă raportăm aceste cifre la creșterea populației (așadar, venit sau produs pe cap de locuitor), ele se reduc la 1-2% pe an[17]. Având în vedere marja de eroare intrinsecă în asemenea cazuri de manipulare statistică, acest lucru ar putea însemna ceva. Sau ar putea să nu însemne nimic.

Dar de ce să dăm crezare estimărilor? Deoarece sunt mai recente? Pentru că autorii ne asigură de faptul că sunt de încredere? Metodele folosite nu sunt deloc convingătoare. Se pornește de la constructul global (o născocire), iar apoi ramurile componente sunt îndesate să încapă. Potrivit unui calcul recent, după ce au fost însumate câștigurile britanice în termeni de productivitate în câteva sectoare importante – bumbac, fier, transport, agricultură –, nu a rămas loc pentru câștigurile din celelalte sectoare: alte textile, olărit, hârtie, articole metalice, construcții de mașini, ceasuri. Ce era de făcut? Simplu. Autorul a decis că majoritatea industriei britanice „se confrunta cu niveluri scăzute de productivitate a muncii și cu o creștere lentă a productivității – este posibil ca între anii 1780 și 1860 să nu se fi înregistrat aproape nici un progres"[18]. Asta înseamnă să pui carul istoriei înaintea boilor, rezultatele înaintea datelor, imaginația înaintea experienței. Este, de asemenea, o mare greșeală.

Mai mult decât atât, aceste estimări, care se sprijină pe premise de omogenitate în timp – fierul este fier, bumbacul e bumbac –, subapreciază în mod inevitabil câștigul implicit reprezentat de îmbunătățirea calității și de noile produse. Cum poate fi evaluată importanța unui nou tip de oțel (oțelul de creuzet) ce face posibile ceasornice superioare și pile mai bune pentru finisarea și ajustarea părților mecanice, dacă numărăm pur și simplu tonele de oțel? Cum să apreciem producția de ziare care se vând cu un penny în loc de un șiling mulțumită rotativei? Cum să măsurăm valoarea vaselor din fier, mai durabile decât cele din lemn și care transportă o încărcătură semnificativ mai mare? Cum să evaluăm randamentul luminos dacă numărăm lămpile în loc să luăm în considerare lumina pe care o produc? O încercare recentă de a cuantifica erorile statisticilor globale pe baza prețului lumenilor sugerează faptul că, în acel caz, diferența dintre câștigurile reale și cele estimate pe parcursul a 200 de ani este de circa 1.000 la 1[19].

În același timp, noii istorici economici cantitativi („cliometricienii") au anunțat triumfător dărâmarea doctrinei general acceptate. Un istoric economic a propovăduit în stânga și-n dreapta renunțarea la sintagma improprie de „revoluție industrială", în vreme ce alții au început să scrie istorii ale perioadei respective fără să mai folosească

teribila sintagmă – un inconvenient major atât pentru autori, cât şi pentru studenţi[20]. Alţii, lucrând la graniţa dintre istoria economică şi alte tipuri de istorie sau pur şi simplu din afara domeniului, au tras concluzia că toată lumea a interpretat greşit povestea britanică. Marea Britanică, vor ei să ne facă să credem, nu a fost niciodată o naţiune industrială (indiferent ce înseamnă acest lucru); cele mai importante progrese economice ale secolului al XVIII-lea au avut loc în agricultură şi finanţe, în vreme ce rolul industriei, mult exagerat, a fost în realitate unul minor[21]. Unii au încercat să susţină că Marea Britanie s-a schimbat puţin de-a lungul acestor ani aşa-zişi revoluţionari (un veac de istoriografie s-a dus pe apa sâmbetei), iar alţii, recunoscând faptul că dezvoltarea s-a desfăşurat în realitate mult mai rapid, au accentuat totuşi continuitatea în detrimentul schimbării. Au scris despre „tendinţa de creştere" sau „tendinţa de accelerare" şi au afirmat că nu exista nici o „ciudăţenie" a liniei artificiale care marca creşterea produsului naţional sau a venitului. Iar când unii specialişti au refuzat să adopte această viziune, un istoric i-a comparat cu „un cal mort care nu este întru totul dornic să zacă"[22].

Cine spune că turnul de fildeş al erudiţiei este un loc liniştit?

Avantajul mişcării rotative

Marele avantaj al mişcării de rotaţie în faţa celei rectilinii este dat de eficienţa energetică: partea mobilă nu trebuie să-şi schimbe direcţia de fiecare dată; se mişcă pur şi simplu circular. (Are, desigur, propriile sale constrângeri, generate în bună parte de forţa centrifugă, care se supune aceloraşi legi ale mişcării.) Totul este o funcţie de masă şi viteză: lucrând îndeajuns de lent cu echipament uşor, şi mişcarea rectilinie îşi va face treaba, însă cu un anumit cost. Trecând la componente mai mari şi la viteze mai ridicate, mişcarea rectilinie devine impracticabilă.

Nimic nu ilustrează mai bine acest principiu decât trecerea de la motoarele cu aburi cu pistoane la cele rotative în cazul navelor cu abur. Atât marina comercială, cât şi cea militară le solicitau proiectanţilor şi constructorilor vase tot mai mari şi mai rapide. Pentru Marea Britanie, principala putere navală a lumii, decizia definitivă de a trece la noua tehnologie a venit odată cu construirea primului mare cuirasat, *Dreadnought*. Asta se întâmpla în 1905. Marina Regală voia un vas care să atingă viteza de 21 de noduri, imposibilă cu ajutorul motoarelor cu pistoane. Deşi mai fuseseră proiectate vase de 18-19 noduri, ele puteau atinge această viteză doar perioade scurte; după opt ore la 14 noduri, rulmenţii motorului începeau să se încingă şi să se defecteze. O porţiune mai lungă putea necesita şi zece zile de reajustări în port – ceea ce nu însemna să fii pregătit pentru război.

Unii dintre ofiţerii navali se temeau să rişte cu noua tehnologie. Una era să foloseşti turbine pe distrugătoare şi alta pe cel mai mare şi mai puternic vas al Marinei. Dacă inovatorii greşiseră? Philip Watts, director de construcţii navale, a tranşat chestiunea subliniind costul vechilor tehnici. Cu motoare cu pistoare, spunea el, în cinci ani *Dreadnought* avea să fie depăşit.

Rezultatul i-a întrecut cu mult aşteptările. Căpitanul navei, Reginald Bacon, care comandase şi vasul *Irresistible* (Marinei Regale îi plac hiperbolele), a fost uimit de diferenţă:

[Turbinele] erau silenţioase. În realitate, am vizitat deseori camera motoarelor de pe *Dreadnought* când înaintam pe mare cu 17 noduri şi nu am reuşit să-mi dau seama dacă motoarele se învârteau sau nu. Pe o porţiune la viteză maximă, diferenţa dintre camera motoarelor de pe *Dreadnought* şi cea de pe *Irresistible* a fost extraordinară. Pe *Dreadnought* nu era zgomot deloc, nu se vedeau aburi, nu ţâşnea apă sau ulei de nicăieri, ofiţerii şi echipajul erau curaţi; de fapt, ai fi putut spune că vasul se afla în port, cu turbinele oprite. Pe *Irresistible*, zgomotul era asurzitor. Era imposibil să te faci auzit, iar telefoanele erau inutile. Punţile erau murdare de ulei şi apă, astfel încât era dificil să păşeşti fără să aluneci. Câte o supapă [a unei valve] sigur scăpa aburi, ceea ce ducea la o atmosferă înnegurată. Rulmenţii care păreau să pună probleme erau stropiţi cu furtunul. Oamenii care lucrau în permanenţă în preajma motorului puneau mâna pe rulmenţi să vadă dacă sunt reci sau dacă prezentau semne de încălzire; iar ofiţerii puteau fi văzuţi cu hainele încheiate până la gât şi, eventual, în haine de ploaie, negri pe faţă şi cu hainele ude de ulei şi apă[23].

Pasul următor avea să fie combustibilul lichid, care ardea la temperaturi mai mari, crea presiuni mai ridicate şi imprima propulsoarelor o viteză sporită. Vechile rezervoare de cărbune ocupau prea mult loc, iar fochiştii consumau cantităţi mari de alimente consistente – şi motoarele umane au nevoie de combustibil. Pe măsură ce stocurile de cărbune scădeau, tot mai mulţi oameni erau chemaţi să aducă cărbune din buncăre mai îndepărtate în cele mai apropiate de motoare: sute de oameni nu au văzut niciodată focurile pe care le alimentau. În schimb, realimentarea cu ţiţei presupunea pur şi simplu ataşarea furtunurilor şi câteva ore de pompare, deseori pe mare; în cazul cărbunelui, vasul trebuia să acosteze câteva zile.

În mod întâmplător, o bună parte din aceste realizări nu aveau să fie surprinse de măsurile convenţionale de producţie şi productivitate. Acestea calculau costul noului echipament, însă nu şi modificarea calităţii muncii.

Capitolul 14

De ce Europa? De ce atunci?

> „Dacă ar fi să prezicem că în anul 1930 o populaţie de cincizeci de milioane, mai bine hrănită, mai bine îmbrăcată şi mai bine adăpostită decât englezii vremurilor noastre, va locui pe aceste insule, că Sussex şi Huntingdonshire vor fi mai bogate decât cele mai bogate părţi din West Riding of Yorkshire... că maşini construite pe principii încă nedescoperite se vor găsi în fiecare casă... mulţi ne-ar considera nebuni."
>
> Macaulay, „Southey's Colloquies on Society" (1830)[1]

De ce Revoluţia Industrială acolo şi atunci? Întrebarea are în realitate două aspecte. În primul rând, de ce şi cum a reuşit orice ţară să străpungă învelişul obiceiurilor şi cunoştinţelor convenţionale şi să adopte acest nou mod de producţie? La urma urmei, istoria oferă şi alte exemple de mecanizare şi folosire a puterii inanimate fără a produce o revoluţie industrială. Ne gândim la China dinastiei Sung (torsul cânepei, producerea fierului), la Europa medievală (tehnologiile bazate pe morile de apă şi de vânt), la Italia modernă timpurie (producerea mătasei, construcţia de nave), la Olanda „Epocii de Aur". De ce acum, în cele din urmă, în secolul al XVIII-lea?

În al doilea rând, de ce a înfăptuit-o Marea Britanie, şi nu altă naţiune?

Cele două întrebări sunt de fapt una singură. Răspunsul fiecăreia dintre ele are nevoie de celălalt. Aşa funcţionează istoria.

Întorcându-ne la prima întrebare, aş sublinia *acumularea* de cunoştinţe şi know-how; şi *descoperirile* – atingerea şi depăşirea pragurilor. Am remarcat deja întreruperea progresului intelectual şi tehnologic islamic şi chinez, nu numai stagnarea dezvoltării, ci şi instituţionalizarea acestui blocaj. În Europa, exact invers: avem parte de o acumulare continuă. Fără îndoială, în Europa ca şi pretutindeni, ştiinţa şi tehnologia au avut suişurile şi coborâşurile lor, punctele lor tari şi slabe, centrele modificându-se în urma accidentelor provocate de politică sau de unele genii. Însă, dacă ar trebui să identific sursele europene esenţiale de succes, aş sublinia trei aspecte:

(1) *autonomia* crescândă a cercetării intelectuale;

(2) dezvoltarea unităţii în diversitate, sub forma unei *metode* comune, implicit conflictuală, mai precis, crearea unui limbaj al dovezii recunoscut, folosit şi înţeles dincolo de graniţele naţionale şi culturale; şi

(3) inventarea invenţiei, mai exact, *rutinizarea* cercetării şi răspândirea ei.

Autonomia. Lupta pentru autonomie intelectuală îşi avea originile în conflictele medievale privind validitatea şi autoritatea tradiţiei. Părerea dominantă a Europei era aceea a Bisericii Romano-Catolice – o concepţie a naturii definită de Sfânta Scriptură, mai curând conciliată decât modificată de înţelepciunea strămoşilor. O bună parte şi-a găsit definiţia în scolastică, sistem filosofic (incluzând filosofia naturală) care cultiva omnicompetenţa şi autoritatea.

În această lume închisă, ideile noi au fost considerate în mod inevitabil acte de insolenţă cu potenţial subversiv – la fel ca în Islam. Cu toate acestea, în Europa, acceptarea a fost uşurată de caracterul practic şi a fost apărată de conducători care urmăreau ca prin intermediul lor să câştige un avantaj în faţa rivalilor. Prin urmare, nu întâmplător Europa a ajuns să cultive o modă a noului şi un simţ al progresului – credinţa că, contrar nostalgiei vremurilor străvechi după o epocă apusă (Paradisul pierdut), Epoca de Aur (utopia) o aştepta cu adevărat; şi că acum oamenilor le mergea mai bine, erau mai inteligenţi, mai capabili decât înainte. După cum spunea Fra Giordano într-o predică la Pisa, în 1306: „Însă nu toate [artele] au fost descoperite; nu vom înceta niciodată să le găsim... mereu sunt descoperite arte noi"[2].

Desigur, atitudinile mai vechi au persistat. (O lege a mişcării istorice susţine că toate inovaţiile de gândire şi practică atrag o reacţie opusă, nu întotdeauna egală.) Totuşi, în Europa, influenţa Bisericii era limitată de pretenţiile concurente ale autorităţilor laice (Cezar *vs* Dumnezeu) şi de focul mocnit, însă tot mai puternic, al dezacordului religios de la nivelurile inferioare. Poate că aceste erezii nu au fost luminate din punct de vedere intelectual şi ştiinţific, însă au subminat caracterul unic al dogmei şi, astfel, au promovat în mod implicit noutatea.

Ceea ce a distrus efectiv autoritatea a fost lărgirea experienţei personale. Anticii, de exemplu, credeau că nimeni nu putea locui la tropice: era prea cald. Navigatorii portughezi au arătat în scurt timp că aceste preconcepţii erau eronate. Daţi-i încolo de antici, se lăudau ei; „noi am descoperit contrariul". Garcia d'Orta, fiul unor evrei convertiţi la creştinism (*converso*), şi el evreu loial, însă, fireşte, ascuns, a studiat medicina şi filosofia naturală la Salamanca şi Lisabona, apoi a navigat spre Goa în 1534, unde a fost medicul viceregilor portughezi. În Europa, intimidat de profesorii săi, nu a îndrăznit niciodată să pună sub semnul întrebării autoritatea grecilor şi romanilor antici. Acum, în mediul neacademic al Indiei portugheze, s-a simţit liber să deschidă ochii. „Pentru mine", scria el, „destăinuirile unui martor ocular valorează mai mult decât ale tuturor medicilor şi părinţilor medicinei care au scris pe baza unor informaţii false"; şi, mai mult, „acum poţi afla mai multe de la portughezi într-o singură zi decât aflaseră romanii după o sută de ani"[3].

Metoda. Nu era de ajuns să vezi cu ochii tăi. Fenomenele naturale trebuie înţelese şi explicate fără a se apela la miraculos. Lucrurilor nevăzute nu li se putea da crezare. Nu era loc aici pentru unicorni, vasilişti şi salamandre. Când Aristotel s-a gândit să explice fenomenele prin natura „esenţială" a lucrurilor (corpurile cereşti călătoresc în cercuri; corpurile terestre se mişcă în sus sau în jos), noua filosofie a propus opusul: natura nu era în lucruri; lucrurile erau (şi se deplasau) în natură. Mai mult decât atât, de timpuriu, aceşti cercetători au ajuns să considere că matematica era nemaipomenit de valoroasă pentru specificarea observaţiilor şi formularea rezultatelor. Iată ce spunea Roger Bacon la Oxford în secolul al XIII-lea: „Toate categoriile depind de o noţiune de cantitate, de care se ocupă matematica, şi, prin urmare, întreaga putere a logicii

depinde de matematică"[4]. La rândul ei, această îmbinare a observaţiei şi a descrierii precise a făcut posibile repetarea experimentelor şi validarea acestora. Nimic nu a subminat autoritatea cu mai multă eficienţă. Conta mai puţin cine a spus şi mai mult ce s-a spus; nu aparenţele, ci realitatea. Văd şi eu ceea ce spui tu că ai văzut?

O asemenea abordare a deschis calea experimentului realizat cu un scop anume. În loc să aştepţi să se întâmple ceva, fă să se întâmple. Pentru asta a fost nevoie de un salt intelectual, iar unii au susţinut că reînnoirea şi diseminarea credinţelor magice (până şi Isaac Newton credea în posibilitatea alchimiei şi a transmutaţiei materiei) au determinat comunitatea ştiinţifică să considere că natura putea fi observată, însă se putea şi acţiona asupra ei, în acelaşi timp[5]. „Într-un contrast izbitor faţă de filosoful natural", scrie un istoric, „magicianul manipula natura"[6].

Ei bine, măcar a încercat. Cu toate acestea, sunt sceptic în ceea ce priveşte acest efort de a combina confuziile personale cu cauzalitatea mai largă. Saltul de la observaţie la experiment, de la pasiv la activ a fost destul de dificil, iar tentaţiile magiei, ale acestei „lumi a profitului şi plăcerii, a puterii, onoarei, a omnipotenţei" constituiau o diversiune şi un obstacol. Lumea magiei era o parodie a realităţii, o rămăşiţă tot mai mică de ignoranţă, un fel de antimaterie intelectuală. Succesele ocazionale ale magiei erau produse auxiliare norocoase ale şiretlicului. Practicanţii ei erau consideraţi nebuni, dacă nu chiar agenţi ai diavolului, parţial din cauza comportamentului lor adesea excentric şi uneori criminal*. Rădăcinile acelor practici se pierd în negura timpului; ele ne însoţesc şi acum şi vor fi alături de noi pentru totdeauna, deoarece, asemenea celor care joacă la loto, vrem să credem. Faptul că au renăscut şi au înflorit în iureşul noilor descoperiri, al secretelor dezvăluite, al misterelor ieşite la iveală nu ar trebui să ne surprindă. Magia a fost mai mult o reacţie decât o sursă şi, în măsura în care a jucat un rol, a fost mai puţin stimulant decât alergenic[7].

De remarcat faptul că, pentru unii, acesta este un motiv de regret, ca în faţa unei sărăciri autoimpuse: „[...] noua abordare cantitativă şi mecanicistă a impus în cele din urmă o metafizică ce nu a lăsat loc esenţelor, animismului, speranţei sau scopului în natură, făcând astfel din magie ceva «ireal» sau supranatural în sensul modern"[8]. Să nu vă pară rău: drumul spre adevăr şi progres a trecut pe aici. După cum spunea David Gans, un susţinător al ştiinţei naturale de la începutul secolului al XVII-lea, omul ştie că magia şi divinul nu sunt ştiinţe, deoarece practicanţii lor nu se ceartă între ei. Fără controversă nu există o căutare serioasă a cunoaşterii şi adevărului[9].

Această *combinare* puternică a percepţiei cu cuantificarea, validarea şi deducţia matematică – această nouă metodă – era cheia către cunoaştere. Succesele sale practice erau o garanţie că avea să fie protejată şi încurajată indiferent de consecinţe. Nimic asemănător nu s-a mai dezvoltat în altă parte[10].

Modul de a experimenta era o altă chestiune. Mai întâi a fost necesară inventarea strategiilor de cercetare şi a instrumentelor de observaţie şi măsurare, şi aveau să treacă aproape patru decenii până când metoda a dat roade în progresele spectaculoase ale

---

* De unde şi scandalul otrăvurilor (*l'affaire des poisons*) din anii 1680 din Franţa, unde sute de ghicitoare, cititori în stele şi clienţii lor au fost arestaţi şi aprig interogaţi, iar 34 dintre ei au fost executaţi pentru complicitate la crimă. Nimic, spune Grenet (*La passion des astres*, pp. 136-159), nu a discreditat mai mult astrologia şi magia în rândul publicului larg şi al autorităţilor politice. Oamenii de ştiinţă abandonaseră deja această absurditate.

secolului al XVII-lea. Însă cunoaşterea nu stă pe loc. Noua abordare şi-a găsit o aplicare timpurie în astronomie şi navigaţie, mecanică şi război, optică şi supraveghere – numai chestiuni practice. Însă experimentul a devenit un sistem abia la sfârşitul secolului al XVI-lea, odată cu Galileo Galilei. Asta a generat nu numai o observaţie repetată şi repetabilă, ci şi simplificarea deliberată ca deschidere spre complex. Vrei să găseşti relaţiile dintre timp, viteză şi distanţa parcursă de obiectele în cădere? Încetineşte-le împingându-le pe un plan înclinat.

Oamenii de ştiinţă trebuiau să vadă mai bine şi au putut face acest lucru odată cu inventarea telescopului şi a microscopului (cca 1600), deschizând noi lumi comparabile – prin forţa şi uimirea stârnită – cu primele descoperiri geografice. Aveau nevoie să măsoare cu mai multă precizie, deoarece cea mai mică deplasare a unui ac indicator putea conta extrem de mult. Aşadar, Pedro Nuñes, profesor de astronomie şi matematică la Universitatea din Coimbra (Portugalia), a inventat la începutul secolului al XVI-lea *noniusul* (de la numele său latinizat), folosit pentru obţinerea unor valori navigaţionale şi astronomice deosebit de precise. Acesta a fost îmbunătăţit ulterior de scara vernier (Pierre Vernier, 1580-1637), urmată, la rândul ei, de inventarea micrometrului (Gascoigne, 1639, însă ignorat multă vreme; şi de Adrien Auzout, 1666), care folosea sârmuliţe fine pentru indicarea valorilor şi un şurub (în loc de culisă), pentru un control mai bun. În felul acesta se puteau obţine măsurători de o zecime de milimetru sau chiar mai puţin, ceea ce a sporit în mod substanţial precizia astronomică[11]. (Observaţi că doar confecţionarea acestor şuruburi de precizie era o mare realizare; de asemenea, că utilitatea acestor instrumente depindea pe de o parte de ochelari şi de lupe.)

Aceeaşi căutare a preciziei a marcat şi dezvoltarea măsurării timpului. Astronomii şi fizicienii aveau nevoie să măsoare evenimentele la minut şi secundă, iar Christian Huygens le-a oferit această posibilitate odată cu inventarea ceasului cu pendul, în 1657, şi a arcului spiral, în 1675. De asemenea, oamenii de ştiinţă aveau nevoie să calculeze mai bine şi mai rapid, iar în această privinţă logaritmii lui John Napier erau la fel de importanţi pe vremea lor ca inventarea abacului de mai devreme sau a calculatoarelor şi a computerelor de mai târziu[12]. Şi aveau nevoie de instrumente mai puternice de analiză matematică, pe care le-au găsit în geometria analitică a lui René Descartes şi, într-o măsură mai mare, în noua analiză matematică a lui Isaac Newton şi Gottfried Wilhelm von Leibniz. Aceste noi ramuri ale matematicii au contribuit enorm la experiment şi analiză.

Rutinizarea. Al treilea stâlp instituţional al ştiinţei occidentale a fost rutinizarea descoperirii, inventarea invenţiei. O populaţie extrem de dispersată de intelectuali, care lucrau în diferite regiuni, folosind limbaje diferite – şi, cu toate acestea, o comunitate. Ceea ce se întâmpla într-un loc se afla rapid pretutindeni, datorită, pe de o parte, limbajului comun al învăţării, latina; pe de altă parte, datorită unei dezvoltări precoce a serviciilor de curierat şi poştă; mai presus de toate, deoarece oamenii se deplasau în toate direcţiile. În secolul al XVII-lea, aceste legături erau instituţionalizate, mai întâi în persoana lui Marin Mersenne (1588-1648), centrul unei „reţele" de schimb de informaţii, apoi sub forma unor societăţi erudite, cu secretarii lor corespunzători, cu reuniunile lor frecvente şi publicaţiile periodice. Primele societăţi au apărut în Italia – Accadémia dei Lincei (Academia Lincşilor) la Roma în 1603, scurta Accadémia del Cimento la Florenţa în 1653. Totuşi, mai importante pe termen lung au fost academiile

din Nord: Royal Society la Londra în 1660, Academia Parisiensis în 1635 şi urmaşa ei, Académie des Sciences, în 1666. Chiar şi înainte, întâlnirile informale, dar regulate din cafenele şi saloane erau un prilej de reuniune a oamenilor şi a întrebărilor. După cum spunea Mersenne în 1634, „ştiinţele şi-au jurat prietenie sfântă una celeilalte"[13].

Aşadar cooperare, însă profund sporită de rivalitatea acerbă în cursa pentru prestigiu şi onoare. În mediul de dinaintea academiilor din secolul al XVI-lea, aceasta a luat adesea forma tăinuirilor, a divulgării parţiale, a refuzului de a publica, a păstrării părţilor bune pentru dezbatere şi argumentare[14]. Chiar şi la sfârşitul secolului al XVII-lea, avem parte de figura excentrică a lui Robert Hooke, membru activ al Royal Society, al cărui motto ar fi putut fi: „Mie mi-a venit mai întâi ideea". Dacă ar fi să-i dăm crezare, şi-a pus toate creaţiile de preţ în sertarele biroului de lucru, scoţându-le la iveală doar atunci când altcineva inventa un dispozitiv asemănător. Astfel, a pus sub semnul întrebării inventarea arcului spiral de ceas de către Christian Huygens (1675), progres major în precizia ceasurilor portabile. Istoria i-a acordat meritul lui Huygens, nu numai pentru că arcul său spiral a fost testat într-un ceas şi a funcţionat, ci şi pentru că şi-a anunţat invenţia atunci când a realizat-o. Asemenea revendicări ce nu pot fi probate nu pot veni *ex post*, nici măcar din partea unui geniu mecanic aşa înzestrat cum era Hooke[15].

În general, faima era imboldul şi, chiar şi pe vremea aceea, ştiinţa era un concurs pentru întâietate. De aceea a devenit atât de important ca invenţiile să fie etalate în faţa admiratorilor, adesea în saloane elegante; acele doamne şi acei domni erau martorii progresului. Iată de ce oamenii de ştiinţă, amatori şi profesionişti, erau atât de dornici să găsească jurnale şi să publice articole datate. De asemenea, să repete experimente, să confirme rezultate, să corecteze, să îmbunătăţească şi să treacă la nivelul următor. Şi aici, rolul tiparului a fost esenţial; de asemenea, trecerea de la limba latină, un mijloc inestimabil de comunicare internaţională între savanţii din diferite ţări, la limba vernaculară, a publicului larg. Din nou, aceste condiţii şi facilităţi de propagare nu au avut pereche în afara Europei.

Metoda şi cunoaşterea ştiinţifică au dat roade prin aplicaţiile lor – mai ales în tehnologia energetică. Pe parcursul acestor secole, vechile dispozitive de producere a energiei – moara de vânt şi roata de apă – au atras continuu atenţia, cu unele câştiguri în materie de eficienţă; însă marea invenţie avea să fie transformarea energiei termice în lucru mecanic prin intermediul aburului. Nici o tehnică nu a recurs într-o măsură mai mare la experiment – o cercetare îndelungată a vidului şi a presiunii aerului care a început în secolul al XVI-lea şi s-a finalizat la sfârşitul secolului al XVII-lea, prin eforturile lui Otto von Guericke (1602-1686), Evangelista Torricelli (1608-1647), Robert Boyle (1627-1691) şi Denys Papin (?1647-1712) – un german, un italian, un englez şi un francez. Fără îndoială, oamenii de ştiinţă din secolul al XVIII-lea nu ar fi putut explica de ce şi cum funcţiona un motor cu abur. Pentru asta a fost nevoie de Sadi Carnot (1796-1832) şi de legile termodinamicii. Însă a spune că motorul a anticipat cunoaşterea nu înseamnă a spune că cel care a construit motorul nu s-a inspirat din achiziţiile ştiinţifice anterioare, atât faptice, cât şi metodologice. James Watt a demonstrat modul de funcţionare. Maestrul şi mentorul său, Joseph Black (1728-1799), nu i-a dat ideea condesatorului separat, însă, lucrând alături de acesta, Watt a avut parte de practica şi de metoda necesare pentru a examina şi a rezolva problema[16]. Chiar şi aşa, marele inventator nu i-a recunoscut meritul pe deplin. Watt era prieten cu profesori

din Edinburgh şi Glasgow, cu eminenţi filosofi naturali din Anglia, cu oameni de ştiinţă de peste hotare. Ştia matematică, făcea experimente sistematice, calcula eficienţa termică a motoarelor cu aburi; pe scurt, se sprijinea pe cunoştinţe şi idei acumulate pentru a îmbunătăţi tehnica[17].

Pentru toate acestea a fost nevoie de timp, motiv pentru care, *pe termen lung*, Revoluţia Industrială a trebuit să aştepte. Nu ar fi putut avea loc în Florenţa renascentistă. Cu atât mai puţin în Grecia antică. Încă nu există baza tehnologică necesară, iar diversele căi ale progresului trebuiau să se unească.

Răspunsul *pe termen scurt* ţine de conjunctură, de relaţiile dintre cerere şi ofertă, de preţuri şi adaptabilitate. Tehnologia nu era de ajuns. Era nevoie de o schimbare tehnologică cu o influenţă puternică, care să se răsfrângă asupra pieţei şi să modifice distribuţia resurselor.

Să vă explic printr-un exemplu. În Italia secolului al XIV-lea, mecanici înzestraţi (nu le ştim numele) au găsit metode prin care să toarcă mătasea cu ajutorul unor maşini; şi, mai impresionant de atât, să acţioneze aceste dispozitive prin intermediul energiei hidraulice. Pe baza acestei tehnici, industria italiană a mătăsii a prosperat secole la rând, spre invidia celorlalte ţări. Francezii au reuşit să descopere secretul în 1670, olandezii aproape în aceeaşi perioadă; iar în 1716, Thomas Lombe, după câţiva ani de spionaj răbdător, a adus tehnica în Anglia şi a construit o imensă filatură cu acţionare hidraulică imensă la care lucrau sute de oameni[18].

Aceasta era o fabrică, comparabilă aproape din toate punctele de vedere cu filaturile de bumbac dintr-o epocă ulterioară. Aproape... diferenţa era că filatura lui Lombe de la Derby, împreună cu atelierele torcătorilor manuali care au precedat-o şi unele maşini mai mici care o imitau erau mai mult decât suficiente pentru a acoperi cererea Angliei de fir de mătase. Mătasea, la urma urmei, era o materie primă costisitoare, iar industria mătăsii se adresa unei clientele restrânse şi bogate. Aşadar filatura lui Lombe, apărută cu cincizeci de ani înaintea primelor filaturi de bumbac din anii 1770, nu constituia modelul unui nou mod de producţie. Nu se putea obţine o revoluţie industrială din mătase[19].

Lâna şi bumbacul erau cu totul aparte. Când lâna străvechi, toată Europa răcea; bumbacul şi lumea întreagă se îmbolnăveau. Lâna a fost multă vreme cea mai importantă din Europa, iar rolul bumbacului în Revoluţia Industrială a fost, în anumite privinţe, un accident. Aşa-numitele „Calico Acts" din Marea Britanie (1700 şi 1721), care interziceau importul, ba chiar folosirea ţesăturilor şi a coloranţilor din India de Est, erau menite să-i protejeze pe producătorii autohtoni de confecţii din lână şi pânză, însă au ferit în mod nechibzuit industria bumbacului, încă în faşă; şi, deşi bumbacul era un prunc viguros, era în continuare mult mai micuţ decât vechile ramuri la jumătatea secolului. Primele încercări de a construi maşini de filat s-au orientat spre lână, deoarece acolo se găsea profitul. Dar când fibrele de lână s-au dovedit problematice, iar cele de bumbac docile, inventatorii şi-au îndreptat atenţia spre materialul mai comod.

De asemenea, închistarea industriei lânii şi puterea legitimă a forţei sale de muncă au întârziat schimbarea. Bumbacul, dezvoltându-se rapid, recrutând mână proaspătă de lucru, a impus cu mai multă uşurinţă metode noi. Iată o constantă a inovaţiei

tehnologice ca proces: e mult mai uşor să-i înveţi lucruri noi pe muncitorii neexperimentaţi decât să-i înveţi pe câinii bătrâni trucuri noi*.

De unde interesul pentru mecanizare? Acesta se datorează înainte de toate faptului că dezvoltarea industriei de textile începea să depăşească cererea de forţă de muncă**. Anglia o luase înainte din punctul de vedere al forţei producţiei rurale (lucrul la domiciliu), însă activitatea dispersată între deal şi vale mărea costurile distribuţiei şi colectării. În acelaşi timp, în încercarea de a face faţă cererii, angajatorii au crescut salariile, adică au mărit cheltuielile pentru produsul finit. Totuşi, spre disperarea lor, venitul mai mare le permitea muncitorilor mai mult timp liber, iar forţa de muncă a scăzut. Producătorii-negustori au ajuns să facă o muncă de rutină. Sfidându-şi toate instinctele naturale, au ajuns să-şi dorească preţuri mai mari la alimente. Poate că o creştere a costului de trai i-ar stimula mai mult pe filatori şi ţesători să-şi îndeplinească sarcinile***.

Totuşi, muncitorii au reacţionat la stimulentele pieţei. Erau atât contractori, cât şi muncitori salariaţi, iar acest statut dublu le-a oferit oportunitatea de a se îmbogăţi pe cheltuiala celor ce lucrau la domiciliu. Filatorii şi ţesătorii luau materiale de la un negustor şi apoi îi vindeau produsul finit unui concurent, ducându-l cu vorba acum pe unul, apoi pe altul şi jonglând cu obligaţiile lor la maximum. De asemenea, au învăţat să pună deoparte ceva din materia primă, pentru a o folosi ei înşişi: când lucrau pentru propriul câştig nu există o criză a forţei de muncă. Încercând să ascundă delapidarea, ţesătorii făceau materiale mai subţiri, de calitate mai slabă, şi le umpleau prin diverse artificii sau cu aditivi. La rândul său, producătorul încerca să descurajeze acest furt examinând cu atenţie fiecare bucată şi, dacă era nevoie, „micşorând" preţul produsul finit. Acest conflict de interese a dat naştere unui război rece costisitor între angajator şi angajat.

Producătorii au solicitat ajutorul autorităţilor civile. Au cerut dreptul de a le aplica pedepse corporale codaşilor şi datornicilor (era inutil să încerci să-i amendezi); de

---

* Despre rezistenţa muncitorilor din industria lânii în faţa mecanizării, vezi mai ales Randall, *Before the Luddites*, care arată că această reacţie era totodată o funcţie a organizării şi împărţirii câştigurilor. Acolo unde muncitorii erau de fapt agenţi independenţi, ca în Yorkshire, le era destul de uşor să adopte metode noi în folosul lor; acolo unde erau remuneraţi pentru munca prestată, ca în West Country, se împotriveau maşinilor care le ameninţau locurile de muncă.

** Prima din seria maşinilor de filat care a pus bazele sistemului de fabrică a fost cea a lui Lewis Paul şi John Wyatt (brevetată cu numele lui Paul) din 1738. Invenţia-cheie în acest caz a fost utilizarea unor cilindri care se roteau la viteze diferite pentru a extrage fibra – trăsătură care a devenit ulterior o componentă permanentă a maşinilor de filat dotate cu un flaier sau ceva asemănător. La momentul acela, ni se spune, insuficienţa mâinii de lucru în filatură nu se compara nici pe departe cu cea din generaţia ulterioară; potrivit spuselor lui Wadsworth şi Mann, prea puţin serioase (*The Cotton Trade*, p. 414). Cu toate acestea, caracterul neuniform al firelor produse de filatorii manuali – atât individual, cât şi de la un filator la altul – însemna că ţesătorii erau nevoiţi să cumpere mult mai multe fire decât foloseau pentru a avea suficiente de o anumită calitate. Maşina promitea să pună capăt acestei probleme (*Ibidem*, p. 416).

*** Aceste constrângeri erau cu atât mai supărătoare în contextul unei cereri sporite din partea consumatorului. Apetitul tot mai mare pentru lucruri ar fi trebuit să crească oferta de mână de lucru; şi exact aşa s-a şi întâmplat pe termen lung. Însă, pe termen scurt, cererea a depăşit oferta, iar producătorii au devenit nerăbdători. Despre legătura dintre consum şi industrie, vezi de Vries, „Industrial Revolution".

asemenea, dreptul de a intra în casele ţesătorilor fără mandat şi de a căuta materiale furate. Aceste solicitări nu au dus nicăieri. Căminul unui englez era castelul său, era sfânt.

Aşadar, nu e de mirare că producătorii frustraţi s-au orientat spre atelierele mari, unde filatorii şi ţesătorii erau nevoiţi să vină la timp şi să lucreze toată ziua sub supraveghere. Era mare lucru. Industria textilă la domiciliu, la urma urmei, prezenta avantaje importante pentru negustor-producător, în special un cost scăzut de intrare pe piaţă şi regii scăzute. Astfel, muncitorul era cel care furniza locul desfăşurării muncii şi echipamentul, iar dacă afacerile mergeau prost, putea pur şi simplu să înceteze lucrul. Atelierele mari sau fabricile, pe de altă parte, aveau nevoie de o investiţie substanţială de capital: teren şi clădiri de la bun început, precum şi utilaje.

Mai mult decât atât, lucrul la domiciliu era popular în rândul tuturor. Muncitorii agreau absenţa disciplinei, privilegiul de a munci după bunul-plac. Ritmurile muncii reflectau această independenţă. De obicei, ţesătorii se odihneau şi se distrau până spre sfârşitul săptămânii, apoi munceau din greu pentru a putea livra produsele şi a-şi primi plata sâmbătă. Vinerea lucrau uneori toată noaptea. Seara de sâmbătă era dedicată băuturii, iar duminica aducea cu sine şi mai multă bere. Lunea (Sfânta Luni) era la fel de sfântă, iar marţea era ziua de recuperare după atât de multă sfinţenie.

Acest conflict cu industria – ceea ce un marxist ar putea numi „contradicţiile sale interne" – a condus aşadar, în chip logic, la reunirea muncitorilor sub un singur acoperiş, unde să lucreze sub supraveghere şi monitorizare. Însă producătorii au descoperit că erau nevoiţi să plătească pentru a-i convinge pe oameni să-şi părăsească locuinţele şi să vină în filaturi. *Atâta vreme echipamentul din filatură era la fel cu acela din casele lor, producţia din filaturi costa mai mult.* Singurele operaţiuni la care această regulă nu se aplica erau cele din cadrul tehnologiilor bazate pe căldură (împâslire, fabricarea berii, a sticlei, a fierului şi alte asemenea). În aceste cazuri, economiile generate de concentrare (un creuzet în loc de mai multe) compensau cu mult costurile de capital*. Cu toate acestea, eforturile de a concentra forţa de muncă în industria de textile, care datau în Anglia din secolul al XVI-lea, au eşuat în mod invariabil. Au avut mai mult succes în Europa, unde guvernele au încercat să promoveze industria prin subvenţii şi alocând forţă de muncă în marile ateliere manuale – „manufabrici" sau „protofabrici". Însă aceasta era o prosperitate artificială, iar retragerea sprijinului însemna faliment.

A fost nevoie de utilaje acţionate prin motoare pentru ca fabrica să devină competitivă. Motorul a făcut astfel posibilă acţionarea unor utilaje mai mari şi mai eficiente, iar produsul obţinut la domiciliu a putut fi vândut sub preţ, cu marje de profit mai mari. Filatorii manuali lucrau rapid; ţesătorii manuali mai încet, dar sigur. În ciuda salariilor mai mari, filaturile păreau în continuare o închisoare pentru cei cu vederi învechite. Şi atunci unde şi-au găsit primii proprietari de filaturi forţa de muncă? Unde altundeva, dacă nu printre cei care nu puteau să refuze? În Anglia, asta însemna copiii, adesea recrutaţi (cumpăraţi) din azilurile pentru săraci, şi femeile, în special tinerele necăsătorite. Pe continent, producătorii puteau să negocieze pentru munca deţinuţilor şi a personalului militar.

---

* Regimul comunist chinez a aflat asta mai târziu, când a încercat să pună pe picioare furnalele regionale.

Aşa s-a născut ceea ce Karl Marx numea „industria modernă", rodul unei îmbinări dintre maşini şi putere; de asemenea, dintre putere (forţă şi energie) şi putere (politică).

Primatul observaţiei: ceea ce vezi e ceea ce există

Marele astronom danez Tycho Brahe (1546-1601) a trăit şi a muncit înaintea inventării telescopului, însă era un fin observator şi cunoştea toate stelele pe care le putea vedea pe cer. Şi se credea că acestea sunt chiar toate. Însă, într-o noapte din noiembrie 1572, a văzut ceva nou pe cer, un punct luminos în constelaţia Casiopeea care nu ar fi trebuit să se afle acolo. Acesta l-a tulburat, aşa că şi-a întrebat slujitorii dacă au văzut ceea ce văzuse şi el, iar aceştia i-au răspuns că da. Pentru o clipă, a fost satisfăcut, cel puţin în ceea ce priveşte puterea văzului; însă apoi a început să-şi facă griji că slujitorii lui nu încercaseră decât să-l liniştească şi ezitau sau se temeau să-şi contrazică stăpânul, deoarece se ştia că era un bărbat mândru şi iute la mânie. (Îşi pierduse nasul într-un duel din tinereţe şi purta o proteză din cupru – unii spun că era din argint.) Aşa că a ieşit pe stradă şi a oprit câţiva ţărani ce treceau pe acolo, punându-le aceeaşi întrebare. Nu aveau nimic de câştigat sau de pierdut spunând adevărul şi nimeni nu putea fi mai direct decât un ţăran. Şi aceştia au spus că vedeau lumina. Atunci Tycho a ştiut că există pe cer mai multe lucruri decât erau imaginate în filosofia lui. Şi-a notat observaţiile sale într-un pamflet, *De nova stella*, publicat la Copenhaga în 1573, un adevărat monument în istoria ştiinţei.

Un avertisment: în ciuda empirismului său, Tycho a încercat să găsească o cale de mijloc între Ptolemeu şi Copernic afirmând că Soarele, înconjurat de planete, se învârte în jurul Terrei. E nevoie de o metodă inductivă bună şi de o observaţie bună ca să obţii o ştiinţă bună.

Maeştri ai preciziei

Toate studiile schimbării şi toate ritmurile schimbării trebuie să măsoare timpul scurs. Pentru a face acest lucru, e nevoie de o unitate standard de măsură şi de un instrument care să numere unităţile; este vorba de ceas. În lipsa unui ceas, putem substitui echivalente aproximative. Marinarii din secolele al XV-lea şi al XVI-lea care voiau să măsoare timpul în care o plută ajungea de la pupa la prora estimând viteza vasului ar fi putut folosi o clepsidră; însă, dacă nu aveau, ar fi putut să recite *Ave Maria* sau alt refren tradiţional; iar astăzi, orice fotograf cu experienţă ştie că putem număra secundele rostind expresii din patru silabe...

E inutil să mai spunem că aceste improvizaţii idiosincratice nu sunt adecvate scopurilor ştiinţifice. Pentru acestea era nevoie de un ceas bun, însă construirea lui a durat patru secole. Cu toate acestea, oamenii de ştiinţă sunt ingenioşi şi au găsit metode prin care să sporească precizia ceasornicelor lor de dinaintea ceasurilor cu pendulă şi a arcului spiral. Una dintre ele consta în folosirea ceasurilor cu roţi foarte mari, cu sute,

ba chiar o mie sau mai mulţi dinţi. Tycho Brahe a făcut asta şi, în loc să descifreze orarul ceasului său (aceste aparate timpurii nu erau îndeajuns de precise încât să necesite folosirea unui minutar), a văzut care era numărul de dinţi cu care roata se întorsese şi s-a apropiat mult mai mult de valoarea exactă a timpului scurs. A făcut asta pentru a urmări mişcările stelelor şi pentru a localiza aceste corpuri pe hărţile cereşti (timpul era una dintre cele două coordonate). Galileo a avut nevoie de măsurători şi mai exacte pentru studiile sale privind acceleraţia. Ingenios, a folosit ceasuri cu apă, care încăpeau în palmă, şi nu ceasuri mecanice, deschizând şi închizând gura de scurgere cu degetul la începutul şi la sfârşitul experimentului. Apoi cântărea apa eliberată ca măsură a timpului scurs, deoarece pe vremea aceea balanţa era cel mai precis instrument de măsurare cunoscut.

Inventarea ceasului cu pendulă a schimbat totul. A fost primul dispozitiv de acest gen controlat de un oscilator cu frecvenţă intrinsecă proprie. Ceasurile de dinainte utilizau un regulator (un corp oscilator sau un cerc) a cărui frecvenţă varia în funcţie de forţa aplicată. După îmbunătăţiri (toate invenţiile au nevoie de îmbunătăţiri), un bun ceas cu pendulă măsura timpul cu o eroare de câteva secunde pe zi. Ceasurile de mână erau mai puţin precise, deoarece nu puteau funcţiona cu pendul. Totuşi, inventarea arcului spiral a permis apropierea de un ritm regulat, constant de la oră la oră şi de la o zi la alta la începutul secolului al XVIII-lea, un ceas bun de buzunar, împodobit cu pietre preţioase şi cu un arc decent, putea măsura timpul cu o eroare de unul sau două minute pe zi. Pentru prima oară, merita să adaugi un minutar şi chiar un secundar.

Aceste progrese au sporit considerabil avantajul pe care tehnologia ceasurilor i l-a acordat Europei. Ceea ce fusese multă vreme un monopol absolut al cunoaşterii a rămas un monopol eficient al performanţei. Nimeni nu mai putea să confecţioneze aceste instrumente sau să execute sarcinile care depindeau de măsurarea precisă a timpului. Cea mai importantă dintre acestea, atât din punct de vedere politic, cât şi economic : găsirea longitudinii pe mare.

Capitolul 15

Marea Britanie şi ceilalţi

Iar în Europa, de ce Marea Britanie? De ce nu altă ţară?

La un nivel, nu e dificil de răspuns la această întrebare. La începutul secolului al XVIII-lea, Marea Britanie era cu mult înaintea celorlalţi – în producţia confecţiilor la domiciliu, sămânţă de progres; la folosirea combustibililor fosili; în privinţa tehnologiei acelor ramuri cruciale care aveau să devină nucleul Revoluţiei Industriale: textile, fier, energie şi putere. La acestea ar trebui să se adauge eficienţa transportului şi agriculturii comerciale britanice.

Avantajele sporirii eficienţei în agricultură sunt evidente. În primul rând, creşterea productivităţii în producţia de alimente eliberează forţa de muncă pentru alte activităţi – producţie industrială, servicii şi alte asemenea. În al doilea rând, această forţă de muncă înfloritoare are nevoie de tot mai multă hrană. Dacă aceasta nu poate fi obţinută acasă, venitul şi bogăţia trebuie orientate în mod practic. (Fără îndoială, nevoia de a importa hrană ar putea promova dezvoltarea exporturilor realizate în schimbul alimentelor, ar putea încuraja industria; însă necesitatea nu asigură performanţa. Unele dintre cele mai sărace ţări din lume şi-au asigurat la un moment dat hrana prin forţe proprii. Astăzi se bazează foarte mult pe importurile de alimente care le secătuiesc resursele şi le îndatorează, iar cea mai mică schimbare a condiţiilor de ploaie sau cel mai mărunt obstacol în calea comerţului sunt un adevărat dezastru. În cel mai rău caz se clatină de la o foamete la alta, fiecare lăsându-şi amprenta, prin declin, boală şi dependenţă sporită.)

Prin urmare, nu putem exagera contribuţia dezvoltării agricole la industrializarea Marii Britanii[1]. Procesul a început în Evul Mediu, odată cu emanciparea precoce a şerbilor şi comercializarea cultivării şi distribuţiei. Răspândirea cultivării legumelor şi fructelor pentru vânzare în jurul Londrei, în secolul al XVI-lea, şi fermele mixte (cereale şi şeptel şi animale hrănite cu cereale) dovedesc receptivitatea proprietarilor de teren şi a arendaşilor. Acest progres a făcut posibilă o alimentaţie mai bogată şi mai diversificată, cu o proporţie extrem de ridicată a proteinelor de origine animală[2]. De asemenea, a mai contribuit şi adoptarea noilor tehnici de irigare, fertilizare şi asolament – multe dintre ele aduse de imigranţi din Ţările de Jos. Olanda era pe atunci centrul dezvoltării agricole europene, o ţară pe care omul o crease (smulgând terenuri mării) prin efort şi ingeniozitate şi pe care o preţuise pe măsură. În Evul Mediu, olandezii îi învăţau deja pe alţii să cultive pământul – la frontiera slavă. În secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, englezii se numărau printre principalii beneficiari. Iniţiativa a urmat iniţiativa. În Anglia secolului al XVIII-lea, locurile îngrădite ocupau poziţia

centrală – trecerea de la constrângerile colective ale câmpurilor deschise la libertatea terenurilor concentrate, împrejmuite cu gard sau cu gard viu. Istoricii au dezbătut contribuţia mişcării de îngrădire; însă logica sugerează că, având în vedere costurile, probabil că a meritat.

Aşadar, spre deosebire de majoritatea celorlalte ţări, agricultura britanică nu a constituit sursa de influenţă a conservatorismului. A fost o forţă a schimbării economice – la fel ca oricare alt sector. Agricultura a rentat şi, dat fiind acest lucru, a devenit un fel de pasiune, nu numai pentru fermieri, ci şi pentru proprietarii bogaţi, aristocraţi, care nu se sfiau să-şi murdărească cizmele şi să se amestece printre ceilalţi la târgurile de vite. În mod inevitabil, în această societate orientată spre bani şi piaţă şi-au făcut apariţia societăţile agricole, în care fermierii „perfecţionişti" se puteau întâlni şi puteau învăţa unul de la altul, iar literatura agronomică a proliferat, pentru a propovădui mai bine practicile optime. Acest spirit comercial promova o abordare integrată a gestionării proprietăţii: toate resursele contau, atât cele de la suprafaţă, cât şi cele din adâncul solului; iar în Marea Britanie, spe deosebire de ţările continentale, resursele minerale îi aparţineau proprietarului terenului, nu Coroanei. Mai multe oportunităţi de iniţiativă.

În acelaşi timp, britanicii făceau progrese majore în transportul terestru şi maritim. Noi străzi şi canale, menite în primul rând să servească industriei şi mineritului, au deschis calea către resurse de nepreţuit, au legat producţia de pieţe, au facilitat diviziunea muncii. Alte ţări europene încercau să procedeze la fel, însă aceste progrese nu au fost nicăieri mai răspândite şi mai eficiente decât în Marea Britanie. Dintr-un motiv simplu: nicăieri drumurile şi canalele nu erau rezultatul iniţiativei private, răspunzând astfel nevoilor (mai curând decât prestigiului sau chestiunilor de ordin militar) şi fiind profitabile pentru utilizatori. Iată de ce Arthur Young, agronom şi călător, se minuna în faţa drumurilor franceze largi şi bine trasate, însă deplângea cazarea şi alimentaţia. Coroana franceză construise câteva drumuri principale admirabile, atât pentru a facilita controlul, cât şi pentru a promova comerţul, însă Young le-a găsit pustii. Investitorii britanici construiseră mult mai multe, din cele mai bune motive ce ţineau de afaceri, precum şi hanuri care să-i hrănească şi să-i cazeze pe călători.

Aceste drumuri (şi canale) au grăbit progresul şi specializarea. Probabil că asta l-a impresionat în cea mai mare măsură pe Daniel Defoe în admirabilul său volum *Tour Through the Whole Island of Great Britain* (1724-1726): culturile locale (hamei pentru bere, oi pentru lână, şeptel pentru carne) şi specialităţile regionale (produse metalice în Sheffield, Birmingham şi Black Country; confecţii din lână în East Anglia şi West Country; camgarn în apropiere de Bradford, confecţii din lână aproape de Leeds; confecţii din bumbac aproape de Manchester; ceramică în Cheshire; şi aşa mai departe). Nu e de mirare că Adam Smith a subliniat dimensiunea pieţei şi diviziunea muncii: propria ţară îi oferea cel mai bun exemplu.

Totuşi, am spune doar *ce* şi *cum*, nu şi *de ce*; mai curând am descrie decât am explica[3]. Acest progres care implică transformare, această revoluţie nu era o chestiune de noroc, de „lucruri care pur şi simplu se leagă". Putem găsi fel de fel de motive în spatele motivelor. (În ceea ce priveşte lucrurile măreţe, istoria nu poate suferi întâmplarea[4].) Superioritatea tehnologică timpurie a Marii Britanii în aceste ramuri-cheie a

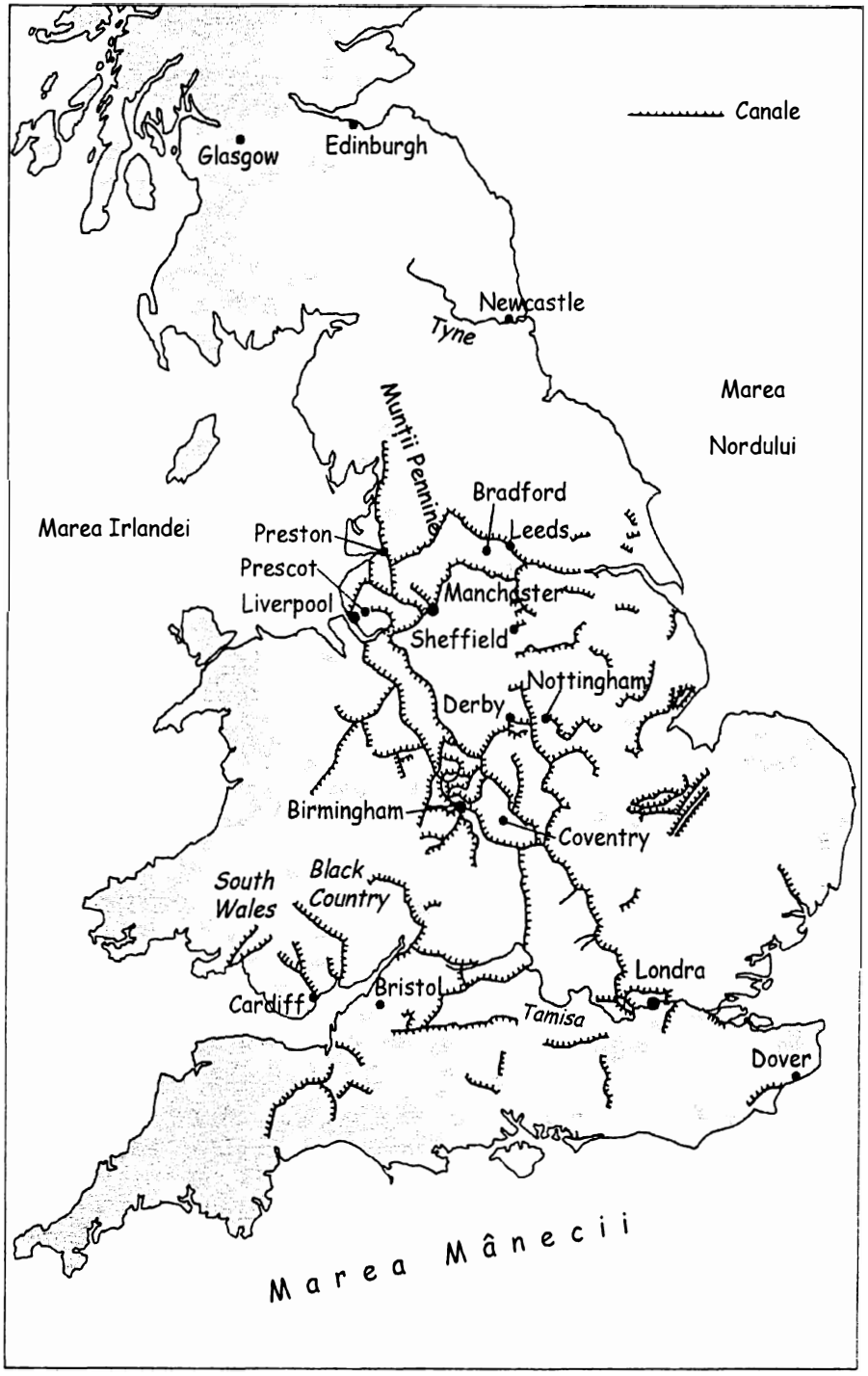

Marea Britanie pe drumul către Revoluţia Industrială
Aceste canale răspundeau nevoii de transport ieftin de la mine spre centre urbane şi porturi maritime. Adevărata marfă era cărbunele – combustibil şi sursă de carbon.

fost ea însăşi o realizare – nu dată de Dumnezeu, nu o pură întâmplare, ci rezultatul muncii, ingeniozităţii, imaginaţiei şi iniţiativei.

Ideea este că Marea Britanie a fost înzestrată; însă Marea Britanie s-a creat pe sine. Pentru a înţelege acest aspect, luaţi în considerare nu numai avantajele materiale (şi alte societăţi erau dotate pentru industrie, însă au urmat iniţiativa britanică mult mai târziu), ci şi valorile nonmateriale (cultura) şi instituţiile*.

Aceste valori şi instituţii ne sunt atât de familiare (iată de ce le numim moderne), încât le considerăm un dat. Totuşi, ele reprezintă o abatere majoră de la vechile norme şi au fost acceptate şi adoptate, în timp şi în diverse locuri, doar în urma unei rezistenţe tenace. Chiar şi acum, vechea ordine nu a dispărut câtuşi de puţin.

Să începem prin schiţarea cazului ideal, şi anume societatea care, teoretic, ar fi cea mai indicată să urmărească progresul material şi îmbogăţirea generală. Reţineţi că aceasta nu este neapărat o societate „mai bună" sau „superioară" (cuvinte de evitat), ci pur şi simplu o societate mai capabilă să producă bunuri şi servicii. Această societate ideală de creştere-şi-dezvoltare ar fi una care

1. ar şti să folosească, să gestioneze şi să construiască instrumentele de producţie şi să creeze, să adapteze şi să stăpânească noile tehnici de la graniţa tehnologică;
2. ar fi capabilă să le împărtăşească aceste cunoştinţe şi know-how tinerilor, fie prin educaţie formală, fie printr-o perioadă de pregătire;
3. ar selecta oamenii pe baza competenţelor şi a meritelor; i-ar promova şi i-ar retrograda pe baza performanţelor;
4. ar crea oportunităţi de iniţiativă individuală sau colectivă; ar încuraja iniţiativa, competiţia şi emulaţia[5];
5. le-ar permite oamenilor să se bucure şi să se folosească de roadele muncii şi iniţiativelor lor.

Aceste standarde implică diverse corolare: egalitatea între sexe (dublând astfel resursele de talent); eliminarea discriminării pe baza criteriilor irelevante (rasă, sex, religie etc.); de asemenea, preferinţa pentru raţionalitatea ştiinţifică (mijloace-scop) în detrimentul magiei şi al superstiţiei (iraţionalitate)**.

O astfel de societate ar deţine şi instituţiile politice şi sociale care favorizează atingerea acestor ţeluri mai înalte; care, de exemplu,

---

* Termeni precum *valori* şi *cultură* nu sunt populari în rândul economiştilor, care preferă să aibă de-a face cu factori cuantificabili (mai precis definibili). Cu toate acestea, viaţa e aşa cum e şi trebuie să vorbim despre aceste lucruri, aşa încât avem „înclinaţiile" lui Walt Rostow şi „capabilitatea socială" a lui Moses Abramowitz. Un trandafir, oricum îi spui...

** Tenacitatea superstiţiei într-o epocă a ştiinţei şi raţionalismului ar putea surprinde la început, însă, câtă vreme îşi propune să controleze soarta, învinge fatalismul. Este recursul celor nefericiţi şi neputincioşi în căutarea norocului şi ocolirea ghinionului; de asemenea, un sprijin psihologic pentru cei nesiguri pe ei. De unde şi recursul stăruitor la interpretările horoscopului şi la prezicerea viitorului, chiar şi în zilele noastre. Cu toate acestea, nu ne aşteptăm ca magia să fie folosită în afaceri sau să aflăm, de exemplu, că explorarea depozitelor de cărbune de-a lungul graniţei de nord a Franţei (Hainaut) şi în centrul ţării (Rîve-de-Gier) în secolul al XVIII-lea a fost îndrumată greşit şi întârziată de faptul că s-a apelat la fântânari cu baghete magice (*tourneurs de baguettes*) (Gillet, *Les charbonnages*, p. 29).

1. ar garanta drepturile de proprietate privată, pentru a încuraja mai mult economiile şi investiţiile;
2. ar garanta drepturile de libertate personală – atât împotriva abuzurilor tiraniei, cât şi a dezordinilor private (infracţiuni şi corupţie);
3. ar impune drepturi contractuale, explicite şi implicite;
4. ar asigura o guvernare stabilă, nu neapărat democratică, dar care să se ghideze după reguli cunoscute de toată lumea (mai curând o guvernare a legii decât a omului). În cazul unei societăţi democratice, bazate pe alegeri periodice, majoritatea câştigă, însă nu încalcă drepturile perdanţilor; în vreme ce perdanţii îşi acceptă înfrângerea şi aşteaptă să li se schimbe norocul la următorul scrutin;
5. ar oferi o guvernare deschisă, care să dea ascultare plângerilor şi să corecteze;
6. ar oferi o guvernare cinstită, astfel încât actorii economici să nu fie tentaţi să urmărească avantajul şi privilegiul înăuntrul sau în afara pieţei. În jargon economic, nu ar exista activităţi de tip *rent-seeking* pentru poziţii mai favorabile;
7. ar asigura o guvernare cumpătată, eficientă, care să nu fie lacomă. Efectul ar trebui să fie menţinerea unui prag scăzut al impozitelor, reducerea pretenţiilor guvernului la surplusul social şi evitarea privilegiului.

Această societate ideală ar fi şi onestă. Această onestitate ar fi impusă de lege, dar, la modul ideal, legea nu ar fi necesară. Oamenii ar crede că onestitatea este corectă (şi, de asemenea, că este rentabilă) şi ar trăi şi s-ar comporta ca atare.

Mai multe corolare: această societate ar fi marcată de mobilitate geografică şi socială. Oamenii s-ar muta dintr-un loc în altul în funcţie de oportunităţi şi ar urca şi ar coborî, realizând ceva în viaţă sau având parte de eşecuri. Această societate ar pune preţ pe nou, nu pe vechi, pe tineret, nu pe experienţă, pe schimbare şi risc, în locul siguranţei. Nu ar fi o societate a cotelor egale, deoarece talentele nu sunt egale; însă ar tinde spre o distribuţie mai echitabilă a veniturilor decât în cazul privilegiului şi avantajului. Ar avea o clasă de mijloc relativ mare. Această egalitate mai pronunţată ar avea ca efect un mod de vestimentaţie mai omogen şi maniere mai destinse între clase.

Nici o societate de pe glob nu a atins vreodată acest ideal. Lăsând ignoranţa la o parte (cum poate şti cineva cine e mai bun sau mai vrednic de laudă?), aceasta este mecanismul efficient 100%, conceput fără a lua în considerare capriciile istoriei şi ale sorţii şi patimile naturii umane. Societăţile cele mai eficiente şi mai orientate spre progres din ziua de azi, să spunem cele din Asia de Est şi naţiunile industriale din Occident, sunt viciate de corupţie, eşecuri de guvernare, activităţi private de tip *rent-seeking*. Această paradigmă scoate totuşi în evidenţă direcţia istoriei. Acestea sunt virtuţile care au promovat progresul economic şi material. Ele reprezintă o abatere pronunţată de la rânduielile sociale şi politice anterioare; şi nu e o coincidenţă faptul că prima naţiune industrială s-a apropiat cel mai devreme şi în cea mai mare măsură de acest nou tip de ordine socială.

În primul rând, Marea Britanie a avut avantajul timpuriu al statutului de *naţiune*. Nu mă refer pur şi simplu la domeniul unui conducător, la un stat sau la o entitate politică, ci la o unitate conştientă de sine, caracterizată prin loialitate şi identitate comună şi prin egalitatea statutului civil[6]. Naţiunile pot reconcilia scopul social cu

iniţiativele şi aspiraţiile individuale şi pot spori performanţa prin sinergia lor colectivă. Întregul înseamnă mai mult decât suma părţilor sale. Cetăţenii unei naţiuni vor reacţiona mai bine la încurajările şi iniţiativele statului; la rândul lui, statul va şti mai bine ce să facă şi cum, în concordanţă cu forţele sociale active[7]. Naţiunile pot concura.

Mai mult decât atât, Marea Britanie nu a fost o naţiune ca oricare alta. A fost o naţiune industrială, modernă de timpuriu. Să nu uităm că trăsătura dominantă a unei asemenea societăţi este capacitatea de a se transforma şi de a se adapta la lucruri şi metode noi, astfel încât conţinutul „modernului" şi al „industrialului" se schimbă în permanenţă. Un domeniu-cheie al schimbării: libertatea şi siguranţa tot mai mari ale poporului. În mod ironic, până şi astăzi, britanicii se autointitulează *supuşi* ai Coroanei, deşi sunt de multă vreme – de mai mult timp decât oriunde altundeva – *cetăţeni*. Nimic nu a favorizat mai mult iniţiativa. Iată ce spune Adam Smith:

> Efortul firesc al fiecărui individ de a-şi îmbunătăţi propria situaţie, atunci când aceasta îi e îngăduit graţie libertăţii şi securităţii, derivă dintr-un principiu atât de puternic, încât el singur, fără nici un sprijin, e în stare nu numai să aducă avuţie şi prosperitate în ţară, dar chiar să biruie sute de piedici absurde, puse prea adeseori în calea lui de nerozia legilor omeneşti, cu toate că efectul acestor piedici reprezintă întotdeauna, mai mult sau mai puţin, fie o încălcare a libertăţii, fie o micşorare a securităţii. În Marea Britanie, activitatea economică se desfăşoară în deplină securitate şi, cu toate că e departe de a fi complet liberă, ea este tot atât de liberă, sau chiar mai liberă, decât în orice altă parte a Europei[8].

Cât de îndepărtate sunt originile precocităţii sociale britanice – iată un subiect de dispută istorică. Un specialist ar ajunge în Evul Mediu (înainte de 1500), la ceea ce ar numi ascensiunea individualismului. Aceasta era o societate care scăpase de povara şerbiei, care îşi dezvoltase o populaţie mai curând de cultivatori decât de ţărani, care importase industria şi comerţul în mediul rural, care sacrificase cutuma în favoarea profitului şi tradiţia în favoarea avantajului comparativ. Cu efecte amestecate. Unii au sărăcit, însă, una peste alta, veniturile au crescut. Mulţi s-au trezit fără pământuri, însă mobilitatea a sporit, iar conştiinţa a căpătat amploare[9].

Anglia le-a oferit oamenilor spaţiu de mişcare. Libertăţile politice şi civile câştigate mai întâi pentru nobili (Magna Carta, 1215) au fost extinse prin război, uz şi lege la omul de rând. Tuturor acestor câştiguri le-am putea opune excepţii: Anglia nu era nici pe departe perfectă. Avea săracii ei (mereu printre noi) – mult mai numeroşi decât bogaţii. A cunoscut abuzuri de privilegii, dar şi libertăţi, distincţii de clasă şi statut, concentrări de avere şi putere, semne de preferinţe şi favoritisme. Însă totul este relativ şi, în comparaţie cu populaţiile de dincolo de Canal, englezii erau liberi şi norocoşi.

Ştiau cine sunt. Prima lor experienţă în masă de trai pe alte meleaguri a avut loc odată cu Războiul de 100 de Ani (secolele al XIV-lea şi al XV-lea), în Franţa, unde ostaşii englezi s-au menţinut pe poziţii în faţa elitei cavaleriei franceze. Printre cei care au participat la această campanie: John Fortescue, ulterior Sir John şi judecător principal la Curtea Regală. În anii 1470, Sir John a scris o carte despre guvernarea Angliei (*The Governance of England*), în care descria guvernarea defectuoasă şi sărăcia din Franţa. Regele francez, scria el, ia măsuri după bunul său plac şi şi-a sărăcit într-atât de mult poporul, încât abia mai are din ce trăi. Beau apă (în loc de bere); mănâncă mere cu pâine neagră (în loc de pâine albă); nu primesc carne, ci doar untură şi măruntaie – ce rămâne de la animalele măcelărite pentru nobili şi negustori. Nu

poartă lână, ci mai curând o tunică din pânză; ciorapii lor, tot din pânză şi nu urcă deasupra genunchiului, aşa încât rămân cu coapsele neacoperite. Soţiile şi copiii lor umblă desculţi. Sunt nevoiţi să păzească, să lucreze şi să sape pământul. Umblă „gârboviţi şi sunt plăpânzi, nu sunt în stare să lupte şi nici să-şi apere ţinutul". Nu au arme şi nici bani ca să cumpere arme. „Însă fără doar şi poate că trăiesc într-o sărăcie lucie şi într-o mizerie cruntă, cu toate că locuiesc în cel mai rodnic ţinut din lume."[10]

Desigur, cel care vorbeşte este englez (dar vai, ce devreme!) şi poate fi iertat dacă preamăreşte superioritatea ţării sale. Aceasta este natura naţionalismului, un sentiment de identitate şi de superioritate, iar Anglia a fost una dintre primele ţări care au nutrit acest sentiment nou (citiţi Shakespeare), care diferea profund faţă de identificarea locală a şerbului medieval din al său *pays* restrâns sau faţă de supunerea oarbă a ţăranului asiatic (*ryot*)[11].

Însă englezii nu erau singurii care preamăreau Anglia. Vizitatorii străini ai insulei îşi exprimau în cor respectul şi admiraţia. Pentru unii asiatici, poate că toţi occidentalii arătau la fel, însă europenii observau diferenţele. Vizitatorii erau surprinşi de nivelul ridicat de trai al ţăranului britanic: case din cărămidă, acoperişuri din ţiglă, îmbrăcăminte din lână, pantofi de piele, pâine albă (putem urmări veniturile în creştere ale Europei aflate în curs de industrializare prin intermediul graniţei reprezentate de pâinea albă). Vedeau femei ce purtau haine din bumbac şi pălării; servitoare care semănau atât de mult cu stăpânele lor, încât oaspeţii străini se întrebau cum să se adreseze persoanei care deschidea uşa. Vedeau oameni săraci, ne spun, dar nu *misérables*; nici un chip înfometat, emaciat; cerşetori, însă nici un cerşetor „fără cămaşă, pantofi şi ciorapi". (Se pare că englezii erau mândri de cerşetorii lor, despre care spuneau că au o meserie.)[12]

La puterea de cumpărare a claselor inferioare, la capacitatea lor de a cumpăra dincolo de necesităţi mai trebuie adăugată avuţia – remarcabilă la vremea respectivă – a marii clase britanice de mijloc: negustorii şi comercianţii, producătorii şi bancherii, oamenii legii şi alte profesii. Daniel Defoe, celebru ca scriitor de ficţiune imaginativă, a scris şi jurnale savuroase de călătorie şi mici tratate economice de o claritate remarcabilă. Observa ceea ce se petrecea în jurul său, iar când a scris despre consumatorul englez, ne-a dezvăluit mai multe decât orice funcţionar prăfuit:

> Pe aceste două clase de oameni, producătorii [nu angajatorii, ci mai curând cei care lucrează în industrie] şi comercianţii, îmi clădesc ipoteza pe care îmi propun să o ofer publicului, că, datorită câştigurilor pe care le fac, fie prin muncă, fie prin priceperea lor în ceea ce priveşte comerţul, precum şi numărului lor de neconceput, consumul intern al produselor proprii şi al produselor naţiunilor străine importate aici este atât de mare, încât comerţul nostru atinge un prag spectaculos, după cum voi arăta. [...]
>
> Aceştia sunt oamenii care susţin cea mai bună parte a consumului vostru; pentru aceştia sunt deschise pieţele voastre până târziu *sâmbătă* seara; deoarece îşi primesc de obicei salariile săptămânale târziu. [...] Nu sunt sute sau mii, ori sute de mii, ci milioane; prin multitudinea lor, roţile comerţului sunt puse în mişcare, iar produsele pământului şi ale mării sunt terminate, conservate şi pregătite pentru pieţele de peste hotare; se sprijină pe amploarea câştigurilor lor şi întreaga ţară se sprijină pe numărul lor mare; datorită salariilor lor, sunt capabili să ducă o viaţă îmbelşugată, iar prin modul costisitor, generos, liber de a trăi, consumul intern creşte la un asemenea nivel, atât în ceea ce priveşte producţia proprie, cât şi cea străină. [...][13]

Contribuţia consumului ridicat la progresul tehnologic i-a surprins pe contemporani, cu atât mai mult cu cât Marea Britanie continua să avanseze. Fără să urmeze un curs

de economie keynesiană, negustorii francezi au înţeles că mecanizarea aducea salarii mari, că salariile mari generează o cerere mai mare de bunuri şi că o cerere sporită determină o prosperitate mai mare. „Aşadar, graţie unui sistem ce pare paradoxal, englezii s-au îmbogăţit prin consum."[14] Într-adevăr, absolut paradoxal : aceste obiceiuri scumpe contraziceau înţelepciunea populară ce propovăduia cumpătarea şi abstinenţa, obiceiuri pe placul ţăranilor francezi înclinaţi spre avariţie. Unul dintre rezultate a constat într-o producţie orientată spre o mare piaţă naţională şi internaţională şi concentrată asupra unor bunuri standardizate la preţuri moderate - exact tipul care se pretau producţiei mecanizate. „Englezii", scria marchizul Charles de Biencourt, „au simţul practic de a produce lucruri pentru poporul de rând, mai curând decât pentru cei bogaţi", ceea ce le asigura o clientelă bogată şi constantă[15].

Această clientelă a atras recent foarte multă atenţie, nu numai prin ea însăşi, ci ca mod de înţelegere a schimbării tehnologice şi a schimbărilor sociale mai ample, îndeosebi importanţa crescândă a femeilor în calitate de consumatori[16]. Aceste studii scot la iveală o piaţă energică pentru tot felul de materiale, haine, ceasuri, articole metalice, ace şi ace cu gămălie şi toate accesoriile personale (piepteni, catarame, nasturi, podoabe) care depăşesc necesităţile şi privesc aspectul şi vanitatea. Multe dintre acestea erau semidurabile şi erau lăsate moştenire prin testament sau erau făcute cadou. Volumul lor sporit reflecta nu numai veniturile tot mai mari, ci şi distribuţia mai rapidă şi noile tehnici de producţie (diviziunea muncii, utilaje pentru producţie în serie, pile mai bune), care generau costuri şi preţuri mai scăzute.

Se înţelege de la sine că această producţie, deşi profund orientată spre cererea internă, ajungea şi pe plantaţii, în coloniile şi în regatele de peste hotare. (Obiectele mici, deosebit de valoroase în raport cu greutatea şi volumul lor, sunt perfecte pentru contrabandă. Cel mai bun exemplu îl constituie ceasurile.) Pieţele din oraşele, relativ izolate, de pe continentul european, rezervate odinioară meşteşugarilor locali, erau acum vizitate de negustori ambulanţi neobosiţi, care aduceau cu ei lumea din afară. Conservatorii îi dispreţuiau pe aceşti intruşi, nu numai din cauză că reprezentau concurenţa şi erau străini (mulţi dintre negustorii ambulanţi erau evrei), ci şi pentru că erau o ameninţare la adresa ordinii şi a virtuţii. Moralistul german Justus Möser, scriind la sfârşitul secolului al XVIII-lea despre regiunea Osnabrück din Westfalia de Nord, denunţa neruşinarea acestor călători. Veneau la uşa casei când soţul era plecat (vai de autoritatea patriarhală), ispitind-o pe femeie cu basmale, piepteni şi oglinzi, instrumente ale trufiei şi ale pierzaniei. O poveste cu Alba-ca-Zăpada : mama vitregă cea rea este acum un negustor ambulant şiret (aşa cum devine în poveste), iar prinţesa e un adult, însă la fel de uşor de păcălit ca un copil[17].

Unele fapte bune sunt răsplătite

Marea Britanie nu a suferit de pe urma constrângerilor iraţionale asupra intrării pe piaţă care s-au abătut asupra majorităţii societăţilor continentale. Cele mai stupide dintre acestea au fost de natură religioasă* : persecutarea şi expulzarea protestanţilor

* Şi britanicii au avut constrângeri în ceea ce priveşte participarea intruşilor religioşi la viaţa politică şi admiterea la universităţi ; însă, în mod paradoxal, acestea au ghidat „minorităţile" în afaceri şi i-au ferit de tentaţiile unui statut superior.

din Franţa (revocarea din 1685 a edictului de toleranţă religioasă promulgat de Henric al IV-lea); şi excluderea des întâlnită a evreilor din tot felul de meserii, pe de o parte (din punct de vedere psihologic) din teamă şi ură, pe de altă parte (din punct de vedere instituţional), în virtutea caracterului creştin al breslelor meşteşugăreşti şi a efectelor prelungite ale expulzărilor anterioare. În plus, religia nu era singurul criteriu de admitere în breslele meşteşugăreşti şi comerciale. În anumite regiuni din Germania, de exemplu, numai bărbaţii „concepuţi de părinţi onorabili, în împrejurări curate" (în germană sună mai bine – *von ehrliche Eltern aus reinem Bett erzeuget*) erau eligibili[18]. (Unii specialişti au încercat să minimalizeze consecinţele economice ale acestor discriminări, ca şi când, pentru fiecare persoană exclusă, cineva la fel de bun şi de inteligent sau de experimentat aştepta să-i ia locul; sau ca şi când aceste victime ale prejudecăţilor şi urii nu erau purtători de cunoştinţe şi abilităţi care ar fi putut crea probleme concurenţei[19]. Nu trebuie să luăm aceste şiretlicuri în serios; ele nu stau în picioare nici în faţa logicii, nici a faptelor.)

Anglia a profitat în această privinţă de rănile autoprovocate ale altor naţiuni. În secolul al XVI-lea, ţesătorii din sudul Olandei au căutat un refugiu şi au adus cu ei secretele „noilor stofe", iar ţăranii olandezi au importat tehnica asanării şi o agricultură mai intensivă. În secolul al XVII-lea, evreii şi criptoevreii, mulţi dintre ei victime a trei-patru valuri de persecuţie spaniolă şi nu numai, au adus în Anglia experienţa finanţelor publice şi private[20]; iar hughenoţii, negustori şi meşteşugari, experimentaţi în comerţ şi finanţe, au venit cu reţeaua lor de legături familiale şi religioase[21].

Valoarea timpului

Marea Britanie din perioada Revoluţiei Industriale păstrase structurile şi instituţiile unei epoci mai vechi – monarhia, breslele, ceremoniile, costumele –, însă o bună bucată de vreme se abătuse de la acestea, reducându-le la vanităţi şi aparenţe. În măsura în care stăvileau influenţa şi prestigiul, erau o piedică. Ele ne-au dat lumea nostalgică (nostalgia noastră) a lui Jane Austen: o lume a respectabilităţii şi inerţiei rurale, de moştenitori, nonmoştenitori şi intriganţi jalnici – pretendenţi la averi nemeritate. Era o lume ce avea o atracţie considerabilă, aşteptând în linişte să-i tragă pe cei ce practicau activităţi de tip rent-seeking, obosiţi, neputincioşi şi prezentabili, în nirvana trivialităţii.

Însă acţiunea se desfăşura în altă parte; cu bărbaţi noi, proprietari mai buni, aristocraţi deveniţi antreprenori, imigranţi din interior şi din exterior. Energia şi forfota acestei societăţi ar putea fi măsurate prin realizările sale materiale, dar şi prin valorile sale. Aş sublinia aici importanţa acordată timpului şi economisirii timpului, deoarece nimic nu rezumă mai bine priorităţile. Două dovezi „discrete": (1) interesul înflăcărat de a şti cât e ceasul; şi (2) accentul pe viteza transportului.

În secolul al XVIII-lea, britanicii erau principalii producători şi consumatori de ceasornice din lume, atât la ţară, cât şi la oraş (foarte diferiţi în această privinţă de celelalte societăţi europene). Le confecţionau bine şi le vindeau scump; de asemenea, le produceau în masă şi le vindeau ieftin – la nevoie, şi în rate. Le furau şi le vindeau din nou: dacă nu îţi permiteai un ceas nou, puteai să cumperi unul vechi de la un hoţ. Cei săraci (şi cinstiţi) care doreau să devină proprietarii unui ceas puneau mână de la mână ca să cumpere unul şi apoi trăgeau la sorţi care dintre ei urma să-l primească.

Serviciile de transport cu trăsura reflectau această sensibilitate temporală: orare la minut, mult trâmbiţate; sosiri şi legături atent calculate; birjari monitorizaţi cu ajutorul unor ceasuri sigilate; viteză în detrimentul confortului; mulţi cai morţi. Observaţi aici diferenţa faţă de Franţa. De-a lungul Canalului, guvernul a impus limite de viteză şi, pentru a cruţa drumurile, roţi late, care să ruleze greoi şi lent. Se pare că pe pasageri nu îi deranja. Preferau să facă economie decât să ajungă mai devreme şi au descoperit pe bună dreptate că viteza se bătea cap în cap cu confortul. Însă şi Franţa se schimba. După cum afirma un serviciu de transport cu trăsura în 1834 (în ajunul epocii căii ferate): „Viteza mai mare este incompatibilă cu anumite nevoi care, din raţiuni de comoditate şi uneori de sănătate, nu sunt facultative. Nu mai poţi să opreşti ca să iei masa, nici măcar la distanţe mai mari; nu mai poţi coborî, nici în staţiile de legătură, şi aşa mai departe". Pe scurt, fără popasuri. Unde este modestia? „Femeile, copiii, bătrânii nu pot face faţă acestui regim."[22]

De ce nu India?

De ce nu a existat revoluţie industrială în India? La urma urmei, industria indiană a bumbacului era prima din lume în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, fiind imbatabilă prin calitate, diversitate şi preţ. Această industrie nu numai că satisfăcea cererea internă mare, ci exporta aproximativ jumătate din producţie în Oceanul Indian şi, indirect, în Asia de Sud-Est şi China. În această piaţă imensă, începând cu secolul al XVII-lea, a apărut stimulul cererii europene – un imbold nemaipomenit, care a agravat în mod inevitabil vechile probleme privind oferta şi a creat altele noi. Atunci de ce nu a existat interes în vederea uşurării acestor dificultăţi înlocuind forţa de muncă cu capitalul (maşinile)?

Istoricii indieni au avut tendinţa de a trece cu vederea sau de a respinge această omisiune. Unii dintre ei, îndeosebi naţionaliştii indieni, dau vina pe europeni şi mai ales pe britanici. India fusese prosperă şi înzestrată până când au intrat aceşti intruşi în peisaj, intervenind în politica indiană şi instigând la conflicte. Parţial, această speculaţie este o plăsmuire a imaginaţiei, şi încă una prost ţintită. Un istoric, de exemplu, priveşte atelierele regale (*karkhana*) din India secolului al XVII-lea şi visează melancolic la o revoluţie tehnologică: „Suntem tentaţi să speculăm că s-ar fi îndreptat în direcţia mecanizării şi ar fi devenit fabrici-model pentru industrializarea modernă a Indiei, dacă nu ar fi fost închise în urma cuceririi ţării de către britanici"[23]. Asta despre o instituţie care putea cumpăra şi dispune de forţa de muncă după bunul său plac!

O metodă utilă de abordare a problemei este să ne întrebăm: *cui bono?* Cui îi foloseşte? Cine avea de câştigat de pe urma mecanizării şi a transformării? Trei grupuri de interese erau implicate: muncitorii (filatorii şi ţesătorii); intermediarii, care le ofereau de regulă ţesătorilor capital în schimbul promisiunii de livrare a mărfii; şi comercianţii europeni şi companiile autorizate de stat, care voiau să cumpere atât pentru comerţul ţării (intraasiatic), cât şi pentru clientela lor europeană.

Ar fi iraţional să aşteptăm inovaţii tehnologice din partea primului grup. În mod evident, muncitorii erau interesaţi să-şi primească materialele (fibre de bumbac pentru

filatori, fire pentru ţesători), însă în această privinţă se bazau pur şi simplu pe negustorii intermediari. Nu dispuneau nici de mijloace, nici de obiceiul de a comanda. Un istoric economic indian de marcă aminteşte de o „răzvrătire" excepţională a ţesătorilor din 1630, în semn de protest faţă de concurenţa britanică pentru firele de bumbac, şi spune: „Asemenea cazuri de rezistenţă erau rare şi trebuie interpretate ţinând seama de faptul că folosirea biciului de către slugile negustorilor era acceptată ca fiind normală de către majoritatea meşteşugarilor"[24].

Aşadar, dacă era să urmeze o schimbare tehnologică, atunci ea trebuia să vină din partea intermediarilor indieni, care aveau atât interese, cât şi, unii dintre ei, mijloace; sau din partea companiilor europene autorizate de stat. Cu toate acestea, nici unii, nici ceilalţi nu s-au clintit deloc.

De ce nu? Unele explicaţii s-au bazat pe o lege implicită a conservării energiei. Forţa de muncă era flexibilă, aşa încât era mai uşor şi mai rentabil să angajezi mai mulţi muncitori, din rândul paria şi al femeilor sărace pentru filat, din rândul muncitorilor agricoli pentru ţesut, decât să cauţi să schimbi tehnologia; şi e foarte posibil ca aceasta să fie întreaga poveste[25]. De asemenea, orice creştere neanticipată a cererii (cererea era segmentată şi diversele pieţe doreau materiale diferite) putea fi onorată strămutând bunurile între pieţe, de pe piaţa internă pe cea externă şi dintr-o piaţă externă în alta.

A fost chiar posibilă, deşi cu mare dificultate, reunirea unor mase mari de muncitori „sub un singur acoperiş" (într-un singur loc), ca să trudească sub supraveghere. Acestea erau lucrurile pe care companiile comerciale străine încercau să le facă pentru a asigura îndeplinirea promptă a sarcinilor. În anumite cazuri, această concentrare a generat economii de scară şi materiale – în ramurile ce utilizau combustibil, de exemplu, sau în munca de asamblare, precum construcţia navală. Aşadar, schimbarea tehnologică sub forma inovaţiei organizaţionale nu era necunoscută. Asemenea iniţiative au rămas însă în continuare o excepţie; „unitatea familială, la scară redusă, [şi-a menţinut] întâietatea"[26].

Articolele metalice – instrumentele, echipamentul, maşinile – erau cu totul altceva. De ele era nevoie pentru o revoluţie industrială, iar India nu era pregătită. „În India se întâmplă rar să se încerce să se realizeze cu ajutorul maşinii ceva ce poate fi dus la bun sfârşit prin munca omului."[27] Unul dintre motivele acestei „indiferenţe generale": se pare că nimeni nu a avut un interes înflăcărat pentru simplificarea şi uşurarea sarcinilor. Atât muncitorul, cât şi angajatorul vedeau munca grea drept apanajul muncitorului – şi foarte potrivită. Mai mult decât atât, indiferenţa era încurajată de segmentare: nu era treaba comerciantului de textile să găsească, să strângă şi să livreze materia primă. El oferea capitalul, iar filatorul şi ţesătorul trebuiau să facă restul. Era un sistem foarte diferit de industria confecţiilor la domiciliu practicată în Europa, unde negustorul participa la procesul de producţie.

Aşadar, în India, cumpărătorul final nu dispunea de mijloace de intervenţie. Muncitorul făcea ceea ce făcuse dintotdeauna, la fel ca negustorul. Din relatările olandeze ştim că negustorii îi ţineau pe ţesători „din scurt", plătindu-i cu ziua ca să nu strângă bani şi să fugă, probabil cu tot cu bunuri[28]. Unii negustori angajau agenţi care să stea cu ochii pe ţesători şi să le evalueze progresul. Scopul aici era acela de a-l împiedica pe ţesător, care îşi cheltuia în mod invariabil avansul înainte de a termina lucrul, să-şi vândă produsul finit altui cumpărător. Cunoaştem cazuri în care agenţii intrau în casa ţesătorului şi tăiau pânza din războiul de ţesut, chiar dacă aceasta nu

era terminată. O zi mai târziu, ar fi putut să dispară cu totul, iar nouă zecimi dintr-o bucată erau mai bune decât nimic.

La rândul lor, companiile europene au învăţat să se adapteze la aceste abateri. Uneori, pieţele dădeau faliment, însă atât indienii, cât şi europenii par să fi considerat aceste alunecări ca fiind o realitate. La fel ca foametea: va trece şi asta. Se pare că industria îşi urma propriul ritm tihnit, care nu era iraţional. (Scopurile sunt cele care stabilesc ce mijloace sunt raţionale.) În Coromandel (pe coasta de sud-est), de exemplu, bumbacul în formă brută era transportat din interior spre satele de filatori şi ţesători de pe coastă şi din preajma acesteia cu ajutorul a mii şi zeci de mii de boi, întreaga masă amorfă deplasându-se într-un ritm de aproximativ câţiva kilometri pe zi. Fiind vorba de o călătorie de circa 480 de kilometri, era nevoie de jumătate de an pentru a livra bunurile[29].

În acelaşi timp, ritmul companiilor europene de achiziţii şi livrări reflecta caracterul neregulat al exportului şi capitalului disponibil, ca să nu mai vorbim de fluctuaţiile cererii. Datele, de exemplu, privind exportul de textile din Bombay de către Compania Indiilor de Est indică o variaţie extrem de pronunţată, de la câteva mii (zero într-un an) la aproape un milion de bucăţi[30]. Remediul companiilor a fost acela de a păstra stocuri mari şi de a-şi adapta vânzările prin licitaţie în funcţie de fluctuaţiile cererii europene. (Agenţii şi furnizorii lor din India se străduiau între timp să „pună beţe în roate" transporturilor menite să ajungă pe pieţele asiatice.) Toate aceste manevre erau costisitoare, însă mai ieftine decât să încerci să transformi tehnologia.

În plus, Compania Indiilor de Est nu înţelegea că sprijinirea directă a industriei indiene de bumbac era o mişcare politică înţeleaptă. Interesele industriale britanice ar fi considerat acest lucru un act de trădare. Spre sfârşitul secolului al XVII-lea, un pamfletar a denunţat perspectiva ca negustorii să trimită în India „ţesători de pânză, vopsitori, torcători şi mătase". În această situaţie, avertiza el, „nu mă îndoiesc că vom avea atât de mult bumbac şi atâţia ticăloşi, încât vom putea iniţia o modă şi vom avea suficienţi neghiobi care să o adopte". Compania s-a grăbit să nege această acuzaţie[31]. Compania Indiilor de Est era atacată în permanenţă fiind exportatoare de monede şi lingouri de aur şi argint; nu voia să fie învinuită şi pentru faptul că exporta locurile de muncă.

În sfârşit, de unde să fi provenit ideile de mecanizare ale Indiei? Societatea indiană cunoştea schimbarea tehnologică: cea mai importantă din industria textilă a venit odată cu înlocuirea roţii cu caierul (deşi nu şi pentru firele delicate de muselină). Însă inovaţia a avut loc în contextul manual convenţional şi o diferenţă conceptuală şi socială majoră separă maşinile de uneltele manuale. Trebuie să mai facem o distincţie şi între instrumentele universale şi cele specializate: meşteşugarii indieni, oricât ar fi fost ei de pricepuţi, abia porniseră pe calea folosirii instrumentelor. Iată ce ne spune maiorul Rennell, primul arpentor general al Bengalului, într-o vizită din 1761 pe şantierul naval din Bombay: „[...] Sarcinile sunt executate de meseriaşi indieni, care utilizează doar două tipuri de instrumente ascuţite, deşi munca lor este trainică şi precisă"[32]. Îndemânarea ţinea mai mult de mâini şi nu atât de ochi, cât de pipăit; lucru deloc surprinzător într-o societate fără lentile corectoare.

Şi mai rău, meşteşugarii indieni evitau folosirea fierului, care (alături de oţel) este indispensabil pentru o muncă de precizie. Aceasta nu era o societate feruginoasă. Un istoric indian pune în antiteză tehnica persană de irigaţie, ce folosea roţi şi cuplaje din fier, şi sistemul indian, cu lemn, sfoară şi urcioare din lut; şi, ca un bun credincios în interşanjabilitate, explică diferenţa în termeni economici: „[...] Un instrument mai

puţin eficient poate fi folosit pentru a produce acelaşi bun cu o mână de lucru calificată, dar ieftină"[33]. Ar fi putut să observe şi faptul că India nu avea şuruburi: muncitorii metalurgi nu puteau să taie un filet cum trebuie; în plus, cuiele din fier erau rarisime. Absenţa lor conta foarte mult în construcţia navală. Vasele europene aveau cuie şi pivoţi; vasele indiene legau bordajul din lemn de carenă cu frânghii şi sfori şi fălţuiau şi lipeau scândurile una de alta[34].

Aceste tehnici manuale explică mai bine decât orice neputinţa meşteşugarilor noneuropeni de a confecţiona ceasuri la fel de bune ca ale Europei. Aveau priceperea, „ingeniozitatea fără pereche", dar nu şi instrumentele necesare. Lucrau de minune – de exemplu, făceau flinte extraordinare. „Chiar şi astăzi, 1786", scria un convertit francez la Islam numit Haji Mustafa, „colonelul Martin, un francez care s-a distins enorm în aceşti douăzeci şi doi de ani în serviciul englez, are la Lucknow o fabrică unde confecţionează pistoale şi flinte, cu închizător şi ţeavă, mai bune decât cele mai bune arme ce vin din Europa"[35]. Însă aceşti meşteşugari iscusiţi făceau fiecare obiect diferit, deoarece nu puteau sau nu voiau să lucreze cu instrumente. Când sus-menţionatul colonel Claude Martin, unul dintre cei mai întreprinzători agenţi ai Companiei Indiilor de Est, a vrut să-şi cumpere un ceas, a trimis vorbă la Paris şi l-a cumpărat de la Louis Berthoud, cel mai bun *chronométrier* din Franţa; şi atunci când, adeseori, vindea ceasuri curţii de la Awadh şi altor clienţi indieni, le lua tot din Europa. De unde altundeva? Indienii, aidoma chinezilor, nu făceau nimic în acest sector[36].

În aceste împrejurări, trecerea la mecanizare în India nu se întrevedea. Un asemenea salt ar fi însemnat o îndepărtare de la abilităţile manuale cultivate din copilărie, asociate cu identitatea de castă şi cu diviziunea muncii în funcţie de sex şi vârstă. De asemenea, ar fi necesitat o imaginaţie ce depăşea experienţa intelectuală şi culturală indiană. Potrivit spuselor lui Chaudhuri: „În India secolului al XVIII-lea, baza empirică pentru o Revoluţie Industrială lipsea cu desăvârşire. Nu existase nici un progres major în cunoaşterea ştiinţifică de secole la rând, iar aparatul intelectual pentru o răspândire şi o sistematizare a abilităţilor moştenite era profund defectuos"[37].

Şi tot în secolul al XIX-lea: inginerii britanici care au construit căile ferate indiene au înţeles că mâna de lucru indiană, ieftină cum era, aveau să transporte pământul şi piatra cu mâinile; de asemenea, au plecat de la premisa că indienii aveau să folosească roabe. Nicidecum: indienii erau obişnuiţi să transporte poveri grele într-un coş pe cap şi au refuzat să se schimbe. Potrivit unei relatări, muncitorii indieni preferau să-şi pună roabele pe cap decât să le împingă. Din câte s-ar putea presupune, această rezistenţă reflecta dorinţa de a împărţi munca şi de a spori numărul locurilor de muncă, mai ales pentru femei şi copii[38]. Chiar şi aşa, muncitorii europeni, foarte diferiţi, ar fi fost bucuroşi să câştige salarii mai mari cu ajutorul unei productivităţi sporite; ca să nu mai vorbim de o muncă mai uşoară*.

---

* O parte a explicaţiei constă în atribuirea în Asia a acestor sarcini femeilor şi copiilor, adică celor care nu puteau refuza. Putem găsi tipare similare şi în alte părţi, de exemplu în Asia de Sud-Est, unde femeile recoltau orezul cu un cuţitaş pentru deget, câte o tulpină odată, şi nu cu o seceră. Se spunea că astfel cinsteau spiritul orezului; însă nu e un lucru neobişnuit să sfinţeşti truda femeii cu mituri pioase. Dacă s-ar fi ocupat bărbaţii de recoltat, spiritul orezului ar fi fost cinstit cu o lovitură rapidă de seceră şi cu un pumn simbolic de orez. Despre recoltarea cu un cuţitaş pentru deget, vezi Reid, *Southeast Asia*, I, 5.

Capitolul 16

Pe urmele Albionului

Pe când eram elev, am aflat că *homo sapiens* este o specie animală cu origine unică: toţi oamenii de astăzi, indiferent de culoare sau mărime, sunt descendenţii unui strămoş comun, desprins dintr-o categorie mai mare de hominizi acum câteva milioane de ani. Acelaşi lucru este valabil şi în cazul speciei numite *societate industrială*. Toate exemplele, oricât ar fi de diferite, se trag din predecesorul britanic comun.

Revoluţia Industrială din Anglia a schimbat lumea şi relaţiile statelor şi naţiunilor una faţă de cealaltă. Din raţiuni de putere, dacă nu de avuţie, obiectivele şi sarcinile economiei politice au fost transformate. Lumea era acum împărţită între un fruntaş şi o gamă extrem de largă de adepţi. Cea mai rapidă dintre „ţările urmăritoare" europene a avut nevoie de mai bine de un secol ca să o ajungă din urmă (vezi tabelul 16.1).

Unii practicanţi ai „Noii Istorii Economice", ademeniţi de măsurători şi impresionaţi de cifrele umflate ale creşterii industriale şi comerciale franceze de-a lungul secolului al XVIII-lea, au susţinut că întâietatea britanică în ceea ce priveşte industrializarea a fost oarecum o întâmplare şi că Revoluţia Industrială ar fi putut să aibă loc la fel de bine de cealaltă parte a Canalului. La urma urmei, Franţa era o ţară mai mare, mai populată, cu un produs global mai mare şi, *în ansamblu*, era egala Marii Britanii în privinţa cunoştinţelor şi abilităţilor ştiinţifice şi tehnologice. Alţii, urmând raţionamentul aprioric al teoriei economice clasice, au afirmat că celelalte ţări nu au fost afectate de faptul că Marea Britanie se afla în fruntea tehnologiei şi productivităţii industriale. Fiecare naţiune, la urma urmei, putea şi avea să profite de pe urma avantajului său comparativ, putea şi avea să cumpere ce îi trebuia în termenii cei mai favorabili*. Şi ce dacă Marea Britanie producea fier şi oţel mai bune şi mai ieftine? Altul putea să vândă mătăsuri de Lyon şi vinuri de Bordeaux şi să obţină rezultate mai bune[1].

---

* Câteva cuvinte despre sintagma *avantaj comparativ*, pe care o vom mai folosi şi cu alte ocazii. Contrar aparenţelor, nu se referă la capacitatea de a produce ceva la un cost mai redus faţă de alt producător. Este vorba despre abilitatea de a câştiga mai mulţi bani făcând mai curând un lucru decât altul. Aşadar, o ţară care îşi urmează avantajul comparativ va produce acele lucruri care îi vor aduce cei mai mulţi bani, şi nu orice poate vinde la un preţ mai mic faţă de concurenţii săi.

Tabelul 16.1. Estimările privind PNB-ul real pe cap de locuitor pentru ţările selectate (în 1960, $ americani)

	1830	1860	1913	1929	1950	1960	1970
Belgia	240	400	815	1.020	1.245	1.520	2.385
Canada	280	405	1.110	1.220	1.785	2.205	3.005
Cehoslovacia	–	–	500	650*	810	1.340	1.980
Danemarca	225	320	885	955	1.320	1.710	2.555
Franţa	275	380	670	890	1.055	1.500	2.535
Germania de Vest	240	345	775	900	995	1.790	2.705
Italia	240	280	455	525	600	985	1.670
Japonia	180	175	310	425	405	855	2.130
Olanda	270	410	740	980	1.115	1.490	2.385
Norvegia	225	325	615	845	1.225	1.640	2.405
Portugalia	250	290	335	380	440	550	985
Rusia/Uniunea Sovietică	180	200	345	350	600	925	1.640
Spania	–	325	400	520	430	640	1.400
Suedia	235	300	705	875	1.640	2.155	2.965
Elveţia	240	415	895	1.150	1.590	2.135	2.785
Marea Britanie	370	600	1.070	1.160	1.400	1.780	2.225
Statele Unite	240	550	1.350	1.775	2.415	2.800	3.605

* Corectat de profesorul Bairoch.

Sursa: Bairoch, „Main Trends in National Economic Disparities", în Bairoch şi Lévy-Leboyer (eds.), *Disparities in Economic Development*, p. 10.

Aceasta este teoria. Politicienii care au controlat destinele naţiunilor europene nu au avut acces la această logică; iar dacă ar fi avut, i-ar fi acordat o atenţie scăzută. Ei asociau progresul industrial cu puterea.

Progresul material şi social al Angliei nu putea să nu atragă atenţia rivalilor comerciali şi politici: în primul rând Spania, care a dat greş în proiectul său de a invada şi domina această insulă neobrăzată; apoi Olanda, pe care micul pretendent a întrecut-o în comerţ şi a înfrânt-o pe mare; şi, în cele din urmă şi în mod stăruitor, Franţa, duşman imemorial, mai mare şi mai populată, pretendentă la hegemonia Europei şi, cu toate acestea, învinsă în repetate rânduri de forţa navală a Marii Britanii, de puterea financiară şi iniţiativa ei comercială. Unii francezi scriau admirativ despre Anglia, dând-o drept exemplu propriilor conducători. „Anglia nu e nici un sfert din Franţa", observa Pierre Le Pesant, senior de Boisguillebert (1656-1714), magistrat şi economist francez, spre sfârşitul secolului al XVII-lea, „nici ca număr, nici ca rodnicie a pământului. [...] Cu toate acestea, Anglia a fost capabilă să-i aducă în ultimii trei sau patru ani prinţului de Orania venituri de 80 de milioane de livre [adică trei milioane de lire sterline], şi asta fără să împingă populaţia la cerşetorie sau să o silească să-şi abandoneze pământurile"[2].

Alţii scriau cu teamă, considerând Anglia nu numai duşmanul ţării lor, ci şi o putere comercială cu un potenţial nelimitat. Astfel, prim-secretarul (*premier commis*) al Ministerului Afacerilor Externe, pregătindu-se pentru negocierile care au dus la Tratatul de la Utrecht (1713), şi-a avertizat superiorii să nu-i îngăduie Angliei să obţină nici

măcar un avanpost în Oceanul Pacific. Dacă, de exemplu, li se oferea o insuliţă din arhipelagul Juan Fernández din largul coastei statului Chile – un loc a cărui singurătate veşnică i-a recomandat-o lui Defoe ca scenă a romanului *Robinson Crusoe* –,

> putem fi siguri că, indiferent cât de pustie ar fi astăzi, [...] dacă ar intra pe mâinile englezilor, am vedea acolo, peste câţiva ani, un număr mare de locuitori, porturi amenajate şi cel mai mare centru de manufacturi europene şi asiatice din lume, pe care englezii le-ar furniza ulterior regatelor din Perú şi Mexic. [...] Şaizeci de milioane în aur şi argint provenind din minele acelor ţări ar fi obiectul şi răsplata industriei lor. Ce eforturi nu ar fi dispusă să facă această naţiune, atât de pricepută la comerţ şi atât de bogată în vase, ca să pună mâna pe aceste venituri imense din America! [...] Şi ce pierdere pentru Franţa să-i scape această piaţă pentru podoabele ei [*dorures*], mătăsurile ei, pânzeturile ei; deoarece, de vreme ce englezii nu le produc, le cumpără din China şi din Est şi, pe măsură ce locuitorii acestei insule s-au îmbogăţit, devenind cu adevărat cea mai puternică naţiune europeană, Franţa a devenit mai slabă[3].

Perfidul Albion ca superputere. Chiar şi în ziua de azi, şi în ciuda a două războaie mondiale, francezul de rând este de părere că Marea Britanie e principalul rival şi adversar al ţării sale din Europa. Lumea nu uită aşa repede de Azincourt şi Ioana d'Arc.

Aceste critici aspre, desigur, erau aprecieri inconştiente la adresa succesului britanic. Francezii, după cum am văzut, erau deosebit de iritaţi de faptul că britanicii le-o luaseră înainte. Ei vedeau creşterea economică şi acumularea de avere ca fiind cheile puterii politice şi asociau pe bună dreptate seria victoriilor din luptele europene şi de peste mare cu resursele pe care le puteau mobiliza englezii: numeroasele vase (peste o sută de mii ale lor, numai douăzeci de mii ale noastre), nenumăraţii marinari. Unii francezi îşi închipuiau chiar că Anglia era o insulă fără interior, numai cu porturi şi coaste, un tărâm fără cultivatori, alcătuit în totalitate din marinari şi oraşeni. Alţii, precum Boisguillebert, erau copleşiţi de bogăţia britanică, de veniturile Coroanei, de capacitatea de a împrumuta atât pe plan intern, cât şi de peste hotare.

În toate acestea, legătura cu comerţul era cât se poate de evidentă; Voltaire a exprimat-o cu abandonul caracteristic:

> Ceea ce a făcut Anglia puternică este faptul că, din epoca reginei Elisabeta, toate partidele au căzut de acord asupra nevoii de a favoriza comerţul. Acelaşi parlament care l-a decapitat pe rege era preocupat de punctele comerciale de peste hotare, ca şi când nu s-ar fi întâmplat nimic. Sângele lui Carol I încă mai mustea atunci când acest parlament, alcătuit aproape în totalitate din fanatici, a aprobat Legea Navigaţiei din 1650[4].

Contrar proverbului francez, a înţelege nu înseamnă neapărat a ierta. Protecţionismul comercial englez şi, într-o măsură şi mai mare, succesul englez au stârnit mai curând resentimente decât admiraţie. În 1698, Ludovic al XIV-lea îl sfătuia pe ambasadorul său de la Londra: „Nicăieri în lume regulile Egalităţii, atât de potrivite şi de necesare pentru comerţ, nu sunt mai desconsiderate decât în Anglia"[5]. Şi alţi francezi simţeau acelaşi lucru. Unul s-a plâns chiar că britanicii merseseră atât de departe cu dispreţul lor faţă de fairplay, încât au încercat să-i împiedice pe străini să aducă în ţară marfă de contrabandă[6].

În general, străinul critic îi condamna pe englezi pentru lăcomia şi materialismul lor. „Bine-cunoscuta avariţie a olandezului", scria un călător german în jurul anului 1800, „păleşte în faţa celei a britanicului, ca umbra în faţa luminii"[7]. Iar un vizitator

francez, contele de Mirabeau: „Obişnuiţi cum sunt [britanicii] să *calculeze* totul, calculează talentele şi prietenia [...]".

(Chiar şi în ziua de azi, francezilor le place să creadă şi să pretindă faţă de ceilalţi că nu le pasă de bani. Nu sunt singurii: idealismul este atitudinea celor care simt că au mai puţin decât merită în prezenţa celor care au mai mult. În secolul al XVIII-lea, observatorii continentali îi considerau pe englezi nişte materialişti feroce. O sută de ani mai târziu, americanii au devenit noua ţintă a stigmatizării, britanicii alăturându-li-se acum criticilor lor de odinioară şi dispreţuindu-i pe aceşti *nouveaux riches*.)

Pe scurt, nu puteai avea încredere în aceşti britanici[8]. Unii francezi s-au consolat cu precedentul antic: Marea Britanie era „Cartagina modernă"; Franţa, moştenitoarea Romei. În ultimă instanţă, o naţiune insulară de comercianţi dezrădăcinaţi (mici negustori) nu putea să facă faţă unui imperiu solid, *terra firma*. O altă greşeală enormă.

Aşadar, în lumea europeană a rivalităţii pentru putere şi avuţie, Marea Britanie a devenit principala ţintă a emulaţiei de la începutul secolului al XVIII-lea. Alte ţări trimiteau emisari şi spioni pentru a afla cât mai multe despre tehnicile britanice. Comercianţii şi industriaşii vizitau insula ca să vadă ce puteau. Guvernele se străduiau din răsputeri să stimuleze iniţiativa, prin mijloacele obişnuite: subvenţii, privilegii monopoliste, scutire de taxe, atribuire de forţă de muncă, mite. Aceste eforturi aveau rezultate amestecate, pe de o parte pentru că încurajările, prin caracterul lor părtinitor, împiedicau sau întârziau răspândirea tehnicilor; dar şi mai mult deoarece ţările mai puţin dezvoltate nu erau încă pregătite să înveţe şi să adopte noul mod de producţie. Mai mult decât atât, cam pe când ţările continentale au devenit conştiente de anvergura avansului britanic şi înregistrau primele rezultate nesigure în cruciala industrie a bumbacului, Revoluţia Franceză a adus un haos politic, comunicaţii întrerupte şi a impus o pauză. Nu absolută: intervalele de pace, parţială sau generală, le-au permis expatriaţilor britanici şi rivalilor continentali să treacă la treabă – să introducă maşina de filat, de exemplu, în partea de sud a Olandei (Ghent şi Verviers) şi în nordul Franţei. Totuşi, inovaţia era neuniformă, iar tehnologiile erau deja depăşite. Europa a putut să recupereze abia după ce înfrângerea lui Napoleon la Waterloo, în 1815, a pus capăt definitiv luptelor. (La Paris nu există nici o stradă intitulată Waterloo sau Napoleon.)

Karl Marx a văzut experienţa britanică drept o expresie a logicii istorice. Producţia capitalistă avea legile sale: „Este o chestiune ce ţine de însăşi aceste legi, de aceste tendinţe care acţionează în chip inexorabil spre rezultate inevitabile. Ţara mai dezvoltată din punct de vedere industrial arată ţării mai puţin dezvoltate doar imaginea propriului ei viitor"[9].

Da şi nu. La un nivel mai înalt, metaforic – „progresul natural al opulenţei" al lui Adam Smith –, Marx avea dreptate. Însă în ceea ce priveşte amănuntele – coordonare, structură, direcţia schimbării – se înşela. Fiecare ţară are propriile resurse şi abilităţi şi, dacă se lasă condusă de raţiune şi piaţă, dezvoltarea sa economică va urma acele căi care vor exploata la maximum mijloacele de care dispune. Prin urmare, o ţară bogată în cărbune se va implica în ramurile industriei combustibililor şi va adopta diferite tehnici pe care o ţară fără cărbune le-ar evita. O ţară lipsită de cărbune, dar bogată în izvoare se va baza, pe cât posibil, mai curând pe energia hidraulică decât pe motoarele cu aburi.

(Fără îndoială, forţa acestor constrângeri materiale va varia în funcţie de tehnică: o lipsă de cărbune, de exemplu, va fi mult mai constrângătoare dacă transportul costisitor

face ca importul de combustibil să nu fie practic. În secolul al XVIII-lea şi la începutul secolului al XIX-lea, industria franceză a fierului a fost grav afectată de costul ridicat al combustibililor fosili, iar această constrângere a fost uşurată, cel puţin parţial, abia când s-au construit canalele şi căile ferate. Două sute de ani mai târziu, îi plătea pe fierarii sud-coreeni să transporte cărbunele cocsificabil din vestul Pennsylvaniei în zona Marilor Lacuri, să-l poarte pe fluviul Saint Lawrence până la Atlantic şi să-l transporte cu vasele pe Canalul Panama şi dincolo de Pacific. Vremuri diferite, mijloace diferite, posibilităţi diferite. În acelaşi timp, la câţiva kilometri depărtare, oţelul Pittsburghului murea. E nevoie de mai mult decât materii prime ieftine pentru a avea o industrie de succes.)

Aşadar nu avem nici o succesiune uniformă, nici o metodă unică, nici o lege a dezvoltării. Fiecare dintre aşa-zisele ţări aflate în curs de industrializare, care păşeau pe urmele Marii Britanii, oricât ar fi fost de influenţată de experienţa britanică – pe de o parte inspirată, pe de altă parte înspăimântată sau îngrozită –, şi-a croit propriul drum spre modernitate. Iar dacă acest lucru era adevărat în cazul primelor ţări industrializate, este cu atât mai adevărat în ziua de azi. Totul depinde de moment. Conţinutul tehnologiei moderne se schimbă în permanenţă, iar sarcina şi mijloacele emulaţiei, odată cu el. Ţările aflate astăzi în curs de dezvoltare vor sări neapărat peste anumite etape şi procese care i-au preocupat pe britanici decenii la rând: de ce să repete ceea ce nu sunt nevoite să repete[10]?

Însă nimic din toate acestea nu face ca experienţa britanică să fie irelevantă. Trebuie să distingem între obiectiv şi proces. Politicienii secolului al XIX-lea care au încercat să-şi împingă ţările spre industrializare au urmat exemplul britanic, fie ca model de urmat, fie de evitat. Pentru a-i înţelege pe aceştia şi procesul, trebuie să cunoaştem punctul de pornire şi scopul. Şi, firește, istoricii au propriile nevoi speciale: un tip ideal are valoare euristică, fie doar ca instrument de măsurare şi contraexemplu, câtă vreme nu uităm ce facem[11].

O hartă a Europei din 1815 privind mecanizarea ar situa în frunte ţările şi regiunile implicate deja în manufactură pentru economia mondială. Spun „regiuni", deoarece unele dintre aceste zone industriale se suprapuneau peste graniţele naţionale, ele însele instabile şi efemere; şi pentru că toate aceste ţări erau eterogene din punct de vedere social şi cultural*. Într-adevăr, această diversitate temporală (ca şi când existau în perioade diferite) era un aspect critic al pregătirii economice. Ultimele locuri ar fi ocupate de regiunile care fuseseră multă vreme izolate de curentele de schimb, fie de

---

* Importanţa regiunii ca unitate de producţie a fost remarcată de mult. Vezi, de exemplu, monografiile lui N.J.G. Pounds din anii 1950; Pounds şi Parker, *Coal and Steel*; Wrigley, *Industrial Growth* (despre ceea ce se numea odinioară Neustria, pe vremea lui Carol cel Mare); şi o lungă serie de studii franceze de geografie umană ce datează de la începutul secolului. Totuşi, să susţii plecând de aici o respingere a statului-naţiune ca unitate de studiu utilă, ba chiar indispensabilă, înseamnă să arunci şi copilul odată cu apa de scăldătoare. Cele două nu se exclud reciproc. Câtă vreme activitatea economică este modelată de preocupările şi de politica naţionale şi atât timp cât naţiunea este principala sursă şi cadrul major al cifrelor noastre – aşa a fost dintotdeauna şi nu întrevăd nici o schimbare –, studiile şi comparaţiile naţionale vor reprezenta miezul problemei. În această privinţă, *cf.* discuţia lui John Davis pe marginea lucrării *Peaceful Conquest* a lui Pollard, în Davis, „Industrialization in Britain and Europe", p. 55.

bunuri, fie de idei, locurile unde fostele structuri agrare de statut şi putere erau în mare parte intacte.

Cele mai pregătite societăţi pentru mecanizare erau situate în sectorul de nord-vest al continentului: Franţa, Ţările de Jos, Renania, cantoanele protestante din Elveţia şi ocupanţii colţului nord-estic al Spaniei (Catalonia) şi ai Boemiei. Pregătirea scădea, adesea abrupt, spre est, dincolo de Elba, spre Germania de Est, Austria, Polonia şi Rusia, dar şi spre sud-est, în fostele teritorii otomane; de asemenea, spre sud, în Mediterana (o bună parte din Peninsula Iberică şi a Regatului Neapolelui). Un istoric economic vorbeşte despre „o pantă a dezvoltării", descendentă, şi citează un alt istoric care spune lucrurilor pe nume: „Deplasarea spre est semăna cu o întoarcere în timp sau o scădere a nivelurilor dezvoltării economice; în Europa de Est şi Rusia, centrele industriale erau oaze într-o mare de trândăvie a ţăranilor şi inerţie birocratică"[12].

Criticul nostru face aluzie aici la ceea ce voi numi „moştenirea medievală" – ceea ce istoricii europeni (spre deosebire de cei britanici sau americani) ar numi „feudalism", despre care consideră că persistă până la Revoluţia Franceză şi, în alte ţări, dincolo de aceasta. Vechiul Regim, altfel spus*. Acesta era un mare complex de obiceiuri, legi, practici, atitudini şi valori – acumulate secole la rând –, însă, pentru obiectivele acestei analize, trei aspecte sunt îndeosebi relevante.

Statutul ţărănimii

În Evul Mediu, majoritatea ţăranilor fuseseră reduşi (sau crescuţi, în cazul sclavilor) la o condiţie de iobăgie sau şerbie. De regulă, ţăranul era legat de glie, nefiind liber să plece fără permisiunea stăpânului său. Şerbia implica uneori şi o legătură personală, „fizică" a şerbului de stăpân, astfel încât stăpânul îl putea strămuta oriunde pe ţăran, care, chiar şi atunci când pleca cu permisiune, continua să aibă datorii.

În Europa Occidentală, în perioada Evului Mediu dezvoltat şi târziu, aceste legături s-au mai destins, pe de o parte întrucât monetizarea economiei şi apetitul sporit pentru bunurile exotice i-au făcut pe moşieri să transforme munca în arende şi, cu atât mai mult, pe de altă parte, deoarece dezvoltarea oraşelor oferea puncte de ieşire din sistemul seniorial. În 1500, Anglia, Franţa, Ţările de Jos şi vestul Germaniei aveau puţini şerbi, potrivit vechii accepţiuni. Procesul avansase cel mai mult în Anglia, unde pământul era cultivat fie de răzeşi, fie de arendaşii liberi; muncitorii agricoli, ei înşişi proprietarii unor parcele prea mici pentru a le asigura subzistenţa, erau angajaţi la nevoie. Franţa şi celelalte ţări nu erau cu mult în urmă, cu excepţia rămăşiţelor locale şi a persistenţei des întâlnite a datoriilor senioriale asupra arendelor. Revoluţia Franceză a abolit pur şi simplu aceste vestigii în Franţa şi în teritoriile anexate. Asta nu însemna că ţăranul înceta să plătească; pur şi simplu dobândea un alt stăpân, statul, iar datoriile sale

---

* În sistemul istoriografic anglo-american, cuvântul *feudal* (din latinescul *feudum*, „fief") descrie relaţiile dintre stăpâni sau dintre stăpân şi vasali – regulile şi practicile convenţionale. Regulile şi practicile dintre stăpân şi ţărani (directe) sunt numite de obicei „senioriale" sau „boiereşti". Pe continent, termenul *feudal* este folosit pentru acele aspecte ale societăţii şi ale economiei care se referă la accepţiunea medievală – în realitate, Vechiul Regim.

deveneau taxe. Stăpânii nu au fost compensaţi pentru pierderea lor, văzută ca un act întârziat de justiţie.

În diversitatea reprezentată de Germania, natura şerbiei varia. La vest de fluviul Elba semăna cu structura franceză : în general, arende şi datorii senioriale, plată redusă sau inexistentă prin muncă şi libertate de mişcare. La est se întindeau teritoriile în care se practica legarea de glie (*Gutsuntertänigkeit*) şi servitutea personală (fizică) (*Leibeigenschaft*) ; aşadar, nici o mişcare decât după bunul-plac sau din ordinul stăpânului.

Evenimentele politice au accentuat diferenţa. Teritoriile situate la vest de Rin au fost absorbite o perioadă (până în 1815) de Franţa revoluţionară şi au intrat şi au rămas în noul sistem de emancipare. În schimb, la est de Rin, francezii au venit şi au plecat. Au lăsat o amintire de oprimare străină care a servit drept pretext pentru reimpunerea ulterioară a obligaţiilor servile. Chiar şi aşa, războiul şi goana după putere aveau propria logică surprinzătoare. Cea mai importantă unitate politică germană de la est de Rin era Prusia, o Sparta modernă, un regat supramilitarizat, fără înclinaţii spre idealuri romantice. Cu toate acestea, Prusia i-a emancipat pe şerbi în 1809 – nu datorită atitudinilor iluminate, ci mai curând pentru că suferise înfrângeri cumplite din partea armatei franceze şi a recunoscut că şerbii nu luptau la fel de destoinic precum oamenii liberi.

În alte state germane, gustul libertăţii crease o dependenţă imediată ; reacţionarii nu s-au bucurat de foarte mult sprijin. Soluţia, ce îşi propunea să mulţumească pe toată lumea, a fost aceea de a-i elibera pe ţărani şi de a-i mitui pe proprietari ; nimic nu se compară cu banii gheaţă când e vorba de trecut peste scrupule şi regrete. Dar unde se putea găsi bani ? În general, proprietarii au fost despăgubiţi cu obligaţiuni de stat, pe care statul le-a amortizat ulterior prin cotizaţii impuse ţăranilor de-a lungul mai multor ani. (Singura chestiune în care reacţia a fost acceptată, ba chiar populară, a fost statutul evreilor. Aici, privarea de drepturi a fost reinstaurată şi au trecut decenii până când emanciparea completă a fost recunoscută în silă. Chiar şi atunci, câştigurile publice au fost alterate de ura privată.)

Cealaltă barieră majoră în calea mobilităţii în teritoriile germane a fost divizarea societăţii în grupuri în funcţie de statut (*Stände*), cu o anumită vocaţie şi diverse privilegii. Stăpânii aveau terenurile lor, îi controlau pe şerbi şi pe arendaşi, împărţeau dreptatea, îi conduceau pe soldaţi pe câmpul de luptă. Negustorii aveau un monopol asupra comerţului, însă nu aveau voie să deţină proprietăţi în zona rurală. Meşteşugurile industriale le erau rezervate muncitorilor calificaţi, bine pregătiţi, şi meşterilor din oraşe şi târguri. Zona rurală era teritoriul ţăranilor şi al seniorilor. Legătura dintre toate acestea şi conceptele medievale ale celor trei clase (stăpâni, ţărani, cler), acum cu tot cu negustorii şi meşteşugarii urbani, nu îi va fi scăpat cititorului*.

O bună parte din aceste sisteme se prăbuşeau deja în secolul al XVIII-lea. Cu toate acestea, s-au găsit vestigii persistente chiar şi în secolul XX, îndeosebi în regiunile

---

* Scheme sociale asemănătoare găsim în India : brahmani, războinici, negustori, ţărani ; şi în Japonia şogunatului Tokugawa : *samurai*, ţărani, negustori. Acestea sunt încercări de a conferi societăţii stabilitate şi ordine funcţională, protejând astfel elitele de schimbare. Francezii, neîntărind barierele vocaţionale, foloseau în continuare aceste diviziuni pentru a stabili reprezentarea politică în Stările Generale în preajma anului 1789. Englezii aveau propria versiune politică, chiar mai sumară, în împărţirea Parlamentului în Camera Lorzilor şi Camera Comunelor.

unde nobilii germani puteau să-i domine pe ţăranii slavi. În Germania de la est de Elba, în general, stăpânii au continuat să împartă dreptatea şi să strângă cotizaţii şi taxe pentru deranjul lor; potrivit zicalei, puterea statului se oprea la poarta moşiei. Fără îndoială, anumite concesii fuseseră făcute, potrivit aparenţelor unei democraţii parlamentare; însă o bună parte din ele erau doar un simulacru. În Prusia, de exemplu, cel mai important dintre statele germane, alegerile se desfăşurau în colegii tripartite care acordau o putere disproporţionată celor bogaţi.

Mai la est, în Polonia şi Rusia, vechea orânduire s-a menţinut mai mult, fiind într-adevăr consolidată de logica agriculturii comerciale şi avantajului comparativ. Începând cu secolul al XVI-lea, câmpiile deschise ale Europei de la est de Elba au devenit locul unde se cultivau cereale şi se creşteau animale pentru centrele urbane din vest. Exporturile rezultate (cereale, piei, grăsime) au stimulat ocuparea terenurilor; cu o singură problemă majoră: mâna de lucru redusă. Exista foarte mult pământ şi prea puţini oameni.

În urmă cu mai bine de o sută de ani, specialiştii agrari ruşi au subliniat faptul că această discrepanţă era incompatibilă cu vastele proprietăţi funciare; sau, după cum spunea un economist teoretic, urmându-şi tradiţia, trei lucruri nu pot coexista: pământul liber, mâna de lucru liberă şi proprietăţile vaste. De ce să semneze ţăranii sau să rămână ca mână de lucru angajată, dacă pot să meargă la graniţă şi să-şi cultive propriul teren[13]?

Asta însemna că stăpânii din Rusia care voiau să cultive la scară mare erau nevoiţi să-şi lege muncitorii de glie. De unde şi fenomenul cunoscut drept cea de-a doua şerbie – o întărire progresivă a obligaţiilor ţăranului, care aproape că îl reducea la statutul de sclav. Această politică poate fi urmărită printr-o serie de decrete, unul mai puternic decât celălalt, din secolul al XVI-lea până în secolul al XVIII-lea. Acestea au adâncit prăpastia socială şi politică dintre Vest şi Est – unul îndreptându-se constant spre o libertate sporită, celălalt, spre servitute amorţită. Rusia a devenit de fapt o uriaşă închisoare şi, cu excepţia câtorva luni din 1917 şi a perioadei de după 1990, aşa a şi rămas de atunci. (Rămâne de văzut dacă actualul experiment al democraţiei va fi unul durabil.)

Un asemenea sistem nu ar putea funcţiona dacă nu ar exista nici o ieşire. Absenţa comunităţilor urbane cu dreptul de a defini statutul locuitorilor săi a contat enorm de mult. Oraşele şi târgurile existente erau mult mai împrăştiate decât în Vest şi nu se bucurau nici de libertăţi, nici de imunităţi. Emigrarea era interzisă, mai puţin în cazul evreilor şi al non-ruşilor. În acelaşi timp, statul şi aristocraţia cooperau în ceea ce priveşte prinderea şi înapoierea şerbilor fugari. (O excepţie semnificativă: în secolul al XVIII-lea, uzinele miniere şi metalurgice din Urali au înşfăcat şi au păstrat orice bărbat liber, în viaţă, pe care au reuşit să pună mâna. Nu era loc pentru altruism.)

În general, când industria se defăşura în zone izolate, de obicei pentru a reduce cât mai mult costurile de transport (de asemenea, în legătură cu proiectele de canal şi drum), singura soluţie era aceea de a aduce cu forţa mână de lucru. Aceasta era închisoarea Rusiei, o anticipare a gulagului. Până şi în zonele mai dens populate, unde trântorii şi „oamenii străzilor" puteau fi recrutaţi pe mâncare şi băutură pentru a încărca, a descărca, a căra, sarcinile constante necesitau o forţă de muncă aservită. Sate întregi, deseori aparţinând statului, erau strămutate astfel.

Pe termen lung, firește, sistemul a eşuat. Mâna de lucru subjugată nu muncea bine sau cinstit. Potrivit unei relatări din 1861 despre fabrica de arme din Tula: „Ar părea

să fie un lucru în general de netăgăduit că numai oamenii liberi sunt capabili de muncă cinstită. Cel care încă din copilărie a fost silit să muncească este incapabil să-şi asume responsabilitatea câtă vreme condiţia sa socială rămâne neschimbată"[14].

Acest lucru, într-o măsură mai mare decât nivelul producţiei, explică gigantismul unora dintre aceste iniţiative timpurii: aveau nevoie de foarte mulţi oameni deoarece productivitatea era la pământ. O soluţie mai bună a fost găsită în cele din urmă în instituirea a ceea ce purta numele de *obrok* – datorii personale plătite de şerbii desprinşi de glie cu scopul de a-şi câştiga existenţa în altă parte*. Acest aranjament îi permitea şerbului să păstreze ceea ce câştiga peste *obrok*, aşadar încuraja iniţiativa şi sârguinţa. Unii au devenit chiar antreprenori, iar cei mai buni dintre ei puteau să ajungă destul de bogaţi – de exemplu, familia Elisseeff, proprietarii celui mai somptuos magazin de delicatese din Sankt-Petersburg, redus mai târziu la „Gastronom No. 1" după ce a fost confiscat de către sovietici. Unul dintre descendenţi a fugit în Statele Unite şi a devenit profesor de limba şi literatura japoneză la Harvard. Mulţi dintre aceşti şerbi de succes au plătit o avere ca să cumpere libertatea lor şi a familiei, deşi proprietarii vicleni păstrau adesea unu sau doi copii, pentru cazul în care şerbul se îmbogăţea şi mai mult.

Aşadar sistemul servituţii nu era lipsit de tertipuri, după cum o arată ascensiunea unui sector de fabrici private. În 1860, aproximativ patru milioane de oameni lucrau pentru salarii, pe lângă un număr nedeterminat de gospodării ţărăneşti implicate în industrie sezonier sau temporar[15]. În realitate, locurile de muncă îi găseau pe muncitori şi îi supuneau sarcinilor şi, în anumite cazuri, biciului. Dacă aceste slujbe se bucurau de aptitudinile necesare era cu totul altceva.

Prin urmare, nu este limpede dacă emanciparea generală a şerbilor din Rusia din 1861-1866, considerată de obicei un moment economic hotărâtor, a contat foarte mult în ceea ce priveşte oferta de forţă de muncă; însă, silind întreprinderile să angajeze cu salariu forţă de muncă liberă (sau să o păstreze pe cea pe care o aveau), a impus un tratament mai bun şi o recrutare mai atentă şi a deschis calea către noi tehnologii şi standarde superioare[16]. A deschis calea... Calea era întortocheată şi spinoasă, mai ales în acele ramuri şi întreprinderi care fuseseră conduse de multă vreme de stat şi agenţii săi. Aici, emanciparea a fost iniţial parţială şi şovăielnică. Unii muncitori au fost eliberaţi; alţii au fost păstraţi. Managerii şi-au găsit consolarea în iluzii: dacă cei mai buni muncitori plecaseră, oricum erau prea bătrâni şi nu mai erau interesaţi să facă nimic; dacă plecau cei mai slabi, care era pierderea? Ţara suferea de o mahmureală instituţională masivă, fiind prinsă între nou şi vechi şi anticipând prin acest dualism al său schizofrenia dezvoltării Lumii a Treia din secolul XX.

Organizarea industriei

O a doua moştenire medievală a fost organizarea industriei în bresle sau corporaţii. Acestea erau asociaţii de meşteri şi muncitori, organizate probabil din raţiuni sociale sau familiale, însă transformate rapid în asociaţii de afaceri şi monopoluri colective.

---

* Sensul cuvântului este acela de plată în bani. Uneori a fost folosit cu referire la o taxă, o arendă.

Breslele se găseau pe tot globul – în Europa, dar şi în teritoriile islamice, India, China şi Japonia. Obiectivele economice erau acelea de a controla accesul într-o anumită tagmă, de regulă printr-o ucenicie obligatorie şi limitări în privinţa statutului de maestru; de a impune standarde de calitate (nu erau acceptaţi amatori sau „cârpaci"); şi de a limita concurenţa atât în interior (limitări privind dimensiunea atelierului şi numărul de angajaţi), cât şi în exterior (interzicerea produselor ce nu proveneau din bresle în cadrul jurisdicţiei şi excluderea tuturor importurilor din exterior).

La baza acestui sistem de norme se aflau o serie de principii morale, ele însele derivate din valorile comunităţii rurale şi transpuse în contextul urban. Dominau două consideraţii: în primul rând, conştiinţa resurselor limitate, fie că era vorba de spaţiu sau de clientelă (cererea pieţei), şi, de aici, a unui joc cu sumă nulă (câştigul unei persoane este pierderea altcuiva); şi, în al doilea rând, întâietatea criteriilor morale asupra celor comerciale. Câtă vreme meşteşugarul îşi făcea treaba conştiincios şi conform standardelor, avea dreptul să-şi câştige existenţa.

Totuşi, acestei etici a muncitorului i se opuneau forţele lăcomiei şi ale ambiţiei – moralitatea pieţei şi a banilor. După cum am văzut în discuţia noastră privind lucrul la domiciliu, negustorii învăţau să ocolească restricţiile de breaslă găsind muncitori la ţară; sau când, cum era cazul confecţionării ceasurilor, era nevoie de muncitori calificaţi, care nu se găseau în mediul rural, angajau meseriaşi (odinioară ucenici, dar care nu ajunseseră încă meşteri) care lucrau în propriile camere sau în suburbii, în afara jurisdicţiei breslelor. Iată marea slăbiciune a acestor monopolişti corporatişti: erau strâns legaţi de autorităţile orăşeneşti şi nu erau pregătiţi să se impună pe un teritoriu aflat în schimbare.

Nu că nu ar fi încercat. În Italia, centrele industriale anexau de regulă şi zonele rurale din vecinătate, iar controlul breslelor se extindea dincolo de limitele oraşului. În Ţările de Jos (celălalt mare centru industrial al Europei medievale), meşterii urbani şi calfele lor s-au năpustit peste ţărani, distrugându-le războaiele de ţesut şi terorizându-şi concurenţa rurală. Asemenea expediţii au avut sorţi de izbândă doar până când ţesătorii de la ţară au învăţat să se apere şi să riposteze, iar începând cu secolul al XVII-lea industria rurală a fost tolerată, dacă nu recunoscută. În Germania, complexitatea graniţelor politice era atât de pronunţată, încât fiecare centru exclusivist avea un potenţial rival în imediata vecinătate, mai mult decât bucuros să primească traficanţi, „cârpaci", evrei şi alţi asemenea contribuabili aflaţi în afara legii.

În Franţa, pe de altă parte, breslele aveau un avantaj în apărarea intereselor lor, şi anume faptul că erau sprijinite şi apărate de Coroană, atât din raţiuni fiscale, cât şi ca instrumente de control social. Jurisdicţia Coroanei se extindea aproape pretutindeni*. Chiar şi aşa, meşterii nonconformişti găseau diverse metode prin care să evite constrângerile. Unii dintre ei, de exemplu, se bucurau de genul de reputaţie ce crea o cerere dincolo de capacitatea atelierului. Aşa că angajau pe alţii să le facă treaba şi-şi asumau meritele. Acest tip de externalizare era strict interzis şi, uneori, reprezentanţii breslelor veneau în percheziţie, însoţiţi de aprozi, confiscau marfa de contrabandă şi

* Existau şi jurisdicţii excepţionale: Alsacia, dobândită în bună parte în 1648 (Strasbourg în 1681); Franche-Comté din ducatul Burgundiei, câştigat de la spanioli în 1678; Lorena, anexată în 1766; şi cuceririle recente din Flandra – toate îşi urmau parţial propriile legi şi cutume. Statele-naţiune europene erau încă în formare.

îl amendau pe vinovat. La fiecare meşter denunţat şi prins, alte zeci scăpau basma curată.

Spre sfârşitul Vechiului Regim, în 1762, guvernul francez a recunoscut formal statu-quoul şi a legitimat industria rurală, în vreme ce o serie de funcţionari au încercat în zadar să abroge privilegiile corporatiste sau să desfiinţeze corporaţiile. Zadarnic; însă şi aici revoluţia a realizat ceea ce o monarhie ineptă nu a reuşit. În 1791, guvernul ce adoptase pentru o clipă politica de neamestec a desfiinţat corporaţiile comerciale şi meşteşugăreşti – nu numai breslele muncitorilor, ci şi asociaţiile patronale. A fost o mişcare progresistă şi imparţială, însă în următoarele trei sferturi de secol legea a fost aplicată mult mai strict împotriva sindicatelor, şi nu a asociaţiilor patronale. Deloc surprinzător: prioritatea era ordinea, adică cei de sus să rămână în frunte, iar cei de jos, la locul lor*.

În Germania, unde breslele fuseseră demult ocolite de angajatori şi traficanţi, ele au rămas o forţă în oraşe şi în diverse principate şi regate şi au încetat să mai funcţioneze abia odată cu formarea imperiului, în 1870. Chestiunea legitimităţii lor a fost inclusă într-o dezbatere generală referitoare la „libertatea industrială". Într-o tabără se aflau liberalii şi marile afaceri, care simţeau că Germania nu le putea face faţă concurenţilor moderni decât dacă oamenii erau liberi să muncească, să se mişte şi să locuiască unde doreau. Care era rostul unei uniuni vamale germane dacă bunurile puteau trece, însă oamenii nu? La ce bun dreptul de a crea fabrici dacă nu exista mână de lucru? În cealaltă tabără se aflau conservatorii şi micii comercianţi şi meşteşugari, care se temeau de formele noi de întreprindere, precum fabricile şi magazinele universale. Bărbaţii moderni (printre ei, evreii), piaţa liberă, libera concurenţă, noua bogăţie... acestea erau duşmanul.

Aceste încercări de a împiedica viitorul erau sortite eşecului într-o Germanie aflată încă în goana după putere. Puterea însemna motoare, maşini, tehnologii moderne şi normele care le însoţeau. Balanţa a înclinat în mod inexorabil în favoarea apostolilor schimbării. Breslele au avut un moment de relansare în 1848-1849, când tulburările revoluţionare le-a oferit ocazia de a-şi face simţită puterea locală. Au încercat să impună din nou constrângerile demult abandonate sau neglijate privind accesul şi avansarea în cadrul breslei, însă au eşuat, mai ales pentru că această mişcare reacţionară a fost considerată o lovitură dată ordinii. În plus, burghezia comercială şi industrială aflată în ascensiune nu era deloc dispusă să se întoarcă în Evul Mediu.

Barajul a cedat mai întâi în relativ înapoiata Austrie. Ministerul Comerţului a pus problema clar şi răspicat: „[...] pentru industria austriacă, care, de la prăbuşirea sistemului prohibitiv, este nevoită să lupte în toate direcţiile împotriva concurenţilor străini, acordarea libertăţii depline de mişcare nu mai este o chestiune de simplu progres şi de bunăstare sporită, ci o condiţie necesară a capacităţii sale de a concura"[17]. Dacă guvernul mai avea îndoieli în această privinţă, înfrângerile militare din nordul Italiei l-au convins de necesitatea reformei. Războiul, îndeosebi războiul pierdut,

* S-a făcut o excepţie pentru breslele de meşteşugari; mulţi dintre ei au făcut turul ţării în scopul pregătirii profesionale şi au fost primiţi cum se cuvine la fiecare popas. Aceşti *compagnonnages*, cum erau numiţi, îşi formau diferite relaţii şi ofereau informaţii despre locuri de muncă şi angajatori, însă nu au jucat un rol major în conflictul breslelor. Saluturile lor secrete şi societatea lor itinerantă, adesea cultă, au inspirat imagini romantice. Cu toate acestea, nu dădeau bătaie de cap şi nu aveau parte de probleme.

stimulează concentrarea. La 20 decembrie 1859, un act imperial stabilea libertatea iniţiativei economice în toate teritoriile habsburgice. Mişcarea a fost molipsitoare. Sistemul controlului industrial corporatist a început să se prăbuşească în Germanii. În 1870 şi odată cu unificarea, lupta luase sfârşit[18].

Graniţe şi bariere

O a treia moştenire medievală majoră în ceea ce priveşte restrângerea comerţului a fost gama extraordinar de complexă a interferenţelor cu transportul şi deplasările: tarife în porturi şi pe râuri; taxe rutiere; taxe de intrare la porţile oraşelor („Boi şi evrei: 4 pfenigi"); bariere vamale una după alta din cauza reţelei de graniţe politice, inclusiv enclave şi exclave; o multitudine de scutiri şi autorizaţii, încălcate şi respectate în egală măsură.

Majoritatea tarifelor rutiere şi pentru râuri îşi aveau originea în vremurile de slăbiciune politică şi nesiguranţă generală, când autoritatea politică superioară nu putea să-i împiedice pe nobilii bandiţi şi jurisdicţiile locale să-i taxeze pe trecători. Odată implementate, mai încearcă să le elimini: fiecare îşi urmărea interesul personal, pentru că fiecare avea unul sau voia să aibă unul. Chiar şi acolo unde autoritatea superioară stabilea regulile şi era nevoie de permisiune pentru impunerea unei cotizaţii, dreptul de taxare era văzut nu ca tarif pentru servicii sau facilităţi, ci ca sursă suplimentară de venit, adică un semn de bunăvoinţă care trebuia solicitat sau cumpărat. Avem povestea unui conte palatin, sărac şi insistent, care în 1579 s-a străduit din răsputeri în petiţia sa pentru dreptul de a impune dări: „Dumnezeu să aibă milă şi să ne ajute pe noi şi pe cei şase copii ai noştri, săraci şi needucaţi, şi pe soţia mea, grea cu copil"[19].

Aşadar aceste dări nu vizau îmbunătăţirile şi mentenanţa, ci erau pur şi simplu o formă de extorcare; şi erau atât de frecvente, mai ales pe apă, încât transportatorii erau deseori siliţi să folosească drumurile, oricât ar fi fost ele de proaste şi de lente, chiar şi pentru marfa vrac cu valoare scăzută pe kilogram. La fel de costisitoare erau întârzierile cauzate de inspecţii şi, uneori, de transbordare – o formă de creare a unor locuri de muncă şi un pretext pentru alte taxe.

Strategia de maximizare a acestor autorităţi care nu erau decât nişte tâlhari deghizaţi poate fi dedusă din politica lor de incertitudine voită. Chiar şi atunci când tarifele erau stabilite, cei ce le încasau nu le afişau la vedere, ca să fure mai mult, în funcţie de cum le surâdea norocul[20]. (Acest tip de tranzacţie a creat un soi de recompensă pentru viclenie şi i-a separat pe „comercianţii şireţi" şi pe cei cu gura mare de ţintele uşoare – efectiv un proces de selecţie efectiv.) Întregul sistem era menit să încurajeze mitele, inclusiv mâncare şi băutură pentru băieţi, ceea ce nu ajuta următorul vas să treacă mai repede.

E inutil să mai spunem că baronii locali şi autorităţile municipale care se bucurau de aceste câştiguri nu erau deloc dornici să renunţe la ele uşurând comerţul şi încurajând afacerile; dimpotrivă, comerţul mai intens era un stimul de mărire a tarifelor. Aceste creşteri atrăgeau în mod invariabil strigăte de revoltă şi durere, însă nimeni nu era dispus să-i oprească măcar pe hoţii mărunţi; prea multe case din sticlă ca să te apuci să arunci cu pietre. Prin urmare, rezultatul iniţial al dezvoltării industriale a fost acela de a ridica barierele.

Începând cu secolul al XVII-lea, tendința de centralizare a monarhiilor europene s-a opus acestei escrocherii. Unul dintre principalele obiective ale noilor birocrații a fost acela de a elimina aceste dări și interferențe, considerate nu numai limitări ale comerțului, deci devoratoare de taxe, ci și o formă de braconaj, de *lèse-majesté*. Britanicii aveau puține de făcut în aceste privințe : tarifele lor locale dispăruseră în bună parte până în secolul al XV-lea ; drept urmare, aveau cea mai mare piață națională din Europa. Francezii aveau nevoie de mult mai multe, iar marele ministru Colbert a emis ordin după ordin, interzicând și abrogând această moștenire dezordonată ; în zadar. Din nou, revoluția s-a ocupat de aceste probleme, o sută de ani mai târziu, eliminând rămășițele unui regim învechit.

Germania, a cărei proliferări de tarife era o întruchipare a nebuniei – *furiosa Teutonicorum insania* –, le elimina mult mai lent, pe de o parte din pricina anvergurii acestei sarcini, iar pe de altă parte din cauza fragmentării teritoriale extraordinare : 38 de sisteme tarifare separate în 1815, pe lângă mii de autonomii locale, până la orășele și moșii. Doar politica de forță – amenințarea prusacă – și ideologia șovină puteau rezolva problema, și atunci dureros. Refractarilor trebuia să li se arate că era mai scump să rămâi afară decât să intri. Tratatele și negocierile de după războaiele napoleoniene au eliberat transportul de-a lungul Rinului și o serie de uniuni vamale din ce în ce mai mari, culminând cu *Zollverein* din 1834, au făcut posibil în cea mai mare parte a țării un comerț relativ nestingherit. Spun „relativ" deoarece, chiar și atunci, mai erau multe de făcut. Unele state nu au fost aduse, cu forța, decât în anii 1860 și în 1870. Fostele orașe hanseatice Frankfurt și Hamburg, mândre și cu o istorie bogată, au urlat de durere, însă în astfel de situații se aplică maxima lui La Fontaine : *La raison du plus fort est toujours la meilleure* – sau puterea face dreptatea.

Tenacitatea dușmanilor comerțului altui popor depășește cu mult imaginația. Să luăm ca exemplu râul Schelde. Izvorăște din nordul Franței și străbate una dintre cele mai prospere regiuni industriale din lume în drumul său pe lângă Tournai, Ghent și Antwerpen, apoi se varsă în mare. La o oarecare distanță mai jos de Antwerpen, printr-o serie de întâmplări istorice, estuarul râului trece în Olanda, care, prin Tratatul de la Munster din 1648, a obținut dreptul de a interzice navigația. Ceea ce Olanda a și făcut, vreme de mai bine de două sute de ani, deoarece urmărea să ucidă Antwerpenul ca port în favoarea Rotterdamului – o chestiune deloc măruntă. Totuși, vreme de cincisprezece ani, din 1815 până în 1830, atât Antwerpen, cât și Rotterdam făceau parte din Olanda, așa că, teoretic, aceste drepturi ar fi trebuit să-și piardă valabilitatea. Câtuși de puțin : în 1830, când Belgia s-a retras, Olanda și-a reafirmat dreptul și a convins celelalte puteri interesate să accepte această taxă pe comerțul internațional. Abia în 1830, după îndelungi negocieri, Belgia a reușit să acopere această taxă exorbitantă, fiecare dintre puterile interesate de comerț plătindu-și cota-parte.

Singura excepție de la acest proces de raționalizare și unificare a fost persistența barierelor vamale de la intrarea în orașe, ceea ce francezii numesc *octroi*. Acestea au supraviețuit până în secolul XX ; nici măcar căile ferate nu reușiseră să le elimine (oricând ți se putea inspecta bagajul la sosire). Automobilul a fost cel care a rezolvat problema : pe măsură ce numărul vehiculelor a crescut, a devenit imposibil să le oprești la intrarea în oraș pentru verificarea bagajelor ; sau să constrângi automobilele pariziene, de exemplu, să se supună, ca în anii 1920, unei măsurători a combustibilului din rezervor la plecare și la sosire. Chiar și așa, în anii 1960, indicatoarele rutiere îi

sfătuiau pe şoferii care intrau în Florenţa dinspre zonele rurale învecinate să declare anumite bunuri, precum vin şi ţigări. Din câte am reuşit să-mi dau seama, nimeni nu a oprit sau a fost oprit; însă vizita mea a fost scurtă.

Rusia era o cu totul altă poveste. În primul rând, transportul era dificil, iar tarifele nu constituiau o problemă. Natura da. Pe pământ era mai uşor să transporţi bunurile iarna decât vara. Zăpada şi gheaţa erau netede; drumurile nu. Apa era mai potrivită pentru bunurile vrac (cereale, cherestea). Însă râurile ruseşti curg de la nord la sud, iar traficul se concentra mai curând de la est la vest. Aici frigul era duşmanul: în sud, pe apă se putea circula nouă luni pe an; în nord, doar şase săptămâni. Dacă ratai momentul, bunurile se puteau deteriora; maşinile rugineau; iar inerţia devenea uitare.

Semnificaţia obstacolelor instituţionale şi culturale din calea progresului este evidentă în experienţa contrastantă a periferiei Europei – teritoriile de la margine, situate în afara nucleului industrializării din Europa Centrală şi de Vest; şi, în cadrul acestei periferii, în diferenţa dintre ţările şi regiunile care au învăţat să ţină pasul şi cele rămase încă în urmă.

Să începem din nord. Scandinavia, disperat de săracă în secolul al XVIII-lea, însă bogată din punct de vedere intelectual şi politic, a învăţat mai greu mecanismele industriei moderne, dar, odată ce a început, le-a prins rapid. Implicaţiile asupra salariilor şi a venitului sunt indicate în estimările statistice (vezi tabelul 16.2).

Această eficienţă impresionantă se datorează întru totul pregătirii culturale. Ţările scandinave, parteneri egali în comunitatea intelectuală şi ştiinţifică a Europei, se bucurau de niveluri ridicate de instrucţie şi ofereau o educaţie de primă mână la nivelurile superioare[21]. De asemenea, beneficiau de o atmosferă de stabilitate politică şi ordine publică. Numărându-se odinioară printre cele mai războinice populaţii din Europa – ne gândim la cotropitorii vikingi din Evul Mediu sau la ambiţiile imperiale ale Suediei din secolul al XVII-lea –, acum erau cele mai paşnice, ba chiar apatice, în comparaţie cu popoarele din sud. Drepturile de proprietate erau garantate; ţăranii erau în bună parte liberi; iar viaţa însemna muncă grea şi mohorâtă, întreruptă ici-colo de petreceri cu multă băutură şi raze de soare.

Tabelul 16.2. Estimările privind PNB-ul real pe cap de locuitor în grupuri de ţări europene, 1830-1913 ($ americani, la valoarea din 1960; valori medii neponderate în cadrul fiecărui grup)

	1830	1860	1913
Nucleul industrial	268	402	765
Scandinavia	219	297	682
Scandinavia fără Finlanda	228	315	735
Restul periferiei	215	244	343

Nucleul industrial: Austria (mai puţin în 1830), Franţa, Germania, Italia, Olanda, Elveţia, Marea Britanie.
Scandinavia: Danemarca, Finlanda, Norvegia, Suedia.
Restul periferiei: Bulgaria, Grecia, Ungaria (mai puţin în 1860), Portugalia, România, Spania, Rusia, Serbia. Cifrele din 1830 se referă doar la Portugalia şi Rusia.
Sursa: Pollard, „The Peripheral European Countries", precum şi Bairoch, „Main Trends in National Economic Disparities".

Scandinavia era pregătită. Până şi în secolul al XVIII-lea, se observă promisiunea iniţiativei ulterioare: prelucrările mecanice şi echipamentul ingenios ale lui Polhem,

în Suedia; minele de cobalt şi rafinăriile din Norvegia, care furnizau minunatul colorant albastru fabricilor de sticlă şi porţelan din Europa, din Wedgwood până la Meissen. Meşteşugul era în bună parte brut şi nefinisat în comparaţie cu cel al naţiunilor din sud, însă Scandinavia recupera rapid în ceea ce priveşte uneltele, instrumentele şi tehnica. Nici un indiciu nu este mai grăitor decât orologieria: la sfârşitul secolului al XVIII-lea, cei mai buni ceasornicari danezi şi suedezi făceau ceasuri la fel de bune ca acelea confecţionate la Londra şi la Geneva; iar aceştia erau artişti locali, nu expatriaţii vest-europeni de la Constantinopol, Moscova şi Beijing.

Scandinavia s-a dezvoltat pe baza liberei iniţiative şi a reacţiei rapide, pe exportul de materie primă către ţările industriale mai avansate, pe investirea acestor câştiguri într-o producţie mai diversificată. Principalele bunuri pentru export erau cheresteaua, cuprul şi, mai târziu, minereul de fier; pentru Danemarca, produsele agricole. În toate cazurile, progresul avea loc prin trecerea de la materia primă la produsele procesate – de la buşteni la scânduri, iar apoi la pasta de lemn; de la minereul de fier la fontă, apoi la fier forjat; de la peşte crud la peşte conservat şi la borcan; de la lapte la smântână, unt şi brânză. O bună parte din aceste progrese au fost favorizate de îmbunătăţirea transporturilor şi a instituţiilor bancare, iar aici capitalul de stat şi cel străin au jucat un rol. Însă, foarte devreme, Scandinavia exporta know-how sub forma propriilor emigranţi, în Rusia ţaristă, de exemplu, unde Alfred Nobel a fost unul dintre pionierii industriei petroliere embrionare. Statul rus încercase să-şi dezvolte, cu intermitenţe, industria de sute de ani, forţându-şi la maximum populaţia; scandinavii s-au angajat cu uşurinţă în acest proces şi au avut un parcurs extrem de lin.

Comparaţi cu dezvoltarea industrială târzie a Europei mediteraneene, în special cu cea a Italiei, Spaniei şi Portugaliei. Toate aceste ţări au fost afectate de intoleranţa religioasă şi intelectuală şi asupra tuturor s-a abătut instabilitatea politică. Spania, deşi era unită oficial, era divizată la fel ca înainte de autonomiile regionale, iar slăbiciunea autorităţii centrale atrăgea intervenţii străine şi pretenţii dinastice, precum şi revoluţia şi războiul civil intermitente. Portugalia, mai bine legată, era din punct de vedere politic aproape la fel, excepând faptul că monarhia putea să fugă în Brazilia şi să aştepte vremuri mai bune. Italia rămăsese fragmentată, cu Lombardia pe mâini habsburgice (austriece) până în 1860 şi Veneţia până în 1866; Regatul celor Două Sicilii (Neapole şi partea de sud), condus de Bourboni până în 1861; statele papale şi Roma, stăpânite de cler până în 1870.

Toate aceste ţări erau sărace, dezavantajate de ploile rare şi extrem de variabile, care reduceau producţia agricolă cu mult sub cea a Europei de Nord, unde ploile erau abundente. Spania era cea mai dezavantajată. O linie imaginară între Europa de Nord, bogată în ploi, şi sudul arid (peste şi sub 750 mm de apă de ploaie pe an) împarte Portugalia şi Italia aproape în jumătate; însă 90% din Spania se află în zona aridă, iar o bună parte din regiunea mai ploioasă de deasupra liniei este muntoasă şi nu are pământ arabil. Adăugaţi altitudinea medie mai ridicată a Spaniei şi, prin urmare, temperaturile extreme, şi obţinem o ţară neprielnică pentru cereale[22].

Aţi putea crede că aceste regiuni sărace sunt candidate perfecte pentru industria artizanală, *à la suisse*, însă Peninsula Iberică ducea lipsă tocmai de iniţiativă şi aptitudini, inclusiv de alfabetizare. Aceste neajunsuri datau de secole întregi – de la fanatismul religios şi cultivarea ignoranţei de către Contrareformă – şi excludeau tipul de diversificare care ar fi compensat infertilitatea agricolă şi sărăcia[23]. Ratele comparative de alfabetizare

nu sunt exacte, în bună parte deoarece definiţiile şi criteriile variau de la ţară la alta. Chiar şi aşa, contrastul dintre Europa mediteraneeană şi cea de Nord este în mod indiscutabil uriaş. În jurul anului 1900, de exemplu, când doar 3% din populaţia Marii Britanii era analfabetă, cifra pentru Italia era de 48%, pentru Spania – 56%, pentru Portugalia – 78%[24]. Persecuţiile religioase de odinioară – masacrele, vânătorile, expulzările, convertirile forţate şi închiderea intelectuală autoimpusă – s-au dovedit a fi un fel de păcat originar. Efectele lor aveau să dispară abia în secolul XX... şi nici măcar atunci întotdeauna[25].

(E inutil să mai spunem că această acuzaţie nu a fost pe placul elitelor spaniole politice şi intelectuale. Nimănui nu-i place să i se spună [amintească] că eşecurile sale se datorează neajunsurilor sale; sau că sursele lui de mândrie sunt mai curând vicii decât virtuţi. De unde şi un efort extins din partea spaniolilor şi a specialiştilor hispanofili de a respinge acuzaţia istorică considerând-o o „legendă neagră" – o defăimare din partea unor oameni de rea-credinţă. Cu toate acestea, „decadenţa" rămâne şi necesită o explicaţie: mai bine de trei secole de înapoiere au avut consecinţe nefaste în ceea ce priveşte venitul şi realizările.)

Câteva centre cu o putere excepţională (deşi modestă) de adaptare s-au sustras soartei generale. În Spania, Catalonia a mers pe un alt drum şi, în secolul al XVIII-lea, a început să mecanizeze industria textilă. Mai târziu, exploatarea resurselor minerale, îndeosebi a minereului de fier, la sfârşitul secolului al XIX-lea, a atras bani şi comerţ în ţara bască. Totuşi, cea mai mare parte din acest minereu ajungea în centrele de prelucrare a fierului de peste hotare; industria spaniolă îl folosea prea puţin.

Italia a progresat mai rapid, în special în valea fluviului Po (Lombardia, sub stăpânire habsburgică) şi în Genova şi în apropiere. Veneţia şi Florenţa, cândva centre comerciale şi industriale înfloritoare, erau pe cale să devină simple atracţii turistice – pâlcuri de magazine, hoteluri şi muzee în aer liber. Nici un călător nu îşi putea permite să le rateze. (Procesul continuă, iar Veneţia a fost deja nevoită să restricţioneze accesul.) Unificarea Italiei (1870) a schimbat puţin din anterioara diviziune a muncii şi distribuire a avuţiei. Nordul, îndeosebi Lombardia şi Piemontul, combina agricultura cu industria, îmbinând albiile râurilor cu câmpiile. Sudul (*il mezzogiorno*) rămânea o sălbăticie aridă, cu ţinuturi muntoase şi vaste regiuni sterpe. Ţăranii analfabeţi, majoritatea dijmaşi şi muncitori fără pământ, le dădeau ascultare localnicilor de seamă – vechii şi noii îmbogăţiţi, care cultivau mândria („respectul") şi un stil de viaţă ce amintea de Vechiul Regim*. Principala marfă pentru export din Mezzogiorno erau oamenii: emigranţi în Lumea Nouă, în special în Statele Unite şi Argentina, iar după al Doilea Război Mondial, în jumătatea nordică a ţării. Până şi Nordul şi-a trimis copiii departe, în general în regiunile industriale mai bogate la nord de Alpi. Francezii, de exemplu, se bazau foarte mult pe imigranţii italieni pentru lucrul în nou-deschisele mine de fier şi fabrici (anii 1880) din Lorena.

Sudul a rămas înapoiat, în ciuda subvenţiilor masive din partea guvernului italian şi, în prezent, a Comunităţii Europene. Peisajul este presărat ici şi colo cu fabrici inactive, proiecte imobiliare neterminate, drumuri care nu duc nicăieri. Această cangrenă de eşec şi deznădejde demonstrează existenţa unor neajunsuri grave: ignoranţă,

* Cea mai bună sursă, cu siguranţă cea mai accesibilă, este un roman, *Il Gattopardo* (*Leopardul*) de Lampedusa.

prejudecată, absența unei comunități, crimă organizată. Mezzogiorno continuă să plătească pentru păcatele din trecut. Numeroși nordici sunt dezgustați până într-acolo încât discută despre secesiune. Adică expulzare. Nu se va întâmpla așa ceva. E nevoie de cehi practici ca să dea drumul Slovaciei.

Europa de Est părea o altă lume. În teritoriile slave – mai ales în Rusia –, șerbia persista în cea mai urâtă formă. O bogăție atât de mare în mâinile unei nobilimi cheltuitoare însemna o cerere redusă pentru produsele de bază care puteau conduce la o industrie modernă. În împrejurări obișnuite, Rusia autocrată ar fi putut pur și simplu să imite în tihnă Occidentului: oamenii erau obișnuiți cu sărăcia și nu știau ce se petrece în exterior. Însă Rusia era o putere, cu mari ambiții teritoriale. Încercase foarte devreme (în secolul al XVI-lea) să învețe de la Occident, măcar pentru a obține autonomia în ramurile strategice, precum confecționarea armelor. Rusia ca putere avea nevoie de industrie, iar guvernul țarist i-a curtat pe străini, plătindu-i să-și deschidă fabrici sau să se stabilească și să lucreze în Rusia. Proprietarii individuali de pământ le permiteau șerbilor întreprinzători să se implice în comerț și în industrie, în schimbul unor sume de bani. Rezultatul a fost o industrializare pestriță și pipernicită.

În plus, întreprinderile ruseşti nu activau în aceeași lume cu cele ale Europei Occidentale. Vindeau pentru piața națională, exportau puțin sau deloc. Pur și simplu nu erau competitive – nici atunci, nici mai târziu –, mai ales în perioada sovietică. Singurele produse vândute în afara Uniunii Sovietice vizau țările-satelit și teritoriilor dependente din Lumea a Treia. În același timp, datele privind producția se adunau, iar mulți chiar le dădeau crezare. Ai încredere în cifre sau în dovezile inventate? Statisticienii ar fi ajuns mult mai aproape de adevăr dacă ar fi micșorat producția la calitatea și la adevăratul preț al pieței.

Mai sărace și mai înapoiate decât Rusia erau regiunile balcanice, majoritatea afectate sub insuficientul jug otoman, de tirania unei societăți mai primitive decât a lor. Pasive o vreme îndelungată, au contractat virusul naționalist în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea și au fost prinse într-o luptă interminabilă pentru libertate, mai întâi cu turcii, apoi cu alte popoare balcanice. Aceasta ar fi putut fi o cauză nobilă, însă, dat fiind că identitatea se sprijinea pe intransigența religiei, a condus ușor la ură și iraționalitate. Deloc benefice pentru afaceri sau progres.

Acestea erau societăți care nu au generat inițiativă din interior. Comerțul și banii erau pentru greci, evrei, armeni, germani. Acești intruși nu erau bine văzuți – nu numai pentru că se îmbogățeau cumpărând și vânzând (așadar, nu prin muncă asiduă) și făceau asta pe seama țăranilor și a proprietarilor de pământ, ci și pentru că erau diferiți prin atitudine, vestimentație, aspect fizic și religie. (Intruşii le întorceau dispreţul întreit.) Când independența și politica modernă a ajuns în Balcani, băștinașii s-au străduit din răsputeri să-i alunge pe străini, adică să înlăture cele mai active elemente ale economiei. Și au reușit, în ciuda împotrivirii naturale a intruşilor de a pleca. (Aceste locuri neprimitoare și ostile ofereau nespus de multe șanse de a face bani.)

Popoarele din Balcani au rămas sărace și astăzi. În absența străinilor, se războiesc între ele și dau vina pentru sărăcia lor pe exploatarea de către economiile mai bogate din Europa Occidentală. Așa se simt mai bine.

Economiștii politici și istoricii economici de stânga adoră aceste explicații. Ei gândesc în termeni de nucleu și periferie: centrul bogat *vs* teritoriile din jur. Însă nu aceasta este metafora sau imaginea relevantă: progresul Europei s-a realizat de la vest

la est şi de la nord la sud, de la populaţiile educate la cele analfabete, de la instituţiile reprezentative la cele despotice, de la egalitate la ierarhie şi aşa mai departe. Nu resursele sau banii au făcut diferenţa; nici abuzurile intruşilor. Ci ceea ce se afla în interior – cultura, valorile, iniţiativa. Aceste popoare au ajuns să aibă parte de libertate. Pur şi simplu nu au ştiut ce să facă cu ea.

„Baioneta e un băiat de treabă"

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, arma obişnuită a infanteriei ruse era mai curând o flintă cu ţeavă netedă, ce se încărca pe gura ţevii, asemănătoare cu armele folosite în secolul anterior. (Daniel Boone, cu arma lui de foc cu fitil din Kentucky, era mai avansat.) Modelul rus din 1828, aidoma celor de dinainte, folosea gloanţe rotunde şi nu era precisă la o distanţă de peste 180 de metri. Piesele de artilerie ce se încărcau pe la culată, folosite de armatele vest-europene, nu erau considerate potrivite – prea complicate şi nu erau destul de robuste pentru câmpul de luptă. De asemenea, prea dificile pentru tehnicile ruseşti de producţie a armamentului.

În ansamblul său, armata Rusiei era resemnată cu această înapoiere. În primul rând, echiparea era o chestiune regimentară, iar ofiţerii preferau să-şi cheltuiască banii pe mâncare şi băutură. (Băutura, mai mult decât lupta, era testul predilect pentru curajul unui ofiţer.) „Regimentele încercau să plătească cât mai puţin pentru arme, iar furnizorii regimentari considerau expediţiile periodice în arsenalele murdare ale guvernului şi în micile fabrici îndepărtate de armament drept o pedeapsă."[26] La rândul lor, producătorii de arme le dădeau cumpărătorilor ceea ce căutau – foarte multe piese, bune, proaste, de-a valma. Guvernul a încercat să împiedice achiziţionarea de arme de calitate inferioară numind inspectori care să le examineze. În zadar; inspectorii făceau parte din sistem şi nu aveau de gând să muşte mâna care îi hrănea. (O atitudine similară în raport cu producţia avea să înflorească în cadrul diverselor planuri sovietice cincinale. Îndeplineşte planul, produ numărul de unităţi, plăteşte-i pe inspectori şi la naiba cu calitatea.)

Rezultatul a constat în şuruburi şi nituri proaste, ţevi necorespunzătoare, paturi de armă de proastă calitate, piese nepotrivite pentru închizătoarele de armă. În 1853, chiar înainte de izbucnirea războiului din Crimeea, armata ţaristă avea numai jumătate din flintele autorizate. Şi, pe lângă faptul că armele erau proaste, soldatul rus le făcea şi mai şi. Aidoma şerbului de pe glie, recrutul de 25 de ani – serviciul militar era o condamnare pe viaţă – nu avea grijă de instrumentele sale. Tunurile („piesă pentru prezentare") erau lustruite pentru defilare, însă soldatul trebuia să plătească unsoarea din buzunarul său; aşadar, puţină grăsime sau deloc. Gloanţele erau scumpe – nu erau genul de lucruri pe care Rusia le putea produce în cantităţi mari –, aşa că exerciţiile de tragere se foloseau gloanţe din lut, care deteriorau ţeava. Nici măcar ofiţerii nu aveau mare grijă de revolverele lor, până într-acolo încât Ministerul de Război a dispus producerea mai multor pistoale decât revolvere. Armurierilor regimentari le lipseau pregătirea şi echipamentul adecvat aşa încât erau nevoiţi ca la potcovirea cailor, repararea roţilor şi tunurilor să folosească aceleaşi dălţi, ciocane şi fierăstraie.

Regulile urmau practica. Confruntaţi cu aceste neajunsuri, strategii militari ruşi au subestimat în mod sistematic valoarea puterii de foc. Corpurile erau considerate mai

importante decât armele - corpurile şi „forţa morală" -, iar baioneta era preferată tunurilor. „Glonţul este neghiob", era de părere mareşalul Suvarov, „însă baioneta este un băiat de treabă"*. Baioneta era mai sigură, iar încrederea în tunuri nu putea decât să slăbească determinarea şi spiritul combativ. Aşadar trecerea de la piesele de artilerie ce se încarcă pe la gura ţevii la cele ce se încarcă pe la culată ar fi o greşeală. Soldatul nu ar face decât să irosească multă muniţie şi să uite să încarce. În timp ce puterea de foc din alte armate creştea semnificativ, soldatul rus era instruit să fie cumpătat. Economia regimentară reflecta societatea în ansamblul său : trasă în jos de ineficienţă ; irosind timp şi forţă de muncă în activităţi secundare (agricultură, strânsul fânului şi al lemnelor, construcţii, transport) ; temătoare de schimbare**.

Războiul Crimeii (1854-1856) a fost un dezastru. Ruşii au pierdut ceea ce îşi permiteau să piardă în cea mai mare măsură - oameni, cam 600.000. Pierderile neînsemnate de teritoriu i-au afectat pe generali şi pe ţar. Unii ruşi încă foloseau flinte ce se încărcau pe la gura ţevii, în vreme ce britanicii şi francezii le înlocuiseră cu puşti cu percuţie care aveau o rază de acţiune de trei până la cinci ori mai mare. Până şi generalii ruşi erau ţinte sigure. Nu că aliaţii ar fi fost modele de eficienţă ucigaşă. Aveau propriile neajunsuri privind aprovizionarea şi igiena (cel mai mare duşman al lor era boala) şi porţia lor de absurdităţi la nivelul comandamentului (pe vremea aceea, armata britanică încă mai vindea funcţiile), afectuos imortalizate de Tennyson în *Charge of the Light Brigade* (*Atacul cavaleriei uşoare*).

Însă ruşii erau şi mai şi.

---

* Amintiţi-vă instrucţiunile portugheze pentru cea de-a doua flotă în Indii (vezi capitolul 6) : staţi la distanţă şi atacaţi-i din apă. Preferinţa pentru oţel în detrimentul tunurilor indică o inferioritate tehnologică.

** *Cf*. Bradley, *Guns for the Tsar*. Asemănarea cu atitudinile japonezilor este izbitoare. În mod normal, considerăm industria japoneză deosebit de eficientă, însă în al Doilea Război Mondial producţia niponă de armament era extrem de neregulată, iar puştile, revolverele şi muniţia pentru armată lăsau mult de dorit. Soldaţii au vrut să compenseze cu baioneta, care era deseori lăsată fixată permanent, şi cultivau mistica vitejiei personale în lupta de aproape : „Fixarea baionetei înseamnă mai mult decât fixarea unei piese din oţel pe puşcă, deoarece aduce fierul în sufletul soldatului care o fixează". În mod similar, ofiţerii se bazau mai mult pe sabie decât pe revolver, abandonând pe cât posibil arma din dotare în favoarea săbiilor de *samurai*. Un test predilect de curaj : decapitarea sau spintecarea, adesea a prizonierilor, dintr-o singură lovitură. *Cf*. M. şi S. Harries, *Soldiers of the Sun*, cap. 35, „«My Sword is My Soul»".

Capitolul 17

Ai nevoie de bani ca să faci bani

Ştim cum a reuşit „prima naţiune industrială". Încet şi uşor. Marea Britanie a pregătit o mână de lucru pentru fabrici şi a acumulat capital pe parcurs. La început, maşinile erau de regulă mici şi ieftine. Se lucra la scară redusă. Clădirile mai vechi puteau fi transformate în scop industrial. Pe scurt, cerinţele erau modeste. Prin urmare, iniţiativa britanică a putut să crească folosind câştigurile anterioare, punând laolaltă resursele personale, împrumutând de la rude, închiriind diverse spaţii. Intermediarii financiari, cu excepţia brokerilor de credite de genul avocaţilor/avocaţilor consultanţi, au jucat un rol minor. Băncile se limitau să ofere credite pe termen scurt sau credite cu rambursare imediată fără preaviz, pentru a facilita tranzacţiile reale. O parte dintre acestea luau forma liniilor de creditare, reînnoite de îndată ce erau acoperite. În vremurile bune, aceste linii echivalau cu creditele pe termen mediu sau chiar lung. În vremurile bune. În vremurile proaste, se putea solicita rambursarea lor sau scadenţa putea fi scurtată.

Odată cu trecerea anilor, toate acestea s-au schimbat: maşinile au devenit mai mari şi mai grele, necesitând clădiri pe măsură. Economiile de scară şi capacităţile de producţie au crescut, pe măsură ce mijloacele de transport s-au îmbunătăţit. Cu toate acestea, iniţiativa britanică era îndeajuns de bogată încât să finanţeze aceste investiţii din interior; dacă fondurile interne scădeau, de obicei se recurgea la parteneri suplimentari*. Însă până şi Marea Britanie era nevoită să găsească metode speciale pentru achitarea proiectelor publice şi cvasipublice, precum docurile, canalele şi căile ferate. Deoarece Bubble Act din 1720, adoptată în urma marilor escrocherii şi a prăbuşirii Companiei Mării Sudului, a împiedicat crearea unui capital social cu acţiuni liber transferabile, marile proiecte ajungeau de regulă la parteneriatele mari cu active atribuite membrilor consiliului de administraţie. Nu era o soluţie fericită într-o lume comercială a răspunderii nelimitate „la ultimul şiling şi pogon". Cu toate acestea, absenţa unei schimbări juridice serioase vreme de un secol dovedeşte caracterul solid al acestor iniţiative şi vitalitatea generală a economiei britanice. (Pornesc aici de la

---

* Unele firme industriale şi-au înfiinţat propriile bănci, pe de o parte pentru a-şi facilita tranzacţiile comerciale, iar pe de altă parte, pentru a atrage capital de la deponenţii locali. În măsura în care aceste firme imobilizau (investeau) fondurile rambursabile deponenţilor la cerere, erau extrem de vulnerabile atunci când volumul afacerilor scădea sau în situaţie de criză. Oricum, direcţia iniţiativei, de la industrie la bănci, dovedeşte abundenţa resurselor industriale britanice.

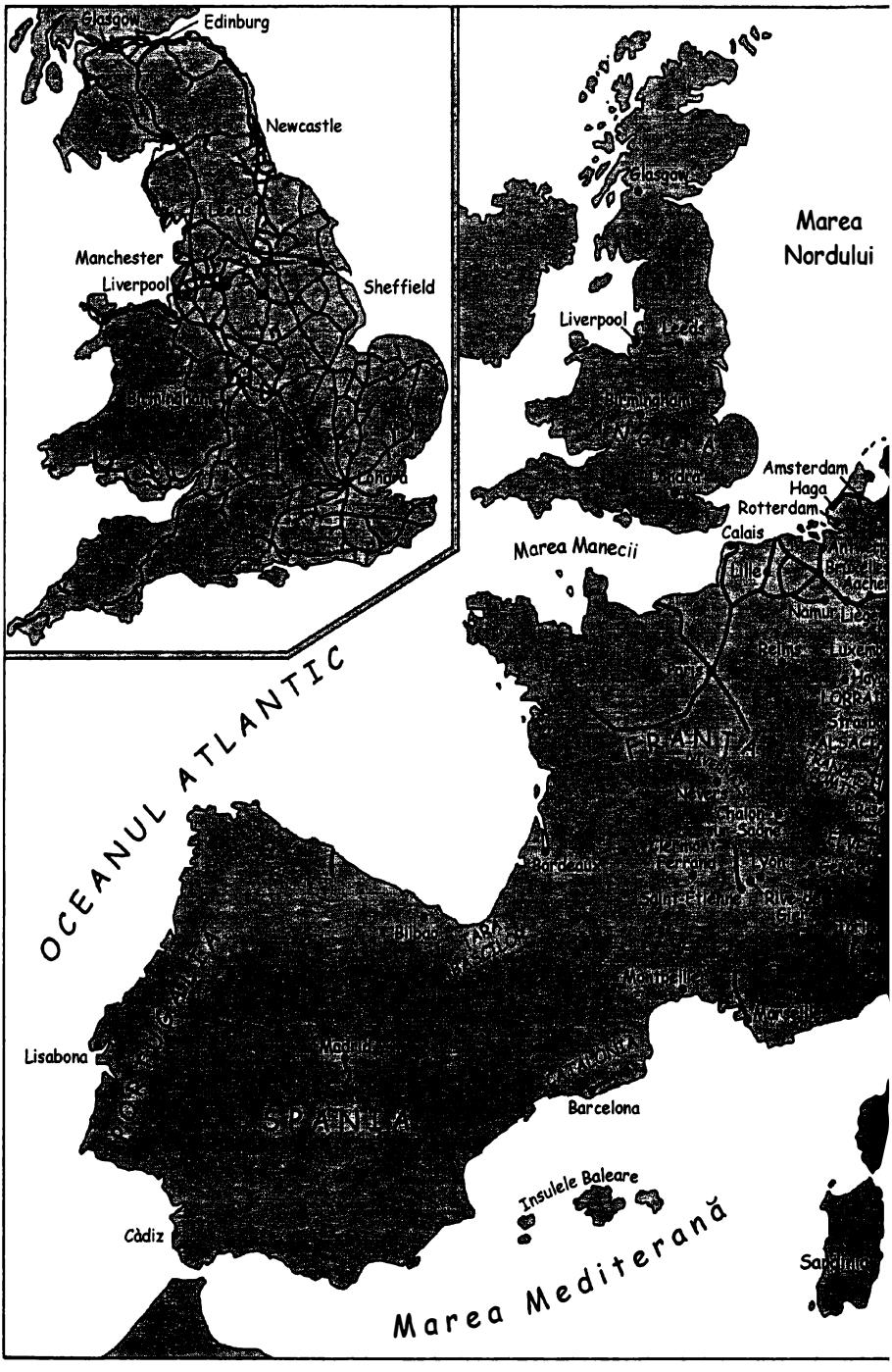

Europa în timpul industrializării, cca 1850

Densitatea reţelelor de cale ferată este cel mai bun indicator fizic al localizării şi tiparului dezvoltării europene. Prima dată s-au industrializat acele ţări şi regiuni unde existau deja manufacturi: Benelux, nordul şi estul Franţei, Renania şi bazinul Ruhrului, precum şi Elveţia protestantă.

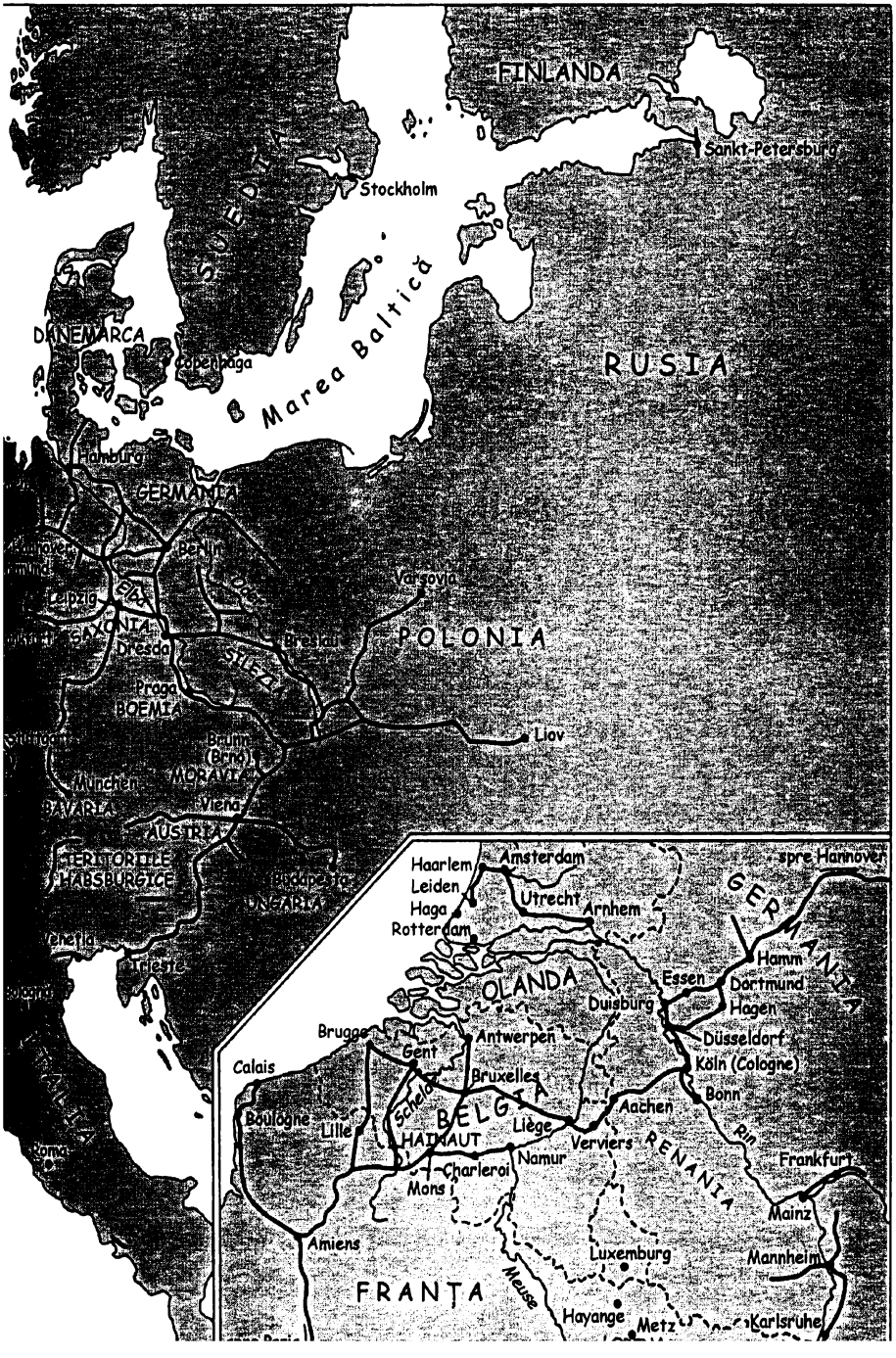
FINLANDA
Sankt-Petersburg
Stockholm
SUEDIA
Marea Baltică
DANEMARCA
Copenhaga
RUSIA
Hamburg
GERMANIA
Berlin
Leipzig
SAXONIA
Dresda
Varșovia
Breslau
SILEZIA
POLONIA
Praga
BOEMIA
Liov
Brunn (Brno)
MORAVIA
München
Viena
BAVARIA
AUSTRIA
TERITORIILE HABSBURGICE
Budapesta
UNGARIA
Veneția
Trieste
Roma
Haarlem
Amsterdam
spre Hannover
Leiden
Utrecht
Haga
Arnhem
Rotterdam
GERMANIA
Hamm
Dortmund
Essen
OLANDA
Duisburg
Hagen
Düsseldorf
Bruges
Antwerpen
Gent
Köln (Cologne)
Calais
Bruxelles
Bonn
Schelda
Aachen
Boulogne
Lille
BELGIA
Liège
Verviers
RENANIA
Rin
HAINAUT
Namur
Frankfurt
Charleroi
Mons
Mainz
Amiens
Luxemburg
Mannheim
Meuse
FRANȚA
Hayange
Metz
Karlsruhe

premisa că, dacă ar fi existat nevoia unei finanţări bancare, o societate atât de receptivă la interesele de afaceri ar fi schimbat regulile.)

În secolul al XIX-lea, când lucrurile au devenit mai scumpe, iar riscurile mai mari, cel mai eficient mijloc de mobilizare a capitalului a devenit compania pe acţiuni autorizată de stat cu răspundere limitată – autorizată de stat, pentru că răspunderea limitată nu putea fi conferită decât de Coroană sau de Parlament. Aceste companii mari, semipublice, nu au folosit niciodată pe temen lung finanţarea bancară, deoarece nici o bancă nu era îndeajuns de mare. Actul constitutiv al Băncii Angliei prevedea ca nici o altă bancă să nu aibă mai mult de şase parteneri. Abia în 1826, şi atunci numai pe o rază de o sută de kilometri în afara Londrei, au fost permise băncile pe acţiuni; şi abia în 1833, pe acea rază a fost permisă existenţa băncilor pe acţiuni ce nu emiteau bancnote. Totuşi, aceste bănci noi nu difereau foarte mult ca dimensiune şi politică de omoloagele lor private, şi nici măcar constructorii feroviari nu au avut nevoie de ajutorul lor.

Asta se întâmpla în Marea Britanie. Până când primele ţări europene au păşit pe urmele sale (după 1815), Marea Britanie cunoscuse două generaţii de creştere şi dezvoltare industrială. Această întârziere a fost, pe de o parte, un accident de istorie politică, ce are prostul obicei de a perturba până şi planurile cel mai bine puse la punct. Douăzeci şi cinci de ani de revoluţie şi război (1789-1815) au deviat resursele continentale de la construcţie spre distrugere, au făcut ravagii asupra iniţiativei şi comerţului, au generat câteva invenţii, însă au întârziat punerea lor în practică, au inspirat proiecte, însă apoi le-au paralizat – în realitate, au întârziat imitarea Marii Britanii industriale cu încă o generaţie.

Însă bilanţul nu era întru totul negativ. Frământările au promovat de asemenea schimbările sociale şi instituţionale favorabile dezvoltării industriale. În particular, abolirea datoriilor şi obligaţiilor „feudale" de către francezi le-a făcut (obligat) pe celelalte ţări să procedeze la fel, eliberându-i pe oameni şi îngăduindu-le să se deplaseze în spaţiu şi să treacă peste delimitările învechite de statut. Beneficiile economice ale acestor schimbări au venit abia după instaurarea păcii. La momentul acela, nevoia de a recupera era mai mare, însă la fel de mare era şi câştigul potenţial.

Din acest motiv, unii au susţinut că e rentabil să întârzii: poţi sări peste greşeli şi să începi cu cele mai recente tehnici şi cu cel mai nou echipament*. Pe de altă parte, şi timpul pierdut costă. Merită să începi cât mai curând cu putinţă.

Aşadar ţările continentale ce păşeau pe urmele Marii Britanii simţeau că nu dispuneau nici de mijloace, nici de timpul necesar dezvoltării. Concurau pe aceeaşi scenă. De ce să aştepţi 50 de ani ca să ajungi din urmă anul 1815? Aveau nevoie de mai mult capital decât avusese nevoie Marea Britanie şi îl voiau pe loc. Voiau fabrici moderne, maşini, motoare. Începând cu anul 1830, voiau căi ferate, canale, drumuri şi poduri. De unde să facă rost de bani?

Din patru locuri: (1) investiţii personale; (2) intermediari financiari şi credit privat; (3) sprijin guvernamental; (4) fluxuri internaţionale de capital.

---

* Nu putem şti sigur dacă acestea sunt sau nu adecvate costului relativ al factorilor de producţie. Alegerea tehnicii este o chestiune complicată. Să luăm ca exemplu echipamentul: maşinile noi ar putea fi disponibile doar în ultima versiune, deoarece asta oferă producătorii. Însă echipamentul de mâna a doua ar putea oferi economii semnificative – celor care ştiu să-l folosească. Totuşi, nu e simplu; maşinile mai vechi ar putea fi mai greu de întreţinut; şi de unde faci rost de piese de schimb?

În primul rând, Continentul avea porţia sa de oameni bogaţi. Din păcate, majoritatea erau proprietari de pământ care dispreţuiau activităţile lipsite de eleganţă ale comerţului şi industriei. Într-adevăr, mulţi dintre ei aveau o aversiune până şi faţă de agricultură (preferau să simtă pământul prin copitele cailor) şi angajau administratori care să se ocupe de moşiile lor. Proprietarii trăiau din chirii şi produse agricole; uneori din capital. Administratorii se îmbogăţeau.

Cu toate acestea, o parte din mica nobilime şi din aristocraţie a gravitat spre industrie – pe de o parte, pentru că sperau să facă bani, iar pe de altă parte, deoarece industria era un produs auxiliar logic al administrării moşiilor şi al drepturilor regalităţii. Pământurile lor aveau resurse minerale valoroase sau păduri ce puteau oferi cherestea pentru vapoare, clădiri sau stâlpi de susţinere în mine. În Europa Centrală şi de Est, controlul lor asupra unei populaţii şerbe permanente le oferea mână de lucru pentru fabrici (sau protofabrici). Unii dintre aceşti nobili au devenit chiar industriaşi şi comercianţi. Ne gândim la familii precum Desandrouin şi Arenberg în Hainaut (Belgia de mai târziu), Fürstenberg şi Schwarzenberg în Austria, Wendel în Lorena (anexată Franţei în 1766), Stroganoff şi Demidoff în Rusia; sau la conducători precum prinţul Wilhelm Heinrich de Nassau-Saarbrücken (a domnit între anii 1740 şi 1768)*.

De regulă, aceşti antreprenori aristocraţi lucrau cu parteneri burghezi, mai nimeriţi prin statut şi valori să facă treburile murdare – adică să facă bani. (Nobilii se pricep mai bine să-i cheltuiască.) Uneori, aceşti oameni de rând profitau de pe urma relaţiilor de afaceri şi-şi poleiau blazonul. Să analizăm regulile alianţei aristocrate. Teoretic, nobilii se căsătoreau cu nobili. Dar dacă un om de rând era putred de bogat? Ei bine, atunci nobilul putea să se căsătorească cu omul de rând; cu cât titlul nobiliar era mai înalt, cu atât mai comodă era mezalianţa. (Familiile nobile mărunte trebuiau să fie atente la genul acesta de lucruri.) Norocul era şi el de ajutor, ca atunci când un prinţ Schwarzenberg (un nume bun), în vârstă de 31 de ani, s-a căsătorit cu unica moştenitoare a unei averi obţinute prin comerţ, în vârstă de 82 de ani. Doamna a fost amabilă şi a murit la scurt timp după aceea, însă apoi a murit şi tânărul prinţ – „fără moştenitori", fireşte. Astfel, averea a ajuns la principala ramură a clanului Schwarzenberg, care a continuat să-şi dovedească spiritul întreprinzător, nu numai prin alegerea partenerilor de căsătorie, ci şi prin înfiinţarea unor societăţi industriale, revendicând terenuri, creând o bancă de investiţii[1].

Asemenea exemple, oricât ar fi de grăitoare, nu se compară nici pe departe cu o revoluţie industrială. Pentru asta era nevoie de o gamă mai largă de resurse, inclusiv bănci şi alţi intermediari financiari.

Aici experienţa comercială s-a dovedit un avantaj major. După secole de activitate mai mult sau mai puţin profitabilă, s-a creat o reţea de bănci private (firme personale sau parteneriate), bogate în mod colectiv şi capabile să finanţeze investiţii pe termen

---

* Unele dintre aceste familii au început ca oameni de rând (familia Demidoff, ca şerbi), au făcut avere din industrie, au obţinut titluri nobiliare pentru serviciile lor, au rămas în industrie şi şi-au consolidat statutul printr-o politică a căsătoriilor bine alese. Astfel, dinastia Wendel, implicată în industria fierului, a devenit *de* Wendel şi, deşi membrii săi nu s-au căsătorit cu nobili, au găsit un izvor bogat de talent şi mândrie printre familiile străvechi cu mijloace modeste. După cum o *grande dame* de descendenţă medievală, căsătorită Wendel, adora să le reamintească ascultătorilor (cu zâmbetul pe buze, desigur), poporul ei îl cunoştea pe soţul său drept *le gros quincailler* – marele comerciant de articole de feronerie.

mediu şi lung în industrie şi să aleagă clienţii nu atât în funcţie de preţ şi de termeni, cât mai curând prin prisma onestităţii, a ingeniozităţii şi, mai presus de orice, a relaţiilor. Aceste grupuri aveau de regulă afinităţi religioase şi culturale: „familiile" comerciale hughenote-calvine, sefarde-evreieşti, german-evreieşti, grec-ortodoxe îşi cunoşteau neamul – în cine puteau să aibă încredere şi pentru cine trebuiau să-şi facă griji, pe cine să întrebe şi cu cine să lucreze[2].

Aceste mici firme aveau o anvergură şi o suprafaţă mai mari decât vedeai cu ochii. La fel ca în Marea Britanie, finanţarea bancară pe continent a luat de regulă forma liniilor de credit, extinse în sprijinul tranzacţiilor comerciale reale şi acoperite de efecte comerciale deductibile. Însă avem şi exemple de finanţări directe pe termen lung şi participaţie la înfiinţarea companiilor: astfel, familia Rothschild de la Paris a finanţat căile ferate franceze şi fierăriile şi minele de cărbune belgiene şi franceze; sucursala vieneză a băncii a promovat căile ferate şi a investit în articole de fierărie şi în minele de cărbune de pe teritoriul habsburgic; iar Banque Seillière de la Paris a fuzionat cu Societatea Boigues pentru a relansa lucrările uzinei metalurgice de la Le Creusot în 1836[3].

Nu ar trebui să subestimăm inventivitatea acestor vechi case de comerţ. Simţeau de unde se putea obţine profit şi făcuseră avere pe baza oportunismului şi a varietăţii. La asta ar trebui să adăugăm flerul pentru alianţele matrimoniale profitabile, care puteau oferi atât fonduri, cât şi relaţii de afaceri[4]. Orice efort de a înţelege Revoluţia Industrială din Europa înaintea epocii companiilor publice pe acţiuni şi a burselor trebuie să ia în calcul legăturile familiale şi personale.

În vremurile bune, împrumuturile pe termen scurt şi cu rambursare imediată puteau deveni credite pe termen lung; în vremurile proaste, neputinţa de a reînnoi acest sprijin putea împinge o companie disperată în faliment. Foarte multe lucruri depindeau de vigoarea şi loialitatea creditorului, însă până şi cel mai încrezător şi mai hotărât creditor putea să ajungă în situaţia de a-i fi forţată mâna atunci când celelalte bănci începeau să-şi revendice împrumuturile. Aceasta este problema sistemului de tip reţea: când este puternic, e mai puternic decât suma părţilor sale; dar, când slăbeşte, slăbiciunea se extinde uşor dintr-un punct în altul.

Acest pericol colectiv, precum şi nevoia de investiţii pe termen lung au condus la inventarea unui nou intermediar financiar, banca de investiţii pe acţiuni sau, cum au ajuns să-l numească francezii, *le crédit mobilier*. Prima sursă de inspiraţie pentru asemenea instituţii a venit din partea birocraţilor şi a intereselor de afaceri: chiar şi înainte de 1820, autorităţile şi comercianţii din Bavaria militau pentru înfiinţarea unei bănci speciale care să promoveze industria. Primele exemple active au fost instituţiile cvasipublice – Société Générale la Bruxelles şi Seehandlung la Berlin. Noua formă a dobândit o importanţă considerabilă odată cu introducerea căii ferate – o devoratoare constantă de capital, atât în sine, cât şi pentru întreprinderile industriale la scară mare pe care le încuraja. Astfel, în anii 1830, Société Générale, până atunci o bancă comercială liniştită, s-a transformat într-o bancă de dezvoltare; iar Franţa a produs numeroase *caisses* – parteneriate limitate pe acţiuni (*commandites par actions*), create pentru a finanţa industria pe termen mediu şi lung*. De ce *caisses*? Banca Franţei se

---

* Legea franceză privind companiile făcea distincţie între: (1) parteneriate obişnuite (*sociétés en nom collectif*), în care toţi partenerii aveau răspundere personală nelimitată pentru datoriile firmei; (2) parteneriate limitate (*sociétés en commandite*), în care partenerii generali aveau

împotrivea folosirii cuvântului *banque* pentru a descrie asemenea companii cu risc intrinsec. Din acelaşi motiv, fraţii Pereire şi-au botezat mai târziu banca Société Générale du Crédit Mobilier, dând astfel naştere unei sintagme generice. Dacă nu poţi numi o bancă *bancă*, trebuie să te gândeşti la altceva care să sune la fel de bogat.

Odinioară se credea că aceste noi instituţii financiare au luat fiinţă în ciuda împotrivirii băncilor private mai vechi, care aveau propriile interese industriale. În realitate, băncile private promovau intens *les crédits mobiliers*, din motive cât se poate de întemeiate. Investiţiile pe termen lung le expuneau unui risc mai mare, iar pierderile şi falimentele generate de crizele din 1837-1839 şi 1848 le-au convins că discreţia era latura mai bună a curajului. Astfel, puteau să transfere riscul către acţionarii firmelor separate şi, pe cât posibil, să obţină acordul de a-l integra în răspunderea limitată.

După panica din 1848-1849, le Crédit Mobilier al lui Emile şi Isaac Pereire a părut un nou punct de plecare şi şi-a găsit rapid imitatori[5]. Aprobarea sa de către regim a semnalat o încurajare explicită a dezvoltării industriale ; de asemenea, a apariţiei unor noi oameni. Preşedintele Ludovic Napoleon, nepotul marelui Napoleon, viitorul Napoleon al III-lea, alias *„le Petit"*, voia să intre în istorie ; de asemenea, să creeze o contrapondere pentru vechea reţea de bănci private de cel mai înalt nivel – aşa-numita *haute banque* –, care fusese densă în fostul regim orléanist. În acelaşi spirit, regimul a relaxat constrângerile care-i favorizau pe vechii îmbogăţiţi. În 1867, într-o reacţie întârziată la legea britanică din 1856 care permitea înfiinţarea companiilor fără act constitutiv din partea legislaturii, francezii au adoptat practica înregistrării companiilor publice[6].

Investitorii francezi puteau să înfiinţeze şi să plătească pentru bănci de dezvoltare, deoarece ţara deţinea deja foarte mult capital privat. În realitate, la momentul respectiv – şi contrar mitului istoric –, le Crédit Mobilier şi imitatorii săi din Franţa nu erau extrem de necesari. Cele mai bune căi ferate fuseseră deja cedate consorţiilor vechilor puteri financiare ; le Crédit Mobilier a rămas cu resturile. Firmele industriale franceze nu s-au îndreptat nici spre noile bănci de investiţii, preferând discreţia caselor comerciale de modă veche. O companie care recurgea la finanţare bancară pe termen lung, cu monitorizarea şi interferenţele ce o însoţeau, avea probabil nişte probleme serioase*. Nimic din toate acestea nu era în folosul noului model de instituţii ; marele Crédit Mobilier a dat faliment în 1867.

În Germania şi mai la est, banca de dezvoltare s-a impus, întemeind şi finanţând industria, monitorizând performanţa, promovând inovaţia. Aceste noi instituţii îmbinau serviciile bancare comerciale, de depuneri şi de investiţii (de unde şi apelativul de

---

răspundere nelimitată, iar partenerii limitaţi, răspundere în funcţie de participaţia fiecăruia la capital ; (3) parteneriate limitate pe acţiuni (*commandites par actions*), în care partenerii limitaţi deţineau acţiuni transferabile ; şi (4) corporaţii adevărate (*sociétés anonymes*), în care toată lumea se bucura de răspundere limitată şi tot capitalul propriu lua forma acţiunilor transferabile. Până în 1867, când a fost introdusă răspunderea limitată generală, toate aceste companii aveau nevoie de un act constitutiv din partea legislaturii. Această cerinţă făcea ca înfiinţarea unei companii să fie costisitoare şi dificilă (relaţiile politice erau de ajutor), însă opinia generală era că răspunderea limitată era o încălcare a moralităţii şi a practicii comerciale (creditorii erau consideraţi îndreptăţiţi la o protecţie mai bună) şi nu putea fi acordată decât în împrejurări excepţionale.

* Cu toate acestea, chiar şi acum, o bună parte dintre lucrările de specialitate, reluând o temă ce datează de aproape un secol, continuă să sublinieze contribuţia esenţială a Crédit Mobilier. A constituit un exemplu, însă nu în Franţa, unde nu a fost decât cel mult un contraexemplu.

„bănci universale"). Cele mai bune dintre ele acumulau cunoştinţe tehnice şi serveau drept birouri de consultanţă. Un asemenea amestec de funcţii i-a frapat pe bancherii britanici, care îl considerau o încălcare a statutului sfânt. Cum putea cineva să combine fără nici un risc datoriile pe termen scurt, ba chiar cu rambursare imediată, cu imobilizarea pe termen lung a fondurilor? Cu siguranţă era o reţetă pentru dezastru.

Răspunsul ţinea, în primul rând, de creşterea rapidă a economiei germane începând cu anii 1830 – genul de lucru care-i face pe toţi să dea bine; şi, în al doilea rând, de preferinţa acestor bănci pentru clienţii bogaţi. (Cele două lucruri esenţiale pentru o bancă de succes sunt, mai întâi de toate, banii altora şi, în al doilea rând, împrumuturile către cei bogaţi[7].) Capacitatea acestor bănci universale de a găsi clienţi bogaţi şi de a compensa riscurile a devenit legendară. Cele mai bune şi mai mari erau celebrele *D-Banken* (numite aşa deoarece toate denumirile lor începeau cu aceeaşi literă): Darmstädter Bank, Discontogesellschaft, Deutsche Bank, Dresdner Bank. Două dintre acestea (Darmstädter şi Dresdner) au pornit din centre provinciale şi s-au mutat la Berlin; regăsim transferuri similare şi în Marea Britanie şi Franţa. Ele semnalează forţa iniţiativei şi a capitalului local. Între anii 1870 şi 1913, valoarea contabilă a activelor acestor bănci mixte a crescut de la circa 600 de milioane la peste 17,5 miliarde de mărci – de la 6% la peste 20% din acţiunile capitalului industrial[8]. Majoritatea acţiunilor se aflau în industria grea. Întreprinderile mai mici au găsit sprijin în altă parte; afacerile băncilor mari erau prea mari.

Dar dacă ţara era prea săracă pentru a finanţa băncile de care era nevoie pentru finanţarea industriei? Ei bine, atunci statul ar fi putut interveni, fie prin promovarea intermediarilor financiari, fie prin investiţii şi participaţie directă. Aici, panta vest-est a luat forma unei intervenţii tot mai mari. La un capăt, în Marea Britanie, iniţiativa nu beneficia de nimic din partea statului; până şi canalele şi căile ferate erau finanţate prin investiţii private. Dincolo de Canal, în Franţa, întreprinderile industriale nu au mai avut parte de sprijin direct după 1830; cât despre căile ferate, regimul burghez cumpătat – simbolizat de impunătorul Ludovic-Filip şi de curtea sa prevăzătoare – a rezistat în faţa solicitărilor de sprijin venite din partea promotorilor şi a băncilor. Vremurile îndrumării şi tutelei erau demult apuse. Statul francez a apelat la iniţiativa privată pentru construirea căilor ferate şi a refuzat să cumpere acţiuni. Pe de altă parte, a fost de acord să plătească terenul şi terasamentul (inclusiv tunelurile şi podurile), justificând acest sprijin substanţial – circa 18% din costul total la începutul anului 1848 – pe motiv că drumul avea să îi revină oricum statului la sfârşitul perioadei de concesionare. În concluzie, şi luând în calcul câteva împrumuturi din partea statului, guvernul francez a plătit puţin peste 25% din costul căilor ferate de la acea vreme.

În Germanii, fragmentarea politică a generat o gamă variată de politici. Anumite regimuri au continuat să subvenţioneze industria, pe de o parte, datorită interesului său strategic sau tehnologic, pe de altă parte, în scopul ordinii sociale; în vreme ce finanţarea căilor ferate a variat de la achiziţia pur privată a acţiunilor la cea de către stat, la construcţie, proprietate şi exploatare publice. În Statele Unite, autonomia însemna că politica varia de la un stat la altul. În măsura în care statele individuale doreau să încurajeze lucrările publice, subvenţionarea era o regulă, luând deseori forma concesionării de teren potrivit dreptului de liberă trecere. În Rusia, statul sprijinea sistemul bancar şi industria, iar căile ferate erau construite, deţinute şi exploatate de către stat. La naiba cu comerţul şi cu topografia. Exemplul emblematic: construirea

primei linii importante, de la Moscova la Sankt-Petersburg. Ţarul a fost rugat să aleagă traseul. A luat o riglă şi a trasat o linie dreaptă între cele două oraşe. Cum însă vârful unui deget a ieşit în afară, linia a fost construită cu o mică curbură.

Subvenţiile şi ajutoarele directe nu sunt decât o parte a poveştii. Statul era prezent pretutindeni, chiar şi indirect. Până şi în Marea Britanie, guvernul sprijinea şi proteja comerţul peste hotare: ţara în ansamblul ei plătea costurile asociate de siguranţă ale companiilor şi aventurierilor privaţi pe mările îndepărtate. Aceste subvenţii indirecte, uşor de trecut cu vederea, erau cruciale.

Tot în Marea Britanie, ca pretutindeni, promovarea industrială a luat de asemenea forma apărării de concurenţa externă. Menţiunile mai târzii privind angajamentul britanic faţă de comerţul liber (jumătatea secolului al XIX-lea – 1930) au avut tendinţa de a pune în umbră practica anterioară şi mult mai îndelungată a naţionalismului economic, fie prin protecţionism, fie prin legi comerciale discriminatorii (*Navigation Acts*). Teoreticienii economici au susţinut cu tărie, ba chiar cu înflăcărare, că aceste interferenţe cu piaţa au afectat pe toată lumea. Ideea este că cei mai puternici susţinători ai comerţului liber – Marea Britanie în epoca victoriană, Statele Unite de după al Doilea Război Mondial – au fost profund protecţionişti de-a lungul perioadei lor de dezvoltare. Nu face cum am făcut eu; fă cum îmi permit să fac în clipa de faţă. Sfatul nu se potriveşte întotdeauna.

În Franţa, vechea monarhie a sprijinit industriile şi tehnologiile noi – prin subvenţii, scutiri şi privilegii fiscale sau aşa-zise împrumuturi care rămâneau neplătite. Datorită acestui sprijin, oamenii de afaceri ambiţioşi aveau motive să curteze persoane influente, iar această curte, aidoma brânzei maturate excesiv, dădea naştere corupţiei. Singura constrângere reală era sărăcia tot mai mare din vistieria franceză; în anii 1780, banii se terminaseră. În acelaşi timp, în Anglia, iniţiativa şi-a găsit un aliat tăcut în protecţionism, îndreptat împotriva lumii din exterior şi a celorlalte părţi ale regatului. (Barierele comerciale reflectau istoria Franţei de acumulare teritorială treptată.) Această politică îndelungată a rămas neatinsă până în 1786, când un tratat al birocraţilor a prevăzut un acces mai uşor al vinurilor şi mătăsurilor franţuzeşti în Marea Britanie în schimbul acceptării fierului şi confecţiilor britanice din bumbac şi lână în Franţa*. O asemenea deschidere ar fi avut consecinţe drastice pentru industria franceză, încă nepregătită pentru noile tehnologii mecanizate. Însă revoluţia din 1789 şi războiul cu Marea Britanie din 1792 au pus capăt experimentului.

Revoluţia Franceză a consolidat rolul statului. Autoritatea era mai dură, mai categorică; controlul, mai centralizat. Nevoile de război au făcut ca producţia să devină o prioritate. Cu toate acestea, regimului îi lipseau resursele (războaiele devorează banii), iar armata nu a făcut decât să consolideze vechile tehnologii. Sprijinul pentru industrie consta în primul rând în transferurile de avere – proprietăţile Bisericii, de exemplu, confiscate de un regim profund anticlerical şi oferite întreprinderilor industriale sau concesionate.

---

* Istoria taxelor europene ne dezvăluie un protecţionism popular, aproape instinctual, punctat cu episoade de mişcări elitiste, administrative în direcţia unui comerţ mai liber. De exemplu, Tratatul Eden din 1786, Tratatul anglo-francez Cobden-Chevalier din 1860, Piaţa Comună de după al Doilea Război Mondial şi GATT. Întrecerea se desfăşoară între grupurile necultivate de interese, pe de o parte, şi judecata economică erudită, pe de altă parte.

După revoluţie (începând cu anul 1798), regimul bonapartist (mai târziu, napoleonian) a iniţiat un program modest de dezvoltare economică. Din nou, bogăţia (inclusiv obiecte de artă) a trecut dintr-o mână în alta, atât în teritoriile cucerite, cât şi din regiunile cucerite în Franţa. Totuşi, contribuţia majoră pentru industrie – la bine şi la rău – a luat forma mascată a unei pieţe imperiale închise pentru importurile britanice. Mai târziu, pentru o perioadă scurtă după 1815, Franţa înfrântă a trecut la neimplicarea statului în comerţ şi la comerţul liber, chiar dacă a fost o concesie făcută învingătorilor britanici şi o reacţie împotriva autoritarismului imperial. Zidul protecţionist s-a prăbuşit. Însă, foarte rapid, reacţia deloc entuziastă a industriilor străine (mai ales de textile) a reînsufleţit instinctul naţional. Producătorii francezi au tras alarma, iar Camera Deputaţilor a votat prompt o serie de taxe protecţioniste, una mai mare decât alta. Importul de articole esenţiale, precum fire şi ţesături din bumbac, a fost interzis categoric. E discutabil dacă acest zid a fost sau nu benefic pentru industria franceză. A mărit preţurile pentru consumatorii francezi, a diminuat cererea şi a adăpostit tehnologiile depăşite. Însă a sporit *rata* profitului firmelor mai eficiente care au înflorit între limitele preţurilor*. Există mai multe căi de a spori iniţiativa.

În acelaşi timp, economiştii francezi, inspiraţi de omologii lor englezi, susţineau avantajele liberalizării. Odată cu revoluţia din 1848, pendulul politic a revenit, îndepărtându-se de protecţionism şi de beneficiarii săi orléanişti. Imediat după instalarea lui Ludovic Napoleon, presiunea pentru eliminarea prohibiţiilor şi uşurarea taxelor a crescut. Cel puţin economiştilor nu le era teamă de Marea Britanie cea Rea. În faţa rezistenţei înverşunate a producătorilor, care deplângeau soarta angajaţilor lor, regimul imperial a coborât semnificativ barierele tarifare, mai întâi prin decrete oportuniste, apoi printr-un acord comercial anglo-francez (Tratatul Cobden-Chevalier, 1860) care a fost dezbătut public abia după ce fusese încheiat. (E cel mai bun moment, fireşte.) Mărturiile au fost publicate în şapte volume uriaşe în format in-cvarto şi oferă informaţii extraordinare cu privire la „stabilimentul" francez scindat. Aşadar regimul prohibiţiilor asupra produselor industriale esenţiale (confecţii din bumbac, vase) a luat în cele din urmă sfârşit. Dacă Franţa îşi permitea să ţină piept concurenţei britanice, cu siguranţă putea rivaliza cu ţări mai puţin dezvoltate. În anii următori, noul regim cu taxe mai mici s-a extins şi în alte ţări (de exemplu, Zollvereinul german, în 1865) pe baza principiului naţiunii celei mai favorizate[9].

Rusia, săraca Rusie, era simbolul dezvoltării impuse de stat. Începând cu secolul al XVI-lea, Rusia şi-a propus să ajungă din urmă Occidentul adoptând metodele vestice.

---

* Teoretic, concurenţa pe piaţa internă ar fi trebuit să ducă la scăderea preţurilor (şi a profiturilor), chiar şi în prezenţa zidurilor protecţioniste. Însă producătorii mai eficienţi erau mai mult decât bucuroşi, să ţină preţurile departe (să le ascundă) de concurenţii lor mai puţin eficienţi şi să se bucure de câştiguri monopoliste. *Cf.* Guy Thuillier, *Aspects*, p. 255: „Supravieţuirea [fabricilor mici, demodate de fontă topită cu mangal], inerţia mediului economic şi protejarea grupurilor de interese asigură un avantaj suplimentar noilor fierării; pe lângă faptul că taxele le protejează de concurenţa fierului străin, avantajul protecţiei este dublat de un avantaj tehnologic ce se datorează supravieţuirii fierăriilor mici, învechite, care produc la un preţ foarte mare". Vezi şi pp. 249-250, pentru preponderenţa prelungită a ţevilor de armă laminate, în detrimentul celor bătute cu ciocanul (forjate): costul producerii celor laminate era mult mai mic, însă producătorii voiau să impună acelaşi preţ ca şi pentru celelalte. Obiectivul nu era cota de piaţă, ci rata profitului. Dar, din moment ce cumpărătorul era statul, de ce nu?

Efortul a fost sporadic – pe de o parte, deoarece era motivat de sus şi nu toţi ţarii erau înclinaţi spre aşa ceva, pe de altă parte, pentru că fiecare încercare era absolut epuizantă. Cine plătea? Şerbul – cine altcineva? Modernizarea impusă de sus s-a sprijinit pe munca forţată. Totuşi, pe termen lung, întreaga ţară a plătit. Şerbia cultiva aroganţa stupidă la nivelul superior; lăcomia şi invidia, ranchiuna şi amărăciunea, la nivelul inferior. Chiar şi după emancipare, aceste atitudini au persistat, constituind cel mai mare obstacol în calea dezvoltării Rusiei.

La fel cum marile bănci din Germania preferau să-şi canalizeze banii în ramurile industriei grele bazate pe capital intensiv, în Rusia statul sprijinea mai presus de orice mineritul şi metalurgia, încurajând formarea unor întreprinderi uriaşe – în căutarea megalomană a gigantismului. Furnalele ruseşti, ni se spune, erau mai mari decât cele nemţeşti (câteva chiar erau), ilustrând ceea ce pentru unii constituia o lege a înapoierii: cu cât eşti mai întârziat, cu atât eşti mai mare şi mai rapid. (Economiştii de astăzi vorbesc de *leapfrogging*, salt tehnologic – fiecare generaţie are nevoie de propriile cuvinte-cheie şi de propriul jargon.) Şi, de îndată ce industrializarea subvenţionată de stat înaintase suficient de mult, capitalul acumulat finanţa bănci de investiţii comparabile ca funcţie şi strategie cu predecesoarele lor germane.

Rezultatul a fost considerabil, dar fragil. Produsul industrial rus a crescut cu 5-6% pe an în intervalul 1885-1900 şi din nou în 1909-1912. Suprafaţa căilor ferate s-a dublat între 1890 şi 1904, iar producţia de fier şi oţel a crescut de zece ori în perioada 1880-1900. Între anii 1860 şi 1914, Rusia a urcat de pe locul şapte pe locul cinci în clasamentul celor mai mari puteri industriale din lume. Era o mare realizare, însă a fost uitată, deoarece mai târziu, după revoluţiile din 1917, reprezentanţii comunişti şi susţinătorii lor străini au rescris istoria, pătând reputaţia regimului ţarist şi aruncând mărturiile favorabile pe apa sâmbetei.

Nu trebuiau să se chinuie atât de mult cu discreditarea. Rusia ţaristă avea o mulţime de cusururi. Ţara era schizofrenică prin contrastele şi contradicţiile sale: o populaţie slab educată, în mare parte analfabetă, cu sclipiri intelectuale şi ştiinţifice răzleţe; o aristocraţie privilegiată, care îşi permitea nespus de multe, împotrivindu-se cu dispreţ modernizării; o mişcare revoluţionară turbat de radicală – blănuri de samur şi zdrenţe, coniac vechi şi vodcă ieftină, cristaluri sparte în popota ofiţerilor, oale sparte în izbă. Presiunea dezvoltării economice a deşteptat un uriaş, l-a adus în contact cu ţările mai avansate, a importat tehnologii ciudate şi tulburătoare, l-a otrăvit cu visuri din exterior.

Visurile au prins mai rapid decât tehnologiile şi au tulburat armonia ţării. Trei războaie au distrus regimul prin expunerea rupturii dintre Est şi Vest, dintre înapoiere şi progres, iluzie şi realitate. Primul a fost Războiul Crimeii (1854-1856), care a subliniat diferenţa dintre armatele de cetăţeni şi cele de sclavi; emanciparea şerbilor a urmat la scurt timp după aceea. Al doilea a fost înfrângerea umilitoare de către Japonia (1904-1905), prima dată când Rusia a întâmpinat un obstacol în *Drang nach Osten*. Aceasta a fost urmată de crearea unui Parlament (Duma) şi a unor alegeri populare – o idee bună în principiu, dar proastă pentru autocraţie. Al treilea a fost Primul Război Mondial, Marele Război, când milioane de ţărani ruşi au fost mânaţi într-o ploaie de gloanţe şi şrapnele. De aceea, guvernul şi organizarea militară incompetente şi-au pierdut pe bună dreptate legitimitatea, iar regimul a fost răsturnat. Întreaga succesiune a fost, într-un fel, o reluare a declinului prelungit al Spaniei: o mare putere

*pre*industrială nu putea face faţă cererilor şi pretenţiilor naţiunilor mai bine dotate. Şi, asemenea Spaniei, Rusia ştia ce se petrece, însă a reacţionat prea slab, prea târziu.

Ultima dintre cele patru surse de fonduri era reprezentată de fluxurile internaţionale de capital. Şi aici vedem cum funcţionează panta est-vest. Anglia investea în căile ferate franceze; Franţa şi Belgia, în articolele prusace de fierărie şi în băncile austriece; Germania, în băncile italiene şi în căile ferate balcanice; toată lumea, în mineritul şi industria Rusiei. În general, banii din belşug deschideau oportunităţi din belşug, iar de promotori şi lideri iresponsabili şi răuvoitori nu se ducea lipsă.

Unii cercetători ai dezvoltării economice, specialişti în caracterul retrograd al Lumii a Treia, încearcă să explice înapoierea prin faptul că ţările bogate nu au fost dispuse să investească în cele sărace. Această acuzaţie nu stă în picioare în faţa istoriei sau a logicii. Oamenii de afaceri au urmărit dintotdeauna banul şi îl vor face şi îl vor lua de oriunde pot. Fără îndoială că au şi ei preferinţele lor. Au încercat mereu să minimizeze riscul şi să maximizeze confortul; de asemenea, au preferat climatele blânde, nu aspre, locurile apropiate, nu îndepărtate, culturile familiare, nu stranii.

Uneori fac greşeli majore. Chiar şi cu cea mai mare grijă şi precauţie, nu toate investiţiile sunt rentabile. Însă asta nu i-a împiedicat pe oamenii de afaceri şi pe investitori să încerce din nou. Nu lipsa banilor stă în calea dezvoltării. Cel mai mare impediment este lipsa de pregătire socială, culturală şi tehnologică – lipsa de cunoştinţe şi know-how. Altfel spus, lipsa capacităţii de a folosi banii.

Le Creusot: poveştile pe care le poate spune istoria afacerilor

În deceniile de după Tratatul de pace din 1815, industria franceză a fierului a păşit în lumea tehnologiei moderne. Trei factori au fost decisivi: (1) tehnica din urmă ce aştepta să fie însuşită, îndeosebi adoptarea topirii cocsului şi a pudlării-laminării alimentate cu cărbune, domenii în care Franţa era în urmă cu mai bine de o jumătate de secol; (2) îmbunătăţirea transporturilor, aducerea minereului de fier la cărbune sau invers devenind profitabilă; şi (3) cererea uriaşă de fier forjat ca urmare a construirii căilor ferate.

Aceste împrejurări au schimbat şansele întreprinderii Le Creusot, care, mulţumită în bună parte avantajelor naturale întâmplătoare (cărbune şi minereu de fier în apropiere) şi sprijinului regal, a iniţiat topirea cocsului în Franţa în anii 1780. Însă Le Creusot suferea de mai multe handicapuri, dintre care cel mai grav era accesul său slab pe pieţele ce foloseau fierul*. Acestea, alături de managementul prost şi de perturbările aduse de revoluţie şi de război, au pus-o la pământ. În 1835, a dat faliment, iar o bună parte din echipament ruginise.

În acest punct, o echipă de tehnicieni şi comercianţi cu experienţă au contribuit cu bani, cunoştinţe şi relaţii ca să cumpere ce mai rămăsese din firmele anterioare şi să

* Oraşul Le Creusot este situat în regiunea cunoscută sub numele de Nivernais, la 370 kilometri sud-sud-est de Paris.

relanseze întreprinderea. Structura echipei este extrem de grăitoare în ceea ce priveşte nevoile mediului de afaceri şi trăsăturile burgheziei franceze.

Personajele-cheie ale acestei preluări riscante au fost fraţii Adolphe şi Eugène Schneider, comercianţi, bancheri, tehnicieni şi maeştri fierari. Tatăl lor, Antoine Schneider, era notar (un fel de avocat consultant englez) şi o persoană de vază în Lorena. Un nepot de-al său a absolvit École Polytechnique şi a avansat în armată până la gradul de general, fiind o scurtă perioadă ministru de Război – o carieră utilă pentru verişorii care produc şi vând fier şi oţel.

Dintre cei doi fraţi, Adolphe s-a căsătorit cu Valérie Aignan, fiica vitregă a lui Louis Boigues, un bogat negustor parizian specializat în produse metalurgice – din nou, o relaţie industrială extrem de utilă. Boigues investise deja în topitorii şi fierării, îndeosebi într-o fabrică mare din Fourchambault care fusese unul dintre pionierii topirii cu cocs în anii 1820, când metoda a fost reintrodusă în Franţa*. Familia Boigues, aparent de origine catalană, se stabilise în centrul Franţei în secolul al XVII-lea şi îşi crease o bază fermă prin deţinerea de terenuri şi alianţe strategice. Fiii şi fiicele se căsătoriseră în aristocraţia cu bani – nouă, dar cu atât mai influentă –, cu persoane care purtau titluri de baron şi conte sau ale căror nume aveau cel puţin particula grăitoare *de*. Astfel, sora lui Louis Boigues, Marie, s-a căsătorit cu contele Hippolyte Jaubert, nepotul, fiul adoptat şi moştenitorul bogatului şi puternicului conte François Jaubert, membru în consiliul Banque de France.

Această fierărie de la Fourchambault era produsul unei asocieri între banii şi relaţiile comerciale ale lui Boigues (Louis Boigues nu era un investitor pasiv) şi cunoştinţele tehnice ale lui Georges Dufaud, fiul unui maestru fierar din Vechiul Regim. Dufaud a fost unul dintre primii absolvenţi ai École Polytechnique şi un pionier al noilor tehnologii ale fierului bazate pe cărbune. Trecuse prin foşcurile falimentului şi se întorsese – o mare realizare în Franţa, unde falimentul era aproape în mod invariabil un stigmat pe viaţă. Acum avea să conducă o întreprindere de câteva milioane de franci. Succesul obţinut în această funcţie (ca să nu mai vorbim de relaţiile sale personale) avea să-i aducă oferte de poziţii înalte şi invitaţii de a prelua şi alte afaceri, pe care însă le-a refuzat. Era ataşat trup şi suflet de acele fierării, topitorii şi ateliere mecanice din Nivernais.

Fiul său, Achille, l-a urmat la conducerea întreprinderii, una dintre fiicele sale s-a căsătorit cu George Crawshay, descendentul uneia dintre cele mai străvechi şi mai importante dinastii de maeştri fierari britanici, iar cealaltă cu Emile Martin, antreprenor metalurgic prin propriile forţe, intrat în istorie prin contribuţia sa ulterioară la procesul Siemens-Martin de producere a oţelului (procedeu cu vatră deschisă). Toate acestea au favorizat schimburi preţioase de cunoştinţe şi know-how. În 1826, când a făcut una dintre călătoriile sale de prospectare în Marea Britanie (a durat aproape două săptămâni ca să ajungă de la Fourchambault la Londra, însă e posibil să fi făcut un popas la Paris), a profitat de ocazie şi a comandat un motor cu aburi şi o suflantă mecanică pentru Martin; Georges Dufaud a recrutat un inginer britanic de elită, tot pentru Martin; şi a vizitat numeroase fabrici şi lucrări publice britanice (probabil că atunci când se prezenta Crawshay era bine primit), aducând acasă tot felul de eşantioane de produse pe care britanicii, spre deosebire de francezi, le confecţionau din metal. Dufaud

* Fabrica era situată la nord de Nevers, pe Loara, la circa 230 kilometri sud de Paris.

a făcut cumpărături cu atâta sârguinţă, încât a fost nevoit să navlosească un vas care să-i transporte prada peste Canal[10].

Dar să ne întoarcem la Le Creusot. În 1821, la doar 19 ani, Adolphe Schneider s-a alăturat băncii Seillière. Membrii familiei Seillière fuseseră iniţial producători-comercianţi de confecţii din lână, dar, la fel ca mulţi alţi muncitori la domiciliu, s-au extins în tranzacţii comerciale asociate. De acolo au trecut la servicii bancare, mutându-se din ancestrala lor Lorenă la Paris[11]. S-au numărat printre puţinele familii catolice fruntaşe într-un domeniu dominat în Franţa de firme protestante cu relaţii puternice cu coreligionarii din Elveţia. Printre interesele lor speciale de afaceri se numărau producerea fierului şi metalurgia. Familia Seillière era o susţinătoare ferventă a lui Ignace-François de Wendel, originar tot din Lorena, ofiţer de artilerie devenit maestru fierar în tradiţia familiei Wendel, probabil cel mai întreprinzător şi mai influent pionier al tehnologiei fierului cu cărbune din Franţa Vechiului Regim. Când familia Wendel şi-a pierdut fierăria şi topitoria de la Haynage ca urmare a revoluţiei, Florentin Seillière a ajutat-o să răscumpere fabrica în 1804, iar apoi fierăria de la Moyeuvre în 1811[12].

În 1830, banca Seillière a obţinut contractul de furnizare a echipamentului pentru corpul expediţionar francez la Alger (începutul imperialismului francez în Africa de Nord). Adolphe Schneider a fost trimis ca agent la faţa locului şi a primit un comision avantajos de 2% din valoarea totală a mărfii. Îmbogăţit, şi-a deschis singur o afacere la Paris ca negustor de pânză. În această calitate, ni se spune, a intrat în legătură cu proprietarii întreprinderii Le Creusot de la momentul respectiv, doi englezi expatriaţi, şi a devenit creditorul lor. Astfel, a ocupat o poziţie favorabilă în cadrul licitaţiei pentru întreprindere atunci când, la scurt timp după aceea, a dat faliment.

În acelaşi timp, fratele mai mic, Eugène, îşi croia propriul drum. La început a fost funcţionar la Reims, un centru al producţiei de lână, după care s-a alăturat fratelui său la banca Seillière. Totuşi, în 1827, la doar 22 de ani, a fost angajat de baronul de Neuflize, descendent al unei vechi dinastii protestante din Sedan, Poupart, să conducă o fierărie din apropiere în locul lor. (Aveai impresia că toate categoriile de oameni, mai ales tinerii, se implicau în industria fierului.)

Eugène a condus fierăria aproape un deceniu. În acelaşi timp, Adolphe se concentra asupra întreprinderii Le Creusot, intrată în ghearele falimentului. În 1835, fabrica a fost vândută la licitaţie cu 1,85 milioane de franci unui maestru fierar din Chalon-sur-Saône numit Coste; însă Adolphe era hotărât să pună mâna pe ea şi, folosindu-şi relaţiile (Louis Boigues şi François Seillière), a cumpărat firma cu un milion în plus. N-a fost rău pentru domnul Coste. N-a fost rău nici pentru Adolphe Schneider.

Adolphe şi-a adus fratele să îl ajute: el avea să se ocupe de comerţ şi finanţe; Eugène avea să supravegheze exploatarea şi producţia. La scurt timp după aceea, Eugène s-a căsătorit cu Constance Le Moine des Mares, nepoata baronului de Neuflize şi fiica unui *receveur des finances*. (Aceştia erau administratori financiari care păstrau şi investeau veniturile mai multă vreme, înainte de a fi nevoiţi să le predea statului. Astfel, erau în realitate bancheri privaţi importanţi.) Pentru a-şi spori cunoştinţele tehnice, Eugène a urmat cursuri la Conservatoire des Arts et Métiers de la Paris şi, potrivit tradiţiei franceze îndelungate, a vizitat Anglia pentru a afla ce puneau la cale concurenţii săi. Aşadar iniţiativa şi banii catolici s-au contopit cu iniţiativa şi banii protestanţi, iar împreună s-au sprijinit pe relaţiile cu puterea politică pentru a transforma Le Creusot într-un furnizor major de şine şi piese forjate, constructor de motoare cu

abur, locomotive, vapoare cu abur, boilere şi prese şi, în cele din urmă, cel mai mare producător de arme din Franţa.

„Aruncă-ţi pâinea pe ape..." În 1848, un an de criză generală, Fourchambault a avut probleme financiare grave. Wendel (Hayange) şi Schneider (Le Creusot) au salvat-o, luând împreună un credit bancar uriaş: noi, maeştrii fierari, trebuie să fim solidari. Iar atunci când, un secol mai târziu, Maurice de Wendel avea patru fiice de măritat (şi nici un fiu), una dintre ele s-a căsătorit cu un Seillière.

Nimic din toate acestea nu a fost întâmplător, nici măcar povestea de dragoste.

Transformarea întârzierii într-o virtute

Cu mai bine de o jumătate de secol în urmă, în 1951, Alexander Gerschenkron îşi scria eseul fundamental despre „Înapoierea economică din perspectivă istorică". Aici punea următoarea întrebare: de ce are nevoie o ţară pentru a se industrializa şi a-şi imita predecesoarele? Sau, altfel spus, are vreo importantă dacă le ajungi din urmă mai târziu?

De ce anume este nevoie? Gerschenkron a răspuns metaforic: capacitatea de a depăşi decalajul privind practica şi cunoştinţele ce separă economia înapoiată de cele avansate. Gerschenkron nu s-a întrebat deloc de ce ar vrea cineva să acopere această ruptură. Avantajele erau evidente. Mai curând, el vedea ruptura ca pe un stimulent în sine, o invitaţie la efort – aidoma unei diferenţe de potenţial care, dacă este suficient de mare, este traversată de energia electrică sub forma unei scântei. (Metafora îmi aparţine, dar nu este neîntemeiată. Gerschenkron vorbeşte explicit despre „tensiunea" dintre „potenţial" şi real.)

Aşadar, potrivit modelului lui Gerschenkron, merită să întârzii. Nu înaintea saltului, ci după. (Nu se chinuie să estimeze costul sărăciei relative de dinaintea industrializării, dar nici nu este nevoit. E ridicat.) Cu cât decalajul este mai mare, cu atât câştigul celor care îl depăşesc este mai mare. De ce? Pentru că mai sunt atâtea de învăţat – inclusiv greşeli de evitat. Drept urmare, ţările care vin din urmă se dezvoltă mai rapid decât predecesoarele lor. Creşterea lor se caracterizează prin ceea ce Gerschenkron numeşte „smucitură" (sau smucituri), o perioadă (sau perioade) cu rate excepţionale de dezvoltare.

Creşterea târzie, spune Gerschenkron, tinde de asemenea să se sprijine pe „cele mai moderne şi mai eficiente tehnici", deoarece plătesc cel mai mult şi nimic mai puţin nu poate concura cu naţiunile mai avansate. Aceste tehnici se bazează de regulă pe capital intensiv, ceea ce ar părea iraţional în cazul ţărilor bogate în mână de lucru ieftină*. Gerschenkron recunoaşte paradoxul, însă îl explică prin calitatea forţei de muncă. Mâna de lucru calificată, bine disciplinată se găseşte în realitate rar, spune el,

* Asta se datora, pe de o parte, faptului că aceasta era direcţia progresului tehnologic – înlocuirea forţei de muncă cu capitalul; dar şi pentru că Gerschenkron credea că o cale de a avansa şi de a prinde celelalte ţări din urmă era industria grea. Asta vedea el în Germania şi în Rusia şi a transformat totul într-o paradigmă. În mod ironic (deoarece Gerschenkron era orice, numai marxist nu), gândirea economică marxistă urmase linii asemănătoare.

fiind mai redusă decât în ţările mai bogate, mai avansate. Aşadar e mai rentabil să înlocuieşti forţa de muncă cu capitalul.

Pentru Gerschenkron, aceasta e doar o jumătate a poveştii. Cealaltă jumătate îşi propune să răspundă la următoarea întrebare: cum au reuşit ţările înapoiate, sărace în capital şi în mână de lucru calificată, să creeze o industrie modernă, bazată pe capital intensiv? Şi (deşi Gerschenkron nu merge prea departe cu această parte a poveştii) cum au reuşit ele să dobândească cunoştinţele şi know-how-ul? În sfârşit, cum au depăşit barierele sociale, culturale şi instituţionale din calea iniţiativei industriale? Cum au creat structuri şi instituţii corespunzătoare? Cum au făcut faţă efectelor schimbării?

În explorarea condiţiilor şi constrângerilor înapoierii, Gerschenkron a subliniat cu precădere mobilizarea capitalului. El distingea trei niveluri: (1) o ţară cu o avere privată considerabilă şi bănci comerciale bine finanţate, capabilă să susţină iniţiativa prin resurse familiale, împrumuturi mici şi reinvestirea profiturilor; (2) o ţară mai săracă, cu averi private mai mici şi mai puţine, însă suficiente cât să finanţeze industria dacă puteau fi create bănci (de investiţii) pentru a mobiliza aceste fonduri dispersate; şi (3) o ţară şi mai săracă, unde averea privată era insuficientă şi numai statul putea face asta, fie prin finanţarea băncilor de investiţii, fie prin subvenţii directe. Marea Britanie se încadra în mod clar în prima categorie; Germania, Austria şi Italia, în cea de-a doua. Statele Unite, Belgia, Elveţia, Franţa, undeva la mijloc. Rusia se încadra în cel de-al treilea grup.

Activitatea lui Gerschenkron din acest domeniu a fost criticată, deoarece acesta se baza masiv pe erudiţia unei generaţii anterioare şi pe respingerea unor structuri istorice complexe pentru a respecta anumite scheme clar delimitate. Fiecare nouă serie de estimări numerice necesită ajustări în perspectivă. Chiar şi aşa, Gerschenkron a continuat să-i influenţeze pe cei ce studiază progresul, în bună parte datorită ideilor sale centrale: că întârziaţii trebuie să facă aranjamente speciale pentru a compensa propria înapoiere şi schimbările ce au loc în alte părţi; şi că, cu inteligenţă şi voinţă, pot găsi metode de a reuşi[13].

Capitolul 18

Avuţia cunoaşterii

Mai întâi instituţiile şi cultura; banii după aceea; însă, de la bun început şi din ce în ce mai mult, cea mai importantă a fost cunoaşterea.

Prima mişcare în vederea aflării „secretelor" noilor tehnologii britanice a fost aceea de a trimite exploratori – agenţi pregătiţi care să observe, să raporteze şi să aducă cu ei meşteşugari pricepuţi. Astfel, în perioada 1718-1720, la îndemnul unui expatriat scoţian, John Law, Franţa a lansat o recrutare sistematică de tehnicieni britanici: ceasornicari, prelucrători de lână, metalurgişti, fabricanţi de sticlă, constructori de vase – circa 200-300 de persoane. Această campanie i-a tulburat atât de mult pe britanici, încât au adoptat o lege ce interzicea emigrarea anumitor meseriaşi calificaţi, prima dintr-o serie de asemenea măsuri care s-au extins pe mai bine de un secol şi au afectat o gamă tot mai largă de meserii[1].

Totuşi, această legislaţie nu a constituit o barieră de netrecut. Într-o lume a protecţionismului acerb, nu toţi erau încă vigilenţi în privinţa potenţialului concurenţei internaţionale. Să luăm exemplul abilităţilor necesare în metalurgie – o comoară specială, datorită legăturii lor cu armamentul şi maşinile. (Oamenii ar omorî să poată omorî mai bine.) În 1764-1765, monarhia franceză l-a trimis pe Gabriel-Jean Jars să viziteze instalaţiile miniere şi metalurgice din Anglia. Britanicii erau atât de insensibili la valoarea acestor cunoştinţe, încât acesta a fost bine primit în topitoriile şi fierăriile din Sheffield şi nord-est. Însemnările sale, publicate mai târziu, constituie în continuare o sursă valoroasă de informaţii privind tehnicile din vremea sa*. Acelaşi lucru era valabil şi pentru progresele britanice din cronometrie, cheia navigaţiei superioare: în 1769, Comisia Longitudinii le-a permis vizitatorilor francezi să desfacă şi să analizeze revoluţionarele cronometre marine ale lui John Harrison, pornind de la premisa că de acestea trebuie să se bucure întreaga omenire. (Când a aflat, Harrison a făcut o criză de nervi.)[2]

Anumite locuri şi meserii nu erau la fel de primitoare. La Birmingham, centru al meseriilor asociate cu metalurgia, fiecare meşter avea propriile trucuri şi secrete. Meşteşugarii de acolo erau paranoici pe bună dreptate în convingerea lor că orice

---

* Jars a mai vizitat şi instalaţiile metalurgice din Styria, Boemia, districtul Liège (Belgia de astăzi) şi Suedia. Deşi a murit la scurt timp după ultima sa călătorie, la fierăriile din estul şi centrul Franţei (1768-1769), a reuşit să transmită personal descoperirile sale unui număr de maeştri fierari şi tehnicieni, printre care Ignace de Wendel. O parte din relatările sale au fost publicate de către fratele său, numit tot Gabriel, sub titlul *Voyages métallurgiques* (1774-1781) (Woronoff, *L'industrie sidérurgique*, p. 16). Vezi şi Harris, *Essays in Industry*, pp. 87-88.

intrus era un duşman. Nu numai străinii ; chiar şi englezii. Arthur Young, călător şi observator remarcabil, descria primirea ostilă de care avusese parte în acest oraş activ.

> Nicăieri nu am fost mai dezamăgit decât la Birmingham ; unde nu am reuşit să obţin nici o informaţie, nici măcar de cea mai banală natură, din pricina invidiei excesive a producătorilor. Se pare că *francezii* le-au răpit câteva fabrici, afectând destul de mult oraşul : asta îi face să fie atât de precauţi, încât nu le arată străinilor mai nimic. [...][3]

Toate acestea nu i-au împiedicat însă pe producătorii din Birmingham să se joace la rândul lor de-a spionii. Marea Britanie nu era singura ţară cu tehnici ce meritau deprinse sau furate (deşi la momentul respectiv avea partea leului din posibila pradă), iar producătorii britanici nu aveau mai multe scrupule decât rivalii lor continentali. În plus, tangoul se dansează în doi, iar meşteşugarii pricepuţi, aidoma savanţilor şi artiştilor, considerau întreaga Europă ca fiind patria lor [4]. Unul dintre cele mai valoroase secrete ale metalurgilor francezi, de exemplu, era poleirea, de obicei a alamei şi a bronzului, cunoscută drept *ormolu* (*or moulu*) – strălucitoare, lucioasă, falsă, deci extrem de profitabilă. Matthew Boulton a devenit celebru ca partener al lui James Watt în producerea motoarelor cu aburi, însă începuse ca producător de nasturi, catarame, lanţuri pentru ceas, sfeşnice şi tot soiul de obiecte metalice. Boulton a trimis oameni şi a cheltuit bani în stânga şi-n dreapta ca să afle secretul acestei tehnici franceze ; de asemenea, ca să-i seducă pe meşteşugarii şi artiştii francezi, pe cât posibil, cu instrumentele lor. În cele din urmă a reuşit şi s-a considerat atât un patriot, cât şi un om de afaceri inteligent[5]. În acelaşi timp, Boulton însuşi a fost ţinta mai multor încercări de seducţie. Suedia era deosebit de insistentă, şi e posibil să fi solicitat chiar el o ofertă din partea ei[6].

Nu putem discerne întotdeauna graniţele dintre curiozitate, explorare şi spionaj făţiş. Un analist de frunte al acestui subiect scrie că „numeroşi străini [...] au strâns informaţii utile [...] fără să facă vreodată ceva ascuns"[7]. Însă mai notează şi că numeroşi „vizitatori" erau ei înşişi maeştri fierari, producători, chimişti, inspectori ai industriei sau un fel de observatori informaţi. Nu veniseră în Anglia să vadă monumentele sau peisajul. Iată ce ne spune Ignace de Wendel, oficial ofiţer de artilerie, mai concret, urmaşul unei dinastii de maeştri fierari şi un ales al guvernului francez. Se considera bine înzestrat cu nas, ochi, limbă şi viclenie, pe care le considera absolut necesare :

> [...] am descoperit că nu era deloc dificil să inspectezi manufacturile englezeşti, trebuie să cunoşti bine limba, să nu dai dovadă de curiozitate şi să aştepţi până când era servit punciul pentru a te instrui şi a câştiga încrederea producătorilor şi a maiştrilor lor, trebuie să eviţi recomandările superiorilor, care nu ajută la nimic. [...] Tinerii sunt mai puţin potriviţi pentru o asemenea misiune. [...] Pentru a înţelege lucrurile cum se cuvine, e important să ai cunoştinţe elementare despre maşini, deoarece le întâlneşti la fiecare pas şi tind să scurteze procesul de producţie[8].

Şi mai important era fluxul de talent tehnologic din Marea Britanie spre continent : de ce să arunci o privire rapidă dacă poţi angaja pe cineva cu ani de experienţă la faţa locului ? Doar cei care dobândiseră cunoştinţele în mod direct le puteau transmite mai departe. Chiar şi în condiţiile difuzării şi transparenţei ştiinţifice de mai târziu, cu mostre de produse şi echipament, cu planuri şi instrucţiuni explicite, o parte din

know-how nu a putut fi însușit decât prin experiență*. În 1916, în toiul febril al Primului Război Mondial, francezii pierduseră câteva dintre principalele centre de producție a armamentului și aveau nevoie disperată de un stoc suplimentar de tunuri de câmp de 75 mm. Acestea erau piesele lor esențiale de artilerie, mândria arsenalului lor, o mașinărie concepută cu atâta măiestrie, încât un pahar cu apă așezat pe afet nu se vărsa atunci când se trăgea cu tunul. Încălcându-și toate regulile de confidențialitate, au trimis planurile în Statele Unite – în zadar. Au reușit să obțină piese cu o putere de foc și o stabilitate comparabile abia când o echipă de muncitori a mers în Statele Unite să le arate americanilor cum să le confecționeze.

Totuși, aici, agentul-recrutor din secolul al XVIII-lea s-a confruntat cu o trăsătură frapantă a industriei britanice: diviziunea muncii. Nici un muncitor nu cunoștea mai mult de o părticică din procesul de producție. Un agent francez, numit Le Turc, alias Johnson în Anglia, se plângea:

> Nici un muncitor nu poate să-ți explice lanțul operațiunilor, fiind în permanență preocupat de o singură frântură; dacă apleci urechea la altceva în afară de asta, vei fi împovărat de greșeli. Oricum ar fi, această diviziune puțin înțeleasă are ca rezultate o mână de lucru mai ieftină, o calitate impecabilă a muncii și o siguranță mai mare a proprietății producătorului[9].

Cu toate că specializarea făcea sarcina mai dificilă și mai costisitoare, rezultatele erau pe măsura efortului. Această migrație era uneori solicitată: guvernele străine îi plăteau pe oameni să vină și îi ajutau să pornească afaceri. Însă o parte dintre expatriați se mutau din motive principiale – de exemplu, John Holker, un iacobit nemulțumit care a fost recrutat și adus în Franța de către Daniel Trudaine, *directeur de commerce*, și care a devenit producător de confecții din lână și utilaje textile și inspector general al Industriei Străine. Alții aveau motive personale puternice, precum Michael Alcock, care în 1755-1756 a vrut să fugă cu amanta sa și câteva fonduri delapidate, lăsându-și soția și partenerul pradă falimentului. Soția i s-a alăturat în cele din urmă și e posibil să fi fost complice din capul locului. Se pare că Alcock și cele două femei ale sale au reușit să locuiască împreună, într-un *ménage à trois* la La Charité, pe cursul superior al Loarei, unde Alcock confecționa piese forjate și articole metalice și încerca să le dea francezilor câteva lecții despre oțelul superior[10].

Totuși, majoritatea expatriaților nu aveau motive serioase să se mute peste hotare. Au făcut-o pentru bani. Cei mai pricepuți dintre ei au ajuns antreprenori de talie mondială. Să luăm exemplul familiei Cockerill. Tatăl, William, mecanic, a fost adus în preajma anului 1800 la Verviers (pe atunci în Franța, acum în Belgia), un centru al confecțiilor din lână, de o firmă care practica lucrul la domiciliu și care încerca să treacă la industria de uzină. Cockerill avea să le furnizeze combinațiile de mașini (*assortiments*) care să-i ajute să treacă de la fibre la fire (folosirea mașinilor implica împărțirea sarcinii într-o serie de procese). William, care avea propriile ambiții, le-ar fi pus pe tavă cu dragă inimă întreaga industrie (să nu uităm că e vorba aici despre Franța imperială), însă era legat prin contract de angajatorii săi. Nu a contat. Ginerele

---

* Ceea ce Michael Polanyi numea „cunoaștere tacită". Kenneth Arrow spunea că învățăm făcând. Vezi Polanyi, *The Tacit Dimension*; Arrow, „The Economic Implications of Learning by Doing"; J. Howells, „Tacit Knowledge".

său a devenit constructor de maşini, iar în 1807, când contractul lui William a expirat, şi-a deschis propriul atelier la Liège, un centru străvechi al meşteşugurilor metalurgice.

În 1813, William Cockerill i-a cedat afacerea mezinului său, John, care a diversificat-o, trecând la echipamente grele: prese hidraulice, motoare cu abur, pompe. Între timp Belgia fusese anexată Olandei, al cărei rege preţuia firma Cockerill ca pe o bijuterie a Coroanei: „Continuaţi-vă măreţele planuri fără teamă şi nu uitaţi că regele Olandei are întotdeauna bani la dispoziţia industriei". Stimulat de aceste încurajări, dar şi de altele, de ordin material, John Cockerill a trecut la proiecte mai ample – topirea fierului, construirea de vapoare cu abur şi locomotive, o mină de zinc lângă Aachen (aproape, în Germania), fabrici de lână în Prusia, o fabrică de bumbac la Barcelona, o rafinărie de zahăr în Surinam, furnale în sudul Franţei, ateliere, uzine şi proiecte feroviare în îndepărtata Rusie. Însă problema acestui antreprenor mondial – un francez l-a numit „un cetăţean al Liège-ului de origine britanică, mai bine descris drept o minte sclipitoare fără patrie" – era aceea că planurile lui erau prea măreţe pentru mijloacele de care dispunea. În ciuda sprijinului bancar substanţial, a dat faliment în timpul crizei din 1839-1840 şi a murit la scurt timp după aceea. Firma a fost apoi reorganizată – un monument mai durabil decât bronzul şi decât vieţile creatorilor săi[11].

Aidoma familiei Cockerill, însă oameni obişnuiţi, trăind în anonimat, majoritatea expatriaţilor britanici erau muncitori atraşi de salariile de două-trei ori mai mari decât cele de acasă. (Salariile britanice erau de regulă considerabil mai mari faţă de cele de dincolo de Canal, însă aceşti meşteşugari şi mecanici experimentaţi erau rarisimi în ţările ce păşeau pe urmele Marii Britanii.) Unii dintre ei fuseseră chiar trimişi în misiune de către producători şi exportatori, să aibă grijă de motoare şi să le menţină în stare de funcţionare, dar au descoperit că erau mai apreciaţi peste hotare decât în propria ţară. Mulţi alţii erau ispitiţi de foştii tovarăşi, reveniţi în ţară pentru a recruta.

O bună parte din aceste practici, nu uitaţi, încălcau legea britanică. În efortul de a descuraja concurenţa străină, Marea Britanie interzisese exportul majorităţii maşinilor (nu şi al motoarelor cu abur) şi emigrarea meşteşugarilor calificaţi. Prin asta, Marea Britanie respecta o tradiţie străveche. În Italia medievală, de exemplu, producătorii de sticlă din Murano şi constructorii de nave de la Arsenale din Veneţia au emigrat doar ameninţaţi cu moartea. Asemenea constrângeri au întârziat răspândirea cunoştinţelor, dar, într-o lume a monitorizării rudimentare, nu au putut-o împiedica. Aşa s-a întâmplat şi în Marea Britanie: sute, chiar mii de meşteşugari au emigrat în primele decenii ale secolului al XIX-lea, majoritatea de bunăvoie. Câţiva dintre ei au căzut prizonieri în război.

Expatriaţii britanici nu au fost singurii. Francezii au importat germani cu competenţe în domeniul metalurgiei; ruşii au adus olandezi, nemţi şi suedezi. Francezii îi criticau pe germani – pentru comportamentul lor neplăcut, lipsa lor de recunoştinţă. (Într-o anumită măsură, aceştia erau genul de oameni care plecau de acasă în căutarea altor slujbe.) Iată ce spune un producător de coase despre nemţii lui: în ciuda tuturor avantajelor care le fuseseră acordate, în ciuda tratamentului mai bun, a absenţei disciplinei milităreşti de care aveau parte acasă, muncesc când şi cum au chef şi „caută motive pentru a fi concediaţi". Nu toţi priveau doar partea proastă a lucrurilor. Un inginer sublinia că existenţa muncitorilor străini avea un efect salutar asupra meşteşugarilor francezi, vindecându-i definitiv de „principiile false ale independenţei care i-au făcut prea mult timp să se considere stăpânii celor care le asigură existenţa"[12]. (Aceasta

este o temă recurentă. Angajatorilor nu le place să depindă de muncitorii lor, iar înlocuirea forţei de muncă cu capitalul – mecanizarea originală a filării bumbacului şi impunerea fabricii – a fost deseori motivată de consideraţii de putere şi bani*.)

Dar şi banii. Diviziunea *muncii* nu le permitea muncitorilor expatriaţi să dezvăluie chiar toate secretele, însă diviziunea *capitalului* i-a făcut pe unii angajatori să-şi vândă produsul peste hotare şi să-i instruiască pe străini să-l folosească. Îndeosebi noua industrie specializată a construcţiilor de maşini îşi căuta pieţe oriunde le putea găsi. Utilizatorii britanici ai acestor dispozitive preferau, evident, să le ţină secrete; de unde şi interdicţia generală de a exporta maşini. (Totuşi, exportul motoarelor cu abur nu era interzis, deoarece acestea nu erau iniţial menite pentru industrie. În anii 1780, când şi-au găsit o utilizare în fabrici, nu puteai să le interzici exportul fără acordul firmei Boulton & Watt.) Acest efort de a vinde a contat enorm atunci când producătorii locali prosperi nu erau pregătiţi să cumpere, spre deosebire de rivalii lor străini. Aşadar constructorii de maşini erau în mod implicit „subversivi", promovând concurenţa peste hotare şi subminându-şi compatrioţii pe piaţa a treia: „Autonomia tehnologică [a utilizatorilor de maşini] combinată cu confidenţialitatea ar putea fi un pact suicidar tacit. [...]"[13]

Atât despre răspândirea cunoştinţelor. Mai importante pe termen lung pentru ţările ce păşeau pe urmele Marii Britanii erau şcolile de ştiinţă şi tehnologie. Aflate la un nivel secundar sau superior, acestea îşi propuneau să pregătească o clasă superioară de tehnicieni şi personal de supraveghere şi au pus bazele autonomiei intelectuale. Francezii erau în frunte, cu École Polytechnique (numită iniţial École Centrale des Travaux Publiques), înfiinţată în 1794. Aceasta trebuia să fie iniţial o şcoală militară pentru ofiţeri de inginerie şi artilerie – ramuri în care cunoştinţele tehnice contau. (Orice neghiob putea să fluture o sabie de cavalerie.) Însă de la bun început, guvernul revoluţionar a creat un corp de oameni de ştiinţă şi matematicieni de vârf, iar aceştia au transformat pe termen lung şcoala, înlocuind lecţiile şi disciplina militară cu predarea matematicii, a ştiinţelor de bază şi a competenţelor tehnice. Caracterul competitiv al instituţiei – examen de admitere, gradaţie publică la intrare, gradaţie după efectuarea unui ciclu, gradaţie la absolvire – a atras cei mai buni şi mai inteligenţi francezi; astfel, deşi şcoala a continuat să formeze ofiţeri pentru armată, aceştia nu erau elevii de vârf. Cei mai puternici „X" – cum îi numesc francezii, după necunoscuta algebrică – au intrat în mediul de afaceri, public şi privat, alcătuind crema ingineriei şi tehnocraţiei franceze. Construiau şi conduceau căile ferate franceze; învăţau şi adaptau cele mai recente tehnici metalurgice britanice; supervizau lucrări publice peste hotare; iar în secolul XX au ajuns în fruntea celor mai mari corporaţii de înaltă tehnologie din Franţa.

---

* Exemplul clasic este cererea adresată lui Richard Roberts, partener în cadrul firmei de construcţii de maşini Sharp, Roberts, de către un grup de filatori din Lancashire de a construi un selfactor automat, adică o maşină care să aducă sania maşinii înapoi, pentru a începe un nou ciclu de întindere şi înfăşurare a semitortului. Ideea era aceea de a-i mai tempera pe filatori, aristocraţia industriei – mândri, ţâfnoşi şi dificili la negocierile de salarii. Atunci când o îngustare a meseriei s-a îmbinat cu această ameninţare de inovare pentru a ţine în frâu pretenţiile muncitorilor, filatorii au decis că nu aveau până la urmă nevoie de noua maşină – era mai ieftin aşa. Lui Roberts i-au trebuit zece ani să câştige bani din invenţia sa. Vezi MacLeod, „Strategies for Innovation", p. 291.

École Polytechnique oferea însă o pregătire prea elevată şi teoretică. Absolvenţii care doreau să activeze în industrie urmau de regulă cursuri postuniversitare la École des Mines sau Ponts-et-Chaussées – ambele înfiinţate sub Vechiul Regim. Acolo învăţau tehnologie şi ştiinţă aplicată şi făceau practică. În acelaşi timp, afacerile franceze au ajuns să simtă că era nevoie de încă o şcoală, asemănătoare cu Politehnica, dar mai practică. Aceasta a fost École Centrale des Arts et Manufactures, înfiinţată privat în 1829 şi integrată în sistemul public în 1856, care servea drept teren de pregătire pentru ingineri şi manageri. Studenţii de la Centrale se bucurau de un prestigiu mai redus faţă de elevii „X" de la Politehnică: şcoala era mai tânără, iar concurenţa la admitere nu era atât de acerbă; însă, datorită deschiderii sale mai mari, absolvenţii ei se descurcau mai bine decât „X" în ramurile mai noi, precum automobilele şi aviaţia.

Pe lângă aceste două instituţii generale, centrale, au apărut mai multe şcoli locale, precum cele vocaţionale, *écoles d'arts et métiers*; şi şcoli industriale specializate, deseori înfiinţate de angajatori, pentru pregătire în ramuri specifice: produse chimice în Lyons, ceasuri la Besançon, textile la Mulhouse. O bună parte dintre ele îşi propuneau să compenseze dispariţia fostului sistem de ucenicie. În cele din urmă, vechile instituţii tehnice, precum Conservatoire des Arts et Métiers – la început muzeu –, au introdus cursuri adresate deseori adulţilor care urmaseră traseul normal, însă doreau să se pună la curent cu ultimele inovaţii.

Iniţiativele franceze au fost un far călăuzitor pentru ţările din Est. Îndeosebi Politehnica a fost imitată la Praga, Viena, Zürich, chiar şi în locuri îndepărtate, precum Moscova. În plus, fiecare ţară avea propria combinaţie de şcoli asociate. Germanii, de exemplu, au creat o reţea de şcoli profesionale (*Gewerbeschulen*) care alimenta managementul tehnologic mediu; şi o gamă tot mai vastă de şcoli tehnice superioare (*technische Hochschulen*) – prima la Karlsruhe, în 1825 – care se situau la nivel universitar şi care au format generaţii de chimişti şi ingineri. În cele din urmă, germanii au introdus instruirea şi cercetarea ştiinţifică în universităţi. Era linia întâi a experimentului şi cercetării, iar inventarea laboratorului (Justus Liebig, anii 1830) a încununat un sistem educaţional care, până la sfârşitul secolului, a atras invidia întregii lumi, devenind un model de urmat.

Încrederea în educaţia formală în vederea transmiterii cunoştinţelor tehnice şi ştiinţifice a avut consecinţe spectaculoase. În primul rând, a implicat aproape întotdeauna o instruire în subiectele abstracte şi teoretice care se pretau unei game largi de aplicaţii, vechi şi noi. Aş pune accent pe cele noi. În al doilea rând, a deschis calea către noi ramuri ale cunoaşterii, cu un potenţial economic uriaş.

Comparaţi această instruire cu strategia britanică de a învăţa făcând – strategie care stătuse la baza Revoluţiei Industriale. Aceasta funcţionase destul de bine câtă vreme tehnologia a rămas o acumulare de îmbunătăţiri, iar invenţia, o recombinare a tehnicilor cunoscute. (Chiar şi aşa, nu putem decât să ne minunăm în faţa abilităţii constante a Marii Britanii de a genera talent şi geniu corespunzător, o bună parte autodidact.) Însă începând cu secolul al XVIII-lea, pe măsură ce graniţele posibilităţii şi cercetării tehnologice s-au deplasat în exterior, explorarea a depăşit lecţiile experienţei senzoriale.

Aceste direcţii noi au avut cele mai mari rezultate în două domenii, produsele chimice şi electricitatea – în ambele, datorită progreselor cunoaşterii ştiinţifice. Ramurile chimice mai vechi au rămas un fel de bucătărie industrială: amestecă, încălzeşte, agită, păstrează ce e bun şi aruncă resturile. Nu au stat locului. Au avut de câştigat

îndeosebi de pe urma mecanizării – mașini de măcinat, malaxoare, cuptoare mai mari și mai eficiente –, deoarece producătorii se aflau în căutarea economiilor de scară. O altă sursă de progres a fost inventarea unor mijloace de întrebuințare a deșeurilor (de exemplu, a gazului de huilă pentru iluminat), uneori ca reacție la legile ce pedepseau poluarea. (Mai bine foloseai deșeurile decât să fii trimis în judecată sau amendat.) Însă progresele revoluționare s-au înregistrat în domeniul nou al chimiei organice și au decurs în mod direct din studiile moleculelor pe bază de carbon. Acestea au făcut posibile numeroase aplicații, îndeosebi în domeniul coloranților (cruciali pentru industria textilă), apoi în cel al fotografiei și al produselor farmaceutice și, în sfârșit, spre finalul secolului, în domeniul materialelor sintetice – ceea ce numim, în sens larg, plastic.

Electricitatea era cunoscută, dar nu și înțeleasă de către antici, iar savanții curioși s-au jucat cu ea, aproape ca și cu o jucărie, începând cu secolul al XVIII-lea. Asemenea experimente puteau avea consecințe practice; de exemplu, inventarea paratrăsnetului de către Benjamin Franklin. Însă utilizarea sistematică a electricității ca formă de energie și aplicarea ei în procesele industriale au fost nevoite să aștepte până în secolul al XIX-lea, când au avut loc cercetările lui Volta, Ampère și Faraday, ale căror nume au fost imortalizate în terminologia științifică. Primele aplicații industriale au fost mărunte, dar impresionante: bateriile (pilele voltaice), care puteau acționa telegrafe și ceasuri; și tehnicile electrolitice, utilizate în special la foile de metal și tacâmuri. Ambele datau de dinainte de 1850. Însă electricitatea a înflorit odată cu inventarea generatoarelor și a dinamurilor pentru a produce curent în cantități mari și construirea unui sistem de distribuție. Cei mai mari stimuli au fost becul cu incandescență al lui Thomas Edison (1879) și motoarele electrice, care au justificat investițiile pentru capital care să acopere regiile.

În domeniul produselor chimice și electrice, cunoștințele și competențele depindeau de instruirea formală. Aceste fenomene nu pot fi însușite prin percepție senzorială; trebuie explicate prin diagrame și scheme, iar principiile subiacente sunt cel mai bine învățate în sala de clasă și în laborator. Aici, încrederea continentală în instrucție a dat roade, generând și răspândind noi tehnologii. În loc să ajungă din urmă Marea Britanie, continentul a făcut un mare salt înainte, în vreme ce Marea Britanie, prinsă în capcana obișnuinței, a rămas în urmă.

În plus, în ceea ce privește electricitatea britanică, autonomiile locale au îngreunat excesiv lucrurile. În anumite locuri, rețelele municipale de gaz s-au împotrivit cu succes electrificării; altundeva, Marea Britanie a construit o multitudine de rețele electrice, fiecare cu propriul voltaj și echipament. Îmbunătățirile ulterioare nu au făcut decât să sporească varietatea. Chiar și astăzi, cumpărătorii britanici de dispozitive electrice trebuie se confrunte cu o gamă largă de prize și borne de ieșire, iar clienții îi plătesc pe vânzători să le pregătească echipamentul în vederea utilizării. Economia britanică s-a dezvoltat în aceste ramuri noi la fel ca în cele mai vechi – precum Topsy.

Această îmbinare a științei cu tehnica a inaugurat o epocă pe care Simon Kuznets o numea „creșterea economică modernă"[14]. Nu numai mulțimea extraordinară de inovații au făcut A Doua Revoluție Industrială atât de importantă – folosirea combustibililor lichizi și gazoși la motoarele cu combustie internă, distribuirea energiei prin intermediul curentului electric, transformarea sistematică a materiei, îmbunătățirea comunicațiilor (telefonul și radioul), inventarea mașinilor alimentate de noi surse de energie (autovehiculele și aparatele de uz casnic). Și cunoașterea transmisă formal a avut un rol, poate cel mai important.

Asocierea ştiinţei cu tehnica fusese precedată de alte câteva cuplări. Ne putem întoarce chiar în Evul Mediu, la utilizarea cunoştinţelor astronomice în vederea transformării navigaţiei (calculul latitudinilor), la folosirea matematicii în balistică, la întrebuinţarea pendulului în vederea confecţionării unui ceasornic mai exact. Şi chiar la motorul cu abur, triumful clasic al empirismului ştiinţific. Însă ştiinţa nu îşi ia un avans şi nu precedă tehnica decât spre sfârşitul secolului al XIX-lea. Pseudoinventatorii şi cei ce găseau soluţii la diferite probleme au considerat că era mai profitabil să analizeze lucrările de specialitate înainte de a-şi pune proiectele în practică ; sau chiar înainte de a-şi stabili obiectivul – ce să facă şi cum să procedeze.

Aşadar liderul/inovatorul a fost prins şi răsturnat. Vechile avantaje – resurse, avere, putere – s-au devalorizat, iar mintea s-a impus în faţa materiei. De acum înainte, viitorul le aparţinea tuturor celor care aveau caracter, mâini şi creier.

Secretele bucătăriei industriale

După cum am văzut, oţelul era întotdeauna metalul predilect pentru confecţionarea „armelor albe" (săbii şi pumnale), a cuţitelor şi bricelor, a uneltelor ascuţite şi a pilelor (esenţiale în producţia părţilor ce necesitau precizie). La început, oţelul a fost un produs auxiliar accidental al topirii în furnale în care nu se obţinea o temperatură suficient de mare încât să producă o masă omogenă, luând naştere odată cu fierul moale şi fonta albă. Mai târziu, odată cu inventarea furnalelor înalte ce funcţionau la temperaturi ridicate, era nevoie de mai multe procese succesive pentru a ajunge de la fontă la oţel. O metodă consta în reîncălzirea metalului şi calcinarea carbonului până la 1,2-1,5%. Rezultatele nu erau uniforme (nu era uşor să te opreşti la momentul potrivit) şi se obţineau diverse varietăţi de oţel care erau folosite ulterior în diferite scopuri. Oţelul de calitate superioară era folosit pentru arme şi tacâmuri fine ; cel de calitate inferioară, la brăzdare şi seceri.

O altă metodă consta în eliminarea carbonului pentru a obţine fier forjat şi adăugarea ulterioară de carbon pentru a obţine oţel. De obicei, carbonul era adăugat prin comprimarea fierului forjat în carbon, încălzire şi contopire, apoi ciocănire. Scopul era forjarea metalului compozit astfel încât carbonul să fie distribuit uniform, iar rezultatul să fie omogenizat – aidoma frământării aluatului. Şi, la fel cum prin frământare se obţine un aluat mai omogen, prin încorporare, presare, încorporare şi iar presare, şi acest oţel cementat era încorporat şi ciocănit în repetate rânduri. Rezultatul era o bucată stratificată de oţel ; cu cât existau mai multe straturi (adică cu cât fusese încorporat şi frământat mai mult), cu atât metalul era mai solid şi mai rezistent. Cele mai bune exemple pentru acest tip de proces sunt celebrele săbii japoneze de *samurai*, care îşi păstrează tăişul şi luciul cinci secole mai târziu. Oţelul stratificat, inventat în Europa, la Nürnberg, la începutul secolului al XVII-lea (Nürnbergul era un vechi centru al confecţionării de unelte şi instrumente), a fost adoptat imediat de către englezi. Francezii nu au învăţat tehnica decât în preajma anului 1770.

Însă nici măcar săbiile de *samurai* nu se pot compara, în privinţa omogenităţii, cu oţelul de creuzet, adică oţelul încălzit până la lichefiere, astfel încât carbonul adăugat se amestecă în totalitate. Cel care a inventat oţelul de creuzet în 1740 a fost un ceasornicar

englez, Benjamin Huntsman, care avea un interes profesional evident în obţinerea unui metal mai bun pentru arcuri şi pile. Tehnica avea să rămână un monopol britanic vreme de aproximativ trei sferturi de veac – nu din lipsă de pretinşi imitatori.

Îndeosebi francezii au cheltuit foarte mult pentru a afla secretul. Franţa nu stătea la fel de bine la acest capitol, situaţie pe care o considera, în mod evident, un handicap politic grav. La începutul secolului al XVIII-lea, omul de ştiinţă priceput la toate René Antoine de Réaumur (1683-1757), mai bine cunoscut pentru termometrul său, a pretins că descoperise secretul pentru ceea ce el însuşi numea „piatra filosofală", a deschis o „fabrică regală" în scopul transformării fierului în oţel şi a primit o recompensă generoasă din partea statului pentru eforturile sale. A dat greş, deoarece credea că soluţia consta în adăugarea sulfului şi a sărurilor potrivite. Rolul carbonului nici nu i-a trecut prin cap. De asemenea, credea că fierul francez era îndeajuns de bun în acest scop, spre deosebire de britanici, care importau cel mai bun fier suedez pentru a obţine oţel[15]. Trebuia să fi aruncat o privire în jur.

„Această eroare de analiză şi această «alegere patriotică» aveau să fie acceptate mult timp în Franţa şi aveau să accentueze înapoierea industriei naţionale."[16] Şi alţii au făcut ulterior un pas înainte, lăudându-se că obţinuseră un oţel comparabil cu produsul britanic sau cel german. Nu a mers. Cel mai important progres a avut loc după călătoria lui Gabriel Jars în Marea Britanie din 1765. Jars îşi propusese să producă oţel cementat, însă obţinuse rezultate mediocre, în bună parte deoarece folosea fier franţuzesc *à la Réaumur*; moartea survenită în 1769 i-a întrerupt eforturile. Un alt tehnician, pe nume Duhamel, tovarăşul lui Jars de călătorie şi protejatul ministrului Turgot, a fost angajat de contele de Broglie, proprietarul unei fierării şi beneficiarul unei subvenţii guvernamentale de 15.000 de livre, să facă experimente similare. Cincisprezece ani mai târziu, guvernul s-a văzut nevoit să recunoască faptul că Duhamel nu ajungea nicăieri. Metalurgişti mai mărunţi au încercat din proprie iniţiativă. Nici nu încăpea îndoială: Franţa avea nevoie de oţel şi voia să ştie cum să-l producă.

A intrat în scenă britanicul Michael Alcock din Birmingham, pe care l-am cunoscut ceva mai devreme. Le-a zis francezilor că era floare la ureche: oţelul era uşor de produs; partea mai dificilă era să obţii oţel de calitate. Astfel, cu ajutorul lui Trudaine de Montigny, director comercial (fiul celui care îi trimiseseră pe Jars şi Duhamel să viziteze Anglia), şi-a deschis o fabrică proprie şi a produs mostre de oţel cementat şi de creuzet. A rămas la stadiul de mostre.

În acelaşi timp, doi dintre partenerii lui Alcock au mers pe cont propriu şi au cumpărat o mică fierărie ce producea pile la Amboise, pe Loara (comună mai bine cunoscută datorită castelului regal). Fierăria a atras atenţia ducelui de Choiseul şi a determinat guvernul francez (din nou, cu sprijinul lui Trudaine de Montigny) să finanţeze o „fabrică regală" de oţeluri fine pe care să o subvenţioneze cu 20.000 de livre pe an. Însă această subvenţie a fost însoţită de un blestem: obligaţia de a folosi fier forjat franţuzesc. Întreprinderea a investit masiv în echipament – şase furnale mari, patruzeci de ciocane mecanice, optzeci de forje de oţel – şi a făcut experimente după experimente. În zadar. Nu a obţinut niciodată oţel de creuzet, iar oţelul său cementat nu inspira încredere.

Şi alte întreprinderi, cu sau fără relaţii, însă la fel de hotărâte, au intrat în cursă, îndeosebi cu scopul de a produce pile de calitate, care deveneau tot mai importante pe măsură ce mecanizarea avansa, iar metalele înlocuiau lemnul. Una dintre ele, în

Dauphiné, a beneficiat de sprijinul intendentului şi grupului financiar al ducelui d'Orléans. În primul rând, şi-a stabilit obiective mărunte: confecţionarea de lame pentru coase şi felurite articole metalice. Însă apoi a intrat în bucluc din pricina delapidării. Era mai uşor să iei bani decât să-i produci.

Denis Woronoff, istoric al industriei franceze a fierului, rezumă: la şaizeci de ani după Réaumur, industria franceză a oţelului era încă „în aşteptare". Orice succes trâmbiţat se dovedise a fi fals. Nu că inspectorii guvernamentali ar fi fost creduli sau binevoitori, dar puneau mai mult accent pe puritatea teoretică a metalului decât pe caracteristicile sale (duritate, tăiş etc.). Erau de asemenea convinşi de importanţa dimensiunii (*gigantisme*) în condiţiile unor dezeconomii de scară. Rezultatele au fost următoarele: risipă, fundături şi faliment comercial[17].

Au urmat revoluţia şi Napoleon. Altă perioadă de aşteptare. Francezii au învăţat să producă oţel de creuzet abia în anii 1820, mulţumită unui expatriat britanice numite James Jackson. Germanii au reuşit aproape zece ani mai târziu, în mare fără ajutor din exterior. Elveţianul Johann Conrad Fischer, un observator fin şi un vizitator neobosit al întreprinderilor străine – era numai nas şi ochi –, a învăţat să-l producă în preajma anului 1805[18].

E nevoie de mai mult decât reţete, planuri şi chiar experienţe personale pentru a deprinde bucătăria industrială.

Geniul nu e de ajuns

La jumătatea secolului al XIX-lea, alcaloidul numit chinină era deosebit de important pentru autorităţile britanice din India, unde malaria debilita şi ucidea civilii şi personalul militar. Chinina nu trata boala, însă îi uşura simptomele. La momentul respectiv, chinina era obţinută din coaja arborelui de chinină, originar din Perú. Guvernul britanic, reamenajând grădina botanică de la Kew, celebră în toată lumea, făcea eforturi supraomeneşti să obţină seminţe de arbore de chinină din Perú, să le transforme în puiet, pe care să-l planteze apoi în India, însă rezultatele s-au dovedit dezamăgitoare. India a continuat să depindă de importurile costisitoare din Java, unde olandezii reuşiseră să obţină un puiet repicat mai bun. Britanicii ar fi preferat să aibă o sursă proprie.

William Henry Perkin, născut la Londra în 1838, era fiu de constructor şi nu avea nici o legătură cu India. Tatăl său ar fi vrut să devină arhitect (promovare socială), însă el s-a îndreptat de timpuriu spre chimie. În 1853, la doar 15 ani, a fost admis la nou-înfiinţatul Royal College of Chemistry, aflat atunci sub conducerea unui om de ştiinţă german, August Wilhelm Hofmann, care l-a plăcut pe băiat şi l-a luat ca asistent. Hofmann l-a pus în temă pe Perkin cu privire la importanţa găsirii unei metode de a sintetiza chinina, iar Perkin a luat problema cu el acasă, într-un mic laborator pe care îl amenajase în casa familiei sale. Nu a descoperit o metodă prin care să obţină chinină, însă, în treacăt fie zis, a obţinut un precipitat din păcură (un ingredient al gudronului de huilă), negrul de anilină, din care a derivat ulterior albastrul de anilină sau violetul. (Chimia a fost dintotdeauna o ştiinţă a descoperirilor întâmplătoare.)

Perkin a fost îndeajuns de vigilent încât să-şi dea seama de valoarea acestei descoperiri. Colorantul său albastru era o vopsea excelentă şi, după ce l-a brevetat, Perkin,

în vârstă de doar 19 ani, şi-a deschis o fabrică pentru produsele sale cu fonduri oferite de tatăl şi fratele său. Acesta a fost sfârşitul pregătirii sale la Royal College. După această lovitură norocoasă şi multe altele, Perkin a ajuns în scurt timp milionar. După care o altă întorsătură: a revenit la prima lui dragoste, chimia experimentală şi teoretică. În plus, industria chimică germană o lăsa pe cea britanică mult în urmă.

Acest prim colorant artificial era de vis – începutul industriei coloranţilor extraşi din gudronul de huilă, extrem de importantă. De îndată ce Perkin dăduse startul, chimiştii din Anglia, Franţa, Germania şi Elveţia s-au pus pe treabă şi a apărut un curcubeu de culori artificiale – fuchsia (fucsină), magenta (după sângele vărsat în bătălia din această localitate italiană), o paletă de violet, toate alizarinele de roşu, roz, portocaliu şi galben, precum şi un verde care a făcut senzaţie, pentru că nu devenea albastru în lumina de gaz*. La rândul lor, aceste culori stimulau cererea de materiale rafinate şi le făceau pe femeile din ţările bogate ale Europei să renunţe la negrul lor tradiţional, economic şi lugubru. (Astăzi, şi mai bogate, multe dintre ele au revenit la negru, chiar şi la nunţi.) Totuşi, mai importantă pe termen lung era ramificarea noilor tehnici în progrese chimice mai vaste: noi mijloace de iluminat, substanţe farmaceutice (aspirină, arsfenamină, felurite barbiturice, novocaină şi multe altele), materiale fotografice, îngrăşăminte artificiale şi, în cele din urmă, plastic – toate acestea cu partea lor de descoperiri neaşteptate şi accidentale.

Mulţumită lui Perkin, Marea Britanie se afla în fruntea noii industrii. Marea Britanie dispunea de toate avantajele. În primul rând, avea o uriaşă industrie chimică de bază, tradiţională, care producea substanţe alcaline, acizi şi sare. Apoi, beneficia de toate ingredientele pentru o industrie bazată pe carbon: nici o altă ţară nu producea mai mult gudron de huilă în formă brută; nicăieri altundeva nu era mai ieftin. În cele din urmă, a oferit cea mai mare piaţă pentru coloranţii textili din lume. Cu toate acestea, o generaţie mai târziu, industria a părăsit meleagurile britanice pentru a se stabili în Germania şi, într-o măsură mai mică, în Franţa şi Elveţia. În 1881, Germania producea aproximativ jumătate din coloranţii artificiali ai lumii; în 1900, între 80% şi 90%. Principalii producători germani erau capabili să plătească dividende de peste 20%, an de an, indiferent dacă vremurile erau bune sau proaste, investind totodată sume mari în fabrici, cercetare şi echipament. A fost una dintre cele mai mari şi mai rapide transformări industriale din istorie[19].

De ce? De ce a apărut această încălcare evidentă a „legilor" avantajului comparativ şi a dependenţei de cale? Pentru că, în afară de Perkin şi alţi câţiva băieţi de treabă, Marea Britanie nu avea chimişti pregătiţi şi înzestraţi care să genereze invenţii. Cu siguranţă nu la fel de mulţi şi de bine pregătiţi ca aceia care se găseau pe continent. Astfel, când A.W. Hofmann, Heinrich Caro şi colegii lor germani din Marea Britanie au fost ispitiţi înapoi acasă cu oferte atractive, industria chimică organică a Marii Britanii s-a contractat. În schimb, în Germania au apărut şi au înflorit mari corporaţii: Hoechst, BASF (Badische Anilin u. Soda-Fabrik), Bayer, Agfa, clădite în jurul unor

* Alizarina era obţinută din antracen, o altă componentă a gudronului de huilă. Sinteza a fost realizată de Perkin în Anglia, Caro, Graebe şi Liebermann în Germania, în 1869. Pe piaţă, efectul a fost uluitor: în 1870, alizarina naturală extrasă din garanţă costa 90 de mărci kilogramul; cea sintetică, 8 mărci. Garanţa, multă vreme un simbol al peisajului din Provence, era acum de domeniul trecutului (Milward şi Saul, *Economic Development*, p. 229).

chimişti şi ingineri chimişti de vârf, dotate cu laboratoare bine echipate şi strâns legate de universităţi.

Semnificaţia acestui fond de talent, combinat cu iniţiativa şi o cultură orientată spre cercetare, este destul de clară în povestea indigoului artificial. Iată un candidat logic la sinteză : un colorant major, compus al carbonului, extras din plante exotice (cardamă şi altele) cu un cost exorbitant. În 1880, profesorul A. Baeyer l-a sintetizat şi a vândut procedeul companiilor BASF şi Hoechst, care au hotărât că aveau de unde să împartă şi şi-au pus laolaltă resursele. Aveau nevoie una de cealaltă. 17 ani, 152 de brevete şi multe milioane de mărci mai târziu, cele două firme tot nu aveau o tehnică fezabilă din punct de vedere comercial. Una dintre ele folosea o sinteză diferită, care îi aparţinea tot lui Baeyer ; însă necesita atât de mult toluen, încât industria gudronului de huilă nu ar fi putut să-l ofere fără să invadeze piaţa cu produse auxiliare precum benzen şi naftalină. Deşeurile sunt blestemul industriei chimice şi al celor ce locuiesc în apropierea lor. Dar sunt şi un stimulent puternic pentru noi cercetări[20].

În acest punct, BASF şi Hoechst şi-au îndreptat atenţia spre o tehnică elaborată la ETH (Eidgenössische Technische Hochschule, cunoscută drept Politehnica), în Zürich, care avea ca punct de plecare naftalina, pe atunci un produs auxiliar aproape lipsit de valoare al distilării gudronului de huilă. Însă şi aceasta punea probleme practice şi comerciale a căror rezolvare a necesitat ani de zile. BASF a urmat o cale ; Hoechst, care era îndreptăţită să folosească procedeul lor, a urmat o altă cale, care se sprijinea, din nou, pe cercetarea efectuată la Politehnica din Zürich. BASF a demarat producţia mai devreme (1897, spre deosebire de Hoechst, în 1904), însă tehnica Hoechst s-a dovedit mai bună. În chimie, la fel ca în afaceri, există mai multe metode prin care să îţi poţi atinge scopul.

Ca în numeroase alte situaţii, tehnica a reprezentat un adevărat dezastru pentru vechile metode şi cei care le aplicau. În trei ani, BASF producea la fel de mult indigo cât putea fi obţinut din 1.000 de kilometri pătraţi. Marii perdanţi în acest caz erau indienii, care cultivau şi exportau produsul natural : 187.000 de tone în 1895-1896 ; 11.000 în 1913-1914. Preţul colorantului ajunsese la jumătate[21].

În pragul Primului Război Mondial, Germania lăsase restul lumii mult în urmă în ceea ce priveşte industria chimică modernă – atât de mult în urmă, încât nici măcar confiscarea brevetelor industriale germane în cursul acestui război nu le-a adus beneficii imediate concurenţilor de peste ocean. Cele mai mari firme americane, cu cei mai buni ingineri chimişti americani, nu ştiau ce să facă cu ele sau cum să le facă să dea roade. Astfel, în anii 1920, au angajat chimişti germani. Spionajul industrial din nou la putere.

Capitolul 19

Teritorii neocupate

În 1700, produsul pe cap de locuitor din Mexic era de circa 450 de dolari americani, la valoarea din 1985; în coloniile care aveau să devină Statele Unite, produsul era oarecum mai mare, să spunem, 490 de dolari; iar în Barbados, înfloritoarea colonie a zahărului, cifra era substanţial mai mare, 736 de dolari. O sută de ani mai târziu, Mexicul era în continuare la pragul de 450 de dolari, iar Statele Unite, la 807 dolari. Până în 1989, Statele Unite luaseră un avans considerabil: un PIB de 3.500 de dolari în Mexic, 5.350 de dolari în Barbados, 18.300 de dolari în Statele Unite[1].

Revoluţia Industrială a avut loc într-o lume relativ pustie – cel puţin în comparaţie cu densităţile populaţiei din prezent. În această lume, firește, concentraţiile variau, de la aşezările mai dense din China, India şi anumite porţiuni ale Europei de Nord-Vest la spaţiile mai vaste din Asia Centrală, Australia şi Americi. Motivele acestei variaţii erau în bună parte de ordin geografic şi tehnologic: populaţiile se strămutau şi se înmulţeau cel mai bine în climatele favorabile, pe terenuri fertile, cu ajutorul tehnicilor agricole ce valorificau potenţialul natural. Şi consideraţiile de ordin politic au avut un rol. În Europa, de exemplu, câmpia dunăreană, cu un potenţial bogat la începutul secolului al XVIII-lea, era în mare parte nevalorificată. După sute de ani de dezordine, otomanii se retraseseră abrupt după eşecul celui de-al doilea asediu al Vienei (1685). O jumătate de veac mai târziu, ruşii au deschis marele grânar ucrainean, alungând popoarele nomade care cutreieraseră şi stăpâniseră intermitent aceste spaţii vaste de la începuturile Hoardei de Aur (mijlocul secolului al XIII-lea).

Cele mai mari teritorii neocupate erau însă cele de peste ocean: Americile, înainte de toate, dar şi spaţiile mai restrânse din Australia şi sudul Africii. Nici unul dintre aceste teritorii nu era pustiu când au debarcat europenii. Pretutindeni, popoarele băştinaşe cultivau pământul, creşteau animale sau pur şi simplu vânau şi culegeau. Însă, din nou, densităţile aşezărilor variau, creând diverse oportunităţi şi premise pentru invazii. În Americi, câteva regiuni erau dens populate – valea Mexicului, zona deluroasă a Perúului, câteva insule din Caraibe. În mod normal, aceste densităţi ar fi preîntâmpinat cuceririle, aşa cum s-a întâmplat în Asia, însă slăbiciunile tehnologice şi politice ale populaţiei americane băştinaşe le făceau vulnerabile. Agenţii patogeni importaţi s-au ocupat de restul. În celelalte colţuri ale Americilor, precum în regiunile nordice care au devenit Statele Unite şi Canada, densităţile scăzute au facilitat o organizare şi o înarmare superioare. În ochii indienilor, omul alb le fura pământurile; în ochii omului alb, pământul era acolo ca să fie luat, un teritoriu profitabil, fără margini.

Economiştii consideră că factorii de producţie sunt pământul, capitalul şi munca. Pământul include nu numai suprafaţa, ci şi resursele sale; iar din punctul de vedere al dezvoltării economice, caracteristicile dominante ale unei regiuni neocupate sunt spaţiul, solul şi bogăţia materialelor. La rândul lor, acestea prezintă oportunităţi şi constrângeri: aceste teritorii pot genera o abundenţă de produse de bază pe cap de locuitor, dar numai dacă dispun de mâna de lucru necesară. Au nevoie de oameni, pe care îi atrag adesea oferind stimulente în vederea migraţiei: terenuri gratuite sau ieftine în primul rând, dar şi salarii mai mari, un statut superior şi drepturi politice. (Acesta a fost un aspect esenţial al îmbunătăţirii statutului şi dreptului de proprietate în Europa medievală.) Iar dacă forţa de muncă nu vine de bunăvoie, vor importa oameni cu de-a sila, plătindu-i pe recrutorii şi traficanţii de sclavi să facă treburile murdare.

Odată întruniţi factorii de producţie, regiunile neocupate oferă de regulă culturi şi alte produse de bază ce depăşesc cu mult nevoile populaţiei. Aceste surplusuri pot fi ulterior comercializate. Aceste economii pot câştiga mult mai mulţi bani producând culturi destinate exportului decât asigurându-şi subzistenţa prin agricultură, încât e mai rentabil să obţină câştiguri comercializându-şi potenţialul de hrană. (Luaţi ca exemplu insulele din Caraibe care alocau fiecare centimetru pătrat trestiei-de-zahăr şi importau alimente din îndepărtata Europă.)

Aplicarea acestei strategii de către anumite economii neexperimentate a condus la o teorie a alimentelor de larg consum sau argumentul „supapei pentru surplus”*. Ideea era următoarea: o anumită regiune porneşte cu câştiguri obţinute din exportul produselor de bază, care sporesc veniturile de acasă. La rândul lor, veniturile promovează o piaţă pentru manufacturi, finanţând totodată dezvoltarea unui sector industrial şi a unei economii mai echilibrate. (Depinde mult de distribuţia venitului în regiunea producătoare. Cu cât aceasta este mai inegală, cu atât piaţa manufacturilor este mai restrânsă. Astfel, o economie bazată pe plantaţii nu va genera o cerere industrială foarte mare: proprietarii plantaţiilor vor cumpăra bunuri de lux pentru ei înşişi şi vor cheltui prea puţin pe hainele şi adăposturile sclavilor lor.)

Modelul produselor de bază a fost formulat pentru prima oară de Harold Innes pentru a explica performanţa canadiană în termenii unei succesiuni de produse de bază pentru export: mai întâi blănuri (în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea), apoi cherestea (sfârşitul secolului al XVIII-lea şi secolul al XIX-lea) şi, în sfârşit, cereale (de la jumătatea până la sfârşitul secolului al XIX-lea). De atunci au fost elaborate scheme similare pentru Suedia (cherestea, cupru, fier), Statele Unite (tutun şi bumbac, apoi grâu), Australia (lână, carne, grâu), Argentina (piei, seu, carne, cereale), Japonia perioadei Meiji (mătase), chiar şi Anglia medievală (lână)[2]. Putem să ne gândim şi la dezvoltările paralele care au loc astăzi în naţiunile producătoare de petrol.

Însă, la fel ca majoritatea teoriilor economice bune, modelele „supapei pentru surplus” prezintă un aspect tautologic: explică cel mai bine ceea ce se potriveşte cel mai bine. Doar pentru că o economie câştigă din exportul produselor de bază nu înseamnă că va folosi apoi cum trebuie acest venit pentru a promova dezvoltarea. Iată dilema: să investeşti sau să cheltui? Şi, chiar dacă cineva se hotărăşte să investească,

---

* Aceasta nu ar trebui confundată cu doctrinele clasice ale avantajului comparativ, care sunt în esenţă statice şi nu oferă nici o motivaţie a dezvoltării economice. Dimpotrivă, au fost folosite de la bun început pentru a justifica predominanta diviziune internaţională a muncii.

cine spune că banii vor fi canalizaţi în activităţile potrivite? Mai mult decât atât, care sunt acelea? Să continui cu produsele de bază şi să maximizezi avantajul comparativ? Sau să urmăreşti dezvoltarea echilibrată, adică să iei acum mai puţin şi mai mult mai târziu?

Istoria economiilor de frontieră din Americi şi succesul lor în industrializare sunt un studiu de caz privind punctele forte şi punctele slabe ale teoriei produselor de bază. Pe de o parte, avem Statele Unite şi Canada – economii dezvoltate, cu venit ridicat; pe de altă parte, rămăşiţele fostului imperiu spaniol şi Brazilia, fosta colonie portugheză. La început, aceste ţări sudice erau mai bogate şi mai populate; astăzi sunt cu mult în urmă şi, deşi încep în sfârşit să se modernizeze, puţini le-ar prezice o convergenţă rapidă cu republicile nord-americane, chiar şi cu ajutorul unor pieţe comune precum NAFTA (Acordul Nord-American de Comerţ Liber).

Poveştile divergente ale Americii de Nord (fostă colonie britanică), pe de o parte, şi Americii Latine (fostă colonie spaniolă şi portugheză), pe de altă parte, au nevoie de mai multe explicaţii. Economiştii nu ar fi întotdeauna de acord cu acest lucru. Pentru ei, un motiv întemeiat este suficient şi, în ceea ce priveşte Americile, cel mai bun motiv îl reprezintă resursele. Aceste teritorii aveau o bogăţie naturală extraordinară, însă aceasta s-a dovedit utilă în mod diferenţiat în contextul noilor tehnologii industriale. Din acest punct de vedere, Statele Unite o duceau cel mai bine: întinderi vaste de teren fertil, virgin; un climat blând pentru cultivarea unei materii prime industriale esenţiale, şi anume bumbacul; zăcăminte bogate de ingrediente-cheie pentru metalurgia feroasă; foarte mult lemn şi cărbune pentru combustibili, precum şi o energie hidraulică generoasă de-a lungul Coastei de Est; o abundenţă de petrol, valoros de la jumătatea secolului al XIX-lea pentru lumină, ca lubrifiant şi, mai presus de toate, drept combustibil pentru motoarele cu combustie internă; mult minereu de cupru, pregătit la sfârşitul secolului al XIX-lea pentru cererile înfloritoare de transmisie, motoare şi energie electrică. Şi, alături de toate acestea, căi relativ convenabile de acces şi comunicaţii: o coastă frumos crestată, punctată cu porturi superbe, fluvii mari (mai ales Mississippi şi afluenţii săi) şi câmpii vaste. Singura barieră muntoasă serioasă dintre Atlantic şi Munţii Stâncoşi erau Apalaşii, iar aici diferite culoare făceau posibile trecerea şi comerţul, în special pasajul creat de râul Hudson şi întinderea plană până la Marile Lacuri. Aici omul a fost în stare să contribuie la utilitatea naturii, canalul Erie şi căile ferate deschizând Vestul Mijlociu către porturile din Mid-Atlantic (statele Delaware, Maryland, New Jersey, New York, Pennsylvania).

În aceste privinţe, Statele Unite erau mai favorizate decât celelalte părţi ale Lumii Noi. Nici o altă ţară nu avea fier şi cărbune, de exemplu, în apropiere; nici una nu avea mijloace naturale comparabile de transport şi comunicaţii. Comparativ, Mexicul este un puzzle de munţi, podişuri şi deşerturi – desigur, cu părţile sale bune, dar slab conectate, după cum au descoperit constructorii de căi ferate. O bună parte din Brazilia este tropicală şi subtropicală, astfel încât minunatul bazin al fluviului Amazon este şi acum greu accesibil. Argentina este ţara care seamănă cel mai mult cu Statele Unite, din punctul de vedere al trăsăturilor sale naturale şi al accesibilităţii; însă imigrarea acolo a fost multă vreme împiedicată, iar materiile prime industriale esenţiale lipsesc.

Aşadar, am putea afirma, aşa cum au făcut-o numeroşi economişti, că întâietatea americanilor în ceea ce priveşte dezvoltarea a fost predeterminată de natură – pur şi

simplu noroc. Totuşi, recent, specialiştii au avansat o explicaţie geografică mai complexă, ce asociază circumstanţele naturale cu instituţiile şi cultura[3]. Argumentul lor este acela că geografia dictează culturile şi modul de cultivare, de unde şi natura proprietăţii funciare şi distribuţia averii; iar acestea, la rândul lor, sunt esenţiale pentru ritmul şi caracterul dezvoltării. Când societatea este împărţită într-un număr restrâns de proprietari privilegiaţi şi o masă mare de muncitori săraci, dependenţi, poate chiar lipsiţi de libertate – în realitate, între un mod de viaţă trândav şi tihnit şi o mlaştină de deznădejde –, ce stimulent mai există în vederea schimbării şi îmbunătăţirii? În vârf, o indiferenţă arogantă; jos, resemnarea disperării. Ocazional, rezistenţa izbucneşte şi le oferă elitelor şi soldaţilor lor ocazia să-şi exerseze artele marţiale; în vreme ce religia oferă consolarea unei lumi mai bune după moarte.

Nu a fost cazul în nordul Statelor Unite şi nici în Canada. Ele au beneficiat de avantajul paradoxal al unui climat care limita culturile la cereale şi care genera la început un surplus exportabil redus. Economiile de scară erau neglijabile, cel puţin înaintea inventării tehnologiilor mecanice, astfel încât proprietăţile erau mici, deseori cât să acopere subzistenţa, şi mai mult sau mai puţin uniform distribuite*. Această uniformitate nu era întotdeauna pe placul celor cu înclinaţii aristocrate. În 1765, un vizitator britanic în New England, lordul Adam Gordon, îşi exprima nemulţumirea: „[...] Principiul de nivelare aici, pretutindeni, acţionează puternic şi preia frâiele. Toată lumea are proprietate şi toată lumea o ştie"[4].

În plus, pământul aproape neocupat şi forţa de muncă rarisimă generau salarii mari şi o recrutare intensă atât la ţară, cât şi la oraş, după cum remarca Adam Smith:

> [...] disproporţia dintre întinderea mare de pământ şi numărul mic de oameni, ce se află în genere în coloniile noi, îngreunează găsirea mâinii de lucru. De aceea proprietarul nu se tocmeşte la salariu, şi e dispus să folosească munca, la orice preţ ar fi ea. Remuneraţia urcată a muncii încurajează şi înmulţirea populaţiei. Ieftinătatea şi abundenţa pământurilor de bună calitate încurajează ameliorarea acestora şi dă proprietarului posibilitatea să plătească salarii mari[5].

Salariile de la ţară şi preţul pământului, firește, impun un prag al salariilor urbane – altfel, cum să reţii mâna de lucru? –, în vreme ce dezvoltarea unei astfel de economii de graniţă a dus la creşterea salariilor**. Iată ce spune iarăşi Smith:

> Aşa fiind, salariul este mai mare nu în ţările cele mai bogate, ci în ţările cele mai prospere, adică în cele care se îmbogăţesc mai repede. Anglia, desigur, este acum o ţară mult mai bogată decât orice regiune din America de Nord. Salariile sunt totuşi mult mai ridicate în America de Nord decât în orice regiune din Anglia[6].

---

* Acest lucru era cu atât mai adevărat în New England. În coloniile din Mid-Atlantic – îndeosebi New York şi Pennsylvania – se găseau ferme comerciale mai mari, care produceau pentru pieţele îndepărtate. Vezi Fischer, *Albion's Seed*, pp. 174, 377-378, 567, care subliniază faptul că diferenţele privind proprietatea funciară reflecta nu atât circumstanţele geografice, cât circumstanţele originii în Lumea Veche şi intenţiile ulterioare ale coloniştilor.

** În efortul de a-i proteja pe indieni, autorităţile britanice au încercat să limiteze expansiunea spre vest, către Munţii Apalaşi. În zadar: toate pieile-roşii de pe continent nu ar fi putut să apere această graniţă, la fel cum nici Statele Unite nu par să fie astăzi în stare să închidă graniţa cu Mexicul.

Societatea Americii, alcătuită din mici fermieri şi muncitori relativ bine plătiţi, a reprezentat sămânţa democraţiei şi iniţiativei. Egalitatea a generat respect de sine, ambiţie, disponibilitatea de a intra şi de a concura pe piaţă, spiritul individualismului şi al combativităţii. În acelaşi timp, micile ferme au încurajat autonomia tehnică şi mentalitatea proprie omului priceput la toate. Fiecare fermă avea atelier şi nicovală, dispozitivele şi îmbunătăţirile sale ingenioase*. Ingeniozitatea a adus cu sine nu numai confort şi venituri, ci şi statut şi prestigiu. Muncitorii buni erau ţinta invidiei vecinilor lor, eroii comunităţii. În acelaşi timp, salariile mari au intensificat stimulentul de a înlocui mâna de lucru cu capital, oamenii cu maşini.

Drept urmare, noile tehnologii ale Revoluţiei Industriale au găsit un teren fertil în coloniile americane şi mai apoi în Statele Unite. Chiar şi mai devreme, nevoia de autonomie într-o epocă a comunicaţiilor lente şi intermitente a dat naştere manufacturii locale. Iată o relatare din 1681 privind rapiditatea cu care coloniştii quakeri se implicau în industrie: „[...] Au de asemenea dogari, fierari, zidari, rotari, plugari şi morari, tâmplari de vase şi alţi meşteşugari, care ajustau ceea ce ţara producea pentru fabrici. [...] Există fierării, un furnal şi o forjă instalate deja în East Jersey, unde produc fier". O altă relatare, din 1698, descrie producţia de stofe: în comunităţile de quakeri din Burlington şi Salem, „muncitorii produceau serj, crep, camblot, pluş, stofă aspră din lână şi alte tipuri de ţesături din lână. Familii întregi se implicau în aceste activităţi, folosind lână şi pânză obţinute de ei înşişi"[7].

New England şi coloniile Pennsylvania şi New Jersey din Mid-Atlantic au devenit „inima industrială" a noii naţiuni. Producţia fierului a început în anii 1640 (limonit pe Saugus [la Lynn], în Massachusetts), la doar două decenii după debarcarea Pelerinilor la Plymouth[8]. În preajma revoluţiei (anii 1770), circa 200 de fierării funcţionau în coloniile americane ale Marii Britanii, iar producţia anuală era de aproximativ 30.000 de tone. Doar Marea Britanie, Franţa, Suedia şi Rusia produceau mai mult. Topirea a fost urmată de rafinare, ciocănire (forjare), tăiere, crestare, laminare şi toate celelalte operaţiuni prin care fierul este transformat în unelte şi obiecte. În mod inevitabil, cererea de produse metalurgice britanice a scăzut masiv, determinându-i pe producătorii britanici să solicite Parlamentului legi care să interzică producţia colonială. Parlamentul a dat curs acestor solicitări, legile i-au făcut pe colonişti să conştientizeze nedreptatea statutului lor de subordonaţi şi a guvernului nereprezentativ; de asemenea, importanţa autonomiei economice. După cum spunea în 1775 Benjamin Rush, medic şi lider civic în Pennsylvania: „Un popor care depinde de străini pentru hrană şi îmbrăcăminte va trebui să le fie mereu supus"[9].

Una dintre ramurile industriei coloniale avea să-i coste scump pe britanici. Coloniile fabricau arme – la început flinte, apoi tot mai multe puşti, pe care le foloseau încă din copilărie la vânătoare şi care le-a oferit un avantaj substanţial în precizia la tras cu arma, avantaj ce avea să persiste până în secolul XX. Armele aveau virtuţi specifice într-o societate de graniţă, până într-acolo încât unele colonii au impus obligativitatea de a purta arme, chiar şi la biserică. (Din nou, avem de-a face aici cu o trăsătură culturală puternică şi persistentă, dovedită în prezent de rezistenţa în ceea ce priveşte controlul armelor.)

---

* Cel mai bun exemplu similar de cultură a meşterilor care îmi vine în minte este cel al cantonului elveţian Jura, unde fermierii au pus bazele celei mai de succes industrii a ceasurilor din lume (Landes, *Revolution in Time*, cap. XVI, „Notwithstanding the Barrenness of the Soil").

Cu toate acestea, cererea nu a asigurat şi oferta. Cultura contează. Oamenii din Sud şi din regiunile izolate ale Munţilor Apalaşi erau mai bine înarmaţi, însă armele erau fabricate în coloniile din Nord. Motivul era simplu: acolo se găseau priceperea şi uneltele. În 1861, când a izbucnit războiul dintre Sud şi Uniune, producţia armelor de foc din Nord o depăşea pe cea din Confederaţie cu 32 la 1[10].

Desluşim în aceste arme timpurii un indiciu privind lucrurile ce aveau să urmeze: cererea de arme era atât de mare, încât, cu mult înainte ca maşinile-unelte cu acţionare mecanică să devină disponibile, diviziunea muncii sporea productivitatea. Interesul ulterior al tinerei republici americane pentru producţia în masă a armelor mici cu părţi interşanjabile a fost anticipat cu mult înaintea revoluţiei.

Aşadar coloniştii au importat şi au copiat modelele dispozitivelor şi maşinilor europene, iar mecanicii şi meşteşugarii pricepuţi au fost invitaţi sau au încercat pe cont propriu să se mute la salarii americane mai mari. Aici coloniile nord-americane au fost ajutate de cultura lor anglofonă: Marea Britanie se lăuda că era cea mai inventivă societate din Europa, iar imigranţii britanici se simţeau ca acasă într-o societate care vorbea aceeaşi limbă. Germanii şi-au adus şi ei contribuţia. Quakerii din Pennsylvania îşi propuseseră să-i încurajeze pe cei de aceeaşi credinţă de pe continentul european să-i însoţească în Lumea Nouă, iar aceştia (aşa-numiţii olandezi din Pennsylvania) au adus cu ei aptitudini şi meşteşuguri manuale. Prin comparaţie, pseudoaristocratica Virginie, „Vechiul Dominion" nostalgic, cu marile ei plantaţii şi perioadele sale de ucenicie prin contract, atrăgea cu greu asemenea oameni; iar cristalizarea sclaviei nu a făcut decât să înrăutăţească lucrurile.

(Dependenţa tehnologică a Sudului a persistat mult după sfârşitul Războiului Civil şi după transplantarea industriei manufacturilor din centrele mai vechi din nord-est, deţinute şi finanţate de regulă din afara regiunii. Aceste întreprinderi, caracterizate de regulă printr-o producţie şi o valoare adăugată pe muncitor mai scăzute, erau mai deş întâlnite în ramurile elementare, precum bumbacul şi cheresteaua. Această trecere întârziată a dat naştere mai multor explicaţii, bazate în principal pe resursele naturale, costul scăzut al forţei de muncă şi absenţa sindicatelor. Unii specialişti au văzut procesul ca o expresie a colonialismului economic sau a dependenţei, iar mulţi dintre ei ar justifica întârzierea prin valorile antiindustriale şi cultura moştenită de o societate sclavagistă. La care aş adăuga insuficienţa activităţii inventive şi a talentului antreprenorial[11].)

Republica americană abia se conturase când Samuel Slater a instalat în 1790 primele maşini funcţionale de filat în Providence, Rhode Island. A fost urmat de alţii, iar New England, cu râurile sale puternice, a devenit un centru major al producţiei de bumbac şi lână. Aici, ca şi pe continentul european, expatriaţii britanici au fost principalii agenţi ai răspândirii tehnologiei[12]. Cu toate acestea, natura societăţii beneficiare a contat şi mai mult. Agenţii care au adus cunoştinţele, puţini la număr, şi-au găsit rapid ucenici care au copiat, au imitat şi, cel mai important, au îmbunătăţit. În 1814, când Francis Lowell din Boston a introdus războiul de ţesut mecanic, a găsit o forţă de muncă pregătită, descendenţii „numeroaselor generaţii de mecanici-fermieri din atelierele din New England"[13].

Aşadar, câteva maşini proveneau din Anglia, puţine însă, iar americanii le-au adaptat în scurt timp în funcţie de nevoile şi preferinţele pieţei interne. (De asemenea, inventau dispozitive noi şi le exportau în Marea Britanie – cel mai bun semn de independenţă tehnologică[14].) Astfel, filatorii britanici de bumbac foloseau selfactorul, care necesita

o mână de lucru calificată, invariabil masculină; în vreme ce americanii au dezvoltat maşina de filat cu inele (derivată din maşina de filat cu acţionare hidraulică a lui Arkwright), folosită de femeile semicalificate pentru a produce fire mai rezistente şi mai aspre; iar apoi şi-au sporit considerabil productivitatea inventând mai întâi maşina de filat cu clopot şi apoi maşina de filat cu inele. În mod similar, inovaţiile americane din domeniul ţesutului au făcut rapid (până în anii 1820) cu fabrica de bumbac de tip Waltham să fie „cu cel puţin 10% mai eficientă în ceea ce priveşte cantitatea de materiale prelucrate" faţă de rivalul său britanic[15].

Cifrele sunt extrem de grăitoare. În 1788, parada din Philadelphia dedicată zilei de 4 iulie a inclus o maşină manuală de dărăcit bumbacul şi o roată de tors cu 80 de fusuri – simboluri ale unei independenţe economice preindustriale (înaintea mecanizării). Douăzeci de ani mai târziu, tinerele State Unite acţionau mecanic aproape 100.000 de fusuri de bumbac; între 1810 şi 1820, numărul lor s-a triplat, iar în deceniul următor s-a triplat din nou. Aşadar, în 1831, industria număra 1,2 milioane de fusuri şi 33.500 de războaie de ţesut, majoritatea acţionate mecanic, cu ajutorul cursurilor de apă piemontane din New Hampshire în nord până în Maryland, în sud[16].

O comparaţie recentă privind productivitatea manufacturilor situează America mult în faţa Marii Britanii în anii 1820[17]. Era o realizare extraordinară, ce reunea iniţiativa informată şi deseori explicit patriotică, cunoştinţele şi know-how-ul, precum şi o forţă de muncă inteligentă. Unii muncitori erau luddiţi care se împotriviseră mecanizării în ţară, dar care erau dispuşi să o accepte în Lumea Nouă; alţii, ţesători manuali ce refuzaseră odinioară să lucreze în fabrici. De unde schimbarea? Aidoma Angliei, New England detesta programul strict al fabricilor şi supravegherea personală. Însă, în vreme ce Anglia se putea baza iniţial pe munca involuntară – ucenici de la azilurile pentru săraci, fiice şi soţii, persoane care nu puteau refuza –, New England era nevoită să găsească metode prin care să facă aceste slujbe noi acceptabile, dacă nu chiar atrăgătoare. Fabricile americane ofereau salarii mai mari, iar femeilor şi fetelor, tipul de adăpost şi mediu decent care îi lăsau pe părinţi cu inima împăcată*. Atitudinea părintească a producătorilor de bumbac de la Lowell a devenit legendară – internatele îngrijite, cu materiale de lectură şi piane, revista femeilor (*Lowell Offering*), regulile pline de virtute (ipocrite)[18].

Unii istorici au atras atenţia asupra unor aspecte mai puţin fericite decât cele de suprafaţă. Acestea sigur existau, susţin ei, căci cum ar putea capitalismul să cheltuie cu adevărat în folosul angajaţilor? Fără îndoială. Sistemul avea propria logică; afacerile au avut suişurile şi coborâşurile lor, iar vremurile dificile atrag stăpâni dificili. În mod inevitabil, în ciuda a ceea ce ne spun economiştii despre efectele de omogenizare ale competiţiei, unii angajatori lăsau mult de dorit[19]. Chiar şi aşa, condiţiile erau aparent mai bune decât în Anglia. Ca să-l citez pe Charles Dickens, contrastul era „între Bine şi Rău, între lumina cea mai vie şi umbra cea mai profundă"[20].

Un alt exemplu de autonomie tehnologică. Americanii proaspăt independenţi au importat şi motoare cu abur, la început de tip atmosferic. Însă apoi au optat pentru motorul cu aburi de înaltă presiune şi, din nou, invenţia locală a jucat un rol esenţial. Personajul central a fost Oliver Evans (1755-1819), un geniu priceput la toate, care a

---

* Programul era lung, însă mai scurt, de pildă, decât în fabricile japoneze aflate în aceeaşi etapă. El varia în funcţie de anotimp, însă ajungea până la 11-13 ore pe zi (Montgomery, *Practical Detail of the Cotton Manufacture*, pp. 173-177).

avut contribuţii importante la dărăcitul lânii şi măcinarea făinii, dar şi în ceea ce priveşte energia aburului. Dispozitivul lui Evans a fost creat în anii 1780, însă aplicaţiile majore datează de la sfârşitul secolului*. Aceste motoare de înaltă presiune cu pistoane, de regulă mai mici şi mai ieftine, produceau mai multă energie decât tipul mai vechi, cu vid atmosferic ; de aceea, erau potrivite nu numai pentru industrie, ci şi pentru transport, unde spaţiul conta. Aceste motoare de mai mici dimensiuni au făcut posibile vasele cu abur şi locomotiva feroviară. Pe de altă parte, motoarele de înaltă presiune puteau să explodeze – unul dintre motivele pentru care James Watt şi numeroşi constructori şi utilizatori britanici de motoare au preferat modelul atmosferic. Americanii păreau să fie dispuşi să accepte morţi şi răniţi în schimbul unui transport şi a unei energii mai ieftine.

Inovaţia decisivă şi tipic americană nu a constat însă într-un anumit dispozitiv, oricât ar fi fost el de important, ci într-un mod de producţie – ceea ce avea să fie numit sistemul american de manufacturi. Acesta a fost o reacţie creativă la (1) o piaţă eliberată de preferinţele locale şi regionale şi de distincţiile de clasă şi statut ce predominau în Europa, adică dispusă să accepte articole standardizate ; şi (2) insuficienţa forţei de muncă în raport cu materialele. Cele două aspecte erau interconectate. Într-o economie ce duce lipsă de forţă de muncă, standardizarea era o metodă prin care sarcinile erau împărţite, adică simplificate, devenind repetitive, ceea ce sporea considerabil productivitatea. Însă lucrul rapid avea tendinţa de a irosi material – nu era timp pentru obiceiurile Lumii Vechi privind minuţiozitatea şi chibzuiala. În Europa, până şi bancherii comerciali bogaţi scriau scrisori până la capătul paginii, după care răsuceau foaia şi continuau în unghiuri drepte ca să economisească hârtia.

În epoca colonială, de exemplu, majoritatea construcţiilor imobiliare americane deja evoluaseră de la tâmplărie la produsele laminate. Uşile şi ferestrele erau tăiate şi asamblate la dimensiune standard ; sticla, tăiată în consecinţă. (Un vas francez care a ajuns în tânăra republică în preajma anului 1815 cu o încărcătură de sticlă pentru geamuri de diferite dimensiuni a fost surprins să constate că era nevoit să o dea în bună parte pe nimic.) Rumeguşul obţinut putea fi recuperat pentru alte întrebuinţări[21]. Apoi, în anii 1830, inventarea casei în sistem „balloon-frame" (cu structură încrucişată) a standardizat construcţia propriu-zisă şi a eliminat nevoia de forţă de muncă calificată. Apuse erau vremurile bârnelor grele ale hambarelor şi locuinţelor tradiţionale ; ale îmbinărilor cu gheare de fixare şi caneluri ; ale pereţilor interiori şi exteriori din cărămidă şi mortar ale construcţiilor Lumii Vechi**. În schimb, se foloseau bucăţi de cherestea de 5x10 cm prinse în cuie, cadrul era apoi acoperit şi se ataşa o faţadă practică şi atrăgătoare. Noile structuri nu erau frumoase sau autentic locale ; însă erau ieftine, valorificau materialele ce se găseau din abundenţă şi erau extrem de funcţionale. Tehnica de tip „balloon" a devenit extrem de răspândită, mai puţin acolo unde lemnul era insuficient[22].

---

* Evans a trimis o copie a planurilor sale în Anglia în 1787, unde se spune că Richard Trevithick, inginerul căruia i se atribuie deseori această invenţie, le-ar fi văzut în 1794-1795 (*Enc. Brit.*, ed. a XI-a, *s.v.* Evans, Oliver). Un exemplu timpuriu, aşadar, al luptei continue pentru întâietate dintre ţara-mamă şi colonia-fiică. Desigur, simpla existenţă a acestei întreceri dovedeşte caracterul precoce al progresului tehnologic al Statelor Unite.

** Fischer, *Albion's Seed*, p. 65, notează că îmbinarea cadrelor de cherestea şi a învelişurilor din lemn era „des întâlnită" în sud-estul Angliei. Avea cu atât mai multă logică în regiunile împădurite ale Statelor Unite.

Această folosire intensă a lemnului a dat naştere unei familii întregi de maşini: ferăstraie mecanice, strunguri, freze şi rindele, „maşini pentru sfredelit, scobit, îmbinat, refecat, canelat etc.". Acestea funcţionau rapid – mai rapid decât maşinile similare pentru modelarea metalului – şi făceau, tocmai din acest motiv, o mare risipă de material. Însă nu era nici o problemă: America avea lemn, dar nu şi timp sau forţă de muncă[23].

Casele şi clădirile erau doar începutul. Ideea era ca toate obiectele asamblate să fie confecţionate astfel încât părţile să fie similare, dacă nu chiar interşanjabile[24]. Gradul de asemănare depindea de materiale şi de abaterile permise: ajustările puteau fi aproximative în anumite scopuri, însă nu în toate; iar lemnul era mult mai iertător decât metalul. Astfel, un tâmplar putea ajusta uşile şi ferestrele prefabricate, iar un geamgiu putea fixa ochiurile de geam cu o cantitate chibzuită de chit; însă mecanismul flintei necesita mai multă precizie decât patul armei, iar un ceas de buzunar impunea abateri mai mici decât un ceas de perete. În acelaşi timp, asamblarea depindea de utilizarea cu măiestrie a unei pile pentru ultimele ajustări; asta dacă nu se dorea ca părţile să se îmbine şi să funcţioneze de minune de la bun început, fără ajustări, ceea ce necesita şi mai multă precizie.

Aceste activităţi reclamau folosirea unor unelte de precizie şi organizarea şi amplasarea sarcinilor pentru a aduna, deplasa, procesa (mecanic) şi îmbina materialele şi elementele componente în mod eficient – ceea ce numim acum hardware şi software. Hardware-ul este adesea centrul atenţiei, deoarece meşinile-unelte inventate în acest scop erau realizări spectaculoase ale creativităţii constructorului de maşini. Însă configuraţia şi sincronizarea erau mai importante în operaţiuni precum tăierea cărnii, care presupunea mai curând dezasamblare decât asamblare; sau în care, cum era cazul măcinării făinii sau al rafinării petrolului, o cantitate mai mare de materiale prelucrate genera economii de scară mai mari.

În toate aceste ramuri ale producţiei, Statele Unite erau, dacă nu pionierul, atunci marele specialist*. De la bun început, adoptarea maşinilor, în industria textilă, de

---

* În ceea ce priveşte organizarea, ne gândim la şantierul naval din Veneţia medievală; cât priveşte tehnicile de producţie, la confecţionarea de către Henry Maudslay a închizătorii lui Joseph Bramah în 1790-1791 şi a celebrilor scripeţi ai lui Marc Isambard Brunel (maşini-unelte concepute de Maudslay) de pe şantierul naval de la Portsmouth, în preajma anului 1803. Însă închizătoarele şi scripeţii nu impun nici pe departe respectarea unor toleranţe ale dimensiunilor atât de strânse ca în cazul armelor sau ceasurilor. De menţionat şi precedentele franceze în fabricarea de armament: Gribeauval, în producţia de afeturi spre sfârşitul Vechiului Regim, şi planurile lui Honoré Blanc de producţie în masă a muschetelor în anii 1780 şi 1790. Cele din urmă erau logice şi raţionale, însă nu au fost niciodată puse în practică. Aceasta este diferenţa dintre a concepe şi a face, dintre logică şi cultură. Vezi Landes, *Revolution in Time*, pp. 309, 459, n. 2; Cohen, „Inventivité", p. 54 şi n. 5. Pentru „eşecul" lui Blanc, vezi şi lucrarea lui Ken Alder „Innovation and Amnesia" şi *Engineering the Revolution*. Alder, a cărui analiză are şi de câştigat, şi de pierdut din cauza concentrării sale asupra producţiei de armament, consideră că interesele inginereşti au motivat căutarea uniformităţii în Franţa – o combinaţie de putere şi consideraţii estetice, o dorinţă „mai presus de orice [...] de a decupla siguranţa naţiunii de activităţile meşteşugarilor şi comercianţilor recalcitranţi şi ahtiaţi după bani" („Innovation", p. 310). Această trecere de la teorie şi schematică la practic era tipic franţuzească. Contrasta flagrant cu practica americană, unde banii şi piaţa impuneau căutarea interşanjabilităţii şi unde progresul avea loc într-o gamă variată de industrii.

exemplu, a fost urmată de crearea atelierelor care să întreţină şi să construiască echipamentul; iar aceste ateliere, lumi la scară redusă de aptitudini contopite şi interşanjabile, ajungeau deseori să producă şi alte tipuri de maşini: motoare cu abur, furnale şi boilere, locomotive, mai presus de orice, maşini-unelte. Acestea din urmă, concepute iniţial în scopuri specifice, şi-au găsit diverse întrebuinţări în ramurile industriale. Nu numai meşteşugarii aveau copii şi nepoţi care să poarte torţa mai departe; şi maşinile lor proliferau[25].

Spre deosebire de Europa, America s-a împotrivit puţin acestui progres ce transforma tehnica într-o rutină şi elimina nevoia de personal calificat. Într-o ţară a revoluţiei continue, metodele vechi aveau o influenţă redusă. Iată ce ne spune un vizitator oficial al uzinei de armament de la Springfield în 1841:

> [...] priceperea armurierului este puţin necesară: „ocupaţia sa a dispărut". Un băiat se descurcă la fel de bine ca un bărbat. Într-adevăr, dată fiind activitatea mai intensă a corpului, se descurcă mai bine.
> Dificultatea de a găsi armurieri buni a dispărut; ei se găsesc în număr mare în fiecare atelier şi fabrică de pe cuprinsul ţării. Priceperea ochiului şi a mâinii, dobândită doar prin practică, nu mai este indispensabilă; iar dacă toţi muncitorii ar fi daţi afară simultan de la uzina din Springfield, locurile lor ar putea fi ocupate cu mână de lucru competentă într-o săptămână[26].

Aşadar nu e de mirare că, atunci când britanicii, cu toate realizările lor industriale, au dorit cu întârziere (la jumătatea secolului al XIX-lea) să producă muschete bune şi ieftine pentru uz militar, şi-au trimis oamenii în Statele Unite să studieze metodele americane[27].

Asta nu însemna că britanicii au aruncat pur şi simplu vechile metode pe apa sâmbetei. Să ştii nu înseamnă să şi faci, iar europenilor în general le-a venit mai greu decât americanilor să accepte logica nemiloasă a productivităţii. Să luăm ca exemplu doctrina costului investit, care spune că banii cheltuiţi sunt cheltuiţi, învechit e învechit; că doar pentru că maşinile vor funcţiona nu înseamnă să le şi exploatăm. Acest tip de raţionament contrazice practica, însă mentalitatea graniţei deschise (a baronului tâlhar) este cea care l-a favorizat. Exemplele standard sunt Andrew Carnegie şi Henry Clay Frick: când au hotărât să treacă de la oţelul Bessemer la oţelul Martin, au aruncat la fier vechi fosta fabrică. Dar iată şi relatarea administratorului unei fabrici de bumbac de la sfârşitul secolului:

> Filatorii de fire fine sunt foarte dificili. În urmă cu câţiva ani, creau probleme într-o fabrică, aşa că într-o sâmbătă după-amiază, după ce plecaseră acasă, am intrat şi am distrus cu baroasele o încăpere plină de selfactoare. Când bărbaţii s-au întors luni dimineaţă, au fost uluiţi să descopere că nu mai aveau de muncă. Încăperea respectivă e acum plină cu maşini de filat cu inele la care lucrează fete[28].

„Sistemul american" a impus standarde de productivitate pentru restul lumii industriale. Fiecare tehnologie a devenit o cale de progres spre altele. Ceasurile de perete şi armele au pregătit terenul pentru ceasurile de buzunar şi maşinile de cusut. Secerătorile şi maşinile de recoltat au dus la apariţia semănătorilor (a maşinilor de plantat şi a semănătorilor în rânduri), a maşinilor de cosit, de legat snopi, de treierat şi, în cele din urmă, a combinelor; bicicletele au dus la automobile; casele de înregistrare, la

maşinile de scris şi calculatoare. Iar maşinile inventate cu un anumit scop au alunecat cu uşurinţă spre altele: o maşină de cusut putea fi folosită pentru piele, canava şi stofă, putea să facă cizme, pantofi, velatură, corturi şi îmbrăcăminte.

Era o ţară a minunilor pentru un mecanic, atât în agricultură, cât şi în industrie. Un corespondent la *Scientific American* exulta în iulie 1900: „Într-adevăr, în prezent sunt foarte puţine lucruri la o fermă în care maşinile brevetate nu fac cea mai mare parte din muncă"[29]. Aşadar şi agricultura a devenit o industrie, cu economii de scară, diviziunea muncii, urmărirea productivităţii muncii. Şi a productivităţii solului, deşi într-o mai mică măsură: accidentul geografic, natura noului teritoriu din vest – prerie virgină, strat de sol vegetal profund, apă pentru irigaţii, spaţiu deschis de mişcare pentru animale –, toate asigurau câştiguri abundente şi însemnau că fiecare mişcare a frontierei contribuia substanţial la venitul naţional. Proprietăţile erau raportate la dimensiunea familiei, iar sistemul de acordare de terenuri şi vânzări prin concesiune era menit să încurajeze agricultura familială. Însă proprietăţile puteau să fie foarte mari şi au crescut odată cu mecanizarea; de asemenea, odată cu apariţia unor echipe specializate, itinerante de operatori mecanici.

Toate acestea însemnau că populaţia indigenă era dezrădăcinată frecvent, pentru a le face loc nou-veniţilor înfometaţi după pământ. Indienii au opus rezistenţă, cu atât mai mult cu cât expansiunea coloniştilor a fost însoţită de încălcări repetate ale acordurilor aşa-zis sfinte şi veşnice – atâta vreme cât soarele va străluci, iar apele vor curge. Omul alb a înşelat încrederea după bunul său plac, în timp ce băştinaşii erau defăimaţi drept „donatori indieni". Şi aici, tehnologia a făcut diferenţa. Armele cu repetiţie, produse în loturi sau în masă, cu piese în general interşanjabile, a multiplicat puterea de foc a grupurilor restrânse şi a făcut rezistenţa indienilor zadarnică.

Desigur, numeroşi americani regretă acum, în vreme ce europenii invită căpeteniile indienilor la Paris şi Zürich ca să relateze litania fărădelegilor omului alb. Filmele de la Hollywood, odinioară clişee cu cowboy şi indieni, ne reamintesc acum nouă şi celorlalţi ticăloşiile invadatorilor. În acelaşi timp, guvernul american a încercat când şi când să-i recompenseze pe urmaşii celor deposedaţi de pământuri, angajând istorici economici care să calculeze valoarea pământului la momentul la care acesta a fost luat; iar oameni binevoitori se oferă să ajute la păstrarea şi reinventarea culturii „amerindiene". Unele dintre aceste compensaţii s-au dovedit surprinzător de profitabile: astfel, drepturi indiene nou-descoperite de a se implica în jocuri de noroc, deseori în parteneriat cu oameni de afaceri albi. Răzbunarea cazinoului.

Tragedia indiană ilustrează dilema mai mare a modernizării: schimbi sau pierzi; schimbi *şi* pierzi. Ce înseamnă un om câştigat, dacă cucereşte lumea şi îşi pierde sufletul? Noile mijloace de astăzi distrug popoarele indigene şi culturile arhaice de pretutindeni. În acelaşi timp, poporul Statelor Unite nu are de gând să le dea ţara înapoi şi să revină pe pământurile strămoşilor lor. Istoria, asemenea timpului, se scurge; dar, spre deosebire de timp, se scurge într-un ritm inegal: nu se poate bâlbâi decât înainte.

Aşadar, în acea perioadă din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, posibilităţile tehnologice erau aproape nesfârşite, iar industria americană a repurtat succes după succes. Celelalte ţări puteau să o imite; unele dintre ele au ocupat teritorii în mod asemănător. Însă aceste societăţi străvechi nu dispuneau de *tabula rasa* şi de cultura deschisă, optimistă care i-au uşurat sarcina fermierului şi producătorului american.

Erau nevoiţi să lucreze cu sisteme închise de proprietate funciară, cu ţărani (în Statele Unite nu existau ţărani) care se zgârceau cu echipamentul ca să-l folosească mai mult pentru ei, cu mari proprietari care considerau pământul mai curând temelia statutului şi a stilului decât un capital*; şi cu meşteşugari care vedeau mecanizarea ca pe o minimalizare personală, o jignire adusă statusului, o ameninţare la adresa slujbelor. Ţările mai vechi aveau propriii duşmani ai mecanizării; America nu avea aşa ceva.

Ţările europene aveau şi o problemă de consum. Structurile de clasă şi gusturile segmentate îngreunau aici adoptarea produselor standardizate. Chiar şi aşa, aş accentua mai curând oferta decât cererea, mai degrabă atitudinile producătorilor decât ale consumatorilor. Când europenii au adoptat, cu întârziere, tehnicile de producţie în masă, nu le-a fost greu să vândă produse mai ieftine.

Pentru a înţelege aspectele implicate, priviţi marele progres industrial european de după al Doilea Război Mondial. Acesta oglindea progresele americane de mai devreme şi dovedea în mod implicit eşecul anterior bazat pe clase. Europa avea o cerere inhibată de produse durabile, stimulate de imaginile filmate şi de prezenţa americană. Puţini europeni crezuseră înainte că mai toată lumea ar putea dori sau ar putea avea nevoie de o maşină ori de un telefon**. În anii 1970, numeroşi francezi încă mergeau la cafenele şi la oficiile poştale (însă numai în timpul programului) ca să dea telefoane, fie pentru că nu îşi permiteau un telefon acasă, fie pentru că aşteptau doi-trei ani ca să obţină o linie. Pentru ton aşteptai minimum o jumătate de oră. Oamenii încă îşi programau apelurile internaţionale. Afacerile aveau de suferit, iar plângerile se înmulţeau în mod constant: degeaba erau adresate oamenilor, deoarece autorităţile erau imperturbabile şi indiferente. La urma urmei, telefoanele făceau parte din sistemul poştal, iar poşta le considera o extravaganţă, o jucărioară pentru bogătaşi. De ce nu puteau să scrie scrisori şi să cumpere timbre***?

În 1870, Statele Unite aveau cea mai mare economie din lume, însă perioada lor de glorie încă nu sosise. În 1913, capacitatea americană de producţie era de două ori şi jumătate mai mare decât cea a Mari Britanii sau a Germaniei şi, de patru ori mai mare decât cea a Franţei. Pe cap de locuitor, PIB-ul american îl depăşea pe cel al Regatului Unit cu 20%, pe cel al Franţei cu 77%, iar pe al Germaniei cu 86%[30]. De bine, de rău, acest sistem american de producţie crease o nouă lume a consumerismului avid, aprig criticată de cei care se temeau pentru sufletele şi moravurile omului de rând. Lumea învăţase demult să tolereze lipsă de măsură şi răsfăţurile păturii bogate şi respectabile; însă acum, pentru prima dată în istorie, până şi omul de rând putea

---

* Nu trebuie să exagerăm. Folosirea terenurilor pentru parcuri şi vânătoare era asociată cu productivitatea. În ţinutul vinurilor, Bordeaux, de exemplu, până şi cei mai bogaţi proprietari plantau podgorii, în special de *premiers crus*, până foarte aproape de casă.

** O excepţie era viziunea germană asupra „maşinii poporului" (*Volkswagen*) în anii 1930. Însă nu a devenit realitate decât după război.

*** Răutatea Poştei Franceze era bine cunoscută. Până în anii 1990, scrisorile trimise par avion în străinătate implicau o taxă suplimentară peste greutatea de cinci grame, cu tot cu timbre. Asta însemna că erai nevoit să foloseşti o hârtie subţire şi scumpă – bucuria industriei de papetărie. Chiar şi aşa, poşta nu acoperea întotdeauna tariful poştal cu un singur timbru şi combina două sau trei pentru suma necesară, care depăşeau greutatea admisă. Trebuia să fii martor la aceste mostre de tiranie meschină ca să înţelegi efectele de încetinire ale constipaţiei birocratice. Din fericire pentru francezi, Comunitatea Europeană a impus standarde noi.

aspira să deţină acele bunuri înainte inaccesibile – ceasuri de mână şi de perete, biciclete, telefoane, radiouri, aparate casnice şi, mai presus de toate, automobilul – care erau văzute în societăţile tradiţionale ca fiind apanajul unui grup restrâns. Toate acestea au fost la rândul lor facilitate de inovaţiile din marketing : vânzarea în rate, credite de nevoi personale, reduceri la articole mari şi mici ; dreptul de a returna şi de a schimba produsul. Acestea nu erau necunoscute în Europa, care a fost deschizătoare de drumuri în unele dintre aceste zone. Sinergia a fost cea care a făcut America atât de productivă. Consumul în masă a făcut producţia în masă posibilă şi profitabilă ; şi invers.

Despre neajunsurile logicii economice

Adam Smith a remarcat prohibiţia absolută pe care Marea Britanie le-o impusese coloniilor sale din America de Nord de a nu construi cuptoare de elaborare a oţelului sau fabrici de prelucrare a fierului ; de a nu produce articole din fier şi oţel nici măcar pentru consumul propriu. În plus, Marea Britanie interzisese comerţul între colonii cu căciuli din blană sau produse din lână,

> ...această măsură împiedică efectiv înfiinţarea oricărei asemenea manufacturi cu debuşee depărtate şi limitează activitatea coloniştilor la manufacturile rudimentare şi casnice, pe care le creează de obicei economia familială pentru nevoile proprii sau ale conlocuitorilor din aceeaşi provincie[31].

Conştient de această nedreptate, Smith a condamnat-o drept „o încălcare vădită a celor mai sacre drepturi ale omenirii". Însă, prin prisma circumstanţelor economice ale coloniilor, considera că aceste măsuri nu erau „extrem de dăunătoare". „Pământul este în continuare atât de ieftin şi, în consecinţă, forţa de muncă e atât de scumpă, încât pot să importe din patria-mamă toate produsele mai rafinate sau mai avansate mai ieftin decât dacă şi le-ar produce ei înşişi." Aşadar aceste prohibiţii nu contau chiar atât de mult. Chiar şi înaintea instituirii acestor prohibiţii, susţine el,

> ...dacă ţineau seama de propriul lor interes, probabil că ele nu le-ar fi înfiinţat. În stadiul actual de dezvoltare a coloniilor, aceste prohibiţii, fără a împiedica activitatea lor sau a o abate de la muncile spre care s-ar fi îndrumat de la sine, sunt poate numai semne odioase de asuprire, impuse fără suficientă motivare de invidia neîntemeiată a comercianţilor şi a manufacturierilor din metropolă. Într-un stadiu mai înaintat de dezvoltare, ele ar putea fi, cu drept cuvânt, chiar asupritoare şi de nesuportat.

„Probabil" ; „poate" ; „semne de asuprire". Într-adevăr, Smith trebuia să ştie mai bine. Dacă britanicii ar fi putut produce şi vinde aceste lucruri la un preţ mai redus, livrate în New England, nu ar fi avut nevoie de prohibiţii, iar coloniştii şi-ar fi găsit altceva mai bun de făcut. Asta găsiseră, spunea Smith, care, fără să pomenească de avantajul comparativ, a înţeles şi a susţinut principiul potrivit căruia resursele ar trebui să-şi găsească cea mai profitabilă întrebuinţare :

> Cauza principală a progresului rapid al coloniilor noastre din America spre bogăţie şi mărire este aceea că până în prezent aproape toate capitalurile lor au fost întrebuinţate în agricultură.

Ele nu au deloc manufacturi, afară de cele casnice şi rudimentare, care întovărăşesc în mod firesc progresul agriculturii şi care sunt opera femeilor şi copiilor din orice gospodărie[32].

Din fericire pentru viitoarele State Unite ale Americii, coloniştii aveau manufacturi, iar Alexander Hamilton şi alţii au înţeles că avantajul comparativ de astăzi ar putea să nu mai fie şi cel de mâine.

Cât despre tolerarea acestor constrângeri şi impuneri britanice, Smith ar fi putut să-şi sprijine mai bine argumentul pe ineficienţa aplicării lor de către britanici. Întregul sistem era o glumă proastă. Londra încerca să constrângă comerţul colonial cu ajutorul câtorva agenţi. Majoritatea acestora umblau haihui prin Anglia şi îşi angajau subordonaţi mai prost plătiţi peste hotare. La rândul lor, acestora li se părea mai avantajos să accepte mită din partea negustorilor coloniali decât să-şi respecte îndatoririle. Sau să perceapă taxe: Marea Britanie îi plătea pe aceşti hoinari cu circa 8.000 de lire sterline pe an ca să strângă aproximativ 2.000 de lire sterline[33].

Aşadar, da, aceste prohibiţii nu prea contau, financiar vorbind[34]. Însă asta nu înseamnă că ele contau puţin. În anii 1760, când miniştrii britanici noi şi activişti au jurat să îndrepte lucrurile şi să-i facă pe colonişti să achite costurile protecţiei şi administraţiei lor, aşa cum ar trebui să facă nişte buni colonişti, şocul a făcut ca măsurile altminteri rezonabile să devină intolerabile. (Este uimitor cât de repede ignorarea şi tolerarea devin un drept absolut. Şi cât de repede perspectiva cântăreşte mai greu decât privirea retrospectivă: ce urmează să-mi mai faci?) *Boston Gazette* îşi exprima indignarea: „Nave de război, cutere, marinari cu baioneta la armă, trimişi ai amiralităţii, perceptori, controlori, căutători, vameşi în porturi şi pe uscat şi o gamă întreagă de spioni sunt trimişi în partea asta nu ca să ne protejeze comerţul, ci ca să-l perturbe"[35].

Marele tratat al lui Adam Smith a fost publicat în 1776, în acelaşi an în care coloniştii şi-au declarat independenţa. Chiar dacă raţionamentul său economic ar fi fost corect, nedreptatea percepută este nedreptate resimţită. Oamenii nu caută doar pâinea.

Capitolul 20

Calea sud-americană

Comparând populaţia Americii spaniole cu cea a Americii britanice, vom fi izbiţi la fiecare pas de minunata diferenţă privind originea, progresul şi situaţia actuală. Cuceritorii din Spania, spre deosebire de descrierea cumpătată, harnică şi morală a coloniştilor noştri englezi, împărtăşeau ferocitatea şi superstiţia unei perioade anterioare, mai puţin iluminate. Războinicii care exterminaseră mahomedanismul din Granada erau convinşi cu uşurinţă să-şi propage propria religie cu sabia.[...]

Quarterly Review (Londra), nr. 17, vol. 34 (iulie 1817), p. 537

Noi [Santo Domingo] am devenit o economie a Vestului, nu a celor mai dezvoltate modele ale Europei, ci a modelului spaniol. Spania ne-a transmis tot ce avea: limba, arhitectura, religia, vestimentaţia şi mâncarea, tradiţia militară şi instituţiile juridice şi civile; grâul, şeptelul, trestia-de-zahăr, până şi câinii şi găinile. Însă nu am putut primi din partea Spaniei metodele vestice de producţie şi distribuţie, capitalul, tehnica şi ideile societăţii europene, deoarece Spania nu le deţinea. Cunoşteam evanghelia, dar nu şi operele lui Erasm.

Juan Bosch, *Composicion Social Dominicana*

[...] provinciile de pe Rio de la Plata [...] au o întindere imensă de teren fertil, binecuvântat cu un climat favorabil şi potrivit pentru cultivarea oricărei specii. Cu o conducere cu vederi largi, în scurt timp vor fi pline de locuitori şi bogăţii. Zi de zi trebuie să abunde tot mai mult în materii prime, în schimbul cărora să ceară produse. [...]

Rodney şi Graham, *Reports of the Present State* (1818)

America Latină a urmat un tipar foarte diferit. Nu era mai săracă din capul locului, să zicem, în secolul al XVII-lea; dimpotrivă. Invadatorii spanioli şi portughezi îi considerau pe rivalii lor englezi oropsiţi de soartă: cum putea cineva să compare pădurile şi câmpurile Americii de Nord sau insulele epuizate sau inutile ale Antilelor Mici cu argintul şi aurul Noii Spanii şi din Perú sau cu lemnul colorant, diamantele şi aurul din Brazilia? Englezii nu puteau decât să dea târcoale ca nişte şacali pe extremităţile flotelor spaniole încărcate cu aur şi argint, în vreme ce coloniştii lor se chinuiau să supravieţuiască într-un mediu ostil. Chiar şi în ceea ce priveşte potenţialul

agricol, America Latină se situa la un nivel comparabil, în special în regiunile sale temperate.

Însă nimic nu e veşnic, iar comparaţiile de ieri sunt istoria zilei de azi. Minele de aur şi argint sunt un capital cu durată limitată, iar aproape două sute de ani mai târziu, când coloniştii americani şi-au câştigat libertatea, America de Nord întrecea cu mult meleagurile din sud – mai bogate ca venit pe cap de locuitor şi în distribuţia sa mai egală a bogăţiei. Singurele excepţii erau reprezentate de câteva regiuni restrânse cu anumite culturi specifice profitabile – insulele zahărului din Caraibe; şi chiar şi acolo, doar dacă excludem din date populaţia de sclavi.

Schimbarea avuţiei relative a avut rădăcini adânci. Acolo unde englezii au găsit un teritoriu puţin populat şi i-au alungat pe băştinaşi ca să le facă loc familiilor de colonişti – creând cu timpul un *apartheid* absolut –, spaniolii au găsit părţile cel mai dens populate din Lumea Nouă şi au ales să se căsătorească cu locuitorii. Unii văd această diferenţă ca o dovadă a rasismului englez (sau protestant) *vs* lipsa de prejudecăţi a spaniolilor (sau a catolicilor). Tot ce se poate; deşi distribuţia populaţiei avea propria sa logică*. În vreme ce englezii au migrat spre coloniile centrale şi de nord în familii, astfel încât, cu excepţia persoanelor de peste 60 de ani, distribuţia pe grupe de vârstă era asemănătoare cu cea din Anglia, spaniolii nu au încurajat emigrarea familiilor şi nici măcar a femeilor în Lumea Nouă.

Pe măsură ce populaţia băştinaşă a căzut pradă violenţei, epuizării fizice, deznădejdii şi, mai presus de toate, bolii, spaniolii au importat sclavi negri din Africa. Aceştia erau folosiţi la cultivarea trestiei-de-zahăr, la spălarea nisipului aurifer şi la alte activităţi de acest gen, însă nu au jucat niciodată în America hispanică un rol la fel de important ca în Insulele Caraibe şi în sudul Statelor Unite. În acelaşi timp, nu existau imigranţi din alte ţări europene. În Spania propriu-zisă, localnicii se plângeau amarnic de concurenţa şi pretenţiile oamenilor de afaceri, negustorilor şi meşteşugarilor nonspanioli şi noncatolici. Nu era cazul în America spaniolă: Coroana se străduia să-i ţină pe aceşti intruşi la distanţă de teritoriile sale din Lumea Nouă. Această excludere a privat imperiul de aptitudini şi cunoştinţe extrem de necesare, ca să nu mai vorbim de avantajele culturale ale diversităţii, de ereziile protestante agresive care cultivau provocările intelectuale şi susţineau apetitul pentru educaţie[1]. Mai mult decât atât, pretutindeni în coloniile spaniole, Inchiziţia vâna erezia, hăituindu-i pe acei criptoevrei care credeau că un ocean avea să-i ferească de fanatismul agresiv. Scopul era acela de a duce la bun sfârşit purificarea; efectul – recrearea mediului închis predominant acasă. Toate acestea s-au dovedit grozave pentru puritate, dar nefaste pentru afaceri, cunoaştere şi know-how. (Nimic din toate astea, luaţi aminte, nu deranja Spania. La începutul secolului al XIX-lea, spaniolii încă mai credeau că ţara lor era centrul civilizaţiei europene şi modelul de urmat în ceea ce priveşte credinţa şi virtutea, echivalând necunoaşterea limbii spaniole cu neştiinţa.)

În Noua Spanie (Mexic), raportul dintre imigranţi şi imigrante era de zece la unu[2]. Căsătoria interrasială era inevitabilă şi, într-adevăr, la început, înainte ca toate constrângerile creştine privind monogamia să se impună, unii dintre conchistadori adunau adevărate haremuri de concubine amerindiene. În această situaţie, *mestizos* din America

---

* Conştiinţa spaniolă (sau portugheză) de rasă din societăţile coloniale şi postcoloniale care s-au format în urma invaziei contrazice de asemenea această reputaţie.

Latină au devenit un grup etnic intermediar, cu cât mai albi, cu atât mai bine, puțini, dar mai numeroși decât creolii, inferiori acestora din punctul de vedere al statutului și al funcțiilor, însă cu mult superiori indigenilor puri. Rasele mixte au devenit supraveghetorii, maiștrii, comercianții, autoritățile mărunte. Indienii erau desemnați și recrutați pentru munca pe câmpuri și în mine, în locuințe și pe drumuri[3].

În acest simulacru de societate iberică, aptitudinile, curiozitatea, inițiativele și interesele civice ale Americii de Nord lipseau. Spania însăși era întârziată în aceste privințe, din pricina omogenității sale spirituale și a docilității, avuției și satisfacerii capriciilor sale; iar Spania și-a exportat slăbiciunile și peste ocean. Cum ar fi putut fi altfel? Spaniolii strămutați în Lumea Nouă nu se duseseră acolo ca să distrugă modelul. S-au dus ca să se îmbogățească folosind acest model și au dat și mită ca să obțină diverse slujbe și funcții; câțiva ani rezolvau problema. Calea spre bogăție a fost croită nu prin muncă, ci prin corupție și (proastă) conducere.

Aceste contraste privind potențialul economic au corespuns diferențelor legate de talentul politic. Coloniștii din America de Nord au ieșit dintr-o societate lipsită de armonie, oarecum receptivă la ideile noi și la străini. Nu vreau să spun că Anglia și cultura sa politică aveau numai vederi largi. La urma urmei, unii dintre primii coloniști, refugiați din calea intoleranței religioase, s-au dedat la agresiuni și hărțuiri în noua lor patrie. Anglia avea porția ei de obtuzitate agresivă, de pretenții și privilegii de clasă; de asemenea, o moștenire tenace de constrângeri mai vechi, de pe vremea excluziunilor medievale și a snobismelor antipuritane[4].

Însă totul este relativ, iar atunci când comparăm efervescența și diversitatea engleze cu ortodoxia și fanatismul superstițios ale Contrareformei din Spania și Portugalia – puterea ideilor și a inițiativelor în America de Nord, spre deosebire de nemulțumirile din dominioanele spaniole și portugheze –, putem înțelege consecința politică. Coloniștii britanici și-au *făcut* revoluția. Au ales și au definit problemele, și-au provocat conducătorii, au căutat conflictul; iar când au câștigat – datorită, pe de o parte, sprijinului oferit de unii rivali ai britanicilor din Europa – deținеau deja un simț al identității, al aspirației economice și al scopului național*.

În America Latină, independența nu a fost dată de ideologia colonială și de inițiativa politică, ci de slăbiciunile și nenorocirile Spaniei (și Portugaliei) de pe plan intern, în contextul rivalităților și războaielor europene. Când Spania s-a dovedit incapabilă să guverneze de dincolo de ocean, figurile politice proeminente au exploatat vidul și au pus mâna pe putere, întâmpinând doar o rezistență inconsistentă. Independența a apărut pe furiș – o surpriză pentru entitățile neformate, incipiente, care nu aveau alt scop decât schimbarea stăpânilor[5]. Acest tip de negativism anarhic a făcut loc dictaturii militare *macho* (*caudillismo*). Nu e de mirare că istoria Americii Latine din secolul al XIX-lea a fost un roman senzațional de conspirații, intrigi, lovituri de stat și contralovituri de stat – cu tot ce implicau acestea în termeni de nesiguranță, proastă guvernare, corupție și întârziere economică.

---

* Nu toți coloniștii. *Cf.* Fischer, *Albion's Seed*, pp. 252 și urm., despre nostalgia autocritică din Virginia. Mulți dintre aceștia „tory" au plecat pur și simplu, votând astfel împotriva independenței și în favoarea loialității față de țara-mamă. Însă aceasta era o capitulare în fața morții politice – o respingere a spiritului care altminteri alimenta teritoriul și îmbina unități extrem de diverse într-o singură republică.

Poate vreo societate să trăiască mult într-o asemenea atmosferă? Sau poate să clădească ceva pe o temelie serioasă, durabilă? Răspunsul este că acestea nu erau unităţi politice „moderne". Nu aveau nici o direcţie, nici o identitate, nici o simbolistică a naţionalităţii; aşadar nici o măsură a performanţei, nici o presiune privind aşteptările. Societatea civilă era absentă. În vârf, un grup restrâns de tâlhari, bine instruiţi de foştii lor lideri coloniali, prădau în voia cea bună. Jos, masele locuiau în tot felul de dărăpănături şi munceau din greu. Noile „state" ale Americii Latine difereau aşadar în mică măsură de despotismele autocrate din Asia, deşi uneori erau accesorizate cu podoabe republicane.

În aceste condiţii de instabilitate şi insecuritate, nici un document al autorităţii nu ajungea departe. În spaţiile deschise puţin populate, persoanele de vază stăpâneau la *haciendas* şi fermele lor, atât ca lideri, cât şi ca angajatori, împărţind dreptatea şi exercitând puterea poliţienească. Cea mai apropiată analogie ar fi cu domeniile baronilor din Prusia la est de Elba, unde statul se oprea la poartă. În oraşe – de obicei, porturile unde bunurile interne depăşeau importurile, iar taxele vamale generau bani frumoşi –, oamenii de vază şi acoliţii lor împărţeau prada.

Singura instituţie coerentă care ar fi putut interveni în vreun fel, Biserica Catolică, avea un interes categoric în menţinerea statu-quoului. Deţinea o bună parte din pământuri, iar bogăţia sa atârna acolo precum un măr al invidiei şi al discordiei. Când statul a fost pregătit să confişte aceste bunuri, Biserica şi-a găsit noi prieteni. Clerul, cu ştiinţă de carte într-o mare a ignoranţei, s-a ţinut cu dinţii de privilegiile juridice şi civile ce datau din epoca feudală. El cunoştea cele mai urâte secrete ale confesionalului şi deţinea cheia mântuirii. Nu e tocmai o reţetă a popularităţii. Însă, în afară de alcool, sex şi violenţă, Biserica ofera singurul antidot serios pentru deznădejde. Problema era că vedea orice noutate intelectuală şi politică drept subversivă. Câţiva liberali credeau în slogane frumoase şi încercau să tragă poporul în prezent. O bună parte din energia lor politică se risipea într-un război continuu cu clerul.

Drept urmare, America Latină, proaspăt independentă, a asistat la puţine schimbări economice. La fel ca înainte, sectoarele-cheie erau mineritul (aur, argint, cupru), agricultura, creşterea animalelor, silvicultura. Scopul: realizarea unui surplus care să fie comercializat pe produse străine. Se făceau puţine pentru industrie şi se făcea puţină industrie. După cum ar fi propus orice economist britanic clasic bun, aceste entităţi politice cârpite au urmat avantajul comparativ. În plus, manufacturile aveau potenţial antisocial. Aveau să concureze pentru forţa de muncă insuficientă şi să genereze un proletariat nemulţumit. Ţările latinoamericane nu aveau aşadar nici un program, nici o viziune de dezvoltare economică. În vreme ce Alexander Hamilton îi cerea tinerei Americi să dezvolte industria şi să concureze cu Europa, vicecontele de Cairu în Brazilia „credea cu superstiţie în «mâna invizibilă» şi repeta: «*laissez faire, laissez passer, laissez vendre*»"[6].

Aşadar, atât după independenţă, cât şi mai devreme, naţiunile Americii de Sud au rămas colonii economice ale naţiunilor industriale avansate: în primul rând, ale Marii Britanii; apoi ale Germaniei, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, reflectând progresele sale tehnologice şi ştiinţifice; şi, începând cu secolul XX, ale Statelor Unite. Străinii au construit căile ferate şi ansamblurile portuare, în bună parte pentru a valorifica surplusurile din interior (la fel ca în India)[7]. Străinii au împrumutat bani cu rate mari ale dobânzii regimurilor sărace şi rivalilor lor (debitorii slabi plătesc, şi ar trebui să

plătească, mai mult). Străinii au construit arsenale şi fabrici şi le-au condus. În mod evident, străinii au fost învinuiţi pentru toate neajunsurile acestor economii. Această cultivare a ranchiunei, parţial justificată, dar exagerată dogmatic, a înrăutăţit totul. A ideologizat politica economică, a transformat chestiunile practice în probleme de principiu.

(Ironia – dar nu fără legătură – a fost că, în perioada colonială, spaniolii şi clerul lor se străduiseră din răsputeri să-i ţină pe străini la distanţă. Iată comentariile unui comandant de vas ce vizita Manila în 1788: „De vreme ce spaniolii fac o regulă din interzicerea accesului străinilor, hanurile, hotelurile amenajate, toate acele facilităţi atât de necesare ospitalităţii sunt absolut necunoscute şi trebuie să fii dispus să dormi pe stradă atunci când ai doar bani şi nu ai cunoştinţe în zonă."[8])

Una dintre industriile mecanizate a cucerit totuşi un avanpost – industria textilă –, însă abia la sfârşitul secolului al XIX-lea. Brazilia şi Mexicul erau fruntaşe. În ceea ce priveşte bumbacul, fibra neprelucrată trebuia deseori importată şi genera un produs inferior pentru consumul omului de rând. De asemenea, Mexicul se făIea cu industria lânii. Aceasta data din perioada colonială, a luat forma atelierelor manuale (*obrajes*) şi a murit în faţa materialelor importate; a fost ulterior resuscitată în fabrici mici, în spatele zidurilor protecţioniste, lâna provenind de la turme oarecum inferioare de oi merinos şi, din nou, acoperind nevoile poporului. Bogaţii îşi cumpărau materialele de peste hotare. Aveau pielea mai sensibilă.

Începuturile industriale ale Americii de Sud nu au generat o revoluţie industrială. Nici măcar construcţia căilor ferate nu a făcut asta. Trebuiau făcute o serie de lucruri pe plan intern: maşinile trebuiau întreţinute şi reparate, de exemplu. Însă aceste ateliere s-au limitat la întreţinere; nu au trecut aproape niciodată la producţie din proprie iniţiativă. Din nou, împrejurările sociale şi naturale nu erau favorabile. Combustibilul şi materialele costau mai mult decât în Europa sau în Statele Unite, iar aptitudinile lipseau. Totul era extrem de raţional: avantajul comparativ făcea să fie mai uşor şi mai ieftin să cumperi de peste hotare.

Problema acestui raţionament este că simţul practic de astăzi poate fi greşeala de mâine. Dezvoltarea are loc pe termen lung; logica, pe termen scurt. Teoria economică este statică, sprijinindu-se pe condiţiile din prezent. Procesul este dinamic, bazându-se pe cumpătarea de azi pentru abundenţa de mâine*. Unele lucruri nu se vor înfăptui niciodată dacă nu încerci să le transformi în realitate. Dacă germanii l-ar fi ascultat pe John Bowring... Acest călător şi economist britanic deplângea faptul că germanii nesăbuiţi voiau să producă fier şi oţel în loc să se limiteze la grâu şi secară şi să-şi cumpere produsele din Marea Britanie. Dacă i-ar fi acordat atenţie, i-ar fi mulţumit pe economişti şi ar fi luat locul Portugaliei, cu vinul, pluta şi uleiul ei de măsline, ca model prin excelenţă al unei economii raţionale. De asemenea, ar fi ajuns mult mai săraci.

Ţara latină cu cele mai mari şanse era Argentina, deşi nimeni nu ar fi bănuit asta în perioada de glorie a imperiului spaniol. În jurul anului 1600, Buenos Aires era capătul lumii. Situată pe lunci deschise, puţin populate, era o escală între argintul din

* Desigur, putem să ne înşelăm şi să construim castele din cărţi de joc. Aşa s-a întâmplat în Egiptul lui Muhammad Ali şi în Paraguayul dictatorilor López – vezi mai jos.

Potosí, în Anzii Boliviei de astăzi, şi exporturile de hrană din sud-estul Braziliei. Comerţul se afla în mâinile negustorilor portughezi. Un proletariat intern alcătuit din sclavi fugari din Brazilia, dezertori *mestizo* şi alte categorii sărace de la periferia societăţii (*gente perdida*) locuiau în colibe şi cocioabe, trăiau din resturi şi luau vite şi cai din cirezile şi hergheliile sălbatice din apropiere, după cum aveau nevoie (de ce nu – erau proprietatea cuiva?). Lipseau meşteşugarii, uneltele, industria şi hărnicia – genul de însuşire ce ar fi putut asigura un ritm activ pe măsură ce minele se epuizau. În perioada colonială, la Buenos Aires, o potcoavă era de câteva ori mai scumpă decât un cal; nu e de mirare: numărul cailor era mai mare decât cel al potcoavelor. Cuiele erau rarisime în imperiul spaniol, iar carele erau legate unul de altul cu piele netăbăcită. Cei care erau îndeajuns de bogaţi încât să-şi permită haine europene le purtau doar la ocazii speciale, iar între timp probabil le ascundeau[9]. (Mai bine de trei sute de ani mai târziu, în timpul celui de-al Doilea Război Mondial, lucrurile nu se schimbaseră. Produsele erau în continuare importate; producătorii, la fel; iar industria locală a avut parte de cea mai puternică încurajare nu în urma creşterii cererii interne, ci a perturbării aprovizionării pe timp de război.)

În perioada colonială, politica spaniolă a urmărit să trunchieze comerţul Argentinei. Din raţiuni de control şi taxe, imperiul a interzis exportul de argint din Buenos Aires şi a încercat să facă în aşa fel încât toate transporturile din Potosí să urmeze ruta Anzi-Pacific (peste munţi, în jos, spre Pacific, în sus, pe coasta de vest, spre istmul Panama, apoi în Caraibe şi spre Europa). A avut un succes parţial. Provinciile din nordul Argentinei alimentau cu hrană, şeptel, bumbac neprelucrat şi ţesături de casă ceea ce a devenit pentru o vreme unul dintre cele mai mari oraşe din Americi (160.000 de locuitori la începutul secolului al XVII-lea), situat la o altitudine ce-ţi taie respiraţia, de 4.829 de metri; în vreme ce cu argintul astfel câştigat se cumpărau în porturile de la Atlantic fier, arme, îmbrăcăminte şi alte produse europene. E inutil să mai spunem că valoarea încărcată a acestor mărfuri de contrabandă genera toate formele de corupţie; de asemenea, încuraja autorităţile spaniole şi proprietarii să stoarcă populaţia indiană până la ultimul strop de sudoare. Bunele intenţii de a-i proteja pe băştinaşi se duseseră pe apa sâmbetei.

Despărţirea de Spania (1816) şi fragmentarea fostului imperiu spaniol au pus capăt acestui comerţ. Însă beneficiile naturale ale Argentinei au rămas: o climă variată, inclusiv un centru temperat; lunci deschise, fără copaci (*pampas*), excelente pentru creşterea vitelor şi a oilor; terenuri bune pentru cereale; unele zone potrivite pentru culturile semitropicale, precum bumbacul şi trestia-de-zahăr. Ţara dispunea însă de puţine resurse industriale – nu avea fier, cărbune, cherestea, petrol sau minereuri. Energia hidraulică existentă pe partea estică a Anzilor Cordilieri era departe de căile comerciale şi de negustori. Manufacturile erau puţine, în bună parte rămăşiţe ale industriei domestice. Aproape toate sarcinile cădeau pe umerii femeilor – filatul şi ţesutul, olăritul, fabricarea săpunului, a uleiului şi a lumânărilor[10]. Într-o societate *macho*, cu valori moştenite de la spanioli, maturitatea le aducea bărbaţilor „independenţă şi inactivitate completă"[11].

Caracterul de improvizaţie al administraţiei coloniale s-a îmbinat cu prăbuşirea neaşteptată a conducerii spaniole, făcând soarta acestei cozi a Americii de Sud problematică. O bună parte a politicii Argentinei de după independenţă a constat într-o luptă perpetuă dintre Buenos Airesul centralist şi incoerentul *federalismo* al „provinciilor".

Republica Argentina a fost proclamată abia în 1862; chiar şi atunci era prematur. A fost nevoie de încă o generaţie de lovituri de stat şi masacre pentru a pune capăt revoltelor şi secesiunii. Unii specialişti resping această instabilitate politică indicând schizofrenia tinerei republici americane: unitatea naţiunii a fost asigurată abia în 1865, odată cu înfrângerea Confederaţiei. Nu sunt de acord cu această comparaţie. Statele Unite (*„E pluribus unum"*) erau o unitate eficientă, funcţională, până când disputa privind sclavia nu a mai putut fi gestionată. Argentina nu a fost o unitate funcţională vreme de o jumătate de veac după independenţă.

Argentina, o ţară bogată în vite şi oi, nu stătea la fel de bine la capitolul culturi şi oameni. Triumful caracterului pastoral şi neglijarea relativă a agriculturii erau strâns legate de politicile funciare şi de imigrare. Observatorii străini vedeau ţara ca pe un potenţial magnet pentru colonişti. La fel o vedeau şi câţiva băştinaşi cu viziune, care cereau o recrutare mai amplă a imigranţilor, îndeosebi a coloniştilor din Europa protestantă, pe care îi considerau mai bine educaţi, mai muncitori şi mai maturi din punct de vedere politic. Asta implica, firește, o schimbare, fie a politicii, fie a puterii Bisericii Catolice; de asemenea, a atitudinilor înrădăcinate ale populaţiei:

> Respectaţi altarul fiecărei credinţe. America spaniolă, limitată de catolicism la excluderea oricărei alte religii, seamănă cu o mănăstire izolată şi tăcută de maici. [...] Excluderea diferitelor religii din America de Sud înseamnă excluderea englezilor, a germanilor, elveţienilor, nord-americanilor, adică tocmai a oamenilor de care acest continent are cea mai mare nevoie. Să-i aducem fără religia lor înseamnă să-i aducem fără ceea ce îi face ceea ce sunt[12].

Un sfat bun, dar greu de urmat. Populaţia stabilă, educată în spiritul prejudecăţilor Contrareformei şi intimidată de străinii puternici, nu avea de gând să-i primească cu braţele deschise pe eretici; şi nici Biserica nu avea să bată tăcut în retragere[13].

În acelaşi timp, imigranţii puteau merge în alte părţi. Politicile funciare ale Argentinei par concepute astfel încât să-i ţină pe coloniști la distanţă. O bună parte din pământ ajungea, sub forma unor terenuri uriaşe, în mâinile autorităţilor şi ale persoanelor influente, deseori prin cadouri făţişe (*emphyteusis*), alteori la preţuri de chilipir. Uneori, acordările sau vânzările de terenuri impuneau condiţii de folosire şi cultivare, însă acestea nu puteau fi aplicate. Fără capital şi forţă de muncă, proprietarilor le era mai uşor să lase pământul necultivat sau să-l folosească pentru vite şi oi. În acelaşi timp, statul argentinian s-a extins prin alungarea amerindienilor şi a plătit pentru aceste campanii vânzând anticipat noile pământuri. Aceste operaţiuni au adus bani, însă au presupus vânzarea de terenuri mari către speculanţi, care au căutat profitul cel mai rapid crescând vite în spaţii deschise.

Ce-a fost mai întâi: oul sau găina? Cauza şi efectul s-au influenţat reciproc. Din când în când, guvernul a încercat să recruteze de peste hotare. A căutat voluntari îndeosebi în Italia, migranţi aflaţi nu în căutare de pământ, ci de bani – cu care să cumpere terenuri acasă. Un contract din anii 1880 cu o firmă italiană specifica tipul de persoană pe care şi-l doreau argentinienii: „muncitori pe câmp şi meşteşugari, pe cât posibil, singuri şi aleşi dintre cei mai tineri, mai viguroşi şi mai harnici oameni de la ţară"[14]. Aceste eforturi erau stăvilite însă de realitatea socială şi politică: distribuţia pământului şi predominanţa activităţilor menite să reducă munca omului, precum păstoritul; instabilitatea endemică; restricţiile religioase; prejudecăţile locale.

Zonele reduse la număr ce necesitau o muncă intensivă – districtele zahărului, de exemplu – recurgeau la contractele de ucenicie şi la munca silită, ceea ce nu le făcea atractive pentru imigranţii liberi.

Comparaţi politica funciară a coloniilor din America de Nord cu cea a Statelor Unite. În coloniile din sud, terenurile vaste aveau nevoie de munca sclavilor. Amerindienii erau puţini la număr şi nu erau dornici să muncească, iar albii liberi nu voiau să lucreze pe salarii, dat fiind că exista pământ din belşug şi puteau fi propriii stăpâni. Aşa că au fost aduşi negri din Africa, până când şi aceste importuri au fost interzise, în 1807. După aceea, folosirea sclavilor a putut fi menţinută doar prin reproducere naturală, ceea ce a atras un nivel superior de hrană şi tratament decât cel ce predomina în Caraibe şi în America de Sud. În acelaşi timp, americanii au început să considere sclavia din ce în ce mai respingătoare, iar expansiunea spre vest a republicii a declanşat lupte privind extinderea servituţii şi natura acordului care crease Uniunea. În cele din urmă, după cum ştim cu toţii, războiul civil a tranşat chestiunea. Sclavii au fost eliberaţi, iar proprietăţile mari au fost dizolvate în unităţi familiale.

În fostele state libere şi în noile teritorii, expansiunea cultivării s-a sprijinit pe deplasarea spre vest a fermierilor care abandonau pământurile epuizate din est în favoarea solurilor virgine, precum şi a imigranţilor europeni care căutau un trai mai bun şi terenuri care să le aparţină. În acelaşi timp, industria era nevoită să-şi găsească propriii muncitori*. Unele ramuri şi întreprinderi au trimis recrutori în zonele rurale ale Europei, încercând să găsească ucenici dispuşi să lucreze cu contract. Nu era o sarcină dificilă: foametea, crizele prin care treceau afacerile, schimbările graniţelor şi persecuţiile le dădeau emigranţilor europeni suficiente motive să plece.

Lucrurile ar fi putut decurge altfel. Circumstanţele materiale nu îi făceau în nici un fel pe coloniştii nord-americani să prefere agricultura şi păstoritul limitate la nivelul gospodăriei în detrimentul celor în spaţii deschise. Contau cultura şi scopul social. Astfel, coloniile din New England au fost împărţite de la bun început în gospodării familiale, deoarece aceşti oameni veniseră ca o comunitate de familii. În coloniile din Mid-Atlantic (New York, Pennsylvania) s-au vândut suprafeţe mai mari, însă şi aici pământul era împărţit şi vândut în unităţi gospodăreşti. Deşi unele rezervaţii speciale de origine colonială s-au păstrat, au avut loc şi achiziţii de amploare – ca de obicei, asociate cu folosirea neloială a informaţiilor din interior şi mita. În anii 1790, de exemplu, Massachusetts a vândut trei milioane de pogoane în Maine lui Henry Knox, secretar de război, şi lui William Duer, secretar-adjunct al Trezoreriei, cu 21 de cenţi pogonul. Era scump. De asemenea, Massachusetts a vândut cele şase milioane de pogoane pe care le reţinuse în vestul New Yorkului lui Oliver Phelps şi lui Nathaniel Gorham cu 100.000 de dolari – mai puţin de doi cenţi pogonul; însă pe atunci acele terenuri erau îndepărtate. Şi aşa mai departe[15]. Totuşi, şi în aceste situaţii, proprietarii au obţinut profit şi s-au salvat vânzându-le aceste terenuri fermierilor; sau micilor speculanţi, care le revindeau fermierilor. Reclamele exagerate sunt grăitoare: William Duer şi-a însărcinat agentul din Europa să vorbească despre posibilităţile fabuloase ale acestor noi teritorii: grâu la 60-80 de baniţe pe pogon; peşti de 36 de kilograme care

* Aceasta a fost tema lucrării clasice a lui H.J. Habakkuk *American and British Technology*: costul ridicat al muncii necalificate i-a împins pe americani în căutarea inovaţiei tehnologice; însă atunci cum se explică dezvoltarea rapidă? Răspunsul: imigraţia.

aşteptau să fie pescuiţi. Investitorii străini erau asiguraţi că populaţia avea să se dubleze la fiecare 25 de ani (la început, aproape a reuşit); că, an de an, 50.000 de tineri luau calea Vestului.

Odată ce aceste porţiuni mari de pământ au fost vândute, deţinătorul terenurilor neocupate a devenit guvernul federal, care şi-a propus să încurajeze unităţile familiale. Nu avem o dovadă mai bună decât dilema celor stabiliţi ilegal. Dat fiind că vânzările prin licitaţie făceau achiziţia incertă, oamenii alegeau mai întâi să ocupe şi să plătească mai târziu. Autorităţile au încercat să împiedice acest lucru. Pe lângă faptul că încălca procedura şi normele privind proprietatea, reducea preţurile şi dejuca intenţiile oamenilor bogaţi, cu posibilităţi. În zadar: când fermierii stabiliţi ilegal se adunau la o licitaţie cu puştile în mână, doar un agent temerar le-ar fi ignorat interesele. Prin urmare, Congresul a adoptat în 1830 o lege care aproape le-a acordat imunitate fermierilor ilegali, ceea ce nu a făcut decât să încurajeze practica; iar apoi, în 1841, o lege generală de „preempţiune" a legalizat acest tip de ocupare a terenurilor şi i-a acordat ocupantului dreptul de a-şi cumpăra proprietatea la preţul minim[16].

O excepţie importantă a fost făcută pentru a încuraja construcţia feroviară. Noile linii au beneficiat de terenuri potrivit dreptului de liberă trecere, iar acestea au încercat în general să le vândă fermierilor independenţi. Aceştia erau preferaţi nu pentru că ar fi fost mai simpatici, ci pentru că generau mai multe transporturi de marfă decât crescătorii de vite. În ultimă instanţă, natura a avut şi ea un cuvânt de zis: pe măsură ce te îndreptai spre vest, iar nivelul ploilor scădea, tot mai mult pământ era destinat în porţiuni mari şeptelului şi păstoritului. În acelaşi timp, orăşelele au devenit oraşe, iar oraşele au înflorit nu numai ca pieţe şi puncte de export, ci şi ca centre de producţie. Un exemplu bun: Cincinnati, cel mai mare oraş din Vest înaintea Războiului Civil, centru al procesării cărnii („Porkopolis"), punct de atracţie pentru imigranţii germani, sediul câtorva fabricuţe ce produceau, printre altele, bijuterii, sobe şi instrumente muzicale[17].

Aceste diferenţe de politică şi cultură sunt reflectate de cifrele privind imigraţia. În Argentina, imigraţia nu s-a intensificat decât în ultimul sfert de veac, când cultivarea grâului a luat avânt – circa o jumătate de milion de hectare cultivate la începutul anilor 1870, doar 1,3 milioane la începutul anilor 1890, după care a urmat explozia – 24 de milioane în pragul Primului Război Mondial[18]. Unul dintre principalii istorici ai Argentinei scrie despre imigranţi care soseau „în grupuri imense" – circa 5,9 milioane între 1871 şi 1914, dintre care 3,1 milioane au rămas, într-o ţară cu 1,7 milioane de locuitori în 1869 (fără să-i includem pe indieni) şi 7,8 milioane în 1914[19]. Fluxul nu era uniform, reflectând evenimentele politice, condiţiile de afaceri şi presiunea populaţiei din ţara de origine. În anii 1870, imigraţia netă se situa la o medie de 28.600 pe an; în anii 1880 s-a triplat, ajungând la 86.500. După aceea fluxul s-a redus, la 40.600 în anii 1890; iar apoi, în noul veac, în special în intervalul 1904-1913, s-a triplat din nou ajungând la 125.900.

Fără îndoială, cifrele *nete* subestimează contribuţia imigranţilor la resursele de forţă de muncă. Mulţi dintre aceşti migranţi erau muncitori agricoli sezonieri, aşa-numiţii *golondrinas* (rândunele), recrutaţi mai ales din sudul Italiei, plătindu-li-se drumul de la Buenos Aires până la locul de muncă şi înapoi. Aproape jumătate din cei 290.000 de imigranţi anuali din deceniul cuprins între anii 1904 şi 1913 s-au răzgândit şi au plecat – o medie de 135.700. Aceasta era rânduială economică din punctul de

vedere al Argentinei: adu muncitori agricoli, iar apoi trimite-i în altă parte. Le convenea şi migranţilor, care puteau valorifica sezonul invers al recoltei de la nordul şi sudul ecuatorului. Însă prezenta un dezavantaj serios: îi selecta pe ţăranii folosiţi temporar, cu aptitudini şi educaţie ce lăsau de dorit, a căror contribuţie potenţială la economie era limitată, chiar dacă rămâneau.

Mai mult decât atât, doar cifrele nu spun întreaga poveste. Puţini europeni care au rămas au devenit cetăţeni – între 1850 şi 1930, mai puţin de 5% dintre imigranţi au cerut cetăţenie argentiniană, deoarece, printre altele, astfel ar fi fost pasibili de serviciu militar*. Era o regiune care avea nevoie de oameni, dar căreia, în comparaţie cu Statele Unite, îi era greu să-i atragă şi să-i reţină. Acest lucru se datora parţial, fără îndoială, absenţei oportunităţilor economice. Însă loialitatea trebuie cultivată, iar indiferenţa este o slăbiciune a suveranităţilor accidentale. Ce anume susţin şi cine îi apără pe ei?[20]

În schimb, în Statele Unite imigraţia s-a intensificat de timpuriu, crescând de la 14.300 pe an în anii 1820 la 259.800 în anii 1850. Odată cu triumful navigaţiei cu abur şi cu deschiderea Vestului, imigraţia a crescut de la 281.000 pe an în anii 1870, 524.700 în anii 1880, înapoi la 368.800 în anii 1890, la un apogeu de 879.500 în anii 1900, când într-o perioadă de câţiva ani au intrat mai bine de un milion de nou-veniţi**. Cu totul, circa 32 milioane de oameni au intrat în Statele Unite din 1821 până în 1914, când populaţia americană a crescut de la 10 milioane la 94 de milioane – o rată a creşterii nu la fel de mare ca în Argentina, însă mult mai importantă în ansamblu[21].

Caracterul imigraţiei a fost, de asemenea, profund diferit. Majoritatea nou-veniţilor în Statele Unite proveneau din Insulele Britanice şi nord-vestul Europei, sudul şi estul Europei urmându-le spre sfârşitul secolului al XIX-lea. Mulţi dintre ei aveau ştiinţă de carte; mulţi erau meşteşugari pregătiţi (clasificaţi drept „calificaţi"); până în anii 1840, mai mulţi dintre ei erau fermieri decât muncitori[22]. Imigranţii erau atraşi de perspectiva gospodăriilor ieftine şi a salariilor mari, iar puţini dintre ei s-au îndreptat spre Sudul aflat în sclavie. În comparaţie cu America Latină, aceşti nou-veniţi au adus cu ei cunoştinţe şi aptitudini esenţiale. Imigranţii din Argentina ar fi trebuit să-i ajungă din urmă mai târziu***. (Nu au făcut-o niciodată.)

Istoricii imigraţiei americane susţin importanţa relativă a strategiilor *push-pull*, prin alternanţe de înaintări şi retrageri (promovare în vederea facilitării fluxului de la producător la client), şi, firește, ambele au contat, în momente diferite. Unii descriu marele flux ca pe o operaţiune amplă de răpire. (Îndeosebi europenilor le vine greu să accepte repudierea implicită a acestui exod masiv.) Prostii. Pentru majoritatea acestor nou-veniţi, Statele Unite erau un tărâm al speranţei şi al posibilităţilor nemărginite. Şi consideraţiile de ordin personal au avut un rol. Imigranţii veneau deoarece predecesorii lor scriau scrisori fericite, chiar dacă nu întotdeauna adevărate, despre viaţa din Lumea

---

* Perioada timpurie a asistat la o naturalizare neînsemnată: în 1895, doar 0,16%; în 1914, 1,4% (Cornblit, „European Immigrants", p. 232, tabelul 11).

** Imigraţia a fost profund influenţată de condiţiile din Statele Unite şi din Europa, nu numai de conjunctura de afaceri, ci şi de război şi revoluţie. Astfel, eşecul revoluţiilor din 1830 şi 1848 a încurajat emigrarea; Războiul Civil american a descurajat-o.

*** Unii cititori ar putea considera o asemenea comparaţie nepotrivită (incorectă din punct de vedere politic). Totuşi, aceasta este realitatea; comparaţia nu diferă conceptual de eforturile economiştilor de a cuantifica contribuţia forţei de muncă la creşterea productivităţii cu ajutorul anilor de educaţie şi al altor adaosuri la capitalul uman.

America de Sud după obţinerea independenţei

Paraguayul, fără ieşire la mare, trebuia mai înainte de toate să aibă relaţii paşnice cu vecinii săi. În schimb...

Nouă. Veneau deoarece rudele, prietenii şi vecinii le-o luaseră înainte; iar atunci când soseau, stăteau sau locuiau în apropierea înaintaşilor lor. Veneau într-o ţară care în secolul al XIX-lea nu împiedica aproape deloc accesul. Mulţi se întorceau – probabil o treime. Însă marea majoritate rămâneau (ori se întorceau a doua oară), îşi găseau slujbe pe lângă neamurile lor şi se strămutau cu o libertate de care nu se mai bucuraseră niciodată în Lumea Veche.

Să revenim la Argentina. Avântul său economic a trebuit să aştepte cea de-a doua jumătate sau chiar ultima treime a secolului al XIX-lea. Când a avut loc, a corespuns îndeaproape modelului comercial ricardian. Principalele sectoare ale creşterii erau şeptelul, care producea piei şi lână (deseori împreună şi exportate în centre de delânare precum Mazamet, în Franţa), seul şi carnea de vită conservată. În anii 1880, când a apărut refrigerarea, comerţul cu carne a luat un avânt puternic, în special cu Marea Britanie. La început, procesul funcţiona cel mai bine cu carnea de oaie şi miel, însă, pe măsură ce tehnicile s-au îmbunătăţit, iar temperaturile au devenit tot mai precise şi mai de încredere, Argentina a început să exporte carne de vită congelată şi, ulterior, carne refrigerată mult mai gustoasă.

Dezvoltarea agricolă a întârziat, în primul rând pentru că forţa de muncă era insuficientă; însă opoziţia crescătorilor de vite şi jafurile tenacilor indieni araucani, care încă se luptau cu europenii după 300 de ani, au creat noi impedimente. (La fel ca în Vestul american sau în Africa, a fost nevoie de arme cu repetiţie pentru a zdrobi rezistenţa băştinaşilor.) Ostilitatea indienilor este de înţeles: luptau pentru pământul lor. Dar şi a crescătorilor de vite: fermele presupun garduri şi sfârşitul spaţiilor deschise. (Nu puteai lăsa vitele să cutreiere brazdele şi să mănânce culturile.) Cu toate acestea, la fel ca în Vestul american, sârma ghimpată a înaintat în Argentina, cel mai ieftin gard ostil vitelor conceput vreodată*.

Forţa de muncă a rămas insuficientă în cea mai mare parte a secolului al XIX-lea. Nu că taberele pastorale, seminomade din *pampas* ar fi avut nevoie de foarte multă forţă de muncă – femei sau bărbaţi. (Autorităţile de la Buenos Aires ridicau când şi când prostituate şi le exilau în provinciile preponderent masculine, prinzând astfel mai mulţi iepuri dintr-o lovitură.) Însă munca grea din domeniul transporturilor avea parte de puţini voluntari. Indienii, la fel ca în Statele Unite, nu lucrau pe salarii, iar corvoada indiană a fost abolită, cel puţin în principiu, în 1813. Comerţul cu sclavi era şi el interzis şi, deşi sclavii care se aflau acolo rămâneau înrobiţi, copiii lor se năşteau liberi; mai mult decât atât, sclavii importaţi de peste hotare deveneau liberi la intrarea în ţară[23].

Soluţia trebuia să fie imigraţia – însă şi aici – trecutul se răsfrângea asupra prezentului. Regulile spaniole de excludere descurajaseră imigraţia; şi, chiar şi după independenţă, a fost afectată de instabilitatea politică, de recrutarea selectivă şi de absenţa pământurilor libere. Cea din urmă era una dintre cele mai nefaste moşteniri ale regimului colonial: domenii vaste fuseseră date pe nimic, alocate Bisericii şi atribuite bărbaţilor respectabili şi influenţi, în vreme ce rămăşiţele au fost acaparate în timpul frământărilor de după revoluţie. Alte câştiguri teritoriale, după cum am văzut,

* Importurile de sârmă ghimpată erau de ordinul a 20.000 de tone pe an la începutul anilor 1890 (Rock, *Argentina 1516-1987*, p. 136).

au fost urmate de distribuţii similare. Astfel, în 1879, campania împotriva indienilor (ceea ce argentinienii au descris măreţ drept *la conquista del desierto*, „cucerirea sălbăticiei") a fost precedată şi finanţată de vânzări de terenuri, circa 8,5 milioane de hectare fiind vândute unui număr de 381 de oameni. Cumpărătorii aveau nevoie de cât mai mult pământ, deoarece, cu cât te îndreptai mai înspre sud, cu atât climatul devenea mai arid, iar solul, sterp. Patagonia putea tolera probabil de zece ori mai puţine oi pe o suprafaţă de dimensiunile provinciei Buenos Airesului.

Fluxul imigranţilor a crescut abia în ultima treime a secolului – aproximativ un sfert dintre ei din Spania, sursa tradiţională, însă acum jumătate din Italia, unde creşterea populaţiei depăşise numărul locurilor de muncă disponibile, mai ales în mediul rural, nord şi sud. Puţini nou-veniţi proveneau din nordul sau estul Europei, iar dintre aceştia, mulţi au plecat ulterior în Statele Unite. Argentina era teritoriu mediteranean.

Vreme de mai multe decenii, aceşti migranţi s-au integrat incomod în această societate mândră de înapoierea sa, plină de iluzii şi prejudecăţi, extrem de neprimitoare. Majoritatea au rămas la Buenos Aires, cu cultura lui semicosmopolită. Contemporanii sensibili dădeau glas deznădejdii: „Transformarea urgent necesară în această ţară nu este cea a aurului în bancnote sau a bancnotelor în aur, ci aceea a locuitorilor acestui teritoriu, născuţi în Europa, în fiinţe umane, cu toate drepturile ce li se cuvin membrilor unei societăţi civilizate: transformarea străinilor în cetăţeni"[24].

Odată ce Argentina şi-a luat avânt – pe de o parte, datorită tehnologiilor noi, importate (navigaţia cu aburi transporturile feroviare, maşinile agricole, refrigerarea cărnii), pe de altă parte, datorită cererii europene tot mai mari (creşterea populaţiei, puterea mai mare de cumpărare) –, produsul şi venitul s-au mărit substanţial, la niveluri comparabile cu cele ale naţiunilor europene aflate în curs de industrializare. Observaţi totuşi că acestea erau mai scăzute în alte societăţi de graniţă (vezi tabelul 20.1). Până şi în condiţiile fericite ale Argentinei, agricultura singură nu avea să genereze productivitatea, venitul şi salariile ce puteau fi atinse într-o economie echilibrată[25]. Fermierii, în special muncitorii angajaţi (migranţi), câştigă de obicei doar o frântură din salariile industriale.

În acelaşi timp, *estancieros*, *rancheros*, profesioniştii, autorităţile şi comercianţii care aveau grijă de ei făceau bani frumoşi. Ca oriunde altundeva, ceasurile de mână şi de perete erau atât simbolurile, cât şi instrumentele unei societăţi moderne, atentă la scurgerea timpului. Producătorii elveţieni şi americani concurau pentru această piaţă nouă şi confecţionau ceasuri impresionante, pe gustul latinilor[26]. La sfârşitul secolului al XIX-lea, Argentina era un exemplu extrem de promiţător al succesului produselor de bază, iar optimiştii îi preconizau un viitor la fel (sau aproape la fel) de luminos ca al Statelor Unite. Chiar şi astăzi, economiştii neoclasici ridică în slăvi acest studiu de caz în folosul avantajului comparativ.

Dar ce înseamnă optim? Această ţară avea oameni foarte bogaţi, însă, „din motive ce nu au fost niciodată limpezi [...], a fost întotdeauna dependentă de capital şi, astfel, subordonată naţiunilor creditoare, în moduri ce compromit grav abilitatea ţării de a-şi conduce propriile afaceri"[27]. Britanicii au construit căile feroviare ale Argentinei – mai puţin de 1.000 de kilometri în 1871, peste 12.000 de kilometri două decenii mai târziu –, însă le-au construit potrivit scopurilor britanice: să transporte carnea şi grâul spre porturi. Nu pentru a dezvolta pieţele interne din Argentina, spun localnicii. Însă cum construieşti

o asemenea reţea fără să cultivi pieţele interne? Iar dacă o faci, cui îi aparţine vina? Ce spune asta despre spiritul de iniţiativă al băştinaşilor? Argentinienii nu îşi puneau asemenea întrebări. Este întotdeauna mai uşor să dai vina pe Celălalt. Rezultatul: un antiimperialism xenofob şi un simţ al nedreptăţii contrar propriilor interese.

Tabelul 20.1. Produsul pe cap de locuitor şi populaţia ţărilor de graniţă selectate, 1820-1989 (echivalentul în dolari al PC la nivelul anului 1985)

	SUA	Argentina	Australia	Canada
1820	1.219		1.250	
1870	2.244	1.039	3.143	1.330
1890	3.101	1.515	3.949	1.846
1913	4.846	2.370	4.553	3.515
1950	8.605	3.112	5.970	6.112
1973	14.093	4.972	10.369	11.835
1989	18.282	4.080	13.538	17.236

* PC = puterea de cumpărare

Sursa: Maddison, „Explaining the Economic Performance of Nations 1820-1989", tabelul 2-1.

În plus, dărnicia naturii a compensat diferenţa. Creşterea economică a continuat în secolul XX, nu numai în agricultură, ci şi în tânărul sector industrial. Aceasta a luat forma investiţiilor directe din partea companiilor multinaţionale, în special în procesarea alimentelor*; şi a înlocuirii importului, realizat în bună parte de micile întreprinderi (majoritatea deţinute de străini şi multe dintre acestea, în anii 1930, de refugiaţi evrei) şi încurajat de perioadele de aprovizionare scăzută (ca în timpul Primului Război Mondial), de câteva taxe protecţioniste, acorduri bilaterale şi reglementări ale schimbului valutar[28].

Nu ar trebui să exagerăm trăsăturile acestui sector industrial întârziat şi pipernicit. Datele recensământului din 1914 - aşadar după 25 de ani de agricultură mixtă şi imigraţie masivă - arată că mai bine de jumătate din capitalul „industrial" se afla în minerit; un sfert, în serviciile publice; şi doar 13,6% putea fi caracterizat drept „esenţialmente industrial"[29]. Această producţie, inevitabil derivată, dădea dovadă de o inventivitate şi adaptabilitate reduse. Profiturile nu sporeau. Se dezvolta (supravieţuia) în condiţii de muncă primitive ce aminteau de fabricile de coşmar de la începutul Revoluţiei Industriale britanice, dar care erau şi mai groaznice, deoarece statului nu îi păsa. Şi nici angajatorilor, care porneau de la premisa că victimele colaterale puteau fi uşor înlocuite cu imigranţi. Cunoşteau prea puţin tehnologia ce stătea la baza afacerilor lor şi nu te puteai aştepta de la ei să se gândească la ameliorarea capitalului uman. Câţiva oameni mai luminaţi au încercat să-i convingă pe aceşti primitivi că muncitorii mai buni şi condiţiile mai bune de muncă aveau să fie în avantajul lor. Au fost ignoraţi şi consideraţi

* O bună parte dintre acestea erau legate de cererea şi gusturile noii imigraţii, în combinaţie cu dezvoltarea urbană: orăşenii au nevoie de alimente procesate. Între anii 1895 şi 1913, numărul fabricilor de procesare a alimentelor a crescut cu peste 20% pe an, personalul lor, cu 221%, capitalul lor, cu 8%. La sfârşitul perioadei, această ramură îngloba circa 40% dintre toate atelierele industriale, o treime din forţa de muncă industrială, 43% din toate investiţiile industriale (Lewis, *Crisis of Argentine Capitalism*, p. 32).

nişte reformatori idealişti şi lipsiţi de simţ practic care nu ştiau nimic despre fabrici şi industrie. Rezultatul a fost o industrie înapoiată, distorsionată[30]:

> Fiecare industrie implica propriile riscuri. În fabricile de confecţii, metale, fitile şi sticlă, aerul era întotdeauna încărcat cu un praf fin care irita plămânii. În fabricile de piele, procesul de conservare implica folosirea acizilor sulfuric, nitric şi clorhidric, precum şi a arsenicului şi a amoniacului, care emanau vapori dăunători ce umpleau clădirea. În abatoare, muncitorii păşeau pe podele alunecoase din cauza sângelui coagulat, a măruntaielor şi excrementelor de animal. Duhoarea era copleşitoare. Bărbaţii care transportau carnea la congelatoare erau nevoiţi să-şi înfăşoare mâinile şi faţa cu cârpe sau ziare vechi şi să aibă grijă să nu aibă sânge proaspăt pe haine, ca nu cumva să le îngheţe pe corp. Reumatismul era o boală frecventă şi puţini muncitori din abatoare rezistau mai mult de cinci ani.

Aşadar industria argentiniană nu a fost un şofer al dezvoltării, ci un pasager. După al Doilea Război Mondial, când a trecut printr-o nouă perioadă de frământări, a sărit din vehicul. Forţa de muncă, atât în industrie, cât şi în agricultură, nu era mulţumită şi a recurs la acele panacee ideologice – anarhism înaintea de Primul Război Mondial, perónism după al Doilea Război Mondial – ce constituie răzbunarea celor neajutoraţi. Economistul Paul Samuelson a pus această înstrăinare pe seama discrepanţei dintre înapoierea economică şi indiferenţa socială, pe de o parte, şi precocitatea politică, pe de altă parte[31]. Poporul dorea ceea ce nici economia, nici statul nu-i puteau oferi.

Astăzi, Argentina încearcă cu greu să-şi revină după oprimarea şi violenţa politică, aventurismul militar şi criza economică. Îndeosebi tactica „dispariţiei" radicalilor suspecţi, ca să nu mai vorbim de cea a duşmanilor personali, deseori prin transportarea prizonierilor până la ocean, unde erau împinşi din avion – cu gardieni şi asasini care răpeau şi „adoptau" copiii victimelor (o practică înfiorătoare ce datează de pe vremea Inchiziţiei) –, toate acestea au lăsat o moştenire a răului şi a groazei. Însă, de asemenea, în mod paradoxal, sloganele populiste au cultivat începuturile unei identităţi naţionale, după cum o dovedeşte succesul fenomenal al filmului *Evita*.

Eşecul dezvoltării Americii Latine, cu atât mai evident în comparaţie cu America de Nord, a fost atribuit de către specialiştii locali şi simpatizanţii străini fărădelegilor naţiunilor mai puternice şi mai bogate. Această vulnerabilitate a fost etichetată drept „dependenţă", implicând un statut inferior, fără control asupra propriului destin; o regiune care face întocmai cum îi dictează ceilalţi. E inutil să mai spunem că aceşti ceilalţi îşi folosesc superioritatea pentru a transfera produsul din economiile dependente, aşa cum au procedat şi primii conducători coloniali. Pompa imperiului devine pompa imperialismului capitalist.

Cu toate acestea, cooptarea naţiunilor independente, suverane necesită împrumuturi şi investiţii; simplul jaf nu constituie o opţiune. Argentina a economisit puţin şi a apelat tot mai mult la capitalul străin*. Unii economişti susţin următorul lucru: capitalul străin inhibă creşterea; alţii, că o stimulează, însă mai puţin decât investiţiile interne. Evident, contează foarte mult şi modul de întrebuinţare. În acelaşi timp, nimeni nu este gata să refuze bani din exterior din raţiuni de eficienţă. Politicienii îi vor şi sunt dispuşi să-i lase pe teoreticienii dependenţei să-şi frângă mâinile.

---

* Rate ale economiilor de maximum 5%, în comparaţie cu cele din Canada şi Australia, de trei ori mai mari (Taylor, „Three Phases", p. 28, tabelul 4).

Un economist pune rata scăzută a economiilor Argentinei pe seama creşterii rapide a populaţiei şi a ratelor ridicate ale imigraţiei – la care aş adăuga obiceiurile proaste de consum izbitor. În orice caz, fluxurile de capital străin au depins atât de condiţiile de furnizare de peste hotare, cât şi de oportunităţile argentiniene. În timpul Primului Război Mondial, britanicii aveau nevoie de bani şi au fost nevoiţi să-şi transforme activele străine în numerar. Deşi au rămas cel mai mare creditor al Argentinei, nu au mai jucat rolul de promotor al dezvoltării din deceniile anterioare. Statele Unite şi alţii au compensat într-o oarecare măsură, însă, şi aici, politica şi ciclul afacerilor de peste hotare dădeau tonul, astfel încât Argentina s-a aflat – intermitent, dar frecvent – în dificultate atât în ceea ce priveşte sumele, cât şi termenii investiţiilor şi creditelor străine. Toate acestea au favorizat diferite conflicte cu creditorii, care au condus la rândul lor la izolaţionism reactiv – măsuri restrictive care nu au făcut decât să adâncească criza şi dependenţa. Atunci când economiştii şi politicienii argentinieni au denunţat aceste circumstanţe şi ticăloşiile, reale şi închipuite, ale intereselor externe, nu au făcut decât să agraveze problema. Fără îndoială, economia protecţionistă a ferit Argentina şi alte economii din America Latină de cele mai grave efecte ale Marii Depresiuni. Aşa e ea, precum un cocon. Însă le-a şi izolat de competiţie, stimuli şi oportunităţi de dezvoltare.

Argumentele *dependentista* au înflorit în America Latină. De asemenea, au circulat eficient, rezonând după al Doilea Război Mondial cu dificultăţile economice şi conştiinţa politică ale coloniilor proaspăt eliberate. Cinicii ar putea chiar spune că doctrinele dependenţei au fost cel mai de succes export al Americii Latine. În acelaşi timp, sunt dăunătoare pentru efort şi moral. Cultivând înclinaţia morbidă de a da vina pe oricine altcineva, mai puţin pe ele însele, încurajează impotenţa economică. *Chiar dacă ar fi adevărate, ar fi mai bine să le punem capăt.*

Calea portughezo-braziliană

În studiul său clasic asupra civilizaţiei braziliene, *The Masters and the Slaves*, Gilberto Freyre face distincţie între politicile spaniole şi cele portugheze de colonizare. În vreme ce spaniolii au introdus atât restricţii naţionale, cât şi religioase, portughezilor nu le-a păsat decât de religie. Imigrantul putea proveni de oriunde, câtă vreme era romano-catolic. În anumite perioade, un călugăr era trimis pe fiecare vas ce intra într-un port brazilian, să examineze şi să confirme conştiinţa şi credinţa nou-veniţilor.

Era tot ce conta, deoarece aceasta era pecetea identităţii comune. „În vreme ce anglo-saxonul consideră că un anumit individ aparţine rasei sale doar atunci când acesta din urmă corespunde constituţiei sale fizice, portughezul ignoră rasa şi îl consideră egalul său pe cel care împărtăşeşte aceeaşi religie." (Acestea sunt miturile mândriei naţionale, după cum o dovedeşte însuşi titlul cărţii lui Freyre.) Freyre compară „suavitatea" acestor controale cu bruscheţea inspectorilor sanitari şi agenţilor de poliţie de astăzi (care seamănă extrem de mult) şi rezumă:

> Principala temere, în ceea ce-l priveşte pe imigrantul catolic, era duşmanul politic, capabil să distrugă sau să slăbească solidaritatea care în Portugalia evoluase la unison cu religia catolică.

Această solidaritate a fost splendid menţinută pe tot parcursul epocii noastre coloniale, fiind menită să ne unească împotriva calvinilor francezi, a olandezilor reformaţi, a protestanţilor englezi. Într-o asemenea măsură încât, realmente, ar fi dificil să-i separi pe brazilieni de catolici: catolicismul era cu adevărat liantul unităţii noastre[32].

Muero con Mi Patria! – „Mor cu patria mea!"*

În analele dezvoltării-de-sus, ale industrializării prin decret, nici un alt caz nu este mai frapant şi mai donquijotesc decât cel al Paraguayului, republică-fortăreaţă prinsă în junglele şi pădurile Americii de Sud, la sute de kilometri de mare. Unii specialişti, ispitiţi de acest experiment – unul dintre ei vorbeşte despre un „avânt"[33] economic –, îl consideră încă un exemplu de iniţiativă şi aspiraţii ale băştinaşilor înăbuşite de imperialiştii europeni şi acoliţii lor locali[34]. Totuşi, aceasta este o interpretare greşită a unui tipar des întâlnit de dezvoltare prematură în scopuri politice.

Paraguayul era o ţară excepţională, mai indiană (guarani) decât oricare alta de pe continent, deoarece persecutarea băştinaşilor ce a avut loc în alte părţi fusese prevenită aici prin intervenţia iezuiţilor. Acestora li s-a îngăduit să-şi creeze districte autonome, iar aceste locuri erau atât de îndepărtate de comori şi de trafic, încât fuseseră în bună parte lăsaţi în pace. În plus, spaniolii aveau nevoie de guarani: fără ei nu ar fi putut menţine controlul asupra zonei împotriva incursiunilor portughezo-braziliene.

După independenţă, la fel ca alte state reziduale din marele imperiu hispanic, Paraguayul căzuse aproape imediat pradă dictatorilor. Conform legilor, era republică, însă, în practică, era condus de un singur om – o combinaţie de despotism binevoitor şi tiranie populistă**. Primul dintre aceşti dictatori (aşa se autointitula), dr. Gaspar Rodríguez de Francia, a fost cu totul special. Ideolog iacobin şi, la fel ca mulţi alţii din varietatea franceză originală, avocat de meserie, Francis era devotat unei republici a egalilor, cu el mai egal decât toţi ceilalţi. El era „liderul organic", elitistul care întruchipa voinţa poporului[35]. Îşi cultiva imaginea. Când un ţăran indian a venit la el, l-a primit pe solicitant cu toată politeţea, s-a aşezat lângă el, l-a bătut prieteneşte pe spate, radiind interes şi afecţiune. Însă, dacă un proprietar de pământ sau un burghez voiau o audienţă, dr. Francia îi lăsa să aştepte şi să bată darabana, iar în cele din urmă îi primea într-o atmosferă plină de dispreţ şi nerăbdare.

Aceasta era discriminare de clasă (discriminare pozitivă), dar şi rasială: liniile de demarcare din societatea paraguayană erau la fel pentru ambele tabere. *Dictador Supremo* voia să se sprijine pe specificul guarani al societăţii, să îngenuncheze vechea elită spaniolă şi creolă. În acest scop, le-a interzis albilor să se căsătorească între ei, cerându-le să-şi aleagă mai curând partenerii dintre indieni, mulatri şi negri[36]. E greu de spus cât de strict a fost aplicată această regulă; însă a scos la iveală o conştiinţă a realităţilor rasiale şi a semnalat un efort voit de a evita segmentarea bazată pe culoare ce marca restul societăţii Americii Latine.

---

* Ultimele cuvinte ale lui Francisco Solano López, preşedintele-mareşal al republicii Paraguay, ucis în ultima bătălie a Războiului Triplei Alianţe, 1864-1870.

** Cei trei conducători despotici şi intervalele în care au condus ţara sunt: Gaspar Rodríguez de Francia (1814-1840); Carlos Antonio López (1840-1862); şi fiul acestuia din urmă, Francisco Solano López (1862-1870).

Dr. Francia şi urmaşii săi, López tată şi fiu, aveau să transforme ţara într-o Sparta iluminată – egalitară, instruită, disciplinată şi curajoasă. Educaţia primară avea să fie gratuită şi obligatorie de la vârsta de şapte ani, o ambiţie eroică. Deşi era mai uşor de zis decât de făcut, sistemul a pornit cu 5.000 de elevi, ajungând la 17.000 în 1857, în timpul lui Carlos Antonio López, 25.000 în 1862 – circa jumătate din grupul de vârstă eligibil. „Probabil un record pentru viitoarea Lume a Treia în secolul al XIX-lea!", exclamă un admirator[37]. Elevii trebuiau să înveţe să scrie, să citească, aritmetică şi un catehism civic. Astfel, aveau să ştie cine sunt şi de ce. În acelaşi timp, instructorii, aidoma soldaţilor aflaţi la datorie, purtau „haine guvernamentale": două cămăşi, două perechi de pantaloni, un poncho, o pălărie, o eşarfă. Materialele didactice erau greu de obţinut, deoarece argentinienii neprietenoşi blocau accesul pe râu, însă la început statul a reuşit să obţină 5.000 de flaute – câte unul pentru fiecare copil. Ne amintim importanţa pe care Platon o acorda muzicii ca parte a educaţiei sale ideale; de asemenea, rolul muzicii în şcolile lui Muhammad Ali din Egipt în aceeaşi perioadă (*cf. infra*, capitolul 24). Însă Muhammad Ali nu a aspirat niciodată la o educaţie universală.

Problema statelor idealizate, reformiste este aceea că dobândesc forţă prin progres, iar apoi cad pradă tentaţiei. Îşi ameninţă şi îşi subminează vecinii, perturbă balanţa de putere şi statu-quoul. Asemenea acţiuni atrag reacţiuni. Astfel, dictatorii din micul Paraguay aveau ambiţii, dar se temeau şi de pericolul reprezentat de ţările mai mari din jur; pe scurt, o paranoia raţională, latent iraţională. (Cine spune că paranoicii nu au duşmani?) Cea mai mare ameninţare venea dinspre Argentina, care considera Paraguayul o provincie răzvrătită şi voia să-l anexeze[38]. Însă toate ţările învecinate nu priveau cu ochi buni experimentele revoluţionare de alături.

Aşadar liderii Paraguayului erau hotărâţi să dezvolte economia şi să dobândească armamentele de care aveau nevoie pentru a se apăra şi a ataca în toate direcţiile. Pentru asta aveau nevoie nu doar de arme, ci şi de uneltele şi maşinile industriei. Acestea puteau fi aduse doar din Europa – şi, deşi Paraguayul, cu moştenirea sa indiană, avea o aversiune faţă de lucrurile europene, era mai probabil ca europenii de peste ocean să fie mai de folos decât vecinii invidioşi.

Începând cu Carlos López, guvernul paraguayan a contractat furnizori europeni de nave cu aburi, motoare cu aburi şi fabrici industriale (cel mai important, o turnătorie de fier şi o forjă-arsenal). Achiziţiile au fost acoperite din exporturi naturale sărăcăcioase (mai ales *maté* – *Ilex paraguariensis* –, o plantă asemănătoare ceaiului, ce creează o uşoară dependenţă) şi din împrumuturile modeste ale unui constructor naval şi furnizor londonez. S-a demarat construirea unui drum feroviar şi a unei reţele de telegrafie, însă construirea căii ferate s-a dovedit dureros de lentă, câţiva kilometri pe an, până când apropierea războiului a grăbit efortul. Circa 200 de tehnicieni europeni au fost angajaţi, însă aceştia nu erau nici pe departe cei mai buni. E inutil să mai spunem că aceste instalaţii rudimentare nu generau produse demne pentru export; însă şi-au găsit ca debuşee armata şi populaţia indiană băştinaşă, aşa izolate cum erau de importurile străine[39].

În acelaşi timp, paraguayenii au cumpărat arme europene, în general vechi, mici şi ieşite din uz, şi au construit fortăreţe pentru eventualitatea unui război. În special una dintre ele, situată la Humaitá, pe un cot al fluviului Paraná, închidea calea navigabilă după bunul său plac vaselor străine, inclusiv celor ale Argentinei fluviale.

(Schimbarea direcţiei e fairplay.) La rândul lor, aceşti vecini, avertizaţi verbal şi prin diverse incidente, au început să se înarmeze. Îndeosebi brazilienii au început să cumpere vase blindate, cu gândul de a forţa pasajul Paraná.

Cine ce a pornit e greu de spus. Asta e în firea războiului[40]. Însă un lucru este cert: Paraguayul nu s-a dat în lături de la luptă. Avea porţia sa de *casus belli*, iar graniţele din această regiune erau îndoielnice. Formalităţile mărunte, de exemplu, nevoia de a obţine permisiunea de a traversa teritoriul neutru (străbaterea Argentinei pentru a ajunge în Brazilia şi Uruguay), au fost pur şi simplu date la o parte. A fost ultima picătură: în mai 1864, Brazilia, Argentina şi Uruguay şi-au unit forţele pentru a pune capăt molimei. Paraguayul, cu serviciul său militar universal şi clasele aflate în rezervă, dispunea în realitate de mult mai mulţi soldaţi decât cele trei ţări laolaltă; însă aliaţii aveau o rezervă mai mare de potenţiali recruţi, ca să nu mai vorbim de armele superioare. Timpul era de partea lor.

Cu toate acestea, vreme de trei ani, eforturile lor au fost zădărnicite de fortăreaţa din Humaitá, ce adăpostea mii de oameni, plină de tunuri, având propria turnătorie şi forjă – „«acea minune militară, acel bastion de necucerit», acel Sevastopol al Sudului"*. În cele din urmă, brazilienii şi-au adus vasele blindate, carenele din fier fiind imune în faţa obuzelor inamice. Tunurile lor au distrus lanţul uriaş care închisese fluviul. Paraguayenii au ripostat trimiţând bărci pline cu oameni care au urcat vitejeşte la bordul vaselor inamice, în condiţiile în care focul propriilor baterii de la ţărm era în continuare deschis. Au urcat la bord, însă au găsit totul închis, bocaporţii blocaţi, echipajul aflându-se dedesubt. Atunci vasele braziliene au măturat punţile executând tragere de anfiladă şi măcelărindu-i pe intruşi.

Apoi a început asediul. Comandantul brazilian i-a scris omologului său paraguayan, generalul Alen, oferindu-i o mită uriaşă (2,5 milioane pesos de aur) şi garanţii de rang şi conducere în armata aliată dacă preda fortăreaţa. Răspunsul lui Alen merită să fie amintit: „Generale", a spus el, „nu am atâţia bani să-ţi dau, dar, dacă îţi predai escadra, îţi dau Coroana Imperială a Braziliei". Aşa încât, aliaţii au continuat să bombardeze şi să tragă, iar fortăreaţa a devenit o mină. Alen i-a trimis vorbă privind pierderile sale şi prăbuşirea iminentă preşedintelui-mareşal, însă López i-a ordonat să continue rezistenţa. Alen a încercat, a eşuat, şi-a pierdut speranţa şi s-a împuşcat în cap. Era cea mai uşoară cale de a muri. În cele din urmă, López a îngăduit garnizoanei să abandoneze tabăra: 2.500 de supravieţuitori scheletici care au fost nevoiţi să se predea câteva zile mai târziu, fiind înconjuraţi de duşmanii de cel puţin patru ori mai numeroşi decât ei. Furios, López a arestat-o pe soţia succesorului lui Alen şi a legat-o în lanţuri. Cine ştie? Poate că ea îi ceruse soţului ei să abandoneze. López a torturat-o şi a biciuit-o vreme de o săptămână, iar când s-a convins că nu mai simţea nimic, a împuşcat-o.

În cele din urmă, ferocitatea şi curajul – femeile paraguayene luptau la fel de aprig ca bărbaţii – nu au putut face faţă numărului mai mare şi armelor mai bune: arme

---

* Nu trebuie să exagerăm: un martor spune că mai puţin de o treime dintre tunuri erau funcţionale; iar unul sau două dintre ele datau din secolul al XVII-lea (Meyer, *The River and the People*, pp. 65-67). Meyer se sprijină aici pe publicaţiile observatorilor contemporani, printre care Richard F. Burton (cel care a tradus *O mie şi una de nopţi*), *Letters from the Battlefields of Paraguay* (Londra, 1870); şi pe romanul *Humaitá*, al doilea volum dintr-o „trilogie istorică, scrisă în manieră romanescă" de Manuel Gálvez, intitulată *Escenas de la guerra del Paraguay*.

albe şi muschete *vs* tunuri ghintuite şi arme Gatling. López a condus un grup redus de supravieţuitori, slab înarmaţi, într-un colţ mlăştinos al ţării. Muniţia era atât de rară, încât execuţiile, încă în număr mare, trebuiau făcute cu arme albe. Când paraguayenii rămâneau fără obuze, lansau pietre şi sticlă spartă. López însuşi a luptat până la moarte – moartea sa, a fiului său cel mare şi a marii majorităţi a populaţiei paraguayene masculine – o pierdere generală (de ambele sexe) de circa 70%[41]. *Muero con mi patria!* Se spune că aproape toţi paraguayenii ştiu acest strigăt pe de rost. Însă cuvântul-cheie este prepoziţia *con*: mor *cu* ţara mea.

Pentru a-şi sărbători victoria, brazilienii au organizat la Rio unul dintre cele mai extravagante concerte din istorie: 18 piane, o orchestră de 650 de muzicieni, un batalion de infanterie înarmat şi două tunuri de câmp[42].

Paraguayul era o ţară mică, iar nebunia conducătorilor săi a avut un preţ: sute de mii de morţi şi numeroase decenii de sărăcie. Următorul secol avea să aibă parte de neghiobi şi ticăloşi şi mai mari şi de mult mai multe victime.

Capitolul 21

Imperiul Celest: stază şi retragere

Acum Anglia aduce omagii.
Meritul şi virtutea strămoşilor mei probabil că au ajuns pe ţărmurile lor îndepărtate.
Deşi tributul lor este obişnuit, inima mea îl aprobă sincer.
Lucrurile lor ciudate şi ingeniozitatea mult lăudată a dispozitivelor lor nu le preţuiesc.
Deşi ceea ce oferă încă e firav,
În bunăvoinţa mea faţă de oamenii din depărtări le înapoiez cu generozitate,
Vrând să-mi păstrez sănătatea şi puterea.

Poem al împăratului Qienlong scris cu ocazia misiunii Macartney (1793)

Acei europeni din secolul al XVI-lea care au navigat în Oceanul Indian şi au ajuns în China au avut parte de un şoc neobişnuit în faţa condescendenţei străine. Imperiul Celest – numele spune totul – se considera principala entitate politică din lume: prima ca dimensiune şi populaţie, prima ca vârstă şi experienţă, intangibilă prin realizările sale culturale şi simţul superiorităţii morale, spirituale şi intelectuale.

Chinezii locuiau, credeau ei, în centrul universului. În jurul lor, rase inferioare se inspirau din strălucirea lor, căutau la ei lumina, se ridicau dându-le ascultare şi oferindu-le tributuri. Împăratul chinez era „Fiul Cerului", reprezentantul unic şi divin al puterii celeste. Acei câţiva care veneau în contact cu el îşi arătau veneraţia ploconindu-se în faţa lui – îngenunchind şi atingând pământul cu capul de nouă ori. Alţii îngenuncheau în faţa oricărui lucru provenit din mâinile sale – o scrisoare, o ideogramă scrisă. Hârtia pe care scria, veşmintele pe care le purta, tot ce atingea era o parte din esenţa sa divină*.

Cei care îl reprezentau pe împărat şi făceau parte din administraţia sa erau aleşi pe baza unei examinări competitive în ceea ce priveşte lucrările şi morala lui Confucius. Aceste autorităţi mandarine întruchipau cultura chineză supremă – prestigiul ei, deplinătatea şi desăvârşirea ei. Încrederea în sine şi trufia lor aveau loc de expresie şi manifestare asupra inferiorilor lor, fiind egalate doar de „supunerea plină de veneraţie" şi umilirea de sine în faţa superiorilor[1]. Nimic nu exprima mai bine rivalitatea lor în ceea ce priveşte smerenia decât audienţa de dimineaţă, când sute de curteni se adunau

* Ca nu cumva să-i consideraţi pe chinezi ciudaţi, amintiţi-vă regula de la începuturile Spaniei moderne ca toţi să îngenuncheze atunci când avea loc procesiunea azimei şi vinului Euharistiei.

în aer liber începând cu miezul nopţii şi stăteau acolo, în ploaie, frig, aşteptând să sosească împăratul şi să-i facă plecăciunile. Nici un mandarin nu îşi permitea să întârzie, iar punctualitatea nu era de ajuns: dacă ajungeai mai devreme, ceea ce iarăşi era o lipsă de punctualitate, era o dovadă de zel[2].

Acest triumfalism cultural combinat cu tirania descendentă meschină au făcut China să ezite să se dezvolte şi să nu vrea să înveţe. Progresul ar fi provocat ortodoxiile comode şi ar fi generat insubordonare; acelaşi lucru era valabil şi pentru cunoştinţele şi ideile importate[3]. De fapt, ce era de învăţat? Această respingere a oricărui lucru străin era cu atât mai tensionată din cauza aroganţei care o justifica. Acesta este paradoxul complexului de superioritate: intrinsec, este nesigur şi fragil. Cei care îl preţuiesc au nevoie de el şi cel mai mult se tem să fie contrazişi. (Francezii de astăzi trâmbiţează atât de mult superioritatea limbii lor, încât tremură în faţa perspectivei de a împrumuta un cuvânt, mai ales dacă provine din engleză*.) Aşadar China dinastiei Ming – convinsă de superioritatea sa – se cutremura în faţa provocării tehnologiei occidentale, care aştepta să fie însuşită.

În mod ironic, primii vizitatori portughezi şi misionari catolici au folosit minunile tehnologiei occidentale pentru a fermeca şi a pătrunde în China. Ceasul mecanic a fost cheia care a deschis porţile. După cum am văzut, acesta era o megainvenţie europeană de la sfârşitul secolului al XIII-lea, crucial pentru contribuţia sa la disciplină şi productivitate, însă şi pentru susceptibilitatea sa privind progresul şi pentru rolul său de la graniţa instrumentaţiei şi tehnicii mecanice. Comparativ, ceasul cu apă e o prostie.

Pentru autorităţile chineze din secolul al XVI-lea, ceasul mecanic era o maşinărie-minune care nu numai că măsura timpul, ci era şi un obiect de amuzament şi distracţie. Unele ceasuri aveau şi muzică; altele, automate, aveau figurine care se mişcau ritmic la diferite intervale. Aşadar ceasurile erau genul de lucruri pe care împăratul ar fi dorit să le aibă şi de care să se bucure, care trebuiau să-i fie arătate măcar pentru a-i intra în graţii, pe care un curtean zelos trebuia să i le arate înaintea altcuiva. Nu era uşor. Acest dispozitiv magic trebuia să fie adus de cineva. Instinctul şi practica chineze dictau ca străinii să fie ţinuţi la distanţă, limitaţi la un punct periferic precum Macao, şi rareori li se îngăduia să ajungă în centru. Cu toate acestea, ceasul secolului al XVI-lea avea nevoie de un ceasornicar însoţitor.

Fără îndoială, chinezilor le plăceau la nebunie ceasurile de buzunar şi de perete. Însă erau mai puţin încântaţi de apanajul lor european. Problema era aici simţul chinez al deplinătăţii culturii, legătura dintre lucruri, popor şi divin. Preoţii catolici care le-au adus aceste maşinării erau un tip special de negustori. Ei încercau să-i facă pe chinezi să adere la adevăratul Dumnezeu trinitar al Bisericii Romane, iar ceasurile aveau un dublu scop: bilet de intrare şi argument în favoarea superiorităţii creştine. Cei care ştiau să confecţioneze aceste lucruri, care aveau pe deasupra şi cunoştinţe astronomice şi geografice, nu erau superiori în cel mai larg înţeles moral? Credinţa lor nu era mai adevărată, mai înţeleaptă?

Iezuiţii au venit pregătiţi să susţină acest argument, modelând în acelaşi timp normele şi riturile Bisericii în funcţie de moment. (Ideogramele chineze pentru venerarea strămoşilor, de exemplu, au devenit simbolurile liturghiei creştine.) Laicii europeni

---

* Ultima găselniţă: englezescul CD-ROM, pronunţat *se-de-rom* în franceză, se va scrie începând de acum *cédérom*, pronunţat *se-de-rom* în franceză.

le-au urmat exemplul. Iată ce spune Gottfried Wilhelm von Leibniz, coinventator al analizei matematice şi filosof:

> Ce vor spune aceste popoare [perşii, chinezii] când vor vedea această maşinărie uimitoare pe care aţi creat-o, care reprezintă adevărata natură a cerurilor în orice moment? Cred că vor recunoaşte că mintea omenească are ceva divin şi că această divinitate li se arată îndeosebi creştinilor. Secretul cerurilor, măreţia pământului şi măsurarea timpului sunt lucrurile la care mă refer[4].

Uneori acest argument convingea. Misionarii catolici au avut un oarecare succes, deşi le era greu să-i determine pe „convertiţii" lor deschişi la minte să fie exclusivişti (nici o altă credinţă în afara credinţei „adevărate") potrivit tradiţiei europene. Însă majoritatea chinezilor îşi dădeau seama ce erau cu adevărat aceste pretenţii: un atac la superioritatea morală afirmată de chinezi, la respectul de sine al Chinei.

Aşadar răspunsul trebuia să constea într-o repudiere sau o depreciere a ştiinţei şi tehnologiei occidentale[5]. Iată ce spune împăratul Kangxi, cel mai deschis la minte şi mai curios dintre bărbaţi în urmărirea metodelor occidentale, cel mai împătimit propovăduitor al acestora: „[...] cu toate că unele dintre metodele occidentale sunt diferite de ale noastre, putând fi chiar mai bune, nu au un element pronunţat de noutate. Toate principiile matematicii provin din *Cartea schimbărilor*, iar metodele occidentale au origine chineză [...]"[6].

Acesta era mitul încurajator. Aşadar chinezii, care nu erau dispuşi să renunţe la ceasuri, le-au minimalizat drept jucării, ceea ce, pentru mulţi, şi erau; ori ca simboluri nefuncţionale ale statutului, inaccesibile pentru *hoi polloi*. China imperială premodernă nu considera măsurarea timpului un drept. Timpul le aparţinea autorităţilor, care anunţau (proclamau) ora, iar un ceas personal era un privilegiu rar. Drept urmare, deşi curtea imperială a înfiinţat ateliere care să confecţioneze ceasuri şi i-a pus pe ceasornicarii săi iezuiţi să cultive talentul nativ, aceşti ceasornicari chinezi nu i-au egalat niciodată pe occidentali – din cauza lipsei celor mai buni profesori şi a întrecerii şi emulaţiei comerciale. China imperială nu a avut niciodată un comerţ cu ceasuri precum cel al Europei.

Acelaşi păcat al trufiei (sau al indiferenţei) a modelat reacţia Chinei în faţa armamentului european. Aici avem de-a face cu orice, însă nu cu o jucărie. Tunurile şi muschetele erau instrumente ale morţii, deci ale puterii. Chinezii aveau toate motivele să-şi dorească aceste lucruri, deoarece în secolul al XVII-lea dinastia Ming lupta pentru supravieţuire şi pierdea în faţa tătarilor din nord. În aceste decenii de război, invenţiile europene ar fi putut înclina balanţa de putere.

Cu toate acestea, chinezii nu au învăţat niciodată să confecţioneze arme moderne. Mai rău decât atât, dat fiind că ştiau să folosească tunul încă din secolul al XIII-lea, lăsaseră cunoştinţele şi abilităţile să se piardă treptat. Zidurile şi porţile oraşelor aveau amplasamente pentru tunuri, însă nu aveau tunuri. Cine avea nevoie de ele? Nici un duşman al Chinei nu avea aşa ceva*. Însă China avea duşmani, şi înăuntru, şi în afară. Nici o naţiune europeană nu ar fi renunţat la armament din pricina slăbiciunii duşmanului;

---

* Tătarii jurcheni (trib manciurian) care au răsturnat dinastia Ming, înlocuind-o cu propria dinastie Qing, au făcut faţă muschetelor chineze cu arcuri şi săgeţi. Aceste muschete erau atât de ineficiente – probabil din cauză că dura foarte mult până erau încărcate şi erau greu de

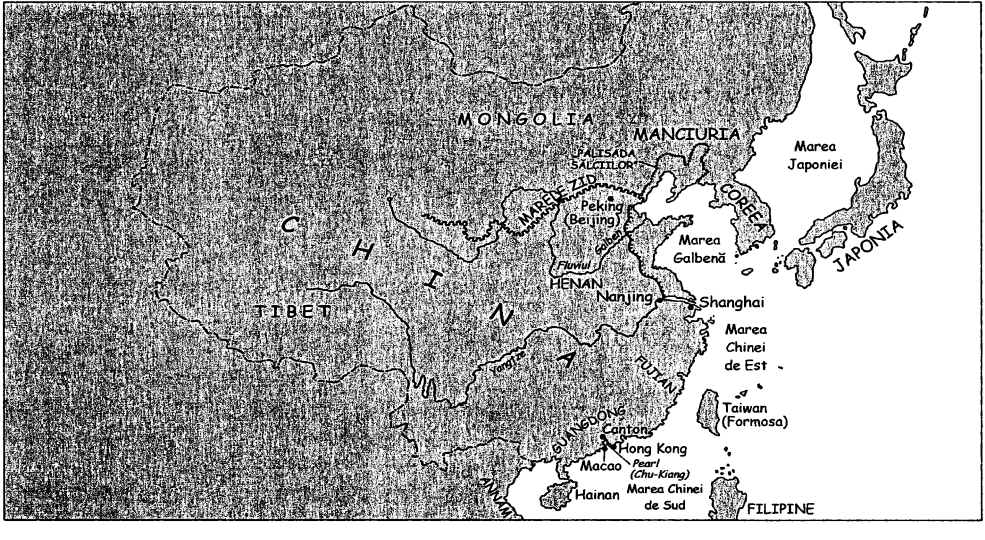

China la sfârșitul dinastiei Ming și începutul dinastiei Q'ing, secolele XVI-XVII
„Palisada sălciilor" înconjura partea chineză din Liao-tung și o despărțea de restul Manciuriei.

când venea vorba de moarte, europenii profitau la maximum. De asemenea, tehnologia europeană sporea treptat: fiecare progres conducea la un alt progres. Istoria chineză, un pas înainte, un pas înapoi, semnala un proces cu totul diferit*.

În 1621, când portughezii din Macao i-au oferit împăratului patru tunuri pentru a-i intra în graţii, au fost nevoiţi să-i trimită şi patru tunari. În 1630, chinezii au angajat un detaşament de muschetari şi artilerişti portughezi care să lupte pentru ei, însă au renunţat la idee înainte de a o pune în practică. Probabil o decizie înţeleaptă, deoarece mercenarii au doborât sau uzurpat mai multe regimuri**. Însă dinastia Ming a folosit câţiva portughezi drept instructori, iar mai târziu i-au pus pe teologii-mecanicii lor iezuiţi să le construiască o turnătorie şi să confecţioneze tunuri.

Se pare că aceste tunuri iezuite se numărau printre cele mai bune pe care le avea China. Unele erau încă folosite în secolul al XIX-lea, 250 de ani mai târziu. Majoritatea armelor chineze nu aveau însă viaţă lungă, fiind bine cunoscut faptul că erau nesigure, mai periculoase pentru cei care le foloseau decât pentru duşman. (Auzim de ghiulele chineze făcute din lut uscat, însă acestea îi permiteau cel puţin forţei exploziei să iasă pe gura tunului.) În general, autorităţile chineze nu priveau cu ochi buni utilizarea armelor de foc, poate din cauză că se îndoiau de loialitatea supuşilor. Dată fiind ineficienţa acestor arme, ne întrebăm ce motive aveau să se teamă. Probabil faptul că repetiţia e mama învăţăturii[7].

Toate aceste lucruri pot părea iraţionale unei persoane orientate spre mijloace-scopuri, însă nu era chiar aşa; scopurile erau diferite. Europenii considerau că scopul războiului era să-ţi ucizi duşmanul şi să învingi; chinezii, numeroşi şi având o ţară vastă, gândeau altfel. Iată ce ne spune Mu Fu-Sheng (un pseudonim) despre viziunea imperială:

> [...] biruinţa militară era motivul tehnic pentru care cunoştinţele occidentale trebuiau dobândite, însă era totodată motivul psihologic pentru care nu trebuiau însuşite. Instinctiv, chinezii preferau să-şi recunoască înfrângerea militară, situaţie ce putea fi schimbată, decât să treacă printr-o criză psihologică; oamenii puteau tolera umilinţa, dar nu şi înjosirea. [...] Mandarinii au simţit ameninţarea la adresa civilizaţiei chineze făcând abstracţie de chestiunile economice şi politice şi au încercat să facă faţă acestei ameninţări fără să ţină seama de pericolele economice şi politice. În trecut, chinezii nu fuseseră niciodată nevoiţi să renunţe la mândria lor culturală: conducătorii străini adoptau întotdeauna civilizaţia chineză. De aceea, nu exista nimic în istoria lor care să-i ghideze pe parcursul crizei lor moderne[8].

Indiferenţa faţă de tehnologie a fost însoţită de rezistenţa în faţa ştiinţei europene. Clericii creştini au adus nu numai ceasuri, ci şi cunoştinţe (uneori învechite) şi idei.

---

transportat –, încât erau mai curând un handicap decât un avantaj. Vezi Wakeman, *The Great Enterprise*, I, p. 68.

* Cei care au studiat tehnologia şi ştiinţa chineze, în special Joseph Needham şi echipa sa, au făcut mare caz de întâietatea chinezilor în ceea ce priveşte descoperirile şi invenţiile, împingând originile tehnicilor şi dispozitivelor importante foarte departe, cu mult înaintea apariţiei lor în Europa. Ei văd acest lucru, pe bună dreptate, drept un semn de creativitate şi precocitate excepţionale, însă mai bine s-ar întreba asupra cauzelor retragerii şi pierderii ulterioare.

** Presiunea venea în realitate din partea negustorilor cantonezi, care se temeau să nu piardă monopolul asupra comerţului exterior în faţa acestor străini utili şi care au mituit miniştri de la curte pentru a anula proiectul (Wakeman, *The Great Enterprise*, I, p. 77 şi n. 148).

Unele dintre acestea atrăgeau curtea: îndeosebi astronomia şi tehnicile de observare a cerului erau valoroase pentru un conducător care pretindea că deţine monopolul asupra calendarului şi se folosea de faptul că ştia să măsoare timpul pentru a controla societatea în ansamblul ei. Mai mult decât atât, iezuiţii pregăteau ucenici care duceau ştiinţa mai departe: matematicieni care învăţau să folosească logaritmii şi trigonometria; astronomi care pregăteau noi hărţi stelare.

Puţin din toate acestea au părăsit Beijingul şi, în scurt timp, noile învăţături s-au lovit de o reacţie nativistă ce-şi avea originile în lucrările demult uitate din epocile anterioare. Unul dintre propovăduitorii acestei reveniri la surse (Wen-Ting, 1635-1721) a examinat textele matematice ale dinastiei Song (secolele X-XIII) şi a afirmat că iezuiţii aduseseră puţine elemente de noutate. Mai târziu, manuscrisele sale au fost publicate de nepotul lui sub titlul *Perle recuperate de pe Fluviul Roşu*[9]. Titlul era mai elocvent decât se intenţionase: acum, o bună parte din „cercetarea" ştiinţifică chineză lua forma scormonirii sedimentelor aluvionare.

În acelaşi timp, ştiinţa europeană mergea înainte, iar clerici succesivi aduceau în China cunoştinţe şi mai bune (deşi în continuare cu mult în spatele graniţei). Constrângerile stăteau însă în calea misiunii lor. Accentuaseră atât de mult legătura dintre cunoaşterea ştiinţifică şi adevărul religios, încât orice revizuire a celei dintâi implica o repudiere a celei din urmă. Aşadar cum să faci faţă ştiinţei europene aflate într-o continuă schimbare? În 1710, un astronom iezuit a vrut să folosească noi hărţi planetare bazate pe sistemul copernican. Superiorul său nu i-a îngăduit acest lucru, de teamă să nu „dea impresia că ar dezaproba ceea ce predecesorii noştri s-au chinuit atât de mult să stabilească şi să nu prilejuiască noi acuzaţii la adresa religiei [creştine]"[10].

Această xenofobie intelectuală nu li se aplica tuturor chinezilor. Câteva autorităţi cu vederi largi şi cel puţin un împărat au înţeles că imperiul avea mult de câştigat de pe urma deprinderii acestor noi metode. Cu toate acestea, blestemul caracterului străin a persistat. Într-o scrisoare din noiembrie 1640, iezuitul von Bell scria: „Cuvântul *hsi* [vestic] nu este deloc popular, iar în edictele sale împăratul nu foloseşte nici un alt cuvânt decât *hsin* [nou]; în realitate, primul cuvânt este folosit doar de către cei care vor să ne minimalizeze"[11].

În plus, intenţiile pseudomodernizatorilor erau dejucate nu numai de nesiguranţele fragile, ci şi de intriga unui mediu oficial în care inovaţiile erau judecate în funcţie de consecinţele lor pentru ordinea de zi cu zi. Nu exista propunere care să nu incite rezistenţă; nu exista noutate care să nu înspăimânte grupurile de interese. În plus, la toate nivelurile, teama de mustrare (sau mai rău) cântărea mai greu decât perspectiva recompensei. O idee bună îi aducea merite superiorului; o greşeală implica în mod invariabil învinuirea subordonaţilor. Era mai uşor să le spui superiorilor ceea ce voiau să audă[12].

Această aversiune cumpătată faţă de schimbare uluia generaţii de vizitatori. Iată ce ne spune misionarul iezuit Louis Le Comte (1655-1728): „Ei [chinezii] sunt mai ataşaţi de cea mai distrusă piesă antică decât de cea mai desăvârşită piesă modernă, iar prin asta diferă foarte mult faţă de noi [europenii], care nu suntem îndrăgostiţi decât de ceea ce este nou"[13]. George Staunton, secretarul lordului Macartney, descumpănit de indiferenţa chinezilor la sugestiile de îmbunătăţire a canalelor lor, se plângea: „În această ţară, ei cred că totul este excelent şi că propunerile de îmbunătăţire ar fi

inutile, dacă nu chiar condamnabile". Iar o jumătate de veac mai târziu, un călugăr creştin, Evariste Huc, implicat în sarcina sisifică a misionariatului, observa cu disperare: „Orice om de geniu este paralizat imediat de gândul că eforturile sale îi vor atrage mai curând pedepse decât recompense"[14].

(China imperială nu este singura. Înăbuşirea stimulentelor şi cultivarea falsităţii sunt o slăbiciune caracteristică birocraţiilor mari, publice sau private [corporaţiile de afaceri]. Colegii care ar lucra, chipurile, cot la cot sunt de fapt jucători rivali. Ei concurează în cadrul organizaţiei, nu pe o piaţă liberă a ideilor, ci într-o lume închisă a intrigilor şi manevrelor. Avantajul le aparţine celor cu funcţii înalte.)

Respingerea tehnologiei străine era cu atât mai gravă cu cât China însăşi căzuse demult într-o amorţeală tehnologică şi ştiinţifică, înaintând pe baza câştigurilor anterioare şi încetinind pe măsură ce talentul ceda în faţa respectabilităţii. La urma urmei, China era propriul său univers. De ce nu a produs propriile revoluţii ştiinţifice şi industriale? Cu un mileniu în urmă, chinezii erau cu mult înaintea tuturor – şi cu siguranţă înaintea Europei. Unii ar susţine că această superioritate a persistat secole de-a rândul. Atunci de ce a „eşuat" China?

Unii specialişti în istoria chineză ar minimaliza problema prin eufemisme: „Deşi stabilă, societatea chineză era departe de a fi statică şi constantă [...] ritmul era mai lent [...] nivelul schimbării, mai redus"[15]. (E adevărat, însă problema rămâne.) Alţii resping chestiunea, considerând-o insolubilă şi nelegitimă. Insolubilă deoarece se spune că e imposibil să explici ceva negativ. (Logic vorbind, acest lucru cu siguranţă nu este adevărat; explicarea eşecului şi a succesului la scară mare este în mod inevitabil complicată, însă asta înseamnă istoria cu adevărat.) Nelegitimă fiindcă unde este eşecul? Simpla utilizare a termenului impune Chinei standarde şi aşteptări non-chineze. (Dar de ce nu? De ce să nu ne aşteptăm ca China să fie curioasă în privinţa naturii şi să vrea să o înţeleagă? Să acumuleze cunoştinţe şi să facă descoperire după descoperire? Să caute creşterea şi dezvoltarea economică? Să vrea să facă mai multe cu o forţă de muncă mai redusă? Succesele anterioare ale Chinei în aceste privinţe fac aceste întrebări cu atât mai pertinente[16].)

Cum stau însă lucrurile în ceea ce priveşte relaţiile dintre ştiinţă şi tehnologie? Avea vreo influenţă una asupra celeilalte? La urma urmei, ştiinţa nu a fost iniţial un factor major de contribuţie la Revoluţia Industrială europeană, care s-a sprijinit în mare parte pe progresele empirice ale specialiştilor. Aşadar, cum a influenţat tehnologia chineză faptul că ştiinţa încetinise din ce în ce mai mult până în secolul al XVII-lea?

Răspunsul, cred, este acela că, atât în China, cât şi în Europa, ştiinţa şi tehnologia erau (şi sunt) două feţe ale aceleiaşi monede. Reacţia la noile cunoştinţe din oricare dintre aceste două domenii este aceeaşi, iar societatea care respinge noutăţile dintr-o sursă le-a respins deja şi pe cele din cealaltă sursă.

În plus, China ducea lipsă de instituţii dedicate cercetării şi învăţământului – şcoli, academii, societăţi elitiste, provocări şi competiţii. Simţul schimbului de idei, al valorificării ideilor marilor gânditori de dinainte, al progresului – toate acestea erau firave sau absente. Iată un alt paradox. Pe de o parte, chinezii îşi venerau formal strămoşii intelectuali; în 1734, un decret imperial le impunea medicilor de la curte să facă sacrificii ritualice predecesorilor lor trecuţi în nefiinţă[17]. Pe de altă parte, lasă

descoperirile fiecărei generaţii noi să fie date uitării, urmând să fie recuperate mai târziu, probabil, de cercetarea arhivistică şi arheologică*.

Aşadar istoria progreselor chineze este una a punctelor de lumină, separate în timp şi spaţiu, neasociate prin imitaţie şi testare, eclipsate de metaforă şi psuedoprofunzime, cu răspândire limitată (cu totul diferite de tiparul european) – în realitate, o masă împrăştiată de lucruri efemere. O bună parte din vocabular a fost inventat în funcţie de ocazie şi a ieşit la fel de rapid din uz, astfel încât specialiştii de astăzi se chinuie din răsputeri să descifreze aceste ideograme altminteri familiare. Gândirea a rămas în bună parte împotmolită în scepticism metafizic şi speculaţie. Aici, confucianismul, cu dispreţul său facil faţă de cercetarea ştiinţifică, pe care o desconsidera ca fiind „intervenţionistă" şi superficială, a contribuit în mod descurajator: „Cu microscopul vezi suprafaţa lucrurilor. [...] Dar să nu crezi că vezi lucrurile în profunzime"**.

Această lipsă a schimburilor de idei şi a provocărilor, această subiectivitate explică incertitudinea câştigurilor şi pierderea facilă a avântului. *Savanţii chinezi nu aveau de unde să ştie când aveau dreptate*. Cercetările ulterioare, majoritatea occidentale, sunt cele care le-au scos la iveală şi le-au atribuit lauri celor mai inspirate. Nu e de mirare că China reacţiona atât de nefavorabil la importurile europene. Cunoştinţele europene nu erau numai ciudate, ci şi, implicit, minimalizante. Prin efervescenţa şi înflăcărarea lor, prin caracterul lor imperios necesar şi competitiv, prin ataşamentul brutal faţă de adevăr şi eficacitate (cu excepţia iezuiţilor), ele se împotriveau geniului chinez.

Aşadar s-au scurs ani, apoi decenii, apoi veacuri. Europa a lăsat China mult în urmă. Dispreţuitoare şi fără să creadă acest lucru la început, China a devenit anxioasă şi frustrată. După rugăminţi şi solicitări, occidentalii au devenit insistenţi şi nerăbdători. Două misiuni britanice au fost respinse cu dispreţ. A treia oară, în 1839, britanicii au venit cu canoniere şi au aruncat porţile în aer. Alte naţiuni occidentale i-au urmat, după care şi japonezii, cu propriile pretenţii de stăpânire după Restauraţia Meiji (1868), s-au dus să-şi asigure poziţia alături de Marea Britanie, Franţa, Germania şi Rusia.

Chiar şi aşa, intruşii abia dacă au scrijelit suprafaţa regatului de porţelan: câteva oraşe comerciale de-a lungul coastei; sfere incerte de influenţă în interior; dreptul de a importa opiu, kerosen şi produse de manufactură. Acestea reprezentau doar o frântură din piaţă, însă dimensiunea potenţială a pieţei – atât de mulţi oameni! – a transformat China în legendarul El Dorado al secolelor al XIX-lea şi XX.

Sub pielea fragilă, imperiul era neliniştit, oamenii erau nemulţumiţi, mandarinatul divizat, iar conducătorii nesiguri. Dinastia Qing (1644-1912), nu uitaţi, era de origine manciuriană. Un popor nomad de circa un milion de oameni subjugase o naţiune de sute de milioane, pe care o ţinea captivă de 250 de ani. Fără îndoială, dinastia adoptase

---

* Iar asta în ciuda efortului considerabil de a aduna informaţiile în enciclopedii. E posibil ca un astfel de proiect, în realitate o antologie, să fi fost cel mai amplu de acest gen încercat vreodată: 800.000 de pagini (Spence, *Search for Modern China*, p. 86). Însă o multitudine de enciclopedii e un semn rău: aidoma fotografiilor, ele încearcă să fixeze cunoştinţele într-un anumit moment. Sunt utile ca lucrări de referinţă, îndeosebi istoricilor, însă pot stânjeni cercetarea liberă.

** Dintr-un poem de la începutul secolului al XIX-lea, scris de fiul prim-ministrului, el însuşi înalt demnitar în stat, citat în Taton (ed.), *General History*, II, p. 593. Desigur, la momentul potrivit, puteai găsi sprijin în confucianism pentru alte poziţii. Poţi cita şi din sfintele scripturi în folos propriu. Ceea ce nu-i împiedică pe oameni să le utilizeze în scopuri negative.

şi fusese absorbită de cultura chineză, însă diferenţele privind moravurile, provenienţa şi privilegiul rămâneau. Semnele distinctive (obligaţia bărbaţilor chinezi de a purta codiţa împletită) îi deosebeau pe conducători de supuşi – un ghimpe în carnea poporului chinez. Şi în vreme ce o bună parte din administraţie era inevitabil chineză, iar aceste autorităţi nu duceau lipsă de sârguinţă şi loialitate, ele erau minimalizate prin inferioritatea moştenită şi mânjite de această colaborare.

Primii ani ai noii dinastii au fost marcaţi de progres. Pacea şi ordinea au fost restabilite; aprovizionarea cu hrană a ţinut pasul cu cererea. Iată cel mai mare cadou al Europei pentru poporul care credea că are totul: culturile noi (cartofi, cartofi-dulci, arahide) care puteau fi plantate pe solurile altminteri sterpe, montane. Însă acum populaţia chineză a crescut simţitor – consecinţa malthusiană tradiţională –, iar atunci când aprovizionarea cu hrană a scăzut, foametea şi frământările civile au revenit. Împăratul Kangxi (1662-1722) abia fusese îngropat când au început problemele, aplanate uşor la început, însă norii de furtună se adunau.

Gândurile chineze s-au transformat cu uşurinţă în xenofobie. Străinul a devenit ţinta urii şi a spaimei, presupusa sursă a dificultăţilor, oprimării şi umilinţelor. O bună parte dintre aceste acuzaţii erau justificate: puterea superioară nu scoate ce-i mai bun din oameni. Dar, în măsura în care preluau responsabilitatea pentru necazurile băştinaşilor, erau o fugă de realitate dăunătoare. Cea mai puternică şi mai costisitoare dintre aceste izbucniri interne a fost aşa-numita rebeliune Taiping (1850-1864), o revoltă de inspiraţie religioasă care, în ciuda nativismului său, era creştin-milenaristă şi a cărei suprimare a necesitat mai bine de un deceniu şi pierderea a 20 de milioane de vieţi omeneşti.

Toată această mânie bloca modernizarea economică. Stăpânirea şi administrarea străine, de exemplu, complicau enorm introducerea căilor ferate. Navele cu aburi erau asemuite canonierelor – instrumente de penetrare şi oprimare. Mecanizarea, descurajată de abundenţa forţei de muncă ieftine şi de şovăielile femeilor de a lucra în afara casei, era considerată la fel[18]. Drept urmare, industria de fabrică a cucerit un avanpost abia la sfârşitul secolului al XIX-lea, furişându-se în aşezările străine ale porturilor deschise, carbuncule extrateritoriale pe pielea imperiului chinez. Dat fiind că ţara nu se putea apăra de importuri prin protecţionism – interzis de tratatele inegale impuse din exterior –, aceste întreprinderi de tip „plantaţii" aveau o influenţă redusă asupra economiei interne. China a rămas preponderent agricolă, cu un strat dispersat de industrie meşteşugărească.

Şi săracă. Evariste Huc, care a călătorit prin China ca misionar în perioada 1839-1851, a văzut cu ochii lui sărăcia lucie:

> [...] neîndoielnic, în nici o altă ţară nu se găseşte o asemenea profunzime a sărăciei dezastruoase ca în Imperiul Celest. Nu trece an fără ca un număr imens de persoane să nu moară de foame într-un colţ sau altul al Chinei; iar numărul celor care trăiesc pur şi simplu de pe o zi pe alta este incalculabil. Dacă o secetă, o inundaţie sau orice accident afectează recolta într-o singură provincie, două treimi din populaţie sunt imediat condamnaţi la foamete. Îi vezi cum se adună în cete numeroase – armate perfecte de cerşetori – şi pornesc împreună, bărbaţi, femei şi copii, să caute puţină hrană în oraşe şi sate. [...] Mulţi leşină pe marginea drumului şi mor înainte să ajungă în locul unde speraseră să găsească ajutor. Le vezi cadavrele zăcând pe câmpuri şi pe marginea drumului şi treci fără să le bagi în seamă – atât de familiar este acest spectacol oribil[19].

„Ştiinţă universală modernă, da; ştiinţă occidentală, nu!"

Nimic nu tulbură spiritul unui istoric mai mult decât rănile trecutului. Acest lucru pare să fie cu atât mai adevărat atunci când studiem ţările şi popoarele pe care timpul le-a oropsit. Bogate, au ajuns sărace. Puternice, s-au prăbuşit. Aceşti perdanţi şi aceste victime poartă cu ele amintirea vremurilor mai bune şi resentimentele alimentate de experienţa amară. Iar istoricul, care încearcă să le înţeleagă şi să le explice celorlalţi, care vrea să le cunoască şi să le îndrăgească, se împotmoleşte în campania de a le justifica trecutul, de a le afirma demnitatea, de a le obloji rănile.

Este o misiune vrednică de respect. Însă poate sta în calea ştiinţei. Acest lucru nu este nicăieri mai evident decât în istoriografia Chinei, buricul universului, cel mai bogat şi mai populat imperiu în urmă cu o mie de ani, obiect al admiraţiei acum 300 de ani, căzut în derizoriu şi demn de milă mai târziu. Dorinţa sinologilor de a apăra China de intruşii nelegiuiţi a generat o mică industrie a erudiţiei defensive, intimidantă *ipso facto*, menită să sporească performanţa chineză şi să rectifice criticile occidentale.

Acest efort defensiv nu este nicăieri mai proeminent, mai invaziv decât în discuţiile pe marginea aşa-zisului eşec al ştiinţei şi tehnologiei chineze, în special în contextul contactelor chineze cu Europa. Numeroşi experţi sinologi nu se bucură să li se reamintească acest eşec, în primul rând din două motive. Mai întâi, occidentalii l-au considerat adesea un semn de slăbiciune şi o dovadă a superiorităţii lor. În secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, până şi acei vizitatori care admirau China în general, guvernarea sa, filosofia sa, oraşele sale împrejmuite cu ziduri, tiparele dreptunghiulare ale străzilor, manufacturile şi numeroase alte aspecte condamnau de regulă şi dispreţuiau ştiinţa chineză. Foarte stânjenitor.

În al doilea rând, nimic nu a fost mai deranjant pentru poporul şi guvernul noii Chine decât această condescendenţă. În trecut, chinezii îşi vedeau patria drept „unicul leagăn adevărat al civilizaţiei"[20]. Cum să o vadă acum – drept un vagon de serviciu în coada unui tren european? Cum să împaci adoptarea ştiinţei occidentale cu o moştenire a sublimei stimei de sine? Răspunsul: subliniind caracterul universal al cercetării ştiinţifice şi al progresului tehnologic – un izvor comun – şi evidenţiind contribuţiile chineze la aceste iniţiative. „Realizările ştiinţei şi tehnologiei antice ale Chinei arată faptul că poporul chinez are capacitatea necesară pentru a ocupa locul ce i se cuvine în rândul popoarelor lumii."[21]

Sinologii occidentali au sărit în apărarea lor. Una dintre tactici a constat în minimalizarea importanţei contrastelor. Ce atâta tam-tam? De unde şi până unde această fascinaţie pentru contactele şi conflictele dintre Vest şi Est? China, susţin aceşti specialişti, avea propria istorie, iar să o analizezi doar în termenii unei confruntări, ca pe o marionetă în faţa provocărilor şi reacţiilor antrenate de europeni, înseamnă să o minimalizezi şi să o goleşti de esenţă. Priviţi mai curând în interior decât în exterior.

Foştii împăraţi ar fi fost de acord. Însă acest tip de argument contribuie prea puţin la înţelegere, deoarece este pur şi simplu irelevant pentru chestiunea regresului chinez. Nu rezolvi o problemă istorică majoră prefăcându-te că nu există şi spunându-le oamenilor să caute în altă parte.

Potrivit unui argument oarecum asemănător, pur şi simplu nu ştim îndeajuns de multe lucruri despre ştiinţa chineză ca să ne punem această întrebare. A-ţi pune această problemă ar fi „o mare pierdere de vreme şi, totodată, o distragere a atenţiei [...] până când tradiţia chineză nu va fi înţeleasă în mod adecvat din interior"[22]. (Până când? Este întotdeauna o idee bună să afli mai multe despre un anumit subiect, însă fără să

ignori chestiuni importante şi oportune. În realitate, Nathan Sivin, autorul acestui avertisment şi colaboratorul lui Joseph Needham în explorarea istoriei ştiinţei chineze, îşi ignoră propriul sfat şi revine la această chestiune în alte contexte.)

Mai la subiect a fost un efort de a accentua aspectele pozitive zugrăvind o imagine înfrumuseţată a realizărilor chineze în contextul ştiinţei ecumenice. Aceasta ar putea fi numită abordare multiculturală: cunoaşterea este o casă cu mai multe încăperi, iar diferitele civilizaţii au urmat fiecare propriul drum către propriul adevăr. Iar apoi, cel puţin în ştiinţă, toate aceste adevăruri au fuzionat într-un produs comun. Iată ce ne spune din nou Sivin:

> Descoperirile istorice ale ultimei generaţii nu au lăsat nici o bază pentru vechile mituri potrivit cărora originea ştiinţei moderne este exclusiv europeană, iar înaintea epocii moderne nici o altă civilizaţie nu era capabilă de ştiinţă decât sub influenţă europeană. Am ajuns să înţelegem treptat că tradiţii ştiinţifice diferite de tradiţia europeană în anumite privinţe fundamentale – de la tehnici la medii instituţionale, la viziunea asupra naturii şi a relaţiei omului cu aceasta – existau în lumea islamică, în India şi China, precum şi în civilizaţiile mai mici. A devenit limpede faptul că aceste tradiţii şi tradiţia Occidentului, departe de a fi izvoare diferite, au interacţionat mai mult sau mai puţin încontinuu de la începuturile lor şi până când au fost înlocuite cu versiunile locale ale ştiinţei moderne la formarea căreia toate au contribuit[23].

Acesta este noul mit, formulat ca o realitate dată. Aidoma altor mituri, îşi propune să modeleze adevărul în scopuri mai înalte, să formeze opinia în alte chestiuni. În acest caz, mitul este adevărat prin faptul că subliniază că ştiinţa modernă, pe parcursul dezvoltării sale, a adoptat cunoştinţe descoperite de alte civilizaţii; şi că a absorbit şi a combinat aceste cunoştinţe şi acest know-how cu descoperirile europene. Mitul este însă fals prin faptul că implică o interacţiune continuă şi simetrică a diferitelor civilizaţii.

La început, când China şi alţii se aflau în frunte, transferul avea loc aproape în totalitate într-o singură direcţie, din exterior spre Europa. Aceasta a fost marea virtute a Europei: spre deosebire de China, Europa învăţa şi, într-adevăr, datora foarte mult invenţiilor şi descoperirilor chineze timpurii. Mai târziu, fireşte, povestea s-a schimbat: odată ce Europa a inventat ştiinţa modernă, curentul s-a întors, nu fără să întâmpine rezistenţă. Şi aici, mitul ne induce în eroare, implicând o contribuţie egală, nediferenţiată la comoara comună. Ştiinţa modernă era, în cea mai bună parte, creaţia Europei, îndeosebi acea realizare majoră a secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea care poartă numele de „revoluţie ştiinţifică". Pe lângă faptul că ştiinţa nonoccidentală nu a contribuit aproape cu nimic (deşi existau acolo mai multe despre care europenii nu ştiau), în acel punct ea era incapabilă să participe, într-atât de mult rămăsese în urmă sau o luase pe drumul greşit. Nu exista nici un izvor comun.

Toate acestea nu au descurajat propagarea noii doctrine, deoarece în chestiunile de acest gen specialiştii sunt deseori sclavii idealurilor şi nevoilor lor. Motivaţia ideologică şi politică străină poate fi dedusă din textul de mai jos:

> Oamenii educaţi de pe tot globul sunt pregătiţi acum să răspundă la noile revelaţii privind tradiţiile ştiinţifice chineze. [...] Interesul sporit a însemnat o creştere firavă, dar perceptibilă a respectului lumii pentru China. Mai precis, a însemnat că oamenii de ştiinţă din lumea întreagă sunt din ce în ce mai implicaţi în schimbul de idei care-i ajută pe oamenii de ştiinţă chinezi să fie pe deplin implicaţi în comunitatea ştiinţifică internaţională[24].

De parcă şi acum aveau nevoie de încurajare[25].

Capitolul 22

Japonia: iar cel din urmă va fi cel dintâi

> Bogată nu credem absolut deloc că [Japonia] va ajunge vreodată: avantajele oferite de natură, cu excepţia climatului, şi dragostea pentru indolenţă şi plăceri a oamenilor înşişi o interzic. Japonezii sunt o rasă fericită, iar prin faptul că se mulţumesc cu puţin au puţine şanse să realizeze mare lucru.
>
> *Japan Herald*, 9 aprilie 1881[1]

Odată ajunşi în China, europenii aveau să meargă inevitabil mai departe, în legendarul Cipangu (Japonia). (De fapt, primii europeni care au ajuns pe sol nipon, în 1543, au fost aruncaţi pe ţărm de o furtună.) Auziseră lucruri minunate despre aceste insule: aur „inepuizabil" din belşug, palate cu acoperişuri şi plafoane din aur, mese din aur pur „de o grosime considerabilă"... aur, aur, aur*. Ca să nu mai pomenim sufletele ce trebuiau salvate.

Japonia pe care au întâlnit-o era foarte diferită de aceste zvonuri. Aur exista, însă nu atât de mult încât să stârnească pasiuni. La fel ca în China, poporul era condus de un împărat, însă mai mult teoretic decât practic, deoarece teritoriul era fragmentat în regate sau domenii mai mici (ceea ce japonezii numesc *han*), ai căror conducători păreau să se bucure de o putere absolută asupra supuşilor lor. Aceste regate erau implicate atunci în războaie intermitente unele cu altele. Într-adevăr, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, Japonia părea scăldată în sânge.

Acest lucru i-a impresionat în mod favorabil pe vizitatorii europeni, al căror comportament le insufla un respect bine întemeiat pentru forţă şi violenţă. Potrivit spuselor unui iezuit portughez, cei care cunoşteau Japonia „o aşezau în fruntea tuturor ţărilor din Est şi o comparau cu cele din Vest prin dimensiune, numărul oraşelor sale şi poporul războinic şi educat"[2]. Această imagine a persistat, chiar şi după ce japonezii au încetat luptele:

> Caracterul naţional este izbitor de pronunţat şi extrem de diferit de cel ce predomină în general pe cuprinsul Asiei. Japonezii diferă îndeosebi de chinezi, vecinii lor cei mai apropiaţi. [...] În locul firii blânde, disciplinate, servile care îi fac [pe chinezi] supuşii pregătiţi ai despotismului, japonezii au un caracter marcat de energie, independenţă şi un simţ superior al onoarei[3].

---

* Imaginea este aceeaşi din Marco Polo, *Travels*, cartea a III-a, cap. 2. Polo nu a vizitat niciodată Japonia.

Europenii erau obişnuiţi cu popoare ciudate; japonezii, nu:

> Japonezii au fost surprinşi la început să-i vadă pe bărbaţii cu ochi albaştri şi bărbi roşcate, iar apoi au fost uluiţi de puterea naturală a armelor şi a prafului lor de puşcă. Ajunseseră să conştientizeze cât de mare era lumea [...] datorită păsărilor ciudate, animalelor curioase, mătăsurilor preţioase şi frumosului damasc adus din insule în zona tropicală şi în China. Îi fascinau ideile şi cunoştinţele. [...] Poporul japonez, punând toate acestea cap la cap, credea că exista un alt tărâm dincolo de ocean şi era însetat să cunoască această civilizaţie. Deoarece această civilizaţie nu semăna cu studiul tăcut al confucianismului, ci era o realizare practică aflată sub ochii lor. Cei care veneau de pe acest nou tărâm măreau preţul mărfii, care fusese aproape un drog, spre marea surpriză a japonezilor, şi cereau o aprovizionare nelimitată, astfel încât până şi un fir de iarbă sau un copac aveau o oarecare valoare pe piaţă. [...] Japonezii nu reuşeau să înţeleagă de ce acest comerţ străin era profitabil pentru ei. Să se apropie de portughezii atât de bogaţi şi de puternici şi să le înveţe civilizaţia, aceasta era ideea generală a epocii respective. [...][4]

În aceste împrejurări, vizitatorii europeni au fost primiţi mult mai călduros decât în China. Chinezii doriseră să-i ţină în carantină, ca pe o molimă. Japonezii, de îndată ce au conştientizat puterile extraordinare ale acestor străini – de exemplu, abilitatea lor de a doborî păsările aflate în zbor –, i-au primit cu braţele deschise şi s-au întrecut să le afle secretele. De asemenea, au încercat să facă cu ei comerţ, deoarece câştigurile erau substanţiale. Iar europenii, la rândul lor, sesizând o ocazie de a se implanta în această societate primitoare şi de a se îmbogăţi, s-au dat peste cap să se facă utili. Aceşti japonezi minunat de exotici aveau articole bune de comerţ şi puneau un preţ nemăsurat de mare pe lucrurile europene şi un preţ nesăbuit de mic pe cele proprii. Două lumi şi-au dat mâna şi fiecare dintre ele s-a considerat pe sine norocoasă, iar pe cealaltă, generoasă.

Japonezii învăţau deoarece aveau aspiraţii fără margini. Mitologia lor vorbea despre un conducător ce se trăgea din zeiţa soarelui şi de un tărâm aflat în centrul creaţiei. Se considerau un popor ales, războinici-dominatori, toată Asia de Est fiind domeniul lor legitim*. Fuseseră multă vreme subordonaţi Chinei din punct de vedere cultural, elevi mai curând decât profesori, preluând fără să ofere idei. Scrierea lor ideografică şi uneltele lor de scris proveneau din China; de asemenea, o bună parte a limbii**. Cunoaşterea mătăsurilor, a ceramicii, tiparul, mobila şi accesoriile, stilul picturilor, credinţele budiste, cunoaşterea confucianismului – toate din China. Cu toate acestea, învăţând, nu se simţeau inferiori; dimpotrivă, se considerau superiori chinezilor[5].

---

* Toyotomi Hideyoshi, „cancelar" (*dajo daijin*) şi conducător al Japoniei din 1586 până în 1598, considera rezonabilă perspectiva de a cuceri nu numai Coreea şi China, ci şi India. Este evident că japonezii nu aveau nici o idee clară privind dimensiunea şi populaţia acestor locuri. Însă cine ştie? Câteva secole mai târziu, unii japonezi continuau să considere toate aceste ţări drept un spaţiu legitim de cucerit. Scriind despre Filipine în secolul al XVI-lea, Yosoburo Takekoshi, autor al lucrării *Economic Aspects of the History of the Civilization of Japan* (1930), îşi exprima dezamăgirea (I, p. 482): „Iniţial, japonezii au ocupat Insulele înaintea Spaniei şi, dat fiind că aveau astfel dreptul de reşedinţă anterioară, suveranitatea ar fi trebuit să le aparţină, în vreme ce le-a dobândit Spania". Nu e de mirare că europenilor le plăceau japonezii: gândeau la fel.

** Multe dintre aceste ideograme japoneze au interpretări duble, una în japoneza nativă, cealaltă într-un derivat chinez: de unde *hara-kiri* şi *seppuku*. Altele au doar interpretarea „chineză". Adoptarea acestor semne şi înţelesuri a contribuit enorm la vocabularul japonez, îndeosebi în ceea ce priveşte conceptele abstracte.

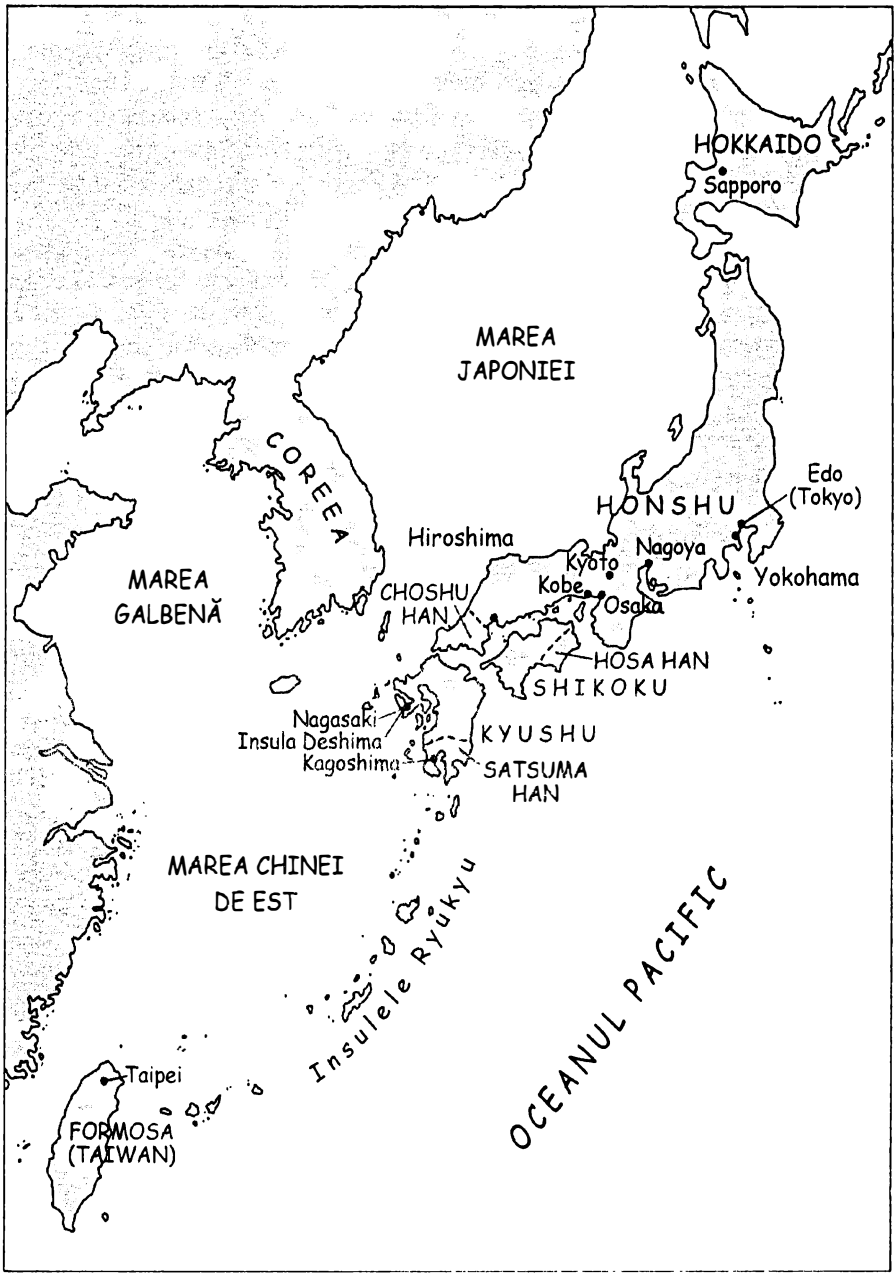

Japonia şi Coreea, cca 1850 – sfârşitul shogunatului Tokugawa şi începutul Restauraţiei Meiji
Insulele japoneze constituiau o mică lume de centre comerciale şi urbane concurente, unităţi provinciale semiautonome (*ban*) şi insule aflate totuşi în interiorul zidului izolaţionist.

Aşadar, atunci când japonezii i-au întâlnit pe europeni, au început să le înveţe metodele. Le-au copiat armele; le-au imitat ceasornicarii; s-au convertit în număr mare la creştinism. Şi tot se simţeau superiori.

Moda creştinismului părea menită să-i atingă pe toţi. Noua credinţă se bucura de mult succes în rândul conducătorilor locali şi cu atât mai mult în rândul membrilor marginali ai unei populaţii aflate la limita subzistenţei. Erau strategii clasice de convertire: să-i convingi pe lideri să adopte religia, iar apoi să-i laşi pe ei să-şi forţeze supuşii; ori să le oferi afecţiune şi hrană celor ce au nevoie de sprijin moral şi material. Unii *daimyō* (conducători de *han*) şi *samurai* (membri ai aristocraţiei războinice) au devenit creştini din convingere. Creştinismul oferea un confort şi o spiritualitate inexistente în riturile şi gesturile tradiţionale. Alţii s-au convertit din motive practice: creştinismul reprezenta un canal pentru comerţul şi sprijinul tehnologic european într-o arenă politică dură. Pentru o vreme, până şi liderii cei mai importanţi, Oda Nobunaga (a dominat între anii 1568 şi 1582) şi mai apoi Toyotomi Hideyoshi (1586-1598), au acceptat convertirea.

Nu putea să reziste. Interese religioase mai vechi au măcinat această toleranţă şi au semănat suspiciune cu privire la motivele acestor intruşi străini. Acuzaţiile lor au fost întărite de aluziile rivalilor noncatolici ai Spaniei şi Portugaliei – olandezii, desigur –, care au descris activitatea misionară romano-catolică drept un preambul al ambiţiilor comerciale şi politice iberice. La drept vorbind, căpitanii şi negustorii portughezi şi, într-o măsură şi mai mare, spanioli au nuanţat aceste temeri prin comportamentul lor lăudăros şi ameninţător. Căpătaseră obiceiuri proaste şi limbi ascuţite pe măsura celor din Americi, Filipine şi arhipelagul indonezian.

Exemplu: în 1597, un bogat galion spaniol a ajuns pe ţărmul japonez. Japonezii voiau să păstreze încărcătura. Cârmaciul a apelat la *taiko* Hideyoshi, liderul militar, şi a încercat să-l intimideze pomenindu-i de puterea de neegalat a stăpânului său, regele Filip. Scoţându-şi globul pământesc, i-a arătat întinderea dominioanelor spaniole, din Americi până în Filipine. Cum se face că o naţiune atât de mică are dominioane atât de vaste? a întrebat *taiko*. O, a spus marinarul imprudent, Majestatea Sa Catolică trimite mai întâi preoţi care să creştineze populaţia, iar apoi aceşti convertiţi ajută forţele spaniole să cucerească teritoriile cu pricina. Cu aşa încurajare, Hideyoshi a refuzat să înapoieze încărcătura şi a ordonat răstignirea a 26 de creştini, dintre care 17 japonezi, iar restul iezuiţi şi franciscani din Europa*.

În plus, în acest infern al conflictului şi intrigii, singurul test pe care creştinii nu puteau să-l treacă era acela al loialităţii lumeşti. Pentru conducătorii Japoniei, nici o obligaţie nu era mai importantă decât devotamentul pe care supusul i-l datora stăpânului său; nici un ordin nu era mai categoric decât cel al stăpânului către supusul său – chiar şi acela de a-şi pune capăt zilelor. Până şi o aluzie că sinuciderea era recomandabilă echivala cu o condamnare la moarte. Cum să-ţi dovedeşti altfel loialitatea decât prinzând aluzia? (Abilitatea superiorilor japonezi de a-i determina pe subordonaţi să-şi facă *hara-kiri* şi disponibilitatea lor de a-şi exercita această putere sunt absolut stupefiante. Când liderii militari Tokugawa Ieyasu şi Oda Nobunaga erau aliaţi, Nobunaga a scornit ideea că soţia şi fiul lui Ieyasu, care era căsătorit cu fiica lui Nobunaga, aşadar ginerele

* Potrivit relatării părintelui Martínez, pe atunci episcop al Japoniei. Într-o scrisoare din 1602, Martínez se plângea de înclinaţiile şi intenţiile războinice ale spaniolilor: „predicile lor religioase nu sunt decât o unealtă a cuceririi. [...] Toate calamităţile la care este acum expusă Biserica au început odată cu sosirea acestor clerici din Luzon" (Elisseeff, *Hideyoshi*, p. 229).

său, complotau împotriva lui. Ucide-i pe amândoi, i-a cerut el lui Ieyasu. Aşa că Ieyasu şi-a executat soţia şi i-a ordonat fiului său să se sinucidă. Ceea ce acesta a şi făcut. E greu de spus ce este mai crud: cererea lui Nobunaga sau obedienţa lui Ieyasu. Însă, dacă ne punem această întrebare, nu gândim ca un *samurai*.)

Pentru creştinii japonezi, loialitatea şi datoria supremă erau faţă de Dumnezeu. Încetaseră să mai gândească precum nişte buni japonezi. Prin urmare, atunci când căpeteniile suspicioase şi-au pus la încercare creştinii, creştinii au dat greş. Budiştii, confucianiştii şi xenofobii aveau dreptate. Aici zăcea o ameninţare la adresa valorilor japoneze şi a stabilităţii politice. Aşadar, în 1612, după mai multe amânări, Tokugawa Ieyasu a interzis religia creştină. E greu de spus cât de mulţi japonezi erau în acel moment creştini. Poate că 300.000. Unele estimări se ridică şi la 700.000, dintr-o populaţie de 18 milioane de locuitori.

Japonezii au trecut la *eradicarea* creştinismului cu ferocitatea caracteristică. Nero s-ar fi ruşinat de moliciunea lui. Creştinii erau siliţi să se lepede de religia lor în mod public. Cei care refuzau sau recidivau erau torturaţi şi arşi sau decapitaţi. Cei care îi ajutau pe misionari, la fel. Cel de-al treilea *shogun* (conducător al armatei) Tokugawa, Iemitsu, continuând politica bunicului şi tatălui său, participa deseori la sesiunile de tortură. Cei care opuneau rezistenţă erau ucişi până la ultimul bebeluş. 100.000 de războinici au împresurat 37.000 de creştini, bărbaţi, femei şi copii, la Shimabara, în 1637-1638. 13.000 dintre aceşti *samurai* au murit în luptele crâncene – fără pic de milă. Mai târziu, în 1671, *Bakufu* (guvernul Tokugawa) s-a asigurat că nu avea să se mai nască nici un catolic. Toate naşterile trebuiau să fie înregistrate, din Kyushu, în sud, până în Hokkaido, în nordul îndepărtat, cu o dovadă privind afilierea religioasă la şintoism sau budism[6]. Această procedură a durat mai bine de o sută de ani. A fost o nouă Inchiziţie Spaniolă, de data aceasta împotriva creştinilor.

Persecuţia religioasă totală s-a distanţat la început de relaţiile comerciale, care s-au dovedit extrem de profitabile, însă pe termen lung s-au apropiat, ducând la izolarea culturală şi comercială a Japoniei. Nu exista nici o altă cale prin care propaganda şi misionarii creştini să fie ţinuţi la distanţă. În 1616, tuturor vaselor comerciale străine – cu excepţia celor chineze – li s-a interzis accesul în porturi, mai puţin la Nagasaki şi Hirado. Rezidenţa străină era limitată la Edo (ulterior, Tokyo), Kyoto şi Sakai. În 1624, spaniolii au fost excluşi; în 1639, portughezii. Englezii au încetat pur şi simplu să mai vină. Mai rămăseseră olandezii.

Din 1633, vasele japoneze aveau nevoie de autorizaţie oficială pentru a părăsi ţara; trei ani mai târziu, toate vasele japoneze erau restricţionate la apele interne. Din 1637, nici un japonez nu avea voie să părăsească ţara cu nici un mijloc – nici o ieşire. Mai mult, nici o întoarcere, sub pedeapsa cu moartea. Japonezii care se mutaseră peste hotare din motive comerciale, câteva zeci de mii în Filipine şi în Asia de Sud-Est, erau acum naufragiaţi în exil. Apoi, în 1639, după eradicarea creştinilor la Shimabara (ceea ce japonezii numesc Rebeliunea Shimabara), nici un străin nu mai avea voie să vină să facă comerţ, mai puţin coreenii, pe o insuliţă de lângă Honshu (insula principală), şi olandezii şi chinezii, pe insula artificială Deshima din Golful Nagasaki. Cu excepţia cazului în care erau chemaţi, olandezii se aflau în arest la domiciliu. Aveau două străzi de depozite şi birouri pe care să se plimbe. Mâncarea, băutura, slujitorii şi sexul le veneau de pe continent. Beau, fumau, jucau cărţi şi lâncezeau în plictiseală şi consternare. Nu era o sarcină plăcută. Aşa preferau însă japonezii.

Toate acestea făceau parte dintr-un proces mai amplu de autopetrificare. Japonia se săturase de descoperiri şi inovaţii, de foc şi sânge. Acum obiectivul era menţinerea ordinii sociale, stabilirea relaţiilor de ierarhie socială şi politică, prevenirea nemulţumirilor şi a conflictelor. Statutele erau net diferenţiate, iar statutul era fixat la naştere. La fel ca în orânduirile europene medievale, fiecare grup avea funcţia sa socială. *Samuraii* nu mai deţineau pământuri şi nu mai domneau peste locuitorii acestora. Odinioară seniori, acum deveneau stipendiaţi, aristocraţi cu rolul de a-şi sluji stăpânul; însă nu şi de a lupta, pentru că nu mai aveau să se poarte războaie. Acest lucru i-a privat de *raison d'être* şi a încurajat fanfaronada. Plimbându-se ţanţoş cu două săbii, una lungă şi una scurtă (nimeni altcineva nu avea voie să poarte sabie), *samuraii* îşi mărâiau superioritatea în faţa oamenilor de rând. Mulţi nu făceau altceva decât să trăiască din stipendii şi să preţuiască lăudăroşenia şi un cod militar (*bushido*) ce implica o autodisciplină intensă şi putea fi folosit în scopuri mai bune. Câţiva s-au dedicat administraţiei domeniilor (*han*) şi au cultivat o etică a funcţiei care avea să transforme într-o bună zi loialitatea personală în datorie naţională. Cei mai săraci au pus chiar mâna pe sapă; un *samurai* trebuia să mănânce şi, aidoma omologului său european (francezul *hobereau*), nu îi era ruşine să are pământul.

În acelaşi timp, ţăranii trebuiau să rămână unde erau şi să cultive; negustorii se ocupau de comerţ şi făceau bani; meşteşugarii creau obiecte de uz şi de valoare. Căsătoriile între persoane cu statut diferit erau interzise şi, chiar în rândul *samurailor*, superiorii nu se puteau căsători cu inferiorii. Mai presus de orice, ordine şi cuviinţă, ceea ce însemna lipsa schimbării: „În general, în toate privinţele, legile vechi trebuie respectate. Practicile noi trebuie interzise". Acest imobilism era de regulă justificat în termeni confucianişti: „Se pare că în treburile statului, dacă legile şi practicile celor care au fondat statul sunt urmate întocmai şi nu sunt schimbate, statul va persista veşnic. Dacă urmaşii se întorc împotriva legilor strămoşilor lor şi concep altele noi, statul va cădea în haos şi va pieri cu siguranţă"[7].

Una era să enunţi principii şi alta să le faci să funcţioneze. După câteva decenii de război civil, noua dinastie a Japoniei era hotărâtă să înăbuşe cea mai mică adiere de rebeliune. Când Nobunaga i-a ordonat lui Ieyasu să-şi omoare soţia şi fiul, acesta s-a conformat; şi, odată ce Ieyasu a învins în bătălia de la Sekigahara (1600) şi a fost numit shogun (1603), s-a descotorosit de duşmani cu aceeaşi cruzime. Familia Toyotomi a fost stârpită până la ultima spiţă, cu viaţă scăpând doar doi copilaşi. Mii de aliaţi ai acesteia au fost hăituiţi şi executaţi, iar capetele lor au fost înfipte în suliţe ca învăţătură pentru alţii.

Era vremea răzbunării. Clanurile inamice îşi pierdeau domeniile şi veniturile. Norocoşii era deportaţi în locuri îndepărtate, unde li se dădeau feude neînsemnate, prea mici pentru a-şi susţine stăpânii. Drept urmare, ţara mustea de *samurai* fără stăpân (*ronin*), bărbaţi furioşi cu săbii însetate, antrenaţi doar să lupte şi care căutau sămânţă de scandal. Mulţi dintre ei îl deranjau pe Tokugawa, însă, după ce şi-au declarat opoziţia, au murit în timpul epurării*. Alţii apăreau atunci când un *daimyō* murea fără moştenitori. O vreme, încercând să-şi consolideze puterea, shogunatul a profitat

* Cei mai chibzuiţi au devenit profesori de arte marţiale şi arta duelului sau de confucianism. Alţii au ajuns războinici-fermieri (*goshi*). Iar alţii s-au sinucis după moartea stăpânilor lor – atât de mulţi, încât practica a fost interzisă în 1663.

bucuros de aceste oportunităţi confiscând aceste proprietăţi şi dăruindu-le aliaţilor şi favoriţilor. Însă problema *roninilor* s-a agravat atât de mult, încât în 1651 *Bakufu* a decis să recunoască legitimitatea adopţiilor pe patul de moarte şi să lase aceste domenii în familie*.

Pentru a asigura ordinea în imperiu, Tokugawa au conceput o schemă extraordinară de prizonierat. Printr-un sistem de deservire alternativă (*sankin kotai*) instituit în 1634-1635, toţi *daimyō* erau siliţi să-şi stabilească reşedinţa atât la Edo, cât şi pe domeniul lor (*han*) şi să-şi lase soţia şi copiii acolo, sub supravegherea şi autoritatea shogunatului. Şi, deşi conducătorul era, în mod evident, nevoit să locuiască pe domeniul său şi să se ocupe de treburile acestuia, i s-a cerut să locuiască şi la Edo – câte un an, alternativ, în fiecare parte. La rândul său, conducătorul a adus cu el numeroşi slujitori: era mai bine să-i aibă sub ochii săi decât să facă prostii departe. În situaţii de urgenţă, conducătorul putea cere permisiunea de a se întoarce în *han* pentru o anumită perioadă. *Bakufu* amplasase trupe în punctele-cheie de trecere, ca să-i verifice pe toţi nou-veniţii şi să se asigure că respectiva călătorie era autorizată. Reşedinţa dublă şi transportul costau o mică avere. Prin *sankin kotai* se urmărea nu numai supravegherea acestor posibili scandalagii, ci şi epuizarea resurselor**.

Aceste controale personale au fost însoţite de excluderea deliberată a lucrurilor şi cunoştinţelor străine. Cărţile europene, fireşte, erau interzise, iar cărţile chinezeşti, o sursă tradiţională de moralitate şi ştiinţă, erau acum supuse unei cercetări atente. Poate că doctrinele creştine stăteau la pândă între coperte.

Până şi lucrurile potenţial utile au fost interzise. Dintre obiectele europene care îi uimiseră şi îi impresionaseră atât de mult pe japonezi, cel mai puternic şi mai ispititor era arma; însă şi acestea au fost interzise. Armele contribuiseră la tranşarea bătăliilor în războaiele civile. Japonezii li se dedicaseră într-o asemenea măsură, încât au învăţat să şi le confecţioneze singuri, chiar îmbunătăţind modelele europene. Într-adevăr, la un moment dat, spre sfârşitul secolului al XVI-lea, este foarte posibil ca japonezii să fi produs mai multe muschete decât orice altă naţiune europeană[8]. Totuşi, după ce aceste războaie au luat sfârşit, iar naţiunea s-a unit sub un guvern unic, armele nu au mai avut nici un scop util. Dimpotrivă, nu aduceau decât probleme. Mai rău de atât, arma era un element egalizator. Cu o armă, omul de rând putea să ucidă cel mai bun spadasin *samurai*. Nu se putea îngădui aşa ceva. Aşadar fără arme***. (Însă abilităţile

---

* Oishi, „The Bakuhan System", p. 23. Aceşti *ronini*, mereu gata să răzbune relele făcute stăpânilor lor, erau precum o bombă cu ceas, amenințând cu răzbunarea de dincolo de mormânt. Cel mai cunoscut asemenea caz este al celor „47 de ronini", a căror răzbunare vicleană şi sângeroasă (1702) nu a fost uitată nici astăzi. Guvernul le ordonase să-şi facă *hara-kiri* în masă deoarece tulburaseră liniştea şi încălcaseră legea; însă rămân eroi. Mormântul lor de la Tokyo este un altar intens vizitat, iar japonezii au făcut sute de filme în care le preamăresc faptele.

** În anumite cazuri, aceste cheltuieli consumau mai bine de jumătate din veniturile *hanului*. O cheltuială suplimentară era costul reconstrucţiilor de după incendii – o amenințare constantă într-un oraş cu case din hârtie şi lemn. Un domeniu a fost nevoit să-şi reconstruiască tabăra de 16 ori. În lipsa asigurărilor, ar fi trebuit să înveţe din experienţă şi să construiască altfel. *Cf.* Nakamura şi Shimbo, „Why Was Economic Achievement...?", p. 8.

*** Câteva au fost păstrate în arsenale publice, sub cheie, la fel cum câteva tunuri au fost amplasate în porturi pentru a-i ţine la distanţă pe musafirii nepoftiţi. Pentru detalii în această privinţă, vezi Perrin, *Giving Up the Gun*.

necesare confecţionării armelor erau potrivite pentru o gamă variată de maşini şi obiecte metalice: şuruburi, ceasuri mecanice, în cele din urmă ricşe şi biciclete. Un specialist nipon a susţinut că aceste arme erau „rădăcinile tehnologiei Meiji"[9].)

Celelalte două importuri europene majore au fost ochelarii şi ceasul. Ştim puţine despre primii, cu excepţia faptului că japonezii au învăţat să-i confecţioneze. Ştim mai multe despre ceasuri, deoarece multe dintre ele au supravieţuit. Şi aici, japonezii şi-au dovedit abilitatea de a-şi însuşi un obiect străin. Spre deosebire de chinezi, confecţionau ceasuri la scară mare şi nu numai pentru prinţi, ci pentru o clientelă mai largă şi în forme tipic japoneze. Nimic asemănător nu se găsea altundeva şi nici o altă ţară noneuropeană nu a reuşit într-o asemenea măsură să adapteze la nevoile proprii această inovaţie europeană[10]. Mai mult decât atât, japonezii au adoptat măsurarea personală a timpului, spre deosebire de chinezi. După o vreme, nu au mai cumpărat ceasuri europene; şi nici perechi de ceasuri, aşa cum făceau chinezii, sperând că unul dintre ele va funcţiona; şi nici nu le-au mai purtat câte două, sperând că unul merge bine (dar care dintre ele?). Mai curând au miniaturizat ceasurile ca să le facă portabile şi să poată fi purtate (definiţia unui ceas de mână). Acestea funcţionau în mod adecvat.

Spun „adecvat" fiindcă aceste ceasuri japoneze nu puteau fi cu adevărat precise. Asta pentru că măsurarea niponă a timpului infirma ceasul mecanic, iar japonezii nu aveau de gând să-şi schimbe sistemul. Japonezii măsurau orele inegal – de la zi la noapte şi de la un anotimp la altul. Împărţeau ziua şi noaptea separat în părţi egale, astfel încât orele zilei era egale cu orele nopţii doar la echinocţii; şi, fireşte, orele zilei erau mai lungi vara, mai scurte iarna, şi invers pentru orele nopţii.

Ceasul mecanic, la rândul său, păstra un ritm egal – ore egale în permanenţă; cel puţin aşa trebuia. Japonezii au încercat să rezolve această dilemă confecţionând ceasuri care să urmeze ritmuri diferite ziua şi noaptea sau variind indicatorii astfel încât să arate ore diferite; însă acestea erau în cel mai bun caz nişte improvizaţii. Toate reglajele erau greşite de la bun început. Teoretic, ceasurile ar fi trebuit să fie ajustate zilnic, însă asta era o corvoadă; aşa că oamenii le reglau o dată la două săptămâni – când îşi aduceau aminte. Oricum, ora indicată era în mod inevitabil aproximativă.

Fără îndoială, aceste aproximaţii erau suficiente în scop social. Până şi astăzi, când avem ceasuri cu cuarţ care sunt precise la secundă, ne ducem viaţa cu o marjă de eroare – fie din politeţe pentru ceilalţi sau din confort pentru noi înşine. În acelaşi timp, lipsa măsurării cu precizie a timpului i-a împiedicat pe japonezi să exploateze potenţialul ştiinţific şi tehnic al ceasului. Când japonezii s-au decis asupra modernizării, spre sfârşitul secolului al XIX-lea, au renunţat din vreme la metodele lor şi au adoptat orele egale. (Europenii făcuseră acest lucru de la bun început – înlocuiseră orele bisericeşti cu timpul civil.)

Decizia Japoniei de a se izola de lumea exterioară, de a se întoarce la tradiţie şi de a trăi într-o bulă nu pare foarte diferită de respingerea Vestului de către China. Ba chiar era mai fermă în rigoarea sa principială. Însă ce rezultat diferit! Chinezii au fost cei care, deşi schimbători în detaliu şi trecând de la o provocare politică la alta, au rămas, în esenţă aceiaşi; iar japonezii au fost cei care, agăţându-se de vechile tradiţii, s-au schimbat atât de mult, încât aveau toate perspectivele unei industrializări, chiar şi fără provocarea occidentală, în ajunul Restauraţiei Meiji.

Putem distinge două aspecte ale paradoxului: (1) forţele ce favorizau schimbarea în Japonia; şi (2) efectul contactelor cu lumea exterioară.

Pentru a-l înţelege pe primul, gândiţi-vă la Japonia din epoca Tokugawa ca la o miniatură aproximativă a Europei medievale. Avea un guvern general, *Bakufu* sau shogunatul – asemănător imperiului sau Bisericii Romano-Catolice, însă mai puternic –, şi o mulţime de provincii (*han*). Acestea erau oarecum naţiuni separate – nu suverane, firește, dar înzestrate cu tot felul de autonomii şi capabile de iniţiative în ceea ce priveşte legea şi reglementarea societăţii şi economiei. La rândul ei, societatea era rânduită ierarhic: la vârf, o nobilime fără pământuri de războinici-servitori ale căror stipendii erau definite şi plătite în cantităţi de orez; spre partea de jos, o nouă clasă mercantilă, aflată „în ascensiune". La mijloc, ţăranii, respectaţi pentru alimentele pe care le cultivau, şi meşteşugarii, pentru calitatea muncii lor. Jos de tot se aflau acei paria marginali, ereditari, îndeosebi *eta* sau *burakumin*, contaminaţi prin faptul că lucrau cu animale moarte sau cadavre umane. (În mod ironic, *samuraii*, care se ocupau şi ei de măcelărit, erau preţuiţi pentru asta.)

În Europa medievală, stăpânii feudali deţineau pământ şi percepeau majoritatea câştigurilor în natură sau în muncă (ce producea venituri sub forma culturilor). Însă cu timpul, odată cu apariţia unei noi lumi de oraşe şi orăşele şi cu expunerea la lucruri şi oameni bizari, acei *seigneurs* şi doamnele lor şi-au creat noi nevoi şi dorinţe. Pentru a le satisface, proprietarii de pământuri şi-au transformat tot mai mult din venitul tradiţional în bani, ce puteau fi cheltuiţi după bunul-plac; de unde şi o tendinţă îndelungată a Europei Occidentale de a converti datoriile senioriale în chirii în bani (cheia emancipării ţăranilor).

În Japonia, acelaşi lucru. Sistemul fiscal funcţiona pe orez, altfel spus, pe alimentul de bază, iar această rânduială (*kokudaka-sei*) era menită să aibă grijă de elita conducătoare. Stăpânul (*daimyō*) lua circa 30% din recoltă, păstra o bună parte pentru el şi gospodăria sa şi distribuia restul *samurailor* săi ca stipendii. Spre deosebire de vasalii europeni, aceşti *samurai* nu deţineau nici o proprietate.

Sistemul îi hrănea pe oameni în funcţie de rang. În principiu, nu era nevoie de mai mult. Dar cum în viaţă mai sunt şi alte lucruri în afară de mâncare, iar apetitul pentru lucrurile necomestibile creşte odată cu statutul, stăpânul şi însoţitorii săi aveau nevoie să transforme o bună parte din venitul lor în orez în bani, ca să se poată bucura mai mult de lucrurile mai rafinate ale vieţii. Pentru asta, au apelat la negustorii dispreţuiţi, care au jucat un rol tot mai activ în ceea ce trebuia să fie o economie liniştită, dar care, în schimb, clocotea de dorinţă. Aici firea umană s-a asociat cu aranjamentele politice, deoarece sistemul reşedinţei alternative şi atmosfera socială din Edo au incitat la extravaganţă[11].

La rândul său, acest lucru i-a determinat pe purtătorii de sabie să extragă mai mult de la ţărani. După cum spunea un administrator de finanţe, „ţăranii sunt ca seminţele de susan: cu cât le storci mai mult, cu atât obţii mai mult". Foarte spiritual; însă, dacă storci prea mult, ai parte de răscoale ale ţăranilor sau de fuga acestora la oraş sau în alt *han*. (La fel ca în Europa, cea mai bună protecţie împotriva oprimării era posibilitatea de a pleca.) Istoricii au numărat aproape 3.000 de răzvrătiri ale ţăranilor între 1590 şi 1867, având loc cel mai adesea şi mai violent în a doua jumătate a perioadei şi în regiunile mai bogate. Ţintele predilecte: casele şi depozitele fermierilor, negustorilor şi creditorilor bogaţi. Este evident că schimbarea economică zguduia ordinea socială şi viola contractul social.

Era mai uşor să împrumuţi decât să smulgi cu forţa. *Daimyō* şi *samuraii* îşi cunoşteau negustorii, mulţi dintre ei fiind deja activi în comerţul cu cereale şi implicaţi

în politică. La rândul lor, negustorii îşi cunoşteau personal clienţii şi se simţeau incapabili să le refuze solicitările de împrumuturi*. Fără îndoială, nimic nu era mai riscant pentru creditor: debitorii săi erau mai puternici decât el şi puteau refuza să plătească. Mai mult decât atât, foarte adesea, aceşti datornici se bucurau de sprijinul autorităţilor superioare, care aveau propriile motive să dispreţuiască puterea banului şi care decretau reduceri generale şi anulări ale datoriei**.

Însă genul acesta de lucruri au două tăişuri: creditorii obişnuiţi şi rău-platnicii au întotdeauna nevoie de mai mult. (Motiv pentru care naţiunile îndatorate de astăzi preferă să negocieze diverse înţelegeri; au în continuare nevoie de bani.) Doar pentru că pot refuza să-şi plătească datoriile nu înseamnă că îşi şi permit să o facă. Vestea neplăţii circulă, iar în scurt timp nimeni nu mai vrea să împrumute. Aşa că *daimyō* şi *samuraii* îi batjocoreau pe negustori în absenţa lor, însă îi curtau personal. În Japonia, unde orice detaliu al etichetei şi limbajului semnala superioritatea şi inferioritatea, războinicii cheltuitori au învăţat să plece capul, să vorbească mieros, să ofere din când în când cadouri, să le acorde negustorilor dreptul de a purta sabie (însă numai una) şi să confere privilegii comerciale (mai bune decât plecăciunile, zâmbetele şi cadourile).

Aşa că negustorii împrumutau, iar mulţi s-au îmbogăţit. În schimb, alte sute erau traşi la fund de reaua-credinţă. *Samuraii* erau gata să-şi dea viaţa pentru stăpânul lor, însă cuvântul lor nu valora de regulă nimic, şi nu numai pentru negustori. Adesea negustorul era prins într-o situaţie din care nu avea cum să câştige ceva; era pierdut, indiferent ce cale alegea să urmeze. Cazul lui Yodoya Tatsugoro a devenit legendar. Familia agonisise o avere colosală prin faptul că fusese utilă, printre altele, ocupându-se de lucrările publice din Osaka; nici o altă familie nu făcuse mai multe pentru ca oraşul să devină centrul comercial al Japoniei. Însă Tatsugoro, capul celei de-a treia generaţii, era prea bogat pentru binele public. Atât de mulţi *daimyō* îi datorau bani, încât interesul statului şi moralitatea confucianistă impuneau să i se mai taie din avânt. În 1705, *Bakufu* i-a confiscat averea şi i-a respins orice pretenţie, sub pretextul că trăia mai presus de statutul său social[12]. Şi cu asta s-a dus şi recunoştinţa.

(Soarta lui nu a fost însă la fel de crudă precum cea a lui Nicolas Fouquet, administrator al finanţelor sub conducerea lui Ludovic al XIV-lea al Franţei începând cu 1653. Dobândind o importanţă şi o avere prea mari într-un timp prea scurt, soarta lui Fouquet i-a fost deja pecetluită atunci când l-a invitat pe Ludovic să-l viziteze la noul său castel şi a organizat o primire atât de fastuoasă, cu adevărat regală, încât regele a devenit în mod inevitabil invidios. Nici un funcţionar nu-şi putea permite un asemenea lux decât dacă îşi înşela stăpânul. Aşa că, după un proces de faţadă, însoţit de obişnuitele întrebări sâcâitoare, Fouquet a fost condamnat în 1661 la închisoare pe viaţă.)

---

* Aceste împrumuturi începeau adesea ca avansuri la veniturile anticipate din orez, fiind transformate în împrumuturi pe termen lung cu 10-20% pe an (Miyamoto, „Emergence of National Market", pp. 300-301).

** În al doilea sfert al secolului al XVIII-lea, shogunul Yoshimune a emis o serie de decrete scutindu-i pe *samurai* de datoriile lor garantate cu stipendiile lor în orez dacă preţul orezului scădea şi interzicând procesele privind datoriile. Negustorii au început să-şi preseze datornicii personal, pichetându-le locuinţele şi oprindu-le animalele şi caii în stradă. Unii arborau un steag de protest din hârtie în faţa casei sau la poartă – practică pe care decretul din 1729 o considera „extrem de revoltătoare" şi inadmisibilă (Takekoshi, *Economic Aspects*, II, pp. 362-366).

Pe termen lung, în ciuda tuturor constrângerilor şi trădărilor, clasa negustorilor japonezi a prosperat, fiind curtată de cei puternici şi scutită treptat de restricţii. Aceşti oameni de afaceri şi-au dezvoltat propria ideologie şi propriul simţ al funcţiei şi al importanţei; de asemenea, reguli de prudenţă şi tactică menite să-i ferească de bărbaţii cu două săbii. Cheile erau determinarea, suspectarea înrăită a intruşilor, cumpătarea fanatică şi tupeul. Mai presus de toate, cumpătarea şi răsplata sa, acumularea. „Samuraiul caută faima şi sacrifică profitul, însă orăşeanul respinge faima şi face profit. Adună aur şi argint. Asta numeşte el Calea lui."[13]

Aceasta era Calea şi nimic nu trebuia să stea în cale. Iată ce ne spune Mitsui Takafusa (1684-1748), reprezentantul celei de-a treia generaţii a acestei familii importante, care, după 300 de ani, era în continuare o putere mercantilă majoră:

> Să nu te laşi niciodată distras de chestiuni care nu au nimic de-a face cu munca ta. Negustorii care îi imită pe samurai sau care cred că şintoismul, confucianismul sau budismul le vor menţine neschimbată inima vor descoperi că nu vor face decât să-şi ruineze casele dacă se vor lăsa absorbiţi de ele. Cu cât mai adevărat este acest lucru în ceea ce priveşte celelalte arte şi distracţii! Nu uitaţi că afacerea familiei nu trebuie neglijată nici măcar o clipă[14].

Din nou, paralela cu Europa este izbitoare. Japonia nu avea calvinism, însă oamenii săi de afaceri au adoptat o etică profesională similară. Cheia era mai curând devotamentul faţă de muncă decât pentru avere. Călugărul zen Suzuki Shosan (1579-1655) considera lăcomia o otravă spirituală; însă munca era cu totul altceva: „Toate ocupaţiile sunt o practică budistă; prin muncă suntem capabili să atingem iluminarea [mântuirea]"[15]. Nu trebuie să fii protestant weberian ca să te comporţi precum unul.

(Specialiştii japonezi au remarcat că această etică profesională nu era universală în timp şi spaţiu, dar că a doua jumătate a perioadei Edo a fost marcată de o muncă intensificată şi de o răspândire a obiceiurilor de muncă ce s-au dovedit de mare folos odată cu trecerea la industria modernă. Potrivit spuselor lor, o „revoluţie industrioasă" a pregătit calea pentru revoluţia industrială*.)

În acelaşi timp, atât în Japonia, cât şi în Europa Occidentală, conducătorii învăţaseră că prosperitatea mercantilă însemna venituri, iar veniturile puteau fi convertite în plăcere şi putere. Aici modelul multinaţional este relevant: Japonia era în realitate o lume economică competitivă alcătuită din mai bine de 250 de naţiuni, şi toate doreau mai mult, iar multe dintre ele aveau lipsuri majore.

Nimic nu concentrează mai bine mintea decât lipsa banilor. În efortul de a genera venituri mai mari decât stipendiile în orez, *daimyō* au început să facă îmbunătăţiri (drumuri, canale, asanări, irigaţii, culturi noi şi soiuri mai bune de seminţe) sau să încurajeze specializarea în articole de comerţ, inclusiv în produsele industriei rurale[16]. Sprijinul de sus s-a îmbinat cu iniţiativa privată, sporind atât perimetrul destinat cultivării, cât şi culturile. Suprafaţa cultivată s-a dublat din 1598 până în 1716-1736; în vreme ce culturile au crescut cu circa 65% din 1598 până în 1834[17]. Potrivit unei alte estimări, productivitatea pământului şi a muncii agricole a crescut cu 30-50% din 1600 până în 1867[18]. Aceste calcule se axează pe orez, însă o altă sursă importantă de venit

* Inventatorul termenului, des întâlnit acum în discursul academic nipon, este profesorul Akira Hayami.

provenea din dezvoltarea culturilor și specialităților adiacente: sericicultura, alte cereale, specii noi, precum trestia-de-zahăr și cartoful-dulce. Urbanizarea a sporit cererea acestora. Satele aflate în apropierea orașelor au trecut la legumicultură și grădinărit, la fel cum s-a întâmplat și în jurul Londrei în secolele al XVI-lea și al XVII-lea[19]. Un *han* săpa și după minereuri nerevendicate de *Bakufu* – cupru și mai târziu cărbune*.

Punctul vulnerabil al acestei dezvoltări a fost tentația autorităților de a crea monopoluri și de a distorsiona prețurile în favoarea lor. În mod normal, competiția unui alt *han* restabilea ordinea pieței. Spre deosebire de Europa, unde piața era fragmentată de politică, clientelă și costurile mari de transport, caracterul compact și unitatea comercială a Japoniei aveau tendința de a vicia protecția. Uneori însă, ca în cazul trestiei-de-zahăr din Satsuma, avantajele climatice au protejat *hanul* de cea mai bună parte a concurenței din exterior[20]. 53 de „domenii-monopol" existau încă la sfârșitul perioadei Edo (Tokugawa). Aceste monopoluri le ofereau fără îndoială avantaje participanților: *hanului*, negustorilor, producătorilor (fermieri sau manufacturieri). Consumatorul plătea.

O inovație importantă a fost dezvoltarea producției de bumbac la domiciliu. La fel ca în Europa, bumbacul a venit târziu, iar în Japonia nu s-a răspândit cu adevărat decât la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul secolului al XVII-lea, înlocuind rapid cânepa și câștigând o piață semnificativă, deoarece era ieftin, avantajos și plăcut. În Japonia, producția lui a îmbrăcat diferite forme: producția urbană a breslelor meșteșugărești; atelierele rurale ale meșterilor independenți (țărani ajunși antreprenori industriali) și care foloseau filatori și țesători din interior și din exterior; producția rurală la domiciliu, unde negustorii furnizau materia primă și instrumentele și cumpărau produsul finit și semifinit. Pe termen lung, la fel ca în Anglia, producția urbană i-a făcut loc celei rurale. Salariile erau mai mici la țară, iar restricțiile breslelor de la oraș erau înăbușitoare. Mai multe sate agricole s-au transformat în *fabriques* colective de bumbac. Agricultura era practicată în timpul liber sau era pur și simplu abandonată, uneori spre nenorocirea conducătorilor locali și a persoanelor de vază[21].

Această dezvoltare precoce a industriei de dinaintea fabricilor (ceea ce unii istorici economici ar numi protoindustrie) a dat roade la mijlocul secolului al XIX-lea, când deschiderea țării în fața bunurilor străine a expus industria japoneză la produsele confecționate de mașini ale Occidentului. Ramura filatului s-a prăbușit, însă țesutul, cu fire importate, a rezistat în fața țesăturilor străine. Iar apoi, la fel ca în Marea Britanie, filatul bumbacului a devenit sectorul de frunte al revoluției industriale nipone, sprijinindu-se pe o rețea preexistentă de ateliere mecanice și forță de muncă calificată[22].

Specializarea regională, din nou, la fel ca în Anglia, depindea de o piață națională unificată – spațial și între mediul urban și cel rural. Agenții comerciali cutreierau satele în căutarea forței de muncă și a articolelor de comerț; antreprenorii rurali de succes ajungeau în centrele urbane; oamenii de afaceri se stabileau și la sat. Aici observăm efectele involuntare ale *sankin kotai* (reședința alternativă). Deplasarea câtorva sute de *daimyō*, a însoțitorilor și familiilor lor, din *hanul* provincial în Edo și înapoi genera o agitație constantă, o expunere la locuri ciudate și articole noi de comerț, o proliferare

* Tokugawa confiscaseră minele de aur și argint aflate în prealabil sub controlul domeniilor.

rapidă a facilităţilor de transport, o cerere sporită de fonduri lichide şi mijloace de expediere a banilor, o multiplicare a meşteşugurilor, atelierelor şi serviciilor.

Edo, sat pescăresc la sfârşitul secolului al XVI-lea, era cel mai mare oraş din lume în secolul al XVIII-lea, cu peste un milion de locuitori din cele 26 de milioane, cât avea naţiunea în ansamblul său. Aidoma Londrei din Anglia, Edo a devenit inima şi plămânii ţării, pompând şi reînnoind sângele vieţii economice, atrăgând şi îndepărtând oameni, promovând diviziunea muncii şi răspândirea cunoştinţelor şi a know-how-ului[23]. Edo era piaţa supremă, unde *samuraii* se întreceau într-un consum bătător la ochi şi îmbogăţeau o mulţime de meşteşugari şi negustori. Era paradisul micilor comercianţi, care se bucurau de primele magazine universale din lume. Însă asta nu înseamnă că trebuie să trecem cu vederea centrul mai vechi al afacerilor: alături de Edo mai era şi cuplul Osaka-Kyoto, la început mult mai mare, reşedinţa împăratului şi a curţii sale, centrul industrial, bancar şi comercial[24].

Aceste două centre fundamentale şi reţeaua lor de relaţii în provincie au stimulat noi tehnici de cumpărare (inclusiv tranzacţii prin contracte la termen), de distribuţie (o bună parte prin expedierea mărfurilor cu vase specializate) şi de plată (cambii, recipise de depozitare transferabile, cliring), la fel ca în timpul revoluţiei comerciale europene din Evul Mediu şi epoca modernă timpurie, numai că într-o măsură mai mare[25]. Şi mai rapid. Această economie insulară se schimba cu rapiditate, urmând liniile smithiene ale specializării, diviziunii muncii şi cererii sporite. Însă dispunea de avantaje considerabile faţă de Europa: (1) 250 de ani fără război sau revoluţie; (2) transport pe apă mai ieftin şi mai accesibil; (3) limbă şi cultură unice; (4) abolirea vechilor bariere comerciale şi interzicerea creării altora noi; şi (5) dezvoltarea unei etici comerciale comune[26].

Diviziunea muncii şi specializarea au cultivat legături mai strânse între mediul urban şi cel rural, o „urbanizare" precoce a mediului rural prezentă în Europa doar în Anglia şi, într-o mai mică măsură, în Olanda. Cele mai izolate zone rurale erau străbătute de o reţea de negustori ambulanţi, gata să vândă pe numerar sau pe credit. Aşa-numiţii vânzători de medicamente din Toyama, de exemplu, le lăsau fermierilor o parte din bunuri şi reveneau mai târziu ca să fie plătiţi pentru ceea ce se folosise. Asta spune multe despre organizarea (un lucru deloc neînsemnat) şi onestitatea japonezilor (şi mai importantă)[27]. Regiunile cu o densitate mai mare a populaţiei au impus crearea unor prăvălii fixe. Avem inventarul unui „magazin universal" sătesc din 1813. Varietatea produselor este uluitoare, unele dintre ele fiind indicatori distinctivi ai unei economii aflate într-un stadiu preindustrial avansat: o gamă largă de produse de manufactură, inclusiv articole metalice şi vestimentare pe care gospodăriile agricole şi le confecţionaseră singure; şi instrumente de scris şi hârtie într-o ţară în care ştiinţa de carte nu era uşor de dobândit[28]. La momentul respectiv, un asemenea magazin nu putea fi întâlnit în mediul rural al Europei continentale, poate doar în districtele elveţiene unde se confecţionau ceasuri.

O astfel de societate în mişcare şi în schimbare nu avea să fie ţinută într-o cuşcă intelectuală. În ciuda restricţiilor şi controalelor severe, cunoştinţele europene s-au infiltrat, îndeosebi prin contactul personal cu olandezii de la Deshima. La jumătatea secolului al XVIII-lea, japonezii numeau aceste cunoştinţe străine *rangaku*; *ran* este *lan* din Olanda (în japoneză, *Oranda*; limba japoneză nu are litera „l"). Acest lucru semnala o nouă atitudine: înainte le numiseră *bangaku*, „învăţătură barbară"[29].

Una dintre consecinţele acestei revelaţii a fost începutul discriminării între util şi dăunător, acceptabil şi inacceptabil. Creştinismul şi scrierile sale erau considerate în continuare indezirabile şi tabu. Însă unii japonezi au înţeles că Japonia avea multe de câştigat de pe urma cunoştinţelor laice occidentale.

Astfel, în 1720, a fost făcut primul pas: *Bakufu* a fost de acord cu importul cărţilor noncreştine; şi, deşi această destindere a avut perioadele sale de gătuire şi reacţie, unii japonezi aveau acum posibilitatea de a studia noile informaţii şi de a publica pe marginea subiectului. Acest progres a condus la o ciocnire între noile cunoştinţe şi şcoala confucianistă predominantă; aşa se întâmplă cu provocările la adresa ortodoxiei. *Rangakusha* (experţi în cunoştinţe olandeze) au încercat la început să nu provoace şi şi-au apărat cu rezervă contribuţiile; iată ce scrie Ōtsuki Gentaku, autorul lucrării *Ladder to Dutch Studies* (1783): „Cunoştinţele olandeze nu sunt perfecte, dar, dacă alegem ideile bune şi le urmăm, ce se poate întâmpla rău? Ce e mai ridicol decât să refuzi să le discuţi meritele şi să te agăţi de ceea ce ştii cel mai bine, fără speranţa unei schimbări?"[30].

Aceste cuvinte duioase nu au putut îmblânzi furia confucianistă. Noile cunoştinţe provocau tocmai premisele culturii japoneze, care o urmase întotdeauna pe cea a Chinei. (Chinezii erau singurii străini ce nu erau numiţi barbari*.) Numeroase aspecte ţineau de întâmplările politice. Spre sfârşitul secolului ai XVIII-lea, de exemplu, guvernul a decretat ca doar filosofia confucianistă să fie predată – şi o anumită varietate a acesteia. În deceniile următoare, restricţiile cu privire la cunoştinţele occidentale s-au acutizat, până la limita persecuţiei propriu-zise. Numirea unui erudit chinez în funcţia de guvernator al Edoului în anii 1830 a constituit semnalul unei hăituiri şi vânări a marilor învăţaţi olandezi, până la limita încarcerării şi suicidului forţat. O vreme, Japonia şi-a anihilat cei mai buni şi mai inteligenţi locuitori[31].

În plus, o bună parte din *rangaku*, contrazicând cunoştinţele tradiţionale, le aduceau ruşine vechilor credincioşi; iar ruşinea, în cultura japoneză, este de nesuportat. Medicina europeană, de exemplu, confirmată prin disecţii – trebuie să vezi ca să crezi – era o ridiculizare a doctrinei chineze[32]. Tocmai de aceea, într-o lume a izolării şi mulţumirii de sine est-asiatice, realitatea geografică era în mod intrinsec subversivă. Iată ce ne spune din nou Ōtsuki: „Confucianiştii încuiaţi la minte şi doctorii de duzină nu au nici un habar de imensitatea lumii. Se lasă năuciţi de ideile chineze şi, imitând practica chineză, ridică în slăvi Regatul de Mijloc sau vorbesc despre căile Ţării de Mijloc. Aceasta este o viziune greşită; lumea este o mare sferă [...]"[33]. Din nefericire pentru chinezi, au persistat în această aberaţie. Japonezii, pe de altă parte, acceptau curajoşi un nou adevăr: „Soarele şi Luna strălucesc pretutindeni la fel".

Un mic avertisment: a spune că japonezii începuseră să înveţe câte ceva din ştiinţa şi tehnologia europene nu înseamnă că mai aveau puţin şi-i ajungeau din urmă. Intrau în contact cu informaţiile europene în diverse puncte, însă aceste puncte erau răzleţe şi se aflau cu mult dincolo de frontieră. În aceste împrejurări, deşi extraordinara dezvoltare comercială şi industrială din epoca Tokugawa i-a pregătit pe japonezi, mai mult ca pe oricare alt popor nonoccidental, să primească lecţiile şi tehnicile revoluţiilor

---

* Se pare că fuseseră numiţi astfel la un moment dat, iar unii adepţi ai *rangaku* erau bucuroşi acum să reamintească acest lucru pentru a discredita învăţătura confucianistă. Scopul nu mai era acum acela de a spune pur şi simplu că chinezii nu erau mai buni decât alţii; ci erau mai răi. Asta înseamnă dezbatere.

industriale şi ştiinţifice europene, erau departe de a concepe şi a înfăptui aceste progrese.

Cât de departe e imposibil de spus, deoarece europenii au venit şi au distrus carapacea izolării, făcând loc oportunităţilor şi istoriei. Istoriografia mai nouă respinge viziunea eurocentrică asupra istoriei mondiale. Accentuează autonomia şi iniţiativa popoarelor nonoccidentale şi minimalizează atenţia acordată anterior reacţiilor la provocarea imperialistă. În chestiunea Japoniei, sunt de acord cu acest punct de vedere, deoarece cred – fără să o pot dovedi – că japonezii ar fi izbutit mai devreme sau mai târziu şi fără o revoluţie industrială europeană.

Han, Inc.

Imaginea Japoniei ca o reuniune de unităţi semiindependente este confirmată de întreprinzătorul *han* numit Satsuma, provincia cea mai sud-vestică, departe de Edo şi de controlul *Bakufu*. În 1825, guvernul Satsumei era falimentar. Funcţionarii nu-şi mai primiseră salariile de mai bine de un an; iarba şi buruienile crescuseră în voia cea bună în taberele *hanului* din Edo; marii bancheri de la Osaka refuzau să mai împrumute vreun ban. În 1831, liderii *hanului* au anulat în scurt timp toate datoriile la oamenii de afaceri locali şi practic au adus la minimum obligaţiile faţă de negustorii din Osaka şi Edo reeşalonând plăţile pe o perioadă de 250 de ani[34]. Cu toate acestea, 20 de ani mai târziu, vistieria *hanului* dădea pe dinafară, iar negustorii erau dispuşi care mai de care să ofere credit.

Ce s-a întâmplat în acest răstimp? Zahărul. Satsuma, binecuvântată cu un climat cald, maritim, era ideală pentru trestie-de-zahăr. De îndată ce *hanul* a conştientizat valoarea zahărului, a dispus intensificarea plantării şi a interzis toate celelalte culturi pe insulele sale din larg. Cultivarea era strict controlată, iar ţăranii care nu treceau testul calităţii erau aspru pedepsiţi. *Hanul* era cel care stabilea preţul şi care vindea ulterior zahărul la Osaka de două-cinci ori mai scump. Nimeni, riscând pedeapsa cu moartea, nu avea voie să comercializeze zahărul în mod privat. Nu mai era nevoie de împrumuturi. Satsuma a ajuns în scurt timp să producă jumătate din cantitatea de zahăr a ţării[35].

În acelaşi timp, Satsuma deţinea un loc privilegiat în comerţul internaţional. Teoretic, doar vasele chineze şi olandeze aveau voie să vină în Japonia, şi atunci doar la Nagasaki. Însă Satsuma stăpânea efectiv şi insulele Ryukyu, oficial chineze, iar acest lucru a făcut posibilă o operaţiune profitabilă de contrabandă ce s-a sustras controalelor shogunatului. Din nou, nu mai era nevoie de credite: comercianţii ofereau bucuroşi bani lichizi pentru importuri mai ieftine.

Din păcate, aceleaşi importuri au afectat industria internă, inclusiv confecţiile din bumbac din Satsuma. „Dintre toate lucrurile occidentale, de care vă temeţi cel mai mult?", i-a întrebat *daimyō* din Satsuma, Shimazu Nariakira, pe consilierii săi. De armele şi vasele europene, a venit răspunsul. „Nu", a spus *daimyō*. „De ţesăturile din bumbac. Dacă nu începem acum să ne pregătim, vom ajunge în scurt timp să depindem de occidentali pentru propria noastră îmbrăcăminte."[36] Într-un efort de pregătire, *hanul* a început să distribuie seminţe mai bune de bumbac, a cumpărat fusuri şi războaie de

ţesut (manuale încă) mai bune, a construit o manufactură lângă Kagoshima şi a trimis *samurai* inactivi să lucreze acolo. Rezultatul: ţesături din bumbac ce costau de două ori mai puţin decât înainte.

În acelaşi timp, Satsuma a început să investească în război şi modernitate. Acesta era un *han* cu un număr disproporţionat de *samurai*, 1 din 3 oameni, faţă de o medie naţională de 1 la 17. Războinicii inactivi reprezentau sursa puterii; de asemenea, a managementului; dar şi a necazurilor. Nariakira a ales să se concentreze asupra primelor două. A consolidat armata, a cumpărat arme şi vase străine şi a demarat un program de dezvoltare economică: un centru de cercetare (*Shuseikan*), o turnătorie de fier cu un cuptor cu flacără cu reverberaţie (primul din Japonia), un arsenal, un şantier naval. În 1855, Satsuma era capabilă să lanseze la apă un vas cu aburi. În 1867, a deschis o filatură de bumbac mecanizată. Bravo!

Aici pândea însă o ironie teribilă. Satsuma, prin iniţiativa sa, contribuia nu numai la propria dezvoltare, ci şi la cea a Japoniei în ansamblul său. Însă apoi s-a întors împotriva noii Japonii. Tehnicienii din Satsuma, recrutaţi adesea din păturile inferioare ale *samurailor* (talentul înaintea statutului), erau cei care ocupau funcţiile-cheie în guvernul naţional al Restauraţiei Meiji. Însă tot Satsuma a fost cea care a devenit reacţionară după 1870, conducând o revoltă a vechii ordini. Toţi acei *samurai* nu suportau eclipsarea lor de către oamenii de rând, abandonarea vestimentaţiei şi a practicilor anterioare, uzurparea monopolului lor de război prin intermediul serviciului militar general (1872). Aşa că în 1878 războinicii din Satsuma, în robele lor superbe şi armurile înspăimântătoare, fluturând săbii de oţel ce puteau să spintece un om dintr-o lovitură sau să sfâşie o bucată de mătase, făceau pe grozavii şi se făleau în faţa rândurilor impasibile şi indiferente de ţărani disciplinaţi, îmbrăcaţi în uniformă şi echipaţi cu muschete. Iar când fumul s-a împrăştiat, floarea cavaleriei japoneze era moartă.

Capitolul 23

Restauraţia Meiji

Japonia a avut o revoluţie în 1867-1868. Shogunatul a fost răsturnat – în realitate, s-a prăbuşit –, iar controlul asupra statului i-a revenit împăratului din Kyoto. Aşa a luat sfârşit un sfert de mileniu de stăpânire Tokugawa. Însă japonezii nu vorbesc despre această răsturnare ca despre o revoluţie, ci mai curând despre o restauraţie, deoarece preferă să o vadă ca pe o revenire la normalitate. De asemenea, revoluţiile sunt pentru China. Chinezii au dinastii. Japonia are o singură familie regală, ce datează de la începuturi.

Japonia a fost condusă pentru prima oară nu de împărat, ci de o căpetenie războinică numită shogun (literal, „conducător al armatei") în anii 1180. Cu câteva întreruperi şi interregnuri, această stăpânire a celui mai puternic a devenit tiparul normal. Aceasta este slăbiciunea domniei ereditare: chiar şi cu ajutorul descendenţei divine, o dinastie îşi menţine cu dificultate competenţa la nesfârşit. Gene slabe, căsătorii nepotrivite şi nu numai: bărbaţii puternici, administratorii palatului vor ajunge la putere şi îl vor înlătura mai devreme sau mai târziu pe monarhul legitim.

Aşa s-a întâmplat în Franţa medievală, unde carolingienii i-au înlocuit pe merovingieni şi au fost înlăturaţi la rândul lor de către capeţienii uzurpatori. Totuşi, în Japonia, soluţia nu a fost aceea de a detrona şi îndepărta dinastia, ci de a o izola. Împăratul, familia şi curtea sa au fost închişi în palatele şi templele lor – în shogunatul Tokugawa, în Kyoto. Aici, Mikado scria poezii, înfăptuia acte religioase simbolice (de exemplu, plantarea primului orez), se lăsa amuzat şi slujit. Aceasta era varianta japoneză a divinităţii virtuale: izolarea ceremonială şi nefericirea sfântă.

Cu toate acestea, existenţa unui împărat – a unui conducător legitim deasupra conducătorului real – le-a permis duşmanilor shogunatului Tokugawa să conteze pe o alternativă onorabilă. Într-o societate care nu preţuia nimic mai mult decât loialitatea personală, elitele nemulţumite puteau stabili o autoritate mai înaltă – împăratul (*Tenno*) şi naţiunea –, mai presus de stăpânul lor şi de shogunul de deasupra lui, fără să fie lipsiţi de loialitate. Puteau face o revoluţie fără să fie revoluţionari.

În acelaşi timp, simbolurile unităţii naţionale erau deja acolo; idealurile şi pasiunile mândriei naţionale erau deja definite. Asta i-a scutit de foarte multe frământări. Revoluţiile, la fel ca războaiele civile, pot fi devastatoare pentru ordine şi eficienţa naţională. Restauraţia Meiji a avut disensiunile şi dezacordurile ei, adesea violente. Ultimii ani ai vechiului regim şi primii ani ai noului regim au fost pătaţi cu sângele asasinatelor, răscoalelor ţărăneşti, rebeliunii reacţionare. Chiar şi aşa, tranziţia din Japonia a fost mult mai lină decât varietăţile franceză şi rusă ale răsturnării politice,

din două motive: noul regim deţinea o bază morală solidă; şi până şi cei nemulţumiţi şi sfidaţi se temeau să le ofere arme şi oportunităţi duşmanilor din exterior. Imperialiştii străini stăteau la pândă gata să profite de ocazie, iar fragmentările interne puteau atrage intervenţii. Gândiţi-vă la povestea imperialismului din alte locuri: conflictele şi intrigile locale invitaseră puterile europene în India.

Shogunatul Tokugawa se prăbuşea deja înainte de jumătatea secolului al XIX-lea. Vechile norme privind locul şi rangul erau nesocotite făţiş. *Samuraii* săraci se căsătoreau cu moştenitoare de negustori. Ţăranii bogaţi deveneau persoane de vază locale, echivalentul boiernaşilor de ţară. Obedienţa se dizolva. *Hanii* mai înstăriţi (cei din vestul insulei Honshu şi sudul insulei Kyushu) îşi urmau propria politică externă, crezând că puteau să trateze cu aceşti barbari revoltători şi insolenţi mai bine decât putea shogunatul. Angajând tehnicieni şi consilieri străini, au cumpărat arme de peste hotare, au construit arsenale şi şantiere navale. Unii dintre ei au recrutat şi ţărani pentru serviciul militar, iar *Bakufu* a început să procedeze la fel. Într-o ţară în care ţăranii nu aveau voie să poarte arme, iar *samuraii* stăpâneau asupra oamenilor de rând cu ajutorul sabiei, avea loc o încălcare gravă a ordinii publice şi a cuviinţei sociale, cu consecinţe incomensurabile. Dar cum să te înarmezi altfel pentru război? *Samuraii* urau să lupte cu arme de foc, pe care le considerau înjositoare şi dezonorante.

În acest punct, s-au succedat shoguni ineficienţi cu domnii scurte, stârnind intrigi legate de succesiune şi comploturi, făcând loc unor apeluri subversive la Kyoto. Şi, de fiecare dată, presiunea din exterior stânjenea regimul. Într-o societate care îl ţinuse mereu pe străin la distanţă, simpla prezenţă a occidentalilor însemna necazuri. Nu o dată durii Japoniei i-au provocat şi i-au atacat pe aceşti străini neruşinaţi, arătându-le cine era şeful. Cine era şeful? Cu siguranţă nu shogunatul. În faţa solicitărilor occidentale de recompense şi despăgubiri, autorităţile japoneze nu puteau decât să încerce să tragă de timp şi, astfel, dând din umeri, să se discrediteze în ochii străinilor şi ai patrioţilor.

Însă ce era de făcut? Puterile externe *ştiau* că sunt mai puternice şi nu aveau să cedeze în faţa violenţei. În septembrie 1862, o trupă de războinici din Satsuma au atacat cu bună-ştiinţă câţiva negustori englezi şi o femeie europeană; iar când *Bakufu* nu s-a arătat nici dispus, nici capabil să determine Satsuma să ofere despăgubiri, britanicii au trimis o flotă în august 1863 care să distrugă castelul de la Kagoshima. Lecţia a dat roade. Confruntată cu realitatea, Satsuma s-a oferit să stabilească relaţii comerciale şi diplomatice directe cu Marea Britanie – călcând astfel în picioare monopolul tradiţional al shogunatului asupra relaţiilor externe. Acelaşi lucru s-a întâmplat şi cu domeniul Chōshū. La 25 iunie 1863, data fixată de către curtea imperială de la Kyoto pentru expulzarea barbarilor, nerăbdătorii patrioţi Chōshū au deschis focul asupra unui vas american ce trecea prin strâmtoarea Shimonoseki. A fost nevoie de un an de tratative pentru a ajunge într-un punct mort; iar apoi, în septembrie 1864, o flotă alcătuită din 17 vase britanice, americane, franceze şi olandeze cu 305 tunuri au intrat în portul Shimonoseki şi au demolat toate forturile. Chōshū a capitulat şi, aidoma Satsumei, a solicitat relaţii directe şi amicale cu occidentalii. Iar Chōshū şi Satsuma, duşmani tradiţionali, şi-au unit forţele pentru a scăpa de *Bakufu*[1].

Bakufu era discreditat de slăbiciunea şi incapacitatea sa. Odată ce a semnat tratate cu Townsend Harris (pentru Statele Unite, în 1854) şi ulterior cu marile puteri europene (1858), şi-a pierdut onoarea şi legitimitatea. Iar onoarea japoneză nu era onoarea occidentală. Codurile erau diferite. Cuvântul unuia era prietenia celuilalt. *Bakufu* făcea

când una, când alta. Îşi putea trimite subordonaţii să negocieze, iar apoi aceştia invocau nevoia unei confirmări mai înalte. Putea să semneze, pentru ca apoi să susţină că înţelegerea nu beneficiase de acordul împăratului. Pe scurt, îşi dădea cuvântul şi, în acelaşi timp, şi-l retrăgea; spunea da, deşi voia să spună nu. Nimic nu ar fi putut învenina mai mult conflictul. Shogunatul mai bine ar fi cedat în faţa acelei *force majeure* şi ar fi spus: voi, occidentalii, aveţi armele. Bine, într-o bună zi le vom avea şi noi.

(Comparaţi aici neînţelegerea privind atacul Japoniei asupra Pearl Harbor: pentru americani, o zi care va „rămâne în istorie ca o ruşine"; pentru japonezi, o greşeală regretabilă de sincronizare. Se spune că americanii ar fi trebuit să fie anunţaţi că japonezii „întrerupeau negocierile" cu o jumătate de oră înainte ca atacul să aibă loc; au fost anunţaţi ulterior. Până în ziua de azi, japonezii consideră că acesta a fost miezul problemei: avertismentul prealabil, oricât de scurt şi de indirect [însă se presupune că diplomaţii sunt în stare să citească printre rânduri], ar justifica un atac-surpriză îndelung pregătit. Pentru americani, un asemenea avertisment nu ar fi spălat câtuşi de puţin ruşinea.)

Pretenţiile intruşilor au reprezentat miezul problemei. *Sonnō jōi*, acesta era sloganul concis: cinstiţi-l pe împărat; alungaţi-i pe barbari. Liderii mişcării pentru schimbare erau marile fiefuri din sudul îndepărtat şi vest, Satsuma şi Chōshū, odinioară rivale, acum unite împotriva shogunatului. Au câştigat; şi au pierdut. Iată un alt paradox al acestei revoluţii-restauraţii. Liderii au crezut că aveau să se întoarcă în vremurile de mult apuse. În schimb, au fost prinşi în viitor, într-un val de modernizare, deoarece era singura cale de a-i învinge pe barbari.

Acum adevăraţii revoluţionari au preluat controlul: *rangakusha*, tehnicienii, birocraţii vizionari. Anul 1868 a început cu deschiderea mai multor porturi mari pentru comerţul străin. La 6 aprilie, noul împărat a promulgat un „Jurământ al Patriei" sau „Jurământul celor cinci articole" (*Gokajō no Goseimon*), promiţând instituţii reprezentative, precum şi crearea unei noi societăţi civile democratice. (S-a dovedit mai uşor de promis decât de făcut şi e posibil ca acest gest să fi fost îndreptat mai mult spre observatorii externi decât spre poporul japonez.) Ceea ce a contat mai mult a fost transformarea guvernului central: abolirea instituţiilor feudale, transformarea fiefurilor (*han*) în prefecturi (*ken*) administrate de reprezentanţi guvernamentali, însuşirea de către centru a veniturilor atribuite anterior vechii elite a războinicilor. Aici, din nou, Satsuma şi Chōshū au dat un exemplu: în martie 1869, *daimyōul* lor a oferit teritoriile împăratului, adică naţiunii. După aceea, alţi *daimyō* le-au urmat exemplul, deoarece aşa era corect şi loial. (Acest gest aminteşte de cedarea voluntară a cotizaţiilor feudale de către nobilimea franceză în noaptea fatidică de 4 august 1789.) În acelaşi timp, ţăranii japonezi nu îi mai plăteau taxe *daimyōului* lor, ci guvernului imperial.

Japonezii au continuat modernizarea în mod caracteristic, adică intens şi sistematic. Erau pregătiţi pentru asta – graţie unei tradiţii (memorii) de guvernare eficientă, nivelurilor ridicate de alfabetizare, structurii familiale coezive, autodisciplinei şi eticii profesionale, simţului identităţii naţionale şi al superiorităţii inerente.

Aceasta a fost esenţa: japonezii ştiau că sunt superiori şi, dat fiind că ştiau acest lucru, au fost capabili să recunoască superioritățile celorlalţi. Perpetuând strategiile anterioare, din timpul shogunatului Tokugawa, au angajat experţi şi tehnicieni străini, trimiţând totodată agenţi japonezi peste hotare, care să aducă înapoi mărturii directe privind tehnicile europene şi americane. Acest volum de informaţii a pus bazele

opţiunilor, reflectând o analiză atentă şi flexibilă a meritului comparativ. Astfel, primul model militar a fost armata franceză; însă, după înfrângerea Franţei de către Prusia în 1870-1871, japonezii au decis că Germania avea mai multe de oferit. În mod similar, japonezii au trecut de la codurile şi practica juridică franceze la cele nemţeşti.

Nici o oportunitate de a învăţa ceva nu era irosită. În octombrie 1871, o delegaţie condusă de prinţul Iwakura Tomomi, din care mai făceau parte inovatori precum Ōkubo Toshimichi şi prinţul Itō Hirobumi, a călătorit în Statele Unite şi în Europa solicitând abrogarea tratatelor inegale impuse în anii 1850. Japonezii voiau mai presus de orice să (re)câştige controlul asupra tarifelor protecţioniste, pentru a-şi susţine mai bine industriile „embrionare". S-au lovit de un zid: naţiunilor occidentale nici prin cap nu le trecea să renunţe la dreptul câştigat cu greu de a pătrunde pe piaţa niponă. Nu a contat. Delegaţia şi-a lăsat la o parte mândria şi şi-a văzut de treburile sale, vizitând fabrici şi forje, şantiere navale şi uzine de armament, căi ferate şi canale, întorcându-se abia în septembrie 1873, aproape doi ani mai târziu, încărcată de cunoştinţele „furate" şi „arzând de entuziasm" pentru reformă.

Această experienţă directă a liderilor japonezi a contat enorm de mult. Călătorind cu un tren englez şi meditând la peisajul industrial, Okubo mărturisea cu mâhnire că, înainte de a pleca din Japonia, crezuse că sarcina lui luase sfârşit: autoritatea imperială fusese restabilită, feudalismul fusese înlocuit cu guvernarea centrală. Acum înţelegea că marile sarcini urmau abia de acum înainte. Japonia nu se compara cu „puterile mai progresiste ale lumii". Îndeosebi Anglia era o lecţie de autodezvoltare. Odinioară o mică naţiune insulară – aidoma Japoniei –, Anglia urmase în mod sistematic o politică de autopromovare. Legile referitoare la navigaţie au fost cruciale pentru ca marina comercială naţională să ocupe o poziţie de dominaţie internaţională. Marea Britanie a renunţat la protecţionism în favoarea *laissez-faire* abia odată ajunsă în fruntea industrializării. (Nu e o analiză proastă. Adam Smith nu ar fi dezaprobat-o.)

Fără îndoială, Japonia nu avea cum să aibă protecţionismul şi autonomia comercială de care se bucurase Anglia în secolul al XVII-lea. Cu atât mai supărător a fost refuzul european de a renegocia tratatele inegale. Totuşi, exemplul german avea o logică aici. Germania, aidoma Japoniei, trecuse de scurt timp printr-o unificare dificilă. De asemenea, Germania, la fel ca Japonia, pornise de pe o poziţie de inferioritate economică şi iată ce departe a ajuns. Okubo era foarte impresionat de germanii pe care îi întâlnise. Îi considera cumpătaţi, sârguincioşi, „fără pretenţii" – asemenea japonezilor de rând, ne închipuim. Iar pe liderii lor îi considera realişti şi pragmatici: concentraţi-vă, spuneau aceştia, asupra consolidării puterii naţionale. Aceştia erau mercantilii secolului al XIX-lea. Okubo s-a întors şi a conferit o orientare germană birocraţiei japoneze[2].

Primele au fost sarcinile obişnuite ale guvernării: un serviciu poştal, un nou standard pentru măsurarea timpului*, educaţia publică (pentru băieţi, ulterior şi pentru fete)**, serviciul militar obligatoriu***. În special ultimele două au definit noua societate.

---

* Introducerea orelor egale şi a calendarului gregorian. Chiar şi aşa, se păstrase obiceiul de a număra anii în funcţie de datele domniei împăratului, practică ce nu a fost abandonată în totalitate nici măcar un secol mai târziu. Pentru străini, este un curs intensiv de istorie politică niponă.

** Minimum patru ani la început, şase ani începând din 1907. Având în vedere dificultăţile scrierii nipone, alfabetizarea se realiza în trei-patru ani.

*** La început făceau excepţie bărbaţii căsătoriţi şi fiii singuri la părinţi. Unul dintre efecte a fost încurajarea căsătoriilor timpurii.

Învăţământul universal a difuzat cunoştinţele ; asta este menirea şcolilor. Însă a insuflat şi disciplina, obedienţa, punctualitatea şi un respect plin de veneraţie (adoraţie) pentru împărat[3]. Aceasta era cheia dezvoltării unei identităţi naţionale de tip noi/ei ce depăşea loialităţile parohiale şi diferenţele de statut. Calendarul naţiunii a fost omogenizat în jurul cultului *Tenno*. Fiecare şcoală avea o imagine a împăratului şi, la fiecare sărbătoare naţională, acelaşi ritual era practicat în faţa acestei icoane în toată ţara, *în acelaşi timp*.

Armata (şi flota) completa imaginea. Date fiind similaritatea uniformei şi disciplinei, serviciul militar universal a şters distincţiile de clasă şi loc. A alimentat mândria naţionalistă şi a democratizat virtuţile violente ale masculinităţii. În Japonia, asta însemna generalizarea dreptului de a lupta – sfârşitul monopolului *samurailor* asupra armelor. (Nu toţi foştii oameni de rând salutau schimbarea. Războiul şi violenţa fuseseră dintotdeauna apanajul elitei, care era răsplătită cum se cuvine prin stipendii. Mulţi dintre cei prea bătrâni ca să fi fost formaţi de noile şcoli comune se întrebau de ce se aştepta acum de la ei să se implice într-o asemenea nesăbuinţă. Însă nu participau la lupte.)

Autoritatea superioară considera armata alcătuită din cetăţeni drept o premisă obligatorie a puterii, iar puterea era obiectivul primordial – puterea de a fi liber, puterea de a riposta în faţa europenilor, puterea de a-i hărţui pe ceilalţi aşa cum făceau europenii. În septembrie 1871, noua Japonie a negociat un tratat cu China. Tratatul nu i-a acordat Japoniei privilegii extrateritoriale şi comerciale precum cele ce le fuseseră asigurate deja puterilor occidentale ; însă a fost semnat ca între egali. O „premieră" spectaculoasă ; inegalitatea avea să survină ulterior. Acest tratat a fost urmat în 1874 de o expediţie în Formosa (Taiwan), care a afirmat suveranitatea niponă asupra insulelor Ryūkyū şi a pus bazele unei viitoare revendicări a Formosei. Mai târziu, în 1876, o expediţie navală în Coreea a smuls recunoaşterea chineză a independenţei Coreei. Acest cadou otrăvit a înlăturat protecţia Coreei în faţa unei eventuale agresiuni japoneze, asigurându-i totodată Japoniei privilegii extrateritoriale şi comerciale care aveau să stârnească apetitul nipon şi să conducă la alte câştiguri. Noua Japonie, debordând de energie şi forţă, ştia să recunoască o victimă. China cea mare era acoperită de răni, iar amploarea pretenţiilor sale de mai devreme erau o invitaţie la atac.

Mai devreme, în noiembrie 1873, cabinetul imperial se împărţise deja într-un partid ce susţinea pacea şi concentrarea asupra modernizării şi reconstrucţiei interne şi un grup de hrăpăreţi ce militau în favoarea războiului cu Coreea. Cinci dintre noii oligarhi au demisionat, cel mai important dintre aceştia fiind Saigō Takamori din Satsuma, unul dintre artizanii răsturnării shogunatului. Însă povestea nu s-a terminat aşa. Aceşti foşti războinici, proiectându-şi nemulţumirile personale pe scena naţională, s-au revoltat împotriva tratatului din 1876 încheiat de Japonia, China şi Coreea, oricât ar fi fost de avantajos. Preferaseră să rămână în Coreea, împlinindu-şi astfel un vis mai vechi de cucerire continentală.

Dezamăgirea lor a fost adâncită de două acte de agresiune împotriva clasei *samurailor*. În primul rând, stipendiile tradiţionale, transformate acum în pensii, au fost convertite într-o singură plată capitalizată. *Samuraii* primeau obligaţiuni de stat în locul unui venit anual, iar valoarea acestora varia în funcţie de politica monetară şi de valoarea yenului. În scurtă vreme, inflaţia i-a constrâns pe *samurai* să muncească pentru a-şi câştiga existenţa. Unii chiar au muncit şi se şi pricepeau. Alţii au alunecat pe panta sărăciei şi şi-au lins rănile, iar alţii au încercat să transforme mândria şi

statutul de odinioară în slujbe şi căsătorii avantajoase. Asta au încercat să facă aristocraţiile decăzute pretutindeni: să transforme sângele albastru, profilurile nobile şi manierele alese în monedă.

A doua măsură a fost şi mai dureroasă prin simbolistica sa: foştilor *samurai* li s-a interzis să mai umble cu cele două săbii ale lor. Aceste arme îi făcuseră pe oamenii de rând să tremure de teamă. Majoritatea oamenilor de rând încă mai tremurau din obişnuinţă, însă acum până şi ţăranii puteau să deţină o armă de foc. În acelaşi timp, oamenii de stat şi politicienii se întreceau în saluturi în favoarea occidentalizării. Purtau haine europene mai potrivite pentru o nuntă la Paris decât pentru o zi obişnuită de muncă la Tokyo; purtau jobene absurde pe părul tuns foarte scurt; fluturau umbrele şi când ploua, şi când era senin; se plimbau cu trăsurile; stăteau pe scaune în jurul meselor; se întâlneau în structuri de piatră nou-construite care făceau de ruşine clădirile din hârtie şi lemn ale tradiţiei japoneze*.

Resentimentele *samurailor* au izbucnit în asasinate politice. Cea mai spectaculoasă a fost asasinarea în mai 1878 a lui Ōkubo Toshimichi, ministru de Interne şi unul dintre principalii făuritori ai noii Japonii, în drumul său cu o trăsură străină cu cai şi însemne occidentale la o întâlnire a Consiliului de Stat ce avea loc la Palatul Akasaka din Tokyo**. Cei şase asasini, cinci dintre ei foşti *samurai*, şi-au justificat acţiunea denunţând risipa de fonduri preţioase pe fleacuri economice în vreme ce războinicii aveau neajunsuri. Însă şi simbolistica a contat. Mulţi ani mai târziu, soţia ministrului belgian, ce locuia pe atunci în fosta casă a lui Ōkubo, scria în jurnalul său: „Mi se spune că unul dintre motivele lipsei de popularitate [a lui Ōkubo] şi, în mod întâmplător, cauza asasinării [sale] politice a fost... construirea acestei case europene"[4].

Aceste asasinate nu au schimbat multe. Şi nici revoltele. Vechiul s-au confruntat cu noul – iar vechiul a pierdut.

Între timp, statul şi societatea şi-au văzut de treburile lor: cum să producă diferite lucruri cu ajutorul maşinilor; cum să producă mai mult fără maşini; cum să transporte bunurile; cum să concureze cu producătorii străini. Nu era deloc uşor. Naţiunile industriale europene avuseseră nevoie de un secol. Japonia era grăbită.

În primul rând, ţara se clădise pe ramurile industriei deja familiare şi aflate în schimbare încă dinaintea restauraţiei Meiji – îndeosebi industria mătăsurilor şi a bumbacului, dar şi procesarea alimentelor de bază ce nu puteau fi imitate de către străini: sake, miso şi sosul de soia. În intervalul 1877-1900 – prima generaţie a industrializării –, alimentele reprezentau 40% din creştere, iar textilele 35%[5]. Pe scurt, japonezii au urmărit mai curând avantajul comparativ decât iluzia industriei grele. O bună parte din aceasta se desfăşura la scară redusă: filaturi de bumbac cu două mii de fusuri (faţă de cele cu minimum zece mii în Europa Occidentală); roţi hidraulice din lemn cu câteva generaţii în urmă faţă de tehnologia europeană***; mine de cărbune

---

* Aceste simboluri aveau o însemnătate uriaşă într-o societate care îşi cultivase în mod sistematic particularităţile drept virtuţi. *Cf.* petiţia către împărat din 1875 a lui Shimazu Hisamitsu, membru al unui clan puternic din Satsuma, în care, printre altele, solicita interzicerea hainelor occidentale. Memoriul a fost respins, iar Hisamitsu a plecat din Tokyo supărat şi hotărât să comploteze. *Cf.* Brown, „Okubo Toshimichi", p. 189, n. 21.

** Ministerul de Interne se ocupa nu numai de poliţie şi de ordinea publică, ci şi de dezvoltarea economică, desfăşurându-şi activitatea prin intermediul Biroului său de Promovare a Industriei.

*** Şi, cu toate acestea, deosebit de ingenioase. Japonezii se confruntau cu constrângeri speciale în ceea ce priveşte utilizarea apei, îndeosebi cu drepturile inviolabile ale cultivatorilor riverani

ale căror filoane întortocheate şi cupe acţionate manual făceau ca vestitele puţuri britanice de odinioară să pară floare la ureche[6].

Explicaţia obişnuită a economistului pentru această inversare a modelului adeptului întârziat (care e minunat şi la curent cu ultimele inovaţii) este lipsa capitalului : resurse personale insuficiente, nici o bancă de investiţii. În realitate, unii negustori japonezi acumulaseră averi enorme, iar statul era dispus să construiască şi să finanţeze fabrici industriale. Şi aşa a şi făcut. Însă drumul lung spre paritate necesita nu atât bani, cât oameni - oameni cu imaginaţie şi iniţiativă, oameni care să înţeleagă economiile de scară, care să cunoască nu numai metodele de producţie şi maşinile, ci şi modul de organizare şi ceea ce numim în prezent software. Capitalul avea să urmeze şi să sporească.

Aceste decenii timpurii de experimente pe bâjbâite au avut parte de numeroase eşecuri. La începutul anilor 1880, guvernul şi-a vândut fabricile întreprinderilor private. Această decizie i-a făcut cinste : rareori birocraţii îşi recunosc greşelile sau renunţă la putere. Fabricile de stat au fost cedate în condiţii flexibile, de obicei prietenilor şi cunoştinţelor - nu a fost cea mai bună afacere, însă i-a finanţat în realitate pe oamenii de afaceri şi le-a permis un nou început. Aproape în aceeaşi perioadă, negustorii de bumbac au trecut de la filarea manuală la cea mecanică*. Între anii 1886 şi 1894 au fost create 33 de fabrici noi, mai bine de jumătate în regiunea Osaka ; iar între 1886 şi 1897, valoarea totală a producţiei de fire textile a crescut de 14 ori, de la 12 milioane la 176 de milioane de yeni. În 1899, fabricile japoneze produceau circa 161 de milioane de kilograme de fire textile ; în 1913, 305 milioane de kilograme. Efectul a constat într-o reducere a importurilor şi o trecere la exporturi. În 1886, circa 62% din firele folosite în Japonia proveneau de peste hotare ; în 1902, nu se mai importau aproape deloc. În 1913, un sfert din exporturile mondiale de fire de bumbac proveneau din Japonia, iar Japonia - alături de India, însă într-o măsură mai mare - devenise o ameninţare majoră pentru Marea Britanie pe piaţa a treia[7].

Una era să filezi şi să ţesi bumbac, şi alta să construieşti maşinile care să facă treaba. Filarea bumbacului era o cale relativ uşoară către industria modernă, după cum o indicau performanţele precoce din Catalonia, Egipt şi Brazilia. Nu trebuia decât să

---

la apă pentru irigaţii. Soluţia a fost găsită în ancorarea vaselor în mijlocul cursurilor de apă, roţile hidraulice acţionând maşinile de filat la bord - în realitate, mici fabrici plutitoare (Minami, *Power Revolution*).

* Cu toate acestea, filatul manual a supravieţuit în Japonia mult mai mult decât oriunde altundeva. Două dintre motive au fost sârguinţa şi răbdarea femeilor nipone (vom reveni mai târziu asupra acestui subiect). Un alt motiv a fost inventarea filierei (*gara*) pentru maşinile de filat, în 1876, de către un preot şintoist, Tatsuchi Gaun. Această tehnică presupunea introducerea bumbacului în tuburi din tablă cositorită, cu un diametru de 2,5 centimetri şi lungi de circa 15 centimetri, apoi rotirea tubului simultan cu bobinarea bumbacului pe un fus, care, astfel, se răsucea. În realitate, era maşina de filat cu inele sau flaierul săracului şi dovedea ingeniozitatea niponă în condiţiile lipsei de capital. Tehnica *gara* a sporit producţia zilnică a unei filatoare de la 40-50 la 650 de *monme* - aproape de 15 ori. Chiar şi aşa, filatul manual nu a putut concura odată ce au fost instalate roţile hidraulice, multe dintre ele pe vase de filat. Producţia acestei ramuri primitive a continuat să crească în anii 1930, datorită, pe de o parte, costurilor reduse de capital şi salariilor mici, iar pe de altă parte, firelor groase folosite la covoare, pături, flanel, tălpi pentru *tabi* (şosete japoneze purtate cu sandalele *geta*) şi alte asemenea.

cumperi maşinile, de regulă de la un producător britanic, care trimitea ulterior tehnicieni care să le pună în funcţiune şi, la nevoie, să le asigure întreţinerea. Aceste fabrici puteau furniza apoi războaiele de ţesut manuale şi, hocus-pocus, treaba era gata: obţineai un simulacru de revoluţie industrială.

De timpuriu, japonezii s-au hotărât să nu se rezume doar la bunurile de larg consum. Dacă voiau să aibă o economie modernă, trebuiau să stăpânească şi sarcinile mai dificile: să construiască maşini şi motoare, vase şi locomotive, căi ferate, porturi şi şantiere navale. Guvernul a jucat aici un rol esenţial, finanţând cercetările efectuate peste hotare, aducând experţi străini, construind instalaţii şi subvenţionând iniţiativele comerciale. Însă mai importante erau talentul şi determinarea patrioţilor japonezi, dispuşi să-şi schimbe cariera pentru cauza naţională; şi calitatea muncitorilor japonezi, în special a meşteşugarilor, cu abilităţi perfecţionate şi atitudini modelate de munca în echipă şi supervizarea din ateliere.

Această moştenire a dat roade în ceea ce priveşte învăţarea rapidă. Energia hidraulică în scop industrial nu a survenit decât în ultimii ani ai dinastiei Tokugawa, când japonezii au adaptat-o cu precădere în industria textilă. Cu toate acestea, energia hidraulică nu a fost niciodată la fel de importantă ca în industria europeană sau americană, deoarece japonezii mergeau deja mai departe. Tehnologia bazată pe aburi era disponibilă, iar electricitatea o urma îndeaproape. Energia electrică era în special potrivită pentru industria uşoară şi atelierele mici, dispersate; nici o altă formă de energie nu oferea cantităţile reduse necesare. Negreşit, electricitatea necesita o generare şi o distribuţie la scară mare. Acest lucru nu punea probleme în regiunile urbane. În districtele rurale mai izolate, în afara reţelelor erau folosite motoare cu combustie internă.

Prin urmare, Japonia a păşit în cea de-a doua revoluţie industrială cu o râvnă care îi contrazicea lipsa de experienţă, generând şi utilizând electricitatea aproape înainte să se fi obişnuit cu aburul*. Lămpile cu arc electric s-au aprins pentru prima dată în Japonia în 1878. La acest experiment a participat Ichisuke Fujioka, profesor la Institutul Kobu, o şcoală de inginerie înfiinţată în 1877, care a fost integrată mai târziu în cadrul Universităţii din Tokyo. Din această combinaţie de studiu şi practică, Fujioka a sesizat nevoia unei centrale electrice şi a căutat sprijin privat. Când primii oameni de afaceri pe care i-a abordat au refuzat, i s-a adresat unui înalt funcţionar guvernamental din provincia sa natală. Acesta l-a pus în legătură cu un investitor de capital de risc, iar cei doi au reunit un sindicat alcătuit din 64 de investitori – foşti aristocraţi, oameni de afaceri cu relaţii oficiale şi negustori provinciali înstăriţi. Aşa s-a născut Tokyo Electric Light Company (TELC). La început, TELC a construit instalaţii private ce furnizau electricitate şi asigurau servicii de iluminat pentru fabrici, birouri şi şantiere navale. Din 1887 a început să furnizeze electricitate publicului larg. În acelaşi an, companii similare au fost înfiinţate în Kobe, Kyoto şi Osaka; doi ani mai târziu, în Nagoya şi Yokohama – în total, 33 de companii până în 1896. În 1920, primele motoare electrice asigurau 52,3% din capacitatea energetică folosită în industria niponă. Cifra americană comparabilă era de 31,6% în 1919, ajungând la 53% abia în 1929. Marea

---

* O excepţie: industria chimică, ce nu era încă percepută ca fiind vitală pentru puterea naţională. Însă nu ar trebui să ne aşteptăm ca politica economică niponă să fie completă şi consecventă. Pentru evaluarea exagerat de optimistă a politicii nipone, vezi Okimoto, *Between MITI and the Market*.

Britanie era şi mai în urmă, cu 28,3% în 1924[8]. Aşadar, în ceea ce priveşte energia şi electricitatea, Japonia confirmă modelul ajungerii din urmă: rentează să fii întârziat.

Relatarea tradiţională a industrializării rapide şi de succes a Japoniei răsună de laude, atenuate oarecum de aversiunea faţă de isonul sumbru şi profund naţionalist – imboldul nemilos care i-a conferit procesului de dezvoltare sensul şi caracterul presant. Aceasta a fost prima ţară neoccidentală care s-a industrializat şi rămâne până în zilele noastre un exemplu pentru celelalte care au înflorit mai târziu. Alte ţări şi-au trimis tinerii peste hotare să deprindă noile tehnici şi i-au pierdut; expatriaţii niponi s-au întors acasă. Alte ţări au importat tehnicieni străini care să-i înveţe pe locuitori; japonezii au învăţat în bună parte singuri. Alte ţări au importat echipament străin şi s-au străduit să-l folosească. Japonezii l-au modificat, l-au îmbunătăţit, l-au creat singuri. Poate că alte ţări, din propriile motive istorice, au o aversiune faţă de japonezi (câţi latinoamericani îi agreează pe *gringos*?); însă îi invidiază şi îi admiră.

Este o poveste bună, chiar edificatoare. Cu toate acestea, un aspect al realizării nipone nu a atras atenţia istoricilor care îi preamăresc: munca şi chinul ce au făcut-o posibilă. Istoria industrializării timpurii este în mod invariabil presărată cu muncă asiduă pentru salarii mici, ca să nu mai vorbim despre exploatare. Folosesc acest ultim cuvânt nu în sensul marxist al recompensării muncii cu mai puţin decât produsul acesteia (cum să-şi primească altfel capitalul răsplata?), ci în sensul propriu al silirii oamenilor care nu au de ales să muncească; mai precis, femeile şi copiii, sclavii şi cvasisclavii (munca involuntară, prin contract de ucenicie)*. Lucrările Revoluţiei Industriale britanice, de exemplu, sunt pline de cazuri de abuz, în special îndreptate împotriva aşa-zişilor ucenici parohiali care erau trimişi în fabricile textile pentru a-i scuti pe contribuabili de povara contribuţiilor sociale. Însă nu doar în fabrici; în minele de cărbune se ştia că se trudeşte din greu; de asemenea, în numeroase ateliere metalurgice mici şi chiar la domiciliu. „Când aveam cinci ani, mama m-a dus la şcoala de dantelă [orice se poate numi şcoală] şi i-a dat învăţătoarei un şiling. M-a învăţat o jumătate de oră, m-a lovit peste cap de şase ori şi m-a băgat cu nasul în ace." Şefii şi părinţii închideau ochii în faţa acestei înrobiri precoce: „Vârsta de şase ani este cea mai bună, atunci îi poţi învăţa mai bine prin bătaie. Dacă vin mai târziu, după ce au fost pe străzi, au tot timpul în cap străzile". Şi, cu cât erau mai înspăimântaţi, cu atât mai bine, potrivit cântecelului unui muncitor într-o fabrică de dantelă:

Trei ace am făcut azi,
Ce credeţi că va spune mama?
Când va şti că nu mai pot,
Mă va lua şi pe uşă afară mă va da,
Şi de intrat nu mă va mai lăsa[9].

---

* Termenul marxist este unul dintre cele mai înşelătoare şi mai abuzate cuvinte din vocabularul ştiinţelor sociale. Se referă la o condiţie universală şi imposibil de evitat a muncii remunerate, atât în economiile capitaliste, cât şi în cele socialiste; astfel, nu are nici o semnificaţie ca fenomen distinct; iar în încercarea (pretenţia) sa de a cuantifica o rată a exploatării împărţind salariile la produs (orele plătite la orele totale), îi face în mod aberant pe capitaliştii progresişti, inovatori – cei care sporesc productivitatea muncii investind în echipament şi fabrici –, cei mai exploatatori prin această iniţiativă.

Cea mai frecventă afecţiune a acestor copii îngrozitor de nefericiţi era indigestia cronică. Nu e de mirare că mulţi dintre ei cădeau pradă agresorilor sexuali şi se prostituau. Părea o avansare.

Costurile sociale ridicate ale industrializării britanice reflectă şocul nepregătirii şi ideea ciudată că salariile şi condiţiile de muncă decurg dintr-o înţelegere voluntară între agenţi liberi. Abia când britanicii au lăsat în urmă aceste iluzii, mai întâi în legătură cu copiii şi ulterior cu femeile, au intervenit în mediul profesional şi au introdus legi de protecţie a muncii. Când au făcut-o, au notat totul, astfel încât istoricii sociali să aibă o bibliotecă de rapoarte şi mărturii pe baza cărora să lucreze. Era Anglia atât de rea precum sugerau aceste documente? Sau avem pur şi simplu date prea detaliate?

Ţările europene care au urmat Anglia pe drumul spre industria modernă aveau propriile probleme şi scandaluri legate de forţa de muncă, însă mai puţin grave, în bună parte pentru că fuseseră avertizate şi au fost capabile să introducă dinainte măsuri de protecţie. În schimb, Japonia s-a aruncat în braţele unui capitalism în formă brută, nestrunit. La fel ca în Anglia, dar într-o măsură mai mare, lucrul la domiciliu era deja scena unei exploatări ruşinoase. De ce spun „într-o măsură mai mare"? Deoarece japonezul care muncea acasă era capabil şi dispus să efectueze ore întregi de muncă monotonă şi chinuitoare, care i-ar fi indus chiar şi celui mai docil filator sau producător de ace englez accese de revoltă. Japonezii, de exemplu, nu aveau nici o zi de odihnă, nici o zi de sărbătoare. De ce ar fi avut nevoie de aşa ceva? Animalele nu aveau zile de odihnă. Iar curba atipică a ofertei de muncă – preferinţa pentru relaxare în detrimentul venitului – nu era o problemă serioasă în Japonia.

De ce? Datorită unui simţ mai profund al responsabilităţii de grup: muncitorul indolent şi mai îngăduitor faţă de propria persoană nu îşi făcea doar sieşi rău, ci şi familiei sale. Şi naţiunii – să nu uităm de naţiune. Majoritatea ţăranilor şi muncitorilor japonezi nu gândeau aşa la început; în timpul dinastiei Tokugawa, abia dacă aveau noţiunea de naţiune. Aceasta a fost o sarcină fundamentală a noului stat imperial: să le insufle supuşilor simţul unei datorii înalte faţă de împărat şi de ţară şi să asocieze acest patriotism cu munca. O bună parte din timpul petrecut la şcoală era alocat studiului eticii; într-o ţară fără un ritual şi o instrucţie religioasă regulată, şcoala era templul virtuţii şi moralităţii. Potrivit unui manual din 1930: „Cea mai uşoară cale de a-ţi dovedi patriotismul [este] să te disciplinezi în viaţa de zi cu zi, să contribui la menţinerea ordinii în familie şi să fii întru totul responsabil la locul de muncă"[10]. De asemenea, să economiseşti şi să nu risipeşti.

Iată o variantă niponă a eticii protestante a lui Weber, cu atât mai eficientă cu cât corespundea atât de bine valorilor atavice ale ţăranilor. Ţăranul clasic e un avar care agoniseşte tot, îşi face planuri, se organizează şi munceşte în consecinţă. Trăieşte pentru muncă şi prin muncă îşi sporeşte proprietatea; aceasta este raţiunea lui de a trăi. (Separarea precoce a fermierilor britanici de sol şi agricultură a fost un avantaj pentru industrie, însă în anumite privinţe efectele asupra comportamentului au fost negative. Muncitorul industrial lipsit de pământ munceşte ca să trăiască. Când are de ajuns, se opreşte să se bucure de ceea ce are.)

Japonezii au împins această mentalitate a ţăranului la limită. Odinioară, aceasta era o societate extrem de săracă, cu o existenţă deplorabilă. Oamenii se hrăneau cu orez sau, în climatele mai reci, cu mei şi hrişcă. Edictul Keian din 1649 le-a interzis ţăranilor să mănânce orezul pe care îl cultivau, ordonându-le să se descurce cu „mei, legume şi alte alimente inferioare". Puţine proteine de origine animală – puţin pui, poate, şi moluşte comestibile. Nu atât peşte (cu tot cu cap, piele, oase şi coadă), cât

mai curând resturile oceanului: alge, plancton, mici vietăţi aduse de maree. Chiar şi acum, japonezii nu au absolut deloc prejudecăţi culinare, fapt ce reflectă privaţiunile şi improvizaţiile de odinioară.

Totul conta. Trebuia să-ţi faci nevoile? Dădeai fuga acasă şi o făceai pe terenul propriu. Diviziunea muncii? Timpul şi forţa de muncă a mamei erau prea valoroase ca să fie irosite pe nou-născuţi şi recuperare – după naştere, la treabă! Copiii mai mari aveau grijă de cei mai mici; copiii mai mici învăţau să execute sarcini industriale uşoare. Până şi firele cele mai mici, chiar şi puful, puteau fi păstrate şi vândute peticarilor pe câţiva seni (100 de seni = 1 yen). Bătrânii, care nu mai erau în stare să muncească, reprezentau guri de hrănit; mai bine erau transformaţi în strămoşi. Aceste gospodării erau fabrici de textile în miniatură, o mină de aur pentru negustorul energic.

Avem povestea personală a unui asemenea cal de povară, o orfană măritată cu un ţăran isteţ care voia să evite serviciul militar şi avea nevoie de o soţie*. Nu a contribuit cu nimic la căsnicie cu excepţia acestei scutiri de serviciul militar, a forţei de a scoate apa dintr-un puţ adânc de 26 de metri, a unei dexterităţi manuale neobişnuite şi a umilinţei şi răbdării de sfânt în faţa unei soacre diabolice. Socrul ei nu trăia decât pentru muncă: „Nu vreau să văd nimic. Nu am nici pasiune. Să fac solul să ofere recolte mai bune este singura plăcere pe care o am în viaţă"**.

Soacra i-a spus de la bun început că va trebui să-şi câştige existenţa. „Nu am de gând să muncesc din greu de una singură şi să te las pe tine, tânăra soţie, să-ţi fie uşor. Acum, că ai intrat în familia noastră, vreau să munceşti din greu, să economiseşti şi să agoniseşti împreună cu mine." Au pus-o la treabă la războiul de ţesut, să confecţioneze textile pentru negustor, iar ea şi cu cele trei cumnate ale sale făceau suveicile să zbârnâie de dis-de-dimineaţă, dinainte să răsară soarele, şi până la miezul nopţii, zi de zi, indiferent de anotimp. Fără zi de sărbătoare; fără zi de odihnă. Nu era timp nici pentru curăţenie: „Ăsta nu e templul sau casa unui medic", le certa hoaşca. „Dacă aveţi timp să faceţi curat în casă, mergeţi afară şi munciţi." Şi munceau. Trei cupoane de material simplu dungat pe zi. Ţesătorii englezi erau departe de acest record. Uneori, când ţeseau câte ceva pentru o altă familie de ţărani, puteau să întindă materialul şi să păstreze câte un cot pentru ele însele – fără îndoială că toată lumea proceda aşa. Soacra se asigura că aceste „câştiguri suplimentare" ajungeau tot la negustor: nici o favoare pentru tinerele femei. Vecinii le numeau pe tinerele ţesătoare „sacul cu bani al familiei". Soacra îşi asuma toate meritele.

Nora era cea mai bună ţesătoare din gospodărie, cea mai bună din sat. Până şi soacra ei era nevoită să recunoască acest lucru, cu toate că găsea motive să se plângă.

---

* Povestea ne-a parvenit în formă semificţională: poemul în proză *Fuki no tō* (*Lăstari de brusture*) de Yamashiro Tomoe, un militant de stânga pentru reforma agrară, căsătorită cu un organizator sindical marxist şi întemniţată între 1940 şi 1945 pentru faptul că „nutrise gânduri periculoase". Se pare că la închisoare a aflat povestea femeii istorisită mai sus, pe care eu am preluat-o din versiunea lui Hane, în *Peasants, Rebels, and Outcasts*, pp. 85 şi urm. Aceasta din urmă este o carte deosebit de importantă, ce merită mai multă atenţie din partea celor ce studiază istoria economică a Japoniei.

** Din nou, Edictul Keian: „Ţăranii trebuie să se trezească devreme şi să taie iarba înainte de a cultiva câmpurile. Seara, trebuie să facă legături sau coşuri din paie. [...] Soţul trebuie să lucreze la câmp, soţia trebuie să lucreze la războiul de ţesut. Amândoi trebuie să lucreze şi noaptea" (Leupp, *Servants, Shophands*, p. 7).

Când nora a născut, nimeni nu a menajat-o. Nu a putut sta trei zile în pat. A primit o murătură ca să capete energie. Şi nimeni nu i-a spus că se descurcase bine; ăsta e rolul mamelor. Aşa că tânăra mamă a primit o masă pe zi, iar când îşi alăpta copilul, soacra bombănea că pierde vremea: „Urăsc din tot sufletul să văd cum o tânără soţie îşi pierde vremea alăptând copilul. Ar putea să lucreze la războiul de ţesut şi să producă nişte bani".

Cu cât lucra mai asiduu şi mai bine, cu atât o presau mai mult şi aveau pică pe timpul în care nu muncea. Normal; valoarea ei marginală creştea. „Tânăra noastră mamă stă cam mult la toaletă"; sau „Ce mult îşi mai alăptează copilul"; ori „E aşa proastă, iarăşi se spală". Putea să-şi folosească mai bine timpul, ce conta dacă nu putea să se spele sau să-şi spele hainele? Japonezii sunt renumiţi pentru pasiunea lor pentru igienă, însă lăcomia aduce banul mai aproape de cucernicie*. Şi ce dacă lenjeria ei era murdară? Soţul ei era plecat, păzea graniţa în nordul Coreei pentru a câştiga una dintre pensiile acelea de nimic ce reprezentau visul familiilor sărace de ţărani. Nu era cazul să faci mofturi. (Nu i-a spus când a plecat şi cât timp va lipsi. A lipsit 24 de ani.)

Aşadar familia a agonisit senii, negustorul-producător şi-a câştigat yenii, iar industria niponă de textile a înflorit; a venit şi ziua în care familia pusese suficienţi bani deoparte cât să-şi reconstruiască locuinţa, cu un acoperiş din ţiglă de această dată. La urma urmei, ce e mai important decât o casă? „În lumea aceasta, ceea ce contează este casa. Casa fixează locul familiei în societate. Fixează valoarea unei persoane." Atunci când chemi un medic, cât timp îţi ia pulsul, analizează casa. Când angajezi un preot pentru o înmormântare, se uită prin casă şi, în funcţie de asta, stabileşte locul răposatului în lumea de apoi. Socrii numai despre asta discutau. Mereu fuseseră priviţi de sus; oamenii nu erau nici măcar politicoşi. Ei bine, aveau să le arate ei. Iar nora a continuat să ţească – acum de una singură, deoarece cumnatele ei se căsătoriseră şi plecaseră; şi a început să slăbească din ce în ce mai mult, pentru că trebuia să muncească cât patru, iar mesele îi mâncau din timp. Fiul ei a crescut şi i-a oferit o consolare, dat fiind că soţul ei plecat în Coreea în uniforma închisă la culoare, cu trese aurii, uitase cu totul de ea.

Însă apoi băiatul a mers la şcoală, iar mama nu a avut niciodată timp să-l vadă practicând diverse sporturi sau jucând în piese de teatru, pentru că asta ar fi ţinut-o departe de războiul de ţesut; iar când profesorii le vizitau casa, soacra îi spunea să stea în camera din fund, pentru că nu ştia decât să ţească şi avea să-l facă de ruşine pe băiat dacă i se adresa profesorului. Iar apoi copilul a absolvit şi a cântat alături de ceilalţi copii: „Nimic nu poate egala fericirea pe care o trăim!". A fost prima şi singura dată când mama a mers la şcoală, primăvara, când curtea era plină de piersici în floare; iar apoi, mama plângea de fiecare dată când vedea piersicii înfloriţi şi îşi amintea de cântecul de absolvire al copiilor.

Aşadar mama ţesea, negustorul cumpăra, soacra agonisea, iar industria textilă prospera; iar fiul a plecat să urmeze liceul, deoarece asta îşi dorea pentru el tatăl său, căpitan de poliţie în Coreea. Iar mama l-a condus, s-a căţărat pe poartă şi şi-a aşezat urechea pe linia ferată ca să audă murmurul trenului după ce acesta s-a făcut nevăzut.

---

* Despre importanţa igienei pentru japonezi şi nevoia stringentă ca vizitatorii europeni să înveţe aceste obiceiuri („nu se va accepta nici o abatere în această privinţă"), vezi limitele impuse de iezuitul Alessandro Valignano în sfaturile adresate în 1583 misionarilor săi (Valignano, *Les Jésuites au Japon*, p. 200).

Iar soţul tot nu se întorcea. Nu avea să aibă privilegiul de a construi noua casă. Aşa că s-au apucat să o construiască oricum, iar rudele au adus cadouri, soacra a zâmbit şi s-a gudurat pe lângă cei care au adus mai multe daruri, în vreme ce ceilalţi, până şi propriii copii care îi întorceau generozitatea, nu au avut parte de nici măcar un cuvânt. Cumnatul ei, un bogat vânzător de boi, i-a adus multe lucruri şi, dacă tot venise, a profitat de ocazie ca să o pună la punct pe bătrâna bunică: „Babo, încă n-ai murit?". Niciodată nu ai făcut prea multe, i-a spus; nora ta a fost cea care a făcut bani, care a cumpărat lanuri de orez, care a plătit pentru casă. Bătrâna a râs şi a dat din cap, iar vânzătorul de boi a exclamat: „Ce bine că-i surdă!". Iar apoi bătrâna i-a povestit totul nepoatei sale prin alianţă, ţesătoarea (cu cine altcineva să vorbească?): „Ai auzit ce-a spus? Mă face să mă simt prost". Iar nepoata prin alianţă a consolat-o: „Bunico, nu lăsa asta să te deranjeze. Nimeni nu a lucrat mai asiduu ca tine. Am putut să continui să ţes fără să mă ridic de la războiul de ţesut doar pentru că tu răsuceai firul pe fusuri pentru mine. Banii din ţesut au fost investiţi în casă. Trebuie să fii conştientă de asta. Să nu te simţi prost din cauza asta". Şi a luat mâinile bunicii sale prin alianţă în ale ei şi a plâns. Iar bătrâna a spus: „Ceea ce spui mă face să mă simt mai bine". La scurt timp după aceea, bunica a murit. Arăta precum un copac uscat.

Iar apoi soţul Uichi s-a întors, în uniforma cu trese aurii, cu ochelari cu rame din aur şi mustaţă răsucită în sus. Şi a construit o anexă la casă. Iar apoi a început să rămână mai mult timp în oraş – cu o femeie, se zvonea – şi a stat departe de casă tot mai mult. Iar zvonul era adevărat. Soţia lui Uichi se temea să întrebe – era atât de iute la mânie –, însă într-o comunitate rurală asemenea lucruri nu pot rămâne un secret.

Însă Uichi nici nu a încercat să ascundă ceva. O cunoscuse pe femeie în Coreea. Era japoneză şi fusese trimisă în Coreea să lucreze ca „însoţitoare". Acolo, un înalt funcţionar guvernamental o luase ca amantă, iar ea se îmbogăţise şi îşi făcuse şi familia bogată pe seama câştigurilor bărbatului. Acum era prietena lui Uichi, complet diferită de restul locuitorilor satului, cu chimonourile ei din mătase, diferite de la o zi la alta, şi cu aşternuturile ei din mătase. Iar Uichi nu avea deloc răbdare cu soţia lui şi o bătea, părinţii lui nu interveneau deloc, iar tatălui lui chiar îi făcea plăcere brutalitatea fiului: „Dacă o persoană nu are o asemenea voinţă, nu poate să înfrunte lumea şi să ajungă în frunte". Iar mama lui era de acord: „Aşa i-a speriat pe coreeni. Nu e de mirare că se temeau de el. Poate fi foarte dur".

Într-o bună zi, Uichi şi-a adus amanta acasă, cu cuferele şi dulăpioarele ei extravagante pline de mătăsuri scumpe. Mama lui îi ştia planurile şi i-a spus nurorii sale să facă curăţenie în noua anexă. Însă când a început să cureţe noile covoraşe *tatami*, Uichi s-a năpustit asupra ei şi a dat-o afară: „Animal ce eşti! Cum îndrăzneşti să păşeşti pe *tatami* cu picioarele tale degerate?". Iar când femeia uluită s-a îndepărtat clătinându-se, strigându-l pe fiul de mult plecat cu armata în China: „Mii! Mii! Pe ce câmp de luptă...?", soacra ei a alungat-o: „Pleacă, femeie nebună! Nu eşti bună de nimic". Nu le mai folosea: nu mai aveau nevoie de banii obţinuţi de pe urma războiului de ţesut.

Femeile din apropiere au înţeles: „Şi-a câştigat tresele aurii purtându-se dur cu coreenii. A făcut lucruri necurate ca să se îmbogăţească". Nu avea să iasă nimic bun din asta, spuneau ei. Însă, când au văzut-o pe soţia lui Uichi gemând şi tânguindu-se de suferinţă, nu i-au oferit nici companie, nici compasiune. Spre seară, amanta lui Uichi şi slujnica ei au sosit din oraş cu o ricşă. Ea purta şosete albe din mătase pură,

un alt produs al războaielor japoneze de ţesut. După aceea, soţia lui Uichi nu şi-a mai amintit decât uşa închisă a anexei şi râsetele ce se auzeau dinăuntru.

Aşa că a dat foc la casă – iar casele japoneze ard rapid şi intens. Nici unul dintre cuferele şi dulăpioarele şi chimonourile din mătase nu au putut fi salvate. Şi câte bancnote s-au mistuit odată cu ele? Apoi soţia lui Uichi a alunecat în puţul adânc ca să dispară de pe faţa pământului, însă au găsit-o şi au readus-o în simţiri. A fost judecată pentru incendiere, caz înrăutăţit de faptul că focul străpunsese întunericul, încălcând astfel legea: oamenii trebuiau să fie pregătiţi pentru chinezii inexistenţi care atacau cu bombe. A fost condamnată la zece ani de închisoare, sentinţă redusă la opt ani pentru circumstanţe atenuante.

Nimeni nu a mers să o viziteze la închisoare. A stat acolo cuibărindu-se de frig şi de vânt şi s-a alinat cu cântece despre lăstarii de revent care străpungeau zăpada – aceiaşi lăstari pe care îi culesese odinioară pentru mama ei în copilărie şi care îi alinaseră acesteia boala. Fiul ei Mii i-a scris o singură dată: o familie care îşi tratează femeile cu brutalitate nu formează bărbaţi virtuoşi şi recunoscători. O colegă de închisoare, Yamashiro, a ascultat-o şi i-a păstrat povestea. Mama şi soţia orfană avea pe atunci 50 de ani.

Desigur, munca la domiciliu reprezenta vechiul; fabricile reprezentau noul. Principalul sector al revoluţiei industriale nipone erau textilele, mătasea şi bumbacul mai presus de toate, şi aici trebuia creată o nouă forţă de muncă. La fel ca în Marea Britanie, aceşti muncitori timpurii din fabrici erau adesea femei. O singură diferenţă separa cele două experienţe: în vreme ce în Marea Britanie munca timpurie în fabrici implica mulţi copii, începând cu ucenicii parohiali cu reputaţie proastă, acest lucru era mai puţin valabil în Japonia, care a instituit educaţia obligatorie la scurt timp după Restauraţie. În principiu, copiii nu erau disponibili pentru munca în fabrici. Spun „în principiu", deoarece realitatea era deseori cu totul alta. La fel ca în Marea Britanie, în Japonia avem numeroase dovezi ale minciunilor deliberate legate de vârstă; de asemenea, o frecventare a cursurilor nu tocmai perfectă[11]. Părinţii aveau nevoie de bani, iar educaţia nu era gratuită.

La drept vorbind, ar trebui remarcat faptul că viaţa la ţară era atât de jalnică, munca era atât de grea, încât, faţă de această situaţie, viaţa în fabrică putea fi atrăgătoare. Apa era rece la fermă şi provenea de pe fundul unui puţ; era şi fierbinte, şi rece în dormitorul comun din fabrică şi curgea de la robinet. Mâncarea era simplă, de proastă calitate şi puţină la fermă, mai curând potrivită pentru porci decât pentru oameni; fabrica oferea orez de trei ori pe zi – orez străin, fără îndoială, nu orezul lipicios tradiţional pe care se spune că l-ar prefera japonezii. Însă, la fel cum alte naţiuni par să prefere aceste soiuri diferite, fetele japoneze sărace din fabrici le considerau gustoase, hrănitoare şi care creează obişnuinţă – la fel cum le-ar considera japonezii, fără nici o îndoială, chiar şi în ziua de azi, dacă ar permite pe piaţa internă orezul de peste hotare.

Salariile în aceste fabrici erau derizorii: o fată trebuia să economisească ani întregi astfel încât, după ce se scădeau masa şi cazarea, să achite datoria făcută de tatăl ei atunci când acceptase avansul. (Cazarea însemna deseori un pat din scânduri între maşini sau un pat într-un dormitor aglomerat care îi oferea fiecărei persoane spaţiul unui covoraş, adică un metru lăţime şi doi metri lungime – ca un sicriu.) Un sondaj efectuat pe un număr de 62 de fabrici de bumbac din 1898 indica un salariu lunar mediu

pentru femei de 4,05 yeni, faţă de 6,83 pentru bărbaţi – 4,67 yeni pentru ambele sexe laolaltă. Până şi muncitorii indieni câştigau mai bine, aproape dublu: salarii echivalente cu 8,07-9,18 yeni pe lună într-un eşantion de şapte fabrici importante de textile[12].

Esenţa problemei nu erau însă atât salariile mici, cât produsul marginal: forţa de muncă niponă era harnică. S-a susţinut că salariile mici din ţările preindustriale şi în curs de industrializare reflectă o productivitate scăzută, însă acest lucru nu pare să fi fost valabil în Japonia. Câtă vreme sectorul agricol producea mână de lucru pentru industrie, fabricile aveau ce era mai bun din ambele lumi: forţă de muncă ieftină, dar harnică, devotată sarcinilor, grupului, familiei. O femeie îşi amintea:

> De dimineaţă, cât încă era întuneric, lucram în fabrica iluminată cu lămpi până la zece seara. După program, abia dacă mai aveam putere să ne ţinem pe picioare. Când lucram până noaptea târziu, ne dădeau din când în când un cartof dulce [să mâncăm]. Apoi trebuia să ne spălăm, să ne aranjăm părul şi aşa mai departe. Până atunci, se făcea 11 noaptea. Nu era căldură nici măcar iarna, aşa că trebuia să dormim cuibăriţi unul în altul. Câteva dintre fete au fugit înapoi în Hida. Mi s-a spus că fetele care au lucrat aici înaintea mea au dus-o şi mai rău. Nu eram plătite în primul an. În al doilea an am câştigat 35 de yeni, iar în anul următor, 50 de yeni. [...] Viaţa unei femei este cu adevărat îngrozitoare[13].

Citatul ne spune o bună parte din poveste: salarii mici, condiţii precare de trai, respectarea igienei personale, îmbunătăţiri treptate. La care ar trebui adăugate condiţiile nesănătoase de lucru: umidificarea (pentru a preveni electricitatea statică), aerul plin de scame (de unde o rată crescută a tuberculozei), un zgomot asurzitor. Balzac a descris cum nu se poate mai bine moralitatea mediului de afaceri şi caracterul întreprinderii: nici un copil nu vine pe lume fără scutece murdare. Şi nici o naţiune industrială. Unele tinere au fugit; urmăritorii le-au adus înapoi, pedepsindu-le şi umilindu-le înainte de a le pune din nou la treabă. Altele au reuşit să scape cu bine, dar s-au întors oricum – deoarece familiile lor le siliseră să se întoarcă sau pentru că le lipseau micile conforturi din fabrică.

Ideea este că viaţa şi munca la ţară erau mai grele, cel puţin din punct de vedere fizic. Iar loialitatea faţă de familie avea întâietate: tinerele sărace care lucrau în filaturile de mătase şi în fabricile de bumbac din jurul lacului Suwa (azi, centru al producţiei de electronice) economiseau în disperare ca să le ofere ceva părinţilor şi mergeau pe jos acasă, prin zăpadă, pe poteci de munte înşelătoare, legate una de alta cu sfoară, ca să nu cadă în prăpăstii fără fund. Ani mai târziu, întrebate despre aceşti ani îngrozitori, multe dintre ele şi-au amintit doar aspectele pozitive. Este o reacţie firească de conservare – vrem să uităm suferinţa; vrem să „accentuăm părţile bune". *Haec olim memenisse iuvabit*, le spuse Enea tovarăşilor săi deznădăjduiţi, descurajaţi: într-o bună zi vă veţi aminti cu bucurie de aceste lucruri.

Bărbaţii s-au descurcat mai bine. Aveau salarii mai mari; şi o putere de negociere mai mare. Din acest punct de vedere, Japonia nu diferea de ţările europene în curs de industrializare – poate că stătea puţin mai prost, cel puţin la început. Muncitorii din fabrici, cu adevărat muncitori industriali în general, erau consideraţi o rasă inferioară, aidoma paria *burakumin*, şi, într-adevăr, mulţi dintre ei erau probabil ei înşişi *burakumin**.

* De vreme ce *burakumin* nu se pot distinge de ceilalţi japonezi, au avut tendinţa de-a lungul vremii să se integreze în societatea mai vastă, deşi mulţi dintre ei continuă să trăiască în

Se diferenţiau: „clasa de jos", „inferiori", „necioplţi", „învinşii", „vagabonzii". Mamele îşi speriau copiii cu muncitorul în fabrică pe post de baubau şi îi povăţuiau să înveţe bine la şcoală ca să nu ajungă în această mocirlă a umilinţei.

Muncitorii ripostau, revendicându-şi statutul şi demnitatea – nu atât drepturile, cât demnitatea. „Nu dispreţuiţi un miner" era sloganul lor; „cărbunele nu se cultivă pe un câmp cu cereale"[14]. (Iar când nu reuşeai să-i convingi pe japonezi să lucreze în mine, mai ales pe timp de război, îi puteai recruta oricând pe coreeni şi chinezi. Nu este o întâmplare faptul că, atât de des în istorie, minerii sunt sclavi. Odată cu înfrângerea Japoniei în 1945, aceşti sclavi au renunţat pur şi simplu la muncă, iar producţia de cărbune, principala sursă de energie a Japoniei, a scăzut de la 3-4 milioane de tone pe lună la un milion. E inutil să mai spunem că japonezii nu mai puteau fi convinşi să mai îndeplinească aceste sarcini. Erau obişnuiţi cu mai bine şi erau liberi. Japonia, la fel ca alte ţări industriale avansate, a rezolvat în cele din urmă problema trecând la petrol*.)

Împreună cu iniţiativele guvernamentale şi un angajament colectiv în vederea modernizării, această etică profesională şi aceste valori personale au făcut posibil aşa-numitul miracol economic japonez. A fost ca şi când o întreagă populaţie a subscris la valorile apuse ale *samurailor* – banalizarea *bushido*. Desigur, ar fi o greşeală să considerăm că acest sistem de credinţe era universal, însă orice înţelegere serioasă a performanţei nipone trebuie să pornească de la acest fenomen al capitalului uman determinat din punct de vedere cultural. *Persona* naţională a fost cea care a generat o producţie de adaptări ingenioase ale tehnologiilor occidentale, care a obţinut mult din puţin, antrenând un randament extraordinar din partea oamenilor care, în alte societăţi, ar fi recurs la un sabotaj masiv şi la fugă. Cei care se minunează în faţa rezistenţei opuse de forţele armate nipone în ultimele luni ale celui de-al Doilea Război Mondial şi care o pun pe seama fanatismului sau a impulsului sinucigaş nu au înţeles ideea. Aceasta este o societate al cărei simţ al datoriei şi al obligaţiei colective, în toate domeniile, o diferenţiază de individualismul cultivat în Vest. Individualismul a constituit un avantaj enorm în căutarea bogăţiei economice în secolele ce au precedat Revoluţia Industrială, nu numai în Europa, ci şi, după cum am văzut, în Japonia dinastiei Tokugawa. Însă, odată ce japonezii au sesizat calea pe care voiau să o urmeze, valorile lor colective s-au dovedit un atu fabulos. (Şi o tentaţie consistentă.)

O greşeală frecventă a istoriei aşa-zis ştiinţifice este supoziţia că virtuţile de azi trebuie să fie şi cele de mâine şi că un anumit factor, dacă este pozitiv o dată, trebuie să dea mereu roade. Istoria nu funcţionează aşa. Cerinţele economiilor incipiente sau revoluţionare nu sunt identice cu cele ale economiilor de frunte sau care avansează în mod susţinut. Succesul nipon s-a sprijinit pe lupta izbutită împotriva împietririi şi nostalgiei din timpul dinastiei Tokugawa şi pe promovarea efortului naţional în timpul Restauraţiei Meiji şi după aceea. Strategii diferite în împrejurări diferite.

---

mahalale şi în cartiere rău famate. Chiar şi astăzi japonezii apelează la agenţii de detectivi şi genealogi pentru a verifica posibila descendenţă *burakumin* a viitorului partener de viaţă. Pentru a pune capăt acestei practici, autorităţile au închis anumite arhive oficiale. Vezi N.D. Kristof, „Japan's Invisible Minority", *N.Y. Times*, 30 noiembrie 1995, p. A-18.

* Reading, *Japan*, p. 51. Japonia nu are petrol, însă are bani să-l cumpere. Rusia are petrol, dar nu are bani să instaleze arzătoare cu ţiţei; sau să plătească oameni care să lucreze în minele de cărbune. Din decembrie 1996, salariile sunt întârziate cu şapte luni.

Capitolul 24

Istoria deraiată?

„Mândria bărbatului arab este foarte puternică şi, în acelaşi timp, foarte fragilă."

Jan Goodman, *Price of Honor*

Nimeni nu poate înţelege evoluţia economică a naţiunilor musulmane fără să fi împărtăşit experienţa islamului ca credinţă şi cultură. Islamul, care înseamnă supunere (faţă de Dumnezeu), este una dintre cele mai importante religii ale lumii. Născut în deşert, aidoma celor doi predecesori monoteişti ai săi, iudaismul şi creştinismul, islamul a inspirat într-o manieră cu totul neobişnuită, antrenând un grup restrâns de luptători nomazi către o dominaţie amplă şi rapidă. În secolul de după fuga profetului Mahomed (hegira) de la Mecca la Medina (622, anul I al erei musulmane), războinicii preponderent arabi ai noii credinţe au nimicit naţiunile şi imperiile din Orientul Mijlociu şi s-au îndreptat spre vest, trecând de Gibraltar, spre Atlantic, în Spania şi în centrul Franţei. Apoi, după un răgaz de asimilare, noile armate s-au îndreptat spre est, către India şi dincolo de aceasta. Când europenii au pătruns în Oceanul Indian de pe mare (1498), islamul se implantase deja în unele regiuni ale Chinei şi în Filipine, pe coasta de est a Africii, în sud-estul Europei, în bazinul dunărean şi de-a lungul rutelor comerciale ale Asiei Centrale. Doar în Spania şi în Portugalia *reconquista* a recâştigat teritorii odinioară musulmane şi a inversat un curs aparent predestinat al cuceririlor.

Această explozie de pasiune şi dăruire a reprezentat cea mai importantă trăsătură a istoriei eurasiatice în ceea ce am putea numi „secolele de mijloc" – cei o mie de ani de la prăbuşirea Imperiului Roman de Apus (datată în mod tradiţional în 476) până la expansiunea peste ocean a Europei creştine. În acest sens, ea anticipă forţa expansiunii imperiale europene de mai târziu, care avea să aibă o amploare şi o profunzime şi mai mari, impunându-şi calendarul asupra lumii şi transformând „*anno Domini*" în „era noastră".

Diferenţa esenţială dintre cele două iureşuri de putere este locul acordat tehnologiei. Primul – cel musulman – se sprijinea pe metodele străvechi, dar pe oameni noi, pe zelul combatant al războinicilor călare care se deplasau rapid şi care erau convinşi că Dumnezeu şi istoria erau de partea lor. Aceşti bărbaţi îi copleşeau pur şi simplu pe funcţionarii cu leafă şi pe supuşii indiferenţi ai imperiilor despotice, luând doar câte o pauză ocazională pentru asimilarea cuceririi şi a prăzii. Al doilea – inversul european – se baza pe o putere superioară de foc şi era stimulat de profit: pradă, da, dar mai presus de orice profitul continuu, durabil. (În studenţie, am învăţat despre cei trei G:

God [Dumnezeu], Gold [Aur] şi Glory [Glorie]. Toţi trei contau, însă cel mai important dintre toţi era Aurul, deoarece aurul plătea facturile, înarma flotele, ispitea şi alina poftele.)

Iureşul european a fost probabil mai puternic, datorită bazei sale materiale. În culmea gloriei, europenii puteau înfrânge pe oricine. Singurii lor adversari de temut erau alţi europeni. Însă iureşul musulman era în acelaşi timp mai intransigent şi mai avid. Combinaţia de curaj şi credinţă a avut implicaţii apocaliptice în ambele direcţii – atât în triumfurile sale, cât şi în dezamăgiri.

Expansiunea europeană (imperialismul) nu a fost apocaliptică. A fost în esenţă o expresie a puterii. Ca răspuns la un calcul al discrepanţelor şi oportunităţilor, a fost prudentă în privinţa costurilor şi, aşadar, oportunistă în ambele direcţii. O, da, sufletele contau pentru europeni, într-o măsură mai mare în anumite ţări faţă de altele – astfel, mai mult pentru catolici decât pentru protestanţi. (Am observat acest lucru în cazul olandezilor din Asia.) Însă sufletele rareori contau îndeajuns de mult încât să stea în calea profitului şi a pierderii. Şi prestigiul conta ; dar, din nou, la fel ca orice altceva, şi el avea un preţ. Iată de ce imperiile europene s-au dizolvat aşa cum au făcut-o şi când au făcut-o. Când puterile europene au întâmpinat rezistenţa colonială şi au văzut care era preţul confruntării, şi-au făcut bagajele şi au plecat (India este cel mai grăitor exemplu), deseori punând la mare cheltuială popoarele băştinaşe proaspăt eliberate*.

Nu a fost aşa şi în cazul Islamului. Războinicul musulman făcea lucrarea lui Dumnezeu, iar înfrângerea lui însemna un pas înapoi pentru omenire. Astfel, atunci când, începând cu secolul al XI-lea, în Spania şi în Levant, cavalerii creştini au venit să-i împingă pe credincioşi înapoi şi să ocupe teritorii ce făceau odinioară parte din Casa Islamică, musulmanii au văzut în asta un triumf al răului. Şi atunci când, în partea de est a Mediteranei, armatele musulmane i-au alungat pe cruciaţi până la mare, aceasta nu a reprezentat o simplă victorie, ci victoria lui Dumnezeu, restaurarea ordinii şi îndreptarea istoriei. Expulzarea regatelor cruciaţilor creştini din Levant a devenit un fel de paradigmă, o metaforă pentru totdeauna. Atunci când, aproape un mileniu mai târziu, Saddam Hussein din Irak a capturat Kuwaitul şi a înfruntat coaliţia puterilor occidentale şi acoliţilor musulmani ai acestora, a făcut asta în numele şi memoria lui Saladin, sultanul kurd care a smuls Ierusalimul din mâinile necredincioşilor**.

Din acel moment de apogeu (1187), cursul islamului a fost preponderent descendent. Nu era vorba că religia ar fi lâncezit. A continuat să câştige adepţi, îndeosebi în rândul populaţiilor de credinţă animistă. Mesajul islamului este simplu ; la fel şi actul convertirii. Dintre marile credinţe monoteiste, are cele mai puţine pretenţii din partea noului adept, cel puţin la început***. Însă, în măsura în care islamul asociază credinţa cu puterea şi stăpânirea, aşa cum o şi face, pierderea puterii în raport cu societăţile de necredincioşi a devenit o sursă de deznădejde profundă sau suferinţă activă. O lungă

---

* Unii cititori îşi vor aminti contraexemplul nehotărârii franceze de a părăsi Vietnamul şi mai târziu Algeria. Adevărat, însă francezii aveau (şi au) un coeficient al mândriei mai mare decât al altor europeni. Şi, odată ce chestiunea a fost tranşată, francezii şi alţi *colons* europeni au fugit din Algeria cât i-au ţinut picioarele.

** *Cf.* Charnay, *Traumatismes musulmans*, p. 314. Campania creştină din Golf a fost văzută drept o reluare a urii cruciate faţă de moştenirea spirituală islamică.

*** Exclud din această comparaţie fenomenul convertirii forţate, care, evident, nu impune nici o pretenţie referitoare la credinţă sau la pregătire.

perioadă, problema declinului a fost mascată de autonomia susţinută a statelor musulmane, de ramificarea puterii europene în alte colţuri ale lumii, de cazurile locale de triumf (în special câştigurile teritoriale ale otomanilor), de aparenta impenetrabilitate a Islamului. Însă, începând cu secolul al XVII-lea, nimeni care privea în jur nu putea fi orb în faţa balanţei nestatornice a puterii mondiale. Islamul devenise o răstoacă economică şi intelectuală. Istoria o luase anapoda.

Această ciocnire a credinţelor şi imperiilor a fost esenţială pentru cursul mai amplu al istoriei în două locuri: în India mogulă, unde britanicii au început să înhaţe teritorii, venituri şi suveranitate; şi în Imperiul Otoman, unde dispoziţiile sultanului erau ignorate, iar teritoriile lui, măcinate de pretenţiile vecinilor creştini şi de naţionalismul secundar al supuşilor creştini. Ambele entităţi erau imperii aristocratice (despotice) în forma lor clasică: societăţi împărţite într-o elită restrânsă şi o masă mare de supuşi uşor de păcălit. Deasupra liniei care îi separa pe cei puţini de cei mulţi, nobilii şi autorităţile aveau o putere nelimitată. Deţineau un monopol asupra violenţei, înfrânată doar de înţelepciunea ocazională, arbitrară, ba chiar capricioasă a conducătorului. Aceste societăţi nu erau totuşi lipsite de simţul dreptăţii: un istoric vorbeşte chiar despre „vitalitatea unui cod moral durabil creat în mod conştient de o societate plină de compasiune"[1]. (Citind lamentările contemporanilor, inclusiv ale vizitatorilor din Europa, găsesc această viziune curios de optimistă.)

Sub linia de demarcaţie, oamenii nu aveau nici un drept, nici o siguranţă; doar îndatoriri şi supunere. Rezistenţa era aproape imposibilă. Singura cale de a evita abuzul era să fugi sau să te ascunzi – invizibilitatea unui nimeni. După cum se spune că ar fi zis unul dintre califii din Bagdad: „Cea mai bună viaţă o are cel ce are o casă mare, o soţie frumoasă şi mijloace îndestulătoare, care nu ne cunoaşte şi pe care nu îl cunoaştem"[2]. Ştia el ce ştia. Într-o astfel de societate, să cunoşti şi să fii cunoscut de putere însemnau să o cauţi cu lumânarea. Un sfânt sufist a spus-o cum nu se poate mai bine atunci când a fost rugat să-l întâmpine pe conducător: „Casa mea are două uşi; dacă sultanul va intra pe una dintre ele, eu voi ieşi pe cealaltă". Desigur, numai un sfânt îşi putea permite să vorbească astfel şi doar un sfânt ar fi putut fi rugat. Atunci, cum puteau masele să se identifice cu regele sau cu regatul? Recrutarea în forţele armate nu putea fi decât o formă de constrângere. Luptătorii erau fie sclavi, fie mercenari, fiind lipsiţi de zel şi loialitate.

În India, Imperiul Mogul se fragmenta deja atunci când au sosit europenii; procesul de decădere era în curs şi nimic nu l-ar fi putut inversa. Acest subcontinent, aparent menit să fie unit prin formă şi religie, nu fusese în realitate niciodată capabil de coeziune. Numeroşi cotropitori intraseră prin trecătorile din nord-vest şi stăpâniseră bazinele Indului şi Gangelui; dar sudul continuase mereu să reziste, tenace în nativismul său lingvistic şi cultural, asemenea unui arc în compresie. Aşadar, nici un strop de unitate: „Ţara părea să se facă bucăţi la o simplă atingere"[3].

Atunci, de ce nu un sistem de state-naţiuni independente, la fel ca în Europa? De ce, „date fiind calităţile unui set asemănător de forme de organizare concurente, nu a apărut nici un sistem statal?"[4]. Deoarece, cred, aceste tiranii aristocratice, mari şi mici, nu puteau crea identităţile populare de care era nevoie pentru a uni un popor şi a-l face să se simtă diferit, ba chiar superior faţă de vecinii săi. Religia ar fi putut reuşi – musulmani *vs* hinduşi –, dar nu ar fi servit drept element naţional definitoriu (discriminant) decât abia în secolul XX. Dacă europenii nu ar fi venit în secolul al XVII-lea,

India ar fi revenit pur şi simplu la diviziunile şi tulburările dezastruoase care fuseseră destinul ei de milenii întregi.

Britanicii au schimbat totul. Au adus cu ei experienţa administrativă şi tehnologia superioară, care i-au permis unei forţe minuscule să domine un popor docil de mii de ori mai numeros. Cu excepţia revoltei cipailor (1857-1858), reprimată sângeros, şi a răscoalelor religioase ocazionale, nici musulmanii şi nici hinduşii nu au opus rezistenţă. De asemenea, britanicii au adus avantaje comerciale hotărâtoare. La fel ca portughezii şi olandezii înaintea lor, erau partenerul activ în această uniune a Vestului cu Estul. Vasele lor erau cele care plecau şi se întorceau, negustorii lor erau cei care navigau în apele asiatice. (Faceţi comparaţie cu tiparul simetric al schimbului şi competiţiei în Atlanticul de Nord.) Vechile reţele comerciale asiatice, în ciuda bogăţiei şi experienţei lor, au produs cele mai straşnice tranzacţii cu agenţii străini, iar dezvoltarea economică a Indiei odată cu sfârşitul secolului al XVIII-lea a ajuns să fie modelată mai mult de politica imperială britanică decât de iniţiativa indigenă.

Conducerea britanică s-a dovedit a fi o şcoală a dispreţului. Sahibii albi se considerau infinit mai civilizaţi – mai curaţi, mai inteligenţi, mai arătoşi, mai educaţi. Indienii le întorceau dispreţul din plin. Potrivit folclorului bengalez, englezii se trăgeau din împerecherea unui demon cu o maimuţă. Indienii mai sofisticaţi ocoleau aceste genealogii fanteziste, însă remarcau faptul că strămoşii lor scriau poezie şi ştiau despre zero când britanicii încă se mai furişau prin păduri. Sir Henry Maine, specialist britanic în antropologie socială de la sfârşitul secolului al XIX-lea, deplângea această nostalgie îngăduitoare, de ambele părţi: „Băştinaşii Indiei au prins de la noi, europenii, trucul modern al construirii, cu ajutorul operelor de ficţiune, a unui trecut imaginar pornind de la prezent [...]". Şi din nou: „Asupra băştinaşului indian educat, trecutul apasă cu o putere prea crâncenă şi prea teribilă pentru ca el să se joace cu acest trecut sau să-l denatureze în siguranţă"*.

Astăzi, firește, cu toţii facem asta. Analizăm îndelung şi îl numim multiculturalism.

Imperiul Otoman s-a dovedit mai durabil. Acest fapt este în sine un mister, deoarece, după circa 250 de ani de expansiune (1300-1550), traiectoria sa descendentă ar fi trebuit să implice o fragmentare şi o dispariţie într-un răstimp de câteva decenii. În secolul al XIX-lea, Turcia era recunoscută drept „bolnavul Europei", însă agonia începuse în realitate cu trei sute de ani mai devreme. Cum a putut un cadavru viu, putred până în măduva oaselor, să-şi dea duhul atât de greu?

Imperiul Otoman s-a format la sfârşitul secolului al XIII-lea, când osmanlâii, un clan sau trib turcic, au pătruns cumva în nord-vestul Anatoliei, departe de câmpiile şi pajiştile patriei lor ancestrale, foarte aproape de centrul puterii bizantine (greceşti). Acest popor războinic se deplasa cu repeziciune, în căutarea prăzii – extrem de periculos. Grecii ar fi trebuit să ştie acest lucru şi să-i considere inamici potenţiali,

---

* *Apud* N. Chaudhuri, *Thy Hand*, pp. 674-676, care observă că o bună parte din această contramândrie era încurajată de orientaliştii romantici. Însă o astfel de încurajare nu era necesară: aceasta era o reacţie frecventă, când aroganţa europeană întâlnea civilizaţii mai vechi, asupra cărora se abătuse istoria. *Cf.* lecţiile prinţului Tewfik, fiul egipteanului Khedive Ismail, care l-a învăţat în anii 1860 că, în ceea ce priveşte ştiinţa şi tehnologia occidentale, totul – motorul cu aburi, căile ferate etc. – provenea înainte de toate de la Islam şi de la arabi (Landes, *Bankers and Pashas*, p. 325).

inevitabili. În schimb, aceşti pseudoeleni, prea încrezători în propria inteligenţă, s-au gândit că pot să-i transforme pe otomani în unelte şi aliaţi.

Astfel, atunci când, la mijlocul secolului al XIV-lea, Imperiul Bizantin era sfâşiat de războiul civil, ambele tabere au început să cheme în ajutor turci şi sârbi (de asemenea cotropitori). Acest tipar data de secole întregi: cooptează-i pe barbari şi determină-i să lupte mai curând pentru tine decât împotriva ta. Totuşi, este o strategie extrem de riscantă să-l laşi pe duşman să-ţi intre în casă. E posibil să-i placă prea mult. Când sârbii au devenit ambiţioşi şi au hotărât să înlocuiască dinastia grecească cu propria dinastie, grecii au apelat din nou la sprijinul turcilor, pe care aceştia l-au şi oferit. Dar de ce să se oprească aici? După ce i-au înfrânt pe sârbi, turcii s-au instalat la Gallipoli în 1354, apoi au cotropit Tracia, iar în 1365 şi-au stabilit capitala la Adrianopol (oraşul împăratului roman Hadrian), situat la o zi distanţă de Constantinopol. Acum otomanii aveau o poziţie fermă atât în Europa, cât şi în Asia Mică. „Imperiul" Bizantin a fost redus la câţiva noduli zbârciţi, insuliţe creştine într-o mare musulmană; iar otomanii, la fel ca alţi invadatori asiatici înaintea lor, au început să imite fastul şi ceremonia curţii greceşti, însă în stil propriu.

În 1453, când otomanii au cucerit Constantinopolul şi au pus capăt Imperiului Roman, s-au tras clopotele, iar credincioşii au jelit în curţi şi biserici la mii de kilometri depărtare. În acel moment, turcii deţineau un teritoriu la fel de vast şi în Europa, şi în Asia şi erau consideraţi şi temuţi drept purtătorii sabiei islamice împotriva creştinătăţii. Turcul a devenit un nou baubau, numele său fiind sinonim cu „brută" sau „sălbatic nemilos". Ţintele carnavalurilor, *têtes de Turc*, purtau turbane şi mustăţi lungi*. Elevii rezolvau probleme de aritmetică ce încercau să găsească cea mai eficientă metodă de a scăpa de pasagerii turci de pe un vas care se scufundă.

Aceste percepţii ostile (tematoare) şi agresiuni intermitente delimitau o frontieră neliniştită, inconstantă a conflictului. Căderea marelui oraş, a Oraşului (de unde şi numele Istanbul), a constituit unul dintre evenimentele cele mai fatidice din toate timpurile, care a schimbat cursul istoriei în moduri ce sunt încă desluşite cinci sute de ani mai târziu. Observaţi luptele şi crimele aşa-zisei epurări etnice din Bosnia zilelor noastre.

Imperiul Otoman era un regim despotic tipic, doar că mai războinic. Conducătorii îşi însuşeau surplusul, deşi se pare că la început presau masele mai puţin, sau mai puţin eficient, decât în India mogulă**. Poate că acest lucru se întâmpla deoarece otomanii erau prea ocupaţi cu luptele. Fiecare an aducea cu sine o campanie, incursiuni în zonele învecinate. Atâta vreme cât aceste expediţii dădeau roade, nu era nevoie ca raialele, cirezile umane să fie ţinute foarte din scurt. În plus, turcii erau dornici să încurajeze iniţiativa comercială şi industrială prin intermediul comunităţilor minoritare – creştini (greci şi armeni, precum şi un număr din ce în ce mai mare de levantini) şi evrei. În realitate, şi-au construit societatea pe o diviziune etnică a muncii, semn al aversiunii şi al

* Expresia a fost redusă de atunci la o metaforă; un *tête de Turc* este acum un obiect de batjocură, un cal de bătaie.

** Nu toată lumea ar fi de acord cu această comparaţie. Eric Jones, *European Miracle*, de exemplu, consideră că India mogulă era mai îngăduitoare, în bună parte pe baza datelor privind populaţia (supravieţuirea acesteia). Însă aceste date sunt incomplete şi este foarte posibil ca supuşii otomani să fi fost mai puţin docili şi maleabili. În orice caz, nu e uşor să faci distincţie între diverse stiluri de împilare. Eu cred că mogulii erau mai răi; la fel de bine este foarte posibil ca otomanii să fi fost mai răi.

superiorităţii lor în ceea ce priveşte comerţul şi meşteşugurile. Această segmentare a facilitat iniţiativa unora, însă i-a împiedicat extinderea. În cazul despotismelor, e periculos să fii bogat fără putere. La fel şi în Turcia : acumularea capitalului se dovedea o pacoste tentantă. Stârnea lăcomia şi atrăgea confiscarea.

În timp, dimensiunea Imperiului Otoman a crescut, înglobând tot Orientul Mijlociu musulman (inclusiv Siria şi Irakul), toată Africa de Nord (inclusiv Egiptul, Tunisul şi Algerul) şi o parte consistentă din Europa de Sud-Est, precum şi teritoriile din jurul Mării Negre. Această amestecătură de achiziţii oportuniste nu putea fi administrată uniform. Unele teritorii guvernate mai atent plăteau dări ; altele erau aservite şi plăteau tribut. Altele intrau şi ieşeau de sub controlul otoman, în funcţie de sorţii războiului şi ai diplomaţiei. Suveranitatea era deseori suzeranitate, iar puterea era mai curând virtuală decât reală ; mai precis, curtea otomană domnea mai degrabă prin ceea ce putea să facă dacă era provocată decât prin ceea ce făcea efectiv.

La început, aceste legături puteau fi puternice ; Imperiul Otoman se bucura de câţiva lideri capabili. Totuşi, pe termen lung, autocraţiile – la fel ca orice monarhie ereditară, numai că într-o măsură mai mare – suferă de două slăbiciuni intrinseci : accidentele eredităţii şi problema succesiunii ; iar cele două sunt legate una de cealaltă. Primul neajuns este inevitabil : până şi o familie genială va regresa la un nivel mediu, iar familiile obişnuite vor oscila în jurul său. În acelaşi timp, succesiunea este definită prin convenţie socială şi politică. În teritoriile musulmane, succesiunea îi revenea deseori celui mai în vârstă membru al clanului – după cum putem presupune, unui unchi, unui văr sau primului născut. În varianta turcă, succesiunea îi revenea celui mai capabil fiu şi, mai târziu, primului născut.

În cadrul ambelor sisteme, înmulţirea soţiilor şi a concubinelor şi proliferarea urmaşilor (ce altceva să facă un conducător trândav – ce altă dovadă mai bună de vigoare ?) puneau problema legitimităţii. Soluţia otomană la această problemă consta în strangularea tuturor posibililor rivali, cu delicateţe, desigur, cu un cordon din mătase. Acest premiu hotărâtor incita la uciderea preventivă nu numai a rivalilor, ci şi a mamelor acestora (îndesate într-un sac şi înecate în Bosfor) ; de asemenea, la închiderea prevăzătoare a moştenitorului legal în harem, ferit de intruşi şi unde nu i se putea face rău. Această izolare mutilantă genera o impotenţă intelectuală şi politică. Începând cu secolul al XVII-lea, viitorul sultan era în mod caracteristic o nonentitate needucată – un instrument în mâna altora.

În jurul acestui vid central, curtenii unelteau pentru influenţă şi făceau tot felul de maşinaţiuni. Pe măsură ce birocraţia otomană a crescut, hârtiile s-au acumulat, iar regulile s-au multiplicat, statul a ajuns să se sprijine pe un personal nonturc, chiar şi la nivelurile cele mai înalte. Mulţi dintre aceştia erau recrutaţi printr-un impozit pe cap de locuitor în sensul propriu (*devşirme*, tribut în sânge) : supuşii creştini ai imperiului trebuiau să ofere băieţi statului, care să fie crescuţi ca musulmani şi folosiţi pe timp de pace şi de război, având funcţii mărunte sau importante[5]. Sistemul stârnea invidia elitelor mai vechi – „Cum se face că toţi cei care se bucură de rang şi putere sunt albanezi şi bosnieci ?" –, dar asta însemna că otomanii erau receptivi la talent, inclusiv la cel al apostaţilor*. Ei nu mai formau un imperiu turc – într-adevăr, până şi cuvântul „turc" începea să aibă conotaţii negative de ignoranţă şi mojicie –, ci mai

* Cuvântul îi aparţine lui Jones, *European Miracle*, p. 180. Aceasta era perspectiva creştină. Pentru musulmani, convertirea la islam era un semn de sinceritate.

curând un ansamblu pluralist. Totuşi, nu o societate omogenă: turcii nu au reuşit niciodată să creeze o identitate otomană care să atragă loialitatea diferiţilor lor supuşi*.

În acelaşi timp, luptătorii turci de odinioară şi-au pierdut spiritul războinic, iar voluntarii patrioţi nu erau de găsit. Statul depindea din ce în ce mai mult de sclavii soldaţi, în special de ieniceri**. Ienicerii erau la început slujitorii sultanului, mâna lui dreaptă, corpul lui de elită; însă puterea de a ucide este o cheie a puterii. La Constantinopol (Istanbul, pentru musulmani)***, ienicerii au devenit un stat în stat, o gardă pretoriană care făcea şi desfăcea conducători, până când, în 1826, sultanul a obţinut încuviinţarea liderilor religioşi de a scăpa oraşul de aceşti scandalagii. Mai întâi, sultanul a creat un nou corp şi le-a spus ienicerilor că sunt bine-veniţi să i se alăture – eliminare prin contopire. Aceştia au refuzat şi s-au baricadat. Trupele loiale sultanului au adus apoi artileria, au bombardat barăcile, iar mulţimea s-a ocupat de restul. Bilanţul: între 6.000 şi 10.000 de morţi, iar ienicerii au devenit doar o amintire.

În Egipt, un corp similar, cel al mamelucilor, preluase controlul asupra regatului şi l-a condus vreme de 260 de ani (1254-1517) ca o aristocraţie al cărei nume (în arabă, *memalik* înseamnă „sclav") îşi schimbase sensul. Chiar şi după cucerirea otomană, aceştia s-au aflat în fruntea Egiptului până la intervenţia francezilor conduşi de Bonaparte (1798) şi contrainvazia forţelor britanice. Aceşti europeni au fost urmaţi de un aventurier albanez care a făcut astfel încât să fie numit viceregele sultanului şi noul paşă al Egiptului. Acest mercenar, Mehemet Ali, a decis că se săturase de paraziţii mameluci şi că trebuia să-şi facă autoritatea bine înţeleasă. Astfel, în 1811, le-a invitat căpeteniile la un banchet. Aceştia au venit la palat veseli şi entuziaşti, îmbrăcaţi în cele mai bune veşminte, şi s-au aşezat să se ospăteze. Majoritatea nu s-au mai ridicat. Porţile au fost închise, iar ei au fost împuşcaţi de sus şi ucişi ca nişte raţe pe un lac. Aşa s-au sfârşit 550 de ani****.

Însă ne pripim cu povestea. După ce primul asediu otoman al Vienei (1529) s-a transformat într-o înfrângere, imperiul a întâmpinat mai multe obstacole în Europa, pe măsură ce formele de guvernare creştine incipiente s-au organizat. Printre alte schimbări care au contat, tehnologia militară europeană a continuat să se îmbunătăţească. Otomanii au încercat să ţină pasul, însă erau mai curând imitatori decât inventatori. Înţelegeau valoarea tunului şi mai ales a artileriei de asediu, însă depindeau de tehnicienii creştini pentru turnătorie. Pe măsură ce discrepanţa dintre armele creştine şi musulmane s-a adâncit, turcii nu le-au mai putut folosi nici măcar pe cele capturate pe câmpul de luptă[6].

---

* Foarte diferită, aşadar, de recrutarea directă a talentelor din diferitele state germane pentru birocraţia prusacă. La originea identităţii naţionale germane se aflau o cultură comună şi mândria care o însoţea. Graniţele politice erau întâmplătoare. Imperiul Otoman a adus laolaltă o diversitate de culturi, iar diviziunile nu erau absolut deloc superficiale sau întâmplătoare.

** La început, ienicerii erau recrutaţi prin *devşirme* şi crescuţi ca musulmani; printre ei se numărau şi tinerii prizonieri de război. Mai târziu, li s-a permis şi turcilor accesul în acest corp; între campanii, aveau voie să lucreze în diverse bresle sau să intre în poliţie.

*** Versiunea turcă pentru Stambul. Limbii turce nu îi place să înceapă un cuvânt cu două consoane succesive; aşa că Stambul a devenit Istanbul, iar Smirna – Izmir.

**** Beiul Algerului a folosit o capcană asemănătoare pentru a-şi elimina rivalii. A fost şi cazul lui Saddam Hussein în Irak. Tocmai forţa obligaţiilor ospitalităţii este cea care face ca astfel de tactici să fie eficiente.

Situaţia era identică şi pe mare: otomanii şi-au înlocuit vasele de luptă cu mai multe de aceeaşi calitate, în vreme ce armamentul naval creştin s-a îmbunătăţit. Iată ce relata istoricul otoman Selaniki Mustafa Efendi cu privire la sosirea unui vas care îl aducea, în 1593, pe al doilea ambasador englez la Sublima Poartă: „Un vas atât de straniu precum acesta nu acostase niciodată în portul din Istanbul. Străbătuse 3.700 de mile marine şi avea 83 de tunuri, pe lângă alte arme. La exterior, armele de foc aveau forma unui porc"[7]. Această imagine este o mărturie inconştientă a ignoranţei: aceşti porci (simbol semnificativ: hrană creştină interzisă musulmanilor) erau tunuri navale din fier, confecţionate în Anglia în serie, ca nicăieri altundeva. Doar câteva vase ca acela ar fi putut spulbera flota otomană (şi pe cea veneţiană) înainte de a se apropia îndeajuns pentru a ataca cu pintenul etravei sau a începe lupta efectivă. În acelaşi timp, otomanii încercau să ţină pasul prin importul unor cantităţi semnificative de materiale de război: muschete, praf de puşcă, salpetru, fier, săbii. În ciuda interdicţiilor papei de a vinde arme musulmanilor, sfidând anatemele şi excomunicările clericale, o bună parte din acest armament provenea din Anglia, care îi vindea şi Spaniei. Dar la ce să te aştepţi din partea unor eretici fără conştiinţă?

Şi nu numai armament. Cu timpul, relaţiile comerciale dintre Europa şi Levant s-au inversat. Meşteşugarii estici le furnizaseră odinioară europenilor ţesături fine, covoare, tapiţerii, faianţă şi alte asemenea, primind în schimb metale (cupru şi cositor), sclavi şi bani. Începând cu secolul al XVI-lea, Europa a fabricat şi a vândut produse manufacturate în schimbul fructelor uscate, mirodeniilor, bumbacului şi cerealelor. Este şi cazul mătăsii: în Evul Mediu, Europa cumpărase ţesături bizantine din mătase; acum importa mătase în stare brută, iar producătorilor locali din Turcia le era greu să concureze cu cumpărătorii europeni pentru materia primă. Şi pentru hârtie: acest material pentru scris era adoptat cu înflăcărare în Orientul Mijlociu (secolul al VIII-lea), după modelul chinez; nutreţul era insuficient, pieile erau rarisime, la fel şi pergamentul. Noua tehnologie a prins rădăcini mai lent în Europa, unde pergamentul se găsea relativ din belşug; însă, odată ce producătorii europeni au învăţat să facă hârtie, şi-au întrecut cu mult predecesorii levantini şi au ajuns în scurt timp să vândă cantităţi mari în Est[8]. Până şi substanţele care ajunseseră iniţial în Europa din Orient, precum cafeaua şi zahărul, acum circulau în sens invers – în cazul zahărului, după rafinare şi procesare[9].

Cu toate acestea, cea mai mare greşeală a Islamului a fost refuzul tiparniţei, care era văzută ca un posibil instrument al sacrilegiului şi ereziei. Nimic nu i-a izolat mai mult pe musulmani de fluxul cunoaşterii.

Ca urmare a acestei segregări intelectuale, a decalajului tehnic şi a dependenţei industriale, balanţa forţelor economice s-a înclinat în mod constant în defavoarea otomanilor, în vreme ce o serie de înfrângeri militare le-a subminat pretenţiile de superioritate şi le-a paralizat capacitatea de reacţie. Câţiva observatori vizionari au încercat să avertizeze elita conducătoare şi au militat pentru reformă, însă fără succes. Răul era constituţional, înrădăcinat în dogma religioasă şi inoculat prin obişnuinţă. Birocraţia bizantină îngreuna şi mai mult lucrurile, cu reglementări spinoase într-un jargon de nepătruns. Corupţia – singura cale de a obţine ceva – se autoalimenta.

Acest arhaism autoimpus a dizolvat forţa imperiului. „Statul otoman era o maşină de pradă ce avea nevoie de capturi sau de pământ ca să se alimenteze, să-şi acopere cheltuielile, să-şi răsplătească ofiţerii."[10] Otomanii umpluseră la început un vid de putere – preluaseră controlul asupra unei regiuni odinioară puternice, acum slăbită – prădând

totul în cale. Acum nu mai puteau lua din exterior. Erau nevoiţi să genereze avere din interior, să promoveze investiţiile productive. În schimb, au recurs la obicei şi au încercat să jefuiască din interior, să-şi preseze supuşii. Nimic, nici măcar bogăţia înalţilor funcţionari nu era în siguranţă. Nimic nu ar fi putut fi mai autodistructiv. Singurele lucruri care au salvat imperiul de la dezintegrare au fost ineficienţa sa, corupţia autorităţilor şi interesele protectoare ale puterilor mai mari.

În aceste împrejurări, progresul continuu al tehnologiei europene, îndeosebi Revoluţia Industrială, a reprezentat ultimul cui bătut în sicriul industriei otomane. Cu excepţia câtorva specialităţi locale, nimic nu putea face faţă bumbacului şi mătăsurilor ieftine, produse în fabrică. În secolul al XIX-lea, Marea Britanie a protejat Imperiul Otoman de ambiţiile teritoriale ale adversarilor săi, distrugându-i totodată, cu zâmbetul pe buze, manufacturile. Însă din punctul de vedere al britanicilor, aşa trebuia să se întâmple: produsele britanice erau mai ieftine, iar otomanii nu ar fi putut concura. Nu aveau îndeajuns de multe cunoştinţe; nu aveau capitalul necesar; nu puteau conta pe stabilitatea politică.

Totuşi, dincolo de Marea Mediterană, o parte a Imperiului Otoman avea alte idei. Este vorba despre Egipt, care moţăia de atâta vreme sub conducerea proastă a mamelucilor, încât mai că uita de cârmă – asta pe tărâmul faraonilor, unde arcaşii în care îi izgoniseră pe negrii nubieni şi pe evrei înaintea lor*. Conducerea turcă schimbase puţin ţara, însă invazia din 1798 a unui corp expediţionar francez condus de generalul Bonaparte a zdruncinat Egiptul din temelii. O armată mamelucă a fost măturată pur şi simplu din cale, în vreme ce Bonaparte proclama sloganuri revoluţionare franceze unei populaţii care habar nu avea despre ce vorbea. Francezii au fost urmaţi de britanici – altă umilire tehnologică – şi, odată cu ei, o nouă intervenţie turcă, menită să le reamintească egiptenilor faptul că depindeau de Istanbul. Unul dintre detaşamente se afla sub comanda lui Mehemet Ali – l-am cunoscut mai devreme –, care s-a folosit de mameluci ca să-l detroneze pe conducătorul otoman şi s-a autoproclamat stăpânul oraşului Cairo. Confruntat cu realitatea, sultanul de la Istanbul l-a numit pe Ali vicerege în Egipt. În schimb, Mehemet Ali a pornit război cu Turcia, în cea mai bună tradiţie turcească.

Mehemet Ali (acum Muhammad Ali, în stil arab, şi nu turcesc) a fost cu siguranţă un bărbat puternic şi ambiţios. Însă se deosebea de despoţii convenţionali prin faptul că avea o viziune mai amplă şi o imaginaţie pe măsură. Nu s-a izolat niciodată în palatul său. Ali ştia din proprie experienţă cât de mult rămăsese în urmă Imperiul Otoman, cât de multe mai erau de învăţat. Aşa încât nici o persoană de interes nu vizita Egiptul fără să stea de vorbă cu el. De asemenea, Ali considera Egiptul nu numai locaţia exercitării funcţiei sale, ci şi proprietatea personală şi terenul dezvoltării sale. De regulă, otomanii îi mutau pe oficiali dintr-un loc în altul, ca să-i împiedice să prindă rădăcini. Ali a transformat Egiptul într-un fief ereditar.

Mai mult decât atât, Muhammad Ali a proiectat această dezvoltare ca un proces total, înglobând progresele din agricultură şi industrie, noile tehnologii, inovaţiile din învăţământ (ceea ce economistul ar numi creşterea capitalului uman); de asemenea,

---

* În capitolul anterior despre China, mi-am exprimat mirarea şi scepticismul că tehnologiile superioare de mai devreme fuseseră uitate de chinezi. Însă un asemenea regres este în mod evident posibil. Întrebarea este cum şi de ce.

şi din nefericire, un program de înarmare şi inocularea virtuţilor marţiale. Pentru a înfăptui toate acestea, a adus tehnicieni străini, dintre care unii au renunţat la creştinism pentru islam. Deşi Marea Britanie era în mod cert liderul mondial al manufacturilor, majoritatea acestor experţi erau francezi, poate pentru că prăbuşirea imperiului napoleonian eliberase talentul, poate pentru că înfrângerea Franţei o făcea mai puţin de temut, poate pentru că Muhammad Ali considera pe bună dreptate Marea Britanie drept un rival al industriei egiptene.

Dintre expatriaţi, cel mai important a fost probabil Louis-Alexis Jumel, un francez ce se ocupa cu producţia mecanizată a bumbacului, devenit agronom. În 1822, Jumel a sădit o tufă pe care o găsise pe insula Bourbon (redenumită mai târziu Réunion) şi a creat pentru Egipt tipul de bumbac care îi poartă numele[11]. Această specie are o fibră foarte lungă, subţire, dar dură, ce poate fi răsucită în forma sa pieptănată, potrivită pentru cele mai fine ţesături*. În lumea nouă a producţiei mecanizate a bumbacului, bumbacul jumel a învins de la bun început. Muhammad Ali îl cultiva pe proprietăţile sale, care ocupau o parte tot mai mare din solul cel mai bun al Egiptului, iar subalternii săi s-au grăbit să-i urmeze exemplul. În 1824, se exportau peste 11 milioane de kilograme; în 1845 se ajunsese la 15,5 milioane de kilograme[12]. Câştigurile de pe urma bumbacului jumel, cumpărat (expropriat) la preţuri scăzute artificial şi vândut prin monopoluri de stat (aproximativ jumătate din exporturile egiptene totale în 1835), au fost cele care au acoperit ambiţiile economice şi militare ale lui Ali şi o bună parte din Canalul Suez. Restul a provenit din alte culturi, vândute tot de agenţiile oficiale. Era o metodă ascunsă de a obţine venituri fără a percepe taxe ce nu puteau fi colectate. Sistemul i-a înnebunit pe negustorii europeni.

Începând cu anii 1820, o bună parte din aceste câştiguri s-au îndreptat spre un masiv efort industrial şi educaţional – în şcoli tehnice şi militare şi o gamă largă de fabrici şi ateliere pentru textile, metale şi produse metalice, substanţe chimice, sfoară, arme, vase şi alte asemenea –, spre toate lucrurile necesare înlocuirii importurilor şi alimentării unei maşini de război tot mai mari. Viceregele a urmărit chiar o independenţă mai profundă, cumpărând maşini europene şi copiindu-le în Egipt. În faţa prohibiţiilor britanice privind exportul, egiptenii au primit în 1826 permisiunea de a importa 500 de războaie mecanice de ţesut de la Galloway's, din Manchester. Nu se va întâmpla nimic rău, asigura batjocoritor William Huskisson, preşedintele Comisiei pentru Comerţ; în şase luni, „aveau să fie făcute bucăţi"[13].

Unii spun că Muhammad Ali încerca să construiască o maşină de război; alţii, că urmărea o revoluţie industrială într-o regiune mult înapoiată faţă de ţările europene care urmaseră modelul britanic**. Era o viziune îndrăzneaţă, donquijotească, ce avea să incomodeze interesele comerciale şi industriale europene: prima încercare din partea

---

* La momentul respectiv, singurul bumbac mai fin provenea din câteva insule de pe coasta Georgiei şi a Carolinelor, cultivat aşadar în Statele Unite şi în Indiile de Vest. Însă acesta a fost puţin cultivat de-a lungul vremii (în 1835, recolta egipteană era de trei ori mai mare), iar recolta s-a diminuat în timp, dispărând aproape complet, pe măsură ce hotelurile, casele de vacanţă şi turismul au preluat aceste bancuri de nisip. Astăzi, bumbacul egiptean este, din punct de vedere practic, cel mai bun din lume. Despre povestea lui Jumel, vezi Lévy-Leboyer, *Les banques européennes*, p. 199.

** Issawi, „Economic Development", pp. 362 şi urm., afirmă ambele lucruri, deşi descrie obiectivul economic ca fiind probabil neavizat şi posibil deliberat.

unei societăţi înapoiate, nonoccidentale, de a construi o economie industrială modernă – în urma ordinelor de mai sus[14].

Amploarea succesului lui Muhammad Ali şi motivele eşecului său final au fost tăios dezbătute. Pe de o parte, producţia egipteană de bumbac a crescut rapid. Aproximativ 400.000 de fusuri mecanice o situau în 1834 pe locul nouă în lume, înaintea Belgiei, şi pe locul cinci sau şase în ceea ce priveşte producţia filaturilor pe cap de locuitor[15]. La sfârşitul anilor 1830, Egiptul producea 1,2 milioane de bucăţi de stambă pe an. Pe de altă parte, vizitatorii erau frapaţi de caracterul rudimentar al maşinilor, de absenţa mentenanţei, de calitatea slabă a produsului finit. Bumbacul jumel era potrivit pentru ţesături dense, însă se ştia prea bine că firul egiptean era aspru şi, cu toate astea, fragil. Totuşi, unii observatori străini îşi exprimau opinii favorabile şi avem dovezi privind exportul acestor produse în India, patria ancestrală a producţiei de bumbac*.

Pe cine să credem? Viziunea optimistă înclină spre o teorie conspirativă a eşecului egiptean. Proiectul lui Muhammad Ali ameninţa supremaţia industrială europeană. Egiptul trebuia să se limiteze la culesul bumbacului şi să-i lase pe băieţii mai mari să producă firele şi ţesăturile (din nou avantajul comparativ). Aşadar, europenii, în frunte cu Marea Britanie, au profitat de prima ocazie (1838) pentru a lipsi Egiptul de barierele protecţioniste şi de constrângerile de piaţă atât de necesare industriilor sale embrionare. Potrivit acestei argumentaţii, capitalismul a înăbuşit cu sânge rece şi metodic un concurent posibil periculos.

În schimb, pesimiştii afirmă că Egiptul nu a fost niciodată un concurent serios. Proiectul nu avea nici o şansă şi a supravieţuit doar atâta vreme cât statul a vărsat bani în el. Nu se putea face nimic fără tehnicieni şi mecanici străini, şi nici măcar atunci. De asemenea, preţurile materialelor şi produselor erau stabilite nu de piaţă, ci de autorităţi. Probele slabe privind vânzările peste hotare nu dovedesc nimic.

Principala problemă, spun scepticii (realiştii), era incapacitatea socială şi culturală a Egiptului. Antreprenorii indigeni erau rarisimi. Majoritatea erau atraşi din minorităţile coptă, greacă şi ebraică – intruşi care aveau toate motivele să fie discreţi. Producţia locală se desfăşura în ateliere şi ferme, de către proprietari cărora le lipseau cunoştinţele, banii şi dorinţa de a adopta tehnologiile mecanice. Investitorii străini aveau metode mai bune şi mai rapide de a face bani, acordând împrumuturi, de exemplu. Numai viceregele îşi putea imagina fabrici în Egipt şi le-a creat prin decrete. Însă unde să găsească energia care să le pună în funcţiune? Egiptul nu avea nici lemn, nici cărbune, iar apa trebuia adusă la suprafaţă ca să poată fi folosită la acţionarea roţilor hidraulice. Aşa că a început cu puterea animală – 1.000 de boi care să acţioneze 250.000 de fusuri de bumbac. Şi englezii procedaseră aşa la începutul revoluţiei lor industriale, însă este o tehnică ineficientă şi costisitoare, mai ales în climatele toride. Una e să foloseşti animalele în sarcinile intermitente ale agriculturii şi transportului, şi alta să le pui să acţioneze maşini veşnic nesătule.

Şi unde să găsească Muhammad Ali manageri? A angajat numeroşi europeni, pe salarii bune, însă voia de la ei mai curând know-how decât directive. Pentru acestea din urmă, a ales musulmani, turci şi egipteni, din motive care ar fi putut avea de-a

---

* Însă Lévy-Leboyer, *Les banques européennes*, p. 189 şi n. 31, pe baza unor rapoarte înaintate Ministerului de Externe britanic, afirmă că bumbacul egiptean putea fi vândut doar în Egipt şi în Siria, după cucerirea egipteană.

face cu afinităţile muncitorilor şi consolidarea unor interese în noua industrie. Aceşti *naziri* primeau onoruri, medalii şi salarii generoase, însă corupţia era în floare. „Încredinţându-li-se gestionarea cheltuielilor şi plata muncitorilor, ei acceptă mite pentru a favoriza un meseriaş mediocru pe cheltuiala statului şi comit nenumărate alte fraude dificil de depistat."[16] Toate acestea au atras numirea unor inspectori care să examineze registrele, precum şi instituirea unor reglementări neplăcute pentru a preveni risipa şi furtul. Astfel, timpul, calitatea şi mentenanţa au fost sacrificate în numele rânduielii şi ordinii.

Şi unde să găsească Muhammad Ali muncitori? În cea mai bună tradiţie egipteană, a început cu folosirea sclavilor (în Anglia, nu uitaţi, au început cu femei şi copii, cu acele persoane care nu puteau refuza). Însă aceşti sclavi au murit în număr mare, lucru grăitor în privinţa condiţiilor de muncă*. Apoi a recurs la mâna de lucru smulsă cu forţa din sânul familiei şi din gospodărie, hrănită şi cazată prost, maltratată de superiorii tiranici. (Una dintre generozităţi consta în lovituri de *kurbash* – bici din piele de rinocer sau de hipopotam.) Unii se automutilau ca să evite recrutarea. Însă majoritatea considerau acest act ca fiind respingător, dureros şi extrem de periculos; aşa că mutilau în schimb maşinile**. Incendierea era o ameninţare constantă***, iar mentenanţa era neglijată în mod sistematic, cu atât mai mult cu cât complicaţiile birocratice din fabrici (măsurile antifurt) făceau până şi lubrifierea o sarcină monumentală. Într-un climat plin de nisip şi de praf, mentenanţa necorespunzătoare echivala cu dezastrul****. Din ce în ce mai multe maşini se stricau. Reparaţiile standard luau forma canibalismului. „Pentru numărul restrâns de maşini pe care le conţin [fabricile], sunt mult mai spaţioase decât ar fi necesar."[17] Prin urmare, producţia a scăzut, aşa cum era şi normal.

Cu alte cuvinte, britanicii nu aveau nici un motiv să se teamă de concurenţa manufacturilor egiptene. În ciuda (sau din cauza) salariilor absurd de mici, costurile egiptene erau mai ridicate; şi, deşi materia primă era deosebit de fină, calitatea produsului final era mai slabă. Însă britanicii erau extrem de ofensaţi de monopolul lui Ali asupra bumbacului de export şi de barierele în calea importului de produse străine din bumbac în Egipt. Prin urmare, ajutaţi de calculele greşite şi ambiţiile politice extravagante ale viceregelui, i-au impus comerţul liber.

Specialiştii de orientare „progresistă" consideră acest fapt asasinarea revoluţiei industriale a Egiptului sau, cel puţin, o măsură care a întârziat industrializarea egipteană cu încă un veac. Aici, supoziţia este că industrializarea nu poate reuşi fără „protecţionism, scutiri de taxe, rabaturi la tarifele de transport, energie ieftină, facilităţi speciale de

---

* „La început, în fabrici nu erau folosiţi decât sclavi din Darfour şi Kordofan, care au dat dovadă de o inteligenţă deosebită şi au dobândit rapid o cunoaştere competentă a afacerii; însă o schimbare atât de profundă a stilului de viaţă, alături de caracterul extrem de nesănătos al ocupaţiei le-au rărit treptat rândurile, astfel încât Paşa a fost în scurt timp silit să recurgă la felahi" (Saint-John, *Egypt of Mohammed Ali*, pp. 410-411).

** Alţii au fugit din ţară, în ciuda eforturilor de a se închide graniţele. Issawi, „Economic Development", p. 362, pune fuga pe seama vremurilor grele şi a recrutării militare. Însă e posibil ca recrutarea forţei de muncă să fi fost mai rea.

*** „Dintre cele 23 sau 24 de fabrici de bumbac existente în Egipt, nu există nici una care să nu fi fost, în diferite perioade, incendiată accidental sau intenţionat" (Saint-John, *Egypt*, p. 413).

**** Saint-John, *ibidem*, p. 415, vorbeşte despre „natura neobişnuită a prafului, care constă în atomi fini de siliciu, pe care cea mai etanşă clădire şi cele mai lucioase geamuri nu ar putea niciodată să-l împiedice să se adune în cantităţi mari".

creditare pentru anumite sectoare, politici educaţionale etc., pe care doar un guvern care se bucură de un nivel ridicat de independenţă politică şi fiscală le poate oferi"[18].

Părerea mea este că toate acestea sunt doar nişte iluzii deşarte. Egiptul lui Muhammad Ali, pregătit pentru o revoluţie industrială? Nu. Măreţul său proiect era deja muribund atunci când noul tratat comercial a intrat în vigoare. Fără îndoială, bătrânul paşă a continuat să investească în fabrici industriale până la moartea sa, în 1848; însă stimulentul militar dispăruse şi nu făcea decât să continue să arunce banii pe fereastră. Nici tarifele protecţioniste nu erau soluţia. Japonezii nu au avut tarife protecţioniste din anii 1850 până în secolul XX. Acest lucru nu îi încânta. Însă au prosperat. (Observaţi că istoricii antiimperialişti spun când una, când alta: ba se plâng că Egiptul nu-şi putea proteja industriile embrionare; ba se laudă că aceste industrii mergeau atât de bine, încât îşi puteau vinde produsele peste hotare, iar concurenţii lor europeni tremurau în faţa lor.)

Toate acestea formează o istorie fantezistă. O parte reproduce entuziasmele unei perioade anterioare: Muhammad Ali părea pentru mulţi dintre contemporanii săi un conducător luminat (despot), un om înţelept, un mântuitor trimis să trezească Egiptul din somnul său îndelungat. O altă parte exprimă ideologia anticapitalistă, antiimperialistă, antieuropeană. Cu toate acestea, în ciuda tuturor ticăloşiilor capitalismului şi imperialismului, în ciuda ipocriziei exploatatorilor europeni, problemele Egiptului aveau rădăcini mult mai adânci. Prea adânci pentru a fi rezolvate chiar şi de un intrus albanez inspirat precum Ali.

Chiar şi acum, eforturile industriale egiptene se împleticesc, din motive puţin diferite faţă de cele din vremea lui Ali. Tehnologiile au fost transformate, iar modelele întârzierii economice ne spun că nou-veniţii ar trebui să aibă oportunitatea şi stimulentul să înveţe şi să recupereze. Însă societatea şi cultura egiptene nu s-au schimbat mult în acele privinţe fundamentale care determină vocaţia şi performanţa. Egiptul nu era pregătit pe atunci. Este pregătit acum?

Nici celelalte societăţi din Orientul Mijlociu nu s-au descurcat mai bine. Cele mai mari venituri din lumea arabă musulmană se găsesc, evident, în rândul producătorilor şi exportatorilor de petrol. Celelalte „nu se îndreaptă nicăieri". Chiar şi în rândul membrelor OPEC (Organizaţia Ţărilor Exportatoare de Petrol), valul de avere nu a generat o transformare economică. Un studiu al Băncii Mondiale asupra acestor economii, intitulat optimist „Revendicarea viitorului", observă că, în 1960, cele şapte economii arabe majore aveau un venit mediu de 1.521 de dolari, mai mare decât venitul de 1.456 de dolari al celor şapte nou-veniţi din Asia de Est – Taiwan, Coreea de Sud, Hong Kong, Singapore, Thailanda, Malaysia şi Indonezia. În 1991, ţările arabe rămăseseră cu mult în urmă: 3.342 de dolari, faţă de 8.000 de dolari. Astăzi, Orientul Mijlociu arab atrage 3% din investiţiile străine globale directe; Asia de Est, 58%[19].

Însă aceste state din Orientul Mijlociu au nevoie de investiţii străine? Cea mai bună comparaţie este cea cu Spania secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea, blestemată cu avuţii obţinute uşor şi condusă pe panta răsfăţului şi trândăviei. Este şi cazul ţărilor bogate în petrol. Au vândut aurul negru pe bani şi au înapoiat ulterior banii ţărilor care îi oferiseră. Au cumpărat acţiuni la firmele naţiunilor avansate din punct de vedere industrial. De asemenea, au construit case, hoteluri şi palate impunătoare, au cumpărat automobile mari, care consumă mult (dar combustibilul este ieftin, precum cărbunele

din mină), au achiziţionat proprietăţi peste hotare, unde îşi pot adăposti averile şi unde îşi pot permite să se îmbrace şi să se comporte aşa cum acasă nu le este îngăduit. În ciuda deşerturilor sale, Arabia Saudită a plătit o avere ca să importe nisip de pe plajele din Australia. Cea mai extravagantă şi mai contraproductivă a fost investiţia masivă în arme, inclusiv cele dezaprobate de tratatele şi dreptul internaţional. După câte s-ar părea, în felul acesta se cumpără prietenia producătorilor acestor jucării periculoase.

Aceste ţări pur şi simplu nu au reuşit să-şi dezvolte o economie avansată. La fel ca Spania de odinioară, au cumpărat abilităţile şi serviciile altora, în loc să înveţe să producă singure diverse lucruri. „Ce este bogăţia?", se întreabă un bancher comercial din Golful Persic:

> *Bogăţia* înseamnă educaţie... expertiză... tehnologie. *Bogăţia* înseamnă cunoaştere. Avem bani, aşa e. Dar nu suntem *bogaţi*. Suntem aidoma copilului care moşteneşte bani de la tatăl pe care nu l-a cunoscut niciodată. Nu a fost educat cum să-i cheltuiască. Îi are pe mână; nu ştie să-i folosească. Dacă nu ştii cum să cheltuieşti banii, nu eşti *bogat*. Noi nu suntem bogaţi. Fără această cunoaştere, această înţelegere, nu însemnăm nimic. Importăm *totul*. Cărămizile necesare construirii caselor – le importăm. Bărbaţii care le construiesc – îi importăm. Mergi la piaţă, ce produse găseşti care să fi fost făcute de arabi? Nici unul. Sunt chinezeşti, franţuzeşti, americane... nu sunt arabe. O ţară care nu ştie să facă o cărămidă, un automobil sau o carte este bogată? Eu cred că nu[20].

Adevărat, dar de ce? Datele privind venitul sau produsul pe cap de locuitor indică un nivel ridicat de trai pentru unele ţări arabe – în unii ani, mai ridicat decât cel al naţiunilor industriale avansate. Însă acest câştig din petrol este precar şi, pe termen lung, efemer. În primul rând, petrolul este un capital care se epuizează (nu va dura o veşnicie); în al doilea rând, avuţia însoţită de fragilitate îi atrage pe oportunişti şi pe prădători, atât din sectorul privat, cât şi din cel public. Aşa sunt încălcate acordurile cu caracter de cartel, iar preţurile la petrol se prăbuşesc[21]; sau vulturii se adună, îndeosebi rudele familiei conducătoare, pentru a absorbi sosul negru şi a-l irosi pe un nivel mai ridicat de trai*; sau avem înşfăcări de teritorii neprotejate, cum a fost cazul Irakului în Kuwait**. (Kuwaitul, fireşte, a fost doar o punte către emiratele din Golf şi, dincolo de acestea, către uriaşele rezerve saudite.)

---

* Oraşele universitare europene şi americane reprezintă o mecca aleasă pentru studenţii cu pretenţii din Orientul Mijlociu. Teoretic, ei merg la şcoală; ce e mai bine de atât? În realitate, susţin cluburile locale, locurile de întâlnire, speluncile, cazinourile. Vezi Michele McPhee, „The Euro-Brats of Boston", *Boston Globe*, 20 septembrie 1995, p. 77. Judecând după cuprins, titlul e impropriu; însă este „corect din punct de vedere politic".

** Nu toată lumea ar fi de acord că Irakul a fost prădătorul în cazul invadării Kuwaitului. Unii specialişti, atât apărători arabi, cât şi occidentali ai poziţiei irakiene, au susţinut că Saddam Hussein a fost ispitit (Samir Amin) sau „aproape invitat" (Edward Said); ori că atacul a fost justificat de cauza superioară a unităţii arabe sau a mobilizării împotriva sionismului (Saddam drept Bismarck ori Saladin); sau, în mod implicit, că aceasta nu era o cale lipsită de raţiune de a ridica diverse probleme de dezacord internaţional (Noam Chomsky). Asemenea argumente sunt extrem de grăitoare în ceea ce priveşte atracţia şi imanenţa violenţei în lumea arabă (chiar dacă Israelul nu exista, ar fi fost la cuţite) – mai multe despre asta în cele ce urmează; precum şi în privinţa degradării şi coruperii adevărului şi a argumentului intelectual pentru cauza superioară a naţionalismului şi antioccidentalismului (antiamericanismului). Cea mai bună sursă este Makiya, *Cruelty and Silence*, cap. 8: „New Nationalist Myths".

În plus, nu toată lumea are petrol. Ţările musulmane din Orientul Mijlociu sunt fie bogate, fie sărace, în funcţie de petrolul pe care îl au sau nu îl au şi de numărul populaţiei. Cele mai bogate au foarte mult petrol şi o populaţie redusă (Arabia Saudită, Kuwait); cele mai sărace au puţin petrol şi o populaţie numeroasă (Egipt); la mijloc se găsesc cele care au petrol, dar şi o populaţie mare (Irak, Iran). Ţările sărace reclamă solidaritatea, însă cele bogate au griji mai urgente. Se simt în nesiguranţă, deoarece bogăţia doarme prost într-un pat sărac. Aşa că încearcă să-şi cumpere siguranţa plătindu-şi potenţialii rebeli sau inamici; sau comandă arme scumpe de la naţiunile avansate din punct de vedere industrial, în speranţa că vor obţine protecţia acestora[22]. (De regulă, te îngrijeşti de propriii clienţi.) În acelaşi timp, ţările sărace (precum Pakistanul) fac copii şi, pe cât posibil, îi exportă; sau îi vând coreligionarilor mai bogaţi ca servitori, lachei sau surse de plăceri.

Nu există nici o soluţie; doar primul ajutor şi gestionarea crizelor. Bogate sau sărace, aceste ţări sunt fără excepţie despotisme, unde liderii nu sunt responsabili, acţiunile sunt imprevizibile, loialitatea este un vicleşug sau un miraj al propagandei, iar totul, inclusiv economia, este subordonat politicii şi poate lua o altă întorsătură în urma unui eveniment. În loc să atragă legitimitatea prin apeluri la dezvoltarea materială – v-am făcut să o duceţi mai bine? –, liderii arabi s-au lăudat cu victoriile asupra colonialismului sau a sionismului şi au fluturat cămaşa însângerată a jihadului, promiţând să îndrepte istoria[23]. Îmi amintesc o discuţie la Amman, în 1968. Un om de ştiinţă marcant din America (evreu) încerca să convingă un grup de personalităţi locale de avantajele păcii: cunoaşterea şi colaborarea, insista el, puteau să facă deşertul să înflorească. (Aceasta fusese de multă vreme o temă a discursului sionist liberal.) În zadar; interlocutorii săi arabi i-au spus că aveau lucruri mai presante de făcut – înainte de toate, să înfrângă Israelul. Abia apoi urma prosperitatea.

Încă urmează. Şi nici nu va veni decât local, chiar dacă „procesul de pace" va fi o reuşită. Asta pentru că năpasta este mult mai generală decât conflictul dintre israelieni şi arabi.

Ea ţine, aş zice, de cultură, care (1) nu generează o forţă de muncă informată şi capabilă; (2) continuă să nu aibă încredere sau să respingă tehnicile şi ideile noi ce provin din Occident, care reprezintă duşmanul (creştinătatea)*; şi (3) nu respectă cunoştinţele pe care semenii lor reuşesc să le dobândească, fie prin studiu, în străinătate, fie printr-o întâmplare fericită, acasă. La cel mai elementar nivel, ratele analfabetismului sunt scandalos de mari şi mult mai ridicate în rândul femeilor decât al bărbaţilor. Acest fapt este extrem de grăitor pentru o societate care le acordă femeilor un statut inferior, fapt ce are în mod evident de-a face cu atitudinile cultivate în Islam şi în special în Islamul lumii arabe.

Un mic avertisment. Numeroşi specialişti din Orientul Mijlociu, dornici să apere Islamul de denigrare sau condescendenţă (din partea Occidentului), insistă că relaţiile musulmane dintre sexe, deşi sunt modelate de doctrina religioasă, sunt în bună parte independente faţă de aceasta. Printre argumentele lor: aceste reguli şi practici datează din vremurile preislamice sau au fost deprinse de la popoare nonarabe, ori erau legate

* Astfel, islamul a exercitat multă vreme o influenţă regresivă asupra activităţii intelectuale şi ştiinţifice arabe. Cunoştinţele şi ideile noi au fost suspectate de *bid'a* sau erezie. Subtextul e acela că reprezintă o insultă inacceptabilă la adresa adevărului veşnic. *Cf.* Tibi, *Islam*, p. 145.

de venit şi statut (soţiile oamenilor bogaţi nu trebuiau să muncească sau să facă cumpărături), ori erau o reacţie la ameninţările vieţii urbane, femeile fiind protejate de insulte la adresa onoarei personale şi familiale. Au dreptate: *dacă Islamul ar dispărea mâine, bărbaţii arabi ar vedea în continuare femeile aşa cum le văd astăzi.* Alţi specialişti, uneori aceiaşi, subliniază motivaţiile aşa-zis ostile ale erudiţilor occidentali: dispreţul şi reaua-voinţa „orientalistă", ignoranţa şi nerozia „esenţialistă". Utilizarea unor asemenea cuvinte peiorative înseamnă mai curând să respingi decât să combaţi. Foarte convenabil.

Aşadar, aceste obiceiuri datează de foarte mult timp; şi, odată ce au fost statornicite de scrierile sfinte, au căpătat autoritate şi rigoare. Cu toate acestea, nici măcar textele sfinte nu sunt imuabile; „Au existat numeroase încălcări şi ocoliri ale învăţăturilor din Coran de-a lungul istoriei musulmane"[24]. Şi, într-adevăr, de-a lungul vremii, statutul femeilor în teritoriile arabe prezintă modificări atât în bine, cât şi în rău – când mai liberal, când reacţionar. Citim despre figuri excepţionale: regine şi prinţese care au domnit, ba chiar au condus (de asemenea, despre lideri politici precum Benazir Bhutto în Pakistan, Khaleda Zia în Bangladesh şi Tansu Çiller în Turcia); sau despre femei „eliberate" care au locuit în Vest şi care au adus acasă atitudini noi, adesea spre uluirea compatrioatelor lor mai convenţionale. Auzim chiar despre conducători şi stăpâni făcuţi de ocară în intimitatea haremului (la ce serveşte intimitatea?); şi cumpărăm un nou tip de bestseller, o autobiografie intimă, care relatează abuzurile dominaţiei masculine (un strigăt de ajutor şi un model de scandal)[25].

Istoricul Bernard Lewis, printre alţii, ne spune că „marşul constant al femeilor [musulmane] pe scena publică, ca actori importanţi în economie şi actori din ce în ce mai importanţi în politică, este [...] ireversibil şi are o însemnătate uriaşă"[26]. Femeile au acum drept de vot în Turcia, Egipt şi Iran, iar până şi ayatollahul Khomeini, aşa fundamentalist cum era, nu a sugerat niciodată că femeile ar trebui să-şi piardă acest drept[27].

Eu sunt sceptic. Nu ştiu ce înseamnă „actori importanţi". Şi nici nu aş preconiza o transformare în viitorul apropiat a structurilor ce se sprijină pe separatorul masculin-feminin. Admiţând statutul subordonat al femeilor, sociologul şi romancierul arab Barakat ne spune că „schimbarea spre emanciparea femeilor trebuie [o] să înceapă prin transformarea principalelor structuri socioeconomice, astfel încât să fie eliminate toate formele de exploatare şi dominaţie"[28]. (Dacă de asta este nevoie, vorbim aici despre un mileniu.) Şi nici nu mi-aş pune prea multe speranţe în dreptul la vot: pentru politicienii arabi, îndeosebi pentru cei mai conservatori, votul femeilor este o carte electorală utilă. Vot, da; putere, nu.

Bărbaţii musulmani arabi, mi se pare mie, au rămas în bună parte impasibili în faţa acestor mici inovaţii şi forme de rezistenţă. În primul rând, învăţămintele sunt neclare din pricina disponibilităţii multor femei (majorităţii?) de a accepta şi apăra vechile obiceiuri*. În al doilea rând, privilegiile legate de sex nu vor fi luate; la ele trebuie

---

* *Cf.* o minirecenzie (*TLS*, 1 octombrie 1993, p. 28) a unei cărţi de Arlene E. MacLeod, *Working Women, the New Veiling, and Change in Cairo* (Columbia, New York, 1993), care susţine că vălul este încărcat de simbolism şi soluţia unei dileme duble: protestează împotriva pierderii identităţii şi a statutului şi „semnalează acceptarea şi consimţirea unei viziuni asupra femeilor ca fiind suspecte din punct de vedere sexual şi potrivite în mod natural doar să stea acasă". Aşadar, avem de-a face cu rezistenţă *cum* acceptare – un „protest acceptabil". Dacă aceste

să se renunţe. Părerea şi comportamentul bărbaţilor sunt cele care contează (bărbaţii sunt şefii), iar sentimentul lor cvasiunanim al superiorităţii este afectat în mică măsură de provocările feministe ocazionale. Bărbaţii nu vor fi convertiţi sau intimidaţi de nişte fuste scurte din Beirut, ci doar scandalizaţi şi convinşi de corporalitatea demonică, cumplită a femeii*.

Implicaţiile economice ale discriminării de gen sunt extrem de grave. Negarea femeilor înseamnă privarea ţării de forţă de muncă şi talent**, dar – şi mai rău – *şi subminarea dorinţei de realizare a băieţilor şi bărbaţilor****. Nu poţi educa tineretul în aşa fel încât jumătate să se considere superiori din punct de vedere biologic, fără să le slăbeşti ambiţia şi să le depreciezi realizările. Nu-i poţi numi pe băieţi „paşă" sau, ca în Iran, nu le poţi spune că au un penis de aur, fără să le reduci nevoia de a învăţa şi de a face[29]. Negreşit, orice societate va avea propriile vârfuri, indiferent de context, chiar dacă doar pentru că are propriul sistem de împărţire a sarcinilor şi câştigurilor. Însă nu poate concura cu alte societăţi care cer performanţă din partea întregului fond de talent.

În general, cele mai bune indicii cu privire la potenţialul de creştere şi dezvoltare al unei naţiuni sunt statutul şi rolul femeilor. Acesta este cel mai mare handicap de astăzi al societăţilor musulmane din Orientul Mijlociu, cusurul care le îndepărtează în cea mai mare măsură de modernitate. Fără îndoială, şi alte societăţi depreciază femeile şi îi venerează pe bărbaţi. Nici una nu este pură. Gândiţi-vă la America Latină, cu acel *machismo* al ei, sau la Japonia, cu ataşamentul dintre bărbaţi şi căminele fără taţi[30]. Până şi aşa-zisele societăţi avansate din Occident se pot descurca mai bine la acest capitol. Însă, dacă vedem relaţiile dintre sexe ca un continuum între nimic şi egalitate totală, ţările musulmane şi în special ţările musulmane arabe s-ar situa la pragul cel mai de jos. Femeile sunt umilite încă de la naştere. Mesajul: însăşi existenţa lor este un dezastru, corpul lor, un păcat[31]. Băieţii învaţă că îşi pot lovi surorile, mai mari sau mai mici, fără să fie pedepsiţi pentru asta – aşa cum am văzut pe unul făcând în public, sub ochii mamei lui, care nu a protestat deloc. Sora nici măcar nu s-a apărat. Rău pentru fete, dar la fel de rău şi pentru băieţi.

---

păreri şi afirmaţii contradictorii sunt adevărate – şi e posibil să fie –, renunţaţi la orice speranţă, femei din Cairo!

* Şi nici nu vor fi intimidaţi de agitaţia politică feministă din alte teritorii musulmane, mai liberale. Despre efortul de a redefini Islamul în această privinţă, vezi Barbara Crossette, „Muslim Women's Movement Is Gaining Strength", *N.Y. Times*, 12 mai 1996, p. A-3. Despre contrastele din sânul islamului, vezi Ash Devare, „For Indonesian Families, Smaller Is Now Better", *Boston Globe*, 23 iunie 1996, p. 69.

** Nu toată lumea ar fi de acord. Într-o scrisoare către *The New York Times* din 26 iulie 1995, William J. Parente, care semnează ca profesor de ştiinţe politice la University of Scranton, se pronunţă împotriva „eliberării femeilor" în ţările arabe, deoarece „ar inunda pieţele arabe ale muncii şi ar reduce şi mai mult salariile".

*** Şi consecinţele demografice sunt la fel de grave. Capacitatea femeilor de a câştiga bani la locul de muncă este esenţială pentru statutul lor în sânul gospodăriei şi pentru cuvântul pe care îl au de zis în planificarea familială. Este negativ corelată, de exemplu, cu reproducerea. *Cf.* Dasgupta, „Population Problem". Nu este o întâmplare faptul că decizia unei soţii musulmane (adesea o femeie de origine nonmusulmană) de a lucra în afara casei (sau chiar de a părăsi casa fără consimţământului soţului ei) este percepută ca o ameninţare la adresa armoniei conjugale şi a demnităţii şi onoarei soţului, fiind tratată pe măsură. *Cf.* Goodwin, *Price of Honor*, *passim*; Barakat, *Arab World*, p. 101.

Este acest neajuns oarecum inerent în islam? Nu. Islamul este felurit. Global prin extindere, cuprinde o gamă diversă de societăţi (şi frânturi de societăţi) şi culturi. De asemenea, conţine în scrierile sale sfinte numeroase învăţături, unele contradictorii, care pot fi folosite aproape în orice scop. Specialistul în ştiinţe politice Fouad Ajami ne reaminteşte cum, atunci când Frăţia Musulmană a condamnat tratatul de pace al Egiptului cu Israelul, guvernul egiptean a convins repede Universitatea Al-Azhar din Cairo să declare tratatul conform cu legea islamică[32]. Interpretarea variază aşadar în funcţie de moment, loc şi votanţi.

Chiar şi aşa, nu trebuie să criticăm sau să eliminăm generalizarea. Aceasta este o linie predilectă de apărare a adepţilor musulmani, jenaţi de legile şi instituţiile care nu sunt gândite „progresist" şi grăbiţi să citeze excepţii şi variante. Însă societăţile musulmane au trăsături comune ce se sprijină pe o credinţă împărtăşită. Faptul că în Orientul Mijlociu atât statul, cât şi opoziţia apelează la islam pentru justificare şi susţinere este extrem de grăitor în ceea ce priveşte autoritatea discursului religios. Islamul este argumentul care are trecere, atât înapoi, cât şi înainte.

Un argument în favoarea islamului ar respinge influenţa sa regresivă, subliniind deschiderea economică, spirituală şi intelectuală musulmană dintr-o epocă de aur anterioară. Dacă puteau face asta atunci, potrivit raţionamentului, pot să o facă şi acum*. Ne-ar plăcea să spunem că aşa este, din două motive. În primul rând, anvergura competiţiei şi al nivelului de performanţă de acum este mult mai mare decât odinioară. Sensul cuvântului *modern* s-a schimbat drastic, mult mai mult decât islamul. (Potrivit unei asemenea argumentaţii, am putea spune la fel de bine că, dat fiind că britanicii obişnuiau să aibă campioni la tenis, ar trebui să poată avea şi acum**.)

În al doilea rând, neputinţa de a ţine pasul îşi generează propriile reacţii imunitare. În această privinţă, uriaşul noroc al petrolului a constituit totodată o nenorocire monumentală[33]. I-a ameţit pe conducători, pe intermediari şi furnizori, care au dispus de mormane de bani, i-au risipit pe proiecte lipsite de valoare şi au reuşit să-şi depăşească resursele nelimitate la modul figurat (dar nu şi propriu). Nici măcar Arabia Saudită nu îşi poate echilibra registrele. În acelaşi timp, aceşti prădători i-au înfuriat pe musulmanii săraci, care şi-au găsit la rândul lor un debuşeu pentru mânie şi revoltă în doctrina fundamentalistă.

Aceasta este partea cea mai tristă a poveştii. Islamul, la fel ca toate religiile, are miezul său pur şi solid, iar într-o societate de *machismo* extrem combinaţia poate fi explozivă. De unde şi recursul rapid la violenţă, dat fiind că *violenţa este expresia chintesenţială, testosteronică a îndreptăţirii masculine.* De unde masacrarea oponenţilor religioşi din Siria; revoluţia şi suprimarea din Iran; despotismul autocratic din Irak şi Sudan; atacurile cu gaz otrăvitor împotriva kurzilor în Irak; genocidul din sudul

---

* O *vor* face acum, spune Mohammed Talbi, istoric şi fost decan al Universităţii din Tunis. Talbi ne reaminteşte că, în ciuda tuturor episoadelor de intoleranţă musulmană, lumea musulmană nu s-a făcut vinovată de „convertire sistematică prin forţă, nici de ghetoizare arbitrară, nici de expulzare totală şi masivă, nici de genocid, nici de, trebuie să subliniem, un Holocaust" (*Le Figaro*, 27 martie 1997, p. B-27). Argumentul său este oarecum prea binevoitor, însă comparaţia favorabilă a persecuţiei minorităţilor de către islamici şi creştini (implicit, a evreilor) este corectă.

** Ultimul dintre ei, Fred Perry, campion în anii 1930, este comemorat printr-o statuie la intrarea pe Wimbledon: un memento şi un salut pentru o epocă mai fericită.

negru al Sudanului ; crimele arbitrare şi premeditate din Pakistan, Egipt şi Algeria*. Violenţa algeriană ne spune totul : acolo avem nu un război civil, ci un război împotriva civililor. O tehnică predilectă de a ucide : tăierea gâtului. Astfel, se face economie la gloanţe, iar ucigaşul se apropie mai mult de Dumnezeu[34]. Tinerele care au refuzat să se „căsătorească" cu eroii revoluţiei au fost împuşcate. Aceşti ticăloşi se consideră îndreptăţiţi, *mai întâi ca bărbaţi*, iar apoi ca soldaţi ce luptă pentru cauză.

Cel mai frapant aspect al campaniei fundamentaliste algeriene este rapiditatea ei – de cât de puţin timp a fost nevoie pentru a da ceasul înapoi cu câteva secole.

„Numele meu este Ozymandias, regele regilor :
Priviţi-mi operele, voi, cei puternici, şi lăsaţi speranţa ! "
Nimic nu mai rămâne... nemărginit şi pustiu
Nisipurile stinghere şi netede se întind până departe.

Orientalişti şi esenţialişti

Emoţiile specialiştilor se aprind când vine vorba de Orientul Mijlociu. Cititorii şi publicul ştiu dinainte răspunsurile. Dezbaterile, deseori furioase sau apăsătoare, nu sunt deloc dezbateri. Nimeni nu este dispus să-şi lase arma la intrare ; poate va avea nevoie de ea. Printre *casus belli* : conflictul arabo-israelian ; imperialismul economic european, formal şi informal ; şi criticile occidentale (deci calomniile) la adresa culturii arabe sau islamice, îndeosebi tratamentul aplicat femeilor.

În aceste împrejurări, majoritatea dezbaterii a luat forma înjurăturilor. Scopul (sau efectul) acestor etichete este marginalizarea sau excluderea adversarului. El e un... (completaţi cu epitetul). Nu mai trebuie spus nimic în plus.

Cel mai influent dintre aceste atacuri nepăsătoare a fost inventarea „orientalismului". Acesta este păcatul de a scrie despre Asia, dar în special despre Orientul Mijlociu, din exterior, adică din punctul de vedere al Occidentului condescendent, ostil, exploatator. Atacurile la adresa fascinaţiei odinioară respectabile pentru lucrurile orientale datează cel puţin din anii 1960 ; însă publicarea în 1978 a cărţii cu acest titlu (*Orientalism*) a lui Edward Said a conferit un caracter actual acuzaţiilor şi a pus sub semnul întrebării majoritatea scrierilor occidentale despre Orientul Mijlociu[35]. Punerea sub acuzare sună după cum urmează :

1. Studiile celor din exterior distorsionează subiectul cercetării transformând persoanele în obiecte. Aceste obiecte sunt prin definiţie coapte pentru manipulare şi dominare. Pentru Said, sisteme precum orientalismul sunt „discursuri ale puterii, ficţiuni ideologice – cătuşe făurite de minte".

2. Această pseudoerudiţie are tendinţa să devină stereotip în timp şi în spaţiu. „Orientalii" – însuşi termenul este o impunere eurocentrică – sunt aceiaşi de-a lungul veacurilor, iar această invariabilitate esenţială este rezultatul unui islam etern, care

* Un articol de Jean-Paul Mari, „Enquête sur le massacre d'un peuple : Algérie : au delà de l'horreur", *Le nouvel observateur*, 23-29 martie 1995, p. 58, remarcă : „Algeria a crezut dintotdeauna că doar violenţa poate întemeia ceva". Pentru mai multe detalii despre acest subiect, vezi Miller, *God Has Ninety-nine Names*, pp. 168 şi urm. Vezi şi Fisk, „Sept journées".

„nu se schimbă niciodată". De unde şi boala intelectuală pereche, „esenţialismul". Orientaliştii nu au loc pentru detalii, nuanţe sau textură.

3. Stereotipurile se pretează la prejudecăţi şi rasism. Separă un grup de celălalt, promovează aroganţa, pe de o parte, şi resentimentele, pe de altă parte. Dacă am putea scăpa de „Orient", am avea „specialişti, critici, intelectuali, fiinţe umane pentru care distincţiile rasiale, etnice şi naţionale [sunt] mai puţin importante decât iniţiativa comună de a promova comunitatea umană"[36].

Putem lupta din greu cu sentimente nobile, însă sentimentele nu sunt de ajuns. Efortul de a curăţa terenul de aceste boli artificiale a devenit un atac la adresa cunoaşterii. În primul rând, metoda anti-„orientalistă" ar exclude instrumente indispensabile de cercetare. După cum ştie orice bun comparatist, distincţiile sunt esenţa înţelegerii. Anti-„orientalistul" nu poate face şi una, şi alta: adică să denunţe căutarea trăsăturilor distinctive ca fiind „esenţialistă" şi să reclame în acelaşi timp înţelegerea diferenţelor dintre grupuri. Tocmai această înţelegere este cea care transformă diversitatea într-un simţ al umanităţii comune.

În mod ironic, aceşti „orientalişti" condamnaţi atât de energic aici – aceşti filologi, arheologi şi călători, occidentali chinuiţi de nisip în veşminte din Orientul Mijlociu – erau îndrăgostiţi lulea de lumea musulmană arabă. Unii dintre ei erau în căutarea unui paradis pierdut. Ca să citez din mottoul unei cărţi recente: „Atracţia, vraja Arabiei, cum este numită atât de des, este o boală a imaginaţiei"[37]. Astăzi, aceşti orientalişti sunt condamnaţi ca fiind nişte imperialişti aroganţi şi rasişti. S-a dus pe apa sâmbetei şi idila lor: nici un sentiment înălţător nu rămâne nepedepsit. Erau oare sinceri? Şi ce dacă? Sinceritatea este cea mai ieftină dintre virtuţi.

În al doilea rând, realitatea nuanţei nu exclude lumina ce decurge din generalizare. Totul, bineînţeles, este mai complex decât pare. Fiecare persoană, fiecare eveniment este unic. Chiar şi aşa, trebuie făcut un efort pentru a simplifica, a descoperi anumite tipare. Altfel nu avem decât un maldăr de date fără legătură unele cu altele.

În al treilea rând, veştile proaste nu sunt neapărat un lucru rău. Observaţiile fundamentale ar putea arunca o lumină nefavorabilă, însă aceste dovezi trebuie judecate pe baza meritelor lor, şi nu respinse ca minciuni apriorice. Această metodă implică autocenzură şi abandonarea îndatoririlor. O bună parte din critica antiorientalistă se reduce la pledoaria unui avocat al apărării. Avocaţii sunt plătiţi să facă astfel de lucruri. Specialiştii au o obligaţie mai înaltă.

În această privinţă, trebuie să respingem implicaţia că eşti descalificat dacă eşti din exterior: că doar musulmanii pot înţelege islamul, că doar negrii înţeleg istoria negrilor, că doar o femeie poate înţelege studiile de gen şi aşa mai departe. Această viziune implică separaţia şi un dialog al surzilor. De asemenea, exclude observaţiile valoroase ale intruşilor şi se pretează la rasism. Am cunoscut odată un brahman din Boston care nu reuşea să priceapă de ce un student de origine italiană voia să-l studieze în amănunt pe Cristofor Columb („Credeam că e italian", a venit răspunsul studentului); şi altul care a descoperit cu stupoare un afroamerican ce studia istoria romană – ca şi când el ar fi fost mai roman decât celălalt*.

---

* Consider că dihotomia exterior-interior este cel mai nefericit şi mai antiintelectual aspect al tezei „orientaliste". În mod interesant, într-o încercare de autodefinire menită să ia forma unei postfeţe la o nouă ediţie a cărţii lui, Said nu spune nimic despre asta. În schimb, se concentrează

În plus, discriminarea în aceste domenii exclusiviste face loc unui test de fidelitate: este un specialist în tabăra potrivită? Acesta li se aplică atât intruşilor, care pot „câştiga" acceptarea având opinii rezonabile, cât şi celor din interior, neţinând cont nici măcar de culoare. Astfel, un istoric sau un politician afroamerican care nu întruneşte standardele corectitudinii politice este un „oreo" – numele unui cunoscut biscuit cu cacao, umplut cu cremă.

În tabăra anti-„orientalistă" din Orientul Mijlociu, lozinca e antisionismul. Orice îngăduinţă pentru Israel e o dovadă de greşeală şi irelevanţă, dacă nu mai rău. Astfel, Edward Said şi adepţii săi s-au străduit să-l excludă şi să-l denigreze pe Bernard Lewis, o autoritate marcantă în domeniu, ca „orientalist" şi „esenţialist", dar şi ca fiind „prea apropiat de cauza israeliană pentru a fi capabil de o judecată imparţială". Fără îndoială, „Lewis a dat tot ce avea mai bun. Cu toate acestea, critica lui Said s-a bucurat de un grup de susţinere în rândul specialiştilor occidentali, găsindu-şi totodată un ecou plin de fascinaţie în rândul islamiştilor şi al altora din Orientul Mijlociu"[38].

Pe de altă parte, unii specialişti din exterior se califică deoarece sunt de acord din punct de vedere politic cu paznicii. Astfel, Edward Said face o excepţie în *Orientalism* pentru un grup restrâns de eruditi occidentali – propalestinieni, proarabi, promusulmani – care ar putea sau nu să aibă dreptate, dar care se află în ceea ce el consideră a fi tabăra corectă. Motivaţia bate adevărul şi realitatea[39].

Această viziune implică cenzură prin excludere şi indiferenţă. Erudiţia şi cercetarea sunt perdantele.

Femeile nipone vorbesc ca tenorii[40]

Cazul japonez pare să fie excepţia care confirmă regula (toată lumea ştie cât de *macho* sunt bărbaţii niponi), iar apărătorii tratamentului aplicat femeilor în ţările musulmane – sau, mai precis, ai culturii musulmane arabe – nu omit niciodată să-l citeze, până la epuizare. Dacă japonezii se descurcau atât de bine oprimându-şi femeile, sună argumentul, de ce etichetăm acest fapt ca pe un handicap în societăţile musulmane? Şi, într-adevăr, femeile nipone şi-au acceptat în mod tradiţional statutul inferior, cu consecinţe economice directe. Renunţă la locurile de muncă după ce se căsătoresc şi rareori ocupă funcţii în care le sunt superioare bărbaţilor. Însăşi vestimentaţia lor era menită să le împiedice la mers, sub pretextul că le protejează modestia şi le accentuează feminitatea. Modul lor de exprimare era diferenţiat şi stânjenit de o povară polisilabică a deferenţei; vocile le erau antrenate şi acordate la un scheunat gâfâit de soprană; gesturile lor, instruite în sensul unei caricaturi de smerenie timidă, rezervată. (Nu e de mirare că bărbaţii niponi îşi găseau alinarea în băile publice şi în alte locaţii unde puteau întâlni partenere mai „naturale".)

---

asupra criticilor la adresa aşa-zisului antioccidentalism din carte, despre care spune că iau forma uneia sau ambelor inferenţe eronate: aceea că orientalismul este un simbol pentru întregul Occident; şi că, prin faptul că distorsionează islamul şi poporul arab, este în mod indirect un atac la adresa unui sistem „perfect". O apărare energică împotriva oamenilor de paie. Said, „East Isn't East".

Totuşi, această subordonare dibace a femeii, surprinsă în tipăriturile şi teatrul nipon, precum şi în filmele cu *samurai*, ţinea mai mult de clasă decât de o practică naţională. Aşa procedau nobilimea şi boiernaşii de ţară cu pământ, cei care îşi permiteau să trândăvească şi să plătească servitori să se ocupe de nevoile lor. Pentru mai toţi ceilalţi, inclusiv pentru familiile comerciale înstărite, femeile aveau datoria de a ajuta în gospodărie (*ie*). Asta însemna nu numai să se îngrijească de casă şi să se ocupe de copii, ci şi cultivarea cumpătării, implicarea în agricultură şi industrie şi promovarea prosperităţii. Într-adevăr, această sarcină esenţială îi implica pe toţi, de la soţ (şi mama soţului) până la copiii mici. Fireşte, sarcina varia în funcţie de statutul social şi de venitul familiei, însă această cauză comună, care se contopea cu obiectivul naţional al prosperităţii şi măreţiei, le-a oferit femeilor o influenţă mult mai mare decât ne-ar putea face să credem o viziune simplistă asupra etichetei.

Aşadar, în faţa constrângerilor convenţionale privind comportamentul feminin şi regula întâietăţii masculine, interesul mai mare a avut prioritate. Indiferent de discriminările tradiţionale, autorităţile educaţionale din timpul Restauraţiei Meiji (începând cu anii 1870) au impus învăţământul elementar universal: patru, ulterior şase ani pentru fete – îndeajuns cât să asigure alfabetizarea şi nu numai. De ce şi pentru fete? Pentru că obiectivele erau modernizarea şi egalarea Occidentului. Acestea implicau o abilitate generalizată de a citi, a scrie şi a socoti, precum şi de a-i ajuta pe copii la teme. Dezvoltarea industrială avea să-i facă pe taţi să lucreze în afara casei şi a fermei; de asemenea, guvernul şi serviciul militar aveau să-i poarte departe de casă. Mamele trebuiau să le ia locul. La început, numeroase familii sărace s-au răzvrătit împotriva pierderii câştigurilor realizate de copiii lor; educaţia şi rechizitele nu erau gratuite. Unii rebeli au mers până într-acolo încât au incendiat şcolile. Însă sacralizarea casei ca întreprindere, ca element constitutiv al avuţiei şi progresului naţional i-a convertit până şi pe codaşi. În 1890, doar 30% dintre fetele eligibile mergeau la şcoală; 20 de ani mai târziu, proporţia ajunsese la 97,4%[41].

În acelaşi timp, activităţile femeilor s-au schimbat pentru a satisface nevoile unei economii noi. Tot mai multe dintre ele şi-au găsit locuri de muncă în afara casei, în special în industria uşoară (textile etc.), unde forţa de muncă era alcătuită în proporţie de 60-90% din femei. Aceste ramuri produceau 40% din PNB şi 60% din schimbul extern la sfârşitul secolului al XIX-lea[42]. Cum aveau femeile salariate să-şi crească şi să-şi educe copiii? Răspunsul: părăsind locul de muncă după căsătorie şi concentrându-se asupra gospodăriei şi a familiei – asta, fireşte, dacă nu aveau nevoie de aceste venituri (un mare „dacă"). Priorităţile erau cheia: ţara şi gospodăria pe primul loc; genul mai târziu. Drept urmare, rolul femeii nu a fost niciodată pur şi simplu de reproducere. Era mai mult decât o simplă făptură. Era un muncitor, un consumator, un om strângător, un manager. Şi întotdeauna, atât prin drept, cât şi de nevoie, avea acces la spaţiul public. (Din acest punct de vedere, contrastul faţă de societăţile musulmane arabe este izbitor şi crucial.)

Ceea ce nu aveau femeile nipone erau drepturi politice. Nici nu votau, nici nu conduceau, iar bărbaţii japonezi evidenţiau justeţea excluderii. Politica, pentru a nu mai vorbi de chestiunile militare, era masculină de drept şi prin vocaţie. (Pe de altă parte, soldaţii japonezi acceptau cu dragă inimă asistente medicale, deoarece ele îi puneau pe picioare pentru a-şi continua activităţile distructive.) Femeile nipone au obţinut drept de vot abia după al Doilea Război Mondial – nefiind prin nimic diferite în această

privinţă de franţuzoaice şi obţinând acest drept mai repede decât elveţiencele. Chiar şi aşa, joacă un rol mărunt în sectorul administrativ. Din nou, Japonia nu diferă foarte mult de alte ţări.

Ce efecte a avut asupra bărbaţilor această discriminare parţială, pragmatică? Răspunsul este mixt: bărbaţii niponi s-au bucurat de un sentiment de superioritate şi privilegiere sexuală, care se manifestă uneori în metrourile pline până la refuz, la adăpostul anonimităţii[43]. Pe de altă parte, bărbaţii japonezi ajută în domenii asociate în mod convenţional cu femeile. Iată, chiar la începutul shogunatului Tokugawa (1610), un negustor ce-şi instruieşte fiul în privinţa îndatoririlor sale:

> Cu mâinile tale, aprinde focul sub plită, pentru micul dejun şi cină, stingând apoi tăciunii. [...] Ieşind în spatele casei, adună toate fleacurile: bucăţile mici de sfoară trebuie tăiate pentru a fi amestecate în ciment. [...] Bucăţile de lemn sau de bambus, chiar şi de un centimetru, ar trebui păstrate, curăţate şi folosite pentru alimentarea focului de veghe. [...] Când cumperi un lucru pentru prima oară, [...] mergi şi cumpără de unul singur. Cumpără la preţul cel mai mic şi notează atent preţurile. După aceea [...] vei şti dacă articolele pe care [slujitorul] ţi le aduce sunt prea scumpe sau nu. [...] Economia domestică ar putea fi o chestiune de lemn de foc, cărbune şi ulei. [...] Indiferent de vocaţia sa, dacă un bărbat nu îşi asumă aceste chestiuni, nu va putea să niciodată administreze cu succes o gospodărie[44].

„Indiferent de vocaţia sa..." Cel care vorbea era un negustor, dând glas unor virtuţi străvechi, elementare. Altfel spus, băieţii japonezi erau răsfăţaţi şi, cu toate acestea, nu erau răsfăţaţi.

Dezvoltarea economică şi transformarea politică au schimbat detaliile, însă aceste valori persistă. Educaţia de astăzi este extrem de competitivă; testele sunt scene de luptă. Pe măsură ce oraşele au crescut, naveta la locul de muncă este un chin. Taţii îşi văd mult mai puţin casa şi copiii, însă acest lucru nu a făcut decât să sporească rolul şi responsabilităţile femeilor. De asemenea, le-a lămurit pe multe dintre ele în privinţa aşa-ziselor bucurii ale căsniciei. Femeile urmează acum studii superioare alături de bărbaţi, obţin diplome avansate, urmăresc cariere în administraţie. Încă se mai confruntă cu bariere discriminatorii şi rămân timide, ba chiar amuţesc de tot, în prezenţa bărbaţilor. Însă multe dintre ele sunt dispuse să renunţe la familie ca să se concentreze asupra carierei. Într-o societate în care bărbaţii navetişti au puţin timp pentru soţie şi copii, femeile singure nu duc lipsă de atenţie. „V-am zis noi!", ar spune musulmanii.

În 1991, când am vizitat Japonia şi am fost primit la cină, gazda, chiar dacă era în vârstă, a refuzat să cineze cu bărbaţii, însă ne-a servit. Dacă ar fi fost mai tânără, ar fi mâncat cu noi, împreună cu copiii. Cu câţiva ani mai devreme, într-o casă arabă, femeile pregăteau masa, însă nu au servit-o şi nici măcar nu s-au arătat; gazda i-a primit şi i-a servit pe musafiri. Două lumi.

Rămâne un fir comun: societatea japoneză are şi ea bravada testosteronică şi înclinaţia spre violenţă. Japonia are o istorie îndelungată de războaie de agresiune şi oprimare, toate justificate de nevoia naţională. Nimic nu a propulsat Japonia mai mult. Nimic nu i-a împiedicat mai mult progresul.

Capitolul 25

Imperiul şi după

Imperiul european colonial a început în secolul al XV-lea cu insulele din Atlantic (Canare, Madeira) şi bucăţi din nordul Africii şi, mai mult sau mai puţin, s-a sfârşit în a doua jumătate a secolului XX. 500 de ani de dominaţie, o perioadă îndelungată. Şi totuşi, având în vedere toate efectele uriaşe ale colonialismului, a fost un fenomen trecător în cadrul îndelungatei istorii mondiale. Măreţie şi mândrie de o parte, umilinţe de cealaltă parte – toate au trecut. Dar nu au fost uitate, amintirile dăinuie. Totuşi, pierderile pot fi reparate, câştigurile pot fi salvate, sarcinile şi oportunităţile aşteaptă.

Imperiu, *imperialism*; *colonie*, *colonialism* – termenii trebuie definiţi*. *Imperialismul* este sistemul („principiul sau spiritul") şi scopul imperiului – dominaţia unei ţări asupra altora. Imperiile au apărut precum statele, unul mai puternic decât altul. Având în vedere acest pedigri extins şi legătura dintre imperiu şi cucerirea militară şi iniţiativa diplomatică, putere şi bogăţie, „imperiu" şi „imperialism" au fost (erau cândva) cuvinte măreţe. De aici şi ultima suflare a regelui George al V-lea din ianuarie 1936: „În ce stare este Imperiul?".

Poate părea un truism dacă menţionăm că imperiile datează de la începuturile istoriei, dar, de fapt, nu este o afirmaţie banală. Unii insistă, de exemplu, că imperialismul, care a atins apogeul pe la sfârşitul secolului al XIX-lea, este cumva o invenţie sau un derivat al capitalismului modern – aşa cum spunea Lenin, „cea mai înaltă etapă a capitalismului". Plecând de aici, aceştia susţin că imperiul era necesar (indispensabil) prosperităţii şi supravieţuirii capitalismului modern. Durabilitatea acestei credinţe poate fi măsurată printr-o literatură abundentă ce declara hotărât că imperialismul ţintea mai sus de orice câştig material, chiar şi acolo unde l-a costat scump şi a pierdut în mod evident[1].

Istoria contrazice asemenea legături intrinsece cu capitalismul. Să luăm în calcul vechile imperii ale Egiptului, Chinei, Asiriei, Persiei, Romei etc. Sau, în vremurile moderne, răposatul, deloc regretatul imperiu comunist-socialist al Uniunii Sovietice. Faptul că a curs atât de multă cerneală pe acest subiect reflectă nevoia de a-i discredita pe imperialişti şi capitalişti prin încurajarea rezistenţei şi a revoluţiei. Îi interesează

---

* Pentru o discuţie excelentă asupra acestor termeni şi a distincţiilor în timp, spaţiu şi ideologii, vezi Klor de Alva, „Postcolonization". Este mai discriminatoriu decât mine, îndeosebi în ceea ce priveşte utilizarea termenilor *imperialism* şi *colonialism* şi în distincţia pe care o face între *postcolonialism* şi *postcolonialitate*. Abordarea sa are avantajele sale, însă voi abandona nuanţa în favoarea concizie.

doar banii – ce poate fi mai rău? Între timp, definiţiile şi explicaţiile greşite duc la concluzii greşite.

Colonialismul este o scriere sumbră a *imperialismului*: „Pentru mulţi, presupune asimetrii sociale nedrepte, abuzuri umane şi obligaţii morale, care determină acte de rezistenţă, apeluri la dreptate şi lupte de eliberare"[2]. Cuvântul „colonie" a apărut destul de inocent: în lumea antică reprezenta un loc de aşezare îndepărtat – colonia feniciană Cartagina sau coloniile greceşti din Italia. Dar acum ştim că stabilirea implică un fel de strămutare (nimic nu e aşa de rar precum pământul gol), aşadar nu poate fi bună sau morală, cel puţin nu pentru victime; aşa încât acea stabilire, ca sistem (colonialismul), este cu siguranţă rea. În discursul recent, *colonialismul* s-a lărgit şi denotă „orice stare dependentă economic şi politic", fie că duce sau nu la strămutarea populaţiei indigene[3]. Această trăsătură peiorativă i-a făcut pe criticii moderni ai dominaţiei străine (occidentale) să prefere *colonialismul* vechiului termen, *imperialism*. *Colonialism* sună mai rău.

Imperialismul european (colonialism) – voi folosi cei doi termeni interşanjabil – datează din Evul Mediu, de la mişcarea *Drang nach Osten* (avansarea spre est) a teutonilor ce cucereau ţinuturi slave, de la invazia nordicilor în Anglia şi Normandia şi de la cea a englezilor în Irlanda, de la *reconquista* din Spania[4]. O bună parte din această expansiune a luat forma absorbţiei. Cuceritorii au fost asimilaţi de populaţia indigenă, până în punctul ştergerii propriei identităţi, sau i-au înghiţit pe cei cuceriţi. (Dovezile sunt căsătoriile între aceştia, limba şi numele de persoane*.) Aşadar normanzii i-au înfrânt pe anglo-saxoni (1066 şi mai târziu), care îi alungaseră mai devreme pe romani şi îi supuseseră pe britani (un popor celtic care îi cucerise pe locuitorii indigeni), împingându-i pe mulţi dintre vorbitorii celţi dinaintea lor înspre Ţara Galilor şi dincolo de Canal, în ceea ce a devenit Bretania. Şi în ziua de azi, vorbitorii limbii bretone pot asculta transmisiuni radio în galeză şi înţeleg bună parte din ce se vorbeşte**.

Cu alte cuvinte, întreaga insulă a Marii Britanii este un palimpsest de invazii şi confiscări succesive, majoritatea estompându-se într-o societate unitară; deşi unii membri ai populaţiilor de galezi şi scoţieni cucerite încă mai visează la independenţa de odinioară şi la identitatea distinctă. Putem regăsi centri asemănători de revendicări în Ţara Bascilor din Spania (dar mai puţin în cea din Franţa), în Catalonia şi Corsica, în rămăşiţele vechilor imperii Habsburgic şi Romanov; şi actuala tragedie a Bosniei ne evocă faptul că amintirile privind înfrângerea sau cucerirea dăinuie sau pot fi reactivate şi manipulate, că viaţa este scurtă, însă răzbunarea e lungă. Turcii i-au înfrânt pe sârbi la Kosovo în 1389; turcii au uitat asta de mult, însă sârbii au făcut din răsturnarea acestei înfrângeri esenţa aspiraţiilor lor naţionale.

Putem continua pe tot globul. De-a lungul veacurilor, chinezii s-au îndreptat spre sud, subjugând şi absorbind popoarele ce nu îi erau supuse hanului. Japonezii şi-au cucerit insulele „interne" de la populaţia ainu, transformând-o într-o relicvă în nordul

---

* *Cf. Polyptique* al lui Irminon, un recensământ al populaţiei proprietăţilor mănăstirii Saint-Germain-des-Prés (chiar lângă Paris) de la începutul secolului al IX-lea. Cine poartă un nume franc şi cine unul galo-roman?

** Incursiunile şi invaziile ulterioare ale danezilor au dus în secolul al IX-lea la cedarea unei zone considerabile în estul Angliei cunoscută ca Danelaw (Danelagh) (Domeniul legislaţiei daneze). Invadatorii danezi s-au contopit cu populaţia locală, iar jumătate de secol mai târziu zona a fost reabsorbită în regatul englez.

îndepărtat. Birmanii au migrat din locul lor de baştină din Mongolia şi au conferit numele lor unui teritoriu din sudul îndepărtat, absorbindu-i pe majoritatea băştinaşilor, însă cruţând un grup de popoare cu care se luptă şi în ziua de azi. Arabii s-au dezlănţuit din deşert în Cornul abundenţei (Semiluna fertilă), apoi au măturat Africa de Nord, convertindu-şi majoritatea supuşilor la islam. Au făurit state musulmane, iar limba lor a devenit elementul definitoriu comun al acestor populaţii diverse. (Din 1998, singura limba oficială din Algeria odinioară franceză va fi araba.) Drept urmare, termenul nostru eurocentric *Orientul Mijlociu* se extinde până la ţărmurile africane ale Atlanticului.

În mod evident, viziunea comună asupra imperialismului drept o invenţie şi un monopol occidental abătut asupra popoarelor noneuropene este greşită*. Totuşi, asta cred majoritatea oamenilor despre imperialism. Fără îndoială, ceva diferit s-a întâmplat atunci când europenii au navigat sau au călătorit în jurul lumii şi au supus triburi şi naţiuni ciudate cu armele şi cunoştinţele lor superioare. Aceste locuri şi popoare de departe erau îndepărtate din punct de vedere cultural, geografic şi fizic. În timp ce cuceririle anterioare aveau loc în apropiere şi implicau absorbţie sau asimilare, aceste tărâmuri stranii erau văzute ca nişte premii, ca terenuri ale şansei – nu componente, ci anexe. Populaţia băştinaşă? O rasă inferioară – care putea fi folosită şi îmbunătăţită, dar care nu avea potenţial european. Ţara-mamă nu preconiza o contopire a vechiului cu noul, deşi acest lucru se putea întâmpla şi chiar s-a întâmplat, în America Latină şi în coloniile portugheze, atât în Lumea Nouă, cât şi în Lumea Veche**. Sportul spune povestea. În 1898, un guvernator britanic în Africa de Vest a dispus amenajarea a două fâşii de pământ de 20 de metri pentru crichet, una pentru europeni, cealaltă pentru băştinaşi. Când cele două echipe se înfruntau cinstit, aceste jocuri deveneau concursuri rasiale; iar când tabăra africană începea să câştige, competiţia trebuia întreruptă[5]. Am evoluat mult de atunci: mai puţină mândrie colonială şi mai multe pierderi coloniale.

Anexarea şi exploatarea acestor teritorii îndepărtate au îmbrăcat numeroase forme. Pentru spanioli, miezul problemei erau comorile. Imperiul lor consta în filoane de minereu legate la linii locale şi regionale de aprovizionare cu forţă de muncă, hrană şi manufacturi şi la linii maritime ce se întindeau înapoi spre Europa. Portughezii din Asia, pe de altă parte, munceau în zone locuite de populaţii mult mai mari şi, pentru ei, de necucerit. Erau nevoiţi să-şi consolideze poziţia pornind de la anumite regiuni mici, care puteau fi apărate – puncte de prezenţă –, şi să se răspândească de acolo, cumpărând, vânzând şi storcând bani de protecţie de la negustorii locali***.

---

* Uneori, Japonia modernă face excepţie; însă cum rămâne cu Africa precolonială? Aceiaşi gânditori „progresişti" care denunţă colonialismul european se grăbesc să se mândrească cu expansiunea triburilor zulu sau ashanti. Despre această viziune maniheană asupra istoriei mondiale, care îl plasează pe omul alb demonic împotriva oamenilor de culoare victimizaţi, vezi lucrarea empatică a lui Bruckner *Tears of the White Man*.

** Astfel, guvernul spaniol s-a gândit iniţial să-i ţină pe spanioli departe de indieni, însă căsătoriile inevitabile ale invadatorilor şi băştinaşilor (*castas*) au dus la o numeroasă populaţie mixtă care, din cauza ravagiilor bolilor, a ajuns aproape egală numeric cu cea a indienilor pursânge. Acest grup de *mestizo* şi *criollo* s-a separat intenţionat de *castas* şi a condus în cele din urmă revolta împotriva stăpânirii spaniole şi a preluat noile naţiuni (Klor de Alva, „Postcolonialization").

*** Comparaţi din acest punct de vedere imperiul portughez din Asia cu cel din America de Sud (Brazilia) şi Africa (Angola şi Mozambic). Pe aceste continente, au întâlnit populaţii împrăştiate, lipsite de organizarea politică necesară unei rezistenţe serioase. Aşa că au preluat teritorii cu hotare ce au rămas multă vreme nedefinite.

Olandezii şi englezii s-au implicat în comerţ, deşi acesta ducea deseori la intervenţii în conflicte locale şi preluări de teritorii. Administrarea şi securitatea costau, atât pentru soldaţi, cât şi pentru vasele de război. Însă teritoriile puteau fi transformate în privilegii şi monopol, iar costurile stăpânirii puteau fi suportate atât de ţara-mamă, cât şi de populaţia supusă. În plus, proconsulii din regiunile respective aveau propriile planuri; spaniolii nu erau singurii conchistadori.

Odată instalaţi, olandezii şi britanicii au urmărit cultivarea controlată, depăşind cu mult ceea ce oferea natura. Imperiul este o chestiune de iniţiativă botanică, de strămutare a culturilor în soluri şi climate favorabile: trestia-de-zahăr care a început în Oceanul Indian şi a călătorit în jurul lumii, până în insulele din Marea Caraibilor; ceaiul transplantat din China în India şi Ceylon (ceaiul indian *vs* ceaiul chinezesc); seminţele de arbore de cauciuc importate prin contrabandă din Brazilia şi plantate în Malaya; arborele de chinină – din America de Sud în Sfânta Elena şi Java; plante oleaginoase din Lumea Nouă în Africa de Vest; cafea aici, cacao acolo. Grădina Botanică Regală de la Kew, pe malurile Tamisei, la început hobby-ul unei prinţese, a jucat un rol esenţial – un model de ştiinţă şi comerţ în acelaşi timp. Toate acestea erau mai profitabile şi mai durabile decât jaful sau extracţia, deşi, evident, nimeni nu avea nimic de obiectat în privinţa comorilor găsite – de-a lungul secolelor, diamantele din India şi Africa de Sud, aurul din Australia şi Africa, petrolul din Birmania şi Indiile de Est.

Interesele private şi speciale s-au aşezat în calea intenţiilor raţionale, cumpătate. Negustorii urmăreau comerţul, nu teritoriile în sine. Ar fi făcut afaceri şi cu diavolul dacă ar fi obţinut profituri. Însă nu voiau să fie jefuiţi sau intimidaţi de dealerii sau autorităţile băştinaşe, care îi considerau pe toţi comercianţii drept o posibilă pradă. Aşadar, când europenii intrau în bucluc, cereau ajutorul guvernelor de acasă.

De obicei, guvernele le ofereau sprijinul solicitat. Fără îndoială, reprezentanţii lor scorţoşi, în bună parte incompetenţi, aleşi mai curând datorită relaţiilor familiale şi politice decât pentru meritele lor, adorau formalitatea şi protocolul*. (Biografiile acestor nulităţi cu ifose ne fac să ne întrebăm cum au reuşit britanicii să construiască şi să susţină un imperiu. Însă câţiva indivizi de excepţie puteau compensa o hoardă de parveniţi, cu atât mai mult cu cât aceşti oameni afectaţi erau mai mult decât bucuroşi să lase munca pe seama subordonaţilor lor.) Aceşti înalţi oficiali îi dispreţuiau adesea pe comercianţi, considerându-i idioţi şi neciopliţi, lacomi şi insistenţi. Păcat. Oamenii de afaceri erau nespus de dornici să recurgă la „canalele externe" şi să apeleze direct la Londra sau la Paris, unde banii contau.

În plus, autorităţile se îngrijeau ele însele de promovări şi îmbogăţire. Imperiul a atras diverse tipuri umane, bărbaţi care nu voiau să-şi petreacă viaţa ca funcţionari într-un district rural bucolic, bărbaţi mândri şi puternici şi, dacă dăm crezare relatărilor,

---

* Iată spusele lui sir George Robinson, supraveghetorul comercianţilor britanici din Canton, ploconindu-se în faţa lordului Palmerstone la Londra: „Cred că nu este necesar să adaug o asigurare a celei mai profunde deferenţe şi a respectului cu care mă voi supune şi voi executa însuşi spiritul instrucţiunilor pe care voi avea onoarea de a le primi, acum sau oricând altcândva. Respectarea strictă, neabătută a ordinelor şi îndrumărilor de care voi dispune [...] este temelia pe care eu clădesc [...]". După doi astfel de ani, acest linguşitor a fost concediat. În apărarea lui, sir George acţiona în cea mai bună tradiţie curtenitoare englezească. *Cf.* şuvoaiele pline de efuziune ale lui William Pitt faţă de regele George al III-lea (Cook, *The Long Fuse*, p. 111).

bărbaţi atraşi uneori de ambiguităţile şi libertăţile sexuale ale unei lumi dezorientate, interrasiale. Acestea nu erau climate sănătoase şi mulţi dintre funcţionari mureau prematur; beau de stingeau, iar alcoolul este o otravă. Însă bărbaţii zdraveni, ageri se cred nemuritori. În acelaşi timp, vorbesc despre „datorie" şi „îmbunătăţire" – o „chemare" către lucruri mai înalte[6].

Lucrurile mai înalte includeau cuceririle, „supremaţia asupra palmierului şi a pinului". Înţelepţii de la Biroul Colonial puteau încerca să-i pună în lesă pe agenţii de peste hotare, însă dura luni de zile până când ajungeau instrucţiunile, suficient timp pentru *fait accompli*. *„Peccavi* [Am păcătuit]", le scria sir Charles Napier superiorilor săi de la Londra – un calambur dintr-un singur cuvânt pentru a îndulci nesupunerea de care se făcuse vinovat vorbind în sindhi în 1842, în ciuda ordinelor explicite de a nu face asta. Aşadar, de-a lungul veacurilor, puţin câte puţin şi înghiţitură cu înghiţitură, britanicii, de exemplu, s-au trezit ciugulind bucăţi teritoriale mai mari sau mai mici: toată India, o bună parte din Birmania, Canada, până în Pacific, Australia şi Noua Zeelandă, pe lângă sursele de apă şi staţiile de realimentare, puncte strategice, refugii de-a lungul principalelor rute comerciale şi la periferia marilor pieţe (astfel, Gibraltar, Malta, Sfânta Elena, Capetown, Bombay, Singapore, Hong Kong, Aden). Aceste locuri făceau banii şi alcătuiau un şirag de perle în jurul lumii. Unele dintre ele reprezentau premii ale ambiţiei imperiale; altele, ale interesului mercantil. Însă, în esenţă, toate erau răsplata puterii superioare*.

Pe vremuri, cei care studiau istoria mondială (sau europeană) învăţau despre imperiile „vechi" şi „noi". Cele vechi erau teritoriile luate între 1500 şi 1800: dominioanele americane ale Spaniei, teritoriile englezilor şi francezilor din America de Nord, cuceririle portugheze, olandeze şi britanice din Oceanul Indian. Apoi, spre începutul secolului al XIX-lea, mai toate porţiunile americane ale acestor „imperii vechi" au scăpat de sub tutela ţării-mamă. Pentru mulţi din Europa, aceste pierderi au dovedit nebunia întregii iniţiative: se irosise vreodată atât de mult de către atât de mulţi, pe atât de puţini? Drept urmare, ni s-a spus, apetitul pentru colonii s-a potolit. La un secol după 1763 (Tratatul de la Paris dintre Marea Britanie şi Franţa) se spunea că imperialismul bătea pasul pe loc.

Politica internă britanică a dat substanţă acestei cronologii. Liberalii, practici ca întotdeauna, au numit toată chestiunea o greşeală, bani irosiţi pe nişte supuşi necivilizaţi, nerecunoscători, lipsiţi de loialitate (George Washington şi compania) – „oameni vicleni, şireţi şi inventivi"[7]. Unii au susţinut chiar eliberarea coloniilor care nu ceruseră independenţa.

Evident că nu. O expresie atât de clară a puterii nu avea cum să se oprească tocmai când Revoluţia Industrială le dădea europenilor o putere mai mare şi le sporea capacitatea de a supravieţui în medii odinioară fatale. Dimpotrivă, imperialismul era foarte energic în aceste decenii, după cum o arătau aventura franceză din Algeria (1830),

---

* Graniţele erau punctele de întâlnire ale celui puternic cu cel slab, aşadar locuri ale încercării şi conflictului. Contele de Carnarvon vorbea în 1878 despre „dificultăţile frontierei": „Aceleaşi provocări, reale sau bănuite [...], aceeaşi tentaţie a celor de la faţa locului de a dobândi teritorii" reprezentau o trăsătură universală a imperiului (Hyam, *Britain's Imperial Century*, p. 283). Despre imperialism ca expresie a diferenţei de putere, vezi Landes, „Some Thoughts on the Nature of Economic Imperialism" şi „An Equilibrium Model of Imperialism".

ocuparea Indiei de către Marea Britanie şi înaintările în Birmania, cuceririle ruseşti din Siberia şi Caucaz, precum şi expansiunea americană spre vest – printre altele. Istoricii erau cei care aveau ochelari de cal; precum şi o noţiune teoretică potrivit căreia imperiul trebuia să aştepte chemarea unui capitalism mai matur (mai ofilit?).

Această chemare, ni s-a spus, explica „Noul Imperialism". Odată cu sfârşitul anilor 1860, nesupunerea tot mai mare a proletariatului de acasă şi-a îndreptat privirea pizmaşă spre muncitorii de peste hotare ce puteau fi exploataţi. Africa în primul rând, dar şi unele regiuni din Asia şi insulele Pacificului au devenit ţintele predilecte ale principalelor naţiuni europene. Printre ele, Germania, care a decis cu întârziere că nu putea fi o putere mondială fără colonii peste hotare. Când lucrurile s-au aşezat, toată Africa se afla sub stăpânire europeană. Singurele excepţii: Liberia, un proiect american de a-i trimite pe negri înapoi acasă; şi Etiopia, pe care italienii au încercat să pună mână, însă nu au reuşit.

Acest „Nou Imperialism" se deosebea de cel vechi. Se baza la rândul lui, din câte se pare, pe interesul material, raţional, însă în realitate aceste achiziţii târzii nu erau promiţătoare. Negreşit, unele teritorii dispuneau de resurse posibil valoroase, însă aceste comori erau în general neştiute la momentul anexării. O bună parte din acumularea de teritorii era strategică (*cf.* de la Cape Town la Cairo) sau preventivă (mai bine să fie ale mele decât ale tale). Descoperirile ulterioare erau surprize plăcute şi uneori schimbau stimulentele atât de mult, încât provocau noi lupte pentru control. Astfel, minele de aur din Africa de Sud au atras un puhoi de prospectori necioplţi în Transvaal, au generat dispute cu autorităţile afrikander, au implicat în conflict şi Marea Britanie şi au condus la războiul burilor.

Observatorii sceptici şi radicali au denunţat această înşfăcare târzie de teritorii drept, înainte de toate, produsul lăcomiei capitaliste şi apoi al nevoii – o condiţie prioritară a prosperităţii europene. Primul aspect era parţial adevărat. Lăcomia avea acum frâu liber – nu neapărat lăcomia capitalistă, ci simpla lăcomie a omului. Având în vedere existenţa puştilor cu repetiţie şi a mitralierelor, confiscarea şi uciderea erau acum uşoare – atât de uşoare, încât bestiile europene se distrau măcelărindu-i pe băştinaşi, pe care îi vânau ca pe nişte păsări şi îi numeau „sălbatici". (Pentru aşa-zişii gentlemeni, vânătoarea era o şcoală a brutalităţii şi laşităţii. Încă mai este aşa.) Iată-l pe tânărul Winston Churchill anticipând lupta iminentă de la Omdurman, răzbunarea înfrângerii generalului Gordon la Khartoum: „[...] un moment bun pe care să-l trăieşti", scria el, şi: „Fireşte că vom învinge. Fireşte că îi vom secera". Şi: „Bătălia de la Omdurman este un lucru nemaivăzut. A fost ultima verigă a lanţului lung de conflicte spectaculoase a căror splendoare vie şi maiestuoasă a conferit atât de mult farmec războiului". Popoarele băştinaşe au învăţat în scurt timp să-şi dezamăgească cuceritorii renunţând prea rapid. Nici un măcel; nici o medalie şi nici o avansare[8].

Cea de-a doua afirmaţie, că Europa avea nevoie de aceste achiziţii de dragul capitalismului, este pur şi simplu o aberaţie. Unii oameni de afaceri au făcut bani în aceste locuri ciudate şi îndepărtate; mult mai mulţi nu au făcut. Însă economiile europene ca economii au câştigat puţin spre deloc de pe urma acestor legături exotice. Oamenii de afaceri pricepuţi ştiau acest lucru. Când regele Leopold al Belgiei, corupţia încoronată, l-a invitat pe bancherul german Gerson von Bleichröder să-l ajute cu vastul său domeniu din Congo, Bleichröder l-a refuzat politicos. Era interesat, ca orice bun bancher, de oportunităţile unui asemenea parteneriat, însă putea mirosi de departe un

eşec. Câţiva ani mai târziu (la începutul anilor 1880), Bismarck s-a gândit să-şi însuşească câteva mici teritorii din îndepărtata Africă şi dintre insulele Pacificului. Avea Bleichröder să-l ajute? În acest caz, bancherul trebuia să fie mai săritor, deoarece Bismarck era patronul şi clientul său privat; chiar şi aşa, a cerut un profit minim garantat.

Publicul era cu totul altceva. Poţi păcăli câţiva oameni de afaceri uneori; pe politicieni de cele mai multe ori; şi pe alegători mai tot timpul. Iată cum îi explică Paul Leroy-Beaulieu electoratului francez motivele pentru care imperialismul este un lucru bun: „Cea mai utilă funcţie pe care o au coloniile [...] este să-i ofere comerţului ţării-mamă o piaţă de-a gata, care să pună în funcţiune industria şi să o susţină, şi să le asigure locuitorilor ţării-mamă – indiferent dacă sunt industriaşi, muncitori sau consumatori – profituri sporite, salarii mai mari sau mai multe bunuri de consum". Aşadar expansiunea colonială a devenit un laitmotiv al vorbăriei electorale. Nu exista corectitudine politică rezervată în acele vremuri nevinovate, însă nici prea multă acurateţe. Istoricii şi economiştii politici de astăzi ar trebui să ştie mai bine şi să nu ia în serios aceste promisiuni făcute în campanie.

Trebuie să acaparezi o ţară ca să creezi o piaţă? Şi aici, erudiţia a oferit o reinterpretare. În vreme ce odinioară istoricii scriau despre imperiu (cel formal), acum au început să privească mai atent dominionul informal[9]. Să analizăm istoria prezenţei şi influenţei europene în Orientul Mijlociu. Această regiune includea Imperiul Otoman, teoretic independent, dar supus din ce în ce mai mult cerinţelor europene; şi Egiptul, sub suzeranitate otomană, însă aflat în realitate în sfera de influenţă europeană. Nici o istorie a dezvoltării economice şi politice a Egiptului în secolul al XIX-lea nu ar avea logică dacă nu ar lua în considerare impactul controalelor informale, virtuale[10]. Este şi cazul Persiei, care nu a fost niciodată colonie, dar care era, aidoma Imperiului Otoman, mai independentă în amintire decât în realitate.

Am putea spune acelaşi lucru despre stăpânirea europeană din America Latină. Aici, un întreg continent, odinioară puternic fragmentat între Spania şi Portugalia, a devenit independent din punct de vedere formal în anii 1820, cu excepţia câtorva insulţe minore din Caraibe. Mai mult decât atât, posibilitatea unor noi achiziţii teritoriale în emisfera vestică era în mare parte exclusă de doctrina Monroe*. Nu e vorba că puterile europene au fost absolut intimidate de această declaraţie unilaterală a preşedintelui republicii americane. Aceasta putea fi ocolită cu ajutorul oamenilor de paie, aşa cum au încercat francezii cu Maximilian în Mexic**. Însă ameninţarea intervenţiei americane

---

* Declaraţia formală a fost dată de preşedintele James Monroe în 1823, însă în realitate a fost scrisă de John Quincy Adams şi a fost prefigurată de declaraţiile anterioare ale lui George Washington şi Thomas Jefferson. Imboldul imediat a fost reprezentat de revolta încununată de succes a fostelor colonii spaniole şi de ameninţările intervenţiei europene în vederea restabilirii *statu quo ante*; de asemenea, de indiciile privind o posibilă expansiune rusă de-a lungul coastei Pacificului a Americii de Nord. Declaraţia nu a fost formalizată niciodată printr-o lege a Congresului, însă a fost acceptată după aceea ca expresie a politicii americane.

** Singurul motiv pentru care a mers chiar şi o perioadă scurtă a fost acela că Statele Unite erau prinse în propriul Război Civil. Însă, odată ce americanii şi-au concentrat atenţia asupra acestui intrus şi au sprijinit rezistenţa băştinaşilor, Maximilian a fost pierdut. Propriii sponsori europeni şi-au frânt mâinile, însă până la urmă l-au lăsat pradă plutonului de execuţie – *raison d'état.*

intra acum în calcul, descurajând ambiţiile imperialiste. Nu conta. Se puteau obţine mai mulţi bani din comerţ: concesionări de lucrări publice, contracte de împrumut, aranjamente favorabile pe piaţă. Nu întâmplător o bună parte dintre lucrările despre dependenţă au fost scrise de economişti şi specialişti în ştiinţe politice latinoamericani. Aceştia simt, oarecum pe bună dreptate, că partea lor de lume, deşi liberă în mod formal, a fost doborâtă la pământ şi jefuită de parteneri mai puternici.

Imperiul formal este acum o mare raritate. Chestiunea ţine în mare parte de definiţie (este Puerto Rico o colonie a Statelor Unite?), însă mai găsim câteva regiuni disparate (Guam, Samoa, Bermuda, DOM-TOM-ul francez [*départements et territoires d'outre-mer*]) care se află sub stăpânirea altcuiva. Uneori, cum este cazul insulelor Bermuda, al Noii Caledonii sau al statului insular Puerto Rico, dependenţii preferă această situaţie, deoarece dependenţa este profitabilă*. Şi Panama, după ani de „lucru pentru dolarul yankeu", potrivit unui cântec vechi, se gândeşte de două ori la ideea plecării americanilor din zona canalului. Însă majoritatea teritoriilor care au fost cândva dependente, colonii, protectorate, dominioane, departamente metropolitane sau departamente peste mare, sunt acum libere. Având în vedere sensibilitatea populaţiilor odinioară supuse şi resentimentele acumulate din pricina subjugării şi umilinţei, avantajele materiale au înfruntat rareori separatismul.

Un val de eliberări au înmulţit de mai bine de trei ori numărul naţiunilor de pe glob după al Doilea Război Mondial. Fiecare dintre aceşti nou-veniţi, oricât de mici şi de artificiali, era suveran şi se bucura de vot în cadrul Naţiunilor Unite. Libertatea le promitea dezvoltare şi prosperitate ţărilor odinioară exploatate şi – un important revers al medaliei – prevestea o micşorare a naţiunilor capitaliste care înfloriseră prin oprimarea celorlalţi şi care acum erau nevoite să se descurce prin forţe proprii. Avea să se facă dreptate.

Lucrurile nu au decurs aşa. Economiile imperialiste de odinioară au prosperat mai mult ca niciodată. Iar majorităţii fostelor naţiuni coloniale le-a venit greu să evolueze. Stăpânii lor coloniali, temători în privinţa naţionalismului lor incipient şi dispreţuitori faţă de abilităţile acestora, nu îi învăţaseră prea multe – strictul necesar pentru sarcinile secundare ale guvernării. Conducătorii albi erau îngroziţi de băştinaşii educaţi: desprinşi de trib, animaţi de aspiraţii „nepotrivite", aceştia erau, potrivit spuselor unui funcţionar britanic (1886), „blestemul coastei de vest [a Africii]"[11]. Britanicii, în ciuda faptului că se sprijineau pe elitele locale, îi excludeau în mod sistematic pe aceşti *déracinés* („dezrădăcinaţi") din funcţiile guvernamentale şi comerciale ce implicau o responsabilitate sporită.

Aşadar, deşi coloniştii lăsau adesea în urmă o infrastructură de drumuri, porturi, căi ferate şi clădiri, mentenanţa era cu totul altceva. Capacitatea fostelor colonii de a-şi neglija şi a-şi băga în pământ moştenirea materială era uluitoare, după cum o puteau adeveri vizitatorii. (Acelaşi lucru s-a întâmplat în ţările din centrul şi estul Europei atrase în lumea birocratică ineptă a socialismului.)[12] O bună parte din ceea ce aceste populaţii supuse învăţau în şcolile şi universităţile stăpânului colonizator era

* Franţa refuză să negocieze renunţarea la dominioanele sale de pe glob, în primul rând din raţiuni de prestigiu şi stimă de sine. O asemenea frivolitate costă, iar francezii, presaţi de constrângerile europene de a-şi reduce deficitul bugetar, analizează, chipurile, şi această posibilitate (*Wall Street Journal*, 25 ianuarie 1996, p. 1). Nu vă bazaţi pe asta.

mai curând un discurs politic şi social decât ştiinţă aplicată şi know-how tehnic – unelte ale revoluţiei, şi nu ale producţiei. Şi poate că aceasta era prioritatea: mai întâi libertatea, economia mai târziu; deoarece libertatea este o condiţie necesară, dacă nu suficientă a dezvoltării.

Primele cifre de după eliberare în ceea ce priveşte produsul şi venitul pe cap de locuitor au fost încurajatoare, dar probabil înşelătoare. Ele reflectau mai mult aparenţele decât realitatea. Pe măsură ce tot mai multe tranzacţii s-au comercializat, de exemplu, pe măsură ce tot mai multe produse s-au îndreptat mai curând spre piaţă decât spre consumul intern, rezultatele s-au reflectat în date acolo unde nu se reflectaseră înainte. Specialiştii în economie au prevestit un viitor luminos pentru fostele colonii precum Nigeria (petrol), Coasta de Fildeş/Côte d'Ivoire (cacao), Algeria (petrol şi gaze).

Apoi a urmat dezamăgirea. Puţine dintre aceste foste colonii şi-au menţinut o creştere consecventă pe cap de locuitor*, iar dependenţa lor de termenii comerciali extrem de variabili (articole agricole *vs* produse manufacturate) au generat oscilaţii dureroase ale venitului. După cum se plângea preşedintele Julius Nyerere din Tanzania în 1976, de ce ar fi nevoită această ţară să dea de două ori mai mulţi baloţi de sisal an de an pentru a cumpăra acelaşi tractor agricol? Bineînţeles, nu se plânsese şi înainte (1970-1974), când preţul sisalului crescuse de peste patru ori într-un interval de patru ani[13]. (Preţurile nestatornice ale bunurilor de consum erau o poveste veche. Între 1925 şi 1928, preţul cauciucului a scăzut la nivel mondial de la 73 cenţi la 22 de cenţi livra, iar apoi, odată cu Marea Depresiune, la mai puţin de 3 cenţi livra în 1932[14]. Plantaţiile din Asia de Sud-Est [Malaya, Indiile de Est, Indochina] au avut mult de suferit. Însă din acel punct preţurile nu puteau decât să crească, aşa cum au şi făcut-o, de altfel, în pragul şi pe durata războiului. Războiul este un adevărat coşmar pentru anvelope şi grozav pentru industria cauciucului.)

În faţa dezamăgirilor libertăţii, legea convingerii statornice a preluat controlul. Cei obişnuiţi să pună eşecul material pe seama relelor externe au decis acum că exploatarea nu făcuse decât să îmbrace alte forme. Vechile regiuni coloniale erau libere doar formal, spuneau ei, aflate în continuare sub controlul exploatatorilor prin nişte legături invizibile de dependenţă şi comerţ inegal; de asemenea, prin subvenţii şi mite în schimbul afilierii şi loialităţii politice. De unde şi eşecul.

Unii critici ai acestui nou tip de colonialism (neocolonialism) au susţinut chiar că toate schimburile dintre naţiunile industriale avansate şi înapoiata „Lume a Treia" sunt în mod intrinsec inechitabile. Logic vorbind, cel sărac ar trebui să sisteze comerţul cu cel bogat[15]. Nu s-ar fi putut găsi o reţetă mai bună pentru perpetuarea sărăciei şi, din fericire, majoritatea guvernelor Lumii a Treia au decis să nu se izoleze de comerţul cu bunuri şi cunoştinţe; de asemenea, de împrumuturi, cadouri şi subvenţii. O excepţie a fost Birmania (Myanmar), unde un embargou autoimpus a determinat canibalizarea vehiculelor pentru a le menţine în funcţiune şi utilizarea unui tip de benzină atât de

---

* Astfel, după o perioadă îndelungată pe parcursul anilor 1960 şi 1970, Côte d'Ivoire a prezentat o creştere negativă în deceniul următor, –4,7% pe an pe cap de locuitor între 1980 şi 1992 (Banca Mondială, *World Development Report 1994*, tabelul 1). Algeria şi Nigeria prezintă un tipar asemănător, deşi ratele lor de scădere sunt mai mici, –0,5% şi –0,4% între 1980 şi 1992. În ultimele două ţări, războiul civil a avut un efect dezastruos asupra economiei, în Nigeria din 1967 până în 1970, în Algeria şi astăzi.

neprelucrată, încât stropi negri de otravă ţâşneau pe străzi. Doar traficul lejer salvează plămânii trecătorilor.

După independenţă, naţiunile eterogene pe care le cunoaştem în mod colectiv drept Sudul sau Lumea a Treia (şi uneori Lumile a Treia şi a Patra, pentru a face distincţia dintre cei săraci şi cei extrem de săraci) au obţinut rezultate nespus de diverse. Acestea au variat între succesele spectaculoase din Asia de Est, rezultatele mixte din America Latină şi regresul categoric din regiuni precum Birmania şi o bună parte a Africii.

Această diversitate a urmărilor arată că nici colonizarea în sine, nici măcar subjugarea nu dictează eşecul*. De-a lungul istoriei, acesta este miezul problemei: să fii la pământ nu înseamnă să fii complet distrus. Unele ţări au valorificat moştenirea colonială; moştenirea infrastructurii sociale, educaţiei, ideilor; până şi propria furie, rezistenţă şi mândrie**. Altele au distrus ceea ce puterea colonială lăsase în urmă şi nu au învăţat să pună totuşi ceva în loc. Iar altele au rămas cu puţin, de obicei fiindcă puterea colonială nu considerase că îmbunătăţirea ar fi fost rentabilă. Iar altele erau prea sărace şi nici măcar nu atrăgeau lăcomia naţiunilor mai puternice.

Exemplul câtorva foste colonii prospere le-a consolat prea puţin pe cele care au dat greş. Pentru acestea, întreaga experienţă a fost umilitoare, exasperantă; iar dezamăgirile ulterioare nu au făcut decât să le sporească resentimentele. Au dreptate. Însă în loc să le ţină în ei, ar face mai bine să le dea glas. Nimic din toate acestea nu a avut de-a face cu intenţiile, bune sau rele. Aceasta a fost logica situaţiei şi toată lumea ar fi susţinut din inimă că au făcut ce era mai bine pentru toţi.

Să-i luăm ca exemplu pe francezi. Aceştia se considerau deţinătorii raţiunii şi virtuţii universale, precum şi a celei mai înalte culturi literare; şi, deşi nu făceau prea multe pentru a-şi educa popoarele supuse, acel puţin era inspirat de un sentiment al misiunii şi al perfectibilităţii infinite – şi tu poţi fi francez. Învăţământul se desfăşura de regulă în franceză, care a produs o clasă de oameni cu carte înstrăinaţi de părinţi şi de cultura lor nativă – unul dintre profesori l-a numit o „maşinărie a alienării". Substanţa era alcătuită din clişee istorice franceze – „*Nos ancêtres les Gaulois* [Strămoşii noştri, galii]..." – şi din opere literare clasice precum *Andromaca* lui Racine şi *Cidul* lui Corneille[16]. Cei mai buni elevi, care învăţau îndeajuns de bine încât să obţină burse la universităţi franceze, îşi însuşeau comorile virtuţii republicane franceze, exact genul de lucru care avea să-i facă să-şi urască statutul, dacă nu şi pe ei înşişi, şi să-i transforme

---

* Două exemple din istoria premodernă: israeliţii antici, după exodul din Egipt; şi aztecii, care s-au refugiat din calea sclaviei în ţinuturile mlăştinoase, de unde au cucerit toate popoarele din jur.

** Însemnătatea rezistenţei şi a mândriei este principala temă a majorităţii lucrărilor noi despre istoria imperialismului – ceea ce Michael Adas descrie drept „Sfârşitul eroului alb la tropice" („«High» Imperialism and the «New» History", p. 318). În vreme ce studiile mai vechi s-au concentrat asupra conchistadorilor, guvernatorilor şi întreprinzătorilor europeni, asupra contrastelor de modernitate europeană *vs* înapoiere băştinaşă, dezvoltare *vs* stagnare, accentul a căzut recent pe formele şi consecinţele rezistenţei, nu numai pe rebeliuni, răzvrătiri şi „răscoale", ci şi pe sabotajul cotidian şi refuzul de a coopera. În ceea ce priveşte acest ultim aspect, *cf.* Scott, *Weapons of the Weak*. Ideea este de a restabili „instrumentalitatea", adică de a prezenta victimele pasive drept actori hotărâţi şi culturile indigene ca surse de energie şi inspiraţie.

în lideri ai rebeliunilor. Dovadă stă cariera lui Ho Chi Minh în Vietnam sau a lui Pol Pot în Cambodgea.

Care este bilanţul? Imperialismul a fost bun sau rău pentru popoarele supuse? Îngăduiţi-mi o serie de observaţii:

(1) Unul dintre obiectivele principale ale imperialismului a fost acela de a extrage avere şi forţă de muncă, într-o măsură mai mare decât se putea la preţurile pieţei libere. Rezultatele nu au fost întotdeauna pe măsura aşteptărilor. Pe de altă parte, în (aproape) toate cazurile, câţiva s-au descurcat bine – comercianţii duri, concesionarii, funcţionarii, intermediarii (*compradores*), elitele locale – de ambele părţi ale liniei de demarcaţie dintre conducători şi supuşi, puternici şi slabi.

(2) Mai toate imperialismele au adus cu ele suferinţe materiale şi psihologice poporului supus; însă şi câştiguri materiale, directe şi indirecte, intenţionate sau nu. Unele dintre aceste câştiguri au fost rezultatul deschiderii şi al comerţului. Ca să-l citãm pe John Stuart Mill, care scria dintr-o perspectivă britanică/smithiană la jumătatea secolului al XIX-lea, „[...] tendinţa oricărei extinderi a pieţei [este] aceea de a îmbunătăţi procesele producţiei"[17].

Toate aceste efecte comerciale au depins de natura stăpânirii coloniale. Unii stăpâni erau mai bogaţi şi mai ambiţioşi. Coloniştii construiau de regulă lucruri folositoare – drumuri, căi ferate, dotări portuare, clădiri, sisteme de aprovizionare cu apă, de canalizare şi alte asemenea. Îi puneau pe băştinaşi să plătească pentru aceste facilităţi prin muncă şi taxe, însă ar fi putut să păstreze pur şi simplu banii. În acelaşi timp, câştigul pentru băştinaşi era întâmplător, deoarece aceste îmbunătăţiri erau făcute în primul rând pentru puterea conducătoare şi interesele sale comerciale; la urma urmei, coloniştii trebuiau să facă aceste locuri îndepărtate locuibile şi profitabile, să apere graniţele şi să menţină ordinea. Însă tot câştig se numea. Este şi cazul instituţiilor medicale, care la început îi serveau pe stăpâni (de remarcat însă faptul că drumurile şi defrişările puteau contribui la răspândirea bolii). Cu toate acestea, motivul contează mai puţin decât consecinţele. Nimeni nu poate izola beneficiile acestor eforturi. De asemenea, constructorii şi medicii aveau propriul sentiment al datoriei faţă de societatea mai largă.

Ar fi fost construite mai multe asemenea clădiri dacă aceste ţări ar fi fost libere? În timpul regimurilor precoloniale, improbabil. Chiar şi acum, când progresul a devenit o religie universală, iar mediul de afaceri e gata să se implice, lucrările publice din fostele colonii adesea ne dezamăgesc. Mai rău decât atât, regimurile ulterioare au lăsat moştenirea colonială să se deterioreze. Marile excepţii au fost societăţile postcoloniale din Asia de Est şi Sud-Est: Coreea de Sud, Taiwan, Singapore. Şi, firește, noile tehnologii au permis o îmbunătăţire inexorabilă – aeroporturi şi transport aerian, de exemplu.

Cu toate acestea, în fostele colonii, asemenea proiecte sunt adesea investiţiile colosale ale conducătorilor, care preferă mai curând să cheltuiască (banii altora) pe nou decât să aibă grijă de ce este vechi. Rămânem cu o serie de straturi pe movilele şi ruinele unei generaţii anterioare. Tiparul arheologic obişnuit al civilizaţiilor succesive este acum reactivat în societăţile slab pregătite ale secolului XX şi vor constitui probabil deliciul viitorilor săpători. Printre viitoarele ruine: hoteluri de lux, care înlocuiesc deja caravanseraiurile şi genul de hanuri care constituie cadrul romanelor şi filmelor

de aventuri. Călătorii în interes de afaceri şi birocraţii de azi se aşteaptă la servicii uniforme pe tot globul; de asemenea, la emisiuni CNN şi Sky-News.

(3) Harta lumii coloniale a fost trasată de către europeni. Graniţele nu reflectau realităţile locului şi poporului. Acest lucru era cu atât mai adevărat în Africa (dar şi în India şi în Birmania), unde triburile erau fragmentate şi s-au alăturat şi altele (inclusiv tânărul trib al coloniştilor şi imigranţilor albi), punând bazele iredentismului şi vrajbei. Libertatea, când se întâmpla să vină, venea la popoare ce nu erau pregătite să convieţuiască. Şi cu toate acestea, naţiunile noi considerau aceste graniţe artificiale ca fiind sacre, de teama a ceea ce le-ar fi putut înlocui. Oarecum pe bună dreptate: dovezile privind disputele teritoriale în fostele regiuni coloniale indică mult zgomot pentru puţin şi penalizări usturătoare atât pentru câştigători, cât şi pentru perdanţi[18].

(4) Energia, resursele şi potenţiala bunăvoinţă a acestor state succesoare au fost epuizate pe parcursul propriei definiri. Foarte puţine dintre ele (cel mai bun exemplu este Coreea) aveau deja o identitate etnică sau naţională embrionară în momentul în care puterea colonială a preluat controlul şi au putut să-şi clădească pe ea rezistenţa ori să o reia după plecarea intruşilor*. Celelalte au avut de suferit de pe urma instabilităţii şi violenţei care însoţesc identitatea şi legitimitatea incerte, împleticindu-se de la o lovitură la alta, de la o explozie la alta[19]. În acelaşi timp, naţiunile industriale avansate au declamat devotamente, au sprijinit victime, au susţinut tiranii, au creat noi victime, şi-au frânt mâinile şi au cârpit în general orice intervenţie – au făcut şi bine, şi rău, în acelaşi timp, consolându-se totodată cu intenţiile lor virtuoase, cauzele mai înalte şi satisfacţia ce decurge din superioritatea morală. (Acesta este rolul exerciţiului.) Imaginile cu copii înfometaţi şi murdari umplu ziarele publice şi ecranul televizorului. Numărul cauzelor caritabile îl depăşeşte pe cel al fondurilor. De regulă, este acordat doar primul ajutor.

(5) Haideţi să încercăm şi ipoteza contrafactuală: naţiunile înapoiate din punct de vedere economic ar fi crescut şi ar fi progresat (în sensul tehnicii şi al productivităţii) mai rapid dacă nu ar fi cunoscut niciodată colonialismul. Argumentul *pro* se sprijină pe ipoteză: pe premisa că aceste popoare supuse nu ar fi fost altminteri supuse exploatării interne şi externe; de asemenea, că ar fi fost capabile să înveţe şi să se schimbe. Argumentul *contra* se sprijină pe istorie: imperialismul nu a împiedicat câteva colonii să se dezvolte ca nişte centre autonome şi să înveţe şi să inventeze tehnicile unei economii industriale[20]. De exemplu, coloniile britanice din America de Nord, Finlanda ca parte a Imperiului Rus, Norvegia sub Suedia, Hong Kongul sub Marea Britanie. Primul exemplu al unei naţiuni nonoccidentale care a făcut acest lucru, Japonia, deşi a rămas independentă (mare lucru), a făcut-o în limitele protecţioniste ale unui imperialism informal. Dar, după cum ştie toată lumea, Japonia este un caz special.

Istoria sugerează că tutela poate fi o şcoală. Desigur, depinde foarte mult de profesor. Unele naţiuni imperiale conduceau mai bine decât altele, iar coloniile lor s-au descurcat mai bine după independenţă. Potrivit acestui criteriu, spaniolii şi portughezii

* În unele cazuri, aceste popoare subjugate îşi construiseră propriile imperii înaintea sosirii omului alb: aztecii şi incaşii, desigur; însă şi anamiţii în Indochina, birmanii în Birmania; zuluşii în Africa; şi aşa mai departe. Libertatea nu a generat neapărat restabilirea egalităţii. Egalitatea nu existase niciodată, iar noile structuri statale se sprijineau pe vechile ierarhii.

conduceau prost, olandezii şi francezii – ceva mai bine, iar britanicii – cel mai puţin bine, datorită disponibilităţii şi capacităţii lor de a investi în infrastructura socială (căi ferate în India, de exemplu) şi faptului că se bazau pe elitele locale ca să administreze în numele lor. În 1900, India avea de 35 de ori mai mulţi kilometri de cale ferată decât China oficial independentă – un salut la adresa simţului britanic al imperiului şi al datoriei[21]. (Un cinic ar putea afirma că rolul acestor căi ferate era în primul rând acela de a transporta bumbacul neprelucrat şi alte materii prime în posturi şi pe soldaţi în locurile unde existau frământări sociale. Totuşi, conectarea pieţelor indiene a uşurat distribuţia alimentelor într-o ţară vulnerabilă în faţa foametei locale. Iar uneori e posibil să fie nevoie de o foamete ca să construieşti o linie*.)

Cu toate acestea, potrivit acestui standard, cel mai bun stăpân colonial al tuturor timpurilor a fost Japonia, deoarece nici o altă fostă colonie nu s-a descurcat la fel de bine precum Coreea (de Sud) şi Taiwan, unde ratele anuale de creştere pe cap de locuitor în intervalul 1950-1973 le-au depăşit pe cele ale naţiunilor industriale avansate (cu excepţia Japoniei). Această realizare reflectă, după părerea mea, cultura acestor societăţi: structura familială, valorile profesionale, tenacitatea. (Spun asta deşi numeroşi economişti nu acordă importanţă culturii, care nu poate fi măsurată şi, pentru aceşti experţi, se pune pur şi simplu în calea ideilor bune.) Aceste valori erau deja existente în timpul stăpânirii nipone, în parte ca reacţie la aceasta, şi s-au manifestat ca reacţie la oportunităţile de profit ori de câte ori stăpânul străin le îngăduia băştinaşilor să muncească[22]. Însă succesul postcolonial dovedeşte şi moştenirea colonială: cumpătarea economică a administraţiei nipone, care şi-a însuşit în colonii „efortul superb de reuşit de modernizare pe care Japonia însăşi şi-l însuşise"[23].

Bineînţeles, locuitorii Coreei şi Taiwanului nu ar fi de acord. Ei îşi amintesc tirania, tortura şi abuzul – amintiri otrăvite de un refuz nipon sfidător de a-şi exprima regrete sau remuşcări[24]. Remuşcări pentru ce? Sistemul a funcţionat[25]. În plus,

> [Japonia] era la fel de responsabilă în politicile sale privind populaţiile coloniale [...] precum erau Belgia în Congo, Franţa în Indochina, Olanda în Indiile de Est sau Germania, Italia, Spania ori Portugalia în Africa. Şi, la drept vorbind, am putea spune că eforturile coloniale ale Japoniei ar trebui judecate mai curând în raport cu celelalte situaţii coloniale decât în raport cu o utopie teoretică[26].

Lumea le aparţine celor cu o conştiinţă limpede, lucru de care Japonia se bucura într-o abundenţă cvasiunanimă.

Coreea şi Taiwanul ar spune că au reuşit în ciuda Japoniei, care le-a ghidat înspre agricultură şi le-a îndepărtat de industrie. Japonia le-a reamintit în repetate rânduri de subordonarea lor politică şi socială; le-a făcut, ca în cazul coreean, să-şi schimbe denumirile şi să-şi asume o identitate niponă de mâna a doua, imitativă; le-a atribuit locuri de muncă pe care japonezii le considerau prea periculoase şi neplăcute (de exemplu, mineritul în insule). Odată cu câştigarea libertăţii, coreenii şi-au adus aminte.

---

* De remarcat: calitatea tehnică a căilor ferate din India era slabă; de asemenea, contribuabilul indian era cel care acoperea involuntar o bună parte din costuri sub forma profiturilor garantate pentru investitorii britanici. (În ciuda avuţiei lor ocazionale, indienii nu erau interesaţi să investească în aceste proiecte.) Despre această poveste pestriţă, vezi Headrick, *Tentacles of Progress*, cap. 3.

Însă nu au lăsat amintirile să stea în calea dezvoltării materiale. „Nu te înfuria; răzbună-te."

Coreea şi Taiwanul reprezintă excepţia. Majoritatea noilor naţiuni postbelice şi-au amintit mult prea bine şi au urmat calea greşită. Sistemul economic al foştilor lor conducători era anatemizat: capitalismul echivala cu ineficienţă întreţesută cu corupţie şi nedreptate. În lumina victoriei sovietice din al Doilea Război Mondial, socialismul *cum* dictatură constituia asigurarea producţiei şi a viitorului. Nu s-ar fi putut înşela mai mult.

Aşadar, privind retrospectiv la experienţa imperialismului, observăm un conflict persistent între teorie şi realitate. În cea mai mare parte a secolului al XIX-lea, ortodoxia predominantă nu a fost pur şi simplu anticolonială. A înglobat anticolonialismul într-o viziune (explicaţie) mai amplă a istoriei economice: coloniile ca stâlpi ai unui capitalism muribund. În cadrul acestui model, coloniile erau profitabile fie prin alimentarea dezvoltării economiilor imperialiste, fie prin transferul avuţiei de la cei săraci către cei bogaţi – imperiul ca vampir. Fără colonii, dominaţia burgheză s-ar nărui. Sau, altfel spus, Europa nu îşi permitea să renunţe la coloniile sale. În schimb, odată ce popoarele supuse se eliberau, aveau parte de o ascensiune rapidă la prosperitate.

Nu îşi permiteau... Absolut deloc. De-a lungul secolului XX, rezistenţa împotriva stăpânilor imperiali s-a amplificat. Idealurile europene de libertate şi drepturile omului s-au dovedit molipsitoare, iar popoarele supuse au învăţat de la stăpânii lor cum să le reziste stăpânilor lor. În acelaşi timp, opinia publică, ce susţinea odinioară imperiul, acum îl deplângea. Scandalurile majore – dezvăluirea torturii şi mutilării din Congo, în timpul domniei regelui Leopold, şi atrocităţilor (inclusiv lagăre de concentrare) din războiul împotriva burilor (1899-1902) – le-au oferit argumente scriitorilor şi politicienilor liberali şi radicali antiimperialişti. Imperiul, mândria celor puternici şi consolarea celor mărunţi, care făcea ca ţările mici să fie mari şi ţările mari să devină imense, îşi pierdea legitimitatea*.

Al Doilea Război Mondial a dat *le coup de grâce*. Pe lângă faptul că naţiunile occidentale şi-au pierdut reputaţia de invincibilitate, obiectivele lor de război le-au redus dominioanele. Acum povara stăpânirii a devenit insuportabil de grea. Unele ţări, mai mândre decât altele, s-au ţinut tari (Franţa în Indochina şi, într-o măsură şi mai mare, în Algeria). Altele (Marea Britanie în India şi Palestina, Olanda în Indonezia) abia au aşteptat să le dea drumul. Aveau dreptate. Spre dezamăgirea teoreticienilor anticoloniali, fostele naţiuni imperiale nu au suferit câtuşi de puţin de pe urma pierderii acestor teritorii; dimpotrivă.

---

* Dintre cele mai puternice luări de poziţie antiimperialiste: scurtul roman al lui Joseph Conrad *Inima întunericului* (1902). Această mărturie elocventă a abuzurilor imperialismului şi a ipocriziei Occidentului s-a bazat pe experienţa personală în centrul Africii: „Călătoria pe acel râu era ca o întoarcere la cele mai străvechi origini ale lumii [...]". Romanul a fost denunţat de atunci ca fiind rasist, „orientalist", demn să fie exclus din canonul literar. Conrad, ni se spune, i-a prezentat pe africanii băştinaşi ca fiind primitivi şi neajutoraţi (Africa, inima întunericului), iar aşa ceva nu era permis. Acestea sunt imperativele anacronice ale corectitudinii politice. Acest atac la adresa unui volum care a fost considerat deja o capodoperă a empatiei şi umanităţii a produs ceea ce jargonul actual numeşte stângaci „o poziţie de contestare". Vezi articolul fascinant al lui David Denby, „Jungle Fever".

Şi a doua teză s-a dovedit a fi falsă. În 1961, un economist indian pe nume Surendra Patel a publicat un eseu ce demonstra cu ajutorul unei aritmetici de necombătut că India, acum eliberată de stăpânirea britanică, avea să întreacă Franţa 30 de ani mai târziu ca venit pe cap de locuitor, iar după alţi câţiva ani Statele Unite[27]. Nu era singurul; se vehiculau şi alte preconizări romantice. Acestea reflectau speranţa pură şi doctrina tenace; de asemenea, mândria naţională şi un fel de răzbunare virtuală.

E uşor să-ţi aduci aminte şi atât de greu să uiţi

Una dintre cele mai urâte moşteniri ale colonialismului a fost explozia de rea-voinţă împotriva foştilor stăpâni şi a reprezentanţilor acestora – nu atât la nivelul guvernelor, unde se stabilesc înţelegeri şi se fac bani, cât la nivelul relaţiilor dintre oameni. Unele colonii, printre care şi cele mai importante, au devenit ţinta stabilirii străinilor, locaţii predilecte ale occidentalilor care doreau să o ia de la capăt sau să evadeze. Unii dintre aceşti colonişti au făcut o adevărată pasiune pentru noile lor patrii, pentru pământ, râuri, peisaje, târguri şi pieţe; şi, da, pentru oameni, pe care îi adorau pentru dependenţa lor, pentru misterul lor, pentru caracterul lor bizar sau pentru nevinovăţia lor. Mulţi dintre ei au crezut că descoperiseră un nou paradis, creau o nouă rasă – nu prin amestec, ci prin coexistenţa în nou. Citiţi ce scrie Albert Camus despre copilăria lui în Algeria*. Nu era singurul european care simţea astfel; pur şi simplu scria mai bine.

Prin urmare, au avut un adevărat şoc atunci când au aflat că numeroşi băştinaşi nu le împărtăşeau această dragoste şi că urau prezenţa străinilor – faptul că îşi apropriau cele mai bune terenuri, privilegiile lor politice şi sociale, condescendenţa lor inevitabilă, irezistibilă.

Nu toţi băştinaşii simţeau astfel. Însă, pe măsură ce mişcările de independenţă au mocnit şi au dat în clocot, pe măsură ce conştiinţa se deştepta, era greu să rămâi neutru („Tu de ce parte eşti?"). Astfel, după câştigarea independenţei, coloniştii s-au retras. Majoritatea nu îndurau pierderea privilegiilor lor şi revocarea deferenţei şi până şi cei care ar fi rămas, care voiau să rămână, erau goniţi cu insulte, ameninţări, violenţă, confiscări ale proprietăţilor pe care şi aceştia le confiscaseră la rândul lor.

Algeria era exemplară: peste un milion de europeni printre zece milioane de băştinaşi. Aceşti *colons* nu voiau independenţa. Voiau ca Franţa să rămână; într-adevăr, mulţi erau dispuşi să lupte pentru a păstra Algerià franceză. (Înşişi francezii au fost în pragul unui război civil din pricina acestei situaţii.) Noul guvern al lui Charles de Gaulle a fost dispus la început să facă concesii pentru a convinge mişcarea algeriană de independenţă ca ţară să rămână unită cu Franţa; în zadar. Şi, odată ce guvernul francez a decis că nu merita bătaia de cap, s-a pus punct. Acelor *colons* li s-a spus că erau pe cont propriu, că Franţa avea să recunoască independenţa algeriană. Unii încăpăţânaţi ar fi continuat să lupte, dar cine avea să-i ajute într-o lume dedicată anihilării colonialismului? Câţiva ani mai târziu, toţi *pieds-noirs* plecaseră**. Nu toţi

---

* *Primul om*, roman autobiografic.

** *Pieds-noirs*: literal, „picioare negre". Denumire dată coloniştilor europeni în Algeria, prin analogie cu băştinaşii desculţi.

aceşti europeni erau bogaţi ; veniseră acolo săraci şi deseori aşa şi rămâneau. Însă cei de succes deţineau cel mai bun pământ, cultivau viţă-de-vie şi grâu, care se exportau cel mai bine, se ocupau de transport, conduceau bănci, făceau economia să meargă.

Plecarea lor nu le-a frânt inima algerienilor. Îşi recuperaseră pământul ; creştinii (şi evreii) plecaseră. (Păstraseră, de asemenea, petrolul din Sahara.) Cu toate acestea, pierderea acestor resurse umane a fost o lovitură zdrobitoare. De-a lungul anilor, economia algeriană a încetinit, iar nici măcar petrolul şi gazul nu au reuşit să înfrâneze valul. Algeria a început să exporte oameni în Franţa, unde creşterea economică a sporit cererea de forţă de muncă. S-a zis şi cu pretinsa nevoie capitalistă de imperiu.

Capitolul 26

Pierderea supremaţiei

Piaţa ar trebui să fie un loc echilibrat de luptă, deseori (de obicei) paşnică. Nu că jucătorii ar prefera să fie aşa: dacă ar fi după ei, li s-ar acorda toate avantajele posibile şi ar păstra ceea ce au în detrimentul succesorilor lor. Acelaşi lucru este valabil şi în cazul grupurilor şi industriilor şi al economiilor naţionale: toţi vor să obţină şi să păstreze. Din fericire, prezenţa concurenţilor impune datoria unei lupte; pe termen lung, nimic fără efort.

Aşa şi cu rivalităţile economice internaţionale. Oraşe şi naţiuni au ieşit în faţă, au cedat în faţa nou-veniţilor, întrecuţi la rândul lor de alţi nou-veniţi. Procesul nu este unul plăcut pentru perdanţi, deşi suferinţa este mult atenuată de miopia îndărătnică; de asemenea, de faptul că aceste pierderi de poziţie nu atrag de regulă declinul absolut*. În schimb, progresele anterioare vor fi fost convertite într-un fond de avere care îi consolează pe cei care o deţin; şi într-un capital uman şi material care continuă să genereze venit şi creştere. Cu toate acestea, supremaţia dă naştere unui obicei şi creează mândrie. Nimănui nu-i place să-şi piardă locul.

Invidia semnalează ambiţie. Când „aritmeticienii politici" englezi de la sfârşitul secolului al XVII-lea arătau cu degetul spre Olanda, considerând-o exemplară şi rivală, când scriitorii francezi din secolul al XVIII-lea remarcau şi deplângeau realizările comerciale şi financiare britanice, ei îşi vărsau invidia, speranţele şi nemulţumirea într-o epocă a edificării statelor şi a unei intense rivalităţi naţionale. Aceasta era natura Europei, foarte diferită din acest punct de vedere faţă de China ecumenică sau Islamul şi India cuprinse de anarhie. Europa era formată din state mai mari şi mai mici, fiecare mânat de mândria şi interesele conducătorului, însă tot mai mult de naţionalismul conştient de sine. Toate rivalizau. Toate cunoşteau însemnătatea banului pentru stabilitate şi putere.

Primatul banilor în slujba puterii şi-a găsit expresia în gândirea economică. Mercantilismul nu era o doctrină şi nici un set de norme. Era o reţetă generală pentru managementul politico-economic: orice promova statul era bun. Până şi Adam Smith a avut momentele sale mercantiliste: poate că legile privind navigaţia, remarca el, l-au costat pe consumatorul britanic, însă au funcţionat de minune împotriva puterii maritime olandeze.

În epoca lui Smith, vremurile supremaţiei olandeze erau apuse. Fusese o minune de o sută de ani: această ţărişoară domina oceanele; transporta bunuri, voluminoase

---

* O bună parte din lucrările care abordează acest subiect folosesc în mod tacit termenul *declin* pentru a face referire mai curând la pierderea relativă decât absolută a poziţiei. Ar fi mai bine să se specifice acest lucru în mod explicit.

şi rare, cu mii de vase; înfrunta şi înfrângea naţiuni cu populaţii mai mari; le dădea tuturor un exemplu de cumpătare şi voinţă. Nimic nu este mai grăitor în acest sens decât cucerirea Angliei de către Wilhelm de Orania, stathuder al Provinciilor Unite, în 1688. Aceasta a fost ultima cotropire de succes a Angliei şi prima de la cea a unui alt Wilhelm, din Normandia, în 1066. Fără îndoială, britanicii nu îşi amintesc astfel lucrurile. Interpretarea liberală a răsturnării lui Iacob al II-lea drept „Revoluţia Glorioasă" a pus în umbră natura evenimentului. Totuşi, a fost o invazie, menită să preia Coroana britanică pentru a o împiedica să i se alăture Franţei împotriva Ţărilor de Jos. Flota olandeză strânsă în luna septembrie a acelui an era de patru ori mai mare decât Armada spaniolă şi reunea cele mai bune trupe din armata olandeză, pe lângă voluntari străini, animale, echipament şi o artilerie uriaşă. „Dacă luăm în calcul toate dimensiunile – militară, navală, financiară, logistică, diplomatică, internă –, a fost unul dintre cele mai impresionante exemple de organizare de care a dat dovadă vreodată un regim modern timpuriu."[1]

În 1776, Adam Smith considera în continuare că Olanda era mai bogată decât Anglia. De unde ştia? A comparat ratele dobânzii în cele două ţări şi a constatat că guvernul olandez se putea împrumuta cu 2%, iar particularii cu 3%. Ratele englezeşti, scria el, erau cu aproximativ un procent mai mari; ratele scoţiene, cam cu două procente. Asta însemna, spunea el, că în Olanda capitalul era mai abundent, iar profiturile erau mai mici. Negreşit, antreprenorii olandezi se plângeau că afacerile mergeau prost; însă pentru Smith, profiturile mici erau „efectul firesc al prosperităţii", iar comercianţii olandezi sufereau în realitate din pricina a ceea ce marxiştii aveau să numească mai târziu „conştiinţă falsă"[2].

Smith mai observa că, „după cum se spune, mâna de lucru e mai scumpă în Olanda decât în Anglia", lucru care arăta la rândul lui că Olanda era mai bogată. Ei bine, poate că asta însemna, dar putea sugera la fel de bine faptul că Olanda se dezvolta mai rapid decât Anglia, lucru pur şi simplu neadevărat*. Să nu uităm că Smith stabilise deja o asemenea legătură între salariile mari şi creştere atunci când comparase coloniile americane cu ţara-mamă. „Cu toate că America de Nord", scria el, „nu este încă aşa de bogată ca Anglia, ea este mai prosperă şi achiziţionează mult mai repede noi avuţii"[3].

Smith ar fi trebuit să aplice standardele comparaţiei sale dintre Marea Britanie şi America de Nord şi la cea dintre Marea Britanie şi Olanda; adică ar fi trebuit să facă distincţie între avuţie şi creştere, între bogăţie şi prosperitate. L-ar fi pregătit pentru indiciile încetinirii olandeze**. În schimb, s-a concentrat asupra unei Olande inundate de capital şi aflate în căutarea peste hotare a unor debuşee pentru investiţii, ceea ce era parţial adevărat. La începutul secolului al XVIII-lea, olandezii deja depozitau sume consistente în fondurile britanice şi franceze, precum şi la Banca Angliei, cumpărând acţiuni la East India Company şi South Sea Company. Făceau asta, bineînţeles, deoarece plasamentele britanice şi franceze erau mai rentabile; însă ideea e că erau mai rentabile

---

* Concizia lui din acest caz ne-ar putea face să credem că, indiferent de acurateţea sa, comparaţia lui pornea mai curând de la salariile convenţionale decât de la cele reale – altfel spus, nu se baza pe puterea de cumpărare.

** „Comerţul Olandei, s-a pretins de unii că ar fi în declin, şi aceasta poate fi chiar adevărat în ceea ce priveşte anumite ramuri comerciale ale ei." [Adam Smith, *Avuţia naţiunilor*, vol. I, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, Bucureşti, 1965, cartea I, cap. IX, „Despre profiturile capitalului", p. 65 – n.tr.].

întrucât cererea internă era mai mare, iar oferta mai mică, toate acestea datorându-se faptului că, cel puţin în Anglia, creşterea economică era mai rapidă*.

În acelaşi timp, industria olandeză trecea prin vremuri grele. (Acesta este unul dintre cazurile în care Smith ar fi avut de câştigat dacă făcea o vizită.) Producţia din Leiden de ţesături fine scăzuse de la 25.000 de baloţi pe an în 1700 la 8.000 la sfârşitul anilor 1730; de ţesături rezistente de Leiden, de la 37.000 de bucăţi în 1700 la 12.600 în 1750 şi 3.600 în 1770. Albirea olandei de Haarlem s-a diminuat de-a lungul anilor 1730 şi 1740. Celebrul complex acţionat de mori de vânt de pe râul Zaan (cherestea, pânză de vele, sfoară, construcţii navale) a intrat în cădere liberă spre anii 1750, cu multe dintre mori nemişcate şi tăcute. Imprimarea bumbacului şi procesarea tutunului din Amsterdam erau în declin chiar dinainte de jumătatea secolului. Un index al producţiei industriale care fixa 1584 la 100 arată un apogeu de 545 în 1664, care scade la 108 în 1795[4]. Printre cei mai acerbi concurenţi: industriile la domiciliu aflate într-o creştere rapidă din Flandra, Germania renană, Saxonia şi Silezia[5]. Nici comerţul nu a fost cruţat: „relaţiile comerciale bogate" cu Levantul şi America spaniolă s-au diminuat, împreună cu transportul angro de hering, sare şi vin în apele europene. Câteva sectoare au rezistat, îndeosebi importarea, procesarea şi reexportarea unor produse coloniale precum zahăr, cafea, tutun, ceai şi cacao. Totuşi, chiar şi aici, Olanda a pierdut comparativ, în special faţă de Marea Britanie şi Franţa[6].

Contractarea economică a afectat structura socială. Principalele oraşe s-au micşorat pe măsură ce meşteşugarii pricepuţi şi micii antreprenori au căutat oportunităţi mai bune în alte regiuni. Declinul, deşi moderat, a contrastat semnificativ cu urbanizarea constantă şi chiar rapidă din alte zone[7]. Târgurile olandeze nu s-au micşorat mai mult deoarece chiriile şi preţurile alimentelor au scăzut, fiind astfel disponibilă o oarecare asistenţă; aceasta era o chestiune de ordine publică, dacă nu caritabilă. În plus, salariile olandeze le întreceau în continuare pe cele din zonele înconjurătoare, în bună parte datorită rezistenţei breslelor meşteşugăreşti, iar această discrepanţă a atras forţă de muncă ieftină de peste hotare care să concureze cu noii şomeri. Ostilitatea şi conflictul în creştere au răbufnit sub forma grevelor, până când nu a mai rămas nici un motiv de grevă.

O bună parte din aceste lucruri le-ar putea aminti cititorilor de condiţiile din Statele Unite din ultimul sfert al secolului XX. Pe măsură ce ramurile manufacturii s-au diminuat în faţa concurenţei externe, întreprinderile au renunţat la forţa de muncă de prisos ori s-au mutat în zone unde salariile erau mai mici. Muncitorii noi sunt mai puţin costisitori decât cei cu vechime, după cum bine ştiu companiile aeriene. Imigranţii săraci au continuat să vină. Sindicatele au făcut grevă, uneori grăbind închiderea fabricilor sau transferul comenzilor către furnizori mai ieftini. (*Mutatis mutandis*, constatăm situaţii similare şi astăzi în Europa Occidentală.)

Aşa stăteau lucrurile în Olanda cu două secole în urmă. Provinciile Unite s-au pus la punct şi s-au pregătit pentru a face faţă concurenţei, însă nu puteau decât să bată pasul pe loc. Numeroşi oameni de afaceri au abandonat lupta şi s-au retras la ţară, la o viaţă de investiţii pasive. Veniturile s-au polarizat între cei bogaţi şi puţini şi cei

---

* E posibil să fi fost mai rentabile deoarece afacerile englezeşti mergeau prost, riscurile erau mai mari, iar ei căutau naivi din exterior care să salveze situaţia – precum Mexicul, în 1994. (Nu e adevărat, fireşte.) Preţurile sunt influenţate atât de cerere, cât şi de ofertă. În acest caz, Smith priveşte numai partea olandeză a lucrurilor – oferta – şi ignoră cererea.

săraci şi mulţi, despărţiţi de o clasă de mijloc din ce în ce mai mică. Declaraţiile de venituri arată că spre sfârşitul anilor 1700 majoritatea olandezilor bogaţi erau mari proprietari de terenuri, înalţi funcţionari de stat sau *rentiers*. Întreprinzătorii prosperi ai „epocii de aur" dispăruseră: angajatorii erau limitaţi acum la nivelurile mediu şi inferior.

Pe parcurs, Provinciile Unite au abdicat din funcţia de lider mondial al comerţului şi manufacturii şi au intrat într-o fază postindustrială. Şi Italia trecuse prin aşa ceva. La Veneţia, de exemplu, industria lânii fusese îngropată sub povara taxelor, industriile-cheie migraseră către zone mai ieftine, iar oamenii de afaceri îşi reinvestiseră averile în agricultură, pe continent[8]. La Genova, comercianţii activi deveniseră bancherii Spaniei habsburgice. Atât Veneţia, cât şi Florenţa îşi asumau deja noul rol de atracţii turistice, supravieţuind din averea competitorilor de odinioară. În ansamblu, Olanda era în continuare bogată, după cum o arată impresiile lui Adam Smith, însă estimările privind venitul sau produsul pe cap de locuitor din 1750-1870 arată faptul că nu se îndrepta nicăieri. Alte naţiuni, mai active, o depăşeau[9]. *Aşadar nu este vorba despre un declin absolut, ci despre o pauză lungă şi o mutaţie.*

Motivul pentru care lucrurile stăteau aşa este o chestiune istorică dificilă, dar importantă. Unii specialişti invocă erori de strategie: olandezii au continuat cu Indonezia şi cu mirodeniile, în vreme ce britanicii şi mai târziu francezii au pariat pe India şi pe textile; sau olandezii au gestionat greşit legăturile lor comerciale cu China, având astfel de pierdut pe piaţa profitabilă a ceaiului; sau olandezii, din acest motiv, dar şi din altele, au pierdut teren în comerţul lor interasiatic. Mai convingător este argumentul ajungerii din urmă şi convergenţei: alte centre, avantajate de salariile mai mici, au învăţat să confecţioneze textilele şi celelalte manufacturi care reprezentaseră baza exporturilor olandeze, după care au renunţat la importuri. Într-o lume a rivalităţii mercantiliste, legile privind navigaţia şi protecţionismul distrugeau vechile ateliere şi îi zdrobeau pe marii intermediari. Nu e de mirare faptul că olandezii exportau capital: puteau obţine mai mult pentru el peste hotare decât acasă.

În secolul al XIX-lea, exemplul ţărilor cu mai mult succes din punct de vedere industrial, al Marii Britanii mai ales, dar şi al sudului Ţărilor de Jos (care din 1815 a făcut parte din Regatul Ţărilor de Jos, iar apoi, din 1831, din Belgia independentă), nu a condus iniţial la o redefinire a vocaţiei olandeze. Poate că preţul stăruitor mai mare al forţei de muncă a descurajat manufacturile, cel puţin în provinciile de coastă[10], sau poate că olandezii nu reuşeau să se descotorosească de nişte obiceiuri înrădăcinate şi să reevalueze oportunităţile[11].

În ceea ce priveşte acest aspect, specialiştii au subliniat aversiunea olandezilor faţă de modernitate şi repulsia faţă de risc. Un istoric scria:

> În aproape toate târgurile industriale din ţara noastră, proprietarii fabricilor şi *trafieken* preferau mai curând să abandoneze lupta inegală cu un vecin mai dinamic decât să-şi adapteze noua putere mecanică la mijloacele tot mai demodate de producţie. Cu toate acestea, mulţi priveau fumul motorului cu aburi drept fumul respingător al abisului[12].

Şi altul:

> Comerciantul olandez părea să moţăie pe pernele moi ale bogăţiilor strânse anterior, iar liderii industriali din această perioadă ne surprind ca aparţinând clasei respectabile de şefi înceţi şi

graşi al căror creier, suferind de o moliciune spirituală, i-a împiedicat să se aventureze şi să facă saltul de la metoda tradiţională de a face afaceri[13].

O critică dură, însă am mai putea cita şi alţii ca el. Cât de importante erau asemenea atitudini? Economiştii şi „noii istorici economici" sunt sceptici în ceea ce priveşte antreprenoriatul ca explicaţie, deoarece este greu de definit şi nu se pretează la măsurători sau predicţii. Unii oameni de afaceri ar putea fi indiferenţi sau leneşi, însă alţii le vor lua locul. La urma urmei, dacă ţăranii reacţionează prompt la diferenţele privind recoltele, comercianţii şi producătorii ar trebui să reacţioneze la noile tehnologii şi mai rapid! (Pe de altă parte, miza din industrie este de regulă mai mare, recompensa vine mai greu, iar penalizările pentru greşeli sunt mai usturătoare.)

Aşa stau lucrurile cu inovaţia şi iniţiativa: nu sunt acolo până când nu sunt acolo. În acelaşi timp, trebuie să ne întrebăm de ce le-a luat atât de mult timp, iar în unele locuri mai mult decât în altele. Olanda „postindustrială" nu ducea lipsă de capital, de forţă de muncă ieftină sau de experienţă industrială. Iar ceea ce îi lipsea putea importa. Transportul ar fi putut fi mai bun, însă şi acest lucru era realizabil pentru iniţiativă. Găsim până şi câţiva băieţi de treabă, antreprenori neaşteptaţi, oameni ale căror bunuri erau nu know-how-ul în afaceri, ci mai curând cunoştinţele tehnice şi relaţiile cu guvernul. De pildă, fostul ofiţer naval Gerard Moritz Roentgen, întors dintr-o expediţie nereuşită în Indonezia, a fost însărcinat de marina olandeză să cerceteze tehnicile noi de construcţie navală şi producţie a fierului. Făcând aceste lucruri, a contribuit la crearea primului şantier de nave cu aburi al Olandei, la Rotterdam, în 1825[14].

Însă nonconformiştii nu au format o mişcare generală, independentă. Unii aventurieri şi-au găsit refugiu în Indonezia. În acelaşi timp, Olanda însăşi bătea pasul pe loc, iar pauza îndelungată începea să-i placă. Aici a intervenit cultura: a definit tiparele recrutării, locurile oportunităţilor şi sursele de satisfacţie.

Fără îndoială, cultura se schimbă. Spre sfârşitul secolului al XIX-lea, Olanda s-a întors la industria modernă, la modul competitiv la nivel internaţional. O piaţă protejată în Indonezia a fost de ajutor. Primele câştiguri au venit din industria textilă, deloc întâmplător, în interiorul ţării, izolatul district Twente; însă adevărata lansare a trebuit să aştepte „a doua revoluţie industrială" a electricităţii, combustiei interne (motoarele diesel), substanţelor chimice şi fibrelor artificiale; de asemenea, agricultura şi horticultura pe baze ştiinţifice. În scurtă vreme, venitul olandez, niciodată cu mult în urmă, s-a apropiat de cel al liderilor europeni[15].

Marea Britanie a urmat Olanda. În secolul al XVII-lea, Anglia a hărţuit şi a luptat cu Provinciile Unite cu fiecare ocazie: de unde şi o taxă pe exportul confecţiilor din lână nefinisate şi Proiectul consilierului Cockayne (1614-1617) de a prelua de la olandezi vopsitul şi finisarea, extrem de valoroase (fără succes)*; două legi privind navigaţia, menite să-i afecteze pe olandezi, în rolul lor de principali transportatori şi intermediari (au avut succes); şi două războaie navale care i-au detronat pe olandezi

* Potrivit unei estimări din 1614, vopsirea şi apretarea aveau să adauge între 50% şi 100% la valoarea exporturilor (vezi Supple, *Crisis and Change*, pp. 33-51). Această predicţie nu s-a adeverit, deoarece exportatorii de confecţii nefinisate (compania Merchant Adventurers) aveau propriile confecţii şi mai mulţi bani. Desigur, olandezii au combătut importul de confecţii finisate.

din poziţia de stăpâni ai mărilor, i-au alungat din America de Nord şi au dus în mod indirect la restrângerea lor în India. Apoi olandezii l-au aşezat pe Wilhelm de Orania pe tronul britanic (1688) şi, din acel moment, cele două ţări şi-au dat mâna atât pe timp de pace, cât şi pe timp de război; însă olandezii erau partenerii secundari. Olandezii erau mai degrabă bariera Marii Britanii în calea ambiţiilor teritoriale franceze pe continent. Au fost atât de utili în acest rol, încât, odată ce preluarea de către Franţa napoleoniană revoluţionară s-a încheiat, britanicii au înapoiat (1815) nou-creatului Regat al Ţărilor de Jos coloniile sale pierdute, inclusiv Indonezia (o excepţie majoră: Colonia Capului din Africa de Sud). Înţelegerea a inclus şi Belgia de astăzi, pe atunci un mozaic alcătuit din Ţările de Jos austriece şi felurite eparhii şi principate.

Ideea era că Marea Britanie nu mai avea motive să se teamă de rivalitatea economică olandeză. Indiferent ce făcuseră olandezii, britanicii făceau acum mai bine şi la scară mai mare. Josiah Child - comerciant londonez, membru al Parlamentului, mai târziu guvernator al East India Company şi aritmetician politic - vedea chestiunea limpede în al său *New Discourse of Trade* (1668 şi 1690):

> Creşterea spectaculoasă a olandezilor în ceea ce priveşte comerţul intern şi extern, bogăţiile şi multitudinea transporturilor navale atrag invidia prezentului şi ar putea fi surpriza tuturor generaţiilor viitoare. Cu toate acestea, mijloacele prin care au avansat astfel sunt [...] imitabile de către majoritatea celorlalte naţiuni, însă mai uşor de către noi, cei din acest regat al Angliei[16].

Întocmai. În vremea lui Child, Olanda exporta capital în Marea Britanie, în vreme ce Marea Britanie deschidea calea către industria modernă şi prelua conducerea în calitate de principal centru mercantil şi financiar din lume.

După 1815, britanicii, siguri de hegemonia lor, au început abolirea restricţiilor introduse dintr-un spirit mercantilist mai vechi: şi anume interzicerea exportului de maşini şi a emigrării meşteşugarilor şi câteva bariere protecţioniste importante şi legi referitoare la navigaţie. În acelaşi timp, folosind argumente ireproşabile privind diviziunea muncii şi câştigurile din comerţ, au încercat să convingă şi alte ţări să procedeze la fel. Au înregistrat un oarecare progres, însă, din nefericire pentru avantajul comparativ şi doctrina clasică, majoritatea ţărilor au văzut această mişcare ca pe o manevră de a le menţine în domeniul lor agricol. Comerţul liber a devenit dogma şi practica britanică; majoritatea ţărilor au cochetat cu el, însă nu au mers mai departe. Sau au crezut că este o capcană britanică: dacă perfidul Albion îl voia, atunci sigur nu era bun[17].

În acelaşi timp, industria britanică prospera într-o lume ce voia manufacturi ieftine. Dacă naţiunile europene nu aveau să ia aceste bunuri, puteau fi găsiţi cumpărători pe alte continente, cu atât mai mult cu cât îmbunătăţirea transporturilor a diminuat în mod constant preţul de livrare. În 1851, când britanicii au organizat prima expoziţie mondială de realizări tehnice şi industriale, s-au gândit să-şi sărbătorească propria măiestrie. Le-au făcut loc şi le-au acordat premii şi altor naţiuni, mai mici, desigur, însă tema principală a fost Marea Britanie ca atelier al lumii. Şi al viitorului: însăşi arhitectura Palatului de Cristal, gazda exponatelor, îşi lua rămas-bun de la piatră şi cărămidă şi întâmpina o nouă epocă a fierului şi sticlei, a luminii şi a spaţiului deschis, a componentelor modulare şi a instalaţiilor mecanizate. Era echivalentul trecerii

medievale de la romanticul masiv la goticul cu bolte. (O asemenea îndrăzneală a atras şi câteva surprize. Palatul era îndeajuns de mare încât să plantezi copaci; copacii găzduiau păsări; păsările lăsau suvenire pe mulţimea de jos. Ce era de făcut? Să le împuşti? Dar cum să faci asta fără să spargi pereţii şi acoperişul din sticlă? „Ulii-păsărari, doamnă", i-a sugerat ducele de Wellington Majestăţii Sale Regina.)

Chiar şi atunci s-au ivit câţiva nori negri. Unii posibili competitori au etalat calitate şi bun-gust, făcând ca produsele lor să fie imbatabile: mătăsuri franţuzeşti, porţelanuri saxone sau vinuri rafinate, de exemplu. Însă aceasta era o poveste veche, absolut de înţeles într-un regim al abilităţilor moştenite, al privilegiilor naturale şi al avantajului comparativ. Mai supărătoare erau semnele de superioritate tehnologică nonbritanică într-un domeniu pe care Marea Britanie avea tendinţa de a şi-l asuma – producţia de maşini şi obiecte confecţionate cu ajutorul maşinilor. Primele simptome au fost reprezentate de ceasurile şi armele de foc americane, produse în masă, cu componente aproape interschimbabile[18]. În 1854, guvernul britanic a trimis o misiune în Statele Unite care să analizeze mai îndeaproape acest „sistem american". De acolo s-a primit mesajul că, într-adevăr, britanicii trebuiau să se apuce din nou de învăţat[19].

Un disconfort serios s-a instalat spre sfârşitul secolului. Era asociat cu schimbările politice care indicau o modificare a balanţei de putere: ascensiunea bruscă a Germaniei şi supremaţia sa pe continent; înfrângerea Franţei în 1870 şi crearea unui Deutsches Reich; ambiţiile coloniale ale Germaniei în Africa şi în Pacific; proiectele sale privind construcţia şi comerţul feroviar în Imperiul Otoman, pe care britanicii le considerau ameninţări la adresa salvării numite India; plecarea prudentului şi agerului Bismarck şi înlocuirea lui cu un împărat şovin care îşi hărţuia consilierii politici şi îşi ura verişorii britanici (nici relaţiile de familie nu mai sunt ce-au fost); în sfârşit, decizia Germaniei de a-şi crea o flotă puternică, adică de a provoca dreptul Marii Britanii de la Dumnezeu de a stăpâni apele. Mai mult decât atât, toate acestea se sprijineau pe câştiguri economice substanţiale: creşterea rapidă a industriei grele (fier, oţel, substanţe chimice); forţa deosebită din tehnologiile mai noi (electricitate, substanţe chimice organice, combustie internă şi motoare pe gaz şi petrol); un sector bancar ce sprijinea enorm de mult manufacturile şi iniţiativa comercială; un sistem educaţional care producea un număr mare de tehnicieni, ingineri şi specialişti în ştiinţe aplicate. Marea Britanie avea motive de îngrijorare.

Pentru cine studiază performanţa economică, aceste griji tot mai pronunţate ridică întrebări interesante. Dădea Marea Britanie greş? Intra Marea Britanie în declin? Dacă da, cine era de vină? Ce remedii existau? Dezbaterea, dacă vă vine să credeţi, se desfăşoară de mai bine de un secol – de fapt, are loc şi în prezent. În aprilie 1993, profesorul Barry Supple de la University of Cambridge şi-a axat discursul prezidenţial de la British Economic History Society asupra chestiunii aşa-zisului „eşec" al Marii Britanii şi a sugerat că teama era mai mare decât realitatea[20]. În septembrie 1995, la Montpellier (Franţa) s-a organizat un colocviu internaţional pentru a dezbate aceeaşi problemă, ajungându-se la concluzii asemănătoare. Iar în mai 1997, un alt grup s-a reunit la umbra castelului Windsor pentru a discuta despre „hegemoniile" naţionale – cuvântul fiind pronunţat în feluri diferite de către ţările prezente. Subiectele de interes major: Marea Britanie în secolul al XIX-lea; Statele Unite în secolul XX. Cât de mult trebuie să mai roadem acest os vechi?

Pe[illegible]otdeauna. Din tot soiul de motive:

1. Termenii dezbaterii trădează o confuzie sau o înţelegere greşită a problemelor – motiv de dezacord necontenit. Lumea vorbeşte sau scrie despre „declin"*. Cu toate acestea, este limpede că Marea Britanie nu a intrat în nici un declin de ordin material. Este mai bogată astăzi decât în urmă cu o sută de ani. Negreşit, ramuri întregi s-au diminuat. De asemenea, a suferit un declin *relativ*: alte ţări, odinioară mai sărace, au întrecut-o şi au devenit mai bogate. Totuşi, un termen precum *declin relativ* este tehnic, necesită o explicaţie şi îi lipseşte vigoarea. Aşa că oamenii vorbesc despre declin, în cel mai bun caz. Partizanii au folosit acest termen pentru a ataca guvernul sau clasele mediului de afaceri ori ambele, urmărind uneori câştigul politic. Criticii au denunţat folosirea lui drept „declinism" – cu certitudine un *lucru negativ*. Astfel, demolează un om de paie şi falsifică dezbaterea[21].

2. Economicul se contopeşte cu politicul. Un declin al puterii economice relative (pierderea cotei de piaţă, a ramurilor industriale) se traduce printr-o putere politică mai scăzută, măcar pentru că forţele armate costă. Marea Britanie de astăzi diferă ca de la cer la pământ de „Rule, Britannia!" din 1914-1918 sau chiar 1939-1945. Puterea pe care o are este dată de faptul că deţine arme nucleare şi de legătura sa specială, aşa cum o fi ea, cu Statele Unite. Acum, oricât de grea ar fi pierderea avuţiei relative, nu se compară cu durerea neputinţei[22]. Naţionalismul este o expresie a identităţii şi, prin intermediul identităţii, a demnităţii şi a respectului de sine. Când ţara se micşorează, şi eul se diminuează. Când ai cunoscut şi te-ai bucurat de măreţia Marii Britanii, refluxul este greu de suportat.

Percepţiile sunt cele mai importante aici. Unii specialişti au vrut să trateze această pierdere drept o iluzie – aidoma celei trăite de călătorii aflaţi într-un tren staţionat care văd un alt tren trecând pe lângă ei şi îşi închipuie că se deplasează în direcţia opusă[23]. În plus, acest tip de pierdere nu decurge în mod inevitabil din creşterea altor puteri? Lumea nu stă în loc, iar propagarea tehnologiei şi a industriei era de aşteptat să dea naştere unor rivali noi, deseori mai mari[24]. Marea Britanie nu putea decât să piardă stând pe loc. Dar asta nu face ca pierderea să fie mai uşor de suportat. Percepţia este subiectivă, iar apatia specialistului e precum caviarul generalului: nu are gust bun.

Apelurile la orgoliul naţional, suntem avertizaţi, sunt lucrătura politicienilor. „Însă ne conduc pe căi greşite." La urma urmei, nu poate fi decât un singur învingător, un singur fruntaş. Aşadar, „dacă a nu fi primul este un eşec, atunci Marea Britanie s-a aflat într-o companie bună şi îmbelşugată [...]". Însă e acelaşi lucru cu *a pierde* primul loc? Suferinţa, ni se spune, este cea mai profundă în cazul celor care îşi amintesc de vremurile mai bune, mai ales când îşi amintesc superioritătile de lungă durată. Una este să vedem Statele Unite mai bogate şi mai puternice. Dar Franţa, Italia! Întrebaţi-i pe suporterii englezi de fotbal care merg de la Merseyside şi din comitatele centrale ale Angliei să vadă meciuri la Milano şi care constată că italienii duc o viaţă mai bună şi mai modernă decât ei. Totuşi, acest tip de durere se atenuează în timp. Curând, nu va mai rămâne nimeni care să-şi amintească. În plus, lumea este plină de oameni mult

---

* Cuvântul se repetă de mai multe ori. Câteva exemple: Eatwell, *Whatever Happened... The Economics of Decline*; Gamble, *Britain in Decline*; Pollard, *Britain's Prime and Britain's Decline*; Rubinstein, *Capitalism, Culture, and Decline*; Elbaum şi Lazonick (eds.), *The Decline of the British Economy*; Coates şi Hillard (eds.), *The Economic Decline*. Lorenz, *Economic Decline in Britain*, tratează o anumită ramură.

mai săraci. În clubul naţiunilor industriale avansate, poate că Marea Britanie a căzut la nivelul inferior, dar gândiţi-vă că o duce mult mai bine decât Mexic sau India[25].

3. Chestiunea are şi aspectele ei religioase şi nimic nu provoacă mai multe controverse decât problemele ce ţin de credinţă. În ceea ce ne priveşte, discutăm despre religia economică, religia comerţului liber. Unde a intervenit comerţul liber? Ei bine, imediat ce Marea Britanie a simţit febra competiţiei, producătorii interni au cerut să se revină la protecţionism. Comerţul liber, spuneau ei, poate că fusese oportun când Marea Britanie era atelierul lumii, însă acum alte naţiuni puteau produce lucruri mai ieftin, chiar dacă nu la fel de bine. Mai mult decât atât, aceste naţiuni nu jucau cinstit. Aveau tarife protecţioniste şi alte bariere în calea importurilor străine, în vreme ce Marea Britanie îşi deschidea uşile tuturor. Îşi subvenţionau industriile, îşi vindeau bunurile mai ieftin decât pe piaţa internă (făceau dumping), se angajau în practici „necinstite" de afaceri pentru a câştiga cotă de piaţă. Drept urmare, manufacturile britanice, ramură după ramură, erau împinse într-un colţ, forţate să reducă investiţiile şi să închidă fabrici.

Însă comerţul liber a devenit o chestiune de credinţă – credinţă nu doar în câştigurile din comerţ, ci şi în puterea progresului material şi a schimbului internaţional de a aduce pace şi dragoste. Logica era economică, caracterul raţional al avantajului comparativ. Însă pasiunea era morală. Iată ce ne spune John Bowring, agentul nostru rătăcitor al intereselor comerciale britanice, amintindu-şi de o vizită în Ţara Sfântă (ce alt loc mai bun?) şi vorbind despre comerţ, pace şi dragoste:

> Ce satisfacţie pentru oricine călătoreşte din Vest spre Est să întâlnească unul dintre vechii druzi purtând veşminte pe care compatrioţii noştri destoinici i le-au pus la dispoziţie. Ce încântare să mergi în Oraşul Sfânt şi să poposeşti cu caravana la Nazaret – să vezi patru mii de oameni şi cu greu să fii în stare să te opreşti asupra unuia singur căruia ţara ta să nu-i fi oferit un oarecare confort sau ornament! Pacea şi industria au făcut asta şi mult mai multe; fiţi siguri că, în timp ce această ţară răspândeşte binecuvântări, ea creează totodată un interes, încurajează în minţile celor pe care îi slujeşte o afecţiune pentru ea, iar comerţul este o comunicare a binelui şi o distribuire a binecuvântărilor de care lumea nu s-a bucurat înainte[26].

O doctrină devine mai puţin o chestiune de credinţă deoarece se pretinde ştiinţifică? Iată ce ne spune W.S. Jevons, una dintre figurile emblematice ale economiei politice britanice, zdrobindu-i pe eretici în timpul crizei mediului de afaceri de la jumătatea anilor 1880:

> Libertatea comerţului poate fi privită drept o axiomă fundamentală a economiei politice. [...] Putem îmbrăţişa *bona fide* investigarea stării comerţului şi a cauzelor depresiei noastre actuale, însă nu ne mai putem aştepta ca părerile noastre privind comerţul liber să fie schimbate de o asemenea investigaţie, după cum Societatea Matematică nu s-ar aştepta ca axiomelor lui Euclid să li se dovedească netemeinicia în timpul investigaţiei unei probleme complexe[27].

Drept urmare, grijile privind pierderea supremaţiei industriale de către Marea Britanie au fost respinse de către mulţi – inclusiv de numeroşi economişti –, deoarece puteau şi erau folosite pentru a provoca sacrul.

4. O economie clădită pe exporturi îşi pierdea pieţele de export. Ca reacţie la sindicatele muncitoreşti şi presiunea politică, guvernul britanic a subvenţionat şi a naţionalizat vechile industrii de rezervă – fierul şi oţelul, confecţiile din bumbac,

cărbunele. Însă nu s-a înregistrat nici o creştere în aceste ramuri. Doar forţă de muncă prost valorificată, practici închistate şi un declin chinuitor.

Cât despre noile manufacturi şi tehnologii, ei bine, se creau locuri de muncă în ramurile mai mici. Istoricul economic de la Cambridge J.H. Clapham sublinia faptul că o asemenea schimbare era normală: pe măsură ce ramurile dispar, oamenii sunt nevoiţi să le părăsească şi să se îndrepte către „o altă ocupaţie aflată în curs de expansiune, să zicem, către fabricarea ciocolatei sau cântatul în cor". Spunea asta în 1942; dacă ar fi văzut în viitor, ar fi vorbit despre The Beatles. Problema acestor ramuri specifice este că unele dintre ele ţin de cultură şi nu pot fi importate cu uşurinţă, cel puţin nu pretutindeni. Unora, de exemplu, nu le place ciocolata britanică – are prea mult lapte, e prea dulce. Însă este pe gustul britanicului, copiilor le place şi se vinde în supermarketurile din Statele Unite. *De gustibus...*

Mai important, poate că aceste ramuri noi nu au aceeaşi valoare socială şi economică precum vechile locuri de muncă. Acesta era capul de acuzare al argumentului lui Chamberlain. Nu e clar, spune Barry Supple. „Oare producţia de ţigări sau de tancuri este, în mod firesc, mai utilă decât oferta de asistente medicale sau violonişti?" se întreabă el înmulţind opţiunile şi invitând la un răspuns negativ. Poate că alte comparaţii – să zicem, automobile sau computere *vs* filme ori saxofonişti – ar putea genera un răspuns afirmativ, deşi nu în toate cazurile[28]. În ceea ce priveşte abilităţile, cunoştinţele şi locurile de muncă bine plătite, multe dintre aceste produse noi nu sunt la fel de rentabile precum articolele de înaltă tehnologie. Toate acestea ridică o întrebare fundamentală: sunt unele activităţi mai fructuoase decât altele? Părerile economiştilor sunt extrem de împărţite în această privinţă, însă neoclasicii ar insista că un dolar de hamburger e identic cu un dolar de chip de computer; sau, în termeni ricardieni, că un funt de vin de porto era egal cu un funt de bumbac filat la maşină. Opozanţii, în mod ciudat intimidaţi, prinşi între logică şi intuiţie, obiectează *sotto voce*.

5. „Marea Britanie victoriană a dat greş?" – o întrebare încărcată. Era titlul unui articol ce definea eşecul prin a te descurca mai puţin bine decât ar fi permis comportamentul raţional[29]. Antreprenorii britanici au ratat diverse ocazii de a câştiga mai mulţi bani din cauza lipsei de personalitate, cunoştinţe sau judecată? Răspunsul economistului istoric („noul istoric economic") era negativ: dacă Marea Britanie s-a descurcat mai puţin bine decât alte ţări în ceea ce priveşte, să zicem, producţia de cărbune, oţel sau bumbac, era pentru că nu a putut să se descurce mai bine. Zăcămintele de cărbune nu erau îndeajuns de consistente; minereurile mai bune de fier puteau aştepta până se epuizau minereurile mai vechi, mai sărace; maşinile mai rapide de filat nu erau potrivite pentru firul britanic fin. Având în vedere concurenţa, aşa a fost cel mai bine la momentul respectiv.

E adevărat, rivalii străini aveau acum maşini mai rapide şi mai bune, dar şi mai multe. Însă nou nu înseamnă întotdeauna mai ieftin, cel puţin nu pentru nou-venit. Nu subestimaţi niciodată tenacitatea şi ingeniozitatea dispozitivelor mai vechi, pentru care îndemânarea şi abilităţile manuale joacă un rol ce s-a pierdut odată cu automatizarea. Chiar şi în cazul echipamentului britanic învechit, nu merita întotdeauna înlocuit. Aceste maşini mai vechi fuseseră deja achitate, iar profitul lor net putea fi mai mare decât cel oferit de un dispozitiv nou. Poate că ceea ce era nou era şi mai productiv, însă tot trebuia să fie amortizat.

Iar unele lucruri nu puteau fi controlate de către antreprenor. Costurile externe (costurile asociate), de exemplu, erau mai mari în Marea Britanie, care rămăsese pe

cap cu un ecartament îngust, vagoane de marfă mici, poduri joase, drumuri înguste şi şerpuite. Această infrastructură fusese construită cu economie, pe când volumul era mai mic. Acum reducea economiile de scară şi afecta producţia de masă. În mod asemănător, Marea Britanie îşi dezvoltase un sistem de comisionari şi distribuitori între producător şi potenţialii clienţi[30]. Aceste aranjamente promovaseră odinioară diviziunea muncii. Acum stăteau în calea tranzacţiilor de amploare. Unele întreprinderi britanice au găsit anumite modalităţi de a evita această gâtuire; însă prea puţine.

În mod ironic, multe dintre schimbările din producţie considerate inutile şi neprofitabile înainte de 1914 au fost făcute după război – toate la timpul lor. Au venit însă prea târziu*. Iar când vedem dovezile remediilor întârziate în deceniile de după al Doilea Război Mondial, avem tendinţa să definim boala britanică drept un caz de zăbavă gravă; constipaţie antreprenorială.

Pentru apărătorii performanţei britanice – haideţi să-i numim optimiştii, deoarece văd lucrurile în cea mai bună lumină –, dovezile privind „cotele de piaţă în scădere, scara [redusă] a operaţiunilor, intensitatea [diminuată] a capitalului, capitalul [vechi] investit şi productivitatea medie a muncii" nu demonstrează „înapoierea antreprenorială"[31]. Şi nici dovezile privind întârzierea. De ce, se întreabă ei, să acordăm atât de multă importanţă vechilor industrii de rezervă: bumbacul, fierul şi oţelul, substanţele chimice? Aceste ramuri produc bunuri intermediare. Cum rămâne cu industriile de consum? Ele nu contează? Rolul unei economii este acela de a-i face pe oameni fericiţi, nu de a înfăptui „isprăvi statistice"[32].

Aşadar optimiştii resping cifrele privind consumul de bumbac, producţia de fier sau de acid sulfuric. Sunt prea stânjenitoare. În schimb, pun în discuţie construcţe statistice referitoare la produsul total şi la productivitate – „fără îndoială, un progres major" asupra datelor „ad-hoc" pentru „câteva industrii importante"[33]. Aceste cifre plăsmuite le-au lăsat o impresie profundă istoricilor economici, în primul rând, iar apoi istoricilor în general care se simt nevoiţi să le accepte la valoarea nominală. Cifrele par foarte exacte (una sau două cifre zecimale) şi, fiind întărite de unii cliometricieni, absolut categorice.

Cu toate acestea, la urma urmei, datele mai vechi privind ramurile individuale, care se sprijineau pe măsurători directe, erau mult mai exacte şi mai de încredere decât constructele colective, după cum au recunoscut aceiaşi cliometricieni atunci când plăsmuirile s-au întors împotriva lor. Asta s-a întâmplat de îndată ce atenţia asupra pierderii supremaţiei de către Marea Britanie s-a extins de la epoca victoriană şi edwardiană la perioada de după Primul Război Mondial. Acum, pentru secolul XX, estimările comparative privind productivitatea, precum datele din industrie, spuneau povestea unei alte pierderi a locului de către Marea Britanie. Iar acum, dintr-odată, optimiştii îi preveneau pe cititori asupra faptului că macroestimările nu erau de încredere – asupra „fragilităţii calculelor", „erorilor şi impreciziei măsurătorilor" şi „marjelor de eroare foarte mari"; şi avertizau că cifrele naţionale erau o „temelie fragilă" pentru clădirea teoriilor performanţei britanice[34]. Un susţinător de frunte, mai fidel teoriei, nici măcar nu s-a sinchisit: a respins pur şi simplu calculele privind

---

* Iată ce ne spune Clapham despre îmbunătăţirile din tehnologia fierului şi a oţelului: „Cu toate acestea, este greu de crezut că un proces folosit atât de intens în 1925 şi 1913 ar fi putut să nu fi fost utilizat în mod avantajos mai mult decât în 1901 şi mai înainte" (*Economic History*, III, p. 148).

productivitatea mai mare din alte țări (să zicem, Statele Unite) ca fiind lipsite de importanță sau incredibile: de ce ar exista și ar persista discrepanțe atât de mari?[35]

Însă, firește, ele există. Nu persistă pur și simplu. Analele competiției arată cum ramuri naționale întregi se târau și se ofileau – nu o întreprindere sau alta, ci toată industria*. Uneori, după ce își învățau lecția, ultimii membri ai ramurii se mută, căutând în general o forță de lucru mai ieftină; o mișcare inteligentă, dar și ușoară, și constituie mai curând o dovadă de judecată decât de spirit întreprinzător. Și uneori, ca în Marea Britanie și în Olanda mai devreme, antreprenorii se retrag la un stil de viață cu dobânzi, dividende, chirii și tihnă. Și aceasta e mai curând o dovadă de judecată decât de spirit întreprinzător. Putem înțelege alegerea: inițiativa cere mult efort și este riscantă; cui îi trebuie așa ceva?

6. Contează antreprenoriatul? Unii ar spune că da, dar că depinde de creștere. Potrivit acestui raționament, spiritul întreprinzător al Marii Britanii a avut de suferit din cauza lipsei oportunităților și a expansiunii. „Deoarece [Marea Britanie] avea deja o amplă fabrică industrială care corespundea în numeroase ramuri cererilor de care se bucura în anii '80 și '90, stimulentul de a instala o capacitate nouă și oportunitatea de a testa metode noi au fost restrânse."[36] Avem așadar de-a face cu o schimbare cu încetinitorul: de ce să te grăbești să instalezi cabluri electrice dacă există deja o structură excelentă de iluminat cu gaz? (Răspuns: electricitatea este mai bună și mai sigură, chiar dacă mai puțin romantică; de asemenea, mult mai versatilă.) Cu atât mai mult cu cât autoritățile orășenești au investit sume mari în producția și distribuția gazului[37]. (Mai multe costuri asociate și interese legitime.)

Însă Marea Britanie nu era singura piață pentru industria britanică. Își trimitea o bună parte din producție peste hotare, după cum am văzut, iar cererea externă împreună cu creșterea concomitentă era pentru cei rapizi și isteți, adică pentru toți. După cum spunea un analist al retragerii britanice de pe piața asiatică: „Nu a fost nimic inevitabil, de exemplu, în faptul că, din importurile în Hong Kong și Singapore, cota Marii Britanii a scăzut între 1960 și 1980 de la 11,3% la 4,9% și de la 8,9% la 3%, în vreme ce cota importurilor din Japonia în cele două economii a crescut de la 16,1% la 23% și de la 7,3% la 18,8%. Afacerile japoneze furnizau lucrurile de care aveau nevoie aceste două economii aflate într-o creștere rapidă, spre deosebire de afacerile britanice"[38].

Așadar „nimic inevitabil"; și cu toate acestea, putem considera că întreprinderile, la fel ca oamenii, sufereau de îngroșarea arterelor. Acest lucru se datorează în parte faptului că oamenii sunt cei care le creează, oameni care îmbătrânesc. Succesiunea controlului este un proces dificil și ingrat, asmuțindu-i pe cei dinăuntru împotriva celor

* În perioada următoare celui de-al Doilea Război Mondial, șantierele navale britanice produceau mai bine de jumătate din tonajul brut din lume – 1,3 milioane de tone în 1950. Ce-i drept, erau împrejurări excepționale, deoarece mai toți concurenții potențiali fuseseră scoși din competiție de război. Pe parcursul următorului sfert de veac, perioadă în care au fost introduse tipuri de vase complet noi (nave-tanc uriașe, de exemplu) și care a cunoscut o creștere rapidă a industriei, producția britanică a stagnat, iar în următorii 12 ani (1975-1987) și-a luat avânt cu 96%. Anihilare totală. Subliniind politicile protecționiste și subvențiile de peste hotare, E. Lorenz (*Economic Decline in Britain*, cap. 4) remarcă „neputința constructorilor britanici de a beneficia de pe urma [...] unei tehnologii avansate de prelucrare" și a unor metode mai bune de organizare a muncii, cea din urmă datorându-se „lipsei de încredere dintre forța de muncă și management" (pp. 90-91). Vezi și D. Thomas, „Shipbuilding", în Williams *et al.*, *Why Are the British Bad?*, pp. 179-216.

din afară, pe cei dinăuntru unul împotriva celuilalt, neamul împotriva talentului, neamul împotriva neamului, talentul împotriva talentului. Miza: deciziile privind alegerea produsului şi metodele de producţie. Aici britanicii au exploatat târziu domeniile şi tehnicile mai noi, punând în schimb accentul pe învăţarea practică, în ateliere şi în şcoală. Acest tip de ucenicie are virtuţile şi succesele sale, însă nimic nu este calculat mai bine în vederea perpetuării tehnicilor vechi şi ratării posibilităţilor de inovare.

Atât istoricii, cât şi contemporanii au considerat aceste neajunsuri tehnologice şi ştiinţifice drept o cauză majoră a pierderii supremaţiei de către Marea Britanie. Optimiştii „cliometricienii" au apărat în replică performanţa britanică în industriile mai vechi, precum bumbacul şi oţelul – materiile de bază care transformaseră Marea Britanie în atelierul lumii. Însă cum rămânea cu ramurile noi ale manufacturii, industriile celei de-a doua revoluţii industriale? În 1965, un istoric economic de la Cambridge i-a îndemnat pe specialişti să lase deoparte „fonta şi ciorapii din bumbac" şi să acorde mai multă atenţie săpunului, medicamentelor autorizate, alimentelor produse în masă şi ingineriei uşoare, „formării de antreprenori energici şi inventivi, la fel de dinamici ca predecesorii lor"[39].

În zadar; susţinătorii iniţiativei britanice nu au făcut mai nimic cu aceste poveşti de succes, deoarece erau în realitate puţini şi neînsemnaţi. A doua revoluţie industrială a eşuat. Cel mai flagrant eşec a fost nereuşita industriei proteice a substanţelor chimice organice (vopseluri, mase plastice, produse farmaceutice). Aici Marea Britanie a fost în realitate pionier şi lider, având un avantaj puternic în privinţa materiei prime cheie (gudronul de cărbune) şi în cerere (industria textilă), însă a pierdut teren din lipsă de cunoştinţe, imaginaţie şi iniţiativă în faţa Germaniei, Elveţiei şi chiar a Franţei[40]. Managementul nu se dedica absolut deloc cercetării sistematice. R.J. Friswell, chimist industrial de la începutul secolului XX, regreta (1905) că persoanele responsabile de industria chimică „priveau toate aceste descoperiri [ştiinţifice] ca fiind izolate, fără nici o legătură unele cu altele [...], ca şi când ar fi fost nişte lovituri norocoase". Nu e de mirare că un rol esenţial l-au jucat imigranţii străini – iniţiativa deplasându-se acolo unde existau oportunităţi. Astfel, Ivan Levinstein – evreu imigrant, aşadar un intrus – deplângea în 1886 neglijarea industriilor mai noi, neesenţiale, „insuficienta conştientizare a importanţei industriilor chimice [...], absenţa unei legături sau a unei relaţii strânse între oamenii noştri de ştiinţă şi producătorii noştri"[41].

Aici recunoaştem amploarea abdicării britanice. În aceste ramuri noi, ţările industriale au început împreună, iar conţinutul profund ştiinţific al acestor inovaţii a asigurat răspândirea rapidă a cunoştinţelor şi tehnicii. Şansele Marii Britanii erau la fel de bune sau chiar mai bune decât ale oricărei alte ţări. Marea Britanie nu era întârziată din punct de vedere ştiinţific – nu mai mult decât Franţa în secolul al XVIII-lea. Însă, la fel ca Franţa de mai devreme, la sfârşitul secolului al XIX-lea şi în secolul XX, Marea Britanie a pus mai mult preţ pe ştiinţa pură decât pe aplicaţiile sale[42]. Dificultatea consta parţial în sistemul britanic de învăţământ: ţările continentale înfiinţaseră instituţii tehnice şi ştiinţifice formale, în vreme ce Marea Britanie lăsase acest tip de educaţie să crească precum o buruiană şi, odată ajunsă la maturitate, o tratase ca pe o rudă mai modestă a şcolilor şi universităţilor „adevărate"*.

---

* Un aspect al acestei abordări semispontane, pluralistice a fost apariţia cursurilor serale, multe dintre ele pentru muncitorii dornici să-şi îmbunătăţească deprinderile şi cunoştinţele. Aceste

Unii au explicat neajunsul prin intermediul factorilor exogeni, îndeosebi prin cultură. Au încercat să explice pierderea hegemoniei Marii Britanii prin triumful unei perspective ostile afacerilor, antimaterialiste şi prin consecinţele sale negative asupra recrutării[43]. Profesorii, poeţii, oamenii de litere şi intelectualii – cei care dădeau tonul şi orchestrau valorile – nutreau un anumit dispreţ faţă de atelier şi birou. Ideea era să te ridici deasupra lumii materiale, către scopuri mai înalte. Asemenea pretenţii şi-au găsit ecou mai ales în rândul vechilor elite, care erau înghesuite de nou-veniţi josnici, şi, fireşte, în rândul nou-veniţilor josnici care voiau să-şi schimbe condiţia[44]. Snobismul este răzbunarea trufaşilor şi impostura ambiţioşilor.

Alţii au contraatacat subliniind atitudinile similare din alte ţări. Germania nutrea cu siguranţă prejudecăţi antiburgheze. La fel ca toată Europa, de altfel. La drept vorbind, faţă de alte ţări, Marea Britanie era mai puţin afectată de aceste prejudecăţi învechite. Totuşi, am putea spune că, pe măsură ce industria şchiopăta, Marea Britanie se dovedea mai vulnerabilă şi ceda mai uşor, capacitatea sa de rezistenţă fiind vlăguită de propriile-i dezamăgiri.

Pentru ca Marea Britanie să ţină pasul cu ceilalţi în secolul XX, era de ajuns doar o nouă revoluţie industrială: inovaţie şi iniţiativă în electronică, domeniul farmaceutic, optică şi sticlărie, motoare şi maşini. Câteva firme au păşit cu dreptul şi au înregistrat şi câştiguri în aceste direcţii. Ne gândim la ICI, Pilkington, Glaxo, Courtauld, Dunlop, toate acestea dovedind puterea comercială a inovaţiei. Însă aceste exemple nu au fost molipsitoare. În deceniile de după al Doilea Război Mondial, Marea Britanie (împreună cu Statele Unite) a rămas în urmă în clubul naţiunilor industriale avansate (vezi tabelul 26.1).

Ce ar însemna aceste diferenţe pe termen lung? O rată a creşterii de 2,8% generează o dezvoltare de 16 ori mai mare pe parcursul unui secol, spre deosebire de o rată anuală de 8%, care produce o creştere de 2.200 de ori mai mare. Aceasta este puterea dobânzii compuse. Bineînţeles, nici o ţară nu poate menţine o creştere de 8% pe an de-a lungul unui veac, din pricina constrângerilor asociate, accidentelor, depresiilor ciclice, schimbărilor de guvern, competiţiei şi coruperii liniştitoare a succesului. Până şi Japonia a întâmpinat obstacole în domeniile imobiliar şi bancar; în timp ce creşterea valorii de schimb a yenului a descurajat cererea de produse nipone. În schimb, industria britanică, înviorată de petrolul din Marea Nordului, de îmbrăţişarea iniţiativei străine şi de confruntările lui Margaret Thatcher cu liderii sindicali, a mers mai bine începând cu anii 1980*.

În final, câteva cuvinte despre Statele Unite ale Americii. La sfârşitul celui de-al Doilea Război Mondial, când mai toţi rivalii industriali erau ruinaţi, America acoperea

---

cursuri aminteau de prelegerile itinerante ale secolului al XVIII-lea şi se voiau o replică la neajunsurile sistemului obişnuit de învăţământ. Unii au afirmat că erau o compensaţie substanţială, ba chiar adecvată. Nu sunt de acord: cursurile serale facultative pentru muncitorii obosiţi nu pot înlocui studiile consecvente, cu program întreg, profesionale, centrate pe latura practică, monitorizate prin intermediul unor examene.

* Şi chiar mai devreme, potrivit unor evaluări. Estimările creşterii anuale în valoare adăugată pe oră în industrie, în perioada 1950-1990, situează Japonia la 7,4%, Franţa la 4,9%, Germania la 4,5%, Marea Britanie la 4,1%, Statele Unite la 2,6% (Eaton şi Kortum, „Engines of Growth", p. 6). Chiar dacă luăm în calcul şi o marjă de eroare, cu siguranţă nu este vorba de un declin, ci mai curând de o convergenţă.

cea mai bună parte din produsul industrial mondial. În 1950, după câţiva ani de redresare şi un nou început în Germania şi Japonia, în Statele Unite productivitatea muncii era de două ori mai mare decât a celor mai avansate economii din lume şi a rămas la acest nivel şi în 1960[45].

Tabelul 26.1. Ratele anuale de creştere în funcţie de ţară, 1950-1987 (%)

	PIB	Productivitatea muncii în industrie
Japonia	7,9	8
Germania	4,6	4,3
Marea Britanie	2,5	2,8
Statele Unite ale Americii	3,2	2,6

Sursa: Porter, *Comparative Advantage*, pp. 279-280.

Nici o ţară nu şi-ar putea păstra o asemenea supremaţie copleşitoare la nesfârşit. Ţările care îi urmau exemplul înregistrau câştiguri disproporţionate adoptând tehnologii de ultimă oră. (Asta înseamnă să ajungi pe cineva din urmă.) Începând cu 1950, productivitatea medie a muncii în aceste ţări imitatoare se apropia în mod constant de cea a Statelor Unite: 1,82% pe an între 1950 şi 1973; 1,31% între 1973 şi 1987[46].

Ce indică aceste cifre? Comparaţiile internaţionale sunt arbitrare şi deseori contradictorii, aşa că nu era clar dacă, în jurul anului 1990, Statele Unite se situau pe primul loc sau pe al treilea în ceea ce priveşte venitul pe cap de locuitor, dacă rata mai mică a creşterii productivităţii avea să persiste, dacă celelalte economii, ce evoluau rapid, alături de câţiva nou-veniţi convergeau cu Statele Unite sau erau pe cale să le întreacă*. Aceste chestiuni au fost încălcite şi mai mult de conjunctura de la începutul anilor 1990: japonezii treceau prin chinurile unei încetiniri, în vreme ce economia americană continua să crească. Poate că japonezii ajunseseră la capătul „miracolului" lor**.

Nici o grijă. Datele americane amintesc regresele anterioare ale Ţărilor de Jos şi Marii Britanii: pierderea cotei de piaţă în ceea ce priveşte produsele industriale; dispariţia unor ramuri întregi; noi locuri de muncă pe piaţa serviciilor, de obicei mai prost plătite; polarizarea veniturilor[47]. Pe de altă parte, şomajul Statelor Unite rămâne scăzut (mai scăzut decât în Europa, dar nu şi faţă de Japonia), iar supremaţia americană constantă în ramurile noi, printre care industriile de înaltă tehnologie, asociate cu informatica (sofware şi hardware), ne dă motive de încredere (speranţă?). Un nou raport susţine că, deşi americanii economisesc mai puţin (15% din venit, spre deosebire

* Între 1960 şi 1973, productivitatea factorilor de producţie a Statelor Unite (mai precis, îmbunătăţirea productivităţii după ce au fost scăzute creşterile de capital şi forţă de muncă) a sporit cu 1,5% pe an, faţă de 6,3% în Japonia. Criza petrolului din 1973 a lovit puternic Japonia, reducându-i creşterea PFP la 1,5% între 1973 şi 1979 şi la 2% între 1979 şi 1988. Însă în Statele Unite PFP a scăzut sub 0% în perioada 1973-1979, crescând la mai puţin de 0,5% în intervalul 1979-1988 (Hart, „Comparative Analysis", p. 207).

** Nimic nu este mai riscant decât formularea de prognoze pe baza performanţei din anul anterior (sau din trimestrul anterior). Japoniei pare să-i meargă mai bine în 1996; dar vezi *Wall Street Journal*, 20 iunie 1996, p. A-13: „Despite a Spurt of Growth, Japan Isn't in Fast Lane Yet".

de 33% în Japonia), ei îşi valorifică mai bine economiile; productivitatea capitalului în Germania şi Japonia este socotită a se situa la numai două treimi din nivelul american. Aşadar „putem folosi mai mult din venitul nostru actual pentru investiţii, fără a periclita viitoarele niveluri de trai"[48]. În mod similar, deşi performanţa industrială a Japoniei este excelentă, productivitatea globală este considerabil mai mică (55% din cea americană), deoarece agricultura este cocoloşită, iar sectorul serviciilor e suprapopulat, extrem de fragmentat şi necompetitiv. Întregul sistem este menit să creeze şi să perpetueze interesele legitime, cu atât mai mult în detrimentul consumatorului. În acelaşi timp, yenul este supraevaluat, iar comparaţiile internaţionale bazate pe ratele de schimb înclină grotesc în favoarea Japoniei. Realitatea este foarte diferită. Sectorul imobiliar japonez este atât de fragil, iar spaţiul e atât de redus, încât deseori e mai uşor să dărâmi o casă şi să reconstruieşti decât să cauţi o locuinţă mai bună. Doar dacă, fireşte, nu eşti dispus să te muţi în nesfârşitele suburbii şi să ai parte de un calvar zilnic mergând şi venind de la muncă.

Aşadar un peisaj amestecat. Din partea economiştilor, ca să nu mai vorbim de specialiştii, jurnaliştii şi politicienii autoproclamaţi, avem parte doar de discordanţe. Însăşi această împărţire a părerilor ne pune pe gânduri; deoarece aminteşte controversa lungă de un veac pe marginea performanţei Marii Britanii. Acest tip de reflux invită la negare? Sunt dovezile atât de numeroase, încât fiecare temperament poate găsi ceea ce-şi doreşte? Sau întreaga problemă a supremaţiei este acum irelevantă? Am păşit acum într-o nouă epocă a iniţiativei globale, astfel încât naţionalitatea nu mai contează?

Nici pe departe.

Ascensiunea şi decăderea industriei britanice a automobilelor

Inventarea automobilului ar fi trebuit să stimuleze industria britanică. Nici o altă ţară nu avea o tradiţie mai îndelungată a construcţiilor de maşini; nici una nu avea un capital mai mare de metalurgişti calificaţi. Cererea potenţială era bună. Nivelurile venitului britanic le întreceau pe toate cele europene, iar dominioanele şi stăpânirile imperiale ofereau pieţe ferite peste hotare. Cu toate acestea, Marea Britanie avansa lent, în frunte situându-se mai întâi Franţa, apoi Statele Unite. În 1913, o singură maşină britanică se făcea remarcată în topul celor zece producători americani şi britanici - Maxwell, aflată pe locul 6, cu 17.000 de unităţi, spre deosebire de cele 202.667 ale companiei Ford[49].

Având în vedere drumurile şerpuite şi înguste, producătorii britanici de maşini s-ar fi putut concentra asupra unor vehicule mai mici. Unii dintre ei chiar aşa au şi făcut; însă, de timpuriu, industria s-a deplasat spre modele mari şi scumpe, care atrăgeau cumpărători bogaţi (mulţi dintre ei aveau şoferi) şi aduceau profituri mai mari pe unitate de produs. Prin urmare, industria era caracterizată prin modele din belşug (198 în 1913), loturi reduse şi tehnici costisitoare, cu numeroase ajustări. Unii observatori erau de părere că producătorii auto subestimau cererea. Iată ce spunea *The Times* în 1912: „Nici o firmă [...] nu a fost îndeajuns de întreprinzătoare încât să deschidă o fabrică destul de mare pentru a produce maşini mici într-un număr suficient, astfel încât producţia să devină extrem de ieftină"[50].

Primul Război Mondial şi introducerea tehnologiei liniei de asamblare de către Ford în Statele Unite au stimulat industria britanică să se schimbe. Firmele britanice au cumpărat maşini de mare tonaj şi au început să standardizeze modelele, deşi doar de probă, ca şi cum şi-ar fi băgat picioarele în apă rece. Asta a fost partea uşoară. Le-a venit mai greu să-i urmeze pe americani în ceea ce priveşte atragerea forţei de muncă prin creşteri salariale generale. Nimic nu se compară cu banii dacă vrei să uşurezi chinul muncii mai rapide şi al tehnicilor ce economisesc forţa de muncă. Când Herbert Austin (de la Austin Motors) a vizitat fabricile Ford după Primul Război Mondial, a rămas profund impresionat de munca „energică", de agitaţia şi freamătul de acolo, pe care le-a pus pe seama „diversităţii raselor folosite" (competiţie interrasială?) şi a constrângerilor liniei de asamblare. „Am văzut celebrele ateliere Ford [...], iar lucrul care m-a interesat şi m-a surprins a fost felul în care toată lumea din întreprindere părea să încerce să-şi dea toată silinţa."[51]

Managementul britanic nu dorea salarii mai mari pe toată linia. Prefera să-i repereze şi să-i răsplătească pe muncitorii cu cel mai bun randament. Aşadar, potrivit convenţiei împământenite, angajatorii ofereau salarii în funcţie de numărul de unităţi lucrate. Acestea îi ajutau pe unii dintre ei, însă aveau un dezavantaj serios : lăsau ritmul muncii în voia muncitorilor. Ipoteza bună, raţională, era aceea că salariile în funcţie de numărul de unităţi lucrate aveau să ducă la o maximizare a productivităţii muncitorilor, după cum, fără îndoială, s-a şi întâmplat în anumite cazuri. Însă le-au permis altora să impună ritmul pe care grupul sau echipa îl considera confortabil şi profitabil. Iar ritmul grupului era impus de cel mai lent membru al său.

Ce ironie ! În secolul al XVIII-lea, britanicii dezvoltaseră sistemul fabricilor, cu personal responsabil de supervizare, pentru a combate independenţa muncitorilor la domiciliu. Acum îngăduiseră ca un sistem asemănător de independenţă a muncitorilor să prindă rădăcini în fabricile lor.

Aşadar britanicii au sacrificat productivitatea în favoarea obiceiului şi individualităţii şi se simţeau mândri de asta. Metodele americane, după cum spunea un britanic spumegând, erau „metode de turmă". Fireşte, salariile şi metodele de producţie variau de la un producător auto la altul, însă, în general, managementul britanic vedea sistemele de acordare a primelor ca pe o metodă de reducere a cheltuielilor de management. (Să nu subestimaţi niciodată dorinţa de relaxare a şefilor, nici pe cea a muncitorilor.) Pe termen lung, era o economie falsă. După al Doilea Război Mondial, când maşinile străine au invadat piaţa britanică, angajatorii au dat vina pe forţa de muncă pentru lipsa de atenţie şi sârguinţă, în vreme ce muncitorii au dat vina pe şefi pentru lipsa de competenţă şi atenţie. Ambele tabere aveau dreptate[52].

Pe o scară a eficienţei muncii, sistemul britanic era la pământ, cel american şi cel german stăteau mult mai bine, iar sistemul japonez era cam cel mai bun. Salariile şi bonusurile oferite în funcţie de numărul unităţilor lucrate erau motive de conflict într-o lume a inovaţiei rapide şi a concurenţei acerbe. Orice schimbare a condiţiilor de muncă şi a ritmului era un pretext de dezacord ; orice aranjament, o sursă de dezamăgire ; orice câştig, un drept sfânt şi legitim ; orice pierdere, ceva de recuperat ; şi nimeni nu uita nimic. Statisticile privind grevele nu sunt alarmante, însă nu iau în calcul întreruperile nepermise, dar frecvente, exploziile de mânie, furia dintre supervizori şi reprezentanţii sindicali.

Toate acestea au împins industria britanică a automobilelor într-un declin fără remediu. Înmatriculările auto au crescut de la 2,5 milioane în 1951 la peste 9,5 milioane

în 1966 şi la peste 15 milioane în 1980, însă marii câştigători au fost producătorii străini, odată ce s-au pus pe picioare după război: 5% din piaţa britanică în 1965, 14% în 1970, 49% în 1978, 58% în 1982[53]. Multinaţionalele cu filiale în Marea Britanie - General Motors, Ford şi Chrysler - nu s-au străduit să exploateze posibilităţile de export ale sucursalelor lor britanice; aveau platforme mai uşoare cu care să lucreze[54]. Dimpotrivă, graţie Pieţei Comune, puteau să importe componente în Marea Britanie. Între 1973 şi 1983 - zece ani -, componentele locale ale maşinilor GM produse în Marea Britanie au scăzut de la 98% la 22%; la Ford, de la 88% la 22%. Echivalate în maşini, acestea reprezentau un import de 150.000 de vehicule. Adăugate la importurile totale de automobile, în 1984, GM şi Ford constituiau două treimi din piaţa britanică.

Firmele britanice native, fără afiliaţi peste hotare, externalizau mai puţin. (Indiferenţa lui Morris [ulterior lordul Nuffield] atunci când a avut ocazia de a achiziţiona Volkswagen în 1945, un avanpost important pe continent, este nespus de grăitoare[55].) În schimb, britanicii au recurs la fuziuni acasă. Acestea erau menite să promoveze o diviziune raţională a muncii, însă în zadar. Au fost închise fabrici şi concediaţi muncitori, mai ales după ce băncile britanice au încetat să mai investească într-o cauză pierdută. Cum să concepi modele noi fără numerar proaspăt şi cum să vinzi maşini fără modele noi? Statul a intervenit oferind subvenţii, 2.400 de milioane de lire sterline între 1975 şi 1984 - şi asta în perioada de glorie a conservatorilor şi a sloganului lor, *Laissez-faire, laissez-crever* („Lăsaţi-i de capul lor şi lăsaţi-i să dea ortul popii")[56]. Zadarnic.

În 1989, compania British Leyland (redenumită Rover Group), conglomeratul obţinut după o generaţie de fuziuni (1963-1968) care înghiţise aproape toată industria ţării, era responsabilă de doar 13,6% din vânzările de maşini pe piaţa internă. Dacă nu ar fi existat transplanturile străine, inclusiv câteva fabrici japoneze care foloseau Marea Britanie pe post de trambulină către Piaţa Comună Europeană, industria britanică a automobilelor s-ar fi aflat pe cale de dispariţie. Aşa cum era, acum depindea „de resursele financiare, designul şi tehnologia de producţie, metodele manageriale, practicile de lucru şi abordările relaţiilor industriale" ale multinaţionalelor americane, franceze şi îndeosebi japoneze[57].

Explicaţia acestui trist calvar este, ca întotdeauna, multiplă. Iată ce ne spune Sidney Pollard: „[Pe lângă politica guvernamentală,] alţi factori care au determinat declinul au fost managementul defectuos, automulţumirea, relaţiile industriale proaste, o structură industrială extrem de fragmentată, instituţiile financiare inutile şi o piaţă internă relativ stagnantă"[58]. Iar cel mai important dintre toate a fost managementul defectuos - un alt fel de a spune „antreprenoriat defectuos".

Capitolul 27

Învingători şi...

Secolul XX se delimitează clar în două momente : 1914 şi 1945. Primul an a marcat începutul aşa-numitului Mare Război – unul dintre cele mai absurde conflicte din istoria omenirii. Aceşti patru ani de lupte au ucis zece milioane de oameni, mutilând şi schilodind mult mai mulţi. De asemenea, au luat o Europă prosperă şi înfloritoare şi au culcat-o la pământ. Tragedia a constat în prostia regilor, politicienilor şi generalilor care au căutat şi au abordat greşit conflictul, precum şi în trufia naivă a oamenilor care au crezut că războiul este o petrecere – un caleidoscop de uniforme arătoase, curaj masculin, admiraţie feminină, defilări şi voioşia lipsită de griji a tineretului nemuritor*.

Războaiele coloniale ar fi trebuit să fie un semnal de alarmă, însă folosirea armelor cu repetiţie şi automate împotriva „sălbaticilor" lăsase încrederea omului alb intactă. Cu toate acestea, Războiul Burilor din Africa de Sud, unde britanicii au făcut nenumărate victime, ar fi trebuit să strecoare o teamă prudentă. Căutaşi de puţin : un deceniu mai târziu, se pare că ravagiile făcute de mitraliere pe câmpurile din Flandra au venit ca o surpriză. Cu o logică impecabilă, comandanţii obtuzi au socotit că armata, cu ultimele trupe rămase şi împuşcând, avea să câştige. Generalii au obţinut avansări în grad, onoruri militare şi statui, de regulă călare. Oamenii lor au murit în noroi.

Pierderile de război au fost adâncite de gafele făcute pe timp de pace. Poate că nu e cinstit, politicienii şi diplomaţii fiind constrânşi de o moştenire de ură şi răzbunare ce lăsa prea puţin loc raţiunii. Putea Franţa să fie generoasă faţă de Germania? În 1870, Germania a invadat Franţa, iar după câteva victime şi nici o pagubă adusă teritoriului său se folosise de victoria obţinută pentru a smulge compensaţii exorbitante. Acum Germania invadase din nou Franţa, ucigând mai bine de un milion de francezi şi prădând cele mai bogate regiuni industriale, retrăgându-se de îndată ce armatele Aliaţilor au ameninţat cu pătrunderea pe teritoriul german. Putea Franţa să-i lase să scape basma curată? Cum să calculezi asemenea pierderi? Cât să ceri pentru intenţii răuvoitoare? Dacă nemţii ar fi câştigat?

Şi cum rămâne cu fronturile interne? Nemţii nu au capitulat în 1918; au încheiat un armistiţiu. Pierduseră, dar nu se recunoscuseră înfrânţi. Nemulţumiţii şi şovinii germani (şi austrieci) au acuzat de trădare : am fost înjunghiaţi pe la spate. Ticăloşii

---

* Despre prostia arogantă a generalilor, vezi *passim*, comentariile din Len Deighton, Blood, *Tears, and Folly*. Deighton este în primul rând scriitor de romane de aventuri şi spionaj, însă scrie şi nonfiction, iar când o face, spune lucrurile aşa cum se cuvine.

aşteptau să fie marcaţi – evreii, înainte de toate, dar şi socialiştii; sau, mai bine, şi unii, şi alţii. În acelaşi timp, Rusia ţaristă se prăbuşise, mai întâi într-un război civil, iar apoi într-un regim bolşevic ce aţâţa în toate ţările un conflict purulent între revoluţie şi statu-quo. Conducătorii sovietici poate că s-au mulţumit deocamdată cu „revoluţia într-o ţară", însă agenţii de peste hotare, care lucrau cu partidele socialiste locale, reprezentau pretutindeni o ameninţare implicită la adresa proprietăţii, ierarhiei şi ordinii.

Răspunsul, la extremă, a fost fascismul – o etichetă cu conţinut variat pentru o societate corporatistă, conştientă de statut, condusă de un dictator. Retorica politică a epocii sublinia diferenţele dintre socialism-comunism, în extrema stângă, şi fascism, în extrema dreaptă. În realitate, extremele convergeau şi semănau între ele: prin dispreţul la adresa democraţiei, pretenţiile de virtute, aversiunea faţă de valorile burgheze, accentul pe direcţia economiei imprimată mai curând de stat decât de piaţă. Ambele tabere ar fi respins orice idee de asemănare; însă numărul celor care reuşeau să alunece din una în alta le dovedea compatibilitatea.

Pentru contemporani, 1945 a fost un an al triumfului şi al înfrângerii, al revelaţiei şi al ruinei, al uşurării şi al deznădejdii, al bucuriei şi al amărăciunii. Anii de război înregistraseră atrocităţi şi cruzimi fără precedent: 55 de milioane de morţi, 35 de milioane de răniţi, 3 milioane de dispăruţi; circa 30 de milioane de civili morţi, inclusiv 6 milioane de evrei europeni. Unii supravieţuitori s-au alinat cu speranţa că războiul devenise de neconceput. Alţii şi-au îngrijit răni incurabile şi au nutrit dorinţe de nepotolit. Iar alţii şi-au propus să facă lumea un loc mai bun.

Aceste reacţii, adesea contopite în aceeaşi persoană, au stârnit o diversitate de obiective şi mijloace. Obiectivele mai ample erau aceleaşi: refacere şi redresare, dezvoltare materială, pace şi fericire. La fel ca maternitatea – toată lumea era de acord. Cu toate acestea, în ciuda consensului idealist, lumea de după 1945 era scindată de rivalitatea dintre ţările burgheze, capitaliste, pe de o parte, şi societăţile socialiste şi comuniste, pe de altă parte. Acest conflict fusese latent pe durata războiului, îngăduindu-le tuturor să colaboreze împotriva unei Germanii care o luase razna în căutarea „purităţii" rasiale şi a supremaţiei mondiale.

Reacţia în faţa ameninţării germane fusese lentă şi nesigură. Cum ar fi putut ţara lui Goethe şi Beethoven să devină un puţ de sălbăticie şi o ameninţare la adresa tuturor?* De asemenea, după nebunia Marelui Război, ce ar fi putut justifica un alt conflict? Oboseala şi teama au generat o tolerare necondiţionată a răului, atâta vreme cât victimele erau străini şi aflaţi undeva departe. Guvernele democratice au acceptat realitatea şi au declarat război abia după ce a devenit evident că, în cazul Germaniei, pofta venea mâncând şi când pactul naziştilor cu sovieticii a eliberat ariergarda germană pentru o agresiune împotriva Occidentului.

Nu s-au descurcat bine; şi, odată ce Germania a ocupat mai toată Europa de Vest continentală, s-a îndreptat spre est, împotriva Uniunii Sovietice, care făcuse un pact cu diavolul, iar acum îi simţea colţii. Astfel, ţările democratice (capitaliste) şi socialiste şi-au dat mâna împotriva duşmanului comun. Occidentul a furnizat provizii, a cântat

* În realitate, actele germane de rasism şi ură de grup în deceniile premergătoare regimului nazist constituie un avertisment solid că aceasta era o societate extrem de bolnavă. Vezi Weiss, *Ideology of Death*.

cântece ruseşti, l-a romanţat pe „Unchiul Joe" Stalin şi Armata Roşie, a purtat un război pe două fronturi, în Atlantic şi în Pacific. Trupele coloniale şi-au ajutat stăpânii. Sovieticii au avut cei mai mulţi morţi : dintr-o populaţie de aproximativ 200 de milioane de locuitori, mai bine de unu din patru a fost ucis sau rănit. (Şi germanii au suferit pierderi majore, însă ăsta e preţul încercării de a pune stăpânire pe lumea întreagă.) În acelaşi timp, Aliaţii occidentali au adăpostit fără să-şi dea seama spioni sovietici, atât din interior, cât şi din exterior. Colaboraţionismul militar nu eliminase diferenţele subiacente, iar regimul comunist era hotărât să se folosească de alianţă pentru a pune bazele succesului de după război. Chiar şi înainte de terminarea celui de-al Doilea Război Mondial, Războiul Rece dintre cele două sisteme începuse – sau, mai exact, se reluase.

În deceniile următoare, economiile occidentale de piaţă au lăsat în urmă Marea Depresiune şi pierderile de război şi au păşit într-o epocă de dezvoltare fără precedent. Aceasta se datora parţial inovaţiei tehnologice reprimate. Franţa din 1948, de exemplu, după decenii de stagnare economică urmate de război şi ocupaţie, era o versiune obosită a Franţei de la 1900. Parisul, lipsit de vehicule, nu avea nevoie nici de semafoare, nici de străzi cu sens unic ; toate maşinile trebuiau băgate noaptea în garaj ; în benzinării, pompele erau acţionate manual. Numeroase apartamente şi case mici aveau servicii electrice de 3 amperi – suficiente pentru un bec, un radio, poate pentru un fier electric ; ce depăşea acest prag ardea firul siguranţelor. (Nu existau siguranţe de-a gata, care să se înşurubeze. Se cumpăra un fir de sârmă de o anumită rezistenţă şi se înfăşura în jurul bornelor.) Unele locuinţe pariziene nu aveau deloc electricitate, iar în blocurile de apartamente se obişnuia să se folosească toaletele la comun – înăuntru pentru cei norocoşi (bogaţi), în curte pentru ceilalţi. (Încercaţi să coborâţi şi să urcaţi cinci sau şase etaje de fiecare dată când aveţi o problemă de rezolvat. După cum spun francezii, face bine la picioare – *ça fait les jambes*.) Unii bogaţi aveau o toaletă înăuntru, pentru ei, şi una afară pentru servitori ; sau apă caldă curentă pentru ei, dar nu şi la bucătărie. Un departament întreg, Lozère, ce-i drept, o regiune săracă, avea trei căzi de baie cu totul – probabil una la prefectură, una la „Hôtel Moderne" şi a treia cine ştie unde. Mulţi oameni care aveau căzi le foloseau pentru a depozita lemne sau deşeuri. Frigiderele erau puţin cunoscute ; oamenii foloseau răcitoare şi cutii alimentare protejate (*garde-manger*). Nu avea rost să ai frigider decât dacă cumpărai pentru mai multe zile odată ; nu avea sens să cumperi mai mult o dată decât dacă găseai tot ce-ţi trebuia într-un singur loc, aveai maşină să cari alimentele acasă şi un lift în blocul de apartamente care să care sacoşele şi sticlele. Rotula era conectată de tibie, tibia de gleznă, glezna de laba piciorului, iar Franţa nu păşise cu adevărat în secolul XX.

În următoarele trei decenii – care au ajuns să fie cunoscute drept *les trente glorieuses* (minunaţii 30 de ani dintre 1945 şi 1975) – Franţa a progresat cu râvnă. Construcţii noi, instalaţii industriale noi, o nouă reţea de drumuri – nou, nou, nou –, toate acestea reprezentau o ocazie de a instala utilaje moderne, de a electrifica, mecaniza şi motoriza. Automobilul şi telefonul au spus povestea. Considerate odinioară obiecte de lux pentru cei bogaţi, acum au devenit necesităţi. În vreme ce, în 1953, doar 8% dintre muncitorii francezi deţineau o maşină, 14 ani mai târziu jumătate aveau maşini. Între 1954 şi 1970, numărul gospodăriilor cu automobil a crescut de la 22,5% la 56,8%. Străzile se umpleau cu maşini zi şi noapte ; puteai vedea vehicule parcate în faţa fermelor care, chiar şi după război, se bazaseră în continuare pe cai. Traficul la ore de vârf a devenit un chin şi, mai rău decât atât, oraşe precum Parisul au început să măsoare poluarea

aerului şi să-i avertizeze pe cetăţeni de otrăvurile inevitabile. Nimănui nu-i păsa cu adevărat; libertatea ce venea mână în mână cu mobilitatea compensa absolut totul. În plus, o societate care putea să fumeze *gauloises* putea inspira orice.

În acelaşi timp, aceiaşi oameni care odinioară stăteau ore întregi într-o cafenea în aşteptarea efectuării unui apel interurban (bând, poate, ceva şi jucând cărţi; *le cafetier* trebuia să-şi câştige şi el existenţa) începeau acum să aibă telefoane acasă. Poate că erau nevoiţi să aştepte un an, doi pentru a obţine legătura. Panourile centrale de comandă erau aglomerate, mai ales la Paris, iar poşta, care oferea serviciul de telefonie, nu dădea dovadă de compasiune faţă de acest mijloc rival de comunicare. Cei care închiriau apartamente vizitatorilor străini făceau mult caz de faptul că aveau deja telefon. Însă nu numai străinii; telefoanele creează dependenţă, iar francezii vorbesc destul de mult. În cele din urmă, sistemul de telefonie s-a desprins din PTT (Poştă, Telegraf, Telefon), iar guvernul a creat France Télécom ca să se ocupe de aceste chestiuni – un prim pas indispensabil pentru autonomie, iniţiativă şi reacţie promptă la solicitările pieţei.

Prin toate acestea, economia franceză a crescut şi s-a schimbat sub îndrumarea şi organizarea guvernului (*dirigisme*, *étatisme*) – mult mai mult decât în celelalte ţări europene. Acest fapt continua tradiţia naţională, ce-şi avea originile în colbertismul Vechiului Regim şi se baza masiv pe recrutarea competitivă a celor mai buni şi mai inteligenţi la *grandes écoles* – Polytechnique, Mines, Normale; iar acum una nouă: École Nationale d'Administration (ENA), cu cursurile sale de absolvire pentru tinerii birocraţi şi viitorii conducători – *énarques*, cum au ajuns să fie numiţi în scurt timp.

Inginerii şi funcţionarii guvernamentali, cu şi fără cooperarea întreprinderilor private, au modernizat infrastructura: drumuri, căi ferate, comunicaţii, clădiri publice, echipament. Rezultatele au întrecut aşteptările, iar în anumite domenii, precum serviciile feroviare de mare viteză, Franţa a dat tonul pentru tot restul lumii. Nu este limpede dacă aceste progrese au fost întotdeauna profitabile; subvenţiile din partea statului, vădite şi discrete, estompează realităţile pieţei. Dar ce plăcere pentru călătorul privilegiat cu trenul, în special pentru cel favorizat de preţuri reduse la bilete (angajaţii statului, de exemplu), să circule pe unele dintre cele mai line şi mai rapide căi ferate din lume! Franţa nu a devenit niciodată un producător uriaş de produse industriale standardizate. De regulă, francezii cumpărau aparate de uz casnic din Germania şi Italia şi, pe măsură ce venitul a crescut, cei mai bogaţi dintre ei îşi cumpărau maşinile din Germania. Însă Franţa a rămas maestra calităţii, producând articole care se diferenţiau prin bun gust (în ambele sensuri) şi frumuseţe. Iar Franţa, ţara, a rămas unul dintre cele mai frumoase locuri de vizitat din lume, o operă de artă naturală şi artificială, un paradis turistic. În anii 1990, Franţa avea unul dintre cele mai ridicate niveluri de trai din lume, cu un venit o dată şi un sfert mai mare decât cel al vechii sale rivale, Marea Britanie. Vechile articole de bază se prăbuşiseră; Franţa nu a învăţat să producă în masă dispozitivele de înaltă tehnologie ale erei informaţiei. Însă vinul, brânza, ţesăturile şi moda au persistat.

Un lucru important, atât o slăbiciune, cât şi un punct forte: francezii sunt mândri. Au stilul lor în care fac diverse lucruri şi, spre deosebire de britanici, nu acceptă uşor să piardă puterea. Din această cauză, nu reuşesc să-şi însuşească metodele celorlalţi. Ei au propriile metode. Astăzi, muncitorii francezi se bucură de o reţea generoasă de asistenţă socială şi de un sistem excelent de sănătate şi îngrijire a copilului, alături de

puternice privilegii legitime (concedii prelungite plătite, pensionare timpurie). Aceste lucruri, alături de avantajele culturale, fac ca Franţa să fie o ţară minunată în care să îmbătrâneşti. Însă îi fac totodată pe angajatori mai reticenţi în privinţa recrutării de personal, deoarece fiecare angajare este încărcată de costuri asociate şi potenţiale obligaţii. Efectul: o rată ridicată a şomajului ce îi afectează îndeosebi pe cei tineri. Statul, preocupat de ordinea socială (cum se poate discuta paşnic şi raţional cu camionagiii care blochează principalele şosele?), ar păstra aceste orânduiri sociale, se teme să le denatureze, dar, cu toate acestea, are nevoie de mai multe locuri de muncă. Ţări precum Statele Unite, convinse de valoarea pieţelor libere şi devotate selecţiei naturale, îi bombardează pe francezi cu sfaturi. Francezii răspund: Lăsaţi-ne în pace; nu avem nevoie de lecţii din partea voastră. Mai ales de la voi, cu infracţionalitatea, antagonismele rasiale şi asimilaţia voastră imperfectă.

Revenirea germană a fost şi mai uluitoare. Ţara fusese grav afectată de război, iar cea mai bună parte din ceea ce rămăsese a fost capturată de ruşi, care aveau motive întemeiate să-i facă pe perdanţi să plătească pentru ceea ce distruseseră şi prădaseră – însă nu ştiau întotdeauna ce să facă cu maşinile şi materialele. Mormane întregi erau lăsate să rugineasc la marginea drumului. Mai bine să devină rable decât să le rămână nemţilor. În 1945, nemţii încetaseră să mai facă baie, deoarece nu aveau nici apă caldă şi nici săpun. Tinerele se dădeau ocupanţilor pe un pachet de ţigări. Burghezi în mantouri şi la cravată puteau fi văzuţi strângând balega de cal pentru a o folosi drept combustibil.

Aceste greutăţi şi umilinţe germane nu au stârnit prea multă compasiune. Unii experţi Aliaţi au solicitat transformarea ţării într-o societate agricolă: să se renunţe complet la industrie. Alţii au susţinut că, dacă ţara avea să plătească despăgubiri de război, industria era inevitabilă – să zicem, jumătate din producţia anului 1938. Toate aceste proiecte punitive s-au năruit în faţa imperativelor Războiului Rece: puterile occidentale voiau şi aveau nevoie de Germania. Aşadar, spre deosebire de constrângerea acordării de despăgubiri după Primul Război Mondial, dificilă, deşi deseori zadarnică, de data aceasta învingătorii le-au oferit un sprijin substanţial inamicilor lor înfrânţi. Perspectiva agresiunii sovietice a definit totul.

Însă mai presus de orice trebuie să recunoaştem meritul energiei şi obiceiurilor de muncă ale nemţilor înfrânţi. În 1945, moneda lor nu avea nici o valoare. Singurele monede care contau erau dolarul şi ţigările, iar soldaţii americani, fumători sau nu, aveau dreptul la un cartuş pe săptămână*. (Eu însumi am cumpărat o motocicletă Harley, fără generator, pentru cinci cartuşe – lucru strict interzis.) Anii ce au urmat au fost marcaţi de ierni grele, crize de alimente şi combustibil, îndepărtarea la nesfârşit a molozului şi refacere politică, ba chiar pedepse. Mai târziu, în 1948, noua Germanie a emis o nouă monedă, o marcă germană echivalând cu 10 Reichsmark. S-a renunţat la controlul preţurilor, după care fondurile puse la păstrare au ieşit din ascunzători. Economia şi-a luat avânt[1]. În 20 de ani, marca germană, împreună cu francul elveţian, a devenit cea mai puternică monedă din Europa. Au răsărit fabrici noi, iar bunurile germane se vindeau pretutindeni, bucurându-se de o reputaţie fără pereche de trăinicie şi design.

---

* Alte articole cu rol de monedă de schimb erau cafeaua şi ciorapii din mătase sau nailon, însă, în mod evident, acestea erau mai puţin convenabile. *Cf.* Kindleberger, *Financial History*, p. 403.

Oricât de spectaculos a fost „miracolul economic" german, cel japonez l-a întrecut. Pagubele şi victimele bombardamentelor americane au fost înfiorătoare, în bună parte din cauza locuinţelor inflamabile şi refuzului încăpăţânat al unei ţări mândre, niciodată înfrântă în război, de a-şi recunoaşte situaţia. Spre sfârşit, americanii au „pus stăpânire" pe spaţiul aerian şi au putut ataca după bunul-plac. Chiar şi aşa, a fost nevoie de bomba atomică pentru a-l convinge pe împărat şi pe mulţi (dar nici măcar atunci pe toţi) dintre consilierii şi liderii săi militari să se predea[2].

Japonezii, aidoma nemţilor, s-au redresat prin muncă, educaţie, hotărâre. Şi ei au avut parte de sprijin financiar american; aici, la fel ca în Europa, scopul era pararea ameninţării ruse percepute. Rapiditatea dezvoltării japoneze a fost cu atât mai uluitoare cu cât a avut loc fără avantajele imperiului. Japonia de dinaintea războiului fusese convinsă de următorul lucru: controlul materiilor prime era o condiţie *sine qua non* a puterii şi avuţiei şi pornise de fapt la război pentru a-şi asigura acest control. Acum pierduse totul şi, spre mirarea ei, a descoperit ceea ce economiştii i-ar fi putut spune de la bun început, şi anume că materiile prime pot fi livrate în condiţii competitive oriunde în lume. Nu ai nevoie decât de bani ca să le cumperi. Puterile occidentale erau atât de dificile înaintea războiului întrucât politica militaristă a Japoniei stârnea precauţii şi represalii. Acum japonezii învăţaseră că aveau mai mult de câştigat cumpărând decât înşfăcând.

Rapiditatea lor i-a uluit pe concurenţii Japoniei. O parte din know-how le-a parvenit datorită faptului că producătorii din alte ţări contractau firme japoneze să producă obiecte (ceasuri, piese auto) pe care ţara mai avansată le putea eticheta şi vinde sub propria marcă. Au copiat o bună parte prin inginerie inversă, demontând modelele occidentale şi învăţând să le perfecţioneze. De asemenea, au trimis delegaţii care să viziteze Occidentul şi să înveţe umil, privind şi întrebând, fotografiind şi înregistrând. „Umil" era cuvântul: japonezii sunt cel mai mândru popor, însă tocmai această mândrie ridică atitudinea umilă la rang de artă şi virtute. Aceşi trimişi plecaţi şi umili au fost surprinşi în repetate rânduri de deschiderea gazdelor lor, mai ales în Statele Unite. Dar de ce nu? Americanii credeau că nu au de ce să se teamă de acest mărunt popor înfrânt[3].

Şi mai impresionantă a fost capacitatea japonezilor de a depăşi graniţele imitaţiei şi de a inventa. O vizită într-un showroom japonez este o privire în viitor: obiectele par familiare, însă fac lucruri noi. Cel mai mare succes l-au avut cu automobilele, o industrie atât de vorace şi de variată în apetitul ei pentru materiale şi piese, încât a funcţionat ca locomotivă pentru mai tot sectorul manufacturilor. Dincolo de asta, au pus ochii pe cele mai avansate şi mai provocatoare produse de înaltă tehnologie: dispozitive optice, aparate şi instrumente de precizie, robotică şi electronică. Înainte de război, germanii aproape că deţineau monopolul asupra camerelor de calitate superioară; nume precum Leica sau Zeiss erau legendare. La sfârşitul secolului, Leica încă mai rezistă, însă o cameră Leica bună costă de trei ori mai mult decât echivalentul său japonez. Pentru bogaţii împătimiţi, preţul nu contează. Însă majoritatea utilizatorilor, inclusiv fotografii profesionişti, nu pot trece peste o asemenea diferenţă de preţ. Japonia domină piaţa, lăsând nişele altora.

Toate acestea au fost încurajate de cel mai eficient control al calităţii din lume. Înaintea războiului, articolele japoneze erau dispreţuite ca fiind nişte gunoaie – de calitate inferioară, de prost-gust, în care nu se putea avea încredere –, demne de

magazinele cu produse ieftine. În parte, era o reacţie raţională la criza profundă şi la cererea extrem de limitată. Însă acum, dată fiind amploarea tot mai mare a creşterii postbelice, cel din urmă ajunsese cel dintâi, iar maşinile, camerele, televizoarele şi minicomputerele japoneze au impus standardul industrial. Cum au reuşit să facă asta? Pe de o parte, au fost inspiraţi de exemplul american, în special de doctrina lui W. Edwards Deming, care a devenit un profet respectat departe de propria-i ţară. Însă numai această idee nu ar fi fost de ajuns. Etica japoneză a responsabilităţii colective – pur şi simplu nu poţi să-ţi dezamăgeşti echipa – a fost cea care a asigurat lucrul eficient în echipă, schimbul de idei dintre muncitori şi management, atenţia la detalii pentru a elimina erorile (zero defecte).

Concurenţii din naţiunile industriale mai vechi s-au trezit târziu şi au căutat în jur un ţap ispăşitor – oricine, numai ei nu. Prima lor scuză a fost aceea că japonezii nu jucau cinstit, că se bucurau de acces pe pieţele străine, dar că refuzau să o deschidă pe a lor. Obiecţia are meritele ei, deşi japonezii nu făceau decât să urmeze exemplele american şi european de mai devreme: protejează până când ajungi atât de puternic, încât nu mai trebuie să-ţi faci griji în privinţa concurenţei. La sfârşitul shogunatului Tokugawa şi în perioada Meiji (între anii 1850 şi 1900), când Japonia era constrânsă printr-un tratat să nu impună taxe vamale, o bună parte din opoziţia faţă de articolele străine s-a datorat preferinţelor consumatorilor, adânc înrădăcinate şi influenţate cultural. De asemenea, reglementărilor birocratice care îi chinuiau pe importatori; perioada uşilor deschise a fost o lecţie în privinţa barierelor netarifare în calea comerţului. De îndată ce Japonia a fost liberă să stabilească tarife vamale, le-a impus la un nivel suficient de ridicat încât să protejeze industria internă.

După al Doilea Război Mondial, politica comercială mondială şi-a schimbat cursul. Experienţa dezastruoasă a anilor 1930, când naţiunile industriale şi-au închis uşile şi ferestrele şi şi-au sărăcit vecinii, îi făcuse pe majoritatea economiştilor şi politicienilor să recunoască avantajele comerţului liber, nu numai pentru prosperitatea economică, ci şi pentru armonia internaţională. Fără îndoială, părerile în această privinţă nu erau nici pe departe unanime, însă, dat fiind că Statele Unite dădeau tonul, diplomaţii şi experţii le-au cerut tuturor să-şi deschidă porţile. America urma aici precedentul britanic din urmă cu un secol: acum, că era cea mai bogată şi cea mai puternică economie din lume, renunţa la vechile obiceiuri protecţioniste; cu toate că, într-o naţiune cu alegeri şi înţelegeri politice frecvente, nu era întotdeauna uşor să depistezi şi să elimini ereziile. (O parte din aceste interese legitime erau la limita ridicolului. În timpul războiului, americanii învăţaseră să facă un soi de vermut care să înlocuiască variantele franceză şi italiană. Pe timp de pace, această industrie în faşă a constatat că nu putea concura cu produsul original. Aşa că a reclamat să fie protejată pe motiv de siguranţă naţională şi era cât pe ce să obţină protecţia.)

Japonia a fost de acord cu această deplasare către comerţul mai liber, însă nici o altă ţară nu a fost mai eficientă în ceea ce priveşte aplicarea barierelor netarifare*. Ingeniozitatea îndărătnică a japonezilor a devenit legendară. Bâtele de baseball erau găurite la sosire pentru a vedea dacă erau întru totul din lemn. Echipamentul medical

---

* Despre aceste (mal)praxisuri, pe care numeroşi economişti americani sunt înclinaţi să le desconsidere sau să le banalizeze, în vreme ce alţii le resping ca fiind „Japan-bashing" (expresie inventată cu scopul de a evita acuzaţiile neplăcute fără a răspunde la ele), vezi Lincoln, *Japan's Unequal Trade*. Cuvântul *bashing* („critică dură") este favoritul ticălosului intelectual.

nou de înaltă tehnologie era primit cu generozitate, însă intervenţiile la care erau folosite aceste aparate erau excluse de pe lista serviciilor asigurate (interdicţia a fost înlăturată odată ce japonezii şi-au confecţionat propriile dispozitive). Automobilele erau demontate şi verificate pe dinăuntru şi pe dinafară înainte de a fi vândute consumatorilor. Odată, deranjaţi de importurile tot mai mari de schiuri franţuzeşti, japonezii au încercat să le excludă sub pretextul că zăpada japoneză era diferită. Francezii au reacţionat ameninţând cu excluderea motocicletelor japoneze pe motiv că drumurile franceze erau diferite. Mesajul a fost recepţionat; japonezii au renunţat la aceste planuri.

Toate aceste şicane dovedesc o inventivitate şireată, de aşa natură încât permitea amânări la nesfârşit, eschivări şi subterfugii, întotdeauna cu o mină serioasă şi cu politeţe. Mai serioase pe termen lung sunt relaţiile de afaceri şi aşteptările sociale ce exclud urmărirea importurilor mai ieftine. Japonezii nu se gândesc la piaţă ca la un spaţiu deschis. Ea constă în îngrădiri, iar oamenii de afaceri care încalcă limitele vor fi avertizaţi că, atunci când şi dacă asemenea importuri vor ajunge să nu mai fie disponibile, vânătorul independent de chilipiruri nu-i va găsi pe furnizorii japonezi dornici să sară în ajutor.

Ce fel de manufacturi importate pătrund? În primul rând, mărci de prestigiu, asociate de regulă cu specializări naţionale: whisky scoţian, coniac franţuzesc, ciocolată belgiană şi elveţiană, genţi de voiaj Vuitton, ceasuri Patek şi Rolex, îmbrăcăminte de designer italian – genul de lucruri care exprimă ceva, fie sub formă de cadou, fie ca un indicator ostentativ al succesului. Toate marile magazine din Japonia au buticuri separate pentru aceste articole: o ţară dispusă să dea o sută de dolari pe un superpepene cu o fundă îşi poate permite să se răsfeţe. Aşadar filmul Kodak nu are loc; japonezii au propria lor marcă, Fuji – iar lumina japoneză este diferită.

Politica mercantilistă a stârnit indignarea „partenerilor" comerciali şi confuzia economiştilor. Japonezii nu înţeleg că o asemenea politică este o sărăcire voită a propriei populaţii, care plăteşte atât mai mult pentru ceea ce cumpără? Nimeni nu ar spune despre japonezi că sunt tâmpiţi, chiar dacă uneori mai şi greşesc. Nu înţeleg oare avantajul comparativ? Nu ştiu că avuţia şi dezvoltarea sunt încurajate de comerţul liber?

La aceste întrebări retorice japonezii răspund că sfârşitul politicii economice nu constă în preţuri scăzute şi distribuţia rabatului. Obiectivul îl reprezintă cota de piaţă, capacitatea sporită, puterea industrială şi militară*. Producătorii sunt mai importanţi decât consumatorii. Oricine poate cumpăra, dar nu toată lumea poate produce. Dacă oamenii cheltuiesc mai puţin acum, economisesc mai mult (circa o treime din venit). Copiii lor vor avea mai mult, iar Japonia va fi cu atât mai puternică.

În spatele japonezilor – care, potrivit unor standarde, e posibil să fie acum cel mai bogat popor din lume – se află „micii tigri" (sau „dragoni", dacă preferaţi), ambiţioşii nou-veniţi asiatici care le-au deschis calea altor aspiranţi. Doi dintre aceştia sunt fostele

---

* Despre legăturile tehnologice din Japonia dintre dezvoltarea industrială şi puterea militară, vezi mai ales Samuels, *„Rich Nation, Strong Army"*. Singurul lucru pe care l-aş adăuga la analiza lui este rolul manufacturii orientate spre export în ceea ce priveşte extinderea capacităţii industriale. Japonezii nu au uitat consecinţele strategice ale slăbiciunii lor industriale relative din al Doilea Război Mondial.

colonii japoneze Taiwan şi Coreea; alţi doi, Singapore şi Hong Kong, sunt oraşe-stat globale ce-şi au originile în centrele comerciale-industriale ale Italiei din Evul Mediu târziu[4]. Nici un alt grup nu a evoluat „mai rapid şi mai consecvent" pe parcursul ultimilor 35 de ani*. În aceste patru state, capitalul principal a constat într-o etică profesională ce generează un produs ridicat în condiţiile unor salarii mici; şi, la fel ca în Japonia, într-o dexteritate manuală excepţională ce decurge din mâncatul cu beţişoare şi care este extraordinar de utilă la microasamblare. (Acest ultim argument aduce zâmbete pe chipurile colegilor mei, însă eu îl susţin cu tărie. O bună parte din munca modernă de asamblare presupune sarcini de fineţe efectuate cu penseta şi nimic nu te pregăteşte mai bine pentru ele decât mâncatul cu beţişoare din copilărie**.)

Disponibilitatea mâinii de lucru calificate pentru sarcinile de fineţe şi dispusă să accepte salarii mici a făcut toate aceste ţări – alături de adepţii regionali, precum Malaysia, Thailanda şi Indonezia – atrăgătoare pentru întreprinderile avansate de pretutindeni, îndeosebi din locurile cu monede supraevaluate***. Nimic nu i-a convins mai mult pe japonezi să producă peste hotare decât yenul scump. Capitalul nu a fost niciodată mai mobil. În anii 1980, investiţiile străine directe (ISD) venite din partea naţiunilor industriale creşteau de cinci ori mai rapid decât comerţul mondial şi de zece ori mai rapid decât producţia mondială; şi, chiar şi atunci când aceste fluxuri au încetinit în anii 1990, ISD către ţările aflate în curs de dezvoltare au continuat să crească[5].

Astfel, investiţiile şi tehnica s-au revărsat dintr-o ţară în alta, salariile crescând în consecinţă. Coreenii s-au implicat în producţia de maşini pe baza instrucţiunilor şi asistenţei tehnice venite din partea firmelor americane presate să facă faţă concurenţei japoneze. Elveţienii şi japonezii au contractat ceasuri şi piese confecţionate în Hong Kong, apoi în Malaysia. Multinaţionalele japoneze (NEC, Sony), europene (Philips, Rollei) şi americane (G.E., Seagate Technologies) au făcut din Singapore un centru mondial al electronicelor şi echipamentelor fotografice, în vreme ce Hong Kongul,

---

* Banca Mondială, *East Asian Miracle*, p. 28. Vorbim despre rate medii de creştere de minimum 6% pe an. Taiwanul, trebuie remarcat acest fapt, în ciuda puterii sale economice, este „omul invizibil". *Raportul Anual de Dezvoltare* al Băncii Mondiale nu include date privind Taiwanul şi nici măcar nu îl menţionează în rândul naţiunilor lumii – chipurile, pentru a evita jignirea Republicii Populare, care nu agreează nici o formă de recunoaştere a Taiwanului ca entitate separată. În *East Asian Miracle*, Taiwanul apare ca „Taiwan, China". Să-i dăm Băncii Mondiale o medalie de tinichea pentru lipsa de curaj.

** Mai toţi cei care scriu despre performanţa economică a acestor unităţi est-asiatice comentează cu privire la calitatea forţei de muncă, însă, în egală măsură, o iau cumva de bună. Manuel Castells, „Four Asian Tigers", p. 55 şi *passim*, consideră că cea mai importantă trăsătură comună este rolul statului, chiar şi în Hong Kong. Singura mea problemă în această privinţă este aceea că intervenţia statului are loc pretutindeni, uneori fiind înţeleaptă, alteori prostească. Poate că statele sprijină dezvoltarea economică, însă e nevoie de multă iniţiativă şi muncă de calitate pentru a face ca statul să arate bine.

*** Banca Mondială le numeşte „economii asiatice performante", termen ce pare adecvat, însă apoi viciază denumirea oferind date îndoielnice de creştere pentru alte ţări. Ce să facem cu o listă a ţărilor, în funcţie de creşterea anuală pe cap de locuitor în intervalul 1960-1985, în care Egiptul, Grecia, Siria şi Portugalia se află între primele 20 de locuri, iar Botswana (diamante) se află în fruntea tuturor? (*East Asian Miracle*, p. 3, bazat pe Summers şi Heston, „A New Set").

unde odinioară forţa de muncă refugiată lucra pentru salarii mici şi un pat de scânduri unde să doarmă printre maşini, e preocupat să deschidă fabrici şi să externalizeze servicii în China continentală. Singapore a externalizat producţia de telefoane în Malaysia şi Filipine.

Nici o economie nu este prea avansată încât să nu poată fi pătrunsă, nici un zid nu este îndeajuns de înalt. La sfârşitul anului 1996, mai bine de 30 de companii coreene aveau unităţi de producţie în Marea Britanie. Ţara Galilor se felicita pentru „revitalizarea" efectuată cu ajutorul investitorilor străini, preponderent asiatici, şi 5.000 de persoane au candidat pentru cele 300 de locuri de muncă oferite de prima companie coreeană venită. Alte ţări europene sunt mai puţin primitoare. În Franţa, conglomeratul coreean Daewoo Electronics a fost de acord să preia ramura electrocasnicelor a firmei franceze Thomson Multimedia. Astfel, s-ar fi situat înaintea companiei Sony, devenind cel mai mare producător de televizoare din lume, pe care Thomson le vindea sub marca RCA. Înţelegerea a picat. Coreenii au fost foc şi pară*.

În ceea ce priveşte alegerea obiectivelor de investiţii, nivelurile salariale sunt în mod evident decisive, însă mai contează şi barierele de piaţă şi sentimentele, imateriale şi personale. Astfel, americanii care au externalizat au descoperit că partenerii lor coreeni erau mult mai puţin costisitori decât japonezii; de asemenea, că se lucra mult mai uşor cu ei. Dar când japonezii şi-au deschis filiale în Coreea, au constatat în scurt timp că salariile au crescut şi s-au îndreptat spre medii mai ieftine. Şi poate că şi coreenii s-au bucurat că au plecat.

(De ce Malaysia? Are o populaţie de doar 19 milioane de locuitori, aşa că forţa de muncă, cel puţin cea necalificată, este greu de găsit. Însă dispune de antreprenori, iar aceştia atrag muncitorii ca un magnet. Imigranţii ilegali, îndeosebi din Indonezia [cu o populaţie de 190 de milioane] şi Bangladesh [cu o populaţie de 115 milioane], vin în număr mare, în ciuda eforturilor intense de a păzi graniţele. Ca pretutindeni, o afacere prosperă introduce oameni prin contrabandă pentru sume fantastice. Intruşii nu arată foarte diferit, însă sunt; aşa încât nu competiţia pentru locurile de muncă e cea care îi deranjează pe indigeni, ci relaţiile mixte. Prim-ministrul Malaysiei citează plângerile liderilor rurali: fete care fug cu iubiţi străini, mame necăsătorite abandonate de parteneri, soţii care îşi părăsesc familiile pentru a fugi cu străini, care poate le tratează mai bine[6]. Dar aşa ceva nu e permis.)

---

* Despre Ţara Galilor, vezi *The Times* (Londra), 6 ianuarie 1997, p. 40. Despre Daewoo: *Int. Herald-Tribune*, 18 octombrie 1996, p. 20; 19-20 octombrie 1996, p. 15. Daewoo a pus mâna pe felia sa din Thomson pentru suma simbolică de un franc, însă cadoul a fost însoţit de numeroase datorii. (Guvernul francez încearcă să-şi reducă deficitul pentru a înlesni intrarea în noua uniune monetară.) Cu toate acestea, în decembrie 1996 înţelegerea a picat. Francezii care s-au opus invaziei străine au făcut mult tărăboi cu privire la francul simbolic, însă nu au zis mai nimic despre datorii. Retrăgându-se, guvernul francez a încercat să se ascundă în spatele Comunităţii Europene, însă nu a păcălit pe nimeni. În Coreea, oamenii vorbesc despre rasism francez – dacă ar fi fost vorba despre un cumpărător american, nu ar fi fost nici o problemă –, iar guvernul coreean numeşte reaua-credinţă (xenofobia) franceză „o problemă naţională". „Franţa nu este de încredere." *Int. Herald-Tribune*, 6 decembrie 1996, p. 1; 9 decembrie 1996, p. 13; 15 ianuarie 1997, p. 11. De remarcat totuşi faptul că însăşi Coreea este bine-cunoscută pentru ostilitatea faţă de proprietatea străină. O poveste cu ciobul estic care râde de oala spartă vestică. Chiar şi aşa, Daewoo ar putea fi în continuare interesată.

Şi legăturile etnice contează, în special în rândul chinezilor expatriaţi (de peste mare). Chinezii, minoritate de intermediari prin excelenţă, sunt plămădeala şi lubrifiantul comerţului din Asia de Sud-Est şi, de acolo, din lumea întreagă. Ei preţuiesc o etică profesională care ar face un calvin weberian invidios, pe care o transmit cumva, bogaţi sau săraci, de la o generaţie la alta.

(Îmi amintesc prima vizită în Hong Kong cu o generaţie în urmă. Era seară, iar aproape de hotel am trecut pe lângă un magazinaş de articole fotografice, înghesuit într-un podest de scară. Am aruncat o privire şi a fost de ajuns. Negustorul m-a întrebat îndată ce căutam. Ei bine, am început eu fără să am nici cea mai vagă idee, dar apoi mi-am amintit că mi-ar prinde bine o lentilă specială; aşa că i-am spus negustorului. S-a schimbat la faţă; nu o avea în stoc. Apoi s-a înseninat. Dacă veneam mai târziu, avea să mi-o dea. I-am spus că mă duceam să iau cina şi că nu aveam să mă întorc decât cel mai devreme la miezul nopţii. „Nu vă faceţi griji", mi-a spus el. „Reveniţi. Eu o să fiu aici cu lentila." Puţin după miezul nopţii, m-am întors şi urcam spre camera mea de hotel. Apoi mi-am amintit, însă eram somnoros şi mi-am spus că e o pierdere de vreme. Însă m-am simţit vinovat, m-am dus la magazin şi, desigur, am găsit magazinul deschis şi omul acolo, cu lentila. Găsiţi-mi un american sau un european care să facă aşa ceva.)

Chinezii au jucat de la bun început un rol esenţial în ceea ce priveşte succesul stăpânirii europene – în Indonezia olandeză şi în Filipinele spaniole, iar mai târziu, la sfârşitul secolului al XIX-lea, în Indochina franceză. Şi continuă să prospere în statele succesoare[7]. Parteneriatele internaţionale s-au dezvoltat de-a lungul liniilor etnice. Astfel, Hong Kong, Taiwan şi Singapore sunt rampe de lansare către Thailanda, unde numeroşi chinezi au adoptat nume thailandeze, în încercarea de a se integra mai bine*; şi către Malaysia, unde chinezii conduc mediul de afaceri, deşi acţiunea afirmativă şi politica inteligentă îi îndeamnă să adopte parteneri malaysieni**. Thailanda se mândreşte că transcende diferenţele, pe de o parte, prin descurajarea intensă a educării separate a chinezilor. Chinezii zâmbesc politicos, aprobă public, însă suplimentează adesea curriculumul thailandez cu educaţia de peste hotare. Comunitatea se balansează „pe un scrânciob invizibil între două sau mai multe identităţi"[8]. În termeni economici, asta înseamnă că chinezii ştiu cine sunt şi pot lucra unul cu celălalt.

În Malaysia, diferenţele etnice sunt mai pronunţate, *ressentiment* mai aprig. Malaysia a cunoscut violenţa, revoltele rasiale – nici pe departe la fel de grave ca în Indonezia, dar îndeajuns de serioase încât să scoată în evidenţă un aspect. Aşadar toată lumea minimalizează factorul etnic. În acelaşi timp, pe insula Penang (coasta de nord-vest), capitala mondială a producţiei de hard-diskuri (mai bine de 40% din producţie), chinezii deţin majoritatea funcţiilor de conducere şi asistenţă tehnică. „Seamănă cu americanii", spune un manager, „trăiesc pentru a munci"[9]. Membri, aşadar, ai unei aristocraţii rarisime: majoritatea oamenilor muncesc ca să trăiască.

Aflată pe valul creşterii economice, reţeaua mondială a comercianţilor şi antreprenorilor chinezi devine tot mai puternică pe zi ce trece. Succesul acestei diaspore ar justifica considerarea aşa-numitului miracol din Asia de Est şi Sud-Est drept un triumf

---

* Mi se spune totuşi că lista numelor thailandeze de la care au pornit e de aşa natură încât thailandezii informaţi pot recunoaşte originea chineză.

** Thailandezii simt că au fost mai primitori decât malaysienii în ceea ce priveşte minoritatea lor chineză de intermediari (Kaplan, *Ends of the Earth*, p. 377).

etnic, altfel spus, cultural. În Indonezia, unde chinezii reprezintă 4% din populaţie, ei controlau la începutul anilor 1900 17 dintre cele 25 cele mai mari grupuri de afaceri. În Thailanda (10% chinezi) numără mai bine de 90% dintre cele mai bogate familii şi deţin aceeaşi proporţie de bunuri comerciale şi industriale. Faptul că nu deţin aproape totul se datorează mai puţin concurenţei indigene şi mai mult revendicărilor politicienilor locali, care şi-au înfiinţat propriile întreprinderi privilegiate sau care aşteaptă o parte din orice arată bine.

Estimările privind producţia globală a afacerilor controlate de chinezi, inclusiv a Chinei, dar excluzând Indonezia, Thailanda, Malaysia şi Filipine, sunt de ordinul a 2,5 trilioane (10^{12}) de dolari în 1990, depăşind-o pe cea a Japoniei (2,1 trilioane de dolari), jumătate din cea a Statelor Unite şi crescând mai rapid decât ambele[10]. Unii simt că momentul de glorie al Japoniei a apus deja[11]. Punctul forte şi slăbiciunea Japoniei – ambele – reprezintă ideea sa de specificitate şi superioritate naţională. Acestea îi stimulează pe japonezi să atingă niveluri ridicate de performanţă, însă, în acelaşi timp, îi împiedică să lucreze cu ceilalţi şi să-i considere totodată parteneri egali*. Părerea mea este însă că japonezii vor învăţa să facă şi acest lucru – la fel ca întotdeauna.

Două avertismente referitoare la această poveste est-asiatică de succes. Primul se referă la trecerea de la industria de plantaţie la întreprinderea autonomă. Folosirea tehnologiei moderne este mult mai uşoară decât inventarea ei. Un număr restrâns de ţări sunt responsabile de marea majoritate a brevetelor industriale. Aceşti nou-veniţi impetuoşi, cu industriile lor embrionare prospere, mai au până ce vor sta pe picioarele lor. Munca cea mai grea abia acum urmează.

În al doilea rând, cu cât creşterea este mai rapidă, cu atât efectele secundare, materiale şi psihologice, vor fi mai nefaste (graba strică treaba). Remediile presupun instituţii sociale şi politice capabile să ţină problemele în frâu şi să găsească soluţii. Este posibil ca aceste instituţii să nu existe. Timpul merge înainte; remediile nu vin din urmă. Deseori este pur şi simplu o chestiune de priorităţi: banii contează; oamenii nu sunt esenţiali; costurile asociate pot să mai aştepte.

Să luăm exemplul Thailandei. Zona metropolitană a Bangkokului a explodat atât în exterior, cât şi în interior. Industria şi comerţul au năvălit înăuntru, aducând cu ele mulţimi de oameni în căutarea unui loc de muncă, iar venitul *oficial* pe gospodărie a crescut de zece ori în decurs de 20 de ani[12]. Constructori voioşi au umplut orice spaţiu deschis sau parţial folosit. Până şi canalele, odinioară artere vitale, au fost cimentate pentru a câştiga mai mult teren pentru construcţii. Venitul în creştere a determinat proliferarea maşinilor, atât pentru comerţ, cât şi în scop personal, iar ambuteiajele sunt monumentale. În 1979, când am vizitat Bangkokul, Ambasada Americană mi-a pus la dispoziţie o maşină cu şofer. Maşina avea un telefon mobil (în candoarea mea, nu mai văzusem niciodată unul) prin care să anunţăm ambasada dacă eram prinşi într-un ambuteiaj; şi mi s-a spus să-mi stabilesc doar două întâlniri pe zi, una dimineaţa şi cealaltă seara. Astăzi, Bangkokul are zece milioane de locuitori (populaţia a crescut de 20 de ori faţă de 1900) şi mulţi dintre ei preferă maşinile mari. Vehiculele curg

---

* Pe de altă parte, tendinţa chinezilor de a-i exclude pe ceilalţi îi face să devină în anumite locuri o ţintă predilectă a infractorilor, cu atât mai mult cu cât sunt mai bogaţi decât populaţia majoritară. În schimb, acest lucru îi descurajează să investească pe plan local: cine ştie când vor fi nevoiţi să fugă? *Cf.* Seth Mydans, „Kidnapping of Ethnic Chinese Rises in Philippines", *New York Times*, 17 martie 1996, p. 3.

zilnic din suburbii şi din zona rurală înconjurătoare. Şoferii nu au nevoie doar de un telefon mobil, ci şi de o toaletă mobilă. Oamenii influenţi solicită coloane de maşini, chiar şi pentru soţie şi copii, însă vă puteţi imagina efectul asupra sutelor de vehicule blocate şi îngrămădite. În 1979 am învăţat rapid să nu mă plimb pe străzi în timpul zilei; aerul era irespirabil. Astăzi, jumătate dintre poliţiştii de la circulaţie din oraş suferă de boli respiratorii, iar un studiu din 1990 relatează că aerul nociv (niveluri de plumb de trei ori mai mari faţă de cele din Europa sau Statele Unite) scade coeficientul de inteligenţă cu şase puncte până la vârsta de şapte ani[13].

Pe scurt, thailandezii din mediul urban sunt mai bogaţi, dar în acelaşi timp mai săraci. Nu din punctul de vedere al venitului, ci al calităţii vieţii*. Doar 2% din populaţia Bangkokului este conectată la un sistem adecvat de canalizare. Pânza freatică se adânceşte; oraşul se prăbuşeşte într-o deltă lipsită de copaci care poate fi inundată oricând de ocean. Condiţiile proaste de trai stau în calea progresului. Thailanda a evoluat cât de mult a putut sprijinindu-se pe forţa de muncă ieftină; mâna de lucru mai ieftină se găseşte imediat peste graniţă. Acum are nevoie de o industrie de înaltă tehnologie, axată pe cunoştinţe, ce presupune investitori străini şi tehnicieni expatriaţi, iar aceştia nu vor veni să respire otravă. În acelaşi timp, cifrele macroeconomice indică o creştere spectaculoasă şi sunt umflate tocmai prin efortul de a remedia aceste boli. Dispozitivele şi măsurile împotriva poluării, sistemul de canalizare, îngrijirea medicală şi alte cheltuieli asemănătoare se numără printre avantajele venitului şi producţiei.

„Pot avea orice culoare doresc": industriile americană şi japoneză de automobile

În una dintre bravadele sale sucite, Henry Ford a spus că toţi cumpărătorii maşinilor sale le-ar putea primi în orice culoare doresc, atâta vreme cât culoarea era negru. Asta se întâmpla în perioada de glorie a Modelului T, care, în realitate, a fost produs în diferite momente în mai multe culori, însă doar câte o culoare odată. Aceasta era esenţa filosofiei lui Ford cu privire la producţia de masă: produceţi toate maşinile identice şi produceţi multe. Vindeţi-le ieftin şi toată lumea le va cumpăra. Cei care voiau stil şi individualitate puteau să caute în altă parte. Sau să cumpere un şasiu de Model T şi să-şi facă restul la comandă[14].

Principiile lui Ford au devenit temelia industriei americane de automobile, precum şi a altor ramuri. Industria americană de maşini a devenit modelul urmat orbeşte de restul lumii: cel mai mare producător şi exportator, deschizător de drumuri şi liderul în materie de stil, producătorul de masă al vehiculelor libertăţii şi iubirii**.

---

* În 1995, venitul anual pe gospodărie pentru zona metropolitană a Bangkokului era estimat a fi de 2,5 ori mai mare decât media întregului regat. Achavanuntakul, „Effects of Government Policies", p. 9.

** Principiul liniei de asamblare era adaptabil la diferite metode de producţie. Henry Ford a accentuat loturile mari şi a continuat să folosească tehnologiile multă vreme după ce acestea se învechiseră. Când avea dreptate, avea mare, mare dreptate. Iar când se înşela, alţi producători îi furau din cota de piaţă. Flink, „Unplanned Obsolescence", afirmă că Modelul T era în

Numărul vehiculelor cu motor înregistrate în Japonia în 1917 era de 3.856; în 1923, numărul crescuse la doar 13.000, toate fiind importate. Principalele vehicule rămăseseră în continuare ricşele şi trăsurile şi căruţele trase de cai, pe lângă tramvaie şi trenuri pentru călătoriile pe distanţe lungi . Însă războiul, la fel ca pretutindeni, a ascuţit ideea de nevoie şi oportunitate. Armata învăţase să aprecieze camioanele şi acum făcea eforturi să dezvolte o industrie internă. S-a adresat principalelor *zaibatsu* (conglomerate) – Mitsui, Mitsubishi, Sumitomo –, însă a constatat că, în mod ciudat, acestea nu erau interesate. Aşa că au recrutat jucători mai mici, iar industria niponă de automobile a ajuns în bună parte pe mâinile „oamenilor noi".

Intrând pe un teren neexplorat, dar fertil, Ford şi General Motors au construit fabrici de asamblare auto la Yokohama (1925) şi Osaka (1927). Japonezii au ajuns să le considere nu un avantaj pentru consumatorii lor, ci un inhibitor al dezvoltării propriei industrii, încă nefamiliarizată cu tehnologia producţiei de masă. Aşa mici cum erau salariile, un vehicul produs de japonezi costa cu 50% mai mult decât o maşină asamblată de americani sau importată. Între 1926 şi 1935, acestea din urmă au reprezentat mai bine de 95% din înmatriculările maşinilor noi[15].

În acelaşi timp, statul, în mod premeditat, se concentrase asupra producţiei în scop militar: de aici şi Legea privind Sprijinul Automobilelor Militare din 1918, care oferea subvenţii considerabile vehiculelor utilitare care întruneau anumite standarde**. Autoturismele mai puteau aştepta. Oare chiar aşa să fi fost? Un deceniu mai târziu, când iniţiativa privată nu se arătase încă interesată, unii oficiali au început să-şi facă griji. În 1929, Ministerul Comerţului şi Industriei (predecesorul Ministerului Comerţului Internaţional şi Industriei [MCII]) a publicat un studiu, „Politica de constituire a industriei vehiculelor cu motor", iar acesta a fost urmat de deschideri reînnoite faţă de cele mai mari grupuri de afaceri.

Prin puterea exemplului şi încurajări, guvernul a proiectat şi a început să producă, în 1931, o maşină mică, de 45 CP, care atingea 40 de km/h. Această maşină lentă nu a prins însă, iar în 1936 cei doi giganţi americani acopereau în continuare circa trei sferturi din producţia naţională. Acum armata japoneză a propus ca aceste firme străine să fie pur şi simplu alungate. La urma urmei, războiul este război, iar comerţul înseamnă război***. Politicienilor temători li s-a părut însă o mişcare oarecum lipsită de

---

anumite privinţe depăşit de la bun început. Însă era ieftin, preţul modelului standard ajungând de la 825 dolari în 1908 la 260 de dolari în 1927. Acesta a fost sfârşitul: în mai 1927, ultimul din peste 15 milioane de Modele T a ieşit de pe linie.

* E uşor să subestimezi contribuţia ricşei, însă a fost vehiculul-cheie al Japoniei urbane: aproximativ 38.000 doar la Tokyo în 1888. Morris-Suzuki (*Technological Transformation*, p. 97) susţine că „ricşa era la fel de importantă pentru dezvoltarea economică modernă a Japoniei precum căile ferate". Ea continuă subliniind două aspecte: a fost primul vehicul japonez care a fost exportat, deschizând pieţe care aveau să preia mai târziu şi bicicletele şi vehiculele cu motor; şi a fost produsă de reţele de mici furnizori de componente, anticipând astfel structurile industriei de automobile şi ale altor industrii de asamblare.

** Dat fiind că, în acest moment, Japonia nu avea duşmani potenţiali, trebuie să vedem aceste măsuri ca o anticipare a expansiunii imperiale. Despre legea din 1918, vezi Morris-Suzuki, *Technological Transformation*, p. 124.

*** Aceasta este o temă veche a refrenului naţionalist japonez. Haruhiro Fukui („The Japanese State", p. 206), oferă o expunere elocventă în discursul unui guvernator prefectoral din 1904: „[...] războiul pe timp de pace are loc în mod constant. În acest tip de război, adică în lupta

delicateţe, aşa că Dieta a aprobat o lege, schiţată de armată, oferindu-le subvenţii considerabile producătorilor japonezi şi solicitând ca toate companiile de automobile să fie deţinute şi conduse majoritar de către cetăţeni japonezi. În acelaşi timp, guvernul a impus taxe costisitoare la importul de vehicule complete şi piese pentru asamblare. Aceste taxe şi-au atins scopul: în 1938, cota de producţie a companiilor Nissan, Toyota şi Isuzu crescuse la 57%. Americanii au încercat să reziste până la capăt, căutând să fuzioneze cu producătorii japonezi. Sub nici o formă: toate planurile de fuziune, dizolvare sau ocolire a acestor discriminări erau supuse aprobării de către guvern. În 1939, firmele americane au renunţat şi s-au retras. Pentru japonezi, acesta s-a dovedit a fi un exerciţiu bun de mercantilism şi o pregătire pentru războaiele comerciale din viitor.

Putem ghici unde ar fi dus toate acestea. Însă războiul schimbă totul, până şi planurile cel mai bine întocmite. În 1945, fabricile şi echipamentul se aflau în ruine, iar autorităţile americane de ocupaţie nu au văzut nici un motiv pentru care Japonia să se deranjeze să aibă o industrie de automobile. Unii oficiali de la Banca Japoniei şi Ministerul de Transport au fost de acord. Însă MCII considera automobilele centrul unei game variate de ramuri asociate şi a conceput un pachet de stimulente: împrumuturi accesibile, privilegii fiscale, protecţie împotriva concurenţei străine. În scopuri fiscale, exporturile se puteau deduce din venituri; importurile de instrumente şi echipament erau scutite de taxe vamale[16]. (Mai târziu [anii 1960], Acordul General pentru Tarife şi Comerţ [The General Agreement on Tariffs and Trade] avea să interzică o parte dintre aceste practici discriminatorii. În zadar; japonezii nu au fost afectaţi de eforturile de a nivela terenul de joc. Orice economist ştie că există mai multe metode de a jupui un birocrat internaţional.)

De astă dată, industria ţării, în frunte cu Nissan şi Toyota, a luat avânt. În 1950, Japonia a produs 32.000 de vehicule – circa o zi şi jumătate de producţie americană. În acel moment, războiul din Coreea a adus cu sine numeroase instrucţiuni şi a dat industriei de automobile un impuls pe care nu l-a pierdut niciodată, cu atât mai mult cu cât ocupaţia americană a luat sfârşit în 1952, Japonia fiind liberă să-şi urmeze propriul destin industrial. Iar acesta a fost destinul unui exportator major, nu numai pentru că vânzările mai mari însemnau costuri mai mici pe unitate de produs şi profituri mai mari, ci întrucât *capacitatea mai mare de producţie a întărit puterea naţiunii.* Înfrângerea – prima suferită de Japonia de-a lungul istoriei sale – lăsase un gust amar. Japonezii *ştiau* că pierduseră războiul nu pentru că americanii ar fi fost luptători mai buni sau mai viteji, ci datorită producţiei industriale a Americii.

În 1960, producţia de maşini era de 482.000 de unităţi, dintre care 39.000 erau exportate, adică aproximativ 8%. Un deceniu mai târziu, în mod uluitor, Japonia a produs 5,3 milioane de maşini, dintre care 1,1 milioane au fost vândute peste hotare. Până în 1974, Japonia luase locul Germaniei de Vest ca principalul exportator de maşini din lume. În 1980, exporta circa şase milioane de vehicule, 54% din producţia totală, şi întrecuse Statele Unite, devenind cel mai mare producător de maşini din lume[17]. Mai mult decât atât, aceste maşini japoneze nu câştigau cotă de piaţă datorită unor

---

pentru supravieţuire, cei care exploatează instrumentele ştiinţifice pentru a extinde industria produc bunuri la costuri reduse şi, astfel, absorb resurse financiare care vor alimenta forţa propriei naţiuni, îi îmbogăţesc resursele şi, în felul acesta, ies învingători [...]".

preţuri scăzute. În realitate, maşinile japoneze costă mai mult, deseori mai mult decât preţul de listă, în vreme ce maşinile americane se vindeau de regulă mai ieftin decât preţul de listă. De ce? Pentru că maşinile japoneze aveau mai puţine defecte şi rezistau mai bine la uzură, fiind aşadar vândute mai scump pe piaţa maşinilor la mâna a doua.

Aceste rate de creştere de 30-40% pe an sub ochii concurenţilor extraordinar de bogaţi şi bine ancoraţi vor fi studiate în viitor ca o lecţie de energie, ingeniozitate şi iniţiativă. Henry Ford probabil că se răsucea în mormânt.

Căutând explicaţii (pretexte), americanii au indicat subvenţiile oferite de statul japonez şi protecţionismul. Acestea au ajutat; însă nu ele au creat industria, care a fost opera celor care au fabricat maşinile – forţa de muncă, inginerii, antreprenorii. De asemenea, a fost opera inepţiei producătorilor americani de maşini, care obţineau triumf după triumf, care şi-au pus pe picior de egalitate întreprinderile şi ţara, care au pornit de la premisa că traiul lor era datoria consumatorului american şi care şi-au oferit salarii şi bonusuri ce nu prea aveau legătură cu profiturile[18]. Pentru ei, această ascensiune a japonezilor însemna *lèse-majesté* la scară globală.

Cum au reuşit japonezii? În primul rând, au transformat handicapurile în virtute. De vreme ce piaţa lor internă era prea mică pentru loturile mari care justificau metodele de producţie de masă ale industriei americane, japonezii şi-au diversificat produsul, răspunzând unor nevoi şi preferinţe speciale şi schimbând modelele în funcţie de cerere. În acest scop, ei au învăţat să proiecteze şi să testeze mai rapid: 46 de luni în Japonia, faţă de 60 de luni în Statele Unite (1,7 milioane *vs* 3,1 milioane ore de lucru) pentru crearea unui nou model; 1,4 *vs* 11 luni pentru a reveni la calitatea normală după introducerea noului model[19]. Ultima comparaţie este esenţială. Graba strică treaba, calitatea este hotărâtoare, iar analele producţiei americane de maşini sunt presărate cu exemple de economii rapide înghiţite de reparaţii îndelungate*.

Aceste tehnici de schimbare rapidă i-au permis Japoniei să câştige avantajul ocupantului iniţial al segmentului de piaţă**; să imite rapid succesele altor producători; să repare în grabă greşelile. Este vorba despre producţia flexibilă pe care unii au înfăţişat-o drept tehnologia viitorului[20]. Nu a fost o transformare la scară redusă („ce e mic e şi frumos"), aşa cum au crezut unii; dimpotrivă, firmele mari aveau resurse să o facă mai bine şi să achite costurile variaţiei. Însă a reprezentat o schimbare majoră faţă de „orice culoare, atâta vreme cât culoarea este negru"[21].

Varietatea a necesitat o tehnologie pe măsură, adaptabilă. După război, japonezii aveau nevoie de echipament nou, ceea ce le-a oferit ocazia să inventeze şi să combine instrumente şi aparate ingenioase – majoritatea, în mod ironic, confecţionate la comandă în Statele Unite. De asemenea, s-a deschis calea către cele mai recente dispozitive – automatizare, robotică, cibernetică. Schimbarea-cheie i-a purtat pe japonezi de la maşinile unifuncţionale la cele multifuncţionale, ce necesitau o forţă de muncă pregătită să îndeplinească o gamă variată de sarcini, trecând rapid de la una la alta. Japonezii

---

* *Cf.* Lee Iacocca, pe atunci preşedinte la Chrysler, despre economia de 7 dolari pe maşină pentru ca modelul *Aspen* să nu ruginească, urmată de 100 milioane de dolari în reparaţii şi o pierdere şi mai costisitoare a încrederii clienţilor (Holusha, „Detroit's Push", p. D-8).

** Martie 1983: „Producătorii japonezi de automobile au introdus în această primăvară trei maşini ce fac ca modelele noi de la Detroit să pară deja depăşite". Nag şi Simison, „With Three New Cars", despre impactul aşteptat al modelelor Toyota *Camry*, Honda *Prelude* şi Mazda 626.

au făcut acest lucru adaptând echipamentul şi învăţând rutina, astfel încât până în anii 1970, de exemplu, puteau schimba matriţele în presele de ştanţat în cinci minute, faţă de 8-24 de ore cât dura într-o fabrică americană[22]. Această strategie a avut implicaţii profunde pentru relaţiile dintre mâna de lucru şi management. Accentul american pus pe maşini unifuncţionale şi sarcini dure avea ca efect eliminarea nevoii de forţă de lucru calificată; de asemenea, determina sindicatele să insiste asupra segmentării sarcinilor, pe care managementul o accepta.

Modelele multiple, fireşte, au mărit stocurile, iar stocul iroseşte capitalul, sporeşte costurile de depozitare şi atrage amânări. În vreme ce producătorii americani de maşini, cu loturile lor mari şi schimbările lor rarisime, erau îngroziţi de întreruperi (din pricina grevelor, de exemplu) şi acumulau componente-tampon gata confecţionate, producătorii japonezi se străduiau să minimizeze stocurile folosind sistemul cunoscut sub numele „la momentul potrivit"*. Ideea, ni se spune, le-a venit în urma vizitelor efectuate în Statele Unite – nu la fabricile de automobile, ci în supermarketuri, cu extraordinara lor diversitate de produse. Le-au urmărit pe gospodinele americane, care ţineau socoteala şi cumpărau exact cât aveau nevoie; iar pieţele ţineau şi ele socoteala şi procedau la fel. Bunurile erau impuse pe piaţă mai curând de către consumator decât de producător. De ce nu puteau şi maşinile să fie fabricate în acest fel? (Aşa erau, în fabricile americane de automobile, însă japonezii au rafinat procedura, care lăsa loc şi de mai bine.) Toate aceste idei dovedesc valoarea curiozităţii, observaţiei şi gândirii neconvenţionale; pe scurt, a importanţei factorului uman[23].

De asemenea, japonezii se străduiau să excludă erorile, urmărind să atingă obiectivul inaccesibil al absenţei complete a defectelor. În loc să tragă maşinile de pe linie, încercau să depisteze greşeala atunci când se producea, oprind linia, dacă era nevoie. Poate că era costisitor, însă scopul era mai curând acela de a preveni decât de a repara. „Unde sunt controlorii de calitate?" a întrebat un vizitator american. „Nu avem aşa ceva", a venit răspunsul. „Muncitorii se ocupă de controlul calităţii."

Aceste inovaţii au preschimbat complet reputaţia de producător a Japoniei; în vreme ce, înainte de război, japonezii fuseseră asociaţi cu materialele ieftine şi cu vehiculele inferioare, acum produsele lor erau de cea mai bună calitate. Producătorilor americani de maşini le venea greu să accepte noua realitate, agăţându-se de mult-iubitele lor stereotipuri până în pânzele albe. De asemenea, ridiculizau ideea de maşină mică; simpla denumire „Toyota" îi făcea să zâmbească. Americanii, ştiau ei, voiau maşini mari pe care le puteai iubi şi în care puteai să faci şi dragoste. Când cineva de la Chrysler a proiectat un model cu gardă joasă, directorul executiv a rânjit: „Chrysler construieşte maşini în care să stai, nu pe care să urinezi"[24].

În acelaşi timp, maşinile mici japoneze au dobândit o cotă tot mai mare din piaţa americană, iar când măsurile comerciale au stabilit limite în privinţa numărului de maşini pe care le puteau exporta japonezii, aceştia au trecut pur şi simplu la nivelul următor, mai întâi la vehicule medii, apoi la cele mai bune. Aşadar planurile americanilor

---

* Rolul conflictului de muncă şi al întreruperilor pe care le provoacă este crucial. În perioada de glorie a salariului de cinci dolari şi a managementului patriarhal (anii 1910 şi începutul anilor 1920), Ford îşi putea permite să comprime stocurile din cele 204 zile ale anului 1903 la 17 zile în 1922. În general, scriu Abernathy şi Clark („Notes on a Trip", p. 36), „practica japoneză nu a extins raţionalizarea procesului prea departe dincolo de modern [...] în fabrica lui Ford de la Rouge River pe parcursul anilor 1920".

au fost zădărnicite. De asemenea, a fost o metodă de a spori loialitatea clienţilor, respectându-le standardele pe măsură ce venitul şi statutul lor social creşteau[25]. Când japonezii au anunţat că îşi propuneau să concureze cu maşinile germane de lux, a părut o glumă. Un an sau doi mai târziu, Mercedes şi BMW nu mai râdeau. Japonezii aproape că le dăduseră la o parte preţuitele simboluri de succes.

Ar fi greşit să vedem aceste câştiguri pur şi simplu ca pe o chestiune de tehnică, ce poate fi preluată sau imitată. Oamenii au contat enorm. Pentru oricine a vizitat vreodată Japonia şi a suferit în traficul ce reprezintă una din trăsăturile iritante, de coşmar, ale supraaglomerărilor urbane şi industriale, capacitatea de a conduce un sistem „la momentul potrivit" pare absolut miraculoasă. Cum poate cineva să livreze piese la cerere şi la timp? Răspunsul: dormind în timpul programului. Şoferul îşi duce camionul aproape de poarta fabricii şi parchează acolo peste noapte, ghemuindu-se în cabină. A doua zi e acolo.

Însă asta evidenţiază altceva: nu putem cântări cu două cântare. Fabrica-mamă în sistem „la momentul potrivit" economiseşte timp. Foarte inteligent. Însă furnizorul îşi iroseşte timpul. Întregul sistem japonez al externalizării se sprijină pe presarea furnizorilor, care, la rândul lor, îşi presează forţa de muncă. Aşadar nu totul este impecabil în paradisul industrial japonez. Pe de altă parte, firma-mamă nu este iraţională: presează, dar în acelaşi timp ajută cu echipament, tehnică şi fonduri. Aceştia sunt oameni duri, energici, foarte ierarhici, ca întotdeauna, dar cu un puternic sentiment al obligaţiei reciproce în ambele direcţii ale scării ierarhice.

În producţia de automobile, toate acestea depind de o abordare a echipei care să unească managementul şi forţa de muncă, într-un devotament nu numai faţă de performanţa eficientă, ci şi faţă de îmbunătăţirea continuă. Nu ne aşteptăm ca forţa de muncă să se opună inovaţiei, nici măcar pentru economisirea forţei de muncă[26], iar în firmele mari toţi muncitorii se simt obligaţi – de fapt sunt îndemnaţi – să facă sugestii, acumulându-se şi zeci de mii, pentru a cruţa efortul ici şi bani, chiar şi câţiva yeni, colo. (Nu putem decât să ne minunăm de modul cum managementul analizează acest potop de idei.) Mai mult decât atât, toţi cei de pe linie sunt pregătiţi să îndeplinească o serie de sarcini, iar o întrerupere nu constituie o oportunitate de odihnă, ci mai curând de a face altceva. (Nimic din segmentarea – „nu e treaba mea" – care poate fi o adevărată „crimă" în activitatea care reuneşte diferite îndeletniciri*.) În Japonia, muncitorul are şi simte datoria de a fi util în permanenţă**.

---

* Observaţi că lucrurile ar fi putut decurge altfel. În anii postbelici, forţa de muncă japoneză, condusă adesea de comunişti militanţi, a adoptat un stil combativ care a fost respins şi abandonat abia după nişte lupte crâncene cu sindicatele companiilor. Ocupaţia americană a jucat rolul său: iniţial, a deschis uşa legalizând sindicatele muncitoreşti; ulterior, principala sa preocupare a fost aceea de a îmblânzi sindicatele, reducând influenţa sovietică.

** Economistul Harvey Leibenstein expune contrastul în termeni generali: „[...] idealul în Occident este mai curând o viziune *contractuală* sau un *ideal* contractual pe termen scurt de asociere la firmă decât un ideal de *apartenenţă* pe termen lung. Există un sens în care abordarea occidentală reprezintă o serie de contracte [...], implică dăruirea faţă de o anumită deprindere sau îndeletnicire (chiar şi un «drept de proprietate» în meserie) mai degrabă decât loialitate faţă de firmă în general" („Japanese Management System", p. 9). Vezi p. 11 pentru rezultatele contrastante ale sondajelor de atitudine: în 1976, 49% dintre muncitorii japonezi spuneau că

Poate că toate acestea sună bine, dar nu sunt uşoare şi nici blânde pentru organism sau pentru orgoliu. Presupune o subordonare riguroasă a persoanei faţă de superiori şi faţă de grup. Compania dispune de o mie de metode prin care să-l răsplătească pe muncitorul cooperant şi să-l pedepsească pe nonconformist. Grupurile care creează probleme asistă la preluarea sarcinilor lor de către un furnizor extern. Firme precum Toyota le înghit angajaţii; au propriul calendar, independent de sărbătorile naţionale şi de weekenduri (însă majoritatea japonezilor nu au zi de sărbătoare religioasă). Cu orele suplimentare şi naveta, adeseori muncitorii sunt plecaţi de acasă 11-12 ore pe zi; însă acelaşi lucru este valabil şi pentru personalul calificat şi şefi. Aici intervin soţiile: ele cresc copiii şi îi duc la culcare înainte ca tata să se întoarcă acasă. Zi liberă poate însemna zi de muncă: 40% dintre muncitorii din producţie lucrează în cel puţin o zi liberă din fiecare lună; 30%, mai bine de cinci zile suplimentare pe lună. Majoritatea se implică în activităţi sponsorizate de companie în cel puţin o sărbătoare pe lună; o treime fac mai mult decât atât. Compania uşurează aceste lucruri, cu ajutorul facilităţilor recreaţionale private, al activităţilor organizate şi al supraveghetorilor asidui. Întrebaţi un muncitor japonez cu ce se ocupă şi vă va spune numele companiei unde lucrează[27].

Observatorii au contrastat pe bună dreptate această muncă în echipă, acest sacrificiu al individului în favoarea grupului şi, da, această hiperintensificare a muncii cu relaţia antagonistă ce întruchipează şi consfinţeşte respectul de sine al forţei de muncă occidentale. În realitate, firma americană este pluralistă: şefii au propriile obiective; muncitorii le au pe ale lor; acţionarii, pe ale lor. Şi, deşi toate sunt unite teoretic de loialitatea faţă de întreprindere, înţelesul acestei loialităţi depinde de interesele concurente. De unde o tensiune latentă, constantă, punctată de conflicte şi dezacorduri.

Japonia nu funcţionează aşa. Sindicatele companiilor japoneze obţin aproape întotdeauna salariile solicitate, deoarece acestea au fost negociate cu managementul în prealabil*. Grevele care mai au loc sunt deseori simbolice şi durează o singură zi, doar ca să arate că muncitorii sunt serioşi**. Iată contrastul cu Statele Unite: aici, discuţiile sunt adesea *pro forma*, iar problemele se rezolvă recurgând la forţă. Uneori, în urma unor calcule greşite, lupta se sfârşeşte prin închiderea companiei sau a fabricii – cui îi trebuie atâta bătaie de cap? Deseori, lupta lasă resentimente ce otrăvesc relaţiile şi fac loc unei alte runde. Ambele tabere proclamă victoria, însă staţi să vedeţi ce se va întâmpla data viitoare[28].

Poate fi exportat acest mod japonez de „producţie suplă" (*lean production*), de control al calităţii şi de parteneriat între forţa de muncă şi management? Pot americanii

---

ar trebui să-i ajute pe alţii după ce îşi îndeplineau propriile sarcini; doar 16% dintre muncitorii americani erau de aceeaşi părere.

* Acelaşi lucru se întâmplă şi în procesele penale japoneze: până când speţa ajunge în instanţă, inculpatul a mărturisit deja, astfel încât rata condamnărilor este de aproape 100%.

** Natura relaţiilor profesionale japoneze a constituit o enigmă pentru specialişti. Este această absenţă a conflictului o etapă pe care forţa de muncă o va depăşi? Sau reflectă valori sociale şi tradiţii puternic înrădăcinate? Mulţi japonezi înclină spre cea de-a doua explicaţie, dar Galenson şi Odaka („The Japanese Labor Market", p. 627) nu consideră că este necesar „să recurgem la generalizări perimate privind structura familială şi natura ierarhică, tradiţionalistă a societăţii japoneze". Este o explicaţie mai puţin convingătoare sau validă deoarece este „perimată"?

să-şi însuşească metode noi? Avem începutul unui răspuns în performanţa – în Statele Unite, dar şi în Marea Britanie – a sucursalelor japoneze: Honda, Toyota, Mitsubishi *et al.* Aceste fabrici îşi datorează existenţa barierelor comerciale; au fost construite pentru a trece dincolo de ziduri. Oferă aproape aceleaşi salarii ca firmele americane, însă au fost capabile să ţină la distanţă sindicatele cu pretenţiile lor de segmentare a sarcinilor şi suveranitate împărţită. De asemenea, s-au sprijinit considerabil pe componentele importate, până într-acolo încât s-au ivit probleme legate de naţionalitatea produsului. Însă aceasta este natura industriei globale: se cumpără ce e cel mai ieftin. În acelaşi timp, aceste transplanturi par să indice o calitate şi o productivitate a muncii mai mari faţă de firmele americane, deşi fabricilor japoneze din Japonia le merge oarecum mai bine[29].

Aceste rezultate ne spun ce pot face muncitorii americani începând de la zero. Asupra acestor transplanturi nesindicalizate nu planează suspiciuni şi nici aspecte negative lăsate de generaţii de luptă de către United Auto Workers. Pe de altă parte, o parte din deosebirile dintre muncitorii americani şi japonezi se manifestă şi în ceea ce priveşte creşterea copiilor. Cu sindicat sau fără, oamenii sunt diferiţi. Douglas Fraser, preşedintele UAW şi un om rezonabil, fiind întrebat dacă muncitorii americani erau nevoiţi să adopte valorile şi atitudinile japoneze ca să concureze cu ei, a răspuns că nu crede şi a susţinut argumentul temperamentului: „[...] Muncitorul american are o individualitate şi o înclinaţie spre dezacord care nu corespund instrucţiei de tip dictatorial"[30]. „Dictatorial"? Însuşi termenul dovedeşte contrastul.

Foarte multă vină de toate părţile. Neputinţa iniţială a industriei americane de automobile de a face faţă acestui concurent aprig a fost, în bună parte, vina ei – pe de o parte, a forţei de muncă, din cauza împotrivirii hormonale de a-şi schimba metodele sau de a ceda; dar, într-o măsură şi mai mare, a managementului. Lista păcatelor este lungă: (1) mulţumire de sine (noi suntem cei mai buni, am fost dintotdeauna cei mai buni); (2) absenţa empatiei (chiar se aşteptau ca japonezii, cu drumurile lor deseori înguste şi cu circulaţia pe partea stângă, să cumpere maşini mari cu volanul pe stânga?); (3) sprijinirea reziduală, cu două feţe, pe ajutorul guvernului (suntem cu toţii în favoarea iniţiativei libere, dar cum să combatem altfel părtinirea oficială a industriei japoneze de automobile?)*; şi (4) un orizont temporal scurt şi egoist care a făcut ca managementul american să se folosească de păsuiri din partea concurenţei japoneze pentru a mări preţurile şi dividendele, nu pentru a investi şi a-şi îmbunătăţi tehnicile.

Însă americanii au învăţat, iar acum le merge mai bine. Ici-colo, din ce în ce mai mult, producătorii de maşini au adoptat metode japoneze – exprimându-şi satisfacţia şi truda şi autofelicitându-se, de parcă descoperiseră America. Exemplu: decizia lui Ford de a opri linia de asamblare de la fabrica de asamblare a camioanelor din Louisville îndeajuns de mult încât să le permită muncitorilor să coboare carcasa pe şasiu. Destul de simplu şi însemna o muncă mai precisă şi mai puţine pagube: „Aliniezi pur şi simplu două bolţuri şi îi dai drumul". Ideea i-au dat-o muncitorii de pe linie. Pe vremuri, managementul nu i-ar fi acordat atenţie. Acum ascultau[31].

---

* *Cf.* salvarea companiei Chrysler, în care guvernul a luat acţiuni ca garanţie. Acţiunile s-au apreciat considerabil când Chrysler şi-a revenit, moment în care Chrysler a încercat să susţină că guvernul nu ar trebui să primească şi câştigul de capital. Ne putem închipui ce ar fi spus Chrysler dacă lucrurile ar fi decurs altfel. Unde e fairplay-ul?

Aşadar industria americană este echilibrată astăzi între tehnicile vechi şi cele noi. Marii producători de automobile se bazează mai mult decât înainte pe furnizorii de piese, din interiorul şi din afara întreprinderii, pentru cea mai bună parte din asamblarea componentelor, împingând în realitate povara înapoi *à la japonaise* şi menţinând salariile la un nivel scăzut. Pentru ca stocurile să rămână suple, solicită livrări „la momentul potrivit", unele dintre ele la intervale de 20 de minute. Unii producători de piese afiliaţi lucrează acum atât pentru producători externi de maşini, cât şi pentru fabrica-mamă de asamblare, maximizând astfel rata utilizării. În cazul unei greve împotriva companiei-mame, muncitorii din fabrică vor continua să producă pentru concurenţi? E o întrebare dificilă. Veteranii spun că nu; alţii atrag atenţia asupra realităţii dureroase. Dacă forţa de muncă devine prea dificilă, avertizează ei, producătorii de maşini se vor îndrepta către furnizori mai cooperanţi, să zicem în Mexic. (*Viva la NAFTA!*) Băieţii mari nu-şi pot permite să-i îngăduie unui furnizor de piese să suspende întregul proces. Pragmaticii au avut câştig de cauză în această neînţelegere. (În realitate, posibilitatea unei asemenea diversiuni a subminat puterea de negociere a forţei de muncă.) Ideologii muncii nu sunt mulţumiţi: „Avem parte de o mostră de sindicalism al afacerilor", bombănesc ei. Forţa de muncă în pat cu managementul[32]. Se poate numi asta dragoste?

Între timp, producătorii japonezi de maşini încep să simtă cum le suflă în ceafă rivalii asiatici, precum Coreea. În acest tip de război nu este loc de odihnă şi nu există sfârşit.

Capitolul 28

...Perdanţi

Majoritatea popoarelor lumii sunt secătuite în urma liderilor şi a celor care îi urmează – adică a celor care ţin pasul sau îi ajung din urmă.

În comparaţie cu Asia de Est, restul lumii arată ca un studiu cu încetinitorul sau chiar un pas înainte, doi paşi înapoi. Orientul Mijlociu are numeroase avantaje, în special venituri uriaşe din petrol (circa 2 trilioane [10^{12}] de dolari în intervalul 1973-1993), însă instituţiile sale politice, sociale şi culturale nu garantează siguranţa iniţiativei şi nu promovează dezvoltarea tehnologică autonomă. De asemenea, atitudinile culturale şi, mai presus de orice, prejudecăţile de gen inhibă demersurile industriale. Unul dintre rezultate constă în rate ridicate ale şomajului şi ale folosirii inadecvate a forţei de muncă, înrăutăţite şi intensificate de educaţie: oamenii care au mers la şcoală au aşteptări mai mari[1].

Bineînţeles, guverne bine intenţionate din regiune au încercat să înlocuiască iniţiativa privată. Astfel, Egiptul, amintindu-şi de proiectele industriale ale lui Muhammad Ali din urmă cu o sută de ani, a decis după al Doilea Război Mondial să investească în filaturi de bumbac. Ideea părea lipsită de riscuri. Egiptul cultiva cea mai fină fibră lungă de bumbac din lume; de ce să nu o dezvolte şi să câştige valoarea adăugată? Problema era că firul produs de aceste fabrici tinere nu era de calitate internaţională, în vreme ce cultivatorii străini încercau să-şi îmbunătăţească bumbacul neprelucrat, iar ţesătorii căutau metode prin care să producă textile de calitate superioară cu varietăţi mai modeste. Nu subestimaţi niciodată ingeniozitatea tehnicienilor pricepuţi: înainte ca egiptenii să facă vreo mişcare, s-au trezit cu ţesături de proastă calitate pentru piaţa internă şi pierduseră o parte din piaţa de export pentru bumbacul neprelucrat. Din păcate, Egiptul nu a fost singurul exemplu de industrie eşuată. Continentul african abundă în astfel de proiecte şi dezamăgiri.

Eşecul întăreşte inima şi împăienjeneşte ochiul. Până astăzi, perdanţii din Orientul Mijlociu au căutat o compensaţie în fundamentalismul religios şi în agresiunea militară. La nivel popular, rugăciunea şi credinţa îi consolează pe neputincioşi şi le promit o răsplată. De aici şi tonul apocaliptic al majorităţii predicilor şi discursurilor musulmane: Sfârşitul va aduce alinare. În acelaşi timp, cei puternici recurg la forţă. Li se pare mai uşor să confişte şi să constrângă decât să facă, să producă. Este cazul Irakului, care s-a gândit să se îmbogăţească mai rapid înşfăcând petrol şi prădând case din Kuwait, în loc să producă bunuri vandabile. De ce să cumperi arme dacă nu pentru a le folosi?

Vor dispărea aceste tendinţe contraproductive? Imposibil de spus. Ele nu sunt accidentale, ci viscerale. Experţii internaţionali sunt încrezători (pentru asta sunt plătiţi)

şi oferă reţete modeste de îmbunătăţire. Astfel, Banca Mondială, cu discursul ei privind „ajustarea", ne aminteşte că politicile bune dau roade. Care sunt politicile bune? Rate de schimb valutar realiste, competitive, deficite bugetare scăzute sau egale cu zero, bariere comerciale mai puţine sau inexistente, pieţe, pieţe, pieţe.

Asemenea „îmbunătăţiri ale contextului macroeconomic" ajută. Ele înlătură distorsiunile şi obstacolele majore. Însă nu pot fi realizate cu uşurinţă. Cum să elimini deficitele bugetare când jumătate din forţa de muncă este folosită într-un mod neproductiv de către stat, iar stabilitatea politică este asociată cu ineficienţa? (Acest tip de probleme afectează până şi naţiunile bogate. Luaţi ca exemplu Europa şi criteriile Tratatului de la Maastricht pentru moneda euro.)

Iar acesta este doar începutul. Adevărata sarcină a construirii structurilor şi instituţiilor rămâne. În plus, ce se va întâmpla când petrolul se va termina?*

America Latină a avut aproape două sute de ani de independenţă politică pentru a avansa la independenţa economică. Cu toate acestea, rămâne o zonă mixtă, ce duce lipsă de iniţiative locale, neuniformă din punct de vedere tehnologic, săracă din punct de vedere antreprenorial. Acest tipar stagnant reflectă rezistenţa tenace a metodelor vechi şi a intereselor legitime. În special concentrarea aparent raţională asupra pământului şi a păstoritului (trăiască avantajul comparativ!), întărită de privilegiul social şi politic, dă naştere unor elite puternice, reacţionare, nepotrivite şi ostile unei lumi industriale. Această incoerenţă, combinată cu nemulţumirile sociale – atât de mulţi săraci –, a atras soluţii antidemocratice, dar populiste (*caudillismo*), teribile când au fost durabile, distructive când au fost fragile.

Aşa că industria a venit târziu. Acest lucru nu trebuie să constituie un handicap; întârzierea are şi ea avantajele ei. Însă totul depinde de calitatea iniţiativei şi de capacitatea tehnologică a societăţii. În cea mai bună parte a Americii Latine, industria a venit la adăpostul substituirii importurilor: taxe ridicate, legislaţie şi reglementări discriminatorii, bariere netarifare în calea importurilor. După cum ştim din experienţa americană din secolul al XIX-lea şi din cea japoneză din secolul XX, asemenea măsuri pot funcţiona într-un context de emulaţie energică, standarde exigente de nivel mondial (capacitate de export), de competiţie internă. În America Latină, acest impuls lipsea în bună parte. Nu pretutindeni. Unele industrii sunt revoluţionare. Însă majoritatea sunt bine ascunse, zvâcnind în spatele zidurilor de protecţie.

Acest protecţionism a fost justificat de interesul naţional sau de ideologii anticolonialiste care, dacă sunt urmate până la concluzia lor logică, ar sugera sfârşitul tuturor schimburilor cu naţiunile industriale mai avansate de peste hotare. (America Latină a fost un teren al perspectivei dihotomice: centru *vs* periferie, neocolonialişti *vs* victime, băieţi răi *vs* băieţi buni.) Din fericire, acest lucru nu s-a întâmplat. Astfel de exerciţii de raţiune (sau absurditate) pură sunt mai potrivite pentru studiile specialiştilor decât

* Field (*Inside the Arab World*, p. 21) subliniază faptul că, la ratele de extracţie de la începutul anilor 1990, petrolul din Golf se va epuiza în 130 de ani. (Ipoteza, fireşte, este că ştim ce se află acolo. Oamenii încă mai caută.) Dar asta se întâmplă în Golf; pentru alţi producători de petrol din Orientul Mijlociu şi din Africa de Nord sfârşitul este şi mai aproape. În acelaşi timp, epuizarea treptată constituie un stimulent pentru a căuta noi tehnologii energetice. În cele din urmă, o cantitate considerabilă de petrol poate fi lăsată în subteran, la fel ca şi în cazul cărbunelui.

pentru culoarele guvernului, după cum a descoperit acum preşedintele Braziliei, Fernando Cardoso, odinioară un reprezentant al şcolii dependenţei.

Nu ar trebui să subestimăm importanţa acestei descoperiri: doar pentru că un lucru este evident nu înseamnă că oamenii îl vor vedea sau că vor sacrifica credinţa în favoarea realităţii. În efortul de a ataca ambele direcţii, sau toate direcţiile, de a împăca vechi interese, de a le încuraja pe cele noi, de a-l ţine pe străin la distanţă şi, în acelaşi timp, de a-l atrage înăuntru, majoritatea naţiunilor latine au recurs la manipularea comerţului şi a banilor: bariere şi limite la import, rate de schimb diferenţiate, o carapace de restricţii pe care unii au numit-o „modelul autarhic" – şi, fireşte, la împrumuturi[2].

Asemenea măsuri pot aduce o uşurare temporară, dar la un preţ ridicat: ajustări constante, pieţe negre de schimb valutar, inflaţii galopante, costuri ridicate ale tranzacţiilor, o îngheţare a investiţiilor străine. Chiar şi aşa, unele ţări din America Latină au fost capabile să împrumute sume ridicol de mari de la creditori internaţionali oficiali (Banca Mondială, FMI) şi de la bănci comerciale private, acţiuni încurajate de guvernele lor şi, fără îndoială, garantate tacit printr-o plasă protectoare de siguranţă. O bună parte dintre aceşti bani s-au întors în conturi private secrete din Statele Unite, Elveţia şi alte adăposturi tihnite.

Combinaţia de management defectuos, risipă, corupţie şi împrumuturi nerestricţionate – dezvoltare fără constrângeri de eficienţă – nu poate rezista mult. Asemenea structuri sunt în mod intrinsec fragile, pentru că toată lumea le forţează la maximum şi toate elementele sunt interconectate. Mai devreme sau mai târziu, cineva îşi face griji; bilanţurile nu sunt echilibrate; creditorii dau bir cu fugiţii; devine imposibil să mai acoperi datoriile vechi făcând altele noi. Panică!

Asta s-a întâmplat în criza pesoului mexican din 1994-1995. Nu ar fi putut avea loc într-un moment mai nepotrivit (alţii ar spune într-un moment mai prielnic), imediat după ce administraţia americană a reuşit să se strecoare în Acordul Nord-American de Comerţ Liber (North American Free Trade Agreement – NAFTA) apelând la toate atuurile politice şi angajându-se la numeroase favoruri antieconomice. Acum trebuia să găsească zeci de miliarde pentru a reasigura piaţa şi a le acorda investitorilor şi aliaţilor monetari timp să-şi scoată castanele din foc. Însă de această dată nu reuşea să determine o acţiune rapidă din partea unui Congres recalcitrant şi îngust la minte. Nici o grijă: tehnicienii, conduşi de economistul Lawrence Summers, au găsit aproximativ 20 miliarde de dolari care zăceau tăcuţi într-un cont creat cu mai bine de o jumătate de secol mai devreme, din profiturile realizate în anii 1930 prin respingerea obligaţiunilor în aur. Aceste câştiguri obţinute prin mijloace necinstite fuseseră puse deoparte la momentul respectiv, pentru a proteja dolarul american... Ei bine, am putea spune că o prăbuşire a pesoului şi lichidarea proprietăţilor americane din Mexic ar fi generat pagube imense atât pentru NAFTA, cât şi pentru dolarul american... Acele 20 de miliarde de dolari şi alte 30 de miliarde adunate de la organizaţiile creditoare internaţionale au salvat situaţia. Guvernul american a făcut ulterior mult caz de rambursarea rapidă a Mexicului, iar presa a minimalizat – sau nici măcar nu a observat – faptul că mexicanii fuseseră nevoiţi să împrumute banii. O datorie nouă pentru una mai veche.

Esenţa problemei o constituie nevoia Americii Latine de a continua să împrumute, chiar şi numai pentru a acoperi dobânda creditelor mai vechi. Un cercetător din America Latină mi se plângea odată în legătură cu această povară a vechii datorii şi

cu insistenţa sâcâitoare şi meschină a străinilor de a fi rambursată. „Nu sunteţi nevoiţi să plătiţi", i-am atras eu atenţia; „o naţiune suverană poate refuza oricând să plătească". „Da", mi-a răspuns el, „dar atunci de unde ne mai împrumutăm?". Exact. Cu toate acestea, acum băncile sunt precaute, iar organizaţiile creditoare internaţionale îşi condiţionează sprijinul de reforma fiscală şi comercială în direcţia deschiderii. Cuvântul-cheie este „ajustare" – cu siguranţă un lucru bun. O piaţă mai deschisă este o forţă în slujba raţionalităţii şi a eficienţei, o reordonare a activităţii economice în direcţia avantajului comparativ, o constrângere asupra corupţiei şi favoritismului. Iar perspectiva sprijinului poate constitui un stimul în vederea cooperării în lupta împotriva traficului de droguri – o industrie a cărei creştere nu poate fi decât estimată[3]. Nu există garanţii. Însă e mai bun un impuls în direcţia potrivită decât o revenire la *status quo ante*.

Printre cei mai mari perdanţi din această perioadă a creşterii economice şi progresului tehnologic fără precedent s-au numărat ţările din blocul comunist-socialist: Uniunea Sovietică la fundul butoiului, România şi Coreea de Nord aproape la fel de rău, şi o gamă largă de sateliţi, victime şi imitatori, care se chinuiau să iasă din haos. Cel mai bine s-au descurcat, probabil, Cehoslovacia şi Ungaria, cu Germania de Est (RDG) şi Polonia urmându-le îndeaproape. Trăsătura izbitoare a acestor economii de comandă o reprezenta contradicţia dintre sistem şi pretenţii, pe de o parte, şi performanţă, pe de altă parte. Logica era impecabilă: experţii aveau să planifice, fanaticii aveau să se întreacă în zel, tehnologia avea să îmblânzească natura, munca avea să elibereze, beneficiile aveau să sporească pentru toţi. De la fiecare în funcţie de abilităţi; fiecăruia în funcţie de merite; şi, în cele din urmă, fiecăruia după nevoi*.

Visul le-a surâs criticilor şi victimelor capitalismului, ce-i drept, un sistem cât se poate de imperfect – însă, după cum s-a dovedit, mult mai bun decât alternativele. De aceea, economiile marxiste s-au bucurat multă vreme de o privilegiere îndărătnic de credulă în rândul radicalilor, liberalilor şi progresiştilor din naţiunile industriale avansate; şi de o susţinere pătimaşă, aproape religioasă, din partea liderilor militanţi „antiimperialişti" ai celor mai sărace ţări din lume. Numeroase colonii, acum independente, s-au îndreptat spre paradigma socialistă cu o aviditate şi o patimă ce sfidau realitatea[4].

Aceste înclinaţii favorabile au ascuns multă vreme slăbiciunile acestor economii de comandă. În realitate, deşi statul rus a fost capabil să mobilizeze resurse pentru proiecte specifice, tehnica era în general înapoiată, iar performanţa globală lăsa de dorit. Datele impresionante privind producţia erau în mod intrinsec şi voit exagerate. Ar fi trebuit crezute doar pe jumătate, având în vedere propaganda; de asemenea, deteriorarea şi bunurile nevândute (nevandabile). (Exceptând caviarul, vodca şi suvenirele folclorice, nimic din ceea ce producea Rusia nu putea concura pe piaţa mondială.) Blocurile de

---

* Sovieticii au anticipat şi poate că i-au învăţat pe germani. „Zecile de mii" de condamnaţi la muncă silnică morţi pe durata construirii Canalului Marea Albă – Marea Baltică (la începutul anilor 1930) – cazmale, lopeţi şi roabe *vs* zăpadă, gheaţă şi foame – au fost justificate prin caracterul chipurile izbăvitor al lucrării, care avea să-i transforme pe duşmanii poporului în buni socialişti. Sloganul: „Vom stăpâni natura şi vom primi libertatea". Comparaţi-l cu mottoul de la intrarea lagărelor naziste ale morţii: *Arbeit macht frei* – „Munca te face liber". Despre visul (coşmarul) sovietic al gigantismului nemilos (zeii nu plâng), vezi Josephson, „«Projects of the Century»".

apartamente atârnau plase în jur pentru a-i proteja pe trecători de țiglele sau pietrele ce se prăvăleau. Consumatorii prosperi plăteau o mică avere pentru niște vehicule cu motor mici și primitive, după care așteptau ani de zile să le fie livrate. Chiar și după ce primeau mașina, descopereau că piesele de schimb erau de negăsit, iar șoferii își luau de regulă ștergătoarele de parbriz cu ei atunci când își parcau automobilele. Aparatele electrice erau la mila curentului fluctuant. Datele privind venitul național excludeau serviciile, din rațiuni de doctrină economică – nu conta decât produsul real. Însă, în realitate, cu cât se spuneau mai puține despre servicii, cu atât mai bine: inconvenientele echilibrau avantajele. Nu exista prieten mai bun decât un instalator bun. Sau cineva din *nomenklatura*, elita privilegiată, cu magazinele și cluburile ei speciale, cu accesul la importurile străine și cvasiscutirea ei de lucrurile neplăcute.

Unii văd acest haos endemic ca pe un secret murdar al sistemului: conducătorii alimentau privațiunile răsplătindu-și favoriții, inoculând dorința în rândul celor ambițioși și amorțindu-i pe ceilalți în lentoarea obositoare a cozilor interminabile. Economiile capitaliste stimulau forța de muncă cu ajutorul perspectivei recompensei: „riști, și Dumnezeu cu mila!". Comunismul oferea „un viitor luminos". Însă așteptarea trebuia plătită, iar viitorul nu venea niciodată. Când munceau oamenii care stăteau la coadă? Potrivit anecdotei, doar se prefăceau că muncesc, iar statul se prefăcea că îi plătește.

Cel mai dur aspect al sistemului era însă indiferența lui, ba mai mult, disprețul lui față de administrația sănătoasă și decența umană. Absența prosperității era îndeajuns de neplăcută. Într-o lume ce crease odinioară și încă mai păstra câteva lucruri frumoase, noul sistem producea în masă urâțenie: clădiri și ferestre inegale; exterioare vopsite și găurite, blocuri din ciment brut; echipament defect, mașini ruginite, structuri metalice abandonate – pe scurt, sărăcie lucie.

Inevitabil, sistemul trata lucrurile și oamenii în mod identic. Cum să supraviețuiești într-o pustietate punctată cu mormane de vechituri? Într-o lume a disprețului sistematic față de umanitate? „Cărbune alb" – așa îi numeau pe oamenii îngrămădiți în vagoane urât mirositoare, trimiși să muncească inutil și dați uitării în pustietăți înghețate. (Uniunea Sovietică a anticipat aici trenurile și marșurile morții ale Germaniei naziste.) Unii dintre ei, cruțați sau trecuți cu vederea, au menținut cu eroism oaze de căldură și cultură în apartamente și camere mici. Mult mai mulți și-au înecat dezamăgirea și deznădejdea în vodcă.

Cu toate acestea, darurile naturii au rămas. Principalul capital al regimului revoluționar l-au constituit comorile naturale intacte pe care le-a moștenit de la o economie cu dezvoltare târzie. Le-a epuizat cu nesăbuința ce vine mână în mână cu virtutea autoproclamată.

Un *loc* și un *eveniment* simbolizează întregul. Locul este Marea Aral, cândva a patra întindere de apă dulce de pe fața pământului, astăzi o groapă muribundă – cu jumătate din suprafața inițială, o treime din volum, duhnind a chimicale, lipsită de pește, cu aer încărcat și otrăvit. Copiii din această regiune mor la vârste fragede, unu din zece în primul an. Deceniile de planuri insolente, grabă și risipă, tone de pesticide, erbicide și îngrășăminte, economii false precum canalele neterasate de irigație i-au permis Uniunii Sovietice să cultive foarte mult bumbac („aur alb"), inversând câștigurile în ceea ce privește speranța de viață și ducând spre regres[5].

În plus, Marea Aral nu a fost unică, însă a reprezentat un caz extrem. În general, proiectele sovietice de abatere și schimbare a cursurilor de apă și de construire a unor

fabrici industriale în locuri curăţate anterior nu au ţinut câtuşi de puţin cont de mediu. Prioritatea au constituit-o potenţialele locuri de muncă şi creşterea economică, iar cu cât sarcina era mai mare şi mai costisitoare, cu atât înnobila mai mult. Îndeosebi Siberia era văzută ca o *tabula rasa*, o tundră pustie, spaţiu nesfârşit, unde puteai face orice doreai: cursurile râurilor puteau fi inversate, zăpezile din nord puteau iriga deşerturile din sud. Creaţie îndreptată: comunismul se considera antireligios şi ştiinţific, însă îşi propunea să-i transforme pe oameni în zei. Cel mai mare dintre aceste proiecte megalomane, care ar fi modificat climatul global, a trebuit să fie abandonat. Din fericire, Prometeu a fost din nou înlănţuit.

Aral a fost *locul*. *Evenimentul* a fost explozia reactoarelor nucleare de la Cernobîl (Ucraina) în 1986. Focul a scăpat de sub control vreme de cinci zile şi a răspândit mai bine de 50 de tone de otravă radioactivă în Rusia Albă (Belarus), ţările baltice şi unele regiuni scandinavice – într-o măsură mult mai mare decât bombele de la Hiroshima şi Nagasaki luate la un loc. Vânturile predominante au acţionat pe direcţia nord-nord-vest, însă nimeni nu îi va convinge pe turcii care au suferit mai târziu de boli ale sângelui sau pe miile de femei însărcinate din Finlanda până la Marea Adriatică, care, din precauţie, au avortat că nu au fost la rândul lor victime. Printre victimele incontestabile s-au numărat bărbaţii curajoşi trimişi să stingă incendiul şi să cureţe ulterior zona. Li s-au promis compensaţii speciale, pe care nu le-au primit întotdeauna. Fondurile de ajutorare au dispărut în buzunarele partidului local. Expunerea muncitorilor a fost minimalizată în mod sistematic, astfel încât aceştia şi-au făcut treaba cu preţul unei agonii prelungite. (Ar fi putut ei să refuze?) De asemenea, se pare că s-a făcut treabă de mântuială: miezul nu a fost izolat complet; „situaţia" nu a fost stabilizată*.

Zona din jurul centralei a devenit un loc al groazei. Este această teamă justificată? E posibil ca răspunsul categoric să mai întârzie câteva decenii: nivelurile scăzute de radiaţie produc efecte lente. Unii oameni de ştiinţă pomenesc de cincizeci de ani. Până atunci, toate victimele vor fi murit. Locuitorii din zonă au ales precauţia şi groaza. Majoritatea au plecat şi nu s-au mai întors; însă unii nu au plecat, iar alţii s-au întors să profite de regiunea pustie. O asemenea persoană de neclintit, o femeie de 65 de ani, se convinge de faptul că încă se simte bine. Are formule empirice: plantează sâmburi de măr adânc în pământ; mănâncă nu mai mult de zece kilograme de ciuperci; „dacă simţi un nivel sporit de radiaţie, trebuie să bei nişte vodcă". Vecina ei crede în ceea ce vede: „Priviţi acest loc. Vedeţi vreo radiaţie? Locul ăsta e chiar mai bun acum, că sunt mai puţini oameni". Iar unii încearcă să facă haz de necaz. Spun gluma despre fermierul care vinde mere în dreptul unui panou imens, pe care scrie MERE DE LA CERNOBÎL. „Trebuie să fii nebun", spune un trecător. „Nimeni nu vrea să cumpere mere de la Cernobîl." „Ba sigur că vor", spune vânzătorul. „Unii le cumpără pentru soacre, alţii pentru soţii."[6] (Iar altele, probabil, pentru soţi.)

Drept urmare, deşi poate că alte accidente şi dezastre naturale au pus capăt mai multor vieţi omeneşti – de pildă, scurgerea de gaz toxic de la Bhopal (India) din 1984 –, nici unul nu a afectat reputaţia şi prestigiul într-o măsură mai mare**. Aversiunea şi repudierea

---

* Nu asta au spus publicului autorităţile sovietice; şi nici ceea ce Agenţia Internaţională pentru Energie Atomică era dispusă să recunoască. *Cf.* Alexander R. Rich, „10 Years Later, Chernobyl's True Story Is Hard to Nail Down", *Boston Globe*, 26 aprilie 1996, p. 21.

** Poate că nu vom afla niciodată numărul victimelor omeneşti ale accidentului de la Cernobîl. Autorităţile, inclusiv personalul medical, au fost supuse unei presiuni enorme, fiind nevoite

au fost direct proporţionale cu aroganţa şi gigantismul tehnologic care au inspirat şi au sanctificat proiectele şi programele sovietice[7]. Economia socialistă de comandă a fost pătată de incompetenţa, credulitatea, stupiditatea şi indiferenţa faţă de bunăstarea tuturor – printre ale păcate ale sale –, cu atât mai mult din cauza încercărilor stângace de muşamalizare şi minimalizare. „Este limpede acum că repercusiunile politice ale accidentului de la Cernobîl au accelerat prăbuşirea imperiului sovietic."[8]

Douăsprezece centrale nucleare de tipul celei de la Cernobîl funcţionează şi în clipa de faţă.

Pretextele şi promisiunile sunt vulnerabile în faţa adevărului şi experienţei. Când visul s-a spulberat, când oamenii au ajuns să cunoască diferenţa dintre sisteme, comunismul şi-a pierdut legitimitatea. Zidurile s-au năruit, iar Uniunea Sovietică s-a prăbuşit – nu din pricina revoluţiei, ci a abandonării.

> [...] moştenirea ecologică [a Africii] nu a putut fi niciodată mai puţin decât dificilă. Africa a fost „îmblânzită" de popoarele sale istorice, de-a lungul mai multor secole, în ciuda unor handicapuri majore inexistente în general pe alte continente, fie în termeni de soluri sărace, incidenţă dificilă a precipitaţiilor, multitudinea de molime şi friguri şi multe altele care au stat în calea supravieţuirii[9].

Toate necazurile care s-au abătut asupra Americii Latine şi Orientului Mijlociu sunt adâncite exponenţial în Africa Subsahariană: guvernare defectuoasă, suveranitate neaşteptată, tehnologie înapoiată, educaţie inadecvată, climat neprielnic, recomandări incompetente, dacă nu chiar necinstite, sărăcie, foamete, boală, suprapopulare – cea mai aprigă năpastă. Dintre toate aşa-zisele regiuni în curs de dezvoltare, Africa a dus-o cel mai prost: o creştere a produsului intern brut pe cap de locuitor de, poate, sub 1% pe an; tabele statistice presărate cu semnul minus; mai multe ţări cu venit mai mic astăzi decât înainte de câştigarea independenţei. Dezastrul este cu atât mai pregnant în comparaţie cu alte regiuni: în 1965, Nigeria (exportatoare de petrol) avea un PIB pe cap de locuitor mai mare decât Indonezia (altă ţară exportatoare de petrol); 25 de ani mai târziu, Indonezia avea un nivel de trei ori mai mare decât cel al Nigeriei[10].

Realitatea crudă doare mai mult din pricina exaltării iniţiale. Odată cu independenţa, povara exploatării avea să fie înlăturată. Era vremea recompenselor. Cifrele iniţiale privind creşterea păreau să confirme acest lucru: „Unele regiuni – precum Rhodeziile, Congoul belgian, Marocul, Gabonul, Kenya – aveau o creştere de 6-11% pe an, printre cele mai mari rate din lume"[11]. Câţiva oameni au micşorat aceste estimări pentru a ţine seama de tendinţele ascendente ale ţărilor aflate în curs de urbanizare şi de numărul tot mai mare al tranzacţiilor cu valoare monetară, deci numărabile. Şi nimeni nu şi-a pus întrebarea de ce puterile coloniale se grăbeau atât de mult să plece. Oamenii voiau ca Africii să-i meargă bine. Iată ce ne spune un observator occidental în 1962:

> În general, africanii sunt poporul cel mai concentrat asupra prezentului de pe pământ. [...] Fără vreo excepţie însemnată, toţi liderii africani [...] împărtăşesc dorinţa intensă de a dobândi toate lucrurile bune pe care le-a produs civilizaţia occidentală în cele două milenii de istorie.

---

să minimizeze acest număr. (Spre deosebire de Bhopal, unde victimele au fost stimulate financiar să ceară despăgubiri.) Feshback şi Friendly (*Ecocide in the USSR*, p. 152) cred că medicii au plecat deoarece se temeau de furia publicului. E posibil să se fi temut mai mult de radiaţii.

Vor în special să aibă parte de binecuvântările tehnologice ale civilizaţiei americane, iar asta cât mai repede cu putinţă. Absenţa conştiinţei istorice a poporului lor le oferă liderilor africani un avantaj major în ceea ce priveşte parcursul lor rapid spre acest ţel al modernizării[12].

Cu toate acestea... Basil Davidson, africanist de o compasiune şi *bona fides* incontestabile, scrie cu tristeţe despre momentul deziluziei – momentul în care africanii dintr-un loc sau altul au conştientizat faptul că libertatea nu este o poartă automată către fericire şi prosperitate[13].

Specialiştii în asemenea chestiuni fac distincţia dintre siguranţa hranei şi autoaprovizionare ; Africa stă prost la ambele capitole. Un număr mare şi crescând de oameni – iar asta înseamnă în special femei şi copii – suferă din cauza foametei şi a malnutriţiei, fie din cauza lipsei puterii de cumpărare, fie din pricina distribuţiei defectuoase. Amintind de anarhia Imperiului Roman târziu, oraşele şi ţările se războiesc unele cu altele. Noii birocraţi încearcă să-i constrângă pe fermieri şi să plătească sub valoarea pieţei. Aceştia din urmă se opun sau renunţă. Orăşenii fără rădăcini au deprins gusturi ce nu pot fi satisfăcute local. Astfel, chiar şi în cele mai favorabile împrejurări, pământul produce prea puţină hrană sau tipul nepotrivit de alimente, care trebuie aduse din exterior, în detrimentul câştigurilor şi balanţei de plăţi. Nici un alt colţ al lumii nu este într-o măsură mai mare prizonierul supravieţuirii[14].

De asemenea, spre deosebire de alte regiuni sărace, neajunsurile Africii în privinţa resurselor de hrană nu-i afectează pe cumpărătorii de alimente din oraşe, ci pe micii fermieri care ară pământul şi cresc animale*. Aici natura – impedimentele materiale şi variaţiile climatice – joacă un rol neplăcut, nu numai prin faptul că variază foarte mult de la anii îmbelşugaţi la cei neproductivi, ci şi prin cumularea tendinţelor de-a lungul unor perioade mai lungi. În sfertul de veac dintre 1960 şi 1984, producţia de alimente nu a ţinut pasul cu creşterea populaţiei şi doar o sporire rapidă a importurilor a menţinut hrana la niveluri inadecvate (şi nu catastrofale). Forţele pieţei au încurajat această direcţie : cerealele din Statele Unite, de exemplu, puteau fi importate în Lagos, în 1983, la un sfert din preţul celor cultivate local[15]. Dependenţa de importuri (6% din aportul caloric în 1969-1971, 13% în 1979-1981) a modificat gusturile, trecându-se de la alimentele de bază vechi, anoste, la cereale noi, în vreme ce noile obiceiuri alimentare urbane au condus la o cerere sporită de carne din partea celor care nu şi-o puteau permite. Astfel, tot mai multe dintre recoltele agricole ale Africii au devenit hrană furajeră. De la început, cele mai mari rate naturale de creştere a populaţiei din lume (peste 3% pe an) i-au împins pe fermieri spre solurile sărăcăcioase care se epuizau rapid. Sau i-au strămutat de la ţară în mahalalele oraşului[16]. În ţările unde instituţiile politice sunt fragile şi ineficiente, cicatricile managementului defectuos nu se vindecă uşor, iar binele şi răul nu se echilibrează.

---

* De regulă, fermierii vor avea suficientă hrană (se vor hrăni mai întâi pe ei înşişi) dacă guvernul nu expropriază rezervele de hrană pentru a fi distribuite la oraş sau vândute peste hotare. Aşa s-a întâmplat în Europa pe durata celui de-al Doilea Război Mondial. Dar în Uniunea Sovietică, confiscarea recoltelor agricole din Ucraina în anii 1930 a condus la o foamete înfiorătoare, care a ucis milioane de oameni. Însă atunci asta era şi intenţia. Aceştia erau naţionalişti şi chiaburi, consideraţi duşmanii Revoluţiei. Pentru o descriere succintă, dar însufleţită a acestei crime monstruoase, vezi Moynahan, *The Russian Century*, pp. 114-122. Astfel se poate înţelege prăbuşirea ulterioară a unui regim putred.

Nu ar trebui să punem aceste rezultate pe seama ignoranţei sau incapacităţii micilor proprietari, deoarece în Africa, la fel ca pretutindeni, metodele agricole şi comportamentul reproductiv îmbină valori şi ritualuri străvechi cu o reacţie raţională faţă de circumstanţele materiale. Fermierii africani nu sunt proşti, iar copiii încep să contribuie devreme în gospodărie, pe nişte meleaguri unde lemnul pentru foc şi apa sunt insuficiente şi se petrece mult timp pentru căutarea şi transportul hranei. Rezultatul este o preferinţă cât se poate de înţeleaptă pentru familiile mari. De asemenea, familiile numeroase sunt o dovadă de virilitate şi un motiv de mândrie[17]. În general, femeile fac ce li se spune, îndeosebi în culturile în care predomină poligamia ; iar când bărbaţii vin acasă, deoarece lucrează adesea departe de casă, întreţin relaţii sexuale cu soţiile lor, deseori cu un risc major pentru sănătate. SIDA ? Dă-le încolo de prezervative ; bărbaţilor nu le plac. Iar femeile ? „Au atât de multe alte probleme pe cap, de ce s-ar gândi la ceva care te ucide în zece ani ?"[18]

Spre sfârşitul imperiului, unele guverne şi consilieri străini au încercat să îndrepte aceste nereguli, deşi calculele lor au fost adesea distorsionate de motive exterioare problemei şi de interesul personal. Să luăm exemplul agriculturii. Chiar şi înainte de independenţă, unii conducători coloniali au încercat să remedieze greşelile anterioare şi indiferenţa şi să introducă metode „moderne".

„Mama" tuturor acestor proiecte a fost planul britanic al arahidelor, lansat şi eşuat în Tanganyika în perioada 1946-1954 şi „menit să demonstreze ceea ce putea să facă statul [...] atunci când valorifica expertiza şi tehnologia occidentale moderne"[19]. Ideea a venit iniţial din partea directorului general al United Africa Company, o ramură a companiei Unilever, bine-cunoscută pentru uleiul ei. Planul a fost cercetat şi aprobat la nivelul cabinetului britanic. Obiectivul imediat : uşurarea deficitului britanic postbelic de ulei şi grăsimi fără a cheltui dolari (cumpărarea lor din colonii). Potrivit spuselor ministrului Alimentaţiei, John Strachey, „De succesul vostru depinde, mai mult decât de orice alt factor, dacă gospodinele chinuite ale Marii Britanii vor obţine mai multă margarină, mai multă grăsime pentru gătit şi mai mult săpun într-un viitor rezonabil de apropiat"[20].

Ţelul suprem a fost acela de a „creşte nivelul de trai al ţăranului african" demonstrând posibilităţile tehnologiei moderne. Fără îndoială, aceste arahide nu erau destinate consumului populaţiei africane, aşa înfometată cum era ; însă ţăranii aveau să vadă (aveau să aibă parte de o „demonstraţie oculară", în jargonul birocraţilor) şi să imite superioritatea agriculturii mecanizate, la scară mare. Nimic manual ; totul avea să fie făcut de maşini : buldozere, tractoare, scarificatoare, semănători, combine.

În acelaşi timp, ca pentru a dovedi virtuţile socialismului în stil britanic (proiectul era menit, printre altele, să demonstreze o alternativă superioară la ideologia sovietică), guvernul laburist britanic a trimis oficiali care să-i înveţe pe angajaţii africani cum să facă grevă pentru salarii mai mari. Acest altruism a avut un succes dincolo de aşteptări. Băştinaşii au pus mâna pe furci, au oprit tractoarele, au blocat drumurile, au oprit transporturile feroviare. A fost nevoie de intervenţia poliţiei, iar liderii sindicali au fost aruncaţi în închisoare. Greva a eşuat, însă indigenii învăţaseră câte ceva[21].

Proiectanţii au continuat fără nici un plan. Au ales o zonă centrală, deoarece era pustie. Era pustie fiindcă nu avea deloc apă. Membrii misiunii au recunoscut „o lipsă totală de experienţă în ceea ce priveşte agricultura mecanizată". Nimeni nu mai încercase vreodată aşa ceva. Informaţiile cu privire la precipitaţii şi la efectul lor asupra

recoltelor lipseau; la fel şi cele referitoare la sol; iar estimările asupra costului defrişării terenurilor se bazau pe experienţa pistelor de aterizare din timpul războiului. Proviziile au luat forma depozitelor militare din Filipine, unele utile, altele fără valoare, toate însă neglijate. Misiunea nu avea nici un expert în inginerie. Potrivit spuselor unui membru, contabil: „Se intervenea pe ghicite, iar supoziţiile noastre erau la fel de bune ca ale oricui altcuiva".

Atât gospodinele britanice, cât şi ţăranii africani aveau mult de aşteptat. Fermierii africani au cultivat arahide în unele regiuni, însă (de regulă, femeile) s-au chinuit şi au depus un efort imens, râcâind pământul la fiecare pas. Chiar şi aşa, s-au descurcat mai bine decât acele maşini care, în ciuda oţelului, a cauciucului şi a motoarelor cu combustie internă, s-au şubrezit în climatul african. Defecţiunile erau frecvente, atelierele de reparaţii lipseau şi, oricum, ce ar fi putut să facă fără piese de schimb? Defrişarea desişului noduros şi a rădăcinilor era un coşmar. Costa de zece ori mai mult faţă de estimările iniţiale, iar terenul, odată defrişat, se usca devenind tare ca piatra*. În scurt timp, proiectanţii au fost nevoiţi să reducă aşteptările şi să înlocuiască o parte din alunii de pământ cu floarea-soarelui. Schimbările nu au fost de ajutor. Natura a refuzat să coopereze, iar recoltele au fost mult sub aşteptări.

Efectele asupra societăţii şi economiei locale au fost deplorabile. Angajaţii britanici aveau suficienţi bani cât să cumpere toată hrana băştinaşilor, iar aceştia din urmă, la rândul lor, aveau locuri de muncă în cadrul proiectului şi au abandonat cultivarea tradiţională. Astfel, producţia de alimente a scăzut, fiind importate cantităţi mari pentru a-i hrăni pe cei care trebuiau să producă un surplus pentru export. Au apărut şi băuturile alcoolice; şi prostituatele, care cereau „sume exorbitante de cinci şilingi sau chiar mai mult"[22]; şi hoţii – toate năpastele şi corupţiile bogăţiei neaşteptate. În acelaşi timp, britanicii încercau să-i înveţe pe băştinaşi virtuţile solidarităţii şi egalităţii clasei muncitoare. Aborigenii au văzut-o ca pe o subminare a ordinii şi moralităţii.

În 1950, eşecul era inevitabil; venise vremea remuşcărilor şi lichidării. Aluna de pământ nu se pretează cultivării în masă. Profitul implică o cultivare intensă a pământului. Planul de a cultiva alune de pământ pe porţiuni uriaşe, de 12.000 de hectare, s-a dovedit extrem de nepractic. A durat patru ani până s-a scăpat de echipament şi de instalaţii. Britanicii au lăsat cât mai multe sarcini cu putinţă pe umerii guvernului statului Tanganyika, proaspăt independent, pentru care aceste rămăşiţe inoportune erau mai curând o bătaie de cap decât un bun. Observatorilor nu le-a venit greu să remarce că banii ar fi putut fi folosiţi mai bine.

Este inutil să mai spunem că eşecul a afectat prestigiul britanic şi a descurajat alte „proiecte fanteziste de dezvoltare economică". Ar fi avut acestea mai mult succes? Palmaresul nu este încurajator decât pentru numeroşii proiectanţi şi tehnicieni, care se pare că folosesc aceste proiecte aşa cum copiii se joacă cu o casă pentru păpuşi şi care învaţă din fiecare eşec. Nu aş minimaliza motivele şi faptele acestor experţi. Rămân speranţa noastră pentru o ameliorare la scară mare şi de largă perspectivă. Totuşi, nimic nu este mai ameţitor şi mai seducător decât crearea unei lumi, care te face să te simţi virtuos. În cele din urmă, britanicii au dat uitării acest eşec. Naţiunea era obosită şi avea griji mai mari decât arahidele din Africa.

---

* Despre solul lateritic, vezi capitolul 1.

Proiectul britanic al alunelor de pământ nu a constituit excepţia. Guvernele coloniale erau predispuse la asemenea tentaţii, care prezentau promisiunea irezistibilă a prosperităţii generate de binefacere. Francezii şi-au încercat norocul cu bumbacul pe fluviul Niger, în amonte de Timbuktu (astăzi Mali), din anii 1910 până în anii 1940. Din nou, Africa trebuia să acopere nevoile europene – de astă dată, potenţiala cerere a filatorilor francezi, presaţi să găsească dolari preţioşi pentru bumbacul american. Administratorii coloniali implicaţi erau preocupaţi să-şi apere protejaţii africani, chiar şi de ei înşişi, asigurând o ofertă de bumbac neprelucrat care putea să concureze pe piaţa mondială. De asemenea, francezii doreau să perpetueze pe cât posibil iniţiativa liberă. Astfel, cu o logică galică desăvârşită, au propus o formulă de compromis : ţăranii aveau o „obligaţie strictă" să cultive bumbac de la răsărit la apus, însă o libertate deplină să-l vândă[23]. Apoi francezii i-au dezrădăcinat şi i-au strămutat pe ţărani, forţându-i să planteze tufe de bumbac, iar dacă le creau probleme sau aduceau un bumbac nesatisfăcător, erau duşi la închisoare. Unora le place să creadă că era o închisoare îngăduitoare – însă tot transmitea mesajul dorit.

Ne place să credem că eliberarea a schimbat toate acestea, însă, în realitate, noile guverne aveau propriile planuri de dezvoltare economică şi inginerie socială, inspirate de o lume nouă a experţilor şi tehnicienilor călători şi dornici – dornici să cheltuiască bani, să facă bine, să-şi exercite puterea. Între noi fie vorba, acestor persoane active nu le era greu să conceapă diverse planuri, cu cât mai mari, cu atât mai bine. Dar dacă planurile dădeau greş?

> Este vina Occidentului. Occidentul ne-a spus să construim centrale electrice, poduri, fabrici, oţelării, mine de fosfat. Le-am construit pentru că aşa aţi spus voi şi aşa cum aţi spus. Dar acum nu funcţionează, şi ne spuneţi că trebuie să le plătim din banii noştri. Nu e cinstit. Voi ne-aţi spus să le construim, voi ar trebui să le plătiţi. Noi nu le-am vrut[24].

O bună parte din decalajul dintre aşteptări şi rezultate a fost dat de lipsa pregătirii. Africanii postcoloniali nu aveau deloc experienţă în ceea ce priveşte autoguvernarea, iar conducătorii lor se bucurau de o legitimitate limitată de reţelele de rudenie şi de loialităţile clientelare. Brusc, aceste naţiuni noi erau strânse în corsetul guvernării reprezentative, o formă străină de tradiţiile lor şi nepregătită de paternalismul colonial. În anumite cazuri, această tranziţie fusese precedată de un război de eliberare, care a mobilizat pasiunea şi identitatea. Însă moştenirea era domnia întruchipării puternice, autocrate a voinţei populare, aşadar ucigaşul democraţiei. Stabilitatea depindea de eficienţa unui singur om, iar când acesta rămânea fără puteri sau murea (ori era ajutat să moară), urma anarhia loviturii militare de scurtă durată.

Guvernele produse de domnia acestor figuri puternice s-au dovedit în mod uniform inepte, cu o excepţie parţială în ceea ce priveşte jaful. În Africa, oamenii cei mai bogaţi sunt şefii de stat şi miniştrii acestora[25]. Birocraţia a fost amplificată în vederea creării de locuri de muncă pentru acoliţii lor ; economia, stoarsă de surplus. Multe (majoritatea?) ajutoare străine sfârşesc în numeroase conturi din străinătate[26]. Aceşti cleptocraţi au multe de câştigat locuind în Elveţia, aproape de băncile lor. Însă poate că doar banii nu sunt de ajuns.

Basil Davidson ne oferă două studii de caz privind incoerenţa. Primul, Zairul (fostul Congo belgian), era un stat-schelet. Tiranul Mobutu Sese Seko domnea în capitala Kinshasa şi în alte câteva oraşe, precum şi în regiunile de unde companiile străine

extrăgeau bogăţii minerale. Toate acestea îi plăteau tribut, iar conturile sale din Elveţia ar fi însumat miliarde de dolari. Între aceste câteva puncte de control eficient, singurul transport era cel aerian, deoarece drumurile nu sunt nici practicabile, nici sigure. În 1960, sub conducere belgiană, Congo avea 141.600 de kilometri de şosea practicabilă; în 1985, aceasta scăzuse la 19.000 de kilometri, dintre care doar 2.200 de kilometri asfaltaţi. Însă, la urma urmei, drumurile nepietruite sunt mai bune decât suprafeţele dure găurite şi crăpate. Asfaltarea este la fel de bună ca întreţinerea.

Aproape toată ţara şi mai toată societatea erau incluse, dar nu făceau parte din pseudonaţiune. În est, invadatorii străini îi împingeau pe refugiaţii străini la moarte, susţinând revolta împotriva capitalei Kinshasa. Aici, opoziţia parlamentară a denunţat planurile rebele şi a avertizat în privinţa instaurării unui nou despotism: „Nu scăpăm de un tiran ca să-l înlocuim cu altul". Replica rebelilor: „Dacă liderul opoziţiei vrea să cârmească o navă ce se scufundă, ar face mai bine să înveţe să înoate"[27]. Între timp, agenţii occidentali se străduiau să-l convingă pe Mobutu să se retragă (sau să-l menţină în funcţie), căutând să capete influenţă asupra a ceea ce avea să urmeze. Principala grijă a occidentalilor era să continue să scoată de acolo minereurile. Francezii voiau şi ei să menţină Zairul pe orbita francofonă, ca şi când demnitatea Franţei depindea de asta. (Belgienii renunţaseră cu mult timp înainte.) Americanii... ei bine, nu era prea clar care putea fi interesul american, poate doar să le facă în ciudă francezilor.

În toiul acestei anarhii, agenţiile internaţionale de ajutorare au încercat să-i ţină pe refugiaţi în viaţă, însă au fost nevoite să renunţe ori de câte ori jefuitorii se apropiau. Unele provizii de urgenţă intrau în ţară, dar pentru cine? Unele resurse minerale erau scoase în continuare din ţară, dar pentru cine? Cucerirea de către rebeli, în aprilie 1997, a capitalei diamantelor ţării a prevestit o schimbare de regim. Fără venituri, Mobutu nu-şi putea plăti trupele, dedate acum jafului (trebuie să trăiască şi soldatul); şi nici nu putea păstra bunăvoinţa marilor puteri, chiar dacă vorbea limba franceză. Notă de subsol: Zairul dispăruse până atunci din statisticile Băncii Mondiale. Lucru profetic: după ce l-au alungat pe Mobutu în iunie, rebelii victorioşi au schimbat numele ţării înapoi în (Republica) Congo.

Al doilea caz este Beninul, fostul Dahomey. Între 1960 şi 1989, cele mai mari produse ale acestei ţări au fost propaganda marxist-leninistă şi loviturile politice. Statisticile oficiale indicau faptul că producţia şi comerţul erau aproape inexistente. Cu toate acestea, Beninul planta şi recolta arahide şi ulei de palmier. Pur şi simplu nu îşi transmitea produsul autorităţilor sau pieţelor oficiale. Mai totul se deplasa pe canale paralele. Astfel, fermierul obţinea mai mult decât ar fi primit vreodată de la o comisie oficială de marketing şi mituia birocraţia exagerată. Aşadar, în mod oficial, Beninul este un schelet cu un bilanţ comercial negativ şi cu o creştere negativă; însă în realitate este o maşină de contrabandă.

Învăţătura pe care o tragem din aceste cazuri şi din altele similare este că Africa nu o duce chiar atât de rău precum pare, ci mai rău. Priviţi o fotografie sau ecranul televizorului şi, văzând copiii epuizaţi şi murdari, doar piele şi os, cu pielea lăsată, ochii bulbucaţi şi burta proeminentă, veţi fi copleşiţi de sărăcia lor. *Ştiţi* că, în clipa în care îi vedeţi, toţi aceşti copii sunt morţi. Priviţi altă scenă, în special în paginile pitoreşti ale revistei *National Geographic*, unde vă surprind zâmbetele şi vitalitatea dansatorilor sau comercianţilor dintr-un peisaj exotic. Continentul este martorul speranţei şi al deznădejdii, curajului şi disperării. Situaţia este înfiorătoare, însă oamenii

găsesc cumva o cale de a-i face faţă, de a supravieţui, a muri şi, cu toate astea, de a se înmulţi.

În acelaşi timp, autorităţile şi experţii îşi cântă cântecelele cu nevinovăţia şi lipsa experienţei. „Ajustare" este refrenul actual: puţină libertate aici, un strop de realism privind piaţa şi rata de schimb colo, iar lucrurile se vor îmbunătăţi, poate chiar se vor redresa. Unul dintre jocurile pe care economiştii îl joacă ar putea fi numit „inferenţa statistică greşită". Se compară cifre mai mult sau mai puţin comparabile din ţări diferite şi se trag concluzii, trecute şi viitoare. La fel şi în cazul Africii: după cum am văzut mai devreme, când am comparat Nigeria cu Indonezia, Africa s-a descurcat mai puţin bine decât ţările din Asia de Est, care au pornit de la un nivel inferior. (Putem face o comparaţie la fel de neplăcută între Turcia şi Coreea de Sud.) Dar de ce să nu răsturnăm situaţia? Dacă Indonezia s-a descurcat atât de bine, de ce nu putea şi Nigeria? Acelaşi raport al Băncii Mondiale care deplânge performanţa africană din 1965-1990 citează cifre asiatice pentru anul 1965 („condiţii similare celor din Africa în 1990") pentru a preconiza creşterea africană de-a lungul următorului sfert de secol. Niveluri egale în momente diferite constituie pentru aceşti experţi condiţii asemănătoare. Da, procentul de copii şcolarizaţi era mai mare în Asia, dar asta se îndreaptă uşor. Altminteri, nici o problemă. Despre diferenţele culturale şi instituţionale, nimic.

Ştire: Naţiunile Unite, în colaborare cu Banca Mondială şi cu Fondul Monetar Internaţional, au anunţat un plan prin care vor strânge în următorul deceniu 25 de miliarde de dolari, pe lângă ceea ce adună aceste agenţii internaţionale (o bună parte provenind din surse private), pe care îi vor investi în dezvoltarea africană[28]. În prezent, 22 dintre cele mai sărace 25 de ţări din lume sunt din Africa, iar 54% dintre africani trăiesc sub limita sărăciei stabilită de Naţiunile Unite; mai mult decât atât, Africa este singura regiune în care se aşteaptă ca sărăcia să crească de-a lungul următorilor zece ani. Câte se pot face cu 25 miliarde de dolari? Ei bine, în 1994, datoriile naţiunilor africane însumau 313 miliarde de dolari (aproape de 2,5 ori mai mult decât venitul total din export), astfel încât cele 25 miliarde de dolari ar putea acoperi dobânda pe un an. În acelaşi timp, din cele 231 de miliarde de dolari în investiţii străine directe realizate în Lumea a Treia în 1995, doar 2 miliarde, adică mai puţin de 1%, au luat drumul Africii. Oamenii de afaceri ştiu să se orienteze în altă parte.

Nu contează: să accentuăm aspectele pozitive. Cu cât situaţia este mai dramatică, cu atât potenţialul de îmbunătăţire este mai mare. Politicile mai bune (ajustarea structurală) pot/vor să repună Africa pe drumul dezvoltării. Însă şi aşa ar rămâne multe de făcut. Problemele continentului sunt mult mai adânci decât politicile defectuoase, iar politicile proaste nu sunt un accident. Guvernarea bună nu este la îndemâna oricui. Europa a avut nevoie de secole întregi ca să o obţină, aşa că de ce ar obţine-o Africa în doar câteva decenii, mai ales după distorsiunile colonialismului? Şi cum rămâne cu absenţa totală a guvernării? În clipa de faţă, de exemplu, Somalia se confruntă cu un vid politic: chiar dacă cineva ar vrea să trimită ajutoare, la ce adresă să le trimită? „Nici măcar nu ştim cum să le trimitem un mesaj."[29]

Într-o lume fragilă, politicile bune sunt ostaticele averii. În Africa, la fel ca în lumea întreagă, dar într-o mai mare măsură, ceasurile merg atât înapoi, cât şi înainte.

Întreruperea dezvoltării: Algeria

Unul dintre cele mai crunte exerciţii de autoflagelare din istoria economică constă în reluarea prognozelor experte de ieri şi aprecierea inutilităţii lor.

În euforia anilor 1970, când Algeria câştiga venituri brusc sporite din petrol şi, după Africa de Sud, avea cea mai mare bază industrială de pe continent, un ministru fericit al Industriei prezicea că Algeria avea să fie „prima Japonie a Africii şi a doua din lume". Să-l fi auzit Dumnezeu! Poate că fabricile şi echipamentul nu înseamnă şi producţie, iar producţia poate că nu înseamnă utilitate şi vandabilitate. La fel ca alte naţiuni în curs de dezvoltare de dinaintea sa, inclusiv din Europa secolului al XIX-lea, Algeria s-a apucat să construiască o infrastructură industrială modernă. La fel ca unele dintre ele, şi-a propus să promoveze îndeosebi industria grea, cu atât mai mult cu cât buna doctrină socialistă o vedea ca fiind singura cale de urmat. Blestemat fie avantajul comparativ (o doctrină burghezo-capitalistă)!

Tot acest aparat costisitor, deţinut de stat, presupunea angajări excesive, ineficienţă, preţuri neconforme cu piaţa şi registre contabile falsificate. Aproape nici unul dintre produsele industriale nu putea fi exportat şi, chiar pe piaţa internă captivă, multe dintre ele erau inutilizabile sau predispuse la o deteriorare rapidă. Fabricile au luat-o rapid la vale. Multe au fost închise sau nu au fost folosite la capacitate maximă din lipsă de piese de schimb şi întreţinere. Canibalizarea, întotdeauna complicele reparaţiilor proaste, consuma echipamentul înainte să-i vină vremea. Producţia industrială a scăzut cu 1,9% pe an între 1980 şi 1992; şi s-a prăbuşit de la 15% la 10% din PIB în sfertul de veac dintre 1970 şi 1992[30].

În acelaşi timp, populaţia s-a triplat în cei 30 de ani de la cucerirea independenţei (10 milioane în 1960, 27 de milioane în 1993), în ciuda emigrării substanţiale în Europa. Ambiţiosul guvern revoluţionar a încurajat familiile numeroase pentru a întări puterea militară şi influenţa internaţională, iar înmulţirea s-a dovedit a fi singura ramură eficientă a producţiei. Din păcate, copiii trebuie să crească şi să producă la rândul lor, iar această creştere rapidă (aproape jumătate din populaţie are acum vârsta de maximum 15 ani) a impus o povară grea, chiar dacă temporară. Încurajarea natalităţii, de exemplu, implica o investiţie majoră în educaţie, însă 43% din populaţie era analfabetă în 1990 – şi 55% dintre femei*. De asemenea, presupunea resurse îmbelşugate de hrană, dar ţara nu şi-a sporit terenul arabil (aceeaşi valoare de 2,9% din suprafaţă ca în 1910), a dat complet peste cap agricultura colectivă şi nu-şi mai poate asigura hrana necesară. Algeria importă cantităţi tot mai mari de alimente de bază şi nu numai (cereale, lapte, zahăr, banane, ulei de gătit) şi le subvenţionează pentru consumatori.

De asemenea, guvernul a importat produse cu durată de viaţă mai lungă şi le-a vândut favoriţilor din interior la preţuri de concesiune. Contractele mult râvnite de furnizare a acestor bunuri au devenit obiectul unei concurenţe acerbe între furnizorii

---

* Naţionaliştii algerieni ar da acum vina pentru analfabetism pe francezi. Jumătate din populaţie, spun ei, ştia să scrie şi să citească atunci când au venit francezii, în 1830, însă francezii au închis şcolile indigene şi nu le-au îngăduit musulmanilor, aproape în totalitate, să urmeze noile şcoli publice. Trebuie să fii naiv să crezi cifra de 50% (probabil nici una dintre femei şi toţi bărbaţii).

străini. Ne-am fi aşteptat ca ofertele şi contraofertele să fi determinat scăderea preţurilor; dimpotrivă, ele au făcut loc unor mite mai mari. Şi, oricât de mari ar fi acestea, ele reprezintă doar o mică parte dintr-o rezervă mult mai mare de fonduri de stat privatizate. Algerienii vorbesc despre 26 de miliarde (10^9) de dolari în conturi bancare secrete din străinătate[31].

Acoperirea importurilor din exporturi se situa la începutul anilor 1990 undeva între 3% şi 10%, provenind aproape în întregime din exporturile de petrol şi gaze. Poate părea puţin, dar nu uitaţi că două treimi din aceste câştiguri din petrol, precum şi celelalte venituri din export sunt folosite pentru a achita dobânda datoriei. (Cu alte cuvinte, petrolul este ipotecat, iar rezervele se diminuează rapid[32].) Din nou, la fel ca orice altă ţară suverană, Algeria le putea spune creditorilor ei să o mai lase în pace. Însă are nevoie să mai împrumute, chiar şi numai pentru a se hrăni. Fondul Monetar Internaţional a oferit finanţarea obişnuită, condiţionată de „ajustarea structurală": Vă dăm bani să vă schimbaţi metodele. Guvernul algerian a acceptat cu promptitudine: Ne vom schimba metodele. În plus, avem atâtea datorii, încât nu strică dacă mai facem încă vreo câteva.

Observatorii algerieni de educaţie franceză au comparat ţara cu greierele din fabula lui La Fontaine:

– Que faisiez-vous au temps chaud? [...]
– Je chantais, ne vous déplaise.

– Astă-vară ce-ai păţit?
– Dacă nu e cu bănat,
Zi şi noapte am cântat[33].

Din fericire pentru Algeria, Fondul Monetar Internaţional nu este la fel de dur şi de exigent ca furnica lui La Fontaine: „Ai cântat? Îmi pare bine./ Acum joacă, dacă poţi".

Algeriei nu-i va fi uşor să se schimbe. Socialismul de stat nu este doar un mod de producţie; este un simbol şi o moştenire a revoluţiei, un „angajament irevocabil" (ca să citäm Constituţia originală), un ideal egalitarist, drapelul sub care Algeria a jucat un rol major în mişcările politice din Lumea a Treia.

În ultimii câţiva ani, ţara s-a clătinat şi s-a măcinat. Aproape trei sferturi dintre bărbaţii tineri între 17 şi 23 de ani sunt şomeri. Aceştia sunt „oamenii zidurilor", numiţi aşa deoarece nu au altceva de făcut decât să sprijine un zid şi să urmărească trecătorii. Ei alcătuiesc un fond resentimentar, uneltitori macabri, carne de tun, trupe de sacrificiu. Războiul civil a ucis mai bine de 60.000 de oameni. Moartea prematură nu este niciodată plăcută, însă rebelii din Algeria s-au dat peste cap să fie cruzi, ucigându-şi victimele, ori de câte ori au avut ocazia, prin tăierea gâtului. Aşa se economisesc gloanţe şi, chipurile, ucigaşul se apropie mai mult de Dumnezeu[34].

Crimele au fost în bună parte la întâmplare, victimele, trecători nevinovaţi, multe dintre ele femei şi copii. Însă teroriştii islamişti au vizat îndeosebi „femeile neruşinate" şi personalul-cheie: jurişti şi birocraţi pregătiţi, tehnicieni străini, lideri intelectuali. Astfel, curmă orice progres spre libertatea gândirii şi egalitatea între sexe. Intruşii sunt cu atât mai vulnerabili: câteva asasinate exemplare îi pot descuraja pe ceilalţi şi îi pot convinge să plece. (Comparaţi cu efectul atacurilor asupra turiştilor străini din

Egipt.) Statul răspunde cu propria violenţă: tortură, viol, crimă. Probabil că va veni şi un sfârşit – de ce parte, nimeni nu poate spune. În acelaşi timp, elementele francofone, laice fug în Franţa. Francezii nu le vor, deoarece, pe de o parte, algerienii aduc cu ei şi lupta. Franţa a avut deja parte de explozii premonitorii ale terorii algeriene.

De la specialistul stângist către preşedintele Braziliei: avantajele realismului

Ani la rând, Fernando Henrique Cardoso a fost o figură centrală a şcolii latinoamericane a dependenţei, liderul ideologic al anticolonialismului anticapitalist. Doctrina fusese definită pentru prima oară de argentinianul Raúl Prebisch, care s-a inspirat din teoriile centrale şi periferice ale exploatării europene şi americane a economiilor mai slabe de peste hotare; şi şi-a găsit un ecou puternic în ţările afectate de decalajul tot mai profund dintre bogaţi şi săraci. În anii 1960 şi 1970, sociologul Cardoso a scris sau a coordonat circa 20 de cărţi pe acest subiect. Unele dintre ele au devenit textele standard care au modelat o generaţie de studenţi. Poate cea mai cunoscută a fost *Dependência e Desenvolvimento na América Latina* (*Dependenţă şi dezvoltare în America Latină*). În varianta în engleză, aceasta se încheia cu un crez bombastic, deloc stimulator:

> Lupta propriu-zisă [...] se poartă între elitismul tehnocrat şi o viziune a procesului formator asupra unei societăţi industriale în masă care poate oferi ceea ce este popular ca specific naţional şi care reuşeşte să transforme nevoia unei economii mai dezvoltate şi a unei societăţi democratice într-un stat ce exprimă vitalitatea forţelor cu adevărat populare, capabile să caute forme socialiste pentru organizarea socială a viitorului[35].

Mai târziu, în 1993, Cardoso a devenit ministru de Finanţe al Braziliei. A găsit o ţară ce înota într-o rată anuală a inflaţiei de 7.000%. Guvernul devenise atât de imun la acest narcotic monetar, iar brazilienii, atât de inventivi în ceea ce priveşte contramăsurile lor personale (taxiurile aveau aparate ce puteau fi ajustate în funcţie de tarif şi, poate, şi în funcţie de client), încât economiştii serioşi erau gata să nu acorde atenţie acestei volatilităţi, sub pretextul că certitudinea inflaţiei era o formă de stabilitate.

Poate că acest lucru era valabil pentru brazilienii capabili să-şi ia măsuri de precauţie; însă inflaţia făcea ravagii asupra creditului internaţional al Braziliei, iar această ţară avea nevoie să împrumute. De asemenea, avea nevoie să facă comerţ şi să coopereze cu alte ţări, în special cu naţiunile bogate, capitaliste, care erau considerate a fi duşmanul. Drept urmare, Cardoso a început să vadă lucrurile diferit, determinându-i pe observatori să-l elogieze ca fiind pragmatist, „fără un nucleu ideologic puternic"[36]. Dispăruseră acum pasiunile anticolonialiste; dispăruse şi ostilitatea faţă de legăturile străine, cu dependenţa lor implicită. Brazilia nu are de ales, spune Cardoso. Dacă nu este pregătită să facă parte din economia globală, nu are „cum să concureze. [...] Nu este o constrângere din exterior. Este o necesitate pentru noi"[37].

Fiecare perioadă cu virtuţile ei. Doi ani mai târziu Cardoso a fost ales preşedinte, în bună parte deoarece îi oferise Braziliei prima monedă puternică după mulţi ani:

realul, evaluat la puţin peste un dolar. *Realul* încă există, şi ce stimulent pentru mândria naţională: mai mare decât dolarul!

Epilog: O monedă stabilă nu este un panaceu. De la jumătatea anului 1996, finanţele publice au indicat un deficit mai mare; creşterea exporturilor încetinise; produsul real scăzuse în primul trimestru; ratele reale ale dobânzii, deşi mai mici, rămăseseră în continuare prohibitive; iar câştigurile din productivitatea industrială scăzuseră brusc, într-adevăr, la rate negative, în 1995, în sectoare-cheie precum metalurgia, utilajele şi textilele[38].

Capitolul 29

Cum am ajuns aici? Încotro ne îndreptăm?

Mărturia milenară pare destul de simplă. Dintr-o lume de imperii şi regate mai mari şi mai mici, mai mult sau mai puţin egale ca avuţie şi putere, am ajuns o lume de state-naţiuni, unele mult mai bogate şi mai puternice decât altele. De la câteva sute de milioane de oameni, am ajuns să fim şase miliarde, iar populaţia creşte în mod constant. De la utilizarea unor instrumente şi tehnici modeste, deşi ingenioase, am devenit maeştri ai unor mari maşinării şi forţe invizibile. Lăsând la o parte magia şi superstiţia, am trecut de la improvizaţie şi observaţie inteligentă la un corp uriaş şi tot mai mare de cunoştinţe ştiinţifice care generează un flux continuu de aplicaţii utile*.

O bună parte din aceste lucruri sunt benefice, deşi puterea intelectuală şi materială a fost deseori abuzată în scopuri malefice şi distructive. Sau pur şi simplu folosită, cu urmări neintenţionate, dar abjecte[1]. Suferim din pricina asimetriei dintre cunoaşterea naturii şi cunoaşterea omului, dintre cunoaşterea celuilalt şi necunoaşterea de sine. Cu toate acestea, puţini oameni ar prefera să se întoarcă în trecut. Cei care se retrag din lumea materială bogată în favoarea renaşterii spirituale în natură poate că nu-şi iau ceasurile cu ei. Însă iau cărţi, ochelari şi haine confecţionate industrial; de asemenea, uneori, CD-playere; şi, de obicei, ştiu să solicite asistenţă medicală atunci când au nevoie.

Remarcaţi faptul că ipoteza mea asupra beneficiilor şi avantajului suprem al cunoaşterii ştiinţifice şi înzestrării tehnologice este astăzi aprig atacată, chiar şi în cadrul Academiei. Motivele acestei reacţii, deseori camuflate în preferinţe pentru *sentimente* în detrimentul *cunoaşterii*, variază de la dezamăgirea cauzată de Paradisul Nedescoperit la teama şi resentimentele profanilor faţă de o cunoaştere imposibil de cunoscut[2]. Unii dintre opozanţi sunt milenarişti: contează pe o revoluţie apocaliptică care să îndrepte relele şi să generalizeze fericirea. Comuniştii şi socialiştii marxişti, în ciuda devotamentului făţarnic faţă de ştiinţă, se încadrează în această categorie. Ceilalţi sunt nostalgicii, care revin insistent asupra binecuvântărilor mitice ale societăţilor apatride, comunale, primitive. Primul grup ilustrează foarte bine limitele omeneşti ale bunelor intenţii. Al doilea pierde vremea cu ceva irealizabil. Nu într-acolo se îndreaptă lumea**.

---

* Mi se aminteşte faptul că magia şi superstiţia nu au dispărut; iar unii ar susţine că şi credinţa religioasă intră în această categorie. Fără îndoială, deoarece, muritori slabi cum suntem, căutăm alinare oriunde am putea-o găsi. Până şi oamenii de ştiinţă şi tehnicienii sunt vulnerabili, fiindcă ştiinţa şi raţiunea sunt însoţitori dificili. Cu toate acestea, iluziile, amăgirile şi credinţa sunt excluse în principiu şi în practică din cercetare şi descoperire.

** Această abordare şi-a găsit adepţi în antropologie, care se confruntă cu dilema subiectului său tradiţional: de a-l preţui şi a-l conserva ca într-un coloid; sau de a-l studia şi, astfel, de a

Până de curând, pe parcursul acestui proces de o mie şi ceva de ani pe care majoritatea oamenilor îl consideră un progres, factorul-cheie – forţa stimulatoare – a fost reprezentat de civilizaţia occidentală şi de diseminarea ei: cunoştinţele, tehnicile, ideologiile politice şi sociale, bune sau rele. Această diseminare a fost determinată, pe de o parte, de dominaţia occidentală, deoarece cunoştinţele şi know-how-ul înseamnă putere; pe de altă parte, de învăţăturile occidentale; iar pe de altă parte, de imitaţie. Răspândirea a fost inegală şi o bună parte din exemplul occidental a fost respins de cei care îl consideră o agresiune.

Astăzi, până şi istorisirea acestei poveşti este văzută de unii drept o agresiune. Într-o lume a valorilor relativiste şi a egalităţii morale, până şi ideea unei istorii mondiale axate pe Occident (eurocentrice) este denunţată ca fiind arogantă şi opresivă. Este menită, ni se spune, „să justifice dominaţia occidentală asupra Orientului, subliniindu-se superioritatea europeană"[3]. Ceea ce ar trebui să avem în schimb este o istorie multiculturală, globalistă, egalitaristă, care spune câte ceva (de preferinţă ceva bun) despre toată lumea. Contribuţia europeană – nici mai mult, nici mai puţin decât inventarea şi definirea modernităţii – ar trebui văzută ca fiind accidentală sau, ca să folosim termenul la modă, contingentă.

Am văzut exemple ale acestei eurofobii în discuţiile de mai devreme privind epoca marilor călătorii şi descoperiri. Chinezii, ni se spune, ar fi descoperit (ar fi putut să descopere) Americile. Sau japonezii, ori africanii. Poate că ei le-au descoperit. Europa a fost pur şi simplu norocoasă. Sau, într-o variantă mânioasă, europenii nu au fost norocoşi. Au fost josnici şi depravaţi. Au furat argintul din Lumea Nouă, l-au folosit să-şi clădească un imperiu şi să facă comerţ în Asia, au înfrânt popoare mai cultivate, iar apoi s-au lăudat cu avuţia, realizările tehnice, misiunea civilizatoare şi spiritualitatea lor.

Mai presus de toate, spun globaliştii, nu trebuie să demonstrăm întâietatea europeană „esenţializând-o", adică asociind-o cu civilizaţia şi instituţiile europene – explicând-o prin „prezenţele" europene, şi nu prin „absenţele" noneuropene. Astfel, asimetria vădită dintre curiozitatea sistematică a Europei în legătură cu civilizaţiile şi culturile străine şi relativa indiferenţă a acestor „ceilalţi" este negată aprioric de către apărătorii ce reafirmă fără să-şi dea seama contrastul[4]. Ideea, spun unii globalişti, este că *nu există nimic de explicat*. Sau, dacă preferaţi, putem „problematiza" atât istoria europeană, cât şi istoria noneuropeană, incluzând şi ceea ce nu s-a întâmplat: „atât luptele eşuate, cât şi cele de succes fac parte din istorie"[5]. Fără îndoială, atenţia acordată eşecului riscă să fie acuzată de negativism părtinitor: cine spune că noneuropenii trebuiau să urmărească obiective asemănătoare cu cele ale Occidentului?

Această direcţie a gândirii antieurocentrice este pur şi simplu antiintelectuală; de asemenea, contrară faptelor. Dar cât de populară, mai ales în rândul aşa-zişilor occidentali şovini. Noii globalişti, displăcându-le mesajul, vor să ucidă mesagerul – ca şi când istoria nu ar fi avut loc. Realitatea precedenţei tehnologice occidentale există*.

încuraja transformarea şi dispariţia subiectului. Despre virtuţile primitivilor, vezi Diamond, *In Search of the Primitive*; vezi şi Jordan, „Flight from Modernity".

* Unii ar susţine (de exemplu, A.G. Frank) că know-how-ul şi cunoştinţele Europei nu le-au întrecut pe cele ale altor civilizaţii până în preajma Revoluţiei Industriale, să zicem până în jurul anului 1800 – ca şi când dominaţia europeană ar fi fost un accident, iar Revoluţia Industrială, o iluminare. Istorie inexactă.

Ar trebui să vrem să ştim de ce, cu toţii, deoarece *cauza* ne-ar putea ajuta să înţelegem prezentul şi să anticipăm viitorul[6].

Istoricilor le place să privească în urmă, nu în faţă. Ei încearcă să înţeleagă şi să explice faptele. Şi economiştii vor să cunoască trecutul, dar cred ceea ce ştiu despre el doar în măsura în care corespunde teoriei şi logicii; şi, de vreme ce au siguranţa principiilor de bază, se opun într-o mai mică măsură să prezică un viitor modelat de raţionalitate. Bineînţeles, economiştii recunosc posibilitatea accidentului şi iraţionalităţii, însă, pe termen lung, acestea nu pot decât să amâne ceea ce, din punct de vedere logic, este inevitabil. Raţiunea va triumfa, deoarece raţiunea dă rezultate. Mai mult înseamnă mai bine, iar în ceea ce priveşte alegerea obiectivelor, realizarea materială este cel mai bun argument.

Aşadar, în vreme ce istoricii sunt agnostici în privinţa viitorului, deci potenţiali pesimişti, economiştii şi oamenii de afaceri tind să fie optimişti[7]. Mai presus de orice, optimismul are de-a face cu sporirea avuţiei, cu ceea ce Adam Smith numea „creşterea firească a belşugului". Chiar şi pentru cei săraci: „În mai toate modurile în care vreţi să măsuraţi, viaţa se îmbunătăţeşte pentru oamenii din naţiunile aflate în curs de dezvoltare"[8]. De asemenea, devine mai lungă; iar aceste date privind speranţa de viaţă ar trebui să tranşeze chestiunea. În mod identic, oamenii săraci o duc, *în medie*, mai bine. Nu sunt mai puţini; însă o duc mai bine. Economiştii sunt acum de părere că lumea va continua să se îmbogăţească, că săracii îi vor ajunge din urmă pe bogaţi, că insulele de creştere vor deveni continente, cunoştinţele vor putea rezolva problemele şi vor surmonta pe parcurs dificultăţile materiale şi sociale*. Aşa a fost şi aşa va fi.

Economiştii nu au fost dintotdeauna de aceeaşi părere**. Urmaşii lui Adam Smith au anticipat stagnarea: Malthus, cu presiunea implacabilă a populaţiei asupra rezervei de hrană; Ricardo, cu „statul staţionar", pe măsură ce pământul şi renta absorb surplusul; Jevons, cu gogoriţa lui privind epuizarea combustibilului. În acele vremuri, economia era poreclită „groaznica ştiinţă". Progresul ulterior a domolit aceste temeri, deşi unii cred că apocalipsa malthusiană nu a fost decât amânată***.

---

* Insule de creştere: nu toată lumea este fascinată. Paul Kennedy se întreabă în *Preparing for the Twenty-first Century*: „Cât de comod ar fi să ai insule de prosperitate într-o mare de sărăcie?". Rifkin (*End of Work*) este la fel de scandalizat de contrastele dintre bogaţi şi săraci. Dacă aşa va fi, ar trebui să trecem la o „societate post-piaţă", indiferent ce ar fi acest lucru. *Cf.* Mount, „No End in Sight". Dată fiind proliferarea unor post-cutare şi post-cutare, e posibil ca în curând să avem de-a face cu post-post şi post-post-post.

** Smith dă oarecum crezare limitelor, deoarece vorbeşte despre o ţară „care a atins adevărata culme a bogăţiei pe care natura solului, clima şi situaţia ei, faţă cu alte ţări, i-o îngăduie, şi care ar putea astfel să nu mai progreseze" (*Avuţia naţiunilor*, cartea I, cap. IX: „Despre profiturile capitalului" [Adam Smith, *Avuţia naţiunilor*, vol. I, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, Bucureşti, 1962, cartea I, cap. IX, p. 67 – n.tr.]). Însă o tratează ca pe o perspectivă îndepărtată, „poate" încă neexperimentată, şi atrage atenţia asupra oportunităţilor de a depăşi aceste limite cu ajutorul unor „legi şi instituţii" mai bune.

*** Graţie cercetării botanice şi inventării „orezului-minune", recolta mondială de orez s-a dublat între anii 1967 şi 1992. India a avut „Revoluţia Verde". Acum populaţia exercită din nou presiune asupra ofertei, iar International Rice Research Institute (Institutul Internaţional de Cercetare a Orezului) promite un „superorez" care va genera o producţie cu 20-25% mai mare

În acelaşi timp, un nou călăreţ li se alătură celor patru ai apocalipsei: dezastrul ecologic. Nu mai trebuie să ne facem griji în privinţa epuizării unei resurse sau alteia; tehnologia va găsi substituţi[9]. Însă trebuie să ne ocupăm de daunele grave, progresive şi probabil iremediabile pe care le provocăm mediului înconjurător. Această ameninţare la adresa bunăstării este direct legată de dezvoltarea economică, deoarece deşeurile, poluarea şi deteriorarea mediului cresc odată cu avuţia şi producţia. *Ceteris paribus*, *bogaţii sunt cei care otrăvesc planeta.*

Fără îndoială, bogaţii sunt conştienţi de pericol – cel puţin unii dintre ei –, iar avuţia lor le permite să cheltuiască pe curăţenie şi să-şi deverseze deşeurile în altă parte*. De asemenea, abundă în sfaturi ecologice bune pentru noile state în curs de industrializare. La rândul lor, acestea arată repede cu degetul poluarea de care s-au făcut responsabile ţările bogate de astăzi de-a lungul perioadei lor de creştere. De ce ar trebui ca întârziaţii de astăzi să aibă grijă? În plus, majoritatea ţărilor în curs de dezvoltare sunt gata să plătească preţul impus de mediu: salarii şi bogăţii acum; boală şi moarte mai târziu. Negreşit, nimeni nu a făcut un sondaj, însă această preferinţă pare plauzibilă. Tinerii – iar ţările în curs de dezvoltare sunt pline de tineri – cred că vor trăi o veşnicie. În acelaşi timp, cine poate limita poluarea şi boala? Bogaţii sunt înspăimântaţi, chiar dacă săracii nu sunt. Bogaţii au mult mai mult de pierdut.

Dacă avem ceva de învăţat din istoria dezvoltării economice, este că cultura poate schimba totul. (Aici Max Weber avea dreptate.) Mărturie stă iniţiativa minorităţilor expatriate – chinezii în Asia de Est şi Sud-Est, indienii în Africa de Est, libanezii în Africa de Vest, evreii şi calvinii în bună parte din Europa şi aşa mai departe. Totuşi cultura, în sensul valorilor şi atitudinilor intrinseci care ghidează o populaţie, îi sperie pe specialişti. Are un iz sulfuric de rasă şi moştenire, un aer de permanenţă. În momentele meditative, economiştii şi specialiştii în ştiinţe sociale recunosc că nu e adevărat şi salută realmente exemplele de transformare culturală în bine, deplângându-le pe cele în rău. Însă aplaudarea sau deplângerea implică pasivitatea observatorului – o incapacitate de a folosi cunoştinţele pentru a modela oameni şi lucruri. Iată ce ar prefera tehnicienii să facă: să modifice ratele de schimb şi ale dobânzii, să destindă comerţul, să schimbe instituţiile politice, să conducă. În plus, criticile la adresa culturii rănesc şi orgoliul, afectând identitatea şi stima de sine. Venind din partea unor intruşi, asemenea critici, oricât de indirecte şi pline de tact, duhnesc a condescendenţă. Reformatorii binevoitori au învăţat să se dea la o parte.

În plus, dacă cultura face atât de multe, de ce nu lucrează consecvent? Economiştii nu sunt singurii care se întreabă de ce unii oameni – chinezii, să zicem – au fost atât de multă vreme neproductivi acasă şi, cu toate acestea, atât de întreprinzători peste hotare.

(Seth Mydans, „Scientists Developing «Super Rice» to Feed Asia", *New York Times*, 6 aprilie 1997, p. A-9). Va fi oare de ajuns? Şi cu Africa cum rămâne?

* Însă nu întotdeauna, pentru că nimeni nu vrea aşa ceva. Pe 7 mai 1996, manifestanţi din Germania au protestat împotriva întoarcerii unor deşeuri radioactive, nemţeşti la origine, trimise în Franţa spre a fi procesate şi apoi aduse înapoi în Germania pentru a fi depozitate în siguranţă. Nemţii au cheltuit milioane de dolari pentru a ţine sub control mulţimile furioase. Iată de ce un economist a propus recent ca naţiunile bogate să-şi deverseze deşeurile nedorite în locuri sărace, precum Africa – tot nisipul ăla... iar africanii au nevoie de bani. Simpla idee este simbolic inacceptabilă.

Dacă cultura contează, de ce nu a schimbat şi China? (Asta face acum.) Un prieten economist, maestru al terapiilor politico-economice, soluţionează acest paradox negând orice legătură. Cultura, spune el, nu-i permite să prezică rezultatele. Îl contrazic. Am fi putut prevedea succesul economic postbelic al Japoniei şi Germaniei luând în calcul cultura. Acelaşi lucru este valabil şi pentru Coreea de Sud *vs* Turcia, Indonezia *vs* Nigeria.

Pe de altă parte, cultura nu este singură. Analiza economică preţuieşte iluzia potrivit căreia o singură cauză ar trebui să fie de ajuns, însă determinanţii proceselor complexe sunt în mod invariabil multipli şi interconectaţi. Explicaţiile monocauzale nu vor funcţiona. Aceleaşi valori suprimate de „guvernarea proastă" de acasă îşi pot găsi oportunităţi altundeva. De aici şi succesul deosebit al iniţiativei emigranţilor. Grecii antici, ca de obicei, aveau un cuvânt pentru asta: aceşti *metoikos*, rezidenţi străini în oraşele greceşti, erau fermentul societăţilor care strâmbau din nas la meşteşuguri şi la bani. Astfel, străinii găseau şi vindeau bunurile şi câştigau banii.

În acelaşi timp, întrucât cultura şi performanţa economică sunt asociate, schimbările uneia dintre ele se vor răsfrânge asupra celeilalte. În Thailanda, toţi bărbaţii tineri obişnuiau să dedice ani de zile unei ucenicii religioase în mănăstirile budiste. Această perioadă de maturizare era benefică pentru spirit şi suflet; de asemenea, corespundea ritmului somnolent al activităţii economice tradiţionale şi al muncii. Asta se întâmpla atunci. Astăzi, Thailanda se mişcă mai rapid; comerţul e prosper; afacerile atrag. Drept urmare, tinerii se ocupă de spirit vreme de câteva săptămâni – îndeajuns cât să înveţe nişte rugăciuni şi ritualuri şi să se întoarcă în lumea reală, materială. Timpul, despre care toată lumea ştie că înseamnă bani, s-a schimbat în termeni de valoare relativă. Această schimbare nu ar fi putut fi impusă decât printr-o revoluţie. Thailandezii şi-au ajustat de bunăvoie priorităţile.

Povestea thailandezilor ilustrează răspunsul culturii la creşterea economică şi la oportunităţi. Şi reciproca este posibilă – cultura se poate îndrepta împotriva iniţiativei. Avem cazul rusesc, în care 75 de ani de instruire antipiaţă, antiprofit şi de privilegiere a oamenilor din interior au sădit şi au îngheţat atitudini antiantreprenoriale. Chiar şi după prăbuşirea regimului – oamenii se tem de incertitudinile pieţei şi tânjesc după zăbava sigură a muncii la stat. Sau după egalitatea în sărăcie. Potrivit unui banc rusesc, ţăranul Ivan este invidios pe vecinul Boris pentru că acesta are o capră. O zână vine şi îi propune lui Ivan să-i îndeplinească o singură dorinţă. Ce îşi doreşte Ivan? Să moară capra lui Boris.

Din fericire, nu toţi ruşii gândesc aşa. Prăbuşirea prohibiţiilor şi inhibiţiilor marxiste a condus la o intensificare a activităţilor de afaceri, cele mai bune fiind asociate cu tranzacţiile bazate pe informaţii confidenţiale, unele ilegale, o bună parte fiind opera minorităţilor nonruseşti (armeni, georgieni *et al.*). Fermentul este aici, iar deseori asta e de ajuns: iniţiativa câtorva oameni diferiţi, întreprinzători. În acelaşi timp, vechile obiceiuri persistă, corupţia şi infracţionalitatea sunt de nestăpânit, războiul cultural se dezlănţuie, alegerile atârnă de aceste chestiuni, iar rezultatul nu este cert*.

Convergenţă este acum cuvântul de ordine, promisiunea unei egalităţi, a generalizării prosperităţii, sănătăţii şi fericirii. În orice caz, asta ne spune teoria economică, asumându-şi mobilitatea factorilor de producţie.

---

* Rusia nu este un loc sigur pentru afaceri. *Cf.* Remnick, *Lenin's Tomb* and *Resurrection*. E posibil ca în Ucraina să fie şi mai rău. *Cf.* R. Bonner, „Ukraine Staggers on Path to the Free Market", *New York Times*, 9 aprilie 1997, p. A-3.

Experienţa este altceva. Cifrele pentru numărul redus de ţări industriale avansate par să confirme convergenţa, însă ţările individuale nu stau întotdeauna în turmă. Va continua Japonia să o ia înainte? Va continua Marea Britanie să rămână în urmă ori veştile bune din acest deceniu sunt promisiunea zilei de mâine? Va fi acesta secolul Asiei de Est? Şi cum rămâne cu Statele Unite? Americanii ar trebui să-şi amintească refuzul britanicilor de a-şi accepta problemele înainte de a se lăsa la rândul lor reconfortaţi de prognoze optimiste. Aceasta este slăbiciunea futurismului: profeţii nu rămân prin preajmă ca să-şi asume responsabilitatea greşelilor lor. Şi chiar dacă o fac, nimeni nu-i mai bagă în seamă; ei înşişi nu-şi mai amintesc decât profeţiile bune. (În plus, nu uitaţi legea de bază: aveam dreptate când am spus lucrul ăsta.)

În acelaşi timp, avansaţi şi înapoiaţi, bogaţi şi săraci nu par să se apropie mai mult. Statisticienii optimişti indică o miniconvergenţă generală, însă includ Asia printre săraci şi numai succesul deosebit al Asiei de Est contrazice această iluzie optică. Africa şi Orientul Mijlociu nu se îndreaptă în continuare nicăieri. America Latină se descurcă aşa şi-aşa, în timp şi spaţiu. Fostul bloc socialist se află în tranziţie: unele ţări o duc bine; altele, mai ales fosta Uniune Sovietică, se clatină într-o incertitudine profundă.

Şi cum rămâne cu evenimentele neprevăzute şi cu haosul? Sunt atât de multe lucruri care pot degenera – războaie, revoluţie, dezastru natural, guvernare defectuoasă, infracţionalitate, ideologie antiproductivă. Numeroase poveşti de succes par fragile, fiind dependente de statu-quoul politic. Zi de zi, ziarul aduce mesaje de speranţă: India se schimbă şi începe să încurajeze investiţiile străine; pacea şi ordinea „prind rădăcini" în Sierra Leone; după ani de conflicte sângeroase, Argentina îşi revine; Rusia clocoteşte de noi iniţiative odată cu noile planuri de investiţii ale companiei Pepsi-Cola. Putem considera aceste cotituri fericite ca fiind definitive? Din două în două zile, acelaşi ziar ne avertizează în privinţa problemelor şi a răsturnării situaţiei.

Colonia britanică Hong Kong este probabil cel mai bun exemplu de incertitudine şi pendulare. A fost preluată din nou de China la 1 iulie 1997. Nu-i cunoaştem încă soarta. China ar putea alege s-o preţuiască; sau ar putea decide s-o forţeze să intre pe acelaşi făgaş al economiei continentale. Fără îndoială, pare improbabil ca Republica Chineză să ucidă gâsca cu atât de multe ouă de aur. Însă cât de importante sunt ouăle Hong Kongului în contextul chinez mai amplu? În plus, istoria a cunoscut iraţionalităţi asemănătoare, iar China are antecedente în ceea ce priveşte sacrificarea comerţului în favoarea principiului imperial. În acelaşi timp, familiile din Hong Kong implicate în afaceri şi-au luat măsuri de precauţie, în ambele cazuri – şi dacă pleacă, şi dacă rămân. Şi-au obţinut cetăţenie în zone mai ferite (circa 600.000 dintre ei au paşapoarte străine)[10]. De asemenea, învaţă să vorbească atât mandarina, cât şi cantoneza lor nativă şi îi înlocuiesc pe directorii occidentali cu directori chinezi[11]. O strategie raţională de minimizare a pierderii potenţiale maxime.

Globalizarea şi convergenţa semnalează sfârşitul luptelor naţionale? Simpla idee a competitivităţii economice internaţionale nu mai are nici un sens? Economistul Paul Krugman ar spune că nu: „Părerile [celor ce reclamă o economie naţională] se sprijină pe neputinţa de a înţelege până şi cele mai simple realităţi şi concepte economice"[12].

Hotărât şi dispreţuitor, dar cu toate acestea partizanii intervenţiei statului nu au cedat. Vorbim aici despre două obiective, puterea şi avuţia; şi despre două idealuri, dreptatea distributivă şi eficienţa impersonală. Toate acestea merg mână în mână. Fiecare are propria atracţie, propriii clienţi şi propria justificare.

Chiar şi în cadrul profesiei economice, părerile sunt împărţite. Neoclasicii spun nu: pentru ei, nici un semnal nu este mai de încredere decât cel al pieţei. Păşesc aici pe urmele marelui maestru: „Naţiunile mari nu sărăcesc niciodată prin risipă şi greşita comportare a particularilor, totuşi sărăcesc uneori, prin risipa sau reaua comportare a guvernării. În majoritatea ţărilor, totalitatea sau aproape totalitatea venitului public e întrebuinţată pentru întreţinerea oamenilor neproductivi"[13]. Adam Smith îşi făcea griji că aceşti oportunişti ar putea consuma produsul necesar susţinerii membrilor productivi ai societăţii. (Există şi astfel de ţări.)

Cu toate acestea, Adam Smith a înţeles şi faptul că statul poate (va) face diferite lucruri – apărare, poliţie – mai bine decât iniţiativa privată. În Turcia otomană, combaterea incendiilor era responsabilitatea companiilor private, care veneau în fugă atunci când se dădea alarma. Concurau una cu alta şi negociau preţul cu proprietarii casei la faţa locului. În timpul negocierilor, focul ardea mai intens, iar miza se diminua. Sau se răspândea. Vecinii aveau tot interesul să pună mână de la mână. Între răutate şi lăcomie, numeroase incendii ale unor locuinţe s-au transformat în conflagraţii în masă.

Problema persistă în ţările lipsite de iniţiativă. Într-o lume a schimbării rapide şi a competiţiei internaţionale, îşi poate permite societatea să aştepte iniţiativa privată? Observaţi rolul statului în ţări exemplare precum Coreea, Taiwan sau chiar Japonia: declanşează, protejează şi îndrumă iniţiativa de piaţă, oficial liberă. La care susţinătorii pieţei libere răspund pomenind de Pearl Harbor.

Istoria, aşadar, este în mod vădit mixtă. Intervenţia statului este fie bună, fie absolut îngrozitoare.

În plus, statul poate fi extrem de util în slujba mediului de afaceri. Autorităţile au fost dintotdeauna predispuse la tentaţii (mite); asta e firea omului. Însă creşterea salariilor şi a bonusurilor private în economiile în expansiune a amplificat şi a accelerat această corupere a guvernului şi administraţiei. Bărbaţii cu bani îi pot cumpăra pe bărbaţii cu putere. Preşedinţii şi prim-miniştrii se comportă ca nişte comis-voiajori şi îşi judecă succesul prin numărul tranzacţiilor încheiate şi al contractelor semnate. Britanicii vorbesc despre înlocuirea iahtului regal cu un vas şi mai mare, echivalentul unui vas de croazieră pentru doi, plus invitaţi. Această navă de linie ar costa sute de milioane de lire sterline, iar dacă ne ghidăm după experienţă, ar costa în cele din urmă mai mult să-l întreţii decât să-l construieşti – cu atât mai mult cu cât simpla existenţă a unei asemenea jucării scumpe impune folosirea ei. (Casa regală nici nu are habar de doctrina costurilor de investiţie.) Nu contează. Susţinătorii vasului îl asigură pe contribuabilul britanic că acesta va stimula comerţul. Între timp, idealurile cedează în faţa dobânzii. China se comportă urât? Cea mai bună cale de a o da pe brazdă este să nu spui nimic şi să faci afaceri. Poate părea cinic; însă poate fi un remediu la fel de bun ca oricare altul pentru iraţionalitatea despotică.

Procesul de selecţie continuă. Căutarea actuală a mâinii ieftine de lucru a strămutat locurile de muncă din ţările bogate în cele sărace – sau, mai precis, în unele ţări sărace[14]. Fericire pentru unii, privaţiune pentru alţii. La acest amestec de veşti bune şi rele se reduce întreaga schimbare economică. Economiştii şi moraliştii apreciază astfel de transferuri ca fiind raţionale, ca reflectând avantajul comparativ, deci ca fiind rezonabile şi de dorit. De ce ar fi slujbele mai puţin oportune pentru malaysieni şi mexicani decât pentru americani şi nemţi? Din nou Krugman: „Poate ne-am fi aşteptat

ca toată lumea să primească cu braţele deschise această schimbare a peisajului global, să vadă creşterea rapidă a nivelurilor de trai pentru sute de milioane de oameni, dintre care mulţi fuseseră înainte disperat de săraci, drept progres – şi o oportunitate de afaceri fără precedent"[15].

Fără nici un motiv, exceptând faptul că cei care îşi pierd slujbele sunt nemulţumiţi şi furioşi, iar în naţiunile industriale avansate, cei care îşi pierd slujbele votează. De asemenea, demonstrează şi se revoltă. Aceiaşi observatori care îşi fac griji în legătură cu greşelile politicii comerciale „strategice" ar putea să se concentreze în schimb asupra riscurilor şi costurilor conflictului. Un economist imperturbabil ar putea susţine că naţiunile nu concurează precum corporaţiile; sau că pierderea pieţelor pentru export şi a locurilor de muncă nu contează atât de mult pentru o ţară bogată ca Statele Unite[16]; sau că barierele în calea importurilor nu vor promova productivitatea şi nu vor creşte nivelul de trai acasă; sau că pierderea slujbelor în ramurile care nu mai sunt „avantajoase" va fi compensată prin crearea de noi locuri de muncă în alte domenii. Aceste raţionamente şi ingeniozităţi nu vor ajuta muncitorii şi sindicatele intimidate de ameninţarea emigrării locurilor de muncă. Şi nici nu vor consola pe cineva care îşi pierde slujba şi este nevoit să accepte un loc de muncă mai puţin satisfăcător şi mai prost plătit sau pe cineva aflat la amurgul vieţii, pentru care până şi ideea de a o lua de la capăt este de neimaginat[17].

Cât de supărătoare sunt ocolişurile neobrăzate care îi spun publicului să se bucure de perspectiva unor maşini şi televizoare mai ieftine, pe care nu şi le mai permit, şi care îl sfătuiesc să caute să cultive boabe de soia sau să întreţină conturi bancare. Aceasta, nu uitaţi, este o reluare a sfatului pe care John Bowring l-a dat statelor membre ale Zollvereinului german în 1840: cultivaţi grâu şi vindeţi-l pentru a cumpăra manufacturi britanice. A fost un exemplu sublim de judecată economică sănătoasă; însă Germania ar fi fost şi mai săracă dacă l-ar fi urmat. E posibil ca avantajul comparativ de astăzi, după cum am observat, să nu fie şi cel de mâine. Protecţia este legitimă doar pentru industriile embrionare? Sunt ţările bogate obligate moral să evite dispozitivele adoptate în mod curent de ţările în curs de dezvoltare? Partizanii teoriei dependenţei au accentuat îndelung nedreptatea comerţului aşa-zis inegal dintre puternici şi slabi, bogaţi şi săraci. Însă asimetria este bidirecţională.

Aceste întrebări nu au răspunsuri simple, lipsite de ambiguitate. Una e să susţii o politică activă de guvernare, şi alta să iei măsurile corecte şi să le aplici până la capăt. Un lucru însă mi se pare clar. Tendinţa actuală de diseminare industrială globală va atrage, pentru ţările mai bogate, o scădere a salariilor, o inegalitate sporită a veniturilor şi/sau rate mai mari ale şomajului (temporar?). Nimeni nu a abrogat legea cererii şi ofertei. Mulţi economişti, dacă nu chiar majoritatea, nu vor fi de acord. Se bazează aici pe certitudinea sfântă a câştigurilor din comerţ pentru toată lumea. Concurenţa internaţională, ne spun cu toţii, este un joc cu sumă pozitivă: toată lumea profită.

Pe termen lung. Nu este locul să propunem, în câteva pagini, o analiză a diferenţelor de opinie pe acest subiect, care continuă să genereze o bibliotecă întreagă de material[18]. Din mărturiile istorice, aş afirma pur şi simplu următoarele:

– Câştigurile din comerţ sunt inegale. După cum ne-a dovedit-o istoria, unele ţări se vor descurca mult mai bine decât altele. Principalul motiv este că avantajul comparativ nu este acelaşi pentru toţi, iar unele activităţi sunt mai profitabile şi mai productive

decât altele. (Un dolar nu este un dolar nu este un dolar.) Au nevoie şi generează câştiguri mai mari în termeni de cunoştinţe şi know-how, atât în interior, cât şi în exterior.

– Exportul şi importul locurilor de muncă nu sunt la fel ca în comerţul de bunuri. Cele două pot fi interşanjabile în teorie, însă impactul asupra omului este extrem de diferit.

– Avantajul comparativ nu este fix şi se poate deplasa favorabil sau defavorabil.

– Ajută întotdeauna să urmăreşti şi să reacţionezi la piaţă. Însă doar pentru că pieţele dau semnale nu înseamnă că oamenii vor răspunde la momentul oportun sau aşa cum se cuvine. Unii oameni fac asta mai bine decât alţii, iar cultura poate avea un rol hotărâtor.

– Unora le este mai uşor şi mai plăcut să ia decât să facă. Această tentaţie caracterizează toate societăţile, şi doar antrenamentul moral şi vigilenţa o pot ţine sub control.

De asemenea, nu vreau să susţin o politică naţională specifică, cu atât mai puţin cu cât intervenţia activistă poate la fel de uşor să şi înrăutăţească lucrurile, nu numai să le îmbunătăţească. Fiecare caz trebuie judecat în funcţie de merite, iar guvernele sunt capabile de tot atâtea greşeli, chiar mai mari, decât oamenii de afaceri care încearcă să modeleze şi să influenţeze piaţa. (Şi invers. Multe depind de ceea ce se încearcă să se maximizeze – avuţia, egalitatea, siguranţa, salvarea sau orice altceva[19].) Vreau doar să spun că tiparul actual al diseminării tehnologice şi al dezvoltării prin ajungere din urmă va exercita o mare presiune asupra celor bogaţi, îndeosebi asupra victimelor individuale ale regrupării economice, aducându-le în acelaşi timp „bunătăţi" şi speranţă unora dintre cei săraci, precum şi deznădejde, dezamăgire şi mânie multora dintre ceilalţi.

Fără îndoială, ţările bogate, industriale se pot apăra şi singure (pot alina, dar nu pot înlătura complet durerea), menţinându-se în avangarda cercetării, deplasându-se către ramuri noi şi în dezvoltare (creând noi locuri de muncă), învăţând de la alţii, găsind nişele potrivite, cultivând şi folosind abilităţi şi cunoştinţe. Pot contribui major prin menţinerea unei viteze constante şi asigurarea unor plase de siguranţă, ajutându-i pe perdanţi să capete noi abilităţi, să obţină noi locuri de muncă sau pur şi simplu să iasă la pensie. Foarte multe vor depinde de spiritul lor de iniţiativă, de simţul identităţii şi angajamentul faţă de binele comun, de stima lor de sine, de capacitatea de a transmite aceste valori de la o generaţie la alta.

Între timp, cum rămâne cu cei săraci, cu cei înapoiaţi, cu cei dezavantajaţi? La urma urmei, ţările industriale bogate, oricât de mult ar fi presate de noua concurenţă, se descurcă atât de bine, încât e greu să le stârneşti grija şi compasiunea. Cu toate problemele lor, au o obligaţie continuă, morală chiar mai mult decât din motive de prevedere, faţă de cei mai puţin norocoşi. Ar trebui să dea doar de dragul de a da? Să dea doar atunci când e logic (rentează) să dea? Să dea, aşa cum dau bancherii, de preferinţă celor care nu au nevoie de ajutor? Dragoste severă, indulgentă? Pun aceste întrebări nu pentru că aş şti răspunsurile (doar adevăraţii partizani pretind că le ştiu), ci pentru că trebuie să fim conştienţi de încâlceala fără soluţie a motivelor conflictuale şi a efectelor contradictorii. Navigaţia pe aceste vâltori solicită o ajustare şi o rectificare constante, cu atât mai dificile cu cât politica este constrânsă de politicile interne.

Şi ce se alege de cei săraci? Istoria ne spune că remediile cele mai de succes ale sărăciei vin din interior. Sprijinul străin poate fi de ajutor, însă, la fel ca avuţia căzută din cer, poate şi dăuna. Poate descuraja efortul şi sădi o conştiinţă mutilantă a incapacităţii. Potrivit zicalei africane, „Mâna care primeşte se află întotdeauna sub cea care oferă"[20]. Nu, ceea ce contează sunt munca, chibzuiala, sinceritatea, răbdarea, tenacitatea. Pentru oamenii bântuiţi de sărăcie şi foamete, asta ar putea echivala cu indiferenţa egoistă. Însă, în fond, nici o împuternicire nu este la fel de eficientă ca autoîmputernicirea.

Poate că o parte din toate acestea par o colecţie de clişee – genul lecţiilor pe care obişnuiam să le învăţăm acasă şi la şcoală când părinţii şi profesorii credeau că au misiunea de a-şi creşte şi educa copiii. Astăzi privim de sus aceste adevăruri, respingându-le ca pe nişte platitudini. Dar de ce să fie înţelepciunea demodată? Cu siguranţă trăim într-o epocă dulce. Vrem ca lucrurile să fie dulci; prea mulţi dintre noi muncesc ca să trăiască şi trăiesc ca să fie fericiţi. Nu e nimic rău în asta; însă pur şi simplu nu încurajează creşterea productivităţii. Vreţi o productivitate mai mare? Atunci ar trebui să trăiţi ca să munciţi şi să obţineţi fericirea ca pe un produs auxiliar.

Nu e uşor. Oamenii care trăiesc ca să muncească reprezintă o elită redusă şi norocoasă. Însă este o elită deschisă pentru nou-veniţi, autoaleasă, genul de oameni care accentuează aspectele pozitive. În această lume, optimiştii au câştig de cauză nu pentru că au întotdeauna dreptate, ci pentru că gândesc pozitiv. Chiar şi atunci când se înşală gândesc pozitiv, şi tocmai aceasta este calea realizării, îndreptării, îmbunătăţirii şi succesului. Optimismul educat, conştient rentează; pesimismul nu poate oferi decât consolarea goală a faptului de a fi avut dreptate.

Singura învăţătură ce transpare este nevoia de a continua efortul. Fără miracole. Fără perfecţiune. Fără mileniu. Fără apocalipsă. Trebuie să cultivăm o credinţă sceptică, să evităm dogma, să ascultăm şi să observăm cu atenţie, să încercăm să clarificăm şi să definim scopurile, pentru a alege mai bine mijloacele.

Viaţă şi moarte ţi-am pus eu astăzi înainte, şi binecuvântare şi blestem. Alege viaţa...
Deut. 30,19

Epilog 1999

Teoretic, tot ce s-a petrecut până *acum* este istorie. Dar, aşa cum ştie orice istoric, cu cât ne apropiem mai mult de prezent, cu atât povestea devine mai incertă şi mai încurcată.

Abia ce trimisesem textul final pentru cartea de faţă şi ţările din Asia de Est, prezentate ca marile învingătoare în cursa creşterii şi dezvoltării, au intrat în criză şi contractare. Puii de tigru – Thailanda, Indonezia, Malaysia – au intrat în convulsii molipsitoare. Concurenţii lor din zonă mai consacraţi – Coreea de Sud, Taiwan, Singapore şi Hong Kong – au rezistat o vreme, dar apoi au cedat din pricina îndoielilor şi temerilor investitorilor. China – uriaşă şi misterioasă – părea insensibilă în izolarea sa relativă faţă de mişcările pieţei; dar avea să vină şi rândul Chinei. Până şi Japonia – lidera şi a doua economie din lume ca mărime, dar strâns legată prin export şi investiţii de economiile emergente din regiune – s-a confruntat cu o cutremurare şi o stagnare a unor sectoare majore, precum cel bancar şi cel al investiţiilor imobiliare. Pentru prima dată de la embargoul petrolier din anii 1970, acest model al succesului a avut parte de o scădere a produsului naţional.

Într-o anumită măsură, problema a reprezentat-o succesul *prea* mare. Aceste economii crescuseră prea rapid, deveniseră centrul unei goane după aur ce generase rate de profit ameţitoare şi creşteri de capital spectaculoase – genul de profituri care înfrumuseţează un bilanţ la Londra sau New York şi le promit investitorilor-minune un avans rapid. Dar profiturile mari implică/determină riscuri mari, iar oamenii de afaceri pricepuţi ar trebui să fie la fel de suspicioşi în ce priveşte profiturile spectaculoase pe cât de alarmaţi sunt de pierderile enorme[1]. Regula de bază în afaceri, ca şi în fizică, e legea conservării masei şi energiei: nimic pentru nimic. Şi altă lege: fiecare acţiune are şi reacţiune, cu alte cuvinte, nu există suişuri fără coborâşuri. Eşecul pândeşte în umbra succesului, în inevitabila lăcomie atât de omenească.

Aşa e şi în cazul marelui salt înainte din Asia de Est. În 1993, Banca Mondială nota într-un raport intitulat exuberant *The East Asian Miracle*[2]:

> Începând cu anii 1960, economiile asiatice foarte performante au crescut de peste două ori mai rapid decât restul Asiei de Est, cam de trei ori mai rapid decât America Latină şi de cinci ori mai rapid decât Africa Subsahariană. Au depăşit semnificativ economiile industriale şi regiunea bogată în petrol Orientul Mijlociu – Africa de Nord. Între 1960 şi 1985, venitul real pe cap de locuitor a crescut de mai bine de patru ori în Japonia şi în Cei Patru Tigri „Coreea de Sud, Taiwan, Singapore, Hong Kong" şi mai mult decât dublu faţă de NIE-urile din Asia de Sud-Est[3].

Pe această listă ar trebui adăugată şi China, care, în sfârşit, în anii 1980, s-a eliberat de unele poveri şi înrobiri ale ideologiei marxiste şi a început să încurajeze iniţiativa,

până în punctul în care a invitat agenţii capitalismului prădător. Ne-am fi aşteptat ca aceşti capitalişti să fie prudenţi cu un regim atât de neînţelegător, dar perspectiva de a avea peste un miliard de clienţi („ulei pentru lampioanele Chinei") a înăbuşit precauţia, iar ei au acceptat condiţii mai împovărătoare decât în alte ţări din Lumea a Treia. Rezultatul: creşterea medie a PIB-ului Chinei între 1981 şi 1996 cu puţin peste 10% anual – *dacă ne încredem în cifrele oficiale*[4].

Totuşi, în 1996 au apărut primele semne problematice. Revoltele împotriva Chinei care au avut loc în Indonezia au denunţat divergenţele dintre comunitatea de afaceri şi majoritatea localnicilor musulmani. Ne-am fi aşteptat ca autorităţile să menţină pacea, dar nu, acestea erau pogromuri desfăşurate cu aprobarea tacită a celor de mai sus şi menite să-i pună pe comercianţii şi creditorii chinezi la locul lor. E mai uşor să iei bani cu împrumut decât să achiţi datoria, mai uşor să dai cu împrumut decât să recuperezi datoria. Cu timpul, FMI-ul nu numai că i-a transmis Malaysiei să răcească economia supraîncălzită, dar a avertizat şi Thailanda şi Indonezia. Semnalele de avertizare începeau să apară.

Apoi, în 1997, după exprimarea iniţială a încrederii, au apărut noi avertismente. Banca centrală a Thailandei a declarat insolvente zece companii financiare, iar asta a avut ca efect un grup mic de datornici strâmtoraţi. *Bahtul* (moneda Thailandei) a fost atacat imediat – deţinătorii voiau, pe bună dreptate, să scape – şi a atins nivelul minim din ultimii 11 ani faţă de dolarul american la mijlocul lunii mai. Bursa a căzut şi ea cu 17 procente sub nivelul de la începutul anului.

Neputinţa bahtului, care fusese raportat la dolar, a fost o invitaţie la scăderea valutelor celorlalţi doi aşa-zişi tigri, *ringgitul* malaysian şi *rupia* indoneziană. În multe privinţe, în ciuda statisticilor înflorite, ambele ţări erau grav bolnave, măcinate de corupţie şi blocate pe o bandă rulantă de credite uşoare. De îndată ce comunitatea de afaceri a conştientizat riscurile, iar valul nesfârşit de fonduri s-a micşorat, speculatorii străini au părăsit corabia; antreprenorii şi investitorii locali nu numai că şi-au mutat fondurile la adăposturi mai sigure, dar au şi anulat unele angajamente, ceea ce a dus inevitabil la pierderi ale locurilor de muncă, nemulţumirea populaţiei şi instabilitate politică.

Situaţia din Malaysia nu a fost ajutată de reacţia etnocentristă a prim-ministrului, Mahathir bin Mohammad, un militant islamist care i-a criticat pe speculanţii străini că au dus la scăderea ringgitului. A fost mâniat în mod special de presupuşii inamici evrei ai islamului, precum George Soros. Era ca şi când Mahathir ar fi citit şi ar fi dat crezare trâncănelii antisioniste, care era unul dintre cele mai de succes produse ale Orientului Mijlociu arab, sau ar fi ascultat prea multe slujbe de vineri sau doar şi-ar fi exprimat supărarea în faţa refuzului străinilor de a se supune aşa cum o făcuseră malaysienii[5]. În orice caz, asemenea absurdităţi antisemite, plauzibile în interiorul unei societăţi islamiste rasiste, nu făceau decât să-i îndepărteze şi să-i înspăimânte pe investitorii străini. Nu au ajutat ringgitul. În plus, autorităţile malaysiene au încercat să uşureze povara scăderii industriale ordonându-le muncitorilor indonezieni să plece. Plecaţi acasă! Toate locurile de muncă, spuneau ei, ar trebui să le fie rezervate localnicilor. Aceeaşi tactică o folosiseră şi ţările europene în anii '30, dar acum nu mai aveau cum s-o pună în practică. Totuşi, Malaysia a avut mai puţine mustrări de conştiinţă.

În Indonezia, mai mult decât oriunde altundeva, legătura dintre putere şi favoruri era ostentativă. În mod normal, statul ar fi salvat bogătaşii, dar de data aceasta datoriile

depăşeau cu mult rezervele, iar o bună parte din datorie era în dolari. Cele mai bune lucruri care se puteau face erau să se încetinească declinul în rata de schimb a rupiei, să se menţină această rată la un nivel ridicat pentru a se achita datoriile în dolari şi a li se permite favoriţilor din interior să schimbe rupiile în valute puternice şi să li se acorde investitorilor şi speculanţilor străini mai mult timp să se retragă. Între timp, preţurile tot mai mari ale articolelor de bază şi duhoarea corupţiei au aprins populaţia împotriva regimului. De data aceasta, represiunea violentă nu putea opri mulţimea şi, în cele din urmă, Suharto a fost nevoit să demisioneze.

La început, vechii tigri s-au simţit superiori şi i-au compătimit pe parveniţi, dar în cele din urmă au simţit şi ei presiunea. Îndeosebi Coreea a suferit de acelaşi sindrom al creditelor uşoare. O serie de companii manufacturiere importante se înglodaseră în datorii împrumutând bani pe termen scurt, dar acum şi companiilor financiare le secaseră sursele de bani. Panica s-a transformat în recesiune ; industrii importante s-au contractat şi s-au închis, lăsând în urmă obişnuiţii şomeri. „Afacerile aproape au paralizat", a spus reprezentantul unei bănci americane de investiţii în decembrie 1997. „Nu produc şi nu vând. Încearcă doar să facă rost de lichidităţi."[6] Până şi Singapore şi Hong Kong, considerate multă vreme modele de perfecţiune, au asistat la scăderea valorii propriilor valute, la prăbuşirea burselor şi la plecarea investitorilor.

FMI-ul a căutat să oprească valul pregătind pachete de ajutor de urgenţă: 17,2 miliarde de dolari pentru Thailanda, din care 4 de la FMI; 35 de miliarde de dolari pentru Indonezia, din care 10 de la FMI, 4,5 de la Banca Mondială şi 3,5 de la Banca Asiatică pentru Dezvoltare ; 57 de miliarde de dolari pentru Coreea de Sud, din care 21 de la FMI, 10 de la Banca Mondială şi 4 de la Banca Asiatică pentru Dezvoltare. (Toate aceste pachete includeau şi alte contribuţii de la ţările creditoare.) Toate bune şi frumoase, dar ajutorul FMI-ului a venit cu o serie de constrângeri neplăcute. Ţările beneficiare urmau să-şi facă ordine în finanţe, să înăsprească creditările, să nu mai ajute favoriţii din interior şi, în toate aceste măsuri, să permită FMI-ului accesul la documentele contabile. Nici o parte din împrumuturile FMI nu putea fi folosită pentru a salva companii industriale, considerate multă vreme drept pâlnii pentru favoritisme. Nici o parte nu putea fi folosită pentru a resuscita o instituţie financiară insolventă. Nici o parte nu putea fi folosită pentru compensaţiile acţionarilor acestor companii. Având în vedere suspiciunile lui Mahathir din Malaysia, e de înţeles de ce nici un pachet FMI nu s-a dovedit acceptabil. Aşa cum vă va spune orice copil, nici un medicament nu are gust bun, iar unii copii preferă să fie bolnavi decât să le înghită.

Între timp, alături de criza asiatică, naţiunile industriale avansate aveau probleme în Rusia, unde băncile şi speculanţii nesăbuiţi care ar fi trebuit să fie mai prudenţi au aflat că nici măcar obligaţiunile de stat nu erau imune şi puteau fi repudiate. (Ar fi trebuit să fi studiat istoria şi să fi învăţat câte ceva despre certificatele ţariste transformate în tapet.) Şi, ca întotdeauna, America Latină părea instabilă. Şi ce dacă? America Latină a părut mereu instabilă. Oamenii de stat americani din domeniul financiar s-au felicitat pentru salvarea Mexicului în 1994 şi apoi în 1997 şi, orbecăind, şi-au spus că piaţa era robustă; nu avea nevoie decât de unele transfuzii ocazionale. FMI-ul, salvatorul! Trezoreria Statelor Unite, salvatoarea! Cine a fost salvat? Înainte de toate, creditorii şi speculatorii americani şi străini. Avea logică: dacă nu îi salvau pe creditori, cum aveau să mai împrumute? Şi pe cine să salvezi, dacă nu propriul popor? În ianuarie 1999, a fost rândul Braziliei. Din nou, Statele Unite, salvatoarele! Şi după Brazilia? De ce nu din nou Mexicul? Sau Argentina?

Totuşi, Japonia era mai importantă decât toţi aceşti laşi laolaltă, iar Japonia avea necazuri. În primul rând, ţara era strâns legată de celelalte atât ca furnizor, cât şi ca investitor. Când Asia de Est leşina, Japonia se ofilea. La modul mai serios însă, Japonia se afunda într-o mocirlă structurală: obiceiuri comerciale proaste, un sector bancar ineficient, creditare prea facilă, inflaţie credulă a valorilor imobiliare, recuperare defectuoasă şi foarte multă corupţie şi relaţii – genul de lucruri care pot fi ascunse sau cu care se poate trăi de-a lungul unei perioade de creştere şi inovaţie rapidă, însă nu şi pe timp de recesiune. Unele întreprinderi au reacţionat viguros, însă majoritatea firmelor erau constrânse de obligaţiile consensului, care era mai uşor de obţinut în vremurile bune decât în cele proaste. Iar toate îndrumările de mai sus – MCII, Ministerul de Finanţe – sunt bune când dau roade, însă nu sunt sensibile la criză.

Unii văd recenta recesiune niponă drept un avertisment privind declinul pe termen lung, asemănător cu pierderea supremaţiei de către Marea Britanie spre sfârşitul secolului al XIX-lea. Vechile metode care aduseseră succesul se transformaseră acum în impedimente. Alţii resping analogia, remarcând faptul că economia britanică, chiar şi în vremurile grele, nu devenise niciodată negativă (însă, pe de altă parte, economia britanică nici nu se dezvoltase vreodată la fel de rapid precum cea niponă). Cu toate acestea, Marea Britanie nu se adaptase la noile tehnologii (automobile, electricitate şi electronice, controale numerice) la fel de bine ca japonezii. Manufacturile erau mai puternice în Japonia. Şi mai exista o diferenţă, de data aceasta una care ar fi trebuit să favorizeze Marea Britanie: în vreme ce britanicii aveau imigranţi mai bine sau mai prost primiţi, japonezii îşi dădeau toată silinţa să-i ţină pe toţi la distanţă, mai puţin pe coreeni, care erau aduşi pentru sarcinile murdare şi, până nu demult, amprentaţi şi segregaţi din punct de vedere politic. Ţara nu dorea ca ei să se căsătorească sau să se contopească cu niponii.

Comparaţiile nu sunt niciodată perfecte. Analogia de mai sus a propus o asociere între două naţiuni care fuseseră în culmea succesului, iar apoi au descoperit că nu erau pregătite să facă faţă noilor circumstanţe. Britanicii se adaptaseră prost noilor tehnologii ale celei de-a doua revoluţii industriale. Japonezii răspundeau într-un mod absurd la nebuniile prosperităţii: căsuţe în Tokyo care se vindeau cu milioane de dolari, Palatul Imperial şi terenurile acestuia aveau o valoare atribuită mai mare decât toată California, carduri de membru în cluburi de golf care se vindeau cu un milion de dolari. Şi, pe fondul tuturor acestor lucruri, rate de discount ale băncii centrale apropiate de 0% şi, cu toate acestea, oameni care făceau economii. Chiar dacă îşi puteau permite un televizor mare şi modern, unde să-l fi pus?

În 1997, când a izbucnit criza asiatică, mi s-a părut foarte pripit din partea acestor ţări să mă considere un neghiob optimist. Ce sincronizare nefericită! Unii cititori au jubilat în faţa stânjenelii mele închipuite: dacă era aşa de importantă cultura, de ce aceste societăţi avantajate din punct de vedere cultural, aceste societăţi, chipurile, de succes aveau atât de multe necazuri?

Răspunsul meu ar fi că superioritatea economică nu a scutit niciodată pe nimeni de suişurile şi coborâşurile ciclului afacerilor, că, realmente, succesul este cel mai rău duşman propriu şi o tentaţie către lăcomie şi nebunie. Rectificarea greşelilor trebuie să fie dureroasă. Să luăm exemplul Thailandei: în decembrie 1997, guvernul a acceptat în sfârşit să închidă 56 sau 58 de companii financiare, însă vânzarea activelor acestor companii a fost cu totul altceva. Alte ţări încă mai încearcă să amâne cele mai dureroase

lichidări, pe de o parte pentru că printre perdanți se numără persoane extrem de influente. Însă va trece și asta și mă aștept ca economiile din Asia de Est și Sud-Est să-și reia în curând drumul spre creștere, deoarece au abilitățile necesare și sunt capabile să învețe. Însă vor realiza acest lucru doar *cu condiția* să depășească toate conflictele rasiste ce provoacă teamă, evitarea riscului și chiar fugă. Cât va dura asta? E imposibil de spus.

Pe de altă parte, și după o oarecare meditație, acest *contretemps* asiatic vine în mod implicit în sprijinul accentului pe care l-aș pune pe rolul Occidentului ca motor al dezvoltării economice și al modernității. Dintre toate reacțiile critice la adresa acestei cărți, cea mai zgomotoasă și mai pătimașă a fost respingerea a ceea ce este văzut drept triumfalism occidental, defăimat și ridiculizat ca fiind incorect politic și respingător din punct de vedere moral. Această respingere a urmat două linii principale de argumentație, una bazată pe așa-zisul trecut, cealaltă, pe perspectivele prezente. În ceea ce privește așa-zisul trecut: Europa a fost o întârziată săracă și nu a ajuns din urmă Asia decât în jurul anului 1800. (Prin această afirmație, sunt trivializate sau ignorate progresele europene din știință și tehnologie începând cu secolele al XII-lea și al XIII-lea, precum și evidentul avantaj european privind mobilitatea și energia începând cu sfârșitul secolului al XV-lea.)[7] Această supremație europeană a fost de scurtă durată, după cum arată creșterea economică rapidă din Asia de Est de-a lungul secolului XX, care a culminat în ultima treime (1960-1995)[8]. Aici intervine actualul dezastru asiatic. Aruncă o umbră de îndoială asupra acestei reconstrucții iluzorii a trecutului și ar trebui să-i ajute pe oameni să evite farmecele ideologiei.

În ceea ce privește perspectivele prezente: asiaticii, se spune, dezvoltaseră o etică a inițiativei economice foarte diferită față de orientarea și criteriile pieței urmate de Occident. Acolo unde Occidentul urmărește doar motive „egoiste" de profit și pierdere, Asia preferă un „capitalism patronat", în care guvernul se ocupă de planificarea mai amplă și preia inițiativa sprijinirii ramurilor și întreprinderilor vrednice de răsplată. De asemenea, Estul preferă să muncească, să ajute și să crediteze (împrumute) prin intermediul unei rețele de prieteni și aliați personali și politici. Solvabilitatea nu este esențială. Relațiile sunt cele care contează.

La drept vorbind, ar trebui menționat faptul că astfel de legături personale nu lipsesc din întreprinderile occidentale. Oamenii de pretutindeni preferă să lucreze alături de oameni pe care îi cunosc și îi agreează. Sectorul bancar european și cel asiatic sunt pline de tipare privind rețelele: evreiești, calvine, grecești, libaneze, pakistaneze, chinezești[9]. Așa-numita metodă asiatică de a face afaceri nu este atât de diferită de cea occidentală; și, în măsura în care este diferită, actualul dezastru ar părea să indice că nu este nici lipsită de orice pericol, nici superioară intrinsec. Din nou, o lecție privind pericolele unei încrederi prea mari în sine.

O bună parte din această micșorare a importanței Occidentului li se datorează șovinilor asiatici. Îndeosebi japonezii compensează resentimentele privind înfrângerea militară cu afirmații ale superiorității spirituale. Însă o bună parte a discreditării vine din partea disidenților occidentali. Civilizația noastră, mai mult decât oricare alta, generează scepticism și nemulțumire. O parte a acestei reacții este justificată prin necuviință; o parte reflectă dezamăgirea firească și personală transpusă pe scena mare. E posibil ca un asemenea negativism să reflecte succesul, căci mânia se amplifică odată cu dezinvoltura.

Ce înseamnă asta pentru viitorul îndepărtat? Unii „experţi" consideră criza asiatică o parte dintr-un tipar mai amplu al globalizării otrăvite, efectul capitalismului care a luat-o razna[10]. Ei ameninţă cu recesiune, sărăcie, război, boală, dezastru ecologic – călăreţii apocalipsei. Cât despre mine, nu m-am răzgândit şi continui să aştept ce e mai bun, oricât de dificil şi de intermitent ar fi. După cum am mărturisit mai sus, prefer să fiu optimist decât pesimist.

Note

Introducere

1. În „Illogic of Neo-Marxian Doctrine", p. 107.
2. Thus Wilson, *Rothschild*, p. 102.
3. Mă sprijin aici, cu câteva modificări, pe estimările îndrăzneţe ale lui Paul Bairoch, „Écarts internationaux des niveaux de vie avant la Révolution industrielle", *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, nr. 34, 1 (ianuarie-februarie 1979), pp. 145-171. Dacă am calcula în termeni reali (PPP), anvergura PIB-ului (produs intern brut) este oferită în *Human Development Report 1996* ca fiind de 80 la 1. Ram, „Tropics and Human Development", p. 1.

Capitolul 1

1. Trebuie să recunoaştem un lucru în legătură cu şcoala franceză: era foarte sigură de ea însăşi. Astfel, Edmond Demolins spunea la începutul noului secol: „Dacă istoria omenirii ar începe din nou, fără nici o schimbare a suprafeţei Pământului, în linii mari, ea s-ar repeta" – *Comment la route crée le type social* (Paris, fără dată), I, p. ix. Pentru o perspectivă sceptică asupra interesului european pentru geografie – criticat drept pregătire în vederea colonialismului –, vezi Blaut, *The Colonizer's Model*, p. 45, n. 3.
2. Vezi Andrew Kamarck, *The Tropics and Economic Development*.
3. *Cf.* Arnold Guyot, *The Earth and Man* (1849; ediţie retipărită în 1897), p. 251. Vezi şi Livingstone, „The Moral Discourse of Climate", p. 414.
4. Pe acest subiect, vezi Smith, „Academic War", pp. 155, 162; vezi şi S.B. Cohen, „Reflections on the Elimination of Geography", p. 148.
5. Aşadar, este mai uşor şi, fără îndoială, mai practic (deşi nu pentru ceea ce încerc eu să fac) să limitez discuţiile despre agricultura africană la ceea ce poate şi nu poate fi făcut în împrejurările actuale. *Cf.* R.P. Moss, „Environmental Constraints". Pentru o perspectivă mai mult sau mai puţin egalitaristă în mod necondiţionat asupra geografiei (nimeni nu este mai privilegiat decât altcineva, pentru că nimeni nu ar trebui să fie), vezi Blaut, *The Colonizer's Model*.
6. David Smith, „Climate, Agriculture, History: An Introduction", pp. 1-2. Tot asupra acestui subiect, Smith ne spune că erudiţia în acest domeniu reclamă „o disponibilitate de a accepta numeroase tachinări sau chiar respingerea de către colegi".
7. „Conditions for Economic Change in Underdeveloped Countries", *Journal of Farm Economics*, nr. 33 (noiembrie 1951), p. 693. Citat în cartea valoroasă şi neglijată pe nedrept a lui Andrew Kamarack, *The Tropics and Economic Development*, p. 4.
8. „How Poor Are the Poor Countries?", în Seers şi Joy (eds.), *Development in a Divided World*, p. 78. *Cf.* micşorarea venitului, a speranţei de viaţă etc., la distanţă faţă de Ecuator,

„deosebit de semnificativă şi substanţială din punct de vedere cantitativ" – „Tropics and Economic Development", p. 10.

9. L. Don Lambert, „The Role of Climate", p. 339 şi n. 1, compară abordarea unilaterală a economistului cu aceea a unui medic care s-a concentrat doar asupra persoanelor sănătoase şi i-a tratat pe cei bolnavi prescriindu-le „viaţa bună" a celor sănătoşi. „...întrebările relevante", scrie el, „nu sunt doar: Ce anume determină dezvoltarea?, ci şi: Ce anume determină stagnarea?".
10. „The Deadly Hitch-hikers", *The Economist*, 31 octombrie 1992, p. 87.
11. Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, p. 186, atrage atenţia asupra unui text chinez din 1264 ce descrie schistosomiaza şi alte infecţii cu trematode. *Apud* Jones, *The European Miracle*, p. 6.
12. *The Economist*, 27 iulie 1991, pp. 74-75. *Cf.* Giblin, „Trypanosomiasis Control".
13. Date privind morbiditatea de la spitalul militar din Bône – Curtin, *Death by Migration*, pp. 65-66.
14. Date ce provin de la Banca Mondială, *World Development Report 1994*, tabelul 1, pp. 162-163.
15. Banca Mondială, *World Development Report 1991*, tabelul 28, pp. 258-259, şi *1994*, tabelul 27, pp. 214-215. Richard Easterlin numeşte aceste câştiguri „o revoluţie a mortalităţii" – care se află încă în plină desfăşurare.
16. Preţul rămâne în continuare ridicat, în ciuda tehnicilor moderne de laborator şi a măsurilor de siguranţă. Pentru lupta împotriva virusurilor mortale, nou descoperite, majoritatea de origine tropicală, vezi Altman, „Researcher's Infection".
17. Sattaur, „WHO to Speed Up Work on Drugs for Tropical Diseases", p. 17. Din nou, unii nu ar fi de acord. Blaut, *The Colonizer's Model*, pp. 77-78, susţine că, până nu demult, climatele de „latitudine mijlocie" (preferă să evite cuvântul „temperate") au fost la fel de chinuite de boli ca şi cele tropicale; şi că locuitorii de la tropice îşi dezvoltă imunităţi adaptate agenţilor patogeni şi paraziţilor. Dacă nu mai intervin şi alţi factori, „există aşadar o rămăşiţă ce poate fi considerată «caracterul nesănătos inerent [intrinsec] al tropicelor»? Probabil că răspunsul este nu".
18. *N.Y. Times*, 16 februarie 1997, p. 1.
19. Pentru conflictul dintre şcoala ştiinţifică occidentală şi medicina indigenă, vezi Verma, „Western Medicine", care consideră că europenii nu şi-au dezvăluit secretele. Occidentalii au venit cu metode şi cărţi tipărite; medicii nativi nu aveau cărţi, ci doar practici şi secrete. Occidentalii au solicitat ajutor, în special pentru procedurile în masă precum vaccinările. Însă i-au învăţat pe nativi mai puţine decât pe compatrioţii lor, deoarece educaţia egală le-ar fi subminat autoritatea (p. 134).
20. *Cf.* Gwyn Prins, care ne spune: „Hygieia era văzută de către numeroşi africani drept târfa colonialiştilor" – „But What Was the Disease?", p. 164. Acesta este un articol combativ, vigilent la neajunsurile şi greşelile medicinei coloniale, favorabil terapiilor tradiţionale, dar fără a fi credul, ci aproape furios. Autorul este sfâşiat între ştiinţă şi un tip diferit de „cunoaştere": „De ce explicaţiile constatate ca având o aplicare largă sunt considerate predominante universal?" (p. 178). Dar sunt africanii diferiţi din punct de vedere biologic?
21. Vezi Paul Harrison, „The Curse of the Tropics", p. 602. Aceste variaţiuni contează. *Cf.* Sah, „Priorities", pp. 339-340, pentru profundul eşec britanic al arahidelor (alunelor de pământ) de la sfârşitul anilor '40, datorat, printre altele, neluării în considerare a fluctuaţiilor ploilor (discutat mai târziu, în capitolul 28).
22. Wade, „Sahelian Drought", pp. 234-237.
23. Kamarck, *Tropics and Economic Development*, p. 16.
24. Acest fragment este inspirat de Raaj Sah, „Priorities of Developing Countries", p. 337.
25. Bandyopadhyaya, *Climate and World Order*, p. vi.

Capitolul 2

1. Tortella, „Patterns of Economic Retardation and Recovery in South-western Europe".
2. „Speech on Mr. Fox's East India Bill", 1 decembrie 1783.
3. Charlene L. Fu, „China Paper Details Risk of Hepatitis in Transfusions", *Boston Globe*, 30 iunie 1993, p. 2.
4. Pentru implicaţiile bolii şi malnutriţiei asupra performanţei economice, vezi Alan Berg, „Malnutrition and National Development", pp. 126-129.
5. Oshima, *Economic Growth*, p. 21.
6. Lattimore, *Inner Asian Frontiers*, p. 23.
7. Leeming, *Changing Geography*, pp. 11-12. Aproximativ 65% din suprafaţa Chinei este reprezentată de munţi, dealuri şi podişuri.
8. *Apud* Elvin, *The Pattern of the Chinese Past*, p. 37.
9. *Chin History*, *apud* Elvin, *ibid.*, p. 39.
10. *Wei History* (întocmită în secolul al VI-lea de către Wei Shou), *apud* Elvin, *op. cit.*, p. 45.
11. Jones, *European Miracle*.
12. Chang, „Agricultural Potential", p. 338. Pe de altă parte, Debeir *et al.*, *In the Servitude of Power*, p. 47, consideră că orezul nedecorticat este superior grâului şi porumbului „datorită calităţii proteinelor sale şi bogăţiei de aminoacizi esenţiali".
13. Karl A. Wittfogel, *Oriental Despotism: A Comparative Study of Total Power*.
14. Chi Ch'ao-ting, *Key Economic Areas in Chinese History*, care ne spune o poveste despre hrană şi politică: cel ce controla marele grânare deţinea cheia regatului.
15. March, *The Idea of China*, pp. 94-95.
16. *Cf.* Stevens, „The High Risks of Denying Rivers Their Flood Plains".
17. Debeir *et al.*, *In the Servitude of Power*, p. 50.

Capitolul 3

1. *Cf.* Kautsky, *Politics of Aristocratic Empires*; Richard Landes, „While God Tarried".
2. *Tract on the Popery Laws*.
3. Michael Cook, „Islam: A Comment", în Baechler *et al.* (eds.), *Europe and the Rise of Capitalism*, p. 134.
4. *Cf.* Crone, *Pre-Industrial Societies*, pp. 161-162, care accentuează pluralitatea forţelor barbarice care au dus la prăbuşirea imperiului occidental şi pluralitatea unităţilor politice şi, aş adăuga eu, culturale şi lingvistice. Singura entitate unificată a fost Biserica, cu limbajul ei mai mult sau mai puţin obişnuit, iar papa, subliniază Crone, nu avea nici un interes să promoveze un rival laic.
5. Citat în Lévi, *Le grand empereur*, p. 187. Acesta este un roman, însă se sprijină masiv şi deseori textual pe documentele contemporane.
6. Balazs, *La bureaucratie céleste*, pp. 22-23. *Cf.* John Fairbank, care vorbeşte despre societăţi „orientale", „organizate în guverne monolitice centralizate în care birocraţia era dominantă în aproape toate aspectele activităţii la scară mare – administrativă, militară, religioasă şi economică –, astfel încât nici o autorizare a iniţiativei private nu a avut loc vreodată [...]" – *The United States and China*, p. 47. Remarcaţi utilizarea cuvântului *oriental*, care nu era pe atunci privit cu ochi răi.
7. Despre semnificaţia legii şi justiţiei pentru guvernarea politică medievală, vezi Crone, *Pre-Industrial Societies*, pp. 157-158, care accentuează contribuţia acestei funcţii la veniturile

regale. Însă o consecinţă perversă: cel care-şi câştigă existenţa conform legii trebuie să trăiască potrivit legii.

8. Citat în Edmonds, *Northern Frontiers*, p. 55.
9. Unii au susţinut că nu este aşa; astfel, Rowe, *Hankow: Commerce and Society in a Chinese City*, şi Perdue, *Exhausting the Earth*, p. 263, n. 6. Astfel de argumente pierd din vedere autonomiile politice explicite şi privilegiile privind statutul comunelor europene.
10. Robert Lopez, citat în Pounds, *Economic History*, p. 104.
11. Despre privilegiile rurale şi legătura lor cu proiectele de revendicare a pământului şi de extindere a cultivării, ce datează din secolul al XI-lea, vezi articolul important al lui Bryce Lyon, „Medieval Real Estate Developments and Freedom", *Amer. Hist. Rev.*, nr. 63 (1957), pp. 47-61.
12. *Cf.* Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change*.
13. „Departe de a fi îndobitocită de guvernarea imperială, Europa avea să fie propulsată de concurenţa constantă dintre părţile sale componente." Şi, accentuând paradoxul mântuirii în ceea ce priveşte pierderea paradisului imperial: „Europa a dat greş: dacă ar fi reuşit, ar fi *rămas* o societate preindustrială" – Crone, *Pre-Industrial Societies*, pp. 161, 172.
14. Hipocrat, *Despre aer, apă şi locuri*, citat în March, *Idea of China*, p. 29. Pentru March, însăşi ideea de Asia este un mit – un „ei" opus ce defineşte Europa în termeni de ceea ce nu este sau ceea ce nu vrea să fie. Asta, este el de părere, reflectă interesele ideologice şi de clasă: „«Asia» noastră modernă este perpetuată nu pentru ştiinţă, ci în numele acelor formaţiuni a căror grijă este menţinerea idealului de civilizaţie occidentală şi care beneficiază de pe urma miturilor sale sacre ale individualismului, proprietăţii private şi apărării agresive a libertăţii" (p. 35). Nici unul dintre acestea nu invalidează neapărat aceste contraste.
15. Despre mişcarea „Pacea lui Dumnezeu" de la sfârşitul secolului al X-lea şi începutul secolului al XI-lea, care a luat forma unor întâlniri publice în masă ale clerului, nobilimii şi populaţiei şi care a generat o serie de acorduri, *cf.* Head şi Landes (eds.), *The Peace of God: Social Violence and Religious Response*. Aceste acorduri nu erau întotdeauna respectate, însă principiul contează şi, din nou, aceste mărturii ale iniţiativei şi expresiei populare erau specific europene.

Capitolul 4

1. Expunerea esenţială este articolul deosebit de important al lui Lynn White, Jr., „Technology and Invention in the Middle Ages", *Speculum*, nr. 15 (1940), pp. 141-159.
2. Jean Gimpel, *The Medieval Machine*, p. 14. *Cf.* White, *Medieval Religion and Technology*, pp. 226-227. White mai subliniază faptul că, în vreme ce hârtia din regiunile musulmane (care nu era produsă mecanic) nu prezintă niciodată filigrane, asemenea semne distinctive apar în hârtia italiană în anii 1280, semn al iniţiativei comerciale.
3. Despre aceste tipuri de sticlă înaintea ochelarilor, vezi lucrarea lui Zecchin, *Vetro e vetrai di Murano* (Veneţia, 1989), citat de Ilardi, „Renaissance Florence", p. 510.
4. Vorbitorul este călugărul dominican Giordano da Pisa, într-o predică la Santa Maria Novella din Florenţa, în 1306. Citat în White, „Cultural Climates", p. 174; şi în reprintul din 1978, p. 221. White citează originalul în italiană. Am făcut câteva schimbări stilistice minore în traducere. Vezi şi Rosen, „Invention of Eyeglasses"; şi Ilardi, *Occhiali* şi „Renaissance Florence".
5. Moses Abramovitz susţine că o durată mai mare de viaţă încurajează investiţiile în capitalul uman şi îi face pe oameni mai dispuşi să se mute în locuri noi şi să adopte alte ocupaţii. Cu cât mai mult atunci când anii suplimentari pot fi cei mai buni – „Manpower, Capital, and Technology", p. 55.

6. „Ceasul nu reprezintă doar un mijloc de a urmări scurgerea orelor, ci şi de a sincroniza acţiunile oamenilor. Ceasul, şi nu motorul cu aburi, este maşinăria esenţială a epocii industriale moderne [...] chiar la începutul tehnicii moderne a apărut profetic dispozitivul automat precis. [...] În relaţia sa cu volumele cuantificabile de energie, cu standardizarea, cu acţiunea automată şi, în sfârşit, cu propriul produs special, măsurarea precisă a timpului, ceasul a fost dispozitivul esenţial al tehnicii moderne; şi în fiecare perioadă a rămas în frunte; el marchează o perfecţiune spre care năzuiesc celelalte maşinării" - Mumford, *Technics and Civilization*, pp. 14-15.
7. Citat în Lewis, *The Muslim Discovery of Europe*, p. 233.
8. Sivin, „Science and Medicine", p. 165, spune că tiparul cu litere mobile nu a înlocuit metoda mai veche decât în secolul XX.
9. *Cf.* Hall, *Powers and Liberties*, p. 49.
10. Elvin, *Pattern of the Chinese Past*, p. 180.
11. Needham, „The Guns of Khaifeng-fu", p. 40.
12. Levathes, *When China Ruled the Seas*, p. 102.
13. În privinţa acestui aspect, remarcaţi dezvoltarea, încă din secolul al XVI-lea, a unei revendicări formale din partea armatelor victorioase privind clopotele, sau cel mai bun clopot, din locurile cucerite şi din jurul acestora: „dreptul la clopote" - Cipolla, *Guns, Sails, and Empires*, p. 30, n. 1.
14. În 885, toţi copiştii profesionişti din Bagdad trebuie să jure că nu vor copia cărţi de filosofie. Despre conflictele dintre ştiinţa musulmană şi doctrina islamică, vezi Hoodbhoy, *Islam and Science*, în special capitolele 9 şi 10.
15. Ibn Khaldūn, *The Muqaddima: An Introduction to History* (Routledge and Kegan Paul, Londra, 1978), p. 373, citat în Hoodbhoy, *Islam and Science*, pp. 103-104. Avem un exemplu analog de cinism şi fanatism inveterat în analele creştine: când armata franceză „cruciată" trimisă să reprime erezia cathară a pătruns în Béziers şi i s-a permis (poruncit) să-i treacă pe locuitori prin sabie, comandantul a fost întrebat cum se putea face diferenţa dintre eretici şi bunii creştini; la care acesta a răspuns: „Dumnezeu îi va şti pe ai Săi".
16. White, *Medieval Religion and Technology*, p. 227.
17. Elvin, *Pattern of the Chinese Past*, p. 184.
18. *Ibid.*, p. 85. Elvin oferă o cifră „între 35.000-40.000 de tone şi 125.000 de tone", dar spune că preferă estimarea mai mare. Se sprijină aici pe Yoshida Mitsukuni, un specialist japonez care scria în 1967. Şi lucrarea ulterioară a lui Robert Hartwell, „Markets, Technology, and the Structure of Enterprise", p. 34, avansează cifra mai mare. În Hall, *Powers and Liberties*, p. 46, aceasta devine „cel puţin 125.000 de tone". Aşa e cu cifrele istorice - cresc.
19. Elvin, *Pattern of the Chinese Past*, pp. 297-298.
20. *Cf.* Goldstone, „Gender, Work, and Culture".
21. Balazs, *La bureaucratie céleste*, pp. 22-23.
22. Citat în White, *Medieval Religion and Technology*, pp. 245-246.

Capitolul 5

1. Schama, „They All Laughed", p. 30, spune că până şi în 1892 protestatarii au obiectat în privinţa sărbătorii şi au amânat-o cu un an.
2. *Cf.* „The Invasion of the Nina, the Pinta, and the Santa Maria", *New York Times*, 2 iunie 1991; şi combaterea indignată a Teresei de Balmaseda Milam, *ibid.*, 4 iulie 1991.
3. James Barron, „He's the Explorer/Exploiter You Just Have to Love/Hate", *New York Times*, 12 octombrie 1992, p. B7. Vezi şi Sam Dillon, „Schools Grow Harsher in Scrutiny of Columbus", *ibid.*, p. A1. Deşi „americani nativi" este acum termenul acceptat şi acceptabil

pentru descendenţii locuitorilor iniţiali (primii) ai emisferei vestice, unii au obiectat că „american" este o denumire europeană şi, aşadar, improprie. Ar trebui să vorbim în schimb despre „nativi". Dar cum rămâne cu ceilalţi oameni născuţi în aceeaşi emisferă? Ei nu sunt nativi? Se pare că unii nativi sunt mai nativi decât alţii.

4. Vezi Joel Sable, „Mexico Hails Aztecs with Multiple Issues", *Boston Globe*, 3 aprilie 1994, p. B34.
5. *Cf.* Schama, „They All Laughed". Catalogul superb ilustrat Levenson (ed.), *Circa 1492: Art in the Age of Exploration*.
6. Vitorino Magalhaes Godinho vorbeşte pe bună dreptate despre absurditatea acestei teze a nondescoperirii, pe care o descrie drept o „capcană infantilă" – „Rôle du Portugal", p. 58.
7. Despre aceste aspecte, vezi King, *Art of Mathematics*, pp. 41-46.
8. Ibn Khaldūn, *The Muqaddimah*, citat în Fernandez-Armesto, *Before Columbus*, p. 50.
9. Fernandez-Armesto, *Before Columbus*, p. 49.
10. Vezi discuţia *ibid.*, pp. 84-85.
11. *Ibid.*, p. 12.
12. Pentru portughezi, prima întâlnire cu Insulele Madeira pare să dateze din 1419. Huygue, *Coureurs d'épices*, p. 119, o consideră accidentală.
13. Bennassar şi Bennassar, *1492*, p. 252.
14. Axtell, *After Columbus*, p. 168.
15. Bartolomé de Las Casas, *Brief Relation of the Destruction of the Indies*, citat în Josephy, *Indian Heritage*, p. 287.
16. Aceste relatări sunt preluate dintr-o scrisoare din 1516 din partea unui grup de călugări dominicani către preotul lui Carol I (ulterior, Carol Quintul) în Spania, citată în Todorov, *La conquête de l'Amérique*, p. 146. Scrisoarea citează, printre alte atrocităţi, cazul unei mame sărace cu sugar care a avut nenorocul de a trece prin faţa unui grup de spanioli al căror câine era înfometat. Exagerat? Avem şi alţi martori care confirmă acest caz.
17. Cea mai bună parte din ceea ce urmează este preluată din prezentarea însufleţită a lui Fernandez-Armesto, *Before Columbus*, pp. 143-147.
18. Bruckner, *The Tears of the White Man*, p. 10, sugerează faptul că Cristofor Columb era gata să creadă, citind în lucrarea lui Pierre d'Ailly, *Imago mundi* (scrisă în 1410, publicată în 1480), că Grădina Raiului trebuia să se afle într-o regiune caldă, undeva de cealaltă parte a ecuatorului. Fără îndoială, acest tărâm nou, deşi era cald, nu se afla de cealaltă parte a ecuatorului. Însă, după părerea mea, ceea ce conta cu adevărat pentru Columb erau goliciunea şi inocenţa acestor oameni frumoşi. De unde să ştie Ailly de ce parte a ecuatorului se afla Grădina?
19. Citatele de mai sus sunt preluate din Bruckner, *ibid.*, care le-a extras dintr-o traducere franceză a jurnalelor lui Columb: Cristofor Columb, *La Découverte de l'Amérique*, 2 vol. (Maspero, Paris, 1979).
20. Vezi articolul lui Henley, „Spanish Stew", p. 5, care recenzează Boucher, *Cannibal Encounters*: „Boucher analizează situaţia actuală a dezbaterii în rândul specialiştilor, concluzionând că dovezile de canibalism sunt foarte şubrede. Dacă a fost practicat, a reprezentat probabil doar o procedură extrem de ritualizată care ar fi putut implica consumul grăsimilor duşmanilor ucişi în anumite ocazii restrânse. Cu siguranţă, niciodată nu ar fi fiert pur şi simplu pe cineva într-o oală".

Vezi şi Wright, „The Two Cultures", p. 3, care susţine că relatările europene privind această practică ar trebui tratate cu suspiciune. „Cazul împotriva mexicanilor este departe de a fi dovedit, iar spaniolii, potrivit propriilor relatări, nu depăşeau câte o scăpare ocazională în această privinţă." Wright notează faptul că, pe durata asediului Mexicului, au existat numeroase cadavre pretutindeni şi, cu toate acestea, apărătorii au murit de foame. Însă asta ar putea pur şi simplu să însemne următorul lucru: canibalismul avea aspecte ritualice care

nu îngăduiau consumul persoanelor decedate. *Cf.* interdicţia alimentară evreiască în ceea ce priveşte animalele moarte (adică nesacrificate ritualic), deşi cuşer.

21. Maybury-Lewis, „Societies on the Brink", p. 56.
22. Todorov, *La conquête de l'Amérique*, p. 150.
23. Despre „Legenda Neagră", este instructiv să citiţi Stern, *Peru's Indian Peoples*, pp. xli-xlii. Stern, care simte un imbold stăruitor să fie corect din punct de vedere politic, recunoaşte fărădelegile spaniolilor, însă adoptă poziţia de apărare, făcând referire la „simplificarea" şi la „prejudecata antihispanică". De asemenea, indică „o istorie la fel de brutală de violenţă şi exploatare rasială a altor colonişti europeni". Apoi câteva cuvinte critice: se plânge că teza anti-Legendă „reduce Cucerirea la o poveste cu eroi şi ticăloşi europeni". Cum rămâne cu amerindienii şi răspunsurile lor? se întreabă el. Nu mai este acceptabil în rândul etnologilor să se portretizeze populaţiile native ca victime neajutorate; potrivit spuselor lui Stern, nu erau „simple obiecte asupra cărora se exercită răul". Destul de cinstit, dar cum rămâne cu amerindienii? După cum vom vedea mai jos, şi-au săvârşit propriile cruzimi; şi-au impus propriile imperialisme. Imperialismul nu este monopolul europenilor sau al occidentalilor. Ortodoxia istoriei latinoamericane preferă să sară peste această parte a poveştii. Întreaga situaţie este un teren minat de capcane pentru judecata morală. Istoricii latinoamericani se confruntă în plus cu dilema că sunt atât descendenţii victimelor, cât şi ai opresorilor. Aşadar, încotro să se îndrepte simpatiile lor?

Capitolul 6

1. Despre semnificaţia psihologică şi fizică a Capului Bojador, vezi Randles, „La signification".
2. Citat în Huyghe, *Coureurs d'épices*, p. 121.
3. Despre problemele speciale de navigaţie din Atlanticul de Sud, vezi Landes, „Finding the Point at Sea", în Andrewes (ed.), *The Quest for Longitude*; şi Seed, *Ceremonies of Possession*, cap. 4: „A New Sky and New Stars". Acesta din urmă este o abordare superbă a bazei ştiinţifice pentru descoperirea şi navigaţia oceanică portugheză.
4. Zacut a scris *Almanack Perpetuum* (1478), care a stabilit poziţia Soarelui pentru fiecare zi la fiecare latitudine. Această lucrare, adresată astronomilor, a fost simplificată şi transformată într-un tabel în scopul folosirii pe mare de către coreligionarul său John Vizinho – Jones, *Sail the Indian Sea*, pp. 37-38.
5. Cele de mai sus sunt preluate din articolul valoros al lui Godinho, „Role du Portugal", pp. 81-83.
6. Introducere la *Tratado im defensam da carta de marear*, citată în Seed, *Ceremonies of Possession*, p. 126.
7. *Cf.* splendida discuţie din Needham, „China, Europe, and the Seas Between", lucrare prezentată iniţial la Congresul Internaţional de Istorie Maritimă, Beirut, 1966, şi republicată în Needham, *Clerks and Craftsmen*, pp. 40-70. Însă cea mai amplă abordare a acestor călătorii, bogată şi fascinantă prin detaliile sale şi vastă ca acoperire, este cartea recentă a lui Louise Levathes, *When China Ruled the Seas.*
8. „În timpul dinastiei Song, corăbiile chinezeşti deveniseră mult mai sofisticate. Erau construite cu piroane din fier şi etanşizate cu uleiul arborelui paulownia, un minunat conservant natural. Echipamentul lor includea batardouri etanşe, camere de flotabilitate, tranchete din bambus la linia de plutire, ancore plutitoare care să le stabilizeze în timpul furtunilor, cârme axiale în locul ramelor-cârmă, dispozitive de furchet şi derivor lateral, rame pentru apele liniştite, căuşe pentru preluarea de mostre de pe fundul mării, linii de sondaj pentru determinarea adâncimii, busole pentru navigaţie şi mici proiectile propulsate cu praf de puşcă pentru autoapărare" – Elvin, *Pattern of the Chinese Past*, p. 137. Această tradiţie s-a

perpetuat şi în timpul dinastiei mongole: Khublai Khan (împăratul lui Marco Polo) avea nave cu mai bine de zece pânze, îndeajuns de mari cât să transporte o mie de oameni. Cele mai mari, care ajungeau la circa 137 de metri, erau nave de lacuri, care „se deplasau pe apă cu multă stabilitate şi le dădeau pasagerilor senzaţia că se aflau pe uscat" – Levathes, *When China Ruled the Seas*, p. 81. Desigur, apa lacurilor nu se compară cu cea a oceanului.

9. Needham vorbeşte despre o cifră de 73 de vase.
10. Cele de mai sus se sprijină în special pe Levathes, *When China Ruled the Seas*, pp. 73 şi urm.
11. Huang, *China*, pp. 155-157.
12. Levathes, *When China Ruled the Seas*, pp. 174-175.
13. Levathes accentuează asocierea indiferenţei faţă de comerţ cu doctrina confucianistă, pe de o parte, şi cu legitimitatea imperială, pe de altă parte. A urmări comerţul însemna recunoaşterea faptului că China avea nevoie de ceva din altă parte şi „simpla manifestare a nevoii era nedemnă de tronul dragonului" – *When China Ruled the Seas*, p. 180.

Capitolul 7

1. Adam Smith, *Avuţia naţiunilor*, vol. II, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, Bucureşti, 1965, cartea IV, cap. VII, partea I, „Despre motivele înfiinţării de noi colonii", p. 54: „În realitate, aproape toţi oamenii au o atât de absurdă încredere în norocul lor, încât sunt gata să investească o mult prea mare parte din averea lor oriunde există o cât de mică probabilitate de câştig".
2. *Cf*. Fernandez-Armesto, *Millennium*, pp. 211-220, despre mândria aztecă în ceea ce priveşte succesul lor militar.
3. Stuart, *The Mighty Aztecs*, p. 73. Bartolomé de Las Casas, marele apărător al drepturilor indiene, a ajuns până la urmă să le laude nu riturile, ci devotamentul care le inspira. „Am putea afirma cu tărie", scria el în *Apologia*, „plecând de la faptul că Dumnezeu i-a poruncit lui Avraam să-şi sacrifice singurul fiu, Isaac, că Dumnezeu nu urăşte pe deplin sacrificiul uman". Şi: „[...] în ceea ce priveşte religiozitatea, [aztecii] întreceau toate celelalte naţiuni, deoarece cele mai religioase naţiuni sunt cele care îşi oferă propriii copii ca sacrificiu pentru binele poporului lor". Citat în Todorov, *La conquête de l'Amérique*, pp. 194, 196.
4. Despre eforturile intelectuale ale antropologiei (etnologiei) ca disciplină sfâşiată între „valorile universale" şi „relativismul cultural" – ar trebui să criticăm o altă cultură de pe o poziţie mai înaltă? – vezi Fluehr-Lobban, „Cultural Relativism and Human Rights".
5. Acest tip de discuplare *tu quoque* datează cel puţin de la Las Casas – Todorov, *La conquête de l'Amérique*, p. 194.
6. Sahlins, „Cosmologies of Capitalism", p. 19, n. 24, care citează jurnalul lui George Macartney privind misiunea sa în China din 1793. Bietul Macartney: a încercat prin propriul său comportament plin de demnitate să-i convingă pe chinezi că britanicii erau civilizaţi. Însă toate eforturile sale de a-şi păstra demnitatea, adică de a-şi stabili egalitatea cu gazdele sale, nu au făcut decât să-i convingă că mai avea multe de învăţat înainte de a fi considerat civilizat.
7. Din cronicarul Pedro Aguado, citat în Gomez, *L'invention*, p. 171. *Cf*. Smith, *Avuţia naţiunilor*, cartea a IV-a, cap. 7, partea II.
8. Kirkpatrick, *Les conquistadors espagnols*, p. 147.
9. Fernandez-Armesto, *Millennium*, p. 224.
10. Bernand, *The Incas*, p. 28.
11. *Diamond, Guns, Germs, and Steel*, p. 80.
12. Istoria demografică a amerindienilor a fost un subiect de controversă şi imaginaţie. Estimările privind populaţia precolumbiană a Americilor variază de la 13 milioane potrivit lui A. Rosenblatt, *La poblacion de America (1971)* la 100 de milioane după şcoala de la Berkeley.

Cf. Woodrow Borah, Sherburne Cook, L.B. Simpson, *Essays in Population History* (1971). Cea din urmă ar fi considerată de majoritatea specialiştilor drept profund hiperbolică, iar o cifră de 50-70 de milioane, majoritatea în regiunile consumatoare de porumb din Mexic şi Perú, pare acum mai rezonabilă. Pe de o parte, această cifră este ideologică: amplificarea catastrofei demografice prin accentuarea vinei europene – ca şi cum nu ar fi fost deja îndeajuns de mare. Este posibil ca populaţia indiană de pe coasta de vest a Americii de Sud să fi avut un fond genetic diferit, care să fi fost expus într-o anumită măsură la aceşti agenţi patogeni? Vezi speculaţiile lui Dickinson şi Mahn-Lot, *1492-1992*, pp. 93-94.

13. În mai multe rânduri, planurile de revoltă au fost trădate prin intermediul confesionalului şi raportate autorităţilor – Rowe, „The Incas" (1957), p. 158. *Cf.* Chklovski, *Voyage of Marco Polo*, p. 162, despre rolul comparabil al astrologilor (interpreţii viselor) în imperiul chinez mongol al lui Kublai Khan. Fără îndoială, aceşti astrologi nu se obligaseră niciodată să păstreze aceste confidenţe secrete.
14. Dialectul este unul al respingerii. Însă istoria are propriile obligaţii, iar Fernandez-Armesto, *Millennium*, p. 225, susţine că nu trebuie să uităm: „[...] este important să restabilim existenţele imperiale ale acestor state africane şi americane la locul lor în cursul obişnuit al trecutului [...] fără o imagine amplă asupra mişcărilor lărgite şi convergente care s-au intersectat în «epoca expansiunii», natura lumii modelate de iniţiativele europene în cea de-a doua jumătate a mileniului nostru nu poate fi pe deplin înţeleasă şi nici anvergura realizării nu poate fi concepută în mod realist".
15. Printre cele mai importante se numără (1) lucrarea părintelui Bernabé Cobo, *History of the Inca Empire: An Account of the Indians Customs and Their Origin Together with a Treatise on Inca Legends, History, and Social Institutions* (încheiată în 1653). Rowe, „Inca Culture", p. 195, descrie *Istoria* părintelui Cobo drept „în continuare cea mai bună şi mai completă descriere a culturii *Inca*". Şi (2) Garcilaso de la Vega, El Inca, *Royal Commentary of the Incas and General History of Peru* (încheiată în 1616). De la Vega, înrudit cu familia regală incasă din partea mamei, era fiul unui conquistador spaniol. Despre relatarea oarecum îndulcită a lui de la Vega privind cuceririle incase, vezi Bernand, *The Incas*, p. 28.
16. Spun „umilitor" cu bună-ştiinţă. În confruntările cu spaniolii, araucanienii defilau cu femei spaniole capturate şi vizibil însărcinate prin faţa ochilor foştilor lor soţi, cu fustele ridicate deasupra taliei – Padden, „Cultural Change and Military Resistance".
17. Cobo, *History*, pp. 228-230. S-a făcut mare caz de excelenţa drumurilor incase, iar spaniolii înşişi erau impresionaţi de secţiunile mai largi şi mai drepte; deşi, la drept vorbind, spaniolii nu aveau exemple bune acasă după care să se ghideze. Două drumuri mari legau nordul de sud, unul de-a lungul coastei, celălalt de-a lungul lanţului muntos; la acestea se adăugau drumuri transversale est-vest şi drumuri locale. Din perspectiva unui economist, excelenţa acestor drumuri consta în caracterul lor practic: nu erau mai bune decât trebuiau să fie. În regiunile mai dificile, ele se reduceau adesea la o potecă, lată cam de un metru, pavată cu piatră şi etajată pentru a reduce din distanţă. Erau protejate acolo unde era nevoie de căderile de pietre, însă cei ce le foloseau trebuiau să aibă ei înşişi grijă să nu cadă. Pe alocuri, în oraşe sau de-a lungul drumului, incaşii au construit adăposturi şi lăcaşuri pentru călători. Mai toţi călătorii veneau cu treburi oficiale. Statul incas descuraja comerţul privat şi deţinea un adevărat monopol asupra comerţului la distanţă. *Cf.* Rowe, „Inca Culture", pp. 229-233.

Capitolul 8

1. În jurul anului 1600, imperiul insular al Spaniei din Caraibe avea o populaţie de circa 75.000-80.000 de locuitori, un spaniol din zece, iar restul negri şi mulatri. Puţine urme de

nativi. Astfel, o persoană la 5 kilometri pătraţi, un „colonist" spaniol la 50 de kilometri pătraţi. - Chaunu, *L'Amérique*, p. 112.

2. Douăzeci şi cinci de rafinării de zahăr doar în Amsterdam în 1622 - Rich, „Colonial Settlement", p. 334.
3. Wood, *Spanish Main*, p. 125, ne oferă un total de puţin sub 5.000.
4. Despre insectele din Caraibe, vezi Starkey, *Economic Geography*, p. 60; despre paraziţii animalelor, Watts, *The West Indies*, p. 195. Bineînţeles, combinaţia dintre climat, paraziţi şi agenţi patogeni era responsabilă de rate ridicate ale mortalităţii, în mai mare măsură în rândul animalelor de povară decât al oamenilor. (Îi datorez aceste referinţe lui Stanley Engerman.)
5. Parry, *Age of Reconnaissance*, p. 276. Dunn, *Sugar and Slaves*, p. 55, spune că această cifră este „imposibilă". Pe baza veniturilor din impozitele pe cap de locuitor, sugerează o populaţie de circa 10.000 de locuitori în 1640, egală cu cea din Massachusetts sau Virginia.
6. Parry, *Age of Reconnaissance*, p. 276.
7. Chaunu, *L'Amérique*, p. 113.
8. Adam Smith, *Avuţia naţiunilor*, vol. II, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, Bucureşti, 1965, cartea IV, cap. VII, partea II, „Cauzele prosperităţii noilor colonii", p. 71.
9. Littleton, *Groans of the Plantations*, p. 20, citat în Dunn, *Sugar and Slaves*, p. 194.
10. Rich, „Colonial Settlement", p. 322.
11. Joseph Miller, în cartea sa despre comerţul cu sclavi din Angola, *Way of Death*.
12. Sheridan, „Eric Williams", p. 326, care îl citează pe Williams, *Capitalism and Slavery*, pp. vii, 52, 105. Sheridan scrie (p. 327) că lucrarea lui Williams „a inaugurat perioada modernă a istoriografiei Indiei de Vest".
13. Inikori, „Slavery and the Development of Industrial Capitalism", p. 101.
14. Sheridan, „Eric Williams", p. 327.
15. Iată ce ne spune Oxaal: „Williams ataca mulţumirea de sine asociată cu înţelegerea Marii Britanii a trecutului său de deţinătoare de sclavi". El îl descrie pe Williams (alături de James) drept un „intelectual negru marginal, ale cărui experienţe personale îl făcuseră conştient de ipocrizia din spatele laudei pioase a ţării metropolitane în ceea ce priveşte afacerile sale cu coloniile" - *Black Intellectuals*, pp. 75-76.
16. Într-o recenzie din *American Sociological Review*, Wilson Gee l-a criticat pe Williams pentru faptul că a exagerat rolul sclaviei „afirmând că a fost aproape piatra indispensabilă de temelie în stabilirea capitalismului modern". Citat de Sheridan, „Eric Williams", p. 320.
17. Anstey, „Capitalism and Slavery"; de asemenea, *Atlantic Slave Trade*. Anstey continuă, estimând partea profiturilor de pe urma sclavilor în formarea capitalului britanic la 0,11% - „derizorie". Stanley Engerman, „The Slave Trade and British Capital Formation", jonglează cu cifrele „plecând de la anumite ipoteze implauzibile" şi oferă nişte cifre ipotetice, părtinitoare, puternic şi cu bună-ştiinţă mai mari, variind între 2,4% şi 10,8% în perioada 1688-1770, despre care spune că „ar trebui să le taie puţin elanul celor care pun pe seama comerţului cu sclavi o contribuţie majoră la formarea capitalului industrial în perioada Revoluţiei Industriale". De asemenea, compară „valoarea brută a producţiei comerţului cu sclavi" cu venitul naţional britanic şi obţine o medie de circa 1%, ajungând la 1,7% în 1770, prea mică pentru a explica mare lucru de una singură. Continuă, sugerând că trebuie să adăugăm la contribuţia comerţului cu sclavi şi contribuţia sistemului de plantaţii; şi că acestea erau mai bine văzute într-un context dinamic de asociaţii.
18. Inikori, „Market Structure", p. 761, n. 52. Inikori estimează profiturile la 50%, intermitent, însă de-a lungul mai multor ani. Această estimare se bazează pe o investiţie care nu include datoriile făcute în urma achiziţionării articolelor de comerţ: „Adevărata contribuţie a negustorului de sclavi ca investiţie proprie (investiţia propriu-zisă de numerar) era deseori mai mică de jumătate din costul total [...]" (p. 775).
19. Despre câştigurile proprietarilor plantaţiilor, vezi Sheridan, „The Wealth of Jamaica", şi Ward, „The Profitability of Sugar Planting". Există o combatere a lui Sheridan din punct

de vedere macroeconomic: R.P. Thomas, în „The Sugar Colonies", indică în bună tradiţie smithiană costurile de regie ale imperiului şi costul pentru consumatori al unei pieţe protejate, monopoliste din Marea Britanie pentru zahărul de pe plantaţiile britanice. Aceasta, firește, este o poveste mai veche: privatizarea câştigurilor şi socializarea costurilor. La calculele nete, descoperim că efectele macroeconomice diferă de rezultatele parţiale.

20. Pe aceleaşi linii, *cf.* Zahedieh, „London and the Colonial Consumer".
21. Solow şi Engerman (eds.), *British Capitalism*, pp. 10-11.
22. Cea mai bună parte din materialul despre zahărul mexican ce urmează este preluat din Cardoso, *Negro Slavery in the Sugar Plantations.*

Capitolul 9

1. William Hunter, *History of British India*, I, 109, citat de Masselman, *Cradle of Colonialism*, p. 218. Masselman scrie: „Mai există multe alte exemple de acest tip, toate făcând parte dintr-o politică voită de intimidare în vederea obţinerii controlului asupra Indiei". Despre această practică a tăierii nasului şi a mâinilor – deoarece era o practică intenţionată –, vezi capitolul V (mai sus), privind politica spaniolă.
2. Citat de Boxer, *The Portuguese Seaborne Empire*, p. 297.
3. Lang, *Portuguese Brazil*, p. 34.
4. *Cf.* Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 59.
5. Cuvintele sunt preluate din *The Letter-Book of William Clarke, Merchant in Aleppo*, citat în Domenico Sella, „Crisis and Transformation in Venetian Trade", în Pullan (ed.), *Crisis and Change in the Venetian Economy*, p. 97.
6. Despre toate acestea, vezi mai ales lucrările lui K.N. Chaudhuri: *The Trading World of Asia and the English East India Company 1660-1760*; *Trade and Civilisation in the Indian Ocean*; şi *Asia Before Europe.*
7. Preiau aceste versuri din Boxer, *The Dutch Seaborne Empire*, p. 115. Despre slăbiciunea Portugaliei *vs* olandezi şi englezi, vezi Meilink-Roelofsz, *Asian Trade*, pp. 116-135.
8. Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 57.
9. Din Luís de Camões, *The Lusiads (Os Lusiadas*, „Lusiadele"). Marele poem epic a fost scris de-a lungul mai multor ani şi a fost publicat în cele din urmă în 1572.
10. Citat de Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 147.
11. Expresia este preluată de la părintele Antonio Vieira, S.J. (1608-1697), citat în Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 340.
12. Seed, *Ceremonies of Possession*, pp. 135-137 şi n. 133.
13. Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 350.
14. Din Dom Luís da Cunha, citat în Boxer, *Portuguese Seaborne Empire*, p. 356. Se face cu siguranţă aluzie la tratatul de la Methuen din 1703, prin care Portugalia a fost de acord să primească lână şi confecţii britanice din lână fără taxe vamale, iar Marea Britanie avea să ia vinuri portugheze (porto şi madeira) la preţuri extrem de mici.
15. *Ibid.*, pp. 340-342.
16. *Ibid.*, p. 350.
17. *Ibid.*, p. 344.

Capitolul 10

1. Din *Werken*, III, pp. 628-629, traducere de Keene, *The Japanese Discovery of Europe*, p. 3. cartea lui Keene, puţin cunoscută în afara studiilor japoneze, este o nestemată.
2. *Apud* Braudel, *Civilisation matérielle*, III: *Le temps du monde*, p. 149. Acest citat, preluat dintr-o relatare a unui oarecare abbé Scaglia, a avut mai multe avataruri până a ajuns la mine.
3. Israel, *Dutch Primacy*, p. 24.
4. *Cf.* Peyrefitte, *Du „miracle"*, pp. 146-147.
5. *Cf.* Israel, *The Dutch Republic*, pp. 183-184.
6. Directorii Amiralului Pieter Verhoef, 29 martie 1608, citaţi în Masselman, *Cradle of Colonialism*, pp. 257-258. Termenul-limită anticipat pentru un „îngheţ" teritorial era 1 septembrie 1609. Despre profitul de pe urma mirodeniilor rare, vezi Prakash, „Dutch East India Company", p. 189 şi n. 6.
7. J.P. Coen către Heeren al XVII-lea (consiliul director al VOC), 27 decembrie 1614, citat de Boxer, *Dutch Seaborne Empire*, p. 107. Despre cariera lui Coen, vezi Masselman, *Cradle of Colonialism.*
8. J.P. Coen către Heeren al XVII-lea, în Boxer, *Dutch Seaborne Empire*, p. 107.
9. *Cf.* C.P. Thunberg, *Travels in Europe, Africa and Asia, 1770-1779*, I, 277, citat în Boxer, *Dutch Seaborne Empire*, pp. 238-239.
10. Hannay, *The Great Chartered Companies*, citat în Boxer, *Dutch Seaborne Empire*, pp. 225-226.
11. Furnivall, *Netherlands Indies*, p. 49.
12. De timpuriu, în anii 1620, se pare că VOC a acceptat să împartă cu englezii monopolul său asupra Insulelor Mirodeniilor, cu condiţia ca englezii să contribuie la costul de apărare a regiunii. Englezilor li s-a părut mai ieftin să se retragă - Prakash, „Dutch East India Company", p. 188.
13. Furnivall, *Netherlands India*, p. 39.
14. În ceea ce priveşte comerţul englez (britanic) cu coloniile din America de Nord, Adam Smith este de părere că monopolul datorat legilor protecţioniste a ridicat rata profitului mai presus de ce ar fi fost pe o piaţă liberă - *Avuţia naţiunilor*, cartea IV, cap. VII, partea III. Însă nu ia în considerare efectul asupra venitului în colonii şi, astfel, asupra veniturilor din impozite în ţara-mamă. Dacă ar fi făcut acest lucru, ar mai fi găsit un motiv în plus să dezaprobe acest amestec pe piaţă.
15. Furnivall, *Netherlands India*, p. 39; Vlekke, *Nusantara*, pp. 203-204.
16. Adam Smith, *Avuţia naţiunilor*, vol. II, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, Bucureşti, 1965, cartea IV, cap. VII, partea III, „Avantajele descoperirii Americii şi a căii spre Indii", p. 107
17. Braudel, *Civilisation matérielle*, III: *Le temps du monde*, p. 191.
18. Braudel notează (*ibid.*) că Johannes Hudde, preşedintele consiliului director la sfârşitul secolului al XVII-lea, era conştient de această dificultate şi a încercat să revizuiască (transforme) sistemul de calcul. Nu a reuşit niciodată. „Dintr-o mie de motive şi dificultăţi reale. Însă poate şi pentru că directorii Companiei nu erau dornici să facă publice nişte calcule clare." Opacitatea are şi ea avantajele ei. Nici acest lucru nu este necunoscut în managementul modern al afacerilor, cu atât mai mult cu cât există conflicte de interese între proprietari, directori şi manageri.

Chapter 11

1. Sainsbury (ed.), *Calendar of State Papers, East Indies*, para. 321, citat în Masselman, *Cradle of Colonialism*, p. 281.
2. Englezii, pe baza unui firman imperial care îi scutea de taxele vamale, au luat tot soiul de negustori sub aripa lor şi le-au vândut permise, recrutând totodată agenţi şi reprezentanţi ai Nawabului şi taxând transferurile de teren şi căsătoriile din zonă sub controlul lor. Rezultatul: proteste constante la curtea din Bengal care făceau războiul inevitabil – Edwardes, *Battle of Plassey*, pp. 23-24, citându-l pe căpitanul Rennie, în 1756.
3. Citat în Bhattacharya, *East India Company*, p. 19 f.
4. Ambele *ibid.*, p. 22.
5. Edwardes, *Battle of Plassey*, p. 24.
6. Chaudhuri, *Trading World of Asia*, p. 195.
7. Despre toate acestea, vezi Steensgaard, „Trade of England", pp. 123-126. Tabelul său 3.8 arată estimări sumare privind importurile de textile indiene (şi unele chinezeşti) în Europa, 1651-1760, de către VOC şi CIE. Aceste date arată că CIE deţinea o poziţie mai puternică decât rivalii săi chiar şi înaintea bătăliei de la Plassey. Steensgaard atribuie acest lucru, la fel ca multe altele, descentralizării mai puternice a companiei engleze şi iniţiativei îngăduite agenţilor săi pe teren.
8. *Journal of the House of Commons*, 14 februarie 1704, XFV, 336, citat în Chaudhuri, *Trading World of Asia*, p. 277.
9. Moreland, *India at the Death of Akbar*, pp. 9-22; citat în Habib, „Potentialities", p. 54, n. 6.
10. Habib, „Population", p. 167, oferă o cifră probabilă de „puţin sub 150 de milioane în 1600". Habib, „Potentialities", pp. 34-35. Comparând 1600 cu 1900, Habib susţine că, dacă punem în balanţă pământurile abundente din perioada timpurie (deci fertilitatea medie mai mare) şi costurile mai mari de capital social din perioada mai târzie (investiţiile britanice în canale de irigaţie, drumuri feroviare etc.) şi luând în considerare tehnicile stagnante de cultivare de-a lungul intervalului, putem trage concluzia că productivitatea pe cap de locuitor în agricultura indiană era cel puţin la fel de mare de timpuriu ca şi mai târziu. De asemenea, este de părere că productivitatea *per capita* în India mogulă nu era „în nici un fel mai redusă în comparaţie cu alte societăţi contemporane, inclusiv cele din Europa occidentală". Mi se pare improbabil. Pentru argumente asemănătoare, *cf.* Parthasarathi, „Rethinking Wages".
11. Kautsky, *Politics*, p. 188, citându-l pe Lybyer, *The Government of the Ottoman Empire*, p. 295. Iar Kautsky arată că, de vreme ce aceste estimări se bazau pe valoarea dolarului de dinaintea Primului Război Mondial, ar trebui să le înmulţim cu 10 pentru a ajunge la valorile din 1981. Eu le-aş înmulţi cu 20 sau 25 pentru a ajunge la valorile din 1994.
12. Lybyer, *Government*, p. 293, îl citează pe Alexander Dow, *The History of Hindostan*, 3 vol. (Londra, 1770-1772): „să te naşti prinţ" al imperiului mogul era „o nenorocire de cel mai rău şi mai jenant tip. Trebuie să moară prin îngăduinţă sau să se scalde în sângele familiei sale pentru siguranţă şi imperiu". Citat în Kautsky, *Politics*, p. 240; de asemenea, îl citează pe Herbert A. Gibbons, *The Foundation of the Ottoman Empire*, p. 180, care face referire la pedeapsa teologică pentru aceste conflicte intrafamiliale sângeroase: „Noul emir a justificat această crimă cu ajutorul unui verset găsit foarte convenabil pentru el de către teologii lui în Coran: «De fiecare dată când vor fi îndemnaţi la ispită, ei se vor lăsa împinşi spre ea. Dacă însă nu vor sta departe de voi şi nu vă vor arăta supunere şi nu vor opri mâinele lor de la lupta împotriva voastră, atunci prindeţi-i şi omorâţi-i oriunde i-aţi afla» (Sura IV, versetul 91). Au declarat că tentaţia trădării şi a revoltei a fost mereu prezentă în cazul fraţilor conducătorului şi că moartea era mai bună decât răzvrătirea".
13. Despre imensele averi personale ale clasei conducătoare mogule şi consecinţele adunării lor sistematice, vezi Raychaudhuri, „The Mughal Empire", p. 183. Beneficiarii supremi erau

britanicii, care le ofereau pensii suveranilor locali şi tot rămâneau cu surplusuri pentru Raj (guvernul britanic din India) şi pentru ei înşişi.

14. *Cf.*, printre mulţi alţii, Chaudhury, „Trade, Bullion and Conquest". Mizele aici sunt chestiunile mai ample privind rolul europenilor într-o lume deja prosperă: De ce atâta caz despre ei? Cine avea nevoie de ei?
15. *Cf.* Root, „Le marche des droits de propriété", p. 299.
16. J. Ovington, *A Voyage to Surat in the Year 1689*, ed. H.G. Rawlinson (Londra, 1929), citat de Raychaudhuri, „The Mughal Empire", p. 185, care spune despre această descriere a „groazei şi a servituţii" că este „tipică pentru o altă sută".
17. Macaulay, „Lord Clive", p. 222.
18. Despre interesele de afaceri ale companiei şi ale agenţilor săi, mulţi dintre ei implicaţi în tot felul de întreprinderi private, şi dorinţa britanică ca guvernul local să ajungă pe mâini prietenoase, vezi Chaudhury, „Trade, Bullion and Conquest", pp. 27-30.
19. Citatul este preluat dintr-o scrisoare din 9 aprilie 1757 din partea lui Luke Scrafton către „confidentul lui Clive", John Walsh - Chaudhury, „Trade, Bullion and Conquest", p. 28.
20. *Cf.* Adas, „«High Imperialism» and the «New History»", pp. 9-10; de asemenea, Edwards, *Battle of Plassey.*
21. Keay, *Honourable Company*, pp. 318-319.
22. Macaulay, „Clive", p. 253.
23. *Ibid.*, p. 250.
24. Marshall, *Problems of Empire*, p. 60.
25. *Cf.* Pearson, „India and the Indian Ocean", p. 72: „Cât priveşte secolul al XVI-lea, suntem supărător de dependenţi de sursele europene".
26. Habib, *Agrarian System*, pp. 90, 350, 390. Ultima poveste este preluată din John Fryer, *A New Account of East India and Persia being Nine Years' Travels, 1672-81.* Întregul fragment este citat din Rautsky, *Politics of Aristocratic Empires*, p. 103, n. 14.
27. Astfel, André Wink afirmă că „la începutul Revoluţiei Industriale, venitul *per capita* era probabil mai mare în mai multe părţi din Asia decât în Europe" - Wink, *„Al-Hind»"*, p. 65. *Cf.* Bairoch, „Ecarts internationaux" şi „The Main Trends in National Economic Disparities", p. 7. De asemenea, Parthasarathi, „Rethinking Wages".
28. *Cf.* Alam, „How Rich Were the Advanced Countries in 1760 After All?".
29. Macaualay, „Clive", p. 228.

Capitolul 12

1. Astfel, Salaman, *History and Social Influence*; şi Langer, „Europe's Initial Population Explosion".
2. Şi nu numai primele secole. *Cf.* S.K. Coll, „Anti-Malaria Drugs Post Hard Choice for Parents", *Int. Herald-Tribune*, 18 octombrie 1996, p. 11.
3. Curtin, „Epidemiology and the Slave Trade", tabelul 1, p. 203, citat în Sheridan, *Doctors and Slaves*, p. 12. Aceste cifre se sprijină pe mortalitatea personalului militar britanic, alb şi negru, din diferite colţuri ale lumii, în perioada 1817-1836. Plecând de la premisa existenţei unor anumite studii, ratele mortalităţii erau probabil mai mici atunci decât fuseseră în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea.
4. Citat de Edwy Plenel, „Le conquérant oublié", *Le Monde*, 1-2 septembrie 1991, p. 2. Putem găsi orgii similare ale mulţumirii de sine distructive în rândul ţărilor bogate în petrol de la sfârşitul secolului XX.

5. Industria spaniolă nu era egală cu cea a Italiei sau a ţărilor din nord-vestul Europei; însă nici una dintre ele nu era de neglijat în secolul al XVI-lea. *Cf.* Peyrefitte, *Société*, p. 134. Despre contractarea din secolul al XVII-lea, vezi Lynch, *Hispanic World*, pp. 210 şi urm.
6. Alfonso Nunez de Castro, citat în Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, p. 251.
7. Citat în Lewis, *Muslim Discovery*, p. 197. Istoricul şi omul italian de stat Francesco Guicciardini spunea cam acelaşi lucru, deşi a pus problema în funcţie de cine beneficia de valoarea adăugată. Guicciardini, *Relazione di Spagna*, p. 131, citat în Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, p. 250.
8. Bernaldez, cap. cxii, p. 257, citat în Bernand şi Gruzinski, *Histoire du nouveau monde*, I, pp. 78-79, 643. De remarcat faptul că, în anumite culturi, meşteşugurile ce implicau piei erau în mod tradiţional dispreţuite ca fiind respingătoare şi degradante în mod intrinsec; de exemplu, în Japonia, unde aceşti muncitori erau incluşi în categoria *eta*, un grup de paria sociali ce îi reunea şi pe antreprenorii de pompe funebre şi pe ciocli. În Turcia otomană, societate care, aidoma Spaniei, cultiva artele şi deprinderile războiului, meşteşugurile industriale erau în principal apanajul minorităţilor religioase, îndeosebi al armenilor.
9. *Cf.* Peyrefitte, *Société*, pp. 141-142.
10. Despre bogăţiile şi comerţul din Atlanticul de Nord, vezi Axtell, „At the Water's Edge: Trading in the Sixteenth Century", în *After Columbus*, pp. 144-181. Despre uleiul de balenă, scrie el (p. 146), era „la fel de profitabil ca aurul lichid" (însă mult mai puţin tentant pentru corsari). „Deoarece uleiul de balenă aprindea lămpile Europei, producea săpun şi supă, ungea totul, de la tigăile de gătit la ceasuri, şi, de vreme ce balena era considerată peşte, era servită ca *lard de carême* – grăsime mai uşoară – în zilele de sărbătoare când produsele din carne erau interzise."
11. Despre declinul manufacturii textile italiene (de departe ramura principală a producţiei industriale), vezi Cipolla, *Before the Industrial Revolution*, pp. 253-263. Avem multe de învăţat despre noile industrii care puneau stăpânire pe târguri şi chiar pe sate. *Cf.* Ciriacono, „The Venetian Economy" şi „Venise et la Vénétie". Însă se pare că centrele urbane mai vechi au folosit puterea economică şi politică pentru a le face să rămână la locul lor modest. Vezi Sella, *Crisis and Continuity*, şi Moioli, „De-Industrialization in Lombardy".
12. [Anthony Walker], *The Holy Life of Mrs Elizabeth Walker* (1690), citat în Thomas, „Cleanliness and Godliness", p. 56. Îi mulţumesc lui Keith Thomas că mi-a pus la dispoziţie pasajul înaintea publicării.
13. Baxter, „Of Redeeming Time", *Practical Works*, p. 228. Din nou, îi mulţumesc lui Keith Thomas.
14. *Cf.* H.M. Robertson, *Aspects of the Rise of Economic Individualism.*
15. Despre această etică defensivă mai veche a aristocraţiei, vezi importantul articol al lui Arthur Livingston, „Gendeman, Theory of the", în *Encyclopedia of the Social Sciences.* De asemenea, Kautsky, *Politics of Aristocratic Empires*, pp. 177-197.
16. Candolle, *Histoire des sciences et des savants.* Unii au respins aceste cifre pe motivul că toate calculele lui Candolle încep din anii 1660, când revoluţia ştiinţifică era deja în plină desfăşurare. *Cf.* Smith, *Science and Society*, p. 48. O asemenea obiecţie nu exclude, firește, posibilitatea ca un sondaj asemănător asupra perioadei anterioare să ofere rezultate similare; însă implicaţia este aceea că nu ar face-o. Ideea este următoarea: Candolle avea la dispoziţie date cu care să lucreze după înfiinţarea academiilor ştiinţifice. Ar fi iraţional să le respingem pentru perioada pe care o tratează, când supremaţia protestantă în ştiinţă ar părea o realitate. Dacă explicaţia ţine de protestantism sau de ostilitatea catolică în ceea ce priveşte noua ştiinţă, sau de ambele variante, este cu totul altceva.
17. Citat de Mason, „Scientific Revolution".
18. Acesta este istoricul suedez Kurt Samuelsson, într-o scurtă monografie tradusă în limba engleză cu titlul *Religion and Economic Action.*

19. Critica statistică a lui Samuelsson la adresa datelor lui Weber legate de Baden, de exemplu, este neconvingătoare, deşi dovedeşte că era mai probabil ca protestanţii să locuiască în zone urbane, unde se aflau în mod invariabil şcolile tehnice. Însă nici asta nu era o întâmplare.
20. Landes, *Revolution in Time*, pp. 92-93. *Cf.* de Vries, *Dutch Rural Economy*, p. 219: pe baza inventarelor gospodăreşti, numărul ceasurilor deţinute în districtul Leewarderadeel a crescut de la 2% în 1677-1686 la 70,5% în 1711-1750. Desigur, era vorba despre gospodării îndeajuns de înstărite încât să facă un inventar după moarte.
21. *Cf.* Michaud, „Orléans au XVIIIe siècle", p. 11. Chiar şi aşa, anumite ordine cavalereşti erau inaccesibile pentru aceşti oameni noi, iar aceste excluderi contraveneau acestor eforturi de a privilegia succesul în afaceri, până într-acolo încât unii au militat pentru crearea unui nou tip de ordin ridicând statutul acestor oameni subapreciaţi. Aceste manifestări solemne ale respectului par sincere; însă ne spun că alţi oameni nu erau de acord.
22. Bennassar, *L'Inquisition espagnole*, cap. viii: „Refus de la Réforme", în special pp. 289-290. Încă o dată, reacţia Spaniei a fost modelată, în detrimentul său, de lunga ei istorie de conformism religios intransigent şi de patimile pe care le-a generat. *Cf.* Goodman, „Scientific Revolution", pp. 163-164, care sugerează că e posibil ca lipsa de medici catolici din Spania secolului al XVI-lea să fi reflectat legătura rasială (congenitală) pe care unii spanioli o făceau între iudaism şi medicină. „Este foarte posibil ca, într-o societate care îi respecta pe cei ce puteau stabili independenţa faţă de descendenţa evreiască sau maură, vechii creştini să fi evitat profesia medicală în cazul în care succesul ei putea stârni suspiciuni în privinţa unei origini evreieşti."
23. Goodman, „Scientific Revolution in Spain and Portugal", în Porter şi Teich (eds.), *Scientific Revolution*, p. 172. Unii istorici spanioli, în încercarea de a apăra imposibilul, au susţinut că universităţile de peste hotare erau atât de sărace şi de limitate, încât studenţii spanioli nu pierdeau mare lucru. Posibil; deşi universităţile protestante, cele din Anglia şi Olanda, de exemplu, erau considerabil mai bune. Însă nimeni nu putea bea din izvorul ereziei, aşa ceva era de neconceput. *Cf.* Smith, *Avuţia naţiunilor*, cartea a V-a, cap. i, partea a 3-a, articolul 3d, despre fluxul de talent din mediul universitar către Biserică în ţările catolice.
24. Crow, *Spain: The Root and the Flower*, p. 149.
25. În *Carta filosofica, medico-chymica* (Madrid, 1687), citat de Goodman, „Scientific Revolution", p. 173.
26. Trevor-Roper, „Religion, the Reformation and Social Change", în colecţia de eseuri cu acelaşi titlu. Lucrarea a fost prezentată pentru prima oară în 1961, la cea de-a Cincea Conferinţă Irlandeză a Istoricilor din Galway. Probabil că a deranjat numeroşi ascultători.
27. Despre Bruno şi campania Bisericii de a domestici ştiinţa, vezi Minois, *L'Eglise et la science*, I, cap. ix: „Contre-Réforme et reprise en main des sciences". Despre originea „ştiinţei" lui Bruno, vezi Yates, *Giordano Bruno*, şi discuţia din Copenhaver, „Natural Magic".
28. Grenet, *Passion des astres*, p. 87.
29. *Ibid.*, p. 79.
30. Vezi în special La Lumia, *Histoire de l'expulsion des Juifs de Sicile.*

Capitolul 13

1. *OED, s.v.* Revolution, III, 6, b.
2. Despre roata de apă: Mokyr, *Lever of Riches*, pp. 90-92. Despre energia hidraulică *vs* energia cu abur: Tunzelmann, *Steam Power*; şi Greenberg, „Reassessing the Power Patterns".
3. Aceasta este explicaţia tradiţională - vezi Ashton, *Iron and Steel.* Hyde, *Technological Change*, p. 40, susţine că nu acesta era motivul; ci, mai curând, că Darby a reuşit fiindcă

ştia să toarne vase din fier cu pereţi subţiri folosind nisip în loc de lut, economisind astfel jumătate din cantitatea de metal, acestea putând fi confecţionate mai uşor din fontă cu cocs.

4. John U. Nef, *Rise of the British Coal Industry*. Specialistul care a susţinut cel mai convingător importanţa combustibilului fosil şi a energiei cu abur este E.A. Wrigley. Vezi *Continuity, Chance and Change* şi eseul său despre „The Classical Economists, the Stationary State, and the Industrial Revolution", p. 31. Adam Smith, *Avuţia naţiunilor*, cartea V, cap. II, partea II, art. 4, menţionează tendinţa industriei britanice de a se concentra în apropierea zăcămintelor de cărbune. El o pune pe seama efectului combustibilului ieftin asupra salariilor (puteau fi mai mici) şi a costurilor acestor industrii ce necesită mult combustibil (şi folosesc căldură), cum sunt industria sticlei şi a fierului. Nu vorbeşte despre cărbune ca şi combustibil pentru motoare şi maşini; de fapt, nu vorbeşte despre motoare cu abur şi nu spune mare lucru despre maşini. Smith avea lacunele sale.
5. Aceasta este estimarea lui A.P. Usher, *History of Mechanical Inventions*.
6. A. Rees, *The Cyclopaedia*, vol. 38 (Londra, 1819), citat în Randall, *Before the Luddites*, p. 13.
7. Citat în Kindleberger, *World Economic Primacy*, viii, 6.
8. Această succesiune l-a ajutat pe A.P. Usher, pionierul studiului legăturilor dintre tehnologie şi industrie, să urmărească progresul şi coordonarea Revoluţiei Industriale doar prin intermediul acestor date – *Industrial History*, pp. 304-313.
9. *Ibid.*, p. 306.
10. Astfel, T.S. Ashton, al cărui mic manual clasic şi „plin de clasă", *The Industrial Revolution*, ia ca date terminale 1760 şi 1830.
11. Comparaţi analiza similară a lui Christopher Freeman asupra diminuării productivităţii în ţările industriale avansate în anii 1970 şi 1980 – *The Economics of Hope*, pp. 86-89.
12. *Cf.* Landes, „What Room for Accident in History?".
13. McCloskey, „Statics, Dynamics, and Persuasion".
14. Aldcroft, „Europe's Third World?", p. 2. Lucrarea deschizătoare de drumuri în ceea ce priveşte aceste comparaţii istorice îi aparţine lui Paul Bairoch; vezi „Main Trends in National Economic Disparities".
15. Cu toate acestea, chiar şi în aceste chestiuni aparent simple, putem face greşeli crase. Vezi discuţia din J. Cuenca Esteban, „British Textile Prices", privind preţurile confecţiilor din bumbac oferite de N.F.R. Crafts şi Knick Harley, folosite la calcularea creşterii industriale britanice. Acestea din urmă pretind că indică măriri (*sic!*) sau stabilitatea preţurilor bumbacului pe parcursul Revoluţiei Industriale. Au fost, din nefericire, prost alese în acest scop (printre altele, coeficienţii ţin mai curând de contract decât de preţurile pieţei), pe de o parte, fără îndoială, deoarece erau la îndemână şi disponibile. Cu toate acestea, toate alarmele trebuiau oprite. Cifrele ar trebui să aibă sens, iar oricine este dispus să creadă că preţurile firelor sau confecţiilor au stagnat ori au crescut după inventarea maşinii de filat umed, a selfactorului şi a războiului mecanic de ţesut e în stare să creadă orice. Despre pericolele şi banalitatea naivităţii numerice, vezi Landes, „What Room for Accident in History?".
16. Theodore W. Schultz, „On Investing in Specialized Human Capital", p. 343.
17. Jeffrey Williamson propune 0,3% – „New Views on the Impact", p. 1.
18. Crafts, „British Industrialization in an International Context", p. 425. Pentru o analiză empirică mai de încredere a creşterii şi a câştigurilor din sectorul industrial, vezi Temin, „Two Views".
19. Vezi articolul „The Price of Light", *The Economist*, 22 octombrie 1994, p. 84.
20. Pentru un exemplu timpuriu al acestei evitări, vezi Youngson, *Possibilities of Economic Progress*, cap. viii: „The Acceleration of Economic Progress in Great Britain, 1750-1800", în special p. 117: „[...] nimic nu poate fi confirmat sau infirmat despre economie ca întreg". Youngson afirmă aici cu tărie că „progresul nu a fost niciodată constant" şi că toate contribuţiile

respective ale diferitelor sectoare s-au schimbat în permanenţă. Rezultatul: mulţi copaci, nici o pădure.

21. Ward, „Industrial Revolution and Imperialism", p. 58, comentând despre Cain şi Hopkins, „Gentlemanly Capitalism", pp. 510-512. Mie nu mi se pare că Hopkins şi Cain spun asta.
22. Eric Jones, în *Growth Recurring*, p. 19. Vezi Landes, „The Fable of the Dead Horse", care abordează dezbaterea mai amplă.
23. Citat în Massie, *Dreadnought*, p. 475.

Capitolul 14

1. *Apud* McCloskey, „1780-1860: A Survey", p. 243.
2. *Apud* White, „Cultural Climates and Technological Advance", în *Medieval Religion and Technology*, p. 221, n. 16. Predica, trebuie menţionat acest fapt, a fost ţinută în limba autohtonă. Am modificat puţin traducerea lui White a originalului.
3. În *Coloquios dos simples e drogas he cousas medicinais da India* [*Dialoguri despre plante medicinale, medicamente şi* materia medica *din India*] (Goa, 1563), citat în Goodman, *„Scientific Revolution"*, pp. 168-169.
4. Citat în Smith, *Science and Society*, p. 51. *Cf.* versiunea actuală a acestei dependenţe de matematică, de astă dată în domeniul cosmologiei: „[...] teoria supergravitaţiei, teoria Kaluza-Klein şi Modelul Standard [funcţionează], dar nu ştim să explicăm de ce. [...] Teoria corzilor există, însă ne ia în derâdere, fiindcă nu suntem îndeajuns de inteligenţi încât să o soluţionăm. Problema este că, în vreme ce fizica secolului XXI a alunecat din greşeală în secolul XX, matematica secolului XXI nu a fost inventată încă". Michio Kaku, *Hyperspace* (Oxford, New York, 1993), citat în *New Tork Times*, 20 martie 1994, „Book Review", p. 21.
5. Aici se face referire la lucrarea lui Frances Yates: *Giordano Bruno* şi „The Hermetic Tradition". Yates sugerează că revoluţia ştiinţifică poate fi foarte bine văzută ca un proces în doi paşi: „prima fază constând într-un univers animist operat de magie, cea de-a doua fază, într-un univers matematic operat de mecanică" – „The Hermetic Tradition", p. 273.
6. Hansen, „Science and Magic", p. 495.
7. *Cf.* Edward Rosen, „Was Copernicus a Hermetist?", în Roger H. Stuewer (ed.), *Historical and Philosophical Perspectives of Science*, pp. 163-171: „[...] din magia şi astrologia renascentiste au izvorât nu ştiinţa modernă, ci magia şi astrologia moderne", citat în Hansen, „Science and Magic", p. 505, n. 35. Desigur, dacă vedem ştiinţa ca pe un produs derivat, şi nu autonom, ne putem plânge de „modul nerecunoscător prin care ştiinţa şi-a «achitat» datoria: falimentând metafizica magiei" (*ibid.*, p. 497).
8. *Ibid.*
9. Îi datorez această referinţă domnului Noah Efron, doctorand la Hebrew University, care pregăteşte momentan o teză cu privire la reacţia specialiştilor evrei la noua ştiinţă a secolului al XVII-lea.
10. *Cf.* Sarton, „Arabic Science", p. 321: „În vreme ce occidentalii descoperiseră secretul ştiinţei experimentale şi foloseau noile metode cu tot mai multă încredere şi din ce în ce mai des, medicii musulmani reciteau aceleaşi cărţi şi se învârteau în cercuri fără speranţă. Stagnare în vecinătatea unor oameni ce progresează înseamnă regres; distanţa dintre mentalitatea orientală şi cea occidentală creştea în mod constant, bărbaţii occidentali înaintau tot mai mult, iar musulmanii – rămânând unde erau – erau depăşiţi din ce în ce mai mult".
11. Dumas, *Scientific Instruments*, pp. 49-55.
12. Sarton citează un reclamant algeriano-turc la inventarea logaritmilor: Ibn Hamza al-Maghribi – „Arabic Science", p. 305, n. 2. Întrebarea importantă este: cu ce scop?

13. Citat în R. Lenoble, „The Seventeenth-Century Scientific Revolution", în Taton (ed.), *A General History of the Sciences*, II: *The Beginnings of Modern Science*, p. 183.
14. Dooley, „Processo a Galileo", traducere în limba engleză, pp. 8-9.
15. Landes, *Revolution in Time*, pp. 125-127. Pe de o parte, problema era că Hooke spera să profite de pe urma acestui lucru şi a ideilor orologice asociate şi se temea că avea să piardă o avere dacă îşi dezvăluia secretul. Aşa că a rămas cu mâna goală.
16. „Deşi teoria dr. Black privind căldura latentă nu a *sugerat* îmbunătăţirile mele aduse motorului cu abur, cunoştinţele din diverse domenii pe care a fost încântat să mi le transmită şi modurile corecte de raţionament şi de experiment, la care l-am luat drept exemplu, au dus cu siguranţă în mare măsură la facilitarea progresului invenţiilor mele. [...]" Fleming, „Latent Heat", citându-l pe John Robinson, *A System of Mechanical Philosophy* (Edinburgh, 1822), II, ix.
17. Despre toate acestea, vezi Musson şi Robinson, *Science and Technology*, pp. 80-81.
18. Despre eforturile spionilor industriali de a afla mai multe despre o fabrică de răsucire a firelor de mătase înfiinţată în 1681 la Utrecht, în Olanda, vezi Davids, „Openness or Secrecy?", p. 338.
19. Despre Lombe şi răsucirea mecanică a firelor de mătase: Wadsworth şi Mann, *Cotton Trade*, pp. 106-108; Usher, *History of Mechanical Inventions*, pp. 275-276.

Capitolul 15

1. Comparaţi analiza contribuţiei agriculturii la dezvoltarea economică japoneză în Ohkawa şi Rosovsky, „A Century of Japanese Economic Growth", şi Hayami şi Ruttan, „Korean Rice, Taiwan Rice".
2. Despre cultivarea alimentelor destinate comerţului, vezi F.J. Fisher, „Development of the London Food Market".
3. Unii istorici ar accentua constrângerile materiale. Astfel, Wrigley subliniază rolul cărbunelui ca factor-cheie – *People, Cities and Wealth*, pp. 90-91: „[...] în această lume [a lui Adam Smith], exista o limită a dimensiunii producţiei industriale, impusă de dificultatea de a spori oferta de materie primă la preţuri constante sau în scădere atâta vreme cât majoritatea materiilor prime industriale erau organice. Când acest lucru nu a mai fost valabil, limita a dispărut". Pentru transport ca elementul-cheie, vezi Szostak, *Role of Transportation.*
4. Despre chestiunea întâmplării şi soartei în istoria economică, vezi Landes, „What Room for Accident in History? Explaining Big Changes by Small Events". Parţial, acesta este un răspuns la un eseu bine cunoscut şi provocator, poate cu bună-ştiinţă, scris de Nick Crafts pe tema probabilităţilor *ex ante*: „Industrial Revolution in Britain and France: Some Thoughts on the Question «Why Was England First?»".
5. Acest aspect ridică o mulţime de întrebări. Unii ar susţine – mai mulţi în trecut decât acum – că cea mai productivă economie ar fi una îndrumată de sus. O asemenea economie de comandă implică apropriere de către guvern a surplusului, pentru a-l reinvesti în mod planificat. Sau ar afirma că guvernul face unele lucruri mai bine decât piaţa. Însă asta e o altă carte, scrisă de alţi oameni. *Cf.* Kuttner, *Everything for Sale.*
6. Una dintre cele mai bune discuţii pe această temă se găseşte în Liah Greenfeld, „The Worth of Nations", p. 580 şi *passim*. Amintiţi-vă din nou justificarea lui Adam Smith cu privire la legile protecţioniste în termeni de putere naţională – *Avuţia naţiunilor*, cartea IV, cap. II.
7. *Cf.* Berend şi Ranki, *European Periphery*, p. 66, despre limitarea acţiunii statului în societăţile sărace, subdezvoltate din Europa de Est şi de Sud-Est. De asemenea, Batou şi David, „Nationalisme économique", p. 6, în ceea ce priveşte lipsa unui „consens social" îndeajuns de amplu în Polonia secolului al XIX-lea.

8. Adam Smith, *Avuţia naţiunilor*, vol. II, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, Bucureşti, 1965, cartea IV, cap. V, „Digresiune cu privire la comerţul de grâne şi legislaţia grânelor", p. 37.
9. Macfarlane, „On Individualism". Industria în mediul rural: am remarcat deja importanţa lucrului la domiciliu în includerea forţei de muncă nefolosite sau prost folosite anterior în producţie. Pentru producător-comerciant, această mână de lucru era ieftină şi profitabilă; pentru lucrătorul rural, noile oportunităţi de muncă însemnau o sporire substanţială a venitului. *Cf.* Faujas de Saint Fond, *Journey Through England*, vol. I. În 1778, un inspector francez al manufacturilor s-a opus introducerii maşinilor de filat în Franţa, deoarece acestea aveau să împiedice răspândirea industriei la domiciliu; era mai puţin interesat de dezvoltarea economică decât de venitul populaţiei rurale. Wadsworth şi Mann, *Cotton Trade*, p. 504, n. 2.
10. Fortescue, *Governance*, pp. 114-115. *Cf.* sentimentele similare de un secol mai târziu ale episcopului John Aylmer, citat în Fisher (ed.), *Essays in the Economic and Social History*, pp. 12-13.
11. Despre semnificaţia acestui sentiment, *cf.* Greenfeld, „The Worth of Nations".
12. *Cf.* Crouzet, „Les sources de la richesse de l'Angleterre, vues par les Français du XVIIIe siècle", în *De la supériorité*, cap. 5, şi sursele oferite acolo, pp. 488-493. De asemenea, Lacoste, *Voyage philosophique*, I, 93; Chantreau, *Voyage*, I, 7; Moritz, *Travels*, p. 31. *Et al.*
13. Defoe, *A Plan of the English Commerce*, pp. 76-77.
14. Crouzet, *De la superiorité*, p. 115, citându-l pe J. Meyer, *L'armement nantais dans la deuxième moitié du XVIIIe siècle* (Paris, 1968), p. 252; şi Crouzet, „Les Français", p. 28. Declaraţia datează din 1792. Despre legătura dintre consumul ridicat şi industrializare (cerere şi ofertă), vezi importantul articol al lui de Vries, „The Industrial Revolution".
15. Despre Biencourt, vezi Crouzet, *De la supériorité*, p. 115.
16. Vezi, printre alţii, McKendrick, Brewer şi Plumb, *The Birth of a Consumer Society*; Hopkins, *Birmingham*; Shammas, *The Pre-industrial Consumer*; Weatherill, *Consumer Behaviour*; Berg (ed.), *Markets and Manufacture*; şi Berg, *Age of Manufactures* (ed. a II-a).
17. *Cf.* Muller, „Justus Moser", pp. 170-171.
18. Despre efortul împăratului habsburgic de a îndrepta aceste nereguli printr-un decret controversat din 1731, *ibid.* pp. 162-163.
19. Astfel, Warren Scoville, *The Persecution of Huguenots.*
20. Despre aceşti evrei tenace, deşi într-un număr extrem de redus, gata de o asimilare rapidă, vezi Endelman, *Radical Assimilation*, pp. 9-33.
21. *Cf.* Crouzet, „The Huguenots and the English Financial Revolution", în Higonnet *et al.* (eds.), *Favorites of Fortune*, pp. 221-266.
22. Studeny, *L'invention de la vitesse*, p. 184.
23. Fukazawa, „Non-Agricultural Production", pp. 314-315.
24. Raychaudhuri, „Non-Agricultural Production", p. 286.
25. Astfel, Raychaudhuri, *ibid.*, p. 295: „Dacă nevoia este mama invenţiei, presiunea ei în cazul indian nu a fost insistentă".
26. *Ibid.*, pp. 286-287.
27. F. Buchanan, *A Journey from Madras...* (1807), citat în *ibid.*, p. 291. Raychaudhuri e de acord.
28. Brennig, „Textile Producers", p. 86. Cuvintele dintre ghilimele îi aparţin.
29. Despre aceste caravane Banjara (o castă nomadă), vezi Habib, *Agrarian System*, p. 62, şi Brennig, „Textile Producers", pp. 68-69. Potrivit spuselor lui Brennig, „timpul conta foarte puţin".
30. Chaudhuri, *Trading World*, anexa 5, tabelul C.20, pp. 540-541.
31. Wadsworth şi Mann, *The Cotton Trade*, p. 117.
32. Spear, *The Nabobs*, p. 75. Constructorii navali indieni, trebuie menţionat, erau foarte renumiţi şi construiau vase nu numai pentru localnici, ci şi pentru clienţi din alte colţuri ale Asiei. Europenii se bazau pe ei aproape în exclusivitate, nu numai fiindcă lucrau mai bine

(tecul era mai bun decât stejarul) şi mai ieftin, ci şi pentru că vasele construite de europeni erau deja uzate când ajungeau în Oceanul Indian.

33. Habib, „Potentialities", p. 63.
34. Raychaudhuri, „Non-Agricultural Production", p. 292, vorbeşte despre constructorii navali indieni care nituiau scândurile şi spune că această tehnică era superioară călăfătuirii europene. O fi oare vorba despre „fălţuire" în realitate? Despre tehnicile indiene, vezi Barendse, „Shipbuilding", şi Bhattacharya, „A Note on Shipbuilding". Această călire a fierului era o poveste veche în Europa. Gimpel, *Medieval Machine*, pp. 65-66, citează numărul şi varietatea cuielor păstrate în depozit: o jumătate de milion la Calais în 1390; zeci de mii, de 12 dimensiuni diferite (catalogate cu tot cu preţuri) la York Castle în 1327. Specializarea cuielor în funcţie de modul de întrebuinţare este un indicator al sofisticării acestei tehnologii.
35. Kuppuram, „A Survey of Some Select Industries", p. 46.
36. Habib, „Potentialities", p. 62 şi n. 4, citându-l pe J. Ovington, *A Voyage to Surat in the Year 1689* (Londra, 1929), pp. 166-167. Ovington spune că meşteşugarilor indieni le era greu să confecţioneze ceasuri, deoarece praful le bloca rotiţele. Implauzibil. E posibil să fi fost o problemă, însă nu una insolubilă pentru tehnologia indiană. Cât priveşte ceasuri chinezeşti, acestea erau imitaţii slabe ale produselor europene. Despre Claude Martin, care a lăsat o moştenire uriaşă din care încă mai sunt finanţate şcoli numite La Martinière în Lucknow, Calcutta şi Lyons, vezi Landes, *Revolution in Time* şi *L'heure qu'il est*.
37. Chaudhuri, *Trading World*, pp. 273-274. *Cf*. Bernier, *Voyage dans les états*, p. 168.
38. Kerr, „Colonialism and Technological Choice", pp. 95-97. Kerr consideră că alegerea indiană este destul de raţională, însă raţionalitatea este atât o funcţie a scopurilor, cât şi a mijloacelor.

Capitolul 16

1. *Cf*. referinţele la McCloskey în Landes, „Fable", p. 163, n. 27. Pollard, *Peaceful Conquest*, nu vede povestea industrializării europene ca fiind o reacţie înverşunată la provocarea britanică, ci mai curând ca pe o diseminare armonioasă a tehnologiei de-a lungul liniilor definite de piaţă. A fost... şi asta. *Cf*. Davis, „Industrialization in Britain and Europe", pp. 54-55.
2. Citat de Crouzet, *De la supériorité*, p. 105.
3. *Ibid.*, p. 107.
4. Voltaire, *Essai sur les moeurs et l'esprit des nations* (Garnier, Paris, 1963), II, 695-697; citat în Crouzet, „Les Français", p. 24. Data primei Legi a Navigaţiei a fost în realitate 1651, aceasta fiind urmată de o altă lege în 1660, imediat după restaurarea monarhiei.
5. Crouzet, *De la supériorité*, p. 110. Crouzet remarcă (p. 489, n. 28) faptul că acest dispreţ la adresa practicilor comerciale englezeşti se regăseşte deja în manualul comercial al lui Jacques Savary, *Le parfait négociant* (ed. I, 1675). Pe de altă parte, un memorandum din 1711 afirmă că Anglia a trecut la o protecţie masivă abia după ce Franţa dăduse tonul şi că englezii făceau în realitate un comerţ mai cinstit [*noblement*] decât alte naţiuni. Aceste opinii nu sunt mai mult decât nişte percepţii.
6. De exemplu, Crouzet, cu ironie, citând o varietate de surse, p. 490, n. 31.
7. Riem, IV, 17.
8. Mirabeau, p. 47.
9. Karl Marx, prefaţă la *Capitalul*, p. 13. O consecinţă a acestei încrederi în legi era definiţia unui drum propriu-zis socialist către progres, cu un puternic accent pe întâietatea industriei grele – un fel de fetişism metalurgic. (Nu a fost o întâmplare faptul că Josef Dzhugashvili a ales Stalin [oţel] ca *nom de parti*.)

10. Deşi cercetarea empirică a demonstrat de multă vreme particularităţile tiparelor naţionale ale dezvoltării (vezi, de exemplu, Clapham, *Economic Development* [1923]), mitul unui „model unic şi multilinear al industrializării bazat pe experienţa englezească" rămâne un irezistibil om de paie, care să fie dărâmat de revizuirile succesive ale unei aşa-zise înţelepciuni convenţionale. Astfel, minunatele (în mai multe feluri) descoperiri ale lui O'Brien şi Keyder, *Economic Growth in Britain and France*, care au anunţat cu surle şi trâmbiţe că Franţa îşi găsise propriul „drum către secolul XX". Pentru o viziune critică, chiar dacă indulgentă, asupra acestor exerciţii de iconoclasm, vezi Davis, „Industrialization in Britain and Europe", pp. 48-54.
11. Acesta este sensul dat de Jordi Nadal în *Fracaso de la Revolution industrial en España*, pe care îl descrie ca fiind „o analiză a cauzelor care limitează încercarea de a aplica în Spania modelul clasic – în stil englezesc – al dezvoltării economice".
12. Good, *Economic Rise*, pp. 11-12; Kemp, *Industrialization*, pp. 26-27. Pentru ceea ce am numi astăzi un atac corect din punct de vedere politic la adresa părtinirii acestor temporalităţi centrate pe Noi, vezi Fabian, *Time and the Other*. *Cf.* Landes, „Time of Our Lives", p. 719, n. 7.
13. *Cf.* Domar, „Causes of Slavery or Serfdom".
14. Citat în Bradley, *Guns for the Tsar*, p. 132.
15. Crisp, „Labour and Industrialization in Russia", în Mathias şi Postan (eds.), *The Cambridge Economic History of Europe*, vol. VII, pt. 2, p. 330. Această cifră (4 milioane) reprezenta circa 6,5% din populaţia totală. Mică, aşadar, din punct de vedere relativ, însă mare din punct de vedere absolut.
16. Unii specialişti ar accentua caracterul incomplet al emancipării, în particular menţinerea obligaţiilor săteşti colective, ca motiv al ineficienţei sale – *cf*. Gerschenkron, „Die Vorbedingungen", p. 25. După cum o indică textul de mai sus, eu aş accentua mai mult efectul libertăţii asupra forţei de muncă în industrie – cei deja acolo şi cei ce puteau fi recrutaţi.
17. Raport din primăvara anului 1859, citat în Hamerow, *Social Foundations*, p. 120. Sintagma „sistem prohibitiv" este o aluzie la prohibiţiile privind importul anumitor manufacturi, îndeosebi al unor confecţii din bumbac, pentru a proteja şi a promova industria locală embrionară.
18. La jumătatea anilor 1860, 16 state din Confederaţia Germană cu 34 de milioane de locuitori beneficiaseră de noua scutire; 7 state cu 7 milioane de oameni treceau printr-un proces de tranziţie; iar 12 state cu doar 3,5 milioane de oameni, majoritatea preponderent agricole, îmbrăţişau vechea orânduială – Hamerow, *Social Foundations*, p. 121.
19. Heckscher, *Mercantilism*, I, 64.
20. Heckscher, *ibid.*, I, 72, afirmă că cele mai înalte autorităţi au închis ochii la această tactică a tăinuirii; astfel, directorul responsabil de taxe din Prusia de Est a primit lista taxelor din 1644 cu interdicţia strictă de a le dezvălui cuiva. O asemenea strategie este greu de înţeles, doar dacă toate câştigurile obţinute în mod necinstit nu erau împărţite ierarhic.
21. Pentru un exemplu cu implicaţii economice, vezi Koerner, „Linnaeus' Floral Transplants", despre proiectul cultivării unei flore străine în climatul suedez în secolul al XVIII-lea. Ambiţia lui Linnaeus de a cultiva ceai în nord nu a dat rezultate, însă el păşea pe urmele şi anticipa aici unul dintre câştigurile majore pentru cunoaştere ale descoperirii geografice.
22. Preiau această analiză din Tortella, „Patterns of Economic Retardation", pp. 8-9.
23. Tortella pune altfel problema: dezavantajul comparativ al Elveţiei în ceea ce priveşte agricultura, spune el, era mult mai mare. Citându-l pe Bergier, *Histoire économique*, pp. 106, 179, el subliniază faptul că, începând cu Evul Mediu, Elveţia a importat aproape 50% din alimentele sale. Însă avantajul comparativ este în mod implicit relativ, iar aceasta este doar un alt fel de a spune că industria elveţiană era mai rentabilă – în ciuda subvenţiilor statului pentru agricultură.

24. Tortella, „Patterns of Economic Retardation", p. 11.
25. Despre asta, vezi Tortella, „La pénurie d'entrepreneurs", pp. 63-64.
26. Bradley, *Guns for the Tsar*, p. 45.

Capitolul 17

1. Freudenberger, „The Schwarzenberg Bank", pp. 51 şi *passim.*
2. Despre această lume bancară, vezi Landes, „Vieille banque et banque nouvelle" şi *Bankers and Pashas.*
3. Pentru interesele lui Rothschild în industrie şi transport, vezi istoria lui Niall Ferguson despre bancă şi familie, în curs de apariţie.
4. *Cf.* Barbier, *Finance et politique*, cap. 14: „Fould après Fould", care urmăreşte legăturile familiei bancare Fould cu banca Heine şi cu altele din Germania, cu familia Gunzburg (succesorii afacerilor lui Stieglitz; acum înrudiţi prin alianţă cu familia Bronfman) din Sankt-Petersburg, cu familiile Lazard şi Furtado din Franţa, pe lângă clanurile nobiliare (feudale şi napoleoniene) cu podgorii, cai şi orăşele întregi.
5. Exceptând Société Générale din Bruxelles, avem A. Schaffhausen'sche Bankverein în Köln, o bancă privată intrată în faliment în timpul crizei din 1848 şi transformată ulterior în formă corporatistă. Impresia generală că fraţii Pereire au inventat o nouă formă provine din studii precum Plenge, *Gründung und Geschichte des Credit Mobilier*, dobândită de Gerschenkron în *Economic Backwardness in Historical Perspective.* (Eseul ce dă titlul volumului datează din 1951.)
6. Şi germanii, prin legea din 11 iunie 1870. Întrebarea era dacă oamenii de afaceri puteau înfiinţa o companie pe acţiuni cu răspundere limitată fără să obţină acordul prealabil al guvernului, fie printr-o cartă a Coroanei, fie printr-o lege. Rusia ţaristă nu a mai apucat să instituie niciodată o asemenea înregistrare de rutină: pintr-un decret din 1836, în realitate până la revoluţia din 1917 (după care nimic nu a contat), orice astfel de companie trebuie să fie autorizată prin lege – F. Crouzet, în Moss şi Jobert (eds.), *Naissance et mort*, p. 201. În Statele Unite, regulile variau de la stat la stat, însă, în ciuda încorporării de rutină în anumite state cu mult înaintea Războiului Civil, parteneriatele au continuat să domine până în anii 1870. Unul dintre motive a fost acela că băncile preferau să împrumute pornind de la garanţia răspunderii nelimitate.
7. Despre „asistenţa pentru cei puternici", vezi R. Tilly, „German Banking, 1850-1914".
8. *Ibid.*, p. 113. Doar capital industrial? Sau doar cel deţinut în companiile publice pe acţiuni?
9. Despre triumful liberalizării comerţului, vezi Levasseur, *Histoire des classes ouvrières... de 1789 à 1870*, vol. II, cartea a VI-a, cap. 5. Ar trebui menţionat faptul că această deplasare spre comerţul mai liber a fost de scurtă durată. În urma unei crize financiare şi comerciale severe (1873-), principalele naţiuni industriale s-au îndreptat din nou spre protecţionism (Germania, Austria, Italia, 1878-1879; Franţa, taxa Méline, 1892). În acelaşi timp, Statele Unite impuneau un nivel mult mai ridicat de protecţie decât cel ce predomina în Europa (cu excepţia Rusiei). Doar Marea Britanie a rămas credincioasă comerţului liber, deşi şi acolo agitaţia în vederea protecţiei a crescut. Despre toate acestea, vezi Bairoch, *Economics and World History*, pp. 16-55, care, spre deosebire de principalii economişti, susţine că protecţionismul are recompensele sale.
10. Despre toate acestea, vezi André Thuillier, *Economie et société nivernaises*, cap. ix şi x.
11. Despre acest deplasare destul de frecventă dinspre comerţ către sistemul bancar, în general prin intermediul unei acumulări de tranzacţii cu efecte comerciale, vezi Landes, *Bankers and Pashas*, cap. i.

12. Despre Seillière şi „ascensiunea" oamenilor de afaceri loreni de la Paris în timpul revoluţiei şi al Imperiului, vezi Bergeron, *Banquiers*, pp. 54-55. Despre rolul lui Seillière în cariera lui Ignace de Wendel şi reachiziţionarea de mai târziu a fierăriilor familiei, precum şi cumpărarea ulterioară a forjei din Moyeuvre, vezi Woronoff, *L'industrie sidérurgique*, p. 485.
13. Pentru alte păreri, uneori discordante, privind acest subiect, vezi Sylla şi Toniolo (eds.), *Patterns of European Industrialization.*

Capitolul 18

1. Harris, „The First British Measures" şi „Law, Espionage, and the Transfer of Technology"; Cellard, *John Law*, pp. 180-181.
2. Landes, *Revolution in Time*, p. 161.
3. Young, *A Six Months Tour through the North of England* (ed. a II-a, 1771), citat în Musson şi Robinson, *Science and Technology*, p. 216, n. 3.
4. Avem situaţii în care sensibilităţile patriotice au avut câştig de cauză în faţa avantajului material. Vezi Landes, *Revolution in Time*, cap. 10: „The French Connection", despre concurenţa internaţională în vederea inventării cronometrului marin.
5. Despre căutarea neobosită a lui Boulton de muncitori calificaţi („era întotdeauna atent la invenţiile franceze din meşteşugurile de lux"), vezi Musson şi Robinson, *Science and Technology*, pp. 218-221.
6. *Ibid.*, pp. 225-227.
7. Harris, „Industrial Espionage in the Eighteenth Century", în *Essays in Industry*, pp. 164-165. Harris ne-a oferit un raport amănunţit al uneia dintre iscoadele sale în „A French Industrial Spy".
8. Harris, *Essays in Industry*, p. 170.
9. *Ibid.*, p. 171. Harris subliniază, destul de corect, că axarea acestor spioni asupra Marii Britanii „accentuează caracterul central al tehnologiei pentru revoluţia industrială şi confirmă într-un mod copleşitor supremaţia tehnologică britanică". De asemenea, că „progresul tehnologic britanic era cumulativ şi a atras atenţia înaintea avântului major către dezvoltarea economică" – *ibid.*, p. 164.
10. Despre Alcock, vezi Harris, „Attempts to Transfer English Steel" şi „Michael Alcock and the Transfer of Birmingham Technology". Cel de-al doilea dintre aceste articole notează că tatăl iubitei lui Alcock a negat faptul că era amanta lui Alcock de îndată ce doamna Alcock a ajuns la La Charité. Însă obişnuia să spună acest lucru, nu-i aşa, mai ales din moment ce concurenţii francezi ai lui Alcock se foloseau de zvonurile privind această relaţie pentru a-l discredita în faţa autorităţilor. (Francezii au trecut de mult peste asemenea scrupule şi se minunează de zelul puritan al forţelor armate americane.)
11. Despre familia Cockerill, vezi Mokyr, *Industrialization in the Low Countries*, cap. ii; de asemenea, Demoulin, *Guillaume Ier* şi Henderson, *Britain and Industrial Europe.* Fragmentul de mai sus este citat de Mokyr dintr-un articol de Nisard, „Souvenirs de voyage, le pays de Liège", *Revue de Paris*, 24 (1835), pp. 130-146. John avea doi fraţi mai mari, William Jr. şi James. Amândoi s-au stabilit în Prusia, unde William a deschis o fabrică de filat lâna la Guben, iar James a construit maşini în Aachen – Henderson, *State and the Industrial Revolution*, p. 113.
12. Héron de Villefosse în 1803, citat în Woronoff, *L'industrie sidérurgique*, p. 318. E posibil să se facă referire la scurta Pace de la Amiens, care le-a dat francezilor şansa de a aduce antreprenori şi tehnicieni britanici.
13. MacLeod, „Strategies for Innovation", p. 302.

14. Kuznets considera că această epocă începea în secolul al XVII-lea. S-a pripit datând-o. Însă legătura este corectă: combinația de știință și tehnologie este cea care a făcut diferența.
15. Vezi o critică devastatoare la adresa judecății și influenței lui Réaumur, scrisă de Frédéric Le Play în *Annales des Mines*, 9 (1846), citat în Harris, „Attempts to Transfer English Steel Techniques", în *Essays in Industry*, p. 109, n. 18. Despre Réaumur, vezi *ibid.*, p. 84.
16. Woronoff, *L'industrie sidérurgique*, p. 351.
17. *Ibid.*, pp. 352-353.
18. Despre Fischer, vezi Henderson, *J.C. Fischer*. Fischer păstra jurnale de nepreţuit, care au fost editate și publicate de Karl Schib.
19. Despre această poveste, vezi Haber, *Chemical Industry*, pp. 128-136, 169-198; și Travis, *The Rainbow Makers*, pp. 237-239, care accentuează vederile largi ale tinerilor chimiști germani din punct de vedere tehnologic.
20. Haber, *Chemical Industry*, p. 84.
21. Milward și Saul, *Economic Development*, p. 230.

Capitolul 19

1. Preiau aceste cifre de la Engerman și Sokoloff, „Factor Endowments", tabelul 4; vezi sursele citate acolo. Ar trebui reținut faptul că asemenea estimări, în special cele pentru anii timpurii, sunt niște născociri, produsul manipulărilor eroice și al supozițiilor, ca să nu mai vorbim de erorile și distorsionările datelor originale – *cf.* Randall, „Lies, Damn Lies, and Argentine GDP". Chestiunea este complicată și mai mult de fragilitatea comparațiilor internaționale care nu se sprijină pe paritatea puterii de cumpărare. Dacă ar fi să includem prăbușirea pesoului mexican din decembrie 1994 – ianuarie 1995, de exemplu, rezultatele mexicane ar fi și mai slabe. Nu mai contează; imaginea generală a unei creșteri americane mai rapide este de încredere. Pentru o altă serie de estimări, bazate pe datele de avere convertite în venit (aproximative), vezi Garcia, „Economic Growth", pp. 53-54.
2. Vezi, printre alte discuții: Caves, „«Vent for Surplus» Models of Trade" și „Export-Led Growth"; Baldwin, „Patterns of Development"; Watkins, „A Staple Theory of Economic Growth"; și Garcia, „Economic Growth and Stagnation".
3. Aceasta este teza lui Stanley Engerman și a lui Kenneth Sokoloff în eseul lor despre „Factor Endowments". O analiză importantă și ingenioasă. Pentru argumente paralele referitoare la exploatarea „endogenă" și la producția de materii prime (Statele Unite au fost mai mult decât norocoase), vezi David și Wright, „Increasing Returns".
4. Fischer, *Albion's Seed*, p. 174.
5. Adam Smith, *Avuția națiunilor*, vol. II, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, București, 1965, cartea IV, cap. VII, partea II, „Cauzele prosperității noilor colonii", p. 56.
6. Adam Smith, *Avuția națiunilor*, vol. I, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, București, 1962, cartea I, cap. VIII, „Despre salariul muncii", p. 50.
7. Ambele citate sunt preluate din Fischer, *Albion's Seed*, p. 560.
8. Vezi Hartley, *Ironworks on the Saugus*.
9. Citat în Oliver, *History of American Technology*, p. 89.
10. Fischer, *Albion's Seed*, p. 860.
11. O generație mai nouă de istorici economici nu este mulțumită de ceea ce se respinge drept „explicații esențialiste culturale neproductive din punct de vedere intelectual", „celebre prin faptul că sunt alunecoase și dificil de evaluat" și militează pentru analiza de regresie, folosind „măsuri clar specificate, cu o largă aplicabilitate" – Carlton și Coclanis, „The Uninventive South?", pp. 304, 326. Exceptând întrebarea de ce cultura ar trebui să fie considerată

„neproductivă din punct de vedere intelectual" sau „esenţialistă" (poate că este greu de cuantificat, însă adevărata întrebare este: chiar contează?), problema cu analiza de regresie este că exclude ceea ce omite şi poate fi specificată ca lăsând puţine rămăşiţe „neexplicate". Dă rezultate bune când vine vorba de măsurarea importanţei relative a factorilor specificaţi, probabil variabile economice cuantificabile, însă nu spune nimic despre restul.

12. Jeremy, *Transatlantic Industrial Revolution*, p. 254.
13. Gibb, *Saco-Lowell Shops*, p. 10, citat în Oliver, *History of American Technology*, p. 158. Vezi şi Rosenberg, „Anglo-American Wage Differences", care sugerează că, deşi salariile americane pentru forţa de muncă necalificată erau mai mari decât cele britanice, americanii îi puteau angaja pe „cei mai buni" constructori de maşini pentru mai puţin.
14. Despre acest flux inversat, vezi Musson şi Robinson, *Science and Technology*, pp. 62-64. Ei îl citează pe Matthew Curtis, constructor de maşini din Manchester, în faţa unei comisii parlamentare în 1841: „[...] Înţeleg că principalul rol... al invenţiilor cu adevărat noi, adică al ideilor noi laolaltă, în executarea unui anumit proces de către maşinile noi sau într-un nou mod îşi are originile peste hotare, în special în America".
15. Jeremy, *Transatlantic Industrial Revolution*, p. 253.
16. *Ibid.*, p. 252.
17. Vezi Broadberry, „Comparative Productivity in British and American Manufacturing".
18. Vezi Eisler (ed.), *The Lowell Offering*.
19. Despre aspectele negative ale muncii în fabrică, vezi Dublin, *Women at Work*, şi Zonderman, *Aspirations and Anxieties*.
20. Citat în Jeremy, *Transatlantic Industrial Revolution*, p. 253.
21. Rosenberg, *Perspectives on Technology*, pp. 39-40.
22. Despre semnificaţia casei „baloon", vezi Giedion, *Space, Time, and Architecture*; şi Rosenberg, *Perspectives on Technology*, p. 38. S-a afirmat că varietatea bunurilor, inclusiv a caselor, disponibile pentru consumatorii britanici constituia o atractivitate care nu se manifesta în cifrele privind producţia sau venitul standard, dar care sporea considerabil nivelul de trai – *cf.* Prais, „Economic Performance and Education", p. 155. Însă câteva şederi în casele britanice din piatră şi cărămidă – reci chiar şi în august – ar sugera că, oricât ar fi fost de ternă şi de utilitară, construcţia americană oferea mai mult spaţiu şi confort pentru aceiaşi bani. Mai mult decât atât, prin natura casei „baloon", sistemele sanitare şi electrice pot fi instalate cu uşurinţă în pereţi, iar asta a contribuit la adoptarea timpurie a unor facilităţi precum apa curentă rece şi caldă şi încălzirea centrală. Pe de altă parte, zidăria europeană şi construcţia din ipsos este semnificativ mai rezistentă la foc, ceea ce poate face diferenţa dintre viaţă şi moarte.
23. Rosenberg, *Perspectives on Technology*, p. 42.
24. Despre diferenţă şi standardele de interşanjabilitate, vezi Landes, *Revolution in Time*, pp. 283-285 şi cap. xix: „Not One in Fifty Thousand".
25. Nathan Rosenberg, *Perspectives on Technology*, p. 17, numeşte acest fenomen *convergenţă tehnologică*, deoarece observă cum diferite ramuri converg pe baza aceloraşi tehnici. Însă eu aş prefera ceva de genul *proliferare tehnologică* sau *interconectare tehnologică*, pentru a accentua mai bine răspândirea tehnicilor în multiple aplicaţii.
26. George Talcott, în S.V. Benet (ed.), *A Collection of Annual Reports... Relating to the Ordnance Department*, I, 395, citat în Gordon, „Who Turned the Mechanical Ideal", p. 746.
27. *Cf.* Rosenberg, *American System of Manufactures*.
28. Erickson, *American Industry*, p. 132.
29. Citat în Oliver, *History of American Technology*, p. 375.
30. Abramovitz şi David, „Convergence and Deferred Catch-up", p. 21. Datele sunt preluate din Angus Maddison, „Explaining the Economic Performance of Nations", tabelele 2-1 (p. 22) şi 2-4 (p. 28), şi sunt măsurate în dolari EPP (echivalent al puterii de cumpărare).

31. Acest citat şi cele ce urmează sunt preluate din Adam Smith, *Avuţia naţiunilor*, vol. II, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, Bucureşti, 1965, cartea IV, cap. VII, partea II, „Cauzele prosperităţii noilor colonii", pp. 67, 68.
32. Adam Smith, *Avuţia naţiunilor*, vol. I, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, Bucureşti, 1965, cartea II, cap. V, „Întrebuinţarea capitalului", pp. 246-247.
33. Cook, *The Long Fuse*, pp. 58-59.
34. Istoricii economici cantitativi moderni au încercat să măsoare povara acestor legi asupra coloniştilor americani şi au susţinut că nu era semnificativă. Implicaţia este aceea că „justificările" economice erau un pretext, iar coloniştii aveau alte motive de război sau, şi mai rău, erau pur şi simplu nişte ingraţi. Lăsând la o parte erorile în calculul poverii şi problemele cu elementele contrafactuale fanteziste privind ceea ce s-ar fi întâmplat dacă nu ar fi existat nici o lege protecţionistă, însăşi ideea că cineva ar putea cuantifica o nedreptate percepută şi ar putea astfel cumpăni dacă un război este justificat sau nu mi se pare izbitor de naivă. Despre această dezbatere prolifică, vezi Thomas, „A Quantitative Approach", şi, în replică, Sawers, „The Navigation Acts Revisited" şi articolele citate acolo.
35. Citat în Cook, *The Long Fuse*, p. 59.

Capitolul 20

1. *Cf.* Humboldt, *Relation historique*, ed. Tulard, p. 252.
2. Fischer, *Albion's Seed*, p. 26 şi n. 5. În Virginia, o regiune de plantaţii şi perioade de ucenicie prin contract, raportul era de 4 la 1; în Brazilia, o ţară a zahărului şi a sclavilor, de 100 la 1.
3. Un articol din *Quarterly Review*, 35, vorbeşte (p. 537) despre segmentarea societăţii latinoamericane prin culoare: „diferitele clase, care de-a lungul timpului, mai mult potrivit regulilor societăţii decât influenţei legilor, şi-au asumat o varietate de titluri în funcţie de afinitatea mai mare sau mai mică cu rasa albă". Citat în Rodney şi Graham, *Reports of the Present State*, p. 12.
4. *Cf.* Fischer, *Albion's Seed*, pp. 240-246, despre valorile ierarhice şi instituţiile sudului Angliei.
5. „Independenţa nu era atât de căutată de locuitorii din Buenos Aires, ci mai curând venită de la sine" – Rodney şi Graham, *Reports of the Present State*, pp. 28-29.
6. Contrastul îi aparţine lui Furtado, *Economic Growth of Brazil*, p. 109.
7. *Cf.* Faith, *The World the Railways Made*, p. 156, citându-l pe Ferns, *Britain and Argentina*: „Interesele argentiniene nu erau preocupate nici să investească, nici să câştige controlul asupra acestor întreprinderi, indiferent cât de nestingherite le criticau activităţile în ziarele lor şi pe holurile Congresului [...] era [...] mai profitabil să facă speculă cu terenuri, să vândă vite şi lână şi să instituie arenda, drumurile feroviare fiind puternic stimulate de deschiderea unei căi către pieţe, mai întâi către cele din Buenos Aires şi apoi din lumea întreagă [...]".
8. Mullet des Essards, *Voyage en Cochinchine*, p. 95.
9. Cele de mai sus sunt preluate din Rock, *Argentina*, p. 25. Despre cuie, vezi E.A.J. Clemens, *The La Plata Countries of Latin America* (1886), citat în Rock, „Features of Industrial Development", p. 8; de asemenea, Mullet des Essards, *Voyage en Cochinchine*, p. 89.
10. Rock, „Features of Industrial Development", p. 7.
11. Cuvintele îi aparţin lui Sarmiento, care scria în anii 1840, citat în Rock, *ibid.*
12. Juan Bautista Alberdi, *Bases e puntos de partida para la organización politica de la República Argentina* (1852), citat de Shumway, *Invention of Argentina*, p. 149.
13. „Până şi astăzi, liderii argentinieni ai Bisericii sunt probabil cei mai conservatori, dacă nu cei mai reacţionari, din America Latină" – Shumway, *Invention of Argentina*, p. 150.

14. Adelman, *Frontier Development*, p. 105.
15. Krout şi Fox, *The Completion of Independence*, pp. 53-57.
16. Fish, *Rise of the Common Man*, p. 130. Trebuie menţionat faptul că nu toată lumea era de acord cu această încurajare generală a colonizării spre vest. Statele mai vechi se opuneau din motivul că asemenea termeni generoşi i-ar încuraja pe locuitorii lor să emigreze, ceea ce, în realitate, au şi făcut. Iar statele în care se menţinea sclavia erau deranjate de o politică ce nu le acorda răsplată specială proprietarilor de sclavi: loturile lor nu aveau să fie mai mari decât cele ale persoanelor care nu deţineau sclavi. Scopul era acela de a promova gospodăriile, nu plantaţiile.
17. Fish, *Rise of the Common Man*, p. 118.
18. R. Cortes Conde, „The Growth of the Argentine Economy", în Bethell (ed.), *Argentina Since Independence*, p. 75.
19. Bethell (ed.), *Argentina*, p. 55. Un indicator al diferenţei dintre simţul american al identităţii şi scopului spre deosebire de cel argentinian este faptul că Statele Unite au organizat recesăminte naţionale în fiecare deceniu de după întemeierea republicii, în vreme ce Argentina a organizat primul său recensământ naţional abia în 1869, iar cel de-al doilea în 1895 - *ibid.*, p. 54.
20. Principala sursă pentru aceste cifre este Rock, *Argentina 1516-1987*, pp. 141-145, 164-167.
21. Cifrele sunt preluate din *Historical Statistics of the United States*, seriile A şi C.
22. *Ibid.*, seria C 115-132.
23. Rock, *Argentina, 1516-1987*, p. 89.
24. Juan B. Justo, *Internacionalismo y patria* (Buenos Aires, 1933), citat în Cornblit, „European Immigrants", p. 233.
25. Până şi cei mai eficienţi fermieri ce lucrau cel mai fertil sol descopereau (descoperă) că profiturile lor dispăreau sub forma preţurilor scăzute. De câştiguri aveau (au) parte preponderent clienţii. Erik Reinert, „Symptoms and Causes of Poverty", accentuează contrastul dintre acest tipar „clasic" al distribuţiei câştigurilor de pe urma schimbării tehnologice, pe care îl consideră îndeosebi tipic pentru agricultură şi distribuţie, şi tiparul „conspirativ" al industriilor care sunt marcate de bariere şi de beneficii din ce în ce mai mari pentru cunoaştere. El foloseşte termenul *conspirativ* deoarece „forţele ţării producătoare (capital, forţă de muncă şi guvern) în practică - deşi nu sub forma unei conspiraţii - «conspiră» la aproprierea acestor câştiguri" (p. 84).
26. Landes, *Revolution in Time*, p. 326.
27. Shumway, *Invention of Argentina*, p. 156, n. 3.
28. Rock, *Argentina, 1516-1987*, p. 233.
29. Cortes Conde, *Corrientes immigratorias*; Cornblit, „European Immigrants", p. 230. Conform recensămintelor timpurii, circa o zecime dintre aşa-zisele întreprinderi industriale erau ceea ce am numi servicii: ateliere de reparat încălţăminte, studiouri de fotografie, ateliere de cusut, frizerii - toate accesoriile necesare ale vieţii urbane. Recensământul din 1935 le-a exclus din sectorul industrial - Lewis, *Crisis of Argentine Capitalism*, p. 35.
30. Lewis, *Crisis*, cap. 6: „Labor". Citatul ce urmează se află la p. 103.
31. Vezi *ibid.*, p. 492.
32. Pedro de Azevedo, citat în Freyre, *The Masters and the Slaves*, p. 41.
33. Batou, *Cent ans*, cap. 8: *„L'essor économique du Paraguay".*
34. Despre această şcoală aşa-zis revizionistă, vezi Pastore, „State-led Industrialisation", care îl citează, printre alţii, pe Whigham, „The Iron Works of Ybycui"; un manuscris de Vera Blinn Reber, „Modernization from Within: Trade and Development in Paraguay, 1810-1870" (Shippensburg Univ., Carlisle, PA, 1990); şi Batou, *Cent ans*, care îl consideră un exemplu în plus al unui tipar mult mai amplu privind ostilitatea europeană faţă de iniţiativele (anacronism) ale „Lumii a Treia". Pentru o abordare revizionistă asemănătoare a istoriei argentiniene,

Pastore îl citează pe Tulio Halperin Donghi, *El revisionismo historico argentino* (Buenos Aires, 1970).

35. *Cf.* Batou, *Cent ans*, p. 223, n. 13, care îi atribuie acest concept lui Gramsci.
36. Batou, *Cent ans*, p. 232, citându-l pe A. Garcia Mellid, *Proceso a los falsificadores de la historia del Paraguay* (Buenos Aires, 1963).
37. Batou, *Cent ans*, p. 260. În comparaţie, Batou citează 8%-10% pentru Argentina în 1865, 10%-15% pentru Columbia înainte de 1870, 18%-20% pentru Mexic în 1873.
38. În cadrul acestei campanii, interesele conducătorilor şi ale comercianţilor din Buenos Aires au închis în repetate rânduri gura râului Parana şi au izolat „republica Guarani" de mare. Vezi un tabel al acestor blocade în Batou, *Cent ans*, p. 241. Potrivit legii internaţionale, care defineşte o blocadă ca pe un act de război, Argentina a fost în război cu Paraguayul din 1827 până în 1852.
39. Despre aceste industrii, majoritatea create în anii 1850 în timpul domniei lui Carlos Antonio Lopez, vezi Batou, *Cent ans*, cap. 8; Pastore, „State-led Industrialisation"; Whigham, „Iron Works of Ybycui".
40. Pentru un punct de vedere pro-Paraguay, vezi Batou, *Cent ans*, pp. 263-266.
41. Vezi tabelul creat de Batou, *Cent ans*, p. 249, care indică o populaţie de 750.000 în 1865, 230.000 în 1872. Nu toţi specialiştii sunt de acord cu aceste pierderi, care au fost multă vreme acceptate ca adevărate. Astfel, Reber, „The Demographics of Paraguay", sugerează că numărul celor morţi în Marele Război, mai curând decât mai bine de jumătate din populaţie şi marea majoritate a bărbaţilor, ar putea fi undeva între 8,7% şi 18,5% din populaţia de dinainte de război. Alţii consideră că aceste estimări revizioniste, care se „sprijină pe o regresie nonlineară cu foarte puţine grade de libertate" (Pastore, „State-led industrialisation", p. 296, n. 3), sunt implauzibile.
42. Batou, *Cent ans*, p. 267.

Capitolul 21

1. Din Welsh, *A Borrowed Place*, p. 16, care citează fără să ofere referinţa.
2. Despre ceremonialul de dimineaţă, vezi Landes, *Revolution in Time*, pp. 51-52; de asemenea, Huang, *1587, a Tear of No Significance.*
3. Nathan Sivin vorbeşte despre „o măsură considerabilă a stabilităţii sociale şi a omogenităţii culturale care au lăsat valorile şi formele tradiţionale practic necombătute, în vreme ce creativitatea din spatele lor era subminată de ortodoxiile intelectuale" – „Science and Medicine", în Ropp (ed.), *Heritage of China*, p. 166.
4. Scrisoare către ministrul francez Colbert, nedatată, însă din 1675 – Landes, *Revolution in Time*, p. 45.
5. Despre această poveste, vezi Cipolla, *Clocks and Culture*; de asemenea, Landes, *Revolution in Time*, cap. 2.
6. Spence, *Emperor of China*, p. 74.
7. Pentru toate acestea, cea mai bună sursă rămâne în continuare Cipolla, *Guns, Sails, and Empires*, în special pp. 116-119. Cipolla nu este un sinolog şi a fost nevoit să se sprijine în exclusivitate pe surse europene, inclusiv pe mărturia misionarilor şi călătorilor creştini; însă „viziunea sa globală" îi permite observaţii cruciale ce lipsesc din literatura de specialitate.
8. Mu, *The Wilting of the Hundred Flowers* (New York, 1963), pp. 76-77, citat în Cipolla, *Guns, Sails, and Empires*, p. 120.
9. Taton (ed.), *General History*, II, p. 592.
10. *Ibid.*, p. 590.

11. *Ibid.*, p. 589, n. 1.
12. Aceasta este una dintre contribuţiile majore ale cărţii lui Alain Peyrefitte, *L'empire immobile.* Întrucât a obţinut acces la arhivele chinezeşti, inclusiv la documente citite şi adnotate de împărat, Peyrefitte poate dezvălui mecanismele interioare ale ambiguităţii birocratice.
13. Cipolla, *Guns, Sails, and Empires*, p. 120 f.
14. Peyrefitte, *L'empire immobile*, p. 286. Citatul lui Staunton este preluat din ediţia în limba franceză a jurnalelor sale de călătorie: *Voyage en Chine et en Tartarie* (6 vol.; Paris, 1804), VI, 6. Cel al lui Huc este din *Souvenirs d'un voyage*, IV, 81. Eric Jones, „The Real Question", pp. 12-13, respinge aceste rememorări personale ale stazei drept „impresii selective". Cred că se înşală. Aceşti martori sunt de aceeaşi părere; relatează o stare de spirit; iar mărturiile lor coincid cu ceea ce ştim şi noi despre schimbarea tehnologică din China. Jones îşi aminteşte un conservatorism „similar" în Anglia după război (respingerea de către muncitori a tehnologiei americane), iar Anglia, spune el, „a adoptat în scurt timp numeroase practici americane". Un exemplu prost.
15. Fairbank şi Reischauer, *East Asia*, p. 291, citându-l pe Oshima, *Economic Growth*, p. 34. Fairbank şi Reischauer sugerează că motivaţia „stabilităţii" chineze era „perfecţiunea pe care cultura şi organizarea socială chineze le atinseseră în secolul al XIII-lea". Contrastul cu Europa, tulburată de imperfecţiune, nu putea fi mai pronunţat. *Cf.* Crone, *Pre-Industrial Societies*, pp. 172-173: „China este un exemplu remarcabil de civilizaţie de succes. [...] China a atins apogeul dezvoltării economice posibile în condiţii preindustriale şi s-a oprit: nu se manifestă nici o forţă care să o împingă într-o altă direcţie [...]".
16. *Cf.* Jones, „The Real Question", pp. 8-9, care este la fel de nedumerit de aceste obiecţii apriorice în ceea ce priveşte această linie a cercetării: „Nu văd de ce; [sinologii] nu sunt învinovăţiţi, iar chestiunea nu pare tendenţioasă cu privire la o societate care realizase atât de multe lucruri şi apoi a lăsat să se scurgă atâtea secole fără să le mai înfăptuiască din nou".
17. Taton (ed.), *General History*, II, p. 590.
18. *Cf.* Goldstone, „Gender, Work, and Culture", care afirmă că sprijinul acestor constrângeri a venit din partea guvernului imperial, care considera că principala sa funcţie era aceea de a „aplica *rolurile poziţionale*" (p. 25). China era foarte diferită în această privinţă de Europa sau Japonia.
19. Citat în Lippit, „Development of Underdevelopment", pp. 266-267. Am îmbunătăţit puţin traducerea, din raţiuni pur stilistice.
20. Sivin, „Science and Medicine", p. 195.
21. Dintr-o publicaţie a Academiei Chineze a Ştiinţelor adresată cititorilor adolescenţi – *ibid.* În mod destul de interesant, acest îndemn a fost omis din traducerea în limba engleză, poate pentru că traducătorii nu s-au gândit că planul ideologic era sau ar trebui să fie de interes pentru nonchinezi.
22. Nathan Sivin, *apud* Spence, *Chinese Roundabout*, p. 148. Spence este sceptic în legătură cu argumentele defensive ale şcolii lui Needham. Pe de altă parte, salută perspectiva unui studiu aprofundat al liniilor de cercetare pe care le-a deschis aceasta.
23. Sivin, „Science and Medicine", p. 164. *Cf.* Needham, „Poverties and Triumphs", în Crombie (ed.), *Scientific Change*, p. 149: „Ştiinţa universală modernă, da; ştiinţa occidentală, nu!".
24. *Ibid.*, p. 196.
25. Această politică a mâinii de ajutor este similară cu eforturile unor specialişti – mult mai puţini, fără îndoială – şi ale unor aşa-zişi educatori de a promova sau de a apăra noua viziune afrocentrică asupra ascensiunii civilizaţiei occidentale. *Cf.* Bernal, *Black Athena*, şi numeroase recenzii.

Capitolul 22

1. Citat în Wilkinson, *Japan versus the West*, p. 121. Avem o discreditare similară a productivităţii japoneze din partea unui expert australian în 1915: „[...] văzându-vă oamenii la muncă, am simţit că sunteţi o rasă foarte mulţumită şi lentă, pentru care timpul nu constituie o problemă. Când am stat de vorbă cu câţiva manageri, m-au informat că e imposibil să schimbi obiceiurile moştenirii naţionale" – Jagdish Bhagwati, citat în Meier şi Seers (eds.), *Pioneers in Development*, p. 53.
2. Gaspare Gonsalves în 1585, citat în Fisher, „The Britain of the East?", pp. 345-346, *apud* Lach, *Asia in the Making of Europe*, I, p. 696.
3. Hugh Murray, *An Encyclopaedia of Geography* (London, 1834), p. 1102, citat în Fisher, „The Britain of the East?", p. 346.
4. Takekoshi, *Economic Aspects*, I, p. 291.
5. *Cf.* Wilkinson, *Japan versus the West*, p. 108, citând un raport din 1812 de Sir Stamford Raffles, pe atunci guvernator în Java.
6. Oishi, „The Bakuhan System", p. 28. Aceste date zac încă pe rafturile arhivelor provinciale nipone şi constituie o sursă fără egal şi în bună parte neexplorată de analiză demografică, inclusiv în ceea ce priveşte reconstituirea familiei.
7. Hane, *Premodern Japan*, pp. 142-143.
8. Sakaiya, *What Is Japan?*, pp. 128-129, afirmă că Japonia avea 100.000 de tunuri în 1600, faţă de cele circa 10.000 ale armatei franceze, şi că producţia naţională o depăşea pe cea a întregii Europe. Vezi şi Samuels, *„Rich Nation, Strong Army"*, pp. 79-80.
9. Sawada Taira, citat în Samuels, *„Rich Nation, Strong Army"*, p. 80 şi p. 358, n. 6.
10. Despre ceasornicele japoneze, vezi Robertson, *Evolution of Clockwork*, pp. 190-287; Mody, *Japanese Clocks*; Fernandez, „Precision Timekeepers of Tokugawa Japan".
11. Despre sistemul veniturilor din orez şi o parte dintre consecinţele sale neanticipate, vezi Keisuke, „The VOC and Japanese Rice".
12. Sakudo, „Management Practices", pp. 150-151, 154.
13. Dintr-o piesă de teatru din 1718 de Monzaemon Chikamatsu (1653-1724), citat în Yamamoto, „Capitalist Logic of the Samurai", p. 2.
14. Hane, *Premodern Japan*, p. 150.
15. Citat în Yamamoto, „A Protestant Ethic", p. 2.
16. Despre canale şi asanare, vezi Takekoshi, *Economic Aspects*, III, pp. 409-416.
17. Hane, *Premodern Japan*, p. 194. Vezi şi Miyamoto, „Emergence of National Market", p. 297, ale cărui date nu corespund cu cele ale lui Hane. Aceste cifre implică faptul că japonezii asanau şi preluau spre cultivare soluri mai puţin fertile, fără îndoială, pe de o parte, pentru a face faţă creşterii populaţiei, dar şi pentru că impozitul pe aceste terenuri era mai mic decât cel pe terenurile mai vechi. Despre stimulentele în ceea ce priveşte taxele şi recrutarea cultivatorilor – Takekoshi, *Economic Aspects*, III, pp. 413-414.
18. Citat în Nakamura şi Shimbo, „Why Was Economic Achievement...?", p. 9.
19. *Cf.* Fisher, „Development of the London Food Market".
20. *Cf.* Nakamura şi Shimbo, „Why Was Economic Achievement...?", p. 18.
21. Vezi discuţia valoroasă a lui Satoru Nakamura, „The Development of Rural Industry", în Nakane şi Oishi (eds.), *Tokugawa Japan*, pp. 81-90.
22. *Ibid.*, p. 96. Cho, „The Evolution of Entrepreneurs", p. 15, asociază succesul formelor noi, importate de producţie industrială cu existenţa anterioară a unei reţele indigene de sprijin. Fără aceasta, „companiile străine trebuie să-şi aducă subcontractanţii cu ei ca furnizori de părţi componente necesare".
23. Vezi Rozman, „Edo's Importance". Despre contribuţia comparabilă a Londrei la dezvoltarea britanică, vezi E.A. Wrigley, „A Simple Model". O mare diferenţă, totuşi. Londra, aproape

la fel de mare ca Tokyo la sfârşitul secolului al XVIII-lea, era capitala unei naţiuni de aproximativ 9 milioane de locuitori, circa o treime din populaţia Japoniei.
24. Nakamura şi Shimbo, „Why Was Economic Achievement...?", p. 7.
25. „E posibil ca instituţiile japoneze să fi avut un grad comparabil, dacă nu mai mare, de sofisticare funcţională" - *ibid.*, p. 14. *Cf.* Hauser, *Economic Institutional Change.*
26. Preiau o bună parte din această listă din Nakamura şi Shimbo, pp. 14-15.
27. *Ibid.*, p. 19. Comparaţi disponibilitatea comercianţilor ambulanţi britanici din secolul al XVIII-lea şi, mai târziu, a celor din Statele Unite, de a vinde ceasuri de mână şi de perete în regiunile rurale în rate.
28. Pentru lista completă a bunurilor, vezi Crawcour, „Tokugawa Heritage", p. 41.
29. Keene, *Japanese Discovery of Europe*, p. 25.
30. Citat *ibid.*, p. 25.
31. Despre această persecuţie, vezi Takekoshi, *Economic Aspects*, III, pp. 233-235.
32. Vezi Keene, *Japanese Discovery*, pp. 21-22, despre analiza „Old Mother Green Tea".
33. Citat *ibid.*, pp. 26-27.
34. Totman, *Early Modern Japan*, p. 519.
35. Craig, *Chōshū in the Meiji Restoration*, p. 71.
36. Tsuru Shigeto, „Development of Capitalism and Business Cycles in Japan" (MS, Harvard University), citat în Brown, „Okubo Toshimichi", p. 186.

Capitolul 23

1. Despre aceste episoade şi altele din aceşti ani ai încercărilor reciproce, vezi Miyoshi, *As We Saw Them*, cap. 4: „Lives".
2. Brown, „Okubo Toshimichi", p. 190.
3. Despre toate acestea, vezi Shimada, „Social Time and Modernity in Japan".
4. Brown, „Okubo Toshimichi", p. 191, n. 27. Duşmanii lui Ōkubo s-au folosit de casa lui ca să-i facă rău. Au trimis şi fotografii cu o nouă clădire publică în Satsuma spunând că aceasta era vila blestemată a lui Ōkubo; şi se spune că această fotografie l-a convins pe Saigo să rupă relaţiile cu Ōkubo şi cu cercul acestuia.
5. Minami, *Economic Development*, p. 99.
6. *Cf.* Samuels, *Business of the Japanese State*, cap. 3, în special ilustraţiile, pp. 76-79.
7. Hirschmeier, *Origins of Entrepreneurship*, p. 99; Hane, *Peasants, Rebels, and Outcasts*, p. 173; Ohkawa şi Kohama, *Lectures on Developing Economies*, p. 35.
8. Minami, *Power Revolution*, cap. vi.
9. Landes, „What Do Bosses Really Do?", p. 593.
10. Fukui, „Japanese State", p. 205.
11. *Ibid.*, p. 204: până la începutul noului secol, aproape toţi copiii erau înrolaţi, însă maximum trei sferturi participau la cursuri în mod regulat.
12. Hane, *Peasants, Rebels, and Outcasts*, pp. 177-178.
13. *Ibid.*, p. 182.
14. Cele de mai sus se sprijină pe Thomas Smith, „The Right to Benevolence: Dignity and Japanese Workers, 1890-1920", în Smith, *Native Sources*, pp. 236-270.

Capitolul 24

1. Chaudhuri, *Asia before Europe*, p. 71.
2. Citat în *ibid.*, p. 73.
3. Această formulare vie îi aparţine lui Eric Jones, *European Miracle*, p. 194. Capitolul 9 al lui Jones, „Islam and the Ottoman Empire", este probabil cea mai bună şi mai compactă dezbatere a acestor chestiuni.
4. *Ibid.*, p. 194.
5. *Cf.* Lewis, *Muslim Discovery of Europe*, pp. 190-191.
6. *Cf.* Jones, *European Miracle*, p. 185, citându-l pe Braudel, *La Méditerranée.*
7. Lewis, *Muslim Discovery*, p. 161.
8. Jones, *European Miracle*, p. 177; Lewis, *Muslim Discovery*, p. 199.
9. Lewis, *Muslim Discovery*, pp. 195-196.
10. Jones, *European Miracle*, p. 185.
11. Despre Jumel, vezi Batou, *Cent ans de résistance*, p. 96. Aidoma multora de teapa sa, a fost atras în Egipt de stimulentele financiare; şi convins să plece de latura emoţională (*„une déception sentimentale"*).
12. Issawi, „Economic Development", p. 362, oferă cifre de „peste 200.000 de qantari" şi, respectiv, 345.000 de qantari. Însă, spune el, la p. 518, definiţia qantarului s-a schimbat în 1835, iar eu am convertit în consecinţă în kilograme.
13. Lévy-Leboyer, *Les banques européennes*, p. 189.
14. Cea mai la îndemână discuţie în limba engleză se găseşte în Batou, „Muhammad-'Ali's Egypt". Batou este de părere că proiectul industrial egiptean a fost subestimat şi nerecunoscut. De asemenea, că eşecul său a fost lucrătura rivalilor europeni, îndeosebi a britanicilor.
15. Batou, „Muhammad-'Ali's Egypt", p. 185, tabelul 1.
16. Saint-John, *Egypt*, p. 412.
17. *Ibid.*, p. 417.
18. Issawi, „Economic Development", p. 363.
19. Friedman, „Egypt Runs for the Train".
20. Mohammed Mannei, bancher comercial în Golful Persic, *apud* Jonathan Raban, *Arabia: A Journey Through the Labyrinth*, p. 63.
21. Despre distincţia dintre epuizarea resurselor şi constrângerile cartelului, vezi Dasgupta, „Natural Resources", p. 112.
22. Despre banii de recompensă pentru extremişti, vezi Goodwin, *Price of Honor*, pp. 15-17.
23. *Cf.* Friedman, „Egypt Runs for the Train".
24. Keddie, în Keddie şi Baron (eds.), *Women in Middle Eastern History*, p. 5.
25. Despre aceste lucrări noi, scandaloase, disponibile în ţările musulmane doar ca *samizdat*, vezi Amy Dockser Morris, „These Potboilers Stir Widespread Interest in «Islamic Affairs»", *Wall St. J.*, 22 decembrie 1995, p. 1.
26. Cuvintele citate îi aparţin profesorului Francis Hamilton, din recenzia volumului lui Lewis, *The Middle East*, în *TLS*, 8 decembrie 1995, p. 4. Şi Roy Mottahedeh, „The Islamic Movement", p. 123, este plin de speranţă. El remarcă rolul liderilor politici femei în anumite ţări islamice (dar nu arabe) şi afirmă că „emanciparea femeilor oferă o dovadă convingătoare privind capacitatea culturilor politice islamice de a evolua". Da şi nu: ce înseamnă „convingător"? Statutul femeilor în aceste ţări, chiar şi în Turcia laică, rămâne constrâns de normele şi obiceiurile islamice, astfel încât trebuie să ne temperăm supoziţiile privind puterea eliberatoare a drepturilor politice. De asemenea, trebuie să ţinem seama de segmentarea spaţială a societăţilor în care oraşele evoluează diferit faţă de mediul rural. Turcia, cu Istanbulul într-o lume şi într-un timp, iar Anatolia în altele, şi Anatolia înghesuindu-se în

Istanbul, este un fascinant studiu de caz privind această schizofrenie culturală şi temporală. De unde şi câştigurile alegerilor de la sfârşitul anului 1995, în urma cărora partidul islamist a obţinut majoritatea voturilor.

27. Mottahedeh, „Clash of Civilizations", p. 11.
28. Barakat, *Arab World*, p. 105.
29. Mosteshar, *Unveiled*, p. 353. Această carte, ce reuneşte experienţă şi observaţie, este o analiză fascinantă a Iranului care credea că se modernizează; care a pornit o revoluţie în numele unei libertăţi superioare şi a asistat la deturnarea ei de către fundamentaliştii religioşi; iar apoi a văzut cum s-a întors în timp cu câteva secole. Şi o analiză terifiantă a naturii unei tiranii neglijente, capricioase: ochi şi guri pretutindeni, turnători răzbunători, reguli nedefinite, violenţă arbitrară.
30. Despre America Latină, vezi, printre altele, Calvin Sims, „Justice in Peru: Rape Victim Is Pressed to Marry Attacker", *N.Y. Times*, 3 decembrie 1997, p. A-1.
31. Makiya, *Cruelty and Silence*, p. 298, citând o asistentă palestiniană din Acre. *Cf.* Goodwin, *Price of Honor*, p. 4.
32. Ajami, *Arab Predicament*, p. 233.
33. Despre petrol ca nenorocire, vezi Ajami, *Arab Predicament*.
34. Fisk, „Sept journées", p. 7 – un articol important.
35. Vezi Landes, „Passionate Pilgrims".
36. Said, *Orientalism*, p. 327.
37. În Tidrick, *Heart Beguiling Araby*, care nu este îngăduitor cu victimele britanice de iluzie romantică. Vezi cuvântul-înainte al lui Albert Hourani.
38. Citatele sunt preluate din Francis Robinson, „Through the Minefield", pp. 3-4. Robinson, profesor la Universitatea din Londra, este în general înţelegător cu Lewis şi îi respectă erudiţia. Observaţiile sale pe marginea climatului intelectual sunt cu atât mai grăitoare.
39. Acest accent pe motiv se iveşte din nou în denunţul lui Said cu privire la lucrările occidentale despre societăţile islamice şi arabe. În loc să combată datele şi tezele, respinge totul, spunând că e inspirat de „antagonisme şi ostilitate", de „antipatie culturală". Vezi conferinţa sa de la Collège de France, „Comment l'Occident voit les Arabes", *Le Monde*, 3 decembrie 1996, p. 16.
40. Vezi Nicholas D. Kristof, „Japan's Feminine Falsetto Falls Right Out of Favor", *N.Y. Times*, 13 decembrie 1995, p. A-1.
41. Nolte şi Hastings, „Meiji State's Policy", p. 157.
42. *Ibid.*
43. Vezi Sheryl WuDunn, „On Tokyo's Packed Trains, Molesters Are Brazen", *N.Y. Times*, 17 decembrie 1995, p. A-3.
44. Shimai Soshitsu, citat în Uno, „Women and Changes", p. 33.

Capitolul 25

1. În ultimii ani, s-a intensificat efortul de a supune la testul cifrelor ceea ce era odinioară o mică ortodoxie contestată: printre alţii, Davis şi Huttenback, *Mammon and the Pursuit of Empire*; sau, asupra unui caz individual, Kimura, „The Economics of Japanese Imperialism in Korea", în special pp. 568-570. Michael Adas, „«High» Imperialism", pp. 327-328, numeşte aceste „mari încercări de a întocmi bilanţuri" un exerciţiu de „suprasimplificare şi, până la urmă, inutilitate". Traducere: nu ies aşa cum ar vrea interpreţii materialişti ai imperialismului; nu există suficient profit.
2. Klor de Alva, „Postcolonization", p. 242.

3. *Ibid.*, p. 267. *Cf.* Prakash, în Prakash (ed.), *After Colonialism*, p. 3.
4. Despre asta, vezi mai ales Bartlett, *Making of Europe.*
5. Hopkins, *Economic History*, p. 256.
6. Hyam, *Britain's Imperial Century*, p. 290, citează consolarea „sticlei, a glonțului și a Bibliei" (sursa nu este indicată) și oferă cifre privind consumul de alcool, nu numai al autorităților și al ofițerilor, ci și, firește, al trupelor și subalternilor. În ceea ce privește sexul, îl citează (p. 291) pe Alfred Milner (1854-1925), activist proconsul în Africa de Sud: „Sexul se încadrează în aceste Chestiuni Importante ale Statului. Întotdeauna a fost așa și va rămâne așa mereu. Nu este niciodată înregistrat, așadar istoria nu va fi niciodată inteligibilă". Istoricul poate deduce fără nici un risc că, în asemenea chestiuni private, relațiile dezordonate despre care știm constituie un indiciu. *Cf.* Hyam, *Empire and Sexuality.*
7. Cook, *The Long Fuse*, p. 227, citându-l pe Charles Stuart într-o scrisoare din 1775 către tatăl său, contele de Bute, după ciocnirea cu rebelii americani în bătălia de la Bunker Hill.
8. Despre imperiu ca poftă de sânge, vezi Lindqvist, *„Exterminate All the Brutes"*, pp. 52 și urm. Nu cred că exagerează.
9. De unde și articolul important al lui Gallagher și Robinson, „The Imperialism of Free Trade".
10. *Cf.* Landes, *Bankers and Pashas*, cap. 3, despre practicile și profiturile imperialismului informal.
11. Hyam, *Britain's Imperial Century*, p. 164.
12. *Cf.* S. Erlanger, „Retired People Are Struggling in the New Russia", *N.Y. Times*, 8 august 1995, p. A-3: „Această Casă a Veteranilor, deschisă în 1986 și aflată deja în pragul prăbușirii în manieră tipic sovietică [...]".
13. Harrison, *Inside the Third World*, p. 336.
14. Murray, *The Development of Capitalism in Colonial Indochina.*
15. Despre utilizarea termenului *neocolonialism*, vezi Stavrianos, *Global Rift*, pp. 177-178.
16. Harrison, *Inside the Third World*, cap. 17: „The Alienation Machine: The Uneducated and the Miseducated". Vezi p. 325: „Este îndeajuns de rău că toți copiii francezi sunt nevoiți să-și zăpăcească mintea cu aceste lucrări bombastice și constipate, însă a le preda copiilor africani este în mod categoric o crimă". (Nu știu. Sunt mișcat de *Andromaque.*)
17. Mill, *Principles of Political Economy*, citat în Meier, „Theoretical Issues", pp. 42-43.
18. Despre „războaiele costisitoare și inutile" ale Americii Latine, vezi Harrison, *Inside the Third World*, pp. 384 și urm. Însă adăugați la lista lui conflictele dintre Mexic și Statele Unite și incursiunile nereușite din Statele Unite în Canada Britanică. Pe unele hărți mexicane, Texasul și sud-vestul Statelor Unite figurează în continuare ca teritoriu mexican ce așteaptă să fie revendicat.
19. Harrison, *Inside the Third World*, p. 388, îl citează pe S.E. Finerm spunând că, dintre cele 104 *coups d'état* din perioada 1962-1975, mai toate au avut loc în țări din Lumea a Treia. În 1975, un sfert dintre toate statele membre ale Națiunilor Unite erau guvernate de regimuri care ajunseseră la putere în urma unei lovituri de stat.
20. Alam, „Colonialism, Decolonisation and Growth Rates", p. 235 și n. 2, nu ar fi de acord. El observă că, în secolul al XIX-lea, țările care dezvoltaseră sectoare industriale moderne erau „fie state suverane, fie autonome" și conchide că „un control intern asupra politicilor economice era o condiție necesară în vederea industrializării".
21. India 38.024 kilometri; China 1.070 kilometri - Kerr, „Colonialism and Technological Choice", pp. 93-94. Despre sprijinul britanic întârziat în ceea ce privește industria indiană a fierului și a oțelului, vezi Bahl, „Emergence" și *Making of the Indian Working Class.*
22. Vezi răspunsul la o diminuare a importurilor nipone de manufacturi din timpul Primului Război Mondial - Ho, „Colonialism and Development", în Myers și Peattie (eds.), *Japanese Colonial Empire*, p. 365.
23. Mark Peattie, în Myers și Peattie (eds.), *Japanese Colonial Empire*, p. 23. Despre aceste date și motivele speciale ale dezvoltării din Coreea și Taiwan, unde politica japoneză a fost

şi mai mult modelată de consideraţiile militare strategice şi de nevoia de alimente ieftine, vezi Alam, „Colonialism", pp. 250-253, şi Hayami şi Ruttan, „Korean Rice, Taiwan Rice".

24. Despre nepăsarea Japoniei în ceea ce priveşte Coreea, vezi *N.Y. Times*, 12 octombrie 1995, p. A-5; 14 noiembrie 1995, p. A-14. Despre memoria şi indignarea coreeană, vezi Yoichi Serikawa, „Deux peuples empêtrés dans leur passé [Două popoare împotmolite în trecutul lor]", *Courrier international*, 211 (17-25 noiembrie 1994), p. 32, cu o ilustraţie a unei expoziţii de figurine din ceară din cadrul memorialului războiului coreean de independenţă în care armata japoneză torturează un patriot coreean. Despre chestiunea mai amplă a agresiunii de dinaintea şi din timpul celui de-al Doilea Război Mondial, vezi Buruma, *The Wages of Guilt*. Cea mai recentă „criză" a fost cauzată de declaraţia unui oficial japonez că „Japonia a făcut anumite lucruri bune. Japonia a construit şcoli în fiecare oraşel din Coreea pentru a ridica nivelul educaţiei şi, de asemenea, a construit căi ferate şi porturi".
25. Perspectiva proniponă, exprimată de un occidental, vorbeşte despre „forţe poliţieneşti moderne şi deosebit de eficiente, suplimentate de ingenioasa exploatare a sistemelor indigene de control al comunităţii". Peattie, în Myers şi Peattie (eds.), *The Japanese Colonial Empire*, p. 27.
26. *Ibid.*, p. 47.
27. Patel, „Rates of Industrial Growth".

Capitolul 26

1. Israel, *The Dutch Republic*, p. 850. Aidoma japonezilor, care preferă la rândul lor să vadă istoria ţării lor în termenii unei intervenţii divine prin intermediul unor factori favorabili (*kamikaze*), olandezii şi englezii au pus succesul invaziei pe seama unui „vânt protestant" – puternice vânturi estice care au grăbit înaintarea Armadei pe Marea Nordului şi care au blocat flota englezească pe Tamisa, unde nu putea decât să asiste la trecerea inamicului – *ibid.*, p. 851.
2. *Avuţia naţiunilor*, vol. I, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, Bucureşti, 1965, cartea I, cap. IX: „Despre profiturile capitalului".
3. *Ibid.*, cartea I, cap. VIII: „Despre salariul muncii".
4. Citat în Wallerstein, „Dutch Hegemony", p. 98. O asemenea precizie aparentă trebuie privită cu scepticism, însă curentul general este mai presus de orice îndoială.
5. Vandenbroeke, „Regional Economy", p. 170, susţine că aceste industrii cu salarii mici au constituit o provocare teribilă pentru Marea Britanie, care a găsit o contralovitură în mecanizare; însă acelaşi argument poate fi folosit pentru a explica eşecul olandez: nu au mecanizat.
6. Cea mai bună parte din cele de mai sus este preluată din Israel, *The Dutch Republic*, pp. 998-1003. Vezi şi Wallerstein, „Dutch Hegemony".
7. Israel, *Dutch Republic*, p. 1011.
8. Despre scăderea producţiei de lână veneţiană, vezi Rapp, *Industry and Economic Decline*, pp. 140-141, 148 şi n. 24; şi Sella, „Rise and Fall". Politica comercială pare să fi fost înfiorător de contraproductivă. Despre migraţia capitalului pe continent, vezi Woolf, „Venice and the Terraferma". De asemenea, Ciriacono, „Venetian Economy" şi „Venise et la Vénétie".
9. *Cf.* van Zanden, „The Dutch Economy in the Very Long Run".
10. *Cf.* Mokyr, *Industrialization in the Low Countries*, care compară salariile cu cele din Belgia. Însă salariile olandeze, deşi erau mai mari decât cele belgiene de-a lungul coastei, erau la fel de mici în interior şi mai mici în ansamblu faţă de cele din Anglia, de exemplu. Griffiths,

Industrial Retardation, pp. 362-365, susţine că motivele întârzierii olandeze trebuie căutate în altă parte ; că Belgia avea pe atunci o puternică bază industrială şi că se putea moderniza cu mai multă uşurinţă. Avea resurse bune de cărbune, o industrie a bumbacului şi a lânii mecanizată precoce, o tradiţie veche, dar viguroasă a metalurgiei şi premisele construcţiei de maşini în Liégeois. Ţările de Jos avuseseră odinioară o industrie puternică, dar, după un secol de declin, le era greu să-şi ia avânt.

11. Mokyr, *Lever of Riches*, p. 260, observă persistenţa opoziţiei ludite faţă de filaturile mecanice de bumbac din Ţările de Jos.
12. H.J. Koenen, *Voorlezingen over degeschiedenis der nijverheid in Nederland* (Haarlem, 1956), p. 140, citat în Griffiths, *Industrial Retardation*, p. 41.
13. Peter W. Klein, *Traditionele ondernemers en economische groei in Nederland, 1850-1914* (Haarlem, 1966), p. 3, citat în Griffiths, *Industrial Retardation*, p. 42.
14. Griffiths, *Industrial Retardation*, p. 121.
15. Despre această perioadă târzie, *cf.* Pollard, *Peaceful Conquest*, pp. 237-238. Intrarea tăcută a Ţărilor de Jos în lumea industriei moderne se reflectă în indiferenţa generală a istoriilor economice. Ţara abia dacă păşeşte pe scenă.
16. Citat dintr-o ediţie din 1693 în Chaudhuri, *Trading World of Asia*, p. 5.
17. Despre sensibilităţile franceze, *cf.* Ratcliffe, „Great Britain and Tariff Reform", p. 102.
18. Despre ceasurile de perete şi industria americană, vezi Landes, *Revolution in Time*, pp. 310-313. Despre armele de foc, vezi Smith, *Harpers Ferry Armory and the New Technology* ; Uselding, „Technical Progress at the Springfield Armory".
19. Despre această trezire la realitate, vezi Rosenberg, *American System of Manufactures.*
20. Supple, „Fear of Failing". Intervenţia este în bună parte o reluare a opiniilor şi tonului lui Clapham cu privire la acest subiect, aşa cum au fost ele exprimate în *Economic History of Modern Britain*, III (1938), cap. 3 : „The Course of Industrial Change".
21. *Cf.* Tomlinson, „Inventing «Decline»" ; de asemenea, Supple, „Fear of Failing", pp. 442-443.
22. Supple, p. 444, vorbeşte despre „repercusiuni psihologice şi politice tulburătoare".
23. Supple, p. 444, n. 9, citându-l pe W.A.P. Manser, *Britain in the Balance* (1971), p. 179.
24. *Cf.* Clapham, *Economic History*, II, 113, care scria în sumbrul an 1932 despre criza comercială din 1885 : „Mişcarea mecanică şi industrială a devenit odată pentru totdeauna internaţională, iar progresul nu cunoaşte eşalon. [...] Motoarele trudesc indiferente pentru toţi. Monopolurile industriale mecanice sau ştiinţifice sunt de scurtă durată". Clapham nu cunoştea cuvântul „convergenţă", însă înţelegea fenomenul. De asemenea, *ibid.*, III, p. 122 : „Se poate ca o jumătate de continent să extragă de-a lungul timpului mai mult cărbune şi să producă mai mult oţel decât o mică insulă [...]". Cum sunt înfrânţi cei puternici !
25. Despre norocul de a fi printre cei bogaţi, vezi Clapham, *ibid.*, III, 554 ; Mc-Closkey, *If You're So Smart*, p. 48 ; Supple, „Fear of Failing", p. 443 : „[...] diferenţele dintre Marea Britanie şi alte societăţi avansate sunt mult mai reduse (şi mult mai puţin importante) decât diferenţele dintre ţările avansate şi cele mai puţin dezvoltate". McCloskey chiar devine indignat de faptul că oameni atât de norocoşi se plâng că pierd teren în faţa altor oameni bogaţi : „cel mult de prost-gust într-o lume a tragediilor reale [...] ; în cel mai rău caz, [...] egocentrism imoral, absurdităţi naţionaliste [...]". Asta e problema oamenilor : înainte de toate, se gândesc la Numărul Unu. De asemenea, cred că e mai bine să fii primul decât să fii al doilea sau al paisprezecelea.
26. Citat în Burn, *Age of Equipoise*, p. 64.
27. W.S. Jevons, *Methods of Social Reform* (Macmillan, Londra, 1883), pp. 181-182, citat în Supple, „Official Economic Inquiry", p. 325.
28. Iată ce spune McCloskey, neconsolându-şi mai deloc compatrioţii : „Americanilor le prinde bine când Japonia îi «înfrânge» în ceea ce priveşte producţia de maşini, deoarece atunci ei vor face ceva la care sunt comparabil de pricepuţi – să se ocupe de sectorul bancar, să zicem, sau să cultive boabe de soia – şi îi vor lăsa pe japonezi să se ocupe de maşini sau de

electrocasnice". McCloskey, „1066 and a Wave of Gadgets", în McCloskey şi Dormois (eds.), „British Industrial «Decline»", p. 21.

29. McCloskey, *Econ. Hist. Rev.*, seria a 2-a, 3 (1970).
30. *Cf.* Wilson, *British Business History*, pp. 90-93. Ne-am fi aşteptat ca aceşti distribuitori ambivalenţi să lămurească lucrurile şi să se concentreze asupra mărcilor mai profitabile. Sau ca producătorii să-şi creeze propriile reţele de vânzare şi recondiţionare, aşa cum s-a întâmplat în Statele Unite şi, mai târziu, în Japonia.
31. Peter H. Lindert şi Keith Trace, în McCloskey (ed.), *Essays on a Mature Economy*, p. 242.
32. Wilson, „Economy and Society", pp. 185, 190, citat în Dintenfass, „Converging Accounts", p. 19.
33. Citatele sunt preluate din Dintenfass, „Converging Accounts", p. 22. Optimiştii au fost la fel de indiferenţi cu privire la dovezile antreprenoriale ale performanţei scăzute. Vezi Edgerton, „Science and Technology in British Business History" şi *Science, Technology*, p. 11. Pentru o perspectivă pesimistă bazată pe istorii ale afacerilor, vezi Coleman şi MacLeod, „Attitudes to New Techniques".
34. Floud, „Britain", în Floud şi McCloskey (eds.), „Economic History" (ed. I), II, p. 23.
35. McCloskey, „International Differences in Productivity?", în McCloskey (ed.), *Essays on a Mature Economy*, pp. 286-287.
36. Habakkuk, *American and British Technology*, p. 212.
37. *Cf.* Clapham, *Economic History*, III, p. 131.
38. Davenport-Hines şi Jones (eds.), *British Business in Asia*, p. 21. Am putea face observaţii asemănătoare cu privire la industria britanică a oţelului. Producătorii britanici erau privilegiaţi şi avantajaţi pe piaţa indiană şi, cu toate acestea, le mergea din ce în ce mai prost: 8.000 £ pentru oţelul belgian în 1885-1886, faţă de 98.000 £ pentru Regatul Unit; 280.000 £ pentru Belgia în 1895-1896, faţă de 274.000 £ pentru Regatul Unit – iar asta, în ciuda reputaţiei oţelului britanic privind calitatea sa superioară. Saul, *Studies in British Overseas Trade*, p. 199.
39. Charles Wilson, „Economy and Society", în Payne, „Industrial Entrepreneurship", p. 208.
40. James Foreman-Peck, „The Balance of Technological Transfers 1870-1914", în McCloskey şi Dormois (eds.), „British Industrial «Decline»", p. 11, respinge pierderea drept „un tipar pur şi simplu diferit al specializării internaţionale". Pollard, *Britain's Prime*, cap. 3, nu acordă prea multă importanţă vopselurilor.
41. Friswell şi Levinstein, citaţi în Haber, *Chemical Industry*, p. 168. (Este tocmai genul de martor pe care optimiştii îl consideră ciudat; aşa că îl resping ca fiind egoist.) Cei mai renumiţi evrei din industria britanică a substanţelor chimice erau asociaţii de la Brunner, Mond & Co., principala companie producătoare de substanţe alcaline. Aceştia au introdus procedeul Solvay, fără efect asupra tehnologiei învechite a restului industriei – exceptând încurajarea lor de a se proteja prin contracte de restrângere a comerţului. Brunner, Mond a mers mai departe şi a strâns rente de monopol.
42. Rubinstein, *Capitalism, Culture and Decline*, pp. 94-96, acordă o importanţă deosebită contribuţiilor britanice la ştiinţa pură, recunoscute printr-un număr disproporţionat de premii Nobel. Însă nu spune prea multe despre aplicaţii, fiind doar de acord că majoritatea îşi găseau întrebuinţare „adesea, acum în mod regulat" în alte ţări. Despre industria electrică, unde ingineria avea o importanţă evidentă, vezi Byatt, *British Electrical Industry*, pp. 188-190: „Oamenii britanici de afaceri nu se pricepeau prea bine să-şi folosească inginerii". Pentru o perspectivă favorabilă asupra educaţiei tehnice şi ştiinţifice britanice, vezi Edgerton, *Science, Technology*, în special cap. 5.
43. Vezi, printre alţii, Landes, *The Unbound Prometheus*, cap. 5; şi Wiener, *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit*. De asemenea, o remarcă în treacăt a lui Habakkuk, *American and British*, p. 212: „Cariera aleasă de un englez era, e adevărat, profund influenţată de tradiţie, convenţie şi inerţie şi, fără îndoială, în Anglia, acestea aveau tendinţa

să distragă talentul de la afaceri către profesii". Pe de altă parte, vezi Dintenfass, *Decline*, pp. 61-64.

44. *Cf.* Livingston, „Gentleman, Theory of the". Această cultivare a superiorității materialului și-a găsit expresie și în memoriile călătorilor britanici în Statele Unite. În vreme ce în secolului al XVIII-lea Anglia era ținta criticilor sau a admirației pentru mobilitatea sa socială și succesul material, în secolul al XIX-lea Statele Unite au întruchipat aceste virtuți și vicii și au devenit obiectul disprețului și condescendenței snobilor și vânătorilor de comori.
45. Abramovitz și David, „Convergence and Deferred Catch-up", pp. 26-27. Cele șaisprezece țări avansate grupate în vederea comparației sunt doisprezece lideri europeni: Austria, Belgia, Danemarca, Franța, Finlanda, Germania, Italia, Olanda, Norvegia, Suedia, Elveția și Regatul Unit al Marii Britanii; plus Australia, Canada, Japonia și Statele Unite ale Americii.
46. *Ibid.*, p. 27, tabelul 1.
47. Vezi Steven A. Holmes, „Income Disparity between Poorest and Richest Rises", *N.Y. Times*, 20 iunie 1996, p. A-1. De asemenea, Keith Bradsher, „More Evidence: Rich Get Richer", *ibid.*, 22 iunie 1996, p. A-31. Paul Krugman, *Pop Internationalism*, este tranșant în respingerea celor care ar susține că retragerea Statelor Unite este asociată cu progresul concurenților internaționali. Cu toate acestea, eu găsesc o asemănare cu cazurile timpurii de pierdere a supremației.
48. Robert Samuelson, „Is There a Savings Gap?", *Newsweek*, 17 iunie 1996, p. 56, citând un studiu efectuat de McKinsey Global Institute.
49. Lewchuk, *American Technology*, p. 117.
50. Citat în *ibid.*, p. 117. Dintre cei trei producători majori din anii de dinaintea războiului, doar Marea Britanie s-a situat cu mult sub cererea internă. Franța exporta mai bine de jumătate din producția sa peste hotare și era principalul exportator din lume.
51. *Ibid.*, pp. 171-172.
52. Pentru un studiu de caz asupra managementului disfuncțional ce datează din epoca interbelică, vezi Church, „Deconstructing Nuffield". Despre preferințele legate de timpul liber, Church menționează (p. 572) călătoriile anuale ale lui Nuffield de luni întregi în Australia, pe un vas lent, bine echipat pentru jocuri pe punte.
53. Pollard, *Development of the British Economy*, pp. 242-243.
54. *Cf.* Channon, *Strategy and Structure*, p. 109: „[...] strategia lor nu părea promițătoare pentru evoluția pe termen lung a industriei britanice de automobile".
55. Church, „Deconstructing Nuffield", p. 578, n. 127.
56. Pollard, *Development of the British Economy*, p. 400.
57. Church, *Rise and Decline*, pp. 77, 104, 115 și *passim*; și „Effects of American Multinationals".
58. Pollard, *Development of the British Economy*, p. 401.

Capitolul 27

1. Kindleberger, *Financial History*, p. 407: „Consider că reforma monetară germană din 1948 este una dintre cele mai importante isprăvi ale ingineriei sociale din toate timpurile".
2. Despre acele ultime zile, vezi Toland, *The Rising Sun.*
3. Depre aceste întâlniri ritualice, *cf.* Halberstam, *The Reckoning*, p. 310.
4. Preiau sintagma „oraș-stat global" din Murray și Perera, *Singapore.*
5. „A Survey of Multinationals", *The Economist*, 24 iunie 1995, p. 4.
6. M. Richardson, „Malaysia Readies a Crackdown on Illegal Workers", *Int. Herald-Tribune*, 7 octombrie 1996, p. 4.
7. Despre Indochina, *cf.* Murray, *Development of Capitalism*, p. 619, n. 345. Îl citează pe René Dubreuil, *De la condition des Chinois et de leur rôle économique en Indochine* (Bar-sur

Seine, 1910), p. 71 : „Când administraţia franceză a fost instalată în Cochinchina, a descoperit că chinezii [...] erau un sprijin valoros în ceea ce priveşte colonizarea acesteia până la capăt. [...] Ca să-i determinăm [...] [pe vietnamezi] să-şi schimbe obiceiurile şi să renunţe la ostilitate, ca să-i educăm în sectorul comerţului şi ca să-i facem să scoată din vasele lor de lut piaştrii de care aveam nevoie să ne susţinem maşina administrativă, ne trebuia un intermediar care să trăiască cot la cot cu ei, care să le vorbească limba şi care să se căsătorească cu femeile din rasa lor. Acel intermediar a fost reprezentat de chinezi. Chinezul este flexibil, priceput, lipsit de prejudecăţi şi adoră câştigul".

8. Pan, *Sons of the Tellow Emperor*, p. 247 ; vezi, despre multe dintre acestea, cap. 13 : „Cultural and National Identities".
9. Ohmae, *End of the Nation State*, p. 179. Despre problemele reînnoite din Indonezia, vezi : *Int. Herald Tribune*, 11-12 ianuarie 1997, p. 1.
10. Aceste cifre şi cele de dinainte sunt preluate din Rohwer, *Asia Rising*, pp. 228-229.
11. Astfel, Naisbitt, *Megatrends Asia*, p. 17 : „Chinezii vin. Asia şi cea mai bună parte din lumea de azi devin, din dominaţi de japonezi, conduşi de chinezi". Dacă Naisbitt are dreptate, perioada supremaţiei japoneze va fi una dintre cele mai scurte din istorie. Dar ce va urma ? Unde este supremaţia într-o lume a companiilor globale ?
12. Achavanuntakul, „Effects of Government Policies", p. 9. Potrivit Băncii Mondiale, inflaţia a fost de 9,2% în intervalul 1970-1980, 4,2% între 1980 şi 1992.
13. Despre toate acestea, vezi Thomas L. Friedman, „Bangkok Bogs Down", *N.Y. Times*, 20 martie 1996, p. A-19 ; şi Kaplan, *Ends of the Earth*, pp. 380-382. Problema este agravată de folosirea intensă şi tot mai frecventă a combustibilului din cărbune, din care o bună parte lignit - cel mai rău tip. Despre coloanele de maşini : *Int. Herald-Tribune*, 9 ianuarie 1997, p. 2.
14. Despre diversitatea Modelului T, vezi Flink, „Unplanned Obsolescence".
15. Cusumano, *Japanese Automobile Industry*, p. 7.
16. Preiau asta de la Cusumano, pp. 18-19. El observă că, indiferent ce restricţii au fost resimţite în anumite trimestre, Banca Japoniei, Banca Japoniei pentru Dezvoltare şi Banca Industrială a Japoniei au împrumutat sume mari pentru ca Nissan, Toyota şi Isuzu să nu intre în faliment la sfârşitul anilor 1940. Dacă MCII nu ar fi câştigat disputa, scrie el, „istoria niponă (şi mondială) postbelică ar fi fost cu totul alta" (p. 19).
17. Aceste cifre sunt preluate din Cusumano, pp. 4-5.
18. Cea mai bună şi mai inteligibilă sursă aici este Halberstam, *The Reckoning*. Lăsaţi-i deoparte pe economişti şi pe istoricii economici. Halberstam înţelege industria, însă îi înţelege şi mai bine pe oamenii din cadrul ei. Vezi şi, în linii asemănătoare, Lacey, *Ford*.
19. Din Womack *et al.*, *The Machine That Changed the World*, p. 118.
20. Friedman, „Beyond the Age of Ford". *Cf.* Piore şi Sabel, *The Second Industrial Divide*.
21. Despre diferenţa dintre dimensiune şi flexibilitate, vezi Landes, „Piccolo e bello. Ma e bello davvéro ? ".
22. Dertouzos *et al.*, *Made in America*, p. 180. Nu că strategiile tehnice japoneze ar fi fost omogene de la o companie la alta. Nissan şi Toyota, de exemplu, prezintă diferenţe semnificative - cea dintâi, mai apropiată de tiparul american ; cea din urmă fiind înclinată spre metode mai flexibile. *Cf.* Cusumano, *Japanese Automobile Industry*.
23. Abernathy şi Clark, p. 36, vorbesc despre „paralele fascinante, însă, până la urmă, contraste izbitoare". *Cf.* Cusumano, *Japanese Automobile Industry*, cap. 5, despre sistemul de producţie de la Toyota şi despre extraordinara carieră a lui Taiichi Ohno, care a venit la departamentul de automobile de la compania-mamă (războaiele automate Toyoda), a văzut totul altfel şi a transformat natura producţiei în masă.
24. Halberstam, *The Reckoning*, pp. 43, 50.
25. *Cf.* Womack *et al.*, *The Machine That Changed the World*, p. 109, despre Honda Accord.
26. Vezi Johnson, *Japan*, p. 31.

27. Despre multe dintre acestea, vezi Tabb, *The Postwar Japanese System*, p. 160.
28. *Cf.* Keith Bradsher, „Cost-Cutting Strategy", *N.Y. Times*, 17 martie 1996, p. A-1, despre părţile bune şi proaste ale grevei fabricii de frâne din Dayton, Ohio, a companiei General Motors.
29. *Cf.* Stopford şi Strange, *Rival States*, pp. 84-85.
30. *N.Y Times*, 13 mai 1983, p. D-3.
31. Holusha, „Detroit's New Labor Strategy".
32. Vezi Keith Bradsher, „New Union Tactics", *N.Y. Times*, 10 martie 1996, p. A-16.

Capitolul 28

1. *Cf.* Ishac Diwan, „Hard Time for More Labor Economics", *Forum* (newsletter al Forumului de Cercetare Economică pentru Ţările Arabe, Iran & Turcia), 2, 2 (iulie-august 1995), 1-3; şi N. Fergany, „Unemployment in Arab Countries: The Menace Swept Under the Rug", *ibid.*, pp. 4-5.
2. Bulmer-Thomas, *Economic History of Latin America*, p. 278.
3. Programul Internaţional de Control al Drogurilor al Naţiunilor Unite, în primul său Raport Mondial asupra Drogurilor, estimează comerţul de droguri ilicite la 400 de miliarde de dolari – circa 8% din comerţul mondial total. Se estimează că între 28% şi 53% din câştigurile Boliviei din export provin din narcotice; circa 6% din PIB-ul Columbiei – *Financial Times*, 26 iunie 1997, p. 4. Doar nişte aprecieri.
4. Pentru o analiză fascinantă a economiei fanteziste a ţărilor socialiste, în cazul de faţă, Republica Democrată Germană, vezi Merkel şi Mühlberg (eds.), *Wunderwirtschaft*.
5. Feshbach şi Friendly, *Ecocide in the USSR*, cap. 4; Kaplan, *Ends of the Earth*, p. 277; David Filipov, „A Sea Dies, Mile by Mile", *Boston Globe*, 23 martie 1997, p. A-1.
6. Filipov, „In Chernobyl Soil, Fatalism Thrives", *Boston Globe*, 21 aprilie 1996, p. 17.
7. *Cf.* Josephson, „«Projects of the Century»", pp. 546 şi *passim*.
8. Shcherbak, „Ten Years of the Chornobyl Era", p. 44. Vezi şi Marples, *Social Impact*; Medvedev, *Truth About Chernobyl*; Michael Specter, „10 Years Later, Through Fear, Chernobyl Still Kills in Belarus", *N.Y. Times*, 31 martie 1996, p. A-1.
9. Davidson, *Black Man's Burden*, p. 216.
10. Banca Mondială, *Adjustment in Africa*, p. 17. Vezi şi Banca Mondială, *World Development Report 1997: The State in a Changing World*. Una dintre dificultăţile acestor cifre este aceea că marja de eroare e enormă. Pe de o parte, autorităţile africane inventează cifre în funcţie de nevoi. Pe de altă parte, tot felul de activităţi economice paralele scapă evaluării. Aceste erori sistematice se egalizează?
11. Kamarck, *Economics of African Development*, p. 17.
12. H.J. Spiro, *Politics in Africa*, citat în Kamarck, *Economics*, p. 48.
13. Davidson, *The Black Man's Burden*, p. 197.
14. Despre toate acestea, vezi Platteau, „Food Crisis in Africa".
15. *Ibid.*, p. 451.
16. Unii întâmpină cu braţele deschise această urbanizare prematură drept sămânţa modernităţii, democraţiei şi iniţiativei în afaceri. *Cf.* A. Frachon, „L'Afrique n'est plus rurale", *Le monde*, 10-11 noiembrie 1996.
17. *Cf.* Dasgupta, „Population, Poverty, and the Local Environment".
18. J.C. McKinley, Jr., „Anguish of Rwanda Echoed in a Baby's Cry", *N.Y. Times*, 21 februarie 1996, p. A-8. Vezi şi Howard W. French, „Migrant Workers Take AIDS Risk Home to Niger", *N.Y. Times*, 8 februarie 1996, p. A-3.

19. Havinden şi Meredith (eds.), *Colonialism and Development*, p. 276.
20. *Ibid.*, p. 278.
21. Preiau asta din relatarea lui Evelyn Waugh, *Tourist in Africa*, p. 98.
22. *Ibid.*, p. 99.
23. Roberts, „The Coercion of Free Markets", p. 224; de asemenea, Davidson, *Black Man's Burden*, p. 217.
24. Un căpitan de poliţie educat şi umblat prin lume din Mali, citat în Biddlecombe, *French Lessons*, p. 247.
25. George B.N. Ayittey, „The U.N.'s Shameful Record in Africa", *Wall St. J.*, 26 iulie 1996, p. A-12.
26. După Ayittey, Naţiunile Unite estimau că aproximativ 200 de miliarde de dolari au fost viraţi din Africa în bănci străine doar în 1991 – adică 90% din PIB-ul Africii Subsaharaniene. *Ibid.*
27. H.W. French, „Personal Rivals Fight to Finish in War in Zaire", *N.Y. Times*, 6 aprilie 1997.
28. Barbara Crossette, „U.N., World Bank and IMF Join $25 Billion Drive for Africa", *N.Y. Times*, 17 martie 1996, p. A-6. *African Observer*, cu sediul la New York, denunţa proiectul ca fiind o şaradă, pusă la cale de Boutros Boutros-Ghali pentru a-şi promova campania pentru un nou mandat de secretar general al Naţiunilor Unite (dacă a fost aşa, nu a ajutat) – Ayittey, „U.N.'s Shameful Record".
29. *N.Y. Times*, 17 martie 1996, p. A-6.
30. Aceste date sunt preluate de la Banca Mondială, *World Development Report 1994*.
31. Începând cu anul 1993. Field, *Inside the Arab World*, p. 135, observă că suma corespundea datoriei externe a ţării de la data respectivă, astfel că oamenii puteau să viseze că nu datorau nimic. Dacă ar fi putut pune mâna pe banii aceia.
32. Despre asta, vezi Abdelaziz, „Une économie paralysée".
33. Field, *Inside the Arab World*, p. 134.
34. Fisk, „Sept journées ordinaires", p. 7.
35. Cardoso şi Faletto, *Dependency and Development*, p. 216. La drept vorbind, e posibil ca textul să se citească mai uşor în spaniolă.
36. Matt Moffett, „Foreign Investors Help Brazil's Leader Tame Its Raging Inflation", *Wall St. J.*, 15 decembrie 1995, p. A-l.
37. *Ibid.* Plecând de la premisa că citatele sunt traduceri, mi-am permis să fac mici modificări fără să schimb sensul.
38. Sebastian Edwars, „Why Brazil Is Not Mexico – Yet", *Wall St. J.*, 26 iulie 1996, p. A-13.

Capitolul 29

1. Despre părţile negative şi „excesele" tehnologiei, vezi Salomon, *Le destin technologique*.
2. Vezi Holton, *Einstein, History*.
3. Islamoglu-Inan, „Introduction", p. 222. Într-o analiză spirituală, subestimată a acestui subiect, Khoo Khay Jin sugerează că printre sursele acestei *crise de conscience* preponderent occidentale se numără „prăbuşirea proiectului socialist în gândire şi realitate". H-World@h-net.msu.edu, 31 octombrie 1996.
4. Astfel, Tavakoli-Targhi, „Orientalism's Genesis Amnesia".
5. Islamoglu-Inan, „Introduction", p. 229.
6. *Cf.* Hall, „A Theory of the Rise of the West", p. 231.
7. Despre proliferarea a ceea ce Ferdinand Mount numeşte cărţi „ale sfârşitului", vezi recenzia sa „No End in Sight", *TLS*, 3 mai 1996, p. 30. El scrie: „Un lucru este comun în această

disonanţă a profeţiei şi recomandărilor: refuzul de a sta o clipă şi de a analiza, chiar şi cu o grijă închipuită, argumentele oponenţilor lor sau slăbiciunilor propriilor argumente".

8. B. Biggs, preşedinte la Morgan Stanley Asset Management, citat în Kaplan, *Ends of the Earth*, p. 297.
9. *Cf.* Dasgupta, „Natural Resources", vorbeşte despre o a treia fază, „Epoca Substituibilităţii": „În această Epocă finală, activităţile economice se vor baza oarecum în exclusivitate pe materiale care sunt aproape inepuizabile, cu o pierdere relativ mică în ceea ce priveşte nivelurile de trai" (p. 1128).
10. *Cf.* Edward A. Gargan, „A Year from Chinese Rule, Dread Grows in Hong Kong", *N.Y. Times*, 1 iulie 1996, p. A-1; şi Peter Stein, „China Is Slow to Handle Issues on Hong Kong", *Wall St. J.*, p. B7D.
11. Comparaţi precauţiile firmelor ruseşti, care îşi stabilesc sediile în Cipru ca să scape de infracţionalitate şi de haosul potenţial de acasă. Mark M. Nelson, „Economic Fugitives", *Wall St. J.*, 9 mai 1996, p. 1.
12. Krugman, *Pop Internationalism*, p. 70.
13. Adam Smith, *Avuţia naţiunilor*, vol. I, trad. de Al. Hallunga, Editura Academiei, Bucureşti, 1965, cartea II, cap. III: „Acumularea capitalului", p. 230.
14. *N.Y. Times*, 19 iunie 1996, p. D-5: „Moulinex [producător francez de electrocasnice] îşi mută producţia în Mexic". Nu pe toată: patru din unsprezece fabrici, 2.600 din 11.300 de locuri de muncă. Firma suferise o pierdere de 702 milioane de franci în anul ce se încheia la 31.03, după o pierdere de 213 milioane cu un an înainte.
15. *Pop Internationalism*, p. 50.
16. *Cf. ibid.*, pp. 112-113, care afirmă că nici măcar o „politică comercială strategică" de succes nu ar adăuga mai mult de 1/15 din 1% la venitul naţional american. Acest lucru plasează o asemenea politică „în aceeaşi categorie cu politicile de fixare a preţurilor pentru fermierii şi minerii care îşi desfăşurau activitatea pe pământ federal". Nu sunt de acord. În măsura în care guvernul poate promova competitivitatea, ar trebui să o şi facă, pe principiul că performanţa îmbunătăţită şi cunoştinţele sporite sunt molipsitoare. Şi, în măsura în care guvernul arendează pământ federal sub valoarea pieţei, ar trebui să înceteze, pe principiul că activităţile de *rent-seeking* de succes constituie un obicei prost şi sunt, de asemenea, molipsitoare. Singurul argument real împotriva intervenţiei guvernului este acela că face adesea treabă de mântuială. Lucru, de asemenea, molipsitor.
17. *Cf.* Uchitelle, „Like Oil and Water". Acest articol este o comparaţie a economiei – conţinut şi ton – a lui Lester Thurow şi a lui Paul Krugman.
18. Printre cele mai recente contribuţii se numără eseurile din Krugman, *Pop Internationalism*, care denunţă protecţionismul şi alte eforturi de a controla comerţul. Krugman este extrem de intransigent cu adversarii săi intelectuali, definind „internaţionalismul pop" drept „vorbărie goală care îi atrage pe cei ce vor să pară sofisticaţi fără să mediteze profund". Citat în recenzia lui Charles Wolf, Jr., în *Wall St. J.*, 1 iunie 1996, p. A-12.
19. Pentru o perspectivă sceptică asupra eficienţei pieţei şi o apărare a avantajului intervenţiei guvernamentale, vezi Kuttner, *Everything for Sale.*
20. Vezi le Masson, *Faut-il encore aider?*, p. 145.

Epilog 1999

1. *Cf.* Fay, *The Collapse of Barings*, p. 123.
2. E o regulă bună să eviţi cuvântul „miracol" atunci când vorbeşti despre realizarea economică, deşi, la drept vorbind, criticii au mai puţin tendinţa să condamne această utilizare în context asiatic decât în context european. „Miracolele" europene sunt categoric învechite.

3. Citat în Henderson, *Asia Falling*, p. 7.
4. Henderson, *Asia Falling*, p. 7, tabelul 1. Nu este limpede dacă este vorba despre o creştere în termeni reali (reduşi).
5. „Întrebarea este dacă trebuie să ne plecăm la presiunile lor. Nu sunt presiuni din partea unor guverne, ci a unor indivizi care nu sunt aleşi de nimeni, în vreme ce noi suntem o ţară suverană, cu un guvern ales de popor." – Gill, *Asia under Siege*, p. 160.
6. Gough, *Asia Meltdown*, p. 68.
7. Pentru o afirmare a acestei poziţii, vezi Frank, *ReOrient*.
8. Secolul al XVIII-lea constituie o problemă specială pentru această şcoală. Întâietatea politică şi economică occidentală ar părea evidentă, însă anumiţi specialişti ar susţine acum că adevăratul motor al dezvoltării mondiale de la momentul respectiv a fost China, a cărei populaţie imensă a făcut-o centrul comerţului internaţional. Dintre partizanii acestei teze: Kenneth Pomeranz, Gunder Frank, William McNeill. Nu pun la îndoială dimensiunea pieţei chineze, nici volumul şi nici valoarea producţiei sale industriale. Însă nu acolo aveau loc inovaţiile care schimbau lumea. Avem un dezacord real aici în ceea ce priveşte natura şi cauzele schimbării istorice.
9. Vezi Landes, *Bankers and Pashas*, cap. i.
10. Despre aspectele negative ale iniţiativei furioase şi iuţi, vezi Luttwak, *Turbo-Capitalism*. Economiştii subliniază faptul că nu este economist, deci nu are autoritate. Însă eu cred că spune multe lucruri bune.

Bibliografie

Abdelaziz, Malika. 1993. „Une économie paralysée", *Courrier international*, 156 (28 octombrie), 12.

Abe, Etsuo, Fitzgerald, Robert (eds). 1995. *The Origins of Japanese Industrial Power : Strategy, Institutions and the Development of Organisational Capability*. Londra : Cass.

Abel, Christopher, Lewis, Colin M. (eds). 1985. *Latin America, Economic Imperialism and the State : The Political Economy of the External Connection from Independence to the Present*. Londra : Athlone Press.

Abernathy, William J., Clark, Kim B. 1982. „Notes on a Trip to Japan : Concepts and Interpretations", Graduate School of Business Administration, Harvard University Working Paper HBS 82-58.

Abernathy, William J., Kantrow, Alan M. 1983. *Industrial Renaissance : Producing a Competitive Future for America*. New York : Basic Books.

Ablin, Eduardo, Katz, Jorge M. 1987. „From Infant Industry to Technology Exports : The Argentinian Experience in the International Sale of Industrial Plants and Engineering Work", în J.M. Katz (ed.), *Technology Generation*, pp. 446-477.

Abramovitz, Moses 1972. „Manpower, Capital, and Technology", în Ivar Berg (ed.), *Human Resources and Economic Welfare : Essays in Honor of Eli Ginzburg*. New York : Columbia University Press.

Abramovitz, Moses. 1986. „Catching-up, Forging Ahead and Falling Behind", *J. Econ. Hist.*, 46, 2 (iunie), pp. 385-406.

Abramovitz, Moses. 1989. *Thinking About Growth ; and Other Essays on Economic Growth and Welfare*. Cambridge : Cambridge University Press.

Abramovitz, Moses. 1993. „The Search for the Sources of Growth : Areas of Ignorance, Old and New", *J. Econ. Hist.*, 53, 2 (iunie), pp. 217-243.

Abramovitz, Moses, David, Paul A. 1973. „Reinterpreting Economic Growth : Parables and Realities", *Amer. Econ. Rev.*, 63, 2 (mai), pp. 428-439.

Abramovitz, Moses, David, Paul A. 1994. „Convergence and Deferred Catch-up : Productivity Leadership and the Waning of American Exceptionalism", în Landau, Taylor şi Wright (eds), *Mosaic of Economic Growth*, pp. 21-62.

Achavanuntakul, Sarinee. 1996. „Effects of Government Policies on Poverty Incidence and Income Distribution in Thailand", Harvard College, Senior Honors Essay in Economics.

Adams, Robert McC. 1996. *Paths of Eire : An Anthropologist's Inquiry into Western Technology*. Princeton : Princeton University Press.

Adas, Michael. 1989. *Machines as the Measure of Men : Science, Technology, and Ideologies of Western Dominance*. Ithaca : Cornell University Press.

Adas, Michael (ed.). 1993. *Islamic and European Expansion : The Forging of a Global Order*. Philadelphia : Temple University for the American Historical Assn.

Adas, Michael. 1993. „«High» Imperialism and the «New» History", în Adas (ed.), *Islamic and European Expansion*, pp. 311-344. Publicat şi în „Essays on Global and Comparative History", American Historical Assn., Washington, DC, n.d.

Adelman, Jeremy. 1994. *Frontier Development: Land, Labour, and Capital on the Wheatlands of Argentina and Canada 1890-1914*. Oxford: Clarendon Press.

Adler, Emanuel. 1986. „Ideological Guerillas and the Quest for Technological Autonomy: Brazil's Domestic Computer Industry", *International Organization*, 40 (vara), pp. 673-705.

Aerts, Erik, Munro, John H. (eds) 1990. *Textiles of the Low Countries in European Economic History*. Session B-15, Proceedings of the 10th International Economic History Congress, Leuven, August 1990, Leuven: Leuven University Press.

Ahmad, Jalal Al-i. 1984. *Occidentosis: A Plague from the West*. Berkeley: Mizan Press. Date oficiale pe 1947.

Ainval, Henri d'. 1994. *Deux siècles de sidérurgie française: De 1003 entreprises à la dernière*. Grenoble: Presses Universitaires.

Ajami, Fouad. 1992. *The Arab Predicament: Arab Political Thought and Practice Since 1967*. Cambridge: University Press; Canto ed.

Alam, M.S. 1994. „Colonialism, Decolonisation and Growth Rates: Theory and Empirical Evidence", *Cambridge J. of Econ.*, 18, pp. 235-257.

Alam, M.S. 1996. „Sovereignty and Human Capital Formation: An Empirical Study of Historical Links", Dept, of Economics, Northeastern University, Boston, manuscris.

Alam, M.S. 1996. „How Rich Were the Advanced Countries in 1760 After All?", Dept, of Economics, Northeastern University, Boston, manuscris.

Alapuro, Risto 1988. *State and Revolution in Finland*. Berkeley: University of California Press.

Albuquerque, Luis de. 1987. *As Navegações e Sua Projecção na Ciência e na Cultura*. Lisabona: Gradiva.

Aldcroft, Derek H. 1996. „Europe's Third World? The Peripheral Companies in the Interwar Period", manuscris pentru a fi prezentat la Lausanne, Octombrie 1997.

Aldcroft, Derek H., Freeman, Michael (eds). 1983. *Transport in the Industrial Revolution*. Manchester: University Press.

Alden, Dauril. 1968. *Royal Government in Colonial Brazil*. Berkeley: University of California Press.

Alder, Ken. 1997a. *Engineering the Revolution: Areas and Enlightenment in France, 1763-1815*. Princeton: Princeton University Press.

Alder, Ken. 1997b. „Innovation and Amnesia: Engineering Rationality and the Fate of Interchangeable Parts Manufacture in France", *Technology and Culture*, 38, 2 (aprilie), pp. 273-311.

Alexander, David. 1970. *Retailing in England During the Industrial Revolution*. Londra: Athlone Press.

Algazi, Gadi. 1993. „The Social Uses of Private War: Some Late Medieval Views Reviewed", *TelAviver Jahrbuch fur deutsche Geschichte*, 22, pp. 253-273.

Al-Hassan, Ahmad Y., Hill, Donald R. 1986. *Islamic Technology: An Illustrated History*. Cambridge: University Press.

Al-i Ahmad, Jalal. 1984. *Occidentosis: A Plague from the West*. Berkeley: Mizan Press.

Al-Khalil, Samir. 1989. *Republic of Fear*. Berkeley: University of California Press.

Altman, Lawrence K., M.D. 1994. „Researcher's Infection Raises Concerns for Laboratory Safety", *New Tork Times*, 23 August, p. C-3.

Amalric, J.-P, Bennassar, B. (eds). 1984. *Aux origines du retard économique de l'Espagne XVIe- XIXe siècle*. Paris: CNRS.

„American Business: Back on Top?" 1995. *The Economist*, 16 septembrie, Survey, pp. 2-18.

Anderson, B.L. 1969. „The Attorney and the Early Capital Market in Lancashire", în Harris (ed.), *Liverpool and Merseyside*, pp. 50-77.

Anderson, B.L. 1970. „Money and the Structure of Credit in the Eighteenth Century", *Business History*, XII.

Anderson, P., Bairoch, Paul, Ginzburg, Carlo, Hobsbawm, E.J. (eds). 1997. *Storia d'Europa*. Vol. IV. Turin: Einaudi.

Andrewes, William J.H. (ed.). 1996. *The Quest for Longitude.* Cambridge, MA: Collection of Historical Scientific Instruments, Harvard University.

Andrews, Kenneth K. 1984. *Trade, Plunder and Settlement: Maritime Enterprise and the Genesis of the British Empire 1480-1630.* Cambridge: University Press.

Annino, Antonio, 1995, „Some Reflections on Spanish American Constitutional and Political History", *Itinerario*, 19, 2, pp. 26-47.

Anstey, Roger T., 1968, „Capitalism and Slavery: A Critique", *Econ. Hist. Rev.*, seria a II-a, 21 (august), pp. 307-320.

Antony, Robert J., 1993, „Aspects of the Socio-Political Culture of South China's Water World, 1740-1840", *The Great Circle*, 15, 2 (octombrie), pp. 75-90.

Appelbaum, Richard P., Henderson, Jeffrey (eds), 1992, *States and Development in the Asian Pacific Rim*, Newbury Park, CA: Sage.

Appleby, Joyce Oldham, 1978, *Economic Thought and Ideology in Seventeenth-Century England.* Princeton: Princeton University Press.

Arasaratnam, S. 1980. „Weavers, Merchants and Company: The Handloom Industry in Southeastern India 1750-1790", *Indian Econ. and Soc. Hist. Rev.*, 17, pp. 257-281.

Aridjis, Homero. 1991. *1492: The Life and Times of Juan Cabezon of Castile.* Trans. Betty Ferber. New York: Summit Books.

Armus, D. 1986. „Diez años de historiografia sobre la inmigracion masiva", *Estudios migratorios latinoamericanos* (decembrie), pp. 431-660.

Arrow, Kenneth J. 1969. „Classificatory Notes on the Production and Transmission of Technological Knowledge". *Amer. Econ. Rev.*, Papers and Proceedings, 59 (Mai), pp. 29-35.

Arrow, Kenneth J. 1962. „The Economic Implications of Learning by Doing", *Rev. Econ. Studies*, 29 (iunie), pp. 155-173.

Artz, Frederick B. 1966. *The Development of Technical Education in France, 1500-1850.* Cambridge, MA, şi Londra: Soc. for the Hist, of Technology and MIT Press.

Ashton, T.S. 1924/1951. *Iron and Steel in the Industrial Revolution.* Manchester: University Press.

Ashton, T.S. 1948. *The Industrial Revolution, 1760-1830.* Oxford: Oxford University Press.

Ashton, T.S. 1945. „The Bill of Exchange and Private Banks in Lancashire, 1790-1830", *Econ. Hist. Rev.*, 15, 1/2, pp. 25-35.

Ashworth, W. 1977. „Typologies and Evidence: Has 19th Century Europe a Guide to Economic Growth?", *Econ. Hist. Rev.*, n.s., 30 (februarie), pp. 140-58.

Atkins, Keletso E. 1988. „ 'Kafir Time': Preindustrial Temporal Concepts and Labour Discipline in Nineteenth-Century Colonial Natal", *African Hist.*, 29, pp. 229-244.

Axtell, James. 1988. *After Columbus: Essays in the Ethnohistory of Colonial North America.* New York: Oxford University Press.

Aymard, Maurice (ed.). 1982. *Dutch Capitalism and World Capitalism.* Cambridge: University Press; Paris: Maison des Sciences de l'Homme.

Aziz, Philippe. 1996. *Le paradoxe de Roubaix.* Paris: Plon.

Baark, Erik, Jamison, Andrew (eds). 1986. *Technological Development in China, India and Japan: Cross Cultural Perspectives.* New York: St. Martin's Press.

Baber, Zaheer. 1996. *The Science of Empire: Scientific Knowledge, Civilization, and Colonial Rule in India.* Albany: SUNY Press.

Baechler, Jean, Hall, John A., Mann, Michael (eds). 1988. *Europe and the Rise of Capitalism.* Oxford: Basil Blackwell.

Bagchi, Amiya Kumar. 1976. „De-industrialization in India in the Nineteenth Century: Some Theoretical Implications", *J. Devel. Studies*, 12, 2 (ianuarie), pp. 135-164.

Bahl, Vinay. 1994. „The Emergence of Large-scale Steel Industry in India under British Colonial Rule, 1880-1907", *Indian Econ. and Soc. Hist. Rev.*, 31, 4 (octombrie-decembrie), pp. 413-460.

Bahl, Vinay. 1995. *The Making of the Indian Working Class : The Case of the Tata Iron and Steel Company, 1880-1946.* New Delhi : Sage.

Bailyn, Bernard. 1955. *New England Merchants in the Seventeenth Century.* Cambridge, MA : Harvard University Press.

Bailyn, Bernard. 1996. „The Idea of Atlantic History", *Itinerario*, 20, 1, pp. 19-44.

Bairoch, Paul. 1969/1973. „Agriculture and the Industrial Revolution 1700-1914", în Carlo M. Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History of Europe : The Industrial Revolution.* Londra : Collins/Fontana, pp. 452-506.

Bairoch, Paul. 1975. *The Economic Development of the Third World Since 1900.* Transl. Cynthia Postan. Berkeley : University of Calif. Press.

Bairoch, Paul. 1979. „Ecarts internationaux des niveaux de vie avant la Revolution industrielle", *Annales. Economies, Societes, Civilisations*, 34, 1 (ianuarie-februarie), pp. 145-171.

Bairoch, Paul. 1981. „The Main Trends in National Economic Disparities Since the Industrial Revolution", în Bairoch şi Levy-Leboyer (eds), *Disparities in Economic Development*, pp. 3-17.

Bairoch, Paul. 1993. *Economics and World History : Myths and Paradoxes.* Chicago : University of Chicago Press ; New York : Harvester Wheatsheaf.

Bairoch, Paul, Levy-Leboyer, Maurice (eds). 1981. *Disparities in Economic Development Since the Industrial Revolution.* Londra : Macmillan.

Bairoch, Paul, Levy-Leboyer, Maurice. 1997. *Victoires et déboires : Histoire économique et sociale du monde du XVIe siècle à nos jours.* 3 vol. Paris : Gallimard ; „Folio histoire".

Baladouni, Vahe. 1986. „Armenian Trade with the English East India Company : An Aperçu", *J. Europ. Econ. Hist.*, 15, 1 (vara), pp. 153-162.

Balazs, Etienne. 1964. *Chinese Civilization and Bureaucracy : Variations on a Theme.* New Haven : Yale University Press.

Balazs, Etienne. 1968. *La bureaucratie céleste : Recherches sur l'économie et la société de la Chine traditionnelle.* Paris : Gallimard.

Baldwin, K.D.S. 1957. *The Niger Agricultural Project : An Experiment in African Development.* Oxford : Basil Blackwell.

Baldwin, R. 1956. „Patterns of Development in Newly Settled Regions", *Manchester School of Econ. and Soc. Studies*, 24.

Bandt, Jacques de, Hugon, Philippe (eds). 1988. *Les tiers nations en mal d'indus trie.* Paris : Economica ; Nanterre : CERNEA.

Bandyopadhyaya, Jayantanuja. 1978. „Climate as an Obstacle to Development in the Tropics", *Int. Soc. Science J.*, 30, 2, pp. 339-352.

Bandyopadhyaya, Jayantanuja. 1983. *Climate and World Order : An Inquiry into the Natural Cause of Underdevelopment.* Atlantic Highlands, NJ : Humanities Press.

Bankes, George. 1977. *Peru Before Pizarro.* Oxford : Phaidon Press.

Barakat, Halim. 1993. *The Arab World : Society, Culture, and the State.* Berkeley : University of Calif. Press.

Barbour, Violet. 1963. *Capitalism in Amsterdam in the 17th Century.* Ann Arbor : University of Michigan Press.

Barbey-Say, Helene. 1994. *Le voyage de France en Allemagne de 1871 à 1914 : Voyages et voyageurs frangais dans l'Empire germanique.* Nancy : Presses Universitaires.

Barbier, Frederic. 1991. *Finance et politique : La dynastie des Fould XVIIIe-XXe siècle.* Paris : Armand Colin.

Barendse, R.J. 1995. „Shipbuilding in Seventeenth-Century Western India", *Itinerario*, 19, 3, pp. 175-195.

Barnett, Correlli. 1986. *The Pride and the Fall : The Dream and Illusion of Britain as a Great Nation.* New York : The Free Press. Ediţia britanică, 1986 : *The Audit of War.*

Barrett, Ward. 1990. „World Bullion Flows, 1450-1800", în Tracy (ed.), *Rise of Merchant Empires*, pp. 224-254.

Barro, Robert J. 1991. „Economic Growth in a Cross Section of Countries", *QJE*, 106, 2, pp. 407-443.

Barro, Robert J. 1996. „Determinants of Economic Growth: A Cross-Country Empirical Study", *Nat. Bureau Econ. Research* (NBER) Working Paper Series 5698.

Barro, Robert J., Sala-i-Martin, Xavier. 1991. „Convergence Across States and Regions", *Brookings Papers on Economic Activity* 1, pp. 107-182.

Barro, Robert J., Sala-i-Martin, Xavier. 1995. *Economic Growth*. New York: McGraw-Hill.

Bartlett, Robert. 1993. *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change 950-1350*. Londra: Penguin.

Bartlett, Roger P. 1979. *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia 1762-1804*. Cambridge: University Press.

Bataillon, Marcel, Saint-Lu, Andre (eds). 1971. *Las Casas et la defense des Indiens*. Paris: Julliard („Collection Archives").

Bates, Marston. 1952/1963. *Where Winter Never Comes: A Study of Man and Nature in the Tropics*. New York: Charles Scribner's Sons.

Batou, Jean. 1990. *Cent ans de résistance au sous-développement: l'industrialisation de l'Amérique latine et du Moyen-Orient face au deft européen, 1770-1870*. Geneva: Droz, for the Centre of International Economic History.

Batou, Jean (ed.). 1991. *Between Development and Underdevelopment 1800-1870*. Geneva: Droz, for the Centre of International Economic History.

Batou, Jean. 1991. „Muhammad-'Ali's Egypt, 1805-1848. A Command Economy in the 19th Century?" în Batou (ed.), *Between Development and Underdevelopment*, pp. 181-217.

Batou, Jean. 1993. „Nineteenth-Century Attempted Escapes from the Periphery: The Cases of Egypt and Paraguay", *Review* (Centre d'Efudes Industrialles, Gereva), 16, 3, pp. 279-318.

Batou, Jean, David, Thomas. 1996. „Nationalisme économique et industrialisation de la périphérie européenne: de la Révolution industrielle à la Deuxième guerre mondiale". În curs de apariţie în italiană în Anderson, Bairoch *et al.*, (eds), *Storia d'Europa*. Vol. IV.

Bauer, P.T. 1981. *Equality, the Third World and Economic Delusion*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Baumol, William J. 1994. „Multivariate Growth Patterns: Contagion and Common Forces as Possible Sources of Convergence", în Baumol *et al.* (eds), *Convergence of Productivity*, pp. 62-85.

Baumol, William J., Batey Blackman, Sue Anne, Wolff, Edward N. 1989. *Productivity and American Leadership: The Long View*. Cambridge, MA: MIT Press.

Baumol, William J., Nelson, Richard R., Wolff, Edward N. (eds). 1994. *Convergence of Productivity: Cross-National Studies and Historical Evidence*. New York: Oxford University Press.

Bayly, C.A. 1986. „The Middle East and Asia During the Age of Revolutions, 1760-1830", *Itinerario*, 10, 2, pp. 69-84.

Beaujouan, Guy. 1967. *La science en Espagne aux XIVe et XVe siècles*. Paris: University de Paris, Palais de la Decouverte.

Beck, Lois, Keddie Nikki (eds). 1978. *Women in the Muslim World*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Becker, Gary S., Murphy, Kevin M. 1992. „The Division of Labor, Coordination Costs, and Knowledge", *QJE*, 107, 4 (Noiembrie), pp. 1137-1160.

Bellah, Robert N. 1957/1985. *Tokugawa Religion: The Cultural Roots of Modern Japan*. New York: The Free Press.

Bennassar, Bartolome. 1975. *L'homme espagnol: attitudes et mentalités du XVIe au XIXe siècle*. Paris: Hachette. Traducerea în limba engleză, 1979: *The Spanish Character: Attitudes and Mentalities from the Sixteenth to the Nineteenth Century*. Berkeley: University of Calif. Press.

Bennassar, Bartolome (ed.) 1979/1994. *L'Inquisition espagnole XVe-XIXe siècles*. Paris: Hachette.
Bennassar, Bartolome *et al.* 1992. *Histoire des Espagnols : VIe-XXe siècle.* Paris: Robert Laffont.
Bennassar, Bartolome, Bennassar, Lucile. 1991. *1492 : Un monde nouveau* ? Paris: Perrin.
Berend, Ivan T., Ranki, Gyorgy. 1982. *The European Periphery and Industrialization 1780-1914.* Cambridge: University Press.
Berg, Alan D. 1967. „Malnutrition and National Development", *Foreign Affairs*, 46 (octombrie), pp. 126-136.
Berg, Maxine (ed.). 1991. *Markets and Manufacture in Early Industrial Europe.* Londra: Routledge.
Berg, Maxine. 1994. *The Age of Manufactures 1700-1820 : Industry, Innovation and Work in Britain*, ed. a II-a. Londra: Routledge.
Berg, Maxine. 1994. „Growth and Change: A Comment on the Crafts-Harley View of the Industrial Revolution", *Econ. Hist. Rev.*, 47, pp. 147-149.
Berg, Maxine, Hudson, Pat. 1992. „Rehabilitating the Industrial Revolution", *Econ. Hist. Rev.*, 45, 1, pp. 24-50.
Bergeron, Louis. 1978. *Banquiers, négociants et manufacturiers parisiens du Directoire à l'Empire.* Paris şi Haga: Mouton.
Bernal, Martin. 1987. *Black Athena : The Afroasiatic Roots of Classical Civilization.* Londra: Free Association Books.
Bernaldez, Andres. 1962 [sfârşitul secolului al XV-lea]. *Memorias del reinado de los reyes catolicos.* Ed. Manuel Gomez Moreno şi Juan de Mata Carriazo. Madrid: Real Academia de la Historia.
Bernand, Carmen. 1988/1994. *Thelncas, People of the Sun.* New York: Harry N. Abrams.
Bernand, Carmen, Gruzinski, Serge. 1991/1993. *Histoire du nouveau monde*, I: *De la découverte à la conqête, une expérience européenne 1492-1550*; II: *Les métissages (1550-1640).* Paris: Fayard.
Bernecker, Walther L., Werner Tobler, Hans (eds). 1993. *Development and Underdevelopment in America : Contrasts of Economic Growth in North and Latin America in Historical Perspective.* Berlin şi New York: Walter de Gruyter.
Bernier, Francois. 1670-1672/1981. *Voyage dans les etats du Grand Mogol.* Paris: Fayard.
Bernstein, Gail Lee (ed.). 1991. *Recreating Japanese Women, 1600-1945.* Berkeley: University of Calif. Press.
Bernstein, Michael A., Adler, David E. (eds). 1994. *Understanding American Economic Decline.* Cambridge: University Press.
Berque, Augustin. 1976. *Le Japon : Gestion de Vespace et changement social.* Paris: Flammarion.
Bethell, Leslie (ed.). 1993. *Argentina Since Independence.* Cambridge: University Press.
Bhattacharya, Bhaswati. 1995. „A Note on the Shipbuilding in Bengal in the Late Eighteenth Century", *Itinerario*, 19, 3, pp. 167-174.
Bhattacharya, Sukumar. 1954. *The East India Company and the Economy of Bengal from 1704 to 1740.* Londra: Luzac.
Biagioli, Mario. 1993. *Galileo Courtier : The Practice of Science in the Culture of Absolutism.* Chicago: University of Chicago Press.
Biddlecombe, Peter. 1993. *French Lessons in Africa : Travels with My Briefcase Through French Africa.* Boston: Little, Brown.
Bigelow, Bill. 1994. „Good Intentions Are Not Enough: Children's Literature in the Aftermath of the Quincentenary", *The New Advocate*, 16, 7, 4 (vara), pp. 265-279.
Birch, Alan. 1967. *The Economic History of the British Iron and Steel Industry, 1784-1879.* Londra: Frank Cass.
Biswas, Margaret R., Biswas, Asit K. (eds). 1979. *Food, Climate, and Man.* New York: John Wiley.
Bix, Herbert P. 1986. *Peasant Protest in Japan, 1590-1884.* New Haven: Yale University Press.

Blackwell, William L. 1968. *The Beginnings of Russian Industrialization 1800-1860.* Princeton: Princeton University Press.

Blaut, James M. 1993. *The Colonizer's Model of the World: Geographical Diffusionism and Eurocentric History.* New York: Guilford.

Blomstrom, Magnus, Lipsey, Robert E., Zejan, Mario. 1994. „What Explains the Growth of Developing Countries?", în Baumol *et al.* (eds), *Convergence of Productivity*, pp. 243-259.

Blomstrom, Magnus, Lipsey, Robert E., Zejan, Mario. 1996. „Is Fixed Investment the Key to Economic Growth?" *QJE,* 111, 1 (februarie), pp. 269-276.

Bluestone, Barry, Harris, Bennett. 1982. *The Deindustrialization of America: Plant Closings, Community Abandonment, and the Dismantling of Basic Industry.* New York: Basic Books.

Blum, Jerome. 1956. „Prices in Russia in the Sixteenth Century", *J. Econ. Hist.*, 16, 2, pp. 182-199.

Bodmer, Beatriz Pastor (ed.) 1992. *The Armature of Conquest: Spanish Accounts of the Discovery of America, 1492-1589.* Stanford: University Press.

Bonheur, Gaston. 1963. *Qui a cassé le vase de Soissons? L'album de famille de tous les Français.* Paris: Laffont.

Bonin, Hubert. 1994a. *La Société Générale en Russie.* [Paris]: Societe Generale.

Bonin, Hubert. 1994b. „L'activité des banques françaises dans l'Asie du Pacifique des années 1860 aux années 1940", *Rev. française d'hist. d'outre-mer*, 81, 305, pp. 401-425.

Bonwick, James. 1884. *The Lost Tasmanian Race.* Londra: Sampson Low.

Borah, Woodrow, Gibson, Charles, Potash, Robert. 1963. „Colonial Institutions and Contemporary Latin America", *Hisp. Amer. Hist. Rev.*, 43, pp. 371-394.

Borgstrom, Georg. 1972. *The Hungry Planet: The Modern World at the Edge of Famine*, ed. a II-a revăzută. New York: Macmillan.

Boskin, Michael J., Lau, Lawrence J. 1992. „Capital, Technology, and Economic Growth", în Rosenberg, Landau şi Mowery (eds), *Technology and the Wealth of Nations*, pp. 17-55.

Bottineau, Yves. 1977. *Le Portugal et sa vocation maritime: Histoire et civilisation d'une nation.* Paris: Boccard.

Boucher, Philip P. 1992 *Cannibal Encounters: Europeans and Island Caribs, 1492-1763.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Boulnois, Luce. 1963/1986. *La route de la soie.* Geneva: Olizane.

Bowden, Witt. 1925. *Industrial Society in England Towards the End of the Eighteenth Century.* New York: Macmillan.

Boxer, Charles R. 1962. *The Golden Age of Brazil, 1695-1750: Growing Pains of a Colonial Society.* Berkeley and Los Angeles: University of Calif. Press în cooperare cu Sociedade de Estudos Historicos Dom Pedro Segundo, Rio de Janeiro.

Boxer, Charles R.. 1965/1990. *The Dutch Seaborne Empire 1600-1800.* Londra: Penguin.

Boxer, Charles R.. 1969. *The Portuguese Seaborne Empire 1415-1825.* Londra: Hutchinson. Reprint Lisabona: Carcanet, 1991.

Boyd-Bowman, Peter. 1973. *Patterns of Spanish Emigration to the New World (1493-1580).* Buffalo: State University of New York; Council on International Studies.

Bradley, Joseph. 1990. *Guns for the Tsar: American Technology and the Small Arms Industry in Nineteenth-Century Russia.* De Kalb, IL: Northern Illinois University Press.

Braudel, Fernand. 1979. Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe-XVIIIe siècle. 3 vol. Paris: Armand Colin. Vol. III. *Le temps du monde.*

Braun, Hans-Joachim. 1974. *Technologische Beziehungen zwischen Deutschland und England von der Mitte des 17. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts.* Diisseldorf: Schwann.

Bray, Francesca. 1978. „Swords into Plowshares: A Study of Agricultural Technology and Society in Early China", *Technology and Culture*, 19, 1 (Ianuarie), pp. 1-31.

Bray, Francesca. 1986. *The Rice Economies: Technology and Development in Asian Societies.* Oxford: Basil Blackwell; 1994 ed., Berkeley: University of Calif. Press.

Brennig, Joseph J. 1990. „Textile Producers and Production in Late Seventeenth Century Coromandel", în Subrahmanyam (ed.), *Merchants, Markets and the State*, pp. 66-87.

Brewer, John. 1988. *The Sinews of Power: War, Money and the English State, 1688-1783*. New York: Knopf; 1990 ed., Cambridge, MA: Harvard University Press.

Brewer, John, Porter, Roy (eds). 1993. *Consumption and the World of Goods*. Londra: Routledge.

Brezis, Elise. 1995. „Foreign Capital Flows in the Century of Britain's Industrial Revolution", *Econ. Hist. Rev.*, 48, 1 (Februarie), pp. 46-67.

Brezis, Elise, Krugman, Paul R., Tsiddon, Daniel. 1993. „Leapfrogging in International Competition: A Theory of Cycles in National Technological Leadership", *Amer. Econ. Rev.*, 83, 5 (Decembrie), pp. 1211-1219.

Britannia Languens, or a Discourse of Trade (Londra, 1680), în McCulloch (ed.), *Early English Tracts*, pp. 275-506.

Broad, William J. 1995. „Watery Grave of the Azores to Yield Shipwrecked Riches", *New York Times*, 6 iunie, p. C-1.

Broadberry, S.N. 1994. „Comparative Productivity in British and American Manufacturing During the Nineteenth Century", *Explor. Econ. Hist.*, 31, pp. 521-548.

Brockway, George P. 1995. *The End of Economic Man: Principles of Any Future Economics*. New York: W.W. Norton.

Brosse, Jacques. 1981. *La decouverte de la Chine*. Paris: Bordas.

Brown, Sidney D. 1961-1962. „Okubo Toshimichi: His Political and Economic Policies in Early Meiji Japan", *J. Asian Studies*, 21, pp. 183-197.

Bruckner, Pascal. 1983/1986. *The Tears of the White Man: Compassion as Contempt*. New York: Free Press.

Brunei, Sylvie (ed.). 1987. *Tiers mondes: Controverses et realites*. Paris: Economica.

Brunei, Sylvie. 1995. *Le Sud dans la nouvelle économie mondiale*. Paris: P.U.F.

Bruno, Michael, Pleskovic, Boris (eds). 1997. *Annual World Bank Conference on Development Economics*. Washington, DC: World Bank.

Buc, Philippe. 1994. *L'ambiguité du livre: prince, pouvoir et peuple dans les commentates de la bible au Moyen-Age*. Paris: Beauchesne.

Buchanan, J., Tollison, R., Tullock, G. (eds). 1980. *Toward a Theory of the Rent-seeking Society*. College Station, TX: Texas A. & M. Press.

Bulliet, Richard W. 1994. *Islam: The View from the Edge*. New York: Columbia University Press.

Bulmer-Thomas, Victor. 1994. *The Economic History of Latin America Since Independence*. Cambridge: University Press.

Burawoy, Michael. 1985. *The Politics of Production: Factory Regimes Under Capitalism and Socialism*. Londra: Verso.

Burke, Peter. 1974. *Venice and Amsterdam: A Study of Seventeenth Century Elites*. Londra: Temple Smith.

Burn, D.L. 1931/1970. „The Genesis of American Engineering Competition, 1850-1870", în Saul (ed.), *Technological Change*, pp. 77-98.

Burn, W.L. 1964. *The Age of Equipoise: A Study of the Mid-Victorian Generation*. Londra: Allen & Unwin.

Burrage, Michael. 1969. „Culture and British Economic Growth", *Brit. J. of Sociology*, 20, 2 (iunie), pp. 117-133.

Burrish, Onslow. 1728. *Batavia illustrata*. 2 vol. Londra: William Innys.

Buruma, Ian. 1994. *The Wages of Guilt: Memories of War in Germany and Japan*. New York: Farrar, Straus & Giroux; Penguin/Meridian.

Butel, Paul. 1990. „France, the Antilles, and Europe in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: Renewals of Foreign Trade", în Tracy (ed.), *Rise of Merchant Empires*, pp. 153-173.

Byatt, I.C.R. 1979. *The British Electrical Industry 1875-1914 : The Economic Returns to a New Technology*. Oxford : Clarendon Press.

Cadieux, Francois. 1986. „Western Technology and Early Russian Pipelines, 1877-1917", *J. Europ. Econ. Hist.*, 15, 2 (vara), pp. 335-344.

Cain, P.J., Hopkins, A.G. 1980. „The Political Economy of British Expansion Overseas, 1750-1914", *Econ. Hist. Rev.*, seria a II-a, 33, 4, pp. 463-490.

Cain, P.J., Hopkins, A.G. 1986. „Gentlemanly Capitalism and British Expansion Overseas, I. The Old Colonial System, 1688-1850", *Econ. Hist. Rev.*, 39, pp. 501-525.

Cairncross, A.K. 1962. *Factors in Economic Development*. New York : Praeger.

Calvert, Monte, A. 1967. *The Mechanical Engineer in America, 1830-1910 : Professional Cultures in Conflict*. Baltimore : Johns Hopkins University Press.

Cameron, Rondo E. 1961. *France and the Economic Development of Europe*. Princeton : Princeton University Press.

Cameron, Rondo E. (ed.). 1967. *Banking in the Early Stages of Industrialisation : A Study in Comparative History*. New York : Oxford University Press.

Cameron, Rondo E. (ed.). 1972. *Banking and Economic Development : Some Lessons of History*. New York : Oxford University Press.

Cameron, Rondo E., Freedeman, Charles E. 1983. „French Economic Growth : A Radical Revision", *Soc. Science Hist.*, 7, 1 (iarna), pp. 3-30.

Campbell, R H. 1980. *The Rise and Fall of Scottish Industry 1707-1939*. Edinburgh : John Donald.

Candolle, Alphonse de. 1885. *Histoire des sciences et des savants depuis deux siècles*, ed. a II-a adăugită. Geneva : H. Georg.

Cantrell, J.A. 1981. „James Nasmyth and the Bridgewater Foundry : Partners and Partnerships", *Business History*, 23, 3 (noiembrie), pp. 346-358.

Cantrell, J.A. 1984. *James Nasmyth and the Bridgewater Foundry : A Study of Entrepreneurship in the Early Engineering Industry*. Manchester : Manchester University Press for the Chetham Society.

Cardoso, Eliana, Helwege, Ann. 1995. *Latin America's Economy : Diversity, Trends, and Conflicts*. Cambridge, MA : MIT Press.

Cardoso, Fernando Henrique, Faletto, Enzo. 1979. *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley : University of Calif. Press.

Cardoso, Gerald. 1983. *Negro Slavery in the Sugar Plantations of Veracruz and Pernambuco 1550-1680 : A Comparative Study*. Washington, DC : University Press of America.

Cardwell, D.S.L. 1972. *Turning Points in Western Technology : A Study of Technology, Science, and History*. New York : Neale Watson.

Carlton, David L., Coclanis, Peter A. 1995. „The Uninventive South ? A Quantitative Look at Region and American Inventiveness", *Technology & Culture*, 36, 2 (aprilie), pp. 302-326.

Caro Baroja, Julio. 1961. *Los judios en la Espana moderna y contemporanea*. 3 vol. Madrid : Arion (reprint Madrid, 1978).

Caron, Francois, Paul Erker, and Wolfram Fischer, eds. 1995. *Innovations in the European Economy Between the Wars*. Berlin : Walter de Gruyter.

Carpenter, Kenneth J. 1986. *The History of Scurvy and Vitamin C*. Cambridge : University Press.

Carpentier, Elisabeth, Le Mene, Michael. 1996. *La France du XIe au XVe siècle : Population, société, économie*. Paris : P.U.F.

Carrasco, Raphael, Derozier, Claudette, Molinie-Bertrand, Annie. 1991. *Histoire et civilisation de l'Espagne classique 1492-1808*. Paris : Nathan.

Carus-Wilson, Eleanora M. 1952. „The Woollen Industry", în Postan şi Rich (eds), *The Cambridge Economic History of Europe*. II : *Trade and Industry in the Middle Ages*, pp. 355-428.

Cassidy, Vincent H. 1978. „New Worlds and Everyman: Some Thoughts on the Logic and Logistics of Pre-Columbian Discovery", *Terrae incognitae* (Annals of the Society for the History of Discoveries), 10, pp. 7-13.

Cassis, Youssef (ed.). 1992. *Finance and Financiers in European History 1880-1960.* Cambridge: University Press.

Castells, Manuel. 1992. „Four Asian Tigers with a Dragon Head: A Comparative Analysis of the State, Economy, and Society in the Asian Pacific Rim", în Appelbaum şi Henderson (eds), *States and Development*, pp. 33-70.

Castro, Americo. 1949/87. *Aspectos de vivir hispanico.* Santiago de Chile: Cauz del Sur.

Caves, Richard. 1965. „'Vent for Surplus' Models of Trade and Growth", în Robert E. Baldwin *et al.* (eds), *Trade, Growth, and the Balance of Payments.* Chicago: Rand McNally.

Caves, Richard. 1971. „Export-led Growth and the New Economic History", în J. N. Bhagwati *et al.* (eds), *Trade, Balance of Payments and Growth.* Amsterdam: North Holland.

Cellard, Jacques. 1996. *John Law et la Regence 1715-1729.* Paris: Plon.

Chaloner, W.H., Ratcliffe, Barrie M. (eds). 1977. *Trade and Transport: Essays in Economic History in Honour of T. S. Willan.* Manchester: Manchester University Press; Totowa, NJ: Rowman & Littlefield.

Chandeigne, Michel (ed.). 1990. *Lisbonne hors les murs, 1415-1580: Vinvention du monde par les navigateurs portugais.* Paris.

Chandler, Alfred D., Jr. 1990. *Scale and Scope: The Dynamics of Industrial Capitalism.* Cambridge, MA: Harvard/Belknap Press.

Chang, Han-yu, Myers, R.H.. 1963. „Japanese Colonial Development Policy: A Case of Bureaucratic Entrepreneurship", *Asian Studies*, 22 (august), pp. 433-449.

Chang, Jen-hu. 1968. „The Agricultural Potential of the Humid Tropics", *Geographical Rev.*, 58, 3 (iulie), pp. 333-361.

Chang, Pin-tsun. 1989. „The Evolution of Chinese Thought on Maritime Foreign Trade from the Sixteenth to the Eighteenth Century", *Int. J. Maritime Hist.*, 1, 1 (iunie), pp. 51-64.

Chang, Pin-tsun. 1992. „Maritime China in Historical Perspective", *Int. J. Maritime Hist.*, 4, 2 (decembrie), pp. 239-255.

Channon, Derek F. 1973. *The Strategy and Structure of British Enterprise.* Boston: Harvard GSBA.

Charnay, Jean-Paul. 1993. *Traumatismes musulmans: Entre chari'a et geopolitique.* Paris: Editions AFKAR.

Chassagne, Serge. 1993. „Industrie et proto-industrie en France au XVIIIe siècle", *Bull, de la Soc. d'hist. moderne et contemp.*, 1-2, pp. 12-20.

Chauchadis, Claude. 1984a. *Honneur; morale et société dans L'Espagne de Philippe II.* Paris: CNRS.

Chauchadis, Claude. 1984b. „Honneur, morale et societe dans l'Espagne de Philippe II", în Amalric şi Bennassar (eds), *Aux origines du retard économique de L'Espague.*

Chaudhuri, K.N. 1974. „The Structure of the Indian Textile Industry in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", *Indian Econ. and Soc. Hist. Rev.*, 11 (iunie-septembrie), pp. 127-182.

Chaudhuri, K.N. 1978. *The Trading World of Asia and the English East India Company 1660-1760.* Cambridge: University Press.

Chaudhuri, K.N. 1985. *Trade and Civilisation in the Indian Ocean: An Economic History from the Rise of Islam to 1750.* Cambridge: University Press.

Chaudhuri, K.N. 1990. *Asia Before Europe: Economy and Civilisation of the Indian Ocean from the Rise of Islam to 1750.* Cambridge: University Press.

Chaudhuri, Nirad C. 1987. *Thy Hand, Great Anarch! India 1921-1952.* Reading, MA: Addison-Wesley.

Chaudhury, Sushil. 1991. „Trade, Bullion and Conquest: Bengal in the MidEighteenth Century", *Itinerario*, 15, 2, pp. 21-32.

Chaunu, Pierre. 1964. *L'Amérique et les Amériques.* Paris: Armand Colin.

Chenery, Hollis, Srinivasan, T.N., Streeten, Paul (eds). 1988. *Handbook of Development Economics.* Vol. I. North-Holland: Elsevier.

Chesnais, Jean-Claude. 1987. *La revanche du tiers-monde.* Paris: Robert Laffont.

Chevalier, Francois. 1963. *Land and Society in Colonial Mexico: The Great Hacienda.* Berkeley: University of Calif. Press.

Chevalier, Michel (ed.). 1989. *La géographie de la créativité et de l'innovation.* Actes du Colloque du 9-10 iunie 1987 à L'University de Paris-Sorbonne. Paris: Dept, de Géographie de l'University de Paris-Sorbonne et du Labo. CNRS, „Espace et Culture", 18.

Chevedden, Paul E., Eigenbrod, Les, Foley, Vernard şi Soedel, Werner. 1995. „The Trebuchet", *Scientific American*, 273, 1 (iulie), pp. 66-71.

Chi, Ch'ao-ting. 1936. *Key Economic Areas in Chinese History, as Revealed in the Development of Public Works for Water-Control.* Londra: Allen & Unwin.

Chiappelli, Fredi (ed.). 1976. *First Images of America: The Impact of the New World on the Old.* Berkeley, CA: University Calif. Press.

Chirot, Daniel (ed.). 1989. *The Origins of Backwardness in Eastern Europe: Economics and Politics from the Middle Ages until the Early Twentieth Century.* Berkeley: University of California Press.

Chklovski, Victor. 1938/1993. *Le voyage de Marco Polo.* Paris: Payot.

Chomsky, Noam. 1993. *Tear 501: The Conquest Continues.* Boston: South End Press.

Christelow, Allan. 1947. „Great Britain and the Trades from Cadiz and Lisbon to Spanish America and Brazil, 1759-1783", *Hisp. Amer. Hist. Rev.*, 27, pp. 2-29.

Christensen, Thomas, Christensen, Carol (eds). 1992. *The Discovery of America & Other Myths: A New World Reader.* San Francisco: Chronicle.

Church, Roy. 1986. „The Effects of American Multinationals on the British Motor Industry: 1911-83", în Teichova *et al.* (eds), *Multinational Enterprise*, pp. 116-130.

Church, Roy. 1994. *The Rise and Decline of the British Motor Industry.* Londra: Macmillan; Economic History Society.

Church, Roy. 1996. „Deconstructing Nuffield: The Evolution of Managerial Culture in the British Motor Industry." *Econ. Hist. Rev.*, 49, 3 (august), pp. 561-583.

Cipolla, Carlo M. 1965. *Guns, Sails, and Empires: Technological Innovation and the Early Phases of European Expansion 1400-1700.* New York: Pantheon.

Cipolla, Carlo M. 1967. *Clocks and Culture, 1300-1700.* New York: Walker.

Cipolla, Carlo M. (ed.). 1970. *The Economic Decline of Empires.* Londra: Methuen.

Cipolla, Carlo M. 1980. *Before the Industrial Revolution: European Society and Economy, 1000-1700*, ed. a II-a. New York: W.W. Norton.

Cipolla, Carlo M.. 1988/1991/1992. *Between Two Cultures: An Introduction to Economic History.* New York: W.W. Norton.

Ciriacono, Salvatore. 1993. „The Venetian Economy and Its Place in the World Economy of the 17th and 18th Centuries. A Comparison with the Low Countries", în H.-J. Nitz (ed.), *The Early-Modern World-System in Geographical Perspective.* Stuttgart: Franz Steiner, pp. 120-135.

Clapham, John H. 1923. *The Economic Development of France and Germany, 1815-1914.* Cambridge: University Press.

Clapham, John H. 1926/1932/1938 (revăzută şi retipărită 1950/1952/1951). *An Economic History of Modern Britain.* 3 vol. Cambridge: University Press.

Clark, Christopher. 1990. *The Roots of Rural Capitalism: Western Massachusetts, 1780-1860.* Ithaca: Cornell University Press.

Clark, Rodney. 1979. *The Japanese Company.* New Haven: Yale University Press.

Clendinnen, Inga. 1991. *Aztecs: An Interpretation.* Cambridge: University Press.

Clendinnen, Inga. 1993. „Fierce and Unnatural Cruelty: Cortes and the Conquest of Mexico", în Greenblatt (ed.), *New World Encounters.*

Coase, R.H. 1994. *Essays on Economics and Economists*. Chicago: University of Chicago Press.

Coates, David, Hillard, John (eds) 1986. *The Economic Decline of Modern Britain: The Debate Between Left and Right*. Londra: Harvester Wheatsheaf.

Cobb, James C. 1984. *Industrialization and Southern Society 1877-1984*. Lexington, KY: University of Kentucky Press.

Cobb, James C. 1988. „Beyond Planters and Industrialists: A New Perspective on the New South", *J. Southern Hist.*, 54 (februarie), pp. 45-68.

Cobo, Father Bernabe. 1653/1979. *History of the Inca Empire*. Traducere şi editare de Roland Hamilton. Austin: University of Texas Press.

Cochet, François, Henry, Gerard Marie. 1995. *Les révolutions industrielles: Processus historiques, développements économiques*. Paris: Armand Colin.

Coe, David T., Helpman, Elhanan. 1995. „International R&D Spillovers", *Europ. Econ. Rev.*, 39, pp. 859-887. Cambridge, MA: NBER Reprint No. 2018.

Coe, David T., Helpman, Elhanan, Hoffmaister, Alexander W. 1997. „North-South R&D Spillovers", *Econ.J.*, 107 (ianuarie), pp. 134-149.

Cohen, Elie. 1996. *La tentation hexagonale: La souverainetè à l'épreuve de la mondialisation*. Paris: Fayard.

Cohen, Roger. 1997. „France vs. U.S.: Warring Views of Capitalism", *New Tork Times*, octombrie 20, p. 1.

Cohen, Saul B. 1988. „Reflections on the Elimination of Geography at Harvard, 1947-51", *Annals Amer. Assn. Geographers* 78, 1 (martie), pp. 148-151.

Cohen, Yves. 1994. „Inventivité organisationnelle et compétitivité: L'interchangeabilité des pièces face à la crise de la machine-outil en France autour de 1900", *Entreprises et histoire*, 5 (iunie), pp. 53-72.

Coleman, Donald C., MacLeod, Christine. 1986. „Attitudes to New Techniques: British Businessmen 1800-1950", *Econ. Hist. Rev.*, 39.

Collins, K.J., Roberts, D.F. (eds) 1988. *Capacity for Work in the Tropics*. Society for the Study of Human Biology, Symposium 26. Cambridge: University Press.

Confino, Michael. 1960. „Maitres de forges et ouvriers dans les usines metallurgiques de l'Oural aux XVIIIe-XIXe siècles", *Cahiers du monde russe et sovietique*, I (ianuarie-martie), pp. 239-284.

Conrad, Robert Edgar. 1984/1994. *Children of God's Fire: A Documentary History of Black Slavery in Brazil*. Princeton: Princeton University Press; ediţie revăzută, University Park, PA: Pennsylvania State Press.

Conze, Werner. 1976. „Sozialgeschichte 1800-1850", în Wolfgang Zorn (ed.), *Handbuch der deut. Wirtschafts-u. Sozialgeschichte*, II. *Das 19. und 20. Jahrhundert*. Stuttgart: E. Klett, pp. 426-494.

Cook, Don. 1995. *The Long Fuse: How England Lost the American Colonies, 1760-1785*. New York: Atlantic Monthly Press.

Coppock, D.J. 1956. „The Climacteric of the 1870's: A Critical Note", *Manchester School Econ. and Soc. Studies*, 24, 1 (ianuarie), pp. 1-31.

Cornblit, Oscar. 1967. „European Immigrants in Argentine Industry and Politics", în Veliz (ed.), *Politics of Conformity*, pp. 221-248.

Cortes Conde, Roberto. 1964. *Corrientes immigratoriasy surgimento de industrias en Argentina 1870-1914*. Buenos Aires: Galerna.

Cosandey, David. 1997. *Le secret de Voccident: du miracle passe au marasme present*. Paris: Arlea.

Cottrell, P.L. 1980. *Industrial Finance 1830-1914: The Finance and Organization of English Manufacturing Industry*. Londra: Methuen.

Cottrell, P.L., Aldcroft, D.H. (eds) 1981. *Shipping, Trade and Commerce: Essays in Memory of Ralph Davis*. Leicester: Leicester University Press.

Cottret, Bernard. 1986. „Le Roi, les Lords et les Communes: monarchic mixte et etats du royaume en Angleterre (XVIe-XVTII^e siècles)", *Annales E.S.C.*, 1 (ianuarie-februarie), pp. 127-150.

Crafts, N.F.R. 1977. „Industrial Revolution in England and France: Some Thoughts on the Question 'Why Was England First?' " *Econ. Hist. Rev.*, seria a II-a, 30, pp. 429-441. Retipărită în Mokyr, *Economics of the Industrial Revolution*, pp. 119-131.

Crafts, N.F.R. 1985. *British Economic Growth During the Industrial Revolution*. Oxford: Clarendon Press.

Crafts, N.F.R. 1989. „British Industrialization in an International Context", *J. Interdisc.Hist.*, 19 (iarna), pp. 415-428.

Crafts, N.F.R. 1993. *Can De-industrialization Seriously Damage Tour Wealth ?* Londra: Inst. Econ. Affairs.

Crafts, N.F.R.. 1995. „The Golden Age of Economic Growth in Western Europe, 1950-1973", *Econ. Hist. Rev.*, 48, 3 (august), pp. 429-447.

Crafts, N.F.R.. 1995. „Macroinventions, Economic Growth, and 'Industrial Revolution' in Britain and France", *Econ. Hist. Rev.*, 48, 3 (august), pp. 591-598.

Crafts, N.F.R., Harley, Knick. 1992. „Output Growth and the British Industrial Revolution: A Restatement of the Crafts-Harley View", *Econ. Hist. Rev.*, 45, pp. 703-730.

Crafts, N.F.R., Mills, T.C.. 1994. „The Industrial Revolution as a Macroeconomic Epoch: An Alternative View", *Econ. Hist. Rev.*, 47, 4 (noiembrie), pp. 769-775.

Craig, Albert M. 1961. *Choshu in the Meiji Restoration.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Cranmer-Byng, J.-L. 1957-1958. „Lord Macartney's Embassy to Peking in 1793 (from Official Chinese Documents)", *J. Oriental Studies*, 1, pp. 117-187.

Cranmer-Byng, J.-L. 1962. *An Embassy to China: Being the Journal Kept by Lord Macartney During His Embassy to the Emperor Ch'ien-lung 1793-1794.* Londra: Longman.

Crawcour, E. Sydney. 1965. „The Tokugawa Heritage", în Lockwood (ed.) *The State and Economic Enterprise in Japan*, pp. 17-44.

Crisp, Olga. 1972. „The Pattern of Russia's Industrialization up to 1914", în Leon *et al.* (eds), *L'industrialisation en Europe*, pp. 435-466.

Crombie, A.C. 1953. *Robert Grosseteste and the Origins of Experimental Science 1100-1700.* Oxford: Clarendon Press.

Crombie, A.C. (ed.). 1963. *Scientific Change: Historical Studies in the Intellectual, Social and Technical Conditions for Scientific Discovery and Technical Invention, from Antiquity to the Present.* Symposium on the History of Science, Oxford University, 9-15 iulie 1961. Londra: Heinemann.

Crone, Patricia. 1989. *Pre-Industrial Societies.* Oxford: Basil Blackwell.

Crosby, Alfred W., Jr. 1972. *The Columbian Exchange: Biological and Cultural Consequences of 1492.* Westport, CT: Greenwood.

Crosby, Alfred W., Jr. 1994. *Germs, Seeds & Animals: Studies in Ecological History.* Armonk, NY: M.E. Sharpe.

Crosland, Maurice. 1967. *The Society of Arcueil: A View of French Science at the Time of Napoleon I.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Crouzet, Francois. 1980. „Les Français et le 'miracle' anglais", *L'Histoire*, 28, pp. 21-30.

Crouzet, Francois. 1981. „The Sources of England's Wealth: Some French Views in the Eighteenth Century", în Cottrell şi Aldcroft (eds), *Shipping, Trade and Commerce*, pp. 61-79.

Crouzet, Francois. 1985. *De la supériorité de l'Angleterre sur la France: L'économique et l'imaginaire XVIIe-XXe siècles.* Paris: Perrin.

Crow, John A. 1985. *Spain: The Root and the Flower: An Interpretation of Spain & the Spanish People*, ed. a III-a., Berkeley: University of Calif. Press.

Cuenca Esteban, Javier. 1994. „British Textile Prices, 1770-1831: Are British Growth Rates Worth Revising Once Again?" *Econ. Hist. Rev.*, 47,1 (februarie), pp. 66-105.

Cuenca Esteban, Javier. 1995. „Further Evidence of Falling Prices of Cotton Cloth, 1768-1816", *Econ. Hist. Rev.*, 48, 1 (februarie), pp. 145-150.

Cullen, L.M. 1972. *An Economic History of Ireland Since 1660.* Londra: Batsford.

Cullen, L.M., Smout, T.C. (eds) 1978. *Comparative Aspects of Scottish and Irish Social and Economic History 1600-1900.* Edinburgh: John Donald.

Curtin, Philip D. 1964. *The Image of Africa: British Ideas and Action, 1780-1850.* Madison: University of Wisconsin Press.

Curtin, Philip D. 1968. „Epidemiology and the Slave Trade", *Pol. Sci. Q.*, 83, pp. 190-216.

Curtin, Philip D. 1989. *Death by Migration: Europe's Encounter with the Tropical World in the Nineteenth Century.* Cambridge: University Press.

Cusumano, Michael A. 1985. *The Japanese Automobile Industry: Technology and Management at Nissan and Toyota.* Cambridge, MA: Harvard University Press for the Council on East Asian Studies.

Daget, Serge (ed.) 1988. *De la traite à l'esclavage: Actes du colloque sur la traite des noirs.* Nantes: Centre de Recherche sur l'Histoire du Monde Adantique. Paris: Soc. française d'Histoire d'Outre-mer; L'Harmattan.

Danaher, Kevin. 1994. *50 Tears Is Enough: The Case Against the World Bank and the International Monetary Fund.* Boston: South End.

Daniels, John, Daniels, Christian. 1988. „The Origin of the Sugarcane Roller Mill", *Technology and Culture*, 29, 3 (iulie), pp. 493-535.

Darity, William, Jr. 1990. „British Industry and the West Indies Plantations", *Soc. Sci. Hist.*, 14 (primăvara), pp. 117-149.

Darity, William, Jr. 1992. „A Model of 'Original Sin': Rise of the West and Lag of the Rest", *Amer. Econ. Rev.*, 82, 2 (mai), pp. 166-171.

Das Gupta, Ashin, Pearson, M.N. (eds). 1987. *India and the Indian Ocean, 1500-1800.* Calcutta: Oxford University Press.

Dasgupta, Partha S. 1993a. *An Inquiry into Well-Being and Destitution.* Oxford: Clarendon Press.

Dasgupta, Partha S. 1993b. „Natural Resources in an Age of Substitutability", în A.V. Kneese şi J.L. Sweeney (eds), *Handbook of Natural Resource and Energy Economics.* Amsterdam: Elsevier, III, pp. 111-130.

Dasgupta, Partha S. 1995a. „Population, Poverty, and the Local Environment", *Scientific American*, 272, 2 (februarie), pp. 40-45.

Dasgupta, Partha S. 1995b. „The Population Problem: Theory and Evidence." *J. Econ. Lit.*, 33, 4 (decembrie):, pp. 1879-1902.

Dasgupta, Partha S. 1995c. „Nutritional Status, the Capacity for Work and Poverty Traps", în curs de apariţie cu *J. Econometrics*.

Daumas, Maurice. 1972. *Scientific Instruments of the Seventeenth and Eighteenth Centuries.* New York: Praeger (traducere din franceză a ediţiei din 1953).

Daumas, Maurice, Taton, Rene (eds). 1973. *L'acquisition des techniques par les pays non-initiateurs.* Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique No. 538, Pont-à-Mousson, 28 inie-5 iulie 1970. Paris: Editions du CNRS.

Daunton, M.J. 1989. „ 'Gentlemanly Capitalism' and British Industry 1820-1914", *Past & Present*, 122 (februarie), pp. 119-158.

Davenport-Hines, R.P.T., Jones, Geoffrey (eds) 1989. *British Business in Asia Since 1860.* Cambridge: University Press.

Davids, Karel. 1995. „Openness or Secrecy? Industrial Espionage in the Dutch Republic", *J. Europ. Econ. Hist.*, 24, 2 (vara), pp. 333-348.

Davidson, Basil. 1992. *The Black Man's Burden: Africa and the Curse of the NationState.* New York: Random House; Times Books.

Davis, John A. 1989. „Industrialization in Britain and Europe Before 1850: New Perspectives and Old Problems", în Mathias şi Davis (eds) *The First Industrial Revolutions*, pp. 44-68.

Davis, Lance E., Huttenback, R.A. 1986. *Mammon and the Pursuit of Empire: Political Economy of British Imperialism, 1860-1912*. Cambridge: University Press.

Davis, Ralph. 1973. *The Rise of the Atlantic Economies*. Ithaca: Cornell University Press.

Dawson, Raymond. 1978. *The Chinese Experience*. New York: Charles Scribner's Sons.

Debeir, Jean-Claude, Deleage, Jean-Paul, Hemery, Daniel. 1991 [1986]. *In the Servitude of Power: Energy and Civilisation Through the Ages*. Londra şi Atlantic Highlands, NJ: Zed Books.

Decraene, Philippe. 1995. *Lettres d'Afrique entre Cancer et Capricorne*. Paris: Denoel.

Dedieu, Jean-Pierre. 1984. „Responsabilite de l'Inquisition dans le retard économique de l'Espagne? Eléments de réponse", în Amalric şi Bennassar (eds), *Aux origines du retard economique de L'Espagne*.

Defoe, Daniel. 1728/1928. *A Plan of the English Commerce, Being a Compleat Prospect of the Trade of This Nation, as well the Home Trade as the Foreign*. Oxford: Basil Blackwell.

De Gregori, Thomas R. 1969. *Technology and the Economic Development of the Tropical African Frontier*. Cleveland: Case Western Reserve.

Deighton, Len. 1993. *Blood, Tears and Folly: An Objective Look at World War II*. New York: HarperCollins.

Denby, David. 1995. „Jungle Fever". *The New Torker*, 6 noiembrie, pp. 118-129.

Denevan, Wm. L. (ed.). 1976. *The Native Population in the Americas in 1492*. Madison: University of Wisconsin Press.

Dertouzos, Michael L., Lester, Richard K., Solow, Robert M. şi MIT Commission on Industrial Productivity. 1989. *Made in America: Regaining the Productive Edge*. Cambridge, MA: MIT Press.

Desmond, Ray. 1995. *Kew: The History of the Royal Botanic Gardens*. Kew: Harvill with The Royal Botanic Gardens.

Devoto, L.F.J., Rosoli, G. (eds) 1988. *L'Italia nellasocieta argentina*. Rome: Centro Studi Emigrazione.

Dewey, Clive J. (ed.). 1988. *Arrested Development in India: The Historical Dimension*. New Delhi: Manohar.

Diamond, Jared M. 1992. *The Third Chimpanzee: The Evolution and Future of the Human Animal*. New York: HarperCollins.

Diamond, Jared M. 1994. „Ecological Collapses of Past Civilizations", *Proc. Amer. Philosoph. Soc.*, 138, 3 (septembrie), pp. 363-370.

Diamond, Jared M. 1997. *Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies*. New York: W.W. Norton.

Diamond, Stanley. 1974. *In Search of the Primitive: A Critique of Civilization*. New Brunswick, NJ: Transaction Books.

Dickinson, John A., Mahn-Lot, Marianne. 1991. *1492-1992: Les Européens découvrent l'Amerique*. Lyons: Presses Universitaires de Lyon.

Dickson, D. 1978. „Aspects of the Rise and Decline of the Irish Cotton Industry", în Cullen şi Smout (eds), *Comparative Aspects*, pp. 100-115.

Dickson, P.G.M. 1967. *The Financial Revolution in England: A Study in the Development of Public Credit, 1688-1740*. Londra: Macmillan.

Diffie, Bailey W. 1960. *Prelude to Empire: Portugal Overseas Before Henry the Navigator*. Lincoln: University of Nebraska Press.

Diffie, Bailey W., Winius, George D. 1977. *Europe and the World in the Age of Expansion*. vol. I. *Foundations of the Portuguese Empire 1415-1580*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Dintenfass, Michael. 1992. *The Decline of Industrial Britain 1870-1980*. Londra: Routledge.

Dintenfass, Michael. 1996. „Converging Accounts, Misleading Metaphors, and Persistent Doubts: Reflections on the Historiography of Britain's 'Decline' ", în McCloskey şi Dormois (eds), „British Industrial 'Decline' Reconsidered", pp. 1-37.

Disney, A.R 1978. *Twilight of the Pepper Empire: Portuguese Trade in Southwest India in the Early Seventeenth Century.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Dixon, Chris. 1991. *South East Asia in the World-Economy.* Cambridge: University Press.

Dixon, William J., Boswell, Terry. 1996. „Dependency, Disarticulation, and Denominator Effects: Another Look at Foreign Capital Penetration", *Amer. J. Sociol.*, 102, 2 (septembrie), pp. 543-562.

Dixon, William J., Boswell, Terry. 1996. „Differential Productivity, Negative Externalities, and Foreign Capital Dependency: Reply to Firebaugh", *Amer. J. Sociol.*, 102, 2 (septembrie), pp. 576-584.

Dobbin, Christine. 1996. *Asian Entrepreneurial Minorities: Conjoint Communities in the Making of the World Economy, 1570-1940.* Richmond, Surrey: Curzon Press.

Dohrn-van Rossum, Gerhard. 1996. *History of the Hour: Clocks and Modern Temporal Orders.* Chicago: University of Chicago Press.

Domar, Evsey. 1970. „Causes of Slavery or Serfdom: A Hypothesis", *J. Econ. Hist.*, 30 (martie), pp. 18-32.

Dooley, Brendon. 1995. „Processo a Galileo" (traducerea engleză), în curs de apariţie în *Belfagor.*

Dooley, Brendon. 1995. „The *Storia letteraria d'Italia* and the Rehabilitation of Jesuit Science", în curs de apariţie în *Rivista storica italiana.*

Dore, Ronald. 1987. *Taking Japan Seriously: A Confucian Perspective on Leading Economic Issues.* Stanford: Stanford University Press.

Dormois, Jean-Pierre. 1997. *L'économie française face à concurrence britannique à la veille de 1914.* Paris: L'Harmattan.

Dreze, Jean. 1995. „Famine Prevention in Africa: Some Experiences and Lessons", în Dreze, Sen şi Hussain (eds), *Political Economy of Hunger*, pp. 554-593.

Dreze, Jean, Sen, Amartya, Hussain, Athar (eds). 1995. *The Political Economy of Hunger: Selected Essays.* Oxford: Clarendon Press.

Drouin de Bercy. 1818. *L'Europe et l'Amérique comparées.* 2 vol. Paris, chez Rosa. Reprint 1968, Upper Saddle River, NJ: Gregg Press.

Dublin, Thomas. 1979. *Women at Work: The Transformation of Work and Community in Lowell, Massachusetts, 1826-1860.* New York: Columbia University Press.

Dubreuil, Rene. 1910. *De la condition des Chinois et de leur role économique en Indochine.* Bar-sur-Seine: C. Caillard.

Dumas, Maurice. 1953/1972. *Scientific Instruments of the Seventeenth and Eighteenth Centuries.* New York: Praeger.

Dunn, Richard S. 1972. *Sugar and Slaves: The Rise of the Planter Class in the English West Indies, 1624-1713.* Chapel Hill: University of North Carolina Press; New York: W.W. Norton.

Du Plessis, Robert, Howell, Martha C. 1982. „Reconsidering the Early Modern Urban Economy: The Cases of Leiden and Lille", *Past and Present*, 94 (februarie).

Durand, Robert. 1992. *Histoire du Portugal.* Paris: Hatier.

Duus, Peter. 1984. „Economic Dimensions of Meiji Imperialism: The Case of Korea", în Myers şi Peattie (eds), *Japanese Colonial Empire*, pp. 128-163.

Duus, Peter. 1989. „Zaikabo: Japanese Cotton Mills in China, 1895-1937", în Duus *et al.* (eds), *Japanese Informal Empire*, pp. 65-100.

Duus, Peter, Mayers, Ramon H., Peattie, Mark R. (eds) 1989. *The Japanese Informal Empire in China, 1895-1937.* Princeton: Princeton University Press.

Eamon, William. 1990. „From the Secrets of Nature to Public Knowledge", în Lindberg şi Westman (eds), *Reappraisals*, pp. 333-365.

Easterlin, Richard. 1995. „Industrial Revolution and Mortality Revolution: Two of a Kind?" *J. Evolution. Econ.*, 5, pp. 393-408.

Easterly, William, Kremer, Michael, Pritchett, Lant, Summers, Lawrence H. 1993. „Good Policy or Good Luck? Country Growth Performance and Temporary Shocks", *J. Monetary Econ.*, 32, pp. 459-483.

Eaton, Jonathan, Kortum, Samuel. 1995. „Engines of Growth: Domestic and Foreign Sources of Innovation." Boston University, Inst, for Economic Development, Discussion Paper Series 63.

Eatwell, John. 1982. *Whatever Happened to Britain ? The Economics of Decline.* Oxford: University Press; New York: Oxford University Press, 1984.

Eckstein, Otto, Caton, Christopher, Brinner, Roger, Duprey, Peter. 1984. *The DRI Report on U.S. Manufacturing Industries.* New York: McGraw-Hill.

Edgerton, David. 1987. „Science and Technology in British Business History", *Business Hist. Rev.*, 29.

Edgerton, David. 1996. *Science, Technology, and the British Industrial „Decline", 1870-1970.* Cambridge: University Press.

Edgerton, Samuel Y., Jr. 1991. *The Heritage of Giotto's Geometry: Art and Science on the Eve of the Scientific Revolution.* Ithaca: Cornell University Press.

Edmonds, Richard Louis. 1985. *Northern Frontiers of Qing China and Tokugawa Japan: A Comparative Study of Frontier Policy.* Chicago: Dept. of Geography, University of Chicago.

Edwardes, Michael. 1963. *The Battle of Plassey and the Conquest of Bengal.* Londra: Batsford; New York: Macmillan.

Edwards, Sebastian. 1995. *Crisis and Reform in Latin America: From Despair to Hope.* New York: Oxford University Press for the World Bank.

Eichengreen, Barry. 1988. „The Australian Recovery of the 1930s in International Comparative Perspective", în R.G. Gregory şi N.G. Butlin (eds), *Recovery from the Depression: Australia and the World Economy in the 1930s.* Cambridge: University Press.

Eisenstadt, Shmuel N. 1963. *The Political Systems of Empires.* New York: Free Press.

Eisenstadt, Shmuel N. (ed.). 1968. *The Protestant Ethic and Modernization: A Comparative View.* New York: Basic Books.

Eisler, Benita, ed. 1977. The Lowell Offering: Writings by New England Mill Women (1840-1845). Philadelphia: Lippincott.

Elbaum, Bernard, and William Lazonick, eds. 1989. *The Decline of the British Economy.* Oxford: Clarendon Press.

Elisseeff, Danielle. 1986. *Hideyoshi: Batisseur du Japon moderne.* Paris: Fayard.

Elliott, John H. 1970. *The Old World and the New 1492-1650.* Cambridge: University Press; Canto ed., 1992.

Elliott, John H. 1989. *Spain and Its World 1500-1700.* New Haven: Yale University Press.

Ellis, Henry. 1817. *Journal of the Proceedings of the Late Embassy to China; Comprising a Correct Narrative of the Public Transactions...* etc. Londra. Revăzută în Quarterly Review, Vol. 17, 34 (iulie), pp. 463-506. Ellis a activat în ambasada engleză.

Eltis, David. 1987. *Economic Growth and the Ending of the Transatlantic Slave Trade.* New York: Oxford University Press.

Elvin, Mark. 1973. *The Pattern of the Chinese Past: A Social and Economic Interpretation.* Stanford: Stanford University Press.

Emmanuel, Arghiri. 1972. „White Settler Colonialism and the Myth of Investment Imperialism", *New Left Rev.*, 73 (mai-iunie), pp. 35-57.

Emmanuel, Arghiri.. 1974. „Myths of Development versus Myths of Underdevelopment", *New Left Rev.*, 85 (mai-iunie), pp. 61-82.

Endelman, Todd M. 1990. *Radical Assimilation in English Jewish History, 1656-1945.* Bloomington: Indiana State University Press.

Endrei, Walter. 1990. „Manufacturing a Piece of Woollen Cloth in Medieval Flanders: How Many Work Hours?" în Aerts şi Munro (eds), *Textiles of the Low Countries*, pp. 14-23.

Engerman, Stanley L. 1972. „The Slave Trade and British Capital Formation in the Eighteenth Century: A Comment on the Williams Thesis", *Business Hist. Rev.*, 46, 4, pp. 430-443.

Engerman, Stanley L. 1982. „Economic Adjustments to Emancipation in the United States and the British West Indies", *J. Interdiscipl. Hist.*, 12 (toamna), pp. 191-220.

Engerman, Stanley L. 1983. „Contract Labor, Sugar, and Technology in the Nineteenth Century", *J. Econ. Hist.*, 43 (septembrie), pp. 635-659.

Engerman, Stanley L., Sokoloff, Kenneth L. 1994. „Factor Endowments, Institutions, and Differential Paths of Growth Among New World Economies: A View from Economic Historians of the United States", NBER Working Paper Series on Historical Factors in Long Run Growth, Historical Paper No. 66.

Erber, Fabio Stefano. 1985. „The Development of the 'Electronics Complex' and Government Policies in Brazil", *World Development*, 13 (martie), pp. 293-310.

Erickson, Charlotte. 1957. *American Industry and the European Immigrant 1860-1885*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Erman, J.P., Reclam. F. 1782-1799. *Mémoires pour servir à l'histoire des réfugiés françois dans les états du roi*. Berlin: J. Jasperd.

Esposito, John L. 1995. *The Islamic Threat: Myth or Reality ?*, ed. a II-a. New York: Oxford University Press.

Esquer, Gabriel (ed.). 1951. *L'anticolonialisme au XVIIIe : Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les Deux Indes par l'abbé Raynal*. Paris: PUF.

Etemad, Bouda, Batou, Jean, David, Thomas (eds) 1995. *Pour une histoire economique sociale et internationale: Melanges offerts d Paul Bairoch*. Geneva: Editions Passe Present.

Evans, Peter B. 1986. „State, Capital, and the Transformation of Dependence: The Brazilian Computer Case", *World Development*, 14 (iulie), pp. 791-808.

Evenson, Robert. 1988. „Technology, Productivity Growth, and Economic Development", în Ranis şi Schultz (eds), *State of Development Economics*, pp. 486-536.

Fabian, J. 1983. *Time and the Other: How Anthropology Makes Its Object*. New York: Columbia University Press.

Fager Jan. 1994. „Technology and International Differences in Growth Rates", *J. Econ. Literature*, 32 (septembrie), pp. 1147-1175.

Fairbank, John K. 1962. *The United States and China*, ed. a II-a. New York: Viking.

Fairbank, John K., Reischauer, Edwin O. 1960. *East Asia: The Great Tradition*. Boston: Houghton Mifflin.

Fairnie, D.A. 1962. „Commercial Empire of the Atlantic, 1607-1783", *Econ. Hist. Rev.*, 15, pp. 205-218.

Faith, Nicholas. 1990/1994. *The World the Railways Made*. Londra: Bodley Head; Pimlico.

Fallows, James. 1995. *Looking at the Sun: The Rise of the New East Asian Economic and Political System*. New York: Vintage.

Farley, John. 1991. *Bilharzia: A History of Imperial Tropical Medicine*. Cambridge: University Press.

Faroqhi, Suraiya. 1986. „The Venetian Presence in the Ottoman Empire (1600-1630)", *J. Europ. Econ. Hist.*, 15, 2 (vara), pp. 345-384.

Favier, Jean. 1991. *Les grandes découvertes d'Alexandre à Magellan*. Paris: Fayard.

Fay,Stephen. 1996. *The Collapse of Bearing*. Londra: Arrow Books; New York: Norton.

Fazal, Qazi M. 1994. „Let's Pretend Nature Exists: Measuring the Impact of Climate on Economic Growth", Harvard College, Senior Honors Essay in Economics.

Feachem, Richard G.A., Tord Kjellstrom, *etal.*, eds. 1992. *The Health of Adults in the Developing World*. Oxford: Oxford University Press for the World Bank.

Felix, David. 1956. „Profit Inflation and Industrial Growth: The Historic Record and Contemporary Analogies", *QJE*, 70 (august), pp. 441-463.

Feltham, Owen. 1660. *A Brief Character of the Low Countries Under the States, Being Three Weeks Observations of the Vices & Virtues of the Inhabitants*. Londra.

Fernandez, M.P., Fernandez, P.C. 1996. „Precision Timekeepers of Tokugawa Japan and the Evolution of the Japanese Domestic Clock", *Technology & Culture*, 37, 2 (aprilie), pp. 221-248.

Fernandez-Armesto, Felipe. 1987. *Before Columbus: Exploration and Colonisation from the Mediterranean to the Atlantic, 1229-1492.* „New Studies in Medieval History", ed. Maurice Keen. Londra: Macmillan.

Fernandez-Armesto, Felipe. 1991. *Columbus.* Oxford: Oxford University Press.

Fernandez-Armesto, Felipe. 1992. „ 'Aztec' Auguries and Memories of the Conquest of Mexico", *Renaissance Studies*, 6, pp. 287-305.

Fernandez-Armesto, Felipe. 1995. *Millennium: A History of the Last Thousand Tears.* New York: Charles Scribner's Sons.

Ferns, H.S. 1960. *Britain and Argentina in the Nineteenth Century.* Oxford: Oxford University Press.

Ferrie, Joseph P. 1996. „The Entry into the U.S. Labor Market of Antebellum European Immigrants, 1840-60", NBER Working Paper Series on Historical Factors in Long Run Growth, Historical Paper No. 88.

Feshbach, Murray, Friendly, Alfred, Jr. 1992. *Ecocide in the USSR: Health and Nature Under Siege.* New York: Basic Books.

Feuerwerker, Albert. 1978. „A White Horse May or May Not Be a Horse, But Megahistory Is Not Economic History", *Modern China*, 4, 3 (iulie), pp. 331-350.

Feuerwerker, Albert. 1990. „Chinese Economic History in Comparative Perspective", în Ropp (ed.), *Heritage of China*, pp. 224-241.

Field, Michael. 1994. *Inside the Arab World.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Fieldhouse, D.K. 1973. *Economics and Empire 1830-1914.* Ithaca: Cornell University Press.

Fieldhouse, D.K. 1994. *Merchant Capital and Economic Decolonization: The United Africa Company, 1929-1987.* Oxford: Clarendon Press.

Firebaugh, Glenn. 1992. „Growth Effects of Foreign and Domestic Investment", *Amer. J. Sociol.*, 98, pp. 105-130.

Firebaugh, Glenn. 1996. „Does Foreign Capital Harm Poor Nations? New Estimates Based on Dixon and Boswell's Measures of Capital Penetration", Amer. *J. Sociology*, 102, 2 (septembrie), pp. 563-575.

Fischer, David Hackett. 1989. *Albion's Seed: Four British Folkways in America.* New York: Oxford University Press.

Fischer, Wolfram, Mclnnis, R Marvin, Schneider, Jurgen, (eds). 1986. *The Emergence of a World Economy 1500-1914.* Papers of the Ninth International Congress of Economic History. 2 vol. Wiesbaden: Franz Steiner.

Fish, Carl Russell. 1927. *The Rise of the Common Man 1830-1850.* „A History of American Life", vol. VI. New York: Macmillan.

Fisher, Charles A. 1968. „The Britain of the East? A Study in the Geography of Imitation", *Modern Asian Studies*, 2, 4, pp. 343-376.

Fisher, F.J. 1935. „The Development of the Londra Food Market, 1540-1640", *Econ. Hist. Rev.*, 5, 2 (aprilie), pp. 46-64.

Fisher, F.J. (ed.). 1961. *Essays in the Economic and Social History of Tudor and Stuart England.* Cambridge: University Press.

Fisher, H.E.S. 1963. „Anglo-Portuguese Trade, 1700-1750", *Econ. Hist. Rev.*, 16, pp. 219-233.

Fisk, Robert. 1996. „Sept journees ordinaires dans la vie des Algeriens", *Courrier international*, 319 (12-18 decembrie), pp. 5-7.

Fitton, R.S. 1989. *The Arkwrights : Spinners of Fortune*. Manchester : Manchester University Press.

Fleming, Donald. 1952. „Latent Heat and the Invention of the Watt Engine", *Isis*, 43, pp. 3-5.

Fletcher, Anthony, Roberts, Peter (eds). 1994. *Religion, Culture, and Society in Early Modern Britain ; Essays in Honour of Patrick Collinson*. Cambridge : University Press.

Flink, James J. 1996. „Unplanned Obsolescence", *Invention and Technology*, 12, 1, pp. 58-62.

Floud, Roderick, McCloskey, D.N. (eds). 1994. *The Economic History of Britain, 1700 to the Present*, ed. a II-a, 3 vol. Cambridge : University Press.

Fluehr-Lobban, Carolyn. 1995. „Cultural Relativism and Universal Rights", *Chronicle of Higher Education*, 9 iunie, pp. B1-B2.

Fogel, Robert W. 1989. *Without Consent or Contract : The Rise and Fall of American Slavery*. New York : W.W. Norton.

Fohlen, Claude. 1956. *L'industrie textile au temps du Second Empire*. Paris : Plon.

Foley, Vernard, Sedlock, Darlene, Widule, Carole, Ellis, David. 1988. „Besson, Da Vinci, and the Evolution of the Pendulum : Some Findings and Observations", *History and Technology*, 6, 1, pp. 1-43.

Foreman-Peck, James. 1995. *A History of the World Economy : International Economic Relations Since 1850*, ed. a II-a. Hemel Hempstead : Harvester Wheatsheaf.

Fortescue, John. 1926. *The Governance of England*, ed. Charles Plummer. ed. a II-a. Londra : Oxford University Press ; Humphrey Milford.

Foster, William (ed.). 1940. *The Voyages of Sir James Lancaster to Brazil and the East Indies 1591-1603*. Londra : Hakluyt Society.

Fox, Robert, Weisz, George (eds). 1980. *The Organization of Science and Technology in France 1808-1914*. Cambridge : University Press.

Fox, Robert, Guagnini, Anna (eds). 1993. *Education, Technology, and Industrial Performance in Europe, 1850-1939*. Cambridge : University Press.

Francks, Penelope. 1992. *Japanese Economic Development : Theory and Practice*. Londra : Routledge.

Frank, Andre Gunder. 1998. *ReOrient : Global Economy in the Asian Age*. Berkeley : University of California Press.

Freedeman, Charles E. 1979. *Joint-stock Enterprise in France, 1807-1867 : From Privileged Companies to Modern Corporations*. Chapel Hill : University North Carolina Press.

Freedeman, Charles E. 1993. *The Triumph of Corporate Capitalism in France 1867-1914*. Rochester : University of Rochester Press.

Freeman, Christopher. 1982. *The Economics of Industrial Innovation*, ed. a II-a. Cambridge, MA : MIT Press.

Freeman, Christopher. 1992. *The Economics of Hope : Essays on Technical Change, Economic Growth and the Environment*. Londra şi New York : Pinter.

Freudenberger, Herman. 1996. „The Schwarzenberg Bank : A Forgotten Contributor to Austrian Economic Development, 1788-1830", *Austrian History Yearbook*, 27, pp. 41-64.

Freyre, Gilberto. 1971. *The Masters and the Slaves : A Study in the Development of Brazilian Civilization*. ed. a II-a în limba engleză, New York : Knopf.

Fridenson, Patrick, Straus, Andre (eds). 1987. *Le capitalisme français 19e-20e siècles : blocages et dynamismes d'une croissance*. Paris : Fayard.

Fried, Aaron L. 1988. *The Weary Titan : Britain and the Experience of Relative Decline, 1895-1905*. Princeton : Princeton University Press.

Friedman, David. 1983. „Beyond the Age of Ford : The Strategic Basis of the Japanese Success in Automobiles", în Zysman şi Tyson (eds), *American Industry in International Competition*, pp. 350-390.

Friedman, Thomas L. 1995. „Egypt Runs for the Train", *New York Times*, 18 octombrie, p. A-23.

Fuhrmann, Joseph T. 1972. *The Origins of Capitalism in Russia : Industry and Progress in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Chicago : Quadrangle Books.

Fujimura-Fanselow, Kumiko, Kameda, Atsuko (eds). 1995. *Japanese Women : New Feminist Perspectives on the Past, Present, and Future.* New York : Feminist Press at the City University.

Fukazawa, Hiroshi. 1982. „Non-Agricultural Production : Maharashtra and the Deccan", în Raychaudhuri şi Habib (eds), *Cambridge Economic History of India*, I, 308-315.

Fukui, Haruhiro. 1992. „The Japanese State and Economic Development : A Profile of a Nationalist-Paternalist Capitalist State", în Appelbaum şi Henderson (eds), *States and Development in the Asian Pacific Rim*, pp. 199-225.

Furner, Mary O., Supple, Barry (eds). 1990. *The State and Economic Knowledge : The American and British Experiences.* New York : Cambridge University Press for the Woodrow Wilson International Center for Scholars.

Furnivall, J.S. 1939. *Netherlands India : A Study of Plural Economy.* Cambridge : University Press.

Furnivall, J.S. 1948. *Colonial Policy and Practice : A Comparative Study of Burma and Netherlands India.* Cambridge : University Press.

Furtado, Celso. 1963. *The Economic Growth of Brazil : A Survey from Colonial to Modern Times.* Berkeley : University of Calif. Press.

Gabor, Andrea. 1992. *The Man Who Discovered Quality. How W. Edwards Deming Brought the Quality Revolution to America – The Stories of Ford, Xerox, and GM.* New York : Penguin.

Galenson, Walter, Odaka, Konosuke. 1976. „The Japanese Labor Market", în Patrick şi Rosovsky (eds), *Asia's New Giant*, pp. 587-671.

Gallagher, John, Robinson, Ronald. 1953. „The Imperialism of Free Trade", *Econ. Hist. Rev.*, seria a II-a, 6, 1, pp. 1-15.

Gallagher, Nancy Elizabeth (ed.). 1995. *Approaches to the History of the Middle East : Interviews with Leading Middle East Historians.* Reading : Garnet.

Gamble, A. 1985. *Britain in Decline : Economic Policy, Political Strategy and the British State*, ed. a II-a. Londra : Macmillan.

Garcia, S., Daniel, D. 1993. „Economic Growth and Stagnation in the Colonial Americas : An Exploratory Essay", în Bernecker şi Tobler (eds), *Development and Underdevelopment in America*, pp. 51-87.

Garrett, Laurie. 1994. *The Coming Plague : Newly Emerging Diseases in a World Out of Balance.* New York : Farrar, Strauss & Giroux.

Garrisson, Janine. 1985. *L'Edit de Nantes et sa révocation : Histoire d'une intolerance.* Paris : Seuil.

Gartman, David. 1986. *Auto Slavery : The Labor Process in the American Automobile Industry, 1897-1950.* New Brunswick : Rutgers University Press.

Gates, David M. 1972. *Man and His Environment : Climate.* New York : Harper & Row.

Gay, Yves. 1994. „Matteo Ricci et l'introduction de la mesure du temps en Chine", *Bull, de l'Assn nat. des Coliectionneurs et amateurs d'horlogerie ancienne*, 71 (toamna-iarna), pp. 5-34.

Geiger, Reed G. 1974. *TheAnzin Coal Company, 1800-1833 : Big Business in the Early Stages of the French Industrial Revolution.* Newark, DE : University of Delaware Press.

Gellner, Ernest. 1988. *Plough, Sword and Book : The Structure of Human History.* Londra : Collins Harvill.

Gemery, Henry A., Hogendorn, Jan S. (eds). 1979. *The Uncommon Market : Essays in the Economic History of the Atlantic Slave Trade.* New York : Academic Press.

Gennaro, Giuseppe de. 1984. *Industrializzazione et Mezzogiorno : Le manufatture tessili nel Nord Barese, 1771-1816.* Naples : ESI.

Gennaro, Giuseppe de. 1990. „The Mechanical Spinner and Resistance to Change in the Mezzogiorno", *J. Regional Policy* (ediţia engleză, *Mezzogiorno d'Europa*), 10, 2 (aprilie-iunie), pp. 273-86.

Gereffi, Gary, Wyman, Donald L. (eds). 1990. *Manufacturing Miracles : Paths of Industrialization in Latin America and East Asia.* Princeton : Princeton University Press.

Germani, Gino. 1962. *Politica y sociedad en una epoca de transition : De la sociedad traditional a la sociedad de masas.* Buenos Aires : Paidos.

Gernet, Jacques. 1985. *China and the Christian Impact : A Conflict of Cultures.* Cambridge : University Press.

Gerschenkron, Alexander. 1962. *Economic Backwardness in Historical Perspective : A Book of Essays.* Cambridge, MA : Harvard University Press.

Gerschenkron, Alexander. 1968. *Continuity in History and Other Essays.* Cambridge, MA : Harvard University Press.

Gerschenkron, Alexander. 1968. „Die Vorbedingungen der europaischen Industrialisierungen im 19.Jahrhundert", în Wolfram Fischer (ed.), *Wirtschafts- und Sozialgeschichtliche Probleme der frühen Industrialisierung.* Berlin : Colloquium, pp. 21-28.

Gerschenkron, Alexander. 1977. *Economic Spurt That Failed : Four Lectures in Austrian History.* Princeton : Princeton University Press.

Gibb, George Sweet. 1950. *The Saco-Lowell Shops : Textile Machinery Building in New England 1813-1949.* Cambridge, MA : Harvard University Press.

Gibbons, Herbert Adams. 1916. *The Foundation of the Ottoman Empire.* Oxford : Clarendon Press.

Giblin, James. 1990. „Trypanosomiasis Control in African History : An Evaded Issue ?" *J. African Hist.*, 31, pp. 59-80.

Gibson, Charles. 1964. *The Aztecs Under Spanish Rule. A History of the Indians of the Valley of Mexico, 1519-1810.* Stanford : Stanford University Press.

Gibson, Charles. 1966. *Spain in America.* New York : Harper & Row.

Giedion, Siegfried. 1941. *Space, Time, and Architecture.* Cambridge, MA : Harvard University Press.

Giedion, Siegfried. 1948-1969. *Mechanization Takes Command : A Contribution to Anonymous History.* Oxford : University Press ; New York : W.W. Norton.

Gies, Frances, Gies, Joseph. 1994. *Cathedral, Forge, and Waterwheel : Technology and Invention in the Middle Ages.* New York : HarperCollins.

Gilder, George. 1981. *Wealth and Poverty.* New York : Basic Books.

Gille, Bertrand. 1959. *La banque et le crédit en France de 1815 à 1848.* Paris : P.U.F.

Gille, Bertrand. 1968. *La siderurgie française au XIXe siècle.* Geneva : Droz.

Gillet, Marcel. 1973. *Les charbonnages du nord de la France au XIXe siècle.* Paris şi Haga : Mouton.

Gilmartin, Christina K., Hershatter, Gail, Rofel, Lisa, White, Tyrene (eds). 1994. *Engendering China : Women, Culture, and the State.* Cambridge, MA : Harvard University Press.

Gimpel, Jean. 1976. *The Medieval Machine : The Industrial Revolution of the Middle Ages.* Harmondsworth : Penguin.

Gimpel, Jean. 1995. *The End of the Future : The Waning of the High-Tech World.* Londra : Adamantine Press.

Gingerich, Owen. 1993. *The Eye of Heaven : Ptolemy, Copernicus, Kepler.* New York : American Inst. of Physics.

Girard, Albert. 1932. *Le commerce français à Seville et à Cadix au temps des Habsbourg : Contribution à l'etude du commerce étranger en Espagne aux XVe et XVIIe siècles.* Paris : Boccard ; Bordeaux : Feret et Fils.

Gleave, M. Barrie (ed.). 1992. *Tropical African Development : Geographical Perspectives.* Burnt Hill, Harlow : Longman.

Glejser, Herbert. 1995. „National X-Efficiency", în Etemad, Batou şi David (eds), *Pour une histoire économique*, pp. 301-309.

Gluck, Carol. 1985. *Japan's Modern Myths : Ideology in the Late Meiji Period.* Princeton : Princeton University Press.

Godinho, Vitorino Magalhaes. 1963-1965. *Os descobrimentos e a economia mundial.* 2 vol. Lisabona: Arcadia.

Godinho, Vitorino Magalhaes. 1993. „Rôle du Portugal aux XVe-XVe siècles - Qu'est-ce que découvrir veut dire? Les nouveaux mondes et un monde nouveau", în Thorens *et al.* (eds), *1492*, pp. 55-92.

Godley, Michael R. 1981. *The Mandarin-Capitalists from Nanyang: Overseas Chinese Enterprise in the Modernization of China 1893-1911.* Cambridge: University Press.

Golay, F.H. 1976. „Southeast Asia: The 'Colonial Drain' Revisited", în C.D. Cowan şi O.W. Wolters (eds), *Southeast Asian History and Historiography.* Ithaca: Cornell University Press, pp. 368-387.

Goldman, Marshall. 1956. „The Relocation and Growth of the Pre-Revolutionary Russian Ferrous Metal Industry", *Explor. Entrepr. Hist.*, 9, 1 (octombrie), pp. 19-36.

Goldstone, Jack A. 1987. „Cultural Orthodoxy, Risk, and Innovation: The Divergence of East and West in the Early Modern World", *Sociological Theory*, 5 (toamna), pp. 119-135.

Goldstone, Jack A. 1991. „The Causes of Long Waves in Early Modern Economic History", *Research in Econ. Hist.*, Suppl. 6, pp. 51-92.

Goldstone, Jack A. 1996. „Gender, Work, and Culture: Why the Industrial Revolution Came Early to England But Late to China", *Sociological Perspectives*, 39, 1 (primăvara), pp. 1-20.

Gomez, Thomas. 1992. *L'invention de l'Amérique: Rêve et réalités de la conquête.* Paris: Aubier.

Gommans, Jos. 1995. „Trade and Civilization Around the Bay of Bengal, c. 1650-1800", *Itinerario*, 19, 3, pp. 82-108.

Good, David F. 1984. *The Economic Rise of the Habsburg Empire 1750-1914.* Berkeley: University of Calif. Press.

Goodman, David. 1988. *Power and Penury: Government, Technology and Science in Philip II's Spain.* Cambridge: University Press.

Goodman, David. 1992. „The Scientific Revolution in Spain and Portugal", în Porter şi Teich (eds), *The Scientific Revolution.*

Goodman, Jordan. 1993. *Tobacco in History: The Cultures of Dependence.* Londra: Routledge.

Goodwin, Jan. 1994. *Price of Honor: Muslim Women Lift the Veil of Silence on the Islamic World.* Boston: Little, Brown.

Goody, Jack. 1996. *The East in the West.* Cambridge: University Press.

Gordon, Andrew. 1985. *The Evolution of Labor Relations in Japan: Heavy Industry, 1853-1955.* Cambridge, MA: Harvard, Council on East Asian Studies.

Gordon, David M. 1996. *Fat and Mean: The Corporate Squeeze of Working Americans and the Myth of Managerial „Downsizing".* New York: Martin Kessler, The Free Press.

Gordon, Murray. 1989. *Slavery in the Arab World.* New York: New Amsterdam. ed. franceză: *L'esclavage dans le monde arabe.* Paris: Robert Laffont, 1987.

Gordon, Robert B. 1988. „Who Turned the Mechanical Ideal into Mechanical Reality?" *Technology and Culture*, 29, 4 (octombrie), pp. 744-778.

Goris, J.A. 1925. *Etude sur les colonies marchandes méridionales (Portugais, Espagnols, Italiens) à Anvers de 1488 à 1567: Contribution a l'histoire des débuts du capitalisme moderne.* Louvain: Librairie universitaire.

Gough, Leo. 1998. *Asia Meltdown: The End of the Miracle?* Oxford: Capstone

Gourou, Pierre. 1983. *Terres de bonne espérance: Le monde tropical*, ed. a II-a. Paris: Plon.

Graham, A.C. 1973. „China, Europe, and the Origins of Modern Science: Needham's 'The Grand Titration' ", în Nakayama şi Sivin (eds), *Chinese Science.*

Gray, H.L. 1924. „The Production and Exportation of English Woollens in the Fourteenth Century", *Engl. Hist. Rev.*, 39, pp. 13-35.

Greasley, David, Oxley, Les. 1994. „Rehabilitation Sustained: The Industrial Revolution as a Macroeconomic Epoch", *Econ. Hist. Rev.*, 47,4 (noiembrie), pp. 760-768.

Green, William A. 1986. „The New World and the Rise of European Capitalist Hegemony: Some Historiographical Perspectives", *Itinerario*, 10, 2, pp. 53-68.

Greenberg, Dolores. 1982. „Reassessing the Power Patterns of the Industrial Revolution: An Anglo-American Comparison", *Amer. Hist. Rev.*, 87, pp. 1237-1161.

Greenberg, Michael. 1951. *British Trade and the Opening of China 1800-42.* Cambridge: University Press.

Greenblatt, Stephen (ed.). 1993. *New World Encounters*. Berkeley: University of California Press.

Greenfeld, Liah. 1992. *Nationalism: Five Roads to Modernity.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Greenfeld, Liah. 1995. „The Worth of Nations: Some Economic Implications of Nationalism", *Critical Review*, 9, 4 (toamna), pp. 555-584.

Grenet, Micheline. 1994. *La passion des astres au XVIIe siècle: De l'astrologie à l'astronomie.* Paris: Hachette.

Griffin, Charles C. 1949. „Economic and Social Aspects of the Era of Spanish-American Independence", *Hisp. Amer. Hist. Rev.*, 29, pp. 170-187.

Griffin, Keith. 1978. „The Roots of Underdevelopment: Reflections on the Chinese Experience", *Modern China*, 4, 3, pp. 351-357.

Griffin, Keith, Gurley, John. 1985. „Radical Analyses of Imperialism, the Third World, and the Transition to Socialism: A Survey Article", *J. Econ. Lit.*, 23 (septembrie), pp. 1089-1143.

Griffiths, Richard T. 1979. *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850.* Haga: Martinus Nijhoff.

Grigg, David. 1970. *The Harsh Lands: A Study in Agricultural Development.* Londra: Macmillan.

Grigg, David. 1980. *Population Growth and Agrarian Change: An Historical Perspective.* Cambridge: University Press.

Grigg, David. 1982. *The Dynamics of Agricultural Change: The Historical Experience.* Londra: Hutchinson.

Griliches, Zvi. 1995. „The Discovery of the Residual: A Historical Note." Harvard Inst. Economic Research, Discussion Paper No. 1742.

Grossman, Gene M., Helpman, Elhanan. 1991. *Innovation and Growth in the Global Economy.* Cambridge, MA: MIT Press.

Grove, Richard H. 1995. *Green Imperialism: Colonial Expansion, Tropical Island Edens, and the Origins of Environmentalism, 1600-1860.* Cambridge: University Press.

Gruzinski, Serge. 1987/1992. *The Aztecs: Rise and Fall of an Empire*. New York: Harry N. Abrams, „Discoveries."

Guerlac, Henry. 1979. „Some Areas for Further Newtonian Studies", *Hist, of Science*, 17, pp. 75-101.

Guile, Bruce R., Brooks, Harvey (eds). 1987. *Technology and Global Industry: Companies and Nations in the World Economy.* Washington, DC: National Academy Press for the National Academy of Engineering.

Guy, Donna J. 1980. *Argentine Sugar Politics: Tucuman and the Generation of Eighty.* Tempe: Arizona State University Press.

Habakkuk, H.J. 1962. *American and British Technology in the Nineteenth Century: The Search for Labour-Saving Inventions.* Cambridge: University Press.

Haber, L.F. 1958. *The Chemical Industry During the Nineteenth Century: A Study of the Economic Aspect of Applied Chemistry in Europe and North America.* Oxford: Clarendon Press.

Habib, Irfan. 1963. *The Agrarian System of Mughal India (1556-1707).* Londra: Asia Publishing House.

Habib, Irfan. 1969. „Potentialities of Capitalistic Development in the Economy of Mughal India", *J. Econ. Hist.*, 29, 1 (martie), pp. 32-78.

Habib, Irfan. 1980. „The Technology and Economy of Mughal India", *Indian Econ. And Soc. Hist. Rev.*, 17, 1 (ianuarie-martie), pp. 1-34.

Habib, Irfan. 1982. „Population", în Raychaudhuri şi Habib (eds), *Camb. Hist, of India*, I, pp. 163-171.

Hahn, Roger. 1971. *The Anatomy of a Scientific Institution : The Paris Academy of Sciences, 1666-1803.* Berkeley : University of Calif. Press.

Hakluyt, Richard. 1599/1903/1905. *The Principal Navigations Voyages Traffiques and Discoveries of the English Nation...* 12 vol. Glasgow ; reprint Londra : J.M. Dent ; New York : Dutton (Everyman's Library).

Halberstam, David. 1986. *The Reckoning*. New York : William Morrow.

Hale, Sondra. 1989. „The Politics of Gender in the Middle East", în Sandra Morgen (ed.), *Gender and Anthropology : Critical Reviews for Research and Teaching*. Washington, DC : American Anthropology Association.

Hale, Sondra. 1994. „Gender Politics and Islamization in the Sudan", *South Asia Bull.*, 14, 2, pp. 51-66.

Hall, John A. 1990. „Will the United States Decline as Did Britain ?", în J. Michael Mann (ed.), *The Rise and Decline of the Nation State.* Cambridge, MA, and Oxford : Basil Blackwell.

Hall, John A. 1995. „A Theory of the Rise of the West", *METU Studies in Development*, 22, 3, pp. 231-241.

Hall, John W. 1988. „The Tokugawa Legislation", *Trans. Asiatic Soc. of Japan*, 41.

Halle, Francis. 1993. *Un monde sans hiver : Les tropiques, nature et sociétés*. Paris : Seuil.

Halliday, Fred. 1996. *Islam and the Myth of Confrontation : Religion and Politics in the Middle East*. Londra : I.B. Tauris.

Hamerow, Theodore S. 1969. *The Social Foundations of German Unification 1858-1871.* Princeton : Princeton University Press.

Hamilton, Richard F. 1995. „Max Weber's *The Protestant Ethic :* A Commentary on the Thesis and Its Reception in the Academic Community." Madrid : Center for Advanced Study in the Social Sciences, Juan March Institute, Working Paper 1995/73.

Hammarstrom, I. 1957. „The 'Price Revolution' of the Sixteenth Century : Some Swedish Evidence", *Scand. Econ. Hist. Rev.*, 5, pp. 118-154.

Hancock, Graham. 1991. *Lords of Poverty*. Londra : Mandarin paperback ; ediţia originală Londra : Macmillan, 1989.

Hane, Mikiso. 1982. *Peasants, Rebels, and Outcasts : The Underside of Modern Japan*. New York : Pantheon.

Hane, Mikiso. 1991. *Premodern Japan : A Historical Survey*. Boulder : Westview.

Hanke, Lewis (ed.). 1964. *Do the Americas Have a Common History ? A Critique of the Bolton Theory*. New York : Knopf.

Hansen, Bent. 1989. „Capital and Lopsided Development in Egypt under British Occupation", în Sabagh (ed.), *Modern Economic and Social History*, pp. 66-88.

Hansen, Bert. 1978. „Science and Magic", în Lindberg (ed.), *Science in the Middle Ages*, pp. 483-506.

Harberger, Arnold C. (ed.). 1984. *World Economic Growth : Case Studies of Developed and Developing Nations*. San Francisco : ICS Press.

Hardach, Karl W. 1967. *Die Bedeutung wirtschaftlicher Faktoren bei der Wiederein- fiihrung der Eisen- und Getreidezolle in Deutschland 1879*. Berlin : Duncker & Humblot.

Harding, Jeremy. 1994. *Small Wars, Small Mercies : Journeys in Africa's Disputed Nations.* Londra : Penguin.

Harley, C.K., Crafts, N.F.R.. 1995. „Cotton Textiles and Industrial Output Growth During the Industrial Revolution", *Econ. Hist. Rev.*, 48, 1 (februarie), pp. 134-144.

Harner, Michael. 1977. „The Ecological Basis for Aztec Sacrifice", *American Ethnologist*, 4, pp. 117-135.

Harries, Meirion, Harries, Susie. 1991. *Soldiers of the Sun: The Rise and Fall of the Imperial Japanese Army*. New York: Viking.

Harris, John R. (ed.). 1969. *Liverpool and Merseyside: Essays in the Economic and Social History of the Port and Its Hinterland*. Londra: Frank Cass.

Harris, John R. 1972. *Industry and Technology in the Eighteenth Century: Britain and France. An Inaugural Lecture*. Birmingham: Birmingham University Press.

Harris, John R. 1978. „Attempts to Transfer English Steel Techniques to France in the Eighteenth Century", în *Business and Businessmen: Studies in Business, Economic and Accounting History*. Liverpool: Liverpool University Press, pp. 199-233.

Harris, John R. 1986. „Michael Alcock and the Transfer of Birmingham Technology to France Before the Revolution", *J. Europ. Econ. Hist.*, 15, 1 (primăvara), pp. 7-58.

Harris, John R. 1988. *The British Iron Industry 17001850*. Houndmills şi Londra: Macmillan.

Harris, John R. 1989. „The Transfer of Technology Between Britain and France and the French Revolution", în Ceri Crossley şi Ian Small (eds), *The French Revolution and British Culture*. Oxford: University Press, pp. 156-186.

Harris, John R. 1992a. „Movements of Technology Between Britain and Europe in the Eighteenth Century", în Jeremy (ed.), *Transfer of International Technology*, pp. 9-30.

Harris, John R. 1992b. „The First British Measures Against Industrial Espionage", în Ian Blanchard, A. Goodman şi J. Newman (eds), *Industry and Finance in Early Modern History*. Stuttgart: Franz Steiner, pp. 205-225.

Harris, John R. 1992c. *Essays in Industry and Technology in the Eighteenth Century: England and France*. Hampshire, U.K.: Variorum.

Harris, John R. 1996a. „A French Industrial Spy: The Engineer Le Turc in England in the 1780s", *Icon*, 1, pp. 16-35.

Harris, John R. 1996b. „Law, Espionage and the Transfer of Technology from Eighteenth Century Britain", în Robert Fox (ed.), *Technological Change: Methods and Themes in the History of Technology*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers, pp. 123-136.

Harris, Nigel. 1987. *The End of the Third World: Newly Industrializing Countries and the Decline of an Ideology*. Londra: Pelican (ediţia oroginală Tauris, 1986).

Harrison, Lawrence E. 1985. *Underdevelopment Is a State of Mind: The Latin- American Case*. Cambridge, MA: Center for International Affairs, Harvard University; Lanham, MD: Madison Books.

Harrison, Paul. 1979a. *Inside the Third World: The Anatomy of Poverty*. Harmondsworth: Penguin.

Harris, John R. 1979b. „The Curse of the Tropics: It's Hard to Make a Living in Hot Climates", *New Scientist*, 84 (22 noiembrie), pp. 602-604.

Hart, Jeffrey A. 1994. „A Comparative Analysis of the Sources of America's Relative Economic Decline", în Bernstein şi Adler (eds), *Understanding American Economic Decline*, pp. 199-239.

Hartley, E.N. 1957. *Ironworks on the Saugus: The Lynn and Braintree Ventures of the Company of Undertakers of the Ironworks in New England*. Norman: University of Oklahoma Press.

Haskins, Charles H. 1925. „Arabic Science in Western Europe", *Isis*, 7, 3, pp. 478-485.

Hassig, Ross. 1993. *War and Society in Ancient Mesoamerica*. Berkeley: University of Calif. Press.

Hatton, Timothy J., Williamson, Jeffrey G. (eds). 1994a. *Migration and the International Labor Market 1850-1939*. Londra: Routledge.

Hatton, Timothy J., Williamson, Jeffrey G. 1994b. „What Drove the Mass Migrations from Europe in the Late Nineteenth Century?", *Population and Devel. Rev.*, 20, 3 (septembrie), pp. 533-559.

Hau, Michel. 1987. *L'industrialisation de L'Alsace (1803-1939)*. Strasbourg: Association des Publications pres les Universites de Strasbourg.

Hauser, William. 1974. *Economic Institutional Change in Tokugawa Japan: Osaka and the Kinai Cotton Trade.* Cambridge: University Press.

Havinden, Michael, Meredith, David (eds) 1993. *Colonialism and Development: Britain and Its Tropical Colonies, 1850-1960.* Londra: Routledge.

Hayami, Yujiro, Ruttan, V.W. 1970. „Korean Rice, Taiwan Rice, and Japanese Agricultural Stagnation: An Economic Consequence of Colonialism", *QJE*, 84, 4 (noiembrie), pp. 562-589.

Hazlitt, W. Carew. 1915. *The Venetian Republic: Its Rise, Its Growth, and Its Fall a.d. 409-1797.* 2 vol. Londra: Adam and Charles Black.

Head, Thomas, Landes, Richard A. (eds). 1992. *The Peace of God: Social Violence and Religious Response in France around the Tear 1000.* Ithaca: Cornell University Press.

Headrick, Donald R. 1981. *The Tools of Empire: Technology and European Imperialism in the Nineteenth Century.* New York: Oxford University Press.

Headrick, Donald R. 1988. *The Tentacles of Progress: Technology Transfer in the Age of Imperialism, 1850-1940.* New York: Oxford University Press.

Heckscher, Eli F. 1955. *Mercantilism*, ed. a II-a revăzută. 2 vol. Londra: Allen & Unwin.

Heerding, A. 1988. *The History of N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken.* Vol. II. *A Company of Many Parts.* Cambridge: University Press.

Heikkinen, Sakari, Hjerppe, Riitta. 1987. „The Growth of Finnish Industry in 1860-1913: Causes and Linkages", *J. Europ. Econ. Hist.*, 16, pp. 227-244.

Helliwell, John, Chung, Alan. 1992. „Convergence and Growth Linkages Between North and South", NBER, Working Paper No. 3948.

Henderson, Callum. 1998. *Asia Falling: Making Sense of the Asia Crisis and Its Aftermath.* New York: McGraw-Hill; Businessweek Books.

Henderson, W.O. 1958. *The State and the Industrial Revolution in Prussia 1740-1870.* Liverpool: Liverpool University Press.

Henderson, W.O. 1963. *Studies in the Economic Policy of Frederick the Great.* Londra: Frank Cass.

Henderson, W.O. 1966. *J.C. Fischer and His Diary of Industrial England 1814-1851.* Londra: Frank Cass.

Henderson, W.O. 1954/1965. *Britain and Industrial Europe 1750-1870: Studies in British Influence on the Industrial Revolution in Western Europe.* Liverpool: Liverpool University Press; Leicester: Leicester University Press.

Henderson, W.O. 1975. *The Rise of German Industrial Power 1834-1914.* Londra: Temple Smith.

Henley, Paul. 1993. „Spanish Stew: Justifications of Conquest in the New World", *TLS*, 22 octombrie, pp. 4-5.

Hershatter, Gail. 1986. *The Workers of Tianjin, 1900-1949.* Stanford: Stanford University Press.

Hess, Andrew C. 1978. *The Forgotten Frontier: A History of the Sixteenth-Century Ibero-African Frontier.* Chicago: University of Chicago Press.

Heston, Alan, Summers, Robert. 1980. „Comparative Indian Economic Growth: 1870 to 1970", *Amer. Econ. Rev.*, 70, 2 (mai), pp. 96-101.

Hibbert, Christopher. 1970. *The Dragon Wakes: China and the West, 1793-1911.* Londra: Longman.

Higonnet, Patrice, Landes, David S., Rosovsky, Henry (eds). 1991. *Favorites of Fortune: Technology, Growth, and Economic Development Since the Industrial Revolution.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Hill, Christopher. 1965. *Intellectual Origins of the English Revolution.* Oxford, Clarendon Press.

Hills, Richard L. 1970. *Power in the Industrial Revolution.* Manchester: Manchester University Press.

Himmelstrand, Ulf, Kinyanjui, Kabiru, Mburugu, Edward (eds) 1994. *African Perspectives on Development: Controversies, Dilemmas and Openings.* Londra: James Currey; New York: St. Martin's Press.

Hirschman, Albert. 1981. *Essays in Trespassing*. New York: Cambridge University Press.
Hirschman, Albert. 1995. *A Propensity to Self-Subversion*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Hirschmeier, Johannes. 1964. *The Origins of Entrepreneurship in Meiji Japan*. Cambridge, MA: Harvard East Asian Series No. 17.
Hirschmeier, Johannes. 1965. „Shibusawa Eiichi: Industrial Pioneer", în Lockwood (ed.), *The State and* Economic Enterprise, pp. 209-247.
Hirst, Paul. 1975. „The Uniqueness of the West", *Economy and Society*, 4, pp. 446-473.
Ho, Ping-ti. 1955. „The Introduction of American Food Crops into China", *Amer. Anthropol.*, 57, pp. 191-201.
Ho, Ping-ti. 1959. *Studies on the Population of China, 1368-1953*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
Ho, Samuel Pao-san. 1968. „Agricultural Transformation under Colonialism: The Case of Taiwan", *J. Econ. Hist.*, 28, 3 (septembrie), pp. 315-340.
Ho, Samuel Pao-san. 1984. „Colonialism and Development: Korea, Taiwan, and Kwantung", în Myers şi Peattie (eds), *Japanese Colonial Empire*, pp. 347-398.
Hodder, B.W. 1968. *Economic Development in the Tropics*. Londra: Methuen.
Hodgson, Marshall G.S. 1974. *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization*. 3 vol. Chicago: University of Chicago Press.
Hodne, Fritz. 1992. „New Perspectives in Economic History", *Scand. Econ. Hist. Rev.*, 40, 1, pp. 76-88.
Hoffmann, Walther G. 1955. *British Industry, 1700-1950*. Oxford: Basil Blackwell.
Hoffmann, Walther G. 1963. „The Take-off in Germany", în Rostow (ed.), *The Economics of Take-off*, pp. 95-118.
Hohenberg, Paul M. 1991. „Urban Manufactures in the Proto-industrial Economy: Culture versus Commerce?", în Berg (ed.), *Markets and Manufacture*, pp. 159-172.
Hohenberg, Paul M., Hollen Lees, Lynn. 1985. *The Making of Urban Europe 1000-1950*. Cambridge: Harvard.
Holtfrerich, Carl-Ludwig (ed.). 1989. *Interactions in the World Economy: Perspectives from International Economic History*. New York: N.Y.U. Press.
Holton, Gerald J. 1996. *Einstein, History, and Other Passions: The Rebellion Against Science at the End of the Twentieth Century*. Reading, MA: Addison-Wesley.
Holusha, John. 1983a. „Detroit's New Push to Upgrade Quality." *New Tork Times*, 12 mai, p. D-1.
Holusha, John. 1983b. „Detroit's New Labor Strategy." *New Tork Times*, 13 mai, p. D-1.
Honig, Emily. 1986. *Sisters and Strangers: Women in the Shanghai Cotton Mills, 1919-1949*. Stanford: Stanford University Press.
Hoodbhoy, Pervez A. 1991. *Islam and Science: Religious Orthodoxy and the Battle for Rationality*. Londra şi Atlantic Highlands, NJ: Zed Books.
Hooykaas, R. 1972. *Religion and the Rise of Modern Science*. Edinburgh: Scottish Academic Press.
Hooykaas, R. 1987. „The Rise of Modern Science: When and Why?" *Brit.J. Hist. of Science*, 20, 4, pp. 453-473.
Hopkins, A.G. 1973. *An Economic History of West Africa*. New York: Columbia University Press.
Hopkins, Eric. 1989. *Birmingham, the First Manufacturing Town in the World, 1760-1840*. Londra: Weidenfeld & Nicolson.
Hoppit, Julian. 1990. „Counting the Industrial Revolution", *Econ. Hist. Rev.*, seria a II-a, 43, 2 (mai), pp. 173-193.
Horwitz, Tony. 1992. *Baghdad Without a Map, and Other Misadventures in Arabia*. New York: Penguin (Plume).

Hossain, Ahmeeda. 1979. „The Alienation of Weavers: Impact of the Conflict between the Revenue and Commercial Interests of the East India Company, 1750-1800", *Indian Econ. and Soc. Hist. Rev.*, 16 (iulie), pp. 323-345.

Hourani, George F. 1951/1995. *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times*, ediţie revăzută şi adăugită deJohn Carswell. Princeton: Princeton University Press.

Howe, Christopher. 1996. *The Origins of Japanese Trade Supremacy: Development and Technology in Asia from 1540 to the Pacific War*. Londra: Hurst.

Howells, Jeremy. 1995. „Tacit Knowledge and Technology Transfer", ESRC Centre for Business Research, University of Cambridge, Paper Nr. 16.

Howells, William W. 1977. „Requiem for a Lost People [the Tasmanians]", *Harvard Magazine* (ianuarie - februarie), pp. 48-55.

Howse, Derek. 1980. *Greenwich Time and the Discovery of the Longitude*. Oxford: Oxford University Press.

Hsia, R. Po-Chia. 1989. *Social Discipline in the Reformation: Central Europe 1550-1750*. Londra: Routledge.

Huang, Ray. 1981. *1587, a Tear of No Significance: The Ming Dynasty in Decline*. New Haven: Yale University Press.

Huang, Ray. 1990. *China: A Macro History*. Armonk, NY: M.E. Sharpe.

Hue, Evariste. 1850/1925-1928. *Souvenirs d'un voyage dans la Tartarie, le Thibet et la Chine*. 4 vol. Paris: Plon.

Hufton, Olwen H. 1974. *The Poor of Eighteenth-Century France 1750-1789*. Oxford: Clarendon.

Hughes, Thomas P. 1989. *American Genesis: A Century of Invention and Technological Enthusiasm*. New York: Penguin.

Hugill, Peter J. 1993. *World Trade Since 1431: Geography, Technology, and Capitalism*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Humble, Richard. 1979. *The Seafarers: The Explorers*. Alexandria, VA: Time-Life Books.

Humble, Richard. 1989. *Warfare in the Middle Ages*. Wigston, Leicester: Magna Books.

Humboldt, Alexander von. 1814-1825/1965. *Relation historique du Voyage aux regions equinoxiales du Nouveau Continent*. Selecţii editate de Jean Tulard sub titlul, *L'Amérique espagnole en 1800, vue par un savant allemand Humboldt*. Paris: Calmann-Levy.

Hunter, William W. 1912/1919. *History of British India*. 2 vol. Londra: Longmans Green.

Huyghe, Edith, Huyghe, Francois-Bernard. 1995. *Les coureurs d'epices [sur la route des Indes fabuleuses]*. [Paris]: J.C. Lattes.

Hyam, Ronald. 1990. *Empire and Sexuality: The British Experience*. Manchester: Manchester University Press.

Hyam, Ronald. 1993. *Britain's Imperial Century, 1815-1914: A Study of Empire and Expansion*, ed. a II-a, Londra: Macmillan.

Hyde, Charles K. 1977. *Technological Change and the British Iron Industry, 1700-1870*. Princeton: Princeton University Press.

Luttwork, Edward. 1998. Turbo-Capitaslisme: Winners and Losers in the Global Economy. Londra: Weidenfeld&Nicolson; New York: HarperCollins.

Ignatieff, Michael. 1994. *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism*. Londra: Vintage.

Ilardi, Vincent. 1976. „Eyeglasses and Concave Lenses in Fifteenth century Florence and Milan: New Documents", *Renaissance Quarterly*, 29, 3, pp. 341-366.

Ilardi, Vincent. 1978. *Occhiali alia corte di Francesco e Galeazzo Maria Sforza con documenti inediti del 1462-1466*. Milan: Metal Lux.

Ilardi, Vincent. 1993. „Renaissance Florence: The Optical Capital of the World", *J. Europ. Econ. Hist.*, 22, 3, pp. 507-541.

Iliffe, John. 1983. *The Emergence of African Capitalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Inikori, Joseph E. 1976. „Measuring the Adantic Slave Trade: An Assessment of Curtin and Anstey", *J. African Hist.*, 17, pp. 197-223.

Inikori, Joseph E. 1977. „The Import of Firearms into West Africa (1750-1807): A Quantitative Analysis", *J. African Hist.*, 18, pp. 339-368.

Inikori, Joseph E. 1981. „Market Structure and the Profits of the British African Trade in the Late Eighteenth Century", *J. Econ. Hist.*, 41, pp. 745-776.

Inikori, Joseph E. (ed.). 1982. *Forced Migration: The Impact of the Export Slave Trade on African Societies.* New York: Africana.

Inikori, Joseph E. 1987. „Slavery and the Development of Industrial Capitalism in England", în Solow şi Engerman (eds), *British Capitalism*, pp. 79-101.

Inkster, Ian. 1991. „Mental Capital: Transfers of Knowledge and Technique in Eighteenth Century Europe", *J. Europ. Econ. Hist.*, 19, 2, pp. 403-441.

Inkster, Ian. 1991. *Science and Technology in History: An Approach to Industrial Development.* Londra: Macmillan Education.

Innes, Stephen. 1995. *Creating the Commonwealth: The Economic Culture of Puritan New England.* New York: W.W. Norton.

„The Invasion of the Nina, the Pinta, and the Santa Maria". 1991. *New Tork Times*, 2, iunie.

Irwin, Douglas A. 1996. *Against the Tide: An Intellectual History of Free Trade.* Princeton: Princeton University Press.

Irwin, Robert. 1995. „Burying the Past: The Decline of Arab History and the Perils of Occidentosis", *TLS*, 3 februarie, pp. 9-10.

Isaacman, Allen, Roberts, Richard (eds). 1995. *Cotton, Colonialism, and Social History in Sub-Saharan Africa.* Londra: James Currey.

Ishizaka, Akio. 1982-1983. „Die Industrialisierung und Modernisierung Japans vom Standpunkt der vergleichenden Wirschaftsgeschichte betrachtet", *Hokudai Economic Papers*, 12, pp. 46-64.

Islam, Nazrul. 1995. „Growth Empirics: A Panel Data Approach", *QJE*, 110, 4 (noiembrie), pp. 1127-1170.

Islamoglu-Inan, Huri (ed.). 1987. *The Ottoman Empire and the World Economy.* Cambridge: University Press.

Islamoglu-Inan, Huri. 1995. „Introduction: Why European History?", *METU Studies in Development*, 22, 3, pp. 222-230.

Israel, Jonathan I. 1989a. *European Jewry in the Age of Mercantilism 1550-1750*, ed. a II-a. Oxford: Clarendon Press.

Israel, Jonathan I. 1989b. *Dutch Primacy in World Trade, 1585-1740.* Oxford: Clarendon Press.

Israel, Jonathan I. 1995. *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806.* Oxford: Clarendon Press.

Issawi, Charles. 1961. „Egypt Since 1800: A Study in Lopsided Development", *J. Econ. Hist.*, 21, pp. 1-25. Retipărit ca „The Economic Development of Egypt, 1800-1960", în Issawi (ed.), *Economic History of the Middle East*, pp. 359-374.

Issawi, Charles (ed.). 1966. *The Economic History of the Middle East 1800-1914: A Book of Readings.* Chicago: University of Chicago Press.

Issawi, Charles. 1970. „The Decline of Middle Eastern Trade, 1100-1850", în D.S. Ricards (ed.), *Islam and the Trade of Asia: A Colloquium.* Oxford: Bruno Cassirer; Philadelphia: University of Pennsylvania Press, pp. 245-266.

Itzkowitz, Norman. 1972. *Ottoman Empire and Islamic Tradition.* Chicago: University of Chicago Press.

[Jackson, W. F.]. 1893. *James Jackson etsesfils.* Paris: Privately printed.

Jacob, Margaret C. 1997. *Scientific Culture and the Making of the Industrial West.* New York: Oxford University Press.

Jalal al-ᶜAzm, Sadik. 1981. „Orientalism and Orientalism in Reverse", *Khamsin*, 8, pp. 5-26.

James, C.L.R. 1938/1980. *The Black Jacobins : Toussaint Louverture and the San Domingo Revolution*. Londra : Allison & Busby.

Jansen, Marius. 1994. *Sakamoto Rydma and the Meiji Restoration*. New York : Columbia University Press (ed. I, Princeton, 1961).

Jansen, Marius B., Rozman, Gilbert (eds). 1986. *Japan in Transition from Tokugawa to Meiji*. Princeton : Princeton University Press.

Jenkins, D.T. 1975. *The West Riding Wool Textile Industry 1770-1835 : A Study of Fixed Capital Formation*. Edington, Wilts. : Pasold Research Fund.

Jenkins, Stephen. 1991. „The Measurement of Income Inequality", în Osberg (ed.), *Economic Inequality*, pp. 3-38.

Jeremy, David J. 1981. *Transatlantic Industrial Revolution : The Diffusion of Textile Technologies between Britain and America, 1790-1830s*. Cambridge : MIT Press.

Jeremy, David J. (ed.). 1992. *The Transfer of International Technology : Europe, Japan and the USA in the Twentieth Century*. Aldershot, Hants. : Edward Elgar.

Johnson, Chalmers. 1995. *Japan : Who Governs ? The Rise of the Developmental State*. New York : W.W. Norton.

Johnson, Donald S. 1994. *Phantom Islands of the Atlantic : The Legends of Seven Lands That Never Were*. New York : Walker.

Jones, Eric L. (ed.). 1967. *Agriculture and Economic Growth in England 1650-1815*. Londra : Methuen.

Jones, Eric L. 1981. *The European Miracle : Environments, Economies and Geopolitics in the History of Europe and Asia*. Cambridge : University Press. ed. a II-a, 1987.

Jones, Eric L. 1988. *Growth Recurring : Economic Change in World History*. Oxford : Clarendon Press.

Jones, Eric L. 1990. „The Real Question About China : Why Was the Song Economic Achievement Not Repeated ?", *Austral. Econ. Hist. Rev.*, 30, 2 (septembrie), pp. 5-22.

Jones, William O. 1965. „Environment, Technical Knowledge, and Economic Development in Tropical Africa", *Food Research Institute Studies*, Stanford, 5, 2, pp. 101-116.

Jordan, Glenn. 1995. „Flight from Modernity : Time, the Other and the Discourse of Primitivism", *Time and Society*, 4, 3, pp. 281-303.

Josephson, Paul R. 1995. „ 'Projects of the Century' in Soviet History : Large-Scale Technologies from Lenin to Gorbachev", *Technology and Culture*, 36, 3 (iulie), pp. 519-559.

Kadir, Djelal. 1993. *Columbus and the Ends of the Earth : Europe's Prophetic Rhetoric as Conquering Ideology*. Berkeley : University of California Press.

Kafadar, Cemal. 1995. „When Coins Turned into Drops of Dew and Bankers Became Robbers of Shadows : Ottoman Economic Imagination and Decline Consciousness at the End of the Sixteenth Century", în curs de apariţie la Harvard University

Kahan, Arcadius. 1962. „Entrepreneurship in the Early Development of Iron Manufacturing in Russia", *Econ. Devel. and Cult. Change*, 10, pp. 395-422.

Kahan, Arcadius. 1965. „Continuity in Economic Activity and Policy During the Post-Petrine Period in Russia, *J. Econ. Hist.*, 25, pp. 61-85.

Kahan, Arcadius. 1966. „The Costs of 'Westernization' in Russia : The Gentry and the Economy in the Eighteenth Century", *Slavic Rev.*, 25, pp. 40-66.

Kamarck, Andrew M. 1967. *The Economics of African Development*. New York : Praeger.

Kamarck, Andrew M. 1976. *The Tropics and Economic Development : A Provocative Inquiry into the Poverty of Nations*. Baltimore şi Londra : Johns Hopkins University for the World Bank.

Kamarck, Andrew M. 1983. *Economics and the Real World*. Philadelphia : University of Pennsylvania Press.

Kamen, Henry. 1978. „The Decline of Spain : A Historical Myth ?", *Past & Present*, 81, pp. 24-50.

Kaplan, Robert D. 1994. „The Coming Anarchy", *Atlantic Monthly* (februarie), pp. 44 ff.

Kaplan, Robert D. 1996. *The Ends of the Earth: A Journey at the Dawn of the 21st Century*. New York: Random House.

Kaplan, Yosef. 1992. „The Jewish Profile of the Spanish-Portuguese Community of Londra During the Seventeenth Century", *Judaism*, 41, 3 (vara), pp. 229-240.

Katz, Jorge M. (ed.). 1987. *Technology Generation in Latin American Manufacturing Industries*. Londra: Macmillan.

Kautsky, John H. 1982. *The Politics of Aristocratic Empires*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Kearney, Hugh F. 1964. „Puritanism, Capitalism, and the Scientific Revolution", *Past & Present*, 28 (iulie).

Keay, John. 1991. *The Honourable Company: A History of the English East India Company*. New York: Macmillan.

Keddie, Nikki R., Baron, Beth (eds). 1991. *Women in Middle Eastern History: Shifting Boundaries in Sex and Gender*. New Haven: Yale University Press.

Keene, Donald. 1952/1969. *The Japanese Discovery of Europe, 1720-1830*, ed. revăzută. Stanford: Stanford University Press.

Keisuke, Yao. 1995. „The VOC and Japanese Rice in the Early Seventeenth Century", *Itinerario*, 19, 1, pp. 32-47.

Keith, Robert G. 1971. „Encomienda, Hacienda and Corregimiento in Spanish America: A Structural Analysis", *Hisp. Amer. Hist. Rev.*, 51, 3 (august), pp. 431-446.

Keith, Robert G. 1980. „The Encomienda and the Genesis of a Colonial Economy in Spanish America", *Res. in Econ. Anthropol.*, 3, pp. 135-160.

Kemp, Tom. 1969. *Industrialization in Nineteenth-Century Europe*. Londra: Longman; ed. a II-a, 1985.

Kemp, Tom. 1993. *Historical Patterns of Industrialization*, ed. a II-a. Londra: Longman.

Kennedy, Paul. 1987. *The Rise and Fall of the Great Powers: Economic Change and Military Conflict from 1500 to 2000*. New York: Random House.

Kennedy, Paul. 1993. *Preparing for the Twenty-first Century*. New York: Random House.

Kerr, Ian J. 1995. „Colonialism and Technological Choice: The Case of the Railways of India", *Itinerario*, 19, 2, pp. 91-111.

Kiesewetter, Hubert. 1994. „Europe's Industrialization - Coincidence or Necessity?", *German Yearbook of Business History 1994*, München, pp. 9-39.

Kiesewetter, Hubert, Fremdling, Rainer (ed.). 1985. *Staat, Region und Industrialisierung*. Ost-fildern: Scripta Mercaturae.

Kimura, Mitsuhiko. 1995. „The Economics of Japanese Imperialism in Korea, 1910-1939", *Econ. Hist. Rev.*, 48, 3 (august), pp. 555-574.

Kindleberger, Charles P. 1993. *A Financial History of Western Europe*, ed. a II-a. New York: Oxford University Press.

Kindleberger, Charles P. 1996. *World Economic Primacy: 1500 to 1990*. New York: Oxford University Press.

Kiple, Kenneth F. 1984. *The Caribbean Slave: A Biological History*. Cambridge: University Press.

Kirby, Maurice W., Rose, May B. (eds). 1994. *Business Enterprise in Modern Britain from, the Eighteenth to the Twentieth Century*. Londra: Routledge.

Kirchner, Walther. 1986. *Die deutsche Industrie und die Industrialisierung Russ lands 1815-1914*. St. Katharinen: Scripta Mercaturae.

Kirkpatrick, F.A. 1934. *The Spanish Conquistadores*. Londra: A. & C. Black.

Kirkpatrick, F.A. 1935/1992. *Les conquistadors espagnols*. Paris: Editions Payot.

Klein, Herbert S. 1990. „Economic Aspects of the Eighteenth-Century Adantic Slave Trade", în Tracy (ed.), *Rise of Merchant Empires*, pp. 287-310.

Klep, Paul, Cauwenberghe, Eddy van (eds). 1994. *Entrepreneurship and the Transformation of the Economy (10th-20th Centuries) : Essays in Honour of Herman Van der Wee*. Leuven : Leuven University Press.

Klitgard, Robert. 1990. *Tropical Gangsters : One Man's Experience with Development and Decadence in Deepest Africa*. New York : Basic Books.

Klor de Alva, J. Jorge. 1995. „The Postcolonization of the (Latin) American Experience : A Reconsideration of 'Colonialism', 'Postcolonialism', and 'Mestizaje'", în Prakash (ed.), *After Colonialism*, pp. 241-275.

Knight, Franklin W., Liss, Peggy K. (eds). 1991. *Atlantic Port Cities : Economy, Culture, and Society in the Atlantic World, 1650-1850*. Knoxville : University of Tennessee Press.

Koditschek, Theodore. 1990. *Class Formation and Urban Industrial Society : Bradford, 1750-1850*. Cambridge : University Press.

Koerner, Lisbet. 1994. „Linnaeus' Floral Transplants", *Representations*, 47 (vara), pp. 144-169.

Komroff, Manuel (ed.). 1926. *The Travels of Marco Polo [the Venetian]*. Revised from Mars den's translation. New Tork : Liveright.

Koning, Hans. 1976/1991. *Columbus : His Enterprise. Exploding the Myth*. New York : Monthly Review Press.

Krejci, Jaroslav. 1990. *The Civilizations of Asia and the Middle East : Before the European Challenge*. Londra : Macmillan.

Kriedte, Peter. 1986. „Demographic and Economic Rythms [sic] : The Rise of the Silk Industry in Krefeld in the Eighteenth Century", *J. Eur. Econ. Hist.*, 15, 2 (toamna), pp. 259-289.

Kroker, Werner. 1971. *Wege zur Verbreitung technologischer Kenntnisse zwischen England und Deutschland in der zweiten Hdlfte des 18. Jahrhunderts*. Berlin : Duncker & Humblot.

Krout, John Allen, Fox, Dixon Ryan. 1944. *The Completion of Independence 1790-1830*. „A History of American Life", vol. V. New York : Macmillan.

Kriegel, Maurice. 1994. „Autour de Pablo de Santa Maria et d'Alfonso de Cartagena : alignement culturel et originalite 'converso'", *Rev. d'hist. mod. et contemp.*, 41, (aprilie-iunie), pp. 197-205.

Krueger, Anne O. 1974. „The Political Economy of the Rent-seeking Society", *Amer. Econ. Rev.*, 64, pp. 291-303.

Krugman, Paul. 1994. „The Myth of Asia's Miracle", *Foreign Affairs*, 73, 6 (noiembrie-decembrie), pp. 62-78.

Krugman, Paul (ed.). 1995. *Trade with Japan : Has the Door Opened Wider ?*, Chicago : University of Chicago Press.

Krugman, Paul. 1996. *Pop Internationalism*. Cambridge : MIT Press.

Krugman, Paul, Venables, Anthony J. 1995. „Globalization and the Inequality of Nations", *QJE*, 110, 4 (noiembrie), pp. 857-880.

Krum, Horsta (ed.). 1985. *Preussens Adoptivkinder : die Hugenotten, 300Jahre Edikt von Potsdam*. Berlin : Arani.

Kuisel, Richard. 1993. *Seducing the French : The Dilemma of Americanization*. Berkeley : University of California Press.

Kulischer, Josef. 1931. „Die kapitalistischen Unternehmer in Russland (insbesondere die Bauern als Unternehmer in den Anfangsstadien des Kapitalismus", *Archiv fur Sozialwissmschaft und Sozialpolitik*, 65, pp. 309-355.

Kumar, Deepak. 199X. *Science and the Raj, 1857-1905*. Oxford : Oxford University Press.

Kuppuram, G., Kumudamani, K. (eds). 1990. *History of Science and Technology in India*, 12 vol. Delhi : Sundeep Prakashan.

Kuttner, Robert. 1997. Everything for Sale : The Virtues and Limits of Markets. New York : Knopf.

Kuznets, Simon. 1929. „Retardation of Industrial Growth", *J. Econ. and Bus. Hist.*, I, 4 (august), pp. 534-560.

Kuznets, Simon. 1959. *Six Lectures on Economic Growth.* Glencoe: Free Press.
Kuznets, Simon. 1965. *Economic Growth and Structure: Selected Essays.* New York: W.W. Norton.
Lacey, Robert. 1974. *Sir Walter Ralegh.* New York: Atheneum.
Lacey, Robert. 1986. *Ford: The Men and the Machine.* Boston: Little, Brown.
Lach, Donald F. 1965/1994. *Asia in the Making of Europe.* vol. I: *The Century of Discovery.* Chicago: University of Chicago Press.
Lafargue, Jean-Andre. 1909. *Vimmigration chinoise en Indochine: Sa reglementation, ses consequences economiques etpolitiques.* Paris: Henry Jouve.
Lai, Chi-kong. 1995. „The Historiography of Maritime China since c. 1975", *Research in Maritime History*, 9 (decembrie), pp 1-27.
Lall, Sanjaya. 1987. *Learning to Industrialize: The Acquisition of Technological Capability by India.* Londra: Macmillan.
La Lumia, Isidoro. 1992. *Histoire de l'expulsion des Juifs de Sicile 1492.* Paris: Editions Allia.
Lambert, Jacques. 1967. *Latin America: Social Structure and Political Institutions.* Berkeley: University of California Press.
Lambert, L. Don. 1971. „The Role of Climate in the Economic Development of Nations", *Land Economics*, 47, 4, pp. 339-344.
Lamoreaux, Naomi R 1995. „Constructing Firms: Partnerships and Alternative Contractual Arrangements in Early-Nineteenth-Century American Business". Text prezentat la Economic History Workshop, Harvard University Typescript.
Lamoreaux, Naomi, Sokoloff, Kenneth. 1994. „Patents and the Market for Technology in the Late-Nineteenth and Early-Twentieth Century United States". Text prezentat la Economic History Workshop, Harvard University Typescript.
Lampe, John R, Jackson, Marvin R. 1982. *Balkan Economic History, 1550-1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations.* Bloomington: Indiana University Press.
Landau, Ralph, Rosenberg, Nathan. 1992. „Successful Commercialization in the Chemical Process Industries", în Rosenberg, Landau şi Mowery (eds), *Technology and the Wealth of Nations*, pp. 73-119.
Landau, Ralph, Taylor, Timothy, Wright, Gavin (eds). 1996. *The Mosaic of Economic Growth.* Stanford: Stanford University Press.
Landes, David S. 1952. „Bankers and Pashas: International Finance in Egypt in the 1860's", în Miller (ed.), *Men in Business*, pp. 23-70.
Landes, David S. 1956. „Vieille banque et banque nouvelle: La revolution financiere du dix-neuvieme siècle", *Rev. d'hist. mod. et contemp.*, 3, pp. 204-222.
Landes, David S. 1958. *Bankers and Pashas: International Finance and Economic Imperialism in Egypt.* Londra: Heinemann; Cambridge, MA: Harvard University Press.
Landes, David S. 1961. „Some Thoughts on the Nature of Economic Imperialism", *J. Econ. Hist.*, 21 (decembrie), pp. 496-512.
Landes, David S. 1965. „Factor Costs and Demand: Determinants of Economic Growth: A Critique of Professor Habakkuk's Thesis", *Business History*, 7,1 (ianuarie), pp. 15-33.
Landes, David S. 1969. *The Unbound Prometheus: Technological Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present.* Cambridge: University Press.
Landes, David S. 1980-1981. „An Equilibrium Model of Imperialism", în S. Bertelli (ed.), *Per Federico Chabod (1901-1960)*, vol. II: *Equilibrio europeo ed espansione coloniale (1870-1914).* Perugia: „Annali della Facolta di Scienze Politiche", vol. 17.
Landes, David S. 1981. „The Foundations of European Expansion and Dominion: An Equilibrium Model", *Itinerario*, 5, 1, pp. 46-61.
Landes, David S. 1983a. *Revolution in Time: Clocks and the Making of the Modern World.* Cambridge: Harvard University Press.
Landes, David S. 1983b. „Passionate Pilgrims and Others: Visitors to the Holy Land in the 19th Century", în Moshe Davis (ed.), *With Eyes Toward Zion*, vol. II: *Themes and Sources*

in the Archives of the United States, Great Britain, Turkey and Israel. New York: Praeger, pp. 3-21.

Landes, David S. 1986. „What Do Bosses Really Do?", *J. Econ. Hist.*, 46, 3 (septembrie): pp. 585-623.

Landes, David S. 1987a. *L'heure qu'il est: Les horloges, la mesure du temps et la formation du monde moderne.* Paris: Gallimard (rev. enl. transl. of American ed.).

Landes, David S. 1987b. „Piccolo e bello. Ma e bello davvèro?", în Landes (ed.), *A che servono i padroni: le alternative storiche dell'industrializzazione.* Torino: Bollati Boringhieri, pp. 162-178.

Landes, David S. 1990a. „The Time of Our Lives", *Social Science Information*, 29, 4, pp. 693-724.

Landes, David S. 1990b. „Why Are We So Rich and They So Poor?", *Amer. Econ. Rev.*, 80, 2 (mai), pp 1-13.

Landes, David S. 1991. „Does It Pay to Be Late?". în Batou (ed.), *Between Development and Underdevelopment*, pp. 43-66.

Landes, David S. 1992. „Homo Faber, Homo Sapiens: Knowledge, Technology, Growth, and Development", *Contention*, I, 3 (primăvara), pp. 81-107, 133-135.

Landes, David S. 1993. „The Fable of the Dead Horse; or, the Industrial Revolution Revisited", în Joel Mokyr (ed.), *The British Industrial Revolution: An Economic Perspective.* Boulder: Westview, pp. 132-170.

Landes, David S. 1994. „What Room for Accident in History? Explaining Big Changes by Small Events", *Econ. Hist. Rev.*, 47, 4, pp. 637-656.

Landes, David S. 1995. „Some Further Thoughts on Accident in History: A Reply to Professor Crafts", *Econ. Hist. Rev.*, 48, 3 (august), pp. 599-601.

Landes, David S. 1995. „Convergence and Divergence: What Do Numbers Tell?", în Etemad, Batou şi David (eds), *Pour une histoire economique*, pp. 111-119.

Landes, David S. 1996. „Finding the Point at Sea", în Andrewes (ed.), *The Quest for Longitude*, pp. 19-30.

Lane, Frederic C. 1965. *Navires et constructeurs à Venise pendant la Renaissance.* Paris: SEVPEN.

Lang, James. 1975. *Conquest and Commerce: Spain and England in the Americas.* New York: Academic Press.

Lang, James. 1979. *Portuguese Brazil: The King's Plantation.* New York: Academic Press.

Langer, William. 1963. „Europe's Initial Population Explosion", *Amer. Hist. Rev.*, 69, pp. 1-17.

Laqueur, Walter. 1994. *The Dream That Failed: Reflections on the Soviet Union.* New York: Oxford University Press.

Larner, John P. 1993. „North American Hero: Christopher Columbus 1702-2002", *Proc. Amer. Philosoph. Soc.*, 137, 1 (martie), pp. 46-63.

Larrain, J. 1991. „Classical Political Economists and Marx on Colonialism and 'Backward' Nations", *World Development*, 19, 2-3, pp. 225-243.

Larraz, Jose. 1943. *La epoca del mercantilismo en Castilla (1500-1700).* Madrid: Aguilar.

Latham, A.J.H., Kawakatsu, Heita (eds). 1994. *Japanese Industrialization and the Asian Economy.* Londra: Routledge.

Lattimore, Owen. 1940. *Inner Asian Frontiers of China.* American Geographical Society, New York, Research Series no. 21.

Lau, Lawrence, Jong-Il Kim. 1994. „The Sources of Growth of the East Asian Newly Industrialized Countries", *J. Japanese and Int. Economies*, 8, 3 (septembrie), pp. 235-271.

Laurens, Henry. 1993. *L'Orient arabe: Arabisme et islamisme de 1798 à 1945.* Paris: Armand Colin.

Law, Robin. 1986. „Dahomey and the Slave Trade: Reflections on the Historiography of the Rise of Dahomey", *J. African Hist.*, 27, pp. 237-267.

Lazonick, William. 1990. *Competitive Advantage on the Shop Floor.* Cambridge: Harvard University Press.

Lazonick, William, O'Sullivan, Mary. 1996. „Organization, Finance and International Competition", *Industrial and Corporate Change*, 5, 1, pp. 1-17.

Lebergott, Stanley. 1980. „The Returns to U.S. Imperialism, 1890-1929", *J. Econ. Hist.*, 40, pp. 229-252.

Lee, J. 1982. „Food Supply and Population Growth in South-West China, 1250-1850", *J. Asian Studies*, 41, 4, pp. 711-716.

Lee, Keun. 1993. *New East Asian Economic Development: Interacting Capitalism and Socialism.* Armonk: M.E. Sharpe.

Leeming, Frank. 1993. *The Changing Geography of China.* Oxford: Basil Blackwell.

Leff, Nathaniel H. 1982. *Underdevelopment and Development in Brazil.* Vol. I: *Economic Structure and Change 1822-1947.* Londra: Allen & Unwin.

Leff, Nathaniel H., Sato, Kazuo. 1993. „Homogeneous Preferences and Heterogeneous Growth Performance: International Differences in Saving and Investment Behaviour", *Kyklos*, 46, 2, pp. 203-223.

Lefkowitz, Mary. 1996. *Not Out of Africa: How Afrocentrism Became an Excuse to Teach Myth as History.* New York: Basic Books.

Lehmann, Hartmut, Roth, Guenther (eds). 1995. *Weber's Protestant Ethic: Origins, Evidence, Contexts.* Cambridge: University Press.

Leibenstein, Harvey. 1976. *Beyond Economic Man: A New Foundation for Microeconomics.* Cambridge: Harvard University Press.

Leibenstein, Harvey. 1982. „The Japanese Management System: An X-Efficiency-Game Theory Analysis", Harvard Inst. of Economic Research, Discussion Paper nr. 938.

Leithauser, Joachim G. 1955. *Worlds Beyond the Horizon.* New York: Knopf.

le Masson, Hugues. 1992. Faut-il encore aider les pays en développement? Histoire d'un cas exemplaire. Paris: Editions du Félin.

Léon, Antoine. 1968. *La Révolution française et l'education technique.* Paris: Société des Etudes Robespierristes.

Léon, Pierre, Francois Crouzet, Gascon, Richard (eds). 1972. *L'industrialisation en Europe au XIXe siècle: cartographie et typologie.* Colloques internationaux du Centre National de la Recherche Scientifique, Sciences humaines, Lyon, 7-10 octombrie. Paris: CNRS.

Leon-Portilla, Miguel. 1977. *L'envers de la conquête.* Lyons: Federop. Prima ediţie, în spaniolă: *El reverso de la conquista.* Mexico: J. Mortiz, 1963.

Leon-Portilla, Miguel. 1971/1982. *Aztec Thought and Culture: A Study of the Ancient Nahuatl Mind.* Norman: University of Oklahoma Press.

Lequenne, Michel. 1991. *Christophe Colomb: Amiral de la Mer Océane.* Paris: Gallimard.

Leshi, Bao. 1995. „Ruling Out Change: Institutional Impediments to Transfer of Technology in Ship Building and Design in the Far East", *Itinerario*, 19, 3, pp. 142-151.

Leupp, Gary P. 1992. *Servants, Shophands, and Laborers in the Cities of Tokugawa Japan.* Princeton: Princeton University Press.

Leur, Jacob Cornelis van. 1955. *Indonesian Trade and Society: Essays in Asian Social and Economic History.* The Hague: W. van Hoeve.

Levasseur, Emile. 1900. *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France avant 1789*, ed. a II-a, 2 vol. Paris: Rousseau.

Levasseur, Emile. 1903. *Histoire des classes ouvrières et de l'industrie en France de 1789 a 1870*, ed. a II-a, 2 vol. Paris: Rousseau.

Levasseur, Emile. 1907. *Questions ouvrières et industrielles en France sous la Troisième République.* Paris: Rousseau.

Levathes, Louise E. 1994. *When China Ruled the Seas: The Treasure Fleet of the Dragon Throne, 1405-1433.* New York: Simon & Schuster.

Levenson, Jay (ed.). 1991. *Circa 1492 : Art in the Age of Exploration.* Expoziţie la National Gallery, Washington, DC, 12 octombrie 1991 – 12 ianuarie 1992. Washington, DC : National Gallery of Art ; New Haven : Yale University Press.

Lévi, Jean. 1985. *Le grand empereur et ses automates.* Paris : Albin Michel. Ediţie în limba engleză : *The Chinese Emperor.* San Diego : Harcourt Brace Jovanovich, 1987.

Levine, A. L. 1967. *Industrial Retardation in Britain 1880-1914.* Londra : Weidenfeld & Nicolson.

Levy, Frank. 1988. *Dollars and Dreams : The Changing American Income Distribution.* New York : W.W. Norton.

Lévy-Leboyer, Maurice. 1964. *Les banques européennes et l'industrialisation internationale dans la première moitié du XIXe siècle.* Paris : Presses Universitaires de France.

Lewchuk, Wayne. 1987. *American Technology and the British Vehicle Industry.* Cambridge : University Press.

Lewis, Bernard. 1982. *The Muslim Discovery of Europe.* New York : W.W. Norton.

Lewis, Bernard. 1984. *The Jews of Islam.* Princeton : Princeton University Press.

Lewis, Bernard. 1995. *The Middle East : 2,000 Tears of History from the Rise of Christianity to the Present Day.* Londra : Weidenfeld & Nicolson.

Lewis, Colin M. 1985. „Railways and Industrialization : Argentina and Brazil, 1870-1929", în Abel şi Lewis (eds), *Latin America,* pp. 199-230.

Lewis, David Levering. 1987. *The Race to Fashoda : European Colonialism and African Resistance in the Scramble for Africa.* New York : Weidenfeld & Nicolson.

Lewis, Gwynne. 1994. „Proto-industrialization in France", *Econ. Hist. Rev.*, 47, 1, pp. 150-164.

Lewis, Paul H. 1990. *The Crisis of Argentine Capitalism.* Chapel Hill : University of North Carolina Press.

Lewis, W. Arthur. [1969]. *Aspects of Tropical Trade 1883-1965.* Wicksell Lectures 1969. Stockholm : Almqvist & Wiksell.

Lincoln, Edward J. 1990. *Japan's Unequal Trade.* Washington : Brookings Institute.

Lindauer, David L., Roemer, Michael (eds). 1994. *Asia and Africa : Legacies and Opportunities in Development.* San Francisco : ICS Press.

Lindberg, David C. (ed.). 1978. *Science in the Middle Ages.* Chicago : University of Chicago Press.

Lindberg, David C. 1992. *The Beginnings of Western Science.* Chicago : University of Chicago Press.

Lindberg, David C., Westman, Robert S. (eds). 1990. *Reappraisals of the Scientific Revolution.* Cambridge : University Press.

Lindqvist, Sven. 1992/1996. *„Exterminate All the Brutes".* New York : New Press.

Link, Perry. 1993. „A Harvest of Empty Notes : The Hectic Pace of Modernization in China", TLS, 10 septembrie, pp. 6-8.

Lippit, Victor D. 1978. „The Development of Underdevelopment in China", *Modern China,* 4, 3 (iulie), pp. 251-327.

Lis, Catharina, Soly, Hugo. 1979. *Poverty and Capitalism in Pre-Industrial Europe.* Atlantic Highlands : Humanities Press.

Livingston, Arthur. 1931. „Gentleman, Theory of the", *Enc. Social Sciences,* VI, pp. 616-620.

Livingstone, David N. 1991. „The Moral Discourse of Climate : Historical Considerations on Race, Place and Virtue", *J. Histor. Geog.*, 17, 4, pp. 413-434.

Livingstone, David N. 1992. *The Geographical Tradition : Episodes in the History of a Contested Enterprise.* Oxford : Basil Blackwell.

Lockhart, James. 1968. *Spanish Peru, 1532-1560 : A Colonial Society.* Madison : University of Wisconsin Press.

Lockhart, James, Schwartz, Stuart B. 1983. *Early Latin America : A History of Colonial Spanish America and Brazil.* Cambridge : University Press.

Lockwood, William W. (ed.). 1965. *The State and Economic Enterprise in Japan: Essays on the Political Economy of Growth*. Princeton: Princeton University Press.

Lombroso, Gina. 1931. *La rangon du machinisme*. Paris: Payot.

Lone, Stewart, McCormack, Gavan. 1993. *Korea Since 1850*. Melbourne: Longman Cheshire.

Lopez, Robert S. 1971. *The Commercial Revolution of the Middle Ages, 950-1350*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.

Lorenz, Edward H. 1991. *Economic Decline in Britain: The Shipbuilding Industry 1890-1970*. Oxford: Clarendon Press.

Lovejoy, Paul E. 1983. *Transformations in Slavery: A History of Slavery in Africa*. Cambridge: University Press.

Lovejoy, Paul E. 1989. „The Impact of the Atlantic Slave Trade on Africa: A Review of the Literature", *J. African Hist.*, 30, pp. 365-394.

Lovejoy, P.E., Rogers, Nicholas (eds). 1985. *Unfree Labour in the Development of the Atlantic World*. Ilford, Essex: Frank Cass.

„The Lunar Society of Birmingham". Număr special al *University of Birmingham Historical Journal*, 11, 1 (1967).

Lüthy, Herbert. 1959,1961. *La banque protestante en France, de la révocation de l'édit de Nantes à la Révolution*. Paris: SEVPEN.

Lüthy, Herbert. 1963. „Calvinisme et capitalisme: après soixante ans de débat", *Cahiers Vilfredo Pareto*, 2 (decembrie).

Lybyer, Albert Howe. 1913. *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*. Cambridge: Harvard University Press.

Lynch, John. 1991. *Spain 1516-1598: From Nation State to World Empire*. Oxford: Basil Blackwell.

Lynch, John. 1992. *The Hispanic World in Crisis and Change 1598-1700*. Oxford: Basil Blackwell.

Lyon, Bryce. 1957. „Medieval Real Estate Developments and Freedom", *Amer. Hist. Rev.*, 63, pp. 47-61.

Macaulay, William Babington. 1840/1898. „Lord Clive", in *The Works of Lord Macaulay, Essays and Biographies*. Vol. III. Londra: Longmans, Green. Acest articol este o recenzie apărută în *Edinburgh Review*, ianuarie 1840, despre Sir John Malcolm, *The Life of Robert Lord Clive* (3 vols., Londra, 1836).

Macfarlane, Alan. 1993. „On Individualism", *Proc. Brit. Acad.*, 82, pp. 177-199.

Mackenney, Richard. 1993. *History of Europe. Sixteenth Century Europe: Expansion and Conflict*. New York: St. Martin's Press.

MacLeod, Christine. 1988. *Inventing the Industrial Revolution: The English Patent System, 1660-1800*. Cambridge: University Press.

MacLeod, Christine. 1992. „Strategies for Innovation: The Diffusion of New Technology in Nineteenth-Century British Industry", *Econ. Hist. Rev.*, 45, 2 (mai), pp. 285-307.

Maddison, Angus. 1994. „Explaining the Economic Performance of Nations, 1989", în Baumol, Nelson şi Wolff (eds), *Convergence of Productivity*, pp. 20-61.

Maddison, Angus. 1998. „Chinese Economic Performance in the Long Run." (în curs de apariţie; Paris: OECD Development Center).

Mahn-Lot, Marianne. 1991. *Bartolomé de Las Casas: L'Evangile et la force*. Paris: Editions du Cerf.

Makiya, Kanan. 1993. *Cruelty and Silence: War, Tyranny, Uprising and the Arab World*. New York: W.W. Norton.

Malcomson, Scott L. 1994. *Empire's Edge: Travels in South-Eastern Europe, Turkey and Central Asia*. Londra: Verso.

Mamdani, Mahmood. 1996. *Citizen and Subject: Contemporary Africa and the Legacy of Late Colonialism*. Princeton: Princeton University Press.

Mankiw, Gregory, Romer, David, Weil, David. 1992. „A Contribution to the Empirics of Economic Growth", *QJE*, 107, 2 (mai), pp. 407-437.

Manning, Patrick. 1988. „The Impact of Slave Trade Exports on the Population of the Western Coast of Africa, 1700-1850", în Daget (ed.), *De la traite à l'esclavage.*

Mannix, Daniel P., Cowley, Malcolm. 1962. *Black Cargoes : A History of the Atlantic Slave Trade, 1518-1865.* New York : Viking.

March, Andrew L. 1974. *The Idea of China : Myth and Theory in Geographic Thought.* New York : Praeger.

Marcus, G.J. 1981. *The Conquest of the North Atlantic.* New York : Oxford University Press.

Marin, Manuela, Perez, Joseph (eds). 1992. *Minorités religieuses dans l'Espagne médiévale.* Număr special al *Revue du monde musulman et de la Méditerranée*, pp. 63-64. Aix-en-Provence : Editions EDISUD.

Markham, Clements R. (ed.). 1877. *The Voyages of Sir James Lancaster, K^t, to the East Indies.* Londra : Hakluyt Society.

Marples, David R. 1988. *The Social Impact of the Chernobyl Disaster.* Edmonton : University of Alberta Press.

Marseille, Jacques. 1984. *Empire colonial et capitalisme français : Histoire d'un divorce.* Paris : Albin Michel.

Marseille, Jacques. 1997. *Puissance et faiblesses de la France industrielle XIXe-XXe siècle.* Paris : Seuil.

Marshall, Joseph. 1773. *Travels Through Holland, Flanders, Germany, Denmark... in the Years 1768, 1769 and 1770.* 3 vol. Londra.

Marshall, Peter James. 1968. *Problems of Empire : Britain and India, 1757-1813.* Londra : Allen & Unwin.

Marshall, Peter James. 1976. *East Indian Fortunes : The British in Bengal in the Eighteenth Century.* Oxford : Clarendon Press.

Marshall, Peter James (ed.). 1981. *The Writings and Speeches of Edmund Burke.* Vol. 5 : *India : Madras and Bengal 1774-1785.* Editor general : Paul Langford. Oxford : Oxford University Press.

Marshall, Peter James. 1988. „British Assessments of the Dutch in Asia in the Age of Raffles", *Itinerario*, 12, 1, pp. 1-15.

Marshall, Ray, Tucker, Marc. 1992. *Thinking for a Living : Education and the Wealth of Nations.* New York : Basic Books.

Martin, John Frederick. 1991. *Profits in the Wilderness : Entrepreneurship and the Founding of New England Towns in the Seventeenth Century.* Chapel Hill : University North Carolina Press.

Martin Acena, Pablo, Escosura, Leandro Prados de la (eds). 1985. *La nueva historia economica en España.* Madrid : Tecnos.

Martinez, Albert B., Lewandowski, Maurice. 1911. *The Argentine in the Twentieth Century.* Londra : T. Fisher Unwin.

Marx, Karl. 1906. *Capital : A Critique of Political Economy.* Ed. a II-a publicată în America, după ediţia a IV-a apărută în Germania ; ed. Frederick Engels. New York : Charles H. Kerr ; reprint Modern Library.

Mason, S.F. 1953. „The Scientific Revolution and the Protestant Reformation", *Annals of Science*, 9, 1 (martie), pp. 64-87 ; 9, 2 (iunie), pp. 154-175.

Mason, S.F. 1953. „Science and Religion in Seventeenth-century England", *Past & Present*, 3 (februarie).

Mass, William, Lazonick, William. 1991. „The British Cotton Industry and International Competitive Advantage : The State of the Debates", în Rose (ed.), *International Competition*, pp. 9-65.

Masselman, George. 1963. *The Cradle of Colonialism.* New Haven : Yale University Press.

Massie, Robert K. 1991. *Dreadnought: Britain, Germany, and the Coming of the Great War.* New York: Random House.

Masters, Bruce. 1988. *The Origins of Western Economic Dominance in the Middle East: Mercantilism and the Islamic Economy in Aleppo, 1600-1750.* New York: NYU Press.

Mathias, Peter (ed.). 1972. *Science and Society, 1600-1900.* Cambridge: University Press.

Mathias, Peter. 1973. „Capital, Credit and Enterprise in the Industrial Revolution", *J. Europ. Econ. Hist.*, 2, 1 (primăvara), pp. 121-143.

Mathias, Peter. 1975. „Skills and the Diffusion of Innovations from Britain in the Eighteenth Century", *Trans. Royal Hist. Soc.*, seria 5, 25, pp. 93-113.

Mathias, Peter, Davis, John A. (eds). 1989. *The First Industrial Revolutions.* Oxford: Basil Blackwell.

Mathias, Peter, Postan, M.M. (eds). 1978. *The Cambridge Economic History of Europe.* Vol. VII: *The Industrial Economies: Capital, Labour, and Enterprise.* Part 2: „The United States, Japan, and Russia. Cambridge: University Press".

Mathur, Gautam. 1965. *Planning for Steady Growth.* Oxford: Oxford University Press.

Matossian, Mary. 1958. „Ideologies of Delayed Industrialization: Some Tensions and Ambiguities", *Econ. Devel. and Cult. Change*, 6.

Matthews, R.C.O., Feinstein, C. H., Odling-Smee, J.C. 1982. *British Economic Growth 1856-1973.* Stanford: Stanford University Press.

Mauny, Raymond. 1960. *Les navigations médiévales sur les côtes sahariennes antérieures à la découverte portugaies* [sic] *(1434).* Lisabona: Centro de Estudios historicos ultramarinos.

Mauro, Frederic. 1960. *Le Portugal et l'Atlantique au XVIIe siècle (1570/1670): Etude economique.* Paris: SEVPEN.

Mauro, Frederic. 1990. „Merchant Communities, 1350-1750", în Tracy (ed.), *Rise of Merchant Empires*, pp. 255-286.

Mauro, Paolo. 1995. „Corruption and Growth", *QJE*, 110, 3 (august), pp. 681-712.

Maybury-Lewis, David. 1977. „Societies on the Brink", *Harvard Magazine* (ianuarie-februarie), pp. 56-61.

McAlister, Lyle N. 1984. *Spain and Portugal in the New World, 1492-1700.* Minneapolis: University of Minnesota Press.

McCloskey, Donald N. 1970. „Did Victorian Britain Fail?", *Econ. Hist. Rev.*, seria 2, 23, 3 (decembrie), pp. 446-459.

McCloskey, Donald N. (ed.). 1971. *Essays on a Mature Economy: Britain After 1840.* Princeton: Princeton University Press.

McCloskey, Donald N. 1990. *If You're So Smart: The Narrative of Economic Expertise.* Chicago: University of Chicago Press.

McCloskey, Donald N. 1994. „1780-1860: A Survey", în Floud şi McCloskey (eds), *Economic History of Britain*, ediţia a II-a revăzută, I, pp. 242-270.

McCloskey, Donald N., Sandberg, Lars G. 1971. „From Damnation to Redemption: Judgments on the Late Victorian Entrepreneur", *Explor. Econ. Hist.*, 9, 1 (toamna), pp. 89-108.

McCloskey, D.N., Dormois, Jean-Pierre (eds). 1996. „The British Industrial 'Decline' Reconsidered". Lucrare prezentată la o conferinţă cu tema „Roots of the British Industrial Decline...", Montpellier, 22-23 septembrie 1995.

McConnell, Anita. 1994. „From Craft Workshop to Big Business: The Londra Scientific Instrument Trade's Response to Increasing Demand, 1750-1820", *Londra J.*, 19, pp. 36-53.

McCulloch, J.R. (ed.) 1856/1952. *[A Select Collection of] Early English Tracts on Commerce.* Londra: Political Economy Club; Cambridge: Econ. Hist. Society.

McCusker, John J., Menard, Russell R. 1985. *The Economy of British America, 1607-1789.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

McKendrick, Neil. 1960. „Josiah Wedgwood: An Eighteenth-Century Entrepreneur in Salesmanship and Marketing Techniques", *Econ. Hist. Rev.*, seria 2, 13 (aprilie), pp. 408-433.

McKendrick, Neil, Brewer, John, Plumb, J.H. 1982. *The Birth of a Consumer Society: Commercialization of Eighteenth-Century England.* Londra: Europa Publications.

McNeill, William H. 1963. *The Rise of the West: A History of the Human Community.* Chicago: University of Chicago Press. Ediţie adăugită, 1991.

McNeill, William H. 1982. *The Pursuit of Power: Technology, Armed Force, and Society since A.D. 1000.* Chicago: University of Chicago Press.

McNeill, William H. 1991. „American Food Crops in the Old World", în A. Viola şi C. Margolis (eds), *Seeds of Change: A Quincentennial Celebration.* Washington: Smithsonian Institution.

McRae, Hamish. 1995. *The World in 2020: Power, Culture and Prosperity.* Boston: Harvard Business School.

Medvedev, Grigori. 1991. *The Truth About Chernobyl.* New York: Basic Books.

Mehrens, Bernhard. 1911. *Die Entstehung und Entwicklung dergrossen franzosischen Kreditinstitute mit Beriicksichtigung ihres Einflusses aufdie wirtschaftliche Entwicklung Frankreichs.* Stuttgart şi Berlin: J.G. Cotta.

Mehta, Ved. 1970/1993. *Portrait of India.* New York: Farrar, Strauss & Giroux; New Haven: Yale University Press.

Meier, Gerald M. 1989. „Theoretical Issues Concerning the History of International Trade and Economic Development", în Holtfrerich (ed.), *Interactions in the World Economy*, pp. 33-58.

Meier, Gerald M., Seers, Dudley (eds). 1984. *Pioneers in Development.* New York: Oxford University Press for the World Bank.

Meilink-Roelofsz, M.A.F. 1962. *Asian Trade and European Influence.* Haga: W. Nijhoff.

Meinig, Donald William. 1986. *The Shaping of America: A Geographical Perspective on 500 Tears of History.* Vol. I: *Atlantic America, 1492-1800.* New Haven: Yale.

Mendelssohn, Kurt. 1976. *The Secret of Western Domination.* New York: Praeger.

Merlin, Pierre. 1996. *Espoir pour l'Afrique noire*, ed. a II-a, Dakar: Presence Africaine.

Mernissi, Fatima. 1993. *Islam and Democracy: Fear of the Modern World.* Londra: Virago.

Meyer, Gordon. 1965. *The River and the People.* Londra: Methuen; Readers' Union ed., 1967.

Meyer, Jean. 1975. *Les Européens et les autres: De Cortés à Washington.* Paris: Armand Colin.

Michaud, Claude. 1995. „Orléans au XVIIIe siècle: Quelques perspectives nouvelles", *Bull. de la Soc. d'hist. mod. et contemp.* (Supliment al *Rev. d'hist. mod. et contemp.*, 42), 1-2, pp. 7-13.

Mill, John Stuart. 1869/1975. *The Subjection of Women.* Oxford: Oxford University Press, ed. paperback: John Stuart Mill, *Three Essays.*

Miller, Joseph C. 1988. *Way of Death: Merchant Capitalism and the Angolan Slave Trade 1730-1830.* Madison: University of Wisconsin Press.

Miller, Judith. 1996. *God Has Ninety-nine Names: Reporting from a Militant Middle East.* New York: Simon & Schuster.

Miller, Rory. 1995. „British Investment in Latin America, 1850-1950: A Reappraisal", *Itinerario*, 19, 3, pp. 21-52.

Miller, Russell. 1980. *The Seafarers: The East Indiamen.* Alexandria: Time-Life Books.

Miller, William (ed.). 1952. *Men in Business: Essays in the History of Entrepreneurship.* Cambridge: Harvard University Press.

Milward, Alan S., Saul, S. Berrick. 1973. *The Economic Development of Continental Europe 1780-1870.* Totowa: Rowman & Littlefield.

Minami, Ryoshin. 1987. *Power Revolution in the Industrialization of Japan: 1885-1940.* Institute of Economic Research, Hitotsubashi University, Economic Research Series nr. 24. Tokyo: Kinokuniya.

Minami, Ryoshin. 1994. *The Economic Development of Japan: A Quantitative Study.* ed. a II-a, Londra: Macmillan.

Minois, Georges. 1990/1991. *L'Eglise et la science: Histoire d'un malentendu.* 2 vol. Paris: Fayard.

Mintz, Sidney W. 1985. *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History*. New York: Viking, Elisabeth Sifton.

Miquel, Pierre. 1994. *Les Polytechniciens*. Paris: Plon.

Mirabeau, Honore Gabriel Riquetti, Comte de. 1832. *Mirabeau's Letters, during His Residences in England*. 2 vol.; Londra: Effingham Wilson. Scrisorile datează din anii 1780.

Mitchell, Timothy. 1991. *Colonising Egypt*. Berkeley: University of Calif. Press.

Mitra, Debendra Bijoy. 1978. *The Cotton Weavers of Bengal 1757-1833*. Calcutta: Firma KLM.

Mitsui, Takafusa. 1961. „Some Observations on Merchants" (traducere şi îngrijire ed. E.S. Crawcour), *Trans. Asiatic Soc. Japan*, seria 3, 8, pp. 1-139. textul datează din anii 1720.

Miyamoto, Matao. 1986. „Emergence of National Market and Commercial Activities in Tokugawa Japan, with Special Reference to the Development of the Rice Market", *Osaka Economic Papers*, 36, 1-2 (septembrie), pp. 291-310.

Miyamoto, Matao. 1988. „The Products and Market Strategies of the Osaka Cotton Spinning Company", *Japanese Yearbook on Business History*, 5, pp. 117-159.

Miyoshi, Masao. 1994. *As We Saw Them: The First Japanese Embassy to the United States*. New York: Kodansha International.

Mody, H.H.N. 1967. *Japanese Clocks*. Rutland: Tuttle.

Moffett, Matt, Friedland, Jonathan. 1996. „A New Latin America Faces a Devil of Old: Rampant Corruption", *Wall Street Journal*, 1 iulie, p. 1.

Moine, Jean-Marie. 1989. *Les barons du fer: Les maîtres de forges en Lorraine du milieu du 19e siècle aux années trente; histoire sociale d'un patronat sidérurgique*. Nancy: Editions Serpenoise; Presses Universitaires de Nancy.

Mokyr, Joel. 1976. *Industrialization in the Low Countries, 1795-1850*. New Haven: Yale University Press.

Mokyr, Joel (ed.). 1985. *The Economics of the Industrial Revolution*. Londra: Allen & Unwin.

Mokyr, Joel. 1990. *Lever of Riches: Technological Creativity and Economic Progress*. New York: Oxford University Press.

Mokyr, Joel (ed.). 1993a. *The British Industrial Revolution: An Economic Perspective*. Boulder: Westview.

Mokyr, Joel. 1993b. „Urbanization, Technological Progress and Economic History". Text dactilografiat.

Mokyr, Joel. 1994. „Technological Change, 1700-1830", în Floud şi McCloskey (eds), *Economic History of Britain Since 1700*, ed. a II-a, I, pp. 12-43.

Molinas, C., Escosura, L. Prados de la. 1989. „Was Spain Different? Spanish Historical Backwardness Revisited", *Explor. Econ. Hist.*, 26, 4 (octombrie), pp. 385-402.

Mollat, Michel (ed.). 1965. *Les grandes voies maritimes dans le monde: XVe-XIXe siècles*. Paris: SEVPEN.

Monaghan, Peter. 1994. „A Writer 'to Be Reckoned With'", *Chronicle of Higher Education*, 40, 45 (13 iulie), pp. A-8, A-12.

Mondain, P. 1976. „Un conflit oublie: la guerre du Paraguay contre la Triple Alliance, 1864-1870", *Rev. historique*, 520, pp. 385-418.

Montenay, Yves, Le Club de l'Horloge (eds). 1983. *Le socialisme contre le tiers monde*. Paris: Albin Michel.

Montgomery, James. 1840. *A Practical Detail of the Cotton Manufacture of the United States of America*. Glasgow.

Moor, J.A. de, Wesseling, H.L. (eds). 1989. *Imperialism and War: Essays on Colonial Wars in Asia and Africa*. Leiden: Brill; Leiden University Press.

Moore, Sally Falk. 1958. *Power and Property in Inca Peru*. New York: Columbia University Press.

Morawetz, David. 1977. *Twenty-five Years of Economic Development, 1950 to 1975*. Washington: World Bank.

Morison, Elting E. 1966. *Men, Machines, and Modern Times.* Cambridge: MIT Press.

Morita, Akio, Reingold, Edwin M., Shimomura, Mitsuko. 1986. *Made in Japan: Akio Morita and Sony.* New York: Dutton.

Morley, Samuel A. 1975. „What to Do about Foreign Direct Investment: A Host Country Perspective", *Studies in Comp. Internat. Develop.*, 10, pp. 45-66.

Morner, Magnus. 1976. „Spanish Migration to the New World Prior to 1810: A Report on the State of the Research", în Chiappelli (ed.), *First Images of America*, II, pp. 723-782.

Morris, Jan. 1985/1997. *Hong Kong: Epilogue to an Empire.* New York: Vintage Departures.

Morris-Suzuki, Tessa. 1994. *The Technological Transformation of Japan from the Seventeenth to the Twenty-first Century.* Cambridge: University Press.

Morse, Richard M. 1964. „The Heritage of Latin America", în Louis Hartz *et al.*, *The Founding of New Societies.* New York: Harcourt, Brace and World, pp. 123-177.

Mosk, Sanford A. 1948. „Latin America and the World Economy, 1850-1914", *Inter-American Econ. Affairs*, 2, pp. 53-82.

Mosk, Sanford A. 1951. „Latin America versus the United States", *Amer. Econ. Rev.*, 41, 2 (mai), pp. 367-383.

Moss, R.P. 1992. „Environmental Constraints on Development in Tropical Africa", în M.B. Gleave (ed.), *Tropical African Development: Geographical Perspectives.* Burnt Mill, Harlow: Longmans; New York: John Wiley, pp. 50-92.

Mossner, Ernest Campbell, Ross, Ian Simpson (eds). 1987. *The Correspondence of Adam Smith.* ed. a II-a, Oxford: Clarendon Press.

Mosteshar, Cherry. 1995. *Unveiled: One Woman's Nightmare in Iran.* New York: St. Martin's Press.

Mottahedeh, Roy P. 1995. „The Islamic Movement: The Case for Democratic Inclusion", *Contention*, 4, 3 (primăvara), pp. 107-127.

Mottahedeh, Roy P. 1996. „The Clash of Civilizations: An Islamicist's Critique", *Harvard Middle Eastern & Islamic Rev.*, 2, 2, pp. 1-26.

Mousnier, Roland. 1951. „L'évolution des finances publiques en France et en Angleterre pendant les guerres de la Ligue d'Augsbourg et de la Succession d'Espagne", *Rev. historique*, 205, pp. 1-23.

Moussa, Pierre. 1962. *The Underprivileged Nations.* Londra: Sidgwick & Jackson. Ediţie în limba franceză, 1959, *Les nationsproletaires.* Paris: Presses Universitaires de France.

Mowery, David C., Rosenberg, Nathan. 1989. *Technology and the Pursuit of Economic Growth.* Cambridge: University Press.

Moynahan, Brian. 1994. *The Russian Century: A History of the Last Hundred Years.* New York: Random House.

Muller, Jerry Z. 1990. „Justus Moser and the Conservative Critique of Early Modern Capitalism", *Central European History*, 232, 2-3 (iunie-septembrie), pp. 153-178.

Mullet des Essards, Louis-Gabriel. 1996. *Voyage en Cochinchine 1787-1789.* Paris: Editions de Paris. (Mullet, n. 1763, era ofiţer cu aprovizionarea *[commis aux revues]* pe perioada călătoriei.)

Mumford, Lewis. 1939. *Technics and Civilization.* New York: Harcourt, Brace.

Munro, John H. 1990. „Urban Regulation and Monopolistic Competition in the Textile Industries of the Late-Medieval Low Countries", în Aerts şi Munro (eds), *Textiles of the Low Countries*, pp. 41-52.

Munro, John H. 1994. „Patterns of Trade, Money, and Credit", în Thomas A. Brady, Jr., *et al.* (eds), *Handbook of European History 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, vol. I: *Structures and Assertions*. Leiden: Brill, pp. 147-195.

Munro, John H. 1995. „Anglo-Flemish Competition in the International Cloth Trade, 1340-1520", *Publication du Centre europeen d'Etudes bourguignonnes (XIVe-XVIe s.)*, 35, Rencontres d'Oxford, 22-25 septembrie 1994.

Murdoch, Tessa, *et al.* 1985. *The Quiet Conquest: The Huguenots 1685 to 1985.* Catalog al unei expoziţii. Londra: Museul Londrei.

Murphey, Rhoads. 1974. „The Treaty Ports and China's Modernization", în Mark Elvin şi G. William Skinner (eds), *The Chinese City Between Two Worlds.* Stanford University Press, pp. 17-71.

Murphey, Rhoads. 1977. *The Outsiders: The Western Experience in India and China.* Ann Arbor: University of Michigan Press.

Murphy, K., Shleifer, Andre, Vishny, R. 1989. „Income Distribution, Market Size, and Industrialization", *QJE*, 104.

Murphy, K., Shleifer, Andre, Vishny, R. 1989. „Industrialization and the Big Push", *J. Pol. Econ.*, 97.

Murray, Geoffrey, Perera, Audrey. 1996. *Singapore: The Global City-State.* New York: St. Martin's Press.

Murray, Martin J. 1980. *The Development of Capitalism in Colonial Indochina (1870-1940).* Berkeley: University of California Press.

Musson, A. E. (ed.). 1972. *Science, Technology and Economic Growth in the Eighteenth Century.* Londra: Methuen.

Musson, A.E., Robinson, Eric. 1969. *Science and Technology in the Industrial Revolution.* Manchester: Manchester University Press.

Myers, Ramon H. 1974. „Transformation and Continuity in Chinese Economic and Social History", *J. Asian Studies*, 33, 2, pp. 265-277.

Myers, Ramon H., Peattie, M.R. (eds). 1984. *The Japanese Colonial Empire, 1895-1945.* Princeton: Princeton University Press.

Nadal Oiler, Jordi. 1959. „La revolution de los precios espanoles en el siglo XVI", *Hispania*, 19, pp. 503-529.

Nadal Oiler, Jordi. 1973. „The Failure of the Industrial Revolution in Spain, 1830-1914", în Cipolla (ed.), *The Fontana Economic History*, IV: *The Emergence of Industrial Societies*, pp. 532-626.

Nadal Oiler, Jordi. 1975. *El fracaso de la Revolutión industrial en España, 1814-1913.* Barcelona: Ariel.

Nag, Amal, Simison, Robert L. 1983. „With Three New Cars, the Japanese Outdo U.S., Move into New Market", *Wall Street Journal*, 17 martie, p. 37.

Naipaul, V.S. 1964. *An Area of Darkness.* Harmondsworth: Penguin.

Naipaul, V.S. 1981. *The Return of Eva Peron.* New York: Vintage.

Naisbitt, John. 1996. *Megatrends Asia: Eight Asian Megatrends That Are Reshaping Our World.* New York: Simon & Schuster.

Nakamura, James, Shimbo, Hiroshi. 1988. „Why Was Economic Achievement So Easy for Japan?", text dactilografiat.

Nakamura, Satoru. 1990. „The Development of Rural Industry", în Nakane şi Oishi (eds), *Tokugawa Japan*, pp. 81-96.

Nakane, Chie, Oishi, Shinzaburo (eds). 1990. *Tokugawa Japan: The Social and Economic Antecedents of Modern Japan.* Traducere şi îngrijire de ediţie Conrad Totman. Tokyo: University of Tokyo Press.

Nakayama, Shigeru, Sivin, Nathan (eds). 1973. *Chinese Science: Explorations of an Ancient Tradition.* Cambridge: MIT Press.

Narain, Brij. 1929. *Indian Economic Life.* Lahore: Uttar Chand Kapur & Sons.

National Academy of Sciences (USA). 1967. *Applied Science and Technological Progress.* Washington: GPO.

Neal, Larry. 1990. *The Rise of Financial Capitalism: International Capital Markets in the Age of Reason.* Cambridge: University Press.

Needham, Joseph *et al.* 1954. *Science and Civilization in China.* Cambridge: University Press.

Needham, Joseph. 1963. „Poverties and Triumphs of the Chinese Scientific Tradition", în Crombie (ed.), *Scientific Change*, pp. 117-153.

Needham, Joseph. 1964. *The Development of Iron and Steel Technology in China*. Dickinson Memorial Lecture to the Newcomen Society 1956. Cambridge: W. Heffer & Sons for the Newcomen Society.

Needham, Joseph. 1969. *The Grand Titration: Science and Society in East and West*. Londra: Allen & Unwin.

Needham, Joseph. 1970. *Clerks and Craftsmen in China and the West. Lectures and Addresses on the History of Science and Technology*. Cambridge: University Press.

Needham, Joseph. 1980. „The Guns of Khaifeng-fu", *TLS*, 11 ianuarie, pp. 39-42.

Needham, Joseph, Ling, Wang, Solla Price, Derek J. de. 1960. *Heavenly Clockwork: The Great Astronomical Clocks of Medieval China*. Cambridge: University Press.

Nef, John U. 1932. *Rise of the British Coal Industry*. 2 vol. Londra: Routledge.

Nelson, Richard R. 1993. *National Innovation Systems: A Comparative Analysis*. New York: Oxford University Press.

Nelson, Richard R., Wright, Gavin. 1992. „The Rise and Fall of American Technological Leadership: The Postwar Era in Historical Perspective", *J. Econ. Lit.*, 30 (decembrie), 1931-1964.

Netanyahu, Benzion. 1995. *The Origins of the Inquisition in Fifteenth Century Spain*. New York: Random House.

New York Times. 1996. *The Downsizing of America*. New York: Times Books.

Newland, Carlos. 1991. „Spanish American Elementary Education before Independence: Continuity and Change in a Colonial Environment", *Itinerario*, 15, 2, pp. 79-95.

Noiríel, Gérard. 1984. *Longwy: immigrés et prolétaires 1880-1980*. Paris: PUF.

Nolte, Sharon H., Hastings, Sally Ann. 1991. „The Meiji State's Policy Toward Women, 1890-1910", în Bernstein (ed.), *Recreating Japanese Women*, pp. 151-174.

Nora, Dominique. 1991. *L'étreinte du samuraï: le Défi japonais*. Paris: Calmann-Lévy.

Nordhaus, William. 1994. „The Price of Light". Cowles Foundation Discussion Paper 1078.

Norgaard, Richard B. 1994. *Development Betrayed: The End of Progress and a Revolutionary Revisioning of the Future*. Londra: Routledge.

Northrup, David. 1995. *Indentured Labor in the Age of Imperialism, 1834-1922*. Cambridge: University Press.

Nossiter, Bernard D. 1987. *The Global Struggle for More: Third World Conflicts with Rich Nations*. New York: Twentieth Century Fund; Harper & Row.

O'Brien, Patrick K. (ed.). 1983. *Railways and the Economic Development of Western Europe, 1830-1914*. Londra: Macmillan.

O'Brien, Patrick K. 1986. „Do We Have a Typology for the Study of European Industrialization in the XIXth Century?", *J. Europ. Econ. Hist.*, 15, 2, pp. 291-334.

O'Brien, Patrick K. 1988. „The Costs and Benefits of British Imperialism, 1846-1914", *Past & Present*, 120, pp.163-200.

O'Brien, Patrick K., Engerman, Stanley. 1991. „Exports and the Growth of the British Economy from the Glorious Revolution to the Peace of Amiens", în Solow (ed.), *Slavery*, pp. 177-209.

O'Brien, Patrick K., Griffiths, T., Hunt, P.A. 1996. „Theories of Technological Progress and the British Textile Industry from Kay to Cartwright", *Revista de historia economica*, 14, 3 (toamna-iarna), 533-535.

O'Brien, Patrick K., Keyder, Caglar. 1978. *Economic Growth in Britain and France, 1780-1914: Two Paths to the Twentieth Century*. Londra: Allen & Unwin.

O'Brien, Patrick K., Quinault, Roland (eds). 1993. *The Industrial Revolution and British Society*. Cambridge: University Press.

O'Connor, Anthony M. 1991. *Poverty in Africa: A Geographical Approach*. Londra: Belhaven.

Ohkawa, Kazushi, Rosovsky, Henry. 1960. „The Role of Agriculture in Modern Japanese Economic Development", *Econ. Dev. and Cult. Change*, 9 (octombrie), pp. 43-68.

Ohkawa, Kazushi, Rosovsky, Henry. 1965. „A Century of Japanese Economic Growth", în Lockwood (ed.), *The State and Economic Enterprise*, pp. 47-92.

Ohkawa, Kazushi, Rosovsky, Henry. 1973. *Japanese Economic Growth : Trend Acceleration in the Twentieth Century*. Stanford : Stanford University Press.

Ohkawa, Kazushi, Rosovsky, Henry. 1978. „Capital Formation in Japan", în Mathias şi Postan (eds), *Cambridge Economic History of Europe*, VII, 2, pp. 134-165.

Ohkawa, Kazushi, Ranis, Gustav (eds). 1985. *Japan and the Developing Countries : A Comparative Analysis*. Oxford : Basil Blackwell.

Ohkawa, Kazushi, Kohama, Hirohisa. 1989. *Lectures on Developing Economics : Japan's Experience and Its Relevance*. Tokyo : University of Tokyo Press.

Ohmae, Kenichi. 1995. *The End of the Nation State : The Rise of Regional Economies*. New York : HarperCollins.

Oishi, Shinzaburo. 1990. „The Bakuhan System", în Nakane şi Oishi (eds), *Tokugawa Japan*, pp. 11-36.

Okimoto, Daniel I. 1989. *Between MITI and the Market : Japanese Industrial Policy for High Technology*. Stanford : Stanford University Press.

Okyar, Osman. 1987. „A New Look at the Problem of Economic Growth in the Ottoman Empire (1800-1914)", *J. Europ. Econ. Hist.*, 16, 1 (primăvara), pp. 7-49.

Oliphant, Laurence. 1859/1970. *Elgin's Mission to China and Japan*. 2 vol. Hong Kong şi Tokyo : Oxford University Press. Reprint al ediţiei originale de Oliphant, *Narrative of the Earl of Elgin's Mission to China and Japan in the Years 1857, '58, '59*. 2 vol. Edinburgh şi Londra : William Blackwood & Sons.

Oliver, John W. 1956. *History of American Technology*. New York : Ronald Press.

Olson, Mancur. 1982. *The Rise and Decline of Nations : Economic Growth, Stagflation, and Social Rigidities*. New Haven : Yale University Press.

Omoto, Keiko, Macouin, Francis. 1990. *Quand le Japon s'ouvrit au monde*. Paris : Gallimard.

Orhant, Francis. 1991. *Bartolomé de Las Casas : Un colonisateur saisi par l'Evangile*. Paris : Editions Ouvrieres. The cover page has the title Bartolome de Las Casas : De la colonisation a la defense des Indiens.

O'Rourke, Kevin, Williamson, Jeffrey G. 1995. „Open Economy Forces and Late 19th Century Scandinavian Catch-up". Harvard Inst. Econ. Research, Discussion Paper 1709. NBER Working Paper Series 5112.

O'Rourke, Kevin, Williamson, Jeffrey G. 1995. „Around the European Periphery 1870-1913 : Globalization, Schooling and Growth", NBER Working Paper Series 5392.

Ortiz de Montellano, Bernard R. 1978. „Aztec Cannibalism : An Ecological Necessity ?", *Science*, 200, 4232 (12 mai), pp. 611-617.

Osborne, Milton. 1995. *Southeast Asia : An Introductory History*, ed. a VI-a. St. Leonards, NSW, Australia : Allen & Unwin.

Oshima, Harry T. 1987. *Economic Growth in Monsoon Asia : A Comparative Survey*. Tokyo : University of Tokyo Press.

Osberg, Lars (ed.) 1991. *Economic Inequality and Poverty : International Perspectives*. Armonk : M.E. Sharpe.

Oxaal, Ivar. 1968. *Black Intellectuals Come to Power : The Rise of Creole Nationalism in Trinidad and Tobago*. Cambridge : Schenkman Publ.

Oxley, G.W. 1969. „The Permanent Poor in South-West Lancashire Under the Old Poor Law", în Harris (ed.), *Liverpool and Merseyside*, pp. 16-49.

Pack, Howard. 1988. „Industrialization and Trade", în Hollis Chenery şi T.N. Srinivasan (eds), *Handbook of Development Economics*, vol. I (North-Holland : Elsevier), pp. 333-380.

Pack, Howard, Westphal, Larry E. 1986. „Industrial Strategy and Technological Change : Theory versus Reality", *J. Develop. Econ.*, 22, pp. 87-128.

Padden, R. Charles. 1957. „Cultural Change and Military Resistance in Araucanian Chile, 1550-1730", *Southwestern J. of Anthropology*, 13, pp. 103-121.

Padden, R. Charles. 1967. *The Hummingbird and the Hawk.* Columbus: Ohio State University Press.

Paepke, C. Owen. 1993. *The Evolution of Progress: The End of Economic Growth and the Beginning of Human Transformation.* New York: Random House.

Pagden, Anthony. 1982. *The Fall of Natural Man: The American Indian and the Origins of Comparative Ethnology.* New York: Cambridge University Press.

Pagden, Anthony. 1995. *Lords of All the World: Ideologies of Empire in Spain, Britain and France, c. 1500 – c. 1800.* New Haven: Yale University Press.

Page, Thomas J. 1859. *La Plata, the Argentine Confederation, and Paraguay.* New York: Harper & Bros.

Pakenham, Thomas. 1979. *The Boer War.* New York: Avon Books.

Pan, Lynn. 1994. *Sons of the Yellow Emperor: A History of the Chinese Diaspora.* New York: Kodansha.

Paquette, Robert L. 1988. *Sugar Is Made with Blood: The Conspiracy of La Escalera and the Conflict Between Empires Over Slavery in Cuba.* Middletown, CT: Wesleyan University Press.

Pares, Richard. 1936/1963. *War and Trade in the West Indies, 1739-63.* Londra: Frank Cass.

Pares, Richard. 1956. *Tankees and Creoles: The Trade between North America and the West Indies Before the American Revolution.* Londra: Longmans, Green.

Pares, Richard. 1960. *Merchants and Planters. Economic History Review*, Supplement 4. Cambridge: University Press.

Park, Yung Chul, Park, Won-Am. 1995. „Changing Japanese Trade Patterns and the East Asian NICs", în Krugman (ed.), *Trade with Japan*, pp. 85-115.

Parry, John H. 1964. *The Age of Reconnaissance.* Londra: Weidenfeld & Nicolson.

Parry, John H. 1971a. *The Spanish Seaborne Empire.* New York: Knopf.

Parry, John H. 1971b. *Trade and Dominion: The European Overseas Empires in the Eighteenth Century.* New York: Praeger.

Parry, John H. 1974. *The Discovery of the Sea.* New York: Dial Press.

Parry, Vernon J., Yapp, M.E. (eds). 1975. *War, Technology and Society in the Middle East.* Londra: Oxford University Press.

Parsons, Talcott. 1949. *The Structure of Social Action.* ed. a II-a, Glencoe, IL: Free Press.

Parthasarathi, Prasannan. 1998. „Rethinking Backwardness in the Eighteenth Century: Wages and Competitiveness in Britain and South India before the Industrial Revolution", în *Past & Present.*

Pastor Bodmer, Beatriz. 1992. *The Armature of Conquest: Spanish Accounts of the Discovery of America, 1492-1589.* Stanford: Stanford University Press.

Pastore, C. 1978. „Introduction a una historia economica del Paraguay en el siglo XIX", *Ateneo Paraguayo de historia/Historia Paraguaya* (Asuncion), 16, pp. 103-126.

Pastore, Mario. 1994a. „State-led Industrialisation: The Evidence on Paraguay, 1852-1870", *J. Lat. Amer. Studies*, 26, 2 (mai), pp. 295-324.

Pastore, Mario. 1994b. „Trade Contraction and Economic Decline: The Paraguayan Economy Under Francia, 1810-1840", *J. Lat. Amer. Studies*, 26, 3 (octombrie), pp. 539-595.

Patel, Surendra J. 1961. „Rates of Industrial Growth in the Last Century, 1860-1958", *Econ. Devel. and Cultural Change*, 9, 3 (aprilie), pp. 316-330.

Patrick, Hugh T. (ed.). 1976. *Japanese Industrialization and Its Social Consequences.* Berkeley: University of Calif. Press.

Patrick, Hugh T., Rosovsky, Henry (eds). 1976. *Asia's New Giant: How the Japanese Economy Works.* Washington, DC: Brookings Institute.

Pavitt, Keith (ed.). 1980. *Technical Change and British Economic Performance.* Londra: Macmillan.

Payen, Jacques. 1969. *Capital et machine à vapeur au XVIIIe siècle: Les frères Perier et l'introduction en Erance de la machine à vapeur de Watt.* Paris şi Haga: Mouton.

Payne, Peter L. 1978. „Industrial Entrepreneurship and Management in Great Britain", în Mathias şi Postan (eds), *Cambridge Economic History of Europe*, vol. VII, cap. 4, pp. 180-230.

Pearson, M.N. 1976. *Merchants and Rulers in Gujarat: The Response to the Portuguese in the Sixteenth Century*. Berkeley: University of California Press.

Pearson, M.N. 1987. „India and the Indian Ocean in the Sixteenth Century", în Das Gupta şi Pearson (eds), *India and the Indian Ocean*, pp. 71-93.

Peattie, Mark R. 1984. „Japanese Attitudes Toward Colonialism, 1895-1945", în Myers şi Peattie (eds), *Japanese Colonial Empire*, pp. 80-127.

Pedemonte Castillo, Javier. 1988. *El Problema judío en la España moderna: Sintesis del hecho diferencial judeoconverso*. Barcelona: PPU.

Perdue, Peter C. 1987. *Exhausting the Earth: State and Peasant in Hunan, 1500-1850*. Cambridge, MA: Harvard, Council on East Asian Studies.

Perez, Carlota. 1983. „Structural Change and the Assimilation of New Technologies in the Economic and Social Systems", *Futures*, 15, 5, pp. 357-375.

Perez, Carlota. 1985. „Microelectronics, Long Waves and World Structural Change: New Perspectives for Developing Countries", *World Development*, 13, 3 (martie), pp. 441-463.

Perlin, Frank. 1983. „Proto-Industrialization and Pre-Colonial South Asia", *Past & Present*, 98 (februarie), pp. 30-95.

Perrin, Noel. 1979. *Giving Up the Gun. Japan's Reversion to the Sword 1543-1879*. Boston: Godine.

Persson, Karl Gunnar (ed.). 1993. *The Economic Development of Denmark and Norway Since 1870*. Aldershot: Elgar.

Peterson, Barbara Bennett. 1994. „The Ming Voyages of Cheng Ho (Zheng He), 1371-1433", *The Great Circle*, 16, 1 (aprilie), pp. 43-51.

Pétré-Grenouilleau, Olivier. 1996. *L'argent de la traite: milieu négrier, capitalisme et développement: un modèle*. Paris: Aubier.

Peyrefitte, Alain. 1992. *The Immobile Empire*. New York: Knopf; ed. franceză, 1989: *L'empire immobile ou le choc des mondes: Récit historique*. Paris: Fayard.

Peyrefitte, Alain. 1995a. *Du „Miracle" en économie: Leçons au Collège de France*. Paris: Odile Jacob.

Peyrefitte, Alain. 1995b. *La société de confiance: Essai sur les origines et la nature du développement*. Paris: Odile Jacob.

Phelps Brown, E.H., Handfield-Jones, S.J.. 1952. „The Climacteric of the 1890's", *Oxford Economic Papers*, n.s., 4, 3 (octombrie), pp. 266-307.

Philippe, Robert. 1984. „L'Eglise et l'énergie pendant le XIe siècle dans les pays entre Seine et Loire", *Cahiers de civilisation médiévale X^{e}-XIIe siècles*, 27, pp. 107-117.

Phillips, Gregory D. 1979. *The Diehards: Aristocratic Society and Politics in Edwardian England*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Picon, Antoine. 1992. *L'invention de l'ingénieur moderne: L'Ecole des Ponts et Chaussées 1747-1851*. Paris: Ponts et Chaussees.

Pike, Ruth. 1966. *Enterprise and Adventure: The Genoese in Seville and the Opening of the New World*. Ithaca: Cornell University Press.

Piore, Michael J., Sabel, Charles F. 1984. *The Second Industrial Divide: Possibilities for Prosperity*. New York: Basic Books.

Pirenne, Henri. 1936. *Histoire de l'Europe des invasions au XVIe siècle*. ed. a III-a. Paris: Félix Alcan; Brussels: Nouv. Soc. d'Editions.

Platt, D.C.M. 1985. „Dependency and the Historian: Further Objections", în Abel şi Lewis (eds), *Latin America*, pp. 29-39.

Platteau, Jean-Philippe. 1995. „The Food Crisis in Africa: A Comparative Structural Analysis", în Dreze, Sen şi Hussain (eds), *Political Economy of Hunger*, pp. 445-553.

Plenge, Johann. 1903. *Gründung und Geschichte des Crédit Mobilier*. Tübingen.
Pluchon, Pierre. 1984. *Nègres et Juifs au XVIIIe siècle : Le racisme au siècle des Lumières*. Paris : Tallandier.
Polanyi, Micheal. 1967. *The Tacit Dimension*. Londra : Routledge & Kegan Paul.
Pollard, Sidney. 1981. *Peaceful Conquest : The Industrialization of Europe, 1760-1970*. Oxford : Oxford University Press.
Pollard, Sidney. 1983. *The Development of the British Economy, 1914-1980*, ed. a III-a. Londra : Edward Arnold.
Pollard, Sidney. 1989. *Britain's Prime and Britain's Decline*. Londra : Edward Arnold.
Pope-Hennessy, James. 1968. *Sins of the Fathers : A Study of the Atlantic Slave Traders, 1441-1807*. Londra : Weidenfeld & Nicolson.
Portal, Roger. 1950. *L'Oural au XVIIIe siècle. Etude d'histoire economique et sociale*. Paris : Institut d'Etudes slaves.
Portal, Roger. 1961. „Origines d'une bourgeoisie industrielle en Russie", *Rev. d'hist. moderne et contemporaine*, VIII, pp. 35-60.
Porter, Michael E. 1990. *The Competitive Advantage of Nations*. New York : Free Press.
Porter, Roy, Teich, Mikulas (eds). 1992. *The Scientific Revolution in National Context*. Cambridge : University Press.
Postlethwayt, Malachy. 1757/1968. *Great-Britain's True System ; Wherein Is Clearly Shown...* Londra. Retipărire : Farnborough : Gregg International.
Pounds, Norman. 1974. *An Economic History of Medieval Europe*. Londra : Longmans, Green.
Pounds, N.J.G. 1952. *The Ruhr : A Study in Historical and Economic Geography*. Bloomington : Indiana University Press.
Pounds, N.J.G. 1958. *The Upper Silesian Industrial Region*. Bloomington : Indiana University Press.
Pounds, N.J.G., Parker, William. 1957. *Coal and Steel in Western Europe*. Bloomington : Indiana University Press.
Powell, Raymond. 1968. „Economic Growth in the U.S.S.R.", *Scientific American*, 219, 6 (decembrie), pp. 17-23.
Powelson, John P. 1994. *Centuries of Economic Endeavor : Parallel Paths in Japan and Europe and Their Contrast with the Third World*. Ann Arbor : University of Michigan Press.
Prado, Caio, Jr. 1967. *The Colonial Background of Modern Brazil*. Berkeley : University of Calif. Press.
Prados de la Escosura, Leandro. 1988. *De imperio a nación : Crecimiento y atraso económico en España (1780-1930)*. Madrid : Alianza Editorial.
Prados de la Escosura, Leandro, Zamagni, Vera (eds). 1992. *El desarrollo económico en la Europa del sur : España e Italia en perspectiva histórica*. Madrid : Alianza Universidad.
Prais, S.J. 1994. „Economic Performance and Education : The Nature of Britain's Deficiencies", *Proc. Brit. Acad.*, 84, pp. 151-207.
Prakash, Gyan (ed.). 1995. *After Colonialism : Imperial Histories and Postcolonial Displacements*. Princeton : Princeton University Press.
Prakash, Om. 1988. „Opium Monopoly in India and Indonesia in the Eighteenth Century", *Itinerario*, 12, 1, pp. 73-90. Republicat în Subrahmanyam (ed.), *Merchants, Markets and the State*, pp. 121-138.
Prakash, Om. 1987. „The Dutch East India Company in the Trade of the Indian Ocean", în Das Gupta şi Pearson (eds), *India and the Indian Ocean*, pp. 185-200.
Preston, Richard. 1991. *American Steel : Hot Metal Men and the Resurrection of the Rust Belt*. New York : Prentice-Hall.
Preston, Richard. 1994. *The Hot Zone*. New York : Random House.
Price, Barbara J. 1978. „Demystification, Enriddlement, and Aztec Cannibalism : A Materialist Rejoinder to Harner", *American Ethnologist*, 5, pp. 98-115.

Prins, Gwyn. 1989. „But What Was the Disease? The Present State of Health and Healing in African Studies", *Past & Present*, 124 (august), pp. 159-179.

Proust, Jacques. 1997. *L'Europe au prisme du Japon : XVe-XVIIe siècle : Entre humanisme, Contre-Réforme et Lumières*. Paris : Albin Michel.

Pryor, John H. 1988. *Geography, Technology, and War : Studies in the Maritime History of the Mediterranean 649-1571*. Cambridge : University Press.

Pullan, Brian (ed.). 1968. *Crisis and Change in the Venetian Economy in the Sixteenth and Seventeenth Centuries*. Londra : Methuen.

Qadir, C.A. 1988. *Philosophy and Science in the Islamic World*. Londra : Croom Helm.

Qian, W.Y. 1985. *The Great Inertia : Scientific Stagnation in Traditional China*. Londra : Croom Helm.

Quarterly Review. *Vezi* Ellis, Henry.

Quinn, Arthur. 1994. *A New World : An Epic of Colonial America from the Eounding of Jamestown to the Fall of Quebec*. Boston : Faber & Faber.

Quinn, David Beers (ed.). 1979. *New American World : A Documentary History of North America to 1612*, 5 vol. New York : Arno Press şi Hector Bye.

Raban, Jonathan. 1979. *Arabia : A Journey through the Labyrinth*. New York : Simon & Schuster.

Rahman, Abdur. 1973. „Sixteenth- and Seventeenth-Century Science in India and Some Problems of Comparative Studies", în Teich şi Young (eds), *Changing Perspectives*, pp. 52-67.

Ralston, David B. 1990. *Importing the European Army : The Introduction of European Military Techniques and Institutions into the Extra-European World 1600-1914*. Chicago : University of Chicago Press.

Ram, Rati. 1996. „Tropics and Economic Development : An Empirical Investigation", manuscris aflat la departamentul de economie al Illinois State University.

Ramaswamy, Vijaya. 1985. *Textiles and Weavers in Medieval South India*. Delhi : Oxford University Press.

Ramsey, John Fraser. 1973. *Spain : The Rise of the First World Power*. Tuscaloosa, AL : University of Alabama Press.

Randall, Adrian. 1991. *Before the Luddites : Custom, Community and Machinery in the English Woollen Industry, 1776-1809*. Cambridge : University Press.

Randall, Laura. 1976. „Lies, Damn Lies, and Argentine GDP", *Latin Amer. Res. Rev.*, 11, 1, pp. 137-158.

Randles, W.G. 1961/1986. „La signification cosmographique du passage du Cap Bojador", în N. Broc (ed.), *La géographie de la Renaissance 1420-1620*. Paris : Editions du CTHS.

Ranis, Gustav. 1955. „The Community Centered Entrepreneur in Japanese Development", *Explor. Entrepr. Hist.*, 8, 2 (decembrie), pp. 80-98.

Ranis, Gustav, Schultz, T. Paul (eds). 1988. *The State of Development Economics : Progress and Perspectives*. New York : Basil Blackwell.

Ransford, Oliver. 1972. *The Slave Trade : The Story of Transatlantic Slavery*. Newton Abbot : Readers' Union.

Rapp, Richard Tilden. 1976. *Industry and Economic Decline in Seventeenth-Century Venice*. Cambridge, MA : Harvard University Press.

Ratcliffe, Barrie. 1977. „Great Britain and Tariff Reform in France 1831-36", în Chaloner şi Ratcliffe (eds), *Trade and Transport*, pp. 98-135.

Ratcliffe, Barrie, Chaloner, W.H. (eds). 1977. *A French Sociologist Looks at Britain : Gustave d'Eichthal and British Society in 1828*. Manchester : Manchester University Press.

Rau, Virginia. 1968. *Estudos de historia*. Porto : Editorial Verbo.

Rawski, Thomas G., Li, Lillian M. (eds). 1992. *Chinese History in Economic Perspective*. Berkeley : University of Calif. Press.

Ray, G.F. 1969. „The Diffusion of New Technology : A Study of Ten Processes in Nine Industries", *Nat. Inst. Econ. Rev.*, 48, 1, pp. 134-187.

Raychaudhuri, Tapan. 1982a. „The State and the Economy, I. The Mughal Empire", în Raychaudhuri şi Habib (eds), *Cambridge Economic History of India*, I, pp. 172-193.

Raychaudhuri, Tapan. 1982b. „Non-Agricultural Production: Mughal India", în Raychaudhuri şi Habib (eds), *Cambridge Economic History of India*, I, pp. 261-307.

Raychaudhuri, Tapan. 1985. „Historical Roots of Mass Poverty in South Asia: A Hypothesis", *Economic and Political Weekly* (Delhi), 20, 18 (4 mai), pp. 801-806.

Raychaudhuri, Tapan, Habib, Irfan (eds). 1982. *Cambridge Economic History of India*, vol. I: c. *1200* - c. *1750*. Cambridge: University Press.

Reader, W.J. 1970. *Imperial Chemical Industries: A History*, vol. I: *The Forerunners 1870-1926*. Londra: Oxford University Press.

Reading, Brian. 1993. *Japan: The Coming Collapse*. Londra: Orion.

Reber, Vera Blinn. 1988. „The Demographics of Paraguay: A Reinterpretation of the Great War, 1864-1870", *Hispanic Amer. Hist. Rev.*, 68, 2, pp. 289-319.

Rediker, Marcus. 1987. *Between the Devil and the Deep Blue Sea: Merchant Seamen, Pirates, and the Anglo-American Maritime World, 1700-1750*. Cambridge: University Press.

Redondo, Augustin, Vitse, Marc (eds). 1994. *Quelques aspects des peurs sociales dans l'Espagne du siècle d'or: l'individu face à la société*. Toulouse: Presses universitaires du Mirail.

Reid, Anthony. 1988/1993. *Southeast Asia in the Age of Commerce 1450-1680*, vol. I: *The Lands Below the Winds*; vol. II: *Expansion and Crisis*. New Haven: Yale University Press.

Reinert, Erik S. 1994. „Symptoms and Causes of Poverty: Underdevelopment in a Schumpeterian System", *Forum for Devel. Studies*, 1-2, pp. 73-109.

Reinert, Erik S., Daastol, Arno Mong. 1995. „Exploring the Genesis of Economic Innovations: The Religious Gestalt-switch and the *Duty to Invent* as Preconditions for Economic Growth", în Reinert, ed., *Christian Wolff*. Londra: Routledge.

Remnick, David. 1993. *Lenin's Tomb: The Last Days of the Soviet Empire*. New York: Random House.

Remnick, David. 1997. *Resurrection: The Struggle for a New Russia*. New York: Random House.

Reynolds, Lloyd G. 1986. *Economic Growth in the Third World: An Introduction*. New Haven: Yale University Press.

Reynolds, Robert L. 1961. *Europe Emerges: Transition Toward an Industrial Worldwide Society 600-1750*. Madison: University of Wisconsin Press.

Reynolds, Terry S. 1983. *Stronger Than a Hundred Men: A History of the Vertical Water Wheel*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Rich, E.E. 1967. „Colonial Settlement and Its Labour Problems", în E.E. Rich şi Charles H. Wilson (eds), *Cambridge Economic History of Europe*, vol. IV: *The Economy of Expanding Europe in the 16th and 17th Centuries*, pp. 302-373.

Richardson, Bonham C. 1992. *The Caribbean in the Wider World, 1492-1992: A Regional Geography*. Cambridge: University Press.

Riem, Andreas. 1795-1797. *Europeans Politische Lage und Staats-interesse*. 6 părţi în 2 vol.

Riesser, Jacob. 1911. *The German Great Banks and Their Concentration in Connection with the Economic Development of Germany*, ed. a III-a, Washington, DC: 61st Congress, 2d Sess., Senate Doc. 593. Washington, DC: GPO for the National Monetary Commission.

Rifkin, Jeremy. 1995. *The End of Work: The End of the Global Labor Force and the Dawn of the Post-Market Era*. New York: Putnam.

Ritter, Ulrich Peter. 1961. *Die Rolle des Staates in den Frühstadien der Industrialisierung*. Berlin: Duncker & Humblot.

Robbins, David. 1995. *Aspects of Africa*. New York: Viking Penguin.

Robequain, Charles. 1944. *The Economic Development of French Indo-China*. Londra: Oxford University Press.

Roberti, Mark. 1994. *The Fall of Hong Kong: China's Triumph and Britain's Betrayal*. New York: John Wiley.

Roberts, Richard. 1995. „The Coercion of Free Markets: Cotton, Peasants, and the Colonial State in the French Soudan, 1924-1932", în Isaacman şi Roberts (eds), *Cotton, Colonialism*, pp. 221-243.

Robertson, H.M. 1933. *Aspects of the Rise of Economic Individualism: A Criticism of Max Weber and His School*. Londra: Cambridge University Press.

Robertson, John Drummond. 1931. *The Evolution of Clockwork*. Londra: Cassell.

Robinson, Francis. 1995. „Through the Minefield: Bernard Lewis and «the Wonder of Arab Empire»", *TLS*, 8 decembrie, pp. 3-4.

Robison, Richard, Goodman, David S.G. (eds). 1996. *The New Rich in Asia: Mobile Phones, McDonalds and Middle-Class Revolution*. Londra: Routledge.

Rochebrune, Renaud de, Hazera, Jean-Claude. 1995/1997. *Les patrons sous l'occcupation*, vol. I: *Collaboration, résistance, marché noir*; vol. II: *Pétainisme, intrigues, spoliations*. Paris: Odile Jacob; „Opus".

Rock, David. 1987. *Argentina 1516-1987: From Spanish Colonization to Alfonsin*, ed. rev., Berkeley: University of Calif. Press.

Rock, David. 1988. „Features of Industrial Development in Argentina: 1870, 1910, 1945". Manuscris realizat cu ocazia unui simpozion pe America Latină, Harvard University.

Rodney, C.A., Graham, John. 1818, retipărire 1969. *The Reports of the Present State of the United Provinces of South America... Laid Before the Congress of the United States*. New York: Praeger.

Rodney, Walter. 1972. *How Europe Underdeveloped Africa*. Londra: Bogle-L'Ouverture.

Rogers, Everett. 1995. *Diffusion of Innovation*. ed. a IV-a, New York: Basic Books.

Rohwer, Jim. 1996. *Asia Rising: How History's Biggest Middle Class Will Change the World*. Londra: Nicholas Brealey.

Romer, Paul M. 1987. „Growth Based on Increasing Returns due to Specialization", *Amer. Econ. Rev.*, 77 (mai), pp. 56-62.

Romer, Paul M. 1996. „Why, Indeed, in America? Theory, History and the Origins of Modern Economic Growth". NBER Working Paper Series 5443.

Root, Hilton. 1991. „The Redistributive Role of Government: Economic Regulation in Old Régime France and England", *Comp. Studies Society and Hist.*, 33, 2 (aprilie), pp. 338-369.

Root, Hilton. 1994. „Le marché des droits de propriété en France et en Angleterre à l'époque moderne", *J. des économistes et des études humaines*, 5, 2/3 (iunie-septembrie), pp. 295-318.

Ropp, Paul S. (ed.). 1990. *Heritage of China: Contemporary Perspectives on Chinese Civilization*. Berkeley: University of Calif. Press.

Roques, Georges. 1996. *La manière de négocier aux Indes 1676-1691: La Compagnie des Indes et Part du commerce*. Paris: Maisonneuve & Larose.

Rorabaugh, W.J. 1986. *The Craft Apprentice from Franklin to the Machine Age in America*. New York: Oxford University Press.

Rose, Mary B. (ed.). 1991. *International Competition and Strategic Response in the Textile Industries since 1870*. Londra: Frank Cass.

Rosen, Edward. 1956. „The Invention of Eyeglasses", *Hist. Med. and Allied Sciences*, 11, pp. 13-46, 183-218.

Rosen, Fred, McFayden, Deidre (eds). 1995. *Free Trade and Economic Restructuring in Latin America*. New York: Monthly Review Press.

Rosenberg, Nathan. 1967. „Anglo-American Wage Differences in the 1820's", *Econ. Hist.*, 27, 2 (iunie), pp. 221-229.

Rosenberg, Nathan. 1969. *The American System of Manufactures: The Report of the Committee on the Machinery of the United States 1855 and the Special Reports of George Wallis and Joseph Whitworth 1854*. Edinburgh: University Press.

Rosenberg, Nathan. 1976. *Perspectives on Technology*. Cambridge: University Press.

Rosenberg, Nathan. 1982. *Inside the Black Box: Technology and Economics*. Cambridge: University Press.

Rosenberg, Nathan. 1994. „How the Developed Countries Became Rich", *Daedalus*, 123, 4 (toamna), pp. 127-140.

Rosenberg, Nathan, Landau, Ralph, Mowery, David C. (eds). 1992. *Technology and the Wealth of Nations*. Stanford: Stanford University Press.

Rosenthal, Franz. 1983. *„Sweeter Than Hope": Complaint and Hope in Medieval Islam*. Leiden: E.J. Brill.

Rosoli, G. (ed.). 1993. *Identita degli italiani in Argentina: Reti sociali, famiglia, lavoro*. Rome: Edizioni Studium.

Rostow, Walt W. (ed.). 1963. *The Economics of Take-off into Sustained Growth*. Londra: Macmillan.

Rothermund, Dietmar. 1988. *An Economic History of India from Pre-Colonial Times to 1991*, ed. a II-a. Londra: Routledge.

Rouse, Irving. 1992. *The Tainos: Rise and Decline of the People Who Greeted Columbus*. New Haven: Yale.

Rowe, John Howland. 1946. „Inca Culture at the Time of the Spanish Conquest", în Julian H. Steward (ed.), *Handbook of South American Indians*; vol. II: *The Andean Civilizations*. Smithsonian Institution, Bureau of American Ethnology, Bulletin 143. Washington, DC: GPO.

Rowe, John Howland. 1957. „The Incas under Spanish Colonial Institutions", *Hisp. Amer. Hist. Rev.*, 37, 2 (mai), pp. 155-199.

Rowe, William T. 1984. *Hankow: Commerce and Society in a Chinese City, 1796-1889*. Stanford: Stanford University Press.

Roy, Joseph-Antoine. 1962. *Histoire de la famille Schneider et du Creusot*. Paris: M. Rivière.

Rozman, Gilbert. 1974. „Edo's Importance in the Changing Tokugawa Society", *J. Japanese Studies*, 1, 1 (toamna), pp. 91-112.

Rubinstein, Murray A. (ed.). 1994. *The Other Taiwan 1945 to the Present*. Armonk, NY: East Gate.

Rubinstein, W. D. 1993. *Capitalism, Culture and Decline in Britain 1750-1990*. Londra: Routledge.

Rucquoi, Adeline. 1993. *Histoire médiévale de la Péninsule ibérique*. Paris: Seuil.

Rudolph, Richard L. 1985. „Agricultural Structure and Proto-Industrialization in Russia: Economic Development with Unfree Labor", *J. Econ. Hist.*, 45, 1 (martie), pp. 47-70.

Runge, Joachim. 1966. *Justus Mösers Gewerbetheorie und Gewerbepolitik im Fürstbistum Osnabrück in derzweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts*. Berlin: Duncker & Humblot.

Ruscio, Alain. 1995. *Le Credo de Vhomme blanc: Regards coloniaux français XIXe-XXe siècles*. Paris: Editions Complexe.

Russell, Colin A. 1983. *Science and Social Change 1700-1900*. Londra: Macmillan.

Sabagh, Georges (ed.). 1989. *The Modern Economic and Social History of the Middle East in Its World Context*. Cambridge: University Press.

Sabben-Clare, E.E., Bradley, D.J., Kirkwood, K. (eds). 1980. *Health in Tropical Africa During the Colonial Period*. Oxford: Clarendon Press.

Sachs, Jeffrey D., Warner, Andrew. 1995. „Economic Reform and the Process of Global Integration", *Brookings Papers on Economic Activity*, 1, pp. 1-118. Washington, DC.

Sah, Raaj. 1979. „Priorities of Developing Countries in Weather and Climate", *World Development*, 7, pp. 337-347.

Sahlins, Marshall. 1988. „Cosmologies of Capitalism: The Trans-Pacific Sector of «The World System»", *Proc. Brit. Acad.*, 74, pp. 1-51.

Sahlins, Marshall. 1995. *How „Natives" Think: About Captain Cook, for Example*. Chicago: University of Chicago Press.

Said, Edward W. 1978. *Orientalism.* New York: Vintage.
Said, Edward W. 1995. „East Isn't East: The Impending End of the Age of Orientalism", *TLS*, februarie 1995, pp. 3-6.
Said, Edward W. 1995. „Orientalism, an Afterword", *Raritan*, 14, 3 (iarna), pp. 32-59.
Saint-John, J.A. 1834. *Egypt of Mohammed Ali; or, Travels in the Valley of the Nile.* 2 vol. Londra.
Sakaiya, Taichi. 1993. *What Is Japan? Contradictions and Transformations.* New York: Kodansha International.
Sakudo, Yotaro. 1990. „The Management Practices of Family Business", în Nakane şi Oishi (eds), *Tokugawa Japan*, pp. 147-166.
Salama, Pierre, Valier, Jacques. 1994. *Pauvretés et inégalités dans le tiers monde.* Paris: Editions La Découverte.
Salaman, Redcliffe N. 1949. *The History and Social Influence of the Potato.* Cambridge: University Press.
Salamé, Ghassan (ed.). 1994. *Democracy Without Democrats'? The Renewal of Politics in the Muslim World.* Londra şi New York: Fond. Eni Enrico Mattei; I.B. Tauris.
Sale, Kirkpatrick. 1990. *The Conquest of Paradise: Christopher Columbus and the Columbian Legacy.* New York: Knopf.
Salomon, Jean-Jacques. 1992. *Le destin technologique.* Paris: Balland.
Salvucci, Richard J. 1987. *Textiles and Capitalism in Mexico: An Economic History of the Obrajes, 1539-1840.* Princeton: Princeton University Press.
Samuels, Richard J. 1987. *The Business of the Japanese State: Energy Markets in Comparative and Historical Perspective.* Ithaca: Cornell University Press.
Samuels, Richard J. 1994. *„Rich Nation, Strong Army": National Security and the Technological Transformation of Japan.* Ithaca: Cornell University Press.
Samuelson, Paul A. 1976. „Illogic of Neo-Marxian Doctrine of Unequal Exchange", în David A. Belsley *et al.* (eds), *Inflation, Trade and Taxes: Essays in Honor of Alice Bourneuf.* Columbus: Ohio State University Press, pp. 96-107.
Samuelsson, Kurt. 1961. *Religion and Economic Action.* New York: Basic Books. Traducere din suedeză: *Ekonomi och religion.* Stockholm: Kooperativa forfundets, 1957.
Sánchez-Albornoz, Nicolás (ed.). 1985. *La modernización económica de España 1830-1930.* Madrid: Alianza Editorial.
Sandberg, Lars G. 1974. *Lancashire in Decline: A Study in Entrepreneurship, Technology, and Trade.* Columbus: Ohio State University Press.
Sandberg, Lars G. 1979. „The Case of the Impoverished Sophisticate: Human Capital and Swedish Economic Growth Before World War I", *Econ. Hist.*, 39, 1, pp. 225-241.
Sandberg, Lars G. 1982. „Ignorance, Poverty, and Economic Backwardness in the Early Stages of European Industrialization, *Europ. Econ. Hist.*, 11, 3, pp. 675-697.
Sarfatti, Magali. 1966. *Spanish Bureaucratic-Patrimonialism in America.* Berkeley: University of Calif. Press.
Sarton, George. 1956 [1951]. „Arabic Science and Learning in the Fifteenth Century: Their Decadence and Fall", în *Homenaje a [Jose Maria] Millas-Vallicrosa,* II, pp. 304-322. Barcelona: Consejo Superior de Investigaciones Cientificas.
Sattaur, Omar. 1990. „WHO to Speed Up Work on Drugs for Tropical Diseases", *New Scientist*, 126, 1712 (14 aprilie), p. 17.
Sauer, Carl O. 1966/1992. *The Early Spanish Main.* Berkeley: University of Calif. Press.
Saul, S. Berrick. 1960. *Studies in British Overseas Trade 1870-1914.* Liverpool: Liverpool University Press.
Saul, S. Berrick. 1962. „The Motor Industry in Britain to 1914", *Business Hist. Rev.*, 5.
Saul, S. Berrick (ed.). 1970. *Technological Change: The United States and Britain in the Nineteenth Century.* Londra: Methuen.

Saul, S. Berrick. 1970. „The Market and the Development of the Mechanical Engineering Industries in Britain, 1860-1914", în Saul (ed.), *Technological Change*, pp. 141-170.

Sawers, Larry. 1992. „The Navigation Acts Revisited", *Econ. Hist. Rev.*, 45, 2 (mai), pp. 262-284.

Sawyer, John E. 1954. „The Social Basis of the American System of Manufacturing", *Econ. Hist.*, 14, 4, pp. 361-379.

Saxonhouse, Gary R. 1974. „A Tale of Japanese Technological Diffusion in the Meiji Period", *Econ. Hist.*, 34, 1 (martie), pp. 149-165.

Saxonhouse, Gary R. 1976. „Country Girls and Communication Among Competitors in the Japanese Cotton-Spinning Industry", în Patrick, (ed.), *Japanese Industrialization.*

Sayous, André-E. 1935. „Calvinisme et capitalisme : l'expérience genevoise", *Annales d'hist. écon. et soc.*, 7 (mai), pp. 225-255.

Scammell, G.V. 1981. *The World Encompassed : The First European Maritime Empires c. 800-1650.* Berkeley : University of California.

Scammell, G.V. 1992. *The First Imperial Age : European Overseas Expansion c. 1400-1715.* Londra : Routledge.

Schama, Simon. 1992. „They All Laughed at Christopher Columbus", *The New Republic*, 5 şi 13 ianuarie, pp. 30-41.

Schib, Karl (ed.). 1954. *Johann Conrad Fischer, 1773-1854 : Tagebücher.* Schaffhausen : Fischer.

Schneider, Bertrand. 1996. *Le scandale et la honte.* Paris : Club de Rome ; Editions du Rocher.

Schran, Peter. 1994. „Japan's East Asia Market, 1870-1940", în Latham şi Kawakatsu (eds), *Japanese Industrialization*, pp. 201-238.

Schreiner, Stefan (ed.). 1985. *Die Osmanen in Europa : Erinnerungen und Berichte tiirkischer Geschichtsschreiber.* Graz : Styria. Selecţii din Richard F. Kreutel (ed.), *Osmanische Geschichtsschreiber*, 10 vol. Graz : Styria, 1955-1981.

Schultz, Theodore W. 1988. „On Investing in Specialized Human Capital to Attain Increasing Returns", în Ranis şi Schultz (eds), *State of Development Economics*, pp. 339-352.

Schumacher, Martin. 1968. Auslandsreisen *deutscher Unternehmer 1750-1851 unter besonderer Berücksichtigung von Rheinland und Westfalen.* Köln : Rheinisch-Westfälisches Wirtschaftsarchiv.

Schwartz, Stuart B. 1985. *Sugar Plantations in the Formation of Brazilian Society : Bahia, 1550-1835.* Cambridge : University Press.

Scobie, James. 1964. *Revolution on the Pampas : A Social History of Argentine Wheat.* Austin : University of Texas Press.

Scott, James C. 1985. *Weapons of the Weak : Everyday Forms of Peasant Resistance.* New Haven : Yale University Press.

Scoville, Warren. 1960. *The Persecution of Huguenots and French Economic Development, 1680-1720.* Berkeley : University of Calif. Press.

Seagrave, Sterling. 1995. *Lords of the Rim : The Invisible Empire of the Overseas Chinese.* New York : Putnam.

Searle, G.R. 1971. *The Quest for National Efficiency : A Study in British Politics and Political Thought, 1899-1914.* Oxford : Basil Blackwell.

Seed, Patricia. 1995. *Ceremonies of Possession in Europe's Conquest of the New World, 1492-1640.* New York şi Cambridge : Cambridge University Press.

Seers, Dudley, Joy, Leonard (eds). 1971. *Development in a Divided World.* Harmondsworth : Penguin.

Sejersted, Francis. 1992. „A Theory of Economic and Technological Development in Norway in the Nineteenth Century", *Scand. Econ. Hist. Rev.*, 40, 1, pp. 40-75.

Sejersted, Francis. [1993]. „The Norwegian «Sonderweg» : Aspects of the Modernization Process in Norway", manuscris, versiunea în limba engleză materialului din cartea sa *Demokratisk kapitalisme* (Oslo, 1993), mai ales cap. 5.

Sejersted, Francis. 1995. „Science and Industry: Modernisation Strategies in Norway 1900-1940", în Caron, Erker şi Fischer (eds), *Innovations in the European Economy*, pp. 255-276.

Sella, Domenico. 1968. „The Rise and Fall of the Venetian Woollen Industry", în Pullan (ed.), *Crisis and Change*, pp. 106-26.

Semo, Enrique. 1993. *The History of Capitalism in Mexico: Its Origins, 1521-1763.* Austin: University of Texas Press.

Sen, Amartya. 1981. *Poverty and Famines: An Essay on Entitlement and Deprivation.* Oxford şi New York: Oxford University Press.

Sen, Amartya. 1988. „The Concept of Development", în Chenery *et al.* (eds), *Handbook of Development Economics*, I, pp. 9-26.

Sen, Amartya. 1994a. „Freedoms and Needs", *The New Republic*, 10 şi 17 ianuarie, pp. 31-38.

Sen, Amartya. 1994b. „Population: Delusion and Reality", *New Tork Review of Books*, 41, 15 (22 septembrie), pp. 62-71.

Shammas, Carole. 1990. *The Pre-industrial Consumer in England and America.* Oxford: Clarendon Press.

Shammas, Carole. 1994. „The Decline of Textile Prices in England and British America Prior to Industrialization", *Econ. Hist. Rev.*, 47, 3 (august), pp. 483-507.

Shcherbak, Yuri M. 1996. „Ten Years of the Chornobyl Era", *Scientific American*, 274, 4 (aprilie), pp. 44-49.

Sheridan, Richard B. 1965. „The Wealth of Jamaica in the Eighteenth Century", *Econ. Hist. Rev.*, seria a doua, 18, 2 (august), pp. 292-311.

Sheridan, Richard B. 1973. *Sugar and Slavery: An Economic History of the British West Indies 1623-1775.* Baltimore: Johns Hopkins University Press.

Sheridan, Richard B. 1985. *Doctors and Slaves: A Medical and Demographic History of Slavery in the British West Indies, 1680-1834.* Cambridge: University Press.

Sheridan, Richard B. 1987. „Eric Williams and *Capitalism and Slavery:* A Bibliographical and Historiographical Essay", în Solow şi Engerman (eds), *British Capitalism*, pp. 317-345.

Shimada, Shingo. 1995. „Social Time and Modernity in Japan: An Exploration of Concepts and a Cultural Comparison", *Time & Society*, 4, 2 (iunie), pp. 251-260.

Shumway, Nicolas. 1991. *The Invention of Argentina.* Berkeley: University of Calif. Press.

Singer, Charles, Holmyard, E.J., Hall, A.R., Williams, Trevor I. (eds). 1957. *A History of Technologyi*, 5 vol. Oxford: Clarendon Press.

Singleton, John. 1991. „Showing the White Flag: The Lancashire Cotton Industry, 1945-65", în Rose (ed.), *International Competition*, pp. 129-149.

Sinoué, Gilbert. 1997. *Le dernier Pharaon: Méhémet-Ali (1770-1849).* Paris: Pygmalion.

Sirageldin, Ismail, Sorkin, Alan. 1988. *Research in Human Capital and Development: A Research Annual*, vol. V: *Public Health and Development.* Greenwich, CT: Jai Press.

Sivan, Emmanuel. 1988/1995. *Mythes politiques arabes.* Paris: Fayard.

Sivin, Nathan. 1978. „Imperial China: Has Its Present Past a Future?", *Harvard J. Asiatic Studies*, 38, 2, pp. 449-480.

Sivin, Nathan. 1990. „Science and Medicine in Chinese History", în Ropp (ed.), *Heritage of China*, pp. 164-96.

Smil, Vaclav. 1993. *China's Environmental Crisis: An Inquiry into the Limits of National Development.* Armonk, NY: M.E. Sharpe.

Smith, Alan G.R. 1972. *Science and Society in the Sixteenth and Seventeenth Centuries.* Londra: Thames & Hudson.

Smith, Anthony D. 1986. *The Ethnic Origins of Nations.* Oxford: Basil Blackwell.

Smith, David C. 1989. „Climate, Agriculture, History: An Introduction", *Agricultural History*, 63, 2 (primăvara), pp. 1-6.

Smith, Merritt Roe. 1977. *Harpers Ferry Armory and the New Technology: The Challenge of Change.* Ithaca: Cornell University Press.

Smith, Neil. 1987. „«Academic War over the Field of Geography»: The Elimination of Geography at Harvard, 1947-1951", *Annals of the Assn. of Amer. Geographers*, 77, 2, pp. 155-172.

Smith, Thomas C. 1961. „Japan's Aristocratic Revolution", *Tale Review*, 50 (primăvara), pp. 370-383.

Smith, Thomas C. 1970. „Okura Nakatsune and the Technologists", în Albert M. Craig şi Donald H. Shively (eds), *Personality in Japanese History*. Berkeley: University of Calif. Press, pp. 127-154.

Smith, Thomas C. 1988. *Native Sources of Japanese Industrialization, 1750-1920*. Berkeley: University of Calif. Press.

Smith, Tony. 1981. *The Pattern of Imperialism: The United States, Great Britain, and the Late-Industrializing World Since 1815*. Cambridge: University Press.

Smout, T.C. (ed.). 1979. *The Search for Wealth and Stability: Essays in Economic and Social History Presented to M.W. Flinn*. Londra: Macmillan.

Snooks, Graeme Donald (ed.). 1994. *Was the Industrial Revolution Necessary?* Londra: Routledge.

Solow, Barbara (ed.). 1991. *Slavery and the Rise of the Atlantic System*. Cambridge: University Press.

Solow, Barbara, Engerman, Stanley L. (eds). 1987. *British Capitalism and Caribbean Slavery: The Legacy of Eric Williams*. Cambridge: University Press.

Soustelle, Jacques. 1961. *The Daily Life of the Aztecs on the Eve of the Spanish Conquest*. Londra: Weidenfeld & Nicolson.

Soutif, Michel. 1995. *L'Asie, source de sciences et techniques: Histoire comparée des idées scientifiques et techniques de l'Asie*. Grenoble: Presses universitaires.

Sowell, Thomas. 1994. *Race and Culture: A World View*. New York: Basic Books.

Spear, Percival. 1932/1963. *The Nabobs: A Study of the Social Life of the English in Eighteenth Century India*, ed. rev. Oxford: Oxford University Press.

Spence, Jonathan. 1974. *Emperor of China: Self-Portrait of K'ang-Hsi*. New York: Knopf.

Spence, Jonathan. 1990. *The Search for Modern China*. New York: W.W. Norton.

Spence, Jonathan. 1992. *Chinese Roundabout: Essays in History and Culture*. New York: W.W. Norton.

Stannard, David E. 1992. *American Holocaust: The Conquest of the New World*. New York: Oxford University Press.

Starkey, Otis P. 1939. *The Economic Geography of Barbados: A Study of the Relationships Between Environmental Variations and Economic Development*. New York: Columbia University Press; Westport, CT: Negro Universities Press.

Staunton, George Leonard. 1797. *An Historical Account of the Embassy to the Emperor of China, Undertaken by Order of the King of Great Britain*. Londra: Stockdale; ed. americană: *An Authentic Account of an Embassy from the King of Great Britain to the Emperor of China*, 2 vol. Philadelphia, 1799; ed. franceză: *Voyage dans l'intérieur de la Chine et de la Tartarie*, 4 vol. Paris, An VI (1798).

Stavrianos, Leften Stavros. 1981. *Global Rift: The Third World Comes of Age*. New York: William Morrow.

Steele, Brett D. 1994. „Muskets and Pendulums: Benjamin Robins, Leonhard Euler, and the Ballistics Revolution", *Technology and Culture*, 35, 2 (aprilie), pp. 348-382.

Steensgaard, Niels. 1990. „The Growth and Composition of the Long-distance Trade of England and the Dutch Republic before 1750", în Tracy (ed.), *Rise of Merchant Empires*, pp. 102-152.

Stein, Burton. 1988. „«Arrested Development»: But When and Where?", în Dewey (ed.), *Arrested Development*, pp. 49-65.

Stein, Stanley, Stein, Barbara H. 1970. *The Colonial Heritage of Latin America: Essays on Economic Dependence in Perspective*. New York: Oxford University Press.

Stern, Steve J. 1982/1993. *Peru's Indian Peoples and the Challenge of Spanish Conquest: Huamanga to 1640.* ed. a II-a. Madison: University of Wisconsin Press.

Stern, Steve J. 1993. „Africa, Latin America, and the Splintering of Historical Knowledge: From Fragmentation to Reverberation", în Frederick Cooper *et al.*, *Confronting Historical Paradigms: Peasants, Labor, and the Capitalist World System in Africa and Latin America.* Madison: University of Wisconsin Press, pp. 3-20.

Stevens, William K. 1993. „The High Risks of Denying Rivers Their Flood Plains", *New Tork Times*, 20 iulie, pp. C-1, 8.

Stevens, William K. 1993. „The Heavy Hand of European Settlement", *New Tork Times*, 10 august, p. C-1.

Stopford, John, Strange, Susan, Henley, John S. 1991. *Rival States, Rival Firms: Competition for World Market Shares.* Cambridge: University Press.

Strien-Chardonneau, M.M.G. van. 1993. *Le voyage de Hollande: Récits de voyageurs français dans les Provinces-Unies 1748-1795.* Leiden: E.J. Brill.

Strong, Frank. 1899. „The Causes of Cromwell's West Indian Expedition", *Amer. Hist. Rev.*, 4, 2 (ianuarie), pp. 228-245.

Stoianovich, Traian. 1994. *Balkan Worlds: The First and Last Europe.* Armonk, NY: M.E. Sharpe.

Stuart, Gene S. 1981. *The Mighty Aztecs.* Washington, DC: National Geographic Society.

Studeny, Christophe. 1995. L'invention de la vitesse: France, XVIIIe-XXe siècle. Paris: Gallimard.

Subrahmanyam, Sanjay. 1990a. *The Political Economy of Commerce: Southern India, 1500-1650.* Cambridge: University Press.

Subrahmanyam, Sanjay (ed.). 1990b. *Merchants, Markets and the State in Early Modern India.* Delhi: Oxford University Press.

Subrahmanyam, Sanjay. 1993. *The Portuguese Empire in Asia 1500-1700: A Political and Economic History.* Londra: Longman.

Subrahmanyam, Sanjay. 1997. *The Career and Legend of Vasco da Gama.* Cambridge: University Press.

Suehiro, Akira. 1989. *Capital Accumulation in Thailand 1855-1985.* Tokyo: Centre for East Asian Cultural Studies.

Suleri, Sara. 1992. *The Rhetoric of English India.* Chicago: University of Chicago Press.

Summers, Robert, Heston, Alan. 1988. „A New Set of International Comparisons of Real Product and Price Levels: Estimates for 130 Countries", *Rev. Income and Wealth*, 34, pp. 1-25.

Summers, Robert, Heston, Alan. 1991. „The Penn World Table (Mark 5): An Extended Set of International Comparisons, 1950-1988", *QJE*, 106, 2 (mai), 327-368.

Sun, Jingzhi (ed.). 1988. *The Economic Geography of China.* Hong Kong: Oxford University Press.

Sundararajan, V. 1970. „The Impact of the Tariff on Some Selected Products of the U.S. Iron and Steel Industry, 1870-1914", *QJE*, 84, 4 (noiembrie), pp. 590-610.

Supple, Barry E. (ed.). 1963. *The Experience of Economic Growth: Case Studies in Economic History.* New York: Random House.

Supple, Barry E. (ed.). 1964. *Crisis and Change in England, 1600-1642.* Berkeley: University of California Press.

Supple, Barry E. (ed.). 1990. „Official Economic Inquiry and Britain's Industrial Decline: The First Fifty Years", în Furner şi Supple (eds), *The State and Economic Knowledge*, pp. 325-353.

Supple, Barry E. (ed.). 1994. „Fear of Failing: Economic History and the Decline of Britain", *Econ. Hist. Rev.*, 47, 3 (august), pp. 441-458.

„A Survey of Multinationals". 1995. *The Economist*, 24 iunie.

Svedenstierna, Eric T. 1973. *Svedenstierna's Tour [of] Great Britain 1802-3 : The Travel Diary of an Industrial Spy*, ed. şi introducere de M.W. Flinn. Newton Abbot : David & Charles.

Sylla, Richard, Toniolo, Gianni (eds). 1991. *Patterns of European Industrialization : The Nineteenth Century*. Londra : Routledge.

Szirmai, Adam, Van Ark, Bart, Pilat, Dirk (eds). 1993. *Explaining Economic Growth : Essays in Honour of Angus Maddison*. Amsterdam : Elsevier ; North Holland.

Szostak, Rick. 1991. *The Role of Transportation in the Industrial Revolution : A Comparison of England and France*. Montreal : McGill – Queen's University Press.

Tabb, William K. 1995. *The Postwar Japanese System : Cultural Economy and Economic Transformation*. New York : Oxford University Press.

Taira, Koji. 1978. „Factory Labour and the Industrial Revolution in Japan", în Mathias şi Postan (eds), *Cambridge Economic History of Europe*, VII, 2, pp. 166-214.

Takekoshi, Yosoburo. 1930 ; retipărire 1967. *The Economic Aspects of the History of the Civilization of Japan*. 3 vol. Londra : Allen & Unwin ; retipărire : Dawsons of Pall Mall.

Taton, René (ed.). 1964. *A General History of the Sciences*, vol. II : *The Beginnings of Modern Science from 1450 to 1800*. Londra : Thames & Hudson ; ed. franceză : *La science moderne*. Paris, 1958.

Tavakoli-Targhi, Mohamad. 1996. „Orientalism's Genesis Amnesia", *Compar. Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, 16, 1, pp. 1-14.

Tawney, R.H. 1926. *Religion and the Rise of Capitalism*. Londra : John Murray.

Taylor, Alan M. 1992a. „Three Phases of Argentine Economic Growth", parte a unei teze de doctorat la Harvard University.

Taylor, Alan M. 1992b. „External Dependence, Demographic Burdens, and Argentine Economic Decline after the *Belle Epoque*", *J. Econ. Hist*, 52 (decembrie), pp. 907-936.

Taylor, Alan M. 1994. „Mass Migration to Distant Southern Shores : Argentina and Australia, 1870-1939", în Hatton şi Williamson (eds), *Migration*, pp. 91-115.

Teich, Mikulas, Porter, Roy (eds). 1996. *The Industrial Revolution in National Context : Europe and the USA*. Cambridge : University Press.

Teich, Mikulas, Young, Robert (eds). 1973. *Changing Perspectives in the History of Science : Essays in Honour of Joseph Needham*. Londra : Heinemann.

Teichova, Alice, Levy-Leboyer, Maurice, Nussbaum, Helga (eds). 1986. *Multinational Enterprise in Historical Perspective*. Cambridge : University Press ; Paris : Maison des Sciences de l'Homme.

Teitel, Simon, Thoumi, Francisco E. 1986. „From Import Substitution to Exports : The Manufacturing Exports Experience of Argentina and Brazil", *Econ. Devel. and Cult. Change*, 34 (aprilie), pp. 455-490.

Temin, Peter. 1964. *Iron and Steel in 19th Century America*. Cambridge, Mass. : MIT Press.

Temin, Peter. 1997a. „Two Views of the British Industrial Revolution", *J. Econ. Hist.*, 57, 1 (martie), pp. 63-82.

Temin, Peter. 1997b. „Is It Kosher to Talk about Culture ?", *J. Econ. Hist.*, 57, 2 (iunie), pp. 267-287.

Temin, Peter. 1997c. „The Golden Age of European Growth : Review Essay", *European Rev. Econ. Hist.*, I, 1, pp. 127-149.

Tenenti, Alberto. 1967. *Piracy and the Decline of Venice 1580-1615*. Berkeley : University of Calif. Press ; ed. italiană : *Venezia e i corsari, 1580-1615* (Bari : G. Laterza, 1961).

Tenner, Edward. 1996. *Why Things Bite Back : Technology and the Revenge of Unintended Consequences*. New York : Knopf.

Thomas, Hugh. 1993. *Conquest : Montezuma, Cortes, and the Fall of Old Mexico*. New York : Simon & Schuster.

Thomas, Keith. 1973. *Religion and the Decline of Magic : Studies in Popular Beliefs in Sixteenth- and Seventeenth-Century England*. Londra : Penguin University Books (anterior, Londra : Weidenfeld & Nicolson, 1971).

Thomas, Keith. 1994. „Cleanliness and Godliness in Early Modern England", in Fletcher and Roberts, eds., Religion, Culture, and Society.

Thomas, Robert Paul. 1965. „A Quantitative Approach to the Study of the Effects of British Imperial Policy on Colonial Welfare", *J. Econ. Hist.*, 254, (decembrie), pp. 615-638.

Thomas, Robert Paul. 1968a. „The Sugar Colonies of the Old Empire: Profit or Loss for Great Britain?", *Econ. Hist. Rev.*, seria a doua, 21, 1 (aprilie), pp. 30-45.

Thomas, Robert Paul. 1968b. „British Imperial Policy and the Economic Interpretations of the American Revolution", *J. Econ. Hist.*, 3, 28 (septembrie), pp. 436-340.

Thomson, Guy P.C. 1985. „Protectionism and Industrialization in Mexico, 1854: The Case of Puebla", în Abel şi Lewis (eds), *Latin America*, pp. 125-146.

Thorens, Justin *et al.* (eds), 1993. *1492: Le choc de deux mondes. Ethnocentrisme, impérialisme juridique et culturel, choc des cultures, droits de l'homme et droits des peuples.* Actes du Colloque international organisé par la Commission Nationale Suisse pour l'UNESCO. Geneva, 17-18 septembrie 1992. N.p.: ELA La Difference („Mobile matière").

Thuillier, André. 1974. *Economie et société nivernaises au debut du XIXe siècle.* Paris şi Haga: Mouton.

Thuillier, Guy. 1959. *Georges Dufaud et les débuts du grand capitalisme dans la metallurgie, en Nivernais, au XIXe siècle.* Paris: SEVPEN.

Thuillier, Guy. [c. 1966]. *Aspects de l'économie nivernaise au XIXe siècle.* Paris: Armand Colin.

Thuillier, Pierre. 1995. *La grande implosion: Rapport sur l'effondrement de l'Occident 1999-2002.* Paris: Fayard.

Thurow, Lester. 1993. *Head to Head: The Coming Economic Battle Among Japan, Europe, and America.* New York: William Murrow; Warner Books.

Tibawi, A.L. 1979. *Second Critique of English-Speaking Orientalists and Their Approach to Islam and the Arabs.*

Tibi, Bassam. 1990. *Islam and the Cultural Accommodation of Social Change* (trad. Clare Krojzl). Boulder: Westview.

Tidrick, Kathryn. 1989. *Heart Beguiling Araby: The English Romance with Arabia*, ed. rev. Londra: Tauris.

Tilly, Louise A. 1994. „Connections", *Amer. Hist. Rev.*, 99, 1 (februarie), pp. 1-20.

Tilly, Richard H. 1986. „German Banking, 1850-1914: Development Assistance for the Strong", *Europ. Econ. Hist.*, 15, 1 (primăvara), pp. 113-152.

Tipton, Frank B. 1995. „Regional History: West Jutland in a Theoretical and Comparative Context", in „West Jutland and the World, II; Second Conference on Regional History", sponsorizată de Museum Councils of the Counties of Ringkobing and Ribe, Lemvig, 3-5 aprilie.

Tisch, Sarah J., Wallace, Michael B. 1994. *Dilemmas of Development Assistance: The What, Why, and Who of Foreign Aid.* Boulder: Westview.

Todorov, Tzvetan. 1982. *La conquête de l'Amérique: La question de l'autre.* Paris: Seuil.

Toland, John. 1970. *The Rising Sun: The Decline and Fall of the Japanese Empire, 1936-1945.* 2 vol. New York: Random House.

Tomlinson, B.R. (ed.). 1993. *The New Cambridge History of India*, vol. III: *The Economy of Modern India, 18601970.* Cambridge: University Press.

Toniolo, Gianni. 1990. *An Economic History of Liberal Italy 1850-1918.* Londra: Routledge.

Tortella, Gabriel. 1994. „Patterns of Economic Retardation and Recovery in Southwestern Europe in the Nineteenth and Twentieth Centuries", *Econ. Hist. Rev.*, 47, 1 (februarie), pp. 1-21.

Tortella, Gabriel. 1995. „La pénurie d'entrepreneurs: Explication du retard espagnol?", *Entreprises et histoire*, 8, pp. 63-73.

Totman, Conrad. 1993. *Early Modern Japan.* Berkeley: University of Calif. Press.

Toutain, Jean-Claude. 1996. „Comparaison entre les différentes évaluations du produit intérieur brut de la France de 1815 à 1938 *ou* L'histoire économique quantitative a-t-elle un sens ?", *Rev. économique*, 47, 4, pp. 893-920.

Tracy, James D. (ed.). 1990. *The Rise of Merchant Empires : Long-distance Trade in the Early Modern World 1350-1750.* Cambridge : University Press.

Travis, Anthony S. 1993. *The Rainbow Makers : The Origins of the Synthetic Dyestuffs Industry in Western Europe*. Bethlehem, Pa. : Lehigh University Press.

Trebilcock, Clive. 1981. *The Industrialization of the Continental Powers, 1780-1914.* Londra : Longmans.

Trevor-Roper, H.R. 1967. *Religion the Reformation and Social Change.* Londra : Macmillan.

Troitzsch, Ulrich (ed.). 1981. *Technologischer Wandel im 18. Jahrhundert.* Wolfenbüttel : Herzog August Bibliothek.

Tsuru, Shigeto. 1993. *Japan's Capitalism : Creative Defeat and Beyond.* Cambridge : University Press.

Tsurumi, E. Patricia. 1994. „Colonial Education in Korea and Taiwan", în Myers şi Peattie (eds), *Japanese Colonial Empire*, pp. 275-311.

Tucker, Barbara M. 1984. *Samuel Slater and the Origins of the American Textile Industry, 1790-1860.* Ithaca : Cornell University Press.

Tulard, Jean, *vezi* Humboldt, Alexander von.

Turnbull, S.R. 1977. *The Samurai : A Military History.* New York : Macmillan.

Turner, Anthony J. 1985. *The Time Museum*, vol. I : *Time Measuring Instruments*, partea 1 : *Astrolabes. Astrolabe Related Instruments*. Rockford, IL : The Time Museum.

Turner, Frederick. 1980. *Beyond Geography : The Western Spirit Against the Wilderness.* New York : Viking.

Turshen, Meredeth. 1984. *The Political Ecology of Disease in Tanzania.* New Brunswick : Rutgers University Press.

Tweedale, Geoffrey. 1987. *Sheffield Steel and America : A Century of Commercial and Technological Interdependence, 1830-1930.* Cambridge : University Press.

Uchitelle, Louis. 1997. „Like Oil and Water : A Tale of Two Economists", *New Tork Times*, 16 februarie, p. 3,1.

Ui, Jun (ed.). 1992. *Industrial Pollution in Japan.* Tokyo : United Nations University Press.

Uno, Kathleen S. 1991. „Women and Changes in the Household Division of Labor", în Bernstein (ed.), *Recreating Japanese Women*, pp. 17-41.

Uselding, Paul J. 1972. „Technical Progress at the Springfield Armory, 1820-1850", *Explorations Econ. Hist.*, 9, 3 (primăvara), pp. 291-316.

Usher, Abbott Payson. 1920. *An Introduction to the Industrial History of England.* Boston : Houghton Mifflin.

Usher, Abbott Payson. 1954. *A History of Mechanical Inventions.* ed. a II-a rev. Cambridge, MA : Harvard University Press.

Valignano, Alexandre. 1990. *Les Jésuites au Japon : Relation missionnaire (1583).* Paris : Desclée de Brouwer ; Bellarmin.

Vandenbroeke, Christian. 1987. „The Regional Economy of Flanders and Industrial Modernization in the Eighteenth Century : A Discussion", *J. Eur. Econ. Hist.*, 16, 1 (primăvara), pp. 149-170.

Van Niel, Robert. 1988. „Dutch Views and Uses of British Policy in India around 1800", *Itinerario*, 12, 1, pp. 17-31.

Van Strien, C.D. 1993. *British Travellers in Holland During the Stuart Period : Edward Browne and John Locke as Tourists in the United Provinces.* Leiden : E.J. Brill.

Vargas, Llosa Mario. 1990. „Questions of Conquest : What Columbus Wrought and What He Did Not", *Harper's* magazine, 281 (decembrie), pp. 45-53.

Vega, Garcilaso de la, El Inca. 1609/1616-1617/1966. *Royal Commentaries of the Incas and General History of Peru*, (trad. Harold V. Livermore). Austin : University of Texas Press.

Veliz, Claudio (ed.). 1965. *Obstacles to Change in Latin America.* Londra: Oxford University Press.

Veliz, Claudio (ed.). 1967. *The Politics of Conformity in Latin America.* Londra: Oxford University Press.

Verley, Patrick. 1997. *L'èchelle du monde: essai sur l'industrialisation de l'Occident.* Paris: Gallimard.

Verley, Patrick. 1997. *La Révolution industrielle.* Paris: Gallimard; „Folio/Histoire".

Verlinden, Charles. 1970. *The Beginnings of Modern Colonization.* Ithaca: Cornell University Press.

Verma, Rupalee. 1995. „Western Medicine, Indigenous Doctors and Colonial Medical Education", *Itinerario*, 19, 3, pp. 130-141.

Vernet, Juan. 1985. *Ce que la culture doit aux Arabes d'Espagne*, ed. a II-a, trad. din spaniolă, 1978. Paris: Sindbad.

Vernon, Raymond. 1971. *Sovereignty at Bay: The Multinational Spread of U.S. Enterprises.* New York: Basic Books.

Vernon, Raymond. 1989. *Technological Development: The Historical Experience.* Economic Development Institute Seminar Paper 39. Washington, DC: World Bank.

Veyrassat, Béatrice. 1995. „Mais où est done la différence? Modèles comparés de développement technologique (XIXe siècle)", în Etémad, Batou şi David (eds), *Pour une histoire économique*, pp. 205-228.

Vicens Vives, Jaime. 1969. *An Economic History of Spain.* Princeton: Princeton University Press.

Vickers, Daniel. 1994. *Farmers and Fishermen: Two Centuries of Work in Essex County, Massachusetts, 1630-1850.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Villiers, Patrick, Duteil, Jean-Pierre. 1997. *L'Europe, la mer et les colonies XVIIe-XVIIIe siècle.* Paris: Hachette.

Vincent, Bernard. 1991. *1492: „L'Année admirable".* Paris: Aubier.

Vincent, Bernard. 1993. „Rôle de PEspagne aux XVe-XVIe siècles", în Thorens *et al.*, *1492*, pp. 93-100.

Vivero, Rodrigo de (1564-1636). 1972. *Du Japon et du bongouvernement de l'Espagne et des Indes* (trad. şi ed. Juliette Monbeig). Paris: SEVPEN.

Vizenor, Gerald. 1991. *Heirs of Columbus.* Middletown, CT: Wesleyan University Press.

Vlekke, Bernard H.M. 1960. *Nusantara: A History of Indonesia*, ed. rev. Chicago: Quadrangle Books; Haga şi Bandung: W. van Hoeve.

Vogel, Barbara (ed.). 1980. *Preussische Reformen 1807-1820.* Konigstein/Ts.: Anton Hain; Verlagsgr. Athenaum, Hain, *et al.*

Volti, Rudi. 1996. „A Century of Automobility", *Technology & Culture*, 37, 4 (octombrie), pp. 663-685.

Von Tunzelmann, G. Nicholas. 1978. *Steam Power and British Industrialization.* Oxford: Clarendon Press.

Von Tunzelmann, G. Nicholas. 1993. „Technological and Organizational Change in Industry During the Industrial Revolution", în O'Brien şi Quinault (eds), *Industrial Revolution*, pp. 254-282.

Von Tunzelmann, G. Nicholas. 1995. „Time-saving Technical Change: The Cotton Industry in the English Industrial Revolution", *Explor. Econ. Hist.*, 32, pp. 1-27.

Vries, Jan de. 1974. *The Dutch Rural Economy in the Golden Age, 1500-1700.* New Haven: Yale University Press.

Vries, Jan de. 1993. „Between Purchasing Power and the World of Goods: Understanding the Household Economy in Early Modern Europe", în Brewer şi Porter (eds), *Consumption and the World of Goods*, pp. 85-132.

Vries, Jan de. 1994. „The Industrial Revolution and the Industrious Revolution", *J. Econ. Hist.*, 54, 2 (iunie), pp. 249-270.

Wade, Nicholas. 1974. „Sahelian Drought: No Victory for Western Aid", *Science*, 185 (19 iulie), pp. 234-237.

Wadsworth, A.P., de L. Mann, Julia. 1931. *The Cotton Trade and Industrial Lancashire.* Manchester: Manchester University Press.

Wakeman, Frederic, Jr. 1985. *The Great Enterprise: The Manchu Reconstruction of Imperial Order in Seventeenth-Century China.* 2 vol. Berkeley: University of Calif. Press.

Wakeman, Frederic, Jr. 1993. „Voyages", *Amer. Hist. Rev.*, 98, 1 (februarie), pp. 1-17.

Waldron, Arthur. 1990. *The Great Wall of China: From History to Myth.* Cambridge: University Press.

Waley-Cohen, Joanna. 1993. „China and Western Technology in the Late Eighteenth Century", *Amer. Hist. Rev.*, 98 (decembrie), pp. 1525-1544.

Waller, Richard D. 1990. „Tsetse Fly in Western Narok, Kenya", *J. African Hist.*, 31, pp. 81-101.

Wallerstein, Immanuel. 1974/1980/1989. *The Modern World-System.* 3 vol. New York: Academic Press.

Wallerstein, Immanuel. 1982. „Dutch Hegemony in the Seventeenth-Century World-Economy", în Aymard (ed.), *Dutch Capitalism*, pp. 93-145.

Wallerstein, Immanuel. 1995. *After Liberalism.* New York: New Press.

Ward, J.R. 1978. „The Profitability of Sugar Planting in the British West Indies, 1650-1834", *Econ. Hist. Rev.*, seria a doua, 31, pp. 197-213.

Ward, J.R. 1994. „The Industrial Revolution and British Imperialism, 1750-1850", *Econ. Hist. Rev.*, 47, 1 (februarie), pp. 44-65.

Washbrook, David. 1988. „Progress and Problems: South Asian Social and Economic History, *c.* 1720-1860", *Modern Asian Studies*, 22, 1.

Watkins, M. 1963. „A Staple Theory of Economic Growth", *Canad. J. Econ. and Polit. Sci.*, 29.

Watts, David. 1987. *The West Indies: Patterns of Development, Culture and Environmental Change Since 1492.* Cambridge: University Press.

Waugh, Evelyn. 1960. *Tourist in Africa.* Boston: Little, Brown.

Weatherill, Lorna. 1988. *Consumer Behaviour and Material Culture, 1660-1760.* Londra: Routledge.

Weber, Max. 1904-1905. „Die protestantische Ethik und der «Geist» des Kapitalismus", *Archiv fur Sozialwissenschaft u. Sozialpolitik*, 20, pp. 1-54; 21, pp. 1-110. Retipărit în volumul său *Gesammelte Aufsdtze zur Religionssoziologie* (Tubingen: Mohr, 1920).

Weber, W. 1975. „Industriespionage als technologischer Transfer in der Frühindustrialisierung Deutschlands", *Technikgeschichte*, 42, 287-306.

Weber, W. 1981. „Probleme des Technologietransfers in Europa im 18. Jahrhundert: Reisen und technologischer Transfer", în Troitzsch (ed.), *Technologischer Wandel*, pp. 189-217.

Wei-ming, Tu (ed.). 1996. *Confucian Traditions in East Asian Modernity: Moral Education and Economic Culture in Japan and the Four Mini-Dragons.* Cambridge, MA: Harvard University Press.

Weiss, John. 1996. *Ideology of Death: Why the Holocaust Happened in Germany.* Chicago: Ivan R. Dee.

Welsh, Frank. 1993. *A Borrowed Place: The History of Hong Kong.* New York: Kodansha International.

Wengenroth, Ulrich. 1994. „Igel und Füchse: Zu neueren Verstandigungproblemen über die Industrielle Revolution", în *Industrialisierung: Begriffe und Prozesse. Festschrift für Akos Paulinyi.* Darmstadt: Technische Hochschule Darmstadt; Stuttgart: Verlag für Geschichte der Naturwissenschaften und der Technik, pp. 9-22.

Wesseling, H.L. 1992. „The Expansion of Europe, the Division of the World and the Civilisation of Modernity", în Keiji Yamada (ed.), *The Transfer of Science and Technology Between Europe and Asia, 1780-1880.* Second Conference on the Transfer of Science and Technology

Between Europe and Asia since Vasco da Gama, 3-7 noiembrie 1992. Kyoto and Osaka: International Research Center for Japanese Studies, pp. 241-252.

West, John. 1971. *The History of Tasmania.* Sydney: Angus & Robertson for the Royal Australian Historical Society.

Westebbe, Richard M. 1956. „State Entrepreneurship: King Willem I, John Cockerill, and the Seraing Engineering Works, 1815-1840", *Explor. Entrepr. Hist.*, 8 (aprilie), 205-232.

Westerfield, Ray B. 1915. *Middlemen in English Business Particularly Between 1660 and 1760.* New Haven: Yale University Press.

Westwood, J.N. 1964. *A History of Russian Railways.* Londra: Allen & Unwin.

Whigham, Thomas L. 1978. „The Iron Works of Ybycui: Paraguayan Industrial Development in the Mid-Nineteenth Century", *The Americas*, 35, pp. 201-218.

White, Lynn, Jr. 1940. „Technology and Invention in the Middle Ages", *Speculum*, 15, pp. 141-159. Retipărit în White, *Medieval Religion*, pp. 1-22.

White, Lynn, Jr. 1971. „Cultural Climates and Technological Advance in the Middle Ages", *Viator, !*, 74: 171-201.

White, Lynn, Jr. 1978. Medieval Religion and Technology: Collected Essays. Berkeley: University of Calif. Press.

Whitley, Richard. 1992. *Business Systems in East Asia: Firms, Markets and Societies.* Londra: Sage.

Wiarda, Howard J. (ed.). 1974. *Politics and Social Change in Latin America: The Distinct Tradition.* Amherst: University of Massachusetts Press.

Wickham, Chris. 1985. „The Uniqueness of the East", *Peasant Studies*, 12, pp. 166-196.

Wiener, Martin J. 1981. *English Culture and the Decline of the Industrial Spirit, 1850-1980.* Cambridge: University Press.

Wilke, Jurgen. 1988. „Der Einfluss der Hugenotten auf die gewerbliche Entwicklung", în S. Badstubner-Groger *et al.*, *Hugenotten in Berlin*, pp. 227-280. Berlin: Union Verlag.

Wilkinson, Endymion. 1990. *Japan versus the West: Image and Reality.* Londra: Penguin. Ediţia anterioară: *Japan versus Europe: A History of Misunderstanding.* Londra: Penguin, 1983.

Williams, Eric. 1944. *Capitalism and Slavery.* Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Williams, John Hoyt. 1972. „Paraguayan Isolation Under Dr. Francia: A Reevaluation", *Hisp. Amer. Hist. Rev.*, 52, 1 (februarie), 102-122.

Williams, Karel. 1981. *From Pauperism to Poverty.* Londra: Routledge & Kegan Paul.

Williams, Karel, Williams, John, Thomas, Dennis. 1983. *Why Are the British Bad at Manufacturing ?* Londra: Routledge & Kegan Paul.

Williamson, Jeffrey G. 1990. „New Views on the Impact of the French Wars on Accumulation in Britain". Harvard Inst. of Economic Research, Discussion Paper nr. 1480.

Williamson, Jeffrey G. 1994. „Economic Convergence: Placing Post-Famine Ireland in Comparative Perspective", *Econ. Soc. Hist.*, 21, pp. 1-27.

Williamson, Jeffrey G. 1995. „The Evolution of Global Labor Markets since 1830: Background Evidence and Hypotheses", *Explorations Econ. Hist.*, 32, pp. 141-196.

Wills, Garry. 1990. „Goodbye, Columbus", *New York Review*, 22 noiembrie, pp. 6-10.

Wills, John E., Jr. 1993. „European Consumption and Asian Production in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", în Brewer şi Porter (eds), *Consumption and the World of Goods*, pp. 133-147.

Wilson, Charles. 1965. „Economy and Society in Late Victorian Britain", *Econ. Hist. Rev.*, seria a doua, 18, 1 (august), 183-198.

Wilson, Derek. 1994. *Rothschild: A Story of Wealth and Power*, ed. rev. Londra: Mandarin.

Wilson, John F. 1995. *British Business History, 1720-1994.* Manchester: Manchester University Press.

Windshutde, Keith. 1996. *The Killing of History: How a Discipline Is Being Murdered by Literary Critics and Social Theorists.* Paddington, NSW (Austr.): Macleay Press.

Wink, Andre. 1988. „*«Al-Hind»*: India and Indonesia in the Islamic World-Economy, c. 700-1800 A.D.", *Itinerario*, 12, 1, pp. 33-72.

Winslow, Charles-Edward Amory. 1943. *The Conquest of Epidemic Disease : A Chapter in the History of Ideas.* Princeton: Princeton University Press; retipărire, Madison: University of Wisconsin Press, 1980.

Wittfogel, Karl A. 1957. *Oriental Despotism : A Comparative Study of Total Power.* New Haven: Yale University Press.

Wolff, Edward N., Gitdeman, Maury. „The Role of Education in Productivity Convergence: Does Higher Education Matter?" în Szirmai, Van Ark şi Pilat (eds), *Explaining Economic Growth*, pp. 147-67.

Wolman, William, Colamosca, Anne. 1997. *The Judas Economy : The Triumph of Capital and the Betrayal of Work.* New York: Addison-Wesley.

Womack, James P., Jones, Daniel T., Roos, Daniel. 1990. *The Machine That Changed the World.* New York: Rawson Associates.

Wood, Peter. 1979. *The Spanish Main.* „The Seafarers". Alexandria, VA: Time-Life Books.

Woodall, Pam. 1994. "War of the Worlds: A Survey of the Global Economy", *The Economist*, 1 octombrie.

Woolf, S.J. 1962. „Venice and the Terraferma: Problems of the Change from Commercial to Landed Activities", *Boll. dell'Istituto di Storia della Società et dello Stato Veneziano*, 4, pp. 415-441.

World Bank. 1993. *The East Asian Miracle : Economic Growth and Public Policy.* New York: Oxford University Press.

World Bank. 1994. *Adjustment in Africa : Reforms, Results, and the Road Ahead.* New York: Oxford University Press.

World Bank. 1995. *Will Arab Workers Prosper or Be Left Out in the Twenty-first Century ?*, Regional Perspectives on World Development Report 1995. Washington, DC.

Woronoff, Denis. 1984. *L'industrie sidérurgique en France pendant la Révolution et l'Empire.* Paris: EHESS.

Woronoff, Denis. 1994. *Histoire de l'industrie en France du XVe siècle à nos jours.* Paris: Seuil.

Woronoff, Jon. 1992. *Asia's „Miracle" Economies*, ed. a II-a. Armonk, NY: M.E. Sharpe.

Wray, William D. 1984. *Mitsubishi and the N.T.K. 1870-1914 : Business Strategy in the Japanese Shipping Industry.* Harvard East Asian Monographs nr. 108. Cambridge, MA: Harvard.

Wright, Gavin. 1986. *Old South, New South : Revolutions in the Southern Economy Since the Civil War.* New York: Basic Books.

Wright, J.F. 1979. *Britain in the Age of Economic Management : An Economic History Since 1939.* Oxford: Oxford University Press.

Wright, Ronald. 1992. *Stolen Continents : The Americas through Indian Eyes Since 1492.* Boston: Houghton Mifflin.

Wright, Ronald. 1993. „The Two Cultures: Cortes, Moctezuma and the Fall of the Greatest City of the Americas", *TLS*, 17 decembrie, pp. 3-4.

Wrigley, E.A. 1961. *Industrial Growth and Population Change.* Cambridge: University Press.

Wrigley, E.A. 1967. „A Simple Model of Londra's Importance in Changing English Society and Economy, 1650-1750", *Past & Present*, 37: 44-70. Retipărit în Wrigley, *People, Cities and Wealth*, pp. 133-156.

Wrigley, E.A. 1987. *People, Cities and Wealth : The Transformation of Traditional Society.* Oxford: Basil Blackwell.

Wrigley, E.A. 1988. *Continuity, Chance and Change : The Character of the Industrial Revolution in England.* Cambridge: University Press.

Wrigley, E.A. 1994. „The Classical Economists, the Stationary State, and the Industrial Revolution", în Snooks (ed.), *Was the Industrial Revolution Necessary ?*, pp. 27-42.

Wrigley, E.A., Schofield, R.S. 1981. *The Population History of England 1541-1871*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

Wythe, George. 1949. *Industry in Latin America.* New York: Columbia University Press.

Yamada, K. (ed.). 1994. *The Transfer of Science and Technology Between Europe and Asia since Vasco da Gama (1498-1998)*. Kyoto: International Research Center for Japanese Studies.

Yamamoto, Shichihei. 1982. „A Protestant Ethic in a Non-Christian Context", *Entrepreneurship: The Japanese Experience*, 1, pp. 1-9. Tokyo: PHP Institute.

Yamamoto, Shichihei. 1983. „The Capitalist Logic of the Samurai", în *Entrepreneurship: The Japanese Experience*, 7, pp. 1-11. Tokyo: PHP Institute.

Yamamura, Kozo. 1978. „Entrepreneurship, Ownership, and Management in Japan", în Mathias şi Postan (eds), *Cambridge Economic History of Europe*, VII, 2, pp. 215-264.

Yasuba, Yasukichi. 1975. „Anatomy of the Debate on Japanese Capitalism", *Japanese Studies*, 2, 1 (toamna), pp. 63-82.

Yasuba, Yasukichi, Dhiravegin, Likhit. 1985. „Initial Conditions, Institutional Changes, Policy, and Their Consequences: Siam and Japan, 1850-1914", în Ohkawa şi Ranis (eds), *Japan and the Developing Countries*, pp. 19-34.

Yates, Frances A. 1964. *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition.* Chicago: University of Chicago Press.

Yates, Frances A. 1967. „The Hermetic Tradition in Renaissance Science", în Charles S. Singleton (ed.), *Art, Science, and History in the Renaissance.* Baltimore: Johns Hopkins University Press, pp. 255-274.

Yergin, Daniel. 1991. *The Prize: The Epic Quest for Oil, Money, and Power.* New York: Simon & Schuster.

Young, Alwyn. 1991. „Learning by Doing and the Dynamic Effects of International Trade", *QJE*, 106, 2, pp. 369-405.

Young, Alwyn. 1992. „A Tale of Two Cities: Factor Accumulation and Technical Change in Hong Kong and Singapore", *NBER Macroeconomics Annual 1992.* Cambridge, MA: MIT Press.

Young, Alwyn. 1994a. „Lessons from the East Asian NICs: A Contrarian View", *Amer. Econ. Rev.*, Papers and Proceedings (mai).

Young, Alwyn. 1994b. „The Tyranny of Numbers: Confronting the Statistical Realities of the East Asian Growth Experience", *NBER Working Paper Series* 4680 (martie).

Young, Alwyn. 1995. „The Tyranny of Numbers: Confronting the Statistical Realities of the East Asian Growth Experience", *QJE*, 110, 3 (august), pp. 641-680.

Young, Arthur. 1793. *Travels During the Years 1787, 1788 and 1789* (două volume). Dublin.

Young, Eric Van. 1983. „Mexican Rural History since Chevalier: The Historiography of the Colonial Hacienda", *Lat. Amer. Res. Rev.*, 18, 3, pp. 5-61.

Youngson, A.J. 1959. *Possibilities of Economic Progress.* Cambridge: University Press.

Zahedieh, Nuala. 1986. „Trade, Plunder, and Economic Development in Early English Jamaica, 1655-89", *Econ. Hist. Rev.*, seria a doua, 39, 2 (mai), pp. 205-222.

Zahedieh, Nuala. 1994. „Londra and the Colonial Consumer in the Late Seventeenth Century", *Econ. Hist. Rev.*, 47, 2 (mai), 239-261.

Zanden, J.L. van. 1993. „The Dutch Economy in the Very Long Run – Growth in Production, Energy Consumption and Capital in Holland (1500-1805) and the Netherlands (1805-1910)", în Szirmai *et al.* (eds), *Explaining Economic Growth*, pp. 267-283.

Zanden, J.L. van. [1994]. „Pre-Modern Economic Growth: Rate, Structure and Spread. The European Economy 1500-1800", manuscris în olandeză şi engleză.

Zanden, J.L. van. 1995. „Tracing the Beginning of the Kuznets Curve: Western Europe During the Early Modern Period", *Econ. Hist. Rev.*, 48, 4 (noiembrie), pp. 643-664.

Zerubavel, Eviatar. 1992. *Terra Cognita : The Mental Discovery of America.* New Brunswick : Rutgers University Press.

Ziegler, Jean. 1988. *La victoire des vaincus : oppression et résistance culturelle.* Paris : Seuil.

Zonderman, David A. 1992. *Aspirations and Anxieties : New England Workers and the Mechanized Factory System 1815-1850.* New York : Oxford University Press.

Zysman, John, Tyson, Laura (eds). 1983. *American Industry in International Competition : Government Policies and Corporate Strategies.* Ithaca : Cornell University Press.

Index

A

abaţia din Clairvaux 65
Accadémia dei Lincei 164-165, 184
Accadémia del Cimento 167n, 184
accidentul de la Bhopal 416, 417n
Acordul General pentru Tarife şi Comerţ (GATT) 403
Acordul Nord-American de Comerţ Liber (NAFTA) 255
activitate intelectuală 60, 129, 345
Adams, John Quincy 361n
Africa
  agricultura în 28, 418-423
  canibalism în 103
  colonialism în 359, 362-363
  măsuri de sănătate publică în 26-27
  populaţia 418-419
  postcolonialism în 418-423
  sclavi din 114-115, 118-119
  zăcăminte de aur în 77-78
  vezi şi ţările individuale
agricultură 37-38
  defrişare 38
  dezvoltarea 50-51
  plantaţie 73-75, 111-119
  precipitaţii şi 27-28
  productivitatea 51
Ajami, Fouad 348
Ajvanhu (Rychten) 68n
al Doilea Război Mondial 368, 390-391, 393
Alcock, Michael 243, 249
Alder, Ken 261n
Alexandru cel Mare 43, 49
alfabetizare 59, 106, 152, 162-164, 219, 235, 270, 276, 305, 345-346, 352, 364, 424
Algeria 25, 238, 332n, 336, 337n, 349, 357, 359, 363, 368-370, 424-426
Ali, Muhammad 271n, 284, 339-343, 411
Álvares Cabral, Pedro 90
Amboina 138
America Latină 267-271, 281-282, 361-362, 412-414, 434
  vezi şi ţările individuale
Amsterdam 131, 133-134, 136-137, 150, 373
antreprenoriat 375, 382, 388
Antwerpen 132-133, 217
arahide 419-421
Argentina 255, 271-282
  agricultura în 272, 275-276, 278-280
  catolicism în 273, 278
  creşterea vitelor în 272-273, 278
  economia 278-280
  exporturile 254, 278
  finanţele în 279-280, 282
  forţa de muncă a 278-281
  imigraţia în 273, 275-276, 278-280
  industrializarea 272, 279-280
  instabilitatea politică 278-281
  izolaţionismul 273, 278-279, 282
  politicile funciare ale 273, 278-279
  populaţia 282
  populaţia indiană a 272, 274, 278-279
  produsul intern brut (PIB) al 280
argint 77, 107, 126, 157, 267-268, 270-272, 310n
aristocraţie 229, 235, 237, 302, 304, 320, 322, 337
Aristotel 182
Arkwright, Thomas 173-174, 259
Armada spaniolă 141, 372
armamente 61, 90n, 142, 222, 223n, 241, 243, 261n, 262, 284, 289, 318, 334, 338
armurieri 222, 262
Asia de Est 17, 34, 94, 195, 300, 343, 364-365, 399, 411, 423, 432, 434, 439, 441-442
astrolab 56, 88
astronomie 58, 88, 91, 128-129, 166, 184, 189, 248, 288, 292
atacul de la Pearl Harbor 317

Atahualpa 105-106, 142
Atlasul catalan (1375) 78
Aungier, Gerald 143
aur 21, 72, 74-79, 89, 101, 104-107, 111, 118, 123, 126, 137, 141, 145, 147, 154, 157, 159, 202, 207, 267-268, 270, 279, 285, 299, 309, 310n, 325, 327, 332, 343, 347-348, 413, 434
Austen, Jane 199
Austin, Herbert 387
Australia 16, 253-254, 280-281, 344, 358-359
Austria 210, 215, 218, 229, 240
automobile 217, 246, 262, 265, 343-344, 380, 386-388, 391, 394, 396, 401-409, 415, 441
Auzout, Adrien 184
avantaj comparativ 121, 129, 158, 196, 205, 212, 251, 254n, 255, 265-266, 270-271, 279, 320, 349, 376-377, 379, 396, 412, 414, 424, 435-437
Avuţia naţiunilor (Smith) 22n, 44n
avuţie
  abordare istorică a 17-18, 431
  acumularea 371, 431
  climatul şi 20-21
  creştere *vs* 373
  decalaj în 17, 421-426
  distribuţia 157, 166, 220, 256, 268, 434-436
  imperiul şi 155-165, 365
  iniţiativa şi 158, 165-166
  necâştigată 157-159, 161-163, 343-344, 438
  productivitatea şi 52
  putere şi 143-144, 434
  relativă 278
  valori morale şi 161-165
Azore 73-74, 81, 141

B

Babar, împărat al Indiei 144, 146
Bacon, Reginald 178
Bacon, Roger 182
Baeyer, A. 252
Balazs, Etienne 63
Balzac, Honoré de 329
Banca Angliei 228, 372
Banca Franţei 230
Banca Mondială 28, 343, 397n, 412-413, 422-423
Bangkok 400-401
Bangladesh 28-29, 346, 398
Banque Seillière 230
Barakat, Halim 346
Barbados 112, 115, 253
bariere vamale 216-217
BASF 251-252
Batavia 136-137, 157
Baxter, Richard 161
bănci 219, 228-232, 238-239, 244, 318, 321, 377, 384, 439, 441
Belgia 206, 217, 229, 236, 240, 241n, 243-244, 341, 360, 367, 374, 376, 396
Bengal 137, 144-145, 148-151, 153, 202
Benin 422
benzină 363, 391
berberi 71
Bernier, Francis 146-147
Berthoud, Louis 203
Bessemer, Henry 172
Biblia 28, 45, 60, 105, 132, 162, 166
Biencourt, Charles, marchiz de 198
Birmania 358-360, 363-364, 366
Biserica Catolică 45-46, 48-49, 55, 57, 60, 64, 71, 128-129, 164-166, 182, 233, 270, 273, 278, 288, 302n, 307
Bismarck, Otto von 344n, 361, 377
Black, Joseph 185
Bleichröder, Gerson von 360-361
boi 37, 50
Boigues, Louis 237-238
Boisguillebert, Pierre Le Pesant, seigneur de 206-207
Bombay 127, 143, 152, 157, 202, 359
Boone, Daniel 222
Borah, Woodrow 69
Boulton, Matthew 242
Bowring, John 271, 379, 436
Brahe, Tycho 189-190
Bramah, Joseph 261n
Braudel, Fernand 139, 157
Brazilia 32, 88, 112, 121, 128, 219, 255, 267, 270-272, 285, 321, 357n, 358, 413, 426, 441
Brearley, Mary 129
bresle 51-52, 160, 199, 213-215, 310, 337n, 373
British Leyland 388
Bruckner, Pascal 79, 357n
Brunel, Marc Isambard 261n
Bruno, Giordano 165
Bubble Act (1720) 225
Buenos Aires 12, 271-272, 275, 278-279
bumbac 16, 33, 38, 52, 63, 101, 112, 116-117, 137-138, 144, 151, 169, 173-177, 186, 192, 197, 200-202, 208, 233-234, 244-245, 254--255, 258-259, 262, 271-272, 310, 313-314, 320-321, 328-329, 338-342, 367, 373, 379--381, 383, 411, 415, 421

Burke, Edmund 32, 43
Busbecq, Ghiselin de 59

C

Cabriada, Juan de 165
cafea 22, 62, 116, 137-140, 145n, 185, 264, 338, 358, 373, 392, 393n
caisses 230
Calcutta 143, 148-150, 152-153
calvinism 160, 309
camere 394
Camões, Luís da 127
Camus, Albert 369
Canada
  economia 255-256
  exporturile 255
  geografia 256
canale 192, 212, 225, 228, 232, 292, 309, 318, 400, 415
Canalul Erie 255
Candolle, Alphonse de 161
canibalism 69, 79, 103, 342
capital 163, 188, 321
  acumularea 143, 160-163, 225-226, 239-240, 371
  agricol 51
  ca factor de producţie 254
  din sclavie 116-117
  disponibilitatea 201, 372
  internaţional 228, 236
  împărţirea 245
  mobilitatea 396-397
  muncă *vs* 158, 163, 200, 239-240, 245, 256-257, 323
  profit obţinut de pe urma 136
  străin 279-281, 372, 374-375, 397, 412, 423
  uman, *vezi* muncă
capitalism 324, 341, 343
  comunism *vs* 390-391, 415
  imperialism şi 355, 359-360, 368, 370
  în Statele Unite 259
  protestantism şi 160-162
Capul Bojador 81, 89
Capul Furtunilor 89
carbon 171-172n, 247-249, 251-252
Cardoso, Fernando Henrique 413, 426
carne 111, 127, 278
Carnegie, Andrew 262
Caro, Heinrich 251
Carol cel Mare 33, 59, 209n
Cartea schimbărilor 289
Cartwright, Edmund 174
Castells, Manuel 397n
cauciuc 140, 156, 358, 363
căi ferate 209, 225, 230-232, 235-236, 245, 255, 263, 270, 275, 279, 295, 367, 392
cărbune 21n, 62-63, 117, 159, 170-172, 174n, 179, 194n, 208-209, 230, 236-238, 255, 272, 295, 310, 320, 323, 330, 341, 343, 353, 380, 383, 412n
cântecelul pentru copii *Frère Jacques* 57
ceai 136, 358, 374
ceasuri cu apă 57-59, 190
ceasuri mecanice 57-59, 62, 145, 162-163, 173, 177, 190, 198-200, 203, 214, 219, 246-247, 257n, 261n, 262, 265, 279, 288-289, 291, 306, 311, 377, 394, 396-397, 423
centrala nucleară de la Cernobîl 416-417
cenzură 128-129
Chandernagore 148
Chaudhuri, N. 203
Chaunu, Pierre 111, 113
Child, Josiah 143, 376
China 287-297
  agricultura în 35-40, 295
  analiza istorică a 296-297
  armata 289, 291
  ca putere navală 91-97
  comerţul 91-92, 96-97, 134, 137
  comerţul cu opiu al 145
  contactul occidental cu 288-297
  creştinism în 288-289, 291-292
  cultura 288, 291, 294-296, 300, 311, 433
  cunoştinţele tehnologice în 59-64, 287-297
  economia 398-399, 434
  explorarea de către 91-97
  guvernul centralizat al 39-40, 46-47, 59-60, 63-64, 96-97, 134
  industrializarea 181, 287-297
  invaziile barbare ale 95-96, 103
  izolaţionismul 91, 96-97, 295
  împăraţii 287-289, 315
  piaţa internă a 294
  populaţia 35-36, 156, 287, 294-295
  precipitaţii în 31, 34, 37n
  sărăcia în 295-296
  societatea homeostatică a 48
chinină 250, 358
Chōshū 316-317
Chrysler 388, 404n, 405, 408n
Chu Shih-chieh 60
Churchill, Winston S. 360
Cipolla, Carlo 159, 174n
civilizaţie clasică 42-46

civilizaţii riverane 34-35
Clapham, J.H. 175, 380, 381n
clasă de mijloc 196-197
climat
  arid 27-28, 33-34
  continental 33
  dezvoltarea economică şi 28-29, 159-160
  productivitatea şi 29
  temperat *vs* tropical 20-29, 73
clitoridomie 26
Clive, Robert 148-151, 153-154
Cobo, Bernabé 108
coca 108, 156
Cockerill, John 244
Cockerill, William 244
Coen, Jan Pieterszoon 136, 143
colonialism 355-370
  analiză istorică a 151-152, 355-370
  anti- 368, 426
  dependenţă şi 361-362
  eliberarea din 362-369
  moştenirea 369-370
  neo- 363
  post- 355n
Colonizer's Model, The (Blaut) 22n, 24n
Columb, Bartolomeo 76n
Columb, Cristofor 67-69, 73n, 74-75, 76n, 79, 89-90, 94, 99, 111-112, 350
combustibil fosil 172, 191, 209
comerţ 52, 163
  bariere în calea 151, 206, 216-218, 233-234, 241, 244-245, 265-266, 280, 295, 318, 341, 343, 363, 366, 374, 379, 395-396, 402-403, 408, 411-412
  colonial 363-366
  cu sclavi 114-117, 123, 126, 155, 254
  intoleranţa şi 167-168, 219
  lăcomia şi 134-139
  liber 63, 65, 134, 140, 151, 233-234, 260, 293, 343, 363, 371, 379-380, 393, 395-396, 411, 414, 436-437
  maritim 63, 72-73, 89-91, 94, 96-97, 123-125, 131-140, 142
  modelul ricardian pentru 278
Compania Indiilor de Est (britanică) 138, 143, 147-148, 150-152, 163, 202-203
Compania Indiilor de Est (olandeză) 139, 144, 155
comunism 415-417
conchistadori 68, 80, 101, 103, 111, 268, 358, 364n
concurenţă
  declin economic şi 371-373, 375-376, 380-382
  fragmentarea autorităţii şi 46-48
  piaţă 51-53
  restricţionarea 213-214
confucianism 294, 300, 304, 309
Conrad, Joseph 250, 368n
Conservatoire des Arts et Métiers 238, 246
construcţie de locuinţe (în America) 261
construcţie navală 88, 94-97, 99, 107n, 126, 172, 178-179, 203, 373, 382n
consum 197-198, 264, 396-397
continuitate *vs* revoluţie 175, 177
contracte 47, 195
Contrareformă 166, 219, 269, 273
convergenţă 433-435
Copernic, Nicolaus 128, 165-167, 189
Coran 60, 343
Coreea de Sud 343, 366-367, 397-398, 409
corsari 89, 97, 111n
Cort, Henry 172
Cortés, Hernan 101, 103-105, 118
corupţie 63, 126, 134, 138, 150, 195, 233, 269, 272, 338-339, 342, 360, 368, 413-414, 420, 433, 440-441
cost investit, doctrina 262, 435
Crawshay, George 237
crédit mobilier 230-231
creştinism 45, 48, 62, 69n, 91n, 106, 128, 132, 164, 182, 302-303, 312, 331, 340
  vezi şi Biserica Catolică; protestantism
Crompton, Samuel 174
cruciade 49, 70-71, 99, 164
cuişoare 123n, 136, 138-139, 142
culoar de mijloc 114
cupru 91, 116, 189, 219, 254-255, 270, 310, 338
curba dezvoltării 209-210, 221-222
curiozitate (europeană) 152

D

Daewoo Electronics 398
daimyō 302, 304-305, 307-310, 313, 317
Darby, Abraham 171
Davidson, Basil 418, 421
D-Banken 232
de Gaulle, Charles 369
De nova Stella (Brahe) 189
Defoe, Daniel 192, 197, 207
Deming, W. Edwards 395
Dependência e Desenvolvimento na América Latina (Cardoso) 426
depozitarea cerealelor 36
Descartes, René 167, 184

deşertul Sahara 27, 33
Diamond, Jared 106
Dias, Bartolomeu 88-89
Dickens, Charles 259
Diemen, Antonio van 136
dihotomia vestul-restul 17-18
dinastia Ming 63, 289, 291
dinastia Qing 289n, 294
dinastia Song 292
disponibilitatea maşinilor 209, 218-222, 236
dividende 138-139, 251, 282, 408
Dreadnought 178-179
drepturi de proprietate 43-46, 62, 79, 146, 260
drumuri 192-193, 200, 216, 422
Duer, William 274
Dufaud, Georges 237

E

Ecole Centrale des Arts et Manufactures 246
Ecole Polytechnique 237, 245-246
écoles d'arts et métiers 246
economii
  adaptare în 411-412
  cultură şi 432-433
  de comandă 138, 414-415
  declinul 371-388, 411-412
  frontieră 253-256
  plantaţie 73-75, 111-119, 138-140, 254
  raţionale 271
  troc 108
edictul de toleranţă religioasă (1685) 199
edictul Keian (1649) 324
Edison, Thomas 247
educaţie 20, 64, 128, 162-164, 194, 218, 246, 268, 276, 284, 318, 328, 344, 352-353, 364, 383, 394, 399, 411, 417, 424-425
Egipt
  agricultura în 339-340
  guvernarea musulmană a 337, 339-340
  industria textilă a 339-343, 411-412
  industrializarea 28, 284, 339, 411-412
  influenţa occidentală a 339-341
  sărăcia în 345
electricitate 246-247, 322-323, 329, 375, 377, 382, 391, 441
Elisabeta I, regină a Angliei 142, 207
Elveţia 162, 311
energia aburului 169-171, 173, 175, 178-179, 244-245, 248, 259-260, 276, 295, 322, 374
energie hidraulică 55-56, 170-172, 174n, 181, 186, 208, 255, 320-322
Engerman, Stanley 12, 117
Erdős, Paul 69
erezie 20, 60, 62, 64, 80, 132, 164-166, 182, 268, 338, 345n, 395
esenţialism 350
Etica protestantă şi spiritul capitalismului (Weber) 160-163
etică profesională 160-163, 309, 317, 324, 330, 367, 399, 432
Etiopia 360
eurocentrism 18, 69
Europa
  agricultura în 31-35, 50-51, 155-156
  boala în 31, 50
  climatul 31-35
  colonizarea 31-32
  comerţul 96-97, 238
  conştiinţa de sine a 99
  de Est *vs* de Vest 45n, 175, 209-210, 212, 221-222
  de Nord *vs* de Sud 160, 162-164, 219-222
  dezvoltarea economică a 43, 50-53, 157-158, 210
  distincţiile de clasă în 211n
  excepţionalismul 41-53
  explorarea de către 67-94
  hegemonia 70n, 90-91n
  Imperiul Otoman *vs* 337-339
  importanţa istorică a 68-69, 90-91n, 430
  industrializarea 62, 115-117, 181-190, 430n
  invaziile barbare ale 41-42, 49-50
  medievală 55-60, 70, 146-147, 160, 172, 181, 210-219
  populaţia 50-51, 155-158
  precipitaţii în 31-33, 55
  regatele 42, 49
  regiuni ale 209-210
  tehnologia 55-65
  valorile iudeo-creştine ale 65
  vezi şi ţările individuale
European Miracle, The (Jones) 34n, 35n, 335n, 336n
Evans, Oliver 259-260
evrei 45, 51, 60, 70-71, 74n, 127-129, 132, 159, 164, 167-168, 198-199, 211-212, 214, 216, 268, 280, 345, 389-390
Excellency and Honourableness of a Military Life in India 122

F

fabrica Santisima Trinidad 118
fabriques 162, 310

fascism 390
femei
  africane 419
  excluderea politică a 43, 345, 352-353
  Islam şi 346-349
  japoneze 328-330
  munca 52, 63, 108, 188, 203, 209, 272-276, 278, 323-330, 342, 346
  sclave 121
  subordonarea 43, 345-348, 351-354
Ferdinand II, rege al Aragonului 90, 131, 167
feudalism 146, 210, 318
fierăria de la Fourchambault 237, 239
fierăria Le Creusot 230, 236-239
filare 172-174, 186-189, 200-203, 245n, 259, 262, 310-311, 321-322
Filipine 136-137
Fischer, Johann Conrad 250
Florenţa 56, 77, 158-159, 165, 174n, 184, 186, 218, 220, 374
fluviul Yangtze 34n, 95
foamete 16, 28, 33, 37, 111, 146, 191, 202, 274, 295, 367, 417-418, 438
Fondul Monetar Internaţional (FMI) 413, 423, 425, 440-441
Ford Motor Company 387-388, 405n
Ford, Henry 401-402, 404, 408
fortăreaţa Humaitá 284-285
Fortescue, John 196
Fouquet, Nicolas 308
Fourneyron, Benoît 171
Francia, Gaspar Rodríguez de 283
Franklin, Benjamin 247
Franţa
  agricultura în 210
  bariere de clasă în 211n
  breslele în 214-215
  comerţul 148-149, 216, 233-234, 360-361, 362n
  condiţiile sociale în 196-197
  corsarii 89-90
  cunoştinţe tehnice în 241-246, 248
  dezvoltarea ştiinţifică în 166-167
  economia 392-393
  finanţele 225-228, 231-234
  imperiul 25-26, 359-361, 369-370
  industrializarea 205-208
  monarhia 146, 207, 308
  protecţionismul 233-234
  protestanţi expulzaţi din 198-199
  refacerea postbelică a 391-393
  serviciul poştal al 264n
  transportul în 192, 199-200, 217
Fraser, Douglas 408
Frăţia Musulmană 348
Freyre, Gilberto 282
Frick, Henry Clay 262
Friswell, R J. 383
frontieră 27, 62, 71, 88, 147, 191, 255, 263, 312, 335, 359n
Fujioka, Ichisuke 322
Fuki no tô (Lăstari de brusture) (Tomoe) 325n
Fukui, Haruhiro 402n
funcţionari 29, 112, 157, 258, 274-275, 323
furnalul de la Coalbrookdale 171
Furnivall, J.S. 138

G

Galbraith, John Kenneth 20
Galileo Galilei 128, 165-166, 184, 190
Gama, Vasco da 88-90, 122
Gans, David 183
Gassendi, Părintele 166-167
Gaun, Tatsuchi 321n
General Motors (GM) 388, 402
geografie 19-21, 28, 31-40, 69, 160, 162, 184, 209, 256
George V, rege al Angliei 355
Germania
  bresle în 213-216
  ca putere navală 377
  comerţul 217
  cunoştinţe tehnice în 246, 250-252
  economia 231-232, 377, 393
  finanţele în 231
  imperiul 359-360, 377
  industria de automobile a 403, 406
  industrializarea 271, 377
  Japonia în comparaţie cu 318
  refacerea postbelică a 389-391, 393
  şerbia în 210-212
Gerschenkron, Alexander 239-240
Get Lost (Again), Columbus (Wolfhawk) 68
Gibbon, Edward 33n
globalism 434-435
Goa 122-123, 128, 136, 142-143, 157, 182
Golconda 141-155
Gordon, Adam 256
Gorham, Nathaniel 274
Governance of England, The (Fortescue) 196
Granada 70-71, 267
Grădina Botanică Regală 358
grâu 38, 275
Grecia 32, 42, 73, 186, 218, 397
Guevara, Che 109

Gutenberg, Johann 60
guvern
  birocraţia 318, 336, 342, 358-359
  centralizat 31, 35n, 39-40, 42-47, 59, 63-64, 207-208
  comunal 46-47, 212-213
  democratic 39, 42, 64-65, 140, 195, 256-257
  despotic 39-40, 42-43, 63-64, 108, 146-147, 336-367
  investiţii financiare ale 228-229, 232-236
  religios *vs* laic 48, 61-62
  stabilitatea 195

H

Haiti 76n, 113, 155
Hamilton, Alexander 266, 270
hara-kiri 300n, 302, 305n
Hargreaves, James 173-174
Harris, Townsend 316
Harrison, John 241
Harvey, William 128, 165
Hastings, Warren 151
hârtie 56, 62, 64, 338
Henric Navigatorul, prinţ al Portugaliei 88, 91
Henric V, rege al Angliei 145n
Hicks, John 174
Hideyoshi, *vezi* Toyotomi Hideyoshi
hinduism 91n
Hisamitsu, Shimazu 320n
Hispaniola 76n, 111, 113
Hoechst 251-252
Hoffmann, Walther 176n
Hofmann, August Wilhelm 250-251
Holker, John 243
Hong Kong 343, 359, 366, 382, 397, 399, 434, 439
Hooke, Robert 185
Hornblower, J.C. 171
Houtman, Cornelis de 123, 133
Huc, Evariste 293, 295
hughenoţi 129, 161, 199, 230
Huitzilopochtli 102
Huntington, Ellsworth 19
Huntsman, Benjamin 249
Huskisson, William 340
Hussein, Saddam 332, 337n, 344n
Huygens, Christian 184-185

I

Iacob al II-lea, rege al Angliei 372
Iacob I, rege al Aragonului 71-72
ieniceri 337
Ierusalim 70n
Ieyasu, *vezi* Tokugawa Ieyasu
iezuiţi 107, 128, 288-289, 291-292, 294
imperialism 70-80, 140, 238, 281, 316, 332, 343, 349, 355-357, 359-361, 364n, 365-366, 368
  vezi şi colonialism
imperii tributare 102, 105, 108
Imperiul Aztec 101-105, 113, 118, 364n, 366n
Imperiul Bizantin 45, 335
Imperiul Incas 107-109
Imperiul Mayaş 102
Imperiul Mogul 142-143, 146-152, 333, 335
Imperiul Otoman 49, 62, 221, 253, 333-339, 361, 435
Imperiul Roman 43-45, 47-50, 59, 73
impozitare 142, 150, 336-337, 340, 365, 367n, 374
Inchiziţie 71, 128-129, 133, 164-165, 268, 281, 303
Index Librorum Prohibitorum 164
India 143-154
  agricultura în 38, 143-146
  analiză istorică a 151-154
  avuţia 145-147
  boală în 34n
  climatul 28-30
  contactul occidental cu 123-127, 143-154
  economia 143-145, 151-152
  guvernarea britanică din 143-154
  industria textilă a 117, 145-146, 151-152
  populaţia 145
  sărăcia în 146-147
  sistemul de caste al 211n
  tehnologia 60
indieni guarani 283
indigo 144, 252
individualism 196, 257, 330
Indonezia 29, 94, 137, 143-148, 150, 155, 157, 343, 368, 374-376, 397-400, 417, 423, 433, 439-440
industria fierului 62-63, 172, 209, 229, 238, 250
industria textilelor 52-53, 55, 62-63, 117, 119, 144-145, 152, 169, 172-174, 185-190, 200--203, 219, 234, 243-244, 245n, 257-262, 271, 310, 314, 339, 352
industrie chimică 251-252, 322, 383
inflaţie 154, 319, 413, 426, 441
infrastructură 127, 362, 364, 367, 381, 392, 424
inginerie inversă 394

Inima întunericului (Conrad) 368n
Inner Asian Frontiers (Lattimore) 37n
Innes, Harold 254
Insulele Canare 73, 75, 81, 91, 112, 355
Insulele Capului Verde 73-74
Insulele Caraibe 111-119
  boală în 114
  colonizarea engleză a 112-113, 115-117, 119
  colonizarea franceză a 113
  colonizarea olandeză a 112
  colonizarea spaniolă a 111-114, 118-119
  plantaţii de zahăr în 73-75, 112-117
  populaţia indiană a 111-114, 118-119
  sclavia în 73-75, 112-119
  vezi şi insulele individuale
Insulele Madeira 73-75, 355
Insulele Mirodeniilor 91, 122, 136
invenţii 43, 50, 57, 59, 61-62, 65, 103, 169-170, 174, 181, 184-185, 187n, 190, 228, 245-246, 251, 259, 289, 291, 297, 355, 357
investiţie personală 228
investiţie străină directă (ISD) 397, 423
Irak 332, 336, 337n, 344-345, 348, 411
Irresistible 178-179
Isabela I, regină de Castilia şi Leon 90, 131, 167
Islam
  ca religie 331-333
  cunoştinţe tehnice şi 56, 58-60, 62, 348
  femeile şi 345-349
  fundamentalist 412, 425-426
  răspândirea 48, 56, 70-72, 91, 330-333
Israel 27, 45, 344-345, 348, 351
Istanbul 60, 335, 337-339
Italia
  agricultura în 220
  alfabetizarea în 220
  bresle în 214
  declinul 373-374
  dezvoltarea ştiinţifică în 164-166
  emigranţi din 273-276
  industrializarea 181, 185-186, 219-220
  mână de lucru calificată în 244
  oraşe-state ale 159-160
  regiunea Mezzogiorno a 220-221
  tehnologia optică în 56
Itô Hirobumi 318
Iwakura Tomomi 318

Î

îmbrăcăminte 21, 38, 91, 108, 197, 257, 263, 272, 313, 396
împrumuturi 225, 230, 308, 313, 413-414, 423
„Înapoierea economică din perspectivă istorică" (Gerschenkron) 239
îngrăşământ 34, 38-39, 51, 251, 415

J

Jackson, James 250
Jamaica 112, 144
Japonia 96, 211, 299-330
  agricultura în 309-310, 313, 320, 328-329, 386
  alfabetizarea în 305, 317-318, 352
  armata 223n, 305, 314, 316, 318-319, 330, 396n
  clasa negustorilor 307-309, 313
  comerţul 300-303, 313-314, 317-318, 343, 366, 382, 395-396, 403-404, 408
  contactul occidental cu 299-314, 316-318
  creştinismul în 302-303, 305
  cultura 299-303, 307, 311-312, 317-319, 323--324, 326n, 330, 356, 394-395, 433
  cunoştinţe tehnice în 299-314, 322
  democraţia în 317
  economia 158, 311, 321, 330, 352, 400
  exporturile 321-322, 403
  femeile în 351-353
  finanţele în 307-309, 322
  Germania în comparaţie cu 318
  han 302, 304-305, 307, 310, 313-314, 316--317
  împărat al 315-317, 319, 324
  imperiul 140, 294, 299, 367-368
  industria de automobile a 387
  industria de textile a 254, 259n, 310, 314, 320-330, 352
  industrializarea 299-314, 320-330, 352
  investiţii străine de către 396-398
  izolaţionismul 303-307
  modernizarea 306, 317-318
  ocupaţia Statelor Unite a 402-403, 406n
  Olanda şi 137, 303, 311-313
  politica externă a 316
  Portugalia şi 300, 302-303
  productivitatea în 329, 385-386, 404-405, 408
  produsul naţional brut (PNB) al 352
  protecţionismul în 395-396, 404, 408
  refacerea postbelică a 393-396, 433
  sistemul *sankin kotai* al 305, 310
  surse de energie ale 320-323, 330
  urbanizarea în 310-311
Jars, Gabriel-Jean 241, 249

Java 136-140
Jefferson, Thomas 361n
Jevons, W.S. 379, 431
jocuri de noroc 161, 263
Johnson, Samuel 173-174
Jones, Eric 34n, 35n, 335n, 336n
Jumel, Louis-Alexis 340
„Jurământul Patriei" („Jurământul celor cinci articole") 317

K

Kangxi, împărat al Chinei 289
Khomeini, Ayatollah Ruhollah 346
Knox, Henry 274
Krugman, Paul 434-435
Kuwait 332, 344-345, 411
Kuznets, Simon 171n, 247

L

Lacul Sângelui 106
Ladder to Dutch Studies (Ōtsuki Gentaku) 312
laissez-faire 270
Lancaster, James 126
Las Casas, Bartolomé de 114
latitudine 88-89, 248
Law, John 241
lână 55, 117, 132, 144, 173, 186, 258, 271, 278
Le Comte, Louis 292
Legea privind Sprijinul Automobilelor Militare (Japonia, 1918) 402
legi protecţioniste 207, 371, 374-375
Leibenstein, Harvey 406n
Leibniz, Gottfried Wilhelm von 184, 289
Leopold II, rege al Belgiei 360, 368
Leroy-Beaulieu, Paul 361
Levinstein, Ivan 383
Lewis, Bernard 346, 351
Liberia 360
libertate personală 195-197
limba latină 60, 184-185
limpieza de sangre (puritate rasială) 80, 164
Linschoten, Jan Huyghen van 133
Locuri îngrădite 191-192
Lombe, Thomas 186
longitudine 190
Lopes de Sequeira, Diogo 91
López, Carlos Antonio 283n, 284
Lowell, Francis 258-259
Ludovic al XIV-lea, rege al Franţei 146, 207, 308
Lumea a Treia 176, 213, 221, 236, 363, 423, 425
Lumea Nouă
  agricultura în 156, 254, 270
  analiză istorică a 67-69, 79-80
  aur în 101-102, 105, 111
  ca frontieră 253-255
  colonizarea britanică a 79-80
  creştinismul în 101, 105-107, 270-271
  cucerirea spaniolă a 78-80, 89-90, 99-109, 118, 155-159
  descoperirea 67-80, 89, 99-101
  epidemie în 68-69, 75, 105-107, 156-157, 253
  imigraţia către 268, 270-271
  industrializarea 253-266
  populaţia indiană a 68-69, 73n, 75-80, 99, 101-109, 156-157, 253, 268-269
Lusiadele (Camoës) 127
Luther, Martin 60, 132, 164

M

Macao 137, 291
Macaulay, Thomas 149n, 150, 153-154
machismo 345-349
Madagascar 91
Madre de Deus 141-142, 149
Magellan, Ferdinand 123n
magie 183, 194n, 429n
Magna Carta 196
Mahomed 331
Maine, Henry 334
malaria 24-25, 156, 250
Malaysia 397-400
Mali 77-78
Malthus, Thomas 169, 431
mameluci 337, 339
Mansa Musa 77-78
Marea Aral 415-416
Marea Britanie 169-179, 191-200, 375-388
  agricultura în 191-192
  alfabetizarea în 219-220
  analiză istorică a 377-386
  bariere de clasă în 211n
  ca putere navală 141-142, 148-149, 178-179
  comerţul 126-127, 134, 141-151, 206-207, 233, 241, 244-245
  condiţiile sociale în 192-199
  cunoştinţe tehnice în 241-246, 250-252, 383-384
  declinul 375-388
  economia 177
  exporturile 254, 379
  finanţele în 225-226, 232-233, 375-376

hegemonia 375-377
imperiul 122, 141-154, 358-359
industria de automobile a 386-388
industria textilă a 52-53, 55, 169, 172-175, 186-189, 191
industrializarea 116-117, 155, 169-179, 191-200, 205-209, 225-226, 376, 379-382
libertatea religioasă în 198n
Olanda şi 371-373
populaţia 177
productivitatea în 191
protecţionismul 233, 241, 244-245
puterea politică a 205-208
sărăcia în 196-197
sclavia şi 116-117
transportul în 192
Marea Depresiune 282, 363, 391
Marea Expoziţie (1851) 96, 376
marinari 75, 88, 133, 207
Martel, Charles 33
Martin, Claude 203
Martin, Emile 237
Marx, Karl 189, 208
marxism 239n, 323
Masters and the Slaves, The (Freyre) 282
maşini de filat cu inele 259
Maudslay, Henry 261n
Maximilian, împărat al Mexicului 361
Maybury-Lewis, David 79
mătase 144-145, 172, 181, 186, 320-321, 327--328, 336-338, 376
„mână invizibilă" 270
mânăstiri 57, 64-65
medicină 165, 182
mediu
ameliorarea 25-26
deteriorarea 20-21, 400-401, 415-416
inegalităţile 19-29
subordonarea 65
vezi şi climat
mercantilism 371, 374, 376
Mersenne, Marin 167, 184
Merton, Robert K. 161
meşteşugari 46, 51-52, 55-56, 96, 161, 198-199, 201-203, 211, 214-215, 241-242, 244, 257--258, 261n, 262, 264, 268, 272-273, 276, 304, 307, 311, 322, 338, 373, 376
metalurgie 104, 117, 172, 235, 237-238, 248--252, 255, 257, 323
Mexic 255
criza pesoului a 413
industria de textile a 271
populaţia indiană a 69, 101, 268
produsul intern brut (PIB) al 253
Statele Unite şi 361n
„micii tigri" 396-398
migraţie 47, 52, 157, 258, 268, 273-278, 373
Mill, John Stuart 365
Ministerului Comerţului Internaţional şi Industriei (MCII) 402
miopie 56
Mir Jafar 149, 153
mirodenii 90-91, 96, 123-127, 134-136, 144-145, 374
mişcare rotativă *vs* rectilinie 171, 173, 178-179
Mitsui Takafusa 309
„Moartea Neagră" 50
Mobutu Sese Seko 422
Moctezuma 104-105
Moise 45
monopoluri 52, 126, 138-139, 143, 148, 208, 211, 214, 310
Monroe, James 361n
mori de vânt 51, 181
mortalitate infantilă 25
Möser, Justus 198
Mumford, Lewis 57
muncă a copiilor 52, 108, 188, 203, 236, 323-324, 328
muncă
a copiilor 52, 108, 188, 203, 323, 325, 328, 342, 419
agricolă 32, 36, 39, 210, 229, 235
ca factor de producţie 254
calificată 202-203, 225, 239, 244, 262, 311
capital *vs* 158, 163, 200, 239, 245, 257, 323
colectivă 113-115
concentrarea 187-189
costurile 160, 258, 374
diviziunea 22, 52-54, 116, 118-119, 191-192, 198, 220, 243, 245, 258, 262, 311, 325, 335, 343, 376, 381
exploatarea 323-330, 363-364
femeilor 52, 63, 108, 188, 201, 203, 259, 272, 278, 295, 323-329, 342, 437
forţată 35, 108, 113-115, 140, 212, 254, 259, 323, 342
ieftină 52, 201-203, 295, 323-330, 373, 375, 382, 396-397, 436
liberă 211, 213
manuală 65
oferta 186-189, 201-202, 256-257, 259-260, 265, 274n, 275-276, 280-281, 324, 347n, 370

pe bază de contract de ucenicie 112, 157, 258, 274,
performanţa şi 194
specializarea 243, 311-312
Mustafa, Haji 203

N

Napier, Charles 359
Napier, John 184
Napoleon I, împărat al Franţei 339
Napoleon III, împărat al Franţei 231, 234
Nariakira, Shimazu 313-314
Naţiunile Unite 362, 423
navigaţie 86-88, 91, 94-95, 97, 107n, 129, 182, 184, 190, 233, 242, 248
Needham, Joseph 62, 291n, 297
negustori ambulanţi 198, 311
New Discourse of Trade (Child) 376
Newcomen, Thomas 170
Newton, Isaac 167, 183-184
Nigeria 363, 417
niveluri de trai 152-153, 169, 195-198, 344, 385, 401, 419, 436
Nobel, Alfred 219
Nobunaga, *vezi* Oda Nobunaga
Norvegia 219
Noul Imperialism 360
Nuñes, Pedro 91, 184
nutriţie 17, 29
Nyerere, Julius 363

O

Oceanul Atlantic 81-88
ochelari 55-57, 184, 306, 327, 360, 429
Oda Nobunaga 302-304
oi 156, 192, 273, 279
Ōkubo Toshimichi 318, 320
Olanda 131-140
agricultura în 191-192, 199
bresle în 214
ca putere navală 131, 133-134, 143, 371-372
comerţul 126, 131-140, 142-146, 206-207, 373-374
controlul spaniol al 132-133, 136
declinul 371-375
economia 372-374
imperiul 122-123, 136-140
industria textilă a 208, 372-373
industrializarea 374-375
Japonia şi 136-137, 303-304, 311-312
Marea Britanie şi 371-372
populaţia 131
sclavia şi 114-115
Omdurman, bătălia de la 360
Omichund 149, 153-154
OPEC (Organizaţia Ţărilor Exportatoare de Petrol) 343
opiu 140
oraşe semiautonome 46
orez 23, 37-39, 108n, 138, 156, 203n, 307-309, 315, 324-325, 328-329, 431n
Orientalism (Said) 152, 349-351
orientalism 152, 346, 349-351
Orientul Mijlociu 343-351, 357, 361, 411, 417 *vezi şi ţările individuale*
ormolu 242
Ōtsuki Gentaku 312
oţel 171-172n, 172, 177, 203, 209, 235, 243, 271, 379, 381n

P

Palatul de Cristal 376
Panama 362
Paraguay 283-286
paraziţi 22-24, 31, 34
Parente, William J. 347n
paria 147, 201, 307, 329
Parry, Francis 129
Parsons, Charles A. 171
Parsons, Talcott 161n
parteneriate 225, 230-231n
pastoralism nomad 36, 44
Patel, Surendra 369
Paul, Lewis 187n
pendule 189-190, 248
Pereire, Emile 231
Pereire, Isaac 231
pergament 338
Perkin, William Henry 250-251
Perle recuperate de pe Fluviul Roşu (Wen-Ting) 292
persoane care se stabilesc ilegal într-o locuinţă 275
petrol 140, 179, 254, 330n, 343-345, 348, 370, 411, 425
Phelps, Oliver 274
pieţe
coloniale 360-361, 365
competiţia în 51-53
cota 123, 234n, 381, 385, 396, 401-402n, 405
dimensiunea 55, 117, 192, 365
internaţionale 197

interne 200, 202, 217, 294, 395-396, 425
libere 63, 65, 134, 140, 151, 232-234, 260, 293, 363, 371, 393, 395-396, 411, 414, 436-437
moralitatea 214
pile metalice 172, 177, 198, 248-249, 261
piper 127, 139, 144-145
piraţi 95-96, 113, 134, 136
Pizarro, Francisco 105-106
Plassey, bătălia de la 149, 154
plastic 247
Platon 284
pluguri 50
Politehnica Zürich 252
Pollard, Sidney 388
Polo, Marco 299
Portugalia 81-93, 121-129
alfabetizarea în 220
avuţia 157
ca putere navală 90, 94, 97, 122-123, 141-142
catolicismul în 121-122, 127-129, 268-269, 282-283
China şi 291
comerţul 122-127, 144
explorarea de către 73, 81-91
imperiul 103, 121-129, 136, 157, 267, 269, 283, 357, 361
industrializarea 219-220
Japonia şi 300, 302-303
populaţia 121
populaţia musulmană a 71-72, 122-123
sclavia şi 73, 121, 126
viaţa intelectuală a 182
porţelan 145
praf de puşcă 60-62, 91, 97, 144-145n, 300, 338
Prebisch, Raúl 426
precipitaţii 27-28, 31-32, 39-40
presbiopie 56
preţuri
articol de comerţ 363
diferenţiale în 134
fixarea 234n
nivelul 174, 176-177, 222, 373n
pământului 256
Priestley, Joseph 162
Primul Război Mondial 16, 235, 243, 389-390, 393
principiul parităţii 52
procesarea alimentelor 280, 320
productivitate
agricolă 50-52
ceasul mecanic şi 58
climatul şi 29
în Revoluţia Industrială 169, 177-179, 191, 205
nivelul 436, 438
producţie
controlul calităţii în 395, 404-405
factori de 254
în masă 57, 117, 169-174, 198, 257, 259-262, 264, 377, 380, 401-402, 404-409, 414
mijloace de 194
organizarea 213-216
rurală *vs* urbană 52, 214-215
suplă 404-409
produse reziduale 247, 260
produsul intern brut (PIB) 253, 264, 385, 417, 424
produsul naţional brut (PNB) 206, 218, 352
profituri
marja 123-127, 131-134, 139-140
nivelul 372
rata 234
volum *vs* 117
progres 63, 65, 182, 186, 194, 430, 436
Proiectul consilierului Cockayne 375
prostituţie 324, 420
protecţionism 207, 232-234, 266, 280, 374, 395, 403, 413
protestantism 45, 48, 60, 64, 129, 132-133, 160-165, 198-199, 268
provincia Satsuma 313-317, 319-320
putere
absolută 101
avuţie şi 150-151, 434
disparităţi ale 69-70
politică 169, 205-208
religie şi 331-333

Q

quakeri 115, 257-258
Quetzlcoatl 104

R

Raleigh, Walter 142
rasism 20, 268
rata economiilor 282
rate ale dobânzii 270, 372, 427, 432
rate ale mortalităţii 25, 157
răspundere 228, 231-232n
război 158, 215, 228, 285, 291, 314, 319, 363, 402

Război Civil, Statele Unite ale Americii 258, 274, 276n, 361n
războiul burilor 360, 368, 389
Războiul Coreean 403
Războiul Crimeei 222-223, 235
Războiul de 100 de ani 196
Războiul din Golf 70n
Războiul Rece 391, 393
Războiul ruso-japonez 235-236
Réaumur, René Antoine de 249-250
rebeliunea Shimabara 303
rebeliunea Taiping (1850-1864) 295
recolte destinate vânzării 254
Reconquista 71-72, 80, 356
Reformă 48, 64, 164
refrigerare 278, 391
regate 42, 49, 102, 108, 336
registru cadastral (1086) 55
religie
  declinul economic şi 379-381, 411-412
  guvernarea şi 48, 62
  libertatea 198n
  puterea şi 331-334
  ştiinţa şi 162-163, 182, 291, 429n
Religion and the Rise of Capitalism (Tawney) 161, 163
Republica Batavă 140
Restauraţia Meiji 294, 306, 314-330, 352, 395
resurse naturale 208, 214, 254-256, 258, 383, 393
revolta cipailor (1857-1858) 334
Revoluţia Franceză 140, 208, 210, 233
„Revoluţia Glorioasă" 372
Revoluţia Industrială 169-266
  a doua 375-376
  ca revoluţie 175-178
  cerere şi ofertă în 202-203
  cunoştinţe tehnice şi 241-252
  Europa ca loc de desfăşurare a 181-190
  exploatarea în 322-330
  finanţarea 225-240
  impactul economic al 175-177
  imperialism şi 359-360
  maşini în 169-175
  moştenirea medievală şi 210-217
  protestanţi şi 162
  sclavia şi 116-117
  standardizarea în 259-262
  surse de putere pentru 50-51
  transport şi 191-192
  valorile sociale şi 192-198
revoluţia neolitică 50
Ricardo, David 121, 129, 378, 431
Roberts, Richard 174, 245n
Robinson Crusoe (Defoe) 207
Robinson, George 358n
Roe, Thomas 143
Roentgen, Gerard Moritz 375
rom 112, 116
Rothschild, Nathan 15-16
Rotterdam 217
Royal Society 162, 185
Rush, Benjamin 257
Rusia
  agricultura în 253
  alfabetizarea în 235
  armata 222-223
  economia 433
  finanţele în 232-235
  imperiul 359-360
  industrializarea 219, 221-222, 234-235
  modernizarea 234-235
  războiul civil al 390
  sursele de energie ale 330n
  şerbia în 212-213
  transportul în 218
  vezi şi Uniunea Sovietică
Rychten, Juryi 68n
ryot 147, 153, 197

S

sacrificiu omenesc 69, 102, 104
Said, Edward 152, 344n, 349-351
Saigō Takamori 319
Saladin 33, 70n, 344
salarii 244, 256-257, 323, 328-329, 342, 372, 387, 437
Salpetru 144n
Samuelson, Paul 281
samurai 211n, 248, 303-309, 311, 314, 316, 319-320, 330, 352
Santa Maria 94
São Tome 73-75
Sauer, Carl 37n, 69
Savery, Thomas 170
sălbaticul nobil 78-79
săpun 16
sărăcie
  boala şi 15-17, 23-27, 31, 36, 69, 76, 105-106, 114, 156, 254
  declinul economic şi 371-388, 412
  exploatarea şi 323-330, 343, 363-364
  impactul social al 17, 146-147, 159, 196, 219-220, 295, 345, 433-438

în Lumea a Treia 175, 209, 221, 236, 364, 425, 432
religia şi 379, 412
şomajul şi 411, 425, 435-437
scandalul otrăvurilor 183n
Scandinavia 218-219
scară, economii de 225, 247, 256, 381
schimbul columbian 156-157
Schneider, Adolphe 237-239
Schneider, Antoine 237
Schneider, Eugène 237-239
Scientific American 263
sclavie 21-22, 24, 39, 42-43, 74-76, 102, 111-127, 155-160, 254, 258, 268, 272-274, 278-279, 323, 329-330, 337, 342
scolastică 182
Seillière, Florentin 238
Sekigahara, bătălia de la 304
Selaniki Mustafa 338
serviciu poştal 264, 392
shogunatul Tokugawa 211n, 304-307, 310, 312, 315-316, 322, 324, 330, 353, 395,
Sicilia 167-168
SIDA 26, 156n, 167, 419
siesta 22
sindicate muncitoreşti 215, 258, 373, 379, 382n, 387, 395, 405-409
Singapore 382, 397-399
Siraj ud-Dowlah 148-149
sistem de lucru la domiciliu (în industria confecţiilor) 52, 187-189, 191, 201, 214, 310, 323-324, 327, 387
sistemul „la momentul potrivit" 405-406, 409
sistemul american al manufacturilor 260-263, 377
sistemul atlantic 116-117
sistemul de fabrici 169
Sivin, Nathan 296-297
Slater, Samuel 258
Smeaton, John 171
Smith, Adam 22n, 44n, 53, 55, 58, 101, 113, 139, 192, 196, 208, 256, 265-266, 318, 371-372, 374, 431, 435
socialism 108, 362-363, 368, 389-390, 414-419, 424-425, 434
Société Générale du Crédit Mobilier 231
Sodre, Vincente 122
Solano Lopez, Francisco 283n, 284-286
Solow, Barbara 117
Somalia 423
Spania 99-109, 155-159
agricultura în 156, 219
alfabetizarea în 219-220
avuţia 157-160
ca putere navală 101, 206
catolicismul în 71, 128-129, 133, 164-165, 220, 268
comerţul 134, 155-159
evreii şi 164-165
explorarea de către 75, 81, 91
imperiul 78-80, 89-90, 99-109, 118, 155-159, 235-236, 255, 267-269, 343-344, 357, 361
industrializarea 219-220
Japonia şi 302-303
Olanda şi 132-133, 136, 180
populaţia musulmană a 62, 70-72, 133, 159, 164-165
sărăcia în 159, 220
sclavia şi 76, 268
viaţa intelectuală a 164-166, 219-220, 270
speranţă de viaţă 15-16, 25, 431
spionaj industrial 133, 186, 242, 252
Staden, Hans 79
stambă 144, 341
Statele Unite
agricultura în 256-257, 263-264, 274
ca superputere 208, 378
capitalismul în 259-260
colonizarea 263, 274-276
comerţul 158, 254, 265-266
condiţiile sociale din 256-257, 274, 276-278
cunoştinţele tehnice din 243, 252, 258-260, 274n
democraţia în 256-257
economia 255-257, 266-267, 373, 384-386
exporturile 254, 256
finanţele în 232
forţa de muncă în 256-257, 259, 266-267, 274n
frontiera 262-264, 359
geografia 255
imigraţia către 257, 274-278, 373
industria de automobile a 385, 401-409
industria textilă a 257-259, 261-262
industrializarea 257-265, 377
perioada colonială a 256-266, 269, 372
politica externă a 361-362
populaţia indiană a 263, 274
productivitatea 256-259, 263-265, 384-386
produsul intern brut (PIB) al 253
protecţionismul 233
resursele naturale ale 255, 257
salariile în 254, 257, 372

sclavia în 258, 273-274
statele sudice ale 258, 274
Staunton, George 292
stăpânire, contingenţa 43-44
Strachey, John 419
Streeten, Paul 20
Structure of Social Action, The (Parsons) 161n
Suedia 218-219, 242, 254
Suez, Canalul 340
Summers, Lawrence 413
„supapa pentru surplus", argument 254
Supple, Barry 377
Suvarov, Alexander 223
Suzuki Shosan 309

Ş

şeptel 33, 38, 50, 75-76, 111-112, 145, 156, 278
şerbi 47, 191, 196-197, 210-213, 221-222, 229, 235
şomaj 411, 425, 436-438
ştiinţă
autoritate şi 181-183
dezvoltarea 164-167, 181-187, 292-298, 429-430
experimente în 184-185, 187
măsurare în 189-150
metoda 181-185
religia şi 161-162, 182, 292, 429n
„revoluţia" 297
rutinizarea 181, 184-185
tehnică şi 247-248
vezi şi tehnologie

T

Taiwan 319, 343, 367, 397, 399
Takekoshi, Yosoburo 300n
Talbi, Mohammed 348n
Tanganyika 419-420
Tawney, R.H. („Harry") 161, 163
taxe rutiere 216-218
taxe vamale 151, 217, 232, 234, 280, 295, 318, 341, 343, 366, 379, 403, 412
tehnologie
analiză istorică a 61-62
analog *vs* digital 58
diseminarea 169-174, 429, 437
inovaţii în 55-65, 156, 169-174
valori morale şi 65
tehnologie optică 55-57
telefoane 264, 392, 398
teoria dependenţei 436
teren
ca factor de producţie 254
distribuţia 50
preţul 256
productivitatea 50
stăpânirea 229, 256, 264, 274-275
Thailanda 347, 397, 399, 433
Thatcher, Margaret 389
Thomson Multimedia 398
timp 65
măsurarea 57-59, 163, 189-190, 199, 289, 306
Timur 34n, 144, 146
tipar 59-60, 99, 128, 152, 164, 173, 177, 338
tipar mobil 60
tiparul după gravură 59
Tlacaelel 102
Todorov, Tzvetan 80
Tokugawa Ieyasu 302-303, 305
Tokyo Electric Light Company (TELC) 322
Toledo, Francisco de 106
Tomoe, Yamashiro 325n, 328
tortură 79, 80n
Toyotomi Hideyoshi 300n
transport 192, 200, 216-218, 225, 375
tratate 153-154
Tratatul Cobden-Chevalier (1860) 233n, 234
Tratatul de la Munster (1648) 216
Tratatul de la Paris (1763) 359
Tratatul de la Utrecht (1713) 206
Trevithick, Richard 260n
Trevor-Roper, Hugh 165
triburi germanice 48n
Trudaine de Montigny 249
Trudaine, Daniel 243
True History and Description of the Land of the Savage (Staden) 79
tun 289, 338
Turcia 346
tutun 112, 156

Ţ

ţărani 33, 37, 47, 58, 95, 113, 146, 153, 196, 210-213, 218, 220-221, 236, 264, 304, 307, 310, 313-314, 316-317, 320, 324-325, 375, 420-421
Ţările de Jos, *vezi* Olanda
ţesut 174, 186-188, 200-203, 259, 314, 322, 325-328, 411

U

unelte 202-203, 261
United Africa Company 419

Uniunea Sovietică 389-390, 394, 414-417, 418n
vezi şi Rusia
Uraganul Andrew 28
Usher, A.P. 175
uzina de armament de la Springfield 262

V

varioală 75, 156
Veneţia 123, 131, 219, 244, 374
Vereenigde Oost-indische Compagnie (VOC) 134--140, 142, 144, 150
Vernier, Pierre 184
vikingi 41, 72, 118
Virginia 258, 269n
vite 24, 31, 37-38, 47, 75, 111-112, 145-146, 156, 192, 272-273, 275, 278
Voltaire 207
vopsele 142, 250, 383

W

Walker, Elizabeth 160
Wang Zhi 97
Washington, George 361n
Watt, James 170, 185, 242, 245, 260
Watts, Philip 178
Weber, Max 160-163, 324, 432
Wendel, Ignace-François de 238, 241n, 242
Wilhelm al III-a, rege al Angliei 372-376
Wilkinson, John 170n
Williams, Eric 115-116
Wittfogel, Karl 39-40
Wolfhawk, White Cloud 68
Woolf, Arthur 171
Woronoff, Denis 250
Wyatt, John 187n

Y

Yodoya Tatsugoro 308
Young, Arthur 192, 242

Z

Zacut, Abraham 88, 128
zahăr 73-75, 112-119, 138, 144-145, 155-156, 172n, 254, 268, 272, 310, 313-314, 338
Zair 421-422

În ultimii 600 de ani, cele mai bogate economii din lume au fost în mare parte europene. În secolul XX însă, balanţa a început să se încline în favoarea Asiei, unde ţări precum Japonia au atins rate de creştere uluitoare. De ce unele naţiuni s-au bucurat de succese economice remarcabile, în timp ce multe altele sunt încă afundate în sărăcie? David S. Landes explică acest fenomen, care a dat naştere multor dezbateri şi controverse, prin interacţiunea complexă a trăsăturilor culturale şi instituţiilor în care acestea se reflectă cu conjuncturile istorice. Dovedind o excepţională erudiţie, analiza sa înaintează de la diferitele regiuni ale lumii la ţările acestora, uneori cu paralele interesante, precum cele între Marea Britanie şi Spania sau China şi Japonia. *Avuţia şi sărăcia naţiunilor* a devenit rapid bestseller după publicarea în Statele Unite şi a fost tradusă în numeroase limbi.

Caracterul excepţional al Europei: o cale diferită • Inventarea invenţiei • Marea deschidere • De la descoperiri la imperiu • Natura Revoluţiei Industriale • Pe urmele Albionului • Avuţia cunoaşterii • Calea sud-americană • Imperiul Celest: stază şi retragere • Japonia: iar cel din urmă va fi cel dintâi • Restauraţia Meiji • Istoria deraiată? • Cum am ajuns aici? Încotro ne îndreptăm?

Pe copertă: Abel Grimmer (cca 1570 – cca 1619), *Încoronarea Fecioarei Maria* (detaliu)

EDITURA POLIROM

ISBN 978-973-46-2884-1

www.polirom.ro

Carte publicată şi în ediţie digitală